ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी ग्रन्थमाला : संस्कृत ग्रन्थांक २९

आचार्य-शाकटायन-विरचितम्

शाकटायन-व्याकरणम्

[स्वोपज्ञ-अमोघवृत्ति-अलंकृतम्]

सम्पादक

पण्डित शम्भुनाथ त्रिपाठी

व्याकरणाचार्य, सप्ततीर्थ

प्रस्तावना

प्रो. डॉ. आर. बिरवे,

जर्मनी

भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन

वीर नि० संवत् २४९७ । विक्रम संवत् २०२८ : सन् १९७१

प्रथम संस्करण : मूल्य १२.००

शाकटायनव्याकरणम्

अमोघवृत्तिसमलङ्कृतम्

प्रथमोऽध्यायः

[प्रथमः पादः]

नमः श्रीवर्धमानाय प्रबुद्धाशेषवस्तवे ।
येन शब्दार्थसम्बन्धाः सार्वेण सुनिरूपिताः ॥१॥

श्रीवीरममृतं ज्योतिर्नत्वाऽऽदिं सर्ववेदनम् ।
शब्दानुशासनस्येयममोघा वृत्तिरुच्यते ॥१॥

अविघ्नेनेष्टप्रसिद्ध्यर्थं मङ्गलमारभ्यते—नम इति । शब्दो वाचकः, अर्थो वाच्यः, तयोः सम्बन्धो योग्यता । अथवा—शब्द आगमः, अर्थः [1]प्रयोजनमभ्युदयो निःश्रेयसं च, तयोः सम्बन्ध उपायोपेयभावः । ते [2]येन सर्वसत्त्वहितेन सता तत्त्वतः प्रकाशिताः, तस्मै परमार्हन्त्यमहिम्ना विराजमानाय भगवते वर्धमानाय दर्शि द्रव्याणि अशेषाणि अनन्त[3]रूपाणि सकलदेन साक्षात्कुर्वते नमस्कुर्वे इत्युपस्कारः ॥१॥

एवं कृतमङ्गलरक्षाविधानः परिपूर्णमल्पग्रन्थं लघूपायं शब्दानुशासनं शास्त्रमिदं महाश्रमणसङ्घाधिपति-र्भगवानाचार्यः शाकटायनः प्रारभते, शब्दार्थज्ञानपूर्वकं च सन्मार्गानुष्ठानम्—

अइउण् ॥१॥ ऋक् ॥२॥ एओङ् ॥३॥ ऐऔच् ॥४॥ हयवरलञ् ॥५॥ ञमङणनम् ॥६॥ जबगडदश् ॥७॥ झभघढधष् ॥८॥ खफछठथट् ॥९॥ चटतव् ॥१०॥ कपय् ॥११॥ शषसअंअः ≍क ≍प् ॥१२॥ हल् ॥१३॥

इति वर्णसमाम्नायः क्रमानुबन्धोपादानः प्रत्याहारार्थः, [4]अस्य लाघवार्थः । सामान्याश्रयणात् दीर्घप्लुतानु-नासिकानां ग्रहणम् । तथा च भाष्यकारोपलक्षितयोस्तत्कालव्युदासे यतिष्यते । 'ऋ' इत्येव लृवर्णस्य ग्रहणम् । तयोरेकत्वं हि 'गुरुर्वैकोऽकल्' [२।३।२७] इति लृग्रहणात् प्रतिज्ञायते । तथा च 'क्लृपकः' [१।१।७५] इत्यादिलृकारेऽपि सिद्धं भवति । अनुबन्धकार्यं चं पृथगनुबन्धसंज्ञानात् व्यवतिष्ठते; अन्यथा अन्यतर एवानुबध्येत, तावतार्थसिद्धेः । इकारस्य द्विरुपदेशोऽपादौ वल्दौ च ग्रहणार्थः । हकारादिष्वकारादय उच्चारणार्थाः । णकारा-द्यनुबन्धानां ('ञमङणनम्' इत्यादौ उपदिष्टत्वात्) परार्थमुच्चारणमिति तत्प्रत्याहारेष्वग्रहणम् । णकारस्य प्रत्याहारौ—'हल्ग्वणः' [१।१।८०] इत्यकारेण, ञकारस्य—'अत्यकः' [१।१।७५] इत्यकारेण; 'यजेवादिकः' [१।१।७२] इतीकारेण; 'इणिद्धोऽनेयादेः' [१।२।१५] इत्युकारेण, ङकारस्य—'देश एवैङ् ह्रादौ'

1. प्रयोजनम् म० । 2. ते येन म० । 3. अनन्तपर्यायरूपाणि म० । 4. च इति म० पुस्तके नास्ति ।

[१।२।२०१] इत्यैकारेण, चकारस्य—'मिदचोऽन्त्यात्' [१।१।४५] इत्यकारेण; 'खितीच एकाचोऽमः' [२।२।३] इतीकारेण; 'एचोऽप्ययवायाव्' [१।१।७१] इत्येकारेण; 'यस्यादचादिरादैच्' [१।१।१६] इत्यैकारेण, मकारस्य—'क्विप् सः षि' [१।२।६०] इतीकारेण; 'यजेवादिकः' [१।१।७२] इति यकारेण, मकारस्य—'छ्म्यम्यप्रशानः' [१।१।१५०] इत्यकारेण; 'हलो यमि यमो वा' [१।१।१२२] इति यकारेण; 'ञमोऽङः' [ ] इति ञकारेण; 'ह्रस्वान् ङमः पदान्ते' [१।१।१२३] इति ङकारेण, शकारस्य—'जपि जश्' [१।१।१२६] इति जकारेण; 'दशो भष् झषन्तस्यौध्वैकाचः प्रत्यये' [१।२।७४] इति षकारेण, षकारस्य—'भ्योऽप्याघोभोभगोः' [१।१।१५२] इत्यकारेण; 'अतोऽह्रस्वुः' [१।१।१५७] इति हकारेण; 'वलादेरिडन्न वधुणादेः' [४।२।१३४] इति वकारेण; 'जपि जश्' [१।१।१२६] इति जकारेण, 'दशो भष् झषन्तस्यौध्वैकाचः प्रत्यये' [१।२।७६] इति झकारभकाराभ्याम्, टकारस्य—'सृपृकविभ्रजत्रमट्फज्झादिदृग्विश्वसिक्रुतस्मातोऽन्त्यहलोः' [४।१।८३] इति भकारेण, धकारस्य—'छ्म्यम्यप्रशानः' [१।१।१५०] इति छकारेण, यकारस्य—'समोऽचि वोऽसत्' [१।१।१०५] इति मकारेण; 'ञ्णो जञ्यपदान्ते' [१।१।१०६] इति जकारेण; 'खय् खयः शरि वा' [१।१।११४] इति खकारेण, रेफस्य—'जरि जरः स्वे वा' [१।१।१३३] इति जकारेण, 'चरश्चर्' [४।१।७६] इति चकारचकाराभ्याम्; 'खय् खयः शरि वा' [१।१।११४] इति शकारेण, लकारस्य—'षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽलः' [१।४।४७] इत्यकारेण; 'हलो यमि यमो वा' [१।१।१२२] इति हकारेण; 'सिद्धस्य धातोः' [३।१।८४] इति सकारेण; '[illegible] [४।१।१५२] इति रेफेण; 'जलो जश्' [१।२।७५] इति जकारेण; 'शल्यनुस्वारः' [१।१।११०] इति शकारेण [च मोक्षः]।

सात्मेतेत् ॥ १ । १ । २ ॥ वर्णः समुदायो वा यो येन इता सहोपादीयते, स आत्मनः प्रभृत्यः तदाविष्टो व्यवस्थितानां संज्ञा भवति । आत्मना सह 'आत्मनश्चेत्यर्थः । अण्, अक्, इक्, सुप्, सुट्, तिङ्, त्वण् । सात्मेति 'आत्मार्थम् । इतेति संज्ञिनिर्देशार्थम् । आ इत्—एदिति अव्ययीभावो मर्यादार्थः ।

उता स्वः ॥१।१।२॥ उकारेण इता सहोपादीयमानो वर्णः स्वस्य वर्गस्य संज्ञा भवति, आत्मना सह । 'श्चौ श्चु स्तोः' [१।१।१२७] तच्चरति । तच्छादयति । तच्झोते । भवाञ्छेते । 'ष्टौ ष्टु' [१।१।१२७] कण्ठीकते । कष्टकारेण । भवाण्डीनः । भवाण्टीकते । 'कुपो ᳲ क ᳲ पम्' [१।१।१६६] कः करोति । कः खनति । कः पचति । कः फलति । वर्णाकृत्याश्रयणे—'ण्ङः पः' [३।१।१६६] इत्यादावपि त्वादिति वचनम् ।

तेयान् ॥१।१।३॥ तकारेण इता सहोपादीयमानो वर्णो यावान् इत्यावच्छिन्नो यावन्मात्र उपात्तस्तावन्मात्र एवासौ वेदितव्यः । 'अतोऽह्रस्वुः' [१।१।१५७] अश्वोऽस्मि । भर्गो अयति । इह न भवति—देवा यत्र । देवा हसन्ति । द्रुतादिषु उच्चारणेषु तृतीयेतु च तत्काले वर्णस्येति न वर्णस्य इयत्ताभेदः । सामान्याश्रयणात्तु पातमात्रस्य परिग्रहे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

भाव्योऽम् ॥१।१।४॥ भाव्यो विधेयः । अमकारानुबन्धो इयान् इत्यवच्छिन्न एव यावन्मात्र उपात्तस्तावन्मात्र एवासौ वेदितव्यः । भिक्षुः । अग्नी । अश्वाभिः । कविता । अमिति किम् ? अगुम् । अम् ; अननुनासिकोच्चारणात् भाव्योऽननुनासिकस्तूदात्तः । भाव्योऽमिति वचनात् सर्वत्र भाव्ये तकारोच्चारणं गुरु । 'उता स्वः' [१।१।२] इत्यादिन्यायानुवादः ।

अप्रयोगीत् ॥१।१।५॥ इह शास्त्रे उपदिश्यमानो वर्णः समुदायो वा लौकिकशब्दप्रयोगे न दृश्यते, स इत्संज्ञो भवति । अतएव चास्य प्रयोगाभावः सिद्धः । उपदेशस्तु कार्यार्थः । एधि—एधते । स्पर्धि—स्पर्धते । अइउण्, ऋक्—अक्, इक्, उक् । त्रिभिदा—भिन्नः । टुवेपृङ्—वेपथुः । डुकृञ्—कृत्रिमम् । परमकुलीन इति खिरवेऽपि कृदन्ते मत्वचनाददोषः । इत्प्रदेशाः—'सात्मेतेत्' [१।१।२] इत्येवमादयः ।

---

१. -नतिः संज्ञा -म० । २. -सि० इत्य० -म० । ३. आत्मतत्त्वेत्यर्थः म० । ४. सुप् सुट् म० । ५. -र्थम् । अन्यथा स्वर्गं संज्ञैव स्यात् न संज्ञि । इत्यर्थश्च । इते—म० । ६. संज्ञा म० । ७. कःकरोति कःखनति म० । ८. त्रिभिदा–भिन्नः म० । ९. -मत्वचना -म० ।

स्वः स्थानास्यैक्ये ॥१।१।६॥ स्थानं कण्ठादि, यत्र पुद्गलस्कन्धस्य वर्णभावापत्तिः। आस्यं मुखम्, ओष्ठात् प्रभृति प्राक्काकलकात्। तत्र भवमास्यम् स्पृष्टतादि प्रयत्नपञ्चकम्, स्थानस्योत्तरत्वात्। इयमेव [illegible] तयोरैक्ये यो वर्णो वर्णस्य स्व आत्मीयो नाम वेदितव्यः। [illegible] भवति। [illegible]। [illegible]। [illegible] विसर्जनीयाः कण्ठ्याः। जिह्वामूलीयो जिह्व्यः। सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके। इ-चु-य-शास्तालव्याः। ए-ऐ कण्ठ्यतालव्यौ एकेषाम्। उ-पु-उपध्मानीया ओष्ठ्याः[1]। ओ-औ कण्ठ्योष्ठ्यौ एकेषाम्। वो दन्त्योष्ठ्यः। सृक्कस्थानम् एकेषाम्। ऋटुरषा मूर्धन्याः। रेफो दन्तमूल्य एकेषाम्। ऌतुलसा दन्त्याः। नासिक्योऽनुस्वारः। कण्ठ्यनासिक्य एकेषाम्। आस्यं स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम्। विवृतमूष्मणां स्वराणां च। ए-ओ विवृततरौ, ताभ्यामैदौ, ताभ्यामवर्णः। ईषद्विवृतमूष्मणाम्। संवृतमकारस्येति। अ-अ-अ-इत्यकार उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चानुनासिकोऽननुनासिकश्चेति षट्। एवं दीर्घप्लुतावपीति द्वादश वर्णभेदाः परस्परस्य स्वे भवन्ति। एवम्, इवर्णादीनां स्वष्टादशभेदाः; तद्वत् 'दीर्घप्लुत' इति द्वादश भेदाः। एचां ह्रस्वाभावात् द्वादश भेदाः। यवलानामनुनासिकोऽननुनासिकश्चेति द्वौ भेदौ। वर्ग्याः पञ्च पञ्च रेफोष्माणो स्वे न भवन्ति। स्थानस्याऽऽस्यस्यैक्ये स्थानग्रहणम्, स्थानप्रयत्नयोः स्वत्वे पृथक्त्वाभावस्योदाहरणार्थम्। तेन अथः स्पर्शोष्मणि वर्तते [इत्यत्र] 'जरि जरः स्वे वा' [१।१।१२१] लुङ् न भवति। स्वग्रहेशाः—'इजः स्वः' [१।१।२] इत्येवमादयः।

आसन्नः ॥१।१।७॥ इहाऽऽसन्नानासन्नप्रसङ्गे स्थानगुणप्रमाणादिभिर्यथास्वमासन्न एव विधिरुपात्तो वेदितव्यः। तत्र, स्थानेन 'दीर्घः' [१।१।७७] दण्डाग्रम्। मुनीन्द्रः। गुणेन 'स्तोऽसिद्धचजः कुरिचि' [१।१।७३] वाक्। त्वक्। अकारस्याघोषस्याल्पप्राणस्याननुनासिकस्य तादृश एव ककारो भवति। अकारस्य— [illegible] तादृश एव गकारः। प्रमाणेन 'दो मोऽस्यादसो मादुद्धावित्यसत्' [१।२।७४] अमुष्मै। अमूभ्याम्। मात्रिकस्य मात्रिकः, द्विमात्रस्य द्विमात्रः। अर्थेन 'भ्रातिस्वैकार्थयोः स्वसृपत्योऽभूः' [२।२।४१] वातण्ड्यं युवतिः, दारदवृन्दारिका। 'वतण्डात्स्त्रियाम्' तदर्थो वातण्ड्यभावः। दरच्छब्दस्य दारदभावः। वर्गाणां तृतीयचतुर्थपञ्चमा अन्तःस्थाः। हकारानुस्वारौ च घोषवन्तौ। अन्येऽघोषाः। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा अन्तःस्थाश्चाल्पप्राणाः।

> एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
> त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रिकम्॥

इति व्याख्यानमार्गे वर्णनम्।

सम्बन्धिनां सम्बन्धे ॥१।१।८॥ सम्बन्धिशब्दानां तदर्थसम्बन्धे तत्सम्बन्ध एव भवति, [illegible]। 'श्वशुराद्यः' [३।४।७८] श्वशुर्यः। [illegible] भवति, [illegible]। 'मातृपितुः स्वसुः' [२।१।१५१] 'डः' [२।१।१५२] मातृष्वसा। अन्यमातुर्न भवति—मातृस्वसा।

बहुगणं संख्या ॥१।१।९॥ बहु गण इत्येतौ [illegible] संख्यावद् भवतः। एकाधिका संख्या तत्कार्यं प्रतिपत्तव्यम् इत्यर्थः। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। कियत्कः। कियधा। कियत्कृत्वः। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] गम्यन्ते। यथा—अग्निर्माणवक इति।

---

१. उ-ओ-औ-पूपध्मानीया ओष्ठ्याः। ऌतुलसा दन्त्या इति स्थानेनासन्नः। वर्गेष्वाद्या द्वितीयाश्च शषसा अघोषा अघोषकाः। द्वितीयचतुर्थवर्णाः स्युर्महाप्राणा हसंयुताः॥ म० टि०। २. कण्ठ्ये म०। ३. उच्चैरुदात्तो नीचैः स्वादनुदात्तः स्वरस्तथा। व्यामिश्रः स्वरितो ज्ञेयः प्रत्येकं त्रिविधैरिह॥ क० म० टि०। ४. नित्यं सम्प्रदानीयं दीर्घाणि म०। ५. आनयप्र-म०। ६. -आपि स्यात्-म०। ७. घातण्ड-म०। ८. वतण्डीति यत्र स्त्रियां लुगिति लुचि व्यतिरेकित्व इति जि०। म० टि०। पुरुषदभगधेयादिना विहितस्याणः "प्रेरतोऽप्राग्भर्गादेः" इति स्त्रियां लुक्। म० टि०। ९. मात्रमातुः म०। १०. लक्ष्य्याऽतेश्चासत्तिष्ठे क० म० टि०। ११. सङ्ख्यायाः परिगणना म० टि०।

बहुगणं भेदे ॥१।१।१०॥ बहु गण इत्येतौ शब्दौ भेदे वर्तमानौ संख्यावद् भवतः । भेदो नानात्वम्, एकत्वप्रतियोगी । बहुकः । बहुधा । बहुकृत्वः । गणकः । गणधा । गणकृत्वः । भेदे इति किम् ? वैपुल्ये सङ्घे च संख्याकार्यं मा भूत् । "बहुगणनाऽत्यन्ताय सङ्ख्यते" इति वचनम् । अत एव भूर्यादीति[2] निवृत्तिः ।

कसमासेऽध्यर्द्धः ॥१।१।११॥ अध्यर्द्धशब्दः कप्रत्यये समासे च विधातव्ये संख्यावद् भवति । अध्यर्द्धकम् । अध्यर्द्धशूर्पम् । क्रीते प्रत्ययस्य द्विगोः[3] लुक् । कसमास इति किम् ? 'संख्याया धा' [३।४।२७] इत्यादौ न भवति ।

अर्द्धपूर्वो डत् ॥१।१।१२॥ अर्द्धपूर्वपदो डत्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्यये समासे च विधातव्ये संख्यावद् भवति । डदिति 'संख्यापूरणे डट्' [३।३।७६] इत्यारभ्य आ 'द्वित्रेस्तीयत्' [३।३।८६] इत्येतस्मात् तकारेण प्रत्याहारः । अर्द्धपञ्चमकम् । अर्द्धपञ्चमशूर्पम् ।

पौत्रादिवृद्धम् ॥१।१।१३॥ परमप्रकृतेरपत्यवतो यत्पौत्राद्यपत्यं तद् वृद्धसंज्ञं भवति । गर्गस्यापत्यं पौत्रादिर्गार्ग्यः । वात्स्यः । अनन्तरापत्यं गार्गिः वात्सिः इत्येव भवति । पौत्रस्यापत्यत्वात्[5] तदाद्यत्वमेव विज्ञायते । वृद्धप्रदेशाः 'वृद्धो यूनाऽनन्यार्थप्रकृतौ' [२।१।८७] इत्येवमादयः ।

प्रपौत्राद्यस्त्री वंश्यज्यायोभ्रात्रोः सति युवा ॥१।१।१४॥ प्रपौत्रः पौत्रापत्यम्, परमप्रकृतेश्चतुर्थः । वंशे भवो वंश्यः[6] । पित्रादिरात्मनः कारणम् । ज्यायान् भ्राता वयोऽधिक एकपितृक एकमातृको वा । परमप्रकृतेः प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जितं वंश्ये जीवति सति पित्रादिज्यायसि भ्रातरि कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति । [7]गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । गर्गस्यानन्तरापत्यं गार्गिः[8] तदनन्तरापत्यं वृद्धं [9][10]गार्ग्यः तृतीयः स्यात् । चतुर्थो गार्ग्यायणो युवा । प्रपौत्रादीति किम् ? पौत्रो गार्ग्यः । अस्त्रीति किम् ? स्त्री—गार्गी[11] । वंश्यज्यायोभ्रात्रोरिति किम् ? अन्यस्मिन्—गार्ग्यः । ज्यायोग्रहणं किम् ? कनीयसि भ्रातरि—गार्ग्यः । सतीति किम् ? मृते गार्ग्यः । वचनभेदः पृथङ्निमित्तार्थः ।

सत्सपिण्डेऽधिवयस्स्थाने वा ॥१।१।१५॥ ययोः पूर्वः सप्तमः पुरुष एकस्तौ अन्योन्यस्य सपिण्डौ । वयो यौवनादि । स्थानम्—पिता, पुत्र इत्यादि । परमप्रकृतेः प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जितं वयस्स्थानाभ्यां द्वाभ्यामभ्यधिके सपिण्डे जीवति सति जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । पितृव्ये, पितृव्यस्य पितरि पितामहे पुत्रे वा वयोऽधिके जीवति । गर्गस्यापत्यं जीवत् गार्ग्यः गार्ग्यायणो वा । वात्स्यः वात्स्यायनो वा । सदिति किम् ? मृतो गार्ग्यः । सपिण्ड इति किम् ? अन्यत्र गार्ग्यः । अधिवयस्स्थान इति किम् ? द्वाभ्यामन्यतरेण वा न्यूने गार्ग्यः । प्रपौत्रादीति किम् ? पौत्रो गार्ग्यः । अस्त्रीति किम् ? स्त्री गार्गी । सतीति किम् ? मृते, गार्ग्यः । सपिण्डो वंश्यो भ्राता वा नेत्यारम्भः ।

[12]**युववृद्धं कुत्सार्चे** ॥१।१।१६॥ युवा च वृद्धं चापत्यं यथाक्रमं कुत्सायामर्चायां च विषये युवसंज्ञो वा भवति । अर्चा पूजा । यूनः कुत्सायां पक्षे युवत्वं निवर्त्यते, तत्र वृद्धप्रत्ययेनाभिधानं भवति । गर्गस्यापत्यं युवा कुत्सितो वा गार्ग्यः गार्ग्यायणो वा जाल्मः[13] । गुरुमान् भूत्वा स्वतन्त्र उच्यते । कुत्साया अन्यत्र गार्ग्यायण एव । वृद्धस्यार्चायां पक्षे युवत्वं मान्यते तत्र युवप्रत्ययेनाभिधानं भवति । गर्गस्यापत्यं वृद्धमर्चितं-तत्रभवान् गार्ग्यायणः गार्ग्यो वा । अर्चायाः अन्यत्र गार्ग्य एव । अस्त्रीत्येव—स्त्री गार्गी एव ।

---

१. सङ्घाते म० । २. भूयादिति म० । ३. द्वगोः क०, म० । ४. पूर्वपदोऽत् क०, म० । ५. तदाद्यपत्यमेव क०, म० । ६. वंशशब्दस्य दिगादित्वात् "दिगादेर्वर्गाद्यः" इति भवार्थे यः म० टि० । ७. यञिञः इति यून्यपत्ये फण् म०, टि० । ८. अत इञ् म० टि० । ९. वृद्धो म० । १०. वृद्धाद्देर्यञ् म० टि० । ११. यञोऽपाद्धात् ङीः । लुगतः अस्यतद्धितस्य हलो यः इति यलुक् म० टि० । १२. एकवचने यथासंख्यं शैलोपमाचार्यस्य म० टि० । १३. जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात् कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः । म० टि० ।

[1]नाम दुः ॥१।१।१७॥ यन्नामधेयं संव्यवहाराय हठात् नियुज्यते देवदत्तादि तद् दुसंज्ञं भवति वा । [2]देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । यज्[3]ञदत्तीयाः सिद्धसेनीयाः [4]सैद्धसेनाः [इत्यादि] ।

त्यदादिः ॥१।१।१८॥ त्यदादयः शब्दाः दुसंज्ञा भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । यदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् । एतदीयम् । एकीयम् । द्वीयम् । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । भवदीयम् । किमीयम् । त्यादायनिः । तादायनिः । योगविभागाद् वेति नानुवर्तते ।

यस्याऽचामादिरैच् ॥१।१।१९॥ यस्य शब्दस्य अचां मध्ये आदिरच् आकारः ऐच् वा स दुसंज्ञो भवति । आम्रगुप्तायनिः । शालगुप्तायनिः । [5]आम्रभक्ष्यः । सौवीर्यः । शालीयः । मालीयः । ऐतिकायनीयः । औपगवीयः । यस्येति संज्ञिनिर्देशार्थम्, अनेन हि स इत्याक्षिप्यते । अचामादि इत्यसमर्थार्थम् । तेन बुद्धि-निमित्ताच्[6]लादेशादैजादित्वं विज्ञायते इति हलादेरपि [7]दुसंज्ञा सिद्धा भवति । [8]आदिरिति किम्? सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । आदैजिति किम्? दाक्षाः । दाक्षिलाः । अथाद्यादिरकारोऽस्तीति स्यात् । चैङ्कीया इत्यादिषु न स्यात् ।

देश एवैङ् छादौ ॥१।१।२०॥ देश एव वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य अचामादिरेङ् भवति स छादौ प्रत्यये विधातव्ये दु[9]संज्ञो भवति । [10]सैपुरिकी । सैपुरिका । स्कौनगरिकी । स्कौनगरिका । सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामः । देश इति किम्? दैवनन्दिनम् । एवकारो वृत्तिविषयव्यवच्छेदार्थः । तेन देशेऽन्यत्र च वर्तमानस्य न भवति । [11]औडं नाम उदग्ग्रामः, तत्र भवः औडः । देवदत्तं नाम वाहीकग्रामः तत्र भवो दैवदत्तः । औड-शब्दः स्वर्गेऽपि वर्तते । देवदत्तशब्दः पुंस्यपि । क्रियाशब्दश्च । छादौ इति किम्? [12]णिजादौ न भवति ।

प्राग्देशे ॥१।१।२१॥ प्राग्देशे वर्तमानस्य यस्य शब्दस्य अचामादिरेङ् भवति स छादौ प्रत्यये विधातव्ये दुसंज्ञो भवति । शरावती नाम नदी तदपेक्षा प्रागुदग्व्यवस्था । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । कोटशूर्पीयः । गोनर्दहृदीयः । [13]ऐकचक्रकः । औडं नाम प्राग्ग्रामस्तस्य औडीयः । देवदत्तं नाम प्राग्ग्राम-स्तस्य काश्यादिपाठात् [14]ठञ्ञिठौ । दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । पूर्वकं देशग्रहणं एवकारेण [15]सम्बध्यत इति पुन-र्देशग्रहणम् । आरम्भाद्देशादिनिवृत्तिरपि सम्भाव्येत । देश एवेति नियमनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

क्रियार्थो धातुः ॥१।१।२२॥ [16]क्रिया प्रवृत्तिः पूर्वापरीभूता साध्यमानरूपा, सा अर्थोऽभिधेयं यस्य स शब्दो धातुसंज्ञो भवति । भू—भवति । एधि—एधते । [स्पर्धि—स्पर्धते] गोपाय—गोपायति । पापच्य—पापच्यते । चिकीर्ष—चिकीर्षति । पुत्रकाम्य—पुत्रकाम्यति । [17]अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियार्थताऽवगमः । शिष्टप्रयोगानुसारित्वात् लक्षणस्य आणपयति इत्यादिनिवृत्तिः । शिष्टशासनात् चेदं लक्षणम्, एतदविसंवादेन हि [18]शिष्टो ज्ञायते । धातुप्रदेशः—'धातोस्तिङ्कारकसमस्तानेकाचो तत्संयोगाच्च्वोः' [१।२।३८] इत्येवमादयः ।

दाधा घ्वदाप् ॥१।१।२३॥ दारूपो धारूपश्च यो धातुः सोऽदकारानुबन्धो घुसंज्ञो भवति । दारूपा-श्चत्वारः, धारूपौ द्वौ । दाण्—प्रणिदाता[19] । देङ्—प्रणिदयते । डुदाञ्—प्रणिददाति । दो—प्रणिद्यति । धेट्-प्रणिधयति । डुधाञ् प्रणिदधाति[20] । धात्वर्थोपलक्षितस्य घुसंज्ञावचनात्, दो–देङ्–धेटां कृतेऽपि घुसंज्ञा सिद्धा । दीङः दारूपस्य अदित्त्वान्न भवति । उपदास्त । उपादासाताम् । उपादासत । उपदिदासते ।

---

१. जातिक्रियागुणद्रव्याद् वर्जयित्वा देवदत्तादि नाम म० टि० । २. पुत्रत्वनिवृत्तिपक्षे म० टि० । ३. तथाता-म० । ४. सैद्धसेनाः म० । ५. नाद्रिद्वित्वकोसलाजादाख्यः म० टि० । ६. -अविशेषापि—क०, म० । ७. दुसंज्ञा क०, म० । ८. आदैजिति किम् क०, म० । ९. दुसंज्ञो क०, म० । १०. वाहीकग्रामादि-वाहीकग्रामादिति ठञ्ञिठौ क०, म० । ११. न ना औडं भुजान्तरम् क०, म० । १२. इणादौ क०, म० । दुसंज्ञा भवति क०, म०, टि० । १३. दैवोपाश्रयाद् वुञ् क०, म० टि० । १४. ठञ्ञिणिठौ क०, म० । १५. सम्बध्यतेति क०, म० । १६. यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते । क०, म० टि० । १७. सति सद्भावोऽन्वयः । असत्यसद्भावो व्यतिरेकः क०, म० टि० । १८. शिष्टा ज्ञायन्ते क०, म० टि० । १९. नेर्गदादीति णत्वम् क०, म० टि० । २०. धातुस्थानात्रूप-सर्गस्य न द्विर्भावः क०, म० टि० ।

अपेति किम्? दाप्—दातं बर्हिः। दैप्—अवदातं मुखम्। अपिति वकारो न [अपि तु] पकारः, दाविर्दातेश्च[1] पकारानुबन्धौ, तेन प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्र घुसंज्ञा भवत्येव। घुप्रदेशाः—'[2]घुस्योरि च' [४।१।१६८] इत्येवमादयः।

प्रादिर्नाप्रत्यये ॥१।१।२४॥ प्रादिः—स्वरादन्तर्गणो, न धातुः—[3]धातुरवयवो न भवति, तं त्युदस्य ततः परमेव धातुसंज्ञो वेदितव्यः, अप्रत्यये न चेत्ततः परः प्रत्ययो भवति। [4]अभ्यमनायत। अभिमिमनायिषते। [5]अभिमनाय्य। प्रासादीयत्, प्रासिसादीयिषति, प्रासादीय्य। प्रादेरिति किम्? अमहापुत्रीयत्। अप्रत्यय इति किम्? औत्सुकायत। [6]उत्सुकायिषते। उत्सुकायित्वा। अभिमनायादिः प्रत्ययान्तः प्रादिः समुदायः क्रियार्थ इति तस्मिन् धातुसंज्ञे प्राप्ते प्रादिस्ततः प्रतिषेधेन अडिः क्रियते, ततश्च तत उत्तर एव धातुरेति, तस्याद् द्विर्वचने भवतः। प्रादेश्चोत्तरेण समास इति [7]ल्यादेशः। [8]असंग्रामयत शूरः इति नायं प्रादिः, [अपि तु] धात्ववयवोऽयम्, यथा—विस्रम्भयतः। संग्राम—इति एतावान् शुद्धार्थो धातुः पठ्यते।

तस्यागतार्थाधिपर्यनुस्वत्यतिक्रमात्युपसर्गः प्राक् च ॥१।१।२५॥ तस्य धातोः सम्बन्धी तदर्थद्योती प्रेत्यादिशब्दगणः उपसर्गसंज्ञो भवति, प्राक् च ततो धातोर्भवति, यौ गतार्थावधिपरी इति, यौ चार्थाधिक्यौ सु अति इति, यश्चातिक्रमविषयोऽतीति तानेतान् वर्जयित्वा। [9]प्रलम्भः। उपलम्भः। प्रणमति। [10]परिणमति। [11]अभिषजति। उपसर्गसंज्ञायां 'वजेश्चोपसर्गात्' [४।२।२०७] इत्यादिना णत्वादि। प्रादिरिति किम्?—पुनर्नमति। साधु सिञ्चति। तस्येति किम्? वृक्षं [12]वृक्षमभिसिच्यते। प्रगता नगच्छका-यस्मात् स प्रगच्छको देशः। अगतेत्यादि किम्? गतार्थावधिपरी—अध्यागच्छति आगच्छत्यधि पर्यागच्छति आगच्छति परि। उपरिभावः सर्वतोभावश्चान्यतः प्रकरणादिः [13]प्रतिपन्न इति गतार्थत्वम्। आध्यागमनं प्रयोजनमस्य अध्यागमनिकः। पर्यागमनिकः। अत्र 'प्रयोजनम्' [३।२।११७] इति ठणि। 'आरैचोऽच्यादेः' [२।३।८४] इति अधिपरिशब्दयोः [14]एकारो न भवति, पृथक्पदत्वात्। पर्याणितम्। पर्यानीतम्[15]। अत्रानुपसर्गत्वाण्णो न भवति। गतार्थग्रहणं किम्? अध्यागच्छति। पर्यागच्छति। उपरिभावस्य सर्वतोभावस्य च प्रकरणादेरप्रतीतस्य द्योतने उपसर्गसंज्ञाऽस्त्येवेति शास्त्रनियमः। अर्चायाम्[16]—सु अति, सुसिक्तं भवता सुस्तुतं भवता। अतिसिक्तं भवता। अतिस्तुतं भवता। अत्र धात्वर्थः प्रशस्यते, अर्चा-पूजा-प्रशंसेत्यर्थः। अर्चाग्रहणं किम्? सुषिक्तं किं तवात्र। अत्र धात्वर्थः कुत्स्यते। अतिक्रमे[17] अति, अतिसिक्तमेव भवता। अतिस्तुतमेव भवता। अतिक्रमेण सेकः कृत इत्यर्थः। [18]अतिसिक्त्वा। अतिस्तुत्वा। समासाभावात् ल्यादेशो न भवति। यदर्थक्रिया तन्निष्पन्नेऽपि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमः। अतिक्रमणग्रहणं किम्? अतिशय्य। उपसर्गप्रदेशाः—'करयाद्युपसर्गस्य' [३।१।६१] इत्येवमादयः। प्राक्चेत्यधिकारः प्रागव्ययसंज्ञायाः।

डाज्च्व्यूर्यादिरनुकरणं च ति ॥१।१।२६॥ डाजन्तं च्व्यन्तमूरी इत्येवमादि अनुकरणं उपसर्गसंज्ञं च धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति। डाच्—पटपटाकृत्य[19]। समयाकृत्य[20]। च्वि—शुक्लीकृत्य[21]। शुक्लीकृत्य[22]।

---

१. धाविश्च क०, म०। २. -रि चिरये -क०, म०। ३. धातोर- क०, म०। ४. मनःशब्दात् क्यङ् सो वा लुक् च क०, म० टि०। ५. धातुत्वाभावादव्ययादुत्तरस्याप्यादेशः। क०, म० टि०। ६. न यन्द्रा यति इति दस्य न द्विर्भावः क०, म० टि०। ७. ल्यादेशः क०, म०। ८. संग्रामो यदि चुरादिः क०, म० टि०। ९. घजये सोपसर्गादिति नम् क०, म० टि०। १०. हिनुमीनामिणोऽङ्गुरोऽन्तरश्च णः क०, म० टि०। ११. अभिषिञ्चति। विनिषिञ्चति। क०, म०। [स्थासेनिसेधसिच्सञ्जाम् इति षिः। क० म० टि०] १२. वृक्षमुद्दिश्यमिति अभिः सिचः सम्बन्धी न। क०, म० टि०। १३. ज्ञाने क०, म० टि०। १४. आकारो क०, म०। १५. अत्र उपसर्गत्वाभावान्निर्देशात्तत्रदितमः स्वरयाङ्कस्य इति न समासः तेनैव पृथक्पदत्वात्ऽपि अकारो न स्यात् क०, म० टि०। १६. अर्चास्विति-क०, म०। १७. -क्रमाति-क० म०। १८. उपसर्गत्वाभावात्तिसंज्ञाभावः। ततः समासाभावः ततो न ल्यादेशः क०, म० टि०। १९. तिमः स्वत्या समासः। अव्यक्तानुकरणे इति डाच्। क०, म० टि०। २०. सपत्राविष्पत्रादतिपीडने इति डाच् क०, म० टि०। २१. शुक्लीकृत्य क०, म०। २२. कर्तृकर्मण्यो प्रागसतत्वे च्विः क०, म० टि०।

घटीकृत्य । ऊर्यादि—ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । अनुकरणम्—खाट्कृत्य । फट्कृत्य । उपसर्गः—प्रकृत्य । पराकृत्य । डाजादिग्रहणं किम् ? अतिसितकृत्वा । अतिशुक्लकृत्वा । पिताकृत्वेति । अत्र डाच्च्वितोः ग्रहणान्न भवति, च्विडाच्-साधर्म्यमूर्यादीनां[1] कृभ्वस्तिभिरेव योगे तिसंज्ञा । उपसर्गाणा[2]मनुकरणानामनियमः, खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् इत्यत्र धातुना खाट् इत्यस्य न योगः, कस्य तर्हि ? इतेः, इति न भवति । ऊरी उररी अङ्गीकरणे विस्तारे च । पापी[3] निर्दते, माधुर्ये च । ताली-आताली वर्णे । [4]मूली कान्तौ । शकला शंसकला ध्वंसकला भ्रंशकला आलम्बि(बि) केवाली शेवाली वर्शाली[5] मस्मसा मसमसा मसमस्ना एते हिंसायाम्, गुड् गुधा पीडायाम्, सजूः सहार्थे, फलू[6] फली आफली विफली विकारे, श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा दाने, श्रत् श्रद्धाने, प्रादुस् आविस् प्रकाशने, एते ऊर्यादयः । प्रादुराविःशब्दौ 'साक्षादादौ [अपि]' [१।१।३५] च पठ्येते, तेनानयोः कृञ्योगे विभाषा भवति । प्रादुष्कृत्य । प्रादुःकृत्वा । आविष्कृत्य । आविःकृत्वा । तिप्रदेशाः 'कृत्स्तिकारकस्यापि' [१।१।६०] इत्यादयः ।

कारिकालमदोऽन्तस्सदसत्स्थित्यादिभूषानुपदेशापरीग्रहादरक्षेपे ॥१।१।२७॥ स्थित्यादौ भूषानुपदेशपरिग्रहादरक्षेप इत्येतेषु च अर्थेषु यथासंख्यं कारिका अलं अदस् अन्तर् सत् असत् इत्येते शब्दाः धातोः सम्बन्धिनः तिसंज्ञा भवन्ति । स्थितिः मर्यादा वृत्तिर्वा । आदिशब्दात् यत्नादिर्गृह्यते । तत्र कारिका-कारिकाकृत्य । भूषा मण्डनम्, तत्र अलम् । अलंकृत्य । स्वयं परामर्शो अनुपदेशः तत्र अदः । अदःकृत्य । परिग्रहः स्वीकारस्तद्[7]-भावे अन्तः अन्तर्हत्य । आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः, तत्र सत् । सत्कृत्य । क्षेपोऽनादरः परिभवस्तत्र असत् । असत्कृत्य । स्थित्यादाविति किम् ? कारिकां कृत्वा । कर्मेत्यर्थः । अलंकृत्वा[8] । खलुकृत्वा । मा कारीत्यर्थः । अदः कृत्वा गतः । अयं परस्योपदेशः । अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । सत् कृत्वा । विद्यमानमित्यर्थः । असत् कृत्वा । अविद्यमानमित्यर्थः ।

कणेमनः श्रद्धोच्छेदे ॥१।१।२८॥ कणे मनस् इत्येतौ शब्दौ श्रद्धा अभिलाषस्तस्योच्छेदे धातोः सम्बन्धिनौ तिसंज्ञौ भवतः । कणेहत्य । मनोहत्य । श्रद्धामुच्छि[9]द्येत्यर्थः । श्रद्धोच्छेद इति किम् ? तण्डुलस्य कणेहत्वा मनोहत्वा गतः ।

अस्तं पुरोऽव्ययम् ॥१।१।२९॥ अस्तं पुरस् इत्येते अव्यये धातोः सम्बन्धिनी तिसंज्ञे भवतः । अस्तंगत्य । पुरस्कृत्य । अस्तमिति मान्तो वर्तते । अव्ययमिति किम् ? अस्तं कृत्वा क्षिप्तमित्यर्थः । गतोऽस्तमर्कः । अस्तो नाम पर्वतः । पुरः कृत्वा । नगरीः इत्यर्थः ।

गत्यर्थवदोऽच्छः ॥१।१।३०॥ अच्छेत्यव्ययमभिशब्दार्थे दृढार्थे च वर्तते । तद् गत्यर्थस्य वदेश्च धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । अच्छगत्य । अच्छव्रज्य । अच्छोद्य[10] । गत्यर्थवद इति किम् ? अच्छकृत्वा । अव्ययमिति किम् ? अच्छमुदकं गत्वा ।

तिरोऽन्तर्धौ ॥१।१।३१॥ तिरस् इत्येतदन्तर्धौ व्यवधाने वर्तमानं धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति । तिरोभूय । तिरोधाय । अन्तर्धाविति किम् ? तिरोभूत्वा स्थितः । तिर्यग्भूत्वेत्यर्थः ।

कृञो वा ॥१।१।३२॥ तिरस् इत्येतदन्तर्धौ वर्तमानं कृञो धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति वा । तिर[11]स्कृत्य । तिरःकृत्वा । अन्तर्धाविति किम् ? तिरः कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यगित्यर्थः ।

मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजे मध्ये पदे निवचने ॥१।१।३३॥ मनसि, उरसि, उपाजे, अन्वाजे, मध्ये, पदे, निवचने इत्येतानि शब्दरूपाणि सप्तम्येकवचनान्तप्रतिरूपकाणि अव्ययानि कृञो धातोः सम्बन्धीनि तिसंज्ञानि भवन्ति वा । मनसिकृत्य । मनसिकृत्वा । उरसिकृत्य । उरसिकृत्वा । उपाजेकृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्वा । मध्येकृत्य । मध्येकृत्वा । पदेकृत्य । पदेकृत्वा । निवचने[12]कृत्य । निवचने कृत्वा ।

---

१. साधर्म्यात्तु -क०, म० । २. -णामनुकरणा -क०, म० । ३. पाम्पी क०, म० । ४. माशी क०, म० । ५. पार्दाली क० म० । ६. फलफले क० म० । ७. तदभावे क० म० । ८. निषेधेऽलंखलु यथा क०, म० । ९. -मुच्छेद्य क० -म० । १०. वद व्यक्तायां वाचि क०, म० टि० । ११. तिरसस्तेः सिरिति सिः क०, म० टि० । १२. वचनाभावार्थः । वाचं नियम्येत्यर्थः । क०, म० टि० ।

अव्ययमिति किम्? भार्यां मनसि कृत्वा सुखं गतः। उरसि पाणिं कृत्वा शेते। उरसि मनसि अव्यये अनत्याधानविषये। अत्याधानमुपश्लेष आश्रयं च।

स्वाम्येऽधिः ॥१।१।२४॥ स्वाम्ये स्वामिभावविषये, अधि इत्ययमुपसर्गः कृञो धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञो भवति वा। देवदत्तं ग्रामेऽधिकृत्य ग्रामेऽधिकृत्वा स्वामिनं कृत्वेत्यर्थः। स्वाम्ये इति किम्? अधीत्यधिकृत्य उपसर्ग इति नित्ये प्राप्ते पक्षे अभावार्थं वचनम्। गतार्थत्वे भावार्थं च। प्रादिरुपसर्ग इति वर्तते, तेन उपसर्गसंज्ञाऽपि विकल्प्यत इति कृत्वाऽधीति षत्वेऽप्यनियमः।

साक्षादाद्यच्वि ॥१।१।२५॥ साक्षादित्येवमादि शब्दरूपमच्व्यन्तं[1] च्व्यर्थवृत्त्यन्तं कृञो धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति वा। साक्षात्कृत्य। साक्षात्कृत्वा। मिथ्याकृत्य। मिथ्याकृत्वा। अच्वीति किम्? [2]लवणीकृत्य। उष्णीकृत्य। अत्र च्व्यन्तमिति[3] नित्यं भवति। अच्वीति[4] पर्युदासात् अच्व्यन्तस्य च्व्यर्थस्य ग्रहणात्, तेन इह न भवति—साक्षात् किञ्चित् करोति साक्षात्करोति। साक्षात्। मिथ्या। चिन्ता[5]। भद्रा। रोचना। अमा। आस्था[6]। प्राजर्या[7]। प्राजरुहा। विजर्या[8]। विजरुहा[9]। संसर्या[10]। अर्थे। अग्नौ। वशे। विकपने[11]। प्रहसने[12]। विहसने। अर्थे इत्यादयः सप्तमीप्रतिरूपकाः। लवणं उष्णं शीतमुदकमार्द्रं लवणादीनामिह तिसंज्ञासन्नियोगे[13]मकारान्तं निपात्यते। नमस्, प्रादुस्, आविस् इति साक्षादादिः।

नित्यं हस्ते पाणौ स्वीकृतौ ॥१।१।२६॥ हस्ते पाणौ इत्येतौ सप्तमीप्रतिरूपकौ शब्दौ [14]आत्मीयीकरणे कृञो धातोः सम्बन्धिनौ नित्यं तिसंज्ञौ भवतः। हस्तेकृत्य। हस्ते करोति। पाणौकृत्य। पाणौ करोति। स्वीकृताविति किम्? हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः।

जीविकोपनिषदिवे[15] ॥१।१।२७॥ जीविका उपनिषद् इत्येतौ शब्दौ, इवे इवार्थे वर्तमाने कृञो धातोः सम्बन्धिनौ तिसंज्ञौ नित्यं भवतः। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य[16]। जीविकाकरोति। उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य। उपनिषत्करोति। इवेति किम्? जीविकां कृत्वा, उपनिषदं कृत्वा।

प्राध्वं बन्धे ॥१।१।२८॥ प्राध्वमित्येतन्मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते। तदानुकूल्यं बन्धहेतुकं बन्धनिमित्तकम्। बन्धहेतुके आनुकूल्ये वर्तमानः प्राध्वंशब्दः कृञो धातोः सम्बन्धी तिसंज्ञो भवति। प्राध्वंकृत्य[17]। बन्ध इति किम्? प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः।

तसवत्डामथणसस्यांक्त्वाम्णुम्तिसुङस्त्याभस्वरादीन्यव्ययम् ॥१।१।२९॥ तस् वत् डाम् इत्येतदन्तानि थणवर्जितसकारान्तानि आम् क्त्वा अम् तुम् इत्येतदन्तानि तिसंज्ञकानि सुङस्त्यप्रतिरूपकाणि[18] स्वरादीनि च शब्दरूपाणि अव्ययसंज्ञानि भवन्ति। तस् 'धुकदिशि' [२।१।१७६] 'तस्' [२।१।१५०]—पीलुमूलतो विद्योतते। वत्—मुनिवद्वृत्तम्[19]। क्षत्रियवद्युध्यते। डाम्—उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम्। डकारः किम्? भवानी। ग्रामतः। पचताम्। पचेताम्। अथणादि—द्विपृष्ठतः। अश्वप्रीथतः। सर्वतः[20]। सर्वत्र। बहुधा। अन्यथा। दलीति 'स्वाथर्थे तस्' [२।४।७] इत्यादिश्रुतकरोतिविशेषेण प्रत्याहारः। अथणिति किम्? बलि ऐणानि, राजन्यैनानि। आम्—प्रभागाणि[21]। आर्थीति सिद्धप्रोक्तग्रहणम्[22]। क्त्वा—कृत्वा। हृत्वा। अम्—पूर्वं भोजम्, अग्रे

१. अत्र च्व्यादि इति नित्यमेव तिसंज्ञा क०, म० टि०। २. कर्मकर्तृभ्यां प्राप्तबन्धे च्विः क०, म० टि०। ३. च्व्यन्तत्वात् क०, म०। ४. अच्वीदिति क०, म०। ५. चिन्ता क०, म०। ६. आस्था क०, म०। ७. प्राजसौ क०, म०। ८. वीजर्या क०, म०। ९. वीजरुहा क०, म०। १०. संसर्पा क०, म०। ११. विकपने प्रकपने। क०, म०। १२. प्रसहने। विसहने क०, म०। १३. मकारान्तत्वं क०, म०। १४. भार्याकरणे क०, म०। १५. जीविका च उपनिषच्च जीविकोपनिषदौ जीविकोपनिषदमिति समाहारद्वन्द्वे चुदषहान्तात् समाहारे इति सूत्रेण अत्समासान्तप्राप्तिः। समासान्तस्य क्वचिदनित्यत्वादत्र न भवति क०, म० टि०। १६. तिसंज्ञत्वात् समासः क०, म० टि०। १७. बन्धेन स्ववशं कृत्वा क०, म० टि०। १८. प्रतिरूपाणि क०, म० टि०। १९. -वृद्धवत् क०, म०। २०. अद्यादिभिर्युक्तात्सर्वादिविषयेऽपि तस् क०, म० टि०। २१. भो पचामाप्रमे क०, म०। अत्र भो रै रो भी इति रस्य लः क०, म० टि०। २२. सिद्धप्रोक्तेषु क०, म०, टि०।

भोजम्, स्वादुंकारम्, सम्पन्नंकारम्, [1]कन्यादर्शं वरयति, यावज्जीवमदात्। अमिति णम्खमोर्ग्रहणम्। तुम्—कर्तुम्, हर्तुम्। ति—[2]अधःकृत्य। [3]'अनव्ययस्य' [१।१।१७५] इति सिप्रतिषेधः। कृत्वाभम्—दासायाम्[4] [5]मादायाम्, अस्ति, स्वस्ति, असि, स्यात्। प्रत्ययाभः—यथा, तथा, कथम्, कुतः। प्रभृ इति 'अह्नयादिवैपुल्यात् सर्वादिकिम्बहोः स्तस्' [३।४।१२] इत्यत आरभ्य आ 'कथमित्थमु' [३।४।२६] [6]इत्थमस्योकारेण प्रत्याहारः। स्वरादि—[7]स्वस्तिरक्षति। स्वः पश्यति। अत्युच्चैः, अत्युच्चैसः इत्यत्र तत्पुरुषे प्रतिपादनत्वात्। पूर्वपदार्थस्य सुपिति न। परमोच्चैः परमनीचैः इत्यत्र तु अव्ययस्यैव स्वरितत्वादास्ते। चः समुच्चये। पशुर्थे पुष्प इत्यादौ—अव्ययमिति महती संज्ञाऽन्वर्था। अव्ययनव्ययमिति विशेषणार्थेति न भवति। तदन्ताविधिरर्था चेति परमोच्चैः—इत्यादौ च भवति।

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥'—इति।

स्वरादिग्रहणं किम्? एकः, द्वौ, बहवः, पञ्च, षट्, सप्त, अष्टौ[8]। आपो वर्षाः, पचतिरूपम्, पचतोरूपम्, पचतिकल्पम्, पचतस्कल्पम्। स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, [9]सन्, तद्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, [10]ऋधक्, [11]ऋते, युगपत्, आरात्, [12]पृथक्, [13]ह्यस्, [14]श्वस्, दिवा, सायम्, चिरम्, ईषत्, मनाक्, जोषम्, ज्योषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अधस्, निकषा, समया, मृषा, स्वयम्, नक्तम्, दृच्छा, शनि, वृथा, सनत्, सनात्, तिरस्, अन्तरा, ज्योक्, कम्, शम्, सना, [15]नाना, विना, [16]अन्यत्, क्षमा, उपांशु, विहायसा, दोषा, मुधा, मिथ्या, पुरा, मिथो, मिथु, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, [17]प्रवाहु, आर्य, [18]अलम्, [19]अभीक्ष्णम्, साधम्, मनस्, हिरुक्, प्रशान्, [20]च, [21]वा, हा, अह, एव, एवम्, [22]नूनम्, शश्वत्, नित्यम्, सूपत्, कूपत्, [23]कुवित्, [24]नेद्, [25]चेत्, [26]कच्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिस्, नकिस्, माङ्, नञ्, यावत्, त्यावत्, त्वावत्, त्वै, [27]न्वै, वै, रै, औषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा, ओम्, हिम्, खलु, किल, अथ, अथ, स्म, अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ, आदह, असङ्क, यावत्, तावत्, किम्, यत्, यद्, तद्, धिक्, हे, है, पाट्, प्याट्, आहो, उताहो, अहो, अथो, मा, नू, ननु, हि, तु, नु, इति, इव, चन, [28]घ, बत, आम्, शप्, [29]कूपम्, शुकम्, तुकम्, नुकम्, नहिकम्, सत्यम्, गतम्, अद्धा, नोहि, नचेत्, जातु, अय, अघ, [30]अध, अहह, स्विद्, बाढम्, दिष्ट्या, पशु, पट्, सह, अनुषक्, अङ्ग, पुत्, ताजक्, अरे, अये, अवे, यद्, वेद्, वाद्, हुम्, चुम्, भोस्, विरत्, मर्या, ईम्, किम्, सिम्, प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, दुस्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप—इति स्वरादयः। आकृतिगणोऽयम्।

---

१. विद्वद्दर्शिभ्यः कात्स्न्ये णम् इति णम् क०, म० टि०। २. अस्य कृकमिकंसकुम्भीति न सिः कारिकालसध इति तिसंज्ञा क०, म० टि०। ३. णम् स्वरादौ प्र—क०, म०। ४. रात्रौ वेलायाम् क०, म०। ५. मायायाः म०। ६. इत्थेतस्योका—क०, म०। ७. स्वर्गे तिष्ठतीत्यर्थः क०, म० टि०। ८. अष्टौ इति क० म० पुस्तकयोर्नास्ति। ९. सन् क०, म०। १०. वियोगशीघ्रसमृतेषु क०, म० टि०। ११. विशेषार्थे क०, म० टि०। १२. योगे क०, म० टि०। १३. अन्तरातीते दिन इत्यर्थः क०, म० टि०। १४. अनागामिनि दिन इत्यर्थः क०, म० टि०। १५. अस्ति स्यस्तीति कैश्चिदभिधीयते प्रातिक्षरण इत्येके क०, म० टि०। १६. पृथग्भावे क०, म० टि०। १७. प्रोच्चतो बाहुरस्येति प्रबाहु। कैश्चित् प्रबाहुगिति पठ्यते क०, म० टि०। १८. कैश्चिद् इलमिति पठ्यते। इक प्रतिषेधे विपादे च क०, म० टि०। १९. पुनः पुनरित्यर्थः क०, म० टि०। २०. चशब्दादेकवचनादिषु क०, म० टि०। २१. विकल्पादिषु क०, म० टि०। २२. वितर्के क०, म० टि०। २३. योगप्रशंसास्तिभावेषु क०, म० टि०। २४. विचारे—क०, म० टि०। २५. सम्प्रश्ने चेति क०, म० टि०। २६. कच्चित—क०, म० टि०। २७. वै—क०, म०। २८. घ—क०, म०। २९. क्यप् हिकम् क०, म०। ३० इध क०, म०।

घ्यसख्यद्वन्द्वपतीदुत् ।१।१।४०। इकारान्तमुकारान्तं च शब्दरूपं घिसंज्ञं भवति सखिशब्दं द्वन्द्वान-वयवं च पतिशब्दं वर्जयित्वा । मुनिना । साधुना । मुनये । साधवे । मुनिसुतौ । [१]साधुसुतौ । असख्यद्वन्द्वपतीति किम् ? सख्या । सख्ये । पत्या । पत्ये । अद्वन्द्वग्रहणं किम् ? पतिसुतौ । पतिसख्यायौ । पति-सखिशब्दयोरयं प्रतिषेधो न समुदायस्य, तेनेह भवत्येव—अतिसखेरागच्छ(ति) । अतिसखेः स्वम् । बहुसखेरागच्छति । बहुसखेः स्वम् । बहुपतेरागच्छति । बहुपतेः स्वम् । घिप्रदेशाः—'घेर्ङेरिनाद्' [१।२।२६] इत्येवमादयः ।

[२]**प्रत्ययः कृतोऽषष्ठ्याः** ।१।१।४१। इह यः कृतो विहितः स प्रत्ययसंज्ञो वेदितव्यः । अषष्ठ्याः षष्ठ्यन्तार्थः षष्ठी न चेद् स षष्ठ्यन्ता[३]र्थे विहितो भवति, आगमो विकारो वेत्यर्थः । 'नृदुगिदञ्चोऽस्वत्रादेर्ङी' [१।३।७]—राज्ञी, । कर्त्री । 'अजाद्यताम्'[४] [१।३।१३] अजा, खट्वा । 'सुऔजस्' [　　　　] वृक्षः । वृक्षौ । वृक्षाः । 'इञ्युद्धे' [२।१।१३५]—केशाकेशि । दण्डादण्डि । 'प्राग् जितादण्' [२।४।१४]—औपगवः । कापटवः । 'गुपौधूविच्छिपन्पणेरायः' [४।१।१]—गोपायति । धूपायति । 'तास्यौ लुटः' [४।३।१]—कर्ता । करिष्यति । ध्यण्—कार्यम् । हार्यम् । कृत इति किम् ? प्रकृत्यादीनां[५] मा भूत् । ते हि सिद्धतया वर्णादीवन्ते । अषष्ठ्या इति किम् ? विकारागमयोर्मा भूत्, तौ हि कस्यचिद्विधीयेते । 'अजाद्यताम्' [१।३।१३] इत्यभिधेयापेक्षा षष्ठी न विधेयापेक्षया । 'कृतोऽव्यये' [२।४।१८] इत्यादावपि षष्ठ्यन्ताद्विधीयते न षष्ठ्यन्तार्थस्येति तत्र प्रत्ययसंज्ञा भवत्येव । प्रत्ययप्रदेशाः—'प्रत्यये' [१।१।७६] इत्येवमादयः ।

इञाद्याऽऽयात्तद्धितः ।१।१।४२। 'इञ्युद्धे' [२।१।१३५] इत्यारभ्य आ— 'गुपौधूविच्छिपन्-पणेरायः' [४।१।१] इत्येतस्माद् आ आयात्—आय प्रत्ययात् प्राग्यत्प्रत्ययसंज्ञं तत्तद्धितसंज्ञं भवति । [६]केशा-केशि । [७]उपगुक्षीणः । [८]औपगवः । कापटवः । इञादीति किम् ? मुष्टी । आ आयादिति किम् ? पनायन्ति ।[९] पटयन्ति । धिक्षन्ति । नोपदस्येति लुक्, आदेरार्च्च प्राप्नोति । तद्धितप्रदेशाः—'मास्यतद्धितस्य इञो यः' [१।३।७६] इत्येवमादयः ।

त्याद्यतिङ् कृत् ।१।१।४३। त्याद्यादिप्रत्ययसंज्ञं तिङ्वर्जितं कृत्संज्ञं भवति । [१०]घनघात्यः । वर्षे विशीर्णम् । गोकायी व्रजति । त्यादीति किम् ? चीवते प्रयातेन । अतिङिति किम् ? प्रनिस्ते । प्रयापयानि । कृत्प्रदेशाः—'कृत्सतिकारकस्यापि' [१।१।६०] इत्यादयः ।

परः ।१।१।४४। यः प्रत्ययः सः प्रकृतेः पर एव भवति । अजा । खट्वा । वृक्षः । वृक्षौ । वृक्षाः ।

मिदचोऽन्त्यात् ।१।१।४५। (यः) मकारानुबन्धको यस्य विधीयते (सः) तस्याचामन्त्यात्परो भवति । वन्दते । छिनत्ति । वनानि । यशांसि । काष्ठतक्षि । ननु सुपीत्यादौ सुपीत्यनेन नप् इति विधिव्यते नान्त इत्यन्तग्रहणम् ।

स्पर्द्धे । १।१।४६। द्वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयोस्तुल्यबलयोरेकत्रोपनिपातः स्पर्धः, तत्र यः सूत्रपाठे परः स विधिर्भवति । 'अतोद्ग्युः' [१।१।१५७] कौ हसति । कौ धावति । इत्यनसुसमासे लुक्त. सात्—एष-साधकः । एषसारति । एष हसति । स धावतीत्यत्र[११] 'छुग्व्योर्वेच्चौ' [२।३।३५] इति परो विधिर्भवति[१२] नित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गोत्सर्गापवादेषु बलवन्तो नित्यान्तरङ्गापवादा एव भवन्ति । परस्परप्रतिबन्धेनावृत्तौ पर्यायेण वा प्राप्तौ वचनम् ।

षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽलः ।१।१।४७। षष्ठ्यन्तार्थः षष्ठी, षष्ठ्यन्तार्थस्य विधीयमानो विधिस्तस्य योऽन्तोऽल् तस्य स्थाने प्रसङ्गे भवतीति वेदितव्यम् । 'नपोऽचो ह्रस्वः' [१।२।१] ग्रामणिकुलम् । सेनानि-कुलम् । षष्ठ्याः[१३] इत्युत्तरार्थम् । स्थान इत्यनन्तरार्थम् । अल इति किम् ? परमपुंस्कोकिलः ।

---

१. साधुसुतौ—क०,म० । २. प्रतीयते येनार्थः स प्रत्ययः क०,म० । ३. -न्तार्थे विहि—क०, म० । ४. तामाड् क०, म० । ५. प्रनुपणे क०, म० । ६. आदिशब्देन उपपदमुपाधिश्च गृह्य(ह्ये)ते । तत्र शोकापनु-देत्यादिकमुपपदम् । 'हसिमथात्वशाञः' इत्यादिरुपाधिः । क० म० टि० । ७. इञ्युद्धे । आदिजन्ते । ऐरि-त्युत्वक् । क०,म० टि० । ८. अपत्यर्णाणः क०,म० । ९. अपत्ययस्मुवः क०,म० टि० । १०. हयपा मुद्गरपर्णी, क०,म० टि० । ११. लुगुत्वयोः, क०,म० । १२. -न्येन तु—क०,म० । १३. अनन्तरार्थम्, क०, म० ।

तस्मादादेः ।१।१।४८। तस्मात् पञ्चम्याः पञ्चमीनिर्दिष्टस्य पञ्चम्यन्तार्थस्य परस्य विधीयमानो विधिस्तस्यादेरलः स्थाने भवतीति वेदितव्यम् । 'द्व्यन्तरुपसर्गादीदपोऽनात्' [२।२।१३८] द्वीपः । अन्तरीपः । तस्मादिति किम् ? पचते । पचन्ते । 'ए ङितः' [१।४।१३] इति एत्वविधौ न किञ्चिदस्मादिति पूर्वमाश्रयते ।

शिदङिदल् ।१।१।४९। षष्ठ्याः स्थान इति वर्तते, शिच्चाङिदल् चादेशः षष्ठ्यन्तार्थस्य तस्यैव स्थाने भवति, नादेरन्त्यस्य वाऽलः । शित्— 'जश्शसः शिः' [२।१।१६७] वसनानि, वनानि । 'स्मैऽस्' [१।२।२०५] अस्मै । एषु । अङिदल्—'सामामः' [१।२।१७९] सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । 'त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ' [१।१।२२१] तिस्रः, चतस्रः । 'युष्मदस्मद्भ्यामाकम्' [२।१।१७७] युष्माकम् । अस्माकम् । ङिदल्ग्रहणात् ङिदल् न भवति । 'जराया ङसिन्द्रस्याचि' [१।२।२७] जरा—जरसे । यः । सः । भवाभावाल्लुग्—भवान् । श्विवद्ग्रहणान्नात्त्वादयमसमाश्रयम्—गाम् । गाः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ततः षष्ठी श्रुतेः—पचेयुः । पच्यासुः । पेचुषः । चिनुयेति वलभावादिड्भावः ।

स्थानीवानलाश्रये ।१।१।५०। यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानी; इतर आदेशः, स्थानं प्रसङ्गः । स्थानीव भवत्यादेशः—स्थानिकार्यं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनलाश्रये—न चेत्तत्कार्यं स्थान्यलाश्रयं भवति । यथा । राजा । सुब्लोपेऽपि[1]—'न्यक्' [१।२।१२४] इति दीर्घः पदत्वादि च । कस्मै । कस्मात् । किंवत् । सर्वादित्वात् स्मायादि । धर्मो[2] वो वर्धताम् । धर्मो नो वर्धताम् । सुबन्तत्वात् पदत्वादि । पचतु । पचन्तु । एकदेशादेशेऽप्यनुमेयस्य स्थान्यादेशाभावादवयवधर्मिणोऽव्यपदेशात् समुदाये वाऽवयवान्तर्भावात्—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा सिद्धम् । इवग्रहणं स्वाश्रयार्थम्, अन्यथाऽन्यादेशस्य संज्ञा विज्ञायेत । न च संज्ञाकार्यं प्रतिपद्यते, तेन स्थानिन्यादेशे च कार्यं सिद्धं भवति । आहत । आवधिष्ट । 'समृन्वः स्वेऽशि चाङः' [१।४।५८] इति तङ् । अनलाश्रय इति किम् ? सः । पन्थाः । अत्र स्थानिवत्त्वाभावादलः परस्वलक्षणः सोर्लुग् न भवति । क इष्टः, स उप्तः इपि हलीत्युत्वलोपौ न भवतः । आगः स्थानीवादः—[अत्र] 'ए' [२।३।१०४] इति लुग् न भवति । आश्रयग्रहणं किम् ? प्रदीव्य । प्रसीव्य । वलादेरिति इट् न भवति । शब्दार्थातिदेशेऽत्र गुणः प्राप्नोति । अग्रहीत् इति 'च ईशीटः' [४।२।७७] इति लुग् न स्यात् । स्थान्यलाश्रयप्रतिषेधादिह भवत्येव । सर्वेषाम् । अहदिताम् । धवनाः । अनुबन्धकार्येष्वनल्विधावपि स्थानिवद्भावो भवति । सोमानां दृष्टोऽस्य सुदृशाम् । गुड्डाकान् । इत्यत्र 'स्वरुर्चोमित्' [१।१।५२] इति नियमात्—एथादिसमासपरिग्रहादग्निशालादिविकरणाच्च स्थानिवद्भावो नास्तीति [4]ह्रस्वदीर्घौ न भवतः ।

परेऽचः प्राचोऽक्विधदीर्घयद्व्यासदस्वनुम्विधौ ।१।१।५१। अजादेशः परनिमित्तकस्ततः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद् भवति, क्विविधिं दीर्घस्य विधिं यकारस्य विधिं द्वयोर्द्वित्वस्य विधिम्,—आ एतस्माच्छास्त्र 'द्वोर्मोऽस्यादसौमाद् गुरस्थापिन्यसन्' [१।२।४४] इत्यतदधिकाराद्यो विधिर्विधीयते 'संयोगस्यादिस्कोर्लुक्' [१।२।९१] इति लुग्वर्जितस्तं वर्जयित्वा । कथयति । अवधीत्—अत्राल्लुगुपान्त्यविधौ कर्तव्ये स्थानिवद् भवति । पाविकः—अत्र पद्भावे । [6]शातनी । पातनी । अत्र तत्वादेशे । कारणिः । रावणिः । अत्रान्त्यस्यादिलुक् । संयते । ध्वंस्यते । [7]अत्र णिलुचि न लुग् न लुगिति । [8]याज्यते । वाप्यते अत्र यत्र इकि । निराद्य । समाद्य । अत्र जग्धादेशे । घात्वान्—अत्र घत्वादेशे । धायसी । गोमती । अत्रैजादेशो नमि । [9]चातुरे । आनडुही—अत्र वादेशे । [10]पदि । अत्र पद्भावे । अन्यतरेण च व्यपदेशः समुदायोऽप्यव्यवहितः । व्यवहितेऽपि प्राक्शब्दो लक्षणभेदात् । अवीवदद् वीणां परिवादकेनेति णिजाश्रयणादुपधाह्रस्वः । पर इति किम् ? वैयाघ्रपद्यः । अत्र पादस्यान्त्यलुग् न परनिमित्तेति पद्भावः ।

---

१. सुब्लुक्लोपेऽपि—क०, म० । २. धर्मेणा—क०, म० । ३. भावे, क०, म० । ४. ह्रस्वदीर्घौ क०, म० । ५. स्वलुवि—क०, म० । ६. शातनी पातनी, क०, म० । ७. अत्र णिलुग्भवति न लु— क०, म० । ८. यजति कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्क्ते प्रयुज्येति णि याजि, ततः स्वे···रणेरिति णिलुकि याज्यते । अत्र णिलुग्वः स्थानिवद्भावादत्र इत्न भवति । इत्यादीत्यादि क०, म० टि० । ९. चातुरी क०, म० । १०. पादे क०, म० ।

अच इति किम् ? आगत्य । अभिगत्य । अत्रानुनासिक[1] इति लुक्, नाच इति तक् । प्राच इति किम् ? नैधेयः । निधोकः । [2]पारिखीयः । अत्र द्वयच्लक्षणौ ढण्ढञ्विधौ चोपान्त्यलक्षणश्च [3]खन् प्राच इति आकारलुग् न स्थानिवद् । प्राच इति पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति अपीपचन् इति न पुग् [णिव इत्यादि] । स्वविधिद्विधादिप्रतिषेधः किम् ? देवयते [4]द्यूः । लघमाच्छे लीः । पीः । अत्र णिलुग् अचो यिवविधावूठि न स्थानिवत् । शामम् शामम् । अशशानि । शंशामम् शंशामम् । अशशानि । अत्र णि, ण्यन्तादङ्, ण्यन्तान्च समुञि शौ च णिलुगल्लुकौ दीर्घविधौ । गौरी वलाः । ब्राह्मणगवङ्गुलिः । काश्यपकण्डूतिः । अत्राल्लुग् गविधौ यत्वे नि । पाथ्योः अध्वर्व्योः—इत्यत्र यकारो न प्रत्ययस्थोऽसि लुग भवति । दध्यत्र । मध्वत्र । अत्र यण् धकारस्य द्वित्वविधौ स्थानिवत्त्वे हाचीति प्रतिषेधः स्यात् । द्वित्वस्यासिद्धत्वेऽपि [5]द्विग्रहणमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतद् बाधनार्थम् । गवनम् । लवनम् । पैसाकवणः । लौकिकः । लौ स्तः । यौ स्तः । शाम्ति शाम्ति । अभिवध्मि । शिमन्ति । अवयन्ति । शिषन्ति । अर्थाद् यण् अल्लुगौ [३] यादावनविधौ । सखीयतेः नदीयतेश्च [6]क्विदपि, सख्युः । पत्युः । लुनीयतेः पुनीयतेश्च—क्विप्, लुन्वः । पून्वः । [7]अत्राल्लुग्यलादेशे सति यलादेशे क्वौ विधावस्थानिवत्त्वात् वकारस्य लुग् स्यात्, असिद्धत्वेऽपि यलादेशोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न [8]लुप्यते । शिण्ढि । पिण्ढि । अत्राल्लुक् परस्वेऽनुनासिके । शिषन्ति । पिंषन्ति । अत्रानुस्वारे । जक्षतुः । जक्षुः । अत्र चर्त्वे । दोहयतेः—धोक् । लेहयतेः—लेट् । पाचयतेः 'नाङ्गिन' [४।३।१०८] क्तौ पाचितः । पापच्यतेः—पापचितः । यजयतेः——याष्टिः । याच्ययतेः—याच्छिः । स्कन्दयतेः—स्कन्धिः । अत्र णिलुगल्लुकौ[9] । [10]श्लुग्विधिप्रतिषेधः किम् ? सुकुस्मयतेः—सुकुः । काष्ठं तक्षति—काष्ठतक् । अत्र 'संयोगस्यादिस्कोर्लुक्' [१।२।६१] इति लुचि प्राप्तायां णिलुचः स्थानिवद्भावात् 'पदस्य' [१।१।६२] इति लुक् काष्ठतडित्यन्वते [11]अस्कुगिति प्रतिषेधोऽयं निषेधः, तेन मधुगित्यत्र सलोपः । अत एवेत्यादि गरासदधिकारे [12]स्थादिः । वेतस्वान् इत्यत्र मत्वर्थे पदत्वाभावादिनं भवति । [13]अक्षद्यूः । अश्वबन्धः । कोर्व्याः । दौर्याः । कार्यार्थ शास्त्रार्थमित्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति पदवोर्वलुचो न भवन्ति । पडिक इत्यत्र पडिक्यतो जन्, द्वाभ्यां देयमिति [14]द्वयोर्देय ऋण इति निपातनादत्वे न स्थानिवत् । विल्वाः फलं विल्वम् । आमलकम् । पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः । पञ्चलाः । पञ्चेन्द्राण्यो देवतास्येति—पञ्चेन्द्रः । पञ्चाग्निरिति । 'लुब्यगोणीसूच्योः व्यक्तः' [१।३।८१] इति व्यक्तस्यास्य लुग्विधानात् ङ्यन्तोऽनुपसर्जनमिति सिद्धम् ।

श्लुचीगेनत् ॥१।१।५२॥ परस्य प्रत्ययस्य श्लुचि संजातायां श्लुग्भूतपरनिमित्तकं पूर्वकार्यं इक् एनत् [15]इत्येव भवति । बेभिद्धि । शोशवीति । जरीगृहीति । एनत् पश्य । एनच्छ्रितकः । स्थानीवाकलाथच इति सिद्धे नियमार्थं वचनम्, तेनान्यानि न भवन्ति । तद् । गर्गाः । कुवलम् । पञ्चगोणीः । जुहुतः ।—श्लुच्यपि श्लुग्भूतप्रत्ययेऽस्तीति नियमः तथा श्लुप्यपि । तथा च 'निजामेत्' [४।१।६४] इति [16]श्लुचीति श्लुच्येववचनं शकारविशेषणादिह नियमो न भवति । लोलून, ययमान् । श्लुग्निमित्तनियमादिह न भवति । [17]तंक्राम । प्रतिक्राम । अत्र शिङ्दीर्घनिमित्तं तत्रमालक्षा न इति विशेषणम् । पूर्वकार्यनियमादिह न भवति—शिरः कर्म । समुदायस्य दीर्घं पञ्चतांसा । पापकिता, पापचीति इति यङन्तस्येदं द्विर्वचनम् । अगात् । अध्यगात् । स्यादिकार्यं विषयभावे ।

टिदादिः ॥१।१।५३॥ टिदो यस्य विधीयते स तस्यादिः प्रथमावयवो भवति । 'क्रुस्तट् सोऽस्यचः' [१।१।१४६] [18]स्वपिट्साथे । 'लङ्लुङ्लृङ्क्ष्वङ्क्षडाड्' [४।२।१२१] अपात् । अभात् । 'वलादेरिट्' [४।२।१३४]—वदिता । वदितुम् । आद्यन्तस्थानित्वापवादोऽयम् ।

---

१. 'इति' क०, म० नास्ति । २. पारिखीयः क०, म० । ३. खन क०, म० । ४. दयाः क०, म० । ५. द्विग्रं—क०, म० । ६. क्विपि क०, म० । ७. त्राल्लुग्यमा—क०, म० । ८. लुप्यते क०, म० । ९. चौ । लुगादौ श्लु—क०, म० । १०. श्कु क०, म० । ११. अस्कुगिति क०, म० । १२. -रासिध्या- क०, म० । १३. अक्षबन्ध्वौ क०, म० । १४. द्वयाद्यो द्वयो—क०, म० । १५. इत्येतदेव क०, म० । १६. श्लुच्ये क०, म० । १७. अतो हेः, इति हेः श्लुक् क०, म० । १८. स्वपिट्सापे क०, म० ।

किदन्तः ॥१।१।५४॥ कित् यस्य विधीयते स तस्यान्तः—अवयवः—भवति । 'न: कि जक्' [१।१।१४७] अधाञ्जूरः । 'ह्रस्वस्य तुक् पिति कृति' [४।१।४२] अग्निचित् । प्रकृत्य । अन्ते स्थानित्वा-पवादोऽयम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

विशेषणम् ॥१।१।५५॥ विशेषणं विशेष्यस्य समुदायस्यान्त्यावयवो भवति । इह धात्वादिः समुदायो-ऽवयवविशेषणक उपादीयते, तत्र स तत्समुदायस्यान्त्यत्वेन नियम्यते । 'नपोऽचो ह्रस्वः' [१।२।१] मेदेनावयवविशेषणक उपादीयते, तत्र स तत्समुदायस्यान्त्यत्वेन नियम्यते । 'नपोऽचो ह्रस्वः' [१।२।१] अतिरि कुलम् । ग्रामणिकुलम् । इह न भवति—आर्यशी: कुलम् । 'इः' [४।४।१४] इत्यच् । जयः । क्षयः । इह न भवति—श्रेयः । योगः । सुस्यम्, अयः इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावाद् भवति ।

प्राक्पञ्चमी ॥१।१।५६॥ पञ्चम्यन्तार्थः पञ्चमी, इह पञ्चमी विशेषणमसमानाधिकरणं विशेष्या-त्प्राक् पूर्वं भवति । 'पदाद्वाऽस्यस्य वस्नसौ सुविभक्तेः' [१।२।१६१] धर्मो वो वर्धताम् । धर्मो नः वर्धताम् । इह न भवति—युष्माकं धर्मो वर्धताम्, अस्माकं धर्मो वर्धताम् । पदादित्यादौ दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, तत्र पूर्वं परं च विशेष्यं स्यादिति नियमार्थं वचनम् ।

न सप्तम्यध्यादिषु ॥१।१।५७॥ इह सप्तमीनिर्दिष्टं विशेषणं विशेष्यात् पूर्वं न भवति,—व्यवधा-विधिरस्यत्र । 'युष्मदस्मदोः' [१।१।७१] मुनये । [3]साधवे । अचीति न [4]पूर्वविशेषणम्, इति परस्यापा-दिर्भवति । अध्यादिष्विति किम् ? स्मरसि वत्समामः कलिङ्गेषु । इह मा भूत् । अचीति आधोपदेशिकमधि-कारणं पूर्वं परं च भवति, तत्र पूर्वं न प्राप्नुमित्येतदर्थं वचनम् ।

तस्यादिः ॥१।१।५८॥ सप्तम्यर्थस्य विशेषणं तस्यादिरवयवो वेदितव्यः । 'जराया जसोन्द्रस्याचि' [१।२।२७] जरसः । जरसाम् । इह न भवति । जराम् । 'द्व्येकेनाचि रूपले' [४।२।१६] नेनिजानि । [१।२।२७] जरसः । जरसाम् । इह न भवति । जरासु । 'हलपोरीत्' [४।२।२१] यौति । रौति । इह न भवति । अब्रवीत् । अनेनिजम् । इह न भवति । नेनेक्ति । सप्तमीत्यस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि तस्यैवानेन स्त्रीत्वं जरसा । जरसे । [5]अभवत् । अरोदीदित्यादौ व्यपदेशिवद्भावाद् भवति । सप्तमीत्यस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि तस्यैवानेन स्त्रीत्वं न परामृश्यते । अन्तरङ्गत्वाद्धायोऽयम् । लुकादिषु विशेषेऽजाद्यवयवे कार्यविज्ञानं इदं वाक्यमकर्तुम् । अजादिसमासे च व्यपदेशिवद्भावात्तस्य तद्भावः ।

प्रत्ययस्यक्यप्त्यकृत्यादेः ॥१।२।५९॥ यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते स तस्य प्रकृतिः, प्यदिति—'गुरूपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽजिञः ष्यङ्' [१।२।२] इत्यारभ्य आ—'यूनस्तिः' [१।३।७६] इत्यतस्त-कारेण प्रत्याहारः, प्रत्ययो ज्यगुपसर्जनश्च प्यद्विशेषणं प्रकृत्यादेः [6]समुदायस्य वेदितव्यं । गौनाधिकस्य कारेण प्रत्याहारः, प्रत्ययो ज्यगुपसर्जनश्च प्यद्विशेषणं प्रकृत्यादेः समुदायस्य वेदितव्यं । प्रत्ययः । मातृभोगीणः । सारदरायणः । 'सुङ् पदम्' [१।१।६२] इति पदसंज्ञा ऊनस्य न भवति । तेन 'अभिन्ने' [१।२।५६] इति णः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । 'पष्ठ्ययत्नात्' [२।१।४३] इति समासः । अधिकस्य समुदायस्य न भवति । वृद्धस्य राज्ञः पुरुषः । गार्ग्यायणः । 'अभिज' समासः । अधिकस्य समुदायस्य न भवति । वृद्धस्य राज्ञः पुरुषः । पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । 'सुपः' [२।४।३१] इत्यादिना अभिधानवदुदाहरणं भवति, देवदत्तो गार्ग्यायणः । पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । 'सुपः' कर्तुः काम्यः [४।१।१७] अधिकान्न भवति, महान्तं पुत्रमिच्छति । न्यप्रत् । 'आनेकाचोऽभ्यस्याप्रत्युः । अतिनौरुग्मन्थाघन्युः । 'चन्दौ प्रस्येश्' [२।२।११५] न भवति । अनुपसर्जनत्वदधिकस्यापि भवति, परमकारोषगन्धीबन्धुः । परमगौमुखगन्धीबन्धुः । प्रत्ययः प्रकृत्यादेरित्युत्तरविकल्पितं[7]त्वर्थम्[8] ।

कृत्सतिकारकस्यापि ॥१।१।६०॥ कृत्प्रत्ययः सतिसंज्ञकस्यापि सकारकस्यापि सतिकारकस्यापि प्रकृत्यादेः समुदायस्य विशेषणं भवति, अविरामाद् केवलस्यापि । उदके विशीर्णम् । अवतप्तेन कुलस्थितम् ।

---

१. -त्वस्वेऽनेन क०, म० । २. आर्यान् शास्तीति आर्यशीः क्वौविधिशासे रूपान्त्यस्येकारः क०; म० टि० । ३. साधवेऽथ, क०, म० । ४. पूर्वं क०, म० । ५. इत्येवं न भवतीत्यर्थः, क०, म० टि० । ६. अभवत्, क०; म० । ७. तस्मिन् भावः, क०, म० । ८. न्यग्रह्इत्यु—क०, म० । ९. प्रकृति-प्रत्ययसमु—क०, म० । १०. प्यक्तृत्वद्ग्रहणं नियमार्थम् । इत्यधिकः । क०, म० ।

देवदत्तनखनिर्भिन्नम् । भगानिकुलम् । अक्षिभ्रुविलम् । शाकोटिनम् । सारविणम् । दध्यशित । श्यालुधि । प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिति प्राप्ते वचनम् ।

तिङः वाक्यम् ॥१।१।६१॥ सह साधनात् परम्परया वा तिङन्तस्य विशेषणं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा तेन तिङन्तेन प्रयुज्यमानेनाप्रयुज्यमानेन वा सह वाक्यं भवति । धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । साधुर्वो रक्षतु । साधुर्नो रक्षतु । शालीनां ते ओदनं ददाति[1] । [2]कुरुष्वग्रामं गच्छति । [3]लुनीहि सक्तूंश्च पिब । देवदत्तेन वो दातव्यम् । देवदत्तेन नो दातव्यम् । साकाङ्क्षत्वेऽपि तिङन्तभेदे वाक्यभेदार्थं वचनम् । ओदनं पच, तव भविष्यति[4] । गच्छ तव भविष्यति । मम भविष्यति । ओदनं तव भविष्यति । मम भविष्यति । अर्थाधिकारप्रयोगः—यतावप्रयोगः । वाक्यप्रदेशाः—'पदाद्वाक्यस्य वसनसौ सुपि विभक्तौ' [१।२।६१] 'वाक्यस्य परिवर्जने'[5] [२।३।१६] इति ।

सुङ् पदम् ॥१।१।६२॥ सुङिति प्रथमैकवचनादारभ्य आ महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । सुङन्तं पदसंज्ञं भवति । धर्मः । कर्म । पचतः । अपचन् । ब्रूमहे । वः । पदप्रदेशाः—'पदान्तेऽव्येङः' [१।१।१४] इत्येवमादयः ।

नं क्ये ॥१।१।६३॥ नकारान्तं शब्दरूपं क्ये प्रत्यये परे पदसंज्ञं भवति । क्य इति [6]क्यच्क्यङ्क्यषां विशेषकैरनुबन्धैरनुत्सृज्य सामान्येन ग्रहणम् । राजीयति । राजायते । चर्मायति । चर्मायते । ऊष्मायते । नमिति किम् ? वाच्यति । स्रुच्यति । क्य इति किम् ? सामन्यः । वेमन्यः । [8]सुप्तिङित्येवनन्याः । प्रत्यये सुङ् पदमिति पदसंज्ञा वेति वचनम् ।

सिद्धल्यधातोः ॥१।१।६४॥ सिति यकारादौ च प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञं भवति ? अधातोः—न चेत् स प्रत्ययो धातोर्विहितो भवति । सिति—भवदीयः । ऊर्णायुः । अहंयुः । शुभंयुः । यलि—पयोभ्याम् । पयस्सु । राजभ्याम् । राजसु । राजता । वाक्त्वम् । राजकाम्यति । द्विपात्काम्यति । सिद्धलीति किम् ? भवन्तौ । राजानौ । अधातोरिति किम् ? यज्वा । वर्मि । अन्तस्सुपा सिद्धे पदत्वे सिद्ग्रहणं प्रत्यये परे नियमार्थम् । तेनेह न भवति—दधिश्रुतम् । भागवतम् ।

न वृत्त्यन्तः ॥१।१।६५॥ परार्थाभिधानं वृत्तिः, तद्वांश्च शब्दसमुदायः समासादिः, तस्यान्तशब्दः पदसंज्ञो न भवति । परमगिरौ । परमदिवौ । स्वलिहौ । गोदुहौ । परमवर्चौ । [9]बहुसेचौ । बहुदण्डिनौ । वृत्तिग्रहणं किम् ? देवदत्तस्य कर्म । अन्तग्रहणं किम् ? राजवाक् । वाक्त्वक्स्रुचः[10] तिलः इति न समासानां वृत्तौ न पृथक् द्वयोर्वृत्तिरिति न मध्यमस्य निषेधः । वाक्त्वचमिति वृत्तेरनन्तत्वेऽपि समासार्थः समासान्तः इति तस्मै न पदत्वम् । स्थानिवद्भावादनन्तत्वं प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिति सिद्ग्रहणाच्च निवर्तत इत्यारम्भः ।

स्तं मत्वर्थे ॥१।१।६६॥ सकारान्तं तकारान्तं च शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परे पदसंज्ञं न भवति । यलीति प्राप्तिः । पयस्वी । यशस्वान् । विदुष्मान् । तेजुष्मान् । मरुत्वान् । उदश्वित्वान् । विद्युत्वन्तो बलाहकाः । स्तमिति किम् ? तक्षवान् । राजन्वान् । मत्वर्थ इति किम् ? भवद्भ्याम् । यशोभ्याम् । मुख्यकामार्थे दुर्लभत्वादुपचारस्य मतादिष्वर्थे कुण्ठवे इति प्रत्ययान्तरार्थमर्थग्रहणं विशेषणस्यापि मतोस्तदर्थवृत्तेः प्रतिपत्तेः परिग्रहः ।

मनुर्नभोऽङ्गिरो वति ॥१।१।६७॥ मनुस् नभस् अङ्गिरस् इत्येतानि शब्दरूपाणि वतिप्रत्यये परे पदसंज्ञानि न भवन्ति । मनुरिव मनुष्वत् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् । पदत्वाभावाद् रिर्न भवति ।

विरामेऽगिद्नाङ् चाद्यवानुनासिकः ॥१।१।६८॥ विरतिर्विरामः, [11]न अवसानन्तं पदमनुपसर्गस्थं पदस्यान्ते भवति । मानुबन्धको गित्, चादिरव्ययवर्गो—आङ्वर्जितः—अनाङ् चादिः, मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः, विरामे वर्तमानस्यागोगिदनाङ्चादिवर्जितस्य तदादान्तोऽनुनासिकशब्दस्यादेशो भवति वा । शार्मँ ।

---

1. -ति शालीनां मे ओदनं ददाति । कुरु—क०, म० टि० । 2. कुरु ३ क०, म० । 3. लुनीहि ३ क०, म० । 4. -ष्यति मम भविष्यति । प—क० म० । 5. -र्जनेनेति क०, म० । 6. क्यच्क्यङ्क्यषां क०, म० । 7. कारान—क०, म० । 8. सुप्तिङ्त्येवमन्याप्रत्यये क०, म० । 9. दधिसेचौ क०, म० । 10. तिलः क०, म० प्रत्योर्नास्ति । 11. स क०, म० ।

साम । खट्वाँ । खट्वा । दधिँ । दधि । मधुँ । मधु । विराम इति किम् ? दधि करोति । मधु करोति । अगिदनाङ्प्लावादिरिति किम् ? मुनी । साधू । अमू । अमी । किमु । अनाङ्ग्रहणं किम् ? पाटलिपुत्रादाँ । आँ इति विष्णोः सम्बोधनम् । [1]लक्ष्यस्य त्वसर्वोपश्लेषेयं वर्णवत्स्य पदस्य न चादिः । अपीति किम् ? कर्तृ । हर्तृ ।

चर्जशः ॥१।१।६९॥ विरामे वर्तमानस्य जशः स्थाने तत्सासन्नश्चरादेशो भवति वा । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुब् । वाक् । वाग् । षट् । षड् । तत् । तद् । जश इति किम् ? कर्तृत्वम् । विद्वान् । विराम इति किम् ? वागत्र ।

न ॥१।१।७०॥ इत ऊर्ध्वं यद् वक्ष्यते तद्विरामे वर्तमानस्य न भवतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् आपादपरिसमाप्तेः । त आहुः । भवान् लुनाति । अग्निः अत्र । एकाजादीनामजत्वुपश्लेषविज्ञानाद्विरामेऽप्राप्तिभावसिद्धौ वचनं मन्दानुग्रहार्थम् । 'सदः पादपूरणे' [१।१।७१] इति च प्राप्नोति ।

एचोऽच्ययवायाव् ॥१।१।७१॥ एचः स्थानेऽचि परे अय् अव् आय् आव् इत्येते क्रमेणादेशा भवन्ति । नयनम् । लवनम् । रायौ । नावौ । एच इति किम् ? त्वमत्र । किमत्र । अचीति किम् ? गोकुलम् । नौकुलम् । अचीति स्थाने उपश्लेषो विज्ञायते । नादेशो न सप्तमीति व्यवहितस्य न भवति ।

यस्यैवादिकः ॥१।१।७२॥ एचः स्थाने अवर्णात् परो य इगादिष्टः [2]तस्याचि परे यत्वेवादेशो भवति वा । आगतास्र इ अग्निभूता इहैवागच्छ । आगता इ अग्निभूता इहैवागच्छ । आगताम्या पटाम्यायत्रागच्छ । आगताम्या पटाम्यागुरुकत्रानय । एवकारो दीर्घश्रवणार्थः, अन्यथा हि 'पूर्वेऽपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' इति ह्रस्वत्वमेव बाध्यः स्यात् । आदिति किम् ? अतिरि अत्र । अति नु अत्र । अनिरीहते । अतिनूहते । इक इति किम् ? स्नानम् । मलानम् । एच इति किम् ? [3]गच्छतु देवदत्ताभ्या इ आगच्छतु । इ इति अस्यापत्यं स्त्री ई, तस्य [4]ह्रस्वे इ इति । अचीति किम् ? आगताम्बा अग्निभूताभ्या इ गच्छ ।

अस्वे ॥१।१।७३॥ इकः स्थानेऽस्वेऽचि परे तदासन्नो यणादेशो भवति । दीर्घापवादः । दध्यत्र । मध्वत्र । पित्रर्थः । लाकृतिः । [5]दध्यॢतकाय दीयताम् । साध्वृतश्च इत्याह । इक इति किम् ? पचति । पठति । अचीति किम् ? दधि करोति । मधु करोति । अस्व इति किम् ? दधीदम् । मधूदकः । इको यण्भवद्बाधनमित्येके । दधियत्र । मधुवत्र । रोगि ति रियङ् भूवादयः लैनामिक इति पञ्चमी द्रष्टव्या, तेनेकः परो यण् भवति ।

ह्रस्वो वाऽपदे ॥१।१।७४॥ इकः स्थानेऽस्वेऽचि[6] परे ह्रस्वादेशो वा भवति, न चेत्ताविगचावेकस्य पदे भवतः । नदि एषा । नद्येषा । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र । अति एति । अत्येति । ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः, पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेः, ह्रस्वविधानसामर्थ्याच्चास्थस्कार्यं न भवति । अपद इति किम् ? नद्यौ । वध्वौ । नद्युदकम् । वध्वाननम् । अनुकृष्यवलदित्यत्र स्वरादेरानुगतिगणस्वैकाव्ययत्वादैकपद्यम्, अत [7]एवासानुप्राविशदित्यत्र च 'पदात्मवधमायाः वा' । [१।२।२०२] इत्यपि भवति । इक इति किम् ? गुणसाधर । साधवाधर । अचीति किम् ? नदी वहति । कुमारी रमते । अस्व इति किम् ? कुमारीदम् ।

ऋत्यकः ॥१।१।७५॥ अकः स्थाने ऋति ऌकारे[8] चापि परे ह्रस्वो वा भवति । खट्व ऋश्यः । खट्वर्श्यः । मह ऋषिः । महर्षिः । धूलि ऋतुः । धूल्यृतुः । मधु ऋणं । मध्वृणम् । कर्तृ ऋकारः । कर्तॄकारः । ऌति—कन्य ऌकारः । कन्यल्कारः । कन्यऌतकाय । कन्यल्तकाय । कन्य ऌतक इत्याह । कन्यल्तक इत्याह । ऋवर्णऌवर्णयोरेकत्वप्रतिज्ञानादृतीति ऌकारोऽपि गृह्यते । ऋतीति किम् ? दण्डाग्रम् । तकारः किम् ? कन्या ऋकारः । अक इति किम् ? वृक्षावृश्यः । अनिगर्थं पदार्थं स्वार्थं[9] वचनम् ।

ऋस्थोरस्यान्त्यः ॥१।१।७६॥ उः ऋवर्णस्य ह्रस्वर्गस्याकः स्थाने ऋति चाचि परे परेणाचा सहितस्य रुर् इत्यच्समुदायो व्यञ्जनसमुदायो वर्णान्तरं वा ईषत्स्पृष्टकरणं द्विरेफतुरीयं वाऽध्यर्धमात्रं संवृततरं

१. -पश्च तु कृत्यवयवस्य न चादिः—क०, म० । २. तस्य स्थानेऽचि क०, म० । ३. गच्छ क०, म० । ४. इस्वः । अचो—क०, म० । ५. दध्यृतका—क०, म० । ६. -नेऽचि प—क०, म० । ७. वायानु—क०, म० । ८. -रे ऌकारे—क०, म० । ९. -र्थं च व—क०, म० ।

वा [1]ऋकारलृकारयोरसंमात्रात्वाभिधानं द्विरेफश्रुतिकं चाऽर्धमात्राकार[2]ंदेशो भवति वा । पितृ ऋषभः । पितॄषभः । लृति—पितृ लृकारः । पितॄलृकारः । लृवर्णस्य ऋति पितृलृषभ इत्याह । ऋवर्णलृवर्णयोरैकत्वं विज्ञानात्—लृकारादेशे ऋति[3]ावादिदर्शनाल्लक्ष्यम् । दीर्घस्येऽप्यस्त्येवेति[?] दीर्घलाभः । [4]इहोत्थं चकार इत्ययमपि गुरवेनेति प्लुतः । ऋरिति किम् ? वध्वृच्छति । मध्वृतकाम । ऋतीति किम् ? पितर्थः । लाकृतिः । चकारो वेत्यस्यानुकरणार्थः । स्वाश्च ऽस्याधिकारः ‘पदान्तेऽस्येऽतः’ [१।१।१४] इति यावत् ।

दीर्घः ॥१।१।७७॥ अकः स्थानेऽचि परे परेणाचा सहितस्य तदासन्नो नित्यं दीर्घादेशो भवति । दण्डाग्रम् । सागता । दधीदम् । नदीहृते । मधूदकम् । वधूदरम् । पितृषभः । पितृकारः । पितॄतकम् । तकारानपेक्षया [5]अत इत्यधिकारे दीर्घ इत्यावृत्याऽनुकरणादन्यत्र लृवर्णस्य [6]दीर्घो नास्तीति लृवर्णे ऋकार एव दीर्घः । प्रेजुः, प्रोपुः, इत्यत्रान्तरङ्गत्वादेङो दीर्घः । एतच्च[7]नदोर्ह्र्यादेर्लुव्येङ् । अक इति किम् ? यागश्च । अचीति किम् ? दधिशीतम् ।

शस्यक् ॥१।१।७८॥ अकः शसि द्वितीया बहुवचनेऽचि परे परेणाचा सहितस्य यथासंख्यमन्दीर्घ आदेशो भवति । शालाः पश्य । मालाः पश्य । बुद्धीः । धेनूः । नदीः । वधूः । मातॄः । दुहितॄः । शसीति किम् ? वनः । मध्वः । धनानि । मधूनि पश्य इत्यत्र [8]नपुंसकेऽभ्यन्नभौ भवतः ।

नन्तः पुंसः ॥१।१।७९॥ अकः पुंल्लिङ्गसम्बन्धिनि शस्यचि परे परेणाचा सहितस्य यथासंख्यमन्दीर्घो नकारान्त आदेशो भवति । वृक्षान् । प्लक्षान् । मुनीन् । साधून् । पितॄन् । भ्रातॄन् । चञ्चाः । रम्भाः । षष्ठिकाः । खरकुटीः । उदपान् पुरपान् पदस्त्वत्र यन्वादयः स्त्रीत्व नोऽनीतीति न भवति ।

ढ्रलुच्यणः ॥१।१।८०॥ ढकारस्य रेफस्य च लुचि पूर्वस्याणो दीर्घो भवति । लीढम् । मूढम् । पुनारात्री । [9]मालन्धा रमते । अग्नी रथेन । पटू राजः । अजर्धाः । अचास्याः । ढ्रग्रहणं किम् ? सहितम् । सततम् । लुचीति किम् ? दधि ढौकते । मधु मुच्यते । अण इति किम् ? आतृढम् । आतृढम् । ढ्राभ्यां विशेषणादिह न भवति- [10]एष ददाति । स करोति । लुचः स्थानिवद्भावत्वं परत्वं ढ्लोर्लुचिनिमित्तमिति बहुव्रीहिणा वा लुग्निमित्तमुच्यते ।

सहिवहोऽस्योः ॥१।१।८१॥ [11]सहेर्वहेश्चावर्णस्य ढ्रलुच्योकार आदेशो भवति । सोढा । सोढुम् । वोढा । वोढुम् । [12]अवोढ । अस्येति किम् ? ऊढः । औजिढत् । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । ‘सिवूसहोऽडेऽस्योः’ [४।२।२३०] इत्यत्र औकारनिर्देशः । अस्येत्यधिकारः ‘तद्यात्विगेऽप्येङ्’ [१।१।९३] यावत् ।

इक्येङर् ॥१।१।८२॥ अस्य साचः इति वर्तते । अवर्णस्य स्थाने इकि परे परेणाचा सहितस्य यथासंख्यं एङ् अर्, इत्येत आदेशा भवन्ति । दीर्घापवादः । देवेन्द्रः । मालेयम् । खट्वोढा । गन्धोदकम् । मालोदकम् । मालोढः । महर्षिः । परमर्षिः । तवल्कारः । स्वल्कारेण । तवल्कारेण । तवल्तक । स्वल्तकं इत्याह । द्विमात्राधिकयोरपि स्थानिनोरेङोऽभावाद्दीर्घाधिकाराद्वा द्विमात्र एव भवति । अस्येति किम् ? दधीदम् । मधूदकम् । दध्यन्नम् । इकीति किम् । दण्डाग्रम् ।

एजूच्यैच् ॥१।१।८३॥ अवर्णस्य स्थाने एचि [13]ऊचि च परे परेणाचा सहितस्य क्रमेणासन्न ऐजादेशो भवति । तवैषा । खट्वैषा । तवैन्द्री । तवौदनः । खट्वौदनः । तवौपगवः । खट्वौपगवः । ऊचि—धौतः । धौतवान् । लौः । पौः । ऊच्येङोऽपवादः ।

प्रस्योढोढ्यूह्येष्येष्ये ॥१।१।८४॥ प्रशब्दस्य यदवर्णं तस्य स्थान ऊढ-ऊढि-ऊह-एष-एष्य इत्येतेषु परेणाचा सहितस्यासन्न ऐजादेशो भवति । एङोऽपवादः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रौहः । प्रैषः । प्रैष्यः । प्रस्येति किम् ?

---

१. कार्कस्मदमाशा—क०, म० । २. -र्धोऽडमात्रमादेशो—क०, म० । ३. प्रतिज्ञानात्—क०, म० । ४. इहोत्थं चकार क०, म० । ५. उत क०, म० । ६. दीर्घो न सन्तीति, क०, म० । ७. -यथोर्ह—क०, म० । ८. पश्यत्वाच्चिह्न—क०, म० । ९. मा अन्ता रमते, क०, म० । १०. एष करोति । स ददाति, क०, म० । ११. सहिवहोर—क०, म० । १२. अवोढुम्, क०, म० । १३. ऊमादेशे क०, म० ।

अपोढः[1] । ऊढादिष्विति किम् ? प्रेतः । प्रोतः । एष्यः प्रेष्य इति, ऐजेष्यैषि ... इति ... आ ईष्यः-एष्यः प्रेष्यः इत्येव भवति, 'ओमाङि परः' [१।१।८६] इति । येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति । तथा—निर्दिष्टेऽध्येषीति बाध्यते नोमाङि परः ।

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् ॥१।१।८५॥ स्वैर स्वैरिन् अक्षौहिणी इत्येतेष्ववर्णस्य परेणाचा सहितस्य ऐजादेशो भवति । स्वस्य ईरः स्वैरः । घञ्—स्व ईरोऽस्येति स्वैरमास्यताम् । स्वयमीरतीति स्वैरः अच् । स्वयमीरितुं शीलमस्येति स्वैरी । अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति अक्षौहिणी सेना ।

ओमाङि परः ॥१।१।८६॥ अवर्णस्य स्थाने ओंशब्दे आङादेशे च परे परेणाचा सहितस्य परोऽजादेशो भवति । [2]ऐज् दीर्घापवादः । तथोंकारः । ओमित्यवोचत् । आङि—आ-ऋश्यात् अर्श्यात् । अद्य-ऋश्यात् अद्यर्श्यात् । खट्वा-अर्श्यात् खट्वर्श्यात् । आ-इहि एहि । उप-एहि उपेहि । परा-एहि परेहि । आ-ऊढा ओढा । अद्य-ओढा अद्योढा । खट्वा-ओढा खट्वोढा । [3]शकन्धुः, कर्कन्धुः, कुलटा, सीमन्तः इति शकन्ध्वादयः पृषोदरादिषु द्रष्टव्याः ।

एवेऽनियोगे ॥१।१।८७॥ अवर्णस्य स्थाने एवशब्दे परे परेणाचा सहितस्य परोऽजादेशो भवति । ऐचोऽपवादः । अनियोगे—न चेत् शब्दो नियोगे विषयेऽवधारणे वर्तते । नियोगः—इदमेव कर्तव्यमिति । इहेव दृश्यते । अद्येव तिष्ठति । [4]तदवस्थाख्यानमेतत् । अनियोगे इति किम् ? इहैव भव माऽन्यत्र गाः । अद्यैव त्वं तिष्ठेति । नियुज्यते इति नियोगोऽयम् । नियोगोऽवधारणम् । तदभावेऽयं विधिः । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावयमेवकार इत्येके ।

वौष्ठौतौ समासे ॥१।१।८८॥ अवर्णस्य ओष्ठशब्दे ओतुशब्दे च परे परेणाचा सहितस्य परोऽजादेशो वा भवति, तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । बिम्बोष्ठी । बिम्बौष्ठी । बटजोष्ठी । बटजौष्ठी । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । समास इति किम् ? राजपुत्रौष्ठं पश्य । देवदत्तौतुं [5]विजृम्भितं पश्य ।

आर्तृतीयाया ऋते ॥१।१।८९॥ तृतीयान्तसम्बन्धिनोऽवर्णस्य स्थाने ऋतशब्दे परे परेणाचा सहितस्य आरादेशो भवति । अरोऽपवादः । तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । सुखार्तः । दुःखार्तः । 'ऋत्यारुपसर्गस्य' [१।१।९१] इति पुनरार्वचनाद् ह्रस्वो न बाध्यते । सुखऋतः । दुःखऋतः । तृतीयाया इति किम् ? परमर्तः[6] । ऋत इति किम् ? [7]सुखेतः । दुःखेतः । समास इति किम् ? सुखेनर्तः । दुःखेनर्तः ।

प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सतरस्यार्णे ॥१।१।९०॥ प्र दश ऋण वसन कम्बल वत्सतर इत्येतेषामवर्णस्य स्थाने ऋणशब्दे परे परेणाचा सहितस्यारादेशो भवति । अरोऽपवादः । प्रगतमृणं—प्रार्णम् । दशानामृणं—दशार्णम् । दश ऋणानि यस्यां सा—दशार्णा नदी । दशार्णो जनपदः । [8]ऋणापनयनाय ऋणं—ऋणार्णम् । वसनमेव ऋणं—वसनार्णम् । एवम्, कम्बलार्णम् । वत्सतरार्णम् । ह्रस्वो न बाध्यते इति—प्रऋणमित्यादि भवति ।

ऋत्यारुपसर्गस्य ॥१।१।९१॥ उपसर्गस्य यदवर्णं तस्य स्थाने ऋकारादौ धातौ परे परेणाचा सहितस्यारादेशो भवति । अरोऽपवादः । उपार्ध्नोति । प्रार्ध्नोति । उपार्च्छति । प्रार्च्छति । ऋतीति किम् ? प्रेतः । उपेतः । उपसर्गस्येति किम् ? इहर्ध्नोति । इह ऋध्नोति । प्रगतः ऋच्छकोऽस्मात् प्रर्च्छको देशः । प्र-[9]ऋषभं वनम् प्रर्षभं वनम् । प्र-ऋश्यं वनम् प्रर्श्यं वनम् । आरिति वर्तमाने पुनरार्ग्रहणं परमप्यारं ह्रस्वो बाधते इति ज्ञापनार्थम्, तेन पूर्वत्र ह्रस्वो भवत्येव ।

सुपि वा ॥१।१।९२॥ उपसर्गस्य यदवर्णं तस्य स्थाने सुपि—सुबन्तावयवे—ऋकारादौ धातौ परे परेणाचा सहितस्यारादेशो वा भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् । उपार्षभीयति । उपऋषभीयति । उपर्षभीयति । उपा-

---

१. अपोढः । उपोढः क०, म० । २. ऐजि दी—क० म० । ३. कर्मकण्डुः क० म० । ४. -स्वया-स्थान—क० म० । ५. -तौ तु विजृ० । ६. -र्तः । दशमर्तः । क० म० । ७. सुखितः । दुःखितः क० म० । ८. -णापनय ऋणम् क० म० । ९. श्रेष्ठार्थस्वरभेदवृषवराहपुरुषकर्णरन्ध्रेषु ऋषभः, क० म० टि० ।

ल्कारीयति । उपलृकारीयति । उपल्कारीयति । ऋवर्णलृवर्णयोरैकत्वप्रतिज्ञानात्—[1] लृकारेऽपि भवति । ऋतीति सतकारत्वादिह नित्यमेव भवति । उपऋकारीयति—उपार्कारीयति ।

तथाऽनिणेध्यैङ्येङ् ॥१।१।९३॥ उपसर्गस्य यदवर्णं तस्य स्थाने इण् गतौ एधि वृद्धौ इत्येताभ्याम-न्यस्मिन्नेङादौ धातौ परे परेणाचा सहितस्य एङादेशो भवति । तथा—पुष्याती[2] वा । ऐचोऽपवादः । प्रेलयति । प्रेषयति । उपोषति । प्रोषति । पुष्याती—उपेलकीयति । उपैलकीयति । उपोदनीयति । उपौदनीयति । अनिणे-धीति किम् ? उपैति । प्रैधते । एङीति किम् ? उपायते । प्लायते । तथाग्रहणं पुष्याती विकल्पार्थम् ।

पदान्तेऽस्येङः ॥१।१।९४॥ पदान्ते य एङ् तस्याकारे परे परेणाचा सहितस्य एङादेशो भवति । अयवोरपवादः । तेऽत्र । पटोऽत्र । पदान्त इति किम् ? नयनम् । लवनम् । अतीति किम् ? तयिह । पटविह । तकारः किम् ? तयाहुः । पटवाहुः । एङ् इति किम् ? दध्यत्र । मध्वत्र । क्विपेण[3] द्वादशाग्निकः । वृक्षे अवचे इति [4]पूर्वपरयोरचोः स्थानित्वात् स्थानिवद्भावेनैकाच् अस्य च लुङ्डिति व्यपदेशाः प्रवर्तन्ते इति पादपदसंज्ञा भवन्ति, अतः [5]शाजादेशत्वान्तादिवद्भावो नोच्यते ।

गोरोद्वा ॥१।१।९५॥ सत्र इति निवृत्तम् । गोशब्दस्य यः पदान्ते एङ् तस्य अकारे परे ओकारा-देशो वा भवति । गो अग्रम् । गवाग्रम् । गोऽग्रम् । गोरिति किम् ? द्योऽग्रम् । एङ इति किम् ? चित्रग्वग्रम् । हे चित्रगोऽग्रमित्यत्र गोशब्दस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति । अतीति किम् ? गवेङ्गितम् । गवानतम् । ओरोद्वचनं प्रकृतिभावार्थम् ।

अवोऽच्यनक्षे ॥१।१।९६॥ गोशब्दस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङः अचि परे अव इत्ययमादेशो भवति वा [6]न चेत्सोऽक्षशब्दस्थः । गवाग्रम् । गोऽग्रम् । गोअग्रम् । गवेश्वरः । गवीश्वरः । पदान्ते इति किम् ? गवि । एङ इति किम् ? [7]चित्रग्वग्रम् । अनक्ष इति किम् ? गोऽक्षम् । गो अक्षम् ।

इन्द्रे ॥१।१।९७॥ गोशब्दस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङः इन्द्रशब्दस्थेऽचि परे अव इत्ययमादेशो नित्यं भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञः । नित्यार्थं वचनम् ।

वातायनेऽक्षे ॥१।१।९८॥ गोशब्दस्य पदान्ते वर्तमानस्यैङः अक्षशब्देऽचि परे वातायने वाच्ये अव इत्ययमादेशो नित्यं भवति । गवाक्षः । वातायनमित्यर्थः । वातायन इति किम् ? गोऽक्षम् । गोअक्षम् ।

न प्लुतस्यानितौ ॥१।१।९९॥ प्लुतस्यानिताविचि परे यत् प्राप्नोति तन्न भवति । देवदत्ता३— अत्रान्वसि । जिनदत्ता ३ इदमानय । सुश्लोका ३ आगच्छ । [8]सुमङ्गला ३ इदमानय । अनिताविति किम् ? सुश्लोकेति । सुमङ्गलेति । अग्नी इति, वायू इति [9]उत्तरेण प्रतिषेधः । अचीति किम् ? देवदत्तामा । ई चाक्र-वर्मणस्य [अष्टा० ६।१।१३०] इत्यप्लुतवद्भावः पक्षान्तरेऽनुपस्थितार्थः[10] [महा० ६।१।१३०] । तत्र चिनुहि इदम् । चिनुहीदम् । इति सर्व एव प्लुतः शाकलानिवृत्त्या विभाषया वक्तव्यः [महा० ८।२।९२] इति [11] विक-ल्पेनैव सिद्धम् ।

पितः ॥१।१।१००॥ पानुबन्धस्याचि परे सन्धिनिमित्तं यत् प्राप्नोति तन्न भवति । मुनी एतौ । साधू एतौ । अमुगो अत्र । कण्ठे अत्र । माले एते । माले इमे । अमू अत्र । अमी अत्र । पचेते अत्र । पचेथे अत्र । पचावहे आवाम् । पित्करणात् पित्कार्थं न पुंस्त्वं भाव्योऽभिनिर्येताद्यर्थमङ्गुल्याम्परत्वाज्जायेत । अचीति किम् ? तव ई तवे । इत्यायस्येत्तदिमित्तकार्यप्रतिषेधादिह न भवति तव ई आशाते तवे आशाते । पदान्त इत्येव, अमुया, अमुयोः । मुने इति । अस्मे इति । त्वे इति । मे इति । केचित्त्वं चादित्वं वाऽभ्युपगन्तव्यम् । योग-विभागाच्चिह्नानिर्दिष्टमिति नास्ति ।

---

१. अकारेऽपि क० म० । २. -ष्याती तु वा क० म० । ३. द्वादशाग्निकः, क० म० । ४. पूर्वपरयोः, क० म० । ५. शाजा—क० म० । ६. -स्योऽक्षत- क० म० । ७. चित्रग्वर्थः, क० म० । ८. सुमङ्गलाम्बा ३ इदमानय, क० म० । ९. इत्युत्तरेण क० म० । १०. -तार्थः स्थिता, क० म० । ११. प्लुतविकल्पेनैव क० म० ।

चादेरचोऽनाङ् ॥१।१।१०१॥ चादिरसत्त्ववाची । आङ्वर्जितो योऽच् तस्याचि परे तन्निमित्तं यत् प्राप्नोति तन्न भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं न पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । चादेरिति किम् ? चकाराम । [1]हे आगच्छ आगच्छ । अच इति किम् ? त्वं चाह च । अच इति चादेरित्यस्य विशेष्यं न विशेषणमित्यव्ययीभावस्य ग्रहणं नाजन्तस्य । अनाङ् इति किम् ? ईषदुष्णम् ओष्णम् । आ इहि एहि । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेत् । आ आर्येभ्यः आर्येभ्योऽस्य यशो गतं शाकटायनस्य ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

[2]अचीति किम् ? [3]आ जानु । [4]... । ... अचि परे ...तन्निमित्तकप्रतिषेधादिह न भवति । जानू अस्य रुजति ।

ओतः ॥१।१।१०२॥ चादेरोकारान्तस्य शब्दरूपस्याचि परे यत् प्राप्नोति तन्न भवति । अहो इदम् । उताहो एवम् । अथो अस्मै । अहो आगच्छ । नो इन्द्रियम् । चादेरिति किम् ? गवीश्वरः । अगोर्गौः समपद्यत इति गोऽभवत् । भिक्षोऽत्र । भिक्षो इति चादपूर्वः । दिरोऽभवन्नमोऽकरोदित्यादौ लाक्षणिकत्वाच्च न भवति । अहो इत्यादयोऽखण्डा निपाता इति पृथग्योगः ।

सौ वेतौ ॥१।१।१०३॥ सुनिमित्तको य ओकारस्तस्य इतिशब्दे परे यत् प्राप्नोति तन्न भवति वा । पटो इति, पटविति । साधो इति, साधविति । साविति किम् ? गविरयाह । अहो इति । इताविति किम् ? पटोऽत्र । साधोऽत्र ।

ऊँ चोञः ॥१।१।१०४॥ उञित्येतस्य इतिशब्दे परे, ऊँमित्ययं दीर्घोऽनुनासिक आदेशो भवति वा, यच्चान्यदन्यत्प्राप्नोति तच्च भवति वा । एवं त्रैरूप्यं भवति । ऊँ इति । उँ इति । विति । इताविति किम् ? किं उ उत्तिष्ठ । इह उ ऊञ् इत्युकारप्रश्लेषः, तेनोञो विशेषणादिह न भवति । अहु उ–अहो इति । उ ऊं इति चार्थान्तरत्वेऽप्यगीति परेऽपि प्रयुज्यते इत्यादेशवचनम् । ञकारः पूर्वाचार्यानुबन्धः ।

मयोऽचि वोऽसन् ॥१।१।१०५॥ मय इति प्रत्याहारः । मय उत्तरस्य उञः स्थानेऽचि परे वकारादेशो भवति वा, स चासन्–न भूतवत् । [8]कुङ्ङ्वास्ते, कुङ्ङु आस्ते । किम्वावपनम्, किमु आवपनम् । किम्वुष्णम्, किमु उष्णम् । तद्वस्य मतम्,—तदु अस्य मतम् । जान्वस्य रुजति, जानु अस्य रुजति । किम्विति, किमूँ इति । किमु इति, किं विति । मय इति किम् ? स्वर् उ उपैति । अन्तर् उ उपैति । अचीति किम् ? इत्यादेव स्यात् । असत्त्वात् द्वित्वमनुस्वारानुनासिकभावश्च ।

हलोऽनुनासिकेऽनुनासिकः स्वः ॥१।१।१०६॥ पदान्ते वर्तमानस्य हलः स्थानेऽनुनासिके परे स्थानिनः स्वोऽनुनासिक आदेशो भवति वा । [9]मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । वाङ्मधुरा, वाग्मधुरा । षण्णयाः, षड्नयाः । वाङ्महादयः । तन्नयनम्, तद् नयनम् । ककुम्मण्डलम्, ककुब् मण्डलम् । हलँ मासम्, हल् मासम् । स्वविति—त्वङ्[10] इति, त्वग्[11] इति । विश्वलिण्[12] इति, विश्वलिड् इति । तनूँ इति, तद् इति । असत्त्वमेव वर्तते, तेन [13]त्वङ् उ इत्यादौ 'ह्रस्वान्ङमः पदान्ते' [१।१।१२३] इति द्वित्वं न भवति । ऊङ्ङायति त्वद् जयतीत्यादौ [14]व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाज्ज्ञापकश्रवणाद्वा न दोषः । हल इति किम् ? दधि मधुरम् । अनुनासिक इति किम् ? सुखावस्थानम् । स्व इति किम् ? त्वगयति । अन्तर्मधुरम् । पदान्त इति किम् ? यशः, सत्त्वः ।

---

१. हे आ आग-क० म० । २. अचीति किम्, क० म० । ३. उभा जानू क० म० । ४. अकुहे-क०, म० । ५. -पहलिषा-क०, म० । ६. -मित्तो क०, म० । ७ ऊ इति क०, म० । ८. कुङ् वास्ते, कुङ् आस्ते । ९. मुखसहितनासिका-क०, म० । १०. त्वङ् इति क०, म० । ११. त्वगूँ इति-क०, म० । १२. स्वलिण्ँ इति । स्वलिड् इति क०, म० । १३. त्वङ् , इत्यादौ क०, म० । १४ -स्थिते विभा-क०, म० ।

प्रत्यये ॥१।१।१०७॥ पदान्ते वर्तमानस्य हलः स्थानेऽनुनासिकादौ प्रत्यये परे स्थानिनः स्वोऽनुनासिक आदेशो नित्यं भवति। वाङ्मयम्। गुडलिण्मात्रम्। षण्णाम्। पदान्त इति किम्? यत्नः। प्रश्नः। नित्यार्थं वचनम्।

रोस्योः ॥१।१।१०८॥ पदान्ते वर्तमाने रेफे सकारे च ईकारानुबन्धे परे यः पूर्वस्तस्य स्थाने स्वोऽनुनासिक आदेशो भवति। नॄँ्पाहि। काँस्कान्। भवाँश्छादयति[1]। पुंस्कोकिलः। संस्कर्ता। ईदिदुपादानादिह न भवति। पटुरथ। पटुस्तरति।

म्नां जय्यपदान्ते ॥१।१।१०९॥ मकारनकाराणामपदान्ते वर्तमानानां जयि परे [2]निमित्तस्य स्वोऽनुनासिक आदेशो भवति। मस्य—गन्ता। गन्तुम्। नस्य—शङ्किता। शङ्कितुम्। म्नामिति किम्? चम्पूति। पम्पूति। व्यङ्क्ता। व्यङ्क्तामिति ञकारस्यानुनासिकस्याऽधिकारादसत्त्वाद् भवति। बहुवचनं व्यक्तिभेदेन नकारस्य विध्यन्तरबाधनार्थम्। विश्रम्भः। संरम्भः। लपन्ति इति उचितम्। यरन्ति। असत्त्वादनुनासिकाभावस्य न भवति। जयीति किम्? गम्यते। हन्यते। अपदान्त इति किम्? भवान्परमः। स्वोऽनुनासिक इति उभयं निमित्तस्वानुनासिकार्थम्।

शल्यनुस्वारः ॥१।१।११०॥ मकारनकाराणामपदान्ते वर्तमानानां स्थाने शलि परेऽनुस्वार आदेशो भवति। मस्य—पुंसि। गंस्यते। नस्य—दंशः। गुर्वींषि कुलानि। धनूंषि। यशांसि। गुडलींहि कुलानि। बहुवचनभेदो विध्यन्तरबाधनार्थम्। बृंहणम्। सर्पींषि। शिण्ढि। पिण्ढि। इत्यत्रासत्त्वेन जश्त्वे [3]शलाभावादनुस्वाराभावः। 'नमोजाद्दैव' [४।१।२५०] इत्येवकारान्तत्वेनासत्त्वम्। अपदान्त इति किम्? भवाञ्छान्तः। भवान्हेतुः। शलीति किम्? गम्यते। हन्यते।

मम्नो हलि तौ ॥१।१।१११॥ पदान्त इति वर्तते, मग्रहणादनपदान्तस्य पदान्ते वर्तमानस्य च मकारस्य स्थाने हलि परे तौ निमित्तस्वोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवतः। चङ्क्रम्यते, चंक्रम्यते। दन्द्रम्यते, दंद्रम्यते। [4]यँय्यम्यते, यंयम्यते। [5]वहँल्लिहो गौः, वहंलिहो गौः। [6]अभ्रँल्लिहो वायुः, अभ्रंलिहो वायुः। मस्य—त्वङ्करोषि, त्वं करोषि। त्वँस्तरसि, त्वं तरसि। संय्यन्ता, संयन्ता। 'छ्व्यस्यशाम्'[7] [१।१।१५०] इति लाक्षणिकत्वान्न भवति। स्व इति किम्? रंरम्यते। शंशम्यते। त्वं रमसि। त्वं शान्तः। त्वं साधुः। पदान्त इति किम्? रम्यते, गम्यते। मग्रहणमपदान्तार्थम्। तौग्रहणमुभयार्थम्। अन्यथा ह्यनन्तरोऽनुस्वार एव स्यात्।

हि ल्व्यम्नि ॥१।१।११२॥ पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्य स्थाने ल व य म न इत्येतद्वर्णपरे हकारे परे लवयमनानां स्वोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवतः। किल्ँ [8]ह्लादयते, किं ह्लादयते। किव्ँ ह्वयते, किं ह्वयते। किय्ँ ह्यः, किं ह्यः। किम् ह्मलयसि, किं ह्मलयसि। किन् ह्नुते, किं ह्नुते। ल्व्यम्नीति किम्? किं हकारः।

सम्राट् ॥१।१।११३॥ समित्यस्य राजतौ क्विबन्ते, उत्तरपदे परेऽनुस्वाराभावो निपात्यते। सम्राट्। सम्राड्। पञ्चमः शान्तिः (नाथः)। साम्राज्यम् सार्वभौमत्वे।

खय् खयश्शरि वा ॥१।१।११४॥ पदान्त इति निवृत्तम्, खयः स्थाने शरि परे खयादेशो भवति वा। तश्शेते, तच्शेते। [9]षट्षण्डे, षट्पण्डे। अप्सः अप्सः। क्ष्षीरं, क्षीरम्। अफ्सराः, अप्सराः। खय इति किम्? भवान् साधुः। शरीति किम्? वाक् चरति। खय इत्येतावान् प्रत्याहार उत्तरार्थः।

शरोऽनु द्वे ॥१।१।११५॥ शरः परस्य खयः स्थाने अनु यदन्यत्प्राप्नोति तस्मिन्कृते पश्चात् द्वे रूपे भवतो वा। त्वंख्खनसि, त्वं खनसि। कश्छ्छादयति, कश्छादयति। कश्च्चरति, कश्चरति। काष्ठ्ठकारः, काष्ठ-

---

१. भवाँन् छादयति-क०, म०। २. -त्तस्यो, क०, म०। ३. शलभावात् क०, म०। ४. यँय्यम्यते क०, म०। ५. -हँल्लिहो क०, म०। ६. -भ्रँल्लिहो क०, म०। ७. -न इति क०, म०। ८. ह्लादते क०, म०। ९. षट्पण्डे क०, म०।

कारः । स्थ्थाली, स्थाली । स्फ्फीता, स्फीता । शर इति किम् ? भवान् करोति । खय इति किम् ? आस्यम् । अश्नन्निति [1]निवृत्त्यर्थमविरुद्धस्वरे, अतो द्वित्वे कृते प्रत्युदाहरणेऽपि भवति । पुनः खयः परस्य शरः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । तत् श्शेते, तत्शेते । षट्ष्षण्डे, षट्षण्डे । वत्स्सः, वत्सः । क्ष्षीरम्, क्षीरम् । अप्स्सराः अप्सराः । खय इति किम् ? भवान् साधुः । शर इति किम् ? नक्नासि ।

यमो मयः ॥१।१।११६॥ यमः परस्य मयः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । वृक्षङ्ङ्करोति । वृक्षाङ् करोति । उल्क्का, उल्का । वल्म्मीकम्, वल्मीकम् । यम इति किम् ? भवान् मधुरः । मय इति किम् ? सेव्यम् । अन्विहयेव, [2]प्रोर्णुनाव । ऊर्जिजीयिषति । पुनः मयः परस्य यमः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । दध्य्यत्र, दध्यत्र । मध्व्वत्र, मध्वत्र । मय इति किम् ? वाल्यम् । यम इति किम् ? वाञ्छति ।

अचो र्होऽहृचः ॥१।१।११७॥ अचः उत्तरौ यौ हकारो रेफश्च ताभ्यां परस्याहृचः—हकाररेफाचवर्जितस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । ब्रह्म्मा, ब्रह्मा । बाह्य्यम्, बाह्यम् । आर्य्यः, आर्यः । सर्व्वः, सर्वः । मूर्ग्गः, मूर्गः । दीर्घ्घः, दीर्घः । [3]ऊर्ज्ज्, ऊर्ज् । [4]ऊर्ग्ग्, ऊर्ग् । अच इति किम् ? ह्नुते, ह्नुयते । अश्यते । ह्व इति किम् ? आस्मन्, आस्मन् । अहृच इति किम् ? [5]बर्हिः । दह्यः । अर्हं वीरः ।

अदीर्घात् ॥१।१।११८॥ अदीर्घादचः परस्याहृचः स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । दध्य्यत्र, दध्यत्र । पथ्य्यदनम्, पथ्यदनम् । [6]संयंय्यन्ता । संयंयन्ता । उरः ≍≍कः, उरः≍कः, [7]उरः कः, [8]परः≍≍परः, परः≍परः, परः परः । त्वक्क्, त्वक् । त्वग्ग्, त्वग् । षड्ड्, षड् । षड्ड्, षड् । तत्त्, तत् । तद्द्, तद् । गौरीश्श्यालः, गौरीश्यालः । नौश्श्यालः, नौश्यालः । अन्वियविकारात्कुत्वादौ कृते द्वित्वम् । अहृच इति किम् ? ब्रह्म । ब्रह्मम् । [9]आर्यः । वर्यः । [10]तितउः । अदीर्घे इत्युत्तरेऽह न भवति—सुराश्च भवान् । वाक् । अदीर्घादिति हलीत्यनुवृत्या न संयोगे । अचोति योगविभागसम्भाविताविशेषोऽव्यवधानादेशः । अतएव च यत्नात् 'पदस्य' [१।२।९२] इति लोपो न भवति ।

न संयोगे ॥१।१।११९॥ हलोऽनन्तराः संयोगः । संयोगे परेऽहृचः स्थाने द्वे रूपे न भवतः । इन्द्रः । चन्द्रः । कृत्स्नम् । मृत्स्ना ।

पुत्रस्यादिपुत्रादिन्याक्रोशे ॥१।१।१२०॥ पुत्रशब्दस्यादिन्शब्दे परे पुत्रादिन्शब्दे च परे आक्रोशे विषये द्वे रूपे न भवतः । पुत्रादिनी त्वमसि हा पापे । पुत्रपुत्रादिनी भव । आक्रोश इति किम् ? पुत्रादिनी शिशुमारी । पुत्रपुत्रादिनी ।

अचि ॥१।१।१२१॥ अदीर्घात्परस्याहृचः स्थानेऽचि परे द्वे रूपे न भवतः । दधि । मधु ।

शरः ॥१।१।१२२॥ शरोऽचि परे द्वे रूपे न भवतः । 'अचो र्होऽहृचः' [१।१।११७] इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । दर्शनम् । अर्शः । कर्षः । वर्षः । [11]तर्षः । वर्षः । अचीति किम् ? [12]दार्श्यते । वर्ष्यते ।

ह्रस्वान्ङमः पदान्ते ॥१।१।१२३॥ ह्रस्वात्परस्य पदान्ते वर्तमानस्य ङमः स्थानेऽचि परे द्वे रूपे भवतः । कुङ्ङास्ते । सुगण्णिह । कृषन्नास्ते । कुर्वन्निह । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति णो न भवति । ह्रस्वादिति किम् ? प्राङास्ते । [13]अजानिह । ङम इति किम् ? त्वगत्र । किमत्र । पदान्त इति किम् ? दण्डिनि । धेमनि । अचीति किम् ? कुङ् शेते । पठन् रमते ।

दीर्घाच्छो वा ॥१।१।१२४॥ पदान्ते वर्तमानाद्दीर्घात्परस्य छकारस्य द्वे रूपे भवतो वा । कन्याच्छत्रम् ।

---

१. निवृत्त्यर्थम्- क० म० । २. प्रोर्णुनाव क० म० । ३. ऊर्ज्ज्, ऊर्ज्—क० म० । ४. ऊर्ग्ग्, ऊर्ग्—क० म० । ५. अर्हः, क० म० । ६. संयंयन्ता क० म० । ७. उरः कः । उरः कः । क० म० । ८. उरः ≍≍पः । उरः≍पः । उरः पः । उरः पः । क० म० । ९. आर्यः—क० म० । १०. तितउः—क० म० । ११. तर्षः क० म० । तृ प्लवनतरणयोः, धृ भरणे, अनयोः कृत्प्रमादत्वमिहनिकामिकपितृवचिभ्यः सः, इति सप्रत्ययः अकारादिश्वर—क० म० टि० । १२. दर्शयते, क० म० । १३. राजानिह, क० म० ।

कन्याछत्रम् । मुनेच्छाया, मुनेछाया । दीर्घादिति किम् ? श्वेतच्छत्रम् । [1]राजच्छत्रम् । पदान्त इति किम् ? ह्रीच्छति । म्लेच्छति ।

प्लुतात् ॥१।१।१२५॥ पदान्ते वर्तमानाद्दीर्घस्थानिकात्प्लुतात्परस्य छकारस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा । आगच्छ भो इन्द्र अग्निभूते वाऽच्छत्रमानय, आगच्छ भो इन्द्र भूतेऽवा छत्रमानय । दीर्घादिति किम् ? आगच्छ भो देवदत्त३छत्रमानय ।

अनाङ्माङः ॥१।१।१२६॥ अनः आङो माङश्चाव्ययादुत्तरस्य छकारस्य द्वे रूपे नित्यं भवतः । इच्छति । गच्छति । ह्रीच्छति । म्लेच्छति । देवच्छत्रम् । आच्छिनत्ति । आच्छायायाः । आच्छाया । माच्छिदत् । माच्छासीत् । छकारः किम् ? आच्छायायाम्, आछायायाम् । वाक्ये स्मरणे चाऽयमाकारः । उपमाच्छत्रम्, उपमाछत्रम् । माच्छिन्दि, माछिन्दि । पुत्रो माच्छिनत्ति । पुत्रो मा छिनत्ति । आङ्माङ्भ्यामव्ययस्य माङो ग्रहणादिह न भवति, प्रमिमीते इति प्रमा, अप्रत्ययः । प्रमाच्छायः, प्रमाछायः । आङ्माङ्ग्रहणं विकल्पबाधनार्थम् । अन्वित्येव । प्रश्नः । [2]पृष्टा । शषाभ्यामन्तरङ्गमपि द्वित्वं न भवति । विच्छितेश्चेह न छकारस्येति भवति ।

डाज्भाजोऽतो लुगितौ ॥१।१।१२७॥ डाज्भाजोऽनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्य इति शब्दे[3] परे लुक् । लुञ्चनं [लुक्] लोपो भवति । छमत् इति छमिति । पटत् इति पटिति । घटत् इति घटिति । पतत् इति पतिति । अत् इति वचनात्सर्वलुक् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति लुचि जशादेशो न भवति । डाज्भाज इति किम् ? छत् इति छदिति । श्रत् इति श्रदिति । जगत् इति जगदिति । एकाचो व्यक्तवर्णस्य यदनुकरणं तस्य च न भवति । अत् इति किम् ? मरुत् इति मरुदिति । सरत् इति सरदिति । इताविति किम् ? पटत् अत्र पटदत्र । घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितं चकदिति तडिताऽपि कृतमिति दकारान्तं द्रष्टव्यम् ।

न द्व्युक्तेः ॥१।१।१२८॥ द्वे उक्ती यस्य तस्य डाज्भाजो योऽच्छब्दस्तस्य इतौ परे लुग्न भवति । पटत्पटदिति । घटत्घटदिति । वीप्सायां द्विर्वचनम् । द्व्युक्तेरिति किम् ? पटिति । पटत्पटिति करोति । इति शमुदायानुकरणं द्रष्टव्यम् ।

तः ॥१।१।१२९॥ द्व्युक्तोर्डाज्भाजोऽतो यस्तकारस्तस्य इतौ परे लुग् भवति । पटत्पटेति करोति । घटत्घटेति करोति । विशिष्टविधेयाभ्यां द्वैरूप्यम् ।

डाच्यादौ ॥१।१।१३०॥ द्व्युक्तेरादौ पूर्वस्यामुक्तौ, अतो यस्तकारस्तस्य डाचि परतो नित्यं लुग्भवति । पटपटाकरोति । दमदमाकरोति । आदावित्ति किम् ? पतपतत्करोति । डाच्यन्त्याजादिलोपे सति पद्रूपस्य न भवति । पत इत्यत्र तु योऽत् तस्य डाचो विप्रकर्षान्न भवति ।

ढ्रो ढ्रि ॥१।१।१३१॥ ढकारस्य रेफस्य च यथासंख्यं ढकारे रेफे च परे लुग्भवति । लेढा, लेढुम् । गोढा, गोढुम् । लीढम् । गूढम् । आरूढम् । आगूढम् । अग्नी रथेन । पटू राजा । अन्ता रौति । पुना रमते । ढ्र इति किम् ? वाग्ढौकते । [4]वाग्राजते । ढ्रीति किम् ? दधि ढौकते । पटुरत्र । पुनर्गच्छति । अन्तरत्र । अन्तर्गच्छति । ढौकते । [5]लोपदेशे लुचि पूर्वस्याणो दीर्घार्थः स्यात् । गुडलिड्ढौकते इत्यत्रायं पुरस्तादपवादत्वात् 'जपि जश्' [१।१।१३६] इत्यस्यैवानन्त[6]रस्यैव बाधको न 'जलो जश्' [१।२।७५] इत्यस्येति पश्चात्ते जश्त्वैव भवति । चकृढ्वे, लुलुढ्वे इति ढिलो लाक्षणिकत्वात्, उत्तरपदग्रहणाभिसम्बन्धाद्वा न भवति ।

हलो यमि यमो वा ॥१।१।१३२॥ हलः परस्य यमो यथासंख्यं यमि परे लुग्भवति वा । आदित्यः, आदित्य्यः । हल इति किम् ? अन्नम् । मिन्नम् । यमीति किम् ? शार्ङ्गम् । सर्वम् । यम इति किम् ? स्वर्ञः । पुनर्जः । यथासंख्यविज्ञानादिह न भवति—पिण्णम् । [8]वर्ण्यन्ते । केषाञ्चित् यमामिति [द्र० अष्टा० ८।४।६४]

---

१. राजच्छत्रम्, क० म० । २. प्रष्टा, क० म० । ३. -ब्दपरे, क० म० । ४. वाग्रजते, क० म० । ५. ढोपदेशे क० म० । ६. -रस्य बा-क० म० । ७. सङ्ख्यः—क० म० । ८. वर्ण्यते, क० म० ।

पाठः । तेषां समगणभेदाद् यथासंख्यं नास्तीत्युदाहरणम्[1]—मध्यते । मध्मते । मध्मादीनां मकाराणां जशि स्वलोपं केचिदिच्छन्ति वावधि[2] । वावधि । अन्येषाम्—वावभूति । वावभूति[3] ।

जरि जरः स्वे वा ॥१।१।१३३॥ हलः परस्य जरः स्वे जरि परे लुग्भवति वा । भिन्धः, भिन्द्धः । भिन्त्तः, भिन्तः[4] । जरीति किम् ? सक्थ्ना । सक्थ्ने । जर इति किम् ? [5]शार्ङ्गः । शार्ङ्गी । स्व इति किम् ? [6]तप्ता । वप्ता । स्वग्रहणाद्[7]यथासंख्याभावः, तेन शिण्ढि । पिण्ढि । भिन्तः । भिन्दः । हल इति किम् ? सोढा । वोढा । हल्ग्रहणमुत्तरत्रानुवृत्त्यर्थम् ।

उदः स्थास्तम्भः ॥१।१।१३४॥ उदः परस्य स्था-स्तम्भोर्धात्वो[8]रवयवस्य जरो जरि परे नित्यं लुग्भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । उत्थ्थाता, उत्त्तम्भितेति त्रिसंयोगः 'अचोऽघोले' [१।१।११८] इति द्वित्वेन भवति । उद इति किम् ? संस्थाता । संस्तम्भिता । स्थास्तम्भ इति किम् ? उत्-स्तोता । उत्स्तुतः । जरि इति किम् ? उत्तिष्ठति । जर इति किम् ? उदस्थात् । उदस्तम्भत् । स्कन्देरुत्कन्धको योग इति पृषोदरादिषु द्रष्टव्यः ।

चर् ॥१।१।१३५॥ जरः स्थाने जरि परे चरादेशो भवति । देवच्छत्रम् । गुडलिट्चरति । दृषत्क्रियते[9] । त्रिष्टुप् पठ्यते । लप्स्यते । लप्स्यते । 'जषि जष्' [१।१।१३६] इति वचनात् जरि चर्त्वम् । जरीति किम् ? भज्यते । भिद्यते । जर इति किम् ? भवान् खनति ।

जषि जष् ॥१।१।१३६॥ जरः स्थाने जषि परे जषादेशो भवति । चरोऽपवादः । लब्धा । लब्धुम् । आरब्धा । आरब्धुम् । दोग्धा । दोग्धुम् । त्रिष्टुब्भिः । षड्भिः । बोद्धा । योद्धा । विद्युद्भ्राजः । जषीति किम् ? वृत्तम् । वृत्तम् । तं जयतीत्यादौ अनुस्वारस्यासत्त्वाभावान्न भवति ।

श्चौ श्चुः स्तोः ॥१।१।१३७॥ सकारस्य शकारे चवर्गे चोपश्लिष्टस्य स्थाने शकार आदेशो भवति, तथा तवर्गस्य चवर्गः । आप्तश्शोभते । आगमश्शोभते । तपश्चरति । मनश्छत्रम् । श्च्योतति । वृश्चति । भृज्जति । मज्जति । तवर्गस्य—तच्शेते । भवाञ्छेते । तच्चरति । तच्छादयति । तज्जयति । तज्झषयति । भवाञ्ञकारेण । राज्ञः । यज्ञः । श्चु स्तोरिति समवचने यथासंख्यमिष्यते । नदश्चवीति[10] विवेचने शैलीयमाचार्यस्य । 'न शात्' [१।१।१३९] 'टोः पदान्ते' [१।१।१४०] इति प्रतिषेधात्परे 'तोर्षि' [१।१।१४१] इति निषेधात्पूर्वं च चुत्वष्टुत्वे यत्कृत्ये 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वात् 'प्रश्ने' [१।१।१०७] इत्यधिकाराच्च न [11]भवति ।

ष्टौ ष्टुः ॥१।१।१३८॥ सकारस्य स्थाने षकारे टवर्गे चोपश्लिष्टस्य षकार आदेशो भवति, तथा तवर्गस्य च टवर्गः । कास्ष्टे । कष्टष्टिकः । कष्टीकते । [12]कष्टकारेण । तवर्गस्य—पेष्टा । पेष्टुम् । तट्टीकते । तट्टकारेण । तड्डीनम् । तड्डौकते । तण्णकारेण । भवाण्डीनः । भवाण्ढौकते । भवाण्णकारेण । अड्डति । अट्टते । एवं जश्त्वमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न भवति ।

न शात् ॥१।१।१३९॥ शकारात्परस्य चुत्वं न भवति । अश्नाति । क्लिश्नाति ।

टोः पदान्तेऽनाम्नगरीनवतेः ॥१।१।१४०॥ पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य ष्टुत्वं न भवति नाम-नगरीनवतिशब्दान्वर्जयित्वा । मधुलिट्सीदति । गुडलिट्शाये । [13]षट्तयम् । षण्णयाः । टोरिति किम् ? चतुष्टयम् । सर्पिष्टमम् । पदान्त इति किम् ? ईट्टे । अनाम्नगरीनवतेरिति किम् ? षण्णाम् । षण्णगरी । षण्णवतिः । आमादेश-प्रतिषेधादिह न भवति—[14]षण्नाम । मधुलिण्नाम । पदान्त इत्यधिकार आपादपरिसमाप्तेः ।

---

१. -रणम् । मध्यते, मध्मते, क० म० । २. वावधि, वावधि । क० म० । ३. वावभि, वावभि क० म० । ४. -न्तः, भिन्त्ता, भिन्ता, क० म० । ५. शार्ङ्गम् क० म० । ६. तप्तो दप्तो-क० म० । ७. -थासंख्या-क० म० । ८. धात्वो-क० म० । ९. -यते । लकृतम्पते । त्रिष्टु-म० । १०. वि (नि) वचने क० म० । ११. भवतः क० म० । १२. कष्टकारेण क० म० । १३. षट्तयोः क० म० । १४. षड्नाम । मधु-लिड्नाम-क० म० ।

तोः षि ॥१।१।१४१॥ तवर्गस्य पदान्ते वर्तमानस्य षकारे परे ष्टुत्वं न भवति । अग्निचित् षण्डिकः । महान् षण्डः । तोरिति किम् ? कण्षण्डे । कण्षण्डिकः । षीति किम् ? तच्चरति । तट्टीकते ।

[1]**लि लः ॥१।१।१४२॥** पदान्ते वर्तमानस्य तवर्गस्य स्थाने लकारे परे लकारादेशो भवति । तल्लुनाति । भवाँल्लिखति । अनुनासिकोऽयमादेशोऽन्यत्र भव्येऽननुनासिकार्थः । इह तूभयोपदेशादुभयलक्षणोऽसम्भवो व्यवतिष्ठते ।

झयो हो झष् वा ॥१।१।१४३॥ पदान्ते वर्तमानाज्झयः परस्य हकारस्य स्थाने यथासंख्यं वा झष् भवति । अज्झलौ । अज्हलौ । त्रिष्टुब्भुतम् । त्रिष्टुब्हुतम् । वाग्घरति । वाग्हरति । षड्ढलानि । षड्हलानि । तद्धितम् । तद्हितम् । झय इति किम् ? प्राङ् हसति । भवान् हरति ।

शश्छोऽमि ॥१।१।१४४॥ पदान्ते वर्तमानाज्झय उत्तरस्य शकारस्यामि परे छकारादेशो भवति वा । तच्छोभते । तच्शोभते । त्रिष्टुब् छ्रूयते । त्रिष्टुब्श्रूयते । वाक्छूरः । वाक्शूरः । षट्छ्यामाः । षट् श्यामाः । तच्छ्लोकः । तच्श्लोकः । तच्छ्मशानम् । तच्श्मशानम् । अमीति किम् ? वाक्श्च्योतति । झय इति किम् ? प्राङ् शूर । भवाञ्शोभनः ।

ङ्णोः कुक् टुक् शरि ॥१।१।१४५॥ पदान्ते वर्तमानयोर्ङकारणकारयोः शरि परे यथासंख्यं कुक् टुक् इत्येतावागमौ भवतो वा । क्रुङ्क्शेते, क्रुङ्शेते । प्राङ्क्षण्डे, प्राङ्षण्डे । प्रत्यङ्क्सिनोति, प्रत्यङ्सिनोति । [1]सुगण्ट्शेते, सुगण् शेते । पिण्ट्षण्डे, पिण् षण्डे । सुगण्ट् साधुः । सुगण् साधुः । ङ्णोः इति किम् ? भवाञ् शेते । महान् षण्डः । शरीति किम् ? प्राङ्करोति । सुगण् चरति । पूर्वान्तकरणं छत्वषत्वष्टुत्वार्थम् ।

ड्नस्तट् सोऽश्चः ॥१।१।१४६॥ पदान्ते वर्तमानाड्डकारान्नकाराच्च परस्य सकारस्य तडागमो भवति वा, अश्चः—श्चुसंयोगस्यावयवश्चेत्सकारो न भवति । मधुलिट्त्सीदति, मधुलिट्सीदति । गुडलिट्त्संसदि, गुडलिट्संसदि । भवान्त्सीदति, भवान् सीदति । महान्त्संसदि, महान्संसदि । केचिड्डोपादानाच्चत्वं नेच्छन्ति । ड्न इति किम् ? प्राङ्साधुः । अक्षराधिक्याद्योगविभागो गरीयान्, न इति चोत्तरे षष्ठ्यन्तं पञ्चम्यन्तेन चेहार्थ इति न ग्रहणम् । स इति किम् ? मधुलिड्दण्डः । महान् दण्डः । अश्च इति किम् ? अङ्श्च्योतति । षड्श्च्योतति । [2]भवाञ्श्च्योतति । श्च्युतेः सोपदेशात् शकारस्य [3]सोपदिष्टं कार्यं विज्ञायते, तेन श्च्युतेर्मधुगिति सिद्धं पराविकरणं [4]ष्टुत्वप्रतिषेधार्थम् ?

नश्शि ञ्चक् ॥१।१।१४७॥ पदान्ते वर्तमानस्य नकारस्य शकारे परे ञ्चगागमो वा भवति, अश्चः—श्चुसंयोगस्य तु शकारे न भवति । कुर्वञ्च्छेते, कुर्वञ्शेते । भवाञ्च्छूरः । भव[illegible]ीति किम् ? महान् षण्डः । अश्च इति किम् ? भवाञ्श्च्योतति । प्रश्रय इत्यधिकाराच्छत्वं न भवति [illegible]विधानाच्च, अन्यथा हि णकार एव विधीयेत ।

नॄनः पि रौ रुक् ॥१।१।१४८॥ नॄनित्येतस्य नकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य पकारे परे रौ इति ईकारानुबन्ध आदेशो रुक् चागमः पर्यायेण भवतो वा । नॄँ≍ पाहि, नॄँः≍ पाहि, [6]नॄन् पाहि । रौ [7]ईकारो रीत्यो-रिति विशेषणार्थः ।

कांस्कान् सौ सुक् ॥१।१।१४९॥ कांस्कानिति स्यवयवं सपकारस्य शब्दरूपं निपात्यते । कानित्ये-तस्य [8]शसन्तस्य द्विर्वचने कृते पूर्वस्य रौ इति ईकारानुबन्ध आदेशः सुक्चागमः पर्यायेण निपात्यते । कांस्कान् । कांस्कान् । सौसकोविधानाद् रिर्न भवति । अन्यथा हि रीरगावेव विधीयेयाताम् । कांस्कानिति निपातनाच्च संयोगान्तलोपाभावः ।

छव्यम्प्रशानः ॥१।१।१५०॥ प्रशान्वर्जितस्य यो नकारस्तस्य पदान्ते वर्तमानस्य अम्परे छवि परतः रौरादेशः सुक् चागमः पर्यायेण भवतः । [9]भवांश्छादयति, भवांश्छादयति । भवांष्टकारेण, भवांष्टकारेण । भवां-

---

१. सुगणट्छेते, क० म० । २. भाङ्च्योतति, क० म० । ३. सकारोपदिष्ट-क० म० । ४. ष्टुत्वार्थम्-क० म० । ५. शब्दयनुदयारः, क०म० टि० । ६. उभयविकल्पे त्रैरूप्यम् । क० म० टि० । ७. रौ इति ईका-क०म० । ८. द्वितीया बहुवचनस्य-क०म० । ९. रौरित्यनुनासिकः-क०म० टि० ।

स्फुरति, भवांस्फुरति । भवांश्चरति, भवांश्चरति । भवांष्टीकते, भवांष्टीकते । भवांस्तरति, भवांस्तरति । अप्रधान इति किम् ?
अमीति किम् ? भवान् फलति । भवान् करोति । अमीति किम् ? भवान्त्सरुकः । अप्रधान इति किम् ?
भवांश्चरति । पदान्त इति किम् ? भवन्तः । श्रीमन्तः ।

पुमः खयि ॥१।१।१५१॥ पुमित्येतस्य यदन्त्यं तस्य पदान्ते वर्तमानस्य अम्परे खयि परतः सौरादेशः
सागमस्य पर्यायेण भवतः । पुँस्कामा, पुंस्कामा । पुँस्कोकिलः, पुंस्कोकिलः । पुँश्चली,
पुंश्चली । पुम इति किम् ? संख्यातम् । खयीति किम् ? पुंदासः । अमीति किम् ? पुंक्षुरः । पुंक्षारः ।

समस्सुटि म्लुक् च ॥१।१।१५२॥ सुटि समुद्रकस्य सुडवयवे सकारे परे समित्येतस्य सौरादेशः
सागमौ म्लुक् च पर्यायेण भवन्ति । सँस्स्कर्ता । संस्स्कर्तुम् । सकि—संस्कर्ता । संस्कर्तुम् । म्लुकि—सस्कर्ता ।
सस्कर्तुम् । सम इति किम् ? उपस्कर्ता । उपस्कर्तुम् । सुटीति किम् ? सम्भवति । सञ्चरति । सुड्ग्रहणं किम् ?
संस्करोति । संस्कृतम् । सकारादेशादानं किम् ? संकृतिः । संकृत्य । संकुरुते । सांस्कृत्यायनः । सौग्रहणं सकार-
परत्वाव्यभिचारार्थम्—तेन द्विर्वचनादौ न भवति । संचस्कार । समस्करोत् । म्लुचो नित्यमुत्तरार्थम् । चकारः
सौसकौसमुच्चयार्थः ।

व्योऽव्यघोभोभगोः ॥१।१।१५३॥ अवर्णान्तादधो भो भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य पदान्ते वर्तमानस्य
वकारस्य यकारस्य चापि परे म्लुग्भवति । वृक्षा हसन्ति । वृक्षयृद्धमाचक्षाणो वृक्षव् । देवा यान्ति । धार्मिका ददन्ते ।
अधो हसति । अधो देहि । भो हसति । भो देहि । भगो हसति । भगो देहि । व्य इति किम् ? वाग्ग्र । वा
पदम । अपीति किम् ? वृक्षव्करोति ? अपीत्येतावान् प्रत्याहारो 'रेर्यः' [१।१।१५६] इत्येतदर्थः । एव हि हसीति
पयस्विम् । अधोभोभगोरिति किम् ? दध्यत्र । मध्वत्र । पदान्त इति किम् ? भव्यम् । जयदम् । भो व्योम ।

अव्यस्पष्टश्च ॥१।१।१५४॥ अवर्णान्तादधो भो भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य पदान्ते वर्तमानस्य वकार-[1]
स्य यकारस्य च अचि परे म्लुक्—यकारानुबन्धो लोपः अस्पष्टः—अव्यक्तश्रुतिश्चापादनम् आदेशौ भवतः । [2]पटव,
[3]पटवु । असाव, [4]असावु । तव, [5]तवु । तस्माव, [6]तस्मावु । अधोव, [7]अधोवु । अधोअथ, [8]अधोयथ । भो अथ,
[9]भोयथ । भगोअथ, [10]भगोयथ । म्लुचि नित्यादेशिति इति सन्धिप्रतिषेधः । अचीति किम् ? वृक्ष हसति । पदान्त
इति किम् ? नयनम् । लवनम् । रायौ । नावौ ।

[11]वाऽनुव्यस्त ॥१।१।१५५॥ अवर्णादिपरस्य पदान्ते वर्तमानस्य वकारस्य यकारस्य च उञ्‌वर्जितेऽचि
परे म्लुगस्पष्टश्चादेशौ वा भवतः । पक्षे आदयश्चयाम् । पटवह, पटविह, पटविह । असाविन्दुः, असाविन्दुः, असा-
विन्दुः । तयाहुः, तयाहुः, तयाहुः । तस्मादासनम्, तस्मायासनम्, तस्माआसनम् । क आस्ते, कयास्ते, कयास्ते ।
देवा आसते, देवायासते, देवायासते । अनुञीति किम् ? पटव, [12]पटवु । देवि इत्यमेव । उञीति निपातो न
प्रत्याहारः । प्रत्याहारे अनुञीत्यवर्णेवर्णयोरचोः प्रतिपत्तिः स्यात्, तत्र तावेव साक्षादुपादीयेयाताम् । चकारेण
वा प्रत्याहृियेत । स उक्तमुखेन देशादेशी लाक्षणिकत्वान्न गृह्यते । आदिति किम् ? अधोअथ, अधोयथ । [13]अधो
आदिरूपोऽपि इत्यमेव । पदान्त इति किम् ? नयनम् । लवनम् ।

रेर्यः ॥१।१।१५६॥ अधो भो भगोरिति वर्तते आदिति अधो भो भगो [14]व्योर्ल्वचनात् । अवर्णादधो
भो भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य रेरिकारानुबन्धस्य रेफस्य स्थाने अचि परे यकारादेशो भवति । [15]पदान्त इत्यस्मात्-
वाद्यः । कयास्ते । देवायासते । देवा हसन्ति । धार्मिका ददते । अधोयथ । अधो हसति । भोयथ । भो हसति ।
भगोयास्ते । भगो हसति । रेरिति किम् ? भवान् ददते । अन्तर्दयते[16] । अधोभोभगोरिति किम् ? मुनिर्ददते ।
साधुर्ददते । अचीति किम् ? कः खनति । अधोः करोति ।

———

१. व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य, इति पाणिनीयसूत्रम् क० म० टि० । २. उञ्‌वर्जितेऽचि
विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अत्रोदाहरणं दर्शितः क० म० टि० । ३. पटवुँ क०, म० । ४. असावुँ क०,
म० । ५. तवुँ क०, म० । ६. तस्मावुँ क०, म० । ७. अधोवुँ क०, म० । ८. अधोयँथ क०, म० । ९. भोयँथ
क०, म० । १०. भगोयँथ क०, म० । ११. वाँ क०, म०, । १२. पटवुँ क०, म० । १३. अधोयादि—क०,
म० । १४. व्यो—क०, म० । १५. इः पदा—क०, म० । १६. अन्तर्दयते क०, म०, ।

४

अतोऽहश्युः ॥१।१।१५७॥ अकारान्तात्परस्य रोः स्थाने अकारे हशि च परे उकारादेशो भवति । यक्षापवादः । श्रमणोऽस्मि । मंगलोऽस्मि । धर्मो जयति । धार्मिको दयते । अहोभ्याम् । अहोभिः । अत इति किम् ? मुनिरस्मि । साधुरस्मि । तकारः किम् ? देवा अत्र । देवा यान्ति । [1]सुस्रोतावत्र यत्रान्वसि । [2]सुस्रोतावत्र देहि । अहशीति किम् ? क इह । सकारः किम् ? स्वर्वश आस्ते । [3]सुस्रोतयाँवाश्विदन्त । रेरिति किम् ? अन्तरस्मि । मातरस्मि ।

हल्यनञ्समासे लुक्सः स्यात् ॥१।१।१५८॥ तकारस्थानिकात् सकारात्परस्य रेर्हलि परे लुग्भवति, न चेत्स सकारो नञ्समासे भवति । एषदासकः । स क्षरति । एष करोति । स [4]ददाति । परमैष करोति । परमस [5]ददाति । स इति वचनात् एतदोऽपि पेः पूर्वमेव लुक्, अन्यथा यदुत्तरश तद इति तदनैव क्रियेत न त इति । हलीति किम् ? एषोऽस्मि । सोऽस्मि । अनञ्समास इति किम् ? अनेषो गच्छति । असो गच्छति । त इति किम् ? दासः करोति । मत्तः प्रयाति । स्यादिति किम् ? बालः करोति । श्वेतः प्रयाति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्, एकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते इति वा । अत इति वाऽनुवृत्तेः—तदकारात्परस्य भवति, इह तु न भवति—एषः करोति, एषकः करोति, तकः करोति ।

तदः पादपूरणे ॥१।१।१५९॥ तदादेशात्सकारात्परस्य रेरचि परेऽनञ्समासे लुग्भवति, पादपूरणविषये लोपे चेत्पादः पूर्येत । सैष दाशरथी रामः । सैष राजा युधिष्ठिरः । तद इति किम् ? एषको न भवति । पादपूरण इति किम् ? स एष भरतो राजा यो व्याप्ते पथि वर्तते ।

रोऽह्नोऽव्ययसुप्सुपरात्रिरथन्तरे ॥१।१।१६०॥ अह्निर्दिष्टस्य रेरपि परे रेफादेशो भवति, न सुप्सुपरात्रिरथन्तरेषु । अहरेति । अहरधीते । अहर्ददाति । अह्न इति किम् ? पयोऽत्र । पयो ददाति । अपीति किम् ? अहोऽत्र । असुप्सुपरात्रिरथन्तर इति किम् ? अहोभ्याम् । अहोभिः । दीर्घाहा निदाघः । [6]दीर्घाहोऽयम् । हे दीर्घाहो निदाघ । अहो रूपं गतम् । अहो रात्रिरागता । अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । रे रेफवचनमुत्वयत्वबाधनार्थम् ।

विसर्जनीयस्य ॥१।१।१६१॥ विसर्जनीयस्यापि परे रेफादेशो भवति । मुनिरस्मि । साधुरस्मि । मुनिर्दयते । साधुर्दयते । सजूरत्र । सजूर्दयते । मातरस्मि । पितर्दयते । अपीति किम् ? कः खनति । तवर्षभः । सुखार्तः । तत्क्षेत्रे नार्थेद इत्यत्र [7]रेफस्य बहिरङ्गत्वाद्विसर्जनीयादि न भवति । विसर्जनीयस्येत्यधिकार आपादपरिसमाप्तेः ।

वाऽहर्पत्यादिषु ॥१।१।१६२॥ अहर्पतीत्येवमादिषु शब्देषु विसर्जनीयस्य स्थाने रेफादेशो वा भवति । अहर्पतिः, अहःपतिः । गीर्पतिः, गीःपतिः । धूर्पतिः, धूःपतिः । प्रचेता राजन्, प्रचेतो राजन् । आश्रयाद्रेफस्य बाधया विसर्जनीयः । रेफाभावे रेर्विसर्जनीयस्य वा स्थानिवद्भावे गौरवं (?) रेफस्य विधानान्न भवति, यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यं प्रति निमित्तमेव न स [8]बाध्यते इति लुग्भवत्येव ।

सश्छव्यशरि ॥१।१।१६३॥ विसर्जनीयस्य स्थानेऽशर्परे छवि परतः [9][10]सकारादेशो भवति । कश्छादयति । कश्छन्देण । कस्थुडति । कश्चरति । कष्टीकते । कस्तरति । अन्तश्छादयति । मातष्टकारेण । छवीति किम् ? कः खनति । कः फलति । कः करोति । कः पठति । अशरीति किम् ? कः त्सरुः [11] । कः त्सरति । अशर्पर इत्यधिकार आपादपरिसमाप्तेः ।

शरि वा ॥१।१।१६४॥ विसर्जनीयस्य स्थानेऽशर्परे शरि परतः सकार आदेशो वा भवति । कश्शोभते, कः शोभते । कष्षण्डे, कः षण्डे । कस्साधे, कः साधे । अन्तश्शोभते, अन्तः शोभते । मातष्षण्डे, मातः

---

1. –तौ वा य–क०, म० । 2. –तौ वा देहि क०, म० । 3. –तयाँवाश्विदन्त क०, म० । 4. ददाति म० । 5. ददाति म० । 6. दीर्घाहायम् क०, म० । 7. इति रेफ-क०, म० । 8. लभ्यमधि-क०, म० । 9. सश्चाध्यते क०, म० । 10. सकार आदेशो क०, म० । 11. असेः त्सरुकः क०, म० ।

षण्डे । शरीति किम् ? कः खनति । कः पठति । अशरीति किम् ? कः क्षकारः । कः त्सकारः । वार्षु, गीर्षु इत्यत्र रः [1] सुप्सु इत्यधिकारार्थमिति न भवति ।

लुक् खयि परे ॥१।१।१६५॥ विसर्जनीयस्य खयि परे शरि परतो लुग्वा भवति । चेतस्खलति, चेतस्स्खलति, चेतः स्खलति । चक्षुस्पन्दते, चक्षुस्स्पन्दते, चक्षुः स्पन्दते । अन्तस्खलति, अन्तस्स्खलति, अन्तः-स्खलति । खयीति किम् ? कः श्चोते, कः श्रोते । परेग्रहणं .[ ]सिद्धस्यानिवृत्त्यर्थम्, [2] अन्यथा लुग्वेव स्यात् । अशमाराज्ञतस्य पर इत्यस्यानुवृत्त्यर्थः । खयीत्यधिकार आपादपरिसमाप्तेः ।

कुपौ [3] ≍क≍पम् ॥१।१।१६६॥ विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये च अशर्परे खयि परे ≍क [4] ≍प इति जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ वा यथासंख्यमादेशौ भवतः । क≍करोति । कः करोति । कः खनति । क≍खनति । क≍पचति, कः पचति । क≍फलति, कः फलति । अन्त≍करोति, अन्तः करोति । अन्त≍फलति । अन्तः फलति । कुपाविति किम् ? कश्चरति । कश्छादयति । स्वविधिः ≍कौ≍पविधेर्विकल्पा-त्तदभावे सावकाशः स्यात्, यथासंख्यार्थमुत्तरार्थञ्च । अशर्पर इति किम् ? वासः क्षौमम् । [6] दन्तैः प्सातम् । खयीति किम् ? अन्तर्गच्छति । अन्तर्भावते । [7] ककारपकारावुच्चारणार्थौ । कुपावित्यधिकार आपादपरिसमाप्तेः ।

तिरसस्तेस्सिः ॥१।१।१६७॥ तिर्संज्ञकस्य तिरस्शब्दस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे सिरादेशो भवति वा । तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य । तिरस्करोति, तिरः करोति । तेरिति किम् ? तिरः कृत्वा काष्ठं गतः, तिर्यक् कृत्वेत्यर्थः ।

नमस्पुरसः ॥१।१।१६८॥ नमस्पुरस् इत्येतयोस्तिसंज्ञयोः सम्बन्धिनोर्विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे सिरादेशो भवति । नमस्कृत्य, नमस्करोति । पुरस्कृत्य, पुरस्करोति । तेरिति किम् ? नमः कृत्वा । पुरः करोति, नगरीरित्यर्थः । योगविभागो नित्यार्थः ।

चतुर्निर्दुर्बहिराविःप्रादुसाम् ॥१।१।१६९॥ चतुर् निर् दुर् बहिस् आविस् प्रादुस् इत्येतेषां सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे नित्यं सिरादेशो भवति । चतुष्कण्टकम्, चतुष्पात्रम् । निष्करोति । निष्पिबति । दुष्करोति । दुष्पिबति । बहिष्करोति । बहिष्पिबति । आविष्करोति । आविष्पिबति । प्रादुष्करोति । प्रादुष्पिबति । निष्कुलः । दुष्पुरुषः । निचा३ष्कुलः । दुचा३ष्पुरुषः । नैष्कुल्यम् । दौष्पौरुष्यम् ।

सुचो वा ॥१।१।१७०॥ सुच्प्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य शब्दरूपस्य [9] स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे सिरादेशो वा भवति । द्विष्करोति, द्वि≍करोति, द्विः करोति । त्रिष्करोति, त्रि≍करोति, त्रिःकरोति, त्रिष्खनति, त्रि≍खनति, त्रिः खनति । चतुष्पचति, चतु≍पचति, चतुः पचति । चतुरः सुचः पर-त्वादनेनैव विकल्पः । सुच इति किम् ? गुणिः करोति । साधुः पठति । कुपाविति किम् ? द्विश्चरति । त्रिश्चरति । अशर्पर इति किम् ? द्विः क्षरति । त्रिः प्साति । खयीति किम् ? द्विर्गच्छति । द्विर्भावते ।

इसुसोऽपेक्षायाम् ॥१।१।१७१॥ इसुस्प्रत्ययान्तस्य शब्दरूपस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे सिरादेशो वा भवति स्थानिनिमित्तपदे चेत्परस्परापेक्षायां विषये भवतः । सर्पिष्करोति, सर्पिः [10] करोति । सर्पिष्पिबति, सर्पिः [11] पिबति । धनुष्खण्डयति, धनु≍खण्डयति, धनुः खण्डयति । धनुष्फलति, धनुः [12] फलति । परमसर्पिष्करोति, [13] परमसर्पिः करोति । परमधनुष्खण्डयति, परमधनु≍खण्डयति, परमधनुः खण्डयति । इसुस इति किम् ? पयः करोति । प्रत्ययग्रहणादिह न भवति—मुनिः करोति । मुहुः [14] पठति ।

---

१. सुप्सीत्य—क०, म० । २. हि ग्रहणे —क०, म०, । ३. –पौप≍पम् क०, म० । ४. –≍प≍प इति क०, म० । ५. –≍प≍प क०, म० । ६. दन्त्यैः प्सातम् क०, म० । दन्तैः क० म० टि० । ७. ककार-पकारा उच्चारणार्थाः क०, म० । ८. विप्रातु–क०, म० । ९. शब्दरूपस्य, इति क०, म० नास्ति । १०. सर्पि≍करोति क०, म० । ११. सर्पि≍पिबति क०, म० । १२. धनु≍फलति क०, म० । १३. परमसर्पि≍करोति क०, म० । १४. मुहु≍पठति क०, म० ।

धनुष्पुत्रम्—तथा च पुंस्कृतोऽत्वर्थिके [1] इत्यादम् । इह साहचर्यादुसोऽतिङो ग्रहणादिह न भवति—चक्षुः कहारि । भिक्षुः पापानि । अपेक्षायामिति किम् ? तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । परमसर्पिःकुण्डम् ।

नाऽक्रियैकार्थे ॥१।१।१७२॥ इसुसुप्रत्ययान्तस्य शब्दरूपस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाघोषे खयि क्रियायामेकार्थे समानाधिकरणे[2] परस्य परे स्थानिनिमित्तयोरपेक्षायां विषये षिरादेशो न भवति । 'इसुसोऽपेक्षायाम्' [१।१।१७१] इत्यस्यायं प्रतिषेधो नान्यस्य, तद्विषय एव विधानात् । सर्पिः कारकम् । धनुः पीतकम् । क्रियायाः प्रतिषेधः किम् ? सर्पिष्क्रियते, सर्पि≍क्रियते, सर्पिःक्रियते । धनुष्प्राप्तम्, धनु≍प्राप्तम्, धनुः प्राप्तम् । एकार्थ इति किम् ? सर्पिष्कुम्भे । सर्पि≍कुम्भे । धनुष्पुरुषस्य, धनु≍पुरुषस्य ।

समासेऽसमस्तस्य ॥१।१।१७३॥ पूर्वेणासमस्तस्य इसुसुप्रत्ययान्तस्य शब्दरूपस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाघोषे खयि परे षिरादेशो भवति । तौ चेत्स्थानिनिमित्ते पदे, एकत्र समासे भवतः । सर्पिष्कुण्डम् । सर्पिष्पानम् । [3]सर्पिष्फलम् । धनुष्खण्डम् । [4]धनुष्फलम् । धनुष्फलम् । समास इति किम् ? तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । असमस्तस्येति किम् ? परमसर्पिःकुण्डम् । इन्द्रधनुःखण्डम् । [5]इसुस्ग्रहणे प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिति नास्त्यभेदेनैव लिङ्गम्, तेनापेक्षायां समस्तस्यापि भवति । इह च बहुसर्पिष्कुण्डमिति भवति ।

पदेऽधःशिरसः ॥१।१।१७४॥ पूर्वेणाप्राप्तसमासयोः, अधस् शिरस् इत्येतयोः सम्बन्धिनोर्विसर्जनीयस्य स्थाने पदशब्दे परे षिरादेशो भवति, तौ चेत्स्थानिनिमित्ते एकत्र समासे भवतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । [6]पदमिति [पद इति] किम् ? शिरःखण्डम् । समास इति किम् ? अधः [7]पदम् । असमस्तस्येति किम् ? परमशिर≍पदम् ।

कृकमिकंसकुशाकर्णीकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्य ॥१।१।१७५॥ अनव्ययस्य पूर्वेणासमस्तस्य शब्द(रूपस्य) सम्बन्धिनोऽकारात्परस्य विसर्जनीयस्य स्थाने डुकृञ् करणे, कमूङ् कान्तौ, कंस कुशा कर्णी कुम्भ पात्र इत्येतेषु परतः षिरादेशो भवति, तौ चेत्स्थानिनिमित्ते, एकत्र समासे भवतः । अयस्कृत् । अयस्कारः । यशस्कामः । पयस्कामः । अयस्कंसः । पयस्कंसः । अयस्कुशा । पयस्कुशा । अयस्कर्णी । पयस्कर्णी । पयस्कुम्भः । पयस्कुम्भी । अयस्पात्रम् । पयस्पात्री । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति । शुनस्कर्णः कस्कादिः । कृकम्यादिग्रहणं किम् ? पयः [8]पानम् । यश≍पदम् । अत इति किम् ? गीःकारः । धूःकारः । तकारः किम् ? भाः करणम् । भास्करः, कस्कादिः । अनव्ययस्येति किम् ? स्वः कारः । पुनः कारः । समास इति किम् ? अधः करोति । यशः कामयते । असमस्तस्येति किम् ? उपपयःकारः । उपपयःकामः । परमयशःकारः । परमयशःकामः । समासे कृकम्यादीनामुत्तरपदत्वविज्ञानादिह न भवति । पयसः कुम्भकपालम्—पयःकुम्भकपालम् । अत्र हि कुम्भकपालमित्येतदुत्तरपदं न कुम्भशब्दः । [9]अयस्कृत् अयस्कार इत्यत्र 'नहिवृतिवृषि' [३।२।४०] इत्यादौ किवग्रहणाद्गतिग्रहणे तदादिविज्ञानात्सिद्धम् । न कमिग्रहणे कामिग्रहणम्—तेन [10]पयः कामः । अत्र लिङ्गम्-श्रीविजयकाम्यति पठितो कामिग्रहणं तद्विषयः कामीश्वरण् वाक्यनार्थम् । पयस्कामीति-कमाविणः वणि भवति । पयस्काम्यति [11]यणि बहुव्रीहौ ।

प्रत्यये ॥१।१।१७६॥ अनव्ययस्य शब्दरूपस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये पवर्गीये चाघोषे खयि प्रत्ययस्थे परे षिरादेशो भवति, काम्य-कल्प-क-पाशाः प्रयोजयन्ति । यशस्काम्यति । यशस्कल्पम् । पयस्कल्पम् । यशस्कम् । पयस्कम् । यशस्पाशम् । पयस्पाशम् । गीष्कल्पम् । धूष्कल्पम् । गीष्पाशा । धूष्पाशा । सुगीष्पाशा । सुधूष्पाशा । अनव्ययस्येति किम् ? [12]प्रातःकल्पम् । पुनःकल्पम् ।

न रहः काम्ये ॥१।१।१७७॥ रेफान्तस्य अहुश्च विसर्जनीयस्य स्थाने काम्यप्रत्यये परे षिरादेशो न

१. इत्युपपन्नत्वेऽम् क०, म० टि० । २. –द त– क०, म० । ३. सर्पिष्कृतम् क०, म० । ४. धनुष्कृतम् क०, म० । ५. इसुसुप्र– क०, म० । ६. पद इति क०, म० । ७. अध≍पदम् । शिर≍पदम् क०, म० । ८. पय≍पानम्, क०, म० । ९. इ इत्येताव–क०, म० । १०. तेन काम≍पयः का–क०, म० । ११. यणि क०, म० । १२. प्रातःकल्पम् । पुनःकल्पम् क०, म० ।

भवति । 'प्रत्यये' [१।१।१७६] इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । गीः काम्यति । धूः काम्यति । अहः काम्यति ।
रहः[1] काम्य इति किम् ? यशस्काम्यति । [2]र इत्यङ्गो ग्रहणमत एवान्यशोभय ग्रहणम् ।

(...तकारादौ प्रत्यये)

ह्रस्वात्तुप्तस्ति ॥१।१।१७९॥ ह्रस्वात् परस्य विसर्जनीयस्य स्थाने सुबन्ताद्विहिते तकारादौ प्रत्यये परे सिरादेशो भवति । तर-तम-तस्-त्य-त्व-तल्-ल्याः प्रयोजयन्ति । सर्पिष्टरम् । सर्पिष्टमम् । सर्पिष्टः । चतुष्टयम्, चतुष्ट्वम्, चतुष्टा । निष्टराम्, दुष्टराम्, निष्ट्यः । ह्रस्वादिति किम् ? गीस्तरा, धूस्तरा । सुप इति किम् ? सर्पिस्तरति, धनुस्तरति । चक्षु[3]स्तराम् । तौति किम् ? सर्पिस्साद्भवति, धनुस्साद्भवति । प्रत्यय इति किम् ?

निसोऽनासेवायां तपे ॥१।१।१८०॥ निसत्सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य तकारादौ तपतौ परतः सिरादेशो भवति—अनासेवायामर्थे । अनासेवा = पुनः पुनः करणम् । निष्टपति सुवर्णम् । निष्टप्ताः अरातयः । अनासेवायामिति किम् ? निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः[4] । तौति किम् ? निरतपत् । शब्निर्देशादिह न भवति—निस्तातप्ति, निस्तातपीति ।

"श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं किञ्चित् पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥"

कस्कादिषु ॥१।१।१८१॥ कस्क इत्येवं प्रकारेषु शब्देषु विसर्जनीयस्य स्थाने कवर्गीये च अशर्परे क्षयि परे सिरादेशो भवति । कस्कः[5] । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिकादीनामिह [गण] पाठः समस्तार्थः, तेन परम-सर्पिष्कुण्डिका परमबर्हिष्पलम् परमधनुष्कपालम्[6] परमयजुष्पात्रम् [इत्यादि] आकृतिगणत्वादस्य अभिहित-लक्षणस्याऽऽदेशः शिष्टप्रयोगः । भास्करः मेदस्पिण्डः इत्यादि कस्कादिषु द्रष्टव्यम् । कस्कः । कौतस्कुतः[10] । शुन-स्कर्णः । सद्यस्कालः[11] । मस्काण्डः । अयस्कान्तः । अयस्पिण्डः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालः । [12]बर्हिष्पालः । यजुष्पात्रः इति कस्कादिराकृतिगणः । बहुवचनग्रहणमस्याऽ[13]ऽकृतिगणत्वं द्योतयति ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने[14] [15]अमोघवृत्तौ[16] [17]प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

[द्वितीयः पादः]

नपोऽचो ह्रस्वः ॥१।२।१॥ इदमयमिदमिति शब्दस्य[18] [19]व्यवहारहेतुरुपदेशगम्यः प्रातिपदिकार्थधर्मो लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकस्यानि । नपो नपुंसकार्थाभिधायिनोऽजन्तस्य शब्दरूपस्य ह्रस्वादेशो भवति । कीलालपम् । ग्रामणि । नतभु । अतिहि । अतिरि । अतिनु । अतिनु कुलम् । नप इति किम् ? कीलालपाः पुमान् । ग्रामणीः स्त्री । अच इति किम् ? सुवाक् कुलम् । रमते कुलम् । काण्डे, कुड्ये, काण्डीभूतम् कुलमित्यत्र लिङ्गानुपादानाच्च भवति—सुगवरनाम, सुगवरत्नार्थम् । सुगवरेन्द्रः इत्यत्र, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

[20]नपुंसकं भवति... स्वाधारवाद्बहुलं [21] इत्यकानखभावोऽप्ययभावः ॥१॥
नपुंसकं तन्त्रमध्ये जरस्तथा मन्थकर्तरि सान्तम् । द्वन्द्वैकत्वं संख्याऽव्ययपूर्वपदः पथोऽथ तत्पुरुषः । नञ् कर्मधारयो बहुरैफदस्च्छाया सभा शाला ॥२॥

---

१. रहः इति क०, म० । २. इत्यङ्गो ग्रहणाधिरस्त्युपलक्षणम् । अत एवान्यशो—क०, म० । ३. भिन्धु-स्तराम्, क०, म० पुस्तकयोरधिकः (पाठः) । ४. नासेवा क०, म० । ५. —कार इत्यासेवायाम् क०, म० । ६. कवर्गीये पवर्गीये च क०, म० । ७. प्राणिनां सुखमर्थोऽयो भूयिष्ठं दुःखमेव तत् । संसृतौ तदिहाश्वासः कस्कः कौतस्कुतोऽथवा ॥ कौतस्कुतस्त्रिमर्श वा तथागमनमित्यसौ । रावणेनानुयुक्तः सन् कुपितोऽयमभाषत ॥ क०, म० टि० । ८. परमबर्हिष्पलम्, क०, म० । ९. द्रष्टव्यः, क०, म० । १०. —स्कुतः । आनुपूर्व्य । क०, म० । —११. स्काल । सद्यस्कृत क०, म० । १२. बर्हिष्पूल क०, म० । शुनस्कर्णं इत्यादिषु विसर्गो नास्ति क० म० पुस्तकयोः । १३. गणस्याकृ—क०, म० । १४. —सने वृ—क०, म० । १५. प्रथमस्याध्यायस्य क०, म० । १६. —व्यवस्थाहे—क०, म० । १७. लिङ्गानुशासनसूत्राणि क०, म०, टि० । १८. स्मृतता म० । —स्मृतता क० ।

राजार्धराज्ञ रादेरराज [2]आद्यानुपक्रमोपज्ञम् । संज्ञायां कन्थोशीनरेषु सेना सुरा [3]छाया ॥३॥
शाला निशा च वोर्णा [4]स्थूणे शराणूरपदे सुदिनपुण्या–[5]देकाशाद्वोहोरात्रः संख्यायां किल युगभपात्रे ॥४॥
फलमेदनयनजालबनधनासहललोह विवर–मांसधनुर्जल [7]कुसुमतुल्यवर्गसुखदलरुधिरनामानि ॥५॥
द्रव्यशिवसक्थिजतुरमश्ववसानमधु वस्तुमस्तुजतु–त्रपुतालुजानुदारुकशोसस्वादूनि [9]वस्वार्थे ॥६॥
[10]चुञ्चुकांशुकशुल्ककोलमुकशालकमातिपदिकमुकु[11]टसदम् । पिटकटिरीटलोष्टकरोटललाटानि शृङ्गाटम् ॥७॥
तुण्डाण्डभाण्डकुण्डं पर्णमृणं लवलतोरणो[12][13] पैरणम् । पीठोत्थरिक्थकाष्ठं पृष्ठाजिनजघनदधि(दीन)तुहिनम् ॥८॥
सोपानमतनकाननसिध्मककन्दनकनोटा... । काठिनदमशानशासनरतविपिनविम्बजिह्माश्रः[14] ॥९॥
तल्पं निविडम्[15] भं स्फोष्टुं[16] शिखरपुराणि । पापसमीपपरीपान्तरीपपुस्मेमसिध्मानि ॥१०॥
गुल्माध्यात्मं कुकुन्दिमकिसलयहृदयशामित्रियं वलयम् । प्रालेयतुषारीयं प्रान्तप्रस्थन्तराङ्गाणि ॥११॥
द्वारानवक्रतकस्फाराजिरचीरतीरकेयूरम् । क्षिप्रक्षुद्रश्वभ्रकूराम्ब्रनीरमाराणि[17] ॥१२॥
रन्ध्रं चीवरकेसरमुदरान्तरजठरगह्वरकुटीर–छिद्रकुकुन्दरपञ्जरमन्दिरचत्वरशर्वराणि ॥१३॥
वैराक्षरपुष्करचान्त्रं शिशिरशिविरं सलो:[19] शुक्रम् । पनसा ससाहसबिलं पीयूषपुरीषकल्माषम् ॥१४॥
शीर्षं शीर्षं किल्बिषनिन्द्रियमर्मं पृषद्वृषद्बृहद्विवत् । वियतानगाम्बककुकुरवासविसं वृतं वृत्तम् ॥१५॥
नवनीतनिनिशानृतरजतामृतनलिनमरकतविचित्रम् । शबरद्वीरा(?)विश्वकुलिशाम्बरदैवपुराम्बराकाशम् ॥१६॥
छन्दःसुखदुःखवर्षं अब्धाश्मशरावपार्श्वंक्षिण्वानि । भयत्रिज्ञवर्षभगपदविम्बकुटुम्बानि शफकुन्दम् ॥१७॥
शिक्यं सैन्यं धान्यं लव्यापत्याद्यपथ्यविल्यानि । सख्यं कुड्यं कुण्वं[21] मात्स्याद्यकव्यकाव्यानि ॥१८॥
हृस्यं तूर्यं सैन्यं विदग्धपथ्यचैनांसरोमाणि । याद्योत्तातलाजादीनि धातुनैकाधिकरणं च ॥१९॥
सारं न्याय्ये धर्मसपूर्वनिमित्ते हते विज्ञातेऽर्धम् ।

[इति नपुंसकलिङ्गम्]

असमाहारे द्वन्द्वः पुंसि भवेदश्ववडव इति ॥२०॥
अश्वजघननखोः किरिमा धिपदातादि दक्षिणियास–स्वर्गसुरासुरवत्सर [23]क्रतुसमुद्रपुरवाहः ॥२१॥
कण्ठोष्ठकेशदन्तस्तनगुल्फकपोलनखभुजस्माश्र–[24]क्रतुमान खड्ग गिरिशरशरभ्य[25] शिवानानि धान्यानि ॥२२॥
कलणवमपाममयरपलरावदनखोगोष्ठरिदुमलदूगमुत् । आग्नौ[26] वैमै कैपा[27] विट्श्रणिजो दुन्दुभिर्दम्भिः[28] ॥२३॥
पाषलकलिमणिसारथिश्लमणिवस्यतिथिकुक्षिरविराशिः[29] ।
ध्वनिमुनिकलिबलिकेलिकृमिकपिकविषधिक्षितृण्यविना ॥२४॥
कार्त्तिकस्तुपुत्रकलाक्रमयुक्ताः समुद्रगुणपूगाः । मत्स्याः ध्वजगजपुञ्जा नाडीमञ्जवल्वजा लाजाः ॥२५॥
हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दपदशब्दाम्लकुन्तकूतमठाः । धूर्तमुहूर्तमाला हस्ताहवपुस्तसङ्ग्रामाः ॥२६॥
गण्डकरण्डरण्डाः पण्डो मुण्डः शिखण्डगुडमुण्डाः । गेहस्तम्भनितम्बाः ककरेकरुदाहमियासा[30]ः ॥२७॥
आत्माश्मानौ पाप्मश्लेष्मोष्मसधमाध्वपदराथीः[31] (गन्धराथाः?)।
सीरोषधराजान् हाहापाङ्गः पल्लवो मेढ्रः ॥२८॥

---

१. –चखादे क०,म० । २. राघ्र क०, म० । ३. पुरा, क०,म० । ४. स्थूणे क०, म०, । ५. –देका-श्चाहो–क०, म० । ६. जलवस क०, म० । ७. शुल्कपस्तनरगमुख क०, म० । ८. करोह क०, म० । ९. वस्वर्थे क०,म० । १०. चिबुका–क०,म० । ११. मकुट क०, म० । १२. लवण क०, म० । १३. पणम् क०, म० । १४. जिह्मं क०, म० । १५. त्रिविष्टपं क०, म० । १६. दुपशि–क०, म० । १७. दूराणि क०, म० । १८. चामराभ क०, म० । १९. तनी क०, म० । २०. मूत क०, म० । २१. मूल्याद्य क०, म० । २२. च बीज नाम क०, म० । २३. मास क०, म० । २४. क्रतु क०, म० । २५. रश्मय क०, म० । २६. वैमैके–क०, म० । २७. विद् क०,म० । २८. गुन्थि क०,म० । २९. राशि क०,म० । ३०. निर्यासाः क०, म० । ३१. धारार्थाः क०, म० ।

वृत्ता निवाशल्याग्राः[1] पुत्रो मन्थो दशास्तु वल्वस्प । मशांशपुरोडाशयान्वंशास्तपल्लस्तरलः ॥२९॥
कम्बलचपालअमरकलतालकुसूलदवला[2][3] वृपलाः । मुसलोपलकीलास्तूलो वाकरभूतयश्च पुंल्लिङ्गम् ॥३०॥

[इति पुंल्लिङ्गम्]

ईदूदन्तं स्त्री स्त्री भू विद्युद्ध्रीदिक्त्वरिमान् । रथ्यादीन्[4] नौर्गौर्नाम्यर्मात्सुपरत्[5] ॥३१॥
विंशत्याद्या नवतेः प्रियङ्गुसरयूजतुकङ्कुस्नायुः । रज्जुरधेनुदुन्दुभिरर्चीरुचिरशानिखनिनेमिः[6] ॥३२॥
कुटि[7]दिदीधितिकाकणिराश्रिच्छविर्नी विश्रेणी पश्या[8]र्धीः । राज्याजिरुविपङ्क्तिपचेलिनिःश्रेणिकृपिकोटिः ॥३३॥
धूलिभृतिमाल्किस्त्यङ्गुलिपारवीपधिशल्किशुक्तिकिकिर्येदा । स्थालीवापीवर्तिविपणिकार्धीर्वाभिदूरी ॥३४॥
मारी भेरी सूर्ची वाणयष्टी भारतीशुशुण्डी उषा । मापत्काल्ली[9] मञ्जरिखारी लाक्षा[10] र्वैर्मासिकाशम्या ॥३५॥
जङ्घा भासा सीमा सीरा गदा नासिका शिफा ज्योत्स्ना । वीणा तूला घोणा तृष्णा कृष्णा तृणा धिषणा ॥३६॥
शाला माला वेला दोला पेला चुल्ला शिल्पीला[11] । हेला ज्वाला शेफालिका रथ्या[12] मन्दुरा मदुरा ॥३७॥
मदिरा कुसरा रसना शिरोधरा वागुरा सुरा वर्षाः । प्रतिसरया प्रतिसिरया शर्करया वालुका सिकता ॥३८॥
आरा द्वारा कारा तारा धारा भिधाच्छिदा मेधा । रेखा भिधा गुहा वपवसा क्षिथा क्षिपसृजा लेखा ॥३९॥
चूडा पीडा क्रीडा थोडा[13] घण्टा जटा लटा छटा । यात्रा मात्रा भस्त्रा दंष्ट्रा प्रोधा पर्येषा ॥४०॥
जिह्वा स्पृहा स्फुलिङ्गा मञ्जिष्ठा रोचना कुथाध[14] कन्था । मञ्जूषा गण्डूषा मूषा सास्ना रसा रास्ना[15] ॥४१॥
शाखा शिखा शलाका कचा स्वाहा स्वधा सुधा गोधा । यूकोल्का वध्या त्रपा निशा मेखला लाक्षा ॥४२॥
छाया माया पेया दया बलाका कशोपिकेर्षीका । मुक्ता[16] रम्भा सेना समा सभा पिपिडका पृतना ॥४३॥
ग्रीष्मा लता पताका शरद्दृषद्दपदुपानहुसम्पत्[17] । विपदापत् प्रतिपत्सुत्संसत्परिषत्समित् क्षुद्युत् ॥४४॥
संपत् प्रावृट्वि[18]ड्डविद्वणिक्क्षुमनसाशीः । भास्रुड्[19] गीर्धूः पूर्वीर्गोवाक् त्वक् स्रिग्रुक् स्रक् स्रुक् ॥४५॥
पामादिश्चजिता[20] द्रन्तोत्तरपदको द्विगुः समाहारे । अजादन्तान्तो[21] वा नपुंसकं स्त्र्यर्थसे गुणिवत् ॥४६॥

[इति स्त्रीलिङ्गम्]

स्त्रीपुंसेऽशनिर्योनि[22] श्रोण्यूर्मिगविपुधिमणितरण्यरणि । त्रुटिपङ्क्तिमुष्टिपाटलिमरीचिमविधतिलशाल्मलयः ॥४७॥
कर्कन्धुसिन्धुबाहपृ[23]कँद्वाणीमृत्युकिष्कुतिथिरेणुः । आपत्यतद्धितोऽर्चिः स्त्रीनपि नपि पुंसि चार्धर्चः ॥४८॥
मधुसिन्धुसीधुकमण्डलुसक्तुसानु[24] पिण्डपुरेणु दार्वम्बरे । मोदकतटाकमस्तकसरकाङ्कककण्टकानीकम् ॥४९॥
वर्चस्कटङ्क चषकपिटक[25]शृङ्गपिनाकशूकवल्मीकम् । तण्डकविटङ्कनिष्कफलकपङ्काः कल्कशुल्को च ॥५०॥
मूषकनिदाघमस्तकनखपुङ्खविडङ्कस्तम्भमुखोगः । [26]भजकुण्डकूर्चबुद्बुदकम्बलकपाटकूटकूटाः ॥५१॥
[27]कबन्धकिरीटपिष्ट कवाटनटनिकषशकट[28]मन्थ नीडाः । दण्डापिण्डसपत्नखण्डाः कुकुन्दककापकरणचरणाः[29] ॥५२॥
कार्षापणप्राणत्राणसुवर्णतृणपर्णवारवाणानि । द्रोणसवर्णौ भूषणतोरणमपराह्णघृतभूताः ॥५३॥
मूलद्वैधितलोहितपलिघीरावलशताखुतयुतानि । [30]पुस्तपसन्तौ हस्तः[31] पुस्तौ यूशद्विर्यूषी च ॥५४॥
गृध्रमौथौ सांधः कुङ्कुमदारूदियोपमौषधकबन्धौ । अष्टापदायुधदोनरसनासनमलिनपुलिनानि[32] ॥५५॥

१. –श्वल्याग्राः क०, म० । २. चपालअमल क०, म० । ३. धैवला क०, म० । ४. –दीश्याण्य–क०, म० । ५. –स्तालर्मान्य–क०, म० । ६. –मेति क०, म० । ७. त्रुटि क०, म० । ८. पेश्वर्धीः क०, म० । ९. मुद्वा –क० म० टि० । १०. सार्वासिका क० –भासिका म० । ११. शिलाजीला क०, म० । १२. रथ्या क०, म० । १३. घोटा क०, म० । १४. धा क–क०, म० । १५. रास्ना क०, म० । १६. मुस्ता भम्भा क०, म० । १७. नद्द स–क०, म० । १८. द् त्रुड् त्विड् रुड्वि–क०, म० । १९. ढछदि–क०, म० । २०. द्वान्तोत्तरपदको क०, म० । २१. दन्तान्तो–क०, म० । २२. नि श्रो–क०, म० । २३. कण्ड्वाणि क०, म० । २४. पट्टि–क०, म० । २५. शाक क०, म० । २६. कुञ्ज क० । कञ्ज म० । २७. कवंड क०, म० । २८. सर क०, म० । २९. रणचरणाः क०, म० । ३०. बुस्त क०, म० । ३१. पुस्तौ क०, म० । ३२. तलिन क०, म० ।

खलीनसमानद्विपिनि चन्दनशयनमानमानशयनानि । स्तैनापिजासर्यौवननिधनशिमानीहृतवितानाः ॥५६॥
स्थानयानकुणपकुलपविटपाः शूर्पनखपद्मीपाः । विम्बं जृम्भं सङ्गमदाडिमगुल्माश्ममर्क्षेभाः ॥५७॥

आमोशामं[नं] हिमकुसुमकुट्टिमकर्मनामकोमहिमम् ।

शोमयकषायमङ्ख्याव्ययवलयहिरण्मयो[1] विलयानि ॥५८॥

मध्यारण्यो शल्यं विहारपुरचक्रतोमराङ्गाराः । क्षीराम्बकारशेखरशिखरोशीरातिरक्षचयाः ॥५९॥
शतिसरसहस्राङ्कं वज्रसमरतिमिरपारवारार्द्राः । कान्तारजठरकन्धरशरीरकेदारद्रवखम् ॥६०॥
सूत्रं पात्रं पत्रच्छत्रयन्त्राणि[2] मन्त्रनेत्रमलाः । मण्डलतमूलपङ्कलमृणालनलमुसलशल्याः ॥६१॥
शूलपलालचपालोयलखण्डलहलशकलफलमुकुलाः । नीलप्रवालकुण्डलसालकमलशीलमूलानि ॥६२॥
मङ्गलनिगलकपालाहलतैलविशालपार्श्वपीयूषाः[3] । रावशरावौ सैन्धवपूर्वग्रीवनाण्डीवाः ॥६३॥
काशाकाशकशाङ्कुशकोशकलशकर्परविपयूपाः । [4]विषमाषकरीशरसाम्बरीषकार्पासनिर्यासे ॥६४॥
कलसचमसकासमासोपवासदिवसा नूर्कसमूहपटहाः । देहोऽस्तु शङ्खचयौ स्वतो द्विधैतेऽर्थतः केचित् ॥६५॥

[इति उभयलिङ्गम्]

त्रिषु शङ्खकवल्लवरविपाकहरीतकविभीतकामलकाः । भवलातककटपाद्याः परलिङ्गं[5] द्वन्द्वतत्पुरुषे ॥६६॥
अतिवर्तन्ते स्वार्थे प्रत्ययकाः प्रकृतिलिङ्गवचनानि । प्रकृतिर्न निवासादिषु हरीतकीत्यादिका व्यक्तिम् ॥६७॥
वचनं तु खलतिकादिर्द्विविषयोत्तरपदं समासे तुः । साम्याद्गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि ॥६८॥

[इति त्रिलिङ्गम्]

स्त्रीपुंनपो सहोक्तौ परं भवति युष्मदस्मदत् संख्या । लिङ्गे सुप् धात्वव्ययवाक्यमवचनं च बहुलमिदम् ॥६९

पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादेर्दक् स्वमोः ॥१।२।२॥ नपुंसकाभिधायिनामन्यादीनां सर्वादिन्तर्वर्तितानां पञ्चानां शब्दरूपाणां तत्सम्बन्धिनोः सु अम् इत्येतयोः दगागमो भवति एकतरशब्दं वर्जयित्वा । अन्यत्तिष्ठति[6] । अन्यतरत् । इतरत् । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्यति[7] । यतरत् । ततरत् । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्यति[8] । यतमत् ।[10] एकतमत् ।[11] पञ्चत इति किम् ? नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । अन्यतरस्येति[12] किम् ?[13] एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्य । नपुंसकस्येति किम् ? अन्यपुरुषः । तत्सम्बन्धिनोः स्वमोर्ग्रहणादिह न भवति—[14]प्रियान्यम् । अत्यन्यम् कुलम् । इह तु भवति—[15]परमान्यत्तिष्ठति । परमान्यत्पश्यति ।

अलुग्वा ॥१।२।३॥ अलुग्यो 'न वाल्लुक्' [१।२।१२६] इति लुचोऽभावः प्रतिषेध उक्तः स नपुंसकस्य वा भवति । हे चर्मन्, हे चर्म । हे दण्डिन्[16], हे दण्डिकुलम् ।

अतोऽम् ॥१।२।४॥ अकारान्तस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । लुचोऽपवादः । कुण्डं तिष्ठति । कुण्डं पश्य । वनं तिष्ठति । वनं पश्य । अत इति किम् ? दधि[17] पश्य । दधि तिष्ठति । तकारो लाघवार्थः । अभिधाने उदर्थम्—अतिजरसं कुलं तिष्ठति ।

स्लुक् ॥१।२।५॥ नपुंसकस्य सम्बन्धिनोः स्वमोः स्लुक् सकारविशिष्टो लोपो भवति । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु ।[18] उदश्वित् । सकारः सर्वादिशार्थः श्लुगिति कार्यमिष्यते । तत्कुलम् । यत्कुलम् ।

---

१. -घ्य खलियानि म० । -पयश्च विधानि क० । २. पवित्राणि म० । ३. तमाल क०, म० । ४. पूल क०, म० । ५. योग्री क०,म० । ६. मिष क०,म० । ७. -ष्ठति, अन्यत्पश्य, अन्य —क०,म० । ८. पश्यसि क०, म० । ९. पश्यसि क०, म० । १०. मद्, ततमद्, एकत—क०, म० । ११. मत्, हे एकतमत्, पञ्च— क०, म० । १२. अनेकतर—क०, म० । १३. नैकादिति डतरप्रत्ययः म०, टि० । १४. प्रियोऽन्यो यस्य तत् म०, टि० । १५. परमं च तदन्यच्च इति परमान्यत् म०, टि० । १६ अङ्गात्तोऽनेकाच इति मत्वर्थे, इन् म०, टि० । १७. दधि तिष्ठति, दधि पश्य, म०, टि० । १८. उदश्विन्मथितं तक्रम्, म०, टि० ।

जरसो वा ॥१।२।६॥ जरसन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोः श्लुग् भवति वा । अतिजरः[1] अतिजरसं, कुलं तिष्ठति । अतिजरः, अतिजरसं कुलं पश्य ।

इको लुक् ॥१।२।७॥ इगन्तस्य नपुंसकस्य सम्बन्धिनोः स्यमोः श्लुग् लुग्वा भवति — लुग्भवतीत्यर्थः । हे वारे[2], हे वारि । हे त्रपो, हे त्रपु । हे जतो, हे जतु । हे कर्तः । हे कर्तृ । प्रियतिसृ[3] कुलं तिष्ठति, प्रियत्रि कुलं तिष्ठति । प्रियतिसृ कुलं पश्य, प्रियत्रि कुलं पश्य । इक इति किम् ? यत्कुलम्, तत्कुलम् । श्लुचो लुग्वचनमसर्वलोपार्थम् ।

पुंवच्चान्यतोऽच्यापि ॥१।२।८॥ अदिगन्तं शब्दरूपमन्यतो विशेष्यवशान्नपुंसकार्थे वर्तते तदचि टादावपि टादौ सुपि परे पुंवद्भवति वा, नम्लुग्वो न भवत इत्यर्थः । ग्रामण्या[4] कुलेन, ग्रामणिना कुलेन । ग्रामण्ये कुलाय, ग्रामणिने कुलाय । ग्रामण्यः कुलात्, ग्रामणिनः कुलात् । ग्रामण्यः कुलस्य, ग्रामणिनः कुलस्य । ग्रामण्योः कुलयोः, ग्रामणिनोः कुलयोः । ग्रामण्यां कुलानाम्, ग्रामणीनां[5] कुलानाम् । ग्रामण्यां कुले, ग्रामणिनि कुले । एवं कर्त्रा, कर्तृणा । कर्त्रे, कर्तृणे । कर्तुः, कर्तृणः । कर्त्रोः, कर्तृणोः । कर्तरि, कर्तृणि । शुचये, शुचिने । मृदवे, मृदुने । शुचेः, शुचिनः । मृदोः, मृदुनः । शुच्योः, शुचिनोः । मृद्वोः, मृदुनोः । शुचौ, शुचिनि । मृदौ, मृदुनि । चित्रगवे, चित्रगुणे । अतिराया, अतिरिणा । अतिनावा, अतिनुना । अहंयवे, अहंयुने । अन्यत इति किम् । त्रपुणे । जतुने । पीलुने,[6] फलाय । अचीति किम् ? ग्रामणीभ्याम्[7], ग्रामणीभिः कुलैः । आपीति किम् ? ग्रामणिनी कुले; शुचिनी कुले । दिगिति किम् ? कीलालपेन कुलेन । चेन वाऽनुकर्षणमुत्तरत्राविकल्पार्थम् ।

दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽनङ् ॥१।२।९॥ दधि अस्थि सक्थि अक्षि इत्येतेषामिगन्तानां नपुंसकानामनङादेशो[8] टादावपि परे । दध्ना, दध्ने । दध्नि, दधनि । अस्थ्ना[9], अस्थ्ने । अस्थ्नि, अस्थनि । सक्थ्ना, सक्थ्ने । सक्थ्नि, सक्थनि । अक्ष्णा । अक्ष्णे । अक्ष्णि, अक्षणि । परमदध्ना । परमास्थ्ना[10] । परमाक्ष्णा । अतिदध्ना प्रियसक्थ्ना । अतिसक्थ्ना । प्रियाक्ष्णा पुरुषेण ।[11] अतिदध्ना स्त्रिया प्रियदध्ना स्त्रिया प्रकृतावपि नपुंसकं योगस्योत्तरत्रानुवृत्तेर्नपुंसकार्थेनैवानङ् भवति । अचीति किम् ? दधिभ्याम्, दधिभिः । आपीति किम् ? दधिनी, दधीनि । नपुंसकस्येति किम् ? दधिना, दधये । दधिर्नाम कश्चिद्दानशीलो वा ।

नम् सुपि ॥१।२।१०॥ इगन्तस्य नपुंसकस्य, अजादौ सुपि परे नमागमो भवति । वारिणी । त्रपुणी । कर्तृणी कुले । वारिणा । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । वारीणाम् । वारिणि । सुपीति किम् ? तौम्बुरवं चूर्णम् । प्रत्ययः प्रकृत्यादेरितीह न भवति—बहुवारी, निवारी पूणी । अचीति किम् ? हे त्रपो, हे जतो । इक इति किम् ? काण्डये, कुड्ये । नपुंसकस्येति किम् ? मुनी । साधू ।

शावचः ॥१।२।११॥ अजन्तस्य नपुंसकस्य शौ 'जश्शसः शिः' [२।१।६७] इत्येतस्मिन्[12] [13] परे नमागमो भवति ।[14] वनानि । धनानि । वारीणि । त्रपूणि । कर्तॄणि कुलानि । अच इति किम् ? ध्रियल्वीषि । चत्वारि । अहानि । अच इति प्रत्याहार उत्तरार्थः ।

---

1. अतिजरसमतिक्रान्तम्–[इति] समासे स्यमो श्लुग् इति ह्रस्वः अतिजर इति जाते । अतोऽमित्यमि जराया डसिन्द्र्यापि इति एस्, पुनर्लुक् म०, टि० । २. ह्रस्वस्यैचो लुचि वारेङ् म०, टि० । ३. प्रियास्तिस्रो यस्य तत् लुचि सोः स्थानिवद्भावात् त्रिचतुरमिति तिस्रादेशः श्लुचि न भवति । म०, टि० । ४. प्रत्यये सुपिणः इति यस् म० टि० । ५. नस्य स्थानिवद्भावे सति अतिसृचतुर इति वचनादेव एकहल्व्यवधानेऽपि दीर्घो भवति क०, म० । ६. पीलोर्विकार इत्यत्र विकार इत्यण् । फले इति विकार प्रत्ययस्य श्लुक्, म०, टि० । ७. -भ्यां कुलाभ्याम् क०, म० । ८. शौ नित्यं भवति तत्सम्बन्धिस्यस्यसम्बन्धिनि चाऽजादावपि परे क०, म० । ९. स्नो नो ह्रस्वमात् म०, टि० । १०. -स्थ्ना, परमसक्थ्ना, परमा—क०, म० । ११. अतिदध्न्या स्त्रिया । प्रियदध्न्या क०, म० । १२. वाक्यया क०, म० । १३. -स्मिन् शौ परे क०, म० । १४. -त्यदिति दीर्घः म०, टि० ।

जलाम् ॥१।२।१२॥ अचः परा या जल्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य शौ परे नित्यं नमागमो भवति । उत्तरविकल्पापवादः । उदश्विन्ति । यशांसि[1] । वशांसि । काष्ठतङ्क्षि[2] । जलामिति जातौ बहुवचनम् । अच इति किम् ? बहूर्जि[3] । शूर्जि ।

तसः प्रागार्यवज्रस्य ॥१।२।१३॥ जलन्तस्य नपुंसकस्य शौ परे ततोऽन्त्या या जल्जातिः[4] [तस्याः] प्रागार्यवज्रस्य मतेन नम् भवति । बहूर्ञ्जि । महोर्ञ्जि । सूर्ञ्जि । आर्यवज्रस्येति किम् ? बहूर्जि । महोर्जि । सूर्जि । आर्यवज्रादन्येषां न भवति । तत इत्युक्तेर्नन्तकात् प्राङ्मा भूदिति जलः पूर्वो यथा स्यादिति ।

अञ्जो शतुः ॥१।२।१४॥ अञ्जविधिर्यस्मात् ततोऽञ्जेर्हिरक्ताज्जक्षादेश्च पञ्चकात् परो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य शौ परे आर्यवज्रस्य आचार्यस्य मतेन नम् भवति । 'न नम्' [१।२।१५] इत्यस्यायमपवादः । ददन्ति[5] कुलानि, ददति कुलानि । दधन्ति, दधति । जक्षन्ति, जक्षति । जाग्रन्ति, जाग्रति । दरिद्रन्ति, दरिद्रति । शासन्ति, शासति । चकासन्ति, चकासति कुलानि । आर्यवज्रादन्येषां न भवति । अञ्जे-रिति किम् ? पचन्ति[6], पठन्ति कुलानि । शतुरिति किम् ? ददानानि, दधानानि कुलानि । शाविति किम् ? ददती, दधती कुले ।

न नम् ॥१।२।१५॥ अञ्जेः परो यः शता तदन्तस्य शब्दरूपस्य यो नम् प्राप्नोति स सर्वोऽपि न भवति । [7]ददती स्त्री । दधती स्त्री । ददती कुले । दधती कुले । ददत् । दधत् । दधतौ । दधतः । ददतम् । ददता । ददत् । ददती । ददतः । ददतम् । ददती । ददत् । ददती । जक्षतः । जक्षताम् । जक्षती । अनुक्तनं नम्मात्रप्रतिषेधार्थम् ।

ङीभ्योर्वाऽदृशः ॥१।२।१६॥ अवर्णोपदेशादवर्णान्तात् परो यः शता तदन्तस्य ङी ई इत्येतयोः परयोर्नमागमो भवति वा । तुदन्ती स्त्री, तुदती स्त्री । तुदन्ती कुले, तुदती कुले । करिष्यन्ती स्त्री, करिष्यती स्त्री । करिष्यन्ती कुले, करिष्यती कुले । भान्ती स्त्री[8], । भान्ती कुले, भाती कुले । ङीभ्योरिति किम् ? तुदता कुलेन । [9]अदिति किम् ? सुन्वती स्त्री । सुन्वती कुले । तन्वती स्त्री । तन्वती कुले[10] । [11] स्त्री । ददती कुले । अदृश इति किम् ? क्रीणती[12] स्त्री । क्रीणती कुले । अत्र—आदिति[13] निषेधादत्र इति प्रतिषेधाच्च लोपदीर्घाभ्यां पूर्वं नम् भवति । भूतपूर्वतया वा अत्र प्रत्ययलक्षणं अतः इति वचनात् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च प्रथमं लुक् पश्चात्... इत्यादौ न भवति ।

शप्श्यात् ॥१।२।१७॥ अवर्णात् शपः श्याच्च परस्य शतुर्ङीभ्योः परतः नित्यं नमागमो भवति । गच्छन्ती स्त्री, गच्छन्ती कुले । दीव्यन्ती स्त्री, दीव्यन्ती कुले । शप् किम् ? अदती स्त्री, अदती कुले । घ्नती स्त्री । नित्यार्थं वचनम् ।

जश्शसः शिः ॥१।२।१८॥ नपुंसकस्य ... जस्शस् इत्येतयोः स्थाने शि इत्ययमादेशो भवति । वनानि तिष्ठन्ति ... नि पश्य । वारीणि । मधूनि । ... । पयांसि । यशांसि । सुबधिकारादिह न भवति—कुण्डानि ... । वनस्य प्रविशति । शकाद० सू० ... ।

---

1. यशांसि, इति दीर्घः म०, टि० । 2. काष्ठं तक्ष्णोति काष्ठतट् । तक्षू तनूकरणे क्विपि, संयोगस्येति कलुक्, जलो जश्, काष्ठतट्, काष्ठतड्, काष्ठतक्षौ, काष्ठतक्षि । स्कोः संयोगाद्योरन्ते म० टि० । 3. ऊर्ज बलप्राणनयोरिति धातुः, क्विप्, म०, टि० । 4. तेः प्रागा—क०, म० । 5. डुदाञ् दाने जुहोत्यादिः, लटः शत्रादेशः, बहुवचनम् अचोऽश्नः, इति धातोः लुक्, म०, टि० । 6. उगिदचो नेदादेरिति नम् म०, टि० । 7. ... ङीभ्योर्वा, इति प्राप्तिः म०, टि० । 8. स्त्री । भाती स्त्री क० म० । 9. अदिति किम् क० म० । 10. ... अदती स्त्री, अदती कुले ए—क० म० । 11. ... धती स्त्री, ... ती कुले क०, म० । 12. ... ईकारात् इति शेषः । म० टि० । 13. निषेधाद्—क०, म० । 14. बहुलग्रहणाधिकारकात्... म० टि० ।

आङ्घ्यौतो गीः[1] ॥१।२।१९॥ नपुंसकस्य आङन्तस्य च[2] तत्सम्बन्धिन औकारस्य सुपः स्थाने गी इत्ययमादेशो भवति । वने तिष्ठतः । वने पश्य । वारिणी । मधुनी । पयसी । यशसी । आङ् खल्वपि— शाले तिष्ठतः । शाले पश्य । बहुराजे[3] नगर्यौ । आङ् इति ङिद्ग्रहणं किम् ? कीलालपौ पुरुषौ । तत्सम्बन्धि-विज्ञानादिह न भवति—प्रियशालौ ब्राह्मणौ । अतिशालौ पुरुषौ । इह तु न भवति—परमशाले तिष्ठतः । परम-शाले पश्येति । तथा व्यपदेशिवद्भावेनापि भवति । गीरिति गकारः 'गितः' [१।१।१००] इति प्रतिषेधार्थः ।

ङितो याट् ॥१।२।२०॥ आङन्तस्य सम्बन्धिनो ङकारानुबन्धस्य सुपो याट्(ङि)इत्ययमागमो भवति । शालायै । शालायाः[4] । शालायाम् । बहुराजायै । बहुराजायाः[5] । बहुराजायाम् । ङित इति किम् ? शालाः तिष्ठन्ति । शालाः पश्य । ङित्त्वेन पराधिकरणं न्यंशाधामित्येवमर्थम् । दीर्घे ऐज् दीर्घोऽपि[6] । अकार उच्चार-णार्थः स्यात् ।

टौस्येत् ॥१।२।२१॥ आङन्तस्य सम्बन्धिनोः टा ओस् इत्येतयोः परत एकारादेशो भवति । शालया । परमशालया । शालयोः । परमशालयोः । बहुराजया । बहुराजयोः । आङ् इति किम् ? पुष्पेण । प्रियशालेन । अतिशालेन । तकारोऽसन्देहार्थः ।

इदुतो गिग्वौतोऽस्त्रेः ॥१।२।२२॥ इकारादुकाराच्च परस्य औकारस्य सुपः स्थाने यथासंख्यं गि गु इत्येतावादेशौ भवतः स्त्रीशब्देकारं वर्जयित्वा । मुनी तिष्ठतः । मुनी पश्य । पटी तिष्ठतः । पटी पश्य । साधू तिष्ठतः । साधू पश्य । इदुत इति किम् ? वृक्षौ । कीलालपौ । रायौ । नावौ । तकारः किम् ? नद्यौ । वध्वौ । औत इति किम् ? मुनिः । साधुः । अस्त्रेरिति किम् ? अतिस्त्रियौ पुरुषौ । अतिशस्त्र्यौ पुरुषौ, इत्यत्र अर्थ-वद्ग्रहणे नानर्थकस्य इति प्रतिषेधो न भवति । अस्त्रेरितीदमेव ज्ञापकमित्युक्तवादेनेतुत्वार्थं भवतीति, तेन अतिस्त्रियः, सहस्त्रियः, इत्यादि सिद्धं भवति । गकारौ 'गितः' [१।१।१००] इति प्रतिषेधार्थः ।

जस्येङ् ॥१।२।२३॥ इकारस्य उकारस्य च जसि परे एङादेशो भवति । मुनयः । साधवः । बुद्धयः । धेनवः । जसीति किम् ? मुनिः । साधुः ।

ङिरौत् ॥१।२।२४॥ इकारादुकाराच्च परस्य ङि इत्यस्य[7] स्थाने औ इत्ययमादेशो भवति । सख्यौ । पत्यौ । ङिरौत् इत्यनेकवर्णेन निर्देशः तकारश्चासन्देहार्थः ।

न्यंशादाम् ॥१।२।२५॥ नी इत्येतस्मादेकस्वरधर्मवाद्[8] आदः आङश्च परस्य ङेरौकारस्य स्थाने आमित्ययमादेशो भवति । नियाम् । ग्रामण्याम् । शालायाम् । बहुराजायाम् । भ्रुवाम् । वध्वाम् । न्यंशादिति किम् ? शरदि । धरदि । औत्वस्यापवादे वृद्धेर्देशात् परत्वम् ।

घेर्ङौरनाटि ॥१।२।२६॥ इकारोकारात् परो यो ङित्तस्याटः डौ इत्ययमादेशो भवति । मुनौ । पटौ[10] । बुद्धौ । धेनौ । घेरिति किम् ? सख्यौ । पत्यौ । पतौ इति केचित्[11] । अनाटीति किम् ? बुद्ध्याम् । धेन्वाम् । डकारो 'ङित्यन्त्यस्वरादेः' [१।२।१०७] इति लुगर्थः ।

नाऽस्त्री टः ॥१।२।२७॥ घेरस्त्रीविषयस्य टः इति तृतीयैकवचनस्य ना इत्ययमादेशो भवति । मुनिना । साधुना । सुनिर्धनिनः । नरपतिना । अस्त्री ट इति किम् ? मुनिः । साधुः । अस्त्रीग्रहणं किम् ? बुद्ध्या । धेन्वा । पुंग्रहणं न कृतम् । अमुना कुलेन, इति नपुंसके'ना'भावार्थम् । नमि हि गुरुत्वं भवति । घेरिति किम् ? सख्या । पत्या ।

---

१. गौः क०, म० । २. च इति नास्ति क०, म० । ३. मध्यन्यहुर्षोर्हेनेच इत्यादि म० टि० । ४. शालायाः, शालायाः, शालायाम्, क०, म० । ५. बहुराजायाः, बहुराजाया बहुरा—क०, म० । ६. ङितो याट्, इत्युक्त्वा दीर्घस्वरं एवैति लुप्यमानार्थम् म० टि० । ७. अतिस्त्रयः, सहस्त्रयः, क०, म० । ८. इत्येतस्य क०, म० । ९. तदुभयप्रथात् क०, म० । १०. साधौ म० । ११. इति च के—क०, म० । तथा चान्यमता-चार्यप्रयोगः क०, म० ।

ङ्येङ् ॥१।२।२८॥ किसंज्ञकस्य ङि इकारादौ सुपि परे एङादेशो भवति । मुनये । साधवे । बुद्धये । धेनवे । बुद्धेः । धेनोः । ङीति किम् ? मुन्योः । साध्वोः । बुद्ध्यै । धेन्वै । सुपीति किम् ? पट्वी[1] । पट्वी ।

स्त्रिया वाट् ॥१।२।२९॥ स्त्रियाः स्त्रीलिङ्गमर्थमभिदधत इदुदन्ताच्छब्दात् परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा ङितः सुप आडागमो भवति वा । बुद्ध्यै, बुद्धये । धेन्वै, धेनवे । बुद्ध्याः, बुद्धेः । धेन्वाः, धेन्वोः । बुद्ध्याम्, बुद्धौ । धेन्वाम्, धेनौ । शुच्यै, शुचये । पट्व्यै, पटवे । तन्व्यै, तनवे । पट्व्यै[2], पटवे । ग्रीवपट्व्यै, ग्रीवपटवे स्त्रियै पुरुषाय वा । प्रियबुद्ध्यै, प्रियबुद्धये । अतिधेन्वै, अतिधेनवे । कल्याणपट्व्यै, कल्याणपटवे स्त्रियै पुरुषाय वा । स्त्रिया इति किम् ? मुनये । साधवे । पञ्चम्या कार्यविशेषाद्— आटो ङित्वादित्वम् ।

य्वोऽपुंसः ॥१।२।३०॥ अपुंसि स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च शब्दरूपात् परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा ङितः सुपो नित्यमाडागमो भवति । नद्यै । लक्ष्म्यै । नद्याः । लक्ष्म्याः । नद्याम् । लक्ष्म्याम् । कुर्व्यै । वध्वै । कुर्व्याः । वध्वाः । कुर्व्याम् । वध्वाम् । अतिलक्ष्म्यै । अतिवध्वै स्त्रियै पुरुषाय वा । खरकुटीव खरकुटी, तस्यै खरकुट्यै स्त्रियै पुरुषाय वा । कुमारीव आचरतीति कुमारी, तस्यै कुमार्यै स्त्रियै पुरुषाय वा । आमलक्याः फलाय, आमलकाय । अतिकुमारये । अतिकुमार इत्यत्र य्व इत्यलाक्षणिकत्वेन स्थानिवद्भावाभावाद् ईकारोकारान्तता नास्तीति आट् न भवति । य्व इति किम् ? मात्रे । दुहित्रे । बुद्धये । धेनवे । अपुंस इति किम् ? ग्रामण्ये स्त्रियै । खलप्वे स्त्रियै ।

वेयुवोऽस्त्रियाः ॥१।२।३१॥ इयुवादेशभाविनौ यावीकारोकारौ तदन्तादपुमर्थात् स्त्रीवृत्तेः शब्दरूपात् परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा ङितः सुपो[3] वा आडागमो भवति । नित्यापवादः, स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । श्रियै, श्रिये । भ्रुवै, भ्रुवे । श्रियाः, श्रियः । भ्रुवाः, भ्रुवः । श्रियाम्, श्रियि । भ्रुवाम्, भ्रुवि । अतिश्रियै, अतिश्रिये । पृथुश्रियै, पृथुश्रिये । अतिभ्रुवै, अतिभ्रुवे । पृथुभ्रुवै, पृथुभ्रुवे स्त्रियै पुरुषाय वा । इयुव इति किम् ? आध्यै । प्रध्यै । यवक्र्यै । पुनर्भ्वै । इयुवोऽनुकृत्यापि निवृत्तिवचनमार्थः प्राग्भावार्थम् । तेनाऽऽद्यन्तः प्राग्भवति । अस्त्रिया इति किम् ? स्त्रियै । स्त्रियाः । स्त्रियाम् । परमस्त्रियै । परमस्त्रियाः । अपुंस इति किम् ? यवक्रिये । कटप्रुवे स्त्रियै ।

नाऽऽमः ॥१।२।३२॥ इयुवादेशभाविनौ यावीकारोकारौ तदन्तादपुमर्थात् स्त्रीवृत्तेः शब्दात् परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा आमः षष्ठीबहुवचनस्य नामित्ययमादेशो भवति वा नित्यापवादः स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । श्रीणाम्, श्रियाम् । भ्रूणाम्, भ्रुवाम् । अतिश्रीणाम्, अतिश्रियाम् । पृथुश्रीणाम्, पृथुश्रियाम् । अतिभ्रूणाम्, अतिभ्रुवाम् । पृथुभ्रूणाम्, पृथुभ्रुवाम् स्त्रीणां पुरुषाणां वा । अस्त्रिया इति किम् ? स्त्रीणाम् । परमस्त्रीणाम् ।

नम्ह्रस्वाप्य्स्रापः ॥१।२।३३॥ नाम्नः ह्रस्वान्तादाबन्ताद् यकारवकारान्तात् परस्य आमः षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने नित्यं नामित्ययमादेशो भवति । नारीणाम् । वधूनाम् । कुमार्याः कुमाराणाम् । बलानाम् । मुनीनाम् । साधूनाम् । बुद्धीनाम् । धेनूनाम् । पितॄणाम् । आङ्ः—मालानाम् । बहुमालानाम् । साङः[4]— नदीनाम् । वधूनाम् । स्त्रीणाम् । अतिस्त्रीणाम् । नम्ग्रहणं परत्वात् विधीन् बाधते इति ज्ञापनार्थम् । तेन चारीणि इत्यादि सिद्धं भवति ।

ष्णोर्लां सङ्ख्यानाम् ॥१।२।३४॥ रेफान्तस्य[5] षकारान्तस्य च संख्यावाचिनः शब्दस्य सम्बन्धिन आमः[6] नामित्ययमादेशो भवति । चतुर्णाम् । परमचतुर्णाम् । षण्णाम् । परमषण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । परमसप्तानाम् । अष्टानाम् । परमाष्टानाम् । सङ्ख्यानामिति किम् ? विशताम्[7] । चत्वारिंशताम् । आका-

1. सुचि क०, म० । 2. पट्व्यै, पटवे अ०,म० । 3. सुपो—क०,म० । 4. माङः—क०,म० । 5. –रेफ षकारान्तस्य सङ्ख्या—क०, म० । 6. आमः षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने क०,म० । 7. त्रिंशताम् । चत्वारिंशताम् । क०, म० ।

रान्तस्यापि नाम्। 'वाष्टन आः' [१।१।२१६] इति व्यवस्थितविभाषा वा इति अष्टानाम् इति नित्यं नाम्। अल्पाद्[illegible] इति किम्? गिराम्। विद्युताम्। राजताम्। बहुवचननिर्देशः षट्चतुर्भ्यामित्यत्रार्थः; तेन तदन्तस्यापि एव भवति नान्यसम्बन्धिनः। प्रियचतुराम्। अतिचतुराम्। अतिषण्णाम्। प्रियपञ्चानाम्। अतिपञ्चानाम्।

त्रेस्त्रयः ॥१।२।३५॥ त्रिशब्दस्याऽऽमि सम्बन्धिनस्त्रयादेशो भवति। त्रयाणाम्। परमत्रयाणाम्। आम्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—अतित्रीणाम्। अतित्रीणाम्[1]। तिसृणाम् इत्यत्र 'स्पर्धे,'[2] बुद्ध्यते।

मोऽणोऽमः ॥१।२।३६॥ अणः परस्याऽमः आदेर्मकारादेशो भवति। धनम्। वनम्। श्रमणम्। संयतम्। मुनिम्। साधुम्। बुद्धिम्। धेनुम्। नदीम्। वधूम्। अण इति किम्? रायम्। नावम्।

जराया ङसीन्द्रस्याचि ॥१।२।३७॥ जराशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि अन्यसम्बन्धिनि वा अजादौ सुपि परे इन्द्रस्याऽऽचार्यस्य मतेन जरस् इत्ययमादेशो भवति। जरसः। जरसा[3]। जरसे। जरसः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अतिजरसौ। अतिजरसाम्। अतिजरसि कुलानि। अतिजरसा। अतिजरसे[4]। अतिजरसः आगतम्। अतिजरसः स्वम्। अतिजरसोः। इन्द्रस्येति किम्? अन्येषां न भवति। जरे। जराः। जराम्। जरया। अचीति किम्? जराभ्याम्। जराभिः। सुपीति किम्? जरायते, जारः। जारेयः[5]। ङकारः 'शिद्ङिद्ल्' [१।१।४६] इति सर्वादेशार्थः।

धातोस्तिकारकसमस्तानेकाचोऽसत्संयोगाद्य्वोः ॥१।२।३८॥ [illegible] समस्तः कृत्समासो[illegible] अनेकाच् [illegible] अजादौ सुपि परे यवादेशो भवति न चेत् इवर्णोवर्णौ तस्य धातोरवयवात् संयोगात् परौ भवतः। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। सुध्यौ[6]। सुध्यः। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। अनेकाचः परिशिष्ट[illegible]। वधूः [illegible] [illegible]। वध्वौ। वध्वः। [illegible] 'भ्रूश्नुवङ्ङुवङ्' [१।२।७०] इत्ययमेव भवति। तत्प्रकरणापवादत्वात्। धातोरिति किम्? गुरू। साधू। [illegible] इति किम्? लुवौ। लुवः। परमलुवौ। परमलुवः। समस्तप्रकरणादिह न भवति—ययस्य लुवौ यवस्य लुवः। असत्संयोगादिति किम्? कटप्रुवौ। कटप्रुवः। तद्ग्रहणादिह प्रतिषेधो न भवति—उल्लव्यौ। सकृल्ल्व्यौ। यजिति प्रत्याहार उत्तरार्थः। य्वोरिति किम्? पयोमुचौ। प्रतास्यौ। सुपीति किम्? लुलुवतुः। लुलुवुः। पुपुवतुः। पुपुवुः। अचीति किम्? सुलूः। सुपूः। [illegible]।

दृन्पुनःकरवर्षाभिर्भुवः ॥१।२।३९॥ दृन् पुनर् कार वर्षा इत्येतैः सह समस्तस्य भू इत्येतस्य विवक्षितस्य च अजादौ सुपि परे यवादेशो भवति। दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः[8]। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। एभिरिति किम्? स्वयम्भुवौ। प्रतिभुवौ[9]। पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्, एतैरेव भुवो नान्यैरिति।

प्रत्यये[illegible] ॥१।२।४०॥ [10][illegible] धातुः कृतसमासः, अनेकाच्, तयोः सुपि इण् इत्येतस्य [illegible] अजादौ प्रत्यये परे यवादेशो भवति न चेत् इवर्णस्तस्य धातोरवयवात् संयोगात् परो भवति। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। सेनान्यौ। सेनान्यः। सेनान्यम्। सेनान्यौ। आन्यौ। अग्र्यौ। अनेकाचः—सुधुः। सुनुः। [11]चिच्ये। चिच्याते। चिच्यिरे। निन्ये। निन्याते। निन्यिरे। [illegible] 'अजुषीभ' इति [illegible] विधिः। प्रत्यय इति किम्? [illegible]। सेनानीभ्याम्। सुपिधातौ[illegible] प्रत्यययोरानुपूर्व्या व. योरिति प्रत्ययविशेषणात् अत्वमः [illegible] विशेषणमिति वा तदिवर्णोवर्णान्तप्रत्ययविधानात् भवति। योरिति प्रकृतिविशेषणात् परमल्व्यौ इत्यादौ भवति। निर्दिश्यमानस्या-

---

१. अतित्रीणाम् क०,ग० । २. स्पर्धे क०,म० । ३. जरसन् । जरसे । जरसाम् । क०, म० ।
४. –रसे । अतिजर । अतिज—क०,म० । ५. प्यन इति इन् क०, म० टि० । ६. धी स्यादीवर्णौ क०,म० ।
७. सुध्यौ, सुध्यः, क०,म० । ८. –भ्वः । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः-करभ्वौ । करभ्वः । कर एव (इति) कारः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति कारभ्वौ । कारभ्वः । कार इत्यपि पाठः । वर्षा—क०,म० । ९. भुवौ । विभुवौ, मित्रभुवौ । पूर्वे—क०, म० । १०. सिया कार—क०,म० । ११. चिञ् चयने लिट् क०,म० टि० ।

ऽऽदेशा इति नेयुवौ स्वरविधौ प्रत्यय इति कार्यविशेषणाद्वा सिद्धम् । अचीति किम् ? सुधीः । सेनानीः । असुधीरिति किम् ? सुधियौ । सुधियः । ईयतुः । ईयुः । अत एव इणः प्रतिषेधात् प्रकृतिप्रत्ययर्योः कार्यं बलीयः । सुष्ठु ध्यायति दधातीति वा सुधीः । अस्मादेव निपातनाद्धोभावः । धातोरिति किम् ? मुनी । यवौ । अजन्ती । कुन्ती । निकारककसगत्यनेकाच इति किम् ? परमनियौ । परमनियः । प्रधीमति । प्रधीयति । नियति[1] । असंयोगादिति किम् ? यवक्रियौ । यवक्रियः । शिश्रियतुः । शिश्रियुः । तद्ग्रहणादिह प्रतिषेधो न भवति । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः ।

भ्रूहल्श्नो श्वेयुवौ[2] ॥१।२।४१॥ भ्रूशब्दस्य हल उत्तरस्य श्नुप्रत्ययस्य धातोश्च यौ इवर्णोवर्णौ तयोरच्यादौ प्रत्यये परे यथाक्रमम् इय् उव् इत्येतौ आदेशौ भवतः । भ्रुवौ । भ्रुवः । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । शिश्रियतुः । शिश्रियुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । भ्रूहल्श्नोश्चेति किम् ? नद्यौ । हल्ग्रहणं किम् ? सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । चकारो धातोरित्यस्य समुच्चयार्थः । धोरिति किम् ? ग्लायति । म्लायति । प्रत्यय इति किम् ? न्यग्रम् । न्यर्थम् । स्वर्थम् । अचीति किम् ? भ्रूभ्याम् । आप्नुतः । नीः । लूः । नयनम् । लवनम् । गुणादौ परत्वादिह भवति ।

स्त्रियाः ॥१।२।४२॥ स्त्री इत्येतस्य शब्दस्य च इवर्णस्याजादौ प्रत्यये परे इयादेशो भवति । स्त्रियौ । स्त्रियः । अतिस्त्रियौ । स्त्रीणाम् इत्यत्र तु नित्यत्वात्नामेव भवति ।

वाम्शसि ॥१।२।४३॥ स्त्री इत्येतस्य च इवर्णस्य अमि शसि च परे वा इयादेशो भवति । नित्यापवादः । स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः । अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रीम् । अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीन् पुरुषान् ।

दो मोऽस्थाद्सो मादूग्वश्चापिस्यसन् ॥१।२।४४॥ अदस् इत्येतस्य अवर्णान्तस्य दकारस्य मकारादेशो भवति तस्माच्च मकारात् परस्याचः स्थाने उ इत्ययमादेशो भवति । स च नुः पेर्लाभावाच्च अन्यस्मिन् कार्ये कर्तव्ये असत्त्वादस्य पूर्वविरस्यो भवति । अदस इत्यत्वकृत्या मात्ररावयवपरिज्ञानात्—अमिनीति वचनाच्च गोः स्थानिलाभः । अमू । अमुम् । अमू । अमून् । अमुष्मै । अमूदृशः । अमूदृशः । मकारो गित्वार्थः । दो माै[9] इति चास्यप्रतिषेधार्थम् । अमुया[10] । अमुकी । अदसेति किम् ? अदः कुण्डं प्रीणातु । असौ चकारः सन्नियोग[11]-विशिष्टार्थः, तेन उत्तरस्य गुणं विकल्प्यते । अदिनीति किम् ? अमुष्मै । अमुना । अमू[12] इति स्थानिवत्त्विधित्वाज्ञित[13] तद्ग्रहणं स्तुतः । अस्तीति किम् ? अमुणौ । अमुष्मात् । अमुया । अमूभ्याम् । अमुयोः । अमू कुले । अहद्वचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं स्थानिलक्षणगाधार्थम्[14] । अदस् इत्यधिकारः 'भोर्थ्याद्भ्यः' [१।२।१०१] इति यावत् ।

'अमुस्यैऽमू सुकमाेषः पिपर्दीः[15] [16]सुमुदीजिवत्[17] ।
मुद्रिकमान् भवाचिथे[18] राजभिरेति सिद्धयति ॥'

वाऽद्रेः ॥१।२।४५॥ अद्र्यन्तस्य, अदसो दकारस्य वा यथासम्भवं विकल्पेन मकारादेशो भवति, मकाराच्च परस्याऽऽचः स्थाने गुरित्ययं भवति । अमुद्र्यङ् । अदमुयङ् । अमुमुयङ् । अदद्र्यङ् ।

मी बहुत्वे ॥१।२।४६॥ बहुत्वे वर्तमानस्य, अदसो मकारात् परस्यैकारस्य स्थाने मी, इत्ययमादेशो भवति । गोरपवादः । अमी[19] । अमीभिः । अमीभ्यः[18] । अमीषाम् । अमीषु । बहुत्वेति किम् ? अमू कुले । अमू

1. ति । पियति क०,म० । २. भुर् क०,म० । ३. पुनः शभिपत्वादिः क०,म०टि० । ४. चिद् क०, म०टि० । ५. स्वर्थम् क०,म० । ६. भ्रूभ्याम्–क०,म० । ७. मादिति वा—क०,म० । ८. दीस्मेत्–क०,म० । ९. -माशिष्टा—क०,म० । १०. अमू २ क०,म० । ११ -न्यथिं पला—क०,म० । १२.-धार्थं च क०,म० । १३. पिपर्दीः क०,म० । अत्र पृ पालनपूरणयोः क०,म० टि० । १४. दुधि, मधि ज्ञाने, क०,म० टि० । १५. चढ़ि मापणे । लुक्, इ प्रत्यये स्थिः । क०,म० टि० । १६. यजिश्चरणति इति नेद् क०, म०-टि० । १७. अरणस्य दिः, क०,म० टि० । १८. बहोरसुम्येन, क०,म० टि० । १९. आदश्चीतो गी०म० टि० ।

कन्ये । एरिति किम् ? अमूः कन्याः । अमून् नरान् । अमूभिः । अमूभ्यः । अमूषाम् । अमूषु कन्यासु । मादिति किम् ? अमुके । अमुकेभ्यः ।

न्लुक् सुबाश्रये ॥१।२।४७॥ 'नः' [१।२।४५] इति यो नकारोऽमुतः[1] सुपि परतः सम्पूर्वस्य कार्यं यच्च सुपरतस्मिन् कर्तव्ये असन् भवति । राजभ्याम् । राजभ्यः । राजसु । सुपः—राजभिः । सुबाश्रय इति किम् ? राजीयति । राजायते[2] । वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिः इत्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति तत्र भवति । आश्रयग्रहणमुभयपरिग्रहार्थम् । सुबाश्रय एवेति नियमार्थं वचनम् ।

श्चोऽलुचि ॥१।२।४८॥ नकारादेशस्य श्चात्परः 'शो चः' [४।२।६४] इति यः शकारादेशो चकारः तलुचोऽन्यस्मिन् कर्तव्ये, असन् भवति । पुङ्क्ष्वानम्, पुंक्षाणम् । असत्त्वादपि 'पुमः खयि' [१।१।१५१] इति न भवति । नमः श्लाघे । 'कुपो ≍क ≍पम्' [१।२।१६१] इत्यस्य अचरीति प्रतिषेधः पर्युदासात् । 'श्चुष्टुस्तौ[3] नान्तरे' [१।२।५१] इति णत्वप्रतिषेधः—पौनश्चम् । योपान्त्ये-लक्षणो लुक्[4] न भवति । आश्रयतो 'हलो यम आतोऽसत्वम्' [४।१।१४७] इति सत्वं न भवति । अलु-चीति किम् ? सौश्व्याम् । 'हलो यमि यमो वा' [१।१।१३२] इति लोपः । तस्य लोपदेशाय भवति ।

परे ॥१।२।४९॥ अधिकारोऽयम्—'नोऽर्यादिभ्यः' [१।२।१०१] इति यावत् । परस्मिन् असंश्लिष्टे[5] विकृतं वेदितव्यम् । तत्र नोऽर्यादिभ्यः इत्यतः परतो यदप्यर्द्धमादेशमनुक्रंस्यते तस्मिन्नेतत्सूत्रादारभ्य नोऽर्यादिभ्यः इत्यतः प्राक् अनुक्रान्ताद् विधिरसन् भवति पूर्वः पूर्वश्च परे परे । पिपठीः[7] । सुपुड् । सुड्लिड्याम्[8] । पर इति किम् ? सर्पिष्टरम् । गौरतराम् । प्रवोऽस्यति । गवोऽस्तरति । कष्टत्वविधौ तथाप्रवो यत्नप्रत्यासाद् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाभेनं अवकाशयति, तेन मावपावाणि नावपावाणि[10] । मातुःष्वसा[11], मातुःस्वसा । ह्रीणो[12] ह्रीणः । ह्रीतो ह्रीतः । शमितो[13] शमितः । अभिनद्, अभिनद् । द्रोग्धा[14] द्रोग्धा । द्रोढा, द्रोढा इत्येव भवति । न तु द्रोग्धा द्रोढा, द्रोढा, द्रोग्धा इति । कौशिकत् इत्यत्र तु परिभाषानित्यत्वमाश्रीयते ।

षृरात्रो णः ॥१।२।५०॥ परिभाषेयम् । [15]स्थाननिमित्तनियमार्थं[16] यः कश्चिदिह शास्त्रे णो नाम विधीयते स सर्वः षकाराद् रेफाच्च परस्य नकारस्य स्थाने भवति । स चाऽऽद्यः परे असद्भवतीति वेदितव्यः । वक्ष्यति अभिवेणो (णो) न भवतीति । तत्र पुरग्रहे णो भवति । पूष्णः । तक्ष्णः । चतुर्णाम् । तीर्णम् । आस्तीर्णम् । प्रादिति किम् ? मज्जना[17] । सहयुध्वना[18] । न इति किम् ? पेष्टा । कर्ता । णोऽऽछेरविणा यः—शूर्पणखा । पुरादिति किम् ? देवनागः । न इति किम् ? इन्द्रजित् ।

श्चुष्टुस्तौ नान्तरे ॥१।२।५१॥ शकारे चवर्गे लकारे टवर्गे सकारे तवर्गे च अन्तरे स्थानिनिमित्तयो-र्मध्ये सति णो न भवति । शकारे—रशना । रशिना । चवर्गे—अर्चना । मूर्च्छना । अर्जनम् । वर्जनम् । लकारे—पर्लेन । निर्लेन । परिकुल्यमानम्[19] । टवर्गे—पृष्ठेन[20] । पृष्ठेन । दृढेन । काण्डेन । सकारे—रसना । रसेन । तवर्गे—वर्तनम् । तीर्थेन । वर्दनम् । वर्धनम् । एतेष्विति[21] किम् ? मूर्खेण । गर्वेण । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । अत्राविकलमन्यतरेफसवर्णं प्रतिज्ञायते । कर्पणम् । ऋमिणः । गुरुणा । वृषेण ।

---

१. —कारलोपः सुबाश्रये सुपि परतः । २. राजयङ् म० टि० । ३. श्चुष्टुस्तौ क०, म० । ४. योपान्त्याद्गुरुपोत्तमाद् लुक्, क०, म० टि० । ५. लुक् क०, म० । ६. असंश्लिष्टेत—क०,म० । ७. पिपठीः क०,म० । ८. सुड्लिण्मान् । ९. —ऽन्तरत्वादसकृद्भा—क०,म० । १०. नावपावाणि मावपावाणि क०,म० । ११. मातुःस्वसा । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा क०,म० । १२. ह्रीणा प्रह्रादोन्दनुद्भिन्नैः इति तस्य वा नः म० टि० । १३. शिदृश् विदारणे । लङ् । रुधादित्वमुल्लुक्ष इति नम् । लम् इति सूत्रेण सिपः सकारस्य लुक् । सिप्यिक्षुः वा इति दस्य वा रेफादेशः । म० टी० । १४. मुहमुहद्रिनह्नो वेति हस्य वा घः । अतः लुङ् । म० टि० । १५. स्थानि क०,म० । १६. —मार्थं क०,म० । १७. सु यजो ड्वनिप् । न हृवमादिति निषेधात् न श्चादेशः । म०टि० । १८. राजसहा कुन्युधिभ्याम् । इति ड्वनिप् म०टि० । १९. —नम् । परिकुल्यमानम् क०,म० । २०. पृष्टेन । पृष्ठेन । क०,म० । २१. एतेष्विति क०,म० ।

वर्हेण । करवेण । गर्वेण । सुरक्षेण । मूर्खेण । वर्गेण । अर्धेण । पुष्पेण । दर्पेण । दर्भेण । कर्मणा । बृंहणम् । उरःकेण । उरःक्षेण । उरःगेण, उरःक्षेण । पदग्रहणं प्रतिषेधवचनं च ज्ञापकमन्यस्मिन्नन्तरे च भवतीति ।

घि घ्नः ॥१।२।५२॥ हन्तेर्घकारे स्थाननिमित्तयोरन्तरे सति णो न भवति । वृत्रघ्ना । वृत्रघ्ने । ब्रह्मघ्ना । ब्रह्मघ्ने । घीति किम् ? वृत्रहणौ । वृत्रहणः । घ्न इति किम् ? अर्घेण[१] ।

पदेऽनाङ्‌क्यतद्धिते ॥१।२।५३॥ आङ्‌वर्जिते पदे स्थाननिमित्तयोरन्तरे सति णो न भवति न चेत् पदं[२] तद्धिते परे भवति । प्रावनद्धम् । पर्यवनद्धम् । मापकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । अनाङिति किम् ? प्राणद्धम् । पर्याणद्धम् । अतद्धित इति किम् ? आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

अन्तः[३] क्षुभ्नादीनाम् ॥१।२।५४॥ पदान्तस्य क्षुभ्नादीनां च नकारस्य णो न भवति । वृक्षान् । नरान् । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । क्षुभ्नन् । क्षुभ्नानः । तृप्नोति । तृप्नुतः । तृप्नुवन्ति । तृप्नु इत्यत एव पाठात् श्नुः—आचार्यानी । आचार्यभोगीनः । क्षुभ्ना, तृप्नु, आचार्यानी, आचार्यभोगीन, युवन् अहन्, पक्वन् धन मन सर्वनाम नदन नर्म[४] वन नदी विवेष[५] निदाघ अग्नि अनूप नन्दिन् नन्दन नर्तन गहन मदन इति क्षुभ्नादिराकृतिगणः । अत्र-आचार्यभोगीनास्तेनकृतिः इति प्राप्तिः तृप्नन् अहन् इत्यत्र पूर्वपदस्थात्[६] सर्वे[७] सर्वे वा भोरिति । ततो गहनान्तेषु [illegible] । नदने हि हुमीनाशनिल इति च ।

नृतेर्यङः ॥१।२।५५॥ नृतेर्यङोऽन्तस्य णो न भवति । नरीनृत्यते । नर्नर्ति । नरीनर्ति । नर्नृतीति । यङ इति किम् ? हरिणर्ति[८] ।

अभिन्ने ॥१।२।५६॥ ण इति वर्तते । षकाराद् रेफाच्च परस्य नकारस्य स्थाने ण इत्ययमादेशो भवति न चेत् स्थाननिमित्ताद् भिन्नेऽन्यस्मिन् पदे वर्तेत । पूष्णः[९] । तक्ष्णः । चतुर्णाम् । तीर्णम् । आस्तीर्णम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पद इति किम् ? मुनिर्नयति । साधुर्नयति । अत्र-अभिन्नपाठे मा भूत् । मेषनासिकः । चर्मनासिकः इत्यत्र यद्यपि समासार्दीतिसमवयवौ तु भिन्नपदे । नृभिर्नृभिः इत्यत्र आवृत्तिभेदात् पदभेद इत्याश्रीयते । कुर्वन्नास्ते । प्रभवन्ते इत्यत्र 'अभिन्नं पदमिच्छन्' साक्षात्पदेन वा प्रतिषेधः । तथा च कुर्वन् इत्यपि सिद्धम् । क्षुभ्नादौ वा द्रष्टव्यम् । गर्भमस्या अस्तीति गर्भिणी । मातृभोगीणः । [illegible] इत्यत्र नकारः प्रत्ययस्थो न भिन्नपदस्थः ।

पूर्वपदस्थाद्वाऽऽन्तम्सुपः ॥१।२।५७॥ पूर्वपदस्थात् षकाराद् रेफाच्च परो य उत्तरपदस्यान्तो यश्च मकः सुपः नकारस्तस्य णकारादेशो वा भवति । माषवापिणी । माषवापिनी । व्रीहिवापिणी । व्रीहिवापिनी । ननु—माषवापाणि । माषवापानि । व्रीहिवापाणि, व्रीहिवापानि कुलानि । प्रहिण्वन्, प्रहिन्वन् । प्रेण्वन्, प्रेन्वन्[११] । माषवापेण, माषवापेन । व्रीहिवापेण, व्रीहिवापेन । माषवापाणाम्, (माषवापानाम्) । (व्रीहिवापाणाम्) व्रीहिवापानाम् । पूर्वपदस्थादिति किम् ? चर्मवारिणा । पुष्पकारेण इत्यत्र—अन्तरङ्गत्वान्नित्यमेव णत्वम् । स्वस्थपदस्थ तदन्तविधिप्रदुदाहरणम् । तथा सर्वोदाहरणम्—अन्तर्नम्[१२] । सुप इति किम् ? दाक्षिणी भगिनी भ्रातृभगिनी । गर्भभगिनी । [illegible] । माषवापिणी, माषवापिनी इत्यत्र णिजन्तस्य पूर्वं समासः पश्चात् (ई) ङी । गर्भभगिनी इत्यत्र [illegible] अस्तीति । तथा मातृभोगीणः[१३] इतिवत् 'अभिन्ने' [१।२।५६] इति णत्वम् । आर्द्रगूणः । प्राक्तिसूदः, प्रपक्वानि, परिपक्वानि, दीर्घाह्नी शरद् इति सुवन्तस्याद्युक्तत्वात् क्षुभ्नादिषु ।

सर्वैकान्तयोः ॥१।२।५८॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य कार्यस्यैकान्ति योरादौ तदन्तस्य स्थाः सुप्व-चनस्य[१४] नकारस्य नित्यं णकार आदेशो भवति । मोक्षगामिणः । स्वर्गगामिणः । मोक्षकामाणि, स्वर्गकामाणि

---

१. व्याख्यार्थमिदमावदाघ्रणम्लीति साधुः म० टि० । २. तत्पदं क०,म० । ३. अन्तक्षु—क०, म० । ४. धन नर नृत्त क०, म० । ५. निवेश क०,म० । ६. —स्थात् इति—क०,म० । ७. पक्वे सर्वेका-चोरि—क०,म० । ८. परिणति क०,म० । ९. पूष्णः क०,म० । १०. भिन्नमध—क०,म० । ११. न्वन् । सुप् । माप—क०,म० । १२. अन्तनम् क०,म० । १३. गणिकत् क०,म० । १४. —वरस्य च नका—म०, म० ।

कुलानि । ऋषिमुखेण । गुरुनुखेण । पुष्पमेघानाम् । हरिमेघाणाम् । एकाचि—ब्रह्महणौ । वृत्रहणौ । मापपाणि । क्षीरपाणि । मातृपेण । क्षीरपेण । नित्यार्थं वचनम् ।

ष्टोऽपि ॥१।२।५९॥ कवर्गषकाराभ्यां परस्य [1] च तकारस्य त आदेशः स पादेशादन्यस्मिन्निमित्तात् सूत्रात् परस्मिन् विधौ प्रवर्तमानेऽसन् भवति । काम्निमात् । शुष्किकाः । लुन्युः । पुन्युः । युयुत्वा । प्राप्ता । षत इति किम् ? मः षेन । ककारः किम् ? हे मनः [2] । असत्त्वस्य फकारे लुप्तोऽणोति लुचो [3] ऽसत्त्वान्मेत्वस्य प्लुतः प्रसज्येत । अपीति किम् ? भूगणः । भूमणानाम् । पर इति किम् ? लगनः [4] । मगनः ।

त्रियन्नः सन्धिः ॥१।२।६०॥ परिभाषेयं स्थानिनिमित्तनियतार्था [5] । यः कश्चिदिह शास्त्रे पिरादिर्विधीयते, स सर्वः कवर्गादिपरस्य नकारस्य स्थाने [6] भवति । स च परस्मिन् शास्त्रे प्रवर्तमानेऽसन् [7] भवतीति वेदितव्यम् । शास्त्रविधिसिद्धत्वस्यास्य [8] लोऽत्वप्रवादात् । तत्र त्रियन्नः सन्धिसंज्ञा । वाक्षु । त्वक्षु । प्राड्क्षु । क्रुङ्क्षु । इम्—सर्पिषा । धनुषा । पितृषु । मातृषु । एषः । दोषा । गोषु । नौषु । धूर्षु । त्रियन्न इति किम् ? बालासु । मालासु । न इति किम् ? शुनीनाम् । राजूनाम् । मातृपितृष्वसृष्वितिरिति मातृ एत्वगः । श्रीषेणः । वारिषेणः । त्रियन्न इति किम् ? पुरसेनः । वीरसेनः । ष इति किम् ? श्रीदेवः ।

शर्नुमः ॥१।२।६१॥ इदमपि परिभाषा । त्रियन्नः परो यः शर् नुम् च तस्मात्प्र परस्य सकारस्य स्थाने पिर्भवतीति वेदितव्यम् । सर्पिष्षु । धनुष्षु । सर्पिःषु । धनुःषु । सर्पींषि । धनूंषि । नुम्ग्रहणमनुस्वारनियमार्थम् । 'पुंसु निरस्ये [9] निरस्ये' इत्यत्र त्रियन्नः परत्वाभावे पेति न भवति योगविभागः त्रियन्ना सर्वेषां विधीयतार्थः । तेनेह न भवति—पयस्सु । यशांसि ।

सिच्यो न यङि ॥१।२।६२॥ सिचि प्रत्ययस्थस्य यङि पिरादेशो न भवति । सेसिच्यते [10] । यङीति किम् ? सिषेच । अभिषिषिक्षति । परिभाषेयम्, तेन उपसर्गनिमित्ता पिप्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।

सुजः स्यसनि ॥१।२।६३॥ सुजः [11] कमानि इत्येन सूत्रं साधीयः । सुजः स्ये सनि च प्रत्यये पिरादेशो न भवति [12] । अभिसोष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि—सुसूषति [13] । त्रिप्—सुसूः । स्यसनीति किम् ? सुषाव । अभिसुनोति । इयमपि परिभाषा ।

सेधतेर्गतौ ॥१।२।६४॥ सेधतेर्गतौ वर्तमानस्य पिरादेशो न भवति । अभिसेधति गाः । अभिसेधयति गाः । गताविति किम् ? निषेधे [14] प्रतिषेधस्यकारणात् । इदमपि परिभाषैव ।

शास्वसिघसिस्तकस्यासकृसातोऽबहुपदात् ॥१।२।६५॥ त्रियन्नः त्रियन्नन्दरङ्गश्च सर्वेभः परो यः शासिवसिघसीनां यश्च सिक्करानुबन्धः [15] 'सिरुतस्तेः सिः' [१।१।१६७] इत्यादिविहितो यश्च कृतो विहितः रागसम: स स्थानिकवर्जितो यश्च कृतस्य शासरस्य त्वर्जितस्य—अवयवः सकारस्तस्य स्थाने पिः इत्ययमादेशो भवति न चेत् स बहुपदस्यात् पदाच्च भवति । शासि [16] —अशिषत् । अशिषताम् । अशिषम् । शिष्टः । शिष्टवान् । शिष्ट्वा । शिष्टिः । आशिषा । वसि—उषितः । उषितवान् । उषित्वा । उष्यते । घसि—अक्षन्तु । जक्षुः । जक्षिवान् । सि—चतुष्कष्टकम् । शिष्करोति । सिष्यति । सर्पिष्कुण्डम् । धनुष्काण्डम् । कृतः—एषः । सिषेच । कृतस्य—वाक्षु । त्वक्षु । जिगमिषति । यक्ष्यति । शासादिग्रहणं किम् ? अशिशनत् । अनिसेकत् । पदिप्रकृत्यकारादित्वप्रादेशार्थम् । अबहुपदादिति किम् ? दधिसेचति । मधुसेचति । निस्से । निस्से । सुपिस्ते [17] । अत्र षड्द्वित्वयोर्न भवति । वक्षीति [18] न संयोगलोपोऽपवादत्वात् । मुनिसात्करोति । साधुसात्करोति । अपवादितमेव सिद्धे सातः प्रतिषेधो बलिवादवादविशेषार्थः, तेन वाक्षु त्वक्षु मुनिषु साधुषु इत्यत्र प्रतिषेधो न

1. स क०, म० । 2. हे मनः क०, म० । 3. लुशोऽस—क०, म० । 4. अनः—क०, म० । 5. नियमार्था क०, म० । 6. –ने पिर्भ—क०, म० । 7. मानेऽस—क०, म० । 8. वसित क०, म० । 9. सकृत्सातो क०, म० । 10. निरस्ये क०, म० । 11. –ते । अभिसेसिष्यते क०, म० । 12. इति वाक्यं क०, म० पुस्तकयोर्नास्ति । 13. –ति । स्ये । अभि—क०, म० । 14. सुसूषते क०, म० । 15. सिषेध क०, म० । 16. सिक्कारानु—क०, म० । 17. शास् क०, म० । 18. सुसुप्सते क०, म० । 19. वक्षीति क०, म० ।

भवति । अपदान्तादिति किम् ? मधुसेक् । मधुसेचौ । मधुसेचः । दधिसेक् । दधिसेचौ । दधिसेचः । मुनिस्तरति, साधुस्तरति इत्यत्र निमित्तं पदान्ते निमित्ताभावेऽपि असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे वा । सिञ्च इत्येवम् वा न भवति । तद्भोस् इत्यादौ बाहुलकात् ।

षढोः कः सि ॥१।२।६६॥ षकारस्य ढकारस्य च सकारे [illegible] ककारादेशो भवति । पेक्ष्यति । लेक्ष्यति । विविक्षति । अविक्षत् । अद्राक्षीत् । अलाक्षीत् । ढस्य—लेढा [illegible] लिहोढ्यति[1] । अलिक्षि [illegible] इति किम् ? अहिंस । मिहरिति । सीति किम् ? द्वेष्टि । लिखति ।

रः पदान्ते विसर्जनीयः ॥१।२।६७॥ रः रेफस्य पदान्ते वर्तमानस्य विसर्जनीयादेशो भवति । सजूः । सजूर्षु । अहः । अहस्सु । आशीः । आशीःषु । दृषः । स्वसः । प्रातः । पुनः । गीः । धूः । पदान्त इति किम् ? गिरौ । गिरः । तवकरीरः । प्रातर्गेति । नार्कुटः, नार्पत्यम्[3] इत्यत्र असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति विसर्जनीयः परे असत्त्विति च[4] भवति । पदान्त इत्यधिकारः 'पदस्य' [१।२।६२] इति यावत् ।

धातोर्भ्वोर्दीर्घोऽपदशनि चाच्छुर्कुरोः ॥१।२।६८॥ छुर् कुर् इत्येतद्वर्जितस्य धातोरवयवे वकारे रेफे च पदान्ते वप्रत्ययवर्जितहल्परे नकारादौ रेफे च परे तदवयवपूर्वं इग्दीर्घो भवति । गीः । धूः । आशीः । सजूः । गीर्षु । धूर्षु । आशीर्षु । सजूर्षु । अपहलि—दिव्यात्[5] । दीव्यात् । दूर्वति । धूर्वति । मूर्च्छा । हूर्च्छा । कीर्णम् । अवगूर्णम् । कीर्तयति । गूर्धते । उर्दिदिषते[6] । चिकीर्षति । तुतूर्षति । निदीव्ना । दीव्ने । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । धातोरिति किम् ? चतुर्भिः । चतुर्षु । धातोर्भ्वोरर्थे[6] तस्य विशेषणं किम् ? दीव्ना । दीव्ने । दीव्यते इत्यर्थः । इको विशेषणं किम् ? दधिप्रज्या । ग्रामणीव्ज्या इत्यत्र तु प्रत्ययसत्त्वे णकारश्रवणाद्य भवति । भ्वोरिति किम् ? छिद् । भिद् । सिद्ध्यति । मुह्यते । इगिति किम् ? अभिवः । अजारः । अव्यते । अर्यते । अपहलि नेति किम् ? गिरौ । गिरः । किरति । गिरति । हल्ग्रहणमेव सिद्धे न-ग्रहणम् 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति, तेन इह न भवति—दिव्यतुः । दिव्युः । रिरेतुः । रिरुः । चतुर्वति । कुर्कुरीयति । मुमुर्क्षा भवति । गीर्यति । धूर्वति इत्यत्रपदान्तरबहिरङ्गः । यः प्रतिषेधे[7] इति किम् ? निर्याः । दुर्या[10] । भिरस्वन्योसादनादिह भवत्येव—दीव्यति । सीव्यति । कीर्यते । गीर्यते । चकारः 'पदान्ते' इत्यनेनास्य समुच्चयार्थः । अच्छुर्कुरोरिति[11] किम् ? छुर्यात् । कुर्यात् । उकारः किम् ? कुर शब्दे कूर्यात् । केचिदस्य ग्रहणमिच्छन्ति ।

म्वोश्च मो नः ॥१।२।६९॥ मकारान्तस्य धातोरन्तस्य पदान्ते मकारवकारयोश्च परयोर्नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । प्रशान्भिः । प्रतान्भिः । प्रतान्सु । प्रदान्सु ।[12] तस्यासिद्धत्वाल्लुग् न भवति । म्वोः—नमन्ति । नमन्वः । नमन्मः । जगन्मि । जगन्वः । जगन्मः । जगन्वान् । म्वोरेवेति किम् ? प्रतामौ । प्रतामः । म इति किम् ? छिद् । भिद् । धातोरिति किम् ? इदम् । किम् ।

अनडुद्द्युदुष्णिग्दिक्दृक्स्पृग्दधृक्परिव्राट् ॥१।२।७०॥ अनडुहित्यादीनि शब्दरूपाणि पदान्ते कृतदत्वादीनि निपात्यन्ते । 'अनडुह्' इत्येतस्य[13] दत्वम्—स्वनडुत्कुलम् । अनडुद्भ्याम् । अनडुत्सु । धुर्[14] इति । दिव् इत्यस्य उत्वम्—विमलद्यु दिनम् । द्युभ्याम् । द्युषु । दकारो[15] दुर्धीर्भिर्वति द्युभवति[16] । च्वौ दीर्घो न भवति । अत एव तकारात् अनुनासिकाभावः । तेन 'चोकोऽम्'[17] इत्युकारत्वेऽपि सिद्धो भवति । उष्णिहः—उष्णिक् । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । दिशः—दिक् । दिग्भ्याम् । दिक्षु । दृशः—दृक् । दृग्भ्याम् । दृक्षु । पक्षौ चाभूत सहक्सहक् । यादृक् । तादृक् । स्पृशः—घृतस्पृक् । घृतस्पृग्भ्याम् । घृतस्पृक्षु । दधृषः—

१. –ङौ, इति वा क०, म० । २. –सि । लिलिक्षति : अलि—क०, म० । ३. नार्पत्य इत्य–क०, म० । ४. च न भ—क०, म० । ५. दीव्यात् क०, म० । ६. ऊर्दिदिषते क०, म० । ७. दीर्घेत—क०, म० । ८. इत्यर्थेत इत्य— क०, म० । ९. यः कि—क०, म० । १०. दुर्यः क०, म० । ११. अछुर्कु—क०, म० १२. न स्वरस्या—क०, म० । १३. इत्यस्य क०, म० । १४. धुर् क०, म० । १५. तकाराद्दीर्घो— क०, म० । १६. वर्णोति दीर्घो दि— क०, म० । १७. चोकाशि: क०, म० ।

दधृक् । दधृग्भ्याम् । दधृक्षु । एवं मत्वम् । परिव्राज्—इत्यस्य ड्त्वम् । परिव्राट् (ड्) । परिव्राड्भ्याम् । परिव्राट्सु । पदान्त इति किम् ? अनड्वाही । अनड्वाहः । दिशौ । दिशः । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । दधृषौ । दधृषः । परिव्राजौ । परिव्राजः ।

नश्वा ॥१।२।७१॥ नशिति नशेर्धातोः शकारस्य पदान्ते गत्वं[2] निपात्यते । जीवनग् । जीवनग्भ्याम्[3] । जीवनक्षु । पक्षे ष:—जीवनड् । जीवनड्भ्याम् । जीवनट्सु । पदान्त इति किम् ? जीवनशौ । जीवनशः ।

सजूरहःसोऽशिव्यकसूस्तुप्स्वसो रिः ॥१।२।७२॥ सजुष् अहन् इत्येतयोरन्त्यस्यालः सकारस्य च पदान्ते वर्तमानस्य रिरादेशो भवति ककसूस्सुप्स्वसु इत्येतान् वर्जयित्वा । अशिवि—न चेच्छिप्परो भवति । सजूः । सजूर्भ्याम् । सजूर्षु । अहः । अहोभ्याम् । अहस्सु । अयमः । कंयतः । पयः । पयोभ्याम् । पयस्सु । अहस्सु-इति निर्देशात् "न रङ्कः काम्ये" [१।१।७७] इति प्रतिषेधात् 'रोऽह्नोऽव्यसुप्सुप्रथाभि-रथन्तरे' [१।१।१६०] इति प्रत्याहाराच्च अनामन्त्रणेऽपि-अह्नो रिः[4] ।

सिपि वस्य वा ॥१।२।७३॥ पदान्ते वर्तमानस्य दकारस्य सकारस्य च सिपि परतः रिर्वा भवति । अभिनस्त्वम् । अभिनत्त्वम् । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशात्त्वम् ।

रः सुप्यि ॥१।२।७४॥ रेफस्य सुपः सकारे परे रिरादेशो भवति । वार्षु । धूर्षु । गीर्षु । पूर्षु । र इति किम् ? भित्सु । छित्सु । अहस्सु पयस्सु इति न[5] रिरसत्त्वात् । सुप्(श्)ग्रहणं किम् ? गीस्सुनोति । धूस्सुनोति[6] । रिग्रहणं किम् ? गीः । धूः । इत्येवं[7] आरकं सुप्(प्)ग्रहणे प्रत्याहारग्रहणमेवेति । रेफस्य रिवचनं विसर्जनीयबाधनार्थम् ।

झलो जश् ॥१।२।७५॥ झलः पदान्ते वर्तमानस्य जशादेशो भवति । त्रिष्टुब् । त्रिष्टुब्भिः । सुभुग्[8] । सुभुग्भिः । गुडलिड् । गुडलिड्भिः । क्रुड्[9] । क्रुड्भिः । विशुड् । विशुड्भिः । वाग् । वाग्भिः । षड् । षड्भिः । विद्वद् । विद्वद्भिः । उखास्रद् (ड्) । उखास्रद्भिः । पर्णध्वद् (ड्) । पर्णध्वद्भिः । सुपूर्वात् दुन्वयतेर्दुरूपमप्येके क्विप्—सुधुग् । सुधुग्भिः । पदान्त इति किम् ? त्रिष्टुभौ । त्रिष्टुभः । इदं करोति, कंयान्, कस्तरति, कष्टीयते[10] चतुष्टयम् इत्यत्र अतिदृष्टं बहिरङ्गमन्तरङ्गे विसर्जनीयस्याप्यसिद्धत्वे असिद्धमिति च न भवति ।

वशो भष् भंषसि[11] **स्ध्वोश्चैकाचः प्रत्यये** ॥१।२।७६॥ पदान्ते यो झष् यश्च सकारादौ ध्वशब्दादौ च प्रत्यये परतस्तदन्तस्य—एकाचः शब्दस्य—अवयवस्य वशः स्वस्थाने भषादेशो भवति । धर्मभुद् । धर्मभुत् । धर्मभुद्भ्याम् । धर्मभुत्सु । पर्णघुड्भ्याम्[12] । पर्णघुट्सु । तुण्डिभं कुर्वन्नाचक्षाणो वा तुण्डिप् । तुण्डिब्भ्याम्[13] । तुण्डिप्सु । गोधुक् । गोधुग्भ्याम् । गोधुक्षु । गर्दभं कुर्वन्नाचक्षाणो वा गर्धप्[14] । गुधेर्बुद्, दघुक्, लद्, भिप्, अजरघाः । स्ध्वोः—धोक्ष्यते । अधुग्ध्वम् । भित्सिष्यते[15] । न्यधुग्ध्वम्[16] । धोक्ष्यते । अधुग्ध्वम् । वश इति किम् ? क्रुध् । क्रोत्स्यति । झष इति किम् ? सुगण् दास्यति । स्ध्वोरित्येवेति किम् ? धर्मबुधौ । धर्मबुधः । ध्वशब्दोपादानात्-इह न भवति-दाघद्वि । एकाच इति किम् ? दामलिड् । प्रत्यय इति किम् ? दध्यः । दध्यहे । उत्तरार्थं च ।

धाञो जति च ॥१।२।७७॥ डुधाञ्रस्य धाञो धातोरवयवस्य वशः स्थाने जति प्रत्यये परे भषादेशो भवति । धत्तः । धत्थः । धत्थ । धत्ते । धत्से । धद्ध्वे[17] । धाञ इति किम् ? दान्तः[18] । दात्तः । दास्यते ।

1. —हः । दिशौ । दिशः । अशिगहौ । अशिगहः । दिशौ क०, म० । 2. —पर्वं वा नि—क०, म० । 3 जीवनगिति म० । 4. अह्नो रिः । अशिपीति किम् ? अचकाद् भवान् । अन्वशाद् भवान् । अकस् संसुप्स्वसु इति किम् ? विद्वत् उपसेदिवत् कुलम् । उखास्रद् । पर्णध्वद् । ककीति ककारः किम् ? औः । धौमतः । धर्मतः । पदान्त इति किम् ? सजुषौ । सजुषः । अहनी । अहानि । पयसा पयसे । रीरिति कारो रेफे इति विशेषणार्थः । क० म० । 5. रेरस—क०, म० । 6. धूस्सुमता क०, म० । 7. —मेव च ज्ञाप—क०, म० । 8. सुमुग्, सुमुग्भिः, क०, म० । 9. क्रुड्, क्रुड्भिः, क०, म० । 10. कष्टीकते—क०, म० । 11. पः स्ध्वोः—क०, म० । 12. पर्णघुद्, पर्णघुड्भ्याम् क०, म० । 13. तुण्डिब्भ्याम् । तुण्डिप्सु—क०, म० । 14. गर्धप्, क०, म० । 15. निधोक्ष्यते—क०, म० । 16. न्यधुग्ध्वम्, न्यधुग्ध्वम्, न्यधुग्भिध्वम् म० । 17. धत्से—क०, म० । 18. दान्तः, क०, म० ।

झष इति किम् ? दधाति । दधासि । जलीति किम् ? दधः । दध्मः । चकारः पदान्ते ह्यनेनास्य समुच्चयार्थः । तेन उत्तरत्र जलि च पदान्ते च द्वयुपस्थार्थम्[1] ।

धझोऽन्येषाम् ॥१।२।७८॥ दधातेर्धेञ्श्च लुगन्तस्य झषन्तस्य बशः स्थाने जलि प्रत्यये परे एकेषामाचार्याणां मतेन भषादेशो भवति । धात्तः । धात्थः । धात्थ । अन्येषाम्—दात्तः । दात्थः । दात्थ । झष इति किम् ? दधाति[2] । दधासि । जलीति किम् ? दधाति[3] । दाद्वः । दाद्मः ।

धेस्तथः[4] ॥१।२।७९॥ धेटो यङ्लुगन्तात्[5] अजन्तात् परयोस्तकारथकारयोः स्थाने एकेषामाचार्याणां मतेन भषादेशो भवति । दाद्धः । दाद्धः । दाद्ध । अन्येषाम्—दात्तः । दात्थः । दात्थ । धेरिति किम् ? धात्तः । धात्थः । धात्थ ।

अधः ॥१।२।८०॥ अदधातेर्झषन्तात् परयोस्तकार-थकारयोः स्थाने भषादेशो भवति । लब्धा । लब्धुम् । अलब्ध । अलब्धाः । दोग्धा । दोग्धुम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लेढा । लेढुम् । अलीढ । अलीढाः । बोद्धा । बोद्धुम् । अबुद्ध । अबुद्धाः । धाप्रतिषेधात्—धत्तः । धत्ते । धत्थः । धत्थ ।

इणो लिलुङां धो ढः ॥१।२।८१॥ इणः परयोरन्यैः—लिटो लिङश्च लुङश्च धकारस्य ढकारादेशो भवति । चेषीढ्वम् । च्योषीढ्वम् । चकृढ्वम्[6] । ववृढ्वे । अचेढ्वम् । अच्योढ्वम् । इण इति किम् ? दक्षीध्वम् । पक्षीध्वम् । लिलुङामिति किम् ? स्तुध्वम् । स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । स्तुवीध्वम् । परिवेविध्वे[8], एध्वम् । च्योविध्वम्[9] । लिक्षीध्वम्, धुक्षीध्वम्, नत्सीध्वम्[10] इत्यादौ परत्वात् ढत्वादि[11] न भवति ।

वेड् ञेः ॥१।२।८२॥ इणः परस्मादिटो ञेः ञिच्च परेषां लिलुङां धकारस्य ढकारो भवति वा । अग्निषीढ्वम्, अग्निषीध्वम् । उपदिदिषेढ्वे, उपदिदिषेध्वे । अलविढ्वम्, अलविध्वम् । ग्रहीषीढ्वम्[12], ग्रहीषीध्वम् । संवलिषीढ्वम्, संवलिषीध्वम् । ञेः—लाविषीढ्वम्, लाविषीध्वम् । अलाविढ्वम्, अलाविध्वम् । ग्राहिषीढ्वम्, ग्राहिषीध्वम् । इण इति किम् ? आशिषीध्वम् । वदिषीध्वम् । हनिषीध्वम् । दशिषीध्वम् । ञिविदोरिड्भवित-त्वेऽपि स्योर्वचनात् ततः परत्वं विज्ञायते ।

हः ॥१।२।८३॥ हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये परे ढकारादेशो भवति । गुडलिट् । गुडलिड्भ्याम् । गुडलिट्सु[13] । परिवट् । परिवड्भ्याम् । परिवट्सु[14] । जलि—लेढा[15] । लेक्ष्यति । वोढा । वक्ष्यति । जलि चेति किम् ? गुडलिहौ । गुडलिहः ।

दादेर्धादेर्घः ॥१।२।८४॥ एषाद्विर्जातीयो धकारादिश्चावयवस्तदवयवस्य हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये घकारादेशो भवति । गोधुक् । गोधुग्भ्याम् । गोधुक्षु । काष्ठधक् । काष्ठधग्भ्याम् । काष्ठधक्षु । अधोक् । जलि—अधाक्षीत् । दोग्धा । धोक्ष्यति । दग्धा । धक्ष्यति । दादेरिति किम् ? गुडलिट्[16] । धादेरिति किम् ? ग्रामलिट् । दुर्धदुट्[17][18] । जलि चेति किम् ? गोदुहौ । गोदुहः । धविधानं भष्भावार्थम् ।

नि घ्नः ॥१।२।८५॥ हन्तेर्ध्वनौहिकारस्य नकारे परे घकारादेशो भवति । वृत्रघ्ना । वृत्रघ्ने । घ्नन् । घ्नन्ति । श्लेष्मघ्नम् । पित्तघ्नम् । घ्न इति किम् ? अह्ना । प्लिह्ना[19] ।

द्रुहमुहस्नुहस्निहो वा ॥१।२।८६॥ द्रुह्, मुह्, स्नुह्, स्निह्, इत्येतेषां हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये परे घकारादेशो वा भवति[20] । मित्रध्रुक् । मित्रध्रुग्भ्याम् । मित्रध्रुक्षु । मित्रध्रुट् । मित्रध्रुड्भ्याम् । मित्रध्रुट्सु । उन्मुक् । उन्मुग्भ्याम् । उन्मुक्षु । उन्मुट् । उन्मुड्भ्याम् । उन्मुट्सु । [21]उत्स्नुक् । उत्स्नुग्भ्याम् ।

---

१. —पदस्थास्यर्थे क०, म० । २. दाधाति क०, म० । ३. दाधति । ४. —स्तथयः क०, म० । ५. —ङ्लुग— क०, म० । ६. अद्धातो क०, म० । ७. चकृढ्वे क०, म० । ८. परिवेविर्षीध्वम् क०, म० । ९. ध इति किम् ? चेषीध्वम् । च्योषीध्वम् क०, म० । १०. नहिसतुम् क०, म० । ११. —दि भव— क०, म० । १२. अग्नीषि(षी)ढ्वम् । अग्नीषि(षी)ध्वम् क०, म० । १३. गुडलिट्सु क०, म० । १४. परिवट्सु क०, म० । १५ लेढा, लेक्ष्यति, क०, म० । १६. गुडलिट्, क०, म० । १७. स्पृदुषट् क०, म०, १८. द् । ह इति किम् ? दधः । दाता । जलि— क०, म० । १९. प्लीह्ना क०, म० । २०. ति, ध्रुक् । मि— क०, म० । २१. उत्स्नुक्, उत्स्नुग्भ्याम्, उत्स्नुक्षु । उत्स्नुट्, उत्स्नुड्भ्याम्, उत्स्नुड्भिः, उस्निक्, उस्निग्भ्याम्, उस्निक्षु, उस्निट्, उस्निड्भ्याम्, उस्निट्सु क०, म० ।

उष्णुक्षु । उष्णुट् । उष्णुड्भ्याम् । उष्णुट्सु । उष्णिक् । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । उष्णिट् । उष्णिड्भ्याम् । उष्णिट्सु । झलि—धोग्धा, दोग्धा । धोग्धा, मोढा । स्नोग्धा, स्नोढा । स्नेग्धा, स्नेढा । झलि चेति किम् ? मित्रद्रुहौ । मित्रद्रुहः । दोद्रोग्धि, दोद्रोढि । इति यङ्लुगर्थं न दुहादेरित्युच्यते ।

नहो धः ॥१।२।८७॥ नहेः हकारस्य पदान्ते झलि च परे धकारादेशो भवति । उपानत् । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । परीणत् । परीणद्भ्याम् । परीणत्सु । झलि—संनद्धा । संनत्स्यति । झलि चेति किम् ? उपानहौ । उपानहः ।

चोः कुः ॥१।२।८८॥ चवर्गस्य पदान्ते झलि च प्रत्यये परे कवर्गादेशो भवति । वाक्—(वाग्), वाग् । वाग्भ्याम् । वाक्षु । स्रग्—स्रक्, अग्—अक् । स्रजीमिक् । त्वक्च्—त्वक्चक् । ऋत्विज्—(ऋत्विक्), ऋत्विग् । झलि च—पक्ता । वक्तुम् । वक्ष्यति । झलि चेति किम् ? वाचौ । वाचः । प्रत्यय इति अधिकारादिह न भवति । पृच्छति । गच्छति । कुरुच्छच्छ्रुः, कुरुच्छलाः इत्यत्र च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न भवति । तच्छुच्छ्रुः, तच्छलाः इत्यत्र अर्धधकारे अधिन परे कुत्वे असिद्धिमिति न न भवति । सुयुक्षणम् । सिग्धुक्ष्ना । कुटिरपि गोग्र्यं अश्वादिसूत्रे यथा अश्वश इति अश्वादित्वात्परयोः पाठोरेव ग्रहणं तथात्रापि क्विपति कुञ्चादित्वात्तद्ग्रहणमिति ज्ञायते । तथा च ऋक् इत्यादौ न स्यादतो योगविभागः ।

युज्यञ्चिकुञ्चः ॥१।२।८९॥ युज् अञ्चु कुञ्चु इत्येतेषां पदान्ते झलि च प्रत्यये परे कवर्गादेशो भवति । युङ् । [युङ्भ्याम् । युङ्क्षु ।] प्राङ् । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । कुङ् । कुङ्भ्याम् । कुङ्क्षु । झलि—पूर्वेण सिद्धम् । पदान्ते पदस्येति लोपे नकारस्य न सिद्ध्यति । मनो झय्यपदान्ते इत्यत्र । तथा च वाञ्छतेः क्विपि वान् वांशौ वांशः । कुञ्च इत्यत्र एव नियमनात् कुञ्चेः केवलात् क्विपि रेफो नलोपाभावश्च ।

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशः षः ॥१।२।९०॥ व्रश्च् भ्रस्ज् सृज् मृज् यज् राज् भ्राज् इत्येतेषां चवर्गस्य छकारस्य शकारस्य च पदान्ते झलि च प्रत्यये परे षकारादेशो भवति । मूलवृट् । मूलवृड्भ्याम् । धानाभृट् । धानाभृड्भ्याम् । तीर्थसृट् । तीर्थसृड्भ्याम् । कंसपरिमृट्(ड्) । कंसपरिमृड्भ्याम् । देवेट् । देवेड्भ्याम् । विराट् । विराड्भ्याम्[6] । शब्दप्राट् । शब्दप्राड्भ्याम् । गोलिट्[7] । गोलिड्भ्याम् । झलि—व्रष्टा । व्रष्टुम् । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । स्रष्टा । स्रष्टुम् । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । यष्टा । यष्टुम् । राड्ढि । भ्राड्ढि । छस्य—प्रष्टा[8] । प्रष्टुम् । शस्य—उपवेष्टा[9] । उपवेष्टुम् । उपवेक्ष्यते । भ्राजे राजिसहचरितस्य ग्रहणम्, इतरस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । 'शुल्कवोऽप्रुतासिके वा[10]' [४।१।१४१] विपरीतोऽयमुपवर्तते इति उदाहरणम् । झलि चेति किम् ? मूलवृश्चौ । मूलवृश्चः । प्रत्यय इत्यधिकारादिह न भवति-पृच्छति । प्रच्छादिषा घृषादिधातोर्नियमते । निशानं[11] । निड्भ्याम् । निट्सु ।

संयोगस्यादिस्कोर्लुक् ॥१।२।९१॥ पदान्ते यः संयोगो यश्च झलि प्रत्यये परे तस्यादेः सकारस्य ककारस्य च लुग्लोपो भवति । [12]मृस्ज्—साधुमृट्, साधुमृड्भ्याम् । साधुलक् । साधुलग्भ्याम् । तक्ष्—काष्ठतट्[13] । काष्ठतड्भ्याम् । झलि— लग्नः । लग्नवान् । वृक्णः । वृक्णवान् । तष्टा । तष्टवति । धर्मभ्रष्टे । संयोगस्येति किम् ? स्यात्ता कृतम् । आदिग्रहणं किम् ? चक्षेः चावक्षि । चाक्षि । चष्ट्रि । स्कोरिति किम् ? नर्नर्ति । झलि चेति किम् ? साधुमस्जौ । साधुमस्जः । काष्ठतक्षौ । काष्ठतक्षः । प्रत्यय इत्यधिकारादिह न भवति[14] पक्विसातम् । [15]शाकसाला । स्फर्म्, काकवर्मम् इत्यत्र बहिरङ्गस्य यत्न[16] असिद्धत्वादनेन उत्तरेण च लुग् न भवति ।

---

१. अङ्क्ष्लुग्,–क०, म० । २. स्थम्, क०, म० । ३. –स्वस्पर म०, टि० । ४. स्रोक-क० म० । ५. विज्ञायेत क०, म० । ६. –भ्याम् । विश्राड्, विभ्राड्भ्याम् क०, म० । ७. गोविट्, गोविड्भ्याम्-क०, म० । ८. भ्रष्टा, भ्रष्टुम् क०, म० । ९. उपवेष्टा । उपवेष्टुम् । उपवेक्ष्यते । क०, म० । १०. चेत्यत्र त्रिकलोऽस्-क०, म० । ११. निशानः, निड्भ्याम् । क०, म० । १२. मस्ज् । साधुमक् । साधुमग्भ्याम-क०, म० । १३. काष्ठतक्, क०, म० । १४. दृश्धिः, प्लातम्-क०, म० । १५. शाकुसाला, क०, म० । १६. यत्र सिद्ध क०, म० ।

पदस्य ॥१।२।१६२॥ संयोगान्तस्य पदस्य लुग्[1] न भवति । श्रीमान् । श्रेयान् । पुंभ्याम् । पुंसु । पदग्रहणं यलोपस्य विधृत्यर्थम् । स्कान्त्वा[2] । हत्वा ।

रात्सः ॥१।२।१६३॥ रेफात् परो यः सकारस्तदन्तस्य पदस्य लुग्[3] न भवति । चिकीः । चिकीर्भ्याम् । चिकीर्षु । जिहीः । जिहीर्भ्याम् । जिहीर्षु । पदस्येति सिद्धे नियमार्थं वचनम् । सर्वादेः । सर्वा निर्देशात् रात्स एवेति नियमः । तेनेह न भवति- ऊर्क्[5] । ऊर्ग्भ्याम् । न्यमार्ड् ।

[illegible] ॥१।२।१६४॥ [illegible] पदस्य लुग्[6] न भवति । तक्षेः—अताक् । चक्षेः—अचाक् । अविभर्भवान्[7] । अचाकशान् । [illegible]दिति[8] नत्वा संयोगादिरेफस्य रादिति नियमस्य बाधनमवादः ।

नः ॥१।२।१६५॥ नकारान्तस्य पदस्य लुग् भवति । राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजभ्यः । राजसु । पदस्येति किम् ? राजानौ । राजानः । सर्वाहिनम् । कुर्वीरन् इति लुङ् नकारस्योपदेशसामर्थ्यान्न भवति । अहः, अहोभ्याम् इत्यादौ अह्नः रुत्स्वह्नः इति निर्देशात् रोऽहन्नोऽप्यसुबिति प्रत्याहाराच्च रित्वं नलोपस्य बाधकं विज्ञायते ।

मान्तोपान्त्यजयो मतोर्मो वः ॥१।२।१६६॥ पदस्येति निवृत्तम् । मश्च अश्च मौ । मान्तौ अन्त्योपान्त्यौ यस्य तस्मात्—मकारान्तात्—मकारोपान्त्यादवर्णान्तादवर्णोपान्त्यात् जयन्ताच्च परस्य मतोर्मकारस्य वकारादेशो भवति । मान्तात्—किंवान् । मोपान्त्यात्—शमीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात्—वृक्षवान् । प्लक्षवान् । खट्वावान् । मालावान् । अवर्णोपान्त्यात्—अक्षवान् । पयस्वान् । यशस्वान् । जयः—उदश्वित्वान् । विद्युत्वान् । [12]दृषद्वान् । मान्तोपान्त्यजय इति किम् ? अग्निमान् । वायुमान् । [13]नाम्नि इत्यादारो बहिरङ्गः । म इत्युत्तरार्थः । 'नाम्नि' [१।२।१६७] इत्यत्र हलमादिति पूर्वस्य नाश्रयणात् । 'तस्मादादेः' [१।१।४८] इत्यस्य प्रवृत्ते 'पदेतः' [१।४।६२] इत्येतस्मात् ते [illegible] प्राप्नोति ।

नाम्नि ॥१।२।१६७॥ नाम्नि संज्ञायां विषये मतोर्मकारस्य वकारादेशो भवति । अहीवती । कपीवती[14] । कृषीवती । मुनिवती । एवं[15] नाम्नो नद्याः । [16]आसन्दीवत् नाम ग्रामः ।

अष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवच्चर्मण्वद्रुमण्वत् ॥१।२।१६८॥ अष्ठीवत् चक्रीवत् कक्षीवत् चर्मण्वत् रुमण्वत् इत्येते शब्दाः[17] नाम्नि विषये निपात्यन्ते । अष्ठीवान् नाम शरीरैकदेशः । अत्र—अस्थिशब्दस्याष्ठीभावो निपात्यते । चक्रीवान् रासभः । चक्रीवान् नाम राजा च । अत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । कक्षीवान् नाम ऋषिः,[18] ऋषि(षे)र्वा । अत्र कक्ष्याशब्दस्य कक्षीभावः । चर्मण्वती नाम[20] नदी । नकारस्य लोपाभावो णत्वं च । रुमण्वान् नाम पर्वतः । अत्र लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमणिति प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येके । तस्य वा णत्वम् । णत्वं तु यथायोगमस्त्येव । नाम्नीति किम् ? अस्थिमान् । चक्रवान् । कक्ष्यावान्[22] । चर्मवान् । लवणवान् ।

अब्धौ चोदन्वान् ॥१।२।१६९॥ आपो धीयन्तेऽस्मिन्निति अब्धिः । अब्धौ नाम्नि च उदन्वान्-इत्युदकशब्दस्य मतावुदन्भावो निपात्यते । उदन्वान् घटः । उदन्वान् मेघः । नाम्नि—उदन्वान् समुद्रः ।

---

१. लुग्भवति क०, म० । २. स्कन्त्वा, स्यन्त्वा, क०, म० । ३.-न्न भवति क०, म० । ४.-र्वौ सुपि समा-निति क०, म० । ५. ऊर्क्, ऊर्ग्, ऊर्ग्भ्याम्, न्यमार्ड्-क०, म० । ६. लुग्भवति-क०, म० । ७. अविभर्भवान्-क०, म० । ८. भूयादिति-क०, म० । ९.-रिलोपस्य रादि-क०, म० । १०. सामन्तौ-क०, म० । ११. -न्ताद्-वर्णान्तादवर्णो-क०, म० । १२. दृषद्वान् क०, म० । १३. नाम्नीत्य- म० । नाम इ-क० । १४.-वती, नदी-वती, कृषी-क०, म० । १५. दृषं नदनामो-क०, म० । १६. आसन्दीवान्-क०, म० । १७. -ब्दा मतौ ना क०, म० । १८. ऋषिर्विशेषः क०, म० । १९. कक्ष्याशब्द-क०, म० । २०. नाम । नस्य लोपा-भावादौ णत्वम् क०, म० । २१. रुमण्वाकाश पर्वतः, रुमण्वान् नाम मत्स्यो । क०, म० । २२. कक्ष्यावान्-क०, म० ।

उदन्वान्[1] ऋषिः । उदन्वान् हृदः । उदन्मान् घटः[2] । अनर्थं चेति किम् ? उदन्वान् घटः । अत्र घटस्य उदकसम्बन्धमात्रं विवक्षितं न संज्ञा इत्यर्थः ।

राजन्वान् सुराज्ञि ॥१।२।१००॥ शोभनो राजा यस्य तस्मिन् विवक्षिते राजन्वानिति मतौ लुग्भावो[3] निपात्यते । राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथिवी । राजन्वत्यः प्रजास्तथा । सुराज्ञि इति किम् ? राजवान् देशः ।

नोर्म्यादिभ्यः ॥१।२।१०१॥ ऊर्मि इत्येवमादिभ्यः परस्य मतोर्मो[4] वत्वं न भवति । ऊर्मिमान् । दल्मान् । गरुत्मान् । इक्षुमती । ऊर्मि भूमि वलि क्रिमि यव कुम्भ शिखा द्राक्षा ध्वज् हरित् (?) ज्योतिस् ककुद्-शिम्बि-इक्षु-गोद्रु मधु इति ऊर्म्यादिः । आकृतिगणोऽयम् । यत्र सति निमित्ते मतोर्वो न दृश्यते स ऊर्म्यादिषु द्रष्टव्यः ।

ङ्यौटंघृतोऽपदस्यार् ॥१।२।१०२॥ 'नप्-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्तृ-दीर्घः' [१।२।१३३] इत्यदीर्घवचनादराजिति निवृत्तम् । अपदस्य ऋकारस्य ङौ औटि च परे अर् इत्ययमादेशो भवति । औटीति सुँश्प्रत्याहारादारभ्य-आ-औटष्टकारेण प्रत्याहारः । अपदस्येति वचनात्—पितरि । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । कर्तरि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । कर्तारम् । कर्तारौ । ङ्यौटीति किम् ? पित्रा । मात्रा । कर्तृणी; कर्तॄणी इत्यत्र नम् 'हृस्वार्दे साद' इति नम्ग्रहणात् पूर्वं न भवतीति । ऋत इति किम् ? ग्रामणी । संपती । तकारः किम् ? ग्रौ[5] । ग्री । अपदस्येति किम् ? कर्तृ कुलं पश्य ।

ङातो डुः ॥१।२।१०३॥ अपदस्य ऋकारात् परस्य ङातो ङकारोपलक्षितस्य ङसिङसोरकारस्य डुः—इत्ययमादेशो भवति । पितुरागच्छति । पितुः स्वम् । मातुरागच्छति । मातुः स्वम् । ङे[6] इति किम् ? पितरम्[11] । मातरम् । अत इति किम् ? पित्रे । मात्रे । तकार उत्तरार्थः । अपदस्येति किम् ? कर्तृ श्रुते[12] कुलं कर्तृस्याः[13] । ङकारानुबन्धोऽस्त्यादावादिरुपार्थः[14] ।

ख्यत्य उः ॥१।२।१०४॥ अपदस्य ख्यत्य इत्येताभ्यामनक्कान्भ्यां परस्य ङातः [ऐ] ङसि ङसोरकारस्य उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति पत्युः स्वम् । सखि-पतिशब्दयोः सह खमस्यानेन येति सखः । सखं सखायं वा इच्छति सखीः[15] पातीति पतः, पतं पतिं वा इच्छतीति पतीरित्येतयोर्वा । लूनमिच्छतो लून्युः, प्लन्युः । 'यवोऽपि' [१।२।५१] इति लत्वासत्वात्पद्यत्वम् । क्यस्य इत्यनक्कग्रहणादिह न भवति । मुख्यात् । मुख्यस्य । अपत्यात्, अपत्यस्य । अत इति तकारादिह न भवति— सख्याः । पत्या ।

एङो लुक् ॥१।२।१०५॥ अपदस्य एङः परस्य ङातो ङसिङसोरकारस्य लुग् भवति । मुनेरागच्छति मुनेः स्वम् । साधोरागच्छति साधोः स्वम् । गोः । द्योः[16] । एङ इति किम् ? दृषदागच्छति दृषदः स्वम् ।

एङे ॥१।२।१०६॥ अकारान्तस्य अपदस्य एकारे अकारे च परे लुग् भवति । पचे । यजे । पचन्ति । पठन्ति । सः । तौ । ते । एङ इति किम् ? श्रमणे । संवृते । तकारादिह न भवति । श्रमणायनम् । संयतायनम् । अत इति किम् ? याते । अदन्ति । तकारः किम् ? यान्ति । डान्ति । अपदस्येति किम् ? तर्षेदा । दण्डाग्रम् ।

हिस्यन्यानादेः ॥१।२।१०७॥ अत्र सन्निधिष्ठानादौ योऽन्त्योऽच् तदादेः शब्दरूपस्य डिति परे

---

1. उदन्वानाम ऋषिः, क०, म० । 2. उदकवान्, क०, म० । 3. लुग्भावो, क०, म० । 4. मतोर्मो नो, क०, म० । 5. दृश्यते क०, म० । 6. लघु क०, म० । 7. सु औ इत्यौकारादारभ्य-क०, म० । 8. स्वाद् सात्, क०, म० । 9. ग्रौ ग्री-क०, म० । 10. ङ इति-क०, म० । 11. पितरः, पितरम्-क०, म० । 12. श्रुते-क०, म० । 13. कर्तृस्याः, क०, म० । 14. ङकारा क०, म० । 15. सखी क०, म० । 16. द्योः, क०, म० ।

डुम् भवति । गुणी । दाक्षी । पितुः । मातुः । पिता । माता । आशासें च ताः, अदूरे[1] च गाः । महत्याः करः महाकरः । महाघासः । शिरसा क्षीणं शिरशकम् । उपसरजो मन्दुरजः वादि ङित्यादेकस्यापि तदादिविधिः । कुमुदम्, नड्वान् इत्यत्र अनवाशिकारेऽप्यनु[2]करणतामभ्युपैति भवति । ङितदा डुम् इत्यादौ परत्वात् लुर्च बाधित्वा पद् भवति । ङितीति किम् ? दृषदौ । दृषदः ।

न पथिमथ्यृभुक्षः ॥१।२।१०८॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषां नकारान्तानामपदसंज्ञानामस्वाजादेर्लुग् भवति । पथः । पथा । मथः । मथा । ऋभुक्षः ऋभुक्षा । सुपथी नगरी, सुमथी स्त्री । अनृभुक्षी सेना । न इति किम् ? पन्थानमिच्छतः पथ्यः पश्य[3] । सुपथीर्नगरीः पश्य । सुमथीः स्त्रीः पश्य । अपदस्येति किम् ? पथिभ्याम् । पथिभिः ।

इयनप्सुटचन् ॥१।२।१०९॥ पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन्नकारान्तानां घौ—अनपुंसकविषये च इत्येतेषां सुटि परे अन्त्याजादेरिस्यमादेशो भवति । लुचोऽपवादः । सुपन्थानि कुलानि । सुमन्थानि कुलानि । अनृभुक्षाणि बलानि । पन्थाः । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ । मन्थाः । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षाणौ । इयनम् सुटीति किम् ? पथिभ्याम् । पथिभिः । मथिभ्याम् । मथिभिः । नमः प्रतिषेधः किम् ? सुपथी वने । सुमथी कुले । अपदस्येति किम्[6] ? पन्थानमिच्छन्तौ पथ्यौ । मथ्यौ ।

थो न्ट् ॥१।२।११०॥ पथ्यादीनां नकारान्तानां घौ अनपुंसकविषये च सुटि परे थकारस्य नठागमो भवति । अनैवोदाहृतम् । थकारः किम् ? ऋन्त्याजोऽभ्ऋभुक्षस्य माभूत् ।

आस्स्यनः ॥१।२।१११॥ पथ्यादीनां सकारादौ इयनप्सुटि परे अन्तः स्थाने आकारादेशो भवति । पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः । सीति किम् ? पन्थानौ । मन्थानौ । ऋभुक्षाणौ । अन इति किम् ? थकारस्य माभूत् ।

द्यौः ॥१।२।११२॥ दिव् इत्यव्युत्पन्नस्य प्रातिपदिकस्य तत्सम्बन्धिनि असम्बन्धिनि वा सकारादौ स्यनप्सुटि परे औकारो निपात्यते । द्यौः । हे द्यौः । प्रियद्यौः । अतिद्यौः । अयदिक्रियाशब्दस्य अव्युत्पन्नस्य निपातनात् अव्ययः श्रस्य न भवति ।

अनडुहो नम् ॥१।२।११३॥ अनडुह् इत्येतस्य तत्सम्बन्धिनि असम्बन्धिनि वा सकारादौ स्यनप्सुटि परे नमागमो भवति । अनड्वान् । बह्वनड्वान् ।

उगिदचोऽनेधादेः ॥१।२।११४॥ उक् इत् यस्य तस्य अनेधादेरञ्चतेश्च तत्सम्बन्धिनि असम्बन्धिनि वा स्यनप्सुटि परे नमागमो भवति । गोमन्ति, पचन्ति, प्राञ्चि कुलानि । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । गोमन्तम् । गोमन्तौ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । पचन्तम् । पचन्तौ । प्राङ् । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । उगिदिति किम् ? दृषद् । दृषदौ । अञ्चिग्रहणमनेधादेरिति प्रतिषेधार्थम् । अनेधादेरिति किम् ? उखास्रत्[12] । पर्णध्वत् । एधादेः प्रतिषेधाविह[13] न भवति । गोमत्यतेरप्रत्ययः गोमान् । गोमन्तौ । स्यनप्सुटीति किम् ? गोमतः पश्य । गोमती कुले । योगविभागो[14] ऽञ्चेरर्थस्य निवृत्त्यर्थः ।

युजोऽसमासे ॥१।२।११५॥ युजुर् योगे इत्यस्यासमासे स्यनप्सुटि परे नमागमो भवति । युञ्जि कुलानि । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजो निर्देशः किम् ? युजि समाधौ इत्यस्य मा भूत् । युजमापन्ना ऋषयः । असमास इति किम् ? अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । स्यनप्सुटीति किम् ? युजः पश्य । युजी कुले ।

पुंसो ऽस् ॥१।२।११६॥ पुंस् इत्येतस्य तत्सम्बन्धिनि असम्बन्धिनि[15] वा स्यनप्सुटि परे ऽसुम्-अन्त्ययमादेशो भवति । बहुपुमांसि कुलानि । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । पुमांसम् । पुमांसौ । स्यनप्सुटीति

---

१. –रे च ताः क०, म० । २. –स्यनुबन्धकर-क०, म० । ३. नः क०, म० । ४. –श्य, मथ्यः पश्य । सुप-क०, म० । ५. वनानि, सुमन्थानि-क०, म० । ६. न इति किम् ? क०, म० । ७. –न्त्याजादेर्ऋभु-क०, म० । ८. अन्यसम्ब-क०, म० । ९. अन्यसम्बन्धिनि क०, म० । १०. अन्यसम्ब-क०, म० । ११. उगिदच इति म० । १२. उखास्रद्, पर्णध्वद्, क०, म० । १३. –दिह भवति, म० । १४. –गोः मतेस्य-क०, म० । १५. अन्यसम्बन्धिनि, क०, म० ।

किम् ? पुंसः पश्य । स्त्रियौ कुले । ङ्यादेशः 'शिद्धिश्य' [१।१।४६] इति पर्युदासार्थः । पुंस उदित्त्वान्नुम् दीर्घस्त्वविधानार्थम् । बहुपुंसि । बहुपुंसिका ।

ओतौ औ ॥ १।२।११७ ॥ स्यमस्पुटि परे ओकारस्य औकारादेशो भवति । गौः । गावौ । गावः । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । सुद्यौः । अतिगौः । प्रियद्यावौ । अतिद्यावौ । ओत[2] इति किम् ? चित्रगुः, चित्रगू । तकारो निर्देशार्थः । लाक्षणिकत्वादिह न भवति—हे चित्रगो । हे चित्रगवः । स्यमस्पुटीति किम् ? गवा । गवाम् । औ इत्यविभक्तिको निर्देशः ।

आम्शसः ॥ १।२।११८ ॥ ओकारात्[3] परस्य स्यमस्पुट्यमः शसश्चादेर् आ इत्ययमादेशो भवति । गाम् । गाः । द्याम् । द्याः । अकारोऽस्याजादित्वार्थः । स्यमस्पुटीति किम् ? अचिनवम् । असुनवम् । गोशो गोकुलं ददाति । ग्रामाः स्वर्गलोकं प्रविशन्ति ।

ऋत्सख्युशनस्पुरुदंशोऽनेहसः सेः ॥ १।२।११९ ॥ ऋकारान्तादिकारान्ताच्च सखिशब्दात् उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेभ्यश्च परस्य स्यमस्पुटः सेर् डा इत्ययमादेशो भवति । पिता[4] । कर्ता । प्रियसखा । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । तकारो दीर्घनिवृत्त्यर्थः । नु निगदगार्थोऽयं शब्दार्थः । इयं सखी । सखीमतीरपि लाभः । सखा । सखीति च नलोपादिति सकारो ज्ञापयति—प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्, एकदेशविकृतस्य चानन्यत्वमिति, तेन नदस्कुम्भौ, पयस्याजी, अतिजरसि इत्यादि सिद्धं भवति । सेरिति किम् ? उशनसौ । पुरुदंशसौ । स्यमस्पुटीति किम् ? कर्तृ सखि कुलम् ।

हल्ङ्याब्दीर्घात्सेर्लुक् ॥ १।२।१२० ॥ हलो ङी आप् इत्येताभ्यां च दीर्घाभ्यां परस्य स्यमस्पुटः सेर्लुग् भवति । राजा । सखा । उखास्रत् । पर्णध्वत् । गौरी । किशोरी । बहुश्रेयसी । बहुप्रेयसी[5] । आङ्-देवता । खट्वा । बहुराजा । हल्ङ्याब्दीर्घादिति किम् ? श्रमणः । संयतः । ङ्याब्ग्रहणं किम् ? लक्ष्मीः । तन्त्रीः । ग्रामणीः । सेनान्यः । दीर्घग्रहणं किम् ? निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । स्यमस्पुटीति किम् ? तत्कुलम्[7] । पदस्येति सिद्धे हल्ग्रहणं नलोपार्थं संयोगादिलोपाभावार्थं च ।

दोशनोशन्ननघो भगो भोः स्यमस्येकामन्त्रणे ॥ १।२।१२१ ॥ उशन उशनन् अघोस् भगोस् भोस् इति । उशनस् इत्येतस्य सकारस्य लोपो नकारश्च । अघवत् भगवत् भवत् इत्येतेषामघशब्दस्योत्तरस्य अकारादेशो निपात्यते वा एकामन्त्रणे स्यमस्पुटि परतः सु अम् इत्येतयोश्च लुक् । प्रसिद्धतरसम्बन्धस्य कार्यमिदं प्रत्यभिज्ञानादामन्त्रणं सम्बोधनमुच्यते । हे उशन, हे उशनन्, हे उशनः । हे अघोः, हे अघवन् । हे भगोः, हे भगवन् । हे भोः, हे भवन् । स्यमस्येत्युत्तरार्थम् । एकग्रहणं किम् ? हे उशनसौ । हे उशनसः । हे अघवन्तौ । हे अघवन्तः । हे भगवन्तौ । हे भगवन्तः । हे भवन्तौ । हे भवन्तः । आमन्त्रण इति किम् ? उशना । अघवान् । भगवान् । भवान् । भोरिति सर्वैर्विभक्त्यन्तस्य निपातनम् । इह न भवति—भाग्यस्य सन्तोऽपि मनुः भवतैव राजा हे भवन् । भो भ्रातः, भो भोः शृणुत सर्वेऽपि मम देशनिवासिन इति सुप्तिङ्प्रतिरूपकमव्ययं द्रष्टव्यम् । इह च भोरिति भवतो निपातनं कर्तव्यम् । स भोः । तत्[8] (तो) भोः । तत्र भोः । अयं भोः । इह भोः इति । भगवच्छब्दस्योपादानादुक्तार्थो भोऽन्योऽपीति यथा दर्शितमिति ।

ह्रस्वोऽनित्याद्ः ॥ १।२।१२२ ॥ अकारान्तस्य सस्य च 'स्त्रिया वाद्' [   ] 'स्त्रो पुंसः' [१।२।३०] इति नित्यमाद् (ङ्) विधीयते । तस्य च एकामन्त्रणे स्यमस्पुटि ह्रस्वादेशो भवति । सेरमश्च लुक् । हे श्रद्धे । हे गौरि । हे गम । हे नदि । हे वधु । हे अतिलक्ष्मि[9] । हे अतिहरे । हे गम, हे भ्रन कुलम् स्यमस्पुटश्चाद्विकारात्—हे उपकुम्भ इत्यत्र नाऽऽमः गरत्वात् सेर्लुग् नास्तीत्यादौ लुक्कृते । [10]अनित्याद इति

1. ओत-क०, म० । 2. ओत-क०, म० । 3. ङाम्शस ओका-क०, म० । 4. पिता, क०, म० । 5. किशोरी श्रेयस्-क०, म० टी० । 6. —प्रसौ देवदत्तः । आ-क०, म० । 7. सत्कुलम्, तत्कुलम् क०, म० । 8. ततो भोः क०, म० । 9. हे अतितन्त्रि, क० म० । 10. ह्रस्वाऽनित्याद इति ह्रस्वः । स्यमस्पुटीत्यनुवृत्तावपि स्यमोश्च लुग् ग्रहणसामर्थ्याद् विधानसामर्थ्यात् च सर्वस्य भवतीति रूपसिद्धावुक्तम् क०, म० टि० ।

किम् ? हे कीलालपाः । हे सेनानीः । अद्(?)ग्रहणमदेङ्भावनार्थम् । नित्यग्रहणादिह न भवति–हे श्रीः । हे भ्रूः । [1]ह्रस्वग्रहणं नित्यार्थम् ।

द्व्यचोऽम्बार्थस्य ॥ १।२।१२३ ॥ द्वावचौ यस्य तस्य मात्रर्थस्य एकामन्त्रणे स्यमन्त्युदि ह्रस्वो भवति सोऽस्य लुक् । हे अम्ब[2] । हे अक्क । हे अत्त । हे परमाम्ब । हे प्रियाम्ब । द्व्यच इति किम् ? हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । अम्बार्थस्येति किम् ? हे सुश्रीः । हे सुभ्रूः । हे मातः इत्यत्र परत्वात्[3] ऋदेकामन्त्रणयोः (?) नैतोऽस्म् वा देवते निर्दिष्टे । देवतायां [illegible] हे देवत, हे देवते तच्छान्दसमाहुः ।

एदाङः[7] ॥१।२।१२४॥ आङ एकामन्त्रणे एकारादेशो भवति सोऽस्य लुक् । हे शाले । हे माले । आङ इत्याश्रयणादिह न भवति हे प्रियखट्व ।

ह्रस्वैतौ लुचि चार्केऽङ् ॥ १।२।१२५ ॥ ह्रस्वान्तस्य एदन्तस्य च एकामन्त्रणे लुचि स्यमन्त्युदि च आरेङ् चास्य आदेशो भवति सोऽस्य लुक् । हे पितः । हे मातः । हे मुने । हे साधो । हे अतिहे । हे हे । हे परमे । 'हे' शब्दम् अतिक्रान्तः–अतिहे । इतः समासे हेः । परमेः । लुचि–हे कर्तः कुल, हे हर्तः कुल । हे वारे । हे त्रपो । लुचि चेत्यनर्थीति प्रतिषेधाऽप्राप्तेर्[8] ग्रहणम् । हे नदि, हे वधु इत्यत्र ह्रस्वविधान-सामर्थ्यान्न भवति ।

पुत्रेऽर्हे मातुः कचोऽङ् ॥१।२।१२६॥ स्वपदार्थोपसर्जनो यो मातृशब्दः पुत्रे वर्तते बहुव्रीहौ तस्मात् परस्य कचः स्यमन्त्युदि एकामन्त्रणे अर्हेति ङिदादेशो भवति । अर्हे–पुत्रस्य प्रशंसायां गम्य-मानायाम् । हे गार्गीमात । हे वात्सीमात । अत्र पुत्रः संबन्धिविशेषार्पणेन श्लाघ्यया मात्रा तत्पुत्रव्यपदेशयोग्यतया प्रशस्यते । पुत्र इति किम् ? गार्गीमातृके वत्से । अर्ह इति किम् ? अरे [illegible]मातृक । मातुरिति किम् ? हे गार्ग्यपितृक । ङकारोऽन्त्यादेशार्थः ।

वोऽनडुच्चतुरोः ॥१।२।१२७॥ अनडुह् चतुर् इत्येतयोरुकारस्य एकामन्त्रणे स्यमन्त्युदि परे वशब्द आदेशो भवति । हे अनड्वन् । हे बह्वनड्वन् । हे प्रियचत्वः । हे अतिचत्वः । चकारान्ताकारः प्रयोगो नेष्टः ।

वाः ॥१।२।१२८॥ अनडुच्चतुरोरुकारस्य स्यमन्त्युदि परे वा इत्ययमादेशो भवति । बह्वनड्वाहि । चत्वारि कुलानि । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् । अनड्वाहौ । चत्वारः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम् । प्रियचत्वारौ ।

नद्धान् लुक् ॥१।२।१२९॥ 'ऋन्सखि[ल]०' [१।२।११९] इति यो ङादेशो यश्च 'नः' [१।२।९५] इति नकारस्य लुक् तौ द्वावपि एकामन्त्रणे न भवतः । हे पितः । हे सखे । हे उशनः । हे पुरुदंशः । हे अनेहः । हे राजन् । हे दण्डिन् ।

सखिस्त ऐ च ॥१।२।१३०॥ इकारान्तस्य सखिशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि [10]असम्बन्धिनि वा स्यमन्त्युदि परे ऐकारादेशो भवति न चैकामन्त्रणे । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । प्रियसखायौ । प्रियसखायः । तकारः किम् ? इमे सख्यौ । सखीमतिक्रान्तः । सख्यौ । सखीनि कुलानि इत्यत्र [illegible] इत्वात् शाट इति नाग्रहणाच्च नभि गति तेन व्यवधानान्न भवति । स्यमन्त्युदीति किम् ? सखीन् । सख्या । [illegible]ति प्रतिषेधाल्लु-चीह न भवति सखि कुलम् । न चैकामन्त्रणे–इति किम् ? हे सखे । चकार एकामन्त्रणे नेत्यस्य समुच्चयार्थः, तेन उत्तरत्र स्यमन्त्युदि न चैकामन्त्रणे इत्युभयमनुवर्तिष्यते ।

क्रोष्टोः–क्रोष्टृ ॥१।२।१३१॥ क्रोष्टुशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि असम्बन्धिनि वा स्यमन्त्युदि परे क्रोष्टृ इति तृजन्त आदेशो भवति न चैकामन्त्रणे । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ[12] । अतिक्रोष्टा । प्रियक्रोष्टा । बहुक्रोष्टा । बहुव्रीहौ–

---

1. ह्रस्ववचनं नित्यार्थम् क०, म० । 2. हे अम्ब । हे अक्क । हे अत्त क०, म० । 3. स्यादर् ऋदेकामन्त्रणयोः क०, म० । 4. तलोऽस्म् क०, म०, इत्यत्र क०, म० टी० । 5. निर्दिष्टे क०, म० । 6. निर्दिष्टे क०, म० । 7. एदापः क०, म० । 8. परम इः कामो यस्य क०, म० टि० । 9. -प्रधानाया- क०, म० । 10. असम्बन्धिनि— क०, म० । 11. असम्बन्धिनि क०, म० । 12. -रौ, क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ । इति क०, म० ।

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति अल्लक्षणः कश् न भवति । स्यनप्सुटीति किम् ? क्रोष्टून् । अनदीति प्रतिषेधात् नुजिह न भवति—कुशक्रोष्टुवचनम् । न चैकामन्त्रणे इति किम् ? हे क्रोष्टो । कुशक्रोष्टूनि वनानि इत्यत्र नित्यत्वान्नुम् । ह्रस्वाद् नाट इति नमुद्ग्रहणाच्च प्रथमं नमि सति तेन व्यवधानान्न भवति । क्रोष्टौ इति उकार-मनुक्त्वा समुदायवचनं प्रत्ययान्ताभिव्यक्त्यर्थम्, तेन क्रोष्टारौ इत्यादौ 'अप्स्वसृनप्तृ०' [१।२।१३३] इत्यादिना दीर्घः ।

टाद्यच्यपि ॥१।२।१३२॥ क्रोष्टुशब्दस्य तत्सम्बन्धिनि [3]अन्यसम्बन्धिनि वा अपि तृतीयैकवचनादौ सुप्यजादौ परे वा क्रोष्टृ इत्ययमादेशो भवति । क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे । क्रोष्टुः, क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टरि, क्रोष्टौ । अचीति किम् ? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः । अपीति किम् ? क्रोष्टून् । क्रोष्टूनाम् इत्यत्र नित्यत्वान्नुम् भवति । यद्यपि तृप्रत्ययान्तो नुगभावः स्यात् प्रयोगनियमो तु नानि इत्यादेशोऽस्ति स्वादिवत् ।

अप्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रोदीर्घः ॥ १।२।१३३ ॥ तृप्रत्ययान्तस्य अप् स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पोतृ प्रशास्तृ इत्येतेषां च तत्सम्बन्धिनि अन्यसम्बन्धिनि वा स्यनप्सुटि परे तदासन्नोऽकारो दीर्घो भवति न चैकामन्त्रणे । तृ—कर्तारौ । कर्तारः । कर्तारम् । कर्तारौ पश्य । वदितारौ । वदितारः । वदितारम् । वदितारौ जनवादान् । अपः—स्वापः । स्वसारौ । स्वसारः । स्वसारम् । स्वसारौ । नप्तारौ । नप्तारः । नप्तारम् । नप्तारौ । नेष्टारौ । नेष्टारः । नेष्टारम् । नेष्टारौ । त्वष्टारौ । त्वष्टारः । त्वष्टारम् । त्वष्टारौ । क्षत्तारौ । क्षत्तारः । क्षत्तारम् । क्षत्तारौ । होतारौ । होतारः । होतारम् । होतारौ । पोतारौ । पोतारः । पोतारम् । पोतारौ । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः । प्रशास्तारम् । प्रशास्तारौ । अतिकर्तारौ । अतिकर्तारः । तृ इत्यर्थवतः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति नप्त्रादीनामव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां तृशब्देनाग्रहणम्, अतस्तेषां पृथगुपादानम् । इदमेव ज्ञापकम् 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' (ग्रहणम्) इत्यस्य । अब्ग्रहणं किम् ? अन्यस्य न स्यात् । स्वस्रादीनामनादेशाकारस्य स्यनप्सुटो विप्रकर्षान्न भवति । स्यनप्सुट इति किम् ? अपः पश्य । कर्तरि । स्वसरि । न चैकामन्त्रण इति किम् ? हे कर्तः । हे स्वसः । केचित्त्वपः—बह्वाम्पि तटाकानि इत्युदाहरन्ति तत्र भवितव्यं समासान्तेन । अथापि न स्यात् नित्यत्वान्नुमा प्रथमं भवितव्यम् । तत्राकारः स्यनप्सुटीति[4] प्रकृष्यते ।

न्यघः ॥१।२।१३४॥ स्यनप्सुटि परे यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽचो दीर्घो भवति न चैकामन्त्रणे । वनानि । धनानि । दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि । कर्तॄणि । हर्तॄणि । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । नीति किम् ? दृषद् । दृषदौ । दृषदः । अघीति किम् ? सुघ्नस्यत्वे[5]ऽप्रत्ययः । सुग् । सुघ्नौ । सुघ्नः । अत्र घकारस्याकारः स्यात् । स्यनप्सुटीति किम् ? कर्मणा । चर्मणा । अनदीति प्रतिषेधादिह न भवति—कर्मणि । चर्मणि । न चैकामन्त्रण इति किम् ? हे राजन् । हे तक्षन् ।

स्महतः ॥१।२।१३५॥ सकारान्तस्य महच्छब्दस्य च स्यनप्सुडिनिमित्तो[6] यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽचो दीर्घो भवति न चैकामन्त्रणे । श्रेयांसि, महान्ति कुलानि । सर्पींषि । धनूंषि । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसम् । श्रेयांसौ । महान् । महान्तौ । महान्तः । महान्तम् । महान्तौ । प्रियश्रेयान् । अतिश्रेयान् । प्रियमहान् । अतिमहान् । न चैकामन्त्रण इति किम् ? हे श्रेयन् । हे महन् । स्यनप्सुडिनिमित्तविशेषणादिह न भवति—गुणिन् । गुणिनौ । गुणिनः ।

इन्हन्पूषार्यम्णः शौ ॥ १।२।१३६ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ परे यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽचो दीर्घो भवति । बहुदण्डीनि, बहुवाग्मीनि कुलानि । बहुवृत्रहाणि । बहु भ्रूणहानि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । न्यघीत्येव सिद्धे नियमार्थं वचनं शावेव नान्यत्र[7] । अतो ज्ञायते इत्यन्यनियतो भवत्येव । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ-

1. -क्रोष्टरि-क०, म० । 2. -त्वान्नित्यम्-क०, म० । 3. अन्यसम्बन्धिनि क०, म० । 4. -टि विप्र-क०, म० । 5. किम् क०, म० । 6. -मित्तो यो क०, म० । 7. -न्यत्रेति । तेनेह न भवति । दण्डिनौ, स्रग्विणौ, पूषणौ, अर्यमणौ । इनः क्विपि इन् । इन्वित्यस्मादेव निपातनात् क्विबन्ति इत्यनुनासिक इति दीर्घो न भवति । अत्र अधिकः पाठः क०, म० ।

कस्य' (ग्रहणम्) इति प्लीहानौ, प्लीहानः इत्यत्र नियमो न भवति । वाग्मिनौ, वाग्मिनः इत्यत्र अन्निनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च इति भवति ।

साचतोश्च ॥१।२।१३७॥ अभ्विदुदनुबन्धस्य इन्-हन्-पूषार्यम्णः च सौ परे यो नकारस्तस्मिन् पूर्वोऽज्दीर्घो भवति न चेदामन्त्र्ये । भवान् । गोमान् । एतावान् । कृतवान् । दण्डी । वाग्मी । ब्रह्महा । पूषा । अर्यमा । प्रियगोमान् । प्रियदण्डी । न चेदामन्त्र्ये इति किम्? हे गोमन् । हे दण्डिन् । [1]अविदुकारानुबन्धस्मादूदस्मोषादस्मादिह न भवति । बृहत्-बृहन् । शतृ-पचन्, पठन् । जॄ-जरन्[2] । इन्नादीनां सौ नियमार्थं ग्रहणम् ।

अत्वसोऽनेधादेः ॥१।२।१३८॥ अनेधादेरसन्तस्य सौ परे यस्तदाकारोऽच् स दीर्घो भवति न चेदामन्त्र्ये । [3]अप्सराः । सुपयाः गौः । सुस्रोताः नदी । अनेधादेरिति किम्? पिण्डग्रः । चर्मवः । उषासः प्रतिषेधादिह भवति । स्थूलशिरस्यतेऽसन्तत्वः—स्थूलशिराः । न चेदामन्त्र्ये इति किम्? हे वेधः । हे सुपयः । योगविभागो नित्यत्वप्रतिषेधार्थः । पादे हि सादेवेति नियमो विज्ञायेत[4] ।

श्चे ॥१।२।१३९॥ 'श्चे, च' इति यः ककारानुबन्धश्चकार आदेशस्तस्मिन् पूर्वोऽज्दीर्घो भवति । प्राञ्चः । प्राचा । दधीचः । दधीचा । मधूचः । मधूचा । कर्तृचः । कर्तृचा । प्राचौ । प्रतीचौ । प्राञ्चः । प्रतीञ्चः । ककारानुबन्धादिह[5] न भवति । 'अग्निचित्' शब्दस्तदभिव्यक्त्यर्थः । अन्यथा हि मधुश्चुतनामके मधुच् । मधुश्ची[6] इत्यत्र स्यात् । आगीति किम्? सुश्चा । गुडलिट्चा ।

नाम्यतिसृचतसृषः[7] ॥१।२।१४०॥ नामि आमादेशे तिसृचतसृषकारान्तवर्जितस्य पूर्वोऽज्दीर्घो भवति । श्रमणानाम् । संयतानाम् । मुनीनाम् । साधूनाम् । पितॄणाम् । मातॄणाम् । अतिसृचतसृष इति किम्? तिसृणाम् । चतुर्णाम् । चतसृणाम्[8] । अनित्यलक्षणविधेन प्रतिषेधः । आदेशरतस्याल्लिङ्गि स्थानिवद्भावाद्[9] अन्तत्वेऽपि प्रतिषेधः । अप इति प्रतिषेधेन नापि व्यवधानेऽपि दीर्घो ज्ञाप्यते । सप्तानाम् । पञ्चानाम् । वारीणाम् । त्रपूणाम् । नामीति वचनादिह न भवति । कृपयाम् । चर्मणाम् । धर्मणाम् । दण्डिनाम् । दण्डनाम् इत्यत्र अनर्थकत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च न भवति ।

नुर्वा ॥१।२।१४१॥ नृ इत्येतस्य नामि परे पूर्वोऽज्दीर्घो भवति वा । नॄणाम्, नृणाम् । वाग्रहणमस्य विकल्पार्थम् ।

संख्याया विसायादह्नस्याहन् ङौ ॥१।२।१४२॥ संख्यायाः[10] वि साय इत्येताभ्यां च उत्तरस्य अह्न इत्येतस्य ङौ परे वा अहन् इत्ययमादेशो भवति । द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नस्तस्मिन्[11] द्व्यह्नि । [12]त्र्यह्नि, त्र्यहनि, त्र्यह्ने । विगतमह्नो व्यह्नस्तस्मिन् व्यह्नि, व्यहनि, व्यह्ने । सायमह्नः सायाह्नस्तस्मिन् सायाह्नि, सायाहनि, सायाह्ने । संख्याविसायादिति किम्? मध्याह्ने । अह्नस्येति किम्? द्वयोरह्नोः समाहारो[13] द्व्यहस्तस्मिन्[14] द्व्यहे । ङाविति किम्? द्व्यह्नः । व्यह्नः ।

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु[15] ॥१।२।१४३॥ अघुटि [16]शस्प्रभृतिषु पादादीनाम्[17] यथासंख्यं पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा [18]असृक् यूष दोष् यकृत् शकृत् उदक आसन इत्येतेषामघुटि शसादौ स्यादौ परे यथाक्रमं पद् दत् नस्[19] मास् हृद् निश् असन् यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा भवन्ति वा । पदा, पादेन । दता, दन्तैः । नसा, नासिकया । मासि, मासे । हृदि, हृदये ।

१. अभ्विदुदनु- क०, म० । २. जॄहॢनॢ—जरन्, क०, म० । ३. वेधाः, अप्सराः क०, म० । ४. विज्ञायेत क०, म० । ५. —श्चोगत्वादादि- क०, म० । ६. —श्ची । मधुश्च इ- क०, म० । ७. —तुष्षः क०, म० । ८. —सृणाम् । षण्णाम्—क०, म० । ९. —त् अचतुरिति चतुसुरपि—क०, म० । १०. संख्याया वि- क०, म० । ११. द्व्यह्नि, द्व्यहनि, द्व्यह्ने । क०, म० । उभयविकल्पे, त्रैरूप्यम्—क०, म० टि० । १२. त्र्यह्नस्तस्मिन्नह्ने क०, म० टि० । १३. द्व्यहः, क०, म० । १४. द्व्यहे, क०, म० । १५. -स्प्रभृ- क०, म० । १६. शस्प्रादौ क०, म० । १७. —मास क०, म० । १८. असृज् क०, म० । १९. नस् मास् हृद् क०, म० ।

निशि, निशायाम् । असृना, असृजा । यूष्णा[1], यूषेण । दोष्णा, दोषा । यक्ना, यकृता । शक्ना, शकृता । उद्नि, उदकेन । आस्नि, आसनि । आसाने । चकारात् वा इत्युत्तरत्र नानुवर्तते । अघुटीति किम् ? पादः । पादौ ।

पादोऽपदस्य य्यसुट्छिण्यादौ पद् ॥ १।२।१४४ ॥ अपदसंज्ञकस्य यः पाद इत्यवयवः, तस्य घीत्येतस्मिन् सुट्छिण्यादिवर्जिते चान्यस्मिन् प्रत्यये परे पद् इत्ययमादेशो[2] भवति । द्विपदी कुले । द्विपदः पश्य । द्विपदा कृतम् । द्विपदिकां ददाति । वैयाघ्रपद्यः । पदि यतो णित्[3] विवधि पदः । पदेत्यत्र व्यपदेशिवद्भावात् । अपदस्येति किम् ? द्विपाद्भ्याम् । द्विपात्सु । द्विपात्काम्यति । य्यसुट्छिण्यादाविति किम् ? द्विपादौ । द्विपादः । व्याघ्रपान्दि कुलानि पश्य । पादयति । व्याघ्रपादयति । व्याघ्रपाद्यते पार्दुकः ।

क्वस उस् ॥ १।२।१४५ ॥ अपदसंज्ञकस्य अवयवो यः क्वसुस्तस्य य्यसुट्छिण्यादौ परे उसित्ययमादेशो भवति । विदुषी कुले । विदुषः । विदुषा । विदुष्मान् । पेचुषी कुले । पेचुषः । पेचुषा । पेचुष्मान् । पपुषी कुले । पपुषः । पपुषा । पपुष्मान् । य्यसुट्छिण्यादाविति किम् ? विद्वांसौ । पेचिवांसौ । विद्वांसि कुलानि । विद्वयति । विद्वस्यति । विद्वस्यते । अपदस्येति किम् ? विद्वद्भ्याम् । विद्वत्सु । ककारः किम् ? चर्मवसा । चर्मवसे ।

श्वोऽचः ॥ १।२।१४६ ॥ अपदसंज्ञकस्यावयवो योऽञ्चतिर्लुप्तनकारस्तस्य य्यसुट्छिण्यादौ परे च इत्ययमादेशो भवति । दधीची, मधूची कुले[9] । मधूचः । मधूचा । य्यसुट्छिण्यादाविति किम् ? दध्यञ्चौ । दध्यञ्चि कुलानि । दध्यञ्चति । दध्यञ्चयति । दध्यञ्चते । अपदस्येति किम् ? दध्यग्भ्याम् । दध्यक्षु । [8]लुप्तनकारग्रहणादिह न भवति—साध्वञ्चा । साध्वञ्चेरञ्चतेरर्चायां [10]लुग् नास्ति । शकारः सर्वादेशार्थः ।

उद ई ॥ १।२।१४७ ॥ उद् इत्येतस्मात् परस्य अपदसंज्ञकस्य अवयवस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेः य्यसुट्छिण्यादौ प्रत्यये परे ई इत्ययमादेशो भवति । उदीची कुले । उदीचः । उदीचा । उदीचीनम् । य्यसुट्छिण्यादाविति किम् ? उदञ्चौ । उदञ्चः । उदञ्चि कुलानि । उदञ्चति । उदञ्चयति । उदञ्चते । अपदस्येति किम् ? उदग्भ्याम् । उदक्षु । लुप्तनकारग्रहणात् (?) सकारस्य न भवति—उदञ्चौ । उदञ्चे ।

श्वयुवमघोनां वस्येसुप्युश् ॥ १।२।१४८ ॥ श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषां अपदसंज्ञकानामवयवस्य य्यसुट्छिण्यादौ ई प्रत्यये सुपि च परे तदवयवस्य वकारस्य उकारादेशो भवति । शुनीयम् । शिवशुनी कुले । शुनः । शुना । अतियूनीयम् । अतियूनी कुले । यूनः । यूना । अतिमघोनीयम् । अतिमघोनी कुले । मघोनः । मघोना । ईसुपीति किम् ? शौनं मांसम् । यौवनम् । माघवनम् । य्यसुट्छिण्यादाविति किम् ? श्वानौ । युवानौ । मघवानौ । प्रियश्वानि । प्रिययुवानि । प्रियमघवानि कुलानि । अपदस्येति किम् ? श्वभ्याम् । श्वभिः । युवन्निति नकारोच्चारणं नकारान्तस्य ग्रहणार्थम् । इह न भवति—युवतीः पश्य । युवत्या । युवत्यै । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि (ग्रहणम्) इति प्राप्नोति । तत्पदूस्वना, मातरिश्वना । अत्र अर्थवद्ग्रहणान्न भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ।

श्वोऽनोऽहल्मात् ॥ १।२।१४९ ॥ अपदसंज्ञकावयवस्य अन् इत्येतस्य य्यसुट्छिण्यादौ ई-सुपि परे अकारलोपो भवति, न चेत् सोऽन्शब्दो हलो मकाराद् वकाराच्च परः स्यात् । राज्ञीयम् । राज्ञः । राज्ञा । तक्ष्णः । तक्ष्णा । अहल्मादिति किम् ? पर्वणा । धर्मणा । मातरिश्वनः । शर्मणः । हल्ग्रहणं किम् ? प्रतिदीव्ना । साम्ना । य्यसुट्छिण्यादाविति किम् ? राजानौ । सुराजानि कुलानि । अपदस्येति किम् ? राजभ्याम् । राजभिः । ईसुपीति किम् ? राजनः । शकारः सर्वादेशार्थः ।

ङिश्योर्वा ॥ १।२।१५० ॥ अपदसंज्ञकावयवस्य अन इत्येतस्य ङौ श्यां च परे अकारलोपो वा, न चेत् सोऽन्शब्दो हल्मान्तात्परो भवति । राज्ञि, राजनि । तक्ष्णि, तक्षणि[11] । साम्नि, सामनि । अहल्मादिति

---

१. यूष्णा क०, म० । २. णिज् क०, म० । ३. णिज्यहुलं कृत्यादिषु क०, म० टि० । ४. व्याघ्रपादनिरुक्तस्यात्मनः पशुनाभाव्ययात्, क०, म० टि० । ५. व्यञ् क०, म० टि० । ६. लपयन्तद् हृदुक्रुण्—क०, म० टि० । ७. पपुषी कुले । पपुषः । पपुषा । पपुष्मान्, क०, म० । ८. –हलोऽनोऽन्तर्ञानिति क०, म० टि० । ९. –ले । दधीचः, दधीचा । मधू—क० म० । १०. न लुग्—क०, म० । ११. –क्षणि । दाम्नि, दामनि । साम्नि । क०, म० ।

किम् ? पर्वणि । चर्मणि । पर्वणी । चर्मणी । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

आतोऽनाङः श्लुक् ॥ १।२।१५१ ॥ आदावपदस्य आकारस्य मृगुच्छिण्यादौ सुपि परे श्लुक् भवति आङ्वर्जितस्य । कीलालपः । कीलालपा । शुभंयः शुभंया[1] । आत इति किम् ? नद्यः । नद्या । अनाङ इति किम् ? शालाः पश्य । मालाः पश्य । मृगुच्छिण्यादाविति किम् ? कीलालपास्तिष्ठन्ति । कीलालपाः पश्य । अपदस्येति किम् ? कीलालपाभ्याम् । कीलालपाभिः । शकार उत्तरार्थः ।

डतिष्णां संख्यानां जश्शसः ॥१।२।१५२॥ डति षकारनकारान्तायाः संख्यायाः सम्बन्धिनो जश् शस् इत्येतस्य सुपः श्लुग् भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य । यति तिष्ठन्ति[2] । तति तिष्ठन्ति । तति पश्य । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । पञ्च तिष्ठन्ति । पञ्च पश्य । सप्त । नव । दश । परमषट् । परमपञ्च । डति-ष्णानामिति किम् ? त्रयः, चत्वारः, तावन्तः, शतानि, सहस्राणि, इत्यत्र नकारोऽयमन्त्यात्र भवति । मिदचः परो हि नागमः । संख्यानामिति किम् ? विप्रुषः । राजानः । जश्शस इति किम् ? कतिभिः । षड्भिः । सप्तभिः । असम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियषषस्तिष्ठन्ति । प्रियषषः पश्य । प्रियपञ्चानस्तिष्ठन्ति । प्रियपञ्चानः पश्य ।

अष्ट औश् ॥ १।२।१५३ ॥ अष्टा इति कृताकारान्तस्य अष्टनित्येतस्य सम्बन्धिनोर्जश्शसोः औशादेशो भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । परमाष्टौ । अत्यष्टौ । आकारान्तपरिग्रहणादिह न भवति—[4]प्रियाष्ट-(न)स्तिष्ठन्ति । प्रियाष्टः(ष्टनः) पश्य । णिचि विवप्यौशमिच्छन्ति, तदप्यतः सिद्धम् ।

अव्ययस्य ॥१।२।१५४॥ अव्ययस्य सम्बन्धिनः सुपः श्लुग् भवति । स्वः । उच्चैः । नीचैः । परमोच्चैः । परमनीचैः । अत्युच्चैसौ[6] इत्यत्र असम्बन्धिविज्ञानान्न भवति ।

अव्ययीभावस्य ॥१।२।१५५॥ अव्ययीभावस्य सम्बन्धिनः सुपः श्लुग् भवति । अधिस्त्रि । उपवधु । असम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियोपवधुः । प्रत्युपवधुः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

नातः ॥१।२।१५६॥ अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य सुपः श्लुग् न भवति । उपकुम्भेन । उपकुम्भाभ्याम् । उपकुम्भैः । उपकुम्भात् । उपकुम्भाभ्याम् । उपकुम्भेभ्यः । उपकुम्भे । उपकुम्भयोः । उपकुम्भेषु । अत इति किम् ? अधिस्त्रि । उपवधु ।

अमपञ्चम्याः ॥ १।२।१५७ ॥ अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य सम्बन्धिनः सुपः अमित्ययमादेशो भवति पञ्चमीं वर्जयित्वा । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्यति । उपकुम्भं देहि । उपकुम्भं स्वम् । अप-ञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भात् । उपकुम्भादौ उपादव्ययपूर्वपदार्थप्रधानेऽव्ययीभावे सा, उत्तरार्थौ नानावि-भक्तियोगोऽपि द्रष्टव्यः ।

तृतीयाया वा ॥ १।२।१५८ ॥ अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य तृतीयाया अमादेशो वा भवति । किं न उपकुम्भेन । किं न उपकुम्भम् ।

सप्तम्याः ॥१।२।१५९॥ अकारान्तस्य अव्ययीभावस्य सप्तम्याः अमादेशो वा भवति । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भं निधेहि । योगविभाग उत्तरार्थः ।

नद्युत्तरपदस्य ॥१।२।१६०॥ नद्युत्तरपदस्य अकारान्तस्य नद्यावाचकस्य सामान्यस्याव्ययीभावस्य सुपः नित्यममादेशो भवति । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गं वसति । द्वियमुनम् ।[9] पञ्चगोदावरं वसति । सुमद्रम् । सुमगधं वसति । एकविंशति भारद्वाजम् ।[11] त्रिपञ्चाशद्गौतमम् । नित्यार्थं वसति । असम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—उपगङ्गि । उपमुने । नित्यार्थं वचनम् ।

---

१. –नाङः क०, म० । २. या, अः, ङः, यस्य । आत इ—क०, म० । ३. –न्ति । यति पश्य । तति ति—क०, म० । ४. –न्तपरिग्रहादि—क०, म० । ५. प्रियः अष्टौ येषां ते—क०, म० । ६. –चैसौ । अत्युच्चैस इत्य—क०, म० । ७. अव्ययसम्बन्धिविज्ञा—क०, म० । ८. स्वम्, क०, म० । ९. नदीभिर्नाम्नि समासः, क०, म० टि० । १०. सङ्ख्या वंश्येन पूर्वपदार्थे, इति समासः । सङ्ख्यया नदी गोदावर्या इति अत् समासान्तः । क०, म० टि० । ११. त्रिपञ्चाशद् गौतमम्, क०, म० ।

परस्परान्योऽन्येतरेतरस्यां सुपो वाऽपुंसि ॥१।२।१६१॥ परस्पर अन्योन्य इतरेतर इत्येतेषाम् अपुंसि स्त्रियां नपुंसके च प्रयुज्यमानानां सम्बन्धिनः सुपः स्थाने आमिरयमादेशो भवति वा । इमे सख्यौ परस्परां भोजयतः । परस्परं भोजयतः । आभिः सखीभिः परस्परां भोज्यते । परस्परं भोज्यते । परस्परेण भोज्यते । इमाः सख्यः परस्परां प्रयच्छन्ति । परस्परस्मै प्रयच्छन्ति । इमे सख्यावन्योन्यां भोजयतः । अन्योन्यं भोज्यते । अन्योन्येन भोज्यते । इमे सख्यौ इतरेतरां भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । नपुंसके—इमे कुले परस्परां भोजयतः; परस्परं भोजयतः । अन्योन्यां भोजयतः[2] । इतरेतरं भोजयतः । सुप इति स्यादिविभक्तेर्न भवति । अपुंसीति किम्? परस्परमिमे जनाः भोजयन्ति । अनिष्टत्यन्ये । पुंसीत्यपरे । इमे परस्परादयः शब्दाः कर्मव्यतिहारैकत्वविषयाः सर्वत्र पुंस्त्वैकवचनान्ता अस्मादेव निपातनात् परादयः सर्वविधः [3]कृतद्विर्वचनादयो विधेयाः ।

भ्यत्याः ॥१।२।१६२॥ भकारयकारादावकारादौ जसि शसि च सुपि परे अकारस्य आकारादेशो भवति । श्रमणाभ्याम् । संयताभ्याम् । श्रमणाय । संयताय । श्रमणाः । संयताः । श्रमणान् । संयतान् । कांस्कानिति वचनादत्रोति सामान्येन वचनाच्च शस्यत्वे 'आतोऽनापः शलुक्' [१।२।१५१] इति लुग्न भवति । श्रमणमित्यपि नित्यत्वात् 'मोऽमः' [१।२।३६] इति मकारो भवति । श्रमणात्, श्रमणस्य इत्यत्र आत्स्येस्यौ युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् इत्यादौ युष्मदस्मदोः अमीभ्याम् इत्यत्र हल्ग्रहणान्न भवति । हल्ग्रहणस्य हि तत्र [4]आकारादेव सुब्व्यवच्छेदः ।

बहोसि स्भ्येत् ॥१।२।१६३॥ सकारभकारादौ बहुविषये ओसि च सुपि परे अकारस्य एकारादेशो भवति । एभिः । अमीभिः (?) । श्रमणेभ्यः । संयतेभ्यः । सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । श्रमणेषु । संयतेषु । श्रमणयोः । संयतयोः । स्भीति किम्? युष्माकम् । अस्माकम् । श्रमणानाम् । संयतानाम् । नामि दीर्घे मुनीनाम् इत्यादौ नान्यकारः, इह परत्वाद्दीर्घेण बाध्यते ।

ऐस् भिसोऽद्यशः ॥१।२।१६४॥ अकारात् परस्य सुपो भिसः स्थाने ऐसादेशो भवति । अद्यशो दकारादेशो यो मकारस्तदन्तादकारादिदमादेशो यस्तस्मात् परस्य तु न भवति । श्रमणैः । संयतैः । अतिजरसैः । सुप इति किम्? देवदत्तभिस्सा । [6]ओदनभिस्सा । सुप इत्यनुवृत्तमिह अर्थवद्ग्रहणनिरपेक्षमस्त्वं व्यवस्थापयति । अत इति किम्? मुनिभिः । साधुभिः । तकारः किम्? शालाभिः । मालाभिः । अद्यश इति किम्? अमीभिः । एभिः । दकारः किम्? कामैः । वामैः । मकारः किम्? छेदैः । भेदैः । अमुकैः इत्यत्र मकारानन्तरो नाकार इति न भवति ।

ङसाङस्येस्स्येनाद्यम् ॥१।२।१६५॥ अकारात् परेषां ङस् आ ङसि ए इत्येतेषां सुपां स्य इन्[7] आत् य इत्येते यथाक्रममादेशा भवन्ति । श्रमणस्य । संयतस्य । श्रमणेन । संयतेन । श्रमणात् । संयतात् । श्रमणाय । संयताय । अतिजरसेन । अतिजरसात् । आदित्यादेशाद् ङसाद्यादेशे सन्निपातपरिभाषा नास्ति ।

सर्वादेर्ङ्यङ्स्येः स्मिन्स्मात्स्मै ॥१।२।१६६॥ अकारान्तानां सर्वादीनां शब्दरूपाणां सम्बन्धिनां ङि ङसि ए इत्येतेषां सुपां यथाक्रमं स्मिन् स्मात् स्मै इत्येते आदेशा भवन्ति । सर्वस्मिन् । सर्वस्मात् । सर्वस्मै । तस्मिन् । तस्मात् । तस्मै । परमसर्वस्मिन् । परमसर्वस्मात् । परमसर्वस्मै । सञ्ज्ञोपसर्जनविज्ञानादिह न भवति—प्रियसर्वे । प्रियसर्वात् । प्रियसर्वाय । इपन्दाय । स्वन्दाय । अतिसर्वे । अतिसर्वात् । अतिसर्वाय । आद्यपूर्वाय । अत इति किम्? भवति । भवतः । भवते । इतर-डतमौ प्रत्ययौ तदुपादानं स्वार्थिकप्रत्ययान्तैकदेशानामिहाग्रहणार्थम्[8] । [9]सर्वतमे । सर्वतमात् । सर्वतमाय । दगर्द्ध च । त्व । त्वत् । एकोऽकारान्तोऽन्यस्तकारान्तः । समे सर्वार्थे । समः शब्दः सर्वशब्दार्थे सर्वादिर्भवति । इह न भवति—समे

१. —यतः । अन्योऽन्यं भोजयतः । आभिः सखीभिरन्योऽन्यां भोज्यते । अन्यो—क०, म० । २. —जयतः । अन्योऽन्यं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः इतरेत—क०, म० । ३. अन्योऽन्यं परस्परेतरेतरा क्रिया व्यतिहारे निपात्यन्ते इति द्विर्वचनं सर्वमार्गीयं । क०, म० टि० । ४. आकारादेव सुब्व्यवच्छेदः, क०, म० । ५. दाधासः क०, म० । ६. ओदनभिस्सिसा क०, म० । ७. इन क०, म० । ८. प्रत्ययान्यैकदेशा क०, म० । ९. सर्वतमम्—क०, म० ।

देशे—अविदर्भे इत्यर्थः । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् तुल्यानामित्यर्थः । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरेऽपराणि अप-स्थायाम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । एतानि सर्वादीनि भवन्ति अन्यत्र । दक्षिणाय गाथकाय प्रवीणायेत्यर्थः । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । स्वं इत्येतत्सर्वादि भवति, ज्ञातिधनपर्यायस्तु न भवति । स्वाय ददाति, ज्ञातये इत्यर्थः । स्वाय गिलत्यते, धनायेत्यर्थः । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरपुरि । बहिर्योगे बहिर्भावे बाह्येन वा योगे—उपसंव्याने उपसंवीयमाने च वर्तमानं इत्येतत्सर्वादि वा भवति, नान्यत्र । बहिर्योगेऽपि न पुरि । अस्मिन् अन्तरे शीतानि उदकानि मध्ये इत्यर्थः । अन्तरायां पुरि वसति । यत्तु बहिर्योगेऽपि न पुरि । ... पाठो दुर्वचनयोगापुंभिलाश (पूर्वो निपात) पुंभावप्रतिषेध... सर्वान्येव सर्वादीनि शब्दरूपाणि संज्ञायां न सर्वादीनि भवन्ति । सर्वो नाम कश्चित्, तस्मै सर्वाय । एवं विश्व उभ अद् अन्य अन्यतर इतर उतर डतम त्व त्वत् नेम सम सर्वार्थे । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यव-स्थायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरपुरि । त्यद् तद् यद् अदस् इदम् एतद् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् । असंज्ञायां सर्वादिः ।

जसश्शिः ॥१।२।१६७॥ अकारान्तानां सर्वादीनां सम्बन्धिनो जसः स्थाने शि इत्ययमादेशो भवति । सर्वे । विश्वे । उभये । ते । परमसर्वे । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियसर्वाः । अतिसर्वाः । अत इति किम् ? ... सर्वादिकार्यः ।

नेमार्धप्रथमचरमाल्पकतिपयतयस्य वा ॥१।२।१६८॥ नेमादीनां तय इत्येतदन्तस्य शब्दानां सम्बन्धिनो जसः शि इत्ययमादेशो भवति वा । नेमे, नेमाः । अर्धे, अर्धाः । प्रथमे, प्रथमाः । चरमे, चरमाः । अल्पे, अल्पाः । कतिपये, कतिपयाः । द्वितये, द्वितयाः । त्रितये, त्रितयाः । द्वये, द्वयाः । त्रये, त्रयाः । परमनेमे, परमनेमाः । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियनेमाः । अतिनेमाः । प्रत्ययान्तग्रहणादिह न भवति—अर्धकाः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् संज्ञायां च न भवति नेमा नाम केचित् । अत इति किम् ? नेमाः स्त्रियः ।

द्वन्द्वे ॥१।२।१६९॥ द्वन्द्वसमासे वर्तमानानामकारान्तानां सर्वादीनां सम्बन्धिनो जसः स्थाने शि इत्ययमादेशो भवति वा । कतरकतमे, कतरकतमाः । परमकतरकतमे, परमकतरकतमाः । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । वस्त्रान्तरवसनान्तराः । प्रत्ययान्तैकदेशानामसर्वादित्वादिह न भवति—कतरकतमकाः ।

न सर्वादिः ॥१।२।१७०॥ द्वन्द्वसमासे सर्वादिः सर्वादिर्न भवति । पूर्वपराय, पूर्वपरात् । अधरोत्तराय, अधरोत्तरात् । पूर्वपराणाम् । अधरोत्तराणाम् । कतरकतमानाम् । कतरकतमकाः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् । अपर-दक्षिणोत्तराणाम् । द्वन्द्वस्य निषेधो नाथयतस्येति पुंभावो भवत्येव । सर्वादित्वप्रतिषेधः सर्वादिसर्वकार्याभावार्थः ।

पूर्वावरं तृतीयायोगे ॥१।२।१७१॥ पूर्व अवर इत्येतौ शब्दौ तृतीयान्तेन योगे तत्समासे सर्वादी न भवतः । मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय । संवत्सरेण अवराय संवत्सरावराय । पूर्वावरं इति किम् ? ... तृतीयायोग ... किम् ? ग्रामात् पूर्वस्मै । योगग्रहणं किम् ? आगमिष्यति देवदत्तो मासेन । पूर्वस्मै ... समासे:

पूर्वो वादौ ॥१।२।१७२॥ पूर्वादयो नव सर्वादयः—अकारादौ इकारादौ ... वा भवन्ति । पूर्वे, पूर्वाः । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । परे, पराः । परस्मात्, परात् । परस्मिन्,

१. यथासङ्ख्यमनुदेशः समा-क०, म० । २. —स्वमधरा-क०, म० । ३. पूर्वस्मिन् पर्वते, इत्यादि क०, म० टि० । ४. स्वम् क० म० । ५. —सर्वादिर्भवन्-क०, म० । ६. —श्रेष्ठ न्या-क०, म० । ७. उपसंव्याने क०, म० । ८. —मभ्यन्तर इत्यर्थे—क०, म० । ९. अन्तरस्मै वस्त्राय मध्यस्थायेत्यर्थः । अन्तरस्मै वस्त्राय परस्यानादेयायेत्यर्थः । अन्यत्र । क०, म० टि० । १०. मौर्थः क०, म० । ११. असंज्ञायाम्, सर्वाण्येव-क०, म० । १२. उभ, उभयट् क०, म० । १३. नेम क०, म० । १४. नेम सिम समां स-क०, म० । १५. तदन्तस्यैकस्य वा-क०, म० । १६. नेम नाम केचित् क०, म० । १७. नेमाः स्त्रियः । क०, म० । १८. द्वन्द्वसमासः, क०, म० । १९. पूर्वापराय, पूर्वापरात्-क०, म० । २०. पूर्वापराणाम् क०, म० । २१. —दक्षि-क०, म० ।

परे । नवेति किम् ? ते[1] । त्यस्मात् । पूर्व इति किम् ? सर्वे[2] । सर्वस्मिन् । अदादिति किम् ? पूर्वस्मै । पूर्वेषाम् । पूर्वस्याः । पूर्वस्याम् इत्यत्र नित्यत्वात् पूर्वमेव स्याट् । सर्वादय इति किम् ? उत्तरादाख्ये पूर्व आग्रायणीये । पूर्वे । पूर्वादरात् । अपरोत्तरात् । मासेन पूर्वाः मासपूर्वाः ।

तीयं ङिति ॥१।२।१७३॥ तीयप्रत्ययान्तं शब्दरूपं ङिति ङित्कार्ये कर्तव्ये सर्वादि वा भवति । द्वितीयस्मै, द्वितीयाय । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । तृतीयस्मात्, तृतीयात् । तृतीयस्याः, तृतीयायाः । ङित्कार्येऽयं विकल्प इत्यक् न भवति । द्वितीयकाय । तृतीयकाद् । प्रतिपदोक्तस्य तीयस्य ग्रहणम्, तेनेह न भवति—मुखतीयाय, मुखतीयात् । पार्श्वतीयाय, पार्श्वतीयात् ।

विदिक् च ॥१।२।१७४॥ विदिग्वाची सर्वादिः सर्वादिर्वा भवति । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । उत्तरपूर्वासाम्, उत्तरपूर्वाणाम् । चकारो 'वा' इत्यस्य अनुकर्षणार्थः, अनुक्तसमुच्चयार्थो न । बहुव्रीहौ सर्वादिः । त्वत्कपितृको मत्कपितृकः इति लोके ।

ङस्याट्यस्य ॥१।२।१७५॥ अवर्णान्तानां सर्वादीनां तत्सम्बन्धिनि स्याडादौ सुपि परे ङस्—इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याम् । परमसर्वस्यै । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियसर्वायै । अतिसर्वायै । अङोऽनुत्तरार्थम् ।

सामामः ॥१।२।१७६॥ अवर्णान्तानां सर्वादीनां सम्बन्धिन आमः—षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने साम्—इत्ययमादेशो भवति । सर्वेषाम् । सर्वासाम् । तेषाम् । तासाम् । परमसर्वेषाम् । परमसर्वासाम् । तत्सम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियसर्वाणाम् । अतिसर्वाणाम् । अस्येति किम् ? भवताम् । भवतीनाम् । सदाकमोऽपि प्राप्नोति[3] नावचनम् ।

युष्मदस्मद्भ्यामाकम् ॥१।२।१७७॥ युष्मदस्मद् इत्येताभ्यां परस्याऽऽमः षष्ठीबहुवचनस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा स्थाने आकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम्[4] । अस्माकम् । प्रियुष्माकम् । प्रियास्माकम्[5] । आकमित्याकारो [6]व्यक्तार्थः । युष्मानाचक्षाणानाम् युष्माकम्[7] । अस्माकम् ।

ङस्शस्भ्यसोऽश्नाभ्यम् ॥१।२।१७८॥ युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरेषां तत्सम्बन्धिनामन्यसम्बन्धिनां वा ङस् शस् भ्यस् इत्येतेषां सुपामश् नकारः भ्यं च यथाक्रममादेशा भवन्ति । तव । मम । अतितव । अतिमम । युष्मान् । अस्मान् । प्रियुष्मान् । प्रियास्मान् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । प्रियुष्मभ्यम् । प्रियास्मभ्यम् । भ्यसश्चतुर्थीबहुवचनस्याभ्यमादेशः । पञ्चमीबहुवचनस्य तु भ्योऽसोऽदिति वक्ष्यते । अशिति शकारः सर्वादेशार्थः असन्देहार्थश्च ।

भ्योऽसोऽद् ॥१।२।१७९॥ युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा [8]असहचरित-स्य भ्यसः पञ्चमीबहुवचनस्य ङसश्च पञ्चम्येकवचनस्य अदित्ययमादेशो भवति । त्वद् । मद् । अतित्वद् । अतिमद् । युष्मद् । अस्मद् । अतियुष्मद् । अत्यस्मद् । युष्मदस्मद्भ्यां भ्योऽसोऽद् यथासङ्ख्यं न भवति असमत्वात् ।

ङे सुटोऽम् ॥१।२।१८०॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य तत्सम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धिनो वा ङे इत्येतस्य सुटश्च सुपः स्थाने अमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यम् । मह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । त्वम् । अहम् । अतित्वम् । अत्यहम् । युवाम् । आवाम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । यूयम् । वयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । त्वाम् । माम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । युवाम् । आवाम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । ङे सुट इति किम् ? त्वया । मया ।

दोर्लुक् ॥१।२।१८१॥ दकारान्तयोर्युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे लुग्भवति । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । त्वद् । मद् । अतित्वद् । अतिमद् । युष्मद् । अस्मद् ।

---

१. स्ये, त्यस्मात्, त्यस्मिन्, क०, म० । २. सर्वे, सर्वस्मात्, सर्व—क०, म० । ३. प्राप्नोती-ति क०, म० । ४. दोर्लुगिति लुग्, दीर्घश्च क०, म० टि० । ५. –काम् । अतियुष्माकम्, अत्यस्माकम्, क०, म० । ६. व्यञ्जनार्थः क०, म० । ७. अन्यथा युष्माकमस्माकमिति स्यात्, क०, म० टि० । ८. असहचरितस्य ।

अतियुष्मद् । अत्यस्मद् । युष्माकम् । अस्माकम् । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । लुग्वल्लिङ्गे युष्मदस्मदौ इति लिङ्गाभावाद् (इ) न भवति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति वा । दोरिति किम् । भौष्मदो विकल्पः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठी-प्रथमयोरपि ।
यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥

वा ॥१।२।१८२॥ मकारान्तयोर्युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे वा लुग् भवति । युष्मानाचक्षाणेभ्यो युष्मभ्यम्, युषभ्यम् । अस्मभ्यम्, असभ्यम् । युष्मद्, युषद् । अस्मद्, असद् । युष्माकम्, युषाकम् । अस्माकम्, असाकम् ।

अमौह्ल्याः ॥१।२।१८३॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा अमि द्वितीयैकवचने —औकारयोः— हलादौ च सुपि परे आकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । युवाम् । आवाम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । युष्मान् । अस्मान् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु । अमौह्लीति किम् ? त्वम् । अहम् । त्वद् । मद् ।

योसि यः ॥१।२।१८४॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिषु वा इ आ ओस् इत्येतेषु सुप्सु परतः यकारादेशो भवति । त्वयि । मयि । त्वया । मया । युवयोः । आवयोः । प्रियत्वयि । प्रियमयि । प्रिययुवयि । प्रियावयि । प्रिययुष्मयि । प्रियास्मयि । योसीति किम् ? युष्माकम् । अस्माकम् । युष्म-पादौ[1] योगः ।

मन्तस्य युवावौ द्वयोः ॥१।२।१८५॥ द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मकारावसानो योऽवयवस्तस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे यथासंख्यं युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवयोः । आवयोः । अतिक्रान्तो युवामतियुवान् । (अतिक्रान्तावावाम्) अत्यावान् । अतिक्रान्तौ युवामतियुवान्[2] । अत्यावान् । अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् । (अतिक्रान्तमावाम्) अत्यावाम् । (अतिक्रान्तावावाम्) अत्यावां पश्यन्ति । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । अतियुवत् । अत्यावत् । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवत् । अत्यावत् । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवासु । अत्यावासु । सुजस्ङेङस्सु परत्वात्त्वाहादयः । मन्तस्येति किम् ? सर्वादेशो मा भूत् । युवयोः । आवयोः । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् । द्वयोरिति किम् ? युष्मान् । अस्मान् । युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । युष्मद् । अस्मद् । युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मासु । अस्मासु । युष्मदस्मदोर्विशेषणं किम् ? युष्मानतिक्रान्तौ[3] अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्माभ्याम् । अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । सुपीति किम् ? युष्मत्पुत्रः । अस्मत्पुत्रः । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् ।

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥१।२।१८६॥ एकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मकारावसानो योऽवयवस्तस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परतः यथासंख्यं त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वद् । मद् । त्वयि । मयि । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम्[4] । अतिक्रान्तो माम् अतिमाम् । अतिक्रान्तं त्वाम् (अतित्वाम्) । (अतिक्रान्तं माम्) अतिमाम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् । (अतिक्रान्तौ माम्) अतिमां पश्यन्ति । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतित्वाभ्याम् ।

---

१. युष्मत्पादौ योगः क०, युष्मत्पादौ योगौ म०, युष्मत्पादौ योगौ म० । २. अतिक्रान्तौ यु- म० । ३. -क्रान्तौ अतियुष्मान्, अत्यस्मान् म०, क० । ४. -क्रान्तो त्वा—म० ।

अतिमाभ्याम् । अतियुष्मम् । अतिमत्तम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम्[1] । अतित्वद् । अतिमद् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वद् । अतिमद् । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । त्वदीयः । मदीयः । त्वद्यति । मद्यति । त्वद्यति । मद्यति । त्वत्कृतम् । मत्कृतम् । त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । त्वद्धितम् । मद्धितम् । त्वच्चित्तम् । मच्चित्तम् । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । प्रत्ययोत्तरपदे चेति किम् ? अधियुष्मद् । अध्यस्मद् । सुपीति यो म इत्याद्युत्तरार्थमनुवर्तते । प्रत्ययोत्तरपदग्रहणादन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गा ल्लुग्बाधते । तेन गोमत्यते । गोमतिमिय इत्यादौ नमादिर्न भवति । एकस्मिन्निति किम् ? युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मदस्मद्विशेषणादिह न भवति युष्मानतिक्रान्तमतियुष्मान् । (अस्मानतिक्रान्तम्) अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्मद् । अत्यस्मद् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । मन्तस्येति किम् ? सर्वादेशो मा भूत् ।

त्वाहौ सौ ॥१।२।१८७॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सौ परे यथासङ्ख्यं त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । (अतिक्रान्तो माम्) अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युवामतित्वम् । (अतिक्रान्तावावाम्) अत्यहम् । अतिक्रान्तौ युष्मानतित्वम् । अतिक्रान्तावस्मान् अत्यहम् । साविति किम् ? युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । त्वत्पुत्रको मत्पुत्रक इत्यत्र 'इलुचीगेनव्' इति नियमाश्च भवति ।

यूयवयौ जसि ॥१।२।१८८॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा जसि परे यथासङ्ख्यं यूय—वय—इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । प्रियस्त्वमेषां ते प्रिययूयम् । (प्रियोऽहमेषां ते) प्रियवयम् । प्रियौ युवामेषां ते प्रिययूयम् । (प्रियावावामेषां ते) प्रियवयम् । प्रिया यूयमेषां ते प्रिययूयम् । (प्रिया वयमेषां ते) प्रियवयम् ।

तुभ्यमह्यौ ङयि ॥१।२।१८९॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा ङयि परे यथासङ्ख्यं तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतः । तुभ्यम् । मह्यम् । प्रियस्त्वं यस्य तस्मै प्रियतुभ्यम् । (प्रियोऽहं यस्य तस्मै) प्रियमह्यम् । प्रियौ युवां यस्य तस्मै प्रियतुभ्यम् (प्रियावावां यस्य तस्मै) प्रियमह्यम् । प्रिया यूयं यस्य तस्मै प्रियतुभ्यम् । (प्रिया वयं यस्य तस्मै) प्रियमह्यम् ।

तवममौ ङसि ॥१।२।१९०॥ युष्मदस्मदोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा ङसि परे यथाक्रमं[2] तव मम इत्येतावादेशौ भवतः । तव । मम । प्रियस्त्वं यस्य तस्य प्रियतव । (प्रियोऽहं यस्य तस्य) प्रियमम । प्रियौ युवां यस्य तस्य प्रियतव । (प्रियावावां यस्य तस्य) प्रियमम । प्रिया यूयं यस्य तस्य प्रियतव । (प्रिया वयं यस्य तस्य) प्रियमम ।

पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ बुग्विभक्तेः ॥१।२।१९१॥ तिङा वाक्यमित्युक्तलक्षणं वाक्यम् । द्वितीया चतुर्थी षष्ठी च बुग्विभक्तिः । वाक्यावयवात् पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्मदस्मदोर्बुग्विभक्त्यन्तयोर्यथासङ्ख्यं वस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः । धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । शीलं वो दीयते । शीलं नो दीयते । शीलं वः स्वम् । शीलं नः स्वम् । पदादिति किम् ? युष्मान् धर्मो रक्षतु । अस्मान् धर्मो रक्षतु । वाक्यस्येति किम् ? ओदनं पचत युष्माकं भविष्यति । अस्माकं भविष्यति । वाक्य इति वक्तव्ये वाक्यस्येति षष्ठी पदावयवयोरपि भूदिति—इति युष्मत्पुत्राभ्यामो ब्रूते । इत्यस्मत्पुत्राभ्यामो ब्रूते । इति युष्मान्पश्यन्ति । इत्यस्मान्पश्यन्ति । बुग्विभक्तेरिति किम् ? शाले यूयं तिष्ठत । शीले वयम् । विभक्तिग्रहणं युष्मद् अस्मद् प्रयुदासार्थम् । शीले युवां तिष्ठतम् । शीले आवाम् ।

वांनावौ द्वित्वे ॥१।२।१९२॥ वाक्यस्यावयवात् पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्मदस्मदोर्द्वित्वविषये बुग्विभक्त्यन्तयोर्यथासङ्ख्यं वां नावित्येतावादेशौ भवतः । धर्मो वां रक्षतु । धर्मो नौ रक्षतु । शीलं वां दीयते । शीलं नौ दीयते । शीलं वां स्वम् । शीलं नौ स्वम् ।

तेमयावेकत्वे ॥१।२।१९३॥ वाक्यस्यावयवात् पदात्परयोस्तद्वाक्यस्यैवावयवयोर्युष्मदस्मदोरेकत्व-

1. अतित्वभ्यम्, अतिमभ्यम् इति क० म० इत्यत्र नास्ति । 2. –यथासङ्ख्यं तव क०, म० ।

विषये युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः । शीलं ते दीयते । शीलं मे दीयते । शीलं ते स्वम् । शीलं मे स्वम् ।

त्वामौ द्वितीयायाः ॥१।२।१६४॥ वाक्यस्थयोः पदात्परयोरविद्यमानवद्भावयोः पादादावसतोर्युष्मदस्मदोर्द्वितीयैकवचनान्तयोर्यथासङ्ख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । शीलं त्वा रक्षतु । शीलं मा रक्षतु ।

नेवाऽऽमन्त्र्यं पूर्वम् ॥१।२।१६५॥ यदामन्त्र्यमसे सम्बोध्यते तत्पदं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं नेव न भवतीव, अविद्यमानवद्भवतीत्यर्थः । अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनं वस्नसाद्यभावादि । देवदत्त युष्मान् रक्षतु धर्मः । देवदत्त अस्मान् रक्षतु धर्मः । देवदत्त युष्मभ्यं शीलं दीयते । देवदत्त अस्मभ्यं शीलं दीयते । देवदत्त युष्माकं शीलं स्वम् । देवदत्तास्माकं शीलं स्वम् । देवदत्त युवां रक्षतु धर्मः । देवदत्त आवां रक्षतु धर्मः । देवदत्त तुभ्यं शीलं दीयते । देवदत्त मह्यं शीलं दीयते । देवदत्त त्वां रक्षतु धर्मः । देवदत्त मां रक्षतु धर्मः । इवग्रहणं श्रवणार्थम् । आमन्त्र्यमिति किम् ? धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । पूर्वमिति किम् ? मया दत्तर्वसस्यार्त युष्माकं मुनिपुङ्गवाः । सत्त्वेऽस्य पादादौ इति निषेधो न स्यात् । पूर्वस्याविद्यमानवद्भावो व्यवहितस्याप्यविद्यमानवद्भावार्थः । अन्यथा हि नामन्त्र्यादित्येवोच्येत । तेन धर्मो वोऽव्यो रक्षतु । देवदत्त धर्मो नोऽव्यो रक्षतु—इत्यत्र पदात् प्रथमायां देति विकल्पो न भवति ।

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये ॥१।२।१६६॥ तदतद्विषयं विशेष्यं तत्र व्यवच्छेदकं विशेषणम् । जसन्तमामन्त्र्यं पदं विशेष्यं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं तद्विशेषणे आमन्त्र्यपदे परे अविद्यमानवद्भवति वा । नेत्यस्यापवादः । देवाः शरण्या युष्मानवो शरणं प्रपद्ये । देवाः शरण्या वोऽव्यो शरणं प्रपद्ये । देवाः शरण्या अस्मानव्यो रक्षत । देवाः शरण्या नोऽव्यो रक्षत । जसिति किम् ? साधो सुविहित वोऽव्यो शरणं प्रपद्ये । साधो सुविहित नोऽव्यो शरणं प्रपद्ये[4] । साधो सुविहित नोऽव्यो रक्षत । विशेष्यमिति किम् ? शरण्याः साधवो युष्मान् शरणं प्रपद्ये । शरण्याः साधवोऽस्मान् रक्षत । आचार्या उपाध्याया युष्मानमस्यामि । आचार्या उपाध्याया अस्मान् रक्षत । आमन्त्र्य इति किम् ? देवा युष्मान् शरण्याः शरणं प्रपद्ये । साधवः शरण्या वोऽव्यो यूयं सुविहिता भवत । अन्वादेशे विकल्पार्थं वचनम् ।

न ॥१।२।१६७॥ आमन्त्र्यपदं विशेष्यं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमामन्त्र्यपदे तद्विशेषणे परे न नेवाविद्यमानवच्च भवति । साधू सुविहितौ[6] वां शरणं प्रपद्ये । साधो सुविहित त्वा शरणं प्रपद्ये । साधू सुविहितौ नौ रक्षतम् । साधो सुविहित मा रक्ष ।

पादाद्योः ॥१।२।१६८॥ छन्दःपरिमाणमात्राक्षरपिण्डः पादः । पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि[7] ईक्षा दर्शनं तदर्थधातुभिः सह (उपदिष्टनैतच्चिन्हमाशस्येतन्चलक्षणः ग्रन्थः—अमोघवृत्ति ताडपत्रपुस्तके च्युतः स च चिन्तामण्यादिग्रन्थानुकूल्ये संगृहीतस्तत्पाठस्यादिमुनयार्णे भवति ।)

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥

मनसीक्षार्थैः ॥ १।२।१६९ ॥ पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्न भवति । सा चेत्, ईक्षा मनसि मनोविषया भवति । जनो युष्मान् समीक्ष्यागतः[8] । जनोऽस्मान् समीक्ष्यागतः । जनस्त्वामुपेक्षते । जनो मामुपेक्षते । ज्ञानं युष्मान् श्रीमगवालोक्यागतः । ज्ञानं मह्यं श्रीमगवालोक्यागतः । जनस्तव कामेमालो-

1. मयैतत् स—क०, म० । २. मुनिपुङ्गवा इत्यत्र पादैकदेशस्याऽसत्त्वे सम्पूर्णपादाभावात् क०, म० टि० । ३. –ति प्रतिषे क०, म० । ४. इदं वाक्यं क० म० पुस्तके नास्ति । ५. –प्रपद्ये— क०, म० । ६. –हिता वां क०, म० । ७. –वस्नसादि तत्पादादादिभूतयोर्न भवति 'वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता । स एव नाथो भगवान् अस्माकं पापनाशनः ॥' पादाद्योरिति द्विवचनं युष्मदस्मदभिसम्बन्धार्थम् । पादादाविति लुप्यमाने—आमन्त्र्यमेवाभिसम्बध्येत । मनसीक्षार्थैः । ईक्षा दर्शनं तदर्थैर्धातुभिः सह तद्युक्तानां तस्य पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्न भवति । सा चेदीक्षा । म० । ८. विचार्य क०, म० टि० ।

चयति । जनो मम कार्यमालोचयति । मनसीति किम् ? जनो वः पश्यति । जनो नः पश्यति । चक्षुषेत्यर्थः । ईक्षार्थैरिति किम् ? जनो वो मन्यते । जनो नो मन्यते ।

च वाऽह हैव युक्ते[1] ॥१।२।२००॥ च वा अह ह एव इत्येतैर्योगे सम्बन्धे पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्न भवति । जनो युष्मांश्च पश्यति । जनोऽस्मांश्च पश्यति । जनो युष्मान् वा पश्यति । जनोऽस्मान् वा पश्यति । जनो युष्मानह पश्यति । जनोऽस्मानह पश्यति । जनो युष्मान् ह पश्यति । जनोऽस्मान् ह पश्यति । जनो युष्मानेव पश्यति । जनोऽस्मानेव पश्यति । ज्ञानं युष्मभ्यं च दीयते । ज्ञानमस्मभ्यं च दीयते । शीलं युष्माकं च स्वम् । शीलमस्माकं च स्वम् । जनो युवां च पश्यति । जन आवां च पश्यति । जनस्त्वां च पश्यति । जनो मां च पश्यति । योगग्रहणं किम् ? ज्ञानं च शीलं च वः स्वम् । ज्ञानं च शीलं च नः स्वम् ।

नित्यमन्वादेशे ॥१।२।२०१॥ कथितानुकथनमन्वादेशः । तेनान्येन वा शब्देन यत्किंचित् किञ्चित् प्रतिपादयितुं कथितस्य प्रतिपाद्यान्तरप्रतिपादनाय तेन द्वितीयं कथनं तस्मिन् विषये पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस्नसादि तन्नित्यं भवति । यूयं विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति । वयं विनीतास्तन्नो गुरवो मानयन्ति । युवां शीलवन्तौ तद्वां गुरवो मानयन्ति । आवां शीलवन्तौ तन्नौ गुरवो मानयन्ति । अथो क्षमा श्रमणेभ्यस्ते ज्ञानं दीयते । अथो क्षमा श्रमणेभ्यो मे ज्ञानं दीयते । धनवांस्त्वमथो[2] त्वा लोको मानयति । धनवानहमथो[3] मा लोको मानयति । अन्वादेशे नित्यवचनादन्यत्र विकल्पः । धर्मो वो रक्षतु । धर्मो युष्मान् रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । धर्मोऽस्मान्रक्षतु । धर्मो वां रक्षतु । धर्मो युवां रक्षतु । धर्मो नौ रक्षतु । धर्म आवां रक्षतु । धर्मस्ते स्वम् । धर्मस्तव स्वम् । धर्मो मे स्वम् । धर्मो मम स्वम् । धर्मस्त्वा रक्षतु । धर्मस्त्वां रक्षतु । धर्मो मा रक्षतु । धर्मो मां रक्षतु ।

पदात्प्रथमाया वा ॥१।२।२०२॥ पदात्परं यत्प्रथमान्तं पदं तस्मात्परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे यदुक्तं वस्नसादि तद्वा भवति । यूयं विनीतास्तद्गुरवो वो मानयन्ति । तद्गुरवो युष्मान् मानयन्ति । वयं विनीतास्तद्गुरवो नो मानयन्ति । तद्गुरवोऽस्मान् मानयन्ति । युवां सुशीलौ तद्गुरवो वां मानयन्ति । तद्गुरवो युवां मानयन्ति । आवां सुशीलौ तद्गुरवो नौ मानयन्ति । तद्गुरव आवां मानयन्ति । अथो क्षमा श्रमणास्ते ज्ञानं प्रयच्छन्ति । अथो क्षमा श्रमणास्तुभ्यं ज्ञानं प्रयच्छन्ति । अथो क्षमा श्रमणा मे ज्ञानं प्रयच्छन्ति । अथो क्षमा श्रमणा मह्यं ज्ञानं प्रयच्छन्ति । धनवांस्त्वं तल्लोकस्त्वा मानयति । तल्लोकस्त्वां मानयति । धनवानहं तल्लोको मा मानयति । तल्लोको मां मानयति । पूर्वेण नित्ये प्राप्तेऽयमारम्भः ।

त्यदां द्वितीया टौस्येनदेतदः ॥१।२।२०३॥ एतदित्येतस्य त्यदादीनां सम्बन्धिनि द्वितीयायां टायामोसि च सुपि परे अन्वादेशे एनदित्ययमादेशो भवति । अधीतमेतत्सूत्रम् । अथो एनद् व्याचक्ष्व[4] । एतकाभवेंद्यमध्यापय । अथो एनं यथाक्रमं सूत्रम् । सुशीलौ एतौ । अथो एनौ गुरवो मानयन्ति । सुशिक्षिताः सुपराक्रान्ता एते देवा अथो[5] एनानन्दमकुर्वन्ति । एतेन रात्रिरधीता । अथो एनेन अहरप्यधीतम् । एतयोः शोभनं शीलमथो एनयोर्महती यशस्कीर्तिः । एनच्छ्रितक इत्यत्र अर्थप्रकरणाद्वाऽन्वेदय विज्ञाने इदमुदाहरणम् । त्यदामिति किम्[6] ? एतदस्य पात्रम् । अन्वादेश इति किम् ? देवदत्तमध्यापय एतं च गुरुदत्तम् । न पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः ।

१. –वर्योगे क०, म० । २. –मतस्त्वा क०, म० । ३. –मतो मा क०, म० । ४. –कामावध्य-कम्—क०, म० । ५. 'एतं पुरुषं लिङ्ग्रलर्थविदक्ष्मन्तात् पूर्वोक्त्, इत्यक्रमन्वयः, क०, म० टि० । ६. –वा अथो—पयेनालमन्वन्ति क०, म० । ७. –किम् ? एतदं संगृहाण, अथो एतदमध्यापय । सञ्ज्ञा न त्यदादिः । सुविशेषणं किम् ? एतं संगृहाण । प्रियैतदमध्यापय । द्वितीयादौ सीति किम् ? एतस्मै सूत्रं देहि । अथो एतस्मै अनुयोगमपि देहि । एताभ्यां रात्रिरधीता, अथो एताभ्यामहरप्यधीतम् । अभ्युदयनिःश्रेयसप्रदेयं प्रज्ञापना । अथो एतस्यै नमो भगवत्यै । एते मेधाविनो विनीताः । अथो एते शास्त्रस्य पात्रम् । अन्वादेश इति किम् ? क०, म० ।

इदमः ॥१।२।२०४॥ इदम् इत्येतस्य त्यदादीनां सम्बन्धिनि द्वितीयायां टाओसोसि च सुपि परे अन्वादेशे एनदित्ययमादेशो भवति। अधीतमिदं सूत्रम्। अथो एनद् नो व्याचड्ढ्वम्। इममावश्यकमध्यापय अथो एनं यथाकामं सूत्रम्। सुशीलाविमौ। अथो एनौ गुरवो मानयन्ति। सुस्थिताः सुपराक्रान्ता इमे अथो देया अध्येनाननमयन्ति। अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम्। अनयोः शोभनं शीलम्। अथो एनयोर्महती यशस्कीर्तिः। योगविभाग उत्तरार्थः।

स्म्येऽश् ॥१।२।२०५॥ इदमः सकार-मकार-यकारादिके त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि परे अन्वादेशे अश्—इत्ययमादेशो भवति। शीलकोऽयमध्येता अथोऽस्मै साधु दीयतां सूत्रम्। शीलकाविमावध्येतारौ अथो आभ्यां साधु दीयतां सूत्रम्। बालिकेऽयकं याचते अथोऽस्यै दीयतां मोदकः। स्म्य इति किम्? इमे इमके। सौ परत्वान्नित्यत्वाद् भवति अन्वादेशे विधिः सुप्प्रकृतिं विशेष्य विधीयत इति परमैतं परमैनं परमेमकाय इत्येनदादि न भवति। शकारः सर्वादेशार्थः। सककारार्थं वचनम्।

अकः ॥१।२।२०६॥ इदमः ककाररहितस्य सकार-मकार-यकारादिके त्यदादि सम्बन्धिनि सुपि परे अश् इत्ययमादेशो भवति। अस्मै। अस्मात्। अस्य। एषाम्। आसाम्। अस्मिन्। एषु। आसु। आभ्याम्। एभिः। आभिः। एभ्यः। आभ्यः। अस्यै। अस्याः। अस्याम्। अक इति किम्? इमकस्मै, इमकाभ्याम्[1]। इदमेव साधकं तन्मध्यपातितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति तेन दो मः इत्यादि साकोऽपि भवति। त्यदादिसम्बन्धिनि[2] विज्ञानादिह न भवति। प्रियेदंसु प्रियेदंभ्याम्। अतीदंसु अतीदंभ्याम्। इह तु भवति[3] परमास्मै। परमाभ्याम्। परमास्यै। तैनेन्द्रेति[4] प्रतिषेधो ज्ञापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नाशादेश इति।

टौस्यनः ॥१।२।२०७॥ इदमः ककाररहितस्य त्यदादि सम्बन्धिनि टावचने ओसि च सुपि परे अन इत्ययमादेशो भवति। अनेन। अनया। अनयोः। परमानेन। परमानया। परमानयोः। त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियेदमा। अतीदमा। अक इति किम्? इमकेन। इमकयोः।

दो मः ॥१।२।२०८॥ सुपीति वर्तते। इदमः त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि परे दकारस्य मकारादेशो भवति। इमे। इमौ। इमम्। इमान्। इमकौ। परमेमौ। त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियेदमौ। अतीदमौ।

सौ ॥१।२।२०९॥ इदमस्त्यदादिसम्बन्धिनि सौ प्रथमैकवचने परे मकारादेशो भवति। अस्यापवादः। अयम्। परमायम्। इयम्। परमेयम्। साविति किम्? इमौ। इमे।

पुंसीदोऽय् ॥१।२।२१०॥ पुंसि वर्तमानस्येदमः त्यदादिसम्बन्धिनि सौ परे इद्रूपस्य अय् इत्ययमादेशो भवति। स्योऽपवादः। अयम्। परमायम्। देवदत्तः। पुंसीति किम्? इयं स्त्री। इद इति किम्? सर्वस्य स्यात्। साविति किम्? इमौ। इमे। त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति। प्रियेदम्—अतीदं देवदत्तः।

इदय् ॥१।२।२११॥ त्यदादिसम्बन्धिनि सौ परे इद्रूपस्य इय् इत्ययमादेशो भवति। इयम्। परमेयं स्त्री। पारिशेष्यात् स्त्रियामयमादेशः। नपुंसके तु नित्यत्वात् प्रथममेव लुग्भवति। इदं कुण्डम्।

औस्सु लुक्याददसोऽनोः ॥१।२।२१२॥ अनुकाररहितस्यादसः सौ परे औकारादेशो भवति। अस्यापवादः। तस्य च सोर्लुग्भवति। असौ असकौ पुमान्। हे असौ असकौ [illegible]। असौ असकौ स्त्री। हे असौ हे असकौ अन्ये[5]। अनोरिति किम्? अमुकः। साविति किम्? अदः। अमू। सौत्रं वचनम्। हल्ङ्यादिलुक्। ह्रस्वो निपातः। उदाहः। इत्यादावुत्तरत्र निरवयवत्वप्रसङ्गः, इत्येतत्कार्यमित्युत्तरार्थम्। सौकारौकारे हि एतानि रूपाणि स्युः।

---

१. –भ्याम्। इमकस्मै। इद—क०, म०। २. –न्धिविज्ञा—क०, म०। ३. भवतु क०, म०। ४. नैतन्द्रेति (तेन्द्रेति) क०, म०। ५. अन्ये—आचार्याः हे असौ, हे असकौ—इत्यामन्त्रणमिच्छन्ति। अपरे नेच्छन्ति। तथा चोक्तं रूपसिद्धौ केचिदेवंप्रकाराणां सर्वनाम्नामामन्त्रणे (रूपं) नास्तीति मन्यन्ते। क०, म० टि०।

वाऽकोऽस्योः ॥१।२।२१३॥ अदसो योऽक् तस्याकारस्य सौ परे उकारादेशो भवति वा । अमुकः । असकौ । हे अमुक । हे असकौ ।

दस्सः ॥१।२।२१४॥ अदसो दकारस्य सौ परे सकारादेशो भवति । असौ । असकौ । अमुकः । अदस इति किम् ? हे स हे सा ।

तोऽष्टानाम् ॥१।२।२१५॥ त्यदादीनामष्टानां तकारस्य त्यदादिसम्बन्धिनि सौ परे सकारादेशो भवति । स्यः । स्या । स्यकः । परमस्यः । सः[1] । सकः । परमसकः[2] । एषः । एषा । एषकः । परमैषः । अष्टानामिति किम् ? भवान् । साविति किम् ? त्यद् । तद् । त्यौ । तौ । त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । प्रियैतद्—अत्येतद् देवदत्तः ।

तसौ चात् ॥१।२।२१६॥ त्यम् इति पाठ आरभ्य कदमित्ययम् इत्युकारेण प्रत्याहारः । त्यदादीनामष्टानां तकारस्य[3] त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि त्रसौ च परे अकारादेशो भवति । त्यतः । तत्र । ततः । यतः । यत्र । यदा । स्यः । त्यौ । त्ये । सः । तौ । ते । ये । इमे । अमी । एते । एकः । द्वौ । द्वे । त्यकौ । परमत्यौ । त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियत्यदौ । अष्टानामिति किम् ? भवान् ।

किमः कः ॥१।२।२१७॥ किमित्येतस्य त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि त्रसौ च परे क इत्ययमादेशो भवति । कदा । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । साकोऽपि । कः । कौ । के । परमकौ । त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—प्रियकिमौ । अतिकिमौ । त्रसौ चेति किम् ? किम् काकिम् । अत्र नित्यत्वात् प्रथममेव लुक्, न च लक्षणान्तरेणानिमित्तत्वम् ।

मेऽपोऽद् ॥१।२।२१८॥ अप् इत्येतस्य मकारादौ तत्सम्बन्धिनि अन्यसम्बन्धिनि (वा) सुपि परे अद् इत्ययमादेशो भवति । अद्भिः । अद्भ्यः । स्वद्भिः । अत्यद्भिः । भ इति किम् ? आपस्तिष्ठन्ति । अपः पश्य । अपाम् । अप्सु । सुपीति किम् ? अब्भक्षः । अम्मयम् ।

वाऽष्टन आः ॥१।२।२१९॥ अष्टन्नित्येतस्य तत्सम्बन्धिनि अन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे आकारादेशो वा भवति । अष्टाभिः, अष्टभिः । अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः । अष्टासु, अष्टसु । प्रियाष्टाः, प्रियाष्टा । प्रियाष्टौ, प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टाभिः, प्रियाष्टभिः । [illegible] । अष्टननुनासिकत्वः इत्यनुनासिकोच्चारणात् आत्वेऽनुनासिकत्वाश्रयणमित्याकारोऽनुनासिको न भवति[4] । सुपीति किम् ? अष्टगुणी । अष्टगुणिः ।

रायः स्मि ॥१।२।२२०॥ रै इत्येतस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा हकारादौ भकारादौ च सुपि परे आकारादेशो भवति । राः । राभ्याम् । राभिः । राभ्यः । रासु । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्—अतिराभ्यां कुलाभ्याम् । अतिरासु कुलेषु । स्मीति किम् ? रायौ । रायः । सुपीति किम् ? रैद्रुमम् । रैभावः ।

त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥१।२।२२१॥ त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रीलिङ्गेऽर्थे वर्तमानयोस्तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि[5] वा सुपि परे यथासङ्ख्यं तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः । तिस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्यन्ति । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्यन्ति । तिसृभिः । चतसृभिः । प्रियतिसा । प्रियचतसा देवदत्तः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्युक्तलक्षणाभावः (?) भवति । प्रियतिसृणी, प्रियतिसॄणि इत्यादौ रोऽनचोऽच्युरित्यनचीति प्रतिषेधाद् बलवतोऽपि नमः पूर्वं तिसृभावः । स्त्रियामिति किम् ? त्रयः । चत्वारः । प्रियास्तिस्रो यस्य प्रियतिः, प्रियचत्वारोऽस्याः स्त्रियाः प्रियत्रिः प्रियचतुरी न स्त्रियामिति न भवति । सुपीति किम् ? प्रियत्रिकाभो भवत् प्रियत्रिकः[6] । प्रियचतुष्कः । इको ह्रस्वादि सुपि प्रियत्रि कुलम् । इत्युपि तु—प्रियत्रि ।

रोऽनचोऽच्युः ॥१।२।२२२॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्ऋकारस्यानदुङ्कस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा अजादौ सुपि परे रेफादेशो भवति । तिस्रः तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्यन्ति । चतस्रः तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्यन्ति । प्रियतिस्र आनतम् । प्रियचतस्र आनतम् । प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । अनच इति किम् ? प्रियतिसृणी । प्रियचतसृणी । प्रियतिसॄणि । प्रियचतसॄणि । नपुंसकेऽप्यत एव वचनात् तिसृभावः । अचीति किम् ?

१. सः, सा, सकः म० । २. परमसः क० म० । ३. –ष्टानां त्यदा—क०, म० । ४. –त्वेऽनतु—म० । ५. –न्धि न इति क०, म० । ६. प्रियत्रिका—क०, म० ।

तिसृभिः । चतसृभिः । ऋदिति किम् ? तिसृचतस्रोरत्वादौ मा भूत् । [1]दत्यनित्यादेरन्त्यस्वादौ नाम्न तु बाध्यते नाम्न्यतिसृचतसृष्[2] इति प्रतिषेधात् । तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

ङ्यौङि नीचो वा ॥१।१।२२३॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोरुपसर्जनयोः ऋकारस्य अनप्यस्वरादौ ङि[3] औङि चादौ[4] सुपि परे रेफादेशो भवति वा । प्रियतिस्रि । प्रियचतस्रि । प्रियतिसरि । प्रियचतसरि । प्रियतिस्रौ । प्रियचतस्रौ । प्रियतिसरौ । प्रियचतसरौ । प्रियतिस्रः । प्रियचतस्रः । प्रियतिसरः । प्रियचतसरः । प्रियतिस्रम् । प्रियचतस्रम् । प्रियतिसारम् । प्रियचतसारम् । ङ्यौङीति किम् ? प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । नीच इति किम् ? तिस्रः । चतस्रः । परमतिस्रः । परमचतस्रः । चतसर्याद्युदात्तनिपातनमिति विवक्षुरा-देशो विहितस्तद्रूपानुकरणे । अनप इति किम् ? प्रियतिसृणी । प्रियचतसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसृणि । अचीति किम् ? प्रियतिसृ[6] कुलं पश्य ।[7]

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने अमोघवृत्तौ प्रथमा-ध्यायस्य[8] द्वितीयः पादः समाप्तः ।

[तृतीयः पादः]

क्रोष्टुः ॥१।३।१॥ स्त्रियामिति[9] वर्तते । क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां वर्तमानस्य ऋकारादेशो[10] भवति । क्रोष्ट्री[11] । क्रोष्ट्र्यः[12] । क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्ट्रीभिर्हितः । पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्टु-भी रथैः । पञ्चक्रोष्टुषु[13] क्रोष्ट्रीः क्रोष्टूनां[14] चेत्युक्तौ तृच्भावे पञ्चक्रोष्टुभी रथैरिति [क्रोष्टृष्वुक्तिर्गतौ] क्रोष्ट्रीर् इत्युच्यते इत्यत्र नेति[15] तद्धित इति पुम्भावो न भवति । पञ्चक्रोष्टारौ रथौ, पञ्चक्रोष्टारः रथाः इत्यत्रैकदेशस्य[16] विकृतस्यानन्यत्वात् क्रोष्टुभावः ।

गुरूपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिञः ष्यङ् ॥१।३।२॥ अनार्षेऽपत्ये स्त्रियां यौ विहिताविणिञौ प्रत्ययौ तदन्तस्य शब्दरूपस्य[17] गुरूपोत्तमस्य ष्यङादेशो भवति । उत्तमशब्दो ऽन्त्यवचनस्तत्प्रभृतीनामन्त्यमाहु तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरु उपोत्तमं यस्य तत्(द्)गुरूपोत्तमम् । अणिञन्तं[18] करीषगन्धेरपत्यं स्त्री कारीष-गन्ध्या । कौमुदगन्ध्या । दैवदत्त्या । जैनदत्त्या । वाराह्या । बालाक्या[19] । औदमेध्या । औडुलोम्या । शाल-लोम्या[20] । ञित्वादणिञोरेवादेशो गुरुग्रहणाद्—गुरोरुपोत्तमात्[21]—अनेकहल्व्यवधानेऽपि ष्यङ् । अन्यथा येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपीत्येकहल्व्यवधान एव स्यात् । दीर्घग्रहणमेव क्रियेत । गुरूपोत्तमस्येति किम् ? औपगवी । कापटवी । दाक्षी । प्लाक्षी । अनार्ष इति किम् ? वासिष्ठी[22] । वैश्वामित्री । अपत्य इति किम् ? अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री कान्यकुब्जी । अणिञ इति किम् ? आर्ती भागी निदाघम् । स्त्रियामिति किम् ?

---

१. ङ्यौङ्युतौपदस्यार् म० टि० । —एवस्मात् क० टि० । २. चतुष्ट क०, म० । ३. ङ्यौ क०, म० । ४. चादादौ म० । ५. चतसर्याद्यु—क०, म० । ६. अत्र इत्योऽव्यवर्तमाने लुग्वनन्तपक्षे स्थानिवत्त्वेन रेफः स्यात् , क०, म० टि० । ७. पश्य । सू० ४०३ क०, म० । ८. —प्रथमाध्याय—क०, म० । ९. इयमत्र सिद्-धिनि येषु प्रविविक्तिरर्थेषु भवति लोकस्य स्त्रीपुंनपुंसकानि प्रोच्यन्ते तानि लोकेन ॥ न पुनः—स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमित्यस्य प्रायिकत्वादिति महोपाध्याय-वर्द्धमानः क०, म० टि० । १०. —कार आदेशो क०, म० । ११. क्रोष्ट्रिः क० । १२. —ष्ट्र्या क्रोष्ट्र्यं क्रो—क०; म० । १३. —षु रथेषु क्रो—म० । १४. क्रोष्टृ इत्य एव त्युक्तौ क०, म० । १५. वाच्यादिति पित्वम् क०, म० टि० । १६. —देशविकृ—म० । १७. —रूपस्य श—म० । १८. वोपमानादिति—इत् करीषगन्धिः पश्चात् अद् ङ् सापत्ये अञ अत इञिति इञ् वा तयोर्द्वयोरपि ङादेशः उभयत्रापीदमेवोदाहरणम् क० । क० टि,—ष्यङादेशः—उभयत्राप्येकमेव (च चारणम्) वोदाहरणम् , म० टी० । १९. याल्लाक्या क०, म० । २०. गोत्रे बाह्वादिभ्यः—इति ञ् । सब्रह्मचारीति न लुक् । क० म० । २१. गुरोरुत्तमात् क० म० । २२. शिवाद्यृष्यन्धककुरुणिकुरुभ्योऽपत्येऽण् , क०, म० टि० ।

कारोपदन्धो वाराङ्गिः, पुमान्, बहुकारोपबन्धा । निर्वाङ्गिः स्त्री इत्यत्र स्त्रियामित्यधिकारो विशेषणार्थः भवति । दकारोऽवक्षदिति विशेषणार्थः । ङकारः शिदङिति वर्जितपर्युदासार्थः । सौधर्मि[1] । आगस्त्यी । भो जिङ्की । आलम्बी । औशाकमानीति गौरादिपाठाद् ङी ।

गोत्रावयवे वृद्धे ॥१।३।३॥ गुरुरोशमत्येति नानुवर्तते । प्रकोशीकारादुत्पाभिधानसादत्यसकाशो गोत्रम् । अप्रधानं गोत्रं [3]गोत्रावयवः । स्त्रियामपत्ये वृद्धसंज्ञके गोत्रावयवेऽर्थे विहितयोरणिञोः ष्यङादेशो भवति । पुणिकस्यापत्यं वृद्धं स्त्री पौणिक्या । भौणिक्या । गौप्ता । मौख्यर्या । पुणिकादयः कुलाख्या अनुपिप्रभवा अपि लोके गोत्राणीत्युपचर्यन्ते । [4]तत्राप्राधान्यविवक्षायामयं ष्यङ् । वृद्ध इति किम् ? अनन्तरे न भवति दौण्डिकी । मौण्डिकी । अनार्षे इति किम् ? गौतमी । भौरिकी । भौलकी[5] गौरादिः । अनुक्तोत्तमार्थं वचनम् ।

क्रौड्यादिभ्यः ॥१।३।४॥ क्रौड इत्येवमादिभ्योऽपत्यमात्रे विहितस्य अण इञश्च स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । क्रौडस्यापत्यं स्त्री क्रौड्या । लौड्या । क्रौड्या । आड्या । व्याड्या । आपिशल्या । चोपन्तः अपत्यमण् चौपयत्या । चैटयत्या । शैकयत्या । क्रौड, लौड, आड, व्याड, आपिशल, अदजिल, सूरौक, सूलौकि, कपिष्ठल, शालास्थल, शालामुखार्थी, चोपयत्, चैटयत्, शिकयत्, शीतयत्—इति क्रौड्यादयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् ।

दैवयज्ञि-शौचिवृक्षि-सात्यमुग्रि-काण्ठेविद्धिभ्यो वा ॥१।३।५॥ देवयज्ञ शुचिवृक्ष सत्यमुग्र काण्ठेविद्ध इत्येतेभ्य इञः स्त्रियामपत्ये ष्यङादेशो भवति वा । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या । शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री । काण्ठे[7]विद्ध्या । काण्ठेविद्धी ।

सूर्याभोज्ये युवति क्षत्रिये ॥१।३।६॥ सूर्याभोज्ये इति सूरभोजशब्दौ स्त्रियां ष्यङादेशान्तौ निपात्येते यथाक्रमं युवतिः क्षत्रिया च चेदभिधेया भवति । सूर्या युवतिः प्राप्तयौवना मानुष्यर्थः[8] । अन्ये—सूतसम्बन्धिनी युवतिः सूर्या न सा सर्वेत्याहुः । सूता कन्या । भोज्या भोजवंशजा क्षत्रियेत्यर्थः । भोजाऽन्या ।

नृदुगिदश्चोऽस्वस्रादेर्ङी ॥१।३।७॥ नकारान्तात् ऋकारान्तात् स्वस्रादिवर्जात् उगिदन्ताद् अञ्चत्यन्ताच्च शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति । न—राज्ञी । तक्ष्णी । दण्डिनी । छत्रिणी[10] । ऋत्—कर्त्री । हर्त्री । प्रसवित्री । प्रलवित्री । तकारः किम् ? प्रियतॄ । अतितृ स्त्री । उगित्—भवती । महती । गोमती । यवमती । पचन्ती । पठन्ती । अतिभवती । अतिमहती । अतिपुंसी । निर्गोमती । भवती महतीत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सत्पाठेऽप्यवयवाभावेनोगित्त्वम् । अञ्चः—प्राची । प्रतीची । अवाची । उदीची । उगित्त्वात् सिद्धेऽञ्चतिग्रहणं—उगिद्ग्रहणे धातोरुगितोऽग्रहणार्थम् । उखास्रत् । पर्णध्वत् कन्या । अस्वस्रादेरिति किम् ? स्वसा । परमस्वसा । [11]अस्वसा । अतिस्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्रः । चतस्रः । इति चतस्रोः स्वस्रादिषु पाठः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन या सा अतिचतस्रा कन्या तेनापि सिद्धं भवति । पञ्चकुमार्यः सप्तरोहिण्य इत्यत्र नाम्नायाः सङ्ख्यायाः [12]युष्मदस्मदोरिवालिङ्गत्वान्न भवति ।

न ह्वपोऽनुर्वनः ॥१।३।८॥ ह्वपः परो यो वन्प्रत्ययः ततः स्त्रियां ङीप्रत्ययो न भवति । न चेत्, स ह्वप् ऋवर्णदेशावयवः (स्यात्) । यज्वा[13] । राजयुध्वा । अतियज्वा । सहयुध्वा स्त्री । ह्वप इति किम् ? [14]धीवरी । पीवरी । अपावरी । राजकृत्वरी । सहकृत्वरी । अनुरिति किम् ? शर्वरी ।

पादो वा ॥१।३।९॥ पाद(द्) इत्येतदन्ताच्छब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति वा । [15]द्विपदी

१. सौधर्मी म० । २. प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् क०, म०, टि० । ३. गोत्रो क०, म० । ४. तत्राप्रधानवि—म० । ५. भौलिकी म० । भौडिकी क० । ६.–यत् चैदयत् शि–क०, म० । ७. काण्ठेविद्ध्या, काण्ठेविद्धी क०, म० । ८. अङ्गजानां हि सूर्यायामयोग्यं कालयापनम् क०, म०, टि० । ९. ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्य सम्बन्धिनी सूर्या क०, म०, टि० । १०. दोश्रित्रितोत् क०, म०, टि० । ११.–सा सस्वसा क०, म० । १२. युष्मदस्मदी अव्यक्तलिङ्गौ षट्सञ्ज्ञकास्त्रिषु समाः । 'युष्मदस्मल्लिङ्गं त्र्ययम्' इत्यमरः क०, म०, टि० । १३. भूयजाङ्वाभिषदुद्दाण् क्वनिप् ईत्यनयवशिर्यावनो रः क०, म०, टि० । १४. शमञ्ज्वनितित वन् । वनोऽयम् ङ्यां वनो रः क०, क०, टि० । १५. द्विपदी, द्विपात्, त्रिपदी त्रि–क०, म० ।

द्विपाद् । त्रिपादी, त्रिपाद् । पादिति कृतसमासान्तः[1] पादशब्दः सन्बहुव्रीहिरिति योगं विभज्य पादः द्विपदा व बहुव्रीहेरिति वा विज्ञायते ।

कुम्भपद्यादौ ॥१।३।१०॥ कुम्भपदी-इत्येवमादौ पादन्तात्पाच्छब्दान्तात् स्त्रियां निपातं ङी… भवति । कुम्भपदी । कलशपदी । द्रौणीपदी । सूत्रपदी । जालपदी । एकपदी । अष्टापदी । शतपदी । … मुनिपदी । दासीपदी । गोधापदी । सूकरपदी । सुपदी । विपदी । निपदी । [3]अर्धपदी । कुणिपदी । कृष्णपदी शकृत्पदी । [6]असुसंख्योपमानपूर्वस्यात एव बहुव्रीहौ पद्भावः । सं[7] प्रत्ययः पाद(द)न्तात् प्रत्ययसन्नियोग… थेदितव्यः ।

ऋच्याङ् ॥१।३।११॥ पाद् इत्येतदन्तात्पच्छब्दान्तादृचि स्त्र्यर्थमभिधेयायाम् आङ्प्रत्ययो भवति त्रिपदा ऋक्[5] । चतुष्पदा ऋक् । [6]परत्वादन्त्यात्वात्कुत्वं वाधित्वा पद्भावः । ङकार उत्तरार्थः । ऋचीति किम् द्विपदी देवदत्ता ।

मन्नःबहुव्रीहेर्न च ॥१।३।१२॥ मन्नन्तात्पच्छब्दान्ताद् अन्नन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियां वर्तमान आङ्प्रत्ययो भवति । यश्च प्रत्ययः प्राप्नोतीति स च न भवति । एवं[8] ईकल्पं भवति । दामे । दामाः । दामानौ दामानः । पामे । पामाः । पामानौ । पामानः । सीमे । सीमाः । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिम्ने । अतिमहिमा अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः । अनिनस्मं(न्म)ग्रहणेऽर्थवताऽनर्थकेन च अन् बहुव्रीहिः । प्रियश्वे । प्रियश्वा प्रियश्वानौ । प्रियश्वानः । प्रियगुवे । प्रिययुवाः । प्रिययुवानौ । प्रिययुवानः । प्रियमघवे । प्रियमघवाः । प्रि मघवानौ । प्रियमघवानः । सुपर्वे । सुपर्वाः । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । प्रियधर्मे । प्रियधर्माः । प्रियधर्माणौ प्रियधर्माणः । बहुराजेति इनवतो वेति भवति तेन मुक्ते बहुराजे । बहुराजाः । बहुराजानौ । बहुराजान अन्निति बहुव्रीहेर्विशेषणादिह न भवति ।[10] सुपर्वी । शकटिनी । अन्निति पृथग्विज्ञाने नन्-ग्रहणमतिरिच्यते बहुव्रीहेरिति किम् ? अति पर्वणो दृष्टिः । अतिपिन्व्वेति तदन्तविज्ञानान्नेति निषेधाद्व्वेत्याद्यर्थम् ।

अजाद्यताम् ॥१।३।१३॥ अज इत्येवमादीनामकारान्तानां शब्दानां वाच्यानां स्त्रियां योत्य… अत आप्रियत्वं प्रत्ययो भवति । अजादीनां बाधकबाधनार्थमकारान्तानां परिगणनम् । अजा । अश्वा । एडका चटका । कोकिला । मूषिका । अत्र जातिलक्षणस्य ङ्यो[12] बाधः । बाला । होढा । पाका । वत्सा । मन्दा । विला कन्या । अत्र वयोलक्षणस्य पूर्वापहाणा[13] निपातनाण्णत्वम् । परापहाणा अत्र टिलक्षणस्य । [14]त्रिफला अत्र द्विगुलक्षणस्य । कुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा[15] । अत्र हलन्तत्वादत इत्यप्राप्तिः तथा पाठाकज्चाद्दनाः लोपाभावः । अतः कारीषगन्ध्या । क्रौड्या । खट्वा । देवदत्ता । या । सा । खट्वादीनामकारान्तत्वम्-अतिखट्वः प्रियखट्वः । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्वः । एवा खट्वप्रयोगापुर्देशात्वं निगृह्यते । आकारः किम् कीलालपाः कन्या हल् ङ्याब् दीर्घात्सुगिति सोर्लुग् न भवति । बहुवचनं पञ्चाभिव्यक्त्यर्थं तेन तदन्तव… न्यायेन स्त्रियां भवति । इह न भवति पञ्चानामजानां समाहारः पञ्चाजी । दशाजी । इत्येव च अजकी तदन्तादपि भवतीति महाजा । नाम अजशब्दः पृथगाभूतावदन्तेति इति नादन्तस्य[16] वृत्तिः । तथा च व्या…

---

१. सुसङ्ख्याद्यादरत्यः … उक् क०, म०, टि० । २.–दी, सूत्रपदी सूत्रदोणिपदी मु–क म० । ३. आर्द्रपदी क०, म० । ४. अंशत–क०, म० । ५. स सप्रत्ययोपादानात् प्र–क०, म० ६. पादोऽपदत्यंति परसूत्रत्वात् क०, स०, टि० । ७. सकृत्पदे पदुपाधितं तदुपाधित्वेति पुरस्कृत भव क०, म० टि० । ८. अनुप्रत्ययः पश्चाद् ङीप्प्रतिषेधः । तत्र ङीप्प्रत्ययात् प्रत्ययो भविष्यति क०, म०, टि० ९. अनिन्नस्मन्ग्रहणेष्व अर्थवता–अनर्थकेन च तदन्तविधिः क०, म०, टि० । १०.–िर राक्षसी सद्–क म० । ११. विकल्पते क०, म०, टि० । १२. बाधा म० । १३.–णा–अपरावासना विना० क०, म० १४. त्रिफला तु फलत्रिका, इत्यमरः क०, म०, टि० । १५. द्विगुसमा (क० द्विगुःपमा) धिग्द्रुप काठरापि यत्र शास्त्रदृशामपि । चैत्यलोकादते न स्यात् प्राणी देवविशा मतिः ॥ देवं परमात्म विशतीत्यनन्यशरणीभूय संश्रयतीति क्विबन्तादजाद्यताप् क०, म०, टि० । १६. नादन्तस्य वृत्तिः म० । महाजा नाम जातिरेव क०, म०, टि० ।

सिद्धिः । महाश्वा चेति स्वशब्दार्थविशावर्तं । इतः परं तत्सम्बन्धिभ्यामेव स्त्रियां प्रत्ययः ।[1]

टिड्ढण्ढेयणञ्गौरादिभ्यः ॥१।३।१४॥ अत इति वर्तते तदधिकारम्भेवं विशेषणं टितः टण् ढ[2] इत्ये-ताभ्यामिकारो य इञ् अपदेऽकारः—अतः-अजवत प्रत्ययाद् गौरादिभ्यश्च स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीप्रत्ययो भवति । टित्—कुरुचरी । मद्रचरी । पचमाना[3] । पठिता[4] विशेष्यत्वानिकानुबन्धत्वान्न भवति । सागरी । सुरापी । इत्यादौ टित्त्वमनकाशमिति भवति । ठण्—लाक्षिकी । शालाकिकी । प्रास्थिकी । कौटुम्बिकी । पकारः किम् ? धनिका । अस्तूपिका । ढ—सौपर्णेयी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ढः स्त्रियां नास्तीति सानुबन्धको गृह्यते । इञ्—सौरक्षामी । भौनियती भगरी । इकारप्रश्लेषः किम् ? बाराहा । बालाक्या । अण्—औपगवी । कापटवी । कुम्भकारी । नगरकारी । कार्दिगन्ध्या । कौमुदगन्ध्या । गौतमस्यापत्ये गौतमा बाल्येऽण्यणोऽकारस्य ग्रहणान्न भवति । प्रोक्तेऽण् न स्त्रियाम् । गौतम्यादी ते स्त्रियो गौतमेनत्र प्रोक्तेऽणो ङी लुग्विषये न जायते । अञ्—औत्सी । औदपानी । गौरादिभ्यः गौरी । मत्सी । मनुषी । गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, हृद,[5] गवय, मुकय, शिङ्ग, भृङ्ग, पद, पट, द्रुण, द्रोण, हरीत,[6] काण, पटर,[7] उकण, आमलक, कुवल, बदर, बिम्ब, तर्कार,[11] शर्कर, हरिण, सालव,[12] शष्कुण्ड, गडुज, सुषव, पाण्डश, आनन्द, आढक, सृपाट, चाण्डुश,[13] सूर्यसूच, पूष, सूष, मूष, बलाहक,[14] सल्लक, मालत, धातक, वेतस, वृस, अतस, उभय, भृङ्ग, मह,[15] मठ, छेद, श्वन, मेद, सौधर्म, अनडुह, भौलिङ्गि, आलम्बि, आलक्र,[16] औदाहमानि, भौरिकि, भौलिकि, आरट, कटेट, नाट, मुलाट, अधिकार, सुन्दर, मन्दर, मण्डल, पट, पिण्ड, तूर्द, सूर्द, गूर्द, पाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कदल, तरुण, तलुन, अनडुही, अनड्वाही, अश्वहायणी, पृथिवि,[17] विकल, विष्कल, आश्मरथ्य, काल्य, मैत्र,[18] एहि, पर्येहि, अराल, उदपिद, षण्ड, नद, भष, प्लव, चर, गर, तर, चोर, गाह, सूद, देव, पिप्पल,[19] कौशातक, सनन्दीलक, करीर इति गौरादिराकृतिगणः । सप्रत्ययपाठः पुंभावनिवृत्त्यर्थः । अनडुहीभार्यः । अनड्वाहीभार्यः ।[20] दलुगशुनाद् इत्येके । पञ्चानडुहिः ।[21] दशानडुहिः । पाठादेव चानडुहः स्त्रियामुकारस्य वा आम्प्रदेशः औ ननभावश्च ।

यञोऽपाद्यात् ॥१।३।१५॥ यञ्प्रत्ययान्तात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति न चेत् स यञ् प-शब्दाद्यदन्तशब्दाच्च परो भवति ।[22] गार्गी । वात्सी । अपाद्यादिति किम् ? गौ नदा । शार्कराक्ष्या । पौतिमाष्या । अगस्त्यः । दक्षगाद्यादिति प्रतिषेध आदर्शः । यदेतत् प्रतिषेधोत्तर एव विधिः स्यादुत्तरत्र पादादग्रहणं क्रियेत लोहितादिवत् ।

यञञलोहितादिशकलान्तकौरव्यासुरिमाण्डूकाड्डुफङ् ॥१।३।१६॥ यञो यञन्तेभ्यो लोहितादिभ्यः शकलपर्यन्तेभ्यः कौरव्य आसुरि माण्डूक इत्येतेभ्यश्च स्त्रियां वर्तमानेभ्यो डुफङ् इत्ययं प्रत्ययो भवति । यञ्—गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । गौकक्ष्यायणी । शार्कराक्ष्यायणी । पौतिमाष्यायणी । आवष्ट्या-यनी । आवटस्यास्य गौरादिपाठाद् ङी तेनायमपवादोऽस्येव भवति । यञ् लोहितादि शकलान्त (?) लौहित्यायनी ।

---

१. अत्र सम्भवव्यभिचारो स्तः विशेषणत्वेऽपि न दोषः, तत्रेह प्रकरणे विशेषणम् । यत्र तु विशेषणत्वे दोषः—तत्र विशेष्यस्येव विज्ञायते क०, म०, टि० । २. ठण् ढ इत्यत्र णकारः—ठकारढकाराभ्यां सह युज्यते कथं दृष्टादृष्टन्यायेन क०, म०, टि० । ३. अत्र स्थानिवद्भावादित्त्वम् क०, म०, टि० । ४. पठिता क०, म० । लटि च । लाक्षणिकत्वादागमस्य इट् क०, म०, टि० । ५.—न्धकारीणां—क०, म० । ६. भौनियती क०, म० । ७. टा श्रोयते क. म. । ८.—गवयो रामः, सुमङ्गो लाक्षकलव्याक । मुकय गन्धर्वाः । मतान्तर-बोधनार्थं पुंस्यपाठः क०, म०, टि० । ९. हरीतिण, हरयाण, क०, म० । १०. [illegible] क०, म० । ११. तर्कर क०, म० । १२. —र्कर सालन्द क०, म० । १३. सूर्म क०, म० । १४. बलाहक क०, म० । १५. मरे क०, म० । १६. आलम्बि, आलकिच, कालम्बि, औदा—क०, म० । १७. विकली, विष्कली क० म० । १८. मैत्र्य क०, म०, टि० । १९. कौशातक क०, म० । २०. लुगभावार्थं क०, म० । २१. दशान-डुवाहिः, क०, म० । २२. गार्गादिसंज्ञा क०, म०, टि० ।

सरसीरथायनी । वाभ्रव्यायनी । शाकल्यायनी । कौरव्य–कौरव्यायणी । आसुरी–आसुरायणी[2] । मण्डूक—माण्डूकायनी[3] । यञः पूर्वस्य च लिखितिरिति ईकारग्रहणम् । लोहितादेरयमेव यञः स्यादित्युपादानम् । तस्य यञिति विशेषणं किम् ? लोहिता शाकली । यद्वार्थमाबिति ङी लोहितादिशकलान्तस्यानन्तग्रहणं पूर्वोत्तरव्युदासार्थं तत्रोभयं भवति—आरमायणी, आरमायणायनी । गार्गी, कण्ड्वायनी । सूत्रेऽपि एवकार आसुरेरिकारस्य लुग्भवः । लुग्वर्जितो दकारो श्रुयः । परास्त्रेण दीनत्वयनायाबिबोध विधिरित्यनेकप्रत्ययविधिर्युक्तम् ।

वयस्यनन्त्ये[6] ॥१।३।१७॥ आदिमं कालकृतावस्था । वयसि अनन्त्ये वर्तमानादकारान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी[7] । वधूटी । चिरण्टी । अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा । स्थविरा । अत इति किम् ? शिशुः । उत्तानशया । लोहितपादिका[1] । द्विवर्षा । त्रिवर्षा । वयः प्रतीतिः । बाला[10] वत्सेत्यादिरजादिः ।

बहुव्रीहेः सङ्ख्यादेर्हायनात् ॥१।३।१८॥ सङ्ख्यादेर्हायनशब्दान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां वर्तमानाद् वयसि गम्यमाने ङीप्रत्ययो भवति । द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । शतहायनी । वडवा ।[11] वयसि चतुर्भ्यो हायनस्य णत्वम् । बहुव्रीहेरिति किम् ? शते हायनेषु सम्भूता जाता भवा वा शतहायना । सङ्ख्यादेरिति किम् ? गतहायना । हायनादिति किम् ? द्विवर्षा । त्रिवर्षा । वयसीति किम् ? त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ।

दाम्नः ॥१।३।१९॥ दामन्नित्येतदन्तात् सङ्ख्यादेर्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति । अनवतो वेति विकल्पस्यापवादः । द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी । दाम्न इति किम् ? द्विगुणा रज्जुः । सङ्ख्यादेरिति किम् ?[12] उद्दाम । उद्दामानम् । उद्दाम्नी वाऽनवतो नस्य ।

ऊध्नः ॥१।३।२०॥ ऊधस्शब्दान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति । कुण्डोध्नी । घटोध्नी । महोध्नी । पीवरोध्नी । अनवतो वेति विकल्पे वचनम् । स्त्रियामूधसश्च इति समासान्ते । पञ्चभिः कुण्डोध्नीभिः क्रीतः पञ्चकुण्डोधीति[13] न स्यात् ।

अशिशोः ॥१।३।२१॥ अशिशुरित्येतस्माद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति । न विद्यते शिशुर्यस्याः सा अशिश्वी । बहुव्रीहेरिति किम् ? न शिशुः—अशिशुः ।

अनतो वा ॥१।३।२२॥ अनतः यस्य क्वचिद् अनादेशो भवति तस्मादनन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति वा । तेन सुक्ते[14] निषेधाड्प्रत्ययो भवतः । बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ । बहुराज्ञ्यः । बहुराजानौ । बहुराजानः । बहुराजे । बहुराजाः । बहुधीवरी । बहुधीवर्यौ । बहुधीवर्यः । बहुधीवानौ । बहुधीवानः । बहुधीवे । बहुधीवाः । बहुव्रीहेरिति किम् ? अतिराज्ञी । निस्तक्ष्णी । अनत इति किम् ? प्रियपथानौ । प्रियपथानः । प्रियपथे, प्रियपथाः । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । सुपर्वे, सुपर्वाः । अप ईकारान्तोऽयमेव ।

नाम्नि ॥१।३।२३॥ नाम्नि संज्ञायां विषये अनन्तो बहुव्रीहेः स्त्रियां नित्यं ङीप्रत्ययो भवति । अधिराज्ञी, सुराज्ञी नाम ग्रामः ।[15] आड्प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

१. कुमारिकन्यः क०, म०, टि० । २. अत इञ् क०, म०, टि० । ३. गतामण्डूकाद्वा इञ्च क०, म०, टि० । ४. काण्डी क०, म० । ५. सान्तरप्रत्ययस्योदाहरणं गार्गीति । यञुपो वर्तते—इति टी । निरन्तर-नानाप्रत्ययस्योदाहरणमिदम्—गार्ग्यायणीति । यञ्जिति प्रकृत्य पश्चात् फक् इति, एकप्रत्ययस्योदाहरणमिदम्, गार्गीति शुद्धमिति टी क०, म०, टि० । ६. अनन्त्य इति—अन्त्यवयसो निषेधादन्त्यप्रत्ययसोरगमिदम्, वृद्धेति शुद्धमिति टी क०, म०, टि० । ७. कुमारी, किशोरी, बर्करी, कर । कलभी-ईत्युक्तम् । अतएव नञोऽत्र पर्युदासोऽर्थः क०, म०, टी० । ८. चिरिण्टी क०, म० । ९. अथेदित्र वयो गम्यते न शब्दात् क०, म०, टि० । १०. बाला क०, म० । ११. वयसि चतुर्भ्यो हायनस्य णत्वम् । १२. अपवादविषयेऽपि क०, म०, टि० । १३. कुण्डी चेति क०, म० । १४. मतान्तबहुव्रीहेश्च क०, म०, टि० । १५. म०, टि० ।

अनाच्छादनाज्जातेः पूर्वपदात् क्तादजातकृतमितप्रतिपन्नात् ॥१।३।२४॥ अनाच्छादनं यः जातिस्तद्वाचिनः पूर्वपदात् परो यः क्तान्तो जातकृतमितप्रतिपन्नशब्दवर्जितस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां वर्तमानात् (ङ्) ङीप्रत्ययो भवति । शङ्खभिन्नी । ऊरुच्छिन्नी । गलकोत्कृत्ती । केशलूनी । अनाच्छादनादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना । वसनच्छन्ना । जातेरिति किम् ? मासयाता । संवत्सरयाता । पूर्वपदादिति किम् ? दिग्धशङ्खभिन्ना । विषमोरुच्छिन्ना । क्तादिति किम् ? दन्तप्रिया । जातादिवर्जितादिति किम् ? दन्तजाता । स्तनजाता । दन्तकृता । दन्तमिता । दन्तप्रतिपन्ना । बहुव्रीहेरिति किम् ? पादपतिता । शल्याङ्गुलिच्छिन्ना ।

पाणिगृहीतीति पत्नी ॥१।३।२५॥ पाणिगृहीतीत्येवं प्रकारो ङ्यन्तो बहुव्रीहिः साधुर्भवति । पत्नी भार्या चेदभिधेया भवति । पाणिगृहीती पत्नी । करगृहीती । पाणिधृती । करात्ती । पत्नीति किम् ? पाणिगृहीताऽन्या ।[3] पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् । पत्नीत्येतस्मादेव निपातनात् [4]पतिशब्दस्य भार्यायां नकारादेशः ।

वाऽस्वाङ्गात् ॥ १।३।२६ ॥ अनाच्छादनमस्वाङ्गं या जातिस्तद्वाचिनः पूर्वपदात् परो यः क्तान्तः जातकृतमितप्रतिपन्नवर्जितस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति वा । [5]शार्ङ्गजग्धी । शार्ङ्गजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती । सुरापीता । अस्वाङ्गादिति किम् ? शङ्खभिन्नी । [6]ऊरुच्छिन्नी । पूर्वेण नित्यं भवति । अनाच्छादनादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना । वसनच्छन्ना । जातेरिति किम् ? मासयाता । संवत्सरयाता । पूर्वपदादिति किम् ? प्रियशार्ङ्गजग्धा । प्रियपलाण्डुभक्षिता । क्तादिति किम् ? शार्ङ्गप्रिया । अजातकृतमितप्रतिपन्नादिति किम् ? कुण्डजाता । कुण्डकृता । कुण्डमिता । कुण्डप्रतिपन्ना । बहुव्रीहेरिति किम् ? सुरापीता ।

असहनञ्विद्यमानान्नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठात्पुच्छसंयोगोपान्त्यात् स्वाङ्गात् समासात् ॥१।३।२७॥ सह नञ् विद्यमान इत्येतद्वर्जितादस्वाङ्गवाचिनः पूर्वपदात्परं

---

१. कालाकृतिसुखादिभ्यो वा—इति पूर्वनिपातः स्त्रियाम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रंस्यते तत्स्त्रियां वर्तमानात्(न्) ङ्यः स्वार्थे भवतीत्ययोऽधिकारो ज्ञातव्यः । वक्ष्यति अजादीनाम्, टाप् (डाप् म०) अजा, देवदत्ता, स्त्रियामित्येव अजः देवदत्तः । यदि स्त्रियामभिधेयायामिति स्यादेकत्वात् स्त्रीत्वस्य द्विबहू न स्याताम् । अनेकत्वोत्पत्तिश्च गौर्यौ गौर्यः गौरितरा स्त्रियामित्यस्य भावप्रधानत्वात् सामानाधिकरण्यञ्च गौरी देवदत्तेति । स्त्रियामेकाश्रया मृदः—इत्यस्तुपगमे च भूतमियं नारी कारणमियं कन्येति भूवादेः स्त्रीत्वं प्रसज्येत । ततः स्त्रियामिति विषयनिर्देशः प्रकृतिविशेषणम् । स्त्रीत्वमिह प्रत्ययधर्मो व्यापकत्वादभिधेयस्य न वस्तुधर्मः । शब्दो हि कर्णशष्कुलीकुहरमनुसरन्तमात्मान्वयिनं लिङ्गसङ्ख्यावन्तं प्रत्ययमादधाति । स चान्तरङ्गोऽभिधेयः यद्यथादिषु खट्वादिषु च विद्यते तत्र स्त्रीत्वं कल्पितमन्तरेण व्यज्यते यथाकारणनियमाविधानमितानुमितेति । क्वचिदेकैकान्यापेक्षेण स्वार्थः स्त्रीत्वम्—यथा गौरियं अश्वमिर्त्वियम् अनन्यापेक्षेण च यथा स्वसा, दुहिता । क्वचिद्व्यतिरेकेण व्यवहितेन वीरणं, कौञ्जी, यथा स्त्रादिभिः च लिङ्गः, वातलः । तदुभयमपि सामान्येन विशिष्टेन यथा दारानिः भ्रूभिः कोलाहलैः पत्रकोपटुभिः रथैरिति । क्वचिदन्तरेणानेकस्येन यथा कारिता, हारिणिका । निरन्तरेण गार्ग्यायणी तदुभयेनानेकेन वात्स्यायनिका । क्वचिदेकेन सर्वा (खट्वा, यदा) शक्तिः । यदुक्तं पक्षान्तरेण तेनान्यानपेक्षेण विशिष्टा । सान्तरेतरलिङ्गसम्बन्धेऽलिङ्गदर्शनम्—इति लैङ्गिकलिङ्गलक्षणानि क०, म०, टि० । २. पाणिगृहीतीत्यादयः इति क०, म०, टि० । ३. यस्याः यथाकथञ्चित्पाणिर्गृहीतः सा पाणिगृहीता क०, म०, टि० । ४. पुंयोगे नकारः पत्युर्भार्या पत्नी चित्तविशेषस्वामिनीत्यर्थः । पुंयोगादन्यत्र पतिरियमस्य ग्रामस्य क०, म०, टि० । ५. शार्ङ्गजग्धी, शार्ङ्गजग्धा क०, म०, । शार्ङ्गं जग्धमनया (सा) शार्ङ्गजग्धी कालाकृतिसुखादिभ्यो वा, इति पूर्वनिपातः क०, म०, टि० । ६. शङ्खो भिन्नोऽस्याः (इति) क०, म०, टि० । ७. ऊरुच्छिन्नी क०, म० ।

नासिकादि यच्च बह्वचः संयोगोपान्त्यान्यत्[1] स्वाङ्गम्। तच्छब्दरूपं तदन्तादकारान्तात् समासात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति। दीर्घनासिकी, दीर्घनासिका। तलोदरी, तलोदरा। बिम्बोष्ठी। बिम्बोष्ठा। समजङ्घी, समजङ्घा। चारुदन्ती, चारुदन्ता। लम्बकर्णी, लम्बकर्णा। तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा। मृदुङ्गी, मृदङ्गा। तनुगात्री, तनुगात्रा। कलकण्ठी, कलकण्ठा स्त्री। अबह्वच्संयोगोपान्त्यात्—[3]सुकेशी, सुकेशा। सुस्निग्धी, सुस्निग्धा। स्निग्धकेशी, स्निग्धकेशा कन्या। पृथुस्तनी, पृथुस्तना रामा। बहुकेशी, बहुकेशा रथ्या। दीर्घमुखी, दीर्घमुखा शालिका। असहनञ्विद्यमानादिति किम्? सहनासिका। अनासिका। विद्यमाननासिका। सकेशा। अकेशा। विद्यमानकेशा। नासिकादेरिति किम्? पृथुजघना। महाललाटा। पृथुगुल्फा। चारुगुल्फा। चारुपादा। चारुप्रकोष्ठा। नासिकादिग्रहणं बह्वच्संयोगोपान्त्यार्थम्। स्वाङ्गादिति किम्? शुकनासिका शाला। [5]बहुशोफा। बहुकफा। बहुज्ञाना कन्या। दीर्घमुखा शाला। समासादिति [6]समासमात्रार्थे [7]निरोष्ठी। निरोष्ठा। अतिकेशी। अतिकेशा माला। निष्केशी, निष्केशा यूका। प्राप्तकेशी, प्राप्तकेशा शिखा। अलङ्केशी, अलङ्केशा स्त्री। अन्यथा बहुव्रीहेरेव स्यात्। द्विगोः परत्वान्नित्यमेव—द्विपादी। त्रिपादी। अस्वाङ्गादिति किम्? मुखनासिका। पाणिपादा। कल्याणपाणिपादेत्यत्र स्वाङ्गसमुदायो न स्वाङ्गम्। तदङ्गत्वेऽपि न भवति। पूर्वपदादिति किम्? तुङ्गदीर्घनासिका। स्निग्धप्रियकेशा। अत इति किम्? कल्याणपाणिः। चारुशिखा। स्त्रियामिति किम्? दीर्घनासिकः। दीर्घमुखः।

[8]अविकारोऽद्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते।
[9]च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु॥

दीर्घजिह्वाः[10] ॥१।३।२८॥ दीर्घजिह्व इत्येतस्मात् स्वाङ्गान्तात् समासात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति। दीर्घजिह्वी, दीर्घजिह्वा कन्या। योगविभागो दीर्घजिह्वान्तात् समासादिति नोपादाना विज्ञायते।

पुच्छात् ॥१।३।२९॥ असहनञ्विद्यमानादस्वाङ्गवाचिनः पूर्वपदात् परं यत् स्वाङ्गवाचि पुच्छ इति तदन्तात् समासात् स्त्रियां वा ङीप्रत्ययो भवति। कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा। निष्पुच्छी, निष्पुच्छा। असहनञ्विद्यमानादिति किम्? सहपुच्छा। अपुच्छा। विद्यमानपुच्छा। योगविभाग उत्तरार्थः।

कबरमणिविषशरात् ॥१।३।३०॥ कबर मणि विष शर इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्यः परं यत्स्वाङ्गवाचि पुच्छेति तदन्तात् समासात् स्त्रियां ङीप्रत्ययो नित्यं भवति। [11]कबरपुच्छी। मणिपुच्छी। विषपुच्छी। नित्यार्थं वचनम्।

पक्षाच्चोपमानात् ॥१।३।३१॥ उपमीयते येन तदुपमानं तद्वाचिनः पूर्वपदात् परं यत्पक्ष पुच्छ इति तदन्तात् समासात् ङीप्रत्ययो भवति। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेना।

न नखमुखान्नाम्नि ॥१।३।३२॥ नखमुखान्तात् समासात्संज्ञायां विषये ङीप्रत्ययो न भवति। शूर्पणखा। वज्रणखा। गौरमुखा। कालमुखा। नाम्नीति किम्? [12]शूर्पणखी रक्षसी। चन्द्रमुखी कन्या।

1. सूत्रात् क०, म०, टि०। २. आकर्णाच्छिद्रति तथा नरगात्राणीत्युदयादि क०, म०, टि०। ३. बह्वच्त्वान्न ङी भवति क०, म०, टि०। ४. सुगुल्फा क०, म०। संयोगोपान्त्यः क०, म०, टि०। ५. शोफस्तु श्वयथुः शोथः इत्यमरः क०, म०, टि०। ६. तत्पुरुषसमासमात्रादि स्यादित्यर्थः क०, म०, टि०। ७. प्रादिषु प्रादयः—इति समासः क०, म०, टि०। ८. अविकारादीनां बहुशोफादीनि क्रमेण प्रत्युदाहरणानि क०, म०, टि०। ९. च्युतनिभयोर्मूलोदाहरणे पटुकेशी इत्यादि। क० म०, टि०, १०. दीर्घजिह्वात् क०, म०। ११. कर्बुरवाची कुजलवाची वा कबरशब्दः क०, म०, टि०। १२. णोऽस्मेरिति सूत्रस्य ज्ञापकत्वेन समुदाये नाम्नीत्युक्तत्वात्। अत्र समुदायेनानाम्न्यावाच्यत्वेन न सम्भवति क०, म०, टि०।

क्रोडादिभ्यः ॥१।३।३३॥ क्रोडाद्यन्तात् समासात् स्त्रियां ङीप्रत्ययो न भवति। कल्याणक्रोडा। कल्याणखुरा। क्रोड, खुर, [1]गोण, उख, नाल, शफ, गुद[2] इति क्रोडादिः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयं तेन सुभगा। [3]सुकरा।

करणात् क्रीतात् ॥१।३।३४॥ करणवाचिनः पूर्वपदात् परो यः क्रीतेति तदन्तात् समासात् स्त्रियां वर्तमानात् (द्) ङीप्रत्ययो भवति। वस्त्रक्रीती। वसनक्रीती। करणादिति किम्? सुक्रीता। दुष्क्रीता। क्रीतादिति किम्? वस्त्रकृता। वसनकृता। समासादिति किम्? वस्त्रेण क्रीता। वसनेन क्रीता। पूर्वपदादिति किम्? मनसा क्रीती। विभक्तिः तद्व्यवायहेतिः पक्षे न स्यात्।

क्तादल्पे ॥१।३।३५॥ करणपूर्वपदात् क्तप्रत्ययान्तात् समासात् स्त्रियां वर्तमानात् पूर्वपदार्थस्याल्पत्वे गम्यमाने ङीप्रत्ययो भवति। [4]अभ्रविलिप्ती द्यौः। सूपविलिप्ती पात्री। अल्पमेघेत्यर्थः। अल्प इति किम्? चन्दनानुलिप्ता कन्या। अनल्पेनेत्यर्थः।

द्विगोः ॥१।३।३६॥ अकारान्तात् (द्) द्विगोः स्त्रियां वर्तमानात् (द्) ङीप्रत्ययो भवति। [5]पञ्चपूली। दशपूली। पञ्चखट्वी। [6]दशखट्वी। पञ्चतक्षी। दशतक्षी। [7]द्विगोरह्नोऽटीति—[illegible]।

परिमाणादेव लुचोऽबिस्ताचितकम्बल्यात् ॥१।३।३७॥ सर्वत आरोहितः [8]परिणाहस्तम्भमानं परिमाणं प्रस्थादि। बिस्त आचित कम्बल्य इत्येतच्छब्दवर्जितं यत्परिमाणमपि तदन्तादेव द्विगोरकारान्तादणादिप्रत्ययस्य लुचि सत्यां तदन्तात् स्त्रियां वर्तमानात् (द्) ङीप्रत्ययो भवति। द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीता द्विकुडवी। त्रिकुडवी। द्व्याढकी। त्र्याढकी। परिमाणादिति किम्? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। दशाश्वा। द्विशता। त्रिशता। एवकार इष्टनियमार्थः। द्वयोः कुडवयोः समाहारः—द्विकुडवी। त्रिकुडवी। लुच इति किम्? समाहारे नियमो मा भूत्। पञ्चानामश्वानां समाहारः पञ्चाश्वी। दशाश्वी। अबिस्ताचितकम्बल्यादिति किम्? द्वाभ्यां [10]बिस्ताभ्यां क्रीता द्विबिस्ता। त्रिबिस्ता। द्व्याचिता[11]। त्र्याचिता। [12]द्विकम्बल्या। त्रिकम्बल्या। द्विपरमबिस्तेत्यादौ अवयवावयवोऽपि समुदायावयवो[13] भवति। बिस्तादिविशिष्टोत्तरपदान्तस्य वा प्रतिषेधः। केवलान्तस्य च व्यपदेशिवद्भावेनेति प्रतिषेधः।

[14]**काण्डादक्षेत्रे ॥१।३।३८॥** काण्डान्तात् (द्) द्विगोर्लुचि सत्यां तदन्तात् स्त्रियां वर्तमानादक्षेत्रे विषये ङीप्रत्ययो भवति। द्वे काण्डे [15]प्रमाणं यस्याः[16] द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्रीता वा द्विकाण्डी। त्रिकाण्डी। अक्षेत्र इति किम्? द्विकाण्डा। त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। काण्डं परिमाणं नेति नियमेन प्रतिषेधे वचनम्।

पुरुषात् प्रमाणाद्वा ॥१।३।३९॥ आयामः प्रमाणं प्रमाणवाची यः [17]पुरुषशब्दः तदन्तात् (द्) द्विगोर्लुचि सत्यां स्त्रियां वर्तमानात् (द्) ङीप्रत्ययो वा भवति। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः द्विपुरुषी, द्विपुरुषा। त्रिपुरुषी, त्रिपुरुषा परिखा। प्रमाणादिति किम्? द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा। त्रिपुरुषा वडवा। प्रमाणस्यापरिमाणत्वान्नियमेन प्रतिषेधे वचनम्। समाहारे तु नित्यमेव ङी भवति। द्वयोः पुरुषयोः समाहारो द्विपुरुषी। त्रिपुरुषी।

१. गोण क०, म०। २. गुद क०, म०। ३. सुकल्या क०, म०। ४. चित्रं जगदीशसुरिवोद्धवाह योऽभ्रविलिप्ताऽभ्युदितार्यमेव इति माघः क०, म०, टि०। ५. पञ्चपूली, दशपूली क०, म०। पूली स्त्री तृणपुञ्जिका—इति वैजयन्ती क०, म०, टि०। ६. द्विगोरह्नोऽट् क०, म०, टि०। ७. द्विगोरह्नोऽडिति क०, म०। ८. उत्सेधतः क०, म०, टि०। ९. विशालतायाश्च क०, म०, टि०। १०. सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे क०, म०, टि०। ११. आचितं दश भाराः स्युः। शाकटो भार आचितः क०, म०, टि०। १२. कम्बलमर्हतीति कम्बल्यम्—ऊर्णा पलशतमिति महोपाध्यायवर्धमानः क०, म०, टि०। १३. यथा पुंसोऽङ्गुलिः क०, म०, टि०। १४. काण्डं धनुरिति जैनेन्द्रम्। षोडशहस्तप्रमाणं काण्डमिति वर्धमानः क०, म०, टि०। १५. तदस्य प्रमाणमस्मादट्। तस्य द्विगोः संशये चेति लुक् क०, म०, टि०। १६—यस्याः सा द्वा—क० म०। १७. पुरुषः चतुर्हस्त इति वर्धमानसूरिः क०, म०, टि०।

नः पत्यन्तस्य ॥१।३।४०॥ पतिशब्दान्तस्य शब्दस्य स्त्रियां वर्तमानस्य नकारादेशो भवति वा[1] । गुणविशेषणात्मकस्यापीति[2] । वृद्धपत्नी, वृद्धपतिः । स्थूलपत्नी, स्थूलपतिः । अतिपत्नी, अतिपतिः । ग्राम-पत्नी, ग्रामपतिः । अन्यपदार्थं[3] बहुव्रीह्यपूर्वार्थम् । बहुपत्नी, बहुपतिः ।

सपत्न्यादौ ॥१।३।४१॥ सपत्न्यादिषु स्त्रियां वर्तमानेषु यः पतिशब्दस्तस्य नित्यं नकारादेशो भवति । सपत्नी । एकपत्नी । नित्यार्थमर्थं समुदायनिपातनं समानस्य[6] सभावार्थं[7] पुम्भावार्थं च । सपत्नीभार्यः । समान, एक, वीर, पिण्ड, पुत्र, भ्रातृ इति सपत्न्यादिगणः ।

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यावविधवागर्भिण्योः ॥१।३।४२॥ पतिवत्न्यन्तर्वत्न्याववियवागर्भिणीयोर्याया पति-शब्दात् मतुप् भर्तृविवक्षायां निपात्यते । अन्तर्वत्नीति गर्भिण्यामन्तःशब्दादधिकरणप्रधानात्मतुर्वक्तव्यः । ङीप्रत्ययस्तु पूर्वेण सिद्धः । पतिवत्नी अविधवा । अन्तर्वत्नी गर्भिणी । अविधवागर्भिण्योरिति किम् ? पतिमती [8]पृथ्वी । अन्तरस्यां शालायामस्तीत्यन्तर्वती शाला ।

रोहिणरेवतात्सामर्थ्ये[9] ॥१।३।४३॥ रोहिण रेवत इत्येताभ्यां नक्षत्रे स्त्रियां ङीप्रत्ययो भव-ति । रोहिणी । रेवती । नक्षत्र इति किम् ? अन्यत्र[10] रोहिणा । रेवता ।

नीलात् प्राण्योषध्योः ॥१।३।४४॥ नीलशब्दात् प्राणिनि ओषधौ च स्त्रियां वर्तमानात् ङी-प्रत्ययो भवति । नीली गौः । नीली वडवा । नीली ओषधिः । प्राण्योषध्योरिति किम् ? नीला शाटी । नीला कलशाली ।

नाम्नि क्ताच्च वा ॥१।३।४५॥ नीलशब्दात् क्तप्रत्ययान्तात् च शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानात् नाम्नि संज्ञायां वा ङीप्रत्ययो भवति । नीली, नीला[11] । प्रवृद्धविलूना ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजात् ॥१।३।४६॥ केवलादिभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यो नाम्नि ङीप्रत्ययो भवति । केवली । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्य-कृती । सुमङ्गली । भेषजी । नाम्नीति किम् ? केवला । मामिका । मामकशब्दस्याणन्तत्वाद् ग्रहणं नाम्नि नियमार्थम् ।

कुण्ड[12]भाजगोणस्थलनागकुशकामुककटकबरात् पात्रश्रोणावपनाकृत्रिमस्थूलायस-मैथुनेच्छाश्रोणिकेशवेशे ॥१।३।४७॥ कुण्ड भाज गोण स्थल नाग कुश कामुक कट कबर इत्येतेभ्यः शब्देभ्यः पात्र श्रोणा आवपन अकृत्रिम स्थूल आयस मैथुनेच्छा श्रोणि केशवेश[13] इत्येतेष्वर्थेषु वर्तमानेभ्यो ङीप्रत्ययो भवति । कुण्डी पात्रम् । [14]कुण्डान्या । भाजी श्राणा पक्वा । भाजान्या । गोणी आवपनम् । [15]गोणान्या । स्थली अकृत्रिमा । स्थलान्या । नागी स्थूला । नागान्या । अन्यत्र नागी प्रत्युदाह्रियते । जातौ तु जातिलक्षणो ङीप्रत्ययो भवति । कुशी[16] आयसी । कुशान्या[17] । कामुकी मैथुनेच्छुः । कामुकान्या । कटी श्रोणिः । कटान्या । कबरी केशवेशः । कबरान्या । जानपदी वृत्तिश्चेत् । आनपदान्येल्लेके । सर्वत्र[18] आनपदैर्दर्शयेत् ।

आर्यत्र्यक्षत्रियाद्वाऽन् ॥१।३।४८॥ आर्य क्षत्रिय इत्येताभ्यां स्त्रियां वर्तमानाभ्यां वा आन्-

१.—देशो वा भवति न० । २. 'वा' पदं क० प्रतौ नास्ति । ३.—गुणोऽन्यपदार्थेऽपीति इति क०, म० । ४. ङी वृद्धपत्नी, वृद्धपतिः वृ—क०, म० । ५. सुपः प्राग् बहुव्रीहिसंज्ञायामपि परिशिष्यः—इति बहुपत्नी क०, म०, टि० । ६. समासस्य क०, म० । ७. पुम्भावाभावार्थं क० म० । ८. सपत्नाः । ९. पृथिवी क०, म० । १०. कथं रेवतीरमणो रामः ? रेवती शुष्करेवती ? रेवत् शब्दो वत्वन्तोऽस्ति । कथं रोहिणी ? रोहिणीशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । ११.—सा प्रवृद्धविलूनी प्र—क०, म० । १२. कुण्डं देवशलाकार्थे विशेषेण काव्यकृत्ये । कुण्डः कुण्डः स्यात् जारजन्मा बली गुर्वेऽपि च । क०, म०, टि० । १३.—तेषु वर्तमानेभ्यो विहितेभ्यर्थे—क०, म० । १४. पात्र इत्यर्थः क०, म०, टि० । १५. सम्भवेत्या क०, म०, टि० । द्वारं क०, म०, टि० । १६. कुशी मत्स्यबन्धोपकारः क०, म०, टि० । १७. काष्ठस्थाने वज्राकृतिः क०, म०, टि० । १८. आनपदेर्देशभ्यन्तरे क०, म० ।

स्वार्थे प्रत्ययो भवति । अर्याणी, अर्या । क्षत्रियाणी, क्षत्रिया । आर्यक्षत्रियाभ्यां विधिः । धवयोगे तु परत्वात् ङी भवति । आर्यस्य भार्या आर्यी । क्षत्रियी इति ।

धवाद्योगादज्येष्ठादिभ्यः ॥१।२।४९॥ धवो भर्ता तदभिधायिनोऽकारान्तात् शब्दरूपाद् योगात् तत्संबन्धात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति ज्येष्ठप्रकारान् वर्जयित्वा । प्रष्ठस्य भार्या प्रष्ठी । प्रचरी । गणकी । महामात्री । एते प्रष्ठादयः शब्दाः सोऽयमित्यभिसंबन्धाद् भार्यायां वर्तन्ते । तस्यैव विवक्षायां प्रष्ठी प्रचरीति भवति । कौमारी कुमार्यां भवः कौमारो[2] भर्ता । कुमारीमपूर्वपतिमुपयच्छते तस्य भार्या कौमारीति प्रत्यासत्तेः सैवापूर्वपतिः कुमार्युच्यते । धवादिति किम् ? प्रसूता [3]प्रतिबुद्धा । योगादिति किम् ? देवदत्तो धवः । देवदत्ता भार्या स्वत एव न तद्योगात् । अत्र न भवति । अज्येष्ठादिभ्य इति किम् ? ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । गोपालिका । पशुपालिका ।

पूतक्रत्वग्निवृषाकपिकुसितकुसीदादैङ् च ॥१।२।५०॥ पूतक्रतु अग्नि वृषाकपि कुसित कुसीद इत्येतेभ्यो धवाख्येभ्यस्तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीप्रत्ययो भवति । ऐकारश्चैषामन्त्यादेशः ।[4] पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी । अग्नायी । वृषाकपायी[5] । कुसितायी । कुसिदायी । कुसितकुसीदयोः पूर्वेण ङी सिद्धः । ऐकारार्थमिहोपादानम् । ऐङिति ङकार आदेशत्वद्योतनार्थः ।

मनोर्वा ङैच् ॥१।२।५१॥ मनुशब्दाद् धवाख्याद् तद्योगात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति वा ङीसंनियोगे चास्य ऐजन्त्यादेशः । मनोर्भार्या मनायी, मनावी, मनुः । ङैजिति ङकार आदेशत्वसूचनार्थः ।

मातुलाचार्योपाध्यायादान् च ॥१।२।५२॥ मातुल आचार्य उपाध्याय इत्येतेभ्यो धवाख्येभ्यस्तद्योगात् स्त्रियामर्थे वर्तमानेभ्यो वा ङी आन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । आनि नुडागमश्च इति । मातुली, मातुलानी, मातुला । आचार्यी, आचार्यानी, आचार्या । आचार्यानीति क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः । उपाध्यायी, उपाध्यायानी, उपाध्याया ।

वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान् ॥१।२।५३॥ वरुण इन्द्र मृड भव शर्व रुद्र इत्येतेभ्यो धवाख्येभ्यः तद्योगात् स्त्रियां वर्तमाने आनिति प्रत्ययो भवति । वरुणस्य भार्या वरुणानी । इन्द्राणी । मृडानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । पुनः आन्ग्रहणं पृथग्भावार्थम् ।

सूर्याद्देवतायाम् ॥१।२।५४॥ सूर्यशब्दाद् धवाख्याद् तद्योगाद् देवतायां स्त्रियां वर्तमानाद् आन् प्रत्ययो भवति । सूर्यस्य भार्या देवता सूर्याणी । देवतायामिति किम् ? सूरी अन्या ।

आङ् ॥१।२।५५॥ सूर्यशब्दाद् धवाख्यात् तद्योगाद् देवतायां स्त्रियां वर्तमानाद् आङित्ययं प्रत्ययो भवति । सूर्यस्य भार्या देवता सूर्या । एवं च देवतायां द्वैरूप्यं भवति । योगविभाग उत्तरत्र आनोऽनुवृत्त्यर्थः ।

यवनयवाल्लिपिदुष्टे ॥१।२।५६॥ यवन यव इत्येताभ्यां यथाक्रमं लिपौ दुष्टे चार्थे स्त्रियां वर्तमानाभ्यामान् प्रत्ययो भवति । यवनानां लिपिर्यवनानी । यवनान्या । दुष्टो यवो यवानी । यवान्या ।

हिमारण्यादुरौ ॥१।२।५७॥ हिम अरण्य इत्येताभ्यामुरौ महत्यर्थे स्त्रियां वर्तमानाभ्यामान् प्रत्ययो भवति । उरु हिमं हिमानी । हिमान्या । उर्वरण्यमरण्यानी । अरण्यान्या ।

वेतोऽक्तिनो ङी ॥१।२।५८॥ इकारान्तादक्तिवन्तात् शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानाद् वा ङीप्रत्ययो भवति । शकटिः, शकटी । अटिः, अटी । अङ्गुलिः, अङ्गुली । धमनिः, धमनी । अशनिः, अशनी । अरणिः,

१. अर्याणी स्वतन्त्रार्या स्यात्, क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । क०, म० टि० । २. –री भ–क०, म० । ३. –ता परिसृ–क०, म० । ४. –मन्त्यादे–क०, म० । ५. 'हरविष्णू वृषाकपी' । 'वृषाकपायी श्रीगौर्योः' इत्यमरः । क०, म०, टि० ।

भरणी । शकृत्करिः, शकृत्करी वत्सः । आत्मंभरिः, आत्मंभरी स्त्री ।[1] अक्तिन इति किम् ? कृतिः, धूतिः । नकारः किम् ? रन्तिः[2], रन्ती । केचिदक्तिन इति क्तिन्तदृशाद्धात्वनुबन्धयवान्तादेवायं विधिः । क्तिरिति[3] क्तिरर्थः सर्वोऽपि विज्ञायते तेन अङ्गुलिः । निष्कौशाम्बिः । पलाशिः । हानिः । काकुत्स्थिमाकार्षी । अक्तिनिति आहत गुणादिसिद्धो न । [illegible] । पूर्वो ह्यो ध्यप्रहित इति पुनर्ग्रहणम् ।

गुणादुतोऽस्वोऽखरोः ॥१।३।५९॥ अस्वः परो य उकारस्तदन्ताद् खरुशब्दवर्जिताद् गुणवचनात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति वा । पटुः, पट्वी । मृदुः, मृद्वी कन्या । गुणैकाश्रयैः स्त्रीत्वादेरासत्तो द्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः । गुणादिति किम् ? आखुरियम् । चिकीर्षुरियं कन्या । उत इति किम् ? श्वेतेयं कन्या । तकारः किम् ? ह्रस्वोऽपि विधन् पटू स्त्री । अस्व इति किम् ? पाण्डुरियम् । वल्गुरियम् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्याद् अवर्णादेरेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते । अखरोरिति किम् ? खरुरियं[9] कन्या ।

द्रव्याश्रयो गुणो द्रव्यं क्रिया[10] पूर्वपरात्मिका ।
आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्[11] ॥

चन्द्रभागान्नद्याम् ॥१।३।६०॥ चन्द्रभागशब्दान्नद्यां स्त्रियां ङीप्रत्ययो वा भवति । चन्द्रभागी, चन्द्रभागा । एवंनाम नदी । चन्द्रभागान्या । पाठान्तरम्—चन्द्रभागान्नद्याम् । तत्र चान्द्रभागी, चान्द्रभागा नदी । चान्द्रभागान्यः ।

बह्वादेः ॥१।३।६१॥ बहु इत्यादिभ्यः शब्देभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङी प्रत्ययो भवति वा । बह्वी, बहुः । तन्नामस्त्री[12] काचित् । गुणवचने तु पूर्वेणैव सिद्धः । पद्धतिः, पद्धती । पद्धतिशब्दात् क्तिन्नन्तत्वात् नेदविकल्पे ङीप्रप्राप्तिः । चण्डी, चण्डा । अराली, अराला । उपाध्यायी, उपाध्याया । अदेरपादेर्ङीप्रसङ्गः ङी इत्यो वक्तव्यः । स्त्रियां लिङ्गम् बाधया अत एव पाठात् भवति । बहु, पद्धति, चण्ड, अराल, उपाध्याय, कमल, कृपण, विशाल, विसङ्कट, विकट, भरुज, कल्माण, उदार, पुराण इति बह्वादिः ।

शोणश्येतैतहरितभरतरोहिताद्वर्णात्तो नश्च ॥१।३।६२॥ शोण श्येत एत हरित भरत रोहित इत्येतेभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यो ङीप्रत्ययो वा भवति तत्संनियोगे च तकारस्य नकारादेशः । शोणी, शोणा । श्येनी, श्येता । एनी, एता । हरिणी, हरिता । भरणी, भरता । रोहिणी, रोहिता । लोहिनी, लोहिता इति लोहितादिवत्वात् सिद्धम् । शोणादिग्रहणं किम् ? श्वेता च पीता । वर्णादिति किम् ? अन्यत्र शोणा । श्येता । एता । चकारो नकारस्य ङीसंनियोगशिष्टार्थः[13] ।

---

१. स्त्री । इदिति किम् ? धनुः । पशुः । तकारः किम् ? नीः । सेनानीः स्त्री । अक्तिन । म०
२. नामि क्तिः वक्तुं दीर्घस्येति लुग्दीर्घो न भवतः ११३।२४। पेक्षणीति दीर्घः । हन्मन्यमिति प्राप्ते लुक्च । क०, म०, टि० । ३. –ति न क्ति– क०, म० । ४. क्तिरितिश: क०, म० । ५. गुणमात्रोऽपि स्त्रीत्वादभावात्–द्रव्यवाचिनः–तत्रत्य विधिः । सत्त्वे निविशते पैति पृथग्जात्यादिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ सत्त्वे द्रव्ये निविशते समुदेत्याश्रयति तावत् । स गुण इति संबन्धः । द्रव्यादपैत्य सत्त्वमि सदा पुनि पदानि तु । नानागुणवतां पृथग्जातिषु दृश्यते । यथा हरितादिशब्देषु—आधेयः कार्यो-दर्यामिति लुगतः । यथा वस्त्रे पुष्पयोगाद् गन्धः आक्रियाजोऽति शब्दः म०, टि० । कार्यो यथा वा पुष्पयोगाद् गन्ध आक्रियाजोऽतिशब्दः क०, टि० । ६. नेत्यध्वते यथाकाशादिषु यदा संयोगो विभागो वा असत्त्वप्रकृति-द्रव्यस्वभावरहितो निर्गुण इत्यर्थः । क०, म०, टि० । ७. व्यवधानमर्वर्णावर्थः । द्वौ वर्णौ प्रकृतमर्थं गमयतः । क०, म०, टि० । ८. उकारानुस्वारयोः सद्भावान्न भवति । क०, म०, टि० । ९. खरुर्मेद् दृपे दर्पे हये श्वेते तु वाच्यवत् । क०, म०, टि० । १०. पूर्वापरं परिस्पन्दम् अन्यत्स्वरूपेत्यर्थः । क०, म०, टि० । ११. सा जातिः सर्वविधलिङ्गभाग् न भवतीत्यर्थः । म०, टि० । सर्वाणि लिङ्गभाग् न भवतीत्यर्थः क०, टि० । १२. –नामा का– क०, म० । १३. –शिष्टार्थः, क०, म० ।

क्नोऽसितपलितात् ॥१।३।६३॥ असित पलित इत्येताभ्यां वर्णवाचिभ्यां स्त्रियां ङीप्रत्ययो भवति वा तत्सन्नियोगे च तकारस्य नकारादेशः । असिक्नी, असिता । पलिक्नी, पलिता । क्न इति ककारो नानुबन्धः । तथा च नकार एवान्तादेशः क्रियेत यथा नः वश्यन्तस्येति ।

कालशबलसारङ्गपिशङ्गपिङ्गलकल्माषात् ॥१।३।६४॥ काल शबल सारङ्ग पिशङ्ग पिङ्गल कल्माष इत्येतेभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां नित्यं ङीप्रत्ययो भवति । काली । शबली । सारङ्गी । पिशङ्गी । पिङ्गली । कल्माषी । वर्णादिति किम् ? काला । शबला । सारङ्गा । पिशङ्गा । पिङ्गला । कल्माषा । योगविभागो नित्यार्थः ।

[१]**जातेरस्त्रीयशूद्रात्** ॥१।३।६५॥ यदस्त्र्यर्थं जातिवाचि तदन्तादकारान्तात् शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति न चेत् तदन्तं शूद्रशब्दो वा भवति । कुक्कुटी । मयूरी । व्याघ्री । कच्छपी । तटी । हरीतकी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी । कठी । बह्वृची । द्रोणी । कुटी । पात्री । [२]स्त्रीत्वेऽप्यस्त्रीत्वं न विरुध्यते तथा दर्शनात् । जातेरिति किम् ? शुक्ला कृता देवदत्ता । अस्त्रीयशूद्रादिति किम् ? यूका । मक्षिका । क्षुद्रा । क्षत्रिया । शूद्रा । मत्सी । मनुषी । ऋ(रु)ष्यी । तुला । गवयी । मुकयीति [३] ... प्रतिषेधो[४] भवत्यत इत्यधिकारादुदान्तस्य तकार-गौरादिः । य इत्यस्य ग्रहणमिति स्यानिवद्भावो नेति ... प्रतिषेधः । योगलक्षणो[५] भवत्येव शूद्रस्य भार्या ... महाशूद्रीति समुदायात् ङी जातिलक्षणस्यायं प्रतिषेधः । ... शूद्री । अत इति किम् ? आखुः । तित्तिरी ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या सामान्यमपरे विदुः ॥

पाककर्णपर्णवालान्तात् ॥१।३।६६॥ पाक कर्ण पर्ण वाल इत्येतदन्तात्जातिवाचिनः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति । क्षणपाकी । ओदनपाकी[६] । आखुकर्णी । शङ्कुकर्णी । शालिपर्णी । पृश्निपर्णी । गोवाली । अश्ववाली । आसां जातीनामस्त्रीत्वं[७] नास्तीति वचनम् ।

पुष्पादसत्काण्डप्रान्तशतैकाञ्चः ॥१।३।६७॥ सत् काण्ड प्रान्त शत एक अञ्च इत्येतद्वर्जितात् परो यः पुष्पशब्दः तदन्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति । शङ्खपुष्पी । सुवर्णपुष्पी । सदादिप्रतिषेधः किम् ? सत्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ।

फलादसम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डात् ॥१।३।६८॥ सम्भस्त्रा अजिन एक शण पिण्ड इत्येतद्वर्जितात् परो यः फलशब्दः तदन्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति । दासी[८] फली । समादि-प्रतिषेधः किम् ? सम्फला । भस्त्राफला । अजिनफला । एकफला । शणफला । पिण्डफला ।

---

१. –द्रिति किम् ? क०, म० । २. आकृतिग्रहणा जात्य(ति:) लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्य(त)न निर्ग्राह्या गोत्रं तु चरणैः सह ॥ क०, म०, टि० । ३. [illegible] क०, म०, टि० । ४. –निषेधो न भव– क०, म० । ५. –क्षणं भ– क०, म० । ६. [illegible] क०, म०, टि० । ओदनस्य पाक इव पाकोऽस्याः सा ओदनपाकी क०, म०, टि० । प्रवृत्तिनिमित्तं जातिर्मा भूत् । अतिप्रसंग इति ... सा जातिरस्तु । तदभावेऽप्युपदेशमात्रा-त्जातित्वमस्तीत्यर्थः । ब्राह्मण्यादेर्जातित्वे(त्वं) कथं लिङ्गानां च न सर्वभाक् । ब्राह्मणी, वृषली, द्रोणी, कुटी, पुत्री । न चैवमतिव्याप्तिर्यदृच्छा शब्दानामजातित्वात्—नहि देवदत्ता नाम काचिदेव जातिः लौकिकोऽपि प्रतीयते लिङ्गेषु तदन्तम्, तदीयत्वमादिषु सकृदेकदाऽख्याता सती निश्चयेन ग्राह्या जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम्—न सङ्केतादिरपि तु इह जातिवाचिन इत्यर्थः । तथा च देवदत्ता कारणा शुक्लत्वमादिषु ... गोत्रं च लौकिकमपत्यमात्रं द्वितीय-मातिप्रसंगो येन व्याप्तत्वं नास्तीति जातिग्रहणमिहानर्थकं स्यात् । ... चरणसंबन्धेन क्रियार्थम् । कठी, बह्वृची । जातेरिति किम् ? ... दर्शने सूत्रार्थम् । नाडायनी, चारायणीति ... कृता शुक्ला । क०, म०, टि० । ७. कुक्कुटी, मयूरी, व्याघ्री, कच्छपी ... ८. –सी पुष्पफली सभा –म० ।

मूलान्नञः ॥१।३।६९॥ नञ्वर्जितात् परो यो मूलशब्दस्तदन्तादजातिवाचिनः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति । दर्भमूली । अनञ इति किम् ? अमूला ।

नुरितः ॥१।३।७०॥ इकारान्तान्नुर्जातिर्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीप्रत्ययो भवति । अवन्ती । कुन्ती । आङ्कुरवती । [1]वात्स्यायनी । दाक्षी । प्लाक्षी । औदमेयी । नुरिति किम् ? तित्तिरिः । इत इति किम् । विट् । दरद् । तकारः किम् ? अवन्तीयतेः क्विप् अवन्तीः स्त्री । जातेरिति किम् ? [2]निष्कौशाम्बिः कन्या ।

ऊङुतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः ॥१।३।७१॥ उकारान्तान्नृजातिवाचिनः अप्राणिजातिवाचिनश्च स्त्रियां वर्तमानादूङ्प्रत्ययो भवति युगन्तान् रज्ज्वादींश्च वर्जयित्वा । [3]कुरूः । इक्ष्वाकूः । ब्रह्मबन्धूः । शिवबन्धूः । अप्राणिजातेः—अलाबूः । कर्कन्धूः । दीर्घोच्चारणं ब्रह्मबन्धूरित्यादौ कब्बाधनार्थम् । दीर्घोच्चारणे हि प्रश्लेषेण द्वावूकारौ विहितौ भवतः, तत्र द्वितीयः कब्बाधनार्थो भवति । उत इति किम् ? विट् । [4]दरद् । तकारः किम् ? अतिचमूः[5] । निर्वधूः । ऊङ्प्रत्ययोऽपि ह्रस्वः स्यात् । अप्राणिनश्चेति किम् ? आखुः । कृकवाकुः । जातेरिति किम् ? पटुः । चिकीर्षुः कन्या । अयुरज्ज्वादिभ्य इति किम् ? अध्वर्युरियं कन्या । रज्जुः । हनुः । रज्ज्वादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ।

ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥१।३।७२॥ ऊरूत्तरपदात् शब्दरूपात् स्त्रियां वर्तमानाद् औपम्ये गम्यमाने ऊङ्प्रत्ययो भवति । नागनासोरूः । कदलीस्तम्भोरूः । करिकरभोरूः । लाघवार्थमूर्वन्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं किम् ? वृत्तगाम्यूरुः । औपम्य इति किम् ? वृत्तोरुः ।

सहसफसहितसंहितलक्ष्मणवामादेः ॥१।३।७३॥ सह सफ सहित संहित लक्ष्मण वाम इत्येवमादेरुत्तरपदात् ऊरुशब्दात् स्त्रियां वर्तमानादूङ्प्रत्ययो भवति । सहोरूः । सफोरूः । सफशब्दः संश्लि[6]ष्टार्थः । सहितोरूः । संहितोरूः । लक्ष्मणोरूः । वामोरूः ।

बाह्वन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि ॥१।३।७४॥ बाह्वन्तात् कद्रुशब्दात् कमण्डलुशब्दाच्च स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नि संज्ञायां विषये ऊङ्प्रत्ययो भवति । मद्रबाहूः । भद्रबाहूः । कद्रूः । कमण्डलूः । नाम्नीति किम् ? वृत्तबाहुः । कद्रुः । कमण्डलुः ।

नारी सखी पङ्गूः श्वश्रूः ॥१।३।७५॥ नारी सखी पङ्गूः श्वश्रूः इत्येते शब्दाः स्त्रियां वर्तमानाः ङ्यूङ्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । नारी इति नृनरयोः ङी नारादेशश्च नारी स्त्री । सखी इति सखिशब्दात् सखशब्दाच्च बहुव्रीहौ ङीप्रत्ययः सखी स्त्री । पङ्गूः इति पङ्गुशब्दादूङ्प्रत्ययो निपात्यते । पङ्गूः स्त्री । श्वश्रूः इति श्वशुरशब्दस्य धवयोगलक्षणे जातिलक्षणे च ङीप्रत्यये प्राप्ते ऊङ् प्रत्ययः । अकारोकारयो[7]र्लोपश्च । श्वश्रूः स्त्री ।

यूनस्तित् ॥१।३।७६॥ युवन्शब्दात् स्त्रियां वर्तमानात् तित्प्रत्ययो भवति । ङीप्रत्ययापवादः[8] । युवतिः । तकारः [illegible] ।

ङ्यां वनोरः ॥१।३।७७॥ ङीप्रत्यये परे वनो रेफादेशो भवति । धीवरी । पीवरी । बहुधीवरी । बहुपीवरी । ङ्यामिति किम् ? धीवा । बहुधीवा । शुनी । अतिशुनी । [illegible][9] ।

लुगतः ॥१।३।७८॥ ङीप्रत्यये परे पूर्वस्याकारस्य लुक् (लोपो) भवति । कुमारी । [illegible] । अत इति किम् ? पट्वी । कर्त्री ।

---

१. गार्ग्यायणी । दाक्षी । प्ला– क०, म० । २. निष्कौशाम्बिः क०, म० । ३. कुरुः क०, म० । ४. दरद् क०, म० । ५. अतिचमुः क० । ६. संश्लिष्टार्थः क०, म० । ७. –रलोप– क०, म० । ८. युवती च अवन्तदश्वभ्यः [illegible] इति केचित् । तेषां ते [illegible]प्रत्ययं [illegible] यूनस्तिरधिकारो भवतीत्याहुः । क०, म०, टि० । ९. अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य, क०, म०, टि० ।

मत्स्यतद्धितस्य हलो यः ॥१।३।७९॥ मत्स्यशब्दस्य तद्धितप्रत्ययस्य च यो यकारो हलः परः तस्य ङीप्रत्यये परे लोपो भवति । मत्सी । मत्स्यो नाम कश्चित्तस्यापत्यं स्त्री एञ् ङी मात्सी । इय इत्येकादेशो ङीप्रत्यये परे लोपो भवति । गार्गी । वात्सी । प्रकृतिवत्स्वरीवत्वात् गार्गी । वात्सी । वार्गी । मनुष्य-हि ङीग्रहणेन गृह्यते । तद्धितस्य मनुषी । मानुषी । प्रकृतिवत्स्वरीवत्वात् गार्गी । वात्सी । गार्गी । गार्ग्य-हि ङीग्रहणेन गृह्यते । तद्धितस्य मनुषी । मानुषी । कारिकेयी । पूरिकेयी । ङ्यामिति किम् ? तद्धितस्येति किम् ? अहत्यी । गौरादि ङी । हल इति किम् ? कारिकेयी । पूरिकेयी । ङ्यामिति किम् ? मत्स्यचरी । मात्स्यः । आपत्यः ।

सूर्यागस्त्ययोश्छे च ॥१।३।८०॥ सूर्य अगस्त्य इत्येतयोर्यकारस्य छे च ङ्यां च प्रत्यये परे लोपो भवति । सूर्यस्य भार्या सूरी । आगस्ती । सूर्यस्येयं सौरी । आगस्ती प्रभा । सौरीयः[3] । आगस्तीयः । छे चेति किम् ? सौर्यः । आगस्त्यः ।

लुच्यगोणीसूच्योः प्यतः ॥१।३।८१॥ तद्धितस्येति वर्तते । प्यदिति गुह्यपीलमस्थाणार्थेऽपत्येऽणिञः प्यदित्यारभ्याद्ययनस्तिद्धितस्तकारेण प्रत्याहारः । प्यतोऽणादीनां तद्धितानां लुचि परतः लुग्भवति गोणीसूची-व्यतिरिक्ते । पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलः । पञ्चो वर्णोपिता । पञ्चेन्द्रशब्दो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलः । दशशष्कुलः । कुवलस्य विकारः फलं कुवलम् । बदरम् । आमलकम् । लुचीति किम् ? औपगवी । औपगवीयम् । दशशष्कुलः । कुवलस्य विकारः फलं कुवलम् । बदरम् । आमलकम् । लुचीति किम् ? अवन्ती कुन्तीत्यत्र प्यतो लुक् परानिदि न भवति लुचः इत्येको रुडनित्यत्र सुलोकः लोपः लुग्भवति । अगोणीसूच्योरिति किम् ? पञ्च गोणिः । पञ्चसूचिः । दशगोणिः । दशसूचिः । परत्वं स्थानिवद्भावं बाधते । अगोणीसूच्योरिति किम् ? पञ्च गोणिः[4] । प्यत इति किम् ? पञ्चभिः गर्गीभिः क्रीतः पञ्चगर्गीयम् ।

गोण्या ह्रस्वो मेये ॥१।३।८२॥ गोणीशब्दस्योपचारात् गोणी प्रमितेऽर्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । गोणी मात्रा गोणिः । मेय इति किम् ? गोणी ।

केऽणकुश्यः ॥१।३।८३॥ अणो[6] ङीप्रत्ययस्य च कप्रत्यये परे ह्रस्वो भवति । शोभनकः । कीलालपकः । सोमपिका । कीलालपिका । लक्ष्मिका । लक्ष्मिका । वधुका[7] । यवागुका । इचः पट्विका[8] । कीलालपकः । सोमपिका । कीलालपिका । लक्ष्मिका । लक्ष्मिका । वधुका । यवागुका । इचः प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति न भवति मृद्विका । ईअहणं दुर्भोषित्वाधनार्थम् । पाकः इत्यत्र प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति न भवति तद्धितस्येति वर्तते ।

न कचि ॥१।३।८४॥ कचि प्रत्यये परे अणङ्ग्योः ह्रस्वो न भवति । बहुकीलालपाकः । बहु-शर्करीकः । बहुकुमारीकः । बहुब्रह्मबन्धूकः । खारीकः । काकणीकः । न कचीति प्रतिषेधः पूर्वसानुबन्धक-ग्रहणेन शानुबन्धकस्येत्वराभावं ज्ञापयति तेन निपाहूकश्चौ जात इति टिड्ढणकादेशः सेवाह्यूकः । क्षावरजम्बुकः ।

वाऽऽपः ॥१।३।८५॥ आपः कचि परे ह्रस्वो वा भवति । पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे ह्रस्वः क्रियते । प्रियखट्वकः । प्रियखट्वाकः । बहुमालकः । बहुमालाकः ।

इच्चापुंसोऽनित्क्याऽऽव्यसुपः ॥१।३।८६॥ अपुंसः अभुक्तपुंस्कार्थात् शब्दाद् विहितस्याऽऽपः स्थाने अनितः अनकारानुबन्धस्य प्रत्ययस्यावयवे कि ककारे आपि आङ्परे परतः वा इकारो ह्रस्वश्चादेशो भवतः । अपुंसः न चेत् ककारात् पर आङ् सुपः परो न भवति । खट्विका, खट्वका, खट्वाका । परमखट्विका[12], भवतः । अपुंसः न चेत् ककारात् पर आङ् सुपः परो न भवति । खट्विका, खट्वका, खट्वाका । चकारो ह्रस्वानुकर्षणार्थः । उभय-परमखट्वका, परमखट्वाका । प्रियखट्विका, प्रियखट्वका, प्रियखट्वाका ।

---

१. 'अगोत्वेऽण् मत्स्ये'ति सूत्रेण मत्स्यशब्दस्य समानाधिकरणे च सति तत्पुरुषः, ततः 'एकः क्ये'इत्यण् ततः 'स्त्रियां ङी लुगन' इत्यणोऽकारस्य लोपः, तस्य च परेऽचः प्राचः इति न स्थानिवद्भावः । यलोपस्य २. अनुपविशेषणार्थिनी कारिकापरिभाषाशब्दौ क०, म०, टि० । ३. दोषस्य सन्निधित्वात् । क०, म०, टि० । २. अनुपविशेषणार्थिनी कारिकापरिभाषाशब्दौ क०, म०, टि० । ४. पञ्चप्रियाम् इति वः । क०, म०, टि० । ५. पञ्चगोणिः, दशगोणिः, पञ्चसूचिः, दशसूचिः क०, म० । ५. पञ्चप्रियाम् इति वः । क०, म०, टि० । ६. पञ्चगोणिः, दशगोणिः, पञ्चसूचिः, दशसूचिः क०, म० । ६. अङ्गुड्ण् क०, म० । ७. कुत्सा सूत्रेऽभिव्यक्तौ वा ङी गोण्या वाहस्तु तद्ग्रहणम् । तौ द्वौ क०, म०, टि० । ७. अङ्गुड्ण् क०, म० । ८. कुत्सा सूत्रेऽभिव्यक्तौ वा ङी गोण्या वाहस्तु तद्ग्रहणम् । तौ द्वौ क०, म०, टि० । ९. कुत्सितेत्यादिना कप् । क०, म०, टि० । न त्वण् प्रत्ययः । क०, म०, टि० । ८. मधुका, क० । ९. कुत्सितेत्यादिना कप् । क०, म०, टि० ।
१०. पिति तद्धिते—इति । ११. सन्महत्परमेति समासः । ततः कप्—आङ् क०, म०, टि० ।

विधिविकल्पो न भवति । अतुंस इति किम् ? न विद्यते खट्वाऽस्या इति अखट्वा[1] । अल्पाऽखट्वा अखट्विका । अल्पा अतिखट्वा अतिखट्विका । आङ इति किम् ? मातृका । अनित इति किम् ? अनुकम्पिता आर्यदत्ता आर्यिका । कीति किम् ? खट्वाका । मालाका । ड्याकेति किम् ? प्रियखट्वाको देवदत्तः । असुप इति किम् ? प्रियखट्वाकमतिक्रान्ता अतिप्रियखट्वाका ।

स्वज्ञाजभस्त्राधातुत्यय: ॥१।२।८७॥ स्व ज्ञ अज भस्त्र इत्येतेभ्यः अधातुत्ययवो यः ककारो यकारश्च, तस्माच्च परस्याऽऽङः स्थाने अनित्प्रत्ययावयवे ककारे आङ्परे परतः इकारादेशो वा भवति न चेत् स ककारात् पर आङ् सुपः परो भवति । कुत्सिता स्वा ज्ञातिः स्विका, स्वका । अस्विका, अस्वका । निःस्विका, निःस्वका । बहुस्विका, बहुस्वका । ज्ञिका, ज्ञका । अज्ञिका, अज्ञका । निर्ज्ञिका, निर्ज्ञका । बहुज्ञिका, बहुज्ञका । अजिका, अजका । अनजिका, अनजका । निरजिका, निरजका । बह्वजिका, बह्वजका । निर्भस्त्रिका, निर्भस्त्रका । बहुभस्त्रिका, बहुभस्त्रका । चटकिका, चटकका । एलकिका, एलकका । मूषिकिका, मूषकका । इभ्यिका, इभ्यका । आर्यिका, आर्यका । क्षत्रियिका, क्षत्रियका । भस्त्राग्रहणं न्यग्र्थम् अर्थान्तरे हि पूर्वेणैव विकल्पः सिद्धः । अधात्वित्युग्रहणं किम् ? सुपाकिका । सुनयिका । आङ इति किम् ? कुत्सिता स्वाऽऽत्मीया वा स्विका । शाङ्कशिविका । सुनयिका । भद्रयिका । द्विपद्यिका । आङीति किम् ? अयमस्त्राकः । प्रियखट्-वाकः । असुप इति किम् ? प्रियभस्त्राकमतिक्रान्ता अतिप्रियभस्त्राका ।

द्व्येषसूतपुत्रवृन्दारकस्य ॥१।२।८८॥ द्वि एष सूत पुत्र वृन्दारक[2] इत्येतेषामन्तस्य अनित्प्रत्ययावयवे ककारे आङ्परे परतः इकारादेशो वा भवति न चेत् स ककारात् पर आङ् सुपः परो भवति । द्विके, द्वके । एषिका, एषका । सूतिका, सूतका । पुत्रिका, पुत्रका । वृन्दारिका, वृन्दारका । द्विशब्दस्य साहचर्यात् एषेति सर्वादेरेवायं विकारनिर्देशः । स यदेतदूर्ध्वं तथायं विकल्पो यथा स्यादित्येवमर्थः । इह न भवति एतिकाश्चरन्ति ।

वौ वर्तिका ॥१।२।८९॥ वौ शकुनिविशेषे वर्तिकेति इत्वं वा निपात्यते । वर्तिका, वर्तका शकुनिः । वाविति किम् ? वर्तिकाऽन्या ।

त्यादयत्ययतः ॥१।२।९०॥ त्यप्रत्ययान्तस्य यदादिवर्जितस्य च सर्वनाम्नश्च योऽकारस्तस्य अनित्प्रत्ययावयवे ककारे आङ्परे परतः नित्यमिकारादेशो भवति न चेत् स आङ् सुपः परो भवति । दाक्षिणात्यिका । अमात्यिका । दाक्षिणात्यिका । अधित्यिका । अधित्यका । सार्वे सर्विका । कारिका । हारिका । त्यग्रहणमधातुत्यय इति विकल्पबाधनार्थम् । यदादिप्रतिषेधः किम् ? यका । सका । यके । तके । भिषकौ[4] । भुवका । अत इति किम् ? नौका । नौका । ककारः किम् ? प्रियकौशलपाका । अनित इति किम् ? अनुकम्पिता । देवदत्ता । देवका । जिनका । लोलका । औदाञ्चीकिका । नन्दनान्दनाः । अनित इति पर्युदासेन प्रत्ययग्रहणादिह न भवति । शक्नोतीति शका । करका । चटका । शुल्का । इष्टका । अष्टका नाम पितरः । आङीति किम् ? कारकः । हारकः । असुप इति किम् ? बहुपरिव्राजका । मद्रकारी[6] । अत्र समासार्थात् सुपः पर आङ् । असुप इति प्रसज्यप्रतिषेधः तेनेहापि भवति । बहुकर्तिका नगरी ।

नरिका मामिका ॥१।२।९१॥ नरिका, मामिका इति नरकशब्दस्य मामकशब्दस्य चाप्रत्ययावयवे ककारे आङ्परे परतः अकारस्येत्वं निपात्यते । नरान् कायतीति नरिका । ममेयं मामिका ।

तारका वर्णका ज्योतिस्तान्तवे ॥१।२।९२॥ तारका वर्णका इति निपात्येते यथाक्रमं ज्योतिषि तान्तवे चाभिधेये । तारका ज्योतिः । वर्णका तान्तवं प्रावरणविशेषः । ज्योतिस्तान्तव इति किम् ? तारिका, धारिका दासीरस्य । वर्णिका, धारिका शासनस्य ।

---

1. इति बहुव्रीहौ क०, म०, टि० । २. –वृन्दारकस्य क०, म०, टि० । ३. वृन्दार क०, म०, टि० । ४. –प(य)का, भुवका, भुव– क०, म० । ५. नौका, नौका क०, म० । ६. –का मधुरा अत्र –क०, म० । ७. कारयतीति क०, म० ।

योगे ॥१।३।९३॥ अधिकारोऽयमापादपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तत्सति योगे भवति नासतीति वेदितव्यम् । योगः सम्बन्धः स यथायोगमेकार्थता अपेक्षा वा — एकवचने एकार्थता अन्यत्र अपेक्षा । तत्र वक्ष्यति 'धिग्निकृन्तनयानिकषोपर्युपर्यध्यधोऽधोऽध्यन्तरान्तरेण तस्यैर्भिसर्वोभयैर्द्वाभ्यामधिकेनेञ् औद् तस्' । तत्र देवदत्तं जिनदत्तं चान्तरा कमण्डलुः । इह न भवति देवदत्तजिनदत्तयोरन्तरा कमण्डलुः । अत्र हि देवदत्त-जिनदत्तयोः कमण्डलुना संबन्धो नान्तरेत्यनेन । द्वितीया श्रितादिभिः । धर्मं श्रितो धर्मश्रितः । इह न भवति — पश्य धर्मं श्रितो देवदत्तो गुरुकुलम् । तृतीया तत्कृतैः । शङ्कुलया खण्डः । इह न भवति किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया खण्डो देवदत्त उपलेन । 'ङसोऽपत्ये ।' उपगोरपत्यमौपगवः । इह न भवति गृहमुपगोरपत्यं देवदत्तस्य । कर्मणोऽण् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह न भवति — पश्य कुम्भं करोति कटं देवदत्तः । 'स्मृत्यर्थेऽयदि लृट् ।' स्मरसि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः । इह न भवति — स्मरसि देवदत्त मातरमवसाम मगधेषु दीर्घम् ।

जातिर्बहुवदैकाख्यायाम् ॥१।३।९४॥ [4]जात्यर्थ एक आख्यायाम् नामधेयेऽभिधेयत्वेन वर्तमानो बहुवद्भवति वा । संपन्नो यवः । संपन्ना यवाः । संपन्नो व्रीहिः । संपन्ना व्रीहयः । आत्मैकस्य बहुवद्भावात् तद्विशेषणानामपि बहुवचनम् । जातिरिति किम् ? देवदत्तो जिनदत्तः काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । एकेति किम् ? शोभने अक्षिणी कलिङ्गेषु । सव्येतरयोरक्ष्णोः सन्निपातदोषाभिविवक्षायां बहुवद्भावो न भवति । एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोतीत्यत्र संख्याप्रयोगे विरुद्धं बहुत्वमेकत्वे नेति न भवति । आख्यायामिति किम् ? गोत्वम् । अश्वत्वम् । अयं गौः गौरित्यादि बुद्धिशब्दौ भवतः । तदभि[7]धीयत इति व्यापारशब्देन जातेराख्येति न भवति । द्रव्यविवक्षायां बहुवचनं सिद्धम् । जातिविवक्षायां पक्षे बहुवचनार्थं वचनम् ।

द्वौ चास्मदोऽविशेषणे ॥१।३।९५॥ अस्मदो द्व्येकार्थयोर्बहुवद्भवति वा अविशेषणे न चेत् तस्य विशेषणं प्रयुज्यते । अहं ब्रवीमि । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः । अविशेषण इति किम् ? अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि । सविशेषणे प्रतिषेधार्थं वचनम् । एकानेकस्वभावत्वादात्मनोऽनेकस्वभाव-विवक्षायां सिद्धं बहुवचनम् । अत एवास्मद्गुरुष्वादेरपि गुरौ बहुवचनं प्रयुज्यते । भवन्तो ब्रुवन्ति । यूयं ब्रूथ । इह भवन्तस्त्वाहुरिति ।

फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य नक्षत्रम् ॥१।३।९६॥ फल्गुनीशब्दस्य प्रोष्ठपदशब्दस्य च द्वौ नक्षत्रशब्दवाच्या-र्थौ बहुवद्भवतो वा । कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ, उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वा(र्वे)प्रोष्ठपदे, उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रमिति किम् ? फल्गुनीषु जाते फल्गुन्यौ माणविके । द्वाविति किम् ? एकस्मिन् ज्योतिषि मा भूत् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । खलतिकं वनानि । हरीतक्यः फलानि । पञ्चाला[8] मधुरे । पञ्चालरूपो[9] मनुष्यः । आपो गृहा दाराः इति सर्वलिङ्गसंख्ये वस्तुनि स्याद्वादमनुपतति मुख्योपच[10]रितार्थानुपातिनि च शब्दात्मनि रूढि-स्वतल्लिङ्गसंख्योपादानव्यवस्थाऽनुसर्तव्या ।

अव्ययात् स्वौजस् ॥१।३।९७॥ अव्ययात् सु औ जस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अधो स्वसते[11] गृहम् । अधो स्वरतश्च गृहम् । अधो उच्चैर्भं गृहम् । अधो उच्चैरेव गृहम् । पदात् प्रथमाया वेति विकल्पः । औ-जस्ग्रहणमुत्तरार्थम् । सु—इत्युकारोऽस्मद्धे उच्चारणार्थः । जसो जकारः संहितायामौकारस्यासंदेहार्थः ।

१. योगशब्दः सम्बन्धसामान्यवाची तेन समवायः संयोगोऽप्याश्रितः (गुणगुणिनोः समवायः । द्रव्ययोरेव संयोगः) क०, म०, टि० । २. तस्यैर्भि– क०, म० । ३. उपलो वा म० । ४. जातिर्नामा-र्थमेकार्थादिविधाने एकवचनमेव प्राप्तम्, अत इदमुच्यते क०, म०, टि० । ५. जातिवचनेन व्यक्ति-रप्यभिधीयते जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यानुभवात्, इति वर्धमानीये क०, म०, टि० । ६. अजातिशब्दानां संपन्नादीनाम् क०, म०, टि० । ७. अभिधीयत इव इति । क० । ८. पञ्चालमधुरः क०, म० । ९. पञ्चालरूपो मनुष्यः क०, म० । १०. –पचरिता– क०, म० । ११. ते यथाविकल्पे पदात्प्रथमाया वा । क०, म०, टि० ।

एकद्विबहौ ॥ १।३।९८ ॥ एकत्वादिसंख्येऽर्थे वर्तमानात् प्रत्ययात् यथासंख्यमेक-द्वि-बहुषु सु औ जस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । वृक्षः, वृक्षौ, वृक्षाः । एक-द्वि-बह्वादिवचनमधिकारः, तत्तां च सर्वासां विभक्तीनामेकद्विबहुविषयत्वात् ।

आमन्त्र्ये ॥ १।३।९९ ॥ सिद्धस्य संबन्धस्य क्रियायाः प्रति अभिमुखीकरणमामन्त्रणम् । आमन्त्र्यमाणेऽर्थे वर्तमानात् शब्दरूपात् एक-द्वि-बहुषु सु औ जस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । हे देवदत्त । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः । पृथग्योगो वचनम् ।

हाधिक्समयानिकषोपर्युपर्यध्यध्यधोऽधोऽत्यन्तरान्तरेण तस्पर्यभिसर्वोभयैश्चाप्रधाने-ऽमौट्शस् ॥ १।३।१०० ॥ एतैर्युक्तेऽप्रधाने हा धिक् समया निकषा उपर्युपरि अध्यधि अधोऽधः अति अन्तरा अन्तरेण इत्येतैः तसन्तैश्च परि अभि सर्व उभय इत्येतैश्च युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु अम् औट् शस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । हा देवदत्तं वर्धते व्याधिः । धिक् देवदत्तमपद्यः अवृद्धम् । समया पर्वतं नदी । निकषा पर्वतं वनम् । उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः । अध्यधि ग्रामं ग्रामाः । अधोऽधो ग्रामं ग्रामाः । अतिवृद्धं तु कुरून् महद्भक्तम् । अन्तरा निषधं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण निषधं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण पुरुष-कारं न किंचित् । परितो ग्रामं वनानि । अभितो ग्रामं वनानि । सर्वतो ग्रामं वनानि । अप्रधान इति किम् ? प्रधाने न भवति—हा तात धिङ् मातरित्यादौ च तातादेरामन्त्र्यतया विवक्षा न हाधि दुवत्त्वेनेति न भवति । हा कृतं देवदत्तस्य । धिक् कृतं देवदत्तस्येत्यत्र च नाधिः कृते गम्यमानस्य न स्वयं योगः । कस्य तर्हि ? दत्तिविषयस्य कृतस्य । अन्तरान्तरेण शब्दौ स्वरादौ गृहीतौ । तेनेह न भवति तावधाम्ना अन्तरायां पुरि वसति । किं ते भवतः शास्त्रस्याध्ययनान्तरेण गतेन । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन—बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् । बुभुक्षितं भक्तं प्रतिभाति स्यात् । सोऽक्षयगुणेषु न्यायः प्रत्यासत्तिरपि भवति । ओट-इत्यादिः सुविधि प्रत्याहारार्थः । शसः शकारस्तकारे स्यात्सन्देहार्थः ।

वीप्स्येत्थंलक्षणेऽर्थभावनेष्वभिना ॥ १।३।१०१ ॥ अवयवशः[10] समुदायस्य क्रियादिना[11] व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, तस्यां वीप्स्यम् । लक्ष्यते (दृश्यते) दर्श्यते येन तल्लक्षणं चिह्नम् केनचिद्विवक्षितेन विशेषेण[12] भावः इत्थंभावलक्षितस्य इत्थंभवनम् । वृक्षमिवाभिर्येनैव युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एक-द्वि-बहुषु अम् औट् शस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । वृक्षं वृक्षमभिसिच्यते । वृक्षं[13] वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् ।

---

१. धात्वनुबन्धप्रत्ययस्य एकत्वादिसंख्या क०, म०, टि० । २. आमन्त्र्यपदं क्रियाया विशेषणं भवति क०, म०, टि० । ३. अप्राधान्यमिति यत्र क्रियाप्रधानेऽप्रधाने—इति वर्तमाने-ष्वप्रधानेति षष्ठ्यादिसंबन्धः क०, म०, टि० । ४. प्रधानमुपकार्यम्, तदर्थमन्यद् गुणभावेन वर्तते उपकारकम्—यदर्थं तद्विशिष्टम् तदप्रधानम् म०, टि० । ५. निषधनीलयोरन्तराः विदेहाः इत्यर्थः । अत्र हि निषधनीलविदेहानामभिसंबन्धः । नान्तरेण योगेनेति । एवं उपर्युपरि-अध्यधि-अधोऽधः इत्यादि क०, म०, टि० । ६. पर्यभिसर्वोभय—इति तस् क०, म०, टि० । ७. अकृतादिरिति तस् क०, म०, टि० । ८. सुचित्युक्ते लोकाद्वकारेण ग्रहणम् । आशीरित्यत्र तृतीयैकवचनेन द्वा शकारेणेति सन्देहे सति तत्रालिप्रत्ययत्वोः प्रत्ययमिति-शर्मादि न्यायेन सन्देहनिरासः क०, म०, टि० । ९. अभि परि प्रति अनु उप इत्येतेषां कर्मप्रव-चनीयसंज्ञा । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । अभिरभागे च परिभवे—अनुर्लक्षणार्थे च इत्येवं कर्मप्रवचनीयैश्च कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया भवतीत्युक्तत्वात् इति कातन्त्रवृत्तौ क०, म०, टि० । १०. अवयवशः वीप्सायामिति शस् क०, म०, टि० । ११. आदिशब्देन आदिगुणद्रव्य-रूपस्वरूपपरिग्रहः क०, म०, टि० । १२. विशेषणभावः, म० । १३. वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । क०, म० ।

साधुर्देवदत्तो मातरमभि । एतेष्विति किम् ? यदत्र मामभि स्यात्तद्दीयताम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ॥१।३।१०२॥ स्वीक्रियमाणोंऽशो भागस्तद्वति स्वामी भागी । वीप्सा-लक्षणेत्थंभूतेषु भागिनि च प्रति परि अनु इत्येतैर्युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु अम्औट्शसो भवन्ति । वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति । वृक्षं वृक्षं परि । वृक्षं वृक्षमनु । लक्षणे—वृक्षं प्रति विद्योतते । वृक्षं परि । वृक्षमनु । इत्थंभूते—साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । भागिनि—यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि । मामनु । तद्दीयताम् । एतेष्विति किम् ? अनु वनस्याशनिर्गता समीप इत्यर्थः ।

हार्थेऽनुना ॥१।३।१०३॥ हेत्वादित्वार्थस्तत्सिद्धमनु इत्यनेन योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु अम्औट्शसो भवन्ति । कुलस्य प्रव्रज्यामनु प्राव्रजन् राजानः । [illegible] प्रसादनमनु [illegible] [illegible] । [illegible] हेतुरित्यर्थः । नदीमन्ववसिता सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । तेन सहाबद्धा इत्यर्थः । तृतीयार्थे चायं योगः ।

उत्कृष्टेऽनूपेन ॥१।३।१०४॥ अनु उप इत्येताभ्यां युक्तेऽप्रधानेऽर्थे उत्कृष्टेऽधिकेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु अम्औट्शसो भवन्ति । अनु शाकटायनं वैयाकरणाः । अनु सिद्धसेनं [illegible] । उपशाकटायनं वैयाकरणाः । उपसिद्धसेनं कवयः । तस्माद्धीना इत्यर्थः ।

कर्मणि ॥१।३।१०५॥ क्रियते इति कर्म निर्वर्त्यं[4] विकार्यं[5] प्राप्यं च तस्मिन्नप्रधानेऽर्थे[6] वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु अम्औट्शसो भवन्ति । कुम्भं करोति । शरं लुनाति । आदित्यं पश्यति । अहिं लङ्घयति । वने व्याघ्रं पश्यति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति । अजां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । गां दोग्धि पयः । देवदत्तं गां याचते इत्यादौ यथादिरपादानादिविवक्षया विवक्षया प्राप्यते[10] इति कर्मत्वम् । प्राप्यमपि हि क्रियया कर्म क्रियते । गोः पयो दोग्ध्यपादानादिविवक्षायां तु यथायोगं पञ्चम्यादयो भवन्ति । क्रियते कटः । कृतः कटः । शतेन क्रीतः शास्यः । प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको ग्रामः इत्यत्राभिहितेऽपि[11] [illegible][12] न भवति[13] । अभिहितं च प्रधानम्—कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यत्र[14] तत्रापि कटाश्रये प्रतिपदकर्मत्वे इति भवति कटः कृतो भीष्म उदारो दर्शनीय इत्यत्र [illegible] कर्मभावे [illegible] भवति । अप्रधान इति पर्युदास इति अजां नयति ग्राममित्यजादौ ग्रामाद्यपेक्षया प्रधानेऽपि [illegible] ।

---

१. [illegible] क० म० । २. भावे ककारः । क० म० टि० । ३. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थः । क० म० टि० । ४. कर्तरि करणे वा तृतीया । क० म० टि० । ५. कर्मणीति नेदं स्वरूपग्रहणम्—[illegible] प्रतिषेधात् । यदि कर्मप्रदेशे स्वरूपग्रहणं गृह्येत (तर्हि) संज्ञाविधानमनर्थकं स्यात् । क० म० टि० । ६. [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible], क० म० टि० । ७. [illegible] कर्म भवति । [illegible], क० म० टि० । ८. [illegible] क० म० टि० । ९. अकथितं कर्म, क० म० टि० । १०. [illegible] क० म० । ११. [illegible] क० म० टि० । १२. [illegible], क० म० टि० । १३. [illegible] कर्म । कर्मणि चाभिधेये द्वितीया । न चाभिहिते [illegible] द्वितीया न भवति । क० म० टि० । १४ [illegible], क० म० । १५. [illegible] कर्म द्विविधं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इत्यादि । क० म० टि० । (प्रधाने) क० म० टि० । ([illegible] । तथैव कर्मणो-ऽभिहितत्वे सति द्वितीयाऽनवकाशात्) क० म० टि० ।

दिवः कारणे च ॥१।३।१०६॥ येन क्रियां करोति तदत्यन्तसाधकतमव्यापारं कारकं करणम्, दीव्यत्यर्थस्य करणं कारकप्रधानं तत्कर्मसंज्ञकं भवन्ति वा । अक्षान्[1] दीव्यति । [2]शलाका दीव्यति । अक्षैर्दीव्यति । शलाकाभिर्दीव्यति । दिव इति किम् ? दात्रेण लुनाति । करण इति किम् ? गृहे दीव्यति । परत्वात् तृतीयाया बाधः मा भूदिति [3]द्वितीयाविधानम् ।

कर्म च ॥१।३।१०७॥ दीव्यतेर्यत्करणं तत्कर्म च करणं च भवति तदेकं कारकं यथायोगं तदुभयकार्याणि भजतीत्यर्थः । अक्षाणां [4]देवनम्—अत्र कर्मत्वे परत्वात्[5] करणतृतीयां कर्मलक्षणा[6] षष्ठी बाधित्वा भवति । देव्यन्ते[7] अक्षाः, अत्र कर्मलक्षणो लट् । अक्षैर्देव्यते देवदत्तो मुद्गलेन, अत्र करणत्वात् तृतीया, कर्मत्वाच्च प्रयोज्यस्य[8] कर्मत्वं[9] तत्प्रतिषेधश्च[10] न भवतः । अक्षैर्द्यूतं देवदत्तेनेत्यत्र दिवः सकर्मकत्वे निवृत्तोऽक्षद्यूतादिरिति ज्ञापकाद्भावे क्तः । चकारः समावेशार्थः ।

न विनिमयद्यूतपणम् ॥१।३।१०८॥ विनिमयं—क्रयविक्रयं द्यूतपणं—द्यूतजेयं तदुभयं दिवेः प्राप्तं कर्म न भवति । कर्मकार्यं न करोतीत्यर्थः । शतस्य[11] दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । क्रये विक्रये द्यूतस्य पणत्वे वा तन्नियुङ्क्ते इत्यर्थः । कर्मत्वाभावे [12]षष्ठी—शतस्य दीव्यते । शतस्य द्यूतम् । शतस्य देवितव्यम् । शतस्य सुदेवम् । [13]कृते लक्षणप्रकाशार्थाः । शतस्य द्यूतो देवदत्तः, कर्तरि क्तः । विनिमयद्यूतपणमिति किम् ? देवान् दीव्यति, स्तौतीत्यर्थः । द्यूतग्रहणं किम् ? भूमिं दीव्यति, सामिना विजिगीषत इत्यर्थः । सन्धिपणस्य प्रतिषेधो न[14] भवति । पणग्रहणं किम् ? द्यूतं दीव्यति । अक्षान् दीव्यति ।

चोपसर्गात् ॥१।३।१०९॥ उपसर्गात् परस्य दिवेः प्राप्तं यद् विनिमयं द्यूतपणं च तद्विकल्पेन कर्म न भवति । पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते कर्मकार्यं प्राप्यते । शतं प्रदीव्यति । शतस्य प्रदीव्यतीत्यादि ।

पणव्यवह्रोः ॥१।३।११०॥ पणतेर्व्यवपूर्वस्य च हरतेः प्राप्यं यद् विनिमयं द्यूतपणं च तद्वा कर्म न भवति । शतस्य पणते, शतं पणते । शतस्य व्यवहरति, शतं व्यवहरतीत्यादि । विनिमयद्यूतपणमिति किम् ? साधून् पणायति, स्तौतीत्यर्थः । शलाकां व्यवहरति । [15]विगणयन्[16] गोपायतीत्यर्थः ।

स्मृत्यर्थदयीशां कर्म ॥१।३।१११॥ स्मरणार्थानां धातूनां दयतेरीशेश्च यत्कर्म तत्कर्म वा भवति । मातुः स्मरति, मातरं स्मरति । मातुः स्मर्यते, माता स्मर्यते । मातुः स्मर्तव्यम्, माता स्मर्तव्या । मातुः स्मृतम्, माता स्मृता । मातुः सुस्मरम्, माता सुस्मरा[17] । माता स्मृता देवदत्तेन । मातुरध्येति, मातरमध्येति । सर्पिषो दयते, सर्पिर्दयते । लोकानामीष्टे, लोकानीष्टे । कर्मणः कर्तृसंबन्धीति च । सामान्यविशेषरूपाभ्यां स्वतो द्विधा व्यवस्थितस्य द्विविधमवस्थापनं नियमार्थम् । तेनेयं कारकान्तरं नागच्छतीति नोच्यते मात्रा स्मृतम् । मनसा स्मृतम् । अध्यनादिति [18]सामान्यभावार्थ च नेत्यनुवृत्त्या सिद्धे कर्मग्रहणमुत्तरार्थम् ।

कृञः प्रतियत्ने ॥१।३।११२॥ पुनर्यत्नः प्रतियत्नः । सतो गुणान्तराधानाय नाशपरिहाराय वा समीहा, तत्र वर्तमानस्य करोतेः कर्म कर्म वा भवति । एधो दकस्योपस्कुरुते, एधोदकमुपस्कुरुते । काण्डशरस्योपस्कुरुते, काण्डशरमुपस्कुरुते इत्यादि । प्रतियत्न इति किम् ? कुम्भं करोति । नगरं करोति ।

---

१. अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते, इत्यमरः क० म० टि० । २. द्यूतोपकरणं शलाका, क० म० टि० । ३. –द्वितीयाविधानम्, क० म० टि० । ४. अत्र भावेऽनट्, क० म० टि० । ५. परसूत्रत्वात्, क० म० टि० । ६. कृद्योगकर्मणीत्यादिना– क० म० टि० । ७. दीव्यन्ते पुरुषैरिति देवनाः, क० म० टि० । ८. देवदत्तस्य क० म० टि० । ९. णिस्याकर्मेत्यादिना प्राप्तम्, क० म० टि० । १०. न प्राणिन्यणिक इत्यादिना प्राप्तो न भवति । दिव् धातोः सकर्मकत्वात्, क० म० टि० । तं प्रतिषेधश्च क० म० । ११. प्रतिदानं कृत्वा शतं स्वीकरोतीत्यर्थः । क० म० टि० । १२. अनवद्यविनिर्मुक्तोऽस्य विषयः । क० म० टि० । १३. सामर्थ्येऽस्येति क० म० टि० । १४. नास्ति, क० म० । १५. विगणयन्नपि क० म० टि० । १६. नेर क० म० टि० । १७. सुस्मरः मातुः स्मृतो देवदत्तः माता म० । १८. –भावोऽभावार्थश्च, क० म० ।

रुजोऽज्वरिसन्ताप्योः कर्तरि भावे ॥१।३।११३॥ रुज्, रुजा, पीडा तदर्थस्य ज्वरिसन्तापिवर्जितस्य धातोः कर्मणि वर्तमानाया षष्ठ्याः तत्कर्म तत्कर्म वा भवति कर्तरि भावे भाववचनश्चेत् तस्या रुजः कर्ता भवति । चोरं रुजति रोगः[1], चोरस्य रुजति । चोरमामयति, चोरस्यामयतीत्यादि । रुज इति किम् ? एति जीवन्तमानन्दः । अज्वरि-सन्ताप्योरिति किम् ? औदारिकं ज्वरयति । अस्थाक्षितं सन्तापयति । कर्तरीति किम् ? देवदत्तं रुजत्यद्यासने वातः । भाव इति किम् ? देवदत्तं रुजति श्लेष्मा । अत्र कश्चित्—इह षष्ठी न भवति चोरं रुजति रोग इति । अव्यतिरेकेऽयं विधिरिष्यते । व्यतिरेकश्चात्र गम्यत इत्याह । •

हिंसायां जासनाटक्राथपिषनिप्रघ्नाम् ॥१।३।११४॥ जासेरिति जस हिंसायां जसु ताडने, नाटेति नट अवस्यन्दने, चुरादौ गृह्यते, न कसु मोक्षणे, नट नृत्ताविरस्य हिंसार्थत्वात् । क्राथेति क्रथ क्रथ श्लथ क्लथ हिंसार्थाः, घटादिः, पिष संचूर्णने—एवं नि प्र इत्येवंपूर्वस्य च हन्तेर्हिंसायाम्, वर्तमानानां षष्ठ्यास्तत्कर्म तत्कर्म वा भवति । चोरस्योज्जासयति, चोरमुज्जासयति । चोरस्योन्नाटयति, चोरमुन्नाटयति । चोरस्योत्क्राथयति, चोर-मुत्क्राथयति । चोरस्य पिनष्टि, चोरं पिनष्टि । चोरस्य निहन्ति, चोरं निहन्ति । चोरस्य प्रहन्ति, चोरं प्रहन्ति । चोरस्य निप्रहन्ति, चोरं निप्रहन्ति । चोरस्य प्रणिहन्ति, चोरं प्रणिहन्ति इत्यादि । निप्रेति प्रयोगो नासती-त्येके ; बहुवचनं सम्भाव्यि[2] सर्वभङ्गपरिग्रहार्थम् । निप्रेत्युपादानादिह न भवति चोरं हन्ति, चोरमाहन्ति । हिंसायामिति किम् ? देवदत्तं बन्धनाज्जासयति, मोक्षयतीत्यर्थः । नटन्तं नाटयति, नर्तयतीत्यर्थः । रागादि निहन्ति; निवर्तयतीत्यर्थः । जासेरयाकारनिर्देशो यथा[3] ···यदा स्यादित्येवमर्थः । तेनेह न भवति दस्युमुज्-जीजसत् । दस्युमुदजीजसत् । दस्युमुदजीजसदिति । अत एव चोरस्योत्क्राथयतीति प्रतिषेधविषय आकारः । अभावार्थं[4] च वचनम् ।

आशिषि नाथः ॥१।३।११५॥ नाथतेराशीरर्थे वर्तमानस्य षष्ठ्यास्तत्कर्म तत्कर्म वा भवति । सर्पिषो नाथते, सर्पिर्नाथते इत्यादि । सर्पिर्मे भूयादित्याशि (आ) शास्ते इत्यर्थः । आशिषीति किम् ? माणवकमुपनाथति । आनुकूल्यादिविधिं याचत इत्यर्थः ।

दृश्यभिवाद्योर्णिङ्ङतङि ॥१।३।११६॥ णङीति तस्तोमिति तव्यराद्यात्मनेपदं ङकारेण प्रत्याहारः । दृशेरभिवादयतेश्च यो णिङ्तङ्विषयं यत्र तङ्[5] भवति तस्य कर्मप्रयोज्यः[6] प्रकृतिः कर्ता कर्म वा भवति । पश्यन्ति भृत्याः राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा भृत्यैरिति वा । अभिवदति[7] गुरुर्देवदत्तम् । तदिच्छाशिषं प्रयुङ्क्त इत्यर्थः । अभिवादयते गुरुन् देवदत्तः, गुरुणेति वा । आत्मन्याशिषं प्रयोजयतीत्यर्थः । अथवा—अभिवदते[8] गुरुन् देवदत्तः, तमन्यः प्रयुङ्क्ते—अभिवादयते गुरुं देवदत्तं जिनदत्तः, देवदत्तेनेति वा । तङीति विषयोपलक्षणात् तदभावेऽपि भवति । दर्शयमाणो भृत्यान् राजा भृत्यैरिति वा । अभिवादयमानो गुरुं देवदत्तः, गुरुणेति वा । अथवा अभिवादयमानो गुरुं देवदत्तं जिनदत्तः देवदत्तेनेति वा । तङीति किम् ? [9]दर्शयति कार्षापणं रूपतर्कम्[10] । अभिवादयति गुरुं देवदत्तः । अथवा अभिवादयति गुरुं देवदत्तं जिनदत्तः । णीति किम् ? दर्शयते कार्षापणं रूपतर्कोऽपि[11] । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन जिनदत्त इति । गुरुकार्षापणयोः प्रतिषेधो न भवति ।

अकर्मकात् ॥१।३।११७॥ अविवक्षितकर्मकोऽकर्मकः, असत्त्व निरवकाशात्, अकर्मकात् धातोर्यो णिः तदन्तस्य कर्ता कर्म वा भवति । आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम्, देवदत्तेन वा । शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तं, देवदत्तेन वा । गच्छति देवदत्तः, गमयति देवदत्तम् । देवदत्तमिति परत्वान्नित्य एव विधिः । किं

1. रोग इत्यस्य अकर्तरीति भावे घञ्, सोऽपि कर्ता, क० म० टि० । २. विकल्प क० म० टि० । ३. यत्रा इत्यनन्तरमष्टाक्षराणि त्रुटितानि प्रायः— म० टि० । ४. अभावकर्तृकार्थम्, क० म० टि० । ५. आत्मनेपदाख्याने, क० म० टि० । ६. प्रयस्तत्कर्मभूतः, परमप्रकृतेः कर्तृभूतः, क० म० टि० । ७. अभिवादयति, क० म० । ८. अभिवदति गुरुं देवदत्तः, क० म० । ९. अत्र दर्शयतीति न फलेशः कर्ता विवक्षितः, नापि प्रकृतकर्मणि, क० म० टि० । १०. सौवर्णिके रूपतर्को रूपतर्कश्च कथ्यते, इत्यमरः । क० म० टि० । ११. एवं सर्वायतीति रूपतर्कः सौवर्णिकः, क० म० टि० ।

करोति [illegible] कर्मसंज्ञो भवति । [1]तदीदि [illegible] ।

नित्याकर्मगमिशिक्ष्यर्थशब्दकर्मदृशोऽस्वादद्दिक्रन्दशब्दायह्वः ॥१।३।११८॥ वेति निवृत्तमकर्म-काद्वा वचनात् नित्यमकर्मकेभ्यो गमेर्जानातेरदेरवार्थाभ्यो देवां तेभ्यः शब्दकर्मभ्यः शब्दनक्रियेभ्यः [2]शब्दार्थे-भ्यश्च दृश् [3]इत्येतस्माच्च धातोर्णौ णिरतस्य कर्म कर्म भवति खाद अद् क्रन्द शब्दाय ह्वा इत्येतान् वर्जयित्वा । [4]आसयति देवदत्तम् । शाययति देवदत्तम् । गम्यर्थः—गमयति [5]माणवकं ग्रामम् । यापयति माणवकं ग्रामम् । ज्ञार्थः—ज्ञापयति माणवकं धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । अद्यर्थः—भोजयति माणवकमोदनम् । आशयति माणवकमोदनम् । शब्दनक्रियेभ्यः—विलापयति देवदत्तं पुत्रम् । आभाषयति देवदत्तं गुरुम् । महतो [7]विभाषयति देवदत्तं गुरुदत्तः । [8]शब्दकर्मभ्यः—श्रावयति देवदत्तं शास्त्रम् । विज्ञापयति देवदत्तं [illegible] । उपल-म्भयति देवदत्तं विद्याम् । दृश्—दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम् । एतेभ्य इति किम् ? पाचयत्योदनं देवदत्तेन । भेदयति काष्ठं जिनदत्तेन । नित्यग्रहणं पूर्वेणाविवक्षितकर्मविषयार्थम् । अन्यथा विभाषा न स्यात् । नित्या-कर्मकाश्च कालाध्वभावदेशैः न संभवन्ति । तेः सर्वेषां सकर्मकत्वादित्यन्यकर्मणो वेदितव्याः । गम्यर्थो देशान्तरप्राप्तिगृह्यते (तेन) इह न भवति [illegible] गमयति देवदत्तेन । [9]अजां नयति ग्रामं देवदत्तेनेत्यत्र च भवतीति प्रापणार्थो न प्राप्तिः । ज्ञार्थो ज्ञानसामान्यार्थो न विशेषार्थः, तथा च बुद्धिग्रहणं तेनेह न भवति प्राययति देवदत्तेनोदकम् । स्पर्शयति गुरुदत्तेन चरकम् । अस्वादद्दिक्रन्दशब्दाह्व इति किम् ? खादयति पिण्डीं देवदत्तेन । आदयति पिण्डीं देवदत्तेन । क्रन्दयति देवदत्तेन । शब्दायति देवदत्तेन । ह्वाययति देवदत्तेन । कर्मक्रियाकर्मणि त्रिविधा [10]धार्यं क्रियाख्यं तथेदं विवक्षं [illegible] प्रधानम् । [illegible] ।

भक्षेरहिंसायाम् ॥१।३।११९॥ भक्षतेरहिंसावृत्तेः परस्य णेः कर्म कर्म भवति । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम् । [11]भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् । [illegible] हिंसा [illegible] । [illegible] हिंसावृत्तिः । हिंसायामिति किम् ? भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन । भक्षयति राजद्रव्यं नियुक्तेन । [12]भक्षयति पुत्रान् गार्ग्या । भक्षयतिरत्राक्रोशविषयः । अद्यर्थत्वात् पूर्वेण प्राप्ते नियमार्थं वचनम् ।

वहेः प्रवेयम् ॥१।३।१२०॥ वहतेः परस्य णेर्यत्कर्म प्रवेयं प्रवहणं तत्कर्म भवति । वाहयति बलीवर्दान् भारं देवदत्तः । प्रवेयमिति किम् ? वाहयति भारं देवदत्तेन । [illegible] नियमार्थम् । [illegible] च वचनम् ।

हृक्रोर्वा ॥१।३।१२१॥ हरतेः करोतेश्च णेः णिस्तस्य कर्म कर्म वा भवति । विहरति देशं देवदत्तः । विहारयति देशं देवदत्तं देवदत्तेन वा । आहरत्योदनं देवदत्तः, आहारयत्योदनं देवदत्तं, देवदत्तेन वा । हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तं, देवदत्तेन वा । विकुर्वते सैन्धवाः, विकारयति सैन्धवान्, सैन्धवैर्वा । विकुरुते स्वरान् क्रोष्टा, विकारयति स्वरान् क्रोष्टारं, क्रोष्टुना वा । करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, देवदत्तेन वा । [illegible] किम् ? [illegible] ।

शीङ्स्थासोऽधेराधारः ॥१।३।१२२॥ अधिपूर्वाणां शीङ् स्था आस् इत्येतेषां य आधारः [illegible] । ग्राममधिशेते । [illegible] । [illegible] । अधेरिति किम् ? ग्रामे शेते । [illegible] ।

1. पूर्वसूत्रे [illegible] । उत्तरसूत्रे [illegible] । क० म० टि० । 2. शब्दार्थेभ्यश्च, क० म० । 3. [illegible] क० म० ([illegible]) क० म० टि० । 4. आस्ते देवदत्तः, क० म० टि० । 5. गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माणवकं ग्रामं गुरुः । कर्तृकर्म । क० म० टि० । 6. शिष्यम् क० म० टि० । 7. न केवलं [illegible] महतो विभाषते [illegible] तस्मादपि यः स [illegible] । क० म० टि० । 8. शब्दकर्मभ्यः क० म० । 9. नाययति क० म० । 10. [illegible] क० म० । 11. भक्षयति क० म० । 12. भक्षयति कर्मवद्भावात् [illegible] द्वितीयेति शेषः (विशेषः क० टि०) म० टि० ।

आधार इति किम् ? ग्रामेऽभिनिविशते प्रवत्तेन । कर्ता न भवति । अकर्मका अपि धातव उपसर्गैः सकर्मका भवन्तीति सिद्धं कर्मत्वम् । आधारग्रहणानां चलनम् ।

वसोऽनूपाध्याङः ॥१।३।१२३॥ अनु उप अधि आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेर्य आधारस्तत्कर्म भवति । ग्राममनुवसति । ग्रामोऽनूषितः । ग्राममुपवसति । ग्राम उपोषितः । ग्राममधिवसति । ग्रामोऽध्युषितः । ग्राम-मावसति । ग्राम आोषितः । अभ्यवहिताद्यर्थोपेतस्य वसतेः स्थानार्थस्येदं ग्रहणम्—भोजनार्थस्य, तेन ग्रामे उप-वसति, भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः न भवति ।

अभिनिविशश्च ॥१।३।१२४॥ अभि नीत्येवंसमुदायपूर्वस्य विशेराधारः कर्म भवति । ग्राममभि-निविशते । ग्रामोऽभिनिविश्यते । ग्रामोऽभिनिविष्टः । चकारः कर्म भवति न भवति चेति क्वचिदभावार्थः, तेन या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् अभिनिविश्यते 'कल्याणेऽभिनिवेशः अर्थेऽभिनिविष्टः' इति सिद्धं भवति ।

कालाध्वभावदेशं वाऽकर्म चाकर्मकाणाम् ॥१।३।१२५॥ कालो मुहूर्तादिः, अध्वा गन्तव्यं क्षेत्रं क्रोशादिः, भावः क्रिया गोदोहनादिः, देशो जनपदः ग्रामनदीपर्वतादिः सोऽकर्मकाणां कर्म वा भवत्यकर्म च । कालः—मासमास्ते, मास आस्यते । दिवसं शेते, दिवसः शय्यते । अध्वा—क्रोशं स्वपिति, क्रोशः सुप्यते । योजनं स्वपिति, योजनं सुप्यते । भावः—गोदोहमास्ते । ओदनपाकं स्वपिति । गोदोहः आस्यते । ओदनपाकः स्वप्यते । देशः—कुरून् स्वपिति, कुरवः सुप्यन्ते । ग्रामं वसति, ग्राम उष्यते । मासं पचति, मासः पच्यते । अहरधीते, रात्रिरधीता । पञ्च रात्रीः सुप्यते । रात्रौ सुप्तं न प्रधानम् । क्रोशे सुप्यते । गोदोहे आस्ते । ओदनपाके स्वपिति । मासे मासः । क्रोशे क्रोशः । रात्रावधीतम् । दिवसे सुप्तम् । कालाध्वभावदेशमिति किम् ? प्रासादे आस्ते । शय्यायां शेते । अकर्मं चेति किम् ? मासमास्ते । क्रोशं सुप्यते । गोदोहमासितः । इदं गोदोह-मासितम् । गोदोहमास्यते । कुरून् सुप्यत इति । तदकर्मण्याधारे च गम्या नाप्राप्तकालाद्यर्थात् कर्मभाव इति कर्तरि भावे च भवति । अकर्मकाणामिति किम् ? रात्रावुद्देशोऽधीतः । अहन्यध्ययनमधीतम् । प्राकृतमेवेदं कर्मेति प्रतिपत्तावप्यकर्म चेति पदनर्थमिदं वक्तव्यम् ।

कालाध्वनोर्व्याप्तौ ॥१।३।१२६॥ काले अध्वनि चाधारे वर्तमानात् शब्दरूपात् व्याप्तौ द्रव्येण संबन्धिना गुणक्रियाद्रव्यसंयोगे द्योत्ये अम्भीष्टाश्चो भवति । मासं गुडधानाः । क्रोशं पर्वतः । मासं कल्याणी । क्रोशं कुटिला नदी । मासमधीते । क्रोशमधीते । कालाध्वनोरिति किम् ? ग्रामे दधीनि । व्याप्ताविति किम् ? मासेऽधीते । मासस्याधीते । क्रोशेऽधीते । क्रोशस्याधीते । अत्राव्याप्तिः । षष्ठ्याः शेषलक्षणाया अपवादः ।

टाभ्यांभिस्सिद्धौ ॥१।३।१२७॥ सिद्धौ क्रियाफलनिष्पत्तौ द्योत्यायां कालवाचिनोऽध्ववाचिनश्च शब्दाद् व्याप्तौ एकद्विबहुषु टा भ्यां भिस् इत्येते यथासंख्यं प्रत्यया भवन्ति । मासेन प्राभृतमधीतम् । मासाभ्यां प्राभृतमधीतम् । मासैः प्राभृतमधीतम् । क्रोशेन प्राभृतमधीतम् । क्रोशाभ्यां प्राभृतमधीतम् । योजनैः प्राभृतमधीतम् । सिद्धाविति किम् ? मासं प्राभृतमधीतम् । योजनं प्राभृतमधीतम् । अत्र व्याप्तिमात्रं गम्यते न सिद्धिः । अकारः पूर्ववत् । सिद्धिः प्रयोगे लोपः ।

हेतुकर्तृकरणेत्थंभूतलक्षणे ॥१।३।१२८॥ फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः । यः करोति स कर्ता । क्रियासिद्धौ स्वतन्त्रगुणभूतं परैरप्रयोज्यं कारकं यद् व्यापारे धातुराह येन कर्ता करोति तत्करणं साधकतमं कारकम् । इमं कंचित् प्रकारमापन्न इत्थंभूतः स लक्ष्यते येन तदित्थंभूतलक्षणम्, एतस्मिन्नर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु टा भ्यां भिस् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । हेतौ—धनेन कुलम् । विद्यया यशः ।

---

१. कर्तृ, क० म० टि० । २. चाकर्मणाम्, क० म० । ३. गोदोहादिः, क० म० । ४. चतुर्विंश-त्यङ्गुलानां हस्तो दण्डश्चतुष्करः । तत्सहस्रे तु गव्यूतं क्रोशस्तौ द्वौ तु गोरुतम् ॥ क० म० टि० । ५. गव्या गव्यूति गव्यूति चतुष्क्रोशं तु योजनम् । इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । ६. पूर्वप्रकृतिसिद्धम्, क० म० टि० । ७. अत्र दुर्दिनं व्याप्तिः, क० म० टि० । ८. रथोद्गुणेन व्याप्तिः क० म० टि० ।

अन्यथा कोशः (म्) । तीक्ष्णेन[1] परशुना छिनत्ति । कर्तरि—देवदत्तेन कृतम् । गुरुदत्तेन भुक्तम् । करणे—दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति । इत्थम्भूतलक्षणे—अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् । अपि भवान् अवदातेन वर्णेन कुमारमीक्षिष्ट । छात्रत्वादिकं[2] प्रकारमापन्नस्य मनुष्यस्य कमण्डल्वादिलक्षणम् । इत्थम्भूतग्रहणं किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतनम् । अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीत्, इत्यत्र लक्ष्यप्रधानो निर्देशो न लक्षणप्रधान इति न भवति । इत्थम्भूतलक्षणं सहयोगाद्व्यतिरिच्यत इत्युपादानम् । समेन धावति । समेन पथा ग्रामं धावतीत्यर्थः । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । द्विद्रोणेनार्घेण हिरण्येनेत्यर्थः । एवं पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेणाश्वान्[3] इत्यादि तत्परिमाणेन वा मूल्येनेत्यर्थः[4] । क्रेयपरिमाणस्यापि क्रये[5] कारणत्वमुपपद्यत एवेत्येषा करण एव तृतीया ।

सहार्थेन ॥१।३।१२९॥ सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च तेन युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु टा भ्यां भिसित्येते प्रत्यया भवन्ति । पुत्रेण सहागतः[6] पिता । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह गोमान् । शिष्येण सह ब्राह्मणः । तिलैः सह माषान् वपति । [7]सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । अर्थग्रहणं किम् ? पुत्रेण सार्धम् । पुत्रेण साकम् । पुत्रेण युगपदागतः । पुत्रेणागतः वृद्धो युवा । अर्थग्रहणात् पर्यायप्रयोगेऽप्रयोगेऽप्यर्थसत्तायां भवति[8] ।

यद्भेदैस्तद्वदाख्या ॥१।३।१३०॥ यस्य भेदिनः प्रकारवतोऽर्थस्य[9] भेदैः[10] प्रकारैर्विशेषैस्तद्वतस्तत्प्रकारस्यार्थस्य[11] आख्या भवति ततः टा भ्यां भिसित्येते प्रत्यया भवन्ति । अक्ष्णा काणः । हस्तेन कुणिः । पादेन खञ्जः । शिरसा खल्वाटः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण वैयाकरणः । काश्यपो गोत्रेण । ब्राह्मणो जात्या । यद्ग्रहणं प्रकृतिनिर्देशार्थम् तस्य इत्याक्षेपात् । भेदग्रहणं किम् ? पट्वीः प्रवेशय । कुन्तान् प्रवेशय । तद्वद्ग्रहणं किम् ? अक्षिकाणम् । आख्याग्रहणं प्रसिद्धिपरिग्रहार्थम्, (तेन) अक्ष्णा दीर्घ इति न भवति, अभूतक्रियाकल्पनया करणादिकल्पनायां यद्यपि तृतीया स्यात् (तथापि) तत्सम्बन्धे षष्ठी मा भूदित्यारम्भः ।

काले भाद् वाऽऽधारे ॥१।३।१३१॥ काले वर्तमानात् नक्षत्रवाचिनः शब्दात् आधारे, एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च गम्ये टा भ्यां भिसित्येते वा यथासंख्यं प्रत्यया भवन्ति । पुष्येण पायसमश्नीयात्, पुष्ये पायसमश्नीयात् । मघाभिः[12] पललौदनम्, मघासु पललौदनम् । काल इति किम् ? पुष्ये चन्द्रमाः । मघासु ग्रहः । शब्दनिवृत्त्यर्थं कालग्रहणम् । भादिति किम् ? तिलपुष्पेषु वत् क्षीरम्, तिलच्छेदेषु दधि । काल इति सम्बन्धात् तन्निमित्तको यथाऽन्यत्र वर्तते तदा न भवति, (यथा) चित्रासु जाता चित्रा माणविका तस्यां चित्रायामास्ते । आधार इति किम् ? अद्य पुष्यं विद्धि । अद्य कृत्तिकाः । आधारस्य करणविवक्षायां तृतीया सिद्ध्यति, अस्ति चाधारस्य करणविवक्षा, यथा स्थाल्या[13] पचतीति सत् क्रियते सम्बन्धविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थम् ।

प्रसिताऽवबद्धोत्सुकैः ॥१।३।१३२॥ प्रसित अवबद्ध उत्सुक इत्येतैर्युक्ते आधारेऽप्रधाने वर्तमानात् शब्दात् टा भ्यां भिसित्येते वा प्रत्यया भवन्ति । केशैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः । प्रकर्षेण सितो बद्धः प्रसितः, नित्यप्रसक्त उच्यते । केशैरवबद्धः, केशेष्ववबद्धः । केशैरुत्सुकः, केशेषूत्सुकः ।

समोऽज्ञोऽस्मृतौ वाप्ये ॥१।३।१३३॥ संपूर्वस्य जानातेरस्मृतौ वर्तमानस्य[14] व्याप्ये कर्मण्यर्थे, तत्र टा भ्यां भिसित्येते प्रत्यया भवन्ति । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते ।

---

१. तीक्ष्णेन, क० म० । २. छात्रत्वादिकम्, क० म० । ३. श्वान् (शुनः) क्रीणाति—इति तत्परि— क० म० । ४. मूल्येनेत्यर्थः, क० म० । ५. —रणत्वोपप— क० म० । ६. गतः पुत्रेण स— क० म० । ७. सत्तायाम् क० म० टि० । ८. तद्यथा—सार्कं स्तनाभ्यां जघनं महत्तं, सता भ्रूभ्यामस्य नयने महती, युगपत्करा[illegible] [illegible], सार्धं जनैर्धनयाम, राजा पुत्रेणागतः, मार्गेण वीक्षितः, बन्धुभिः स्वर्गं गतः, क० म० [illegible] वादेः, क० म० टि० । १०. प्रकारवादिभिः— क० म० टि० । ११ देवदत्तादेः, क० [illegible] ० टि० । [illegible] तिलचूर्णे स्यात्? । क० म० टि० । १३. वस्तुतस्तदभिदेश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम् । स्थाल्या[illegible] पुष्येण विवक्षा दृश्यते यतः ॥ क० म० टि० । १४. —र्थं, प्रत्यर्थ—क— क० म० ।

सम इति किम् ? मातरं जानाति । पितरं[1] जानाति । ज्ञ इति किम् ? मातरं संवेत्ति । अस्मृत्याविति किम् ? मातरं संजानाति, मातुः संजानाति । स्मरतीत्यर्थः । चकारो वेदस्यानुकर्षणार्थः । आप्य इति किम् ? मातरं स्वरेण संजानीते । करणे विकल्पो न भवति । मातुः संज्ञातेति कृति परत्वात् षष्ठी ।

दाणो धर्मे तङ् च देयैः ॥१।३।१२४॥ अधर्मरूपेऽर्थे वर्तमानेन समो दाण दान इत्यनेन योगे देयैर्धातोर्व्याप्ये देयं यदा भवति (तदा) तत्राप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) टा भ्यां भिसित्येते प्रत्यया भवन्ति । तस्माच्च दाणस्तङ् भवति । दास्या संप्रयच्छते । वृषल्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् द्रव्यं दास्यै ददातीत्यर्थः । दाण[2] इति किम् ? दास्यै संप्रददाति । अधर्म इति किम् ? पत्न्यै संप्रयच्छति । चकारः संनियोग-[3]शिष्टार्थः । देयैरिति किम् ? द्रव्यं वृषल्या[4] संप्रयच्छते, तङेवात्र भवति । सम इति किम् ? दास्यै प्रयच्छति । इह सर्वो[5] दाणः प्रेणाऽसंप्रदानाभावात् सम इति षष्ठीविज्ञानाद् वा अप्रधानेऽपि भवति विशिष्टा एव तङः तावत् प्रेत्यस्य वा योगविभागेन नियम इति [6]तङोऽव्यभिचारिकत्वात् दास्या संप्रयच्छत इति, संप्रदानस्य करण-विवक्षायां तद्योगे वा तृतीया । ददातिहुते तङिति योगानारम्भे नियमो दुर्ज्ञान इति वचनम् ।

ङे भ्यां भ्यस् ॥१।३।१२५॥ देयैराप्ये[7] ऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु यथाक्रमं ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । उपाध्यायाय गां ददाति । देवदत्ताय कन्यां प्रयच्छति । राज्ञे दण्डं वितरति । गुरवे चीवरं प्रयच्छति । छात्राय चपेटां ददाति । देयैरिति किम् ? अजां[8] नयति ग्रामम् । आप्य इति किम् ? देवदत्तेन धनं दीयते । रजकस्य वस्त्रं ददाति । अत्र पृष्ठे ददातीत्ययं न [9]देयैराप्यतया रजकादिरुच्यत इति न भवति । ङकारोऽङीतरश्च ङिती याडिति विशेषणार्थः ।

स्थानि तुमः ॥१।३।१२६॥ यस्यार्थः प्रतीयते न च प्रयोगः[10] (सः) स्थानी क्रियायां तदर्थायां तुमुण्णकौ चेति क्रियायां तदर्थायां तुम् विहितस्तस्य स्थानिनो धातोराप्ये कर्मणि ङेभ्यांभ्यसो भवन्ति । उदकाय व्रजति । एधेभ्यो व्रजति । पाकाय व्रजति । भुक्तये व्रजति । स्थानीति किम् ? एधानाहर्तुं व्रजति । एधानाहारको व्रजति[11] । तुम इति किम् ? प्रविश पिण्डीम् । प्रविश[12] तर्पणम् । अत्र भक्षय[13] पिण्डीमिति गम्यते स्थानी । आप्य इति किम् ? एधेभ्यो व्रजति शकटेन । द्वितीयापवादो योगः ।

क्रुद्द्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्यं प्रति कोपो न च कर्म ॥१।३।१२७॥ अमर्षः क्रोधः । अपचिकीर्षा द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । एतदर्थैर्धातुभिर्योगे यं प्रति कोपो भवति तस्मिन्नप्रधाने वर्तमानात् ङेभ्यांभ्यसो भवन्ति न च तत्कर्म भवति[14] । देवदत्तायेर्ष्यति । देवदत्ताय ईर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । देवदत्ताया-सूयति । क्रुद्द्रुहेर्ष्यासूयार्थैरिति किम् ? [15]आदरेण द्विषन् । योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः[16], निन्दिपिपासया । यं प्रतीति किम् ? मनसा[17] क्रुध्यति । मनसा द्रुह्यति । नाप्य इत्यत्राकर्मकैः संभवति । प्रतिग्रहणं किम् ? न कश्चिन्निन्दकः[18] कर्तर्यपि स्यात् । देवदत्तेन क्रुध्यते । कोप इति किम् ? पत्न्यै द्रुह्यति धनेच्छया । भार्या-मीर्ष्यति कार्येण । देवदत्तमनुरुध्यति शिष्यता । कर्मप्रतिषेधो भावार्थो लादर्थः । देवदत्तायेर्ष्यते[19] । देवदत्ताया-सूयते । देवदत्तायेर्ष्यितव्यम्[20] । जिनदत्तायासूयितव्यम् । देवदत्तायेर्ष्यितम् । जिनदत्तायासूयितम् । देवदत्ताय दुरीर्ष्यम्[21] । जिनदत्ताय दुरसूयम् । देवदत्तायेर्ष्यितो गुरुदासः । जिनदत्तायासूयितो गुरुदासः ।

१. –रं सुजा– क० म० । २. दाणैरिति कि– क० म० । ३. –ष्टार्थः क० म० । ४. दासी क० म० टि० । ५. सर्वाङ्गाश्च क० म० । ६. –ङो व्यभिचारिकत्वादि दा– क० म० । ७. अभिप्रायकरणात् कर्तुः स्वाभाव्ये कर्मणोऽभिप्रायम् । प्रेरणार्थे मतिरुपयां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥ क० म० टि० । ८. अजामग्रे–क० म० । ९. देयैराप्य–क० म० । १०. –गः सः स्थानी क० म० । ११. –ति । पाकं कर्तुं व्रजति । पाके कारको भवति । तु– क० म० । १२. –श तर्प– क० म० । १३. पिबेति क० म० । १४. –ति । जिनदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय कुप्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । ई– क० म० । १५. किम् ? चोर– क० म० । १६. –ष्मः । द्विषिरर्थी नि– क० म० । १७. –‘स्वविषयसालोचप विनाशशङ्कया पुनर्विकुप्यन्ति च स्वर्निर्विशु ।’ इति शेषः । क० म० टि० । १८. –त्युक्ते, क– क० म० । १९. –त्यर्थे– क० म० । २०. –ष्यमिति–क० म० । २१. दुरीर्ष्यम्, क० म० टि० ।

क्रुद्द्रुहाऽनोपसर्गात् ॥१।३।१३८॥ उपसर्गात् परेण क्रुधिना द्रुहिणा च योगे यं प्रति कोपस्तस्मिन् ङेस्थानेऽपि शसो न भवति । देवदत्तमभि क्रुध्यति । गुरुदत्तमभिद्रुह्यति । क्रुधिद्रुहो सोपसर्गौ सकर्मकाविति द्वितीया । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । उपसर्गादिति किम् ? देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति ।

स्पृहेर्वा ॥१।३।१३९॥ स्पृहयतेर्धातोरीप्सितं प्राप्यं कर्म तस्मिन् वा ङेस्थाने विषये प्रत्यया भवन्ति, तच्चाप्यं न कर्म भवति । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । पुष्पाणि स्पृहयति । आप्य इति किम् ? पुष्पेभ्यः स्पृहयति मनसा । न च कर्मेति किम् ? पुष्पेभ्यः स्पृह्यते देवदत्तेन । पुष्पेभ्यः स्पृहितो देवदत्तः ।

मन्यस्याकाकादिषु यतोऽवज्ञा ॥१।३।१४०॥ यस्मादवज्ञाऽन्यस्य विज्ञायते तस्मिन्ननाकादिषु काकादिवर्जिते मन्यतेराप्ये कर्मणि ङे स्थाने वा विषये प्रत्यया भवन्ति । न त्वा तृणाय मन्ये[1] । न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा तृणं मन्ये । न त्वा लोष्टाय मन्ये । न त्वा लोष्टं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । न त्वा श्वानं मन्ये । तृणायापि न मन्ये । तृणादपि[3] निकृष्टं मन्ये । इत्यवजानाति । मन्यतेरिति किम् ? न त्वा तृणं चिन्तयामि । श्यानिर्देशः किम् ? न त्वा तृणं मन्ये । अकाकादिष्विति किम् ? न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शुकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । यत इति किम् ? न त्वा तृणाय मन्ये । युष्मदो न भवति । अवज्ञेति किम् ? न त्वा कनकं मन्ये । त्वामहं कनकं मन्ये इति प्रशंसा ।

भद्रायुष्यक्षेमसुखार्थहितार्थहितैराशिषि ॥१।३।१४१॥ भद्र आयुष्य क्षेम सुख अर्थ हित इत्येतदर्थैर्हितशब्देन च योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (ष. आशीर्विषये ङे स्थाने वा विषये वा प्रत्यया भवन्ति । भद्रमस्तु जिनशासनाय[4] । भद्रमस्तु जिनशासनस्य[5] । कल्याणमस्तु जिनशासनाय । कल्याणमस्तु जिनशासनस्य । आयुष्यमस्तु देवदत्ताय । आयुष्यमस्तु देवदत्तस्य[6] । दीर्घमायुरस्तु देवदत्ताय । दीर्घमायुरस्तु देवदत्तस्य । चिरं जीवितमस्तु देवदत्ताय । चिरं जीवितमस्तु देवदत्तस्य[7] । क्षेमं भूयात् संघाय । क्षेमं भूयात् संघस्य । कुशलं भूयात् संघाय । कुशलं भूयात् संघस्य । निरामयं भूयात् संघाय । निरामयं भूयात् संघस्य[8] । सुखं भवतात् प्रजाभ्यः । सुखं भवतात् प्रजानाम् । शं[9] भवतात् प्रजाभ्यः । शं भवतात् प्रजानाम् । शर्म भवतात् प्रजाभ्यः । शर्म भवतात् प्रजानाम्[10] । अर्थो जिनदत्ताय भूयात् । अर्थो जिनदत्तस्य भूयात् । प्रयोजनं जिनदत्ताय भूयात् । प्रयोजनं जिनदत्तस्य भूयात् । कार्यं जिनदत्ताय भूयात् । कार्यं जिनदत्तस्य भूयात् । हितार्थ—पथ्यं जिनदत्ताय भूयात् । पथ्यं जिनदत्तस्य भूयात् । हित—हितं जिनदत्ताय भूयात् । हितं जिनदत्तस्य भूयात् । हित-शब्दग्रहणमर्थाभिधायि पक्षे षष्ठी श्रावणार्थम् । चतुर्थी तु शक्तार्थेत्यादिना विहित एव । हितार्थग्रहणं तु पर्यायार्थं स्यात् । आशिषीति किम् ? आयुष्यं देवदत्तस्य तपः, तदवश्यदानेन भवति ।

शक्तार्थवषड्नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाहितैः ॥१।३।१४२॥ शक्तार्थैः वषट् नमस् स्वस्ति स्वाहा स्वधा हित इत्येतैश्च शब्दैर्योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङे स्थाने विषये प्रत्यया भवन्ति । शक्तो देवदत्तो जिनदत्ताय । समर्थोऽसि जिनदत्तो देवदत्ताय । प्रभुर्जिनदत्तो देवदत्ताय । प्रभवति जिनदत्तो देवदत्ताय । अलं मल्लो मल्लाय । वषट्—अग्नये वषट् । नमस्—नमोऽर्हद्भ्यः[11] । स्वस्ति—स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहा—इन्द्राय

---

१. क्रियाविषयः कर्मतद्विषयया आप्यते देवदत्तस्य देवदत्तं द्रुह्यति इति स्यात् । कोपे तं देवदत्तमेति । क० म० टि० । २. –न्ये । न त्वा तृणं मन्ये । अ० का० मा० । ३. –णादपि क० म० । ४. 'शासनं दर्शनं शास्त्रमागमः पुरुषा मतम् ।' इति सुभूतिकोषः । क० म० टि० । ५. –स्य । भद्रमस्तु जिनशासनाय । भद्रमस्तु जिनशासनस्य । क– क० म० । ६. –स्य । क्षेम । क्षेमं क० म० । ७. –स्य । सुख । सुखं– क० म० । ८. 'द्विष्टया समुपजोषं चेत्यानन्दे' –इत्यमरः । क० म० टि० । ९. –नाम् । अर्थ । अर्थो– क० म० । १०. नारायणं नमस्कृत्येति उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी इति द्वितीयैव । कथं नारायणाय नमस्कुर्यात् । स्वयम्भुवे नमस्कृत्येति ? आद्यम विग्रहगत इत्यादिवत् । इति धर्मसागरीयवृत्तौ । "अनन्वयात्रनमःशब्दोऽयमहित यत्तस्मनः किमः । किमपि सुखमुदेवःमशाम्यत्ता-मन्तरेण नमस्तामवखानभूमिम् ॥" इति विद्वचन्द्रसमिति । क० म० टि० ।

स्वाहा[1]। स्वधा पितृभ्यः। हितम्—आतुराय हितम्। आमयाविने हितम्। स्वस्तिशब्दः क्षेमार्थः तद्योगे आशिष्यपि परत्वादनेन नित्यमेव भवति। तथा च तत्र हितग्रहणं स्वस्ति संघाय मा[2] भूत्। स्वस्ति प्रजाभ्यो भूयात्।

रुचिक्लृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ॥१।२।१४३॥ रुच्यर्थैः कल्प्यर्थैर्धारिणा च धातुना युक्तेऽप्रधाने यथाक्रमं प्रेये विकारे उत्तमर्णे च वर्तमानात् (शब्दरूपात्,) ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। रुच्यर्थैः प्रेये[3] प्रीयमाणे इत्यर्थः। देवदत्ताय रोचते धर्मः। गुरुदत्ताय स्वदते मोदकः[4]। स्वाभिलाषं करोतीत्यर्थः। प्रेय इति किम्? देवदत्ताय रोचते मोदको माधुर्येण। सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवैतत्र प्रतिभाति[5] प्रेयस्य सम्बन्धमात्रविवक्षेति वा न भवति। कल्प्यर्थैर्विकारे। मूत्राय कल्पते यवागूः। उच्चाराय संपद्यते यवान्नम्। श्लेष्मणे जायते दधि। तद्विकाररूपेणापद्यत इत्यर्थः। विकार इति किम्? देवदत्तस्य संपद्यन्ते शालयः। अप्रधान इति किम्? मूत्रमिदं संपद्यते यवागूः। उच्चारोऽयं संपद्यते यवान्नम्। मूत्रं संपद्यते यवाग्वाः। अपाय-विवक्षायां पञ्चमी। धारिणोत्तमर्णे। देवदत्ताय शतं धारयति। जिनदत्ताय सहस्रं धारयति। उत्तमर्ण इति किम्? शतेन भवति ऋणेन उत्तमः। उत्तमर्णो धनिक उच्यते। अत एव निपातनात् पूर्वत्वम्।

प्रत्याङः श्रुवाऽभ्यर्थके ॥१।२।१४४॥ प्रति आङ् इत्येताभ्यां परेण शृणोतिना युक्तेऽप्रधाने-ऽभ्यर्थके वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। देवदत्ताय[6] प्रतिशृणोति। गुरुदत्ताया-शृणोति। अभ्युपगच्छतीत्यर्थः[7]। प्रत्याङ इति किम्? देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति। अभ्यर्थक इति किम्? देव-दत्ताय गां प्रतिशृणोति। देवदत्ताय गामाशृणोति। गवि मा भूत्।

प्रत्यनोर्गृणाख्यातरि ॥१।२।१४५॥ प्रति अनु इत्येताभ्यां परेण गृ शब्द इत्यनेन युक्तेऽप्रधाने आख्यातरि अभ्यर्थके वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। उपाध्यायाय प्रतिगृणाति। उपाध्यायायानुगृणाति। उपाध्यायेनोक्तमनुब्रवीति शंसन्तं वा तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः। प्रत्यनोरिति किम्? उपाध्यायं गृणाति[8]। आख्यातरीति किम्? उपाध्यायाय मनसा प्रतिगृणाति। उपाध्यायाय मनसा अनुगृणाति। मनसि मा भूत्।

राधीक्षी यद्दैवे ॥१।२।१४६॥ दैवं शुभाशुभमदृष्टं यत् सम्बन्धि दैवविषयायां क्रियायां राध्यति ईक्षतिश्च वर्तते तस्मिन् राधीक्षिभ्यां युक्तेऽप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति। देवदत्ताय राध्यति[9]। देवदत्तायेक्षते। तस्य दैवं निरूपयतीत्यर्थः। केषांचित् राधीक्षाविस्यर्थ-निर्देशस्ते राधयति, साधयति, पश्यति, जानीते इत्युदाहरन्ति। यद्ग्रहणं किम्? देवदत्तस्य शुभाशुभमीक्षते। शुभाशुभस्य मा भूत्। देवदत्तात्तु शोभाभावान्न भवति। दैवग्रहणं किम्? देवदत्तमीक्षते। केषांचित् यस्मिन् विप्रश्न इति पाठः। तं लाभाय राध्यति। लाभायेक्षते। इत्यप्युदाहरन्ति।

उत्पातेन ज्ञाप्ये ॥१।२।१४७॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमानेऽप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङेभ्यां-भ्यसो भवन्ति।

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्।

वातं[10] ज्ञापयतीत्यर्थः। उत्पातेनेति किम्? देवदत्तस्येदं छत्रमायतम्। विद्धि देवदत्तम्।

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां प्रयोज्ये ॥१।२।१४८॥ श्लाघ ह्नुङ् स्था शप् इत्येतैर्युक्ते ज्ञाने प्रयोज्यो यो ज्ञाप्योऽर्थस्तस्मिन्नप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङेभ्यांभ्यसो भवन्ति। देवदत्ताय श्लाघते। देवदत्ताय ह्नुते। देवदत्ताय तिष्ठते। देवदत्ताय शपते। प्रयोज्य इति किम्? देवदत्तामात्मानं श्लाघते। देवदत्ताय

---

१. –हा। स्वधा। स्वधाः। २. भूयात्, क० म० टि०। ३. –र्थैः प्रेये प्रीयमाण इ- क० म०। ४. -कः। तस्याभि- क० म०। ५. –मानेन क० म०। ६. प्रार्थनायां कर्ता सम्प्रदानम्– क० म० टि०। ७. पूर्वप्रार्थित(व)ते अभ्युपगच्छतीत्यर्थः, क० म० टि०। ८. गृह्णाति, क० म०। ९. मौहूर्तिकः, क० म० टि०। १०. तज्ज्ञाप– क० म०।

शतमपह्नुते । [1]इत्यादौ मा भूत् । केचित् स(ग)—आख्यापते तथेच्छन्ति तत्र प्रयोग इति न कर्तव्यम् ।

श्लाघादिभिर्बहुलम् ॥१।३।१४९॥ श्लाघादिभिर्धातुभिर्योगेऽप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङे-भ्यांभ्यसो बहुलं भवन्ति । क्वचिन्नित्यम् । श्राद्धाय निगह्लुते । युद्धाय सन्नह्यति । पत्ये शेते । देवदत्ताय कथयति । देवदत्तायोपदिशति । क्वचिन्न भवति । अन्यदेव भवति । मनसाऽपि निगह्लुते । [2] मनसा सन्नह्यति । क्वचित् विभाषा—देवदत्ताय धर्मं ब्रूते । देवदत्ताय धर्मं शास्ति । देवदत्तं धर्मं शास्ति । प्रणम्य शास्त्रे । प्रणम्य शास्तारम् ।

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

देवैराध्य इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । पशुना रुद्रं यजते [3] इति देवपूजाकर्मकरणयोर्यथा प्राप्ते एव द्वितीयातृतीये [4] पशुं रुद्राय ददातीति प्रतिपत्तावपि, अतो बाहुलकात् सिद्धिः ।

यदर्थम् ॥१।३।१५०॥ यत्प्रयोजनकं [illegible] विवक्षितं [illegible] वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङेभ्यांभ्यसो भवन्ति । रथाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्धनाय स्थाली । अवहननाय उलूखलम् ।

परिक्रये करणे वा ॥१।३।१५१॥ वेतनादिना नियमेन काले स्वीकारः परिक्रयः, तत्करणे (वर्त-मानात् शब्दरूपात्) ङे भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया वा भवन्ति । शताय परिक्रीणीते । शतेन परिक्रीणीते । सहस्राय परिक्रीणीते । सहस्रेण परिक्रीणीते । परिक्रय इति किम् ? शतेन क्रीणाति । करण इति किम् ? शताय परि-क्रीतो मासम् । शतेन परिक्रयं करोति ।

ङसि भ्यां भ्यस् स्तोकाल्पकतिपयकृच्छ्रादसत्त्वे ॥१।३।१५२॥ यतो द्रव्ये शब्दप्रवृत्तिः स पर्यायो गुणोऽसत्त्वं तस्मिन् वा [illegible] द्रव्यादि तस्मिन् करणे स्तोक अल्प कतिपय कृच्छ्र इत्येतेभ्यः (शब्देभ्यः) एकद्विबहुषु ङसि भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया वा भवन्ति । स्तोकान्मुक्तः, स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः, कतिपयेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः, कृच्छ्रेण मुक्तः । असत्त्व इति किम् ? स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन शीधुना मत्तः । कृच्छ्रेण भोजनेन निर्विण्णः । करण इति किम् ? क्रियाविशेषणे न भवति । [5]स्तोकं चलति । भ्यां भ्यसित्युत्तरार्थमिह द्वित्वे बहुत्वे न संभवतः ।

आराद्दूर्थैः ॥१।३।१५३॥ आराद्दूरान्तिकयोः [6]तन्त्रेणोभयग्रहणं दूरार्थैरन्तिकार्थैश्च शब्दैर्युक्तादप्रधा-नात् (शब्दरूपात्) ङसि भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया वा भवन्ति । दूरं ग्रामात्, दूरं ग्रामस्य, दूरं ग्रामाभ्याम्, दूरं ग्रामयोः, दूरं ग्रामेभ्यः, दूरं ग्रामाणाम् । विप्रकृष्टं ग्रामात्, विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात्, अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात्, अभ्याशं ग्रामस्य । आराच्छब्दयोगे दिक्शब्देत्यादिना नित्यमेव पञ्चमी भवति ।

हेतौ गुणेऽस्त्रियाम् ॥१।३।१५४॥ अस्त्रीलिङ्गे गुणे द्रव्याश्रिते [7]पर्यायिहेतौ वर्तमानात् (शब्दरूपात्) वा ङसि भ्यां भ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । जाड्यात् बद्धः, जाड्येन बद्धः । पाण्डित्यान्मुक्तः, पाण्डित्येन मुक्तः । क्रोधात् बद्धः । क्रोधेन बद्धः । ज्ञानान्मुक्तः, ज्ञानेन मुक्तः । हेताविति किम् ? [illegible] । गुण इति किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् ? बद्ध्या बद्धः । बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः । अरस्वशब्दान्नेष्यते । [8]नास्त्यन्न [illegible] इत्यादौ नाम्नोपैर्गुणादिहेतुः । कथं तर्हि [illegible], तत्र [illegible] इत्यादिवत् भवति ।

---

१. [illegible], क० म० । २. गह्लुते, क० म० । ३. कर्मसंज्ञकप्रदानयोः करणकर्मणि यथा प्रयोगौ भवतः, इति [illegible] सूत्रम् । क० म० टि० । ४ भवतः, क० म० टि० । ५. क्रियाविशेषणं नपुंसकं च स्तोकं पचति क्रियायाः साध्यत्वाच्च विशेषणत्वात् तथा । तेन द्वितीया । अतएव कर्मत्वेऽपि सत्यत्र नोक्तार्थत्वम् । [illegible] नपुंसकत्वं स्यादसिद्धमिति [illegible] । क० म० टि० । ६. उभयेषु— क० म० टि० । ७. पर्यायि— क० म० । ८. नास्तीह क० म० ।

ऋणे ॥१।३।१५५॥ हेतौ षष्ठ्यन्तमर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) सिद्धं इति स्वां ङ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । शताद् बद्धः । सहस्राद् बद्धः । हेतावित्येव किम् ? शतेन बद्धः, शतेन बन्धितः । शतेन देवदत्तेन बन्धितः । कर्तरि प्रयोज्यप्रयोजके च तृतीया भवति, हेतुर्हि फलसाधनयोग्यः पदार्थः । कार्यादिस्योऽन्यस्येन [1]विवक्षिते योगविभागो नियमार्थः ।

अपायेऽवधौ ॥१।३।१५६॥ अपायो विभागो विश्लेषस्तस्मिन् विषये निर्दिष्टे प्रतीयमाने वा योऽवधिप्रधानं तस्मिन् (वर्तमानात् शब्दरूपात्) इति स्वां ङसित्येते प्रत्यया भवन्ति । ग्रामादपैति, ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । [2]यवेभ्यो गां वारयति । ... [3] प्रतिषेधति, निवर्तयतीत्यर्थः । कुसूलात् पचति, आगमात् शास्ति । ततो गृहीत्वेति प्रतीयते । बलाहकाद्विद्योतते ततो निःसृत्य ज्योतिर्विद्योतते विद्योतनार्थं वा ततो [4] निर्गच्छतीति । कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् । कुतो भवानागच्छति ? पाटलिपुत्रादागच्छामीति । [5]गवीधुमतः [6]साङ्काश्यं चतुर्षु योजनेषु, ततो निःसृत्य गतेषु भवतीति । [7]कार्तिक्याः [8]आग्रहायणी मासे । ततः प्रभृति मासे गते भवतीति । वृकेभ्यो बिभेति । दस्युभ्यस्त्रस्यति, चित्तसंक्षोभपूर्वकं ततो निवर्तत इति । बिभेतिर्हि भयपूर्विकायां निवृत्तौ वर्तते । चौरेभ्यस्त्रायते । दस्युभ्यो रक्षति । तदुपघातप्रकारेण ततो निवर्तयतीति । [10]शृङ्गाच्छरो जायते । बीजादङ्कुर उत्पद्यते । तस्मादात्मानं प्रतिलभमानो निःसरतीति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । महाहिमवतो रोहित्प्रभवति । तत्प्रथममुपलभ्यमाना ततो निःसरतीति । [11]सन्ततत्वादन्तानन्त्यापाय-भ्रमः । [12]उपाध्यायादन्तर्धत्ते । उपाध्यायादन्तर्धीयते । ततोऽदृश्यमात्मानं स्थापयतीति । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्वीभत्सते । अधर्माद्विरमति । धर्मात् प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति । जुगुप्सादिपूर्वकं ततो भावेनापैतीति । भोजनात् पराजयते । अध्ययनात् पराजयते, भावेन ततो न्यूनीभूय [13] निवर्तत इति । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । देवदत्ताज्जिनदत्तः पटुः । अल्पकात्यायनः । अध्ययनाद्... । माथुरादयः पाटलिपुत्रकादिभ्य आढ्यत्वपटुत्वोत्कर्षादिना धर्मेण भिन्नत्वेन प्रतीयन्ते । विभागश्चापायः । अपायेऽवधिविवक्षायामेव । विवक्षान्तरे तु यथायोगं विभक्तयो भवन्ति । यवेषु गां वारयति । बलाहके विद्योतते । बलाहके विद्योतते । चौरेभ्यो भयम् । चौरैर्बिभेति । चौराणां बिभेतीति । [14] शृङ्गे शरो जायते । अधर्मं जुगुप्सते । अधर्मेण जुगुप्सते । मौर्ख्येण प्रमाद्यति । भोजने पराजयते । भोजनं पराजयते ।

आख्यातर्युपयोगे ॥१।३।१५७॥ आख्याता प्रतिपादयिता, उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम्, आख्यातरि वर्तमानात् (शब्दरूपात्) उपयोगे विषये इति स्वां ङ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति । आचार्याच्छृणोति । आचार्यादधिगच्छति । आख्यातरीति किम् ? उपाध्यायाच्छास्त्रमागमयति । शास्त्रे न गमति । उपयोग इति किम् ? नटस्य शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति । अपायेऽवधावित्येव सिद्धे उपयोग इति वचनमनित्यसूचनम् ।

आङा ॥१।३।१५८॥ अवधाविति वर्तते । [15]आङ्योगेऽवधौ (वर्तमानात् शब्दरूपात्) इति स्वां ङ्यसित्येते प्रत्यया भवन्ति । आपाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः । आगोदावर्या वृष्टो देवः । पाटलिपुत्रमवधीकृत्य तदाप्या व्याप्य वा वृष्ट इत्यर्थः । आकुमारेभ्यो यशः शाकटायनस्य गतम् ।

---

१. विवक्ष्यते क० म० । २. यवान् रक्षति, गां वारयतीत्यर्थः, क० म० टि० । ३. ईप्सितं कर्मेदम्, क० म० टि० । ४. पनस्सकन्दं कूपं जलकामस्तमित्यादि महाकलापुरः, क० म० टि० । ५. प्रत्यर्थके—क० म० टि० । ६. गवीधुमत् इत्ययं ग्रामो भवति, गम्यते गन्यते जानादिद्रव्याणि-भैरिति गवीधुका नगरी । अथवा गम्यते उपलभ्यते शरीरयात्रा अनेनेति गवीधुकं धान्यजातिः । तन्नगरि विवक्षायाम्, क० म० टि० । ७. पुरम् । अत्र योजनसम्बन्धिगमनं संकाशस्य भावस्य लक्षणं भवतीति सप्तमी, क० म० टि० । ८. कार्तिकपौर्णमास्याः, क० म० टि० । ९. मार्गशीर्षपौर्णमासी, क० म० टि० । १०. अपृथग्भावेऽपि शृङ्गस्य शरजन्मन्यवधिभावो विवक्षितः, क० म० टि० । ११. अदर्शनम्, क० म० टि० । १२. अपायः, क० म० टि० । १३. मा क० म० टि० । १४. चौरेषु बिभेति म० । १५. मर्यादाभिविध्योः क० म० टि० ।

वर्ज्येऽपपरिणा ॥१।३।१५९॥ अप परि इत्येताभ्यां युक्ते वर्ज्येऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङसि ङ्यां ङस्इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अप पाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । अप गोदाभ्यां वृष्टो देवः । परि पा[illegible]त्रात् वृष्टो देवः । परि गोदाभ्यां वृष्टो देवः । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । त्रिगर्तान् वर्जयित्वा इत्यर्थः [illegible] इति किम् ? अपशब्दो देवदत्तस्य ।

प्रतिनि[illegible]दाने प्रतिना ॥१।३।१६०॥ प्रतिनिधौ प्रतिदाने च वर्तमानेन प्रतिना योगेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङसि ङ्यां ङस्इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अत्र योगो यतः प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तस्य भवतीति ततो विधिः । प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति । वासुदेवस्य प्रतिनिधिः—सदृश इत्यर्थः । तिलेभ्यः प्रति माषान् प्रयच्छति । तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः ।

स्थानिन्यक्कर्माधारे ॥१।३।१६१॥ स्थानिन्यादेशान्तेन युक्ते कर्मण्याधारे (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङसिप्रभृतयो भवन्ति । प्रासादात् प्रेक्षते । आसनात् प्रेक्षते । स्थानिग्रहणं किम् ? प्रासादमारुह्य प्रेक्षते । आसने उपविश्य प्रेक्षते । [illegible]ग्रहणं किम् ? प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणम् । वृक्षे शाखा । ग्रामे देवदत्तः ।

दिक्शब्दान्यार्थारादृत्बहिरितरैः ॥१।३।१६२॥ दिक्शब्दैरन्यार्थैराराद् ऋते बहिस् इतर इत्येतैश्च शब्दैर्युक्तेऽप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङसि ङ्यां ङस्इत्येते प्रत्यया भवन्ति । दिक्शब्दः—प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग् ग्रामात् । पूर्वो ग्रामात् । अपरो ग्रामात् । पूर्वो वसन्तात् । अपरो वसन्तात् । दिशि दृष्टाः शब्दा दिक्शब्दा इति । देशकालादिवृत्तावपि भवति—एतदर्थमेव च शब्दोपादानम् । अन्यथा हि दिग्वृत्तावेव स्यात् न कालादिवृत्तौ । [illegible]देवदत्तस्यावस्थित इति दिक्शब्दता नेति न भवति । अन्यार्थः—अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणं देवदत्तात् । आरात्—आराद् ग्रामात् । आरात् पर्वतात् । बहिस्—बहिर्ग्रामात् । बहिर्नगरात् । इतर—इतरो देवदत्तात् । तस्माद् द्वितीय इत्यर्थः । उपलक्षितयोर्द्वयोरन्यतरवचन इतरशब्दो नान्यार्थः । षष्ठ्यपवादोऽयं योगः । आराच्छब्दस्य—आरादर्थैरिति विकल्पापवादः । जिनदत्तादन्योऽयम् । देवदत्तस्य छात्राणां पूर्वो[illegible], [illegible] पूर्वमित्यादौ प्रत्यासत्तेस्तत्सम्बन्धिकृतो योगो विज्ञायते इति न भवति ।

ङसोताम् ॥१।३।१[illegible]॥ अप्रधान इति वर्तते । अप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु यथासंख्यं ङस् ओस् आम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अपवादविषयविनिर्मुक्तोऽस्य विषयः । षष्ठ्यादिविधिः[illegible]विषयस्यायमपवादः । आमन्त्र्य इत्यादि सर्वमप्यस्य राज्ञः पुरुषः । पशोः पादः । देवदत्तस्य पुत्रः । [illegible] भर्ता । मातृणां राशिः । भार्याणां धीवरः । नटस्य शृणोति । ग्रन्थिकस्य शृणोति ।

स्ताद्यः ॥१।३।१६४॥ स्तादिति परपरात् स्तात् इत्यारभ्य आ उपर्युपरिष्टात् इत्यतस्तकारेण प्रत्याहारः । स्तादिरयं प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तेन युक्तेऽप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङसोताम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । परस्तात् ग्रामस्य । अवरस्तात् ग्रामस्य । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । दक्षिणाद् ग्रामस्य । उत्तराद् ग्रामस्य । पश्चाद् ग्रामस्य । पुरो ग्रामस्य । पुरस्ताद् ग्रामस्य । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टाद् ग्रामस्य । पञ्चम्यपवादो योगः ।

कारणे ज्ञोऽज्ञाने ॥१।३।१६५॥ ज्ञानादन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य यत्करणं तस्मिन् (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङस् ओस् आम् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ज्ञानमवबोधः । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा

---

१. इह अप परिवर्जने—क० म० टि० । २. यस्यार्थः प्रतीयते न च प्रयोगः स स्थानी—क० म० टि० । ३. अस्त्यत्राग्निर्धूमात् । नास्त्यत्र घटोऽनुपलब्धेः । धूममुपलभ्य अग्निरस्तीति प्रतिपत्तव्यम् । घटानुपलब्धिमुपलभ्य घटो नास्तीति प्रतिपत्तव्यम् । धूमादेर्हेतोः हेतौ वा पञ्चमी । चतुष्पञ्चपादपर्यन्तं दर्पादिति निर्देशात् । क० म० टि० । ४. पूर्वो क० म० । ५. इतरशब्दस्य अन्यार्थत्वात् सूत्रे इतरशब्दग्रहणमनर्थकम्—[illegible] परिहारः [illegible] । क० म० टि० ।

करणभूतेन प्रवर्तते[1] इत्यर्थः । प्रवृत्तिरत्र जानातेरर्थः । अथवा अज्ञानमिति विपर्ययज्ञानमुच्यते—तत्र सर्पिषो रतः । प्रतिहतो वा तद्रूपेण सर्वं वेदं जानातीत्यर्थः । करण इति किम् ? तैलं सर्पिषो जानाति । अज्ञान इति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । तृतीयाबाधनार्थो योगः ।

कृत्कामुकस्याकुणक्तखलर्थाव्ययैष्यदृणेनः कर्मकर्त्रोः ॥ १।३।१६६ ॥ कुणिति क्रियायां तदर्थायां वुण् तृट् चेति वुण्, केति क्तक्तवतू—इति क्तवतोरन्त्य आ उकारो णकारेण प्रत्याहारः । खलर्थाः—ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ख इति खः, अनोऽन इत्यनश्च, अव्ययाः—क्त्वादयः, एष्यदीन्—गम्यादिर्भविष्यतीति ऋणे इति णिन्, इन्—अवश्यकाधमर्ण्ये[2] इति—एतद्वर्जितो यः कृत्तदन्तस्य कामुकशब्दस्य च कर्मणि कर्तरि च (वर्तमानात् शब्दरूपात्)—एकद्विबहुषु यथासंख्यं ङसोसामो भवन्ति । द्वितीयातृतीयापवादः । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वर्षशतस्य पूरकः । पुत्रपौत्राणां दर्शकः । भवतः शायिका । भवतः आसिका । दास्याः कामुकः । कृत्कामुकस्येति किम् ? कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । कर्मणीति प्रतिषेधे प्राप्ते गमकत्वात्[3] विजृम्भणम् । कुणादिप्रतिषेधः किम् ? वुण्—ओदनस्य पाचको व्रजति । कटं कारको व्रजति । कटं करिष्यन् । कटं हारिष्यन् । क्तवत् क्तः[4]—कृतः कटो देवदत्तेन । क्तवतुः—कटं कृतवान् देवदत्तः । शानः—ओदनं पचमानः । पचमानः[5] । शतृ—अधीयन् पारायणम्, चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन्निति सम्बन्धविवक्षायाम् । नु—वदिता[6] अलाभ्यावादान् । इष्णु—अलंकरिष्णुः । ग्स्नु—जिष्णुः । उः—ओदनं बुभुक्षुः । तनु—भर्तुं भिक्षुः । आरू—गुरून् वन्दारुः । रुः—धार्मिकं वरो मातरम् । आलु—श्रद्धालुस्तत्त्वम् । इ—दधिसिचिरम् । उकञ्—कामसागामुकः । खलर्थ—सुकरः कटो भवता । सुपानं तत्त्वं भवता । अव्यय—ओदनं भुक्त्वा—सुक्त्[7]न् ग्रामं ग्रामं कटं कर्तुं गतः । एष्यदीन्[8]—ग्रामं गामी । ऋणेन्—शतं दायी । सहस्रं दायी । कारी मेऽसि कटम् । हारी मेऽसि भारम् । एष्यदृणग्रहणं किम् ? अवश्यंकारी कटकस्य[9] । कर्मकर्त्रोरिति किम् ? शस्त्रेण भेत्ता । साधु वक्ता । शोभनं पक्तेति क्रियाविशेषणं न कृदन्तक्रियायाः कर्म अपि तु सा क्रिया यस्यास्तस्या इति न भवति । केचित् क्रियाविशेषणात् प्रथमामेव मन्यन्ते[10] ।

क्तस्य सदाधारे ॥ १। ३ । १६७ ॥ सति वर्तमाने यः क्तः मति-पूजार्थ-शिच्छीलाद्यादिभ्यः क्त इति । आधारेऽधिकरणे च यः क्तः गत्यकर्मकात् आधारे चेति तदन्तस्य धातोः कर्मणि कर्तरि च (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङसोसामो भवन्ति । सति क्तः—राज्ञां मतः[11] । राज्ञां पूजितः । कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजानाम् । शीलितो देवदत्तेन । रक्षितो देवदत्तेनेति । भूतेऽर्थे क्तः । वर्तमानता प्रतीतिस्तु प्रकरणादिना । आधारे क्तः—इदमोदनस्य भुक्तम् । इदं सक्तूनां पीतम् । इदमहेः सुप्तम् । इदमेषां भुक्तम् । इदमेषामासितम् । वाऽनाकस्य नेति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधे च प्राप्ते वचनम् ।

वाऽनाकस्य कर्तव्यकृद्व्याप्तेः कर्तरि ॥ १।३।१६८ ॥ व्यविति व्यणितीति इत्यतः आरभ्य पाठवाच्यः सुपः वदप् चेति वदतः पकारेण प्रत्याहारः । द्वयोः कर्मकर्त्रोः षष्ठीप्राप्तिर्यस्य (कृतः) स द्विप्राप्तिः कृतः व्यप् द्विप्राप्तिश्च यः कृत् निरनुबन्धो[12] ऽकाराकप्रत्ययवर्जितः तदन्तस्य कर्तरि (वर्तमानात् शब्दरूपात्)

---

१. यस्य सर्पिःस्वभिज्ञानाद् विना तेन भुजिक्रियायामभिरुचो भवति, तस्य भोजने प्रवृत्ति प्रति सर्पीरूपाय भार्य प्रतिपद्य—क० म० टि० । २. सम्यग्ज्ञानकार्याकरणात् सर्पिषो जानीते । सर्पिषः मिथ्याज्ञानगृहीतेन प्रवर्तते । अज्ञानिज्ञाने सर्पिषोऽस्तः करणस्याभावात् । क० म० टि० । ३. उकौ क० म० । ४. दुःस्वीषतः । ५. -व्ययाप-क० म० । ६. -अधमर्ण्यः क० म० । ७. -कम्रह- क० म० । ८. क्तेः म; तेः क० । ९. -यो-क० म० टि० । १० -जनवादान् क० म० । ११. सक्त्वान्पार्श्वं पार्यं—क० म० टि० । १२. एष्यदिन्–क० म० । १३. कटस्य क० म० । १४. मन्यते– क० म० । १५. मतः पूजितसम्मते इति विश्वः क० म० टि० । १६. धञ्धाकाराकप्रत्य– क० म० । गमेरिन्—इत्ययं स्यो भवति । गमिष्यति गास्यतीति । गमी इति-औणादिकसूत्रम् । आङि णित् आङिवाचि गमेरित् णिच्च आगमिष्यतीति, आगमिष्यतीति, आगमिश्त्वपदार्थः इति औणादिकसूत्रम् ।

एकद्विबहुषु कर्तरि [illegible] वा [illegible] भवन्ति । यथा—छात्रस्य हसितम् । छात्रेण हसितम् । मयूरस्य नृत्तम् । मयूरेण नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् । कोकिलेन व्याहृतम् । [illegible]—भवतः कार्यम्, भवता कार्यम् । भवतः कर्तव्यम्, भवता कर्तव्यम् । भवतः करणीयम्, भवता करणीयम् । भवतो देयम्, भवता देयम् । भवतः कृत्यम् भवता कृत्यम् । द्विप्रसक्तेः—साधु खल्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य आचार्येण वा । शोभना [illegible] [illegible] [illegible] आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालेन । शब्दानामनुशासनमाचार्येण इति । क्षमा श्रमणानां श्रमणैर्वा । अनाकस्येति किम् ? चिकीर्षा [illegible] देवदत्तस्य । भेदिका काष्ठानां देवदत्तस्य । द्विप्रसक्तेरिति बहुव्रीहिविज्ञानं किम् ? आश्चर्यमोदनस्य [illegible] पाकः कर्तॄणां च प्रादुर्भावः । कर्तरीति किम् ? साधु खल्विदं शब्दानामनुशासनमाचार्येण । [illegible] विकल्पो न भवति । अनुत्पन्नलक्षणेत्येव—कृतः कटो देवदत्तेन । इदमेषां भुक्तमोदनस्य । नञभावे [illegible] [illegible] इति [illegible], [illegible] विकल्पः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

कर्मणि गुणे ॥१।३।१६९॥ गुणादिवर्जितस्य कृतो गुणकर्मणि (वर्तमानात् शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु ङसोसामो वा भवन्ति । नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य । नेताऽश्वस्य स्रुघ्नम् । कर्मणीति किम् ? भेदिका काष्ठानां देवदत्तस्य जिनदत्तस्य । गुण इति किम् ? नेताऽश्वस्य । कर्ता कटस्य । कर्मन्तरापेक्षं गुणत्वमप्रधानापेक्षात्—अतो द्विकर्मका इहोदाहरणम् । दुहि, याचि, रुधि, प्रच्छि, भिक्षि, जि, ब्रू, दु, शासि, चिञ्, जी, नी, वह, कृषि, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] द्विकर्मकाः । द्विकर्मकाणां गुणमुख्यकर्मणोर्निमित्ते । मुख्यवाचके तत्र विशेषाभावात् पर्यायेणैव द्वितीया भवतः—इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । [illegible] धातोरर्थात् मुख्यकर्मण[illegible] गुणकर्मणि मुख्य एव कर्मणि भवन्ति । दुह्यते गौः पयः । नीयते ग्राममजेति । अत्र हि मुख्यः प्राप्तुकामस्य प्रेरणे गुणीभूतस्य परिक्रियायां कर्म तत्प्रधानं पयो ग्रामश्च प्रेरयितुं गुणभूतस्य क्रिया[illegible] [illegible] तत्प्रधानं गौरजश्च गां दोग्धि पय इति । यथा गोदयति पय इति हि प्रतीयते । अजां नयति ग्राममिति च [illegible] [illegible] इत्यादि ।

न व्ययः ॥१।३।१७०॥ व्ययस्य गुणकर्मणि (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङसोसामो न भवन्ति । नेतव्या ग्राममजाः । [illegible] ग्रामं [illegible] । कर्मणीति किम् ? भेदयितव्यं काष्ठं देवदत्तस्य जिनदत्तस्य । गुण इति किम् ? [illegible] [illegible] [illegible] । प्रवचनीयो गुरुर्द्वादशाङ्गस्य ।

क्तेनो ङ्योस्तुप् ॥१।३।१७१॥ क्तान्तात् य इन् प्रत्ययस्तदन्तस्य कर्मण्यप्रधानेऽर्थे (वर्तमानात् शब्दरूपात्) एकद्विबहुषु ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अधीती व्याकरणे । आम्नाती द्वादशाङ्गे । परिगणिती निमित्तगणिते । क्तेन इति किम् ? कटं करोति । इन्ग्रहणं किम् ? कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । कृतं पूर्वमनेन भुक्तं पूर्वमनेनेति इन्, तदन्तस्य कर्मविशेषापेक्षायां कटमोदनमिति चोपादीयते तत्र क्तोऽनपेक्ष एव क्रिया तु वाक्यवत् परत्वादिति कर्मविशेषः । इन्ग्रहणं किम् ? उपश्लिष्टो गुरुं देवदत्तः । अधिष्ठितो ग्रामं जिनदत्तः । [illegible] तृतीया प्रत्याहारार्थः । द्वितीयाबाधनार्थं वचनम् ।

हेतौ कर्मणा ॥१।३।१७२॥ कर्मणा युक्तेऽप्रधाने हेतौ वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ हेतावेति किम् ? देवदत्तस्य घटं करोति । कर्मणेति किम् ? अन्नेन वसति । विद्यया वसति । तृतीयापवादो योगः ।

साधुनिपुणेनार्च्यायाम् ॥१।३।१७३॥ साधु निपुण इत्येताभ्यां युक्तेऽप्रधानेऽर्थेऽर्चायां गम्यमानायां (वर्तमानात् शब्दरूपात्)—ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । साधुर्देवदत्तो मातरि । निपुणो

१. [illegible]—क० म० । २. [illegible] । [illegible] कर्मद्वयं [illegible] ॥ क० म० टि० । ३. [illegible]—क० म० । ४. गुणभूतस्य क० म० । ५. [illegible]—क० म० । ६. अजा[illegible]—क० म० । ७. व्याकरणमधीतवानित्यर्थः, क० म० टि० ।

देवदत्तः[1] [illegible] । अत्र पूर्वं देवदत्तो मातरीत्यभ्यासादङ्गे साधुयोग एव सप्तमी [illegible] । [illegible] किम् ? साधुर्गृह्यो राज्ञः । तत्त्वाख्यानेन भवति । साधुर्देवदत्तो मातरम् अभि, मातरं प्रति, मातरं परि, [illegible] रमन्विवक्षा[2] [illegible] विषयो द्योत्यत इति सप्तमी न भवति । षष्ठीबाधनार्थो योगः ।

स्वेशेऽधिना ॥१।३।१७४॥ अधि इत्यनेन योगे स्वे ईशितव्ये ईशितरि स्वामिनि चाप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् (शब्दरूपात्) ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अधिः स्वस्वामिसम्बन्धं द्योतयति, तत्र यः स्वस्वामिनोः अप्रधानत्वेन विवक्ष्यते ततो भवन्ति । स्वे—[3]अधि मगधेषु श्रेणिकः । अध्यवन्तीषु प्रद्योतः[4] । ईशे—अधि [illegible] [illegible] । अधि प्रद्योतेऽवन्तयः । षष्ठीबाधनार्थो योगः ।

उपेनाधिकिनि ॥१।३।१७५॥ उप इत्यनेन[5] योगे [illegible] (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । उपखार्यां द्रोणः । द्रोणेनाधिका खारीत्यर्थः । उपनिष्के कार्षापणम् । कार्षापणेनाधिको निष्क इत्यर्थः । उपेन इति किम् ? खार्या उपरि द्रोणः । अधिकिनीति किम् ? अधिके मा भूत् ।

आधारे[9] ॥१।३।१७६॥ क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा य आधारो[10] अधिकरणं तस्मिन् (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । आसने[11] आस्ते । स्थाल्यां पचति । गङ्गायां[12] घोषः । तिलेषु[13] तैलम् । आकाशे[14] शकुनयः । गुरौ[15] वसति । कृष्णा[16] गोषु सम्पन्नक्षीरतमा । धावन्[17] पतेषु श्रीप्रतमः । कथं कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमेति षष्ठीसमुदायस्यैकदेशं प्रत्याधारभावविवक्षायां सप्तमी, सम्बन्धविवक्षायां तु षष्ठी भवति यथा वृक्षे शाखा, वृक्षस्य शाखेति । निर्धारणं[18] तु कृष्णेत्यादेः पदान्तरात् ।

सुजर्थैः काले वा ॥१।३।१७७॥ सुजर्थो[19] येषां प्रत्ययानां[20] तदन्तैर्युक्ते काले आधारे[21] (वर्तमानात्

---

1. जिनदत्तः क० म० । 2. [illegible] प्रतिपर्यनुभिर्विनाभ्यादयः क० म० टि० । 3. पालनादिनिमित्तो वर्तनफलोऽत्र आधाराधेयभावोऽधिना व्यज्यते—इत्युभयत्र सप्तम्यादिरिति वर्धमानीयवृत्तिः, क० म० टि० । 4. अयमस्य स्वामी, इदमस्य स्वमिति स्वस्वामिनोर्यः सम्बन्धस्तमधि-र्द्योतयति । तत्र किञ्चिदनूद्य किञ्चिद्विधीयते । सत्यप्यधिना योगे युगपदप्रधानभावो नैवास्ति । विधेयं प्रधानं भवति, अनुवाद्यमप्रधानमिति । यच्चात्र अप्रधानतया विवक्ष्यते तत्र सप्तमी नेतरत्रेत्युभयत्र सप्तमी पर्यायेण भवति, न यौगपद्येन । अत्र मगधानामीश्वरः श्रेणिक इत्यर्थः । क० म० टि० । 5. राजा क० म० टि० । 6. श्रेणिकस्येशितव्या मगधा इत्यर्थः क० म० टि० । अधेः सुबर्थत्वाभावात्कृद्वृत्तद्विति समासो न भवति । 7. अधिकस्यापरोऽत्र, अधिकिनश्चाप्यारुह्यमाणस्य द्वयोरपि योगः । तत्राधिकेनैव प्रत्यया भवन्ति । अधिकसम्बन्धे च "[illegible] भूतेषु गतोऽहमेषु, पदवेषु सर्वेष्वधुना गतोऽस्मि । त्रिगुणमागेषु [illegible] अधिकाज्ञाला राजगृहात् स्वर्गेहम् ॥" क० म० टि० । 8. -धिकाधिकस-क० म० । 9. आधीयते कर्तृ-कर्मद्वारेण क्रिया यस्मिन् स आधारः, क० म० टि० । 10. "क्रियां प्रति य आधारो धारणात् कर्तृकर्मणोः । कर्तृकर्मद्वारेण क्रिया सा हि तस्याधिकरणं स्मृतम् ॥" करणादिक्रियेत्यर्थः इति वर्धमानीये । क० म० टि० । 11. औपश्लेषिककर्तुराधारः । औपश्लेषिके कर्मणि आधारः । "औपश्लेषिकवैषयिकव्यापकाः सन्निधेर्द्वयात् । मूर्तीनामुभयोः आधारो घटाकाशतिलादिवत् ॥" मूर्तयोः कठिनयोः, उपरि अधोभावः औपश्लेषिकः । मूर्ता-मूर्तयोः अत्यन्तद्रव्यमात्रित्वं वैषयिकम् । यावद्द्रव्यमात्रित्वं व्यापकम् । अत्यासत्तिः सामीप्यम् । क० म० टि० । 12. प्रत्यासत्तौ, क० म० टि० । 13. अभिव्याप्तौ, क० म० टि० । 14. वैषयिके, क० म० टि० । 15. उपचरिते, क० म० टि० । 16. निर्धारणे सप्तमी, क० म० टि० । 17. भावलक्षणेषु, क० म० । 18. जातिगुणक्रियादिभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । जातौ—मनुष्याणां तेषु क्षत्रियः शूरः । गुणे—गवां गोषु वा कृष्णा सम्पन्नक्षीरा । क्रियायाम्—गच्छतां तेषु वा धावन्तः शीघ्राः । द्रव्ये—यो देवदत्तो भवतां स आगच्छतु । इति वर्धमानीये । क० म० टि० । 19. सुचोऽर्थो—क० म० । 20. सुचोऽर्थो वारः क्रियाभ्यावृत्तिः, सुचा(अ)र्थप्रत्ययानामित्यादि । क० म० टि० । 21. -ऽधे अप्रधाने क० म० ।

शब्दरूपात्)—ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति । द्विरह्नि भुङ्क्ते । मासे पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । मासस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । बहुधाऽह्नि भुङ्क्ते । बहुधाऽह्नो भुङ्क्ते । सुजर्थैरिति किम् ? अह्नि भुङ्क्ते । बहुवचना-ध्यर्णं किम् ? अप्रयोगे गम्यमानेऽर्थे मा भूत् । काल इति किम् ? द्विरह्नो भुङ्क्ते । आधार इति किम् ? द्विरह्नो भुङ्क्ते । नियमार्थो योगस्तत्र प्रत्युदाहरणं व्यवच्छेद्यम् ।

कुशलायुक्तेनासेवायाम् ॥१।३।१७८॥ कुशल आयुक्त इत्येताभ्यां युक्तेऽप्रधाने आधार आसेवायां तात्पर्ये गम्यमाने (वर्तमानात् शब्दरूपात्) ङि ओस् सुप् इत्येते वा प्रत्यया भवन्ति । कुशलो[1] विद्याग्रहणे, कुशलो विद्याग्रहणस्य । आयुक्तस्[2]तपश्चरणे, आयुक्तस्[3]तपश्चरणस्य । आसेवायामिति किम् ? कुशलश्चित्रकर्मणि न च करोति । आयुक्तो गौः शकटे । आकृष्य युक्त इत्यर्थः । अनासेवायामेतदाधारस्य सामान्यरूपेणाविवक्षार्थं वचनम् ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥१।३।१७९॥ स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू प्रसूत इत्येतैर्युक्तेऽप्रधाने (वर्तमानात् शब्दरूपात्)—वा ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गोषु स्वामी । गवां स्वामी । गोष्वीश्वरः । गवामीश्वरः । गोष्वधिपतिः । गवामधिपतिः । गोषु दायादः । गवां दायादः । गोषु साक्षी । गवां साक्षी । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रसूतः । गवां प्रसूतः । स्वामीश्वराधिपतीति पर्यायोपादानात् पर्यायान्तरयोगे न भवति । ग्रामस्य राजा । ग्रामस्य पतिः । सप्तम्यर्थं वचनम् । प्रसूतयोगे तु षष्ठ्यर्थमित्यन्ये । चकारो वेत्यस्यानुकर्षणार्थः ।

यद्भावो भावलक्षणम् ॥१।३।१८०॥ भावः क्रिया, प्रसिद्धं लक्षणमप्रसिद्धं लक्ष्यं[4] यस्य सम्बन्धिना भावेन क्रियया भावान्तरं लक्ष्यते तस्मिन्नप्रधाने ङि ओस् सुप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गोषु[5] दुह्यमानासु गतः, दुग्धास्वागतः । [illegible] याज्यमानेषु गतः । देवार्चनायां [illegible] आगतः । अग्निषु[6] कल्प्यमानेषु[7] गतः, पक्वेष्वागतः । कल्प्यमानेष्विति जातेष्विति गम्यते । गम्यमानेऽपि क्रियते निमित्तं भवत्येव । यथा वृक्षे शाखा । ग्रामे देवदत्तः । प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणमिति । [8]ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते, दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा[9] भुञ्जते । दरिद्रेषु भुञ्जानेषु ऋद्धा[10] आसते । अथ यद्यपि कारकार्हाणां[11] कारकत्वमकारकार्हाणामकारकत्वं तद्विपर्यासश्च गम्यते (तथापि) भावो भावस्य लक्षणं भवत्येव । यद्ग्रहणं प्रकटनार्थम् । भावग्रहणं किम् ? यदाभिरूपस्य भोजनम् । भावलक्षणमिति किम् ? यस्य भोजनं स देवदत्तः । तृतीयापवादो योगः ।

त्रयी त्रयी विभक्तिः ॥१।३।१८१॥ य इमाः स्वौजसित्यादयः सप्त त्रयस्त्रय एव विभक्तयो विभागा अनुशासिताः प्रत्येकमिह विभक्तिशब्दवाच्या वेदितव्याः । विभक्तिप्रदेशः—यथा बहुवचनस्य वस्नसौ सुविभक्तेरिति नियमार्थो योगः ।

प्रथमादिः ॥१।३।१८२॥ ताः सप्त विभक्तय इह प्रथमादिशब्दवाच्या वेदितव्याः । सु औ जसिति प्रथमा । अम् औट् शसिति द्वितीया । टा भ्यां भिसिति तृतीयेति प्रथमादिप्रदेशाः प्रथमाप्रथमाया वा इत्यादयः ।[12] नियमार्थो योगः ।

षष्ठी चानादरे ॥१।३।१८३॥ यद्भावो भावलक्षणं तस्मादनादरेऽप्रधाने गम्यमाने षष्ठीसप्तम्यौ

---

१. कुशलायुक्तशब्दौ निपुणव्यापृतपर्यायौ, क० म० टि० । २. तत्परो निपुण इत्यर्थः । क० म० टि० । ३. आयुक्तस्त—क० म० । व्यापृतः, क० म० टि० । ४. अत्र भावं क्रियां भावेन कालतः प्रसिद्धेन, अप्रसिद्धस्य भावस्यादेर्लक्षणं भावो लक्ष्यत इति दीपयति सप्तमी । क० म० टि० । ५. न्ने क० म० टि० । ६. न्ने क० म० टि० । ७. द्वे क० म० टि० । ८. ऋद्धेष्वभिरूपेषु स्यात् सत्पात्रेषु वाच्यमत्र विप्रः, क० म० टि० । ९. [illegible] क० म० टि० । १०. द्रा क० म० टि० । ११. कारकार्हाणां इकारलत्वम्, क० म० टि० । १२. इत्यादयः क० म० ।

विभक्ती भवतः । रुदति लोके प्राव्राजीत्, रुदतो लोकस्य प्राव्राजीत् । क्रोशति बन्धुवर्गे प्राव्राजीत् । क्रोशतो बन्धुवर्गस्य प्राव्राजीत् । तस्मिन् क्रोशति तमनादृत्य प्राव्राजीदित्यर्थः । चकारः षष्ठीसमुच्चयार्थः ।

गते स्थानिन्यध्वान्तेनैक्ये ॥१।३।१८४॥ कुतश्चित् परिगृहीतस्याध्वनोऽवसानमन्तो यद्भावो भावलक्षणं तस्यान्तेन युक्तस्याध्वनः स्थानिना गतशब्देन अवाच्ये भावे भावलक्षणे सति तेनान्तेनैकत्वमध्ववाचिनोऽन्तवाचिनैकार्थ्ये सामानाधिकरण्ये तद्विभक्तिस्तत्र भवतीत्यर्थः । गवीधुमतः[1] सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । चतुर्षु योजनेषु गतेषु भवतीत्यर्थः । लोकमध्याल्लोकान्तं उपर्यधश्च सप्त रज्जवः [illegible] । गत इति किम् ? एतेषु लुप्तेष्विति वा प्रतीतो मा भूत् । स्थानिनेति किम् ? गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु गतेषु भवति (भवति[3]) । अध्वेति किम् ? कार्त्तिक्या[4] आग्रहायणी मासे । अन्तेनेति किम् ? अध्वनश्चतुर्षु योजनेषु भोजनम् । अभेदोपचारे[5] कालेऽपि स्यादिति वचनम् ।

सप्तमी ॥१।३।१८५॥ यद्भावो भावलक्षणं तस्यान्तेन युक्तादध्वनः स्थानिना गतशब्देन वाच्ये भावे भावलक्षणे सति सप्तमीविभक्तिर्भवति । गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु । लोकमध्याल्लोकान्तम् उपर्यधश्च सप्त रज्जुष्वमनन्ति । एकत्वेन बाधा मा भूदित्यारम्भः ।

कारकमध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ॥१।३।१८६॥ क्रियाया निर्वर्तकं कारकं, द्वयोः कारकयोर्मध्ये योऽध्वा कालश्च तस्मिन्नप्रधाने वर्तमानात् (शब्दरूपात्) सप्तमी विभक्तिर्भवति । पक्षे पञ्चमी च । इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति । इह कर्तृकर्मणोः शक्तिकारकयोः कर्मापादानयोर्वा कारकयोर्मध्ये क्रोशोऽध्वा ।[6] अद्य भुक्त्वायं मुनिर्द्व्यहे भोक्ता । द्व्यहाद्[7] भोक्ता । इह शक्तिः कारकमिति द्वयोः भुजिक्रियाकर्तृशक्त्योः कर्त्रधिकरणयोर्मध्ये[8] द्व्यहः कालः । कारकमध्य इति किम् ? क्रोशस्य शेषः । दिवसस्य शेषः । कारकग्रहणमनयोः शेषयोर्मध्ये क्रोशनकाष्ठीत् । अध्वग्रहणं किम् ? मासस्य द्वि[illegible] । अध्वकाल इति किम् ? इतो मुक्तः शरः कुड्यस्य परतो लक्ष्ये पतति । चकारः पञ्चमीसमुच्चयार्थः । षष्ठीद्वितीयाबाधनार्थो योगः ।

चेष्टागत्यर्थेऽनाक्रान्ते द्वितीयाचतुर्थ्यौ ॥१।३।१८७॥ चेष्टारूपाया गमनक्रियाया आप्ये कर्मण्यनाक्रान्ते कर्त्रनाश्रितेऽसंप्राप्ते द्वितीयाचतुर्थ्यौ विभक्ती भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । नगरं व्रजति । नगराय व्रजति । विप्रनष्टः पन्थानं गच्छति । पथे गच्छति । चेष्टागत्यर्थ इति किम् ? ग्रामादागच्छति । चेष्टाग्रहणं किम् ? मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति । गतिग्रहणं किम् ? ओदनं पचति । अनाक्रान्त इति किम् ? स्त्रियं गच्छति । पन्थानं गच्छति । चतुर्थी वेत्यनुवर्त्य द्वितीयाग्रहणं षष्ठीबाधनार्थम् । ग्रामं गन्ता । ग्रामाय गन्ता ।

तुल्यार्थैस्तृतीया ॥१।३।१८८॥ तुल्यार्थैर्युक्तेऽप्रधाने तृतीयाविभक्तिर्भवति । मात्रा तुल्यः । पित्रा समानः । गुरुणा[9] समानः । देवदत्तेन सदृक् । जिनदत्तेन सदृशः । गुरुदत्तेन सदृशः । अर्थग्रहणं पर्यायार्थम् । [10]अप्रधानेऽपि तुल्यस्य । [11]तुलानाऽपि तुल्यस्य । उपमानं नास्ति [illegible] इति न तुल्यार्थो इति न भवति । तथा गौरिव गवयः । यथा गौस्तथा गवयः[12] इत्यत्रापि ।

---

१. कार्षी दा- क० म० । २. अपायेऽवधाविति पञ्चमी, ततो निःसृत्य गतेष्विति प्रतीयते । क० म० टि० । ३. भवति, क० म० । ४. ततः प्रभृति मासेषु गतेषु भवतीति प्रतीयते—क० म० टि० । ५. -पचारे, क० म० । ६. दाह्रा, क० म० । ७. -ह्राद् भोक्ता, क० म० । ८. -गयोर्मध्ये म- क० म० । ९. समः, क० म० । १०. उपमा नास्ति, तु- क० म० । ११. तुला ना- क० म० । १२. इत्यपि, क० म० ।

षष्ठी ॥१।३।१८९॥ तुल्यार्थैर्युक्तेऽप्रधाने षष्ठी विभक्तिर्भवति। मातुस्तुल्यः। पितुः समानः। देवदत्तस्य सदृशः। [1]तृतीयासमासविकल्पे षष्ठीविधानं सप्तमीबाधनार्थम्। गवां तुल्यः स्वामी[2]। स्वामीश्वरे सप्तमी न भवति। योगविभाग उत्तरार्थः।

द्वितीया चैनेनानञ्चेः ॥१।३।१९०॥ अनञ्चेर्य एनप्रत्ययः तदन्तेन युक्ते (वर्तमानात् शब्दरूपात्) द्वितीया च षष्ठी च विभक्ती भवतः। पूर्वेण ग्रामम्। उत्तरेण ग्रामम्। पूर्वेण ग्रामस्य। उत्तरेण ग्रामस्य। अनञ्चेरिति किम्? प्राक् ग्रामात्। प्रत्यक् ग्रामात्।

पञ्चमी चर्ते ॥१।३।१९१॥ ऋतेशब्देन [3] ऽप्रधाने (वर्तमानात् शब्दरूपात्) द्वितीयापञ्चम्यौ विभक्ती भवतः। ऋते धर्मात् कुतः सुखम्। चिरं यथा क्रियमृते। तत्त्वज्ञं विज्ञितं [4]रोगमृते।

पृथङ्नाना तृतीया च ॥१।३।१९२॥ पृथक् नाना इत्येताभ्यां युक्ते (वर्तमानात् शब्दरूपात्) अप्रधाने तृतीयापञ्चम्यौ विभक्ती भवतः। पृथग् देवदत्तेन, पृथग्देवदत्तात्। नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात्।

विनेमास्तिस्रः ॥१।३।१९३॥ विनाशब्देन युक्तेऽप्रधाने (वर्तमानात् शब्दरूपात्) इमा अनन्तरोक्तास्तिस्रस्तृतीयापञ्चमीद्वितीयाविभक्तयो भवन्ति। विना वातेन। विना वर्षेण। विना वातात्। विना वर्षात्। विना वातम्। विना वर्षम्। इमा इत्यनन्तरप्रदर्शनार्थम् अन्यथा कारिकास्विति न स्यात्। तिस्र इति किम्? षष्ठी मा भूत्।

सप्तमी चासत्त्वाराद्र्थात् ॥१।३।१९४॥ द्रव्यं सत्त्वं ततोऽन्यदसत्त्वम्। आरात्, दूरान्तिकयोरत्र ग्रहणम्, असत्त्ववाचिभ्यो दूरार्थेभ्यः अन्तिकार्थेभ्यश्च शब्देभ्यः सप्तमी इमाश्च तिस्रः तृतीयापञ्चमीद्वितीयाविभक्तयो भवन्ति। दूरे ग्रामस्य, दूरेण ग्रामस्य, दूराद् ग्रामस्य, दूरं ग्रामस्य गच्छति। विप्रकृष्टे, विप्रकृष्टेन, विप्रकृष्टात्, विप्रकृष्टं, ग्रामस्य गच्छति। अन्तिके, अन्तिकेन, अन्तिकात्, अन्तिकं, ग्रामस्य गच्छति। अभ्याशे, अभ्याशेन, अभ्याशात्, अभ्याशं, ग्रामस्य गच्छति। असत्त्वग्रहणं किम्? दूरः पन्थाः, दूराय पथे[5], दूरस्य पथः स्वम्। आराद्र्थग्रहणं किम्? साधु पचति। स्वल्पं चर्वति[6]।

हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः प्रायः ॥१।३।१९५॥ हेतुर्निमित्तं कारणमिति पर्यायास्तदर्थैः शब्दैर्योगे हेतावप्रधाने (वर्तमानात् शब्दरूपात्) प्रायेण सर्वा विभक्तयो भवन्ति। धनेन हेतुना वसति, धनाय हेतवे वसति, धनाद्धेतोर्वसति, धनस्य हेतोर्वसति, धने हेतौ वसति। एवं धनेन निमित्तेन वसति, धनेन कारणेन वसति। कं हेतुं वसति, केन हेतुना वसति, कस्मै हेतवे वसति, कस्माद्धेतोर्वसति, कस्य हेतोर्वसति, कस्मिन् हेतौ वसति। किं प्रयोजनं वसति, केन प्रयोजनेन वसति, कस्मै प्रयोजनाय वसति, कस्मात् प्रयोजनाद् वसति, कस्य प्रयोजनस्य वसति, कस्मिन् प्रयोजने वसति। एवं किं निमित्तं, केन निमित्तेन। हेताविति किम्? धनस्य हेतुः। हेत्वर्थैरिति किम्? केन वसति? धनेन वसति। प्रायः इति प्रयोगानुसारार्थम्।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने अमोघवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः।

१. -तीयासम—क० म०। २. -मां गोभिस्तुल्यः स्वामी स्वा—क० म०। ३. -न युक्ते अ—क० म०। ४. —ते रोग- क० म०। ५. -ये देहि दू— क० म०। ६. स्वल्पं जल्पति, क० म० टि०।

[चतुर्थः पादः]

लोऽन्ययुष्मदस्मात् तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् ॥ १।४।१ ॥ एकद्विबहुष्विति वर्तते । भावकर्मकर्तृषु वाच्येषु लडादयो दश लकाराः विहिताः । तेषां सामान्येन ल इति निर्देशः । अन्ययुष्मदस्मदर्थेषु प्रत्येकमेकद्विबहुषु वर्तमानस्य धातोर्विहितस्य लकारस्य यथाक्रमं तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् इत्येत आदेशा भवन्ति । अन्यदर्थे युष्मदस्मदर्थयोः सन्निधानात् । अन्यस्मिन्नेकार्थेऽभिधेये तिप् । अन्यद्वयोस्तस् । अन्येषु बहुषु झि । एवं युष्मदर्थेषु एकद्विबहुषु यथाक्रमं सिप् थस् थ । अस्मदर्थेषु मिप् वस् मस् । स पचति । भवान् पचति । तौ पचतः । भवन्तौ पचतः । ते पचन्ति । भवन्तः पचन्ति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । ल इति किम् स दाता । त्वं दाता । अहं दाता । पचति । पचतः । पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । इत्यन्ययुष्मदस्मदप्रयोगेऽपि तदर्थ एव लार्थे इत्यादेशाः । स च त्वं च पचथः । स च अहं च पचावः । त्वं च अहं च पचावः । स च त्वं च अहं च पचामः । इति पराश्रय एवादेशो भवति शब्दपरविप्रतिषेधात् । एहि मन्ये रथेन यास्यसि । न हि यास्यसि । यातस्ते पितेति प्रहासेऽपि यथाप्राप्तमेव प्रतिपत्तिः । रथेन यास्यसीति भवगमनाभिधानात् प्रहासगतिः । अनेकस्मिन्नपि प्रत्येकमेव परिहास इत्यभिधानव्यवस्थानात् एकवचनमेव । पकारः स्यदकार्यविशेषार्थः ।

तातां झ थासाथां ध्वमिड्वहि महिङ्ङिदिच्छीयसंक्ष्णवपरक्निविशः ॥ १।४।२ ॥ ङकारेत इकारेतश्च धातोः शीयादेश्च शदादेशात् संक्ष्णु अपस्कृ निविश इत्येतेभ्यश्च सोपसर्गेभ्यः परस्य लकारस्य एकद्विबहुषु अन्ययुष्मदस्मत्सु यथाक्रमं त आताम् झ, थास् आथाम् ध्वम्, इट् वहि महिङ् इत्येते आदेशा भवन्ति । ङित् ह्नुङ्— स ह्नुते । भवान् ह्नुते । तौ ह्नुवाते । भवन्तौ ह्नुवाते । ते ह्नुवते । भवन्तः ह्नुवते । त्वं ह्नुषे । युवां ह्नुवाथे । यूयं ह्नुध्वे । अहं ह्नुवे । आवां ह्नुवहे । वयं ह्नुमहे । इदित्— एधि—एधते एधेते एधन्ते । एधसे एधेथे एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे । चेति— चेतयते चेतयेते चेतयन्ते । गृहि— गृह्णते गृह्णेते गृह्णन्ते । शीय—शीयते शीयेते शीयन्ते । संक्ष्णु—संक्ष्णुते संक्ष्णुवाते संक्ष्णुवते । अपस्कृ—अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । निविश—निविशते निविशेते निविशन्ते । विधानकाले परत्वाद्विकरणेन व्यवधानेऽपि भवति । शीयादिसाहचर्याद् विकरणे ङीदिति न भवति । अशिशियत् । अश्वत् । अश्वसीत् । शीङ् शीयभावो शीयः वचनाद्वा भवति । ददागमस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्यड्व्यवधानेऽपि भवति । समस्कृत । अपास्किरत । न्यविशत । आदेशोपादानात् प्रकृतेर्न भवति । करिष्यति । अकरिष्यत् । विशिष्टोपसर्गोपादानादनुपसर्गादन्योपसर्गाच्च न भवति । क्षणोति । प्रक्षणोति । किरति । उपस्किरति । विशति । उपविशति । संयुद्धको-पाख्यानस्याप्युद्ग्रहणं भवति । अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः । इदिति ठकारो रलो लोलोरिति निर्देशार्थः । ङकारः प्रत्ययार्थः ।

ऊह्यसोर्वोपसर्गात् ॥ १।४।३ ॥ उपसर्गात् परस्मात् ऊहि असु इत्येताभ्यां परस्य लकारस्य एकद्विबहुषु अन्ययुष्मदस्मत्सु यथाक्रमं त आताम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् इत्येते आदेशा भवन्ति वा । समूहति, समूहते । निरस्यति, निरस्यते । असु इत्युकारानुबन्धोपादानमस्तेर्निरासार्थम् । समस्ति । उपसर्गादिति किम् ? ऊहते । अस्यति ।

गुजोऽनुदः ॥ १।४।४ ॥ अनुदात् उद् इत्येतस्माच्चोपसर्गात् परात् गुजुङ् योग इत्यस्मात् लस्य पूर्ववत्तङो भवन्ति । प्रयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अनुद इति किम् ? संयुनक्ति । निर्युनक्ति । दुर्युनक्ति ।

---

1. भक्ष्यार्थी क० म० । 2. -हिते स-क० म० । 3. -कर्ते उपस्कृते अ-क० म० ।

न यजे सत्याचे ॥ १।४।५ ॥ पूर्वेण प्राप्ते प्रतिषिध्यते । यजे—यज्ञपात्राभिधायात् सुपेरात्ङ् न भवति । तस्यं यज्ञपात्राणि प्रयुङ्क्ते । यज्ञ इति किम् ? यज्ञपात्राणि रथं प्रयुङ्क्ते । सत्याचे इति किम् ? यजे मन्त्रं प्रयुङ्क्ते । तद्ग्रहणं किम् ? रथयानानि पात्राणि यज्ञे प्रयुङ्क्ते । [1]अनन्तर्यनिमित्तादयुजे समासा-मिदमर्थे तत्सत्यागतङ् भवत्येव । नास्येतद्विषये प्रयोगोऽस्तीत्येके ।

परिव्यवात्क्रियः ॥ १।४।६ ॥ परि वि अव इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परात् क्रीणातेर्लकारस्य पूर्ववत्तङ् भवति । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । उपरि क्रीणाति । गवि क्रीणाति । बहु-विक्रीणाति[2] । वेनमित्यनानर्थक्यात् अयोगात् अनुपसर्गत्वाच्च न भवति । क्रिय अयन्[3]—इत्थ निर्देशात् प्रकृतिस्वरूपकरण इति सिद्धम् पूर्वा इत्याह । द्विष्यतीत्याहेति [4]परावरेभ्योऽरीत्यादौ स्वर्गमादस्यानुकरणं न साभिधेयस्य ।

पराव्येर्जेः ॥ १।४।७ ॥ परा वि इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां पराजयतेर्लकारस्य पूर्ववत्तङ् भवति । पराजयते । विजयते । पराजयति सेना[5] । विजयति वनमित्यर्थयोगाद्वानुपसर्गत्वाच्च न भवति ।

कर्मणोदश्चरः ॥ १।४।८ ॥ उदुपूर्वाच्चरतेः कर्मणा योगे सति लकारस्य पूर्ववत्तङ् भवति । ग्राम-मुच्चरते । सक्तूनुच्चरते । भक्षयतीत्यर्थः । गेहमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते[6] । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । अत्र अतिक्रमणाभावे वर्तते । कर्मणेति किम् ? [7]धूममुच्चरति । [8]बाष्पमुच्चरति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः[9] । उद इति किम् ? चारी[10] चरति ।

समस्तृतीयया ॥ १।४।९ ॥ संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन[11] योगे सति लकारस्य पूर्ववत्तङ् भवति । अश्वेन संचरते । रथेन संचरते । तृतीययेति किम् ? उभौ लोकौ संचरति ।

क्रीडोऽकूजे ॥ १।४।१० ॥ कूजः अव्यक्तविशेषशब्दस्तदोऽन्यस्मिन् वर्तमानात् क्रीडतेः संपूर्वाल्लकारस्य पूर्ववत्तङ् भवति । संक्रीडते । अकूज इति किम् ? संक्रीडन्ति शकटानि । सम इति किम् ? क्रीडति ।

पर्यन्वाङः ॥ १।४।११ ॥ परि अनु आङ् इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परात् क्रीडतेर्लकारस्य पूर्ववत्तङ् भवति । परिक्रीडते । अनुक्रीडते । आक्रीडते । माणवकमनुक्रीडति इत्यत्र धातुनानेकयोगादनुपसर्गाच्च न भवति । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः ।

शपनाथशिक्षभुजाद्वपलम्भनाशीर्जिज्ञासापाणे ॥ १।४।१२ ॥ शप नाथ[12] शिक्ष भुज इत्येतेभ्यो यथासंख्यमुपलम्भन आशिषि जिज्ञासायामभावे च लकारस्य पूर्ववत्तङ् भवति । शप उपलम्भने । उपलम्भनं प्रकाशनम् । देवदत्ताय शपते । जिनदत्ताय शपते । देवदत्तं प्रकाशयति—एवंभूतोऽसाविति देवदत्तमाचष्ट इत्यर्थः । अथवा स्वाभिप्रायस्य परस्मादुपकारणमुपलम्भनं शपथः । देवदत्ताय शपत इति वाचा मात्रादिशरीर-स्पर्शेन देवदत्तं ... । प्रोषितस्य वा भावाभावयोरुपलम्भयोः ... गुणाख्यानम् । देवदत्ताय शपते इति ... देवदत्तं तस्य भावाभावयोरुपलम्भयोः ... इत्यर्थः । उपलम्भन इति किम् ? देवदत्तं शपति । आक्रोशतीत्यर्थः । आशिषि नाथः । सर्पिषो नाथते, सर्पिर्मे भूयादि-त्याशास्त इत्यर्थः । आशिषीति किम् ? मधु नाथति । याचकमनुनाथति । याच्ञायां न भवति । जिज्ञ-

1. -नन्तर्य नि—क० म० । 2. बहु क्षयोऽक्रमणिति यतः । विनायकोऽत्र परिक्रिणि वर्तते । क० म० टि० । 3. इत्यत प—क० म० । 4. -रावर्जेरि— क० म० । 5. सा बहु चि—क० म० । 6. अक्रोक्रमणाभि-कारां गतौ वर्तमानस्तवति गुरुवचनम्—क० म० टि० । 7. धूम उच्च—क० म० । 8. -ष्प उच्च—क० म० । 9. उपरिष्टाद् गच्छतीत्यर्थः । नात्र किञ्चित्कर्म विवक्षितमिति अकर्मकत्वम् । क० म० टि० । 10. चारीति पशुभक्षणभूमिस्थानादिकं, क० म० टि० । 11. तृतीयेति तृतीयाविभक्तिर्गृह्यते तथा चरतेर्योगे कर्मणो योगः । क० म० टि० । 12. छित्वान् लिङ्—आशिषेष(च) नाथ आत्मनेपदम्, या-चनादिषु भा भूदिति समा(मित्य)र्थम् । क० म० टि० ।

मनर्थकम् । शिक्षाजिज्ञासायाम्—विद्यासु शिक्षते । विद्याः शिक्षते । विद्याजिज्ञासुर्भवन् शक्तिमिच्छतीत्यर्थः । जिज्ञासायामिति किम् ? मोक्षुं शिक्षति । शिक्षेति शकतेः सनन्तस्येदं सन्प्रकरणाग्रहणस्य न शिक्षिविधानानत्वात्[1] । भुजोऽनवने—ओदनं भुङ्क्ते । उपभुङ्क्ते । परिभुङ्क्ते । अत्राण इति किम् ? पृथिवीं भुनक्ति । त्राणं पालनं तत्र प्रतिषेधे अन्यत्र सर्वत्र तङ् । तेन—'अम्बरीषस्य नाभागो बुभुजाते चिरं महीम्' इत्युपपन्नम् । नात्र हि पालनं विवक्षितम् । किं तर्हि ? तदाश्रय उपकारः । अनेकार्थत्वाद्धातवो भवन्ति । उभयपदीनमेनमन्ये मन्यन्ते । भुजादिति[2] ककारपाठस्योपादानात् 'भुजो कौटिल्ये' इत्येतस्मान्न भवति । निर्भुजति पाणिम् । प्रतिभुजति वासांसि ।

हृञो गतताच्छील्ये ॥१।४।१३॥ तद् शीलमस्येति तच्छीलस्तद्भावस्ताच्छील्यं तत् स भावता हरतेर्लकारस्य पूर्वस्तङ् भवति गतताच्छील्ये गम्यमाने । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । पितुरागतं पैतृकम् । गमनं स्वभावतो गच्छन्ति पितृवत्[3] सन् मातृवच्च गमनमेषां स्वभावत एवेत्यर्थः । गतो ताच्छील्ये पैतृकेऽपि । अन्यथा तदेवोदाहरणम् । सामर्थ्यं तु विभज्यते । गतताच्छील्य इति च पाठः । विधयुक्तगतप्रकारा एकार्थाः प्रकारा ताच्छील्य इत्यर्थः । ताच्छील्य इत्यनेन चोदितः प्रभूतता विकल्पात् यदनुगतं सादृश्यं तत्र तद्भवति न च(भ)ण्डाद्यनुकारे तदेवोदाहरणम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्त इति । पितुरागतं सादृश्यं शीलयन्तीत्यर्थः ।

न्यस्संमाननाचार्यकभृत्युत्क्षेपज्ञानव्ययविगणने ॥१।४।१४॥ संमाननाचार्यकभृत्युत्क्षेप-विशेषणेषु ज्ञानव्ययविगणनेषु च[4] णीञ् इत्येतस्माद्धातोर्लकारस्य पूर्वस्तङ् भवति । संमाननं पूजनं, तत्र नयते विद्वान् स्याद्वादे प्रमाणव्याहारविद्[5]—स्याद्वादे जीवादीन्पदार्थान् युक्तिभिः स्थिरीकृत्य संमानयन् शिष्यबुद्धिं प्रापयतीत्यर्थः[6] । आचार्यस्य भावः कर्म वा आचार्यकं तत्र माणवकमुपनयते, स्वयमाचार्यो भवन् माणवकमात्मसमीपं यथाविधि प्रापयतीत्यर्थः । भृतिर्वेतनं, तत्र कर्मकरानुपनयते, भृतिदानेन कर्मकरानात्मसमीपे करोतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं क्षेपणम्[7]—उत्क्षेपणम्, उत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते, उत्क्षिपति—उत्क्षेपं करोतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः, तत्र नयते विद्वान् स्याद्वादे, तत्र प्रमेयं[8] निश्चिनोतीत्यर्थः । धर्मादिषु विनियोगो व्ययः, शतं विनयते, सहस्रं विनयते, [9]धर्मव्ययार्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । ऋणादेर्निर्यातनं विगणनम्, माद्राः[10] करं विनयन्ते, निर्यातयन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? अजां नयति ग्रामम् ।

कर्तृस्थेऽतनावाप्ये ॥१।४।१५॥ कर्तृस्थे अतनावशरीरे आप्ये कर्मणि सति नयतेर्लकारस्य तङ् भवति । क्रोधं विनयते । मन्युं विनयते । दर्पं विनयते, शमयतीत्यर्थः । कर्तृस्थ इति किम् ? देवदत्तो जिनदत्तस्य क्रोधं विनयति । अतनाविति किम् ? गण्डुं विनयति । दुःखं विनयति । आप्य इति किम् ? प्रज्ञया विनयति । बुद्ध्या विनयति । क्रोधं विनयत इत्यादौ क्रोधापगमादेः क्रियाफलस्य कर्तृगमत्वाद् सिद्धत्वात्, तदेवं नियमार्थम् । प्रत्युदाहरणं प्रयत्नोत्थम् ।

म्रियतेर्लुङ्लिङ्लोः ॥ १।४.१६ ॥ म्रियतेर्धातोर्लुङ् लिङ् लङ् लट् लेट् लेङ् इत्येतेषां लकाराणां तङ् भवन्ति । अमृत । मृषीष्ट । म्रियते । अम्रियत । म्रियताम् । म्रियेत । लुङ्लिङ्लोरिति किम् ? ममार । मर्ताहि । मरिष्यति । अमरिष्यत् । निर्देशात् मर्गतिं ।

क्यषो वा ॥ १।४।१७ ॥ क्यषन्ताल्लस्तङ् वा भवन्ति । निद्रायति, निद्रायते । लोहितायति, लोहितायते । पटपटायति, पटपटायते ।

---

१. तुल्यस्य– क० म० । २. शब्दार्थेऽस्याद्रिसूत्रे –क० म० टि० । ३. पितृवन्मातृ– क० म० । ४. –नु चार्थे– क० म० । ५. व्यापार क० म० । ६. ते च युक्तिभिः स्थाप्यमाना संमानिता पूजिता भवन्ति । क० म० टि० । ७. –क्षेपनम् । क० म० । ८. निश्चयं करोति क० म० टि० । ९. –मोक्षार्थे– क० म० । १०. मद्रदेशीयाः पुरुषाः । क० म० टि० ।

क्लृपः ॥१।४।१८॥ क्लृपेर्धातोर्लिकारानुबन्धस्य ऌकारस्य लङो वा भवन्ति । कल्प्ता, कल्पिता । कल्प्स्यति, कल्पिष्यति । लोके अक्लृप्सत्, अकल्पिष्टेति लुङ्युदाहरणानि सिध्यन्ति । लोरिति किम् ? कल्पते ।

लुदृभ्यो लुङः ॥ १।४।१९ ॥ द्युतादिभ्यो लुङस्तङो वा भवन्ति । अद्युतत्, अद्योतिष्ट । अलुठत्, अलोठिष्ट । अक्षुभत्, अक्षोभिष्ट । अरुचत्, अरोचिष्ट । अश्वितत्, अश्वेतिष्ट । अमिदत्, अमेदिष्ट । अस्विदत्, अस्वेदिष्ट । अघुटत्, अघोटिष्ट । अरुटत्, अरोटिष्ट । अलुठत्, अलोठिष्ट । अक्षुभत्, अक्षोभिष्ट । अनभत्, अनभिष्ट । अतुभत्, अतोभिष्ट । अस्रमत्, अस्रंसिष्ट । अध्वसत्, अध्वंसिष्ट । अवृतत्, अवर्तिष्ट । अवृ(ष)धत्, अव(र्धि)ष्ट । अशृधत्, अशर्धिष्ट । अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट । अक्लृपत्, अकल्पिष्ट । द्युत्, लुङ इति किम् ? विद्योतिषे :

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ १।४।२० ॥ [illegible] तङो वा भवन्ति । विवृत्सति, विवर्तिषते । वर्त्स्यति, वर्तिष्यते । अवर्त्स्यत्, अवर्तिष्यत । विवृत्सति, विवर्धिषते । वर्त्स्यति, वर्धिष्यते । अवर्त्स्यत्, अवर्धिष्यत । शिशृत्सति, शिशर्धिषते । शर्त्स्यति, शर्धिष्यते । अशर्त्स्यत्, अशर्धिष्यत । सिस्यन्त्सति, सिस्यन्दिषते । स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते । अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्दिष्यत । चिक्लृप्सति, चिकल्पिषते । कल्प्स्यति, कल्पिष्यते । अकल्प्स्यत्, अकल्पिष्यत । वृद्भ्यः [illegible] । स्यसनोरिति किम् ? वर्तते ।

क्रमोऽनुपसर्गात् ॥ १।४।२१ ॥ अनुपसर्गात् क्रमधातोर्लिकारस्य तङो वा भवन्ति । क्रमते, क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् ? संक्रामति ।

वृत्तिसर्गतायने ॥१।४।२२॥ वेति निवृत्तम् । वृत्तिरप्रतिबन्धोऽप्रतिबन्धो वा । सर्गस्तात्पर्य-मुत्साहो वा । तायनं संतानः स्फीतता वा । एतेष्वर्थेषु वर्तमानात् क्रमेर्धातोर्लकारस्य नित्यं तङो भवन्ति । वृत्तौ—शास्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः । ऋगादिष्वस्य क्रमते बुद्धिः । वर्तते तत्रास्यास्य व्याप्रियते न प्रतिहन्यते इत्यर्थः । सर्गे—सूत्राय क्रमते । अर्थाय क्रमते । तदर्थं तत्परो भवत्युत्सहते वेत्यर्थः । अनुजानन्दे मन्दन्ते । सर्ग इति सति सर्गो लक्ष्यते । तायने—क्रमन्तेऽस्मिन् योगाः । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । संतन्यन्ते स्फायन्ते वेत्यर्थः । स्फीततामन्ये तायनमाहुः ।

परोपात् ॥ १।४।२३ ॥ परा उप इत्येताभ्यां परात् क्रमेर्धातोर्लकारस्य तङो भवन्ति । पराक्रमते । उपक्रमते । अत्रोत्साहार्थे आरम्भः । अन्ये त्विह वृत्त्यादीन् नापेक्षन्ते । पूर्वेण चानुपसर्गादिति तदर्थं सोपसर्गादि-मारम्भो भवति ।

वेः पादविक्षेपे ॥ १।४।२४ ॥ विपूर्वात् पादविक्षेपे वर्तमानात् क्रमेर्लस्तङो भवन्ति । सुष्ठु विक्रमतेऽश्वः । पादविक्षेप इति किम् ? विक्रामति राजा—बलवान् भवतीत्यर्थः । विक्रामत्यजिनसन्धिः । स्फुटतीत्यर्थः ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ १।४।२५ ॥ प्र उप इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां समानार्थाभ्यां परात् क्रमतेर्ल-कारस्य तङो भवन्ति समानार्थत्वं चानयोरादिकर्मविवक्षायाम् वा तेनादिकर्मण्युत्कण्ठे च वर्तमानाभ्यां भवतीत्यर्थः । प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । प्रारभत इत्यर्थः । प्रक्रमते शुश्रूषाम् । उपक्रमते शुश्रूषाम् । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । समर्थाभ्यामिति किम् ? पूर्वेद्युः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्युरुपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । आदिकर्मवचनत्वादयमर्थोऽपुनरुक्तम् । ये तु [illegible] पादविक्षेप इत्यपेक्षन्ते । तेषामुपग्रहणं नियमार्थम् । पादविक्षेपे प्रोपाभ्यामेव समानार्थाभ्यां (पा)देशोपाद् यथा स्यादिति (?)

1. लोलोकपतलृपन् अ— म० टि० । अक्लृपत्कल्पत, क० टि० । 2. अरुद(ट)त् । अरोदि(टि)ष्ट । क० म० । 3. श्रधु शब्दकुत्सायाम् । क० म० टि० । 4. अकल्पत अ— क० म० । 5. विद्योतासे, क० म० । 6. -क्रमेर्धातो- क० म० । 7. -तानः, क० ल० । 8. न प्रतिहृ- क० म० । 9. गक्रमः—स्यादुपक्रमः, क० म० टि० । 10. -द्युः उपक्रामति आग- क० म० । 11. -परा(रा)पा- । 12. -तेषामिहोप- क० म० ।

ज्योतिरुद्गमनाक्रमः ॥१।४।२६॥ ज्योतिषां चन्द्रादीनामुद्गमने वर्तमानादाङ्पूर्वात् क्रमेर्लकारस्य तङो भवति। आक्रमते चन्द्रमाः। आक्रमते आदित्यः। आक्रमन्ते ज्योतींषि। उद्गच्छन्तीत्यर्थः। ज्योतिरुद्गमनादिति किम्? आक्रमति माणवकः कुतपम्(व)पत्स्यतीत्यर्थः। ज्योतिर्ग्रहणं किम्? आक्रमति धूमः। उद्गतिग्रहणं किम्? नभः समाक्रामति, गगनवर्त्मना [1]स्थितैकचक्रेण रथेन भास्करः व्याप्नोतीत्यर्थः[2]।

नुदाप्रच्छः ॥ १।४।२७ ॥ आङ्पूर्वेभ्यो नुदाप्रच्छिभ्यो लकारस्य तङो भवति। आनुदते शृगालः। धनमादत्ते। विद्यामादत्ते। आपृच्छते गुरून्। आपृच्छस्व प्रियसखम्। आङ इति किम्? नुदति। प्रणुदति। ददाति। प्रददाति। पृच्छति। संपृच्छति देवदत्तम्।

गमेः प्रतीक्षायाम् ॥ १।४।२८ ॥ गमेर्ण्यन्तादाङ्पूर्वात् प्रतीक्षायां[3] प्रतिपालने वर्तमानाल्लकारस्य तङो भवति। आगमयते गुरुं, प्रतीक्षत इत्यर्थः। आगमयस्व तावत्। कंचित् कालं प्रतीक्षस्वेत्यर्थः। प्रतीक्षायामिति किम्? आगमयति विद्याम्।

ह्वः स्पर्धे ॥१।४।२९॥ ह्वः ह्वेञ्धातोराङ्पूर्वात् स्पर्धे(अर्थे) लकारस्य तङो भवति। स्पर्धे शब्दो यदा संघर्षस्तदा धात्वर्थस्योपाधिनिर्देशः। यदा संघर्षपूर्वकमाह्वानं तदाऽर्थनिर्देशः। मल्लो मल्लमाह्वयते। स्पर्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः। स्पर्ध इति किम्? गामाह्वयति।

संनिवेः ॥ १।४।३० ॥ सं नि वि इत्येवंपूर्वाद् ह्वयतेर्लकारस्य तङो भवति। संह्वयते। निह्वयते। विह्वयते।

उपात् ॥१।४।३१॥ उपपूर्वात् ह्वयतेर्लस्तङो भवति। उपह्वयते। उपह्वयेते। उपह्वयन्ते। योगविभाग उत्तरार्थः।

यमो विवाहे ॥ १।४।३२ ॥ विवाहः पाणिग्रहणं—दारकर्म, विवाहे वर्तमानात् उपपूर्वाद् [4]यमेर्ल-(लकारस्य)स्तङो भवति। भार्यामुपयच्छते[5]। विवाह इति किम्? [6]शकटमुपयच्छति। स्वीकरोतीत्यर्थः। शाट-कान्तमुपयच्छति। उपसंहरतीत्यर्थः। देवदत्तो जिनदत्तस्य भार्यामुपयच्छति। उपपादयतीत्यर्थः।

स्थः पथिमैत्रीदेवार्चासंगममन्त्रकरणे ॥ १।४।३३ ॥ पथि मैत्री देवार्चा संगम मन्त्रकरण-विषयादुपपूर्वात्तिष्ठतेर्लकारस्य तङो भवति। पथि स्थोऽयं इति [7]धातुरूपे पथीत्युच्यते। मैत्र्युपश्लेषस्य हेतोः प्रयोजनं वा। देवार्चा संगमो मन्त्रकरणश्च धातोरर्थाः। मन्त्रः करणं यस्य स मन्त्रकरणः। पथि—अयं पन्थाः[8] साकेतमुपतिष्ठते। मैत्र्याम्—रथिकानुपतिष्ठते। महामात्रानुपतिष्ठते। देवार्चायाम्—जिनेन्द्रमुपतिष्ठते[9]। संगमे—गङ्गा[10] यमुनामुपतिष्ठते। मन्त्रकरणे—जगत्या उपतिष्ठते। आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते। एतेष्विति किम्? एतदेवास्य कार्यं [11]भर्तारमुपतिष्ठति। मैत्र्यं[12] मित्रतया मित्रं वा कर्तुमाचरणमुच्यते। संगमस्तु[13] विश्लेषः। मन्त्रग्रहणं किम्? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन। करणग्रहणं किम्? शुचि विद्यामुपतिष्ठति।

लिप्सौ वा ॥ १।४।३४ ॥ उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लिप्सौ वर्तमानस्य लकारस्य तङो वा भवति। भिक्षुर्गृहपतिकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा। लिप्समान उपगच्छतीत्यर्थः।

उदोऽनूर्ध्वेहे ॥ १।४।३५ ॥ अनूर्ध्वा या ईहा चेष्टा व्यापारः परिस्पन्दस्तत्र वर्तमानादुत्पूर्वात्-

---

१. स्थितैक- क० म० । २. करोति, क० म० टि० । ३. 'प्रतीक्षायां प्रतिपालनार्थो', इति वैजयन्ती । क० म० टि० । ४. यमेर्लकारस्य तङो- क० म० । ५. -ते कन्यामुपयच्छते वि- क० म० । परिणयतीत्यर्थः, क० म० टि० । ६. शाटकमु- क० म० । ७. -रूपि पथीत्युच्यते, म० । -रूपि प- क० । ८. पन्थाः सुघ्नमुपतिष्ठते सा- क० म० । ९. अर्चयतीत्यर्थः, क० म० टि० । १०. यमुना गङ्गामुप- क० म० । संगच्छ(ते)तीत्यर्थः । ११. भर्तृकमिति वा पाठः, क० म० टि० । १२. मैत्रीसङ्गमयोः को विशेषः— सङ्गमस्तूपश्लेषः, यथा गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मैत्र्यां तु नाप्युपश्लेषणम्, सम्बन्धमात्रः(म्) क० म० टि० । १३. -मस्तूपश्ले- क० म० ।

तिष्ठतेर्लकारस्य[1] तङो भवति । शाखे उपतिष्ठते[2] । घटते । तथैवोद्योगं करोतीत्यर्थः । अनूर्ध्वेह इति किम् ? अस्माद् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यत इत्यर्थः । अनूर्ध्वग्रहणं किम् ? आसनादुत्तिष्ठति ।

संविप्रावात् ॥ १।४।३६ ॥ सं वि प्र अव इत्येवंपूर्वात्तिष्ठते[3]र्लस्तङो भवन्ति । संतिष्ठते । वितिष्ठते । प्रतिष्ठते । अवतिष्ठते ।

स्थेयप्रकाशने ॥ १।४।३७ ॥ तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । कश्चिच्छब्दोऽयं विवादपदे निर्णेता प्रमाण-भूतः पुरुष उच्यते । स्थेयनिर्णयार्थां स्थितौ[4] प्रकाशने च वर्तमानात्तिष्ठतेर्लस्तङो भवन्ति । त्वयि तिष्ठते[5] । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । प्रमाणभूतं निर्णयाय तिष्ठतीत्यर्थः । प्रकाशने—तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः । तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः । स्वाभिप्रायप्रकाशनाय तत्समर्थमाचरति—तत्समर्थविवरणेन वा स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः ।

प्रतिज्ञाने ॥ १।४।३८ ॥ प्रतिज्ञानेऽभ्युपगमे वर्तमानात्तिष्ठतेर्लस्तङो भवन्ति । आतिष्ठति[6] शकार-मुपतिष्ठते । [7]तदतदात्मकं तत्त्वमातिष्ठते । योगविभाग उत्तरार्थः ।

समो गिरात् ॥ १।४।३९ ॥ सम्पूर्वाद् गिरात् गिरतेर्धातोः प्रतिज्ञाने वर्तमानाल्लस्तङो भवन्ति । संगिरते[8] । प्रतिज्ञान इति किम् ? संगिरति ग्रासम् । गिरादिति शब्किरणनिर्देशो गृणातिनिवृत्त्यर्थः ।

अवात् ॥ १।४।४० ॥ अवपूर्वाद् गिरतेर्लस्तङो भवन्ति । अवगिरते ।

सम्प्रतेर्ज्ञोऽस्मृतौ ॥ १।४।४१ ॥ सम्प्रति इत्येवंपूर्वादस्मृतौ वर्तमानाज्जानातेर्लस्तङो भवन्ति । शतं संजानीते । शतेन संजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अस्मृताविति किम् ? मातरं संजानाति । स्मरतीत्यर्थः ।

निह्नवे ॥ १।४।४२ ॥ निह्नवोऽपलापः निह्नवे वर्तमानाज्जानातेर्लस्तङो भवन्ति । [9]शतमपजानीते । सहस्रमपजानीते[10] । अपह्नुत इत्यर्थः ।

सनोऽननोः ॥ १।४।४३ ॥ सन्नन्ताज्जानातेर्लस्तङो भवन्ति न चेत् सोऽनोरुपसर्गात् परो भवति । धर्मं जिज्ञासते । अननोरिति किम् ? पुत्रमनु जिज्ञासति । औपधस्यानुजिज्ञासत[11] इत्यकर्मके[12] प्राप्त-डिति भवति ।

श्रुवोऽप्रत्याङः ॥ १।४।४४ ॥ सन्नन्ताच्छृणोतेर्लस्तङो भवन्ति न चेत् स प्रत्याङ्भ्यामुपसर्गाभ्यां परो भवति । धर्मं शुश्रूषते । अप्रत्याङ इति किम् ? प्रतिशुश्रूषति[13] । देवदत्तं प्रति शुश्रूषत इत्यत्र योगाभावात् प्रतिषेधो न भवति ।

स्मृदृशः ॥ १।४।४५ ॥ स्मरतेर्दृशश्च सन्नन्ताल्लस्तङो भवन्ति । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ।

प्राग्वत्[14] ॥ १।४।४६ ॥ सनः प्राक् प्रकृतेर्लकारस्य यथा तङो भवन्ति तद्वत् सन्नन्तादपि लस्तङो भवन्ति । एदिधिषते । निदिध्यिषते । निरसिसिषति[15] । प्रयुयुक्षते । उपयुयुक्षते । अथ प्रकृतेर्नास्ति प्रत्ययान्तादपि नास्ति । अतः शत्रुमपि प्रयुयुक्षति । शिशंसतीत्यत्र च शीङादेशात्तङ् न प्रकृतेरिति न भवति । लग्रहणं ... । यथा तुतूर्षति । यथा अनुतुर्षीत् । ... इत्यादौ प्राप्नोतीति[16] भवति ।

---

1. -तर्लस्त- क० म० । 2. -ते शरणे उपतिष्ठते घ- क० म० । 3. -तर्लकारस्य त- क० म० । 4. अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतेरर्थप्रकाशनमित्यभिप्रायः । क० म० टि० । 5. -ते मयि तिष्ठते सं- क० म० । 6. -तिरहित- क० म० । 7. त(स)दत(स)दात्म- क० म० । 8. -ते परलोकं संगिरते प्र- क० म० । 9. -तमप- क० म० । 10. -त्तमप-, क० म० । 11. -ज्ञासत, क० म० । 12. -त्तादिति, क० म० । 13. -ति आशुश्रूषति इ- क० म० । 14. प्राग्वत्, क० म० । 15. -ति निरशिशिषते, प्र- क० म० । 16. प्राप्नोतीति, क० म० ।

आमः कृञः ॥ १।४।४७ ॥ आमः कृञः परस्य लकारस्य प्राक्‌प्रकृतेर्लकारस्येव तङो भवन्ति। ईहांचक्रे। ईक्षांचक्रे। समूहांचक्रे। समूहांचकार[1]। आम इति किम्? ईहते, करोति। कृञ इति किम्? ईक्षांबभूव। ईक्षामास। प्राग्वदिति[2] किम्? उदुब्जांचकार। उदुम्भांचकार।

न ॥ १।४।४८ ॥ आमः परात् कृञो लस्तङो न भवन्ति। उदुब्जांचकार। उदुम्भांचकार। ञिदिति फलेशे प्राप्तिः प्रतिषिध्यते।

गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्नप्रकथाव्यये ॥ १।४।४९ ॥ गन्धनादिष्वर्थेषु वर्तमानात् कृञो लस्तङो भवन्ति। गन्धनमुत्कारात्मकं सूचनम्। तथ्येनातथ्येन वा गुणेन वा प्रकाशनम्। प्रोत्साहनादिकमन्ये प्राहुः। तत्र उत्कुरुते। उदाकुरुते। अनुप्राकुरुते सूचयतीत्यर्थः। अवक्षेपणमवक्षेपः—कुत्सनं भर्त्सनं वा। दुर्वृत्तानवकुरुते—कुत्सयतीत्यर्थः। श्येनो वर्तिकामवकुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः। सेवाऽनुवृत्तिः—गणकान् प्रकुरुते। महामात्रान् प्रकुरुते। सेवत इत्यर्थः। सहसा प्रवृत्तिः साहसं साहसिकं कर्म। परदारान्[4] प्रकुरुते। तेषु सहसा वर्तत इत्यर्थः। सतो गुणाधानं प्रतियत्नः। एधोदकस्योपस्कुरुते। काण्डगुणस्योपस्कुरुते। सतस्तस्य प्रकर्षाय व्यापारान्तरं वा किंचित् करोतीत्यर्थः। प्रकर्षेण कथनं कथनप्रारम्भो वा प्रकथा। जनवादान् प्रकुरुते। प्रकर्षेण कथयति कथयितुं वा प्रारभत इत्यर्थः। धर्मोद्देशं विनियोगो व्ययः। शतं प्रकुरुते। सहस्रं प्रकुरुते। धर्मोद्देशं विनियुङ्क्त इत्यर्थः।

प्रसहनेऽधेः ॥ १।४।५० ॥ अधिपूर्वात् प्रसहनेऽर्थे वर्तमानात् कृञो लस्तङो भवन्ति। प्रसहनमभिभवोऽपराजयो वा। शत्रूनधिकुरुते। तमधिचक्रे[5]। तं प्रसेहे। तमभिबभूव। तेन वा न पराजित इत्यर्थः। प्रसहन इति किम्? अधिकरोति। अधेरिति किम्? शत्रून् प्रकरोति।

दीप्तिज्ञानेहाविमत्युपसंभाषोपमन्त्रणे वदः ॥ १।४।५१ ॥ दीप्तिज्ञानेहाविमतिषु विशेषणे उपसंभाषायामुपमन्त्रणे चार्थे वर्तमानात् वदतेर्लकारस्य तङो भवन्ति। दीप्तौ—वदते विद्वान् स्याद्वादे। दीप्यमानो वक्तीत्यर्थः। वदन् दीप्यत इत्येके। ज्ञाने—वदते विद्वान् स्याद्वादे। ज्ञात्वा वदतीत्यर्थः[7]। ईहा चेष्टा यत्न उत्साह इत्यर्थः—क्षेत्रे वदते। तपसि वदते। तद्विषयमुत्साहं करोति। वाचाऽऽविष्करोतीत्यर्थः। नानामतिर्विमतिस्तत्र—गेहे विवदन्ते। क्षेत्रे विवदन्ते। विमत्या किंचिद् भाषन्त इत्यर्थः। उपसंभाषा—उपसान्त्वनमुपलम्भो वा—कर्मकरानुपवदते। उपसान्त्वयति, उपालभते वेत्यर्थः। उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनम्। कुलभार्यामुपवदते। परदारानुपवदते। उपच्छन्दयतीत्यर्थः। दीप्त्यादयः सर्वे धातोरर्था इत्येके। एतेष्विति किम्? देवदत्तो वदति।

व्यक्तवाचां सहोक्तौ ॥ १।४।५२ ॥ व्यक्ता वाग्येषां ते व्यक्तवाचः, यस्यां वाचि व्यक्ता वर्णा अर्था वा गृह्यन्ते सा व्यक्ता(वाक्)—व्यक्तवाचां सहोक्तौ संभूयोच्चारणे वदेर्लकारस्य तङो भवन्ति। संप्रवदन्ते ग्राम्याः। संप्रवदन्ते [illegible]। व्यक्तवाचामिति किम्? संप्रवदन्ति कुक्कुटाः[9]।

विप्रलापे वा ॥ १।४।५३ ॥ (वि) विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः। विप्रलापयुक्तानां[10] व्यक्तवाचां सहोक्तौ वदतेर्लकारस्य तङो वा भवन्ति। विप्रवदन्ते मौहूर्ताः। विप्रवदन्ति मौहूर्ताः। विप्रवदन्ते भिषजः। विप्रवदन्ति भिषजः। परस्परप्रतिषेधेन युगपद्‌ब्रुवन्तीत्यर्थः। विप्रलाप इति किम्? संप्रवदन्ते वैयाकरणाः। व्यक्तवाचामिति किम्? विप्रवदन्ति शकुनयः। सहोक्ताविति किम्? मौहूर्तो मौहूर्तेन सह क्रमेण विप्रवदति।

---

१. उपसर्गे वेत्यादिना वा तङ्। क० म० टि०। २. प्राग्वदि- क० म०। ३. -नम्रप- क० म०। ४. परदारान् क० म०। ५. तं ह्यधि- क० म०। ६. -प्तौ दीप्तौ च- क० म०। ७. -र्थः वदितुं जानातीत्येके ई- क० म०। ८. भद्रे! भजस्व भामिदं ते स्यादिति, एवमभीष्टार्थं प्रापयतीत्यर्थः, क० म०। ९. -टाः शुकसारिकादयः केचिच्चिद् व्यक्तवाचः। अपरेषां न। सहोक्ताविति किम्? ऋषिर्वदति। क० म०। १०. -लापान्वितानां व्यक्तवाचां स- क० म०।

१४

कर्मण्यसत्यनोः ॥ १।४।५४ ॥ व्यक्तवाचामिति वर्तते । अनूपसर्गाद्वदेर्व्यक्तवाचां संबन्धिनो लकारस्य तङो भवन्ति कर्मण्यसति । अनुवदते देवदत्तो जिनदत्तस्य, यथा जिनदत्तो वदति तथा देवदत्तो वदति । जिनदत्तेन वा पूर्वमुक्ते पश्चाद् देवदत्तो वदतीत्यर्थः । अनुः सादृश्ये पश्चादर्थे वा । कर्मण्यसतीति किम् ? जिनदत्तेनोक्तमनुवदति देवदत्तः । पुनर्वदतीत्यर्थः । व्यक्तवाचामिति किम् ? अनुवदति वीणा ।

ज्ञोपस्थः ॥ १।४।५५ ॥ ज्ञा इत्येतस्मादुपपूर्वाच्च तिष्ठतेः कर्मण्यसति लस्तङो भवन्ति । सर्पिषो जानीते । ओदनस्य जानीते । तेनोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते[1] । यावदोदनमुपतिष्ठते । भोजने—उपतिष्ठते । शालमूलस्य[2] छायेयमुपतिष्ठते । कर्मण्यसतीति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । राजानमुपतिष्ठति ।

समोऽर्तिस्वरतिश्रुदृशिविद्गमप्रच्छ्यृच्छः ॥ १।४।५६ ॥ सम्पूर्वेभ्योऽर्तिस्वरतिभ्यां श्रु दृशि विद् गम प्रच्छि ऋच्छ इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यो लस्तङो भवन्ति कर्मण्यसति । समियृते । समरिष्यते । संस्वरते । संशृणुते । संपश्यते । संवित्ते । संगच्छते । संपृच्छते । समृच्छते । समृच्छिष्यते । कर्मण्यसतीति किम् ? रूपं संपश्यति । अर्तिर्भ्वादिर्जुहोत्यादिश्च गृह्यते । विदि नित्यमतङ् । प्राप्तिवाच्चिद्दृशादिभिः साहचर्याद्विदिर्गृह्यते न विन्दतिः ।

वेः कृञः शब्दे चानाशे ॥ १।४।५७ ॥ विपूर्वात् करोतेरनाशेऽर्थे वर्तमानाल्लकारस्य तङो भवन्ति कर्मण्यसति शब्दे च कर्मणि । कर्मण्यसति विकुर्वते सैन्धवाः । साध्वदान्ताः[3] शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः । ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते । निष्फलं चेष्टन्त इत्यर्थः । शब्दे—विकुरुते क्रोष्टा । स्वरान् विकुरुते ध्वांक्षः । स्वरान् नानोत्पादयतीत्यर्थः । शब्दे चेति किम् ? विकरोति पयः । अनाश इति किम् ? विकरोत्यध्यायं विकरोति शब्दं विनाशयतीत्यर्थः ।

यमहनः स्वेऽङ्गे चाङः ॥१।४।५८॥ आङ्पूर्वाभ्यां यमिहन्तिभ्यां लस्तङो भवन्ति कर्मण्यसति स्वे चात्मीये चाङ्गे कर्तुः कर्मणि । कर्मण्यसति—आयच्छते । आहते[4] । स्वेऽङ्गे—आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वेऽङ्गे चेति किम् ? आयच्छति रज्जुम् । आहन्ति वृषलम् । स्व इति किम् ? आयच्छति पाणी देवदत्तः । आहन्ति शिरो देवदत्तस्य । अङ्ग इति किम् ? स्वामायच्छति रज्जुम् । स्वं पुत्रमाहन्ति । स्वाङ्ग इति समासे पारिभाषिकप्रतिपत्तिः स्यादित्यसमासः चकारोऽनन्तरस्यापि संबन्धार्थः ।

व्युदस्तपः ॥१।४।५९॥ वि उत् इत्येवंपूर्वात् तपतेर्लस्तङो भवन्ति । कर्मण्यसति स्वाङ्गे च कर्तुः कर्मणि । वितपते[5] राजा । दीप्यते इत्यर्थः । स्वेऽङ्गे—वितपते पाणिम् । उत्तपते पाणिम् । वितपते पृष्ठम् । उत्तपते पृष्ठम् । तापयतीत्यर्थः । व्युद इति किम् ? निष्टपति, स्वेऽङ्गे[6] (स्वाङ्गे) इति किम् ? वितपति पृथिवीं सविता । संतापयतीत्यर्थः । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । स्व इति किम् ? उत्तपति पृष्ठं देवदत्तस्य । अङ्ग इति किम् ? स्वं सुवर्णमुत्तपति ।

न प्राणिन्यणिजो णिजन्तस्य ॥१।४।६०॥ प्राणिकर्तृविषयेऽर्थे वर्तमानादणिजन्ताद्धातोर्यो णिज् तदन्तात् परस्य लकारस्य तस्याणिजोऽणिजन्तप्रकृतेर्धातोः कर्मण्यसति तङो न भवन्ति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययति देवदत्तम् । प्राणिनीति किम् ? शुष्यन्ति व्रीहयः । शोषयति व्रीहीन् । पतति कुसूलः । पातयति कुसूलम् । अणिज इति किम् ? आरोपयमाणं प्रयोजयति—आरोपयते । जकारः किम् ? चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । अत्र तङः प्रतिषेधो भवत्येव । णिज इति किम् ? आस्ते ।

---

१. भोजने सन्निधीयत इत्यर्थः । क० म० टि० । २. शाल्मलस्य क० म० । ३. साधुदान्ता (साध्वदन्ता) शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः क० म० । ४. ताडयतीत्यर्थः, क० म० टि० । ५. -तो उत्तपते रा-, क० म० । ६. -ङ्गे चेति— क० म० ।

भोजि । णकारः किम् ? चेतयते । अनुवम्योऽनुवमते[1] देवदत्तमिति सकर्मकार्थः स्यात् । स्वार्थिको णिजिति[2] णिजि प्राप्तिनि भवति तदर्थेऽणिजन्तमन्यथा णिज एव कर्मभावः स्यात् । तथारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यत्र प्रतिषेधः स्यात् । नाययति देवदत्तेनेति । कर्मस्थक्रियेति किम् ? कटं कुर्वन्तं प्रयोजयति । कटं कारयते । फलेऽपि कर्तरि प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।

अनात्मन्यनाध्याने[3] ॥ १।४।६१ ॥ अणिङो णिजन्तस्य कर्मणीति वर्तते । अणिजन्तावस्थायां णिज् तदन्तात् परस्य लकारस्य तस्य णिजप्रकृतेरणिजन्तस्य[4] स्वस्थवृत्तिसमुदायिनो[5] धातोः कर्मणि कर्तरि वर्तमानस्य लटो भवति न चेत् तत्कर्माऽऽत्मा भवति । स च णिज् प्रकृतिधातुशब्दाने समुतो वर्तते । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्याः राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा स्वयमेव । अनात्मनीति किम् ? हन्त्यात्मानं घातयत्यात्मा । आरोहयत्यात्मानं हस्ती । अनाध्यान इति किम् ? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मारयत्येनं वनगुल्मः । अणिङ इति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयति हस्तिपकान् महामात्रः । आरोह्यन्ते महामात्रेण हस्तिपकाः स्वयमेव । अकारः किम् ? गणयति गणं गोपालकः । गणयते गणः स्वयमेव । णिङ इति किम् ? आरुह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहति । तस्यैवेति किम् ? आरुह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति । कर्मणीति किम् ? लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयत्येनं महामात्रः[8] इत्यत्र न तत्कर्मणि लकारो वर्तते इति न भवति । अफलेऽपि कर्तरि—कर्तृस्थक्रियार्थं वचनम् ।

भीस्म्योर्हेतुभये[6] ॥ १।४।६२ ॥ णिङ इति वर्तते । भीस्मिङो इत्येतयोः धातूनां पाकारे वचनार्थं एतेषां[9] बकार आकारश्च क्रियते तस्मिन् वर्तमानानां णिजो लकारस्य तङो भवति । पकारो भिन्नः—आकारस्त्वभ्यासम् । मुण्डो भीषयते । जटिलो[10] भीषयते । मुण्डो भापयते । जटिलो भापयते । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । जटाभिरालापयते । कस्त्वामुल्लापयते । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते[11] । भीस्म्योरिति किम् ? अन्नं साधयति । विद्यां साधयति । ली इति लीनातिलीयत्योरुभयोरपि ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् । पाकार इति किम् ? कुञ्चिकया भाययति । रूपेण विस्मापयति । घृतं विलीनयति । विलापयति विलालयति । विलापयति । प्रयोक्तृतो भयविस्मययोर्भीस्मिङोः पाकारो लियस्तु पूजाप्रलम्भाभिभवेष्वर्थेष्वादान आकार इति तदोऽन्यत्र न भवति ।

गृधिवञ्च्योर्विप्रलम्भे[12] ॥ १।४।६३ ॥ गृधिवञ्च्योर्ण्यन्तयोर्विप्रलम्भेऽर्थे वर्तमानयोर्लस्तङो भवति । विप्रलम्भनं विप्रलम्भः । विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रतारयतीत्यर्थः । विप्रलम्भ इति किम् ? श्वानं गर्धयति । कांक्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः । विना निर्देशः गृधुम्यः ऊपसर्गादिवेति निदमर्थः ।

मिथ्या कृञोऽभ्यासे ॥ १।४।६४ ॥ मिथ्याशब्देन योगे कृञोऽभ्यासविषय लस्तङो भवन्ति अभ्यासे । अभ्यासः पुनः पुनः क्रियाया आवृत्तिः । मिथ्याकारणायाः—पदं मिथ्या कारयते । सुष्ठु मिथ्या कारयते । सोपहारं[13] पुनः पुनरुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्येति किम् ? पदं सुष्ठु कारयति । कृञ इति किम् ? पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् ? पदं मिथ्या कारयति सकृत् ।

घेट्पाद्माययमायस्परिमुहरुचिनृतिवदवसचलधर्षंश्चू प्रद्रुलुधयुधनशजन: फलेशे

---

1. -मुचेतय- क० म० । 2. णिजिरिति क० म० । 3. -नाध्याने क० म० । 4. णिजन्तैकदेश-स्येनापवित्यनरस्य— क० म० टि० । 5. समवायि- क० म० टि० । 6. नय- क० म० । 7. गजय- क० म० । 8. 'महामात्रस्तत्प्रधाना' इति वैजयन्ती । क० म० टि० । 9. -पां प्री प- क० म० । 10. 'जटिलस्तु जटायुक्ते जटिलामक्षिकौषधौ' विश्वः । 11. -कामप- क० म० । 12. -वञ्चोर्वि- क० म० । 13. उक्तमेव विरुद्धं सुषुमिमुच्चारयतीत्यर्थः क० म० टि० ।

[1] **पादाद्गते तु वा** ॥ १।४।६५ ॥ धेट् पा अद् दम् आयम् आयस् परिमुह् रुचि नृति वद वसि—इत्येतेभ्यः [illegible] अणिजन्तस्य धातुमतः परस्य णिजः लकारस्य फलेशे [illegible] कर्तरि [illegible] भवति । [illegible] प्रतीते फलेशेऽपि वा भवति । स च फलेशो यत्फलं क्रियायाः पाकादेरोदनादिप्रधानं यदर्थः स क्रियाप्रारम्भः तस्येशो यस्य तत्फलभावत्वेनाऽध्यवसीयते स विज्ञायते न कर्मकरादिः[2] । धेट्—धापयते शिशुम् । पा—पाययते[3] देवदत्तम् । अद्—आदयते देवदत्तेन । दम्—दमयते हस्तिनम् । आयम्—आयामयते सर्पम् । आयस्—आयासयते देवदत्तम् । परिमुह्—परिमोहयते देवदत्तम् । रुचि—रोचयते देवदत्तम् । नृति—नर्तयते देवदत्तम् । वद्—वादयते देवदत्तम् । वसि—वासयते देवदत्तम् । [4]चलनार्थादिवर्जितेभ्यः—कटं कारयते । ओदनं पाचयते । पदाद्गते तु वा—स्वं पुत्रं धापयते । स्वं पुत्रं धापयति । स्वं पुत्रं पाययते । स्वं पुत्रं पाययति । धेटादिग्रहणमचलनार्थमिति च न प्रतिषिध्यते इति च प्रतिषेधे प्राप्ते पा इति पिबतेर्ग्रहणं पातेस्तु पाति देवदत्तो गोदावरीं पालयति देवदत्तमित्येव भवति । वसीति वसतेर्ग्रहणम् । वस्तेस्तु वस्ते देवदत्तो न वस्त्रम् । वासयति देवदत्तमित्येव भवति । [5]चलनार्थादिप्रतिषेधः किम् ? चलनार्थे—चलयति शाखाम् । कम्पयति शाखाम् । गमयति ग्रामं देवदत्तम् । चलनार्थश्चलनार्थः । अदार्थे—निगारयति ग्रासं देवदत्तम् । अभ्यवहारयति ओदनं देवदत्तम् । ग्रासयति रसम् । आशयति । भोजयति । दृश्—गुणमध्यापयति । प्रु—प्रावयति राज्यम् । प्रापयतीत्यर्थः । द्रु—द्रावयत्ययः । विलाययतीत्यर्थः । स्रु—स्रावयति कुण्डिकाम् । स्यन्दयतीत्यर्थः । बुध—बोधयति पद्मम् । बोधयति शास्त्रं देवदत्तम् । युध्—योधयति काष्ठम् । योधयत्यूर्ध्वम्[6] । नश्—नाशयति दुःखम् । जन्—जनयति सुखम् । प्रद्रुस्रूणामचलनार्थानां ग्रहणम् । चलनार्थादीनामप्राप्तिकर्तृकार्थं सकर्मकार्थं च । फलेश इति किम् ? पाचयति नियोगी । वस्तुतः फलेशेऽपि तदविवक्षायामपि न भवति पदाद्गते तु केचित् पदान्तरेण द्योतिते फलेशे तङ् न प्राप्नोति इति प्रापणार्थम् । कदाचिदेकेनार्थे द्योत्यते कदाचिद् द्वाभ्यां यथा अपि काचित् इति पदान्तरेऽपि द्योतते प्राप्नोतीति प्रतिपत्तौ निवृत्त्यर्थम् । अथ पदान्तरात् फलेशप्रतिपत्तौ[7] लकारेण सामान्यविशेष-विवक्षेति विकल्पसिद्धिविस्पष्टार्थम् । तुशब्दो वाक्यभेदार्थः । धेटादीनां विषये पश्चादीनां प्रतिषेधार्थं चेदं वचनम् । कारयते पाचयते इति नित्यमेव सिद्धम् । चोरयति चिन्तयतीति णिचि णकाराभावान्न भवति ।

ञिदिद्पवदानुपसर्गज्ञः ॥ १।४।६६ ॥ ञितः इदितः अपपूर्वस्य वदेरनुपसर्गस्य च जानातेर्धातो-र्लकारस्य फलेशे कर्तरि वर्तमानस्य तङ् भवति पदाद्गते तु वा । ञित्—डुकृञ्—कुरुते । डुधाञ्—धत्ते । इदित्—वजि—वजते । डुपचिष्—पचते । लषि—लषते । अपवद—धनकामो न्यायमपवदते । अनुपसर्गज्ञः—तत्त्वं जानीते । पदाद्गते—स्वं दानं धत्ते । स्वं दानं दधाति । स्वं कटं करोति । स्वं कटं कुरुते । स्वमोदनं पचते । स्वमोदनं पचति । अपपूर्वग्रहणं किम् ? वदति । अनुपसर्गग्रहणं किम् ? स्वर्गं प्रजानाति । पन्थानं प्रजानाति । फलेश इति किम् ? यजन्ति याजकाः । पचन्ति भक्तकाराः । कुर्वन्ति कर्मकराः । याजकादिलभ्यं दक्षिणादि न क्रियाप्रधानं फलं क्रियायाः पूर्वं तङ् च भावाद् तत्र तदीशः क्रियाकर्तारः ।

यमः समुदाङोऽग्रन्थे ॥ १।४।६७ ॥ सम् उद् आङ् इत्येतेभ्यः परस्य यमेर्लकारस्य फलेशे कर्तरि वर्तमानस्य तङ् भवति अग्रन्थे । ग्रन्थविषयश्चेत् प्रयोगो न भवति । पदाद्गते तु वा । संयच्छते व्रीहीन् । उद्यच्छते भारम् । आयच्छते रज्जुम् । पदाद्गते—स्वान् व्रीहीन् संयच्छति । स्वान् व्रीहीन् संयच्छते । समुदाङ इति किम् ? नियच्छति वाचम् । आङ्ग्रहणम् अनात्मार्थकर्मकार्थम् । अग्रन्थ इति किम् ? उद्यच्छति चिकित्सां चिकित्सितं ग्रन्थे । उद्यमं करोतीत्यर्थः । फलेश इति किम् ? संयच्छति व्रीहीन् ।

न पर्याङ्व्येरमः ॥ १।४।६८ ॥ परि आङ् वि इत्येतेभ्यः परस्य रमेर्लकारस्य तङ् न भवति । इदिति

१. -शे पदा- क० म० । २. "इमे च पुरुषाः पापगृध्नवो विडम्बयन्ति परम् । भषन्तः सारमेयाश्च भीषयन्तेतरानिमे ॥" क० म० टि० । ३. पाययते—क० म० । ४. -लनार्था- क० म० । ५. चलनार्थाद्यर्थ- क० म० । ६. -त्यूर्मिम्- क० म० । ७. प्रतीतौ क० म० । ८. -च्छतीति क० म० ।

प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । परिरमति । आरमति । विरमति । पर्याङ्व्येरिति किम् ? रमते । अभिरमते ।

उपात् ॥१।४।६९॥ उपपूर्वात् रमेर्लस्तङ् न भवति । उपरमति देवदत्तम् । उपरमयतीत्यर्थः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

वाऽकर्मकात् ॥१।४।७०॥ अकर्मकाद् उपपूर्वाद् रमेर्लस्तङ् वा न भवति । उपरमति संतापः । उपरमते संतापः । उपरमत्यध्ययनात् । उपरमतेऽध्ययनात् ।

व्याङ्दाञोऽपराङ्गे ॥१।४।७१॥ व्याङ्पूर्वस्य दाञो लकारस्य तङ् न भवति । अपराङ्गे पराङ्ग-विषयश्चेत् स व्यादाञ् न भवति पराङ्गकर्मकश्चेन्न भवतीत्यर्थः । नुदाङ्–प्रच्छः । ञीदिति च प्राप्तिः । व्याददाति मुखं व्याघ्रः । कूलं व्याददाति । पिपीलिका व्याददाति । दाग्रहणं किम् ? ददते । आददते । विददते । अपराङ्ग इति किम् ? व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गमुखम् । ञकारो [2]देङ्निवृत्त्यर्थः ।

परानोः कृः ॥१।४।७२॥ परा अनु इत्येवंपूर्वस्य कृः कृञो लस्तङ् न भवति । पराकरोति । अनुकरोति । गन्धनादौ फलेशे प्राप्तिः ।

प्रत्यत्यभेः क्षिपः ॥१।४।७३॥ प्रति अति अभि इत्येवंपूर्वस्य क्षिपेर्लस्तङ् न भवति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिक्षिपति । ञित्त्वात् प्राप्तिः ।

प्राद्वहः ॥१।४।७४॥ प्रपूर्वस्य वहतेर्लस्तङ् न भवति । प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति । ञित्त्वात्प्राप्तिः ।

परेर्मृषश्च ॥१।४।७५॥ परिपूर्वस्य मृषेर्वहेश्च लस्तङ् न भवति । परिमृष्यति । परिवहति । ञित्त्वात् प्राप्तिः । [illegible] चकारो नेह वहस्यानुकर्षणार्थः ।

व्यतिहृतेऽगतिहिंसाशब्दे हृवहश्चापरस्परान्योन्येतरेतरे ॥१।४।७६॥ नेति निवृत्तम् । परस्परसंबन्धिहरणं व्यतिहारः । इतरसंबन्धिन इतरेणेतरसंबन्धिनश्चेतरेण ग्रहणं तस्य कर्मव्यतिहृतं तस्मिन् गतिहिंसाशब्दवर्जितेऽर्थे वर्तमानस्य हरतेर्वहतेरन्यस्य च धातोर्लः कर्तरि वर्तमानस्य तङ् भवति । परस्पर अन्योन्य इतरेतर इत्येतस्मिन्नसति । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । व्यतिवहते ग्रामनगरयोः । व्यतिमन्थे सेनानाम् । व्यतिसंप्रहरन्ते राजानः । व्यतिवहन्ते नद्यः । व्यतिहृत इति किम् ? लुनन्ति । ततः संप्रहरन्तौ [3]पुच्छौ कर्णाधमत्वक्षौ । वहन्ति नद्यः । अगतिहिंसाशब्द इति किम् ? व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति । व्यति-हसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । हृवहग्रहणं प्रतिषेधार्थं चकारो धात्वन्तरार्थः । अपरस्परान्योन्येतरेतर इति किम् ? परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । क्रिया[4]व्यतिहारो व्यतिषिञ्चन्ति[5] इति परस्परोपसंनिधानात्कर्मव्यतिहारोऽवगम्यते । परस्परस्य गोदारमिति ।

कर्मभावे ॥१।४।७७॥ कर्मणि भावे च यो लकारस्तस्य तङ् भवति । कर्मणि—क्रियते कटो देवदत्तेन । ह्रियते भारो देवदत्तेन । भावे—भूयते देवदत्तेन । सुप्यते देवदत्तेन । कर्मभावयोरनेन विधानात् कर्तरि यदः सर्वो विधिः ।

माङ्लुङ्शापेऽतङ् लङ्वच्चाशनद्यौ ॥१।४।७८॥ माङो यो लुङ् शापे धातोर्विहितो योग-[illegible] भवतः । ततः कुतश्चिद्वचन [illegible] ज्ञानार्थो यो लाङ्लदर्थः तस्य लः स्थानेऽतङ् लङ्वत् आशनद्यादेशो भवतः । शेषेण यथा कथंचित्तङ् लङ् वा भवति । ततो धातोस्तेन विशेषणेन तथा नियमनियमं वा शासनद्यौ भवतः । [illegible] । अतङ्वचनं भवति । लङ्वदादेशः । मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति । मा पचत् । मा पचमानः । अत एवादेशवचनादेतस्मिन् विषये लङपि विज्ञायते । अतङ् लङ्वदिति नियमार्थम् ।

-----

१. परसंबन्धिना मुखेन सदा सकर्मको भवति तदैव तङ् न भवतीत्यर्थः,— क० म० टि० ।
-श्चाकर्मके स भवति चेत् । २. देङ् रक्षणे— क० म० टि० । ३. दृष्टा क- क० म० । ४. क्रियाया
व्य- क० म० । ५. नेयं धी- क० म० ।

सल्लृड्वत्स्यल्लृटौ चाऽनितौ ॥१।४।७९॥ सति भवति वर्तमाने गम्यर्थे धोर्ये यो लट् तस्य वत्स्यति भविष्यति यो लृट् तस्य च लः स्थानेऽतृङ् तङ्श्चानशौ वा भवतः। अनितौ न चेदितिशब्दो योगे प्रयुज्यते। सन् सन्तौ सन्तः। शयानः शयानौ शयानाः। निरस्यन्। निरस्यमानः। पचन्। पचमानः। पचन्तः। पचमानाः। लृटः खल्वपि—यास्यन्। यास्यन्तौ। यास्यन्तः। शयिष्यमाणः। शयिष्यमाणौ। शयिष्यमाणाः। पक्ष्यन्। पक्ष्यमाणः। पक्ष्यन्तः। पक्ष्यमाणाः। वावचनात् तिङोऽपि—याति। वाति। आस्ते। शेते। निरस्यति। निरस्यते। पचति। पचते। पचतितराम्। पचतितमाम्। यास्यति। शयिष्यते। पक्ष्यति, पक्ष्यते। पक्ष्यतितराम्। पक्ष्यतितमाम्। पचन्तम्। पचमानम्। पचता। पचमानेन। पचते। पचमानाय। पचतः। पचमानात्। पचतः। पचमानस्य। पचति। पचमाने। हे पचन्। हे पचमान। तिष्ठन् मूत्रयति। गच्छन् भक्षयति। शयाना वर्द्धते दूर्वा, आसीनं वर्द्धते बिसम्[1]। तिष्ठन्तोऽनुगायन्ति गणकाः। शयाना भुञ्जते यवनाः। अधीयन् वसति। अधीयानो वसति। कीर्त्तितः। पाचकः। वैयाकरणः। कुर्वद्भक्तिः। पचमानभक्तिरित्यत्राप्यस्मादेवानावादेशोऽनित्याविधिः। सल्लृड्वत्स्यल्लृटौ किम्? भवन्तीह पुराऽऽगताः। अभिजानासि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्यामः। अनिताविति किम्? हन्तीति पलायते। वर्षतीति धावति। करिष्यतीति[2] गच्छति। हरिष्यतीति गच्छति।

लिटः क्वसुकानौ ॥१।४।८०॥ लिटो लः स्थानेऽतृङ् तङ्वत् क्वसुकानौ आदेशौ वा भवतः। जक्षिवान् संज्ञे। जग्मिवान् सः। व्यधिवान् ... । पेचिवान्। पेचानः। निविविशिवान्। निविविशानः[3]। चुचुम्बान्। चुचुम्बानः। आशिवान्। आशानः। आपदनादिषुऽपि ... स्थानि—जगाम। जगाम। तस्थौ। ततार।

श्रुसदवसवदोऽनुवचश्च कर्तरि भूते ॥१।४।८१॥ श्रु सद् वस् वद् इत्येतेभ्योऽनुपूर्वाच्च वचेः परस्य भूते सामान्ये धोर्ये कर्तरि वर्तमानस्य लिटोऽतृङ् तङ्वत् क्वसुकानौ आदेशौ वा भवतः। श्वादिभ्यः क्वसुः, अनुवचः कानः, एवमर्थः, एवं पूर्वत्रैविशेषः श्रु—शुश्रुवान्। उपशुश्रुवान्। इण्—ईयिवान्। समीयिवान्। उपेयिवान्। द्विर्वचनबलात् इणोऽपि द्विर्वचनं एकादेशे कृते एकाचोऽप्रातुरिति नित्यत्वात् इडागमः द्विर्वचनम्। वस्—ऊषिवान्। अनूषिवान्। सद्—आसेदिवान्। उपसेदिवान्। अनुवचः कानः—अनूचानः[4]। अनूचानौ। कर्तरीति किम्? अनुक्तकर्मत्वे कानो भावकर्मणोरपि प्राप्नोति। क्वसुस्तु अतङ् तङ्वदिति नियमान्न प्राप्नोति अत एव च अनूचानादि ... कर्तर्यपि क्वसुर्न भवति। भूतलक्षणं ... तत्र च अतएव वचनादादेशस्य लिड्भूतमेव। तदभावे लुङ्। अध्यैषीत्। अगात्। अध्यासीत्। उपासदत्। अन्ववोचत्। अनद्यतनस्यापरोक्षस्य ... भूतसामान्येऽपि ... सामान्यशब्दार्थमपि विशेषे वृत्तिरस्तीति न तत्र यत्नः क्रियते।

अनाश्वान् ॥१।४।८२॥ अनाश्वानिति अश् भोजन इत्येतस्मान्नञ्पूर्वात् कर्तरि भूते लिटः क्वसुरादेश इडभावश्च निपात्यते[5]। अनाश्वान्। अनाश्वांसौ। अनाश्वांसः।

दयायास्कासप्रत्ययाच्चाम् कृभ्वस्तिषु ॥१।४।८३॥ दय अय आस् कास् इत्येतेभ्यो ... आम् ... लिटोऽमादेशो वा भवति ... प्रयुज्यन्ते। दयाञ्चक्रे। दयाम्बभूव। दयामास। पलायाञ्चक्रे[6]। पलायाम्बभूव। पलायामास। आसाञ्चक्रे। आसाम्बभूव। आसामास। कासाञ्चक्रे। कासाम्बभूव। कासामास। गुपिजादेः—ईक्षाञ्चक्रे। ईक्षाम्बभूव। ईक्षामास। उज्झाञ्चकार। उज्झाम्बभूव। उज्झामास। उञ्छाञ्चकार। उञ्छाम्बभूव। उञ्छामास। ऋच्छाञ्चकार। ऋच्छाम्बभूव।

---

१. बिसम् ता०। २. करिष्यामीति ता०। ३. तस्थिरणः ता०। ४. "अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती ... ।" इति अभिधानचिन्तामणिः। क० म० टि०। ५. अप्रासम्प्रापणार्थं प्रासप्रतिषेधार्थं च लि ... । क० म० टि०। ६. दी ... इति ... आमः कृञः। क० म० टि०।

शुचकाशास । एधांचक्रे । एधांबभूव । एधामास । गुरुमत्त्वं किम् ? ईहेप । इजग्रहणं किम् ? आनर्च । आदिसाहचर्यं किम् ? निनाय । लुलाव । ईड्–आसांचक्रे । आसांबभूव । आसामास । अनन्दिशिदंजुव्याजुर्वर्ति । अनेकाचः–गुलुञ्चांचकार । गुलुञ्चांबभूव । गुलुञ्चामास । दरिद्रांचकार । दरिद्रांबभूव । दरिद्रामास । चकासांचकार । चकासांबभूव । चकासामास । बुभूषांचकार । बुभूषांबभूव । बुभूषामास । लोलूयांचकार[1] । लोलूयांबभूव । लोलूयामास । केचिदिह प्रत्ययग्रहणमपि कुर्वन्ति तेषां गोमिश्च मकार । गर्भांचकार । गर्भांबभूव । गर्भामास । तदन्ये नेच्छन्ति । लिङ्निमित्तात् गुणिजादेरनेकाचश्च सन्निपातलक्षणो विधिर-निमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । ईयतुः । ईयुः । बिभेद । चिच्छेद । अनृच्छ्रूर्णोरिति किम् ? आनर्छ । प्रोर्णुनाव । कृभ्वस्ग्रहणं धात्वन्तरव्युदासार्थम् । लिड्ग्रहणं प्रत्ययान्तरव्युदासार्थम् । अनुग्रहणं पूर्व-व्यवहितव्युदासार्थम् ।

जागुषसमिन्धो वा ॥ १।४।८४ ॥ जागृ उष समिन्ध इत्येतेभ्यः परस्य लिट आमादेशो वा भवति, कृभ्वस्तिलिट् चास्यानुप्रयुज्यते । जागरांचकार । जागरांबभूव । जागरामास । जजागार । ओषांचकार । ओषांबभूव । ओषामास । उवोष । समिन्धांचक्रे । समिन्धांबभूव । समिन्धामास । समीधे । समग्रहणं किम् ? इन्धांचक्रे । प्रेन्धांचक्रे । केचिदिन्धिरुपसर्गेणामं न लभत इत्याहुः । तेषां समग्रहणमुप-सर्गोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् ।

भीह्रीभृहोः श्लुवच्च ॥ १।४।८५ ॥ भी ह्री भृ हु इत्येतेभ्यो लिट आमादेशो भवति स च श्लुवत् भवति । कृभ्वस्ति लिट् चास्यानुप्रयुज्यते । बिभयांचकार । बिभयांबभूव । बिभयामास । बिभाय । जिह्रयांचकार । जिह्रयांबभूव । जिह्रयामास । जिह्राय । बिभरांचकार । बिभरांबभूव । बिभरामास । बभार । जुहवांचकार । जुहवांबभूव । जुहवामास । जुहाव । जुहवांचक्रे । जुहुवे ।

विदाऽकित् ॥ १।४।८६ ॥ विद् ज्ञान इत्यतो धातोर्लिट आमादेशो वा भवति स च कित् कृभ्वस्तिलिट् चास्यानु प्रयुज्यते । विदांचकार । विदांबभूव । विदामास । विवेद । आम्ये च प्राप्नोतीति विद्वचनम् । विदाङ्किद्वचनात् पूर्वयोगयोर्विभाषानुवर्तामि स्थानिवद्भावेन लिट्कार्यं द्विर्वचनं किद्भावश्च न भवति । अभिसंबन्धोऽत्रार्थः ।

लोटः कृ लोट् ॥ १।४।८७ ॥ विदो लोट आमादेशो वा भवति स च कित् लोडन्तश्चास्य कृञनुप्रयुज्यते । विदांकरोतु । वेत्तु । विदांकुरुताम् । वित्ताम् । विदांकुर्वन्तु । विदन्तु । कृग्रहणं भ्वस्तिव्युदासार्थम् ।

झोऽन्तः ॥ १।४।८८ ॥ धातोर्विहितस्यावयवझकारस्य अन्त इत्ययमादेशो भवति । भवन्ति । ब्रदन्ति । एधन्ते । वर्धन्ते । अकार उच्चारणार्थः । झ इति किम् ? उज्झिता । चरन्तः[2] । वेशन्तः । जयन्त इत्यौणादिकः ।

श्लुक्ते जक्षपञ्चतोऽत् ॥ १।४।८९ ॥ श्लु उक्तौ वक्ष्य इति यस्मिन्निति । षिड्वत् इत्यर्थः । पञ्चवर्गः पञ्चतः । जक्षणां पञ्चतः जक्षपञ्चतः जक्षादिपञ्चकमित्यर्थः । द्विरुक्ताज्जक्षादिपञ्चकाच्च परस्य आदेशा-वयवझकारस्य अदित्ययमादेशो भवति । अन्तापवादः । ददति । दधति । ददतु । दधतु । जक्षति । जक्षतु । जाग्रति । जाग्रतु । दरिद्रति । दरिद्रतु । चकासति । चकासतु । शासति । शासतु ।

तङोऽनतः ॥ १।४।९० ॥ तङो झकारस्यानतः अनकारादुत्तरस्य अत् इत्ययमादेशो भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत । तङ इति किम् ? चिन्वन्ति । सुन्वन्ति । अनत इति किम् ? च्यवन्ते । प्लवन्ते ।

शीङोरत् ॥ १।४।९१ ॥ शीङः परस्य तङो झकारस्य रत् इत्ययमादेशो भवति । शेरते । शेरताम् । अशेरत ।

१. लोलूयाञ्चक्रे क० म० । २. जरन्तः क०.म० ।

शेरेर्वा ॥१।४।९२॥ शेः परस्य तङो आकारस्य रदादेशो वा भवति । संविद्रते । संविद्रताम् । समविद्रत । संविदते । संविदताम् । समविदत । तङ इति किम् ? विदन्ति । शेरेरित्याकारादिकस्य ग्रहणादीपादिकस्य न भवति । विन्दे । विन्दाते । विन्दते ।

एटितः ॥१।४।९३॥ तङ इति वर्तते । टित इति च । आत्मनेपदविहितस्य टितो लकारस्य सम्बन्धिनस्तङ एकारादेशो भवति । पचते । पचसे । पचध्वे । पचे । पचामहे । टित इति किम् ? अपचत । अपचध्वम् । तङ इति किम् ? पचति । पचतः । पचमानः ।

वह्यामो मेस् ॥१।४।९४॥ टितो लकारस्य तङो महिङित्याकारस्य आमश्च मेस् इत्ययमादेशो भवति । पचावहे इति पचेते इति पचेथे इत्यादि मकारो ङित्कार्यार्थः । ष्टाकारः आमः सर्वादेशार्थः । अतएव वह्याम इति इकारः प्रश्लिष्यते ।

थासस्से ॥१।४।९५॥ टितो लकारस्य थासः से इत्ययमादेशो भवति । पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पक्ष्यसे ।

लोटाभ्याद्धारौरस् ॥१।४।९६॥ लोट्टितो लकारस्य लुट आदेशस्य तङः आस्थस् त आतां झ इत्येतेषां यथाक्रमं डः रौ रस् इत्येत आदेशा भवन्ति । एधिता । एधितारौ । एधितारः । लोटिति किम् ? एधते । आस्थदिति किम् ? एधितासे । टित इति किम् ? ऐधिष्ट । तङ इति किम् ? भवितासि । डकारो डित्कार्यार्थः । तेन आस आकारादाकारस्य लुक् ।

मेः ॥१।४।९७॥ आ इति वर्तते । लोट्टितो लकारस्य लुट आदेशस्य ति तस् झि इत्येतेषां यथाक्रमं डा रौ रस् इत्येत आदेशा भवन्ति । भविता । भवितारौ । भवितारः । लोटिति किम् ? भवति । टित इति किम् ? अभूत् ।

लिटस्तझयोरेशिरे ॥१।४।९८॥ लिडादेशयोस्त झ इत्येतयोः एश् इरे इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतः । पेचे । पेचिरे । जग्मे ग्रामः । जग्मिरे ग्रामाः ।

णमेरौ णातः ॥१।४।९९॥ आकारान्ताद्धातोर्लिटो णश् मिपो रौशादेशो भवति । ददौ । तस्थौ सः । सुप्तोऽहं किल ददौ । दधौ । आत इति किम् ? जगाम मोक्षं भगवान् सुमंधरः । सुप्तोऽहं किल विललाप । विललप । मत्तोऽहं किल विरराम । विरराम । णित्करणमसार्थं शकारो मेः सर्वादेशार्थः ।

मिपोऽश् ॥१।४।१००॥ धातोर्लिटो मिप आदित्यश्वादेशो भवति । णलोऽपवादः । वचनात् णोऽपि भवति । एवं चास्य विकल्पः सुप्तोऽहं किल विललप । विललाप । चकर । चकार । लुलव । लुलाव । शकारः सर्वादेशार्थः ।

अतुस्थुणथत्वुस्थुश्वश्णश्वमाः ॥१।४।१०१॥ लिटोऽतिङां नवानां यथासंख्यं णश् अतुस् उस् थ अथुस् अ णश् व म इत्येते नवादेशा भवन्ति । पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ । पेचथुः । पेच । पपाच(पपच) । पेचिव । पेचिम । णकारो णित्कार्यार्थः । शकारः सर्वादेशार्थः ।

विदो लटो वा ॥१।४।१०२॥ विदोऽवयवादेशाः परस्य लटोऽतिङो नवानां यथासंख्यं णलादयो नवादेशा वा भवन्ति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । न भवन्ति वा । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्थः । वित्थ । वेद्मि । विद्वः । विद्मः । लट इति किम् ? विवेद । विविदतुः । विविदुः । विवेदिथ । विविदथुः । विविद । विवेद । विविदिव । विविदिम । लिटो नित्यमेव भवन्ति । अस्याभिमिति किम् ? विन्ते[2] । विन्दाते । विन्दते । विन्दन्ति[3] । विन्दतः । विन्दन्ति । इत्यत्र योग[4] व्यवधानान्न भवति ।

---

१. त्वः ता० । २. विदि विचारणे रौधादिकः । क० म० टि० । ३. विद्लृ लाभे इति तुदादिः । विपादित्वान्नुम् । क० म० टि० । ४. 'गुरुत्वः शाः' क० म० टि० ।

शतुः क्वसुः ॥१।४।१०३॥ विदोऽन्तः शतुः क्वसुरादेशो भवति वा । तत्त्वं विद्वान् । तत्त्वं विदन् ।
... रिरिति सामान्यग्रहणार्थः । उकारस्तदविघातार्थः ।
विद्वान् साधुः । ककारः शतृक्वसोरकित्वकस्त्रंसुध्वंसेः

ब्रुवस्तिप्तस्झितो णलतुसुस्थलथुस आहश्चाह: ॥१।४।१०४॥ ब्रुवो लटः तिप् तस् झि सिप् थस् इत्येतेषां पञ्चानां यथासंख्यं णल् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते पञ्चादेशा भवन्ति तत्सन्नियोगे च ब्रुवः आहादेशो भवति । आह । आहतुः । आहुः । आत्थ । आहथुः । न वा भवन्ति-ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः । तिप्तस्झितः इति स्थान्निर्देशोऽन्यथाऽनन्तरस्य शतुरेव स्यात् । ब्रुवसहितापेक्षया चास्त्री नवानामपि स्यात् । ब्रुवसहितापेक्षायां च णलादयो नवानामपि पञ्च स्युः । ब्रुव णलतुसुस्थलथुस इति ... अन्यथानन्तरः क्वसुः स्यात् ब्रुवसहितापेक्षायां च णलादयो नवानामपि पञ्च स्युः । ... इति पुनर्ग्रहणमादेशस्य स्थानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा तस्य स्थानित्वेन प्रतीतत्वात् तदेवायमन्यादेशो विधीयते । पृथङ्निर्देशश्च णलादीनां यथासंख्यार्थः स्यात् ।

ङितो लुक् ॥१।४।१०५॥ ङितो लकारस्यातङ इकारस्यान्तस्य लुग्भवति । अपचत् । अपचन् । अपचः । ङित इति किम् ? पचति । अतङामिति किम् ? अपचे । अपचावहि । अपचामहि । इकारान्तस्य विज्ञानाद् बहिरङ्गत्वाच्चेह न भवति । अरुदिताम् । अरुदित ।

आद्विषो लेर्जुस् वा ॥१।४।१०६॥ आकारान्ताद् द्विषश्च धातोः परस्य ङित्लादेशस्य झेर्जुसादेशो वा भवति । अपुः । अपान् । अयुः, अयान् । अद्विषुः । अद्विषन् । ... इति ... आकार(?) ... लोपाच्च ... इत्यत्र न भवति । अजानन्निति ... अदद्भुः । अददुरित्यत्र परत्वाच्च नित्य एव विधिः । जुसीति ... इति विशेषणार्थः ।

सिचिविदस्तोरस्थः ॥१।४।१०७॥ सिचः प्रत्ययाद्विदः अभ्यस्ताच्च धातोः परस्य ङित्लादेशस्य झेर्नित्यं जुसादेशो भवति अस्थः न चेत् स सिर्चः परो भवति । सिचः—अचार्षुः । अहार्षुः । अदुः । अधुः । अगुः । अस्थुः । अगुः । विदः—अविदुः । अभ्यस्तात्—अददुः । अदधुः । अबिभयुः । अजिह्रयुः । अजहुः । अजागरुः । अदरिद्रुः । अचकासुः । अशासुः । अस्थ इति किम् ? अभूवन् । अस्थ इति सिचिविदस्तोरित्यस्य व्यधिकरणं विशेषणम् । नञोऽस्थिरदेशयोरित्यत्र जुस् भवत्येव ।

लेलेः ॥ १।४।१०८ ॥ ङितो लकारस्य लेर्लङो लेलिङश्च झेर्जुसादेशो भवति । पचेयुः । पच्यासुः ।

ङ्यात् क्यासट् ॥ १।४।१०९ ॥ लेरादेशस्य लिङादेशस्य यथासंख्यं इयात् क्यासट् इत्येतावागमौ भवतः । ... लेलि—पचेत् । पचेताम् । पचेयुः । पच्यात् । जागृयात् । लिङः—इयात् । इयास्ताम् । इयासुः । उच्यात् । जागर्यात् । ... किति ... च ङित्वं ... ङित्त्वं तदादेशङित्कार्याणि न भवतीति । अचिनवम् । असुनवम् ।

रन्नौ भेतोः ॥ १।४।११० ॥ ङितो लकारस्य लेलेः झ इट् इत्येतयोर्यथासंख्यं रन् अत् इत्येतावादेशौ भवतः । पचेरन् । पक्षीरन् । पचेय । पक्षीय । ... वचनभेदात् भवति ।

टीय् ॥ १।४।१११ ॥ लेरु (लेरादेशस्य) लिङादेशस्य (च) लकः टीयागमो भवति । पचेत । पचेयाताम् । पचेरन् । कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीरन् । लिङः सदा सहोस्त्ययांसाहरिष्यामः ।

सुट् स्थोर्वा लिङः ॥ १।४।११२ ॥ लिङादेशस्य तकारथकारयोरविशिष्य सुडागमो भवति । पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीष्ठाः । पक्षीयास्थाम् । कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीष्ठाः । कृषीयास्थाम् । लिङ इति किम् ? पचेत । पचेयाताम् । पचेथाः । पचेयाथाम् । स्थोरिति किम् ? कृषीरन् । कृषीध्वम् । कृषीय । कृषीवहि । कृषीमहि ।

---

१. -भेक्षणार्था पा- क० म० । २. आदेशस्य क० म० टि० । ३. -रिकारान्तस्य(स्य) क० म० । ४. -त्यदिखा- क० म० । ५. अनुः । (अपुः) । अयान् (अपान्) क० म० । ६. जागर्यादि ता० ।

तस्थस्थमस्मन्मेस्तान्तंतथमौ लेटश्च ॥ १।४।११३ ॥ ङितो लेटश्च लकारस्य तस् थस् थ वस् मस् मि इत्येतेषां यथासंख्यं ताम् तम् त व म अमित्येते आदेशा भवन्ति। ङितः—अपचताम्। अपचतम्। अपचत। अपचाव। अपचाम। अपचम्। अपचेताम्। अपाक्ताम्। अपाक्त। अपाक्ष्व। अपाक्ष्म। अपाक्षम्। लेटः—पचताम्। पचतम्। पचत। पचाव। पचाम। लेटो मेस्थादेशानां बाधकत्व इति न भवति चकारो ङितोऽनुकर्षणार्थः।

सीम्येर्हुन्याम् ॥ १।४।११४ ॥ लेटः सि इ मि ए इत्येतेषां यथासंख्यं हि उ नि आम् इत्येते आदेशा भवन्ति। लुनीहि। पुनीहि। पचतु। पचन्तु। पचानि। पठानि। पचताम्। पचेताम्। पचन्ताम्। पचेथाम्। हिन्योरिकारस्योच्चारणसामर्थ्याद्धुत्वं न भवति।

म्वेनादेरैप् ॥ १।४।११५ ॥ मकारादेर्वकारादेरेकारादेर्नकारादेश्च लेडादेशस्य टापा(बा)गमो भवति। मादेः—करवाम। करवामहै। वादेः—करवाव। करवावहै। एकारादेः—करवै। लनवै। नादेः—करवाणि। लवानि। टकारो देशविशेषार्थः। पकारः पित्कार्यार्थः।

एतोऽनैप् ॥ १।४।११६ ॥ लेडादेशस्य म्वेनादेरेकारस्य ऐकारादेशो भवति। आमपवादः। अन्—अनकारान्तस्य—करवै। करवावहै। करवामहै। चिनवै। चिनवावहै। चिनवामहै। मादेरेकाराभावादनुदाहरणम्। पचेताम्। पचेथाम्। पचामहे। पचावहे। भवितव्यमिति सिद्धं यद्धि ऐप्प्रकरणे इति न भवति। अनिति किम्? पचावहावथाम्। पचामहै तथैव। तत्र हि परत्वादैत्वे टाप् न स्यात्।

स्वोर्वाम् ॥१।४।११७॥ लेडादेशस्य सकारवकाराभ्यां परस्यैकारस्य यथाक्रमं व अम् इत्येतावादेशौ भवतः। पचस्व। पचध्वम्। कुरुष्व। कुरुध्वम्।

भृशादौ हिः ॥१।४।११८॥ भृशादौ भृशाभीक्ष्ण्ये प्रचये च यो लेट् तदादेशस्य हिरादेशो भवति। लुनीहि लुनीहीति लुनाति। लुनीहि लुनीहीति लुनीतः। लुनीहि लुनीहीति लुनन्ति[3]। व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहीति, यतते। व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहीति, यतेते। व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहीति, यतन्ते। एवं सर्ववचनानाम्। लेट इति किम्? व्रीहीन् वपति। लुनाति पुनातीति, यतते। अधीष्वमधीष्वमित्यधीष्व-मित्यत्र ष्वमोऽहाभावः[4]। [5]स्वर्थविधिसूत्रैःसिद्धत्वात् विभाषयो।

थस्य वा ॥१।४।११९॥ भृशादौ लेटस्थस्य हिरादेशो वा भवति। लुनीहि लुनीहीत्येवं यूयं लुनीथ। लुनीत पुनीतेति यूयं लुनीथ। व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहीति यूयं यतध्वे। व्रीहीन् वप लुनीत पुनीतेति यूयं यतध्वे।

ध्वंस्वः ॥१।४।१२०॥ भृशादौ लेटो ध्वः स्वादेशो वा भवति। अधीष्व अधीष्वेति यूयमधीध्वे। अधीध्वमधीध्वमित्येवं यूयमधीध्वे। सूत्राण्यधीष्व निर्युक्तीरधीष्व भाष्याण्यधीष्वेत्येवं यूयमधीध्वे। सूत्राण्यधीध्वं निर्युक्तीरधीध्वं भाष्याण्यधीध्वमित्यधीध्वे।

तङः ॥१।४।१२१॥ वेति निवृत्तम्। भृशादौ लेटस्तङः स्वादेशो भवति। हेरपवादः। अधीष्व अधीष्वेत्यधीते। अधीष्व अधीष्वेत्यधीयाते। अधीष्व अधीष्वेत्यधीयते। सूत्राण्यधीष्व निर्युक्तीरधीष्व भाष्याण्यधीष्वेत्यधीते। अधीवहे। अधीमहे।

तुह्योस्तातङाशिषि ॥१।४।१२२॥ आशिषि तुह्योस्तातङादेशो भवति वा। जीवतु भवान्। जीवतात् भवान्। जीव त्वम्। जीवतात् त्वम्। [6]आशिषि किम्? जीवतु। जीव।

ङिच्चाप् ॥१।४।१२३॥ ङि न आम्नादेशः। आप्[7] ङिता भवति। स्थानिवद्भावेन प्राप्तं ङित्वं प्रतिषिध्यते। कुरु लुनीहि लुनीहीति लुनाति कुरुतात्(सू ११०) अत्रापि ङित्वे उत्वे स्वेङ्भावः।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः अध्यायश्च प्रथमः ॥

---

१. स्थ[टि० । २. इत्यादेरैकारस्यानेन परत्वादैकारान्त टापिति यावत् । क० म० टि० । ३. प्रचये- क० म० टि० । ४. यो भृशादेः- क० म० । ५. स्वः ङ्यैषि- क० म० । ६. आशिषीति किम्-क० म० । ७. -नः आप् वि- क० म० ।

द्वितीयोऽध्यायः

[प्रथमः पादः]

सुप्सुपा समासो बहुलम् ॥२।१।१॥ सुबन्तं सुबन्तेन सह समाससंज्ञं भवति बहुलम्। विस्पष्टः पटुः[1]—विस्पष्टपटुः। विस्पष्टलवणम्। व्यक्तपटुः। व्यक्तलवणम्। सुबिति किम्? चरन्ति गावो यस्य। सुपेति किम्? देवदत्तः पचति। बहुलमिति किम्? प्रयोगानुसरणार्थम्। बहुलग्रहणात् क्वचिदसुपाऽपि[2] समस्यते। भाद्रकं[3] नगः। अनुव्यचलत्। अधिकारश्चायम्। द्वन्द्वः समासोपकौ[4], इति यावत्। समासप्रदेशाः—सोभौ-त्रौ समास इत्येवमादयः।

सुजर्थे सङ्ख्या सङ्ख्यया सङ्ख्येये बहुव्रीहिः ॥२।१।२॥ वारः सुजोऽर्थः। विकल्पः संशयो वा वाऽर्थस्तत्र सङ्ख्यायामपि सुबन्तं सङ्ख्यया सङ्ख्येयाभिधायिना सङ्ख्येये वर्तमानेन सुबन्तेन सह समास[5]-संज्ञं भवति बहुव्रीहिसंज्ञं च। द्विर्दश द्विदशाः[6]। त्रिदशाः[7]। द्विविंशाः। त्रिविंशाः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः[8]। त्रिचतुराः। पञ्चषाः। अष्टदशाः। सुजर्थे इति किम्? द्वाभ्यां न त्रयः। सङ्ख्येति किम्? गावो वा दश वा अश्वा वा दश वा। सङ्ख्ययेति किम्? गावो वा चत्वारो वा गावो वा। सङ्ख्येये इति किम्? द्विविंशतिर्गवाम्। बहुव्रीहिप्रदेशाः न बहुव्रीहौ इत्येवमादयः[9]।

आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धपूर्वदुद्वितीयाद्यन्यार्थे ॥२।१।३॥ उदिति उकारस्यादारभ्य द्विसिश्चयदिति तकारेण प्रत्याहारः। तस्य अर्धपूर्वदिति विशेषणम्। आसन्न अदूर अधिक अध्यर्ध इत्येतानि अर्धपूर्वपदानि च उदन्तानि सुबन्तानि सङ्ख्यावाचि[10]-सुबन्तेन सह समस्यन्ते। सङ्ख्येये द्वितीयादन्तस्यान्यस्य पदस्यार्थेऽभिधेये[11] समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति। आसन्ना दश येषां ते आसन्नदशाः नवैकादश वा। एवमासन्नविंशाः। आसन्नत्रिंशाः। अदूरदशाः[12]। अदूरविंशाः। अधिका दश येषु ते अधिकदशाः—एकादशादयः। अधिकत्वं दशानामे-[13]कदेशापेक्षम्। अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। एवमधिकविंशाः। अधिकत्रिंशाः। अध्यर्धा विंशतिर्येषां तेऽध्यर्धविंशाः। त्रिंशदित्यर्थः। एवमध्यर्धत्रिंशाः। अध्यर्धचत्वारिंशाः। अर्धपञ्चमविंशतयो येषां ते अर्धपञ्चमविंशाः। नवतिरित्यर्थः। एवमर्धचतुर्थविंशाः। अर्धतृतीयविंशाः। आसन्नादिग्रहणं किम्? सन्निकृष्टा दश येषां ते सन्निकृष्टदशाः। उदोऽर्धादिविशेषणं किम्? पञ्चमो विंशतिर्येषां ते पञ्चमविंशतयः। ऊनपञ्चमा विंशतयो येषां ते ऊनपञ्चमविंशतयः। उदिति किम्? अर्धद्वया विंशतिर्येषां ते अर्धद्वयविंशतयः। पूर्वेण सुजर्थे समास इति अध्यर्धादेरिह ग्रहणं सङ्ख्या संज्ञा चानयोरित्यर्थः[14]। द्वितीयादन्यार्थ इति

---

१. विस्पष्टं पटुः—विस्पष्टपटुः क० म०। पटुः क्षेत्रं तोयरो—इत्यभिधानम्। क० म० टि०।
२. -दसुबप्यसुपा क० म०। ३. -व्यर्कनमवः क०। ४. सहोक्ताविति क० म०। ५. योगे—एकपदमेक-विभक्तिकं तं योगादिकं समासस्य प्रयोजनम्। क० म० टि०। ६. द्विशब्दात् कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे। आभ्यां वर्तमानक्रियया सम्बध्यमानो हि कालो वार इत्युच्यते। स कालोऽनेन द्विशब्देन संख्यायते। अत्र भवति क्रियाभ्यावृत्तिः दशशब्दो हि द्विरावर्तते। धात्वर्थस्य योगवशेन वृत्तिर्वा वारः। तत्र कर्मणि द्वितीया भवति। अकर्मकाणां कालोऽपि क्रियापेक्षया कर्मत्वात्। द्वौ वारौ आवृत्ताविति विग्रहः। क० म० टि०।
७. त्रीन् वारान् दश इति विग्रहः—क० म० टि०। ८. "द्वित्रा द्वौ वा त्रयो वा स्यादेवं त्रिचतुरा अपि। पञ्चषाः पञ्चषाश्च परस्ताश्चापि लक्षिताः॥" इति वैजयन्ती। क० म० टि०। ९. -रित्येवमादयः क० म०। १०. -वाचिना सु- क० म०। ११. -ये स च समा- क० म०। १२. -शाः अदूरविंशाः। अ- क० म०। १३. -मेकाद- क० म०। १४. द्विगुसमास क० म०।

किम् ? आसन्ना दश । अधिका दशतिः । अधिका चत्वारिंशत् ... । अधिकशब्दस्य ... शब्दयोर्न भवति । अधिका ... बहुत्वाभावे वाक्यमेव । बाहुलकात् । ... इति सङ्ख्याविशेषणाद् वा एकार्थे नैवेव सिद्धे प्रतिपदविधानात् ... इत्येतदर्थं वचनम् ।

अव्ययम् ॥२।१।४॥ अव्ययं सुबन्तं ... सुबन्तेन सह समस्यते द्वितीयाद्यन्यपदार्थे सङ्ख्येयेऽभिधेये स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । अभिमुखगताः समीपे दश येषां ते—उपदशाः । नवैकादश वा । एवमुपविंशाः । उपत्रिंशाः । इत्यादि ... इत्यर्थ सम्प्रत्ययार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

एकार्थं च ॥२।१।५॥ एकः, समानः, अर्थो द्रव्यम्—अधिकरणं यस्य तदेकार्थम् । समानाधिकरणमव्ययं च सुबन्तं सुबन्तेन सह द्वितीयाद्यन्तस्यान्यस्य पदस्यार्थे बहुलं समस्यते स च समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतो बलिर्यस्यै सोपहृतबलिर्देवी । उद्धृतमोदनं यस्याः सोद्धृतौदना स्थाली । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुर्देवदत्तः । सुवर्णमलङ्कारो यस्य स सुवर्णालङ्कारः । वेशाख्यश्चूडो यस्य स वेशचूडः । अविद्यमानः पुत्रो यस्य सोऽविद्यमानपुत्रः । अविद्यमानभार्यः । प्रपतितानि पर्णानि यस्य स प्रपतितपर्णः । प्रपतितपलाशः । ऊर्ध्वं तृतीयं येषां ते ऊर्ध्वतृतीया ग्रामाः । असिर्द्वितीयः सहायो यस्य सोऽसिद्वितीयः । खड्गद्वितीयः । वीराः पुरुषाः यस्मिन् स वीरपुरुषको ग्रामः । अव्ययम्—उच्चैर्मुखं यस्य स उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । नास्ति पुत्रो यस्य सोऽपुत्रः । अभार्यो देवदत्तः । प्रपतितानि पर्णानि यस्य स प्रपर्णः । प्रपलाशो वृक्षः । अस्ति क्षीरं यस्याः साऽस्तिक्षीरा गौः । सह पुत्रो यस्य येन वा स सपुत्रः । सभार्यः । सलोमकः । सपक्षकः । सकर्मकः । तद्धानिरर्थः । सुप्सुपेत्यस्य द्वयोः परिसमाप्तत्वादेते द्वयोरेकपदवाचिति लिङ्गाद् बहूनामप्ययं समासः । लोहितस्तक्षकः प्रियो यस्य स लोहिततक्षकप्रियः । कालवीयकुलप्रियः । अव्ययग्रहणमनेकार्थार्थम् । एकार्थमिति किम् ? पञ्चभिर्भुक्तमस्य । द्वितीयाद्यन्यार्थ इति किम् ? ... वृष्टे देवे गतः । यथा मे माता तथा मे पिता । सुरवादं भोः । अर्थग्रहणं लिङ्गसङ्ख्याविभक्तिभेदेऽपि । अन्यथा द्वितीयाद्यन्यार्थैकार्थ इति उक्ते विरूप्यमानेऽपि पदस्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वात् तत्र समस्येत । बहुलमित्यधिकाराद् पञ्च भुक्तवन्तो यस्य । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । अधा, सार्धम्, सत्रा, साकम्—एषां अस्वैरस्य न भवति । क्वचिदव्ययमपि भवति । करे कृतं येन स करकृतः । कण्ठे कालो यस्य स कण्ठेकालः । उरसिलोमा । क्वचिन्नित्यः समासः । प्रपर्णः । प्रपलाशः । सुमुखी कन्या । कुशीलः पुरुषः । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखमस्य स उष्ट्रमुखः । खरमुखः । पितुः स्थानमिव स्थानं यस्य स पितृस्थानः । गुरुस्थान इत्यादौ वृत्तौ, उष्ट्रादिपदमुष्ट्रमुखादिलक्ष्ये वर्तत इति समानाधिकरणत्वादेव समासः ।

मिथो ग्रहणे प्रहरणे च सरूपं युद्धेऽव्ययीभावः ॥२।१।६॥ मिथोऽन्योन्यं गृह्णन्ति यस्मिन् येन वाऽन्योन्यं प्रहरन्ति तत्र प्रवर्तमानं समानश्रुतिकं सुबन्तं तत्रैव प्रवर्तमानेन सुबन्तेन सह समस्यते द्वितीयाद्यन्यार्थे युद्धेऽभिधेये । स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । केशाश्च केशाश्चान्योऽन्यस्य ग्रहणं यस्मिन् युद्धे तत् केशाकेशि । कचाकचि । दण्डाश्च दण्डाश्चान्योऽन्यस्य प्रहरणं यस्मिन् युद्धे तद् दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । मुष्टामुष्टि । यष्टायष्टि । असन्धि वर्तते । मिथ इति किम् ? केशाश्च केशाश्च ... । ग्रहणे प्रहरणे इति किम् ? ... मिथो ... युद्धे । करणाधिकरणाश्रयणं किम् ? भटस्य च भटस्य ग्रहणमस्मिन् युद्धे । अत्र ... न भवति—हस्तस्य हस्तस्यान्यस्य ग्रहणं प्रहरणं चास्मिन् युद्धे । सरूपमिति किम् ? ... मिथोग्रहणमस्मिन् युद्धे । युद्ध इति किम् ? हस्तश्च हस्तश्चान्योऽन्यस्य ग्रहणमस्मिन् ... । ... अव्ययीभावसंज्ञैव ... ।

नदीभिर्नाम्नि ॥२।१।७॥ नदीवाचिभिः सुबन्तैः सुबन्तं द्वितीयाद्यन्यार्थे संज्ञायां विषये समस्यते । स च समासः (समासो)ऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन् देशे उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् ।

1. भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकाधिकरणे समावेशः समानाधिकरणम् , क० म० टि० । 2. -ष्टौ यस्य क० म० । 3. -अर्थं तु- क० म० । 4. अर्थं तु- क० म० । 5. धर्मादिन्धुदा -क० । 6. -चाद्न्या- क० म० । 7. समानाधिकरणेऽपि क० म० टि० । 8. -ण चेति क० म० ।

तूष्णीगङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । इत्यादि देशनामानि । नदीभिरिति किम् ? अर्ककीर्तिः । चन्द्रकीर्तिः । नाम्नीति किम् ? शीघ्रगङ्गो देशः । द्वितीयाद्यन्यार्थ इति किम् ? कृष्णवेणा ।

संख्या वंश्येन पूर्वपदार्थे ॥२।१।८॥ वंशो भवो वंश्य आद्यः प्रथमः कारणपुरुषः । संख्यावाचि सुबन्तं नदीवाचिभिर्वंश्यवाचिभिश्च सुबन्तैः सह समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेयेऽव्ययीभावश्च समासो भवति । नदीभिः—सप्तगङ्गम्[2] । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम्[3] । वंश्यैः—द्वौ मुनी वंश्यौ व्याकरणस्य द्विमुनि व्याकरणम्[4] । त्रिमुनि व्याकरणम्[5] । सप्तकाशि । त्रिकोसलमस्य राज्यस्य । एकविंशतिभारद्वाजमस्य कुलस्य । पूर्वपदार्थ इति किम् ? द्वे इरावत्यावस्मिन् स द्वीरावतीको देशः । सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरि । एका नदी, एकनदी । अन्यपदार्थे यथायथं बहुव्रीह्यादयः समासा भवन्ति । द्विमुनि व्याकरणम् । त्रिमुनि व्याकरणमिति विद्यया तद्वतामभेदविवक्षायां भवति ।[1]

पारे मध्येऽन्तः षष्ठ्या ॥२।१।९॥ पारे मध्ये अन्तर् इत्येतानि सुबन्तानि षष्ठ्यन्तेन सह समस्यन्ते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । तत्सन्नियोगे च पारे मध्ये इति एकारान्तत्वं निपात्यते । गङ्गायाः पारं—पारेगङ्गम् । पारेसमुद्रम् । मध्यं गङ्गायाः—मध्येगङ्गम् । मध्येसमुद्रम् । गिरेरन्तः—अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । पूर्वपदार्थ इति किम् ? गङ्गापारम् । गङ्गामध्यम् । षष्ठ्येति किम् ? शोभनं पारम् ।

यावदवधारणे ॥२।१।१०॥ अवधारणमियत्तापरिच्छेदस्तस्मिन् गम्यमाने यावदित्येतत् सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । यावन्त्यमत्राणि । यावदमत्रम् । यावानोदनो यावदोदनम् । यावानवकाशो यावदवकाशमतिथीन् भोजय । यावन्त्यमत्राणि तावन्त इति निश्चितपरिमाणेनामत्रादिनाऽतिथिपरिमाणनिर्धारणार्थं । यावदिति किम् ? तावन्त्यमत्राणि । अवधारण इति किम् ? यावद्दत्तं तावद्भुक्तं नावधारयामि कियद्भुक्तमिति ।

बहिःपर्यपाङञ्च् ॥२।१।११॥ बहिस् परि अप आङ् अञ्च् इत्येतानि सुबन्तानि सुबन्तेन सह समस्यन्ते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । बहिर्ग्रामात् । बहिर्ग्रामम् । परित्रिगर्तेभ्यः । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । अपत्रिगर्तेभ्यः । अपत्रिगर्तम् । आ पाटलिपुत्रादापाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । प्राग्ग्रामात् । प्राग्ग्रामम् । प्रत्यग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामम् । अवाग्ग्रामात् । अवाग्ग्रामम् । उदग्ग्रामात् । उदग्ग्रामम् । अपगतः शाखाया अपशाख इत्यत्र सुपः प्रतिपदविहितस्य ग्रहणान्न भवति ।

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ॥२।१।१२॥ अभि प्रति इत्येते सुबन्ते शब्दरूपे आभिमुख्ये वर्तमाने[6] लक्षणवाचिना सुबन्तेन सह समस्येते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । अग्निमभि । अभ्यग्नि । अभ्यग्नम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि । प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । लक्षणेनेति किम् ? साधुर्देवदत्तो मातरमभि[7] । मातरं प्रति । अभिप्रतीति किम् ? येनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्य इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । पूर्वपदार्थ इति किम् ? अभ्यग्ना गावः[8] ।

दैर्घ्येऽनुः ॥२।१।१३॥ अनु इत्येतत्सुबन्तं दैर्घ्ये आयामविषये यल्लक्षणं तद्वाचिना सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । गङ्गामनु । अनुगङ्गं[9] वाराणसी । अनुयमुनं

---

१. विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकरूपः सन्तानो वंशः । क० म० टि० । २. -गङ्गाः स- क० म० । ३. -वरम् । पञ्चनदम् । वंश्यैः क० म० । ४. -णस्य क० म० । ५. निर्देश— क० म० टि० । ६. -माने लक्षण क० म० । ७. इत्थंभूताख्याने द्वितीया । आभिमुख्ये च प्रतिपर्यनुभिरिति द्वितीया— क० म० टि० । ८. अभ्यग्ना गावः— क० म० । ९. अत्राप्युपचारेणायामवाचित्वादनुरेवायामशब्देनोक्तः— अनुगङ्गं वाराणसीति । यद्यपि गङ्गावाराणस्योरुभे अप्यायामवत्यौ तथाप्यायामवत्तया प्रसिद्धत्वाद्गङ्गैवात्र लक्षणम्, नहि वाराणसी । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नाप्रसिद्धम् । तस्माद्गङ्गयैव समासो भवति, न वाराणस्या । यमुनायामेन मथुरायामो लक्ष्यत इति यमुनया लक्षणभूतयेति वेदितव्यं तस्मादस्याया-मादन्यस्यानुशब्दः तेन लक्षणभूतेन समस्यते । यमुनायामवाच्यनुशब्दो न यमुनायामस्यायामोऽपरोऽस्ति । तस्माद्यमुनायामेनेति हेतौ तृतीया । यमुनायामेन हेतुना गङ्गाया यमुनया लक्षणभूतया कारणभावमा-पन्नया मथुरायामो लक्ष्यत इत्ययमत्रार्थो वेदितव्यः । क० म० टि० ।

मथुरा[1] । अनुगङ्गम्पाशाम् । अनुयमुनमथुरा । दैर्घ्य इति किम् ? वृक्षमनु विद्योतते । लक्षणेनेति किम् ? वाराणस्या गङ्गा ।

समीपे ॥२।१।१४॥ अनु इत्येतद् सुबन्तं समीपेऽर्थे वर्तमानमव्ययं समीपवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेयेऽव्ययीभावश्च समासो भवति । वनस्यानु अनुवनम् । अनुग्रामम् । [2]अन्त इत्येव सिद्धे वाक्यार्थं वचनम् ।

तिष्ठद्ग्वादयः ॥२।१।१५॥ तिष्ठद्गु इत्येवमादयः समासा अव्ययीभावसंज्ञा भवन्ति यथायोगं पूर्वपदार्थेऽभिधेये । तिष्ठद्गु । वहद्गु । पूर्वपदार्थ इति किम् ? समा भूमिः । समभूमिः । विषमैर्व्यवहारैः । तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । एते काले वर्तन्ते । खलेयवम् । खलेबुसम् । लूनयवम् । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संहृतबुसम् । एते प्रथमान्ताः काले देशे चेत्येके । समभूमि । समं भूमि । समपदाति । समं पदाति । सुषमम् । समानशीर्षम् । समागमीरम् । अधोनाभम् । सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । पुण्यसमम् । पापसमम् । प्राह्णम् । प्रारथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपदक्षिणम् । सम्प्रति । असम्प्रति । इच्–दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । द्विदण्डि । द्विमुसलि । इति तिष्ठद्ग्वादिः । इजः तिष्ठद्ग्वादिषु पाठ इच् युद्ध इत्यस्य बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थः । द्विदण्ड्यादिरव्ययीभावार्थश्च । तिष्ठद्ग्वादिराकृतिगणः । तेन प्रगन्धम् । अपसव्यमित्यादि सिद्धम् । यदिह लक्षणमनुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धं वेदितव्यम्, अतएव पदान्तरेण समासाभावश्च—परमतिष्ठद्गु ।

नित्यं प्रतिनाऽल्पे ॥२।१।१६॥ अल्पेऽर्थे वर्तमानेन प्रतिशब्देन सुपा सुबन्तं नित्यं समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । अल्पः सूपः सूपप्रति । शाकप्रति । नित्यग्रहणं वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । तेनान्यत्र ग्रहणं वृत्तिविषये न भवति । अल्प इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते ।

परिणाऽक्षशलाकासङ्ख्या द्यूतेऽजये ॥२।१।१७॥ अक्ष शलाका इत्येते सङ्ख्यावाचि च सुबन्तं परिणा सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते । स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति द्यूतविषयेऽजये द्योत्ये । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा जये अक्षपरि । शलाकापरि । एकेनाक्षेण न तथा वृत्तं यथा जये—एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । चतुष्परि । परिणेति किम् ? सुबन्तमात्रेण मा भूत् । अक्षेति[3] किम् ? प्राशकेन[4] न तथा वृत्तम् । अक्षशलाकयोरेकत्वैवान्यथाभावे अजयेऽपि[5] तद्वचनमुक्त इत्येकवचनान्तयोरेव समासः । द्यूत इति किम् ? अक्षेण रथस्य न तथा वृत्तम् । अजय इति किम् ? पञ्चपरीति मा भूत् । पञ्चिकाद्यूतम्[6] । पञ्चभिरक्षैः[7] शलाकाभिर्वा दीव्य(व्य)ते । तत्र यदा सर्वेऽपि एकरूपा भवन्त्युत्ता(ता)ना अवतानाः वा तदा पातयितुर्जयः । अन्यथा विपातस्तत्रायं समासो न जाते ।

शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिसुपश्चाद्युगपद्यथाऽऽनुपूर्व्यसाकल्यान्तेऽव्ययम् ॥२।१।१८॥ शब्दप्रथादावर्थे वर्तमानमव्ययं सुबन्तं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । शब्दस्य प्रथा प्रकाशनं ख्यातिः । इति शिवार्थम् । अधिशिवार्थम् । अहो शिवार्थं वर्तते । शिवार्थशब्दो लोके सुष्ठु प्रथां गच्छति । समाद्यन्तोऽस्य । तत्रस्य समासलक्षणम् । मद्राणां समृद्धिः (?)सुमद्रम् । समृद्धि[8]राशिकम् । यवनानां व्यृद्धिः–दुर्यवनम् । दुर्गवम् । व्यृद्धिः–ऋद्धेरभावः–गविहितानां व्यृद्धिर्दुर्गवम् । दुर्यवनम् । अर्थाभावः—मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । निर्मशकम् । अवरिषम् । निर्जनम् । निर्मक्षिकम् । विहिमम् । अर्थग्रहणादर्थमात्रे न भवति । न भवति ब्राह्मणः । अब्राह्मणोऽयमित्यर्थमात्रः । शीतस्यात्ययो निःशीतम् । निर्हिमम् । अतपम् । अतृणम् । निस्तुषम् । निशीतं याहि । विहिमं याहि । अतितैलमपोते ।

[1] मथुरा क० म० । [2] अव्ययमिति वर्तमानसूत्रे वर्तमानेनानेन सूत्रेणैव सिद्धे सत्यपि समीप इति सूत्रारम्भः । पक्षे वाक्यार्थं वचनस्थानु । क० म० टि० । [3] अक्षादिति किम् क० म० । [4] प्राशके– क० म० । [5] अजये कितवयवम– क० म० । [6] 'अन्तोऽस्त्रियामभवति तदेदं पञ्चिकाद्यूतम् ।' इति दिशयन्ती । क० म० टि० । [7] 'अक्षपाशिकाभिर्वा सूत्रधारहस्तैः कपर्दैः' क० म० टि० । [8] वृक्षस्य सम्पत्, क० म० टि० । [9] -द्विमुसलि- क० म० ।

[1]असम्प्रत्युपभोगादेर्वर्तमानकालप्रतिषेधः । तैसुकस्यायमकाल इति अतितैसृकम् । अत्यास्रम् । तिसृका नाम ग्रामः । तत्र भवं तैसृकम् अच्छादनम् । सुखार्थे—स्त्रीषु इति अधिस्त्रि । अधिकुमारि । पश्चादर्थे—रथानां पश्चादनुरथम् । पादातम् । युगपदर्थे—युगपच्चक्रेण चक्रे वा देहि सचक्रं देहि । समरं[2] प्राज । यथार्थे—योग्यतायाम्—रूपस्य योग्यमनुरूपं गुरुणो वहति । वीप्सायाम्—अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिपर्ययम् । भागिनि च प्रतिपर्यनुभिरिति द्वितीयाविधानाद् वाक्यमपि भवति । पदार्थानतिवृत्तौ—ज्येष्ठानामनतिवृत्त्या अनुज्येष्ठं भवन्तः प्रविशन्तु । अनुरूपं सापूर्वस्य । सादृश्ये—शीलस्य सादृश्यं सशीलमनयोः । सवृत्तमनयोः । सदृक् सदृशः । सदृशो देवदत्तेन यज्ञदत्तः । सदृग्ग्रहणं किमर्थम् ? न यथेत्येव सिद्धं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात् । साकल्यमनवशेषः । सतृणमभ्यवहरति । सतुषमभ्यवहरति । न किञ्चिदभ्यवहार्यं परिहरति (तीत्यर्थः) । अन्तः—समीपमवसानं च । कुम्भस्य समीपमुपकुम्भम् । उपाचार्यम् । षड्जीवनिकायमन्तं कृत्वा सषड्जीवनिकायमधीते । सपिण्डैषणमधीते । शब्दप्रथाविग्रहणं किम् ? वृक्षो वा वृक्षौ वा । अव्ययमिति किम् ? समीपं कुम्भस्य । पूर्वपदार्थमिति किम् ? सुमद्राः । उन्मत्ता । उच्छायः, सतुषं आगतः । समृद्धौ साकल्ये च इति च प्राप्नोति ।

यथाऽथाः ॥२।१।१९॥ यथेत्येतदव्ययमसादृश्यार्थमव्ययमन्यदव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते पूर्वपदार्थेऽभिधेये स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवति । रूपस्य योग्यं यथारूपम् । यथावृत्तम्[3] । वृत्तमनतिवृत्त्या यथासूत्रम् । यथामार्गम् । ये ये वृद्धा यथावृद्धमभ्यर्चय । अथा इति किम् ? यथा जिनदत्तस्तथा गुरुदत्तः । प्रकारे था । यथेति पूर्वेण सिद्धे थानिषेधार्थं वचनम् ।

त्रिदुस्स्वत्याङ्कुश्चान्यस्तत्पुरुषः ॥२।१।२०॥ त्रिसंज्ञानि दुस् सु अति आङ् कु इत्येतानि चाव्ययानि सुबन्तानि सुबन्तेन सह समस्यन्ते स च समासोऽन्यो बहुव्रीह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । त्रि—प्रगतः । पटापटाकृत्य । ऊरीकृत्य । दुस्—निन्दितः पुरुषो दुष्पुरुषः । दूराजः । दुर्वृत्तम् । सु—शोभनः पुरुषः सुपुरुषः । सुराजा । सुकृतम् । अति—अतिपुरुषः । अतिराजा । अतिकृतम् । सुस्वादूनामतिरिह पूजायां समस्यते । इह न भवति अतिसिक्त्वा । अतिस्तुत्वा । अतिवृद्धं तु कुरून् महद्बलमभ्यतिक्रमेऽतिस्तथापि समस्यते एवेत्येके[4] । आङ्—ईषत् पिङ्गलः, आपिङ्गलः । आकडारः । कु—पापः पुरुषः कुपुरुषः । कुराजा । ईषदुष्णं कोष्णम् । कामधुरम् । दुस्स्वत्याङ्ग्रहणमर्थम् । त्रित्वे तु[5] तीत्येव सिद्धम् । अन्य इति किम् ? निन्दितः पुरुषो यस्य, स दुष्पुरुषकः । अत्र बहुव्रीहित्वात् कप्भवति । मद्राणां समृद्धिः, सुमद्रम् । गवदिकानां व्यृद्धिः, दुर्गवदिकम् । अत्राव्ययीभावत्वात्क्लम् । अव्ययमिति किम् ? कुदिशाला पृथ्वीत्यर्थः तत्पुरुषप्रदेशा गोरतत्पुरुषादित्येवमादयः ।

गत्यादिषु प्रादयः ॥२।१।२१॥ प्र इत्येवमादि सुबन्तं गत्यादावर्थे वर्तमानं सुबन्तेन सह समस्यते स च समासोऽयस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी प्रवासी । प्रकृष्टो वीरः प्रवीरः । सङ्गतोऽर्थः समर्थः । अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः । उद्गतो वेलाम् उद्वेलः । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । परिग्लानो वीरुद्भ्यः परिवीरुत् । संनद्धो वर्मणा संवर्मा । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । उत्सुकः सङ्ग्रामाय उत्सङ्ग्रामः । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः[6] निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । अपगतः शालायाः अपशालः । अवशालः । अन्तर्गतोऽङ्गुल्या अन्तरङ्गुली नखः । उरसि अधिष्ठितं प्रत्युरसम् । गत्यादिष्विति किम् ? अति सिक्त्वा । अतिस्तुत्वा । वृक्षं प्रति विद्योतते । साधुर्जिनदत्तो मातरं प्रति । अन्य[7] इति किम् ? प्रत्यासन्नो देशः ।

स्वकृतास्त्युक्तम् ॥२।१।२२॥ स्वः अयः कृत् स्वकृत्, अतिना पञ्चम्येकवचनान्तेनाभिहितमस्त्युक्तम् । यस्मादाख्यातेः सः [8]कृदभिहितस्तदस्युक्तं सुबन्तं तेन स्वकृदन्तेन सुपा सह नित्यं समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्मण्यण्—कुम्भकारः । नगरकारः । स्वकृतेति किम् ? पदाद्वाक्यस्य दर्शनात् सुपि विभक्तेः ।

१. -प्रतीत्यु- क० म० । २. सपुरं, क० म० । ३. परिणयति क० म० टि० । ४. -त्येके, क० म० । ५. -त्वे हि ती- क० म० । ६. कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । क० म० । ७. अन्यत- इति क० म० । ८. यत् कृदि- क० म० ।

धर्मो वो रक्षतु । धर्मो नो रक्षतु । स्वग्रहणं किम् ? कुम्भं कृत्वा । कुम्भं कृतवान् । नगरे कृतवान् । अस्तुवत-मिति किम् ? निषिधिस्तुत्वा कथा । अलं कृत्वा ।

टा ॥२।१।२३॥ निरुद्धमिति निवृत्तम् । टा तृतीयैकवचनान्तेनोक्तः स्वकृता समस्यते वा स च समा-सस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । तृतीयोपदंश:[1] । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । कुलोऽभ्येनानिष्टोभवेत् गम[2] कथा—ब्राह्मण पान्था हे गर्भिणी जाता किं सहि कुलोच्चैः[3] कुलाचक्षे उच्चैः कुलायक्षे ।

नञ् ॥२।१।२४॥ नञित्येतत्सुबन्तं सुपा सह समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । न गौः अगौः । अनश्वः । अनेकः । अवृषिः । अनुच्चैः । असमर्थम् । अक्षतिः । वर्तमानसद्भाव उत्तरपदार्थः पर्युदासेन नञ्समासार्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् पदान्तरसंबन्धमुत्तरपदं वाक्यवत् स्वार्थ एव, [4]अप्रयोगेऽपि यथाऽभिधानं बहुलाधिकारात् समासः । अन्यमेव[5] न विद्यन्ते मक्षिका यस्मिन् सोऽमक्षिकः । अमक्षको देशः । मक्षिकाणामभावोऽमक्षिकम् । अमक्षकम् । नकारो निषेधप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थः । नेति छुप्तस्यापि पूर्वस्योत्तरस्य वा विधेर्निषेधो विज्ञायेत ।

पूर्वापराधरोत्तरमंशिनाऽभिन्नेन ॥२।१।२५॥ अंशोऽवयव एकदेशस्तद्वान् अंशी । पूर्व अपर अधर उत्तर [6]इत्येतान्यंशवाचीनि सुबन्तान्यंशिवाचिना सुबन्तेन सह समस्यन्ते वा स तत्पुरुषश्च[7] समासो भवति । षष्ठीसमासापवादः । अभिन्नेन न चेत् सोंऽशी भिन्नः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः[8] । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । पूर्वादिग्रहणं किम् ? दक्षिणं कायस्य । सङ्ख्याविसायादहृस्याहन् ङौ, इति लिङ्गादह्नोऽन्यदंशवाचि[9] सुबन्तं समस्यत इति । मध्याह्नः । सायाह्नः । इति सिद्धम् । अंशिनेति किम् ? पूर्वं नाभेः[10] कायस्य । अभिन्नेनेति किम् ? पूर्वं [11]छात्राणामामन्त्रयस्व—अत्रावयवप्रतिपेधादिह न भवति । पूर्वं पाणिपादस्य—समाहारस्यैकत्वेऽपि पाणिः पाद इति भिन्नः ।

समेऽर्धम् ॥२।१।२६॥ अर्धशब्दः प्रविभागे वर्तते । तस्य सम इति विशेषणं समप्रविभागे वर्तमानम्[12] अर्धमित्येतत्सुबन्तं शब्दरूपमंशवाच्यंशिवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषसमासो भवति । षष्ठीसमासापवादः । न चेत् सोऽंशी भिन्नः । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली[13] । अर्धकोशातकी । अर्धजरद्वा । सम इति किम् ? ग्रामार्धो देशः । ग्रामार्धं क्षेत्रम् । नगरार्धं नगरयोरासितं बभूव । समः प्रविभागः । यैतेदमर्धमित्यादिष्ट-लिङ्गं नपुंसकमन्यत्रैकदेशेऽभिधेये लिङ्गं तथाभ्युपगतपुंल्लिङ्गम् । समप्रविभागेऽपि षष्ठीसमासः । अर्धपिप्पलीति विशेषणसमास इत्येके । अंशिनेति किम् ? अर्धं पिप्पली देवदत्तस्य । देवदत्तेन समासो न भवति । अभिन्नेनेति किम् ? अर्धं पिप्पलीनामर्धं पिप्पल्या इत्येकशेषेऽर्धप्रत्ययोऽर्धं पिप्पलीप्रत्यये ह्येकवचनं स्यात् ।

द्वित्रिचतुर्ड्डा ॥२।१।२७॥ द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यो यो डा तदन्तं सुबन्तं शब्दरूपमंशवाच्यंशि-वाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा तत्पुरुषश्च समासो भवति न चेत् सोऽंशी भिन्नः । द्वितीयं भिक्षायाः,

---

१. अमुमर्थविधायकं सूत्रम्– क० म० टि० । २. कन्द् कथा– क० म० । ३. कुत्वा ता चक्षे– क० म० । ४. अयोगेऽपि– क० म० । ५. अन्यमन्य इत्येव म० । अन्य इत्येव क० । ६. संख्यया दंशवाचीनीति गम्यन्ते । यदि हि पूर्वादीनि अंशवाचीनि न स्युः उत्तरपदस्यांशित्वं न गम्यते । अंशिना अंशेनापेक्षत्वात् तस्मात्सामर्थ्येनोक्ता अपि पूर्वादयः सामर्थ्यादंशवचना इति समस्यन्त इति गम्यते- क० म० टि० । ७. अंशिनेति वचनात् पूर्वादयोऽंशवचनाः आश्रीयन्ते तत्रावयवा समस्यन्तेंऽशिनः पष्ठ्यामुपजातायां षष्ठीसमासः प्राप्नोतीति– क० म० टि० । ८. अत्र काय एकदेशे । पूर्वं चाव्ययमेकसंख्यायुक्तत्वात्– क० म० टि० । ९. -न्यदप्यंश- क० म० । १०. नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । नाभेरुपरिष्टाद् यत् पूर्वं कायस्येत्यर्थो विवक्षितः । तेनात्र नाभिरंशीत्येवंवाची नाभिशब्दः पञ्चम्यन्तो न समस्यते । अस्तु, अत्रांशी तद्वाचिनस्तु कायशब्दस्य सम्बन्धेन समासः । सत्यपि कायशब्दस्य सापेक्षत्वे कायपूर्वस्य च प्राधान्यात् । प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासो भवतीति ज्ञापितत्वात्– क० म० टि० । ११. एकदेशिनश्छात्रा इति न भवति समासः क० म० टि० । १२. अर्धमित्ये- क० म० । १३. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । क० म० टि० ।

द्वितीयभिक्षा । भिक्षाद्वितीयं वा[1] । एवं तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थं वा । तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयं वा । तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्यं वा । वा[2]ग्रहणं षष्ठीसमासप्रापणार्थम् । अतएव निपातनात् अभिधानादिति सिद्धः । तेनेह इतरोति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति । भिन्नरूपेति किम् ? पञ्चमं भिक्षायाः । कृदिति किम् ? द्वौ भिक्षायाः । अंशिनेति किम् ? द्वितीयं भिक्षायाः भिक्षुकस्य[3] । भिन्नरूपेण समासो भवति । अभिन्नेनेति किम् ? द्वितीयं भिक्षायाः ।

कालो द्विगौ च मेयैः ॥२।१।२८॥ कालो मुहूर्तादिः । कालवाचि सुबन्तं केवलं द्विगौ च विपदे वर्तमानं मेयवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा (स) तत्पुरुषश्च समासो भवति । मासो जातस्य मासजातः । मासजातौ । मासजाताः । स्त्री—मासजाता । संवत्सरजातः । संवत्सरजातौ । संवत्सरजाताः । स्त्री—संवत्सरजाता । मासभृतः । संवत्सरभृतः । द्विगौ. द्वे अहनी जातस्य द्व्यहजातः । विग्रहे यद्यपि जातादिकालविशेषणं स्वभावात् समासे जातादिप्रधानत्वेन समासस्य लिङ्गं संख्या च तदीयमेव भवति पूर्ववदार्थसम्बन्धः समासेऽन्तर्भूतोऽत्र विवक्षितः । जातादिश्च मेयत्वं जनादेः प्रभृति सत्तसम्बन्ध्या(धा) विषयत्वविवक्षितवात् । काल इति किम् ? द्रोणो धान्यस्य । द्विगुग्रहणं त्रिपदसमासार्थम् । अन्यथा सुप्सुपेति, अव्ययपूर्वपदेऽपि स्यात् । तत्र नदं परिसमासे कथं द्व्यहजातः[4], त्र्यहजातः[5] । समाहारद्विगोर्जातेन समासः । चकारः केवलार्थः । मेयैरिति किम् ? मासो देवदत्तस्य । षष्ठीसमासप्रतिषेधो योगः ।

स्वयं सामि क्तेन ॥२।१।२९॥ स्वयं सामि इत्येतौ सुबन्तौ क्तप्रत्ययान्तेन सुपा सह समस्येते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयं धौतौ पादौ । स्वयं विलीनमाज्यम्[6] । सामिकृतम् । सामिभुक्तम्[7] । समास एकार्थे[8] स्वतः सुपि । स्वायम्भौति:[9] । [10]सामिकृतिरित्यादि सिद्धम् । क्तेनेति किम् ? स्वयं कृत्वा । सामि कृत्वा ।

द्वितीया खट्वा क्षेपे ॥२।१।३०॥ खट्वा इत्येतद् द्वितीयान्तं क्तान्तेन सुपा सह समस्यते क्षेपे निन्दायां गम्यमानायां स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । क्षेपः[11] समासार्थो न वाक्येन गम्यत इति नित्य एवायं समासः । खट्वारूढः । खट्वाप्लुतः[12] जाल्मः । उत्पथप्रस्थितः एवमुच्यते । अधीत्य गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वा[13] रोढव्या । यस्तु तदन्यथा[14] खट्वारोहणं तदुत्पथप्रस्थानम् । उपलक्षणं चेह खट्वारोहणमुत्पथप्रस्थानस्य । क्षेप इति किम् ? खट्वामारूढः[15] । द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थम् । तत्र हि क्षेप उक्तेन व्यवस्था लभ्यते ।

कालाः ॥२।१।३१॥ कालवाचि द्वितीयान्तं क्तान्तेन सुपा सह समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । अहः अतिसृताः अहरतिसृता मुहूर्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । रात्र्यारूढाः । एवमहरादिषु राचरा उच्यन्ते । मासं प्रमितः मासप्रमितश्चन्द्रमाः[16] । मासं प्रमातुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्र[17] उच्यते । अत्यन्तार्थं वचनम् ।

व्याप्तौ ॥२।१।३२॥ क्तेनेति निवृत्तम् । व्याप्तौ या द्वितीया तदन्तः कालवाचिशब्दो व्यापकवाचिना सुपा सह समस्यते स तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् । मुहूर्तरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना । काल इति किम् ? क्रोशं कुटिला नदी ।

---

१. भिक्षाया द्वितीयो भाग इत्यर्थः । क० म० टि० । २. -ग्रहणमिह प- क० म० । ३. न समासार्थको, किं तर्हि ? स्वामी- क० म० टि० । ४. द्वयोरह्नोः समाहारे समासान्तः टच् । द्विगोरह्नोऽट् समासान्तः- क० म० टि० । ५. अत इति कथं स्यादिति चेत् समा- क० म० । ६. शीनं स्त्यानं स्तृतं पक्वं विलीनं विद्रुतं द्रुतम् । -अभिधानम् । क० म० टि० । ७. भक्तम्-क० म० । ८. ऐकार्थ्ये सतः- म० । ऐकार्थ्ये सतः- क० । ९. स्वयम्भोरिदमपत्यं वा स्वायम्भौतिः- क० म० टि० । १०. अत इञ्- क० म० टि० । ११. 'क्षेपो विलम्बे निन्दायां प्रेरणे च' इति विश्वः- क० टि० । १२. खट्वाप्लु- क० म० । १३. अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या इति स्मृतिः, आचारोऽयम् । गद्दिका- क० म० टि० । १४. अननुज्ञातेनापि खट्वायाः आरोहणे- क० म० टि० । १५. खट्वामारूढोऽध्यापकोऽध्यापयति- क० म० टि० । १६. चन्द्रमाः चन्द्रो मासनिशाकरौ- अभिधानम् क० टि० । १७. चन्द्रो मासो प्रतिपल्लेखेनेति अंशेन वीक्ष्यते क० म० टि० ।

श्रितादिभिः ॥२।१।३३॥ द्वितीयान्तं यत् सुप् तदन्तं श्रितादिभिः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषश्च समासो भवति । धर्मं श्रितः धर्मश्रितः । कष्टश्रितः । दुःखातीतः । नरकपतितः । श्रित, अतीत, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न, गमिन्, गामिन् इति श्रितादयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । तेन तरङ्गबुभुक्षुः । ओदनबुभुक्षुरित्यादि सिद्धं भवति ।

प्राप्तापन्नौ तया च ॥२।१।३४॥ प्राप्त आपन्न इत्येतौ सुबन्तौ तया द्वितीयान्तेन सह वा समस्येते स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । तत्सन्नियोगे च तयोरकारादेशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । प्राप्तगवः । आपन्नगवः । [1]प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । प्राप्तगवी । आपन्नगवी । गोस्त्रियुपसर्जनस्येत्यादि । बहुवचनं स्त्रीलिङ्गार्थम् । श्रितादित्वादनयोर्द्वितीयायाः पूर्वेण सुबन्तत्वात् पूर्वत्वे प्राप्ते पक्षे परत्वार्थं वचनम् ।

ईषद्गुणवचनैः ॥२।१।३५॥ ईषदित्येतत् सुबन्तमल्पार्थे वर्तते तद्गुणवचनैः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । ये गुणे वर्तित्वा द्रव्ये वर्तन्ते । ईषदल्पं(:) पिङ्गलः ईषत्पिङ्गलः । ईषत्कटः । ईषद्धवलः । ईषद्रक्तः । ईषत्कडारः । गुणवचनैरिति किम् ? ईषद्भुक्तम् । ईषद्गार्ग्यः । समासे तत्पुरुषात्स्त्रियोरासिः । ईषत्पिङ्गलस्येदम् ऐषत्पिङ्गलम् ।

तृतीया तत्कृतैः ॥२।१।३६॥ तृतीयान्तं तत्कृतैः तृतीयान्तार्थकृतैर्गुणवचनैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः[2] मज्जुलाखण्डो देवदत्तः । गिरिणा काणो गिरिकाणः । धारेण शुक्लः धारशुक्लः । कृतार्थो गुणवचनार्थवृत्तो न प्रयुज्यते । तत्कृतैरिति किम् ? अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । शङ्कुलया खण्डः खण्डः । गुणवचनैरिति किम् ? [3]धान्येन धनवान् । धान्येन धनवान् । वचनग्रहणं किम् ? गुण एव ये वर्तन्ते तैर्मा भूत् । घृतेन पाट्यम् । विद्यया धार्ष्ट्यम् । अत्रापि तत्पुरुषपदं मन्यते ।

साधनं कृता ॥२।१।३७॥ साधनं कारकं [4]क्रियानिर्वर्तकं तदिह कर्ता करणं च तदपि तृतीयान्तं कृत्प्रत्ययान्तेन सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । आत्मना कृतम् आत्मकृतम् । परकृतम् । दात्रेण लूनम् दात्रलूनम् । परशुच्छिन्नम् । देवदत्तेन नखनिर्भिन्नम् । कृतमिति कारकस्यापि किं विशेषणम् । काकैःपेया नदी । एवं नाम पूर्णेत्यर्थः । श्वलेह्यः कूपः । एवं नामाल्पोदक इत्यर्थः । कण्टकसञ्चेय ओदनः । एवं नाम विशद इत्यर्थः । [5]बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । एवं नाम मृदूनीत्यर्थः । कुक्कुटसम्पात्या ग्रामाः । एवं नामासन्ना इत्यर्थः । अधिकार्थवचनेऽप्यदः[7] समासमाहुः । अन्यत्रापि दृश्यते—बुसोच्छेद्यम्[8] । तृणोच्छेद्यम् । घनघात्यः । तद्बहुलाधिकारादेव व्यवस्था । साधनमिति किम् ? भिक्षयोषितः । अन्नेनोषितः । तेन हेतुनेत्यर्थः । पुत्रेण गतः । आचार्येणागतः । तेन सहेत्यर्थः । कृतेति किम् ? गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् । दात्रेण [9]लूनवान् । परशुना-च्छिन्नवान् । दात्रेण लूनवा । परशुनाच्छिन्ना । काकैः[10] [11]पातव्यः,—इत्यत्राभिधानाद् बहुलाधिकाराद्वा न भवति ।

पूर्वाद्यवरार्थैः ॥२।१।३८॥ पूर्व इत्येवमादिभिः ऊनार्थैश्च सुबन्तैस्तृतीयान्तं समस्यते वा तत्पुरुषश्च समासो भवति । मासेन पूर्वः मासपूर्वः । संवत्सरपूर्वः । मासावरः । संवत्सरावरः । पित्रासदृशः । गोमत्सदृशः । पितृसमः । गोसमसमः । ऊनार्थ—माषोनम् । कार्षापणोनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । पूर्वादियोगे हेतौ तृतीया । पूर्व, अवर, सदृश, सम,[12] विकल, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण इति पूर्वादयः । आकृति-

---

१. -जकः प्राप्ता जीविका प्रा- क० म० । २. 'अर्धे शुक्लविकारे च मर्यादायां स्वस्थिके शिशु' इति स्वविमर्शः—क० म० टि० । ३. -निर्वपावान् क० म० । हेतावाद् क० म० टि० । ४. -यस्य नि- क० म० । ५. कर्तरि क० म० टि० । ६. बाष्प क० म० । उपलक्षणस्वयात: क० म० टि० । ७. -ने तथा स- क० म० । ८. -सोच्छेद्यम् (च्छेद्यम्) तृणोच्छेद्यम् क० म० । ९. छत्रेण क० म० टि० । १०. काकैः क० म० । ११. -व्य: इत्यभिधानेऽपि स्वा- क० म० । १२. सम, कलह, नि- क०, म० ।

गणोऽयं तेन धान्येनार्थो धान्यार्थः, हिरण्यार्थः । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । आत्मना पञ्चमः । आत्मना षष्ठः । एकेन[1] द्रव्यत्वादित्याद्यपि सिद्धं भवति ।

चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिः ॥२।१।३९॥ स्वार्थस्वार्थविशेषणं प्रकृतिः परिणामिद्रव्यं तद्वाचिना सुबन्तेन अर्थविकृतिवाचिस्वार्थेन चतुर्थ्यर्थाभिधायिना अर्थशब्देन बलादिभिरन्यैः[2] सुबन्तैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । रथाय दारु रथदारु । कुण्डलहिरण्यम् । स्वार्थार्थम्—पित्रे इदम्[3] पित्र्यर्थम् । श्वप(स्वप)र्थम् । नद्यर्थम् । उदकार्थो वीवधः । अर्थशब्देन नित्यसमास एवायं वाक्ये हि चतुर्थ्या[4] ... । ... बलादि—कुबेरबलिः । महाराजबलिः । प्रजाहितम् । लोकहितम् । चतुर्थीति किम् ? कुण्डलं हिरण्यस्य । प्रकृत्यादिग्रहणं किम् ? रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलम् । स्वार्थस्वार्थविशेषणं किम् ? पित्रेऽर्थः । मात्रेऽर्थः । धनमित्यर्थः । अर्थ, बलि, सुख, हित, रक्षित इत्यर्थादयः । आकृतिगणोऽयम् । तेन अश्वेभ्यो घासः अश्वघासः । श्वश्रू[5] ... (?) हस्तिविदेश्याद्यपि[6] सिद्धं भवति ।

तयाऽलम् ॥२।१।४०॥ तया चतुर्थ्यन्तेन अलमित्येतत् सुबन्तं समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । अलं जीविकायै अलंजीविकः । अलंकुमारिः । तयेति किम् ? अलमतिप्रसङ्गेन ।

पञ्चमी भयादिभिः ॥२।१।४१॥ पञ्चम्यन्तं भयादिभिः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकाद्भयम्, वृकभयम् । चौराद्भयम्, चौरभयम् । भय[7], भीति, भी, भीत, जुगुप्सा, अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त इति भयादयः । बहुलाधिकारादिह न भवति—प्रासादात् पतितः । भोजनात्(द्) अपत्रस्तः । आकृतिगणोऽयं तेन[8] परस्पर इत्यादि[9] सिद्धं भवति ।

स्तोकाऽसत्त्वे ॥२।१।४२॥ असत्त्वे वर्तमाना या पञ्चमी तदन्तं क्तप्रत्ययान्तेन सुपा सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । नोत्तरपदे ... इति लुप्[10] भवति । क्तेनेति किम् ? स्तोकान्मोक्षः । असत्त्व इति किम् ? स्तोकाद्बद्धितम् । अल्पाद् प्रमुक्तम् । स्तोकान्मुक्तः[11] । स्तोकाद् द्रव्यादित्यर्थः । समासेऽप्य समुदायात्तद्धितोत्पत्तिः ।

षष्ठ्ययत्नात् ॥२।१।४३॥ षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । अयत्नात् । ... षष्ठ्याः समासो द्वितीयादिकेऽपवादे सति न विनिमेयश्रवणनित्यार्थत्वाद्विशेषे चेत् सा न प्रापिता भवति । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । राजगोक्षीरम्[12] । राजपत्न्याः क्षीरं राजगविक्षीरम् । देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य कुलम् देवदत्तस्य गुरुकुलम् । एवं देवदत्तस्य दासभार्या, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ सापेक्षत्वाभावात् समासो न भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिकेत्यादौ नित्यः समासः । संज्ञा ह्येषा क्रीडायाः । न च संज्ञा वाक्येन गम्यते । अयत्नादिति किम् ? शतस्य यूलम् । शतस्य सूतो देवदत्तः । सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् । फलकरणस्यायुक्तः । स्वतः ... । गोस्वामी

१. एकेन द्रव्यय(क)य्यत्वंकद्रव्यत्व(त)स्वादि क० म० । २. -मिश्रान्यैः— । ३. नित्यसमर्थैनेदमर्थे— क० म० टि० । ४. चतुर्थ्यन्तमभिधेयार्थवाचिशब्देन सह नित्यं समस्यते इति वर्द्धमानीयेन— इदमर्थोऽर्थशब्दः क० म० टि० । ५. श्वश्रू इवसरयाभ्यवनकसुरे क० म० । ६. आदिशब्देनात्मनेपदं परस्मैपदं पादाभ्यां ध्रियते पादहारको माद इत्यादयः क० म० टि० । ७. भय, भीत, भीति, भी- क० म० । ८. तेन ताडपि परस्पर इत्यादि क० म० । ९. आदिशब्देन द्वीपान्तरासेव्यात् ... इति च क० म० टि० । १०. दुर्गसिंहकतिनरजनान्तरे ... आगमेति विकुर्वाति बोधयति कुण्डलवदपि निर्धनो धनमित्यत्र लुप्तसमासः कथमिति चेत्; न; तृतीयासमासत्वात् । पञ्चम्यन्तत्वे समासो न भवतीत्यर्थः । क० म० टि० । ११. अत इञ् क० म० टि० । १२. राज्ञो गोक्षीरं राज- क० म० ।

पृथिवीश्वरः । क्रियाधारार्थ इति स्थानीश्वरादिषु [illegible] सिद्धा । सप्तमी षष्ठी प्राप्नोति इति समासः । [illegible] गुणात् । [illegible] गुणादिभिः । [illegible] षष्ठ्या अर्थादी—अर्थ, शक्ति, हित, सुख, रक्षितादि गुणग्रहणादसमास , अन्यथा हि प्रज्ञासुखाभिव्यादेरनैव सिद्धत्वात् तत्र सुखग्रहणमनर्थकं स्यात् [illegible] कर्तरीति प्रतिषेधात् समस्यते, कर्मणि [illegible] माशापेक्षस्य षष्ठ्या [illegible] वचनात् समासं [illegible] प्रतिपत्तव्य- भत्तादिष्वनुवादः ।

याजकादिभिः ॥२।१।४४॥ याजक इत्येवमादिभिः शब्दैः षष्ठ्यन्तं समस्यते स च तत्पुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजकः [illegible] । देवपूजकः । कर्मणि वा चेति प्रतिषेधवचनम् । याजक, पूजक, परिचा(र)क, परिषेचक, स्नापक, अध्यापक, उत्सादक, वर्तक, उद्वर्तक, होतृ, भर्तृ इति याजकादिः । आकृतिगणोऽयं तेन [illegible] सिद्धं भवति ।

[1]पत्तिरथं गणकेन ॥२।१।४५॥ पत्ति रथ इत्येतौ षष्ठ्यन्तौ गणकेन सुबन्तेन सह समस्येते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । पत्तीनां गणकः पत्तिगणकः । रथगणकः । पत्तिरथमिति किम् ? कार्षापणानां गणकः । कर्मणि वा चेति प्रतिषेधे वचनम् ।

सुनाजीवे ॥२।१।४६॥ सुबन्तमात्रेण सुना सह षष्ठी समस्यते स तत्पुरुषश्च समासो भवति आजीवे गम्यमाने । आजीवः स्वार्थो न वाक्येन गम्यते इति नित्यसमास एषाम् । हस्तलेखकः । नखलेखकः । शवककरलूनकः । [illegible] । [illegible] जीविकेति गम्यते । आजीव इति किम् ? ओदनस्य भोजकः । [illegible] । कर्मणि वा चेति प्रतिषेधे वचनम् ।

न कर्तरि ॥२।१।४७॥ कर्तरि (कर्तरि था) षष्ठी सह सुबन्तेन न समस्यते । भवत आसिका । भवतः शायिका । भवतोऽग्रगामिका । कर्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । पयःपायिकां मे धारयसि ।

कर्मणि वा च ॥२।१।४८॥ कर्तरीति वर्तते । तदिह षष्ठीविशेषणम् । कर्तरि विहितो यो तृच्-अकश्च तदन्तेन सुपा कर्मणि षष्ठी न समस्यते । ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । कर्मणीति किम्[2] ? [illegible] । कर्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । पयःपायिकां मे धारयसि । [illegible][3] [illegible] षष्ठी याजकादिभिरिति वा समासः । क्रियामात्रे तु[4] नैव भवति ।

तृतीयायाम् ॥२।१।४९॥ कर्तरि तृतीयायां सत्यां कर्मणि षष्ठी न समस्यते । आश्चर्यो गवां

१. [illegible] प्र० क० म० । २. [illegible] कर्तरीति प्रतिषेधवचनम्— क० म० टि० । ३. ननु [illegible] षष्ठीसमासप्रतिषेधे सम्बन्धषष्ठीसमासः केन वार्यते ? [illegible] शक्रपूजित इति कर्तरि [illegible] यथा [illegible] । [illegible] क्रियार्थोपयोगित्वं [illegible] कारकत्वं । [illegible] इति वार्तिकम् । [illegible] प्रतिषेधं निरूप्यात् । यद्येवं तर्हि [illegible] । सत्यमेवैषां सूत्राणां स्वरचिन्तायां [illegible] । [illegible]—"[illegible] यथेष्टं चेष्टतां जनः । वैदिकेषु च मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्ततात् ॥ इति पाणिनि [illegible] । जनि कर्तुरिति सूत्रे [illegible] इत्यपि ॥" कथं तर्हि जनि कर्तुः प्रकृतिरित्यादि [illegible] । वेदाङ्गे वैदिकसूत्रं कर्तव्यमिति पाणिनिः । [illegible] इति [illegible] क० म० टि० । ४. [illegible] इत्यर्थः । क० म० टि० । ५. तु न भवत्येव क० म० ।

ओदनो भोजितः । शाब्दिकं शब्दानामनुशासनमाचार्येण । कृतीयावाविति किम् ? शाब्दिकं शब्दानामनुशासन-माचार्यस्य । तस्मौ गवां दोहः देवदत्तस्य । कर्तरीति किम् ? शाब्दिकं शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य वा सुधेन । कर्मणीति किम् ? देवदत्तस्य जिनदत्तेन आश्चर्यमिदं वा कटः कर्तुं देवदत्तेन । ओदनस्य पाक इत्यत्रानेनाप्राप्तिर्न भवति ।

तृप्तार्थाव्ययनिर्धार्येऽक्तृशानङ्मतिपूजाधारक्तैः ॥२।१।५०॥ तृप्तार्थैरव्ययैर्निर्धार्ये विषये शितृशानङ्-द्भ्यां शत्रन्तशानजन्तैः, मतिपूजार्थेति मत्यर्थैः पूजार्थैश्च (?) वर्तमाने यः क्तः, गत्यर्थकर्मण्याधारे च आदाविति चाधारे यः क्तस्तदन्तैश्च सुबन्तैः षष्ठी न समस्यते । तृप्तार्थे—फलानां तृप्तः । फलानां सुहितः । सक्तूनां पूर्णः । ओदनस्याशितः । अव्यय—राज्ञः साक्षात् । ग्रामस्य पुरस्तात् । देवदत्तस्य कृत्वा । जिनदत्तस्य प्रहृत्य । अव्ययीभावस्याव्ययत्वेऽपि विभाषादयं प्रतिषेध इष्यते । देवदत्तस्योपकुम्भमित्येवं । निर्धार्ये—गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा । मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः । समुदायादेकस्य जात्यादिना वर्णेन बुद्ध्या पृथक्क्रियमाण एकदेशो निर्धार्यः । अतृ—तीर्थकराणां षोडशः । चक्रधराणां पञ्चमः शान्तिः(नाथः) । छात्राणां द्वितीयः । छात्राणां तृतीयः । शतृ—देवदत्तस्य पचन् । रामस्य द्विषन् । शानङ्—देवदत्तस्य पचमानः । देवदत्तस्य पक्ष्यमाणः । मति क्तः—राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां विदितः । पूजार्थ—राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । आधार क्तः—इदमेषां शयितम् । इदमेषां यातम् । इदमेषां सरितम् । इदमेषां भुक्तम् । इदं सक्तूनां पीतम् । तृतीयेति किम् ? ब्राह्मणकर्तव्यम् । इक्षुभक्षणः । पलाशशातनः । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य सर्वगुणसम्पन्नस्येत्यत्र सापेक्षत्वात् षष्ठीसमासो न भवति ।

गुणेनास्वस्थैः ॥२।१।५१॥ अस्वस्थैर्गुणैः सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते । ये स्वाश्रयमेवाभिविष्ठन्ते न विशेष्यान्तरान्तिं न तल्लिङ्गसङ्ख्यं कदाचित्तु बिभ्रति ते स्वस्थाः । काकस्य कार्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यम् । वृषलस्य माधुर्यम् । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् । अथ काकादिर्गुणस्य कृष्णः काक इत्यादौ अस्वास्थ्यमुपलभ्यते । देवदत्तस्य शुक्लाः । देवदत्तस्य कृष्णाः । पटस्य शुक्लः । कम्बलस्य कृष्णः । घृतस्य तीव्रः । चन्दनस्य मृदुः । अथ कथं वर्णो गन्ध इत्यर्थः । प्रकरणाद्विशेष्यस्य निवृत्तौ च इमे शुक्लास्ते देवदत्तस्येति सामर्थ्याद्यत्तेः समासः प्राप्नोति । गुणैरिति किम् ? राजपुरुषः । अस्वस्थैरिति किम् ? घटवर्णः । कम्बलरूपम् । चन्दनगन्धः । कपित्थरसः । लाक्षास्पर्शः । गोविशेषः । गोविभाग । गोस्वत्वम् । गोसहस्रम् । न वा समाहारैकत्वादिस्यादि-बहुलाधिकारात् ।

सप्तमी शौण्डादिभिः ॥२।१।५२॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः अक्षशौण्डः । युद्धशौण्डः । शौण्डशब्द इह धौर्त्ये व्यसनिनि वर्तते वृत्तौ प्रसक्तिविषये अक्षधूर्तः । पानशौण्डः । अक्षधूर्तः । शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याल, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अधि, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति शौण्डादिराकृतिगणः । तेन कामिन्यासक्तः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः, चक्रबन्ध इत्यादि सिद्धं भवति ।

सांज्ञिक ॥२।१।५३॥ सांज्ञिक विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते स तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वोत्तरपदसमुदायः संज्ञा । नित्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्ये-

---

१. ओदनो भोजितः— क० म० । २. -र्थात् क० म० । ३. धौर्त्ये च क० म० । ४. कथं 'तत्पुरुषस्य-प्रत्ययानि' ? तत्पुरुष ; पूर्वोत्तरविशेषणार्थं ग्रहणम् । इह तु पूरा । क० म० टि० । ५. पचत् क० म० । ६. पुंस्योऽत्र भावप्रत्ययवाच्यः । तथा चान्द्रसूत्रं न निर्धार्यपूरणाव्ययतृप्तार्थैरिति पठ्यमाने क० म० टि० । ७. -र्वितसिति क० म० । ८. यत्र काकादिर्गुणस्य तादात्म्यं प्रतीयते, कृष्णः काक इति यथा । क० म० टि० । ९. आदिशब्देन बुद्धिशीतशब्दप्रसादैश्च, कर्णपाद्यम्, अर्थगौरवं, शब्दलाघवमित्यादि । क० म० टि० । १०. शौण्ड एष अक्ष- क० म० ।

मासपकः । कूपे पिशाचिकाः । वनेबल्वजकाः । वनेकोल(कशे)रुकाः । वनेहरिद्रकाः । पूर्वाह्णेस्फोटिकाः[१] । अपराह्णेस्फोटिकाः[२] । कृतिः सप्तम्या इति बहुलाधिकारः ।

व्यपाद्यवश्यके ॥२।१।५४॥ ... सुबन्तेन ... समस्यते आव- श्यकेऽवश्यम्भाविनि ऋणे ... भवति । आवश्यके ... ... इति नित्यसमास एवायम् । मासेऽवश्यं देयं मासदेयम् । संवत्सरदेयम् । पूर्वाह्णगेयम् । प्रातरध्येयम् । ग्रामदेयम् । नगरदेयम् । आवश्यक इति किम् ? मासे देया भिक्षा । व्यपाद्यग्रहणेनैव ... । अन्यत्रापि ... संवत्सरकर्तव्यमिति(एवम्)... व्यवस्था ।

तत्राहोरात्रांशं क्तेन ॥२।१।५५॥ ... सप्तम्यन्तं सुबन्तं क्तान्तेन सुपा सह समस्यते स च तत्पुरुषस्य समासो भवति । तत्रकृतम् । तत्रभुक्तम् । पूर्वाह्णेकृतम् । पूर्वाह्णे- कृतम् । अपराह्णेकृतम् । मध्याह्नेकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । तत्राहोरात्रांशमिति किम् ? घटे कृतम् । अहोरात्रग्रहणं किम् ? शुक्लपक्षे कृतम् । पक्ष(क्षो) मासांशः । अंशग्रहणं किम् ? अह्नि भुक्तम् । रात्रौ कृतम् । क्तेनेति किम् ? तत्र भोक्ता । पूर्वाह्णे भोक्ता ।

काकादिभिश्च क्षेपे ॥२।१।५६॥ काकप्रकारैः (सुबन्तैः) क्तान्तेन(श्च) सुपा सह सप्तम्यन्तं समस्यते क्षेपे गम्यमाने स तत्पुरुषश्च समासो भवति । तीर्थकाकः । नगरवायसः । ... । तीर्थकुक्कुरः । तीर्थशृगालः[३] । तीर्थश्वा । तीर्थध्वाङ्क्षः । अनवस्थित ... क्षेपः—अवश्यं ... । कार्येष्वनवस्थितत्वमुच्यते । भस्मनि हुतम् । ... ... । उदकेविशीर्णम् । ... ... (?) ... । ... किम् ? ... स्यात् । चकारः किम् ? काकादिभि- रेव स्यात् । क्षेप इति किम् ? तीर्थे काकास्तिष्ठन्ति । अत्र नित्यसमासः ।

पात्रेसमिताद्यः ॥२।१।५७॥ पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषाः[४] निपात्यन्ते क्षेपे गम्यमाने । पात्रे- समिताः । पात्रेबहुलाः । अत्र पात्र एव समिता नान्यत्र कार्ये इत्यवधारणात् क्षेपः । उदुम्बरमशकः[५] । उदु- म्बरकृमिः । कूपकच्छपः[६] । अवटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । ... । ... । ... । अत्र प्रतिनिधत्वेन पिण्डीशूरः । गेहेनर्दी । गेहेमेही । गेहेनर्दी । गेहेनर्दी । गेहेविजिती[११] । गेहेव्याडः । गेहेक्ष्वेडी । गर्भेदृप्तः । गर्भेतृप्तः । गर्भेधारः । गर्भेशु(शू)रः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेक्ष्वेडी[१२] । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेटिरिटिरिः[१३] । कर्णेचुरचुरा[१४] । अत्र निपातनात् क्षेपः । निपातनात् सप्तम्या अलुक् । अत एव[१५] परतः पात्रेसमिताः, इति. ... । आकृतिगणोऽयम् । एवमर्थमेव बहुवचनम् । पात्रेसमितादीनां पूर्वेण सिद्धानामिहोपादानं ... समासविधानार्थम् ।

विशेषणं व्यभिचार्येकार्थं कर्मधारयश्च ॥२।१।५८॥ भेदकं[१६] विशेषणम्, नीलं विशेषणम्,

१. ... कूपे पिशाचिका । ... । क० म० टि० । २. ... (स्फाटिकाः) क० म० । ३. ... क० म० टि० । ४. तीर्थे, गुरुकुले, अन्यत्र वा— अनवस्थितः क० म० टि० । ५. ... क० म० । ६. ... नि । ७. ... न कश्चिदुपकरोति स तमेवं विशिष्टस्वरूपं मन्यते । ... । ... एवं निर्लेपेष्वपि ... । क० म० टि० । ८. ... क० म० टि० । ९. ... स्यात् ... । क० म० टि० । १०. ... — ... । ... क० म० टि० । ११. गेहेविजिति । गेहेविजिति । क० म० । १२. ... क० म० । १३. टिरिटिरीति ... , क० म० टि० । १४. चुरचुरे- ति ... क० म० टि० । १५. ... च क० म० । १६. भेदकमिति ... प्रवृत्तमनेकप्रकारवस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थापयति तद्भेदकम् । भेद्यमिति यदनेक- प्रकारवस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थाप्यते तद्भेद्यम् । क० म० टि० ।

तत् व्याप्यं च [1]अनेकप्रकारभेदाभिधायि सविशेषणमधायि, एकार्थं समानाधिकरणं सुबन्तं विशेषणवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । नीलमुत्पलम् नीलोत्पलम् । कृष्णतिलः । शुक्लश्वः । गोपकपोतः । खञ्जकुण्ठ(ण्ट:) । कुण्ठ(ट)खञ्जः । पूर्वा सा—उत्तरा च सा पूर्वोत्तरा, उत्तरपूर्वा वा दिक् । दक्षिणपूर्वा पूर्वदक्षिणा वा दिक् । नीलोत्पलादिषु उत्पलादिशब्दानां विशेष्यत्वमेव नियतः । खञ्जकुण्ठादौ[2] अनियमः । विशेषणमिति किम् ? लोहितस्तक्षकः । व्यभिचारीति किम् ? तक्षकः सर्पः । बहुलाधिकारात्[3] क्वचिद् व्यभिचारेऽपि भवति । पृथिवीद्रव्यम् । अब्द्रव्यम् । आम्रवृक्षः । शिंशपावृक्षः । मेरुपर्वत इति । क्वचित्तु व्यभिचारेऽपि न भवति । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । संज्ञायां नित्यः । कृष्णसर्पः । लोहिताहिः । गौरखरः[4] । लोहितशालयः । एकार्थमिति किम् ? जातस्योक्षा जातोक्षा । वृद्धोक्षा । चकारस्तत्पुरुषकर्मधारयसंज्ञयोः समावेशार्थः । कर्मधारयश्चेत्यधिकारः आमयूरव्यंसकादय इति । कर्मधारयप्रदेशाः कडाराद्याः कर्मधारय इत्यादयः ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ॥२।१।५९॥ पूर्वः कालो यस्यार्थस्य(स) पूर्वकालः, तद्वाचि[5] एक सर्व जरत् पुराण नव केवल इत्येतानि चैकार्थानि सुबन्तानि सुबन्तेन सह समस्यन्ते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । पूर्वकालः, अपरकालेन पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः[6] । कृष्टसमीकृतम् । दग्धप्ररूढम् । एकः कुशलः एककुशलः । सर्वकुशलः । जरद्वैयाकरणः । पुराणवैयाकरणः । नववैयाकरणः । केवलवैयाकरणः । केवलजरत् । केवलपुराणम् । एकार्थमिति किम् ? स्नातस्यानुलिप्तः । स्नात्वेति असामर्थ्यान्नो नानुलिप्तपदेनैकार्थ्यम् । पूर्वपदस्वरप्रतिपादनार्थं[7] वचनम् ।

दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ॥२।१।६०॥ दिग्वाचि अधिकं इत्येतच्च सुबन्तमेकार्थं सुबन्तेन सह समस्यते[8] संज्ञायां तद्धिते प्रत्यये विषयभूते, उत्तरपदे च परे स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति कर्मधारयसंज्ञश्च । दक्षिणाः कोश(स)लाः दक्षिणकोस(श)लाः । उत्तरकोस(श)लाः । दक्षिणपञ्चालाः[9] । समासः संज्ञा न वाक्यं, अत नित्यः समासः, पूर्वोत्तरपदविभागप्रदर्शनार्थं तु विग्रहवाक्यम् । तद्धिते—दक्षिणस्यां शालायां भवः दाक्षिणशालः । औत्तरशालः । अधिकया षष्ट्या क्रीतः, अधिका षष्टिः भृतो भावी वा आधिकषाष्टिकः । आधिकसाप्ततिकः । अत्रापि नित्यः समासः । न हि तद्धिते वाक्यमस्ति । उत्तरपदे—दक्षिणशालाप्रियः । उत्तरशालाप्रियः । दक्षिणगवधनः । उत्तरगवधनः । अधिकगवधनः । तत्पुरुषलक्षणो गोशब्दात् टट् । उत्तरपदेऽपि नित्यः समासः । केचि (?) स्वाभाविकयोर्व्यपेक्षैकार्थीभावयोर्नित्यत्वान् । न च वाक्यमेकार्थीभावे द्वयापेक्षा[10] सम्भवति । संज्ञादिग्रहणं किम् ? उत्तरवृक्षः[11] । विशेषणमित्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम् ।

सङ्ख्यासमाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् ॥२।१।६१॥ अनेकस्य कथञ्चिदेकत्वं समाहारः, सङ्ख्या सुबन्तमेकार्थं सुबन्तेन सह समस्यते वा संज्ञायां तद्धिते प्रत्यये विषयभूते उत्तरपदे परे समाहारे चाभिधेये स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञो द्विगुसंज्ञकश्च भवति । न चेत् समासो नाम्नि संज्ञायां भवति ।

---

१. सकलानव्यभिचारी क० म० । २. "काणः कुण्ठखञ्जौ गुण्डो कुमेघो बधिरः कुब्जि ।" इति सिद्धान्तसारः क० म० टि० । ३. "ननु नाम गुणी नीलमुत्पलं व्याख्रियते । द्रव्यं सदाश्रयोऽप्यन्य-द्रिव्येऽनाश्रयता कुतः ।" तत्र गन्धवद् द्रव्यं सदा भवति धरित्रीति गन्धमेकरणम् । द्रव्यविशेषाश्रिताः शिशिर-मेघानलादिविकारकः ॥ तत्र व्यतिरेकेण विशेषत्वं जातेर्नास्ति किमप्यपि । व्यतिरेकाश्रयापि स्यादन्यथा तदसम्भवः ।" इति जैनेन्द्रनिन्दाप्रणीता । क० म० टि० । ४. -खराः क० म० । ५. अत्र कुतः पुनरयम् अनुक्तो विशेषो लभ्यते । सम्बन्धिशब्दत्वात् । पूर्वकालशब्दस्य न ह्यनपेक्ष्य परं कालं पूर्वकालः सम्भवति । अतः पूर्वकालपरिग्रहे कृते अपरकालपरिग्रहः कृतो भवति । क० म० टि० । ६. अत्र 'स्नात' शब्दः स्नानेन निमित्तेन प्रयुक्तः । अनुलेपनशब्दस्तु अनुलेपनेनेति तयोश्चैकत्र प्रवृत्तिरित्यस्ति समानाधिकरण्यम् । क० म० टि० । ७. -स्वरार्थं क० म० । ८. -स्यते वा स- क० म० । ९. पञ्चाला क० म० । १०. द्वयी व्यपेक्षा क० । द्वयोपेक्षा म० । ११. -वृक्षाः : क० म० ।

संज्ञायाम्—पञ्चाम्राः । दशाम्राः । पञ्चवटाः । दशवटाः । पञ्चमहूल(पू)वाः । सप्तपूल(नी)नाः । दशाहीः । तद्धिते—पञ्चनापितिः[1] । पञ्चकपालः । पञ्चभर्मीणः । अध्यर्धकंसः[2] । अध्यर्धशूर्पी । अर्धपञ्चमशूर्पः । अर्धतृतीयशूर्पः । उत्तरपदे—पञ्चगवधनः । दशगवधनः । पञ्चनावप्रियः[3] । दशनावप्रियः । द्व्यङ्गुलजातः । त्र्यङ्गुलजातः । समाहारे—पञ्चपूली । दशपूली । पञ्चराजी । दशराजी । पञ्चगवी । दशग्रामी । पञ्चगवम् । दशगवम् । समाहारे चेति किम् ? अष्टौ प्रवचनमातरः । एकशाटीति—शाटीशब्देन पूर्वकालैकेति समासः । शाटशब्देन तु अनभिधानाद् एकशब्दो न समस्यते । एकपूपीति[4] समाहारः । एकशब्दस्यैकार्थपर्यायोपनिपातिनोऽनेकार्थोपादाने एकत्वोपपत्तिः । द्विगुश्चेति चकारः, तत्पुरुषकर्मधारयसंज्ञासमुच्चयार्थः । अनाम्नीति किम् ? पञ्चकृष्णोपनिषदं पञ्चवर्णम् । अथ लुग्द्विगोरिति द्विलुक् स्यात् । अनाम्नीति द्विगुसंज्ञा बाध्यते । अयं प्रकरणमुत्तरत्र द्विगुश्चेत्यस्यानुवृत्त्यर्थम् । द्विगुप्रदेशाः(:) द्विगोरित्येवमादयः ।

निन्द्योऽपापाणकेन ॥२।१।६२॥ निन्द्यः कुत्स्यः । निन्द्यवाचि सुबन्तमेकार्थं पापाणक इत्येतद्वर्जितेन निन्दनवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । खसूची—निष्प्रतिभो वैयाकरणः वैयाकरणखसूची[5] । याज्ञिककितवः[6] । मीमांसकदुर्दुरूढः[7] । क्षत्रियभीरुः । भिक्षुविटः । छान्दसवठरः । निन्द्य इति किम् ? वैयाकरणचौरः । प्रत्ययोऽयं शब्दप्रवृत्तिनिन्दायामयं समास इष्यते । न च चौरत्वेन वैयाकरणत्वं निन्द्यते । किं तर्हि ? तदाश्रयो द्रव्यम् । वैयाकरणत्वं तु तदुपलक्षणमात्रम् । अपापाणक इति किम् ? पापकुलालः । पापनापितः । अणककुलालः । अणकनापितः । विशेषणं[8] पूर्वनिपातार्थं वचनम् ।

गौणस्तेन ॥२।१।६३॥ अन्यत्र प्रसिद्धोऽन्यत्र गुणेन प्रवर्तमानो गौणः । गौणवाचि एकार्थं येन गुणेन स प्रवर्तते तत्सामान्यवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषसंज्ञः समासो भवति । शस्त्रीव[9] शस्त्री, शस्त्री चासौ श्यामा च शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । शस्त्रीव श्यामेत्यर्थः । एवं शरकाण्डगौरी । न्यग्रोधपरिमण्डला । सिंहशूरः । तित्तिरिकल्माषी । कुसुम्भकलोहिनी । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । मृगचपलः । गौण इति किम् ? देवदत्ता श्यामा । तेनेति किम् ? अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः । शाकलास्तण्डुलाः । पर्वता बलाहकाः । गौणस्तेनेति नियमार्थं वचनम् ।

व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ ॥२।१।६४॥ एकार्थं सुबन्तं व्याघ्रादिभिर्गौणैः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषसंज्ञः समासो भवति येन गुणेन[10] व्याघ्रादयः प्रवर्तन्ते स चेद्गुणः[11] शब्देन न प्रतिपाद्यते । व्याघ्र इव व्याघ्रः पुरुषः पुरुषव्याघ्रः । एवं पुरुषसिंहः । पुरुषर्षभः । गौणैरिति किम् ? वृषभो सिंह इव वृषभसिंहः । पुरुषव्याघ्रादय उपमानसमासो न भवति । तदनुक्ताविति किम् ? पुरुषव्याघ्रः शूर इति मा भूत् । व्याघ्र, सिंह, ऋषभ, महिष, चन्दन, वृक, वराह, हस्तिन्, कुञ्जर, रुरु, पुण्डरीक, कृष्ण, बलाहक इति व्याघ्रादिः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । तेन दासवज्रः । मुखपद्मम् । पाणिपल्लवम् । करकिसलयम् । पार्थिवचन्द्रः । चरणकमलमित्यादि सिद्धं भवति ।

---

१. -तिः पाञ्चनापितिः प० क० म० । २. 'कांस्यं कंसोऽस्त्रियाम्' क० म० टि० । ३. -नाव- क० म० । ४. [illegible] क० म० टि० । ५. वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति विग्रहः । यः पृष्टः सन् खं सूचयति निरीक्षते निष्प्रतिभो भवति स एवमुच्यते । क० म० टि० । ६. कितव इव कितवः । यथैव हि कितवः किं लभ्यत इति स्वार्थमेव वीक्षमाणो द्यूते प्रवर्तते न सत्यं [illegible] तथा याज्ञिकोऽपि याजने प्रवर्तमानो धनतृष्णया याजकस्य धनसन्तानमेवेक्षते न च धर्मार्हताम् । स याज्ञिककितव इत्युच्यते । क० म० टि० । ७. मीमांसकत्वमस्य [illegible] नास्तिको जात इति प्रतीयते- क० म० टि० । ८. प्रत्यासत्तेः प० क० । ९. -सन्निमित्त- क० म० । १०. -स्वस्य पु- क० म० । ११. 'शस्त्रोऽशस्त्यो शस्त्री क्षुरिकायां च विश्रुता' इति विश्वः । १२. गुणेन ते व्या- क० म० । १३. गुणशब्देन क० म० ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ॥२।१।६५॥ पूर्व अपर प्रथम चरम जघन्य समान मध्य मध्यम वीर इत्येतानि सुबन्तानि सुबन्तेन सह समस्यन्ते वा स च तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वः पुरुषः पूर्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः । विशेषणमित्येव[1] । एकवीरः, अत्र हि संख्यान्तरादवच्छिन्नं वीरत्वमसाधारणं प्रतीयते । विशेषणं व्यभिचारीत्यस्यायं प्रपञ्चः पूर्वपदत्वव्यवस्थार्थम् । पूर्वपङ्गुः । पूर्वजरन् । वीरपूर्वः ।

श्रेण्यादिः कृतादिभिश्च्वौ ॥२।१।६६॥ श्रेणी इत्येवमादि सुबन्तमेकार्थं कृतादिभिः सुबन्तैः सह च्व्यर्थे गम्यमाने समस्यते वा स च तत्पुरुषश्च समासो भवति । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः पुरुषाः । एवं मूककृताः । पूगकृताः । श्रेणिमताः । श्रेणिमिताः । श्रेणीभूताः । च्वाविति किम् ? श्रेणयः कृताः । किंचित्, च्व्यन्तानां च्व्यर्थस्य विवक्षितत्वात्[2] नित्यमेव समासो भवति । च्व्यर्थे हि अयं समासः श्रेणीकृताः । ऊरीकृताः । श्रेणि, ऊरु[3], पूग, कुन्दुम[4], राशि, निचय, विशिख, निधन, कृपण, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रमण, वदान्य, अध्यापक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति श्रेण्यादिः । कृत, मत[5], मित, भूत, उप्त, समाज्ञात, समाम्नात, समाख्यात, संभावित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उत्कृत[6], उपाकृत, अपकृत इति कृतादिः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयं तेन श्रेण्या स्थिताः, श्रेण्या भूताः, श्रेण्यभ्यक्ता इत्यादि सिद्धम् । श्रेणिकृता[7] इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धो न विशेषणविशेष्यभाव इति वचनम् ।

कृतनञादिभिर्भिन्नैः ॥२।१।६७॥ क्तान्तमेकार्थं सुबन्तं नञ् प्रकारैरेव भिन्नैः सुबन्तैः सह समस्यते वा स च तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृताकृतम्[8] । भुक्ताभुक्तम् । अशितानशितम् । कृष्टाकृष्टम् । पूतापवितम् । शाताशितम् । छाताच्छितम् । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतावपीतम् । नानिटेटि(डि)ति वचनाद्विकारा-गमावभेदकौ । क्तान्तमिति किम् ? कर्तव्यमकर्तव्यं च । नञादिभिर्भिन्नैरिति किम् ? कृतं प्रकृतम् । अवधारणं किम् ? सिद्धं चाभुक्तं च । कृतं चाविहितं च । कृतं चाप्रतिष्ठं च । गतश्च प्राप्तः । अगतश्चाज्ञातः । अत्र प्रकृतिरर्थः, प्रत्ययश्च भिन्नः, पूर्वनिपातव्यवस्थार्थं वचनम् ।

नानिटेट् ॥२।१।६८॥ नञादिभिन्नेन क्तान्तेनानिटा इट् क्तान्तं सेट्(ड्)न समस्यते । पूर्वेण प्राप्ते प्रतिषेधः । क्लेशितानिक्लिष्टम्[9] । नर्दितानूतमिति मा भूत् । इडुपलक्षणमर्थभेदाहेतोरागमस्य विकारस्य चोपलक्षणम् । तेन—अनशिताशितम् । शिताशातम् । छिताच्छातमिति न भवति । वित्ताविन्नमिति समासो भवतीति असत्वाद्भवति । अनिटीति किम् ? अशितानशितेन जीवति शीताशीतम् । छिताच्छितम् । इटीति किम् ? कृताकृतम् । शातशातम् । छाताच्छातम् ।

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ॥२।१।६९॥ सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येतानि सुबन्तान्येकार्थानि सुबन्तेन सह समस्यन्ते वा पूजायां गम्यमानायां स तत्पुरुषश्च समासो भवति । (सन् पुरुष इति) सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूजायामिति किम् ? सन् जीवः । सन्[10] परो लोकः । उत्कृष्टा गौः[11] पूजायामर्थे[12] पूर्वनिपातव्यवस्थार्थं वचनम् ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः ॥२।१।७०॥ वृन्दारक नाग कुञ्जर इत्येतैः सुबन्तैः सह सुबन्तमेकार्थं समस्यते वा पूजायां गम्यमानायां स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । गौर्वृन्दारक इव गोवृन्दारकः[13] । अश्व-

---

१. विशेषमित्ये- क० म० । २. -त्वात् नित्य नि- क० म० । इत्यत्राच्छार्थेत्यादिना नि॰ । तिदुश्च-त्येदिना सः । क० म० टि० । ३. ऊरु क० म० । ४. कुदुम क० म० । ५. मत क० म० । ६. उपकृत, म० । ७. श्रेणीकृता इ- क० म० । ८. कृतश्च तदकृतश्चेति । कथं पुनरेकं वस्तु कृतं स्यादकृतं च ? अवयवधर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशान्न दोषः कृतभागसंबन्धात् कृतम्, अकृतसंभागसंबन्धाद-कृतम् । अथवा यदर्थं कृतं तदाऽसमर्थत्वादकृतमित्युच्यते । यथा यो पुत्रकार्याक्षमत्वात्पुत्र एवापुत्र इति । क० म० टि० । ९. -क्लिष्टम् । क० म० । १०. परलोकः म० । ११. गौः कर्दमात् क० म० । १२. यां नियमार्थं— क० म० । १३. -रो इव गोवृन्दारकः । क० म० ।

वृन्दारकः । गोनाग इव गोनागः । अश्वनागः । गौः कुञ्जर इव गोकुञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूजायामिति किम् ? सुसीमा नागः । सुसीमा कुञ्जरः । देवदत्तो नाग इव मूर्खः । नात्र नागशब्दः पूजां गमयति । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् सिद्धे पूजार्थं सुबोधनार्थं[1] वचनम् । गोनागो बलवान् ।

कतरकतमौ जातिप्रश्ने ॥२।१।७१॥ कतर कतम इत्येतौ सुबन्तावेकार्थौ सुबन्तेन समस्येते वा जातिप्रश्ने गम्यमाने स तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरो गार्ग्यः कतरगार्ग्यः । कतमो गार्ग्यः कतमगार्ग्यः । कतरः कठः कतरकठः । कतरकलापः[2] । कतरवाजसनेयी । कतमः कठः कतमकठः । [3]कतमकलापः । कतमवाजसनेयी । जातिप्रश्न इति किम् ? कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्तः । इत्येव समासः । नात्र गार्ग्यादिविशेषजातिरिति वचनम् जातिप्रश्न एवेति नियमार्थं च ।

किं क्षेपे ॥२।१।७२॥ किमित्येतत्सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते वा क्षेपे गम्यमाने स तत्पुरुषश्च समासो भवति । (कुत्सितो राजेति किंराजा) स किंराजा यो न रक्षति, स किंसखा योऽभिद्रुह्यति । स किंवैयाकरणो यः शब्दं न वेत्ति । स किंगौर्यो न वहति । सर्वत्रात्र तत्कार्याभावात् क्षेपः । क्षेप इति किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ?

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तप्रशंसारूढजातिः ॥२।१।७३॥ पोटा युवति स्तोक कतिपय गृष्टि धेनु वशा वेहद् बष्कयणी प्रवक्तृ श्रोत्रिय अध्यापक[4] धूर्त इत्येतैः प्रशंसारूढैश्च सुबन्तैः सह जातिवाचि सुबन्तमेकार्थं समस्यते वा स च समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च भवति । पोटा—(उभया पोटेति) इभ्यपोटा । आर्यपोटा । [स्त्रीपुंसलक्षणवती स्त्री पोटा ।] गर्भ एव[5] दास्यं गता युवतिः—(युवा युवतिरिति) इभ्ययुवतिः । क्षत्रिययुवतिः । नागयुवतिः । वृन्दारकयुवतिः । स्तोक—अग्निस्तोकम् । विषस्तोकम् । कतिपय—दधिकतिपयम् । उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टि—गोगृष्टिः । अजागृष्टिः । गृष्टिः—सकृत्प्रसूता (गोगृष्टिः) (अजागृष्टिः), धेनुः नवप्रसूता । गोधेनुः । अश्वधेनुः । वशा—गोवशा । अजवशा । वशा वन्ध्या । वेहद्—गोवेहद् । [6]अश्ववेहद् । वेहद् गर्भघातिनी । बष्कयणी—गोबष्कयणी । अश्वबष्कयणी । तरुणेन वत्सेन या युज्यते सा बष्कयणी । वेहदिति या गर्भं वशा या नोपजायते । एकवत्सप्रसूता गृष्टिः स्याद् बष्कयणी तवेकहायनः । प्रवक्तृ—कठप्रवक्ता । कलापप्रवक्ता । श्रोत्रिय—कठ[7]श्रोत्रियः । [8]कालापश्रोत्रियः । [9]अध्यापक—कठाध्यापकः[10] । [11]कलापाध्यापकः । धूर्त—कठधूर्तः । [12]कलापधूर्तः । [13]धूर्तग्रहणमनिन्दार्थम् । [14]प्रशंसारूढा मतल्लिकादयः आविष्टलिङ्गाः । गोमतल्लिका गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका । गोमचर्चिका । अश्वमचर्चिका । गोप्रकाण्डकम् । अश्वप्रकाण्डकम् । गोकुमारी । अश्वकुमारी । गोतल्लजिका[15] । अश्वतल्लजिका । रूढग्रहणादिह न भवति । गौः रमणीयः । गौः शोभना । जातिरिति किम् ? देवदत्ता पोटा । जातिविशेषस्य पूर्वनिपातार्थं[16] वचनम् ।

---

1. अस्यार्थं च वच- क० म० । 2. कतरकालापः, क० म० । 3. कतमकालापः क० म० । 4. अध्यायक क० म० । 5. अध्यायक क० म० । 6. एव या दासजना यु- क० म० । 7. कठश्रो- क० म० । 8. कालाप- क० म० । 9. अध्यायक क० म० । 10. कालाप क० म० । 11. अथ धूर्तग्रहणं किमर्थम् ? यावता कुत्साशब्दोऽयम्, तत्र कुत्सितादीनि निन्दार्थैरसमासादि सिद्धमित्यत आह—धूर्तग्रहणमनिन्दार्थमिति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सार्थं कुत्सितादिनिन्दार्थैर्विना समासो विहितः । अयं तु पुनरजातेः स्वयमकुत्सितायाः धूर्तसंज्ञके विवक्षिते समासो विज्ञायते न कुत्सायाम् । क० म० टि० । 12. प्रशंसावचना इति प्रशंसाशब्दाः—अभिधानविशब्दाः प्रकारान्तरं प्रयुज्यमानाः प्रशंसामाचक्षते, सिंहो देवदत्त इति । केचिद् गुणशब्दाः गुणसंबन्धेन वर्तमानाः प्रशंसावचना भवन्ति । रमणीयो ग्रामः । शोभनः शाकः इति । केचिद् रूढिशब्दाः मतल्लिकादयः । तेषां प्रशंसैव । तदिह रूढवचनग्रहणात् प्रशंसायामेव वर्तन्ते । प्रशस्ता गौः गोमतल्लिका । गोमतल्लिका । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । क० म० टि० । 13. गोतल्लजिका, अश्वतल्लजिका क० म० । 14. -पातनार्थं क० म० ।

चतुष्पाद्गर्भिण्या ॥२।१।७४॥ चतुष्पाज्जातिस्तद्वाचि सुबन्तमेकार्थं गर्भिणीशब्देन सुपा सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । गौः गर्भिणी गोगर्भिणी । एडकजगर्भिणी । अश्वगर्भिणी । चतुष्पादिति किम् ? ब्राह्मणीगर्भिणी । जातिरिति किम् ? कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । कालाक्षी स्वस्तिमतीति[2] संज्ञाशब्दावेतौ ।

खलतिजरत्पलितवलिनैर्युवा[3] ॥२।१।७५॥ युवन्शब्दः समानाधिकरणैः खलति जरत् पलित वलिन[4] इत्येतैः सह समस्यते वा । स तत्पुरुषश्च समासो भवति । युवा खलतिः युवखलतिः । एवं युवजरन् । युवपलितः । युववलिनः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति तेन युवतिः खलतिः युवखलतिः । युवजरती । युवपलिता । युववलिना । खलत्यादीनां पूर्वत्वप्रतिषेधार्थं वचनम् । अपरे युवत्वस्य खलतीत्वादेश्च न परस्परस्य विशेषणविशेष्यभावः । द्रव्यं तूभाभ्यामप्यपेक्ष्यते, अतो न विशेषणं व्यभिचारीति समास इत्यादिकाः । खञ्जकुण्ठः[5] । कुण्ठखञ्जः इति मयूरव्यंसकादिः । अभिहितलक्षणो[6] हि तत्पुरुषः शिष्टैः प्रयुज्यमानो मयूरव्यंसकादिरित्याश्रीयते । नीलोत्पलमित्यादौ तु[7] नीलगुणत्वादेर्द्रव्यस्याश्रयस्यैव विशेष्यस्य विशेषणं जातिर्हि द्रव्यात् पृथगाश्रीयते अन्यथा[8] पूर्वोत्तरानियमः[9] स्यादित्याहुः[10] ।

कृत्यतुल्याख्यमजात्या ॥२।१।७६॥ क्यप्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तं तुल्यपर्यायं च सुबन्तमजातिवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । (भोज्यं तदुष्णं चेति) भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतं जलम् । हरणीयचूर्णो घटः । भूषणभरणीयः । एषोऽत्र व्यवहार्थोऽन्यः शब्दार्थः । तुल्याख्य—तुल्यश्वेतः । तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् । सदृक्श्वेतः । सदृङ्महान् । अजात्येति किम् ? भोज्य ओदनः । तुल्यो वैश्यः ।[11] शीतपानीयमित्यत्र पानीयशब्दस्य जातिवाचिनो विशेषणसमासः । जात्या[12] समासस्य अजात्या पूर्वत्वस्य च प्रतिषेधार्थं वचनम् ।

वर्णो वर्णेन ॥२।१।७७॥ वर्णविशेषवाचि विशेषणं सुबन्तमेकार्थं वर्णविशेषवाचिना विशेष्येण सुबन्तेन सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । शुक्लकृष्णः । रोहितपाण्डुः । शुक्लबभ्रुः । हरितबभ्रुः । कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । कृष्णकल्माषः । लोहितकल्माषः । इह विशेषणं पूर्वमिति न सारङ्गादेः पूर्वनिपातः । गुणशब्दानामवयवद्वारेण समुदाये वर्तमानानां मुख्यं सामानाधिकरण्यमिति वचनम् । शुक्लकृष्णादीनां परस्परस्य विशेषणविशेष्यभावो नास्ति इति वचनमित्यपरे ।

कुमारः श्रमणादिना ॥२।१।७८॥ कुमार इत्येतत्सुबन्तं विशेषणं श्रमणादिभिः सुबन्तैः सह समस्यते वा स तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । कुमारप्रव्रजिता । कुमारतापसी । कुमारीकुलटा[13] कुमारकुलटा । कुमार्यध्यापिका कुमाराध्यापिका । कुमाराभिरूपकः । कुमारपण्डितिका । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति, तत्र च श्रमणादीनां स्त्रीलिङ्गानां पाठो लिङ्गमतन्त्रं कुमारशब्दस्यापि पुंसः श्रमणादिभिः स्त्रीलिङ्गैः सामानाधिकरण्यं न संभवेत । कुमारशब्दस्य पूर्वनिपातार्थं[14] वचनम् । श्रमणा, प्रव्रजिता, तापसी, कुलटा, गर्भिणी, अध्यापिका, दासी, अध्यापक, अभिरूपक, मृदु, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति श्रमणादिः ।

मयूरव्यंसकादयः ॥२।१।७९॥ मयूरव्यंसकादयस्तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते । व्यंसको मयूरः

1. -प्रत्ययः जाति- क० म० । २. -मतीति च सं- क० म० । ३. -लिनैर्यु- क० म० । ४. वलिन इ- क० म० । ५. कुण्ठः । कुण्ठखञ्जः क० म० । ६. -लक्षणो हि क० म० । ७. नीलोत्पलादौ तु क० म० । ८. पृथक्त्वे तुल्यविशेषणत्वे विशेषणविशेष्यत्वाभावे । क० म० टि० । ९. -पदानियमः क० म० । १०. कुण्डलब्यादिवत् पूर्वोत्तरानियमः क० म० टि० । ११. "पानमस्मिन्नस्ति पानीयं जलसामान्ये च कीर्तितम्" क० म० टि० । १२. जातिर्नाम समस्यते । नरसिंह यकरित्रिभ इति वर्धमानीये । क० म० टि० । १३. -कुलटा क० म० । १४. पूर्वत्वार्थं क० म० ।

मयूरव्यंसकः । विघुष्टो[1] विघुष्टो वाऽयोऽस्येति व्यंसः, संघुष्टो व्यंसकः[2], व्यंसयति छलयतीति वा व्यंसकः, एवं [3]छात्रव्यंसकः, मुण्डः कम्बोजः कम्बोजमुण्डः । [illegible] यवनमुण्डः । अथ विशेष्यं पूर्वम् । एहि ईडं इत्यो इति यस्मिन् कर्मणि [illegible] एहीडम् । एहि यवं [illegible] एहियवम् । [illegible] वाणिजेति यस्यां (क्रियायां) सा एहिवाणिजा । अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वागता । अपेहिस्वागता । अपेहि प्रघसां द्रुतमिति यस्यां सा अपेहिप्रघसा । एहि[4] स्वागतमिति यस्यां सा [5]एहिस्वागता । प्रोह्य कर्दममिति यस्यां सा प्रोह्यकर्दमा । प्रोह्यकर्दमी । उद्धम-चूडा । आहरचेला । आहरवनिता । आहरविततः । [6]भिन्धिलवणा । पचलवणा । ह्रस्वान्तस्येति भावप्रधानाः समासाः क्रियाविशेषणमिति यस्यां सा [illegible] । उद्धरोत्सृजा । उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । उद्धरविधमा । उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति[7] समासः[8] अन्यपदार्थ[9]-मेषां पाठः । उच्चं च यावत्[10] च उच्चावचम् । उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम् । आचितं चोपचितं च आचोपचम् । आचितं च पराचितं च आचपराचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । न किंचन अकिंचनम् । स्नात्वा-कालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहितः । प्रोष्य[11] पापीयान् । उत्पत्य पाकला[12] इत्वा निपत्यरोहिणी[13] । अथ [14]परकालक्रियाभावेऽपि यस्यां निपत्यते । निपत्य रोहिणी जाता निपत्यरोहिणी । [illegible] । इह-[illegible] । [illegible] । [illegible] । [15][illegible] हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहि चोरमित्याभीक्ष्ण्येनाह । जहिजोडः[16] । उज्जहिजोडः । उज्जहिस्तम्बः । बहुलवचनान्न भवति । पचौदनम् । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीत पिबतेति सततं (यत्र) वर्तते इति[17] अश्नीतपिबता । अश्नीतपचता । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible][18] । [illegible] । [illegible]-[illegible] । गतं च [illegible] प्रत्यागतं च [illegible] गतप्रत्यागतम् । यातानुयातम्[19] । [illegible] । [illegible] । क्रयाक्रयिका । [illegible] । [illegible] । एवं [illegible][20] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । शाकपार्थिवः [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः । घृतप्रधाना[21] रौढिः घृतरौढिः । ओदनपाणिनिः । दध्युपसिक्तः ओदनः दध्योदनः । घृतौदनः । गुडसंमिश्रा धानाः गुडधानाः । [illegible] । अश्वयुक्तो रथः अश्वरथः । दधिपूर्णो घटः दधि-घटः । [illegible] [illegible] । [illegible][22] शाकप्रधानो [illegible] तत्पुरुषे वर्तते इति । विशेषणसमासः इत्यपरे । [illegible] तत्पुरुषे [illegible] सिद्धम् । बहुवचनादाकृतिगणोऽयं तेन विकटः पटुः विकटपटुः । पुना राजा पुनराजः । पुनर्भवः । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । इत्यादि[23] [illegible] मयूरव्यंसकादिरिति द्रष्टव्यः । निपातनादेव मयूर-व्यंसकादीनां (समासः) अतः परतो मयूरव्यंसक इति परत्वेन समासो न भवति ।

1. विघुष्टो विघुष्टो वा अंसौ अस्येति क० म० । 2. गुल्म्रे कः संज्ञाप्रकृत्योरिति कः । क० म० टि० । 3. [illegible] आत्रव्यंसकः [illegible] पूर्वस्तु व्यंसकः । क० म० टि० । 4. एहि स्वा-क० म० । 5. एहि स्वा- क० म० । 6. भिन्धि- क० म० । 7. इति क्रियासातत्ये स- क० म० । 8. अही पुरुष इति यस्यां क्रियायां सा अहोपुरुषिका, अहं पूर्वं इति यस्यां सा अहंपूर्विका । एवम् अहमहमिका । अहमहमिति यस्यां सा । अहमहमिका । इति वर्द्धमानीयवृत्तौ । क० म० टि० । 9. -स्यार्थे एषां- क० म० । 10. उदक् च अवाक् च उच्चा- क० म० । 11. प्रोष्यपापीयान् क० म० । 12. उत्पत्यपाकला क० म० । 13. निपत्यरोहिणी क० म० । 14. अत्र अपर- क० म० । 15. अद्रैक- क० म० । 16. [illegible] क० म० । 17. वर्तते अश्नी- क० म० । 18. आवपनिष्करा क० म० । 19. यातानुयातम् [illegible] । 20. [illegible] क० म० । 21. रौढिः घृतरौढिः क० म० । 22. शाकादि शा- क० म० । 2[illegible] [illegible] । प्रातर्दोहः पुनर्दोहः । सायमाशः । प्रातराशः । [illegible] प्रातराशः सायमाशो [illegible] । इति [illegible] । क० म० टि० ।

द्वन्द्वः सहोक्तौ ॥२।१।८०॥ सुबन्तं सुबन्तेन सह सहवचने समस्यते स च समासः द्वन्द्वसंज्ञो भवति । (प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति) प्लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरपलाशाः । दर्भोदम् । वाक्त्वचम्[1] । [illegible] भवति । [illegible], द्वन्द्वे हि [illegible] इत्येव स्यात् । इह वृत्तिपदैः प्रत्येकमुत्पन्नदेव सामर्थ्येन वा तदर्थानां पदान्तरस्य युगपत्प्रत्यायनं सहोक्तिः, अन्यथा [illegible] इह [illegible] समाहारेऽपि [illegible] सहोक्तमानानां [illegible] । सहोक्ताविति किम् ? प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च । अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मतिः । देवदत्तं भोजय गुरुदत्तं च, एकविंशतिरित्यादि सङ्ख्यावाची[3] विंशत्यादिरपि, निमित्तनिमित्तिभावेन [illegible] इति, एकवचनान्तो भवति । समाहारे चानवतेरिति[4] स्त्रीलिङ्गो भवति । द्वन्द्वप्रदेशाः, द्वन्द्व इत्यादयः ।

समानामेकः ॥२।१।८१॥ समानां तुल्यानां[5] शब्दानामर्थस्य सहवचने तेषामेक एव प्रयोक्तव्यः । [illegible][6] । वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ[7] कुटिलौ वा । सितश्च श्वेतश्च[8] शुक्लश्च सिताः, शुक्लाः श्वेता वा । समानामिति किम् ? प्लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरौ । धवखदिरपलाशाः । सहोक्ताविति किम् ? वक्रश्च कुटिलश्च । [9]द्वन्द्वापवादोऽयमारम्भः । वक्रश्च कुटिलश्चेत्यसहोक्तावपि समानस्यापि शब्दान्तरस्य प्रयोगः स्यात् ।

सुप्यसंख्येयः ॥२।१।८२॥ सुपि सर्वत्र ये शब्दाः समानाः एकरूपा भवन्ति तेषां सहवचने एक एव प्रयोक्तव्यः, संख्येयवाचि शब्दरूपं वर्जयित्वा । अक्षश्च शाकटाक्षः अक्षश्च[10] देवनाक्षः । अक्षश्च[11] बिभीतकाक्षः अक्षाः । एवं पादश्च पादश्च पादश्च पादाः । माषश्च[12] माषश्च माषश्च माषाः । श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः[13] । सुपीति[14] किम् ? मातृमातारौ । जननीधान्यमापिनौ मातरौ, धान्यमातृवाचिनौ मातारौ, इत्यादिरूपं भिद्यते । यत्र तु न भिद्यते तत्र[15] मातृमातृ मातॄनित्येके । यत्र यस्मिन् सुपि ये शब्दाः समाना एकरूपा भवन्ति तस्मिन् सुपि तेषां सहवचन एक एव प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः । असंख्येय इति किम् ? एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ च अनेकशेषो न भवति । द्वन्द्वोऽपि न भवति अनभिधानात् । विंशतिश्च विंशतिश्च[16] विंशतिश्चेत्यत्र संख्यावाचित्वादेकशेषः । पूर्वे[17] [illegible] ।

त्यदादिः ॥२।१।८३॥ त्यदादिनान्येन च त्यदादेः सहवचने त्यदादिरेव एकः प्रयुज्यते । स च देवदत्तश्च तौ । अयं च देवदत्तश्च इमौ । त्यदादीनां मिथो यद् यत्परं तत्तदेवैकं प्रयुज्यते स च त्वं च युवाम्, त्वं च भवांश्च भवन्तौ । भवांश्च अहं च आवाम् । पुंनपुंसकतो लिङ्गम् । सा च देवदत्तश्च तौ । सा च कुण्डं च ते[18] । द्वन्द्वविषये [illegible] । स च कुक्कुटश्च[19] कुक्कुटौ तौ, सा च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ ते । [illegible] इति । [illegible] नात्रैकशेषः[20] ।

---

१. सुबन्तः समाहारे द्वन्द्वसमासान्तः क० म० टि० । २. -मानसमाना- क० म० । ३. -संख्या-शब्दा वि- क० म० । ४. संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः तासु चानवतेः स्त्रियामित्यमरः । क० म० । ५. तुल्यार्थानां क० म० । ६. अप्रधानम् 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इति नामलिङ्गानुशासनम् । क० म० टि० । ७. विरूपैकशेषः क० म० टि० । ८. सितश्च शुक्लश्च श्वेतश्च । क० म० । ९. विभक्तिसारूप्येण द्वन्द्वापवादोऽयमेकशेषः क्रियते । प्रयुक्तशब्दोऽप्रयुज्यमानानां शब्दानामर्थमाचष्टे । अन्यथा सहोक्त्यनुपपत्तेः क० म० टि० । १०. देवनाक्षः क० म० । ११. अक्षश्च बिभी- क० म० । १२. इम । क० म० टि० । १३. सरूपैकशेषः । क० म० टि० । १४. सुपि एकरूपैर्भवितव्यमिति नियमः कथमित्यर्थः । क० म० टि० । १५. तत्र मातृमातृ- क० म० । १६. संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः । क० म० टि० । १७. [illegible]– क० म० । १८. ते महति [illegible] कुण्डं च ते । स च देवदत्तश्च ते । द्वन्द्व– क० म० । १९. कुक्कुटः सा च मयूरी कु- क० म० । २०. तेलि न सर्वैकशेषः क० म० ।

भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः ॥२।१।८४॥ भ्रात्रर्थस्य स्वस्रर्थेन सहवचने भ्रात्रर्थः पुत्रार्थस्य दुहित्रर्थेन पुत्रार्थ एवैकः शब्दः प्रयुज्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । सोदर्यश्च स्वसा च सोदर्यौ । भ्राता च भगिनी च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । सुतश्च दुहिता च सुतौ । पुत्रश्च सुता च पुत्रौ । बहुवचनं पर्यायार्थम् ।

पिता मात्रा वा ॥२।१।८५॥ पितृशब्दस्य मातृशब्देन सहवचने पितृशब्द एको वा प्रयुज्यते । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ वा ।

श्वशुरः [1]श्वश्र्वाम् ॥२।१।८६॥ श्वशुरशब्दस्य श्वश्रूशब्देन सहवचने श्वशुरशब्द एव एकः प्रयुज्यते वा । [2]श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ वा । द्विवचनं जातौ विकल्पार्थम् । अन्यथा हि बहुयोगे सावकाशो विकल्पो नान्यार्थे स्त्रियेति परत्वात् नित्यविधिना बाध्येत ।

वृद्धो यूनाऽनन्यार्थप्रकृतौ ॥२।१।८७॥ [3]वृद्धस्य [4]यूना सहवचने वृद्धे वाच्ये वा एकः शब्दः प्रयुज्यते न चेत् वृद्धाद् यूनो युवत्वादन्योऽर्थो भिन्नाऽन्या च प्रकृतिर्भवति । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षिश्च दाक्षायणिश्च दाक्षी । औपगवश्च औपगविश्च औपगवौ । वृद्ध इति किम् ? गर्गगार्ग्यायणौ, गार्गिगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गर्गगार्ग्यौ, गार्गिगार्ग्यौ । अनन्यार्थप्रकृताविति किम् ? [5]भागवित्तिभागवित्तिकौ । अत्र कुत्सा सौवीरत्वं चान्योऽर्थः । वात्स्यायनशौनकायनौ । अत्रान्या प्रकृतिः ।

पुरुषः ॥२।१।८८॥ [7]वृद्धस्त्रिया यूना सहवचने वृद्धवाच्येकः[8] प्रयुज्यते स च वृद्धा स्त्री पुरुषः पुरुष इव भवति । पुरुषवदतिदेशोऽयं [illegible] तदेकशेषो विज्ञायते । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । औपगवी च औपगविश्च औपगवौ । अर्थविशेषाद् गार्गी च गार्ग्यायणी च गार्ग्यौ इति [illegible] । [9]गर्गानिति [illegible], पुंस इति [illegible] । इमौ गार्ग्यायणीत्यनुवर्तनात् पुंस्त्वम् । पुमानित्यनुवृत्त्यैव[10] स्त्रीपुंसयोरुपादानमुत्तरार्थम्[11] प्रतिपत्त्यर्थम् ।

स्त्रियाः ॥२।१।८९॥ पुरुषस्य पुंसः प्राणिनः स्त्रिया सहवचने पुरुषवाचको वा एकः प्रयुज्यते अनन्यार्थप्रकृतौ न चेत् पुरुषात् स्त्रियाः स्त्रीत्वादन्योऽर्थः प्रकृतिश्चान्या भवति । [12]ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ । मयूरश्च मयूरी च मयूरौ । [13]कारकश्च कारिका च कारकौ । गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । पटुश्च पट्वी च पटू । गौश्चायं गौश्चेयम् इमौ गावौ । पुरुष इति प्राणिग्रहणं किम् ? तीरं च नदी च नदनदीपतिः । [14][illegible] । अनन्यार्थप्रकृताविति किम् ? गणकगणक्यौ । इन्द्रेन्द्राण्यौ । अत्र [15]भवयोगोऽन्योऽर्थः । द्रविडद्रविड्यौ । [16]हंसवरटे । ऋष्यरोहितौ । अत्र प्रकृतिः । ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सौ । [17][illegible] ।

---

१. श्वशुरः क० म० । २. श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ क० म० । ३. "वृद्धशब्दः पूर्वाचार्याणां संज्ञा गोत्रापत्यवाचकस्येति वृद्धमिति" — क० म० टि० । ४. "युवशब्दो यद्यपि लोके प्रसिद्धः [illegible] तथापि [illegible] परिभाषावशादपत्ये यो वर्तते स एव [illegible] न [illegible] ग्रहणमिति गोत्रग्रहणं तु न कृतम्" — क० म० टि० । ५. च पदस्य प्र- क० म० । ६. भागवित्तिभागवित्तिकौ क० म० । ७. वृद्धा वा यूना- क० म० । "स्त्रियाः" क० म० टि० । ८. वाच्ये एकः प्र- क० म० । ९. "गर्गान् पश्य इत्यत्र" क० म० टि० । १०. "पुमान् स्त्रिया चेति" क० म० टि० । ११. नत्र प्राणिप्रति- क० म० । १२. "जातियोगलक्षणम्" क० म० टि० । १३. "कारकः कर्तरि [illegible] कर्मादावपि कारकम् । इति विश्वः ।" क० म० टि० । १४. "अत्र नदनदीशब्दयोः [illegible] भवतीत्यर्थः ।" क० म० टि० । १५. "पुंयोगलक्षणम्" क० म० टि० । १६. "मराला [illegible] धार्तराष्ट्राः । इत्यमरकोशः ।" क० म० टि० । १७. "[illegible] पुरुषाः [illegible] नराः । इत्यमरः ।" क० म० टि० ।

ग्राम्यद्विखुरसंघेऽशिशौ स्त्री प्रायः ॥२।१।९०॥ ग्राम्या ये द्विखुराः पशवस्तेषां संघेऽशिशाव-नेकप्रत्येकविभागानां स्त्रीपुंसानां समवाये प्रायः स्त्रीवाच्येन एकः अवशिष्यतेऽन्यार्थप्रकृतौ च चेत् पुंसः स्त्रीवाचः स्त्रीत्वाच्चैकोऽर्थः प्रकृतिवदप्यस्य भवति । गावश्चेमे गावश्चेमाः इमा गावः । अजाश्चेमे अजाश्चेमाः इमा अजाः । ग्राम्यग्रहणं किम् ? रुरवश्चेमे रुरवश्चेमाः इमे रुरवः । पृषताश्च पृषत्यश्च पृषताः । द्विखुरग्रहणं किम् ? अश्वाश्चेमे अश्वाश्चेमाः इमे अश्वाः । गर्दभाश्च गर्दभ्यश्च गर्दभाः । मनुष्याश्च मनुष्याश्च मनुष्याः । पक्षिणश्च पक्षिण्यश्च पक्षिणः । संघ इति किम् ? गौश्चायं गौश्चेयम् इमौ गावौ । अशिशाविति किम् ? वत्साश्चेमे वत्साश्चेमाः इमे वत्साः । बर्करा[श्चे]मे बर्कर्यश्चेमाः इमे बर्कराः । प्राय इति किम् ? उष्ट्राश्चेमे उष्ट्र्यश्चेमाः इमे उष्ट्राः । छागाश्चेमे छाग्यश्चेमाः इमे छागाः । अनन्यार्थप्रकृताविति किम् ? गोबलीवर्दम् ।

नपुंसकमन्येनैकं च वा ॥२।१।९१॥ नपुंसकं[1] शब्दरूपमन्येनानपुंसकेन सहोक्तावेकं प्रयुज्यते-ऽनन्यार्थप्रकृतौ च न चेत्[2], अनपुंसकात् नपुंसकस्य नपुंसकत्वादनन्यार्थोऽन्या च प्रकृतिर्भवति तच्चैकं प्रयुज्य-मानमेकमेवार्थं[3] वा भवति । शुक्लञ्च वस्त्रं शुक्लश्च कम्बलः ते इमे शुक्ले तदिदं शुक्लं वा । शुक्लं च वस्त्रं शुक्ला च बृहतिका ते इमे शुक्ले तदिदं शुक्लं वा । शुक्लं च वस्त्रं शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका तानीमानि शुक्लानि तदिदं शुक्लं वा । नपुंसकमिति किम् ? स्त्रीपुंसयोरपि[4] प्रयोगः स्यात् । अन्येनेति किम् ? शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । शुक्लानि । [5]एकं चेति न भवति । अनन्यार्थप्रकृताविति किम् ? कृष्णश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं ते कृष्णशुक्ले । हिमहिमान्यौ । अरण्यारण्यान्यौ । हिमारण्ययो रुरावित्यर्थभेदः ।

पुष्यार्थात् पुनर्वसुर्ज्योतिषि ॥२।१।९२॥ पुष्यार्थात् शब्दाज्ज्योतिषि वर्तमानात् परः पुनर्वसु-शब्दो ज्योतिष्येव वर्तमानः सहोक्तौ विषये द्व्यर्थः सन् नित्यमेकः एकार्थो भवति । उदितौ पुष्यपुनर्वसू । [6]तिष्यपुनर्वसू । सिध्यपुनर्वसू । पुष्यार्थादिति किम् ? आर्द्रापुनर्वसवः । अर्थग्रहणं पर्यायार्थम् । पुनर्वसुरिति किम् ? पुष्यमघाः । ज्योतिषीति किम् ? पुष्यपुनर्वसवो माणवकाः । बहुत्व[7] पुनर्वसवो गताः । सहोक्ताविति किम् ? पुष्यपुनर्वसू येषां ते इमे पुष्यपुनर्वसवः मनुष्याः ।

द्वन्द्वो वा ॥२।१।९३॥ [8]द्वन्द्वसमास एकार्थो वा भवति । देवदत्तजिनदत्तम् । देवदत्तजिनदत्तौ । वधूवरम् । वधूवरौ । तिष्यपुनर्वसु । तिष्यपुनर्वसू । ब्राह्मणक्षत्रियम् । ब्राह्मणक्षत्रियाः । [9]बालशालङ्कायनम् । बालशालङ्कायनाः । स्थावरजंगमम् । स्थावरजंगमाः । द्वन्द्वार्थस्यैकत्वाद् सामानाधिकरण्यादप्येकत्वम् । वधूवरमिदम् । द्वन्द्व इति किम् ? वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ ।

विरोध्यद्रव्यमभेदे ॥२।१।९४॥ विरोधि यदद्रव्यं गुणाद्याधारो न भवति तद्वाचकं द्वन्द्व एकार्थो वा भवति अभेदे चेद् विरोधिनोऽन्योऽन्यस्य भवति । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । जीवित-मरणम् । जीवितमरणे । लाभालाभम् । लाभालाभौ । संयोगविभागम् । संयोगविभागौ । विरोधीति किम् ? रूपरसगन्धस्पर्शाः । कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव । अद्रव्यमिति किम् ? सुखदुःखाधिगौ ग्रामौ । शीतोष्णे इमे उदके । अभेद इति किम् ? बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्मसंस्काराः । बुद्धि-सुख-दुःखानि । पूर्वेणैव सिद्धे सर्वमिदं विकल्पानुकृष्टस्य नियमार्थम् । तत्र प्रत्युदाहरणं व्यवच्छेद्यम् ।

अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः ॥२।१।९५॥ अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर इत्येते द्वन्द्वा एकार्था वा भवन्तीति । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । अश्ववडवेत्यत एव निपातनाद् अश्वेद् सिद्धिः ।

---

[1]. नपुंसकं शब्द- क० म० । [2]. समुदायवाची क० म० टि० । [3]. एकाभिधेयम्- क० म० टि० । [4]. अभिधानादयमेकत्वम्- क० म० टि० । [5]. एकं त्वेति- क० म० । [6]. तिष्यः पुष्यः, पुनर्वसू द्वौ, एतयोर्द्वन्द्वे बहुत्वे प्राप्ते बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते, क० म० टि० । [7]. बहुवः पुष्यपुनर्वसवो गताः क० म० । [8]. द्वन्द्वसमासः- क० म० । [9]. वाजसनेय- क० म० । [10]. वाजसनेया- क० म० ।

पशुव्यञ्जनानि ॥२।१।९६॥ पशववयवो व्यञ्जनावयवश्च द्वन्द्व एकार्थो वा भवत्यभेदे । पशु-गोमहिषम् । गोमहिषौ । वृश्चिकाश्वम् । वृश्चिकाश्वौ । महाजोरभ्रम् । महाजोरभ्रौ । व्यञ्जनम्—दधिघृतम् । दधिघृते । शाकसूपम् । शाकसूपौ । बहुवचनं पशुद्वन्द्वे सेनाङ्गैकत्वबाधनार्थम् । हस्त्यश्वम् । हस्त्यश्वाः । अत्र बहुवचनं सामकाशामिति निर्देशेषु नित्य एव विधिः । अश्वमहिषम् । अभेद इति किम् ? गोनरौ । दधिवारिणी ।

तरुतृणधान्यमृगपक्षिबह्वर्थांशः ॥२।१।९७॥ बहवोऽर्था अभिधेया येषां ते बह्वर्थाः (ते) अंशा अवयवा यस्य स (बह्वर्थांशः) तर्ववयवः[1] तृणावयवो धान्यावयवो मृगावयवः पक्ष्यवयवश्च द्वन्द्व एकार्थो वा भवत्यभेदे । तरु—प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । धवाश्वकर्णम् । धवाश्वकर्णाः । तृण—कुशकाशम् । कुशकाशाः । शरशीर्यम् । शरशीर्याः । धान्य—व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । तिलमाषम् । तिलमाषाः । मृग—रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुरङ्गसूकरम् । कुरङ्गसूकराः । पक्षि—हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः । तित्तिरिकपिञ्जलम् । तित्तिरिकपिञ्जलाः । बह्वर्थांश इति किम् ? प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च । प्लक्षन्यग्रोधौ । अर्थग्रहणं किम् ? बहुवचनस्य न स्यात् । इह च स्यात् धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः । अंशग्रहणं किम् ? धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः । अत्र च[2] स्यात् । इह च स्यात् । प्लक्षौ च न्यग्रोधौ च प्लक्षन्यग्रोधाः । अभेद इति किम् ? गोपृषताः । प्लक्षदधाः । मृगाणां पशुत्वात् पूर्वेणैव सिद्धे इहोपादानमनुगैरेव[3] बह्वर्थांशत्वे नैकत्वाभावार्थम् ।

सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु ॥२।१।९८॥ वेति निवृत्तम् । सेनाया अङ्गान्यवयवाः क्षुद्रजन्तवोऽल्पकायाः प्राणिनः आनकुलं इत्यन्ये । सेनाङ्गावयवः क्षुद्रजन्त्ववयवश्च बह्वर्थांशो द्वन्द्व एकार्थो भवत्यभेदे । सेनाङ्गम्—अश्वाश्च[4] रथाश्च अश्वरथम् । रथिकाश्वारोहम् । क्षुद्रजन्तु—यूकालिक्षम् । यूकामत्कुणम् । दंशमशकम् । शतसूत्रपादकम् । कीटपिपीलिकम् । बह्वर्थांश इति किम् ? अश्वरथौ । अभेद इति किम् ? हस्तिमशकाः ।

फलं जातिः ॥२।१।९९॥ फलं या जातिस्तद्वाचको बह्वर्थांशो द्वन्द्व एकार्थो भवत्यभेदे । बदराणि च आमलकानि च बदरामलकम्[5] । फलमिति किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियाः । जातिरिति किम् ? द्रव्यपर्यायस्यायां मा भूत् । एतानि बदरामलकानि तिष्ठन्ति । बह्वर्थांश इति किम् ? बदरं च आमलकं च बदरामलके । अभेद इति किम् ? बदरशृगालाः ।

शेषोऽप्राणी ॥२।१।१००॥ बह्वर्थांश इति निवृत्तम् । शेषो व्यञ्जनादिभ्यो योऽन्यः अप्राणी प्राणिवर्जितः द्रव्यजातिवाचको द्वन्द्व एकार्थो भवत्यभेदे । आराशस्त्रि(दि) धानाशष्कुलि । युगवरत्रम् । कुण्डबदरम् । शेष इति किम् ? दधिघृते । प्लक्षन्यग्रोधौ । कुशकाशौ । व्रीहियवौ । अप्राणीति किम् ? ब्राह्मण-क्षत्रिय-विट्शूद्राः । अप्राणीति पर्युदासेन द्रव्यजात्याश्रयणादिह न भवति रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि । जातिरिति नन्दकपाञ्चजन्यौ । जातिपरिचोदनात्समर्थैकवद्भावः । अत्र न भवति—इमौ[6] आराशस्त्र्यौ तिष्ठतः । अभेद इति किम् ? बदरशृगालौ ।

प्राणितूर्याङ्गम् ॥२।१।१०१॥ अङ्गशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । प्राण्यङ्गावयवस्तूर्याङ्गावयवश्च द्वन्द्व एकार्थो भवत्यभेदे । [7]अङ्गशाद्विगादिगुणायतूर्याङ्गम् । अङ्गमवयवः । प्राण्यङ्ग—दन्तौष्ठम् । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । कर्णनासिकम् । तूर्याङ्ग—दर्दुरमड्डुकम् । इदं भेरीमृदङ्गम् । शाङ्खिकवैणविकम्[8] । वीणावादकपरिवादकम् । अभेद इति किम् ? पाणिगृध्नौ । पाणिपष्ठी ।

चरणं स्थेणोऽद्यतन्यनुवादे ॥२।१।१०२॥ चरणशब्दो[10]वेदशाखानिमित्तकस्तदध्यायिषु पुरुषेषु

---

१. तदवयवयः, क० म० । २. अत्र स्यात् क० म० । ३. -मृगैरबह्वर्थांशत्वे- क० म० । ४. अश्वाश्च रथाश्च(इति)- क० म० । ५. -मलकम्, कुवलामलकम्, फल- क० म० । ६. इह न क० म० । ७. इमे, आरा- क० म० । ८. "स्वाच्छाङ्खिकः" इत्यमरः । क० म० टि० । ९. -ङ्खिकमार्णविकम् । क० म० । १०. कठादिप्रोक्ताध्ययनविशेषः शाखा । यदा तु तत्र चरणशब्दो वर्तते तदा जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धः । यदा शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते तदा प्राणिनामिति प्रतिषेधात्र सिध्यतीति इदमारभ्यते । क० म० टि० ।

वर्तते । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमनुवादः । [1]यज्ञकर्मणि संहितानुवचनमित्येके । अनुकरण-निर्देशे । लुङ्लङोः स्था इण् इत्येतयोर्यत्कर्तृचरणं तदवयवो द्वन्द्वोऽनुवादविषय एकार्थो भवत्यनिदे । उदगात्कठकालापम्[2] । उदगात्कठकौथुमम् । उदगान्मौदपैप्पलादम् । उदस्थान्मौदपैप्पलादम् । चरणमिति किम् ? उदगुर्वत्सभावाजाः । स्थेणोरिति किम् ? अनन्दिषुः कठकालापाः[3] । अनन्दिषुः कठकौथुमाः । लुङ्लङोरिति किम् ? उद्यन्ति कठकालापाः[4] । प्रतितिष्ठन्ति कठकौथुमाः । अनुवाद इति किम् ? उदगुः कठकालापाः[5] । प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः ।

नित्यवैरा वैरे ॥२।१।१०३॥ नित्यं सदा वैरं[6] येषां ते (नित्यवैराः) तदवयवो द्वन्द्वो वा[7] एकार्थो भवति वैरे । देवासुरम् । अहिनकुलम् । मार्जारमूषकम् । श्वशृगालम् । श्ववराहम् । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् । जातिनिबन्धनमिदं वैरमुच्यते । बहुवचनार्थस्तत्संबन्धोपलक्षणम् । नित्यवैरा इति किम् ? गोपालशालङ्कायनाः । एतासामपि प्रसूतं वैरम् । वैर इति किम् ? देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे । दक्षिणाद्[9] गमनं प्रशस्तं श्वशृगालयोर्विवदते अपि औत्पत्तिको विरोधः यथा मार्जारमूषकयोः । [10]श्वचाण्डालमिति सहास्ते इति यथादृष्टिः ।

पात्र्यशूद्रानपुंसकाध्वर्युक्रत्वधीत्यासन्नविलिङ्गनदीपुरदेशगवाश्वादि ॥२।१।१०४॥ पात्र्य-शूद्रा [11]अनपुंसकाध्वर्युक्रतुः अधीत्यासन्नो विलिङ्गनदी विलिङ्गपुरं विलिङ्गदेशो गवाश्वादिश्च द्वन्द्व एकार्थो भवत्यनिदे । तत्र पात्र्यशूद्राः[12] येषां भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुद्ध्यति ते पात्रमर्हन्तीति पात्र्याः । तच्छूद्रावयवः[13]—तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । कुलालवरुडम्[14] । किष्किन्धगब्दिकम् । शकयवनम् । पात्र्यग्रहणं किम् ? [15]चाण्डालमृतपाः । शूद्रग्रहणं किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियौ । अनपुंसकाध्वर्युक्रतुः—अध्वर्युर्वेदो यजुःशाखाविहितस्तेषां क्रतूनां [16]यजुःशाखासु विधानम् ।[17] अनपुंसकलिङ्गो योऽध्वर्युक्रतुर्नपुंसकलिङ्गं न भवति तदवयवः—अर्काश्वमेधम् । साह्नातिरात्रम्[18] । पौण्डरीकातिरात्रम् । अर्कादयः पुंल्लिङ्गाः । अनपुंसकग्रहणं किम् ? गवामयनादित्यानामयने । प्रत्ययप्रतिषेधः किम् ? राजसूयं वाजपेयं च राजसूयवाजपेये इमौ क्रतू [19]पुंल्लिङ्गावपि । अध्वर्युग्रहणं किम् ? [20]इषुवज्रौ । उद्भिद्बलभिदौ । एते इष्वादयः सामवेदविहिताः[21] क्रतुः सोमयागः । इह न भवति । [22]दर्शपौर्णमासौ । अधीत्यासन्नः अधीत्यासन्नपाठेन । अविप्रकृष्टस्तदवयवः पदमधीयानः पदकः । क्रममधीयानः क्रमकः । पदकश्च क्रमकश्च पदकक्रमकम् । पदाध्ययन-अनन्तरं तस्यैवानतिविप्रकृष्टं क्रमाध्ययनमित्यासत्तिः । एवं क्रमकवार्तिकम्[23] । चर्चापारायणिकम् । अधीतग्रहणं किम् ? पितापुत्रौ । आढ्यदरिद्रौ । आसन्नग्रहणं किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ । विलिङ्गनदी विरुद्धं भिन्नं लिङ्गं

---

१. यज्ञयज्ञकर्म- क० म० । २. कठकालापम् क० म० । कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठात्प्रोक्तार्थे अण् तस्य लुक् ततः तदधीते तद्वेत्त्यण् । तस्य प्रोक्ताल्लुक् । कलापिनोऽप्येवम् । कठाश्च कालापाश्चेति विग्रहः । क० म० टि० । ३. कठकालापा. क० म० । ४. -कालापाः क० म० । ५. कालापाः क० म० । क्षयगतस्यैव प्राक् प्रमाणान्तरेण शब्देनार्थं प्रत्यायनमर्थस्य प्रश्ने च प्रतिवचने चोपदेशः । स यदा भवति तदा प्रत्युदाहरणं उदगुरिति । अथवा पुनरुपदेश इत्यर्थः क० म० टि० । ६. वैरी ये- क० म० । ७. -द्वौ वैक एका- क० म० । ८. -नकुलि- क० म० । ९. दक्षिणाद्वामगमनं क० म० । १०. श्वचण्डालं सहास्ते क० म० । ११. -शूद्र अन- क० म० । १२. -शूद्राः एषां- क० म० । १३. तच्छूद्रावयवः तक्षा- क० म० । १४. कुलालवरुडम् । १५. चण्डाल- क० म० । १६. यजुर्वेदः क० म० टि० । १७. सोऽध्वर्युक्रतुरित्यर्थः । १८. साह्नश्च अतिरात्रश्च साह्नातिरात्रम् । क० प्रयोगस्थानुष्ठानात्मकविशिष्टशब्देनोच्यते । क० म० टि० । १९. तत्र यदा नपुंसकलिङ्गौ प्रयुज्येते तदेतत् प्रत्युदाहरणम् । क० म० टि० । २०. इषुवज्रा- क० म० टि० । इषुप्रभृतयोऽध्वर्युक्रतवो न भवन्ति । न हि तेषामध्वर्युवेदे विधानम् । किं तर्हि सामवेदे—क० म० । २१. विहिताः, क्रतु- क० म० । २२. दर्शपौर्णमासाविति क्रतुशब्दः सोमयागेषु रूढः । यत्र यत्र सोमपानं विहितं ते ते सोमयागाः । तस्येव क्रतुशब्दो रूढो न दर्शपौर्णमासौ सोमयागौ । क० म० टि० । २३. वार्तिकं च- क० म० ।

यासां ता नद्योऽवयवा यस्य सः[1]। गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम्। विपाट् च चक्रभिच्च विपाट्चक्रभित्तम्। विपाट् स्त्री। चक्रभिन्नपुंसकम्। विलिङ्गग्रहणं किम्? गङ्गायमुने। नदीग्रहणं किम्? कैलासगन्धमादने। विलिङ्गपुरम्—विलिङ्गपुरावयवः। मथुरापाटलिपुत्रम्। काञ्चीकुसुमपुरम्। विलिङ्गग्रहणं किम्? मथुरावाराणस्यौ। पुरां देशत्वे तद्ग्रहणं ग्रामावयवनिषेधार्थम्। जाम्बवतं[2] च शालूकिनी च [3]जाम्बवतशालूकिन्यौ ग्रामौ। पणिनी च चित्रभद्रं च पणिनीचित्रभद्रे ग्रामौ। [4]शौर्यं नगरं केतवना च ग्रामः शौर्यकेतवने। विलिङ्गदेशावयवः—कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम्। कुरुकुरुजाङ्गलम्। देशो जनपदः। विलिङ्गग्रहणं किम्? मद्राश्च केकयाश्च मद्रकेकयाः। गवाश्वादिः—गवाश्वम्। गवैलकम्। गवाविकम्। अजैलकम्। अजाविकम्। कुब्जवामनम्। कुब्जकैरातकम्। पुत्रपौत्रम्। [5]श्वचाण्डालम्। स्त्रीकुमारम्। दासीमाणवकम्। शाटीपिच्छिकम्। उष्ट्रखरम्। मूत्रशकृत्। मूत्रपुरीषम्। यकृन्मेदम्। मांसशोणितम्। दर्भशरम्। दर्भपूतिकम्। अर्जुनपुरुषम्। तृणोलपम्। कुटीकुटम्। [6]दासीदासम्। भागवतीभागवतम्। अत्र निर्दिष्टेषु [7]द्वन्द्वेषु निपातनात् यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति—गोऽश्वौ, गो अश्वौ। गोऽविकौ, गो अविकौ।

न दधिपयआदिः ॥२।१।१०५॥ दधिपयआदिर्द्वन्द्व एकार्थो न भवति। दधिपयसी। सर्पिर्मधुनी। मधुसर्पिषी। ब्रह्मप्रजापती। शिववैश्रवणौ। स्कन्दविशाखौ। परिव्राजकौशिकौ। प्रवर्ग्योपसदौ। शुक्लकृष्णे। इध्माबर्हिषी। निपातनाद् दीर्घः। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अनयोरकारान्तत्वम्। याज्यानुवाक्ये। दीक्षातपसी। मेधातपसी। अध्ययनतपसी। श्रद्धातपसी। श्रद्धामेधे। उलूखलमुसले। आद्यवसाने।

संख्याने ॥२।१।१०६॥ वर्तिपदार्थानां संख्याने इयत्तापरिच्छेदे द्वन्द्व एकार्थो न भवति। दश हस्त्यश्वाः। शतं यूकालिक्षाः। बहवः पाणिपादाः। कति मार्दङ्गिकवैणविकाः। तावन्तो गवाश्वाः। एतावन्तो गवाविकाः।

वाऽन्तिके ॥२।१।१०७॥ संख्यानस्यान्तिके समीपे द्वन्द्व एकार्थो वा भवति। [8]उपदशं हस्त्यश्वम्। उपदशा हस्त्यश्वाः। उपदशाय हस्त्यश्वाय। उपदशेभ्यो हस्त्यश्वेभ्यः। द्वन्द्वार्थस्यैकत्वाद् अनुप्रयोगस्यापि बहुव्रीहेरेकवचनम्। अव्ययीभावस्य त्वनुप्रयोगे। उपदशं[10] हस्त्यश्वाः। उपदशं हस्त्यश्वायेति भवति।

सुक्तं पूर्वम् ॥२।१।१०८॥ समासविधाने सुना प्रथमान्तेन निर्दिष्टं पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। द्वितीया—[11]कृष्णश्रि(श्रि)तः। तृतीया—शङ्कुलाखण्डः। राजपुरुषकम्बलादौ राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः। राजपुरुष[12] इत्यनुगमः। राज्ञः पुरुषस्य कम्बल इति वा विगृह्यमाणे समानाधिकरणे षष्ठ्यौ स्यातामिति राजपुरुषयोः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते[13] बाह्यापेक्षा च पुरुषे षष्ठी, तदनपेक्षो राजपुरुषसमासः सा तत्रासिद्धा भवति। वृत्तिवाक्ययोश्चोपसर्जनपूर्वत्वे सत्यविशेषोऽर्थः। सुक्तं पूर्वमिति च कृतं भवति। प्रधानपूर्वत्वे त्वर्थो भिद्यते, उपसर्जनषष्ठ्येव च सुपेत्यस्य प्रत्यासत्त्या षष्ठीति निर्दिश्यते, वाक्यवत् समासेऽप्यनियमः स्यादिति वचनम्।

राजदन्तादौ[14] ॥२।१।१०९॥ राजदन्तादौ समासगणेऽप्राप्तपूर्वनिपातं पूर्वं निपतति। दन्तानां राजा राजदन्तः। वनस्याग्रे अग्रेवणम्। पाठादलुक्। पूर्वं वासितं पश्चाल्लिप्तं लिप्तवासितम्। नग्नमुषितम्। अवक्लिन्नपक्वम्। सिक्तसम्मृष्टम्। मृष्टलुञ्चितम्। अर्पितोतम्। उप्तगाढम्। उलूखलं च मुसलं च उलूखल-

1. [ऋ]भः उष्णश्च इरावती च उष्णेरावती ग- क० म०। 2. जाम्बवं च क० म०। 3. -म्बवशा- क० म०। 4. शौर्यं च नगरं- क० म०। 5. श्वचण्डा- क० म०। 6. कुरवाकुरव-व्यतिकरविधौ पुष्पधन्वा मनोभूः औष्ट्रगौरव्यतिकरविधावीक्षुधन्वा मनोभूः। राजीराजव्यतिकरविधौ हेमधन्वा मनोभूः दासीदासव्यतिकरविधौ दारुधन्वा मनोभूः॥ क० म० टि०। 7. एकशेष क० म० टि०। 8. -कपाण- क० म०। 9. अव्ययमिति समासः। प्रमाणीसङ्ख्याड्डुः। क० म० टि०। 10. दशानां समीपमुपदशम्, शब्दप्रथेति समासः। जैन: ४।१।५३। क० म० टि०। 11. कष्टश्रितः, क० म०। 12. -पुरुषकम्बल इ- क० म०। 13. -तीयेत वा- क० म०। 14. ऋणे अधमः अधमर्णः। एवम्, उत्तमर्णः। परशतम्, परस्सहस्रम्। क० म० टि०।

मुसले । तण्डुलकिण्वम् । आराद्वायनिबान्धकि । चित्ररथबाह्लीकम् । स्नातकराजानौ । वैकारिमतरा[2] जगाजम् । मुसले । तण्डुलकिण्वम् । उशीरबीजशिञ्जास्थम् । दारजारौ । धारार्थम् । अवन्त्यमोपालिकवाससपुलकाशम् । कुरवङ्कहलदुत्थासम् । शूद्रार्यम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्येह जाभाज् जम्भावदम्भावौ वा । स्थण्डिली । पुत्रपती । पुत्रपशू । केशश्मश्रू । शिरोबिन्दुः ।

विशेषणसर्वादिसङ्ख्यं बहुव्रीहौ ॥२।१।११०॥ विशेषणं सर्वादिसङ्ख्यावाचि च शब्दरूपं बहुव्रीहौ समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । विशेषणम्—चित्रगुः । शबलगुः । कण्ठेकालः । उरसिलोमा[3] । उदरेमणिः । सर्वादि—सर्वशुक्लः । सर्वकृष्णः । विश्वदेवः । विश्वमित्रः । संख्या—द्विकृष्णः । त्रिशुक्लः । पंचरक्तः । बहुमतः । द्व्यन्यः । त्र्यन्यः । बहुव्रीहाविति किम् ? उपसर्वम् । सूक्तमित्यनियमे नियमार्थं वचनम् ।

क्तः ॥२।१।१११॥ क्तप्रत्ययान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतः कटो येन कृतकटः । भिक्षितभिक्षः । कटौ[4] कृतमनेन कटकृतः । कृतविश्वः[5] । कृतप्रियः । बहुवचनं प्रियार्थम् । क्तस्य पूर्वनिपातो विशेष्यार्थः स्वार्थेः प्रियार्थश्च ।

कालाकृतिसुखादिभ्यो वा ॥२।१।११२॥ कालवाचिन आकृतिजातिस्तद्वाचिनः सुखादिभ्यश्च शब्देभ्यः बहुव्रीहौ समासे क्तान्तं पूर्वं वा प्रयोक्तव्यम् । काल—मासयाता । यातमासा । संवत्सरयाता । यातसंवत्सरा । आकृति—शार्ङ्ग[6]रजग्धी । जग्धशार्ङ्गरा । पलाण्डुभक्षितो । भक्षितपलाण्डुः । सुखादि—सुखयाता । यातसुखा । दुःखयाता । यातदुःखा । आकृतिग्रहणमकृत्वा आकृतिग्रहणाद् आकृत्या रूपमानेन वा । स्वजाते आकृतिः सेह विज्ञायते । इह न भवति । आहूतब्राह्मणः । संक्षिप्तक्षत्रियः । तपितदाक्षिः । प्रीणितकठ इत्येके । यता इति किम् ? बहुशार्ङ्गरः, बहुपलाण्डुरेखा, जातिपरत्वे आकृतिपूर्वनिपा[7]तो न भवितव्यत्व इत्येके ।

प्रहरणार्थात् सप्तमी च ॥२।१।११३॥ प्रहरणवाचिनः सप्तम्यन्तं क्तान्तं च बहुव्रीहौ पूर्वं वा प्रयोक्तव्यम् । दण्डः पाणौ यस्य स दण्डपाणिः । पाणिदण्डः । वज्रहस्तः । हस्तवज्रः । असिमुद्गलः । उद्यतासिः । असिम् । दर्भपवित्रः गड्वादिनिष्ठा[8]पालपरिज्ञानं प्रहरणमेव । दर्भपवित्रे मुसलोद्यतः । उद्यतमुसलः । दर्भपवित्रपाणिः । दर्भपवित्रं पाणिर[9]स्येति वा । भार्या[10] दाक्षिरिति वा भवति ।

गड्वादिभ्यः ॥२।१।११४॥ गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं बहुव्रीहौ पूर्वं वा प्रयोक्तव्यम् । गडुः कण्ठे यस्य स गडुकण्ठः । [11]अर्धशिराः । बहुगडुः[13] ।

भार्योढादिषु ॥२।१।११५॥ भार्योढ इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु(ष्व)प्राप्तपूर्वनिपातनं[14] निपतति वा । भार्योढः । ऊढभार्यः । अग्न्याहितः । गतार्थः । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । पुत्रजातः । जातपुत्रः । दन्तजातः । जातदन्तः । ऊढभार्यः । अग्निचितः । गतार्थः । स्नेहजातः । कालजातः । कौण्डिन्यः । विश्वशीर्षः । निर्जातः । पीतदैलः । घृत[15] पीतः । पीतघृतः । आयुधः । स्वस्वतः । कालोल्लः । कौण्डिन्यः । भार्योढादिराकृतिगणः, तेन[16] सिद्धं पीतदधिः ।

प्रियः ॥२।१।११६॥ प्रियशब्दो बहुव्रीहौ समासे पूर्वं वा प्रयोक्तव्यः । प्रियगुडः । गुडप्रियः । प्रियपिबः । पिबप्रियः । प्रियाग्निः । अग्निप्रियः ।

---

१. आरद्वायनि- क० म० । २. -मतंगाज- क० म० । ३. -सिलोमा क० म० । ४. कटे कृत- क० म० । ५. त्रिधः । कृतत्रिकः कृत- क० म० । ६. 'शार्ङ्गरं स्वयंवरकम्' क० म० टि० । ७. निपातनो न क० म० । ८. 'आयुधं च प्रहरणम्' इत्यभिधानात् । ९. -दर्भपवित्रोद्यत- म० । १०. गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातोऽस्ति । इन्दुः शेखरेऽस्य इन्दुशेखरः । कपिध्वजः । पद्मनाभः । पद्महस्तः । शङ्खपाणिरिति म० । ११. -ढादिरिति वा म० । १२. गात्रजस्फोटः 'स्फोटोऽक्षिपामि(र्मी)' वर्धमानोपाध्यायः । क० म० टि० । १३. 'अस्मन्मत्प्रदेशस्तु बहुगः' क० म० टि० । १४. -पातं पूर्वं नि- क० म० । शिरस्' क० म० टि० । १५. 'कापिशपि च कापिशायनविपाको वृश्चिकेन सन्दष्टः ।' इति प्रयोगः 'सुपक्वा तु द्राक्षास्वादुतमा कल्या मधुरी कापिशायनम् ।' क० म० टि० । १६. तेन किं सिद्धम् ? इत्याशयः । पी- क० म० ।

कडारादयः कर्मधारये ॥२।१।११७॥ कडारादयः कर्मधारये समासे पूर्वं प्रयोक्तव्याः। कडारजैमिनिः। जैमिनिकडारः। गडुलशाण्डिल्यः। शाण्डिल्यगडुलः। कूटदाक्षिः। दाक्षिकूटः। काणद्रोणः। द्रोणकाणः। खञ्जवात्स्यः। वात्स्यखञ्जः। कर्मधारय इति किम्? ईषत्कडारः। कडारादीनां गुणवचनत्वात् पक्षे परार्थं वचनम्। कडार, गडुल, कूट, काण, खञ्ज, कुण्ठ[1], खेल, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्गल, तनु, बठर। कडारादिराकृतिगणः। बहुवचनमस्याकृतिगणतां द्योतयति।

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ॥२।१।११८॥ धर्मार्थादिषु द्वन्द्वेषु अप्राप्तपूर्वनिपातनं पूर्वं वा निपतति। धर्मार्थौ। अर्थधर्मौ। कामार्थौ। अर्थकामौ। शब्दार्थौ। अर्थशब्दौ। सर्पिर्मधुनी। मधुसर्पिषी। आद्यन्तौ। अन्तादी। गुणवृद्धी। वृद्धिगुणौ। धर्मार्थादिराकृतिगणः।

लघ्वक्ष्यजाद्यदन्तार्च्यमेकम् ॥२।१।११९॥ द्वन्द्वे समासे लघ्वक्षरं घिसंज्ञमजाद्यदन्तमर्च्यं चैकं पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। अर्च्यमभ्यर्हितम्। लघु—कुशकाशम्। शरशीर्यम्। तृणकाशम्। घिः—अग्निधूमम्। वायुतोयम्। [illegible]। अजाद्यत्—अश्वरथम्। इन्द्रचन्द्रौ। ऋक्षरोहितौ। उष्ट्रखरम्। उष्ट्रशशम्। इन्द्राग्नी। इन्द्रवायू। अर्केन्द्री[2]। अल्पाच्—प्लक्षन्यग्रोधौ। धवखदिरौ। वाग्मनी। वाग्वायू। वागर्थौ। धवाश्वकर्णौ। अर्च्यम्—श्रद्धामेधे। दीक्षातपसी। मातापितरौ। वधूवरौ। आहवनीयदीक्षकरौ। वासुदेवार्जुनौ। स्पर्धे—परस्परम्। लघ्वक्ष्यजाद्यदन्तार्च्यमिति[3] किम्? कुक्कुटमयूरौ। मयूरकुक्कुटौ। अश्वेन्द्रेयवितारौ[4]। शब्दार्थौ। अर्थशब्दौ। एकमिति किम्? अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः। अनियमः शेषे—गुरुरविभास्करतनयाः। रविभास्करतनयगुरवः। एतद् तु न भवति—भास्करतनयरविगुरव इति। एवम् अश्वरथेन्द्राः। शङ्खदुन्दुभिवीणाः। मृदङ्गशङ्खतूणवाः। एतानितराभिरेक्षया पूर्वे। शङ्खराजशब्दयोरन्तरेण वृत्तयोः पूर्वस्य वृत्तिः। द्वन्द्व इति किम्? विस्पष्टं पटुरिति विस्पष्टपटुः।

वर्णभ्रात्रानुपूर्व्यम् ॥२।१।१२०॥ वर्णा भ्राता च द्वन्द्वे पूर्वः पूर्वः[6] प्रयोक्तव्यः। ब्राह्मणक्षत्रियौ। क्षत्रियवैश्यौ। वैश्यशूद्रौ। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। भीमसेनार्जुनौ। बलदेववासुदेवौ। युधिष्ठिरभीमसेनार्जुनाः। लघुग्रहणादेकमिति निवृत्तम्।

भर्क्षसङ्ख्या च ॥२।१।१२१॥ भं नक्षत्रम् ऋतुश्च एकसङ्ख्या च क्रमं[7] सङ्ख्याक्षरमनुपूर्वं पूर्वं[8] प्रयोक्तव्यम्। कृत्तिकारोहिण्यः। अश्विनीभरणीकृत्तिकाः। मृगशिरःपुनर्वसू। हेमन्तशिशिरे। हेमन्तशिशिरवसन्ताः। एकसङ्ख्यानामिति किम्? आर्द्राभिजित्सर्पाः[9]। ग्रीष्मवसन्तौ।

सङ्ख्याऽल्पा समासे ॥२।१।१२२॥ समासे अल्पाः सङ्ख्या महत्याः सङ्ख्यायाः पूर्वं प्रयोक्तव्याः। द्वित्राः[10]। त्रिचतुराः। द्विदशाः। त्रिदशाः। द्विशतौ। त्रिशती। त्रयोदश। चतुर्दश। अशीतिशतम्। नवतिशतम्। समासग्रहणं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च।

---

१. कुण्ठ क० म०। 'काणः कुण्ठस्तथा खञ्जो बधिरो दुर्भगः कुणिः।' इति सिद्धान्तसारे। क० म० टि०। २. अर्केन्दू क० म०। ३. -ध्यर्थमेकमिति क०म०। ४. -रौ। वेदिश्रद्धेयसारौ। अथा-क०म० टि०। ५. एष चार्थो जातेः पदार्थत्वे आश्रयणालभ्यते व्यक्तौ हि पदार्थे प्रतिव्यक्तिशास्त्र(स्त्रा)प्रवृत्त्या भवितव्यमिति सर्वेषां नियमः स्यात्। आकृतौ पदार्थोऽपि लक्षणं सकृत्प्रवर्तते। तेन एकस्य पूर्वनिपातनेन जातिसंस्पर्शविशेषाणामनियमो भवति। एवमुत्तरस्याप्येकस्य नियमः। अनियमः शेषे। क० म० टि०। ६. पूर्वः पूर्वः पूर्वं- क०। ७. भ्रातॄणामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं, नक्षत्राणामुदयकृतम्, ऋतुनक्षत्रमित्यर्थंच वर्णग्रहणं कस्मात् कृतमिति पर्यनुयोगमाशङ्क्याह—समेत्यादि वा पृथग्वचनः। अनुपूर्वं वर्णानां जन्मकृतम्। लौकिके व्यवहारे च प्रसिद्धम्। श्रुतिश्च श्रुतिकृता, श्रुतौ हि पठ्यते मुखतो ब्राह्मणमसृजत्। बाहुभ्यां राजन्यम्। ऊरुभ्यां वैश्यं, पद्भ्यां शूद्रमिति। क० म० टि०। ८. -पूर्वं पूर्वं पूर्वं पूर्वं प्र- क० म०। ९. -श्री, पुष्यपुनर्वसू मी- क० म०। १०. "द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः स्यात्, एवं त्रिचतुरा अपि। चतुःपञ्चाः पञ्चषाश्च षट्सप्तादयश्च कल्पिताः॥" क० म० टि०।

न्यग्गोऽप्यतोऽनंशीयो बहुव्रीहेर्ह्रस्वः ॥२।१।१२३॥ न्यगुपसर्जनं यो गोशब्दो यश्च ध्यप्रत्यया-द्यागृहीतङ्स्यप्रत्ययान्तस्तदन्तस्य समासस्य ह्रस्वादेशो भवति अनंशीयो बहुव्रीहिर्न चेद् मतावंशो समासः। ईयसो यः प्रत्ययोऽकारस्तदन्तस्य बहुव्रीहिर्भवति। चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः। शबलगुः। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। दशगुः। खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः। अतिमालः। प्रिया खट्वा यस्य सः प्रियखट्वः[1]। प्रियमालः। कौशाम्ब्याः निष्क्रान्तः निष्कौशाम्बिः[2][3]। निर्वाराणसिः। अतिब्रह्मबन्धुः। अतिदेवबन्धुः। अति-नक्षत्रमालः। निष्क्रिलर्पाड्रलिः। न्यग्ग्रहणं किम्? सुगौः। अतिगौः। नक्षत्रमाला। राजकुमारी। गोध्यव्ग्रहणं किम्? अतिलक्ष्मीः। अतिलक्ष्मीः। अतिश्रीः। अतिभ्रूः। अनंशीयो बहुव्रीहेरिति किम्? अर्धपिप्पली। तुर्यभिक्षा। बहुश्रेयसी। विद्यमानश्रेयसी। बहुव्रीहेरिति किम्? निःश्रेयसिः। प्राप्तश्रेयसिः। अतिश्रेयसिः। तदन्तस्य समासस्येति किम्? गोकुलम्[4]। कन्यापुरम्। सुगोः पुत्रः। सुगोपुत्रः। राजकुमारीपुत्रः। पञ्चकुमार्यः प्रिया यस्य[5] (सः)पञ्चकुमारीप्रियः, इत्यत्र योऽयं प्रतिन्यङ्ङ्[6] प्रत्ययान्तस्तदन्तस्य विज्ञानान्न भवति। बहुकुमारी-को[7] बहुश्रेयुक इत्यत्र परत्वात् ह्रस्वादेशात् पूर्वं समासान्ते कृते ध्यदन्तता नास्तीति न भवति। समासार्थोऽत्र समासान्तः। अतिखट्वाय। अतिखट्वायाम्। अतिखट्वेभ्यः। अतिखट्वेभ्य इत्यत्रासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे।

अन्तः ॥२।१।१२४॥ समासस्येति वर्तते। समासस्यान्त इत्ययमधिकारः आपादपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः (तत्) समासस्यान्तः कृतस्तदवयवो भवतीति वेदितव्यम्। समासान्तस्य प्रयोजनं बहुव्रीह्य-व्ययीभावद्विगुद्वन्द्वसंज्ञाः। सुजम्भो सुजम्भानौ स्त्रियौ—अत्रातो बहुव्रीहिग्रहणेन ग्रहणाद्, आडचि[8] निषेधः[9]। उपधुरम्[10], उपशरदम्[11]—अत्राऽव्ययीभावग्रहणेन ग्रहणात् सुपोऽम्भावः। द्विधुरी। त्रिधुरी—अत्र द्विगुग्रहणेन ग्रहणाद् ङी। कोशनिषदिनी। तयोवाग्मिनी—अत्र द्वन्द्वग्रहणेन ग्रहणादिन्। तथा सुहृद्ध्याच्चाहस्त्यादेः पादस्य लुक्—व्याघ्रपाद्, सितपाद्—अत्रान्त इति वचनादन्तस्यैव[12] भवति अन्यथा पादस्यादेः स्यात्। समासस्येति किम्? ऋद्ध्यत्ध्युः पञ्चभूमयः।

न नञः ॥२।१।१२५॥ नञ्पूर्वात् समासाद् वक्ष्यमाणः समासान्तो न भवति। न ऋक्, अनृक्। अराजा। असखा। अपथाः। अपथमिति नपुंसकस्य यथा कृपथम् भजिति[13] प्रतिपदोक्तसमासप्रतिपत्तेरिह प्रतिषेधो न भवति। न विद्यते धूरस्य इति अधुरं शकटम्। राज्ञामभावः अराजं वर्तते।

किमः क्षेपे ॥२।१।१२६॥ क्षेपे निन्दायां यः किंशब्दस्तस्मात् परे ये ऋगादयो धात्वप्रत्ययाः समासान्तो विधास्यते तदन्तात् समासाद् वक्ष्यमाणः समासान्तो न[14] भवति। का किंधुरी तथा धुर्या। स किंगोर्यो न वहति। न किंसखा यो न रक्षति। स किंसखा योऽभिद्रुह्यति। क्षेप इति किम्? कुराजः दुःसखिः[15]। क्षेप इति किम्? कस्य राजा किंराजः। किंसखः। क्षेपग्रहणात्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा इह नास्तीति विज्ञायते। तेन—का धूरस्य शकटस्य येन गुर्वी। किंधुः शकटम्। किंसखे ब्राह्मण इत्यत्रापि प्रतिषेधः।

प्राक्टात् स्वतेः पूजायाम् ॥२।१।१२७॥ पूजायां यौ सु अति इति तान्यां परे ये ऋगादयस्त-दन्तात् समासाद् बहुव्रीहेः कप्टे ट इति[16] प्रत्ययात् प्राग् यः समासान्तो वक्ष्यते स न भवति। सु—शोभना धूः

---

१. प्रिय(या) खट्वा यस्य स इति- क० म०। २. कौशाम्ब्या क० म०। निरादयो निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या। निरादयः शब्दाः निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति कौशाम्ब्या निर्गतः (इति)- निष्कौशाम्बिरित्यादि- लघुवृत्तौ। क० म० टि०। ३. निष्कौशाम्बिः। क० म०। ४. गोकुलम्- क० म०। ५. प्रिया अस्य इति क० म०। ६. -न्यङ्प्रत्या- क० म०। ७. -रीको बहुश्रेय- क० म०। ८. आडु चि- क० म०। ९. निषेधो ऊ- क० म०। १०. 'धुरो समन्ते' क० म० टि०। ११. 'शरदादिभ्यः' क० म० टि०। १२. -दन्तस्यैव स- क० म०। १३. नञ-प्रत्ययासद्भाषा ड इति- क० म० टि०। १४. -सान्तो भव- क० म०। १५. दुःसखः- क० म०। १६. इति प्रत्य- क० म०।

सुधूः । अतिधूः । सुराजा । अतिराजा । सुधूः शकटम् । अतिधूः शकटम् । प्राक् टादिति किम् ? स्वङ्गुलम् । अत्यङ्गुलं काष्ठम् । सुसखः । अतिसखः । स्वक्षः । अत्यक्षः । स्वतेरिति किम् ? परमधुरा । परमराजः । पूजायामिति किम् ? धुरमतिक्रान्तः अतिधुरः[1] । अतिराजः ।

बहोर्डे ॥२।१।१२८॥ डप्रसङ्गो यत्र ततो बहुन्तात् समासात् समासान्तो डः कच्च न भवति । आसन्नबहवः[2] । बहोरिति किम् ? द्विवाः । उपदशाः । ड इति किम् ? प्रियबहुकः ।

कज्[3] नाम्नि ॥२।१।१२९॥ नाम्नि संज्ञायां विषये कज्[4] समासान्तो न भवति । बहुदेवदत्तः । विश्वदेवदत्तः । बहुविष्णुमित्रः । विश्वविष्णुमित्रः । विश्वदेवः । विश्वयशाः । पद्मश्रीः । श्वेताश्वतरिः । नाम्नीति किम् ? श्रीपुरम्[5] । विष्णुपुरम् ।

ईयसः ॥२।१।१३०॥ ईयसन्तात् समासात् कज्[6] समासान्तो न भवति । बहुश्रेयान् । बहुप्रेयान् । बहुश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ।

सहात्तुल्ये ॥२।१।१३१॥ तुल्ययोगे यो वर्तते सहशब्दस्तदादेर्बहुव्रीहेः कज्[7] समासान्तो न भवति । तुल्ययोगो वर्तिपदार्थस्य वृत्त्यर्थेन सह क्रियादिना साधारणः सम्बन्धः । सपुत्रः आगतः । सपुत्रः स्थूलः । अत्र पितुः पुत्रस्य चागमेन स्थौल्येन च तुल्ययोगः । सहादिति किम् ? श्वेताश्वको देवदत्त आगतः । तुल्य इति किम् ? सह विद्यमानानि लोमानि यस्य (सः) सलोमकः । सपक्षकः । सकर्मकः ।

भ्रातुस्स्तुतौ ॥२।१।१३२॥ भ्रात्रन्तात् समासान्तात् कज्[8] समासान्तो न भवति स्तुतौ भ्रातुः समासान्तस्य[9] वा प्रशंसायां गम्यमानायाम् । सुभ्राता । कल्याणभ्राता । बहुभ्राता । प्रियभ्राता । भ्रातुरिति किम् ? सुमातृकः । स्तुताविति किम् ? दुर्भ्रातृकः । मूर्खभ्रातृकः ।

नाडीतन्त्र्याः स्वाङ्गे ॥२।१।१३३॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात् समासात् कज्[10] समासान्तो न भवति । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । तन्त्रीर्धमनीः । अयदन्तो नेति ह्रस्वाभावः । स्वाङ्ग इति किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा । केचित् स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति अन्यपदार्थैकदेशमाहुः तेषां बहुनाडिः स्तम्भः । बहुतन्त्रीर्वीणा । स्वाङ्गग्रहणादिह न भवति—बहुनाडीकः कुविन्दः[11] । बहुतन्त्रीको नटः ।

निष्प्रवाणिः ॥२।१।१३४॥ निष्प्रवाणिरिति कजभावो निपात्यते । प्रवाणि[12] स्तन्तुवायशलाका सा निर्गतास्मादिति निष्प्रवाणिः[13] पटः । निष्प्रवाणिः[14] कम्बलः, निष्पन्नो नव इति यावत् । अपरेऽस्याभिनवानिः, प्रगता वानिः प्रवाणिः, सा निर्गता तन्तुभ्योऽस्येति निष्प्रवाणिः । सदश इत्येके ।

इज् युद्धे ॥२।१।१३५॥ युद्धे यः समासो विहितस्तस्मादिज् समासान्तो भवति । केशाकेशि । दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । मुष्टामुष्टि । असदसि । लकार आदिरन्तविशेषणार्थः ।

द्विदण्ड्यादिः ॥२।१।१३६॥ द्विदण्ड्यादयः समासा इजन्ताः साधवो भवन्ति । द्वौ दण्डावस्मिन् प्रहरणे इति द्विदण्डि । द्विमुसलि । उभादन्ति । उभयदन्ति[15] । उभाबाहु । उभयबाहु[16] । प्रहरति उभौ हस्तावस्मिन् दाने उभाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभाकर्णि । उभयकर्णि । मृगीति अन्तेवासोऽस्मिन्नन्तेवासि तिष्ठति । संहितानि पुच्छानि, अस्मिन् सरणे संहितपुच्छि धावति । एकः पादोऽस्मिन् गमने एकपादि । समानौ पादावस्मिन् सपादि गच्छति । आद्य-

---

1. -धुरः, अति- क० म० । 2. बहवः, उपबहवः, बहो- क० म० । 3. कज् नाम्नि क० म० । 4. कज् समा- क० म० । 5. अत्रपुरुषपदयोऽद्वियमव्ययः क० म० टि० । 6. कच्समासा- क० म० । 7. कज् समा- क० म० । 8. कज् समा- क० म० । 9. समासार्थस्य वा क० म० । 10. कज् समा- क० म० । 11. 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' क० म० टि० । 12. प्रवाणी तन्तु- क० म० । 13. 'अनाहतं निष्प्रवाणिः, तन्त्रकं च नवाम्बरे ।' इत्यमरः- क० म० टि० । 14. -वाणिः- क- क० म० । 15. उभयाहस्ति- क० म० । 16. उभयाबाहु- क० म० ।

पादी—आच्यपदि पीते । प्रोष्ठपादौ—प्रोष्ठपदि हस्तिनं वाहयति । निकुच्यकर्णौ—निकुच्यकर्णि धावति । समासान्तः प्रयोजनम्, इति इजः कचि स्थानिवद्भावात् अव्ययीभावसंज्ञा । यदिह लक्षणं नानुगतं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् । क्रियाविशेषणत्वाभावान्यत्र न भवति । द्वौ दण्डावस्यां शालायां द्विदण्डा । द्विमुसला ।

षोऽपष्ठ्याशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषात् ॥२।१।१३७॥ अपषष्ठ, आशितङ्गु, अलंकर्म, अलंपुरुष इत्येतेभ्यः षः समासान्तो भवति । अपगतानि षडक्षीण्यस्य अपषडक्षीणः । पितुः पितामहस्य पुत्रस्य पापुत्रीयते, अदृष्टानि अविद्यमानानि वा षडक्षीण्यस्य अपषडक्षीणो मन्त्रः । अपषडक्षीणा क्रीडा । द्वाभ्यामेवाक्षिभ्यामित्यर्थः (? द्वाभ्यां प्रारब्धेत्यर्थः) अपषडक्षीणः बान्धवौ येन द्वौ क्रीडतः । न विद्यन्ते वा षडक्षीण्यस्यापषडक्षीणोऽमनस्कः । विचारेण विना प्रवर्तत इत्यर्थः । आशिता गावो यस्मिन् तदाशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनान्मम् । अलङ्कर्मणे अलङ्कर्मीणः । अलम्पुरुषेण[4] राजपौनमित्यर्थोऽनेन समासः, अस्ति चाधीनशब्दः, वाक्यं बलसदधीनं हीति ।

वाऽञ्चोऽदिक्स्त्रियाम् ॥२।१।१३८॥ अञ्चत्यन्तात् समासात् खप्रत्ययो भवति वा न चेत् स दिक् (शब्दः)स्त्रियां वर्तते । प्राङ्—प्राचीनः । उदङ्—उदीचीनः । सम्यङ्—समीचीनः । अदिक्स्त्रियामिति किम् ? प्राची । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् ? प्राचीना शाला । अर्वाचीना शाला । स्त्रीग्रहणं किम् ? प्राक्—प्राचीनं रमणीयम्[5] । दिश्यपि क्लुप्तनता नपुंसकम् ।

ऋक्पूःपथ्यपोऽत् ॥२।१।१३९॥ ऋच् पुर् पथिन् अप् इत्येतदन्तात् समासादकारः समासान्तो भवति । अर्धर्चः । उपर्चः । उच्चान्नितर्चः । श्रीपुरम् । विष्णुपुरम् । जनपुरम् । त्रिपुरम् । स्कीतपुरो देशः । जल-पथः । स्थलपथः । जनपथम्[6] । अतिपथम् । विशालपथं नगरम् । द्विर्गता आपोऽस्मिन् द्वीपम् । समीपम् । प्रतीपम् । महापम्—तटाकम् । पुरपथशब्दाभ्यां सिद्धे पुर् पथिन् इत्येतयोरुपादानमेतद्विषये तत्प्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ।

धुरोऽनक्षस्य ॥२।१।१४०॥ या धूरक्षसम्बन्धिनी न भवति तदन्तात् समासादकारः समासान्तो भवति । राजधुरा । महाधुरं शकटम् । जलधुरम् । अनक्षस्येति किम् ? अक्षधूः । दृढधूरक्षः ।

सङ्ख्योदक्पाण्डुकृष्णाद्भूमेः ॥२।१।१४१॥ सङ्ख्यावाचिनः उदक् पाण्डु कृष्ण इत्येतेभ्यश्च शब्देभ्यः परो यो भूमिशब्दस्तदन्तात् समासान्तो भवति । द्वयोर्भूम्योः समाहारः द्विभूमम् । त्रिभूमम् । द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः प्रासादः । उदीची भूमिः उदग्भूमः[8] । उदग्भूमो देशः । पाण्डुभूमम् । पाण्डुभूमो देशः । कृष्णभूमम् । कृष्णभूमो देशः । एतेभ्य इति किम् ? सर्वभूमिः[9] ।

उपसर्गादध्वनः ॥२।१।१४२॥ उपसर्गो धातुयोगे यः प्रादिः उपसर्गसंज्ञां लभते तस्मात् परो योऽध्वनः अत् समासान्तो भवति । प्रगतमध्वानं प्राध्वं शकटम् । प्राध्वो रथः । उपक्रान्तमध्वानमुपाध्वम् । निरध्वम् । अत्यध्वम् ।

प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः ॥२।१।१४३॥ प्रति अनु अव इत्येतेभ्यः परो यो सामन् लोमन् इत्येतौ शब्दौ तदन्तात् समासाद् अत् समासान्तो भवति । प्रतिगतं साम, प्रतिसामम् । प्रतिगतं सामान् यः (सः) प्रतिसामः । एवम् अनुसामम् । अनुसामः । प्रतिलोमम् । प्रतिलोमः । अनुलोमम् । अनुलोमः । अवलोमम् । अवलोमः । अव्ययीभावे तु परत्वाद् विकल्पः, साम साम प्रतिसाम । प्रतिसामम् । अनुसाम । अनुसामम् । प्रत्यन्ववादिति किम् ? निस्साम वचनम् । निर्लोमा पुरुषः । सामलोम्न इति किम् ? प्रतिकर्म ।

1. द्वाभ्यां साक्षिभ्यामित्यर्थः अपष- क० म० । 2. षडक्षाण्य- क० म० । 3. अलङ्कर्मीणः, म० । 4. अलम्पुरुषीणः रा- क० म० । 5. प्राचीनं प्राक् स्मृतं प्राग्रस्वाचीनमपाक् तथा । प्रत्यक् चैव प्रतीचीनमुदीचीनमुदक् तथा ॥' क० म० टि० । 6. उपार्धः क० म० । 6. द्वयमन्तरमुपसर्गाद्विषोऽनरस्, इति, अकारस्य ईकारः । क० म० टि० । 7. "पाटः पन्थाश्च मार्गश्च" इति त्रिकाण्डशेषः । क० म० टि० । 8. उदग्भूमम्, उद- क० म० । 9. 'कृष्णभूम कृष्णभूमः स्यात्, पाण्डुभूमस्तु पाण्डुभूः ।' इत्यभि-धानचिन्तामणिः । क० म० टि० ।

प्रतेरुरसः सप्तम्याः ॥२।१।१४४॥ प्रतिशब्दात् परो य उरस्शब्दः सप्तम्यन्तस्तदन्तात् समासात् अत् समासान्तो भवति । प्रत्युरसं वर्तते । उरसि वर्तत इत्यर्थः । सुप्यर्थेऽव्ययीभावः । उरसि प्रतिष्ठितं प्रतिगतमुरः प्रत्युरः ।

समवान्धात्तमसः ॥२।१।१४५॥ सम अव अन्ध इत्येतेभ्यः परो यस्तमस्शब्दस्तदन्तात् समासाद् अत् समासान्तो भवति । सन्ततं तमः सन्ततं तमसा सन्ततं तमोऽस्मिन्निति वा सन्तमसम् । अवहीनं तमः, अवहीनं तमसा, अवहीनं तमोऽस्मिन्निति वा अवतमसम् । अन्धं करोतीत्यन्धम्, अन्धं तमः, अन्धं तमोऽस्मिन्, अन्धं[1] च तमश्चेति वा अन्धतमसम् ।

तप्तान्ववाद्रहसः ॥२।१।१४६॥ तप्त अनु अव इत्येतत्पूर्वाद्रहसोऽत् समासान्तो भवति । तप्तं तप्तमिव इवार्थविगमर्थं रहः तप्तरहसम् । तप्तं रहोऽस्येति तप्तरहसः । अनुगतं रहः अनुगतं रहसा वा अनुरहसम् । अनुगतं रहोऽस्येति अनुरहसः । अवहीनं रहः अवहीनं रहसा वा अवरहसम् । अवहीनं रहोऽस्येत्यवरहसम्[2] ।

ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः ॥२।१।१४७॥ ब्रह्मन् हस्तिन् राजन् पल्य इत्येतेभ्यः परो यो वर्चस्शब्दस्तदन्तात् समासादत् समासान्तो भवति । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पल्यवर्चसम् । एतेभ्य इति किम् ? नृपाः सोमार्कवर्चसः । त्रिविधि[3] मान् वा वर्चस्यीति समासान्तविधेः क्वचिदनित्यत्वात् तत्र जीविकोपनिषदिति अव्ययःप्रत्ययोऽपीति निर्देशाद्विज्ञायते ।

अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ॥२।१।१४८॥ अक्षिशब्दान्तात् समासादत् समासान्तो भवति न चेत् सोऽक्षिशब्दः प्राण्यङ्गे वर्तते । लवणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । कपराक्षम् । गवाक्षम्[4] । महिषाक्षो गुग्गुलुः । अप्राण्यङ्ग इति किम् ? अजाक्षी । उपाक्षी । वामाक्षी । परमाक्षी ।

संकटाभ्याम् ॥२।१।१४९॥ सम् कट इत्येतत्पूर्वादक्षिशब्दादत् समासान्तो भवति । समक्षम् । कटाक्षम् । प्राण्यङ्गार्थं वचनम् ।

प्रत्यन्वोरव्ययीभावात् ॥२।१।१५०॥ प्रति अनु इत्येतत्पूर्वो योऽक्षिशब्दस्तदन्तादव्ययीभावादत् समासान्तो भवति । प्रत्यक्षम् । अन्वक्षम् वर्तते । प्रत्यन्वोरिति किम् ? उपाक्षि वर्तते । अव्ययीभावादिति किम् ? प्रतिगतेऽक्षिणी (अस्येति) प्रत्यक्षिर्देवदत्तः ।

शरदादेः ॥२।१।१५१॥ शरदाद्यन्तादव्ययीभावादत् समासान्तो भवति । उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपत्य[5]-दम् । शरद्, त्यद्, तद्, यद्, विपद्, हिमवत्, हिमवत्, अदस्, अनस्, मनस्, विपाश्, दिश्, दृश्, विश्, उपानह्, अनडुह्[6], दिव्, इति शरदादिः । अथ अयन्ताच्छी निवृत्त्यर्थः[7] ।

जराया डश्च ॥२।१।१५२॥ जराशब्दान्तादव्ययीभावादत् समासान्तो भवति डसिस्यर्थ[8] आदेशश्च । उपजरसम् । प्रतिजरसम् । डकारोऽन्त्यादेशार्थः ।

अनः ॥२।१।१५३॥ अन्नन्तादव्ययीभावादत् समासान्तो भवति । उपराजम् । प्रतिराजम् । उपतक्षम् । प्रतितक्षम् । अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् ।

नपुंसकाद्वा ॥२।१।१५४॥ यदन्नन्तं नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावादत् समासान्तो भवति वा । उपचर्म । उपचर्मम् । प्रतिचर्म । प्रतिचर्मम् । प्रतिसाम । प्रतिसामम् । अनुलोम । अनुलोमं वर्तते । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

---

१. अन्धं तमस्त्वदीत्यमरः, क० म० टि० । २. -वरहसः, क० म० । ३. त्रिविधिमान् राजवर्चस्विति समा- क० म० । ४. -वाक्षम्, गवाक्षम्, महिषा- क० म० । ५. उपत्यदम्, प्रतित्यदं शरत्, क० म० । ६. -डुह्, मधुर्, दिव्, इति क० म० । ७. अन्यत्र जयन्ते गिरिनदीति सूत्रेण विकल्पः । क० म० टि० । ८. -स्थयं चादेशः । क० म० ।

गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीजयः ॥२।१।१५५॥ गिरि नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येतच्छब्दान्ताज्झयन्ताच्चाव्ययीभावात्समासान्तो भवति । गिरेरन्तः अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । गिरेः समीपम् उपगिरम् । उपगिरि । उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । उपदृषदम् । उपदृषत् । उपसमिधम् । उपसमित् । उपककुभम् । उपककुप् ।

संख्याया नदीगोदावर्योः ॥२।१।१५६॥ वेति निवृत्तम् । संख्यावाचिनः परौ यौ नदीगोदावरीशब्दौ तदन्तादव्ययीभावात्समासान्तो भवति । पञ्चनदम् । सप्तनदम् । द्विगोदावरम् । त्रिगोदावरम् । सप्तगोदावरम् । संख्याया इति किम् ? उपनदि । अव्ययीभावादिति किम् ? एकनदी । [1]ऊर्ध्वमेकनदीतीरे । इह नदीग्रहणं नियमार्थम् ।

सरजसोपशुनानुगवम् ॥२।१।१५७॥ सरजस उपशुन अनुगव इत्येतेऽव्ययीभावा अदन्ता निपात्यन्ते । सह रजसा सरजसमभ्यवहरति । साकल्येऽव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनं तिष्ठति । निपातनादेवोऽत्वम् । आयतौ[2] । गवामन्वायतं यानमनुगवम् । दैर्घ्येऽनुरित्यव्ययीभावः, दैर्घ्यादन्यत्र न भवति । गवां पश्चादनुगु यानम् ।

जातमहद्वृद्धादुक्ष्णः कर्मधारयात् ॥२।१।१५८॥ जात महत् वृद्ध इत्येतेभ्यः परो य उक्षन्शब्दस्तदन्तात् कर्मधारयात्[3] समासान्तोऽद्भवति । जात उक्षा जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । जातमहद्वृद्धादिति किम् ? परमोक्षा । उत्तमोक्षा । उक्ष्ण इति किम् ? महाधनुः । कर्मधारयादिति किम् ? जातस्योक्षा जातोक्षा । महदुक्षा । वृद्धोक्षा ।

स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ॥२।१।१५९॥ स्त्री इत्येतस्मात् परो यः पुंस्[4] इति शब्दस्तस्माद् द्वन्द्वात् समासान्तो भवति । चकारात्कर्मधारयाच्च । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसम् । स्त्रीपुंसौ । स्त्रीपुंसाः विपणिं गताः । कर्मधारयात्—स्त्री चासौ पुमांश्च स्त्रीपुंसः शिखण्डी । स्त्रीपुंसं लिङ्गं राक्षसम् । द्वन्द्वाच्चेति किम् ? स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमान् ।

धेन्वनडुहर्ग्यजुषाहोरात्रनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवोर्वष्ठीवपदष्ठीवाक्षिभ्रुवदारगवम् ॥२।१।१६०॥ धेन्वनडुहादयो द्वन्द्वा अप्रत्ययान्ता[5] निपात्यन्ते । धेनुश्च अनड्वांश्च धेन्वनडुहौ । धेन्वनडुहाः । असमाहारार्थं धेन्वनडुहग्रहणम् । समाहारे तु उत्तरेण सिद्धम् । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । पुंस्त्वादहोरात्रौ । नक्तं च दिवा च नक्तंदिवम् । रात्रिश्च दिवा च रात्रिंदिवम् । रात्रिं दिवाऽप्यत्र न पश्यति दुष्कालम् । निपातनान्मुम् । अहश्च दिवा च अहर्दिवम् । अहरहरित्यर्थः । वीप्सायां द्वन्द्वोऽस्मादेव निपातनात् । अहर्दिवमित्यर्थ इत्यपरे । अत्र समासोऽन्यतरः किल रात्रिंचरः । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । अन्त्यखण्डादिलोपो निपातनात् । पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवम् । पद्भावश्च । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । अत एव निपातनादुपादेशोऽक्षिदारशब्दयोश्च पूर्वनिपातः । द्वन्द्वादिति किम् ? धेनोरनड्वान् धेन्वनड्वान् । ऋगेव यजुर्यस्य स ऋग्यजुः । [illegible] तथा पाठात् ।

चुदषहः समाहारे ॥२।१।१६१॥ चवर्गदकारषकारहकारान्तात् द्वन्द्वात् समाहारे वर्तमानात् समासान्तो भवति । वाक् च त्वक् च अनयोः समाहार इति वाक्त्वचम् । वाक्त्वचम्[6] । श्रीस्रजम् । वाग्दृषदम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । धान्यत्विषम् । छत्रोपानहम् । गोदोदुहम् । चुदषह इति किम् ? दृषच्च समिच्च दृषत्समिधा । समाहार इति किम् ? प्रावृट्शरद्भ्याम् । द्वन्द्वादिति किम् ? पञ्चवाक् ।

---

१. -नदीतीरे क० म० । २. 'आयतिर्दैर्घ्येऽऽयत्यां स्यात्प्रभूतागामिकालयोः' इति वैजयन्ती क० म० टि० । ३. -धारयात्समासान्तो अ- क० म० । ४. पुंस्, इति क० म० । ५. अप्रत्य- क० म० । ६. समाहारप्रधानलिङ्गम्, क० म० टि० ।

द्विगोरन्नह्नोऽट् ॥२।१।१६२॥ अन्नन्तादह्नःशब्दाच्च द्विगोः समाहारे वर्तमानादट् समासान्तो भवति। (पञ्च तक्षाणः समाहृता इति) पञ्चतक्षी। पञ्चतक्षम्। दशतक्षी। दशतक्षम्। द्व्यह्नः। त्र्यह्नः। अह्नोऽस्वा टीति[1] पर्युदासादकारस्य लुग् न भवति। द्विगोरिति किम्? समाहृतास्तक्षाणः सन्तक्षाणः। समह्नः। समाहार इति किम्? द्वाभ्यामुक्षभ्यां क्रीतः द्व्युक्षा। त्र्युक्षा। द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः। त्र्यह्नः। अह्न इत्यह्नविधानं समाहारेऽह्नादेशबाधनार्थम्।

द्वित्रेरायुषः ॥२।१।१६३॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यां परो य आयुःशब्दस्तदन्ताद् द्विगोः समाहारे वर्तमानादट् समासान्तो भवति। द्वयोरायुषोः समाहारः द्व्यायुषम्। त्र्यायुषम्। द्वित्रेरिति किम्? चतुरायुः। समाहार इति किम्? द्व्यायुः प्रियः। त्र्यायुः प्रियः।

अञ्जलेश्चालुचः ॥२।१।१६४॥ द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्ताद् द्विगोरट् समासान्तो भवति न चेत् स द्विगुस्तद्धितलुगन्तो भवति। द्वयोरञ्जल्योः समाहारः द्व्यञ्जलम्। त्र्यञ्जलम्। द्वाभ्यामञ्जलिभ्यामागतम् द्व्यञ्जलमयम्। द्व्यञ्जलरूप्यम्। त्र्यञ्जलमयम्। त्र्यञ्जलरूप्यम्। द्व्यञ्जली प्रियो यस्य स द्व्यञ्जलिप्रियः[2]। द्व्यञ्जलिप्रिय इत्येके[3] तेषामुत्तरे[4] वा ग्रहणमिहापि सम्बध्यते। चकारो द्वित्रेरित्यस्यानुकर्षणार्थः। अलुच इति किम्? द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्व्यञ्जलिः। त्र्यञ्जलिः। द्विगोरिति किम्? द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलिः। त्र्यञ्जलिः।

खार्या वा ॥२।१।१६५॥ खारीशब्दान्ताद् द्विगोरलुचोऽट् समासान्तो भवति वा। द्विखारम्। द्विखारी। पञ्चखारम्। पञ्चखारी। द्विखारमयम्। द्विखारीमयम्। पञ्चखाररूप्यम्। पञ्चखारीरूप्यम्। द्विखारप्रियः। द्विखारीप्रियः। पञ्चखारधनः। पञ्चखारीधनः। अथ लुच्यविशेषः। तत्र[5] लुच्यगोणीसूच्योः इति लुचि पुंवद्भावेऽद्विखारः। द्विखारम्। स्त्रियां द्विगोरितीकारे द्विखारी। द्विगोरिति किम्? उपखारी। अधिखारी।

अर्धाच्च ॥२।१।१६६॥ अर्धशब्दात् परो यः खारीशब्दस्तदन्तात् समासादलुचोऽट् समासान्तो वा भवति। सर्वादेर्धिदर्धस्थस्य यः प्रतिपदं समासस्तत्र[6] विधिः। अर्धं खार्याः अर्धखारम्। अर्धखारी। योगविभाग उत्तरसूत्रेऽर्धस्य द्विगोश्चोभयोरनुवृत्त्यर्थः।

नावः ॥२।१।१६७॥ वेति निवृत्तम्। अर्धशब्दात् परो यो नौशब्दस्तदन्तात् समासाद् द्विगोश्च नौशब्दान्तादलुचोऽट् समासान्तो भवति। अर्धं नावः अर्धनावम्। अर्धनावी। द्विगोः—द्विनावम्। पञ्चनावम्। द्विनावमयम्। पञ्चनावमयम्। द्विनावरूप्यम्। [illegible]। द्विनावधनः। अलुच इति किम्? द्वाभ्यां नौभ्यां क्रीतः द्विनौः। पञ्चनौः। अर्धाच्चेति किम्? [illegible]। परमनौः। चकारो द्व्यर्थः। अर्धनावम्। अर्धनावीति हि स्त्रीनपुंसकयोर्दृश्यते।

गोस्तत्पुरुषात् ॥२।१।१६८॥ गोशब्दान्तात् तत्पुरुषादलुचोऽट् समासान्तो भवति। राजगवः। राजगवी। पुङ्गवः। स्त्रीगवी। अतिगवः। अतिगवी। पञ्चगवम्। दशगवम्। पञ्चगवमयम्। पञ्चगवरूप्यम्। पञ्चगवप्रियः। तत्पुरुषादिति किम्? चित्रगुः। शबलगुः। अलुच इति किम्? पञ्चभिः गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। दशगुः।

राजन्[7]सखेः ॥२।१।१६९॥ अलुच इति निवृत्तम्। राजन् सखि इत्येतदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति। देवराजः। महाराजः। अतिराजः। पञ्चानां राज्ञां समाहारः पञ्चराजी। दशराजी। दशभिः राजभिः क्रीतो दशराजः। दशराजी। एवं राजसखः। महासखः। अतिसखः। अतिसखी।

---

१. अह्नोऽस्वादिति- क० म०। २. त्र्य-, त्र्यञ्जलिप्रियः, द्वा- क० म०। ३. इत्यप्येके, क० म०। ४. -त्तुत्तरं वा- क० म०। ५. तत्र हि लु- क० म०। ६. तत्राद्विधिः क० म०। ७. सखे क० म०।

पञ्चसखम् । दशसखम् । पञ्चसखः । दशसखौ । पञ्चसखप्रियः । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी[1] । कश्मीरराज्ञी । विद्याराज्ञीति राजन्निति नकारान्तोपदेशादनकारान्ते न भवति । प्रधानस्त्रीदद्भ्योऽपीति विपि [2]ङ्वृत्तद्धित-कोपान्त्यस्यास्य इति निषेधार्थं [3]तत्समासान्तो पुम्भावाभावे ज्ञापकं न भवति ।

ग्रामकौटात्तक्ष्णः ॥२।१।१७०॥ ग्राम कौट इत्येताभ्यां परो यस्तक्षन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । ग्रामभृतः साधारणतक्षोच्यते । कुटी—शाला [4]अस्यां भवः कौटः । कौटश्चासौ तक्षा कौटतक्षः । स्वापणशालायां यः कर्म करोति स्वतन्त्रोऽप्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटादिति किम् ? राजतक्षा ।

राष्ट्राख्याद्ब्रह्मणः ॥२।१।१७१॥ राष्ट्रवाचिनः परो यो ब्रह्मन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । यः सुराष्ट्रेषु वसति सौराष्ट्रको ब्राह्मण इत्यर्थः । एवमवन्तिब्रह्मः । काशीब्रह्मः । राष्ट्राख्यादिति किम् ? देवब्रह्मा नारदः । आख्याग्रहणं राष्ट्रवाच्यर्थम् ।

कुमहद्भ्यां वा ॥२।१।१७२॥ कु महत् इत्येताभ्यां परो यो ब्रह्मन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो वा भवति । पापो[5] ब्रह्मा कुब्रह्मः, कुब्रह्मा । महान् ब्रह्मा महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महाब्राह्मण इत्यर्थः ।

शुनोऽतेः ॥२।१।१७३॥ अतिशब्दात् परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । श्वानमतिक्रान्तोऽतिश्वो वराहः जवनः । अतिश्वः सेवकः—स्वामिभक्तः । अतिश्वी सेवा । नीचा ।

गौणात् ॥२।१।१७४॥ गुणेन यः शब्दः प्रसिद्धाद्विषयादन्यत्र विषयान्तरे तत्सदृशे वर्तते ततः परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । व्याघ्र इव व्याघ्रः श्वा व्याघ्रश्वः । व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्ताविति समासः । अत एव वचनात् श्वशब्दस्य परनिपातः । एवं सिंहश्वः । वृकश्वः । पुरुषश्वः । गौणादिति पूर्वपदविज्ञानादिह न भवति—वानरः श्वेव वानरश्वा । गौणोऽयं श्वा तदन्तादट् व्याघ्रः श्वेव व्याघ्रश्वः[6] । वृकश्वः । पुरुषश्वः । गौणादिति वचनादिह न भवति, कालकः श्वा कालकश्वा समासान्तो विधिरनित्य इति वानरश्वेत्यत्र न भवतीत्येके ।

अप्राणिनि ॥२।१।१७५॥ अप्राणिनि यो गौणः श्वन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । श्वेव श्वा आकर्षः[7] श्वा इति आकर्षश्वः । फलकश्वः । शकटश्वः । अप्राणिनीति किम् ? कालकः[8] श्वेव कालकश्वा । गौणादिति किम् ? आकर्षे[9] श्वा आकर्षश्वा । कुक्कुरवचनोऽपि[10] श्वशब्दो रूढो न गौणः । तथाप्युपमानादेवेदमाकर्षश्व इत्येव भवतीत्येके । केचित् तु गौणादिति[11] नापेक्षन्ते । अपरे गौणादप्राणिनीत्येकमेव[12] योगमधीयते । तेषां व्याघ्रश्व इत्यत्रापि न भवति ।

मृगोत्तरपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥२।१।१७६॥ मृग उत्तर पूर्व इत्येतेभ्यो गौणाच्च शब्दात् परो यः सक्थिशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषादट् समासान्तो भवति । मृगस्य सक्थि मृगसक्थम् । उत्तरं सक्थि सक्थि[13] उत्तरं वा, उत्तरसक्थम् । एवं पूर्वसक्थम् । गौणात्—फलकमिव फलकं, फलकं सक्थि फलकसक्थम् । मृगपूर्वोत्तरपूर्वाच्च सक्थ्नोऽट् । [illegible] ।

---

१. नृपुंसिकानां इत्यादिना ङी । क० म० टि० । २. विपि ङ्वृत्तद्धित- क० म० । ३. तत्समा- क० म० । ४. शाला, तस्यां- क० म० । ५. 'पापकुत्सेषदर्थे कुः' इति नामलिङ्गानुशासनम्- क० म० टि० । ६. -श्वः, एवं सिंहश्वः, वृक- क० म० । ७. आकर्षश्वा आ- क० म० । "द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽक्षाक्षमिन्द्रिये ।" इत्यमरः, क० म० टि० । ८. 'अथ श्वा चित्रकोऽदः कालकोऽस्त्रियाम् ?' क० म० टि० । ९. आकर्षशब्दोऽत्र शारिवाचकः, क० म० टि० । १०. शारशब्दः शारिवाचकः, तथा प्रयोगः-"काकश्वस्था सह युक्तः क्रीडति शारिशारिः ।" इति विदग्धचूडामणिः । क० म० टि० । ११. -दि विनापेक्षन्ते । क० म० । १२. नीतीन्ते- क० म० । १३. सक्थ्न उत्तरं क० म० ।

सरोऽनोऽश्मायसो जातिनाम्नोः ॥२।१।१७७॥ सरस् अनस् अश्मन् अयस् इत्येतदन्तात् तत्पुरुषाद् समासान्तो भवति जात्यभिधेयत्वे नाम्नि च विषये । सम्भवतो विशेषणम् । जलसरसम् । मण्डूकसरसम् । एवंनामानो सरसी । मण्डूकसरसीति जातिविशेषे । उपानसमित्यन्नविशेषस्य संज्ञा । महानसं पाकस्थानम् । राज्ञ उपानसमित्येके । शोणसं जातिः । अमृताश्मः । स्थूलाश्मः । पिण्डाश्मः । कनकाश्मः । अश्मजातिविशेष एते । पिण्डाश्म इति नामेत्येके । कालायसम् । लोहितायसम् । तीक्ष्णायसम् । अयोजातिविशेषा एते । लोहितकर्णीति नामेत्येके । जातिनाम्नोरिति किम् ? परमसरः । परमानः ।

उरसोऽग्रे ॥२।१।१७८॥ अग्रं मुखं प्रधानं वा तत्र वर्तमानो य उरश्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषाद् समासान्तो भवति । अश्वा उरः अश्वोरसम् उच्यते । अश्वाः सेनामुखमित्यर्थः । अश्वानामुरः अश्वोरसं वर्जयेत् । अश्वानां मुखप्रदेशमित्यर्थः (मुख इत्यर्थः) । अश्वोरसं प्रयाति । अश्वानां प्रधानमित्यर्थः । एवं रथोरसम् । हस्त्युरसम् । अग्र इति किम् ? अश्वोरस्याघातः ।

अह्नः ॥२।१।१७९॥ अहन्शब्दान्तात् तत्पुरुषाद् समासान्तो भवति । परमाहः । उत्तमाहः । एकाहम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।

सङ्ख्यातादह्नश्च ॥२।१।१८०॥ सङ्ख्यातशब्दात् परो योऽहन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषाद् समासान्तो भवति तस्य चाहन्शब्दस्य चाह्नादेशो भवति । सङ्ख्यातमहः सङ्ख्याताह्नः, सङ्ख्याताहः । अह्नादेशार्थं वचनमट् तु सिद्धः । नकार उत्तरत्राह्नादेशार्थः सन्निपातशिष्टार्थः । अन्यथा हि अटोऽपवादो विज्ञायेत । तथा च स्त्रियामीकारो न स्यात् ।

सङ्ख्याऽव्ययसर्वांशात् ॥२।१।१८१॥ सङ्ख्यावाचिभ्योऽव्ययेभ्यः सर्वशब्दादंश एकदेशस्तद्वाचिनश्च परो योऽहन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषाद् समासान्तो भवति तस्य चाहन्शब्दस्य नित्यमह्नादेशो भवति । द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः गवः । द्व्यह्नी अष्टका । एवं त्र्यह्नः, त्र्यह्नी । द्वे अहनी प्रिये यस्य स द्व्यह्नप्रियः । त्र्यह्नप्रियः । द्वे अह्नी जातस्य द्व्यह्नजातः । त्र्यह्नजातः । अत्ययम् । अत्यह्नः । अत्यह्नी कथा । निरह्नः, निरह्नी वेला । सर्वः—सर्वाह्नः । अंशात्—पूर्वाह्नः । अपराह्नः । मध्याह्नः । सायाह्नः ।

पुण्यवर्षदीर्घसङ्ख्यातैकाव्ययात्सर्वाच्च रात्रेः ॥२।१।१८२॥ पुण्य वर्षा दीर्घ सङ्ख्यात एक इत्येतेभ्यः सङ्ख्याऽव्ययात् सङ्ख्यादिभ्यश्च परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषाद् समासान्तो भवति । पुण्या रात्रिः पुण्यरात्रः । वर्षारात्रः । दीर्घरात्रः । सङ्ख्यातरात्रः । एकरात्रः । सङ्ख्यायाः—द्वयोः रात्र्योः समाहारः द्विरात्रः । त्रिरात्रः । द्वयोः रात्र्योर्भवः द्विरात्रः । द्विरात्रा । त्रिरात्रः । त्रिरात्रा । द्विरात्रप्रियः । त्रिरात्रप्रियः । द्विरात्रजातः । त्रिरात्रजातः । अव्ययात्—अतिरात्रः । अतिरात्रा । नीरात्रः, नीरात्रा । सर्वात्—सर्वरात्रः । अंशात्—पूर्वरात्रः । अपररात्रः । अर्धरात्रः । द्वितीयरात्रः । एकग्रहणं सङ्ख्याग्रहणेनानेकत्वग्रहणार्थम् । तेन पूर्वेण सूत्रेण (?) अपि अन्यत्र । एकाहः एकाहम् । अहि अह्नोऽपग्रहणं स्त्रियां इत्यनार्थम् ।

श्वःश्रेयसर्वोवसीयस-निःश्रेयस-पुरुषायुष-गोष्ठश्व-द्विस्ताव-त्रिस्तावाः ॥२।१।१८३॥ श्वःश्रेयसादयोऽच्प्रत्ययान्ताः तत्पुरुषा निपात्यन्ते । इह श्वःशब्दोऽव्ययम्[4] पदं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् । शोभनं श्रेयः श्वःश्रेयसम् । श्वोवसीयसमित्यत्राप्य(अच्)प्रत्ययः । आशीर्विषयेऽनयोः प्रयोगः । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । श्वोवसीयसं ते भूयात् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसमनर्थरहितं कल्याणमित्यर्थः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः[5] । द्विस्तावती, द्विस्तावा । त्रिस्तावती, त्रिस्तावा । वेद्याननयोः प्रयोगः । द्विस्तावा वेदिः[6] । त्रिस्तावा वेदिः । प्रकृतिवेद्याः द्विगुणा त्रिगुणा च विकृतौ वेदिरेवमुच्यते अन्यत्रापि दृश्यते द्विस्तावोऽग्निः ।

---

१ -सीतिति क० म० । २. 'सुदिनं शोभनाहे स्यात् दुर्दिनं तद्विपर्यये ।' इत्यभिधानम् । क० म० टि० । ३. -र्थं तदशब्द- क० म० । ४. -नुपदं क० म० । ५. "गोष्ठश्वस्तु स यो हि स्थान इव स्थितः पुमान्" इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । ६. "वेदिरङ्गुलिमुद्रायां बुधेऽलङ्कृतभूतले" इति विश्वः । क० म० टि० ।

नञव्ययात् संख्याया डः ॥२।१।१८४॥ [1]नञोऽव्ययाच्च परो यः संख्याशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषात् डः समासान्तो भवति । न दश अदशाः । अनवाः[2] । न्यूना दशेत्यर्थः । गणादूर्ध्वं वैकल्ये दृश्यते । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः निस्त्रिंशः[3] खड्गः । निर्गतो निर्गतानि वर्षाणि निस्त्रिंशान्यङ्गानि । निश्चत्वारिंशानि । अत्यासन्नाः ... । ... किम् ? ... । नञ्ग्रहणं न नञ् इति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । संख्याया इति किम् ? निष्कुलम् । तत्पुरुषादिति किम् ? न विद्यन्ते नव यस्य(सः) अनविः । शोभना नव यस्य(सः) सुनविः । निर्गतस्त्रिंशतः निस्त्रिंशत् ।

संख्याऽव्ययादङ्गुलेः ॥२।१।१८५॥ संख्यायाः अव्ययाच्च परो योऽङ्गुलिशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषात्[4] समासान्तो डो भवति । द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । द्व्यङ्गुलप्रियः । त्र्यङ्गुलप्रियः । निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषादिति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । अनङ्गुलिः पुरुषः ।

बहुव्रीहेः काष्ठे टः ॥२।१।१८६॥ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः काष्ठे वर्तमानात् टः समासान्तो भवति । द्वे अङ्गुली यस्य (तत्) द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलम् । धान्यानां काष्ठकानां वा निक्षेपणं काष्ठमुच्यते । दीर्घाङ्गुली । दीर्घाङ्गुली यष्टिः । बहुव्रीहेरिति किम् ? ... परमाङ्गुलिः । अस्यङ्गुला यष्टिः । आत्माङ्गुलम् । प्रमाणाङ्गुलम् । उत्सेधाङ्गुलमिति प्रमाणाङ्गुलशब्दः[5] प्रकृत्यन्तरम् । काष्ठ इति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । टकारः स्त्रियामीकारार्थः ।

सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ॥२।१।१८७॥ स्वाङ्गार्थौ यौ सक्थिशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेष्टः समासान्तो भवति । दीर्घसक्थः । दीर्घसक्थी । गौरसक्थी । गौरसक्थः । विशालाक्षः । विशालाक्षी । कमलाक्षः । कमलाक्षी । सक्थ्यक्ष्ण इति किम् ? [6]सबाहुः । दीर्घजानुः । स्वाङ्ग इति किम् ? दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षिरिक्षुः । बहुव्रीहेरिति किम् ? परमसक्थि । उत्तमाक्षि । वामाक्षि । दक्षिणाक्षि ।

द्वित्रेर्मूर्ध्नो वा ॥२।१।१८८॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यां परो यो मूर्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेष्टः समासान्तो भवति वा । द्विमूर्धः, द्विमूर्धा । त्रिमूर्धः, त्रिमूर्धा ।

प्रमाणीसंख्याड्डः ॥२।१।१८९॥ प्रमाणीशब्दान्तात् संख्यावाचिशब्दान्ताच्च बहुव्रीहेर्डः समासान्तो भवति । स्त्री प्रमाणी येषां ते स्त्रीप्रमाणाः । भार्याप्रमाणाः कुटुम्बिनः[7] । कल्याणी[8] प्रमाण्यस्य(सः) कल्याणप्रमाणः । संख्यायाः–द्विदशाः । पञ्चदशाः । त्रिदशाः । त्रिदशाः । आसन्नदशाः । उपदशाः । उपनवाः[9] । संख्यान्तस्य ... ... न भवति । त्रिः । तुरिः । प्रियपञ्चाः ।

त्रिचतुरोपचतुरायुचतुरविचतुरसुचतुरसुप्रातसुश्वसुदिवैणिपदाजपदप्रोष्ठपदचतुरश्रशारिकुक्षाः ॥२।१।१९०॥ त्रिचतुरादयो बहुव्रीहयो डप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । सर्वमलाक्षणिकं निपातनात् सिद्धम् । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः । चत्वारः समीपे येषां ते उपचतुराः । अदृश्यमानानि–अविद्यमानानि चत्वारि यस्य स अचतुरः । विगतानि विगलितानि वा चत्वारि यस्य स विचतुरः । सुरूपाणि शोभनानि वा चत्वारि यस्य स सुचतुरः । (सु)शोभनं कर्म प्रातरस्येति सुप्रातः । (सु)शोभनं कर्म श्वोऽस्येति सुश्वः । (सु)शोभनं कर्म दिवाऽस्येति सुदिवः । एण्या इव पादावस्येति एणीपदः । पादशब्दस्य पद्भावः । एवमजपदः । प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठो गौरुच्यते । चतस्रोऽश्रयो[10]ऽस्येति चतुरश्रः । शारेरिव कुक्षिरस्येति शारिकुक्षः । निपातनाद्विषयव्यवस्था । इह न भवति चत्वारश्चत्वारोऽस्येति त्रिचत्वारिंशत्पुरुषः । उपगताश्चत्वारो येन(सः) उपचत्वाः ।

१. नञः अव्ययात्– क० म० । २. न्यूना: न्यूना नव न्यूना दशेत्यर्थः । क० म० । ३. निस्त्रिंशा इव खड्ग इव । निस्त्रिंशः खड्गः । क० म० टि० । ४. नञ् इत्यस्य समासान्तो भवति । क० म० । ५. शब्दान्तरम् क० म० टि० । ६. किम् ? सुबाहुः । क० म० । ७. गृहस्थाः । "प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमारसम्भवः क० म० टि० । ८. कल्याणी प्रमा– क० म० । ९. 'बहु भार्ये' इति संस्कृतम्– क० म० टि० । १०. "अश्रिरश्रिः यथा कोटिरस्त्रः कोणश्च कथ्यते ।" इति हलायुधः क० म० टि० ।

प्रधानस्त्री डद्भ्योऽप् ॥२।१।१६१॥ समासेनाभिधीयमानोऽर्थः प्रधानं या स्त्री तदर्थाभिधायी यो डत्प्रत्ययान्तस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति । कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । अत्र रात्रयः समासार्थः । तासु पञ्चम्यपि रात्रित्वेनानुप्रविष्टेति प्रधानम् । एवं कल्याणीदशा भार्याः । कल्याणीतुर्याः । कल्याणीतुरीयाः । कल्याणीद्वितीयाः कन्याः । बहुवचनात्कज् बाध्यते । प्रधानग्रहणं किम् ? कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । स्त्रीग्रहणं किम् ? कल्याणपञ्चमका दिवसाः । कल्याणद्वितीयकान्यहानि । डद्ग्रहणं किम् ? द्वितीय[2]कल्याणीका भार्याः । ककारः पिति तद्धित इति पुम्भावार्थः । दिनेह[3] स्त्रीत्वे निवृत्तिः कान्दत इति कप् स्त्रियामुत्पादः पुम्भावो न भवति ।

अन्तर्बहिर्भ्यां[4] लोम्नः ॥२।१।१६२॥ अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति । अन्तर्लोमानि यस्य स अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः प्रावारः[5] ।

नञ्बहोर्ऋचो माणवचरणे ॥२।१।१६३॥ नञ् बहु इत्येताभ्यामुत्तरो य ऋक्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति यथासङ्ख्यं माणवे चरणे च वाच्ये । न विद्यते ऋचोऽस्य अनृचो माणवकः । बह्वृचो ब्राह्मणः । माणवचरण इति किम् ? बह्वृक्कं सूक्तम् । ऋक्पूरब्धूःपथोऽदित्येव सिद्धे नियमार्थं वचनम् ।

भान्नेतुः ॥२।१।१६४॥ भान्तनक्षत्रवाचिनः परो यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति । मृगो नेता आसां रात्रीणां(ताः)मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । भादिति किम् ? चैत्रनेतृकाः । नेत्रेण सिद्धे नेत्रक[6]प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

नाभेर्नाम्नि ॥२।१।१६५॥ नाभ्यन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति नाम्नि संज्ञायां विषये । अकारः समासान्तो न[illegible]हिरण्यं नाभौ यस्य स)हिरण्यनाभः । [illegible] । ऊर्णनाभः[8] । वज्रनाभः । नाम्नीति किम् ? विकसितपद्मनाभः । अथोनाभं प्रहसितमिति[9] । [illegible]ोऽर्थं तिष्ठद्गुप्रभृतिषु[10] तथा पाठात् सिद्धः ।

नञ्दुस्सोः सक्थिहलेर्वा ॥२।१।१६६॥ नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परो यो सक्थि-हलिशब्दो तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् समासान्तो वा भवति । न विद्यते सक्थ्यस्य(सः)असक्थः, असक्थिः । दुस्सक्थः, दुस्सक्थिः । सुसक्थः, सुसक्थिः । अहलः, अहलिः । दुर्हलः, दुर्हलिः । सुहलः, सुहलिः । नञ्दुस्सोरिति किम् ? गौरसक्थी स्त्री । दीर्घसक्थि शकटम् । बहुहलिः पुरुषः । हलशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्र हलेः समासान्तविधानं कञ्बाधनार्थम् । तेन अहलक इति न भवति ।

असुप्रजायाः ॥२।१।१६७॥ नञादिभ्यः परो यः प्रजाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरस् समासान्तो भवति । न विद्यते प्रजाऽस्येति अप्रजाः[11] । सुप्रजाः[12] । दुष्प्रजसः ।

अल्पाच्च मेधायाः ॥२।१।१६८॥ नञादिभ्योऽल्पशब्दाच्च परो यो मेधाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरस् समासान्तो भवति । न विद्यते मेधाऽस्येत्यमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । अल्पमेधाः । अल्पमेधसौ । अल्पमेधसः । मन्दाच्च मन्दमेधा इत्येके[13] ।

धर्मादन् द्विपदात् ॥२।१।१६९॥ धर्मशब्दान्ताद् द्विपदबहुव्रीहेरन् समासान्तो भवति । साधुरिव धर्मोऽस्य(सः)साधुधर्मा । शोभनधर्मा । अनन्तो धर्मोऽस्य(सः)अनन्तधर्मा । जिनादिधर्मा । धर्मादिति किम् ?

---

१. यो डत्प्रत्य- क० म० । २. द्वितीया कल्या- क० म० । ३. कल्याणीपञ्चमेत्यत्र कल्याणीशब्द ईकारान्तो न ङित्प्रत्ययान्तः । कल्याणपञ्चमीक इत्यत्र शिरोव्ययशाज् ङित्प्रत्ययान्तः । क० म० टि० । ४. कम्बलः । "कम्बलः पटवर्षोन्महाकृष्टिनिदारणम् । स एव विपरीतश्चेन्महाकृष्टिनिवारणम् ॥" क० म० टि० । ५. [illegible]र्णा[illegible] नाम न- क० म० । ६. नेत्रशब्देन- क० म० टि० । ७. नेतृक- क० म० । ८. ऊर्णानां संस्थानं नाभौ यस्य इति विग्रहः तद्धितः । क० म० टि० । ९. -मित्यप्यमी- क० म० । १०. तिष्ठद्ग्वादि- क० म० । ११. -जाः दुष्प्रजाः, सु- क० म० । १२. -जाः सुप्रजसौ सुप्रजसः क० म० । १३. पूज्यपादस्वामिनः, महोपाध्यायचन्द्रगोमिनश्च तथा च तत्सूत्रम्- मन्दाल्पाच्च मेधाया इति- क० म० टि० ।

लक्ष्यधर्मा । द्विपदादिति किम् ? परमः स्वो धर्मोऽस्य(सः) परमस्वधर्मः[1] । कृतः सर्वधर्मो येन सः कृतसर्वधर्मः । कर्मधि[2] त्रिपदेऽपि बहुव्रीहौ समासान्तोऽवयवविज्ञानान्न भवति ।

सुहरिततृणसोमाज्जम्भात् ॥२।१।२००॥ सु हरित तृण सोम इत्येतेभ्यः परो यो जम्भशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरन् समासान्तो भवति । (सु)शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणजम्भा । सोमजम्भा[3] । सुहरिततृणसोमादिति किम् ? चारुजम्भः । मलिनजम्भः । जम्भशब्दोऽभ्यवहार्यवचनः[4] दंष्ट्रावचनो वा ।

लुब्धेन दक्षिणेर्मा ॥२।१।२०१॥ दक्षिणेर्मेति बहुव्रीहेरन्नन्तो निपात्यते लुब्धेन व्याधेन योगे । दक्षिणमङ्गमीर्मं व्रणं यस्येति दक्षिणेर्मा[5] मृगः । वेद्धुकामस्य व्याधस्य दक्षिणभागं सङ्कुचत्यपसरणमुखः स्थितः । व्याधेन वा दक्षिणभागे कृतव्रण उच्यते । लुब्धेनेति किम् ? दक्षिणेर्मं शकटम् । दक्षिणेर्मः पशुः ।

जातेरस्त्रसामान्यवति ॥२।१।२०२॥ जातिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरछस्समासान्तो भवति सामान्यवति सामान्याधारेऽन्यपदार्थे । ब्राह्मणं[6] जातिरस्य ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । शुभजातीयः । कुजातीयः । नानाजातीयः । किंजातीयो भवान् । सामान्यवतीति किम् ? बहुजातिर्ग्रामः । अत्र ग्रामो न सामान्यवान् । किं तर्हि ? व्यक्तिविशेषः । अजातीया इत्यत्र सामान्यवत्प्रतिषेधार्थम् । प्रतिषेधस्तु नञर्थः । सामान्यग्रहणं किम् ? 'कुजातिः सूतपुत्रस्य तथा कुलसामान्य ५ १' अत्र जातिशब्दो जन्मपर्यायः । न सामान्यमर्थः । विशेषस्थानीयः विशिष्टस्थानीयः । स्थानीयेऽभिमतमिति स्थानीयः यथास्थानं[9] दुर्गमिति भवतीति स्थानान्ताद्विभाषा स्थानेनेति चेदिति नारब्धम् ।

भृतिप्रत्ययान्मासात्कः ॥२।१।२०३॥ भृतौ वर्तमानाद्यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात् परो यो मासशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेः कः समासान्तो भवति । पञ्च भृतिरस्य पञ्चकः, पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः । सप्तकमासिकः[10] । त्रिंशत्कमासिकः । शत्यमासिकः । शतिकमासिकः कर्मकरः । भृतिप्रत्ययादिति किम् ? सुमासकः । भृतिग्रहणं किम् ? वर्षासु भवो वार्षिकः । वार्षिको मासोऽस्य वार्षिकमासिकः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? भृतिर्मासोऽस्य भृतिमासकः । मासादिति किम् ? पञ्चको दिवसोऽस्य पञ्चकदिवसः ।

सूत्पूतिसुरभेर्गन्धादिद्गुणे ॥२।१।२०४॥ सु उत् पूति सुरभि इत्येतेभ्यः परो यो गन्धशब्दो गुणे वर्तते तदन्तात् बहुव्रीहेरित् समासान्तो भवति । (सु)शोभनो गन्धो गुणो[11] ऽस्येति सुगन्धिः । उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः । पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिगन्धिः । सुरभिगन्धिः । सूत्पूतिसुरभेरिति किम् ? तीव्रगन्धो हिङ्गुः । कटुगन्धा वचा । गन्धादिति किम् ? सुरसः । गुण इति किम् ? शोभना गन्धाः कुष्ठतगरादयो यस्य स सुगन्ध आपणिकः[12] । इदिति तकारो निर्देशार्थः ।

---

१. धर्मो यस्य(सः)- क० म० । २. धर्मान्तेऽस्त् द्विप- क० म० । ३. 'तृणसजम्भजम्भरसोन्मुख' इति धर्मशर्माभ्युदये । क० म० टि० । ४. दन्तपर्वे तृणमिव जम्भः जम्भा यस्य(सः) तृणजम्भा । सोमश्चन्द्रस्तद्वज्जम्भो जम्भा यस्य(सः) सोमजम्भ इति महोपाध्यायवर्द्धमानः । क० म० टि० । ५. "जम्भो दंष्ट्रान्तरे दन्ते जम्बीरे भक्षणेऽपि च" इति विश्वः । क० म० टि० । ६. "दक्षिणाद्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ॥" क० म० टि० । ७. ब्राह्मणो जा- क० म० । अनेकासु करकलापादिव्यक्तिषु अनुवृत्तत्वात् ब्राह्मणशब्दो जातिशब्दः । क० म० टि० । ८. जातिस्सामान्यजन्मनोरिति वर्णसम्भूतिनीतिः । क० म० टि० । ९. स्थानीयं दु- क० म० । १०. -कः । त्रिंशकमासिकः । त्रि क० म० । ११. गुणोऽस्य स्यामिति गुणे शेषागन्तुकत्वेन गुणत्वमिति विकल्पः, तदुक्तं महोपाध्यायवर्द्धमानेन- आगन्तोरपि स्यादिष्टाः स्वस्वाभावतः कल्पस्य इच्छा न भवति । आगन्तुराचार्यः सुगन्धिः सुगन्ध इति चेति । क० म० टि० । १२. द्रव्यत्वादिति न भवति गान्धिकः- क० म० टि० ।

वाऽल्पे ||२|१|२०५|| [2]अल्पेऽर्थे यो गन्धशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित् समासान्तो वा भवति। सूपस्य गन्धः[3] स्तोकं यस्मिन्निति [illegible] ओदनः। सूपगन्धिः। सूपगन्ध ओदनः। घृतगन्धि, घृतगन्धं भोजनम्। बहुवचनादसमासान्तेऽपि [illegible] बहुव्रीहिः।

वोपमानात् ||२|१|२०६|| उपमानात् परो यो गन्धशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित् समासान्तो भवति। पद्मस्येव गन्धोऽस्येति[4] पद्मगन्धिः, पद्मगन्धः, उत्पलगन्धिः, उत्पलगन्धः। पुनर्वाग्रहणमुत्तरत्र वाऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

सुसङ्ख्याद्व्याघ्राहस्त्यादेः पादस्य लुक् ||२|१|२०७|| सु इत्येतः सङ्ख्यावाचिनो हस्त्यादिवर्जितादुपमानवाचिनश्च परो यः पादशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुक् समासान्तो भवति। सु–शोभनौ पादावस्येति सुपात्। सङ्ख्या–द्वौ पादावस्येति द्विपात्। त्रिपात्। चतुष्पात्। उपमानात्–व्याघ्रस्येव पादावस्येति व्याघ्रपात्। सिंहपात्। [illegible]पात्। कुशपात्। सुसङ्ख्याच्चेति किम्? चारुपादः। अहस्त्यादेरिति किम्? हस्तिपादः। कोलपादः। पादस्येति किम्? सुमुखः। चतुर्मुखः। व्याघ्रमुखः। हस्तिन्, कटोल, कटोलक, कण्डोल, कण्डोलक, गण्डोल, गण्डोलक, महेला, दासी, गणिका, कुसूल इति हस्त्यादिः।

वयसि दन्तस्य दतृ ||२|१|२०८|| सुसङ्ख्यादिति वर्तते। सुशब्दात् सङ्ख्यावाचिनश्च परो यो दन्तशब्दस्तस्य बहुव्रीहेरवयवस्य दतृ[5] इत्ययमादेशः समासान्तो भवति वयसि गम्यमाने। सुशोभनाः सुजाताः समस्ता दन्ता अस्येति सुदन् कुमारः। सुदती कुमारी। द्वौ दन्तावस्य द्विदन् बालः। चतुर्दन्। षोडन्[6]। वयसीति किम्? सुदन्तो [illegible]। चतुर्दन्त ऐरावतः। अत्र वयो नास्ति। अनुवृत्तिसामर्थ्याद्विकल्पस्यापीति केचित्।

स्त्रियां नाम्नि ||२|१|२०९|| स्त्रीलिङ्गे नाम्नि संज्ञायां विषये बहुव्रीहेर्दन्तस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तः। अय इव दन्ता अस्या अयोदती। फालदती। गरुडदती। एतन्नामा काचित्। स्त्रियामिति किम्? अयोदन्तः। [illegible]। नाम्नीति किम्? समदन्ती। स्निग्धदन्ती। असमासे[7] उत्तरत्र नाम्नीति एतदनुवृत्त्यर्थः।

श्यावारोकाद्वा ||२|१|२१०|| श्याव रोक इत्येताभ्यां परो यो दन्तशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेरवयवस्य दतृ इत्ययमादेशः समासान्तो भवति वा नाम्नि संज्ञायां विषये। श्यावाः[8] दन्ता अस्येति श्यावदन्, श्यावदन्तः। अरोकदन्[9], अरोकदन्तः। नाम्नीति किम्? श्यावदन्तः। अरोकदन्तः। अरोको[10] निर्दीप्तिः। निश्छिद्रता इत्येके।

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूषिकात् ||२|१|२११|| अग्रशब्दान्तात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह अहि मूषिक इत्येतेभ्यश्च परो यो दन्तशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेरवयवस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति वा। कुड्मलाग्रमिव दन्ता अस्य कुड्मलाग्रदन्। शिखराग्रमिव दन्ता अस्येति शिखराग्रदन्। कुड्मलाग्रदन्तः। शिखराग्रदन्तः। शुद्धा दन्ता अस्य शुद्धदन्, शुद्धदन्तः। शुभ्रदन्, शुभ्रदन्तः। वृषस्येव दन्ता अस्य वृषदन्, वृषदन्तः। वराहदन्, वराहदन्तः। अहिदन्, अहिदन्तः। मूषिकदन्, मूषिकदन्तः। [illegible] नित्यम्।

पूर्णाल्लुक् काकुदस्य ||२|१|२१२|| पूर्णशब्दात् परो यः काकुदशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुक् समासान्तो भवति वा। पूर्णं काकुदं[11] अस्य पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदः। पूर्णादिति किम्? [illegible]काकुदः।

---

१. [illegible] क० म० टि०। २. 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः।' इति विश्वः। क० म० टि०। ३. [illegible] क० म०। ४. पद्मस्य गन्ध इव गन्धोऽस्येत्यर्थः, क० म० टि०। ५. [illegible]। ६. [illegible], क० म० टि०। ७. स्त्रियां नाम्नीति सूत्रे क० म० टि०। ८. [illegible] क० म० टि०। ९. अरोका निर्दीप्तयः "निष्प्रभे विगतारोकौ" इत्यमरः। क० म० टि०। १०. "रोको दीप्तौ छिद्रे रोको नौकायां पशुभेदयोः" इति विश्वः। क० म० टि०। ११. "ककुत् तु काकुदम्" इत्यमरः, क० म० टि०।

काकुदः[1] ॥२।१।२१३॥ वि उद् पूर्णानां परो यः काकुदशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेरिदं लुक् समासान्तो भवति । विगतं काकुदमस्य विकाकुद् । उद्गतं काकुदमस्य उत्काकुद् । पूर्णकाकुद् । काकुदं तालु इत्यर्थः ।

त्रेः ककुदस्याद्रौ ॥२।१।२१४॥ त्रिशब्दात् परो यः ककुदशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहेरद्रौ वर्तमानस्य लुक् समासान्तो भवति । त्रीणि ककुदानि ककुदाकाराणि शिखराणि यस्य स त्रिककुदद्रिः । त्रेरिति किम् ? द्विककुदोऽद्रिः । ककुदस्येति किम् ? त्रिकूटोऽद्रिः । अद्राविति किम् ? त्रिककुदोऽन्यः ।

अवस्थायाम् ॥२।१।२१५॥ ककुदान्तस्य बहुव्रीहेरवस्थायां गम्यमानायां लुक् समासान्तो भवति । असञ्जातं ककुदमस्यासञ्जातककुद् । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुद् । युवेत्यर्थः । सन्नककुद् । कृश इत्यर्थः । यष्टिककुद् । स्थविर इत्यर्थः । उन्नतककुद् । वृद्ध इत्यर्थः । स्थूलककुद् । बलवानित्यर्थः । अवस्थायामिति किम् ? श्वेतककुदः ।

जायाया जानिः ॥२।१।२१६॥ बहुव्रीहेरवयवस्य जायाशब्दस्य जानिरादेशः समासान्तो भवति । युवतिर्जाया भार्या अस्य युवजानिः । वधूजानिः । प्रियजानिः । शोभनजानिः ।

धनुर्नाम्नि ॥२।१।२१७॥ नियमार्थमिदम् । धनुःशब्दोऽपि बहुव्रीहेरवयवः समासान्तो नाम्न्येव प्रयोक्तव्यः । शतं धनूंष्यस्य शतधनुः । दृढधनुः । नाम्नीति किम् ? शार्ङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । धनुःपर्यायो धन्वन्शब्दः स्वभावात् समासेऽस्ति । नाम्न्येवेति नियमस्त्वस्मिन् [illegible] । विपरीतस्तु[3] नियमो न भवति । नाम्नि करणं प्रतिषेधात् ।

खरखुरान्नस् नासिकायाः ॥२।१।२१८॥ खर खुर इत्येताभ्यां परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य नस् इत्ययमादेशः समासान्तो भवति नाम्नि संज्ञायां विषये । खरस्येव नासिका अस्य खरणाः । खुर इव नासिका अस्य खुरणाः । नाम्नीति किम् ? खरनासिकः । खुरनासिकः । खरादिभ्य इत्येके । तेन शितिनाः । अहिनाः । अर्चिनाः ।

नसोऽस्थूलाच्च[2] ॥२।१।२१९॥ स्थूलवर्जितात् पूर्वपदात् खरखुरशब्दाभ्यां (च) परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य नाम्नि नस इत्ययमादेशः समासान्तो भवति । द्रुरिव नासिका अस्य द्रुणसः । वाध्रीणसः । गौरिव नासिका अस्य गोनसः । खरणसः । खुरणसः । अस्थूलादिति किम् ? स्थूलनासिकः । चकारः पूर्वस्य [illegible]निवृत्त्यर्थः । नाम्नीति किम् ? दीर्घनासिकः । तुङ्गनासिकः ।

उपसर्गात् ॥२।१।२२०॥ धातुयोगे यः प्रादिरुपसर्गसंज्ञो भवति तस्मात् परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य नस इत्ययमादेशः समासान्तो भवति । उद्गता नासिका अस्य उन्नसं मुखम् । प्रणता प्रवृद्धा वा नासिका अस्य प्रणसं मुखम् । असंज्ञार्थं वचनम् ।

वेः खुख्रग्राः ॥२।१।२२१॥ उपसर्गाद् विशब्दात् परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य खु ख्र ग्र इत्येते आदेशाः समासान्ता भवन्ति । विगता नासिकाऽस्य विखुः । विख्रः । विग्रः । उपसर्गादिति किम् ? वेः पक्षिण इव नासिकाऽस्य विनासिकः ।

सम्प्राज्जानोर्ज्ञुज्ञौ ॥२।१।२२२॥ सम् प्र इत्येताभ्यां परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य प्रत्येकं ज्ञु ज्ञ इत्येतावादेशौ समासान्तौ भवतः । संहते जानुनी यस्य स संज्ञुः । संज्ञः[4] । प्रणते प्रवृद्धे वा जानुनी अस्य प्रज्ञुः । प्रज्ञः । सम्प्रादिति किम् ? द्विजानुः । सम्प्रवेशाद् यथासंख्याभावः ।

१. उत्पूर्णात् काकुदः, क० म० टि० । २. नसोऽस्था- क० म० टि० । ३. धनुश्शब्दनियमो नास्ति- क० म० टि० । ४. सम्प्रवेशात् संज्ञस्तज्जानुकः क० म० टि० ।

वोर्ध्वात् ॥२।१।२२३॥ ऊर्ध्वशब्दात् परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य वा ज्ञु ज्ञ इत्येतावादेशौ समासान्तौ भवतः । ऊर्ध्वे जानुनी यस्य ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वज्ञः । ऊर्ध्वजानुकः । ऊर्ध्वजानुः ।

सुहृद्दुर्हृन्मित्रामित्रे ॥२।१।२२४॥ सुहृद् दुर्हृद् इति सुपूर्वस्य दुःपूर्वस्य च हृदयशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवस्य यथासंख्यं मित्रे सख्यौ अमित्रे शत्रौ चाभिधेये हृद् इत्ययमादेशो निपात्यते । (सु सुष्ठु हृदयं यस्येति) सुहृन्मित्रम् । (दुर् दुष्टं हृदयं यस्येति) दुर्हृदमित्रम् । मित्रामित्रे इति किम् ? सु शोभनं हृदयं यस्य (सः) सुहृदयः कारुणिकः । दुर्-पापं हृदयं यस्य स दुर्हृदयः क्रूरः ।

स्त्रियामूधसोऽनङ् ॥२।१।२२५॥ स्त्रियां वर्तमानस्य बहुव्रीहेरूधःशब्दस्य नकारादेशः समासान्तो भवति । ङकार आदेशान्त्यविकल्पार्थः । कुण्डमिवोधोऽस्याः कुण्डोध्नी । घटोध्नी । पीवरमूधोऽस्याः पीवरोध्नी । महोध्नी गौः । स्त्रियामिति किम् ? महोधाः पर्जन्यः । बहुव्रीहेरिति किम् ? ऊधः प्राप्ता प्राप्तोधाः गौः ।

इनः कच् ॥२।१।२२६॥ इनन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां वर्तमानात् कच्प्रत्ययः समासान्तो भवति । बहवो दण्डिनोऽस्याः बहुदण्डिका [1] बहुवाग्मिका । बहुस्वामिका । बहुदासनाविका शाला । स्त्रियामिति किम् ? (बहवो दण्डिनो यस्मिन् सः) बहुदण्डी, बहुदण्डिको ग्रामः । चकारो 'न कच्' इति विशेषणार्थः ।

उरःप्रभृत्यृदित्याटः ॥२।१।२२७॥ उरस् इत्येवमादेरन्तादृकारान्तान्नित्यमाडागमो यस्मात्तदन्ताच्च बहुव्रीहेः कच् समासान्तो भवति । व्यूढमुरोऽस्य व्यूढोरस्कः । बहुसर्पिष्कः । कर्तृ—बहुकर्तृकः । बहुहर्तृकः । नित्याटः—बहुकुमारीकः । बहुब्रह्मबन्धूकः । नित्यग्रहणं किम् ? पृथुश्रीः । पृथुश्रीकः । अम्बभूः । अम्बभूकः । (लम्बभूः । लम्बभूकः) पूर्वेण स्त्रियामिति योगविभागः । उरस्, सर्पिस्, उपानह्, दधि, मधु, शालि, पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, [1]अक्षि लक्ष्मीप्रभृतिः । [2]अत्र पुमानित्यादीनामेकवचनान्तानां पाठः । तेन वचनान्तरे[3] शेषात् सिद्धनन्दिनः इति विकल्पो भवति । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । बहुलक्ष्मीः, बहुलक्ष्मीकः । क्वचिल्लक्ष्मी-शब्दमिति च प्रातिपदिके पठन्ति । लक्ष्मीशब्द एवैष लिङ्गे [4]नुआगमोऽपि कर्त्रर्थम् । शकटीके विनाशितः । शकटीकः [5]ऽनाशः । [6]तन्त्र्यादेः [7]ह्रस्वत्वादायी विधिरयं न भवति । बहुतन्त्रीः, बहुतन्त्रीकः, इत्येवमादि द्रष्टव्यम् ।

नञोऽर्थात् ॥२।१।२२८॥ नञः परो योऽर्थशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः कच् समासान्तो भवति । न विद्यतेऽर्थोऽस्य अनर्थकम् । नञ इति किम् ? अपार्थम्, अपार्थकम् ।

शेषात् सिद्धनन्दिनः ॥२।१।२२९॥ यस्य समासान्तः प्रत्यय आदेशो वा न विहितस्तस्माच्छेषाद् बहुव्रीहेः कच् समासान्तो भवति सिद्धनन्दिन आचार्यस्य । (बहवः खट्वा यस्य सः) बहुखट्वकः, बहुखट्वः । बहुमालकः । बहुमालः । शेषादिति किम् ? प्रियपथः । प्रियधुरः । व्याघ्रपात् । विप्रपात् । असति शेषग्रहणे पक्षे परत्वात् कप् स्यात् । सिद्धनन्दिन आचार्यस्य ग्रहणं विकल्पार्थम् ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यस्य शाकटायनस्य महाश्रमणसङ्घाधिपतेः कृतौ शब्दानु-
शासने वृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः [8]समाप्तिमगमत् ॥२।१॥

---

१. लक्षि क० म० । २. उरःप्रभृतिगणे क० म० टि० । ३. द्विवचनबहुवचनयोः क० म० टि० । ४. बहुगणे समाप्तयोगे क० म० टि० । ५. स्त्रसः क० म० । ६. औणादिकग्रहणात्त्वीकारान्ता ना न भवन्तीत्यर्थः क० म० टि० । ७. आदेशं विधिं भजति क० म० । ८. "समाप्तिमगमत्" इति क० म० पुस्तके नास्ति ।

[द्वितीयः पादः]

प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक् ॥२।२।१॥ समासस्येति वर्तते। समासस्य प्रत्ययस्य च निमित्तस्य सुपः श्लुग्भवति। (चित्रा गावो यस्य सः) चित्रगुः। शबलगुः। चित्र अम् गो अम् इति स्थिते तस्य समाससंज्ञा। तत्र समासावयवस्य सुपः श्लुक्। उपगोरपत्यमौपगवः। कापटवः। उपगु अम् इति स्थिते तद्धितप्रत्ययस्यावयवस्य श्लुक्। पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रीयति। वस्त्रकाम्यति। पुत्र अम् काम्य स्थिते धातुप्रत्ययान्तावयवस्य श्लुक्। समासप्रत्ययशब्दाभ्यां तदन्तस्य सुपः श्लुग्भवति। अव्ययीभावस्यैवारम्भात् प्रत्ययग्रहणे च सुपोऽन्यः प्रत्ययः परिगृह्यते। प्रकारः समासार्थः। तस्य योऽस्य अव्ययस्यैवप्रकृत्येह पृथगारम्भः श्लुकः प्रतिषेधे अन्यत्रान्तराभ्युपगमार्थः। अन्यथा हि विश्लेषे भा(पा)सर्वविषयं प्रत्यन्तरमनुमीयेत।

नोत्तरपदेऽसत्त्वे ॥२।२।२॥ अतोऽसत्त्व इति यः समास उक्तस्तद्विषयस्य सुपः पञ्चम्याम् उत्तरपदे न श्लुग्भवति। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। कतिपयान्मुक्तः। कृच्छ्रान्मुक्तः। आराद्‌गतः। अन्तिकादागतः। उत्तरपद इति किम्? स्तोकान्मुक्तिः। उत्तरार्थं च। असत्त्व इति किम्? स्तोकभयम्। स्तोकापेतः।

खितीच्येकाचोऽमः ॥२।२।३॥ इजन्तादेकाचः परस्यामः खिदन्त उत्तरपदे श्लुग्न भवति। रायम्मन्यः। नावम्मन्यः। गाम्मन्यः। नरम्मन्यः। स्त्रियम्मन्यः। ह्रियम्मन्यः। श्रियम्मन्यः। भ्रुवम्मन्यः। श्रियम्मन्यं कुलमित्यत्र श्रीशब्दः कुलेऽपि वर्तमानः स्वलिङ्गं न जहाति। वामधिविधिविति नपुंसकश्लुग्भवति। अथवा मन्यतेऽनेन विभक्तिविपरिणामः ... कुले वर्तते यथा प्रहारः हियमाम् तत्र नपुंसकश्लुगि स्त्रीयम्मन्यमिति भवितव्यम्। वृत्तिश्लुग्वचनार्थं प्रतिषेधो न नपुंसकश्लुकः। खीति किम्? स्त्रीमानी। इच इति किम्? वाङ्मन्यः। स्वम्मन्यः। ... एकाच इति किम्? कालीम्मन्यः। हरिणीम्मन्यः। एकाचोऽपि प्रातिपदिकार्थे अमः श्लुक् प्रतिषेधार्थं षष्ठी न भवति।

ओजोऽञ्जःसहोऽम्भस्तमस्तपसष्टः ॥२।२।४॥ ओजस् अञ्जस् सहस् अम्भस् तमस् तपस् इत्येतेभ्यः परस्य टस्तृतीयैकवचनस्योत्तरपदे परे श्लुग्न भवति। ओजसाकृतम्। अञ्जसाकृतम्। सहसाकृतम्। अम्भसाकृतम्। तपसाकृतम्। तपसाप्राप्तम्। तमस इत्येकेषां पाठः। तेषां तमसाकृतम्। ट इति किम्? ओजसो भावः ओजोभावः।

पुंसात्मनः ॥२।२।५॥ आत्मन्शब्दात् परस्य टो ङस उत्तरपदे परे श्लुग्न भवति। आत्मनापञ्चमः। आत्मनाषष्ठः। पूर्वाविकलात् समासः। जनार्दनः स्वात्मचतुर्थ एवेति आत्मना चतुर्थोऽस्येति बहुव्रीहिः।

मनस आज्ञायिनि ॥२।२।६॥ मनस्शब्दात् परस्य (टः) आज्ञायिन्नित्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे श्लुग्न भवति। मनसा आज्ञातुं शीलमस्येति मनसाज्ञायी। मनसश्चाज्ञायिनीत्येकेषां तत्रात्मनाज्ञायी।

नाम्नि ॥२।२।७॥ मनस्शब्दात् परस्य (टः) उत्तरपदे परे नाम्नि संज्ञायां विषये श्लुग्न भवति।

---

१. तत्पात्तुरुपभाष्यप्रत्ययावयवस्य क० म० टि०। २. समासशब्दानुवर्तनार्थः क० म० टि०। ३. अव्ययीभावस्य प्रत्ययस्य सुपः श्लुगिति सूत्रं कृते समाससुपोऽपि नाप इति श्लुकः प्रतिषेधे प्राप्ते-ऽभावित्वात् (/ अमुत्पन्नत्वात्) अप्रत्ययत्वात् प्राप्नोति। अव्ययीभावेन सह पाठान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानम्। तस्मा श्लुगिति पृथगारम्भः क० म० टि०। ४. साधार्थः क० म०। ५. पृथगारम्भाभावे- क० म० टि०। ६. हि विभाषा सर्व- क० म०। तृतीया वा सप्तम्या- क० म० टि०। ७. -र्थं प्रत्यन्तर- क० म०। अप्रत्ययत्वात् क० म० टि०। ८. नोत्तरपदे- क० म०। ९. पञ्चम्या उ- क० म०। १०. -परे श्लुग्न भवति, क० म० टि०। ११. गाम्मन्यः क० म०। श्रुवमन्यः क० म० टि०। १२. कुलं कर्तृ। तथा च श्रीशब्देन न वा भवितव्यमिति चेन्न; नः अशेषात् : क० म० टि०। १३. ईचः अनव्ययस्याजन्तस्य निर्देश उत्तरपदे श्लुगादेशो भवति क० म० टि०।

पूर्वोत्तर[1] समुद्रयोर्नाम मनसा गुप्ता मनसा गम्या । एवं नाम्ना काचित् ।

ङेव्याकरणे ॥२।२।८॥ ङेरलुगुत्तरपदे परे व्याकरणविषये नाम्नि, येन नाम्ना व्याकरणं[2] ब्याख्यायते । परस्मैपदम् । परस्मैभाषः । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषः । विभक्तिषु व्याकरणेषु संज्ञा एताः । ङेरिति किम् ? सर्वेषां नाम सर्वनाम । साधुत इति निपातनात् सिद्धम् । व्याकरण इति किम् ? परहितः ।

हलतः सप्तम्याः ॥२।२।९॥ हलन्तादकारान्ताच्च परस्याः सप्तम्या उत्तरपदे परे अलुग् भवति नाम्नि संज्ञायां विषये । त्वचिसारः[3] । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषकाः । वनेकशेरुकाः । वनेहरिद्रकाः । पूर्वाह्णेस्फोटकाः । कूपेपिशाचिकाः । हल इति किम् ? नदीकुक्कुटिकाः । भूमिपाशः । सप्तम्या इति किम् ? ऊष्मता गङ्गादित्यमनुष्यमात्रं नाम देशः । वृक्षादुत्पत्तिनदार्थानां प्रातिपदिकाद्विभक्तौ संज्ञा न पृथग्विभक्तेर्विशेषः प्रतीयते सा चेह सर्वत्रानुगता अनेकत्वलक्षणैश्चैकवचनं स्यादथम् । तत्र[4] पूर्वपदैकवचनोपादानमेव कर्तव्यमुत्तरो भवतीति बहुत्वमाश्रित्यन्तीति सतो बहुवचनेन भवितव्यमिति सप्तमीग्रहणम् । नाम्नीति किम् ? अक्षशौण्डः ।

कारे सत्याऽऽगरि ॥२।२।१०॥ राजग्राह्यं प्रजाभ्यो दानं धान्यं देयं कारः[5] । हलन्तादकारान्ताच्च परस्याः सप्तम्याः कारशब्द उत्तरपदे परे सत्याऽऽगरि देयो यः कारस्तस्मिन् विषये अलुग् भवति । यूपे[6] धान्यं भागकः । यूपशिखाबन्धः । एवं तस्मिन्नाम्नकः[7] । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । वृक्षे वीक्षाशारः (?) चान्द्रभागिः । कार इति किम् ? अभ्याहितपशुः । कारादन्यदेतद्देयम् । सत्याऽऽगरीति किम् ? गृहकरः । पूरकः । अस्यौति किम् ? अविकटौ गणः । हल इति किम् ? नद्याकार्षापणः । मद्रेकार्षापणः । नद्यांदोहः । दूर्वापुरे नाम्नीति लोके रूढो विज्ञायते । दृषद्विमापकादयश्च सत्यप्रतिकाः कारशब्द सप्तम्यन्तात्परस्याः सप्तम्याः इह विशेषात् नियमार्थं च अन्ये त्रिभिर्निबन्धैरभ्याहितपशुरित्यादिवर्जं विच्छेदः ।

मध्यान्ताद्गुरौ ॥२।२।११॥ नाम्नीति निवृत्तम् । मध्य अन्त इत्येताभ्यां परस्याः सप्तम्या गुरुशब्द उत्तरपदे परे अलुग् भवति । मध्येगुरुः । अन्तेगुरुः ।

अकामेऽमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गात् ॥२।२।१२॥ मूर्धमस्तकशब्दवर्जितात् स्वाङ्गवाचिनो हलन्तात् अदन्ताच्च परस्याः सप्तम्याः कामशब्दवर्जित उत्तरपदे परे अलुग् भवति । उरसिलोमा । शिरसिशिखः । कण्ठेकालः । वक्षेलुः । [10] पुच्छेबालिः । [11] उदरेमणिः । अकाम इति किम् ? [12] मुखे कामोऽस्य [13] मुखकामः । अमूर्धमस्तकादिति किम् ? मूर्धशिखः । मस्तकशिखः । स्वाङ्गादिति किम् ? अक्षशौण्डः । [14] गुरुकुले शाला । हल इति किम् ? अङ्गुलित्राणम् । जङ्घाबलिः ।

बन्धे घञि वा ॥२।२।१३॥ हलदन्ताभ्यां परस्याः सप्तम्या घञन्ते बन्धशब्दे उत्तरपदे परे अलुग् भवति वा । हस्तेबन्धः । हस्ते बध्यतेऽस्मिन्निति हस्तबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । घञीति किम् ? अत्रैव अलुगेव भवति । हस्तबन्धनम् । चक्रबन्धनम् । हस्तबन्धः । चक्रबन्धः । बन्धनाशीति भावः । घञ् च । हल इति किम् ? गुप्ति[15] बन्धः, कारबन्धः । स्वाङ्गादस्वाङ्गाद्वाऽयं विकल्पः ।

---

१. ०पश्चसमुद्र- क० म० । २. ०करणे व्यव० क० म० । ३. नाम्नीति समासः । क० म० टि० । ४. पूर्वपदैक- क० म० । ५. कारशिल्पधान्यपडुभागाः द्रव्यकरकोशाव्याख्याने क० म० टि० । ६. दृशाति दूर्णयति आत्मवादयतो पिष्ट्वाद्वयमिति दृषत्, अथवा अन्ये पक्षे दृषद्विदीर्णो दृशेरिति दृषत् दृषदा । क० म० टि० । ७. गुञ्जाभिः सह मिमाषः शाणो माषचतुष्टयम् । आनौ द्वौ बटकः कोलस्तौ द्वौ कर्ष उदुम्बरः ॥ लक्षं पाणितलं मौर्ये सुवर्णं कवलग्रहः । बिल्वौ डालयवकं शुक्तिः पाणितलद्वयम् ॥ क० म० टि० । ८. हालस्य च- क० म० । ९. ०कण्ठेश- क० म० । १०. पुच्छवालिः क० म० । ११. उदरेमणि क० म० । उपरस्थे चोदरे मणिः सनाभ्यमुपरि मणिः । म० म० टि० । १२. मुखे कामो क० म० । १३. मुखकामः क० म० । १४. गुरुकुलस्था क० म० । १५. गुप्तिः कारागृहे स्त्रियाम् क० म० टि० ।

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥२।२।१४॥ हलदन्तात् परस्याः सप्तम्याः कृदन्ते उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे बहुलं उलुप् भवति । स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । भस्मनिहुतम् । भस्मनिमीकृद् । प्रवाहेमूत्रितम्, उदकेविशीर्णम् । अवतप्तेनकुलस्थितम् । क्वचिद् प्रतिषेधो न भवति । मद्रचरः । सामकारः । क्वचिद् विकल्पः । शरत्काल, शरत्कालः । पाणिनन्धरेव । कुदर्श स्पृशतीति हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् । द्वितीयार्थे मन्द्रगो ।

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

तत्पुरुष इति किम् ? अक्षेषु कारकोऽस्य स अक्षकारकः । कृतीति किम् ? अक्षशौण्डः । हल इति किम् ? कुरुचरः । रात्रिचरः । नदीचरः ।

अप्सु योनिमतिचरजेऽप्सः ॥२।२।१५॥ अप इत्येतस्मात् परस्याः सप्तम्याः अप्रत्यये योनि मति चर ज इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उलुप् (न) भवति । अप्सुभवः । अप्सुभव्यः । अप्सुयोनिः । अप्सुमतिः । अप्सुचरः । अप्सुजः ।

दिवप्रावृड्वर्षाशरत्कालाज्जे ॥२।२।१६॥ दिव् प्रावृष् वर्षा शरद् काल इत्येतेभ्यः परस्याः सप्तम्याः ज इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे उलुप् भवति । दिविजः । प्रावृषिजः[1] । वर्षासुजः । शरदिजः । कालेजः ।

क्षारवरशरवर्षाद्वा ॥२।२।१७॥ क्षार वर शर वर्ष इत्येतेभ्यः परस्याः सप्तम्याः ज उत्तरपदे उलुप् वा न भवति । क्षारेजः, क्षारजः । वरेजः, वरजः । शरेजः, शरजः । वर्षेजः, वर्षजः ।

शयवासिवासेऽकालात् ॥२।२।१८॥ अकालवाचिनः शब्दात्[2] इत्येतेभ्यः परस्याः सप्तम्याः शय वासिन् वास इत्येतेषूत्तरपदेषु वा उलुप् भवति । बिलेशयः, बिलशयः । वनेवासी, वनवासी । ग्रामेवासः, ग्रामवासः । अकालादिति किम् ? पूर्वाह्णशयः । अपराह्णशयः । हल इत्येव । गुहाशयः । भूमिशयः ।

कालात्तनतरतमकाले ॥२।२।१९॥ हलन्तात् कालवाचिनः परस्याः सप्तम्याः[3] तरे तमे च तनटि च प्रत्ययेषु कालशब्दे चोत्तरपदे परतः उलुप् वा भवति । [4]पूर्वाह्णेतरे । अपराह्णेतराम् । अपराह्णतरे । पूर्वाह्णेतमाम् । पूर्वाह्णतमे । अपराह्णेतमाम् । अपराह्णेतमे[5] । पूर्वाह्णेतनः, पूर्वाह्णतनः । अपराह्णेतनः, अपराह्णतनः । पूर्वाह्णेकाले, पूर्वाह्णकाले । अपराह्णेकाले, अपराह्णकाले । कालादिति किम् ? शुक्लतरे । कालादिति स्वरूपग्रहणं न भवति तदर्थस्याभावात् । तनतट्काल इति किम् ? मध्याह्नकल्पे । तनडिति टकारः प्रत्ययादिविशेषणार्थः । तरतमादिनिमित्ते प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रस्य ग्रहणम् । तमबन्तस्य प्रत्यय[6]ग्रहणात् । हल इति किम् । रात्रितरायाम् ।

नेन्सिद्धस्थे ॥२।२।२०॥ इन्नन्ते सिद्ध स्थ इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः परस्याः सप्तम्याः[7] उलुप् न भवति । [illegible] । स्थण्डिलशायी । स्थण्डिलशायी । सांकाश्यसिद्धः । समस्थः । विषमस्थः । [illegible] । [illegible] । इति । तस्मात् तत्पुरुषे कृति बहुलम् । [8]अत्रात्र समासे प्रतिषेधः योनिमतिचरजे इत्यादि विधिविकल्पः[9] प्रतिषेधानुकरणं तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यस्यैव प्रपञ्चः । ते तु विधयः सुखप्रतिपत्त्यर्थाः[10] स्वरूपं तत्त्वतः ।

ब्राह्मणाच्छंसिनि सत्त्वजनुषाल्पकोषु स्वरदिवोदासदेवानांप्रियाः ॥२।२।२१॥ ब्राह्मणाच्छंसी इत्यादयः शब्दाः उलुप्[11] निपात्यन्ते । ब्राह्मणाद् अन्यद् गृहीत्वा शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विक्

---

1. 'प्रावृषि तु प्रावृषिजः' क० म० टि० । 2. 'स्यात् केवलः प्रावृषिजः' क० म० टि० । 3. -तः परस्याः क० म० । 4. भवति । पूर्वाह्णेतराम् । पूर्वाह्णेतरे । क० म० । 5. -राह्णतमे क० म० । 6. -हणम् । न तदन्तस्य क० म० । 7. उक्तो धर्मः सामान्यतः क० म० टि० । 8. -त्रयो सप्तम्याः क० म० । 9. -त्वप्रतिक्रि- क० म० । 10. -निर्देशी क० म० । 11. इलुक्रिया नि- क० म० ।

विशेष उच्यते अत्र पञ्चम्याः स्लुगभावः । पुंसः अनुजा पुंसानुजा कन्या ।[1] अनुजा अनुजा अन्यः अनुजान्यः । अविकृताक्षो आत्मन उच्यते । अत्र तृतीयायाः(स्लुगभावः) । अन्यहस्वे[2] स्लुग्भवत्येव । पुमांसमनुजाता पुमनुजा । गोषु[3] वस्तु चरतीति गोषुचरः । अत्र सप्तम्याः[3] । दिवः दासः दिवोदासः । दिवोदास नाम कश्चित् (पुरुषः) । देवानां प्रियः, अत्र षष्ठ्याः निपातनं प्रसिद्धमुपलक्षणार्थम् ।

षष्ठ्या आक्रोशे ॥२।२।२२॥ हलतः कृतीति च निवृत्तम् । आक्रोशे गम्यमाने षष्ठ्या उत्तरपदे स्लुग्न भवति । चौरस्यकुलम् । दास्याःभार्या । दास्याःपतिः । अन्यत्र चौरकुलम् । दासकुलम् । तत्त्वाख्याने न भवति ।

पुत्रे वा ॥२।२।२३॥ आक्रोशे[4] गम्यमाने पुत्रशब्दे उत्तरपदे षष्ठ्याः स्लुग्वा न भवति । दास्याः पुत्रो दासीपुत्रः । वृषल्याः[5] पुत्रो वृषलीपुत्रः । आक्रोश इति किम् ? दासीपुत्रः । पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पः ।

वाग्दिक्पश्यतो युक्तिदण्डहरे ॥२।२।२४॥ वाक् दिक् पश्यत् इत्येतेभ्यः परस्याः षष्ठ्या यथासंख्यं युक्तिदण्डहरेषूत्तरपदेषु स्लुग्न भवति । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः[6] । पश्यत इत्यनादरे षष्ठी । पश्यन्तमनादृत्य हरतीति पश्यतोहर[7] उच्यते । आमुष्यपुत्रिका । आमुष्यकुलिकेत्यत्र[8] वुञि चौरादौ तथा पाठात् स्लुक् । आमुष्यायण[10] इति फाणि नडादिषु तथा पाठात् ।

शेपपुच्छलाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः ॥२।२।२५॥ श्वन्शब्दात् परस्याः षष्ठ्याः शेप पुच्छ लाङ्गूल इत्येतेषूत्तरपदेषु नाम्नि संज्ञायां विषये स्लुग्न भवति । शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । नाम्नीति किम् ? श्वशेपः । श्वपुच्छम् । श्वलाङ्गूलम् । एषु शेपपुच्छलाङ्गूलेष्विति विभक्त्य सिंहस्य शेपः । सिंहस्य लाङ्गूलम् । सिंहस्य पुच्छमित्युदाहरन्ति ।

गोष्पदं सेवितप्रमाणे ॥२।२।२६॥ गोष्पदमिति षष्ठ्याः स्लुगभावः षत्वं च निपात्यते सेविते प्रमाणे चार्थे । गोष्पदो देशः । यत्र गावः पदानि न्यस्यन्ति स गोभिः सेवितो ग्रामसमीपादिदेश उच्यते ।[11] प्रमाणं गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । अत्र गोष्पदमात्रपरिमेयत्वं परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति । सेवितप्रमाणे इति किम् ? गोपदम् ।

असेविते ऽगोष्पदम् ॥२।२।२७॥ न विद्यते सेवितं गोपदं यस्मिन् तदगोष्पदमिति निपात्यते । अगोष्पदान्यरण्यानि विशदमुपलक्षितम् । कस्मिंश्चिदगोष्पदकामनीहकाराभिः गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदे विज्ञायमाने यत्र गवां प्रचारो न गोभिः सेवितत्वं स्यात् । यथा अक्षुण्ण इति यत्र क्षुण्णगुणप्रसङ्गः स उच्यते । नागमाऽसाम्भादिः यत्र च गवामत्यन्ताभावस्तत्र न स्यात् तत्र यथा स्यादित्येवमर्थमिदं वचनम् ।

ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे ॥२।२।२८॥ ऋकारान्तानां विद्याकृते योनिकृते च सम्बन्धे निमित्ते इति प्रवर्तमानानां सम्बन्धिनाः षष्ठ्याः विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्त एवोत्तरपदे स्लुग्न भवति । होतुःपुत्रः । होतुरन्तेवासी । पितुः पुत्रः । पितुरन्तेवासी । ऋतामिति किम् ? आचार्यपुत्रः । मातुलान्तेवासी । बहु-

1. अन्यस्मात्तु स्लुग् क० म० । २. गोष्ठाद्युदस्य प्रत्यर्थवाचकत्वम् । क० म० टि० । ३. स्लुगभावः क० म० टि० । ४. "शापोऽभिशापे आक्रोशः कार्ये स्याद्विलक्षणम् ।" इत्यभिधानम् । क० म० टि० । ५. दासीपर्यायः अथवा वृषली कन्यका रजस्वला, नियमात्मनुकासु च ।" क० म० टि० । ६. 'यः पश्यतो हरत्यर्थं स चौरः पश्यतोहरः ।' इति अभिधानमभिः । ७. "नविप्रम्य परे न सन्ति पश्यतोहराः" इति नीतिवाक्यामृते । क० म० टि० । ८. त्वमामुष्यपुत्रिका कि न किं वा नामुष्यकुलिका ? येनैवमुत्कर्षो भूत्वा यास्यसत्कुलस्य महिलात् ॥ इति पूर्वपुराणे । क० म० टि० । ९. -लिकेति वुञि चौ- क० म० । १०. "आमुष्यायण उच्यते यः प्रख्यातकुलात् पितुः ॥" इत्यभिधानम् । क० म० टि० । ११. प्रमाणगो- क० म० ।

वचनं विद्यासम्बन्धस्य विद्यासम्बन्धे, योनिसम्बन्धस्य योनिसम्बन्धे, इति यथासंख्यप्रतिपत्त्युदासार्थम्[1], अत एव च विद्यायोनिसम्बन्ध इति, उभयविशेषणम् । षष्ठ्युत्तरार्थी । विद्यायोनिसम्बन्ध इति किम् ? भर्तृगृहम् । पूर्वपदविशेषणं किम् ? भर्तृशिष्यः । भर्तृपुत्रः । उत्तरपदविशेषणं किम् ? होतृधनम् । पितृधनम् । पितृगृहम् ।

स्वसृ[2]पत्योर्वा ।।२।१।८९।। विद्यायोनिसम्बन्धे वर्तमानानामृकारान्तानां षष्ठ्याः स्वसृ पति इत्ये[3]तयोर्विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्तयोरुत्तरपदयोः लुग्वा न भवति । होतुःस्वसा होतृस्वसा । पितुःस्वसा, [4]पितृस्वसा । मातुःस्वसा, मातृस्वसा । दुहितुःपतिः, दुहितृपतिः । ननान्दुः[5]पतिः, ननान्दृपतिः । विद्यायोनिसम्बन्ध इति किम् ? भर्तृस्वसा । होतृपतिः । पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पः ।

मातरपितरं द्वन्द्वे वा ।।२।१।९०।। मातृपितृशब्दयोः पूर्वोत्तरपदयोर्द्वन्द्वे मातरपितर इति ऋकारस्य अरभावो निपात्यते । माता च पिता च मातरपितरौ । मातरपितराभ्याम् । मातरपितरयोः । मातापितरौ । मातापितृभ्याम् । मातापित्रोः । शब्दरूपापेक्षो[6] नपुंसके वचननिर्देश उत्तरपदस्य अरभावाभिव्यक्त्यर्थः । इह नायमृणानुत्तरस्य चेति नास्ति ।

आङ् ।।२।१।९१।। विद्यायोनिसम्बन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानानामृकारान्तानां यो द्वन्द्वस्तस्योत्तरपदे परे पूर्वस्य आङ् आकारादेशो भवति । ङकार आदेशार्थः । होता च पोता च होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्तृप्रतिहर्तारौ । मातापितरौ[7] । याताननान्दारौ । होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च होतृपोतृनेष्टो-द्गातारः[8] । ऋतामिति किम् ? गुरुशिष्यौ । [9]द्वन्द्वविशेषणं किम् ? पितृपितामहौ[10] । विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्त इति किम् ? कर्तृकारयितारौ । विद्यायोनिभ्यां सम्बन्ध एतयोरेव मिथो विज्ञायते इतीह न भवति—देवदत्तस्य स्वसृदुहितरौ । देवदत्तस्य पितृभ्रातराविष्यते यद्यपि भ्राता देवदत्तस्य भ्राता भवन् पितरमपेक्षते तज्जनितस्य तथाभावात्, पिता तु पिता भवन् न भ्रातरमपेक्षते होतापोतारौ, मातापितरावित्यत्र तु होत्रादयस्तथा भवन्तः[11] परस्परमपेक्षन्ते स्वकर्माणि यागे प्रवर्ते च सहितानामेव प्रवृत्तेस्तत्कर्मनिमित्तश्च तेषां तथा व्यपदेशः । स्वसादुहितराविति केचित् ।

पुत्रे ।।२।१।९२।। विद्यायोनिसम्बन्धे निमित्ते सति प्रवर्तमानानां यो द्वन्द्वस्तत्र पुत्रशब्द उत्तरपदे ऋकारान्तानामाकार आदेशो भवति । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ।

इन्द्रासोमादिषु देवतानाम् ।।२।१।९३।। इन्द्रासोम इत्येवमादिषु देवतावाचिषु द्वन्द्वेषूत्तरपदे पूर्वपदस्याकारो भवति । इन्द्रश्च सोमश्च इन्द्रासोमौ । अग्नावरुणौ । इन्द्रापूषणौ । इन्द्राबृहस्पती । मित्रावरुणौ । सूर्याचन्द्रमसौ । [12]शुनासीरौ । अग्नामरुतौ । अग्नेन्द्रौ । अग्नाविष्णू । इन्द्रासोमादिष्विति किम् ? ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । अग्निवायू । वाय्वग्नी । इन्द्रवायू । विष्णुशक्रौ । सूर्यचन्द्रौ । दिवाकरनिशाकरौ । आदिशब्दः प्रकारार्थस्तद्द्योतनार्थं बहुवचनम् । उत्तरपदे परे दृश्यमानाकारत्वं प्रकारः । देवतानामिति किम् ? इन्द्रसोमौ माणवकौ ।

---

1. -प्रतिपत्त्युदासार्थम् क० म० । 2. ''स्वस्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ।'' इति नामलिङ्गानुशासनम् । क० म० टि० । 3. -त्येतयो- क० म० । 4. पितृष्वसा क० म० । 5. 'ननान्दा तु स्वसा पत्युः' क० म० टि० । 6. रूपापेक्षो क० म० । 7. -रौ । मातादुहितरौ या- क० म० । 8. -तारः । अनानुत्तरपदमिति नेष्टृशब्दः होता च पोता च नेष्टोद्गातारौ च होतृपोतानेष्टोद्गातारः । होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इत्ता- क० म० । 9. 'ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति सर्वं विशेषणम्' क० म० टि० । 10. अत्र पितामहशब्दस्य अकारान्तत्वादस्तां द्वन्द्वो न भवति । क० म० टि० । 11. होता भवन् पोता भवन् इति अध्याहार्यम् । क० म० टि० । 12. शुनासीरौ- क० म० । शुनासीर इति च 'विदुघवृत्रासमरविन्द्रपर्याये' क० म० टि० ।

षोमवरुणेऽग्नेरीः ॥२।२।३४॥ अग्निशब्दस्य षोम वरुण इत्येतयोरुत्तरपदयोर्देवताद्वन्द्वे ईकारादेशो भवति। अग्नीषोमौ। अग्नीवरुणौ। सोमेऽपि एव निपातनादग्नेरीकारे षोमशब्दस्य षत्वं विज्ञायते। देवताद्वन्द्व इति किम्? आग्निवारुणम्। देवतानामिति किम्? अग्निसोमौ माणवकौ।

नात्यविष्णुच्छन्दे ॥२।२।३५॥ अग्निशब्दस्य अति आदेरकारे विषयभूते विष्णु इन्द्र इत्येतद्वर्जित उत्तरपदे देवताद्वन्द्वे ईकारो न भवति। आग्निमारुतं कर्म। आग्निवारुणीमनड्वाहीम्। अविष्ण्विन्द्रग्रहणाद् आकारस्यायं प्रतिषेधः। अतीति किम्? अग्नीमरुतौ। अग्नीवरुणौ। आदित्यादेरकारोऽत्र गृह्यते नान्तस्य प्रतिपदोक्तत्वात्। अविष्ण्विन्द्र इति किम्? आग्नावैष्णवम्। आग्नेन्द्रम्।

उषासोषसः ॥२।२।३६॥ उषस् इत्येतस्योत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे उषासा इत्ययमादेशो भवति। उषश्च सूर्यश्च उषासासूर्यम्। उषासानक्तम्। उषासानक्तेन। नक्तशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्त्यनव्ययम्।

दिवो द्यावा ॥२।२।३७॥ दिव् इत्येतस्योत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे द्यावा इत्ययमादेशो भवति। द्यावाक्षामे। द्यावावर्षे। द्यावाभूमी। द्यावाचन्द्रे।

दिवस्पृथिव्यां वा ॥२।२।३८॥ दिव् इत्येतस्य पृथिवी इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे दिवस् इत्ययमादेशो भवति। दिवस्पृथिव्यौ। द्यावापृथिव्यौ। सकारनिर्देशाद्रुत्वं न भवति। दिवः पृथिव्यामिति पाठः। तत्र दिवःपृथिव्यौ।

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ॥२।२।३९॥ वर्चस्कादिष्वर्थेष्ववस्करादयः शब्दाः सपान्तपूर्वपदाः साधवो वेदितव्याः। आदिशब्दः प्रकारार्थः। अवकीर्यत इत्यवस्करः। वर्चस्कमन्नमलम्, तत्सम्बन्धाद्देशोऽपि अवस्करः। अपस्करो रथाङ्गम्। कुस्तुम्बुरु धान्यम्। आतिः। अपरस्पराः क्रियासातत्ये। आश्चर्यमद्भुतम्। अविस्पष्टा वाक्, सहायः पुरोगामी, अतिमुक्ता वा। प्रस्कण्व ऋषिः। हरिश्चन्द्र ऋषिः। मा क्रियते प्रतिषिध्यतेऽनेनेति मस्करो वेणुर्दण्डो वा माकरणशीलः। मस्करी परिव्राजकः। स ह्याह मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति। कास्तीरं नगरम्। अजस्तुन्दं नगरम्। कारस्करो वृक्षः। पारस्करो देशः। रथस्पा नदी। किष्कुरं प्रहरणम्। किष्कुप्रमाणम्। किष्किन्धः पर्वतः। किष्किन्धा गुहा। आस्पदं प्रतिष्ठा। तस्करश्चौरः। बृहस्पतिर्देवता। वनस्पतिर्वृक्षः। प्रायश्चित्तम्। प्रायश्चित्तिः। अतिसारोऽपथ्यम्। एतान्यपि सपान्तानि परस्कारानि। परस्शब्देन समानार्थः। परश्शब्दः सान्त इत्येके। राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः।

---

१. आदेराकारे क० म०। "आदेश्चैत्वाचोरित्याद्यन्तादेशाकारे" क० म० टि०। २. कारो गृह्य- क० म०। ३. -न्तस्य प्रति- क० म०। ४. "उषा स्याद् अन्तोऽपि आप इत्यपि दृश्यते।" इति रभसः। क० म० टि०। ५. -वर्षे। क० म०। ६. -कारस्याविकारनिर्दे- क० म०। ७. -वस्करा- क० म०। ८. -वस्करादि- क० म०। ९. -स्तम्भाधातो- क० म०। "देवासुरमनुष्येषु न तं पश्यामि पूरुषम्। अवनावस्करि स्त्रीणां यस्य नोन्मथितं मनः॥" क० म० टि०। १०. रथाङ्गम्, क० म०। ११. -पविजातिः, क० म०। १२. अपरस- क० म०। "कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः" इत्यमरः। अपरे च परे च अपरस्परे इति। अपरस्परा इति सर्वाधिविकल्पः।" क० म० टि०। १३. "प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्" क० म० टि०। १४. "आश्चर्ये पश्चाद् अद्भुतम्" क० म० टि०। १५. -स्कण्व ऋषिः, क० म०। १६. -श्चन्द्र ऋषिः, क० म०। १७. मस्करी क० म०। १८. कास्तीरं क० म०। १९. अजस्तुन्दं क० म०। २०. "कारस्करः" क० म० टि०। २१. रथस्पा नदी। क० म०। २२. किष्कुप्रमा- क० म०। २३. किष्किन्धगु- क० म०। २४. -निर्वृक्षः क० म०। २५. अतिचारस्तो- क० म०। २६. परश्श- तान्यस्ते येषां परा सङ्ख्या शताधिका। क० म० टि०।

सर्वादिः सर्वोऽङ्युपि पुमान् ॥२।२।४०॥ सर्वादिः सर्वोऽङ्युपि पुमान् भवति पुंशब्दस्येव तस्य रूपं भवतीत्यर्थः, न चेत् ङ्याः पूर्वो भवति । सर्वस्यै प्रियः सर्वप्रियः । भवत्याः पुत्रो भवत्पुत्रः । एकस्याः क्षीरम् एकक्षीरम् । एकस्या आगतं एकरूप्यम् । एकमयम् । तस्यै प्रकुरुष्व तस्मै । तथा । तस्यां वेलायां तदा । तर्हि । सर्वस्मिन्काले सर्वदा । सर्वथा । एकदा । सर्विका भार्याऽस्य सर्वकभार्यः । विश्वकभार्यः । सर्वा प्रियाऽस्य सर्वप्रियः । सर्वभक्तिः । सर्वादिरिति किम् ? कन्यापुरम् । कुमारीनिवासः । सर्व इति प्रतिषेधविषयेऽपि यथा स्यादिति । अङ्युपीति किम् ? सर्वस्यै गभिणीभूतपूर्वायै । अत्र पूर्व इह उत्तरपदं इति नास्ति ।

मानिस्त्र्यैकार्थ्ये स्त्र्यन्यतोऽनूः ॥२।२।४१॥ अन्यतो निमित्तवशात् यः शब्दः स्त्रीलिङ्गः, अनूः, ऊङ्प्रत्ययान्तो न भवति स मानिन् इत्येतस्मिन् स्त्रीलिङ्गे ऐकार्थ्ये समानाधिकरणे उत्तरपदे परे पुमान्[1] पुल्लिङ्गो भवति । पुंशब्दस्येव तस्य रूपं भवतीत्यर्थः । दर्शनीयमानी अयमस्याः । दर्शनीयमानिनी इयमस्याः । शोभना भार्याऽस्य शोभनभार्यः । प्रसूतभार्यः । प्रजातभार्यः । गर्भभार्यः । पटुभार्यः । श्येतभार्यः । युवजानिः । व्रतपिण्ड-वृन्दारिका । धातपिण्डवृन्दारिका । अङ्कल्पौ[4] वृन्दारिका[5] अङ्कल्पवृन्दारिका । गर्गवृन्दारिका । कपोतपाका वृन्दारिका कपोतपाकवृन्दारिका[6] । ऐतिकायनी वृन्दारिका । पौलकिरूपवृन्दारिका । पट्वीमृद्वयौ भार्ये यस्य पट्वीमृदुभार्यः । अत्र पटवीत्यस्य उत्तरपदं मृद्वीत्यस्य अन्तरेण सामानाधिकरण्यं पूर्वस्य तु व्यवधानान्न भवति । मानिस्त्र्यैकार्थ्य इति किम् ? कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । नान्तिपूर्वग्रहणस्य[7] वैसमानाधिकरण्यार्थं च । स्त्रीग्रहणं किम् ? कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधानाः । कल्याणीप्रमाणाः । एकार्थग्रहणं किम् ? कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । स्त्रीति किम् ? ग्रामणीकुलम् । ग्रामणी दृष्टिरस्य ग्रामणीदृष्टिः । अन्यत इति किम् ? [8]दृढीभार्यः । द्रोणीभार्यः । अनार्षतः शब्दस्यापत्ये कष्टवद्रोणशब्दौ प्राप्नुतः । अनूरिति किम् ? ब्रह्मबन्धूभार्यः । वामोरूभार्यः । [9]कदलीवृन्दारिका ।

ञिति तद्धिते ॥२।२।४२॥ अन्यतः स्त्र्यनूः ञिति तद्धिते अवयवे परतः पुमान् भवति । यथा[10]— अजाया हितम् अजाय्यं यूथम् । अजका पूर्विका । अपरद्[13]—दर्शनीयतरी । बहुच्—बहुलिका बहुतः । कल्प्—बहुपटु । पाशप्—दर्शनीयपाशा । तमप्—दर्शनीयतमा । तरप्—दर्शनीयतरा । रूपप्—दर्शनीयरूपा । कल्पप्—दर्शनीयकल्पा । देश्यप्—दर्शनीयदेश्या । कुत्सितादौ कप्—दारदिका । अप्—कल्याणीपञ्चमाः रात्रयः । [14]अपि समासान्ते कृते एकस्य पञ्चमशब्दस्य पुम्भावे सति स्त्र्युत्तरपदं नास्ति इति पूर्वपदस्य पुम्भावाभावः । ञितीति किम् ? पट्व्याः स्वम् । पट्वीमयम् । पटुजातीया । पटुदेशीयेत्यत्र[15] कृदग्रहणात्र्यवति । तद्धित इति किम् ? पट्वी[16] (पट्वीकृ) । बह्वीषु । कुमारायते कुमारी । एनी एतायते । श्येनी श्येतायते इति एतादीनि विकल्पसामर्थ्याद्भवति । हिल्वल्[17] मघमासा पञ्चवर्षा दशवर्षा इति च ।

ऊगारिगस्य पञ्चित्य ॥२।२।४३॥ अन्यतः स्त्र्यनूर्जातिश्चान्या च पञ्चकादौ यकारादौ च तद्धिते विषयभूते तत्कारणभूते तद्धितानामन्ते पुमान् भवति । ऋष्—एणीमाचष्टे एतयति । श्येतयति । पट्वीमाचष्टे पटयति । लवयति । अण्—...... भार्या गार्गिको गामकः । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अति-

1. मानिग्रहणं : "अभिमानं सुष्ठुमानाय पुंसि लिङ्गे (शब्दः) प्रवर्तते । स्त्रीयपुत्री तदेव स्यात् तद्धि मानिन्युंस्वकम् ॥" क० म० टि० । २. "चारु इक्षुर्ण च रुचिरं मनोहरं वल्गुवन्धुरम् । दर्शनीयं मनोज्ञं च चित्तदर्शयितारि च ॥" इति धनञ्जयः । क० म० टि० । ३. 'जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ।' इत्यमरः क० म० टि० । ४. आङ्कल्पौ वृ- क० म० । ५. अङ्कल्प- क० म० । ६. पाकयक्षू- क० म० । ७. नान्तिपूर्वग्रहणस्य वृन्दारिका इति- क० म० । ८. शुद्धशब्दस्यौ- क० म० । ९. -ग्रैमसना- क० म० । १०. 'रुसौ कस्तुरिकायां च कदल्यामप्युदाहृता ।' इति विश्वः । क० म० टि० । ११. -न्यू- वृन्दारिका- क० म० । १२. नेति पञ्च अ- क० म० । १३. प्वरद्- क० म० । १४. प्रत्ययं- क० म० । १५. नागरीरूपाऽऽदेशोऽस्त्विकारेऽस्मिन्नर्थे इति- क० म० टि० । १६. सुपि परेऽपि तद्धितप्रत्ययो न भवति, क० म० टि० । १७. पूर्णुल्- क० म० ।

शयेन पट्वी पट्विका । पटीयसी । चि—एन्यां साधुः एन्यः । श्यैत्यः । श्यैन्याः भावः श्यैत्यम् । लौहित्यम् । जाति-ग्रहणं जातिशब्दनिवृत्त्यर्थम् । इति तद्धितस्वकारोऽप्यर्थिः कर्तव्यः । अकृते हि जातेरेव पुम्भावः स्यात् । 'ष्यङ्वोति किम् ? कठीन्यम् । पाटीभवत् । पट्वीस्त्वम् । पट्वीमत्वम् । तापवत इति तापवतशब्दस्य तापवती-शब्दस्य वा 'भाष्यकारी' इति निपातनात्स्वतन्त्रसूत्रिः । कौण्डिन्य इति कौण्डिन्यागस्त्ययोरिति निपात-नात् । ष्यङ्वोति विध्यन्तमप्यर्थवत् किम् ? पट्व्याः भावः पाटवम् । मार्दवम् । अत्र प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव पुम्भावे 'उत्सादिभ्यः' इति अण् भवति । णित्वगुणवत्तद्धितार्थम् । तद्धित इति किम् ? एन्यः । एनीयति ।

ङेऽग्निः ॥२।२।४४॥ अग्नेः स्त्र्याम् [illegible]ऽग्निरेव पुमान् भवति । अग्नायी देवताऽस्य आग्नेयः स्थालीपाकः[1] । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् । इह न भवति—एणीयाः अपत्यं ऐणेयो शौणेयः ।

गुणवचने ॥२।२।४५॥ अगुणवचनः स्त्रीगुणवचनाः स्त्र्यन्तस्य तद्धिते परतः पुमान् भवति । पट्व्याः भावः पटुत्वम्, पटुता । श्येन्याः भावः श्येतत्वम्, श्येतता[2] । गुण इति किम् ? कठीत्वम्, कठीता । स्वत इति किम् ? पट्वीत्वम् । पट्वीमयम् ।

बह्वल्पार्थे शसि ॥२।२।४६॥ बह्वर्थेऽल्पार्थे च शसि तद्धिते पुमान् भवति । बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि । अल्पाभ्यो देहि अल्पशो देहि ।

मृगक्षीरादिषु ॥२।२।४७॥ मृगक्षीरादिषु समासेषु यत्पूर्वपदं तदनेकार्थेऽप्यर्थे चोत्तरपदे पुमान् भवति । मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम् । मृगपदम् । मृगशावः । [3]कर्कट्याः अण्डं कर्कटाण्डम् । मयूराण्डम् । काका-ण्डम् । काकशावः । मृगक्षीरादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । मृगक्षीरादिषु स्त्रीपूर्वपद विवक्षितत्वात् सिद्धम् । वस्त्वनिके तु पुम्भाव एवमादीन स्त्रीशब्दस्य निर्वर्तितत्वात्, यत्रापि विशिष्टलिङ्गशब्दसमन्वयस्तेनाभिहिते तत्रापि निवृत्तिः प्राप्नोति । मृगा इदं न [4]मृगस्येत्येते ।

नाजातेश्च् तद्धितोऽरक्तविकारेऽरित्स्वार्थे ॥२।२।४८॥ अजः स्वाङ्गे, धान्, ईय् च कृतो यस्मिन् तद्धिते तदन्तःशब्दं स्त्र्यन्तः स्वाङ्गं च अरक्तविकारे च उत्तरपदे परे न पुमान् भवति, न चेत् सौजादेश् तद्धितो रक्तविकारे चार्थे विहितो भवति । मथुरीभार्यः[5] । कार्तवीर्यीभार्यः[6] । वैदिशीभार्यः[7] । स्रौघ्नीभार्यः[8] । माथुरीभार्यः । माथुरीपाशः । माथुरीदेशः । अजातेरिति किम् ? शोभनतरभार्यः । अर्धप्रस्थ-भार्यः । [9]अर्धप्रस्थे भवा अर्धप्रस्थी । अजग्रहणं किम् ? वैयाकरणभार्यः[10] । तापस्त्रार्थः । आरेत्ग्रहणं किम् ?

1. चरुस्थालीं समुद्धृत्य हस्ताभ्यामानतः सुमनाः । निशानुत्य क्षणं धृत्वा तत्स्थाने स्थापयेत्पुनः । प्रथममग्निमुखं कुर्यात् स्थालीपाकान्तमुत्तमम् । यत्रापि च्युतमूलस्थाण्डिलेऽग्निपुरं लिखेत् । तत्राग्निकुण्डले चुल्ल्यां स्थालीं सजलकापूर्णाम् । आरोप्य पचस्थालीं तां चुल्लीं चान्यत्र विन्यसेत् ॥ क० म० टि० ।
2. चन्द्रमुख्याश्चन्द्रमुखत्वम् । एवम् "कामिनां नयननर्तनजाति च सफलत्वं सकलमालोकनेन, सैन्धा (न्ध्य) स्निग्धतामनुपसोपासिरश्वेतत्वं भिक्षायत्याधमनुसं जनगमनगामिनाम् । अभी बहुलश्रमया पिनाकिनी त्वाकौशिकोनन्दनी अपसी नाजिन्यः ॥ इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां सा मुमोच इति कुमारसम्भवम् । यदङ्गनारूपसरूपतायाः निरीक्ष्य नेत्रे शरद् कृतायोगम् ॥ वपुरन्धक्षितवरितभक्तममृतत्वयमानमौलकतया न बभूः ।, मतुर्विमृगुरपि रोपणतया मा स्म गतीर्व मलः ।, शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया । शिक्षितं युवतिनैपुणं तया यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ अङ्कुरोपि विक्रुता अपि रामा शास्त्राम-नितरामुपनिष्ये । मृत्युगामगुरतो धृयितामामतिगुर्हितरसाविपुला ।, स्निग्धमलगुं तदा पुत्र सम्भवान इति जातिसंज्ञाशब्दस्तु व्यावृत्तिः । कठोत्वं भार्या च तनिमानतिग्मम् इति वर्धमानवृत्ती । 3. स्यात्कुलीरः कर्कटकः, इत्यमरः । क० म० टि० । 4. मृगस्येत्येते- क० म० । 5. आ क० म० टि० । 6. कार्तवीर्यीभार्या- क० म० । आर- क० म० टि० । 7. ईय् । इकारस्येकार- क० म० टि० । 8. उकारस्योकारः, क० म० टि० । 9. भवे दृश्यश परिमाणस्यासतोऽपोङ्गादिरित्यर्थः विकल्पः क० म० टि० । 10. अत्र वै पदस्यैव् इति अपि यकारश्चयरैच् क० म० टि० ।

वत्सभार्यः । ओदित इति किम् ? कुम्भकारभार्यः । अरक्तविकार इति किम् ? काषायबृहतिका[1] । लौहमुखः । कषायेण रक्ता काषायी । लोहस्य विकारः लौही । अस्त्रियर्थ इति किम् ? जातीयर्—माथुरजातीया । देशीयर्—माथुरदेशीया । तत्पुंवद्भावप्रतिषेधे ज्ञापकमिति पुंभावो भवतीति "माथुरवृन्दारिका"[2] ।

पूरणीतद्धितकोपधस्याऽकोपः ॥२।२।४९॥ ऊङ् पूरणप्रत्ययान्तम् । तद्धितान्तस्य च प्रत्ययस्य यः ककारस्तदुपान्त्यस्य ... च स्त्रियर्थे च मानिन्यैकार्थे पुंवद् न भवति । पञ्चमीमानी । द्वितीयामानी । पञ्चमीभार्यः । द्वितीयाभार्यः । पञ्चमीपाशा । द्वितीयापाशा । पञ्चमीयते । षष्ठीयते । कारिकामानी । ... । कारिकाभार्यः । कारिकापाशा । ... । कारिकायते । ... । ... । लाक्षिकमानी । ... । लाक्षिकीबृहतिका । ... । ... । ... । लाक्षिकीयते । अकोप इति किम् ? दत्तामानी । गुप्तामानी । दत्तभार्यः । गुप्तभार्यः । दत्तपाशा । गुप्तपाशा । पूरणीतद्धितविशेषणं किम् ? पाचकभार्यः । मूकभार्यः । जल्पाकभार्यः । जापकभार्यः । अस्त्रियर्थ इति किम् ? पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । पञ्चमवृन्दारिका । द्वितीयवृन्दारिका । कारकजातीया । कारकदेशीया । कारकवृन्दारिका । हारकवृन्दारिका । मद्रकजातीया । मद्रकदेशीया । मद्रकवृन्दारिका । लाक्षिकवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । दत्तवृन्दारिका । गुप्तवृन्दारिका ।

स्वाङ्गाज्जातिश्चामानिनि ॥२।२।५०॥ स्वाङ्गाद् य ईकारो विहितस्तदन्तं जातिवाचि चान्यतः स्त्र्यन्तं मानिन्वर्जितेऽस्त्र्यर्थे पुंवद् न भवति । दीर्घकेशीभार्यः । तनुमध्यीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । तनुमध्यीपाशा । दीर्घकेशीयते । तनुमध्यीयते । जातिः—कठीभार्यः । बह्वृचीभार्यः । शूद्राभार्यः । क्षत्रियाभार्यः । कठीपाशा । बह्वृचीपाशा । शूद्रापाशा । क्षत्रियापाशा । कठीयते । बह्वृचीयते । "आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥" अत्र यथापूर्वं जातिलक्षणं तथा—कुमारीभार्यः । किशोरीभार्यः । यथा तूत्तरं तथा—कुमारभार्यः । किशोरभार्यः । स्वाङ्गग्रहणं किम् ? पट्वीभार्यः । ईग्रहणं किम् ? ... भार्यः । ... भार्यः । अकल्याणोऽस्त्वदेहार्थः । समासे हि ईरिति किम् ? जातेर्विशेषण-गुणस्वाङ्गस्य विवक्षायामीकारात् तृतीये पुरुषेऽपि सन्निहितः । अमानीति किम् ? दीर्घकेशमानी । कठमानिनी । अस्त्र्यर्थ इति किम् ? दीर्घकेशजातीया । दीर्घकेशदेशीया[10] । दीर्घकेशवृन्दारिका । कठवृन्दारिका ।

प्रियादौ ॥२।२।५१॥ अन्यतः स्त्र्यन्तं प्रियादावस्त्र्यर्थे उत्तरपदे पुंवद् न भवति । कल्याणीप्रियः । कल्याणीमनोज्ञः[11] । कथं दृढभक्तिः ? दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकमत्र पूर्वपदम् । अस्त्र्यर्थ इति किम् ? कल्याण[12]प्रिया । कल्याणमनोज्ञा[13] । प्रिया, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, सचिवा, स्वा, कान्ता, क्षान्ता, समा, चपला, दुहिता, वामना इति प्रियादिः ।

ऋपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेष्वनेकाचो ह्रस्वश्च चोगितः ॥२।२।५२॥ उगितोऽन्यतः स्त्रिया रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतः ... अनेकाचः ... चेलट्(ड्) ब्रुव इत्येतेषु स्त्रीलिङ्गेष्वेकार्थेषु समान-विकरणेषु परतः पुंवद्भावो ह्रस्वश्च भवतः । विदुषीरूपा[14], विदुषीकल्पा । विद्वत्कल्पा[15], विदुषीकल्पा ।

---

1. ह्रीं ... बृहतिका तथा । इत्यमरः- क० म० टि० । २. माथुरी चासौ वृन्दारिकेति कर्मधारयः ... - क० म० टि० । ३. -का देशीवृन्दारिका- क० म० । ४. जल्पाकभार्यः- क० म० । ५. "आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह"- क० म० टि० । ६. ...गोत्रवत्- क० म० टि० । ७. अनुकूलप्रत्ययसंज्ञा- क० म० टि० । ८. आनन्द- क० म० । ९. ...मध्यः क० म० टि० । १०. -शीया । कठजातीया । कठदेशीया । ... क० म० । ११. ... । कल्याणीभक्तिः । क- क० म० । १२. कल्याणी (भार्या) प्रिया(यस्य) कल्याणप्रिया, कल्याणः कल्याणीप्रिय इति स्यात् क० म० टि० । १३. -मनोज्ञा । प्रियमनोज्ञा । म- क० म० । १४. -रूपा । विदुषीरूपा । विदु- क० म० । १५. -ल्पा । विदुषीकल्पा । विदु- क० म० ।

विद्वत्तमा[1], विदुषीतमा । श्रेयस्तमा[2], श्रेयसीतमा । पचत्तमा[3], पचन्तीतमा । विद्वद्गोत्रा[4], विदुषिगोत्रा, विदुषीगोत्रा । विद्वन्मता, विदुषिमता, विदुषीमता । विद्वद्धता, विदुषिहता, विदुषीहता । विद्वच्चेली[5], विदुषिचेली, विदुषीचेली । विद्वद्ब्रुवा, विदुषिब्रुवा, विदुषीब्रुवा । रूपादिग्रहणं किम् ? विद्वद्भार्या । विद्वत्कुमारिका । रूपकल्पाः प्रत्ययाः गोत्रादयः उत्तरपदानि तद्धितभावार्थ एव इस्य मध्ये ओतः । चेलडिति डकार इत् ङी-प्रत्ययार्थः । ब्रुव इत्यस्मादेव निपातनात् । उगिदिति किम् ? गौरीकल्पा । प्राचीकल्पा । बहुवचनग्रहणेन च गृह्यते । तथा च तुरुर्गिदन्त इति अन्यत्रापि ग्रहणम् । एकार्थ इति किम् ? विदुष्या हता विदुषीहता । चकारः पुम्वन्नित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

ङ्योऽनेकाचः ॥२।२।५३॥ अनेकाचो ङीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य स्त्रियां रूपादिषु स्त्रीलिङ्गेष्वेकार्थेषु प्रत्ययोत्तरपदेषु परतः नित्यं ह्रस्वादेशो भवति । गौरिरूपा । गौरिकल्पा । नर्तकितरा । गौरितरः । गौरितमा । परत्वादनेन पुम्भावो बाध्यते । गौरिकाया[6] । गौरिमता । गौरिहता । गौरिचेली । गौरिब्रुवा । तौङ् इति तकारादि-करणं ज्ञापयति । इह न भवति । पटिष्ठा, पटीयसी । पटोरतिशयस्य शक्तितस्य पत्नीति पुम्भावः । ङ्य इति किम् ? कारिकारूपा । हारिकाकल्पा । अनेकाच इति किम् ? श्रीतरा । स्त्रीतरा । स्त्रियामिति किम् ? आमलकितरा । एकार्थ इति किम् ? गौर्या हता, गौरीहता । नित्यार्थो वेदकत्वात् पुरस्तादपकर्षः ।

भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि ॥२।२।५४॥ भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि संज्ञायां वर्तमानयोर्ङीप्रत्ययस्य रूपादिषु स्त्रीलिङ्गेष्वेकार्थेषु नित्यं ह्रस्वादेशो भवति । [7]भोगवतिरूपा । भोगवतिकल्पा । गौरिमति(ति)तरा । गौरिमति(ति)तमा । नाम्नीति किम् ? भोगवद्रूपा, भोगवतिरूपा, भोगवतीरूपा ।

नित्यादो वा ॥२।२।५५॥ अनेकाचोऽस्यतः स्त्रियां इति निवृत्तम् । सामान्येनैव विधानम् । नित्यादः शब्दस्य रूपादिषु स्त्रीलिङ्गेष्वेकार्थेषु ह्रस्वादेशो वा भवति । आपादर्वविनिर्मुक्तोऽस्य विषयः । स्त्रिरूपः, स्त्रीरूपः । आमलकिरूपा, आमलकीरूपा । नदितरा, नदीतरा । लक्ष्मितरा, लक्ष्मीतरा । ब्रह्मबन्धुतरा, ब्रह्मबन्धूतरा । वामोरुतरा, वामोरूतरा । वामोरुगोत्रा, वामोरूगोत्रा । वामोरुमता, वामोरूमता । वामोरुहता, वामोरूहता । वामोरुचेली, वामोरूचेली । वामोरुब्रुवा, वामोरूब्रुवा । नित्यादिति किम् ? कारिकारूपा । हारिकाकल्पा । नित्यग्रहणं किम् ? [12]श्रीकल्पा । भ्रूरूपा । एकार्थ इति किम् ? स्त्रिया हता स्त्रीहता ।

मांस्पाकमांस्पचने ॥२।२।५६॥ [11]मांस्पाक मांस्पचन इति मांसशब्दस्य पाक, पचन इत्येतयोरुत्तर-पदयोर्णीग अकारलोपस्य निपात्यते । मांसस्य पाकः मांस्पाकः । मांस्पचनम् । मांसपाकः । मांसपचनम् ।

ङ्यर्थेऽन्यस्यापष्ठीतृतीयस्य ॥२।२।५७॥ अपष्ठ्यन्तस्यातृतीयान्तस्य चान्यशब्दस्यार्थशब्दे उत्तरपदे नित्यं दुगागमो वा भवति । अन्यदर्थं इदमस्यार्थम् । [12]अन्यार्थम् । अन्यार्थः । अपष्ठीतृतीयस्येति किम् ? अन्यस्यार्थः अन्यार्थः । अन्येनार्थः अन्यार्थः ।

रागाशीराशीरुत्सुकोतिस्थितोत्थास्थास्थितिकारकेषु ॥२।२।५८॥ अपष्ठ्यन्तस्यातृतीयान्तस्य चान्यशब्दस्य राग उत्सुक आशिस आशीर आस्था आस्था [illegible] इत्येतेषूत्तरपदेषु नित्यं दुगागमो भवति । अन्यः रागः अन्यद्रागः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदाशीर्वादः । अन्यदाशीः । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यत्कारकः । अपष्ठीतृतीयस्येति किम् ? अन्यस्य रागः अन्यरागः । अन्येनाशितः अन्याशितः । [illegible] ।

---

१. -त्तमा । विदुषितमा । विदु- क० म० । २. -यस्तमा । श्रेयसितमा । श्रेय- क० म० । ३. -चत्तमा । पचन्तितमा । पच- क० म० । ४. गोत्रमूत्रे तथा गोत्रा क० म० टि० । ५. चेलः नीचे-ऽस्पर्शचेलं वसनं गर्हितवस्त्रवाद् क० म० टि० । ६. -कादुरूपा- क० म० । ७. गौरिमितरा क० म० । ८. -ज्जेतरा क० म० । ९. नदीनगयोर्मिणियां भोगवत्यथ महाभुजङ्गमः क० म० टि० । १०. वेदुर्योङ्ग्यां इति त्रिकाण्डशेषात् । क० म० टि० । ११. मांस्पाकं स्वान्ताविष्वन्ताः इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । १२. -न्यार्थम् । अन्योऽर्थोऽस्य(इति) अन्यार्थः । अन्या- क० म० ।

छुकारके ॥२।२।५९॥ अन्यशब्दस्य छप्रत्यये कारकशब्दे चोत्तरपदे परे दगागमो भवति। अन्यस्मिन् भवं अन्यदीयम्। तस्येदमिति छः। अन्यस्येदमन्यदीयम्। गहादिपाठाच्छः। अन्यस्य कारकमन्यत्कारकम्। [illegible] नियमः।

नञोऽत् ॥२।२।६०॥ नञः उत्तरपदेऽकारादेशो भवति। अहिंसा। असत्यम्। अब्राह्मणं वर्तते। अभक्षितं वर्तते। अब्राह्मणो देशः। अभक्षितो देशः। नकारो निपातस्य विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः। तकारः सर्वादेशार्थः।

तिङि क्षेपे ॥२।२।६१॥ तिङन्ते परतः नञोऽकारादेशो भवति क्षेपे निन्दायां विषये। अपचसि त्वं जाल्म। अकरोषि त्वं जाल्म। तिङीति किम्? न पाचको जाल्मः। क्षेप इति किम्? न पचति देवदत्तः। अनुत्तरपदार्थं वचनम्।

एकादन्नाद्नौ ॥२।२।६२॥ एकशब्दादुत्तरस्य नञ उत्तरपदे अन्न अद्न इत्येतावादेशौ भवतः। एकेनोना विंशतिः एकान्नविंशतिः। एकाद्नविंशतिः। एकान्नत्रिंशत्। एकाद्नत्रिंशत्।

नगोऽप्राणिनि ॥२।२।६३॥ अप्राणिनि नग इति वा निपात्यते। न गच्छन्तीत्यगाः[1] पर्वताः। नगाः पर्वताः। अगा वृक्षाः। नगा वृक्षाः। अप्राणिनीति किम्? अगो वृषलः शीतेन। पूर्वेणादेशो नित्यः प्राप्तोऽनेन विकल्प्यते।

अचोऽन्ते नुट् ॥२।२।६४॥ नञोऽकारादेशादजादावुत्तरपदे[2] परे तस्योत्तरपदस्य नुडागमो भवति। अनजः। अनश्वः। अच इति किम्? नञ एव हि स्यात्तत्र द्वौ नकारौ श्रूयेयाताम्। अचीति किम्? अहिंसा। [illegible] टकार आदिविध्यर्थः। [illegible] अजादौ हि कृते प्रतिविधानं। नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु[3] इति रूढिशब्दाः पृषोदरादिषु द्रष्टव्याः।

विष्वग्देवसर्वद्र्यद्रितिर्यग्भ्यञ्चौ ॥२।२।६५॥ विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वादेश्चाञ्चतौ क्विप्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे अद्रि (टि) इत्ययमागमो भवति। विष्वगञ्चति विष्वगञ्चतीति वा विष्वद्र्यङ्। विष्वद्र्यञ्चौ। विष्वद्र्यञ्चः। विष्वद्रीचः। विष्वद्रीचा। विष्वद्रीचि। देवद्र्यङ्। देवद्र्यञ्चौ। देवद्र्यञ्चः। देवद्रीचः। देवद्रीचा। देवद्रीचि। सर्वद्र्यङ्। सर्वद्र्यञ्चौ। सर्वद्र्यञ्चः। सर्वद्रीचः। सर्वद्रीचा। सर्वद्रीचि। तद्र्यङ्। तद्र्यञ्चौ। तद्र्यञ्चः। तद्रीचः। तद्रीचा। तद्रीचि[4]। कद्र्यङ्। कद्र्यञ्चौ। कद्र्यञ्चः। कद्रीचः। कद्रीचा। कद्रीचि। विष्वगादेरिति किम्? अश्वाचि। अद्रिरिति इकारो[5] देशविध्यर्थः। अञ्चाविति किम्? विष्वग्युक्। क्वाविति किम्? विष्वगञ्चनम्। धातुग्रहणे तदादिग्रहणं भवति।

सम्सहस्य समिसध्रि ॥२।२।६६॥ सम् सह इत्येतयोरञ्चतौ क्विप्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे यथासंख्यं समि सध्रि इत्येतावादेशौ भवतः। समञ्चतीति सम्यङ्। सम्यञ्चौ। सम्यञ्चः। समीचः। समीचा। समीचि। समीचीनः। सहाञ्चतीति सध्र्यङ्। सध्र्यञ्चौ। सध्र्यञ्चः। सध्रीचः। सध्रीचा। सध्रीचि। सध्रीचीनः। सम्सहस्येति किम्? प्राङ्। प्राञ्चौ। [6]अञ्चतीति किम्? [7]संयुक्। सहयुक्। क्वाविति किम्? समञ्चनम्। सहाञ्चनम्।

तिरसस्तिर्यौ ॥२।२।६७॥ तिरस् इत्येतस्याञ्चतौ क्विप्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे तिरि इत्ययमादेशो भवति। तिरः तिरश्चो वा अञ्चति[8] तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। [10]तिर्यञ्चः। तिर्यग्भ्याम्। तिर्यग्भिः। अ इति किम्? तिरश्चः। तिरश्चा। तिरश्चीति[9] तिरश्चीनम्।

---

१. न गच्छन्तीति- क० म० टि०। २. -द्दि उत्त- क० म०। ३. -न्तो नखो नपुं- क० म०। ४. सद्रीचि। अतद्र्यङ्, अतद्र्यञ्चौ, अतद्र्यञ्चः। अतद्रीचा। अतद्रीचि। कद्र्यङ्- क० म०। ५. -कारोऽद्र्याद्यादिग्रहणार्थः। अकारो दे- क० म०। ६. अचीति किम् क० म०। ७. संयुक्- क० म०। ८. -न्तो एकार उच्चार- क० म०। ९. -श्चीति- क० म०। १०. -श्चो तिर्यग्भ्याम्। क० म०।

लुगव्ययव्ययस्यमः ॥२।२।६८॥ अव्ययमित्येतस्य मकारस्य उत्तरपदे लुग्भवति। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

तुमो मनस्कामे ॥२।२।६९॥ तुमन्तस्य मनस्काम इत्येतयोरुत्तरपदयोर्लुग्भवति। भोक्तुमनाः। भोक्तुकामः।

समः ॥२।२।७०॥ सम् इत्येतस्य मनस्काम इत्येतयोरुत्तरपदयोर्लुग्भवति। समनाः। सकामः। [illegible] सम्यक्शब्देऽपि [illegible]। [illegible] सम्मनीषेदादौ [illegible] [illegible] यथा [illegible] योगाधिकाद [illegible]।

हिततते वा ॥२।२।७१॥ सम् इत्येतस्य हित तत इत्येतयोरुत्तरपदयोर्लुग्भवति वा। संहितम्। सहितम्। संततम्। सततम्। [illegible] नित्यमेव लुक्। [illegible] [illegible] सततात् [illegible]।

कृदन्ते वा मस् रात्रेः ॥२।२।७२॥ रात्रिशब्दस्य कृदन्त उत्तरपदे मकारागमो भवति वा। रात्रिंचरः। रात्रिचरः। रात्र्यटः। रात्रिंकरणम्। रात्रिकरणम्। कृदन्त इति किम्? रात्रे खरम्। रात्रिम्मन्य-[illegible] [illegible]। असद्ग्रहणं किम्? रात्रिंरिवाचरति रात्रयिता। इहकेवलग्रहणं ज्ञापकमिह उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं न तदन्तस्येति ततङ् तन्त्रोऽयमादौ प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणं [illegible] तु ग्रहणत्वात् [illegible]। केचित् तीर्थंकरः तीर्थकरः इत्यपीच्छन्ति तदर्थं कृदन्ते वा [illegible] योगविभागः कर्तव्यः।

सत्यागदास्तोः कारे ॥२।२।७३॥ सत्य अगद अस्तु इत्येतेषां कारशब्द उत्तरपदे नित्यं मकारागमो भवति। [illegible] करोति [illegible] वा सत्यंकारः। अगदंकारः। अस्तुंकारः। [illegible] [illegible]।

भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे ॥२।२।७४॥ भ्राष्ट्राग्निशब्दयोरिन्धशब्द उत्तरपदे मकारागमो भवति। भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः।

भद्रोष्णयोः करणे ॥२।२।७५॥ भद्र उष्ण इत्येतयोः करणशब्द उत्तरपदे मकारागमो भवति। भद्रंकरणम्। उष्णंकरणम्।

लोकंपृणमध्यंदिनानभ्याशमित्यधेनुंभव्याः ॥२।२।७६॥ लोकंपृणादयः कृतमकारागमा निपात्यन्ते। लोकं पृणातीति लोकंपृणः। मध्यं दिनम् मध्यंदिनम्। अनभ्याशमित्यस्सदेशमभ्याशमित्यः, दूरात्परिहर्तव्य इत्यर्थः। धेनुंभव्या [illegible]।

गिलगिलगिलयोरगिलस्य ॥२।२।७७॥ अजन्तस्य गिलशब्दान्तवर्जितस्य गिल गिलगिल इत्येतयोरुत्तरपदयोर्मकारागमो भवति। तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः। तिमिङ्गिलगिलः तिमिङ्गिलगिलः। [illegible] [illegible]। अज इति किम्? [illegible]। अगिलस्येति किम्? तिमिङ्गिलं गिलतीति तिमिङ्गिलगिलः। गिलं गिलतीति गिलगिलः इत्यत्र गिलगिलेत्येतौ निपातनादेव मस् न भवतीति [illegible] [illegible]।

खित्यनव्ययस्यारुर्द्विषदजन्तस्य ॥२।२।७८॥ अनव्ययस्यारुषः अरुष् द्विषत् इत्येतयोरज [illegible] उत्तरपदे मकारागमो भवति। [illegible]। [illegible]। [illegible]। सुभगंमन्यः। आढ्यंभविष्णुः। सुभगंभविष्णुः।

---

१. [illegible] इति [illegible]। [illegible] टि०। २. [illegible]- क० म०। अपवादविषयं परित्यज्य अन्यत्र [illegible] [illegible]। ३. [illegible]- क० म०। ४. [illegible]- क० म०। ५. [illegible]- क० म०। ६. "[illegible], [illegible]।" इति [illegible]। क० म० टि०।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । विद्रुमः । [illegible] । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible]। [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] । अनव्ययस्येति किम् ? [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥२।२।[illegible]॥ [illegible] उत्तरपदे [illegible] भवति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ह्रस्वेन बाध्यते तत्र तु ह्रस्वो [illegible] भवति । अनव्ययस्येति किम् ? [illegible] । [illegible] । [illegible] इति किम् ? [illegible] । [illegible] । [illegible] (?)

[illegible] भारिकूलचिते ॥२।२।८०॥ [illegible] ह्रस्वो भवति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] प्रातिपदिकेन [illegible] । [illegible] भवति ।

[illegible] ॥२।२।८१॥ [illegible] भवति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥२।२।८२॥ [illegible] उत्तरपदे [illegible] वा भवति [illegible] । [illegible] न भवति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति किम् ? [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अनव्ययस्येति किम् ? [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] बहुलं [illegible] ॥२।२।८३॥ [illegible] उत्तरपदे बहुलं ह्रस्वो भवति [illegible] विषये । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति किम् ? [illegible] । [illegible] इति किम् ? [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥२।२।८४॥ [illegible] बहुलं ह्रस्वो भवति । [illegible] । [illegible] इति किम् ? [illegible] ।

[illegible] दीर्घः ॥२।२।८५॥ [illegible] उत्तरपदे परे बहुलं दीर्घो भवति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । क्वचिन्न भवति—[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥२।२।८६॥ [illegible] बहुलं दीर्घो भवति । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । मातृवत् । [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] भवति ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] भवति ।
[illegible] ।
भवति । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] भवति । [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] भवति । [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]

१. [illegible] ० सू० । २. [illegible] ० सू० । ३. [illegible] । [illegible] ० सू० । ४. [illegible]
सू० । ५. [illegible] । का० सू० [illegible] । ६. [illegible]
का० सू० । ७. [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । का० सू० [illegible] । ८. [illegible] सू० । ९. [illegible] (पूरक) [illegible] सू० । १०. [illegible]
सू० [illegible] । ११. [illegible] सू० । १२. [illegible] सू० । १३. [illegible] सू० ।
१४. [illegible] सू० ।

[illegible] दीर्घो भवति । [illegible] कर्णोऽस्य [illegible] कर्णौ [illegible] । [illegible] । त्रिगुणकर्णः । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] कर्णः [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] कर्णः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] दीर्घो भवति नाम्नि संज्ञायाम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] च [illegible] वनशब्दे गिरि- शब्दे [illegible] दीर्घो भवति नाम्नि संज्ञायाम् । कोटरावणम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । किंशुलकागिरिः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] । कोटर, मिश्रक, सिध्रक, पुरग, शारिक इति [illegible] । [illegible], किंशुलुक, सल्व, लोहित, कुक्कुट इति [illegible] । आकृतिगणोऽयम् । [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] च [illegible] परे दीर्घो भवति [illegible] । उदुम्बरावती । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] कन्या । [illegible] कन्या । [illegible] । [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] इति [illegible] । आकृतिगणोऽयम् । [illegible] । [illegible] । अजिर, खदिर, स्थविर, [illegible], पुलिन, कारण्डव, [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] दीर्घो भवति नाम्नि संज्ञायाम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । एवं नामानि नगराणि । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] दीर्घो भवति । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] ।

---

१. [illegible] । २. [illegible] । ३. [illegible] । ४. [illegible] । ५. [illegible] । ६. [illegible] । ७. [illegible] । ८. [illegible] । ९. [illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] विज्ञायते ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] निदर्शनम् ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] न भवति । [illegible] । [illegible] न भवति । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] किम् ? [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न भवति । [illegible] ।

[illegible]

श्वा बद्धहस्तहस्ते [illegible] ॥ ३।२।१०७॥ घञ् प्रत्यये दृशदृशू दृश [illegible] पूर्वस्याकारदीर्घो भवति । ([illegible]) [illegible] । [illegible] । एतादृक् । स इव [illegible] इति तादृक् । तादृशः । तादृक्षः । ([illegible]) [illegible] । [illegible] । यादृशः । ([illegible] इति) [illegible] । [illegible] । [illegible] । ([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] दृशादिषु [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] सुबन्तं दृशादिसिति ।

तिमिरहसः [illegible] ॥ ३।२।१०८॥ किम् इदम् इत्येतयोः घञ् दृश् दृश् दृक्ष इत्येतेषूत्तरपदेषु [illegible] कि ईश [illegible] भवतः । [illegible] ([illegible]) [illegible] । ईदृक् । (क इव दृश्यत इति) कीदृक् । कीदृशः । कीदृक्षः । (अयमिव दृश्यत इति) ईदृक् । ईदृशः । ईदृक्षः । [illegible] ।

समानान्यस्य सर्वादिषु च ॥३।२।१०९॥ समान इत्येतस्य दृक् दृश् दृक्ष इत्येतेषु सर्वादिषु [illegible] स इत्ययमादेशो भवति । [illegible] । (समान इव दृश्यत इति) सदृक् । सदृशः । सदृक्षः । [illegible] । ([illegible]) सधर्मा । [illegible] । सपक्षः । सगन्धः । [illegible] । [illegible] । धर्म, पक्ष, गन्ध, देश, रूप, जातीय, ज्योतिष, जनपद, रात्रि, नाभि, नाम, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु इति सर्वादिः । [illegible] ।

[illegible] ॥ ३।२।११० ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥ ३।२।१११ ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति किम् ? [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ॥ ३।२।११२ ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] — [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

१. [illegible] । २. [illegible] । ३. [illegible] । ४. [illegible] । ५. [illegible] । ६. [illegible] । ७. [illegible] । ८. [illegible] । ९. [illegible] । १०. [illegible] । ११. [illegible] । १२. [illegible] । १३. [illegible] । १४. [illegible] । [illegible] । [illegible] । १५. [illegible] । १६. [illegible] । १७. [illegible] । १८. [illegible] । १९. [illegible] । २०. [illegible] । २१. [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

[illegible] ([illegible]) ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ([illegible]) [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] भवति । [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ।

१. [illegible] । २. [illegible] । ३. [illegible] । ४. [illegible] । ५. [illegible] । ६. [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] किम् ? [illegible] इति किम् ? [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] किम् ? [illegible]

[illegible] इति किम् ? [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] किम् ? [illegible]

[illegible] किम् ? [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] पूर्वपाद् [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न भवति । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

इति [illegible] वृत्तौ [illegible]

पादः समाप्तः ।

१. [illegible] । २. [illegible] । ३. [illegible] । ४. [illegible] । ५. [illegible] । ६. [illegible] । ७. [illegible] । ८. [illegible] । ९. [illegible] । १०. [illegible] । ११. [illegible] । १२. [illegible] ।

[तृतीयः पादः]

सम्भ्रमेऽसकृत् ॥ २।३।१ ॥ सम्भ्रमः आशु प्रतिपादने प्रयोक्तुस्त्वरणम्, तस्मिन् द्योत्ये यत् वर्तते पदं वाक्यं वा तदसकृदनेकवारं प्रयुज्यते । अहिरहिरहिः । बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति । लघु पलायध्वं लघु पलायध्वम् । सम्भ्रमादौ पदं वाक्यं वा वर्तते न तदन्यद् इति नासावसकृद् द्विर्वा भवति । तच्च पदं वाक्यं वा नित्यत्वं तत्र वर्तते नापरिनिष्पन्नमिति [1]पक्ष्यादिषु कृतेषु तदसकृद् द्विर्वा भवति नाकृतेष्विति वेदितव्यम् । तेन द्रोग्धा, द्रोग्धा, द्रोढा, द्रोढा, इत्येव भवति । न द्रोग्धा द्रोढा द्रोढा द्रोग्धेति ।

भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग्द्विः ॥ २।३।२ ॥ क्रियायाः साकल्यमवयवक्रियाणां कार्त्स्न्यं भृशार्थः । पौनःपुन्यमावृत्तिराभीक्ष्ण्यं सातत्यम् । क्रियान्तरैरव्यवधानमविच्छेदः । एतेषु द्योत्येषु यत्पदं वाक्यं वा वर्तते तत्प्रागातिशायिकादेः पूर्वमेव द्विरुच्यते । भृशे—लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । आभीक्ष्ण्ये—भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । अविच्छेदे—पचति पचति । प्रपचति प्रपचति । ब्रह्मचर्यं चरति चरति । एतेष्विति किम् ? लुनीहि । भुक्त्वा । व्रजति । पचति । यङ् भृशादावेवार्थ इति यङन्तं न तत्रैव द्विरुच्यते । अन्यत्र तु यङ्प्यन्यत्र द्विर्भवत्येव । [2]पापच्यते भृशमविच्छेदेन पचतीत्यर्थः । गेहानुप्रवेशमास्त[3] इत्यादौ समासेनैवाभीक्ष्ण्यं वीप्सा च गम्यते । प्रागिति किम् ? [4]पचति पचतितराम् । तिष्ठति । अत्र प्राग्ग्रहणात् पूर्वमेवातिशायिकाद्द्विर्वचनम् । अन्यथा ह्यनियमः स्यात् ।

नानावधारणानुपूर्व्ये[5] विषये ॥ २।३।३ ॥ नानाभूतानां भेदेनेयत्तावच्छेदो नानावधारणम् । क्रमानुल्लङ्घनमानुपूर्व्यम् । प्रकर्ष आधिक्यम् । एतेषु यद्वर्तते शब्दरूपं तद्द्विरुच्यते । नानावधारणे—अस्मात् कार्षापणादिह[6] भवद्भ्यां माषं[7] माषं देहि, प्रत्येकं माषमात्रं दातव्यम्, माषिकमित्यर्थः । अत्र कार्षापण-सम्बन्धिनो माषा न साकल्येन दित्सिता, इति न वीप्साऽस्ति । नानाग्रहणं किम् ? अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि । एकमेवेत्यर्थः । अवधारण इति किम् ? इह भवद्भ्यां माषं देहि । द्वौ त्रीन् वा देहि । आनुपूर्व्ये मूले मूले स्थूलाः । अग्रे अग्रे सूक्ष्माः । ज्येष्ठं ज्येष्ठमनुप्रवेशय । मूलाद्यानुपूर्व्येणैषां स्थौल्यादय इत्यर्थः । अत्र मूलादीनां स्थौल्यादीनां चानेकरूपत्वात् सर्वकनीयसश्चाज्येष्ठत्वाद्वीप्सा नास्ति । आधिक्ये—नमो नमः । अधिकं नम इत्यर्थः । कन्या दर्शनीया दर्शनीया । अहो दर्शनीया, अहो दर्शनीया । मह्यं रोचते मह्यं रोचते । एष तवाञ्जलिः, एष तवाञ्जलिः । योगविभागात्प्रागिति निवृत्तम् । तेन मह्यं रोचतेतरां मह्यं रोचतेतरा-मित्यपि भवति ।

डतरडतमौ समानां स्त्रीभावे ॥ २।३।४ ॥ समानां केनचिद्गुणेन तुल्यत्वेन सम्प्रधारितानां स्त्रीलिङ्गभावे डतरान्तं डतमान्तं च यद्वर्तते शब्दरूपं तद्द्विरुच्यते । उभाविमावाढ्यौ कतरा कतराऽनयोराढ्यता किं दैवकृता किं पौरुषकृतेत्यर्थः । कतमा कतमाऽनयोराढ्यता किं साधनसम्बन्धकृता उत रत्नसम्बन्धकृता । आहोस्विदुभयसम्बन्धकृतेत्यर्थः । एवं सर्व इम आढ्याः कतरा कतरा, एषामाढ्यता । कतमा कतमा, एषामाढ्यता । सर्वे इम आढ्याः यतरा यतरा—एषां विभूतिः ततरा ततरा वक्तव्या । यतमा यतमा, एषां सम्पत्ततमा ततमा वक्तव्या । डतरडतमाविति किम् ? उभाविमावाढ्यौ काऽनयोराढ्यता । अन्यस्यापि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ कीदृशी कीदृशी अनयोराढ्यतेत्येके । समानमिति किम् ? आढ्योऽयं कतराऽस्या-ढ्यता कतमाऽस्याढ्यता । स्त्रीग्रहणं किम् ? उभाविमावाढ्यौ कतरोऽनयोर्विभवः । अत्रापि दृश्यत इत्येके । भाव-

1. हस्त्यश्वादिषु क० म० । 2. पापच्यते पापच्यते क० म० । 3. गेहं गेहं प्रवेशमास्ते क० म० टि० । 4. मूलोदाहरणमेतत्, न प्रत्युदाहरणम् । क० म० टि० । 5. नु पूर्व्या—क० म० । 6. -ना परि—क० म० । 7. कार्षापणः कर्षिकः स्यात् क० म० टि० । 8. मीयते ज्ञायते—उपयुक्तमनेनास्मिन्वा काकणीचतुष्टयमिति माषः । क० म० टि० ।

ग्रहणं किम् ? उभाविमौ लवणामन्तौ कतरोऽनयोर्देवदत्तः । कतमोऽनयोर्देवदत्तः । कतरकतरयोरित्यत्रत्येन प्राप्ते स्त्रालिकं द्विर्वचनम् ।

पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये ॥ २।३।५ ॥ पूर्वशब्दः प्रथमशब्दश्चान्यतोऽतिशये तदर्थस्य प्रकर्षे द्योत्ये द्विरुच्यते । पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ति । प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते । अन्येभ्यः पूर्वतरं पुष्प्यन्ति प्रथमतरं पच्यन्ते इति । अन्यत इति किम् ? पूर्वतरं पुष्प्यन्ते । अत्र स्वव्यापारापेक्षोऽप्यतिशयो गम्यते । न तावदिमे किमलविताः यावत्पुष्पिताः न तावदिमे पुष्पिताः यावत्पक्वा इति । अतिशय इति किम् ? पूर्वं प्रथमम् ।

प्रोपोत्संपादपूरणे ॥ २।३।६ ॥ प्र उप उत् सम् इत्येतानि शब्दरूपाणि द्विर्भवन्ति पादपूरणे पादश्चेद् द्विर्वचनेन पूर्यते । प्रप्रणम्य जिनं भव्यः । संसंश्रित्य तपः परम् । उपोपगच्छते श्रेयः । उदुदुत्पन्नमहोदयः । पादपूरण इति किम् ? प्रणम्य प्रतिपातार्हम् । इदं छन्दसीति कश्चित् ।

सामीप्येऽधोऽध्युपरि ॥ २।३।७ ॥ अधस् अधि उपरि इत्येतानि शब्दरूपाणि द्विर्भवन्ति सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं प्रत्यासत्तिः, देशकृता कालकृता वा । अधोऽधो ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । उपर्युपरि दुःखानि भवन्ति । सामीप्य इति किम् ? उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घटः । इत्यत्रोत्तरसामीप्यभावो विवक्षितो न सामीप्यमिति न भवति । सामीप्य इति वक्तव्ये इति सूत्रम् । हाधिकृतसमयानिकषोपर्युपर्यध्यधोध इत्येता द्वितीयान्ताः सन्निधेर्न ह स्यात् । यथायथमिति मकारान्तमव्ययम् । यथास्वमित्यर्थः । आश्रियते इति यथास्वे यथाऽपिति नारभ्यते ।

वीप्सायाम् ॥ २।३।८ ॥ बहूनां सजातीयानामर्थानां साकल्येन प्रत्येकं क्रियादिभिर्गुणैः प्रयोक्तुराप्तुमिच्छा वीप्सा तस्यां यद्वर्तते शब्दरूपं तद्द्विरुच्यते । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । योद्धा योद्धा क्षत्रियः । ग्रामे ग्रामे पानीयम् । आढ्यतरमाढ्यतरमानय । कष्टकष्टश्रितः । पूर्वसंख्याभिधानाञ्च बहुवचनम् । इह तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति समासेनैव वीप्साया गतत्वाद् द्विर्वचनं न भवति । नानावधारणादिसूत्रे वीप्साग्रहणमकुर्वन्निह करणमुत्तरार्थम् ।

प्रथलुक् चैकस्यादौ सुपः ॥ २।३।९ ॥ एकशब्दस्य वीप्सायां द्विरुच्यमानस्यादौ या पूर्वोक्तितस्तत्र तस्य सुपः प्लुक् भवति । एकैकः । एक एकः । एकैका । एकैकस्याम् । एकएका । एकएकस्याम् । एकैकस्याः । एकएकस्याः । ककारः सर्वादिकार्थः । पकारः पुम्भावार्थः । पित्त्वे हि पित्त्वानुबन्धकरणसामर्थ्यादितद्धितेऽपि पुम्भावः । अभेदाश्रयणे सुप्पर इति न सर्वादिः सर्व इति स्यात् । उत्तरार्थश्च चकारः । उत्तरस्य प्लुग् द्विर्वचनयोः समुच्चयार्थः । इह तु द्विर्वचनं पूर्वेणैव सिद्धम् । प्लुङ् मार्थं विधीयते । आदाविति किम् ? उत्तरोक्तौ मा भूत् । सुप इति किम् ? एकस्य[४] मा ...

द्वन्द्वं वा ॥ २।३।१० ॥ द्वन्द्वमिति वीप्सायां द्विरुच्यमानस्य द्विशब्दस्यादौ सुपः प्लुक्, द्विकारस्य अम्भावः, उत्तरस्य अत्वं सुपश्च अम्भावो वा निपात्यते । द्वन्द्वं तिष्ठतः । द्वौ द्वौ तिष्ठतः । गरुडपटला-न्यस्थोऽपि द्वन्द्वं ध्यायन्ति । द्वाभ्यां द्वाभ्यां ध्यायन्ति । द्वन्द्वं युद्धं वर्तते द्वयोर्द्वयोर्युद्धं वर्तते । द्वन्द्वं कृतम्—द्वाभ्यां द्वाभ्यां कृतम् । द्वन्द्वं स्थितम्—द्वयोर्द्वयोः स्थितम् ।

मर्यादोक्तिव्युत्क्रान्तियज्ञपात्रप्रयोगरहस्ये ॥ २।३।११ ॥ मर्यादोक्तिव्युत्क्रान्तियज्ञपात्रप्रयोगेषु रहस्यमित्येतेष्वर्थेषु द्विशब्दस्य द्विर्वचनमादौ सुपः प्लुक् द्विकारस्याम्भाव उत्तरस्यात्वं सुपश्चाम्भावो नित्यं निपात्यते । मर्यादोक्तौ—आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण पौत्रेण प्रपौत्रेण च । मिथुनीभवन्तीत्यर्थः । उचितग्रहणं शब्दोपनतानां मर्यादायां यथा स्यात् । अनरूपादिगम्यमाने मा भूदिति ।

१. इत्यर्थः क० म० । २. प्रतिपद्यते क० म० । ३. संक्षेपेण क० म० टि० । ४. एकशब्दस्य प्रकृतेरित्यर्थः क० म० टि० । ५. मर्यादायाम् क० म० टि० । ६. इत्यादिश्चार्थवर्तीति क० म० टि० । ७. रहस्यं गुह्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः क० म० टि० । ८. चतुर्थं विहाय अर्थान्तराणां ग्रहणम् । क० म० टि० ।

व्युत्क्रान्तौ पृथगवस्थाने—द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्वैराश्येन पृथगवस्थिता इत्यर्थः । यज्ञपात्रप्रयोगे—द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । रहस्ये—द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । द्वन्द्वं मन्त्रितेन रहस्येनेत्यर्थः । द्वन्द्वः समासः । [1]द्वन्द्वानि [2]सहन्त इति शब्दान्तरम् ।

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये ॥ २।३।१२ ॥ लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये द्विशब्दस्य द्वन्द्वमिति पूर्ववन्निपात्यते[3] । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ । द्वन्द्वं बलदेववासुदेवौ । लोकज्ञात इति किम् ? द्वौ देवदत्तजिनदत्तौ । अत्यन्तसाहचर्ये इति किम् ? द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ । [4]द्वन्द्वमिति नपुंसकं वेदितव्यमनुप्रयोगे नपुंसकार्थम् ।

आबाधे ॥ २।३।१३ ॥ आबाधः पीडाप्रयोक्तृधर्मस्तस्मिन् विषये वर्तमानं शब्दरूपं द्विरुच्यते तत्र चादौ पूर्वोक्तो सुपः प्लुग् भवति । ऋक् ऋक् । पूः पूः । न न करोति । सु सुगतम् । गतगतः । नष्टनष्टः । गतगता । नष्टनष्टा । अष्टमी अष्टमी । स्रुगादेर्द्विरुच्चारणादिना पीड्यमानः प्रयोक्ता एवं प्रयुङ्क्ते । अष्टमी अष्टमी इति ङत्वादपुम्भावः[5] ।

रिद्गुणः सदृशो वा ॥ २।३।१४ ॥ गुणशब्दो गुणे गुणिनि वा मुख्यसदृशे वर्तमानो वा द्विरुच्यते । तत्र चादौ पूर्वोक्तसुपः प्लुग्भवति, सा च प्लुग् रिद् भवति । शुक्लशुक्लं रूपमस्य । शुक्लशुक्लः पटः । पटुपटुः । पटुपट्वी । कालककालिका । शुक्लादिसदृशमपरिपूर्णगुणमेवमुच्यते । रिद्ग्रहणमरित्स्वार्थ इति पर्युदासार्थम् । गुण इति किम् ? अग्निरग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः । सदृश इति किम् ? शुक्लः पटः । वाग्रहणाज्जातीयरपि भवति । शुक्लजातीयः । पटुजातीयः ।

प्रियसुखे चाकृच्छ्रे ॥ २।३।१५ ॥ प्रियसुखशब्दावकृच्छ्रे क्लेशाभावेऽर्थे वा द्विरुच्येते, तत्र चादौ पूर्वोक्तः सुपः प्लुग् भवति । प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेनाधीते । सुखेनाधीते । अक्लेशेनेत्यर्थः । चकारः प्लुक् च सुप इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अकृच्छ्र इति किम् ? प्रियः[6] पुत्रः । सुखो रथः ।

वाक्यस्य परिवर्जने ॥ २।३।१६ ॥ वाक्यस्यावयवो यः परिशब्दः स पदस्यावयवो न भवति स वर्जने वा द्विरुच्यते । परि परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि परि सौवीरेभ्यः । परि सौवीरेभ्यः । परि परि सार्वसेनीभ्यः । परि सार्वसेनीभ्यः । वाक्यस्येति किम् ? परि त्रिगर्तं वृष्टो देवः । वाक्यस्यैवेत्यवधारणविज्ञानात् पदावयवत्वं व्यवच्छिद्यते । परीति[7] किम् ? अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । वर्जन इति किम् ? साधुर्देवदत्तो मातरं परि ।

आद्यामन्त्र्यं सम्मत्यसूयाकोपेऽद्वयन्त्यस्य च प्लुतः ॥ २।३।१७ ॥[8] आदाविति वर्तते । कार्यस्याभिमतत्वं सम्मतिः पूजनं वा । परगुणानामसहनमसूया । कोपः क्रोधः । एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य वाक्यस्यादिभूतमामन्त्र्यमामन्त्रणीयार्थं पदं द्विरुच्यते तत्र च द्विर्वचन आदौ पूर्वोक्तो, अद्वयन्त्यस्य चास्यान्त्यस्य प्लुतो वा भवति । सम्मतौ माणवका३ माणवक माणवक माणवक । अभिरूपका३ अभिरूपक अभिरूपक अभिरूपक । शोभनः खल्वसि माणवक । राजा३न् राजन् राजन् राजन् । शोभनः खल्वसि राजा । असूयायां माणवका३ माणवक माणवक माणवक । अभिरूपका३ अभिरूपक अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । शक्तिके३ शक्तिके शक्तिके शक्तिके । यष्टिके३ यष्टिके यष्टिके यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः । कुत्सनेऽप्यसूयाऽस्त्येव असूयन्नेव हि कुत्सयते ।

१. द्वन्द्व कलहयुग्मसमासादि द्विशब्दस्य निपात्यते । द्वन्द्वः कलहः । द्वन्द्वं युद्धम् । द्वन्द्वः समासः । द्वन्द्वानि सहते दुःखानि सहते इत्यर्थः । इति वर्द्धमानोपाध्यायः । क० म० टि० । २. सहते इति क० म० । ३. द्वन्द्वं सूर्याचन्द्रमसाविति वर्द्धमानीयवृत्तौ क० म० टि० । ४. द्वन्द्वं इति क० म० । ५. इदुत्तद्धितकोपान्त्याख्याः इति पुंवद्भावाभावः क० म० टि० । ६. माणवकेऽग्नित्वारोपो हि तद्भावस्यार्थो भवति । न च प्रधानम् । आरोपितस्याग्नेरप्रधानत्वात् । तत्र तदारोपिप्रधानभूत एव । गौणमुख्ययोः मुख्ये सम्प्रत्यय इति वचनविरोधात् । इति सत्यार्थश्लोकवार्तिकाऽलङ्कारे क० म० टि० । ७. नात्र कृच्छ्रविपर्यये प्रियसुखशब्दौ । किं तर्हि ? द्रव्ययोः पुत्ररथयोः क० म० टि० । ८. परिरिति क० म० ।

कोपे—माणवका३ माणवक माणवक माणवक । अविनीतका३ अविनीतक अविनीतक अविनीतक—इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । आदिग्रहणं किम् ? शोभनः खल्वसि माणवक । आमन्त्र्यमिति किम् ? उदारो देवदत्तः । सम्मत्यसूयाकोप इति किम् ? देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् । अच्चिवति किम् ? हलन्तस्यापि यथा स्यात् । अन्त्य इति किम् ? आदिर्मध्यो वा मा भूत् । चकारः समुच्चयार्थः । अन्यथा प्लुत एव स्यात् न द्विर्वचनम् ।

भर्त्सनेऽन्यतरस्याम् ॥ २।३।१८ ॥ भर्त्सनं दण्डाविष्करणम्, तत्र वर्तमानस्य वाक्यस्यादिभूतमामन्त्र्यं पदं द्विरुच्यते तत्र चान्यतरस्यां पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा उक्तौ अन्त्यस्योऽच् प्लुतो वा भवति । चोरा३ चोर चोर । चोरा३ चोर चोर । दस्यो३ दस्यो दस्यो, दस्यो३ दस्यो दस्यो घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा ।

तिङोऽपेक्ष्याङ्गेन ॥ २।३।१९ ॥ भर्त्सने वर्तमानस्य वाक्यस्याऽन्त्यस्य यो [illegible] तिङन्तस्य पदस्यापेक्षस्य वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य सम्बन्धी प्लुतो वा भवति, अङ्ग इत्यनेन निपातेन योगे सति । अङ्ग कूज३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । अङ्ग कूज इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । अङ्ग व्याहारा३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । अङ्ग व्याहार इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ इति किम् ? अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । अपेक्ष्येति किम् ? अङ्ग पच । अङ्ग सक्तून् पिब । अङ्गेनेति किम् ? देवदत्त कूज इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । भर्त्सन इति किम् ? अङ्गाधीष्व मोदकं ते दास्यामि ।

क्षियाशीःप्रैषे ॥ २।३।२० ॥ क्षिया[1] आचारभ्रंशः[2], आशीः प्रार्थनाविशेषः, प्रैषः असत्कारपूर्विका व्यापारणा, एतेषु वर्तमानस्य वाक्यस्य योऽन्त्यस्तस्योऽच् वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य पदस्य सम्बन्धी(सः)प्लुतो वा भवति । क्षियायाम्—स्वयं रथेन याती३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । स्वयं रथेन याति उपाध्यायं पदातिं गमयति । स्वयं[4] ह्योदनं भुङ्क्ते३ उपाध्यायं सक्तून् पाययति । स्वयं ह्योदनं भुङ्क्ते उपाध्यायं सक्तून् पाययति । आशिषि—पुत्रांश्च लप्सीष्ठा३ धनं च तात । पुत्रांश्च लप्सीष्ठा धनं च तात । प्रैषे—कटं च कुरु३ [6]ग्रामं च गच्छ । कटं च कुरु ग्रामं च गच्छ । त्वं ह पूर्वं ग्रामं गच्छा३ देवदत्तो दक्षिणम् । त्वं ह पूर्वं गच्छ देवदत्तो दक्षिणम् । तिङ इति किम् ? भवता खलु कटः कर्तव्यः ग्रामश्च गन्तव्यः । अपेक्ष्येति किम् ? दीर्घं ते आयुरस्तु ।

ओमः प्रारम्भे ॥ २।३।२१ ॥ प्रारम्भे प्रणामादेरभ्याधाने[7] वर्तमानस्य ओंशब्दस्य अन्त्यस्योऽच् प्लुतो वा भवति । ओं३ ऋषभं पवित्रम् । ओं ऋषभं पवित्रम् । ओं३ अग्निमीडे पुरोहितम् । प्रारम्भ इति किम् ? ओं ददामि । अत्राभ्युपगमे ।

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे ॥ २।३।२२ ॥ प्रतिश्रवणं परोक्तस्याभ्युपगमः, स्वयं प्रतिज्ञानं श्रवणाभिमुख्यं च । निगृह्य स्वमतात्प्रच्याव्यानुयोगो निग्रहपदस्याविष्करणं निगृह्यानुयोगः, एतयोर्वर्तमानस्य वाक्यस्याऽन्त्यस्योऽच् प्लुतो वा भवति । अभ्युपगमे—ग्रामं मे देहि भोः[8] हन्त ते ददामी३ । हन्त ते ददामि । स्वयं प्रतिज्ञाने । नित्यः शब्दो भवितुमर्हती३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । श्रवणाभिमुख्ये—भो देवदत्त किं [9]मर्षी३ । निगृह्यानुयोगे—नित्यः शब्द इत्यात्था३ । नित्यः शब्द इत्यात्थ । नित्यः शब्द इति केनचित् प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयकमेवमनुयुङ्क्ते । एवमद्य श्राद्धमित्यात्था३ । अद्य श्राद्धमित्यात्थ । अद्यामावास्येत्यात्था३ । अद्यामावास्येत्यात्थ ।

1. निपातनेन क० म० । 2. अथ क्षिया इत्यमरः क० म० टि० । 3. आचारभ्रंश इत्यर्थः । क० म० टि० । 4. -यमोद—क० म० । 5. अहेतुवादमाध्येषीष्ठा३ः हेतुवादं च तात । अहेतुवादं चाध्येषीष्ठा हेतुवादं च तात क० म० । अहेतुवाद—आगमवाद क० म० टि० । हेतुवाद—युक्तिवाद । वक्तर्याप्ते यद्धेतोः साध्यं तद्धेतुसाधितम् । आप्ते वक्तरि तद्वाक्यात्साध्यमागमसाधितम् । इत्याप्तमीमांसायाम् । क० म० टि० । 6. ग्रामं गच्छ क० म० । 7. स्यादभ्याधानमुद्घातस्त्वारम्भ इत्यमरः क० म० टि० । 8. त्वम् क० म० टि० । 9. 'मृषु सहने' चुरादौ अतो हेर्लुक् क० म० टि० ।

चितीवार्थे ॥ २।३।२३ ॥ इवार्थे उपमायां वर्तमाने चिद् इत्येतस्मिन्निपाते प्रयुज्यमाने वाक्यस्याऽन्त्यस्योऽच् प्लुतो वा भवति । अग्निश्चिद्भूया३त्[1] । अग्निश्चिद्भूयात्[2] । अग्निरिवेत्यर्थः । राजा चिद्भूया३त् । राजाचिद्भूयात् । राजेवेत्यर्थः । चितीति किम् ? अग्निरिव भूयात् । इवेति किम् ? कथंचिदाहुः । अत्र चित् कुत्सार्थे चितीति रूपसाश्रयणादप्रयोगे न भवति । अग्निर्माणवकां भूयात्[3] ।

पूर्वस्य विचारे ॥ २।३।२४ ॥ किमिदं स्यात्किमिदमिति तत्त्वनिरूपणा विचारः, तत्र वर्तमानस्य पूर्वस्य वाक्यस्याऽन्त्यस्योऽच् प्लुतो वा भवति । अहिर्नू३ रज्जुर्नु । अहिर्नु रज्जुर्नु । स्थाणुर्नू३ पुरुषो नु । स्थाणुर्नु पुरुषो नु । पूर्वस्येति किम् ? परस्य मा भूत् ।

हेः प्रश्नाख्याने ॥ २।३।२५ ॥ प्रश्नस्याख्याने पृष्टप्रतिवचने वर्तमानस्य वाक्यस्य योऽन्त्यस्योऽच् हि इत्येतस्य निपातनस्य[4] सम्बन्धी स प्लुतो वा भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त ? अकार्षं ही३ । अकार्षं हि । अलावीः केदारं देवदत्त ? अलाविषं ही ३ । अलाविषं हि । हेरिति किम् ? अकार्षीः कटं देवदत्त ? करोमि ननु । प्रश्नग्रहणं किम् ? कटं देवदत्त अकार्षं हि । प्रश्नपूर्वकं न भवति । आख्यानग्रहणं किम् ? देवदत्त कटमकार्षीर्हि । उत्तरेण सिद्धे नियमार्थं वचनम् ।

प्रश्ने च प्रतिपदम् ॥ २।३।२६ ॥ प्रश्ने प्रश्न[illegible] च वर्तमानस्य वाक्यस्य सम्बन्धिनः तदवयवस्य पदस्याऽन्त्यस्योऽच् प्लुतो वा भवति । प्रश्ने—अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् देवदत्ता३ । अगमः पूर्वान् ग्रामान् देवदत्त । प्रश्नाख्याने—अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् देवदत्ता३ । अगमः पूर्वान् ग्रामान् देवदत्त । प्रश्ने चेति किम् ? देवदत्त ग्रामं गच्छ । प्रतिपदमिति किम् ? वाक्यस्यैवाऽन्त्यस्य प्लवेत ।

दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनृत् ॥२।३।२७॥ वाक्यस्य योऽन्त्यस्योऽच् दूरादामन्त्र्यस्य सम्बन्धी, अनन्त्यो वा ऌकारः ऋकारवर्जितस्य गुरुरेकस्तदामन्त्र्यस्यैव सम्बन्धी स प्लुतो वा भवति । आगच्छ भो माणवक वल्का३ । आगच्छ भो माणवक वल्क । आग[illegible] [illegible]प्तशिखा३ । आगच्छ भो क्लृ३प्तशिख । आगच्छ भोः क्लृप्तशिख । सक्तून् पिब देवदत्ता३ । स[illegible] [illegible]३वदत्त । सक्तून् पिब देवदा३त्त । सक्तून् पिब देवदत्त । पलाय[illegible] देवदत्ता३ । पलायस्व देवदत्त । पलायस्व देवदा३त्त । पलायस्व देवदत्त । दूरादिति किम् ? शृणु देवद[illegible] [illegible]कुलात् प्रयत्नात् प्रयत्नविशेष आश्रीयमाणे सन्देहो भवति श्रोष्यति न श्रोष्यतीति तद् दूरम् । आमन्त्र्यस्येति किम् ? आगच्छतु देवदत्तः । प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययादिह न भवति । आगच्छ[5] भोः कपिलक माणव । माणवेति कपिलकेत्यस्य विशेषणम् । गुरुरिति किम् ? लघोर्मा भूत् । वाग्रहणमन्त्यस्याचा सह गुरोरयौगपद्यार्थम् । एक इति अनेकस्य गुरोरयौगपद्यार्थम् । ऌकारग्रहणमनृदिति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । इदमेव ज्ञापकम् ऋवर्ण-ऌवर्णयोरभेदेन सङ्ग्रहणस्य[6] । अनृदिति किम् ? कृष्णमित्रा३ । कृष्णमी३त्र । कृष्णमित्र । ऋकारस्य न भवति । तकारः किम् ? मातृ३कारः । अनृदिति गुरुर्विशेष्यते नाऽन्त्यः । तेनेह न भवति—आगच्छ भो भर्तृ३ । वाक्यस्याऽन्त्यस्य इति च वचनादिह न भवति । देवदत्त अहो आगच्छ । अभिपूजिते प्लुतमेके प्राहुः । तदपरे नेच्छन्ति । अनुदात्तप्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति नानेन प्लुतो विधीयते । किन्तु दूराद्धूतादिविषयस्यानुदात्तत्वमात्रमित्याहुः ।

हेहैष्वेषामेव ॥ २।३।२८ ॥ दूरादामन्त्र्यस्य सम्बन्धिनो यौ हे-हैशब्दौ; कौ च तौ ? यौ तदामन्त्रणे वर्तेते तयोः प्रयुज्यमानयोः तयोरेव[7] वाक्ये यत्र तत्रस्थयोरन्त्यः प्लुतो वा भवति । हे३ देवदत्त आगच्छ । हे देवदत्त । देवदत्त हे३ । देवदत्त हे । है ३ देवदत्त आगच्छ । है देवदत्त । देवदत्त है ३, है देवदत्त । हे-है-

---

1. श्चिद्भायात् क० म० । 2. श्चिद् भायात् क० म० । 3. भायात् । 4. निपातस्य म० ।
5. सर्वादिपठितभवतुशब्दस्य सम्बोधन एव । तथापि एकवचनस्यैव भोरित्यादेशत्वाद्प्रधानत्वम् स्यात्[illegible] [illegible]वाद्वा । क० म० टि० । 6. ग्रहणस्य क० म० । 7. दूराद्भूतादि क० म० ।
8. देवं क० म०

द्विरुत्यवधारणस्य विषयार्थम् । एचामिति स्थाननिर्देशार्थम् । बहुवचनं ह् + इ = है ह् + ए = है इति लाक्षणिकयोरपि ग्रहणार्थम् । एवकारोऽन्यस्य प्लुतव्युदासार्थः । अत एव पँचकाराद्यत्र तत्रस्थयोः प्लुतो विज्ञायते ।

भोश्च प्रत्यभिवादे चास्त्रीशूद्रे ॥२।३।२९॥ यद(यो)ऽभिवाद्यमानो गुरुः कुशलानुयोजनमाशिषं वा प्रयुङ्क्ते स प्रत्यभिवादः, तस्मिन्नस्त्रीशूद्रविषये वर्तमानस्य वाक्यस्य योऽन्त्यस्तस्यैच् भोःशब्दस्य प्रधानस्य चामन्त्र्यस्य सम्बन्धी स प्लुतो वा भवति । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः आयुष्मानेधि भो३ः । आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधि देवदत्त भो३ः । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । आयुष्मानेधि देवदत्ता३ । आयुष्मानेधि देवदत्त । अभिवादये गार्ग्योऽहं भोः । आयुष्मानेधि गार्ग्या३ । आयुष्मानेधि गार्ग्य । कुशल्यसि गार्ग्या३ । कुशल्यसि गार्ग्य । भोश्चेति किम् ? देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधि । भोःशब्दप्रधानार्थम् । तस्मिन् क्रियमाणे । आमन्त्र्यार्थश्चकारः । प्रत्यभिवाद इति किम् ? स्थाली अहं भोः अभिवादये आयुष्मानेधि स्थाली३ अभिवादयिताऽऽहं खरकुटीवन्न मम ईकारान्ता संज्ञा । का तर्हि ? दण्डीवन्नकारान्ता स प्रत्यभिवद्यते । आयुष्मान् एधि स्थाली३न् । सम्प्रत्याह—ईकारान्तैव मम संज्ञा स प्रत्युच्यते असूयकस्त्वमसि जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादमर्हसि भिद्यस्व वृषलस्थाली । द्वितीयश्चकारो वेत्यस्यानुकर्षणार्थः । अस्त्रीशूद्र इति किम् ? गार्ग्यहं भोः अभिवादये । आयुष्मती भव गार्गि । तुषजकोऽहं भोः, अभिवादये । कुशल्यसि तुषजक ।

पूजाविचारप्रश्ने चादिदुत्परः सन्ध्येयस्यैचः ॥२।३।३०॥ सन्ध्येय एच् यः क्वचिदक्षरो भवति तस्मिंश्च विकारमापद्यते तस्य वाक्यस्यान्त्यस्य पूजायां विचारे प्रश्ने प्रत्यभिवादे च प्लुतो भवन् प्रत्यासत्त्या इकारपर उकारपरश्चाकारः प्लुतो भवति । पूजायां दूरादामन्त्र्यस्येति प्लुतः । शोभनः खल्वसि अग्निभूता३इ पटा३उ । विचारे[1]—वस्तव्यं किं निर्ग्रन्थस्य सागारिका३इ उतानागारिके । प्रश्ने[3]—अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ पटा३उ इ[2] अदास्तस्मा[4]३इ प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेध्यग्निभूता३इ पटा३उ । आयुष्मन्तौ स्तः देवदत्तजिनदत्ता३उ । पूजाविचारप्रश्ने चेति किम् ? आगच्छ भोः, अग्निभूते३ । शक्याऽन्त्यस्य विज्ञानादिह न भवति । अगमा३ः पूर्वा३ ग्रामा३ देवदत्ता३ । सन्ध्येयस्येति किम् ? भद्रकोऽसि भोः[5] । अपावता३ओदना३म् कन्ये[6]३ । अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् हो३ भो३ः । एच इति किम् ? भद्रिकाऽसि कुमारी३ । प्लुताधिकार इदुतामिति नोच्यते, अन्यथैच एवाभावात् ।

छघढखफः प्रत्ययस्येयियेयीनायन् ॥२।३।३१॥ छकारादीनां वर्णानां प्रत्ययावयवानां यथासङ्ख्यमीयादय आदेशा भवन्ति । छस्य ईय्—स्वसुश्छः (स्वसुरपत्यं पुमानिति) स्वस्रीयः । घस्य इय्—"क्षत्त्राद्घः" क्षत्त्रियः । ढस्य एय्—"दितेश्च ढण्" दैतेयः । खस्य ईन्—"कुलात्खः" कुलीनः । फस्य आयन्—"नडादिभ्यः फण्" नाडायनः । चारायणः । "तिकादेः फ(फि)ञ्" तैकायनिः । कैतवायनिः । प्रत्ययस्येति किम् ? छिनत्ति । घूर्णते । ढौकते । खनति । फक्कति । दघ्नदादेशानादेशयोरविशेषात्र भवति । ऊरुदघ्नम् । जानुदघ्नम् । पण्डादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ज्ञातेरीयश्चर्गं वा लिङ्[10]वा धातुप्रत्ययानामीयादयादेशो भावस्य प्रत्ययविधौ छादुच्चारणं लाघवार्थम् ।

इक् ठः ॥२।३।३२॥ प्रत्ययावयवस्य ठकारस्य इग् इत्ययमादेशो भवति । ककारोऽप्रयोगी न ठेदाविकार्थः । नापि प्रत्याहारार्थः । "प्रावृषष्ठः" (प्रावृषि जात इति) प्रावृषिकः । ठण् । साक्षिकः । शालाकिकः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? पठति । शठति । कमठ इति निपातनान्न भवति । योगविभाग उत्तरार्थः ।

---

१. पूर्वस्य विचार इति वा प्लुतः क० म० टि० । २. ठोऽगारान्तात् इति नियुक्तं ठः । सप्तम्येकवचनम् । इकारे परेऽकारः प्लुतो भवति । क० म० टि० । ३. प्रश्ने च प्रतिपदमिति सूत्रेण सर्वत्र प्लुतः । क० म० टि० । ४. तस्मै इत्यत्र तस्य ए इ विविशेषं विधाय पश्चादेकारोऽपि अ इति विश्लेषणीयः । तत्र अकारस्य प्लुतः क० म० टि० । ५. अत्र पविसर्जनीयपरत्वान्न सन्ध्येयः क० म० टि० । ६. लुङि मध्यमपुरुषद्विवचनम् क० म० टि० । ७. सम्बुद्धिद्विवचनम् क० म० टि० । ८. स्वसुश्च छः क० म० । ९. खनते क० म० । १०. लिङं क० म० ।

दोरिसुसुसुगश्शश्वदकस्मात्तः कः ॥२।३।३३॥ दोस्शब्दाद् इस् उस् इत्येवमन्तादुगन्तात् त(च्छ)श्वदकस्माच्छश्वज्जिताच्च तकारान्तात्परस्य प्रत्ययावयवस्य ठकारस्य ककारादेशो भवति । दोस्— दोर्भ्यां तरति दोष्कः । इस्— सर्पिः पण्यमस्य सार्पिष्कः । बार्हिष्कः । उस्— धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः । याजुष्कः । उक्— निषादकर्षूकर्षी भवः नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः । औदश्वित्कः । मातुरागतं मातृकम् । पैतृकम् । उद्दश्वित्कम् । अशश्वदकस्मात्तः— उदश्विता संस्कृतमौदश्वित्कम् । शकृता संस्कृतः शाकृत्कः । याकृत्कः । शश्वद-कस्मात्प्रतिषेधः किम् ? शश्वद्भवं शाश्वतिकम् । आकस्मिकम् । आशिषा चरति आशिषिकः । उषायां चरति औषिकः इत्यत्र प्रतिपदोक्तयोरिसुसोर्ग्रहणान्न भवति । उषिति [2]वस्तेः क्विपि रूपम् । [3]मथितपण्यो माथितिक इत्यत्र लाक्षणिकत्वेन स्थानिवद्भावाभावान्न भवति ।

वोरकः ॥२।३।३४॥ वु इत्येतस्य प्रत्ययस्य अक इत्ययमादेशो भवति । औपगवकम् । कापटवकम् । कारकः । हारकः । छकोरक इति निर्देशादयं धातुप्रत्ययस्यापि भवति । प्रत्ययस्येति किम् ? वुनूर्यते । प्रावु-वूर्यति । युविधानं लाघवार्थम् ।

लुग्य्योर्वलुकौ ॥२।३।३५॥ प्रत्ययस्यावयवे कार्ये वलि य्वौ च परे वकारयकारयोर्लुग्भवति । (वस्य) । देदिवः । सेस्विवः । अचेंचिवः । दीदिवान् । दीदिवांसौ । दीदिवांसः । यस्य— क्नूतम् । क्नूतम् । क्ष्मातम् । गोधेरः । पचेरन् । यजेरन् । मनोगयति । क्ष्मायति । कण्डूमिच्छतीति कण्डूयतेः कण्डूः । कण्डुवौ । कण्डुवः । लोलूः । पोपूः । लूयुः । पूयुः । य्वोरिति किम् ? पक्वः । वल्कावेति किम् ? सक्यते । क्नाप्यते । अप्रयोगीत्वविति विवग्रहणं वृक्षायं करोतीत्यत्र विच् । प्रत्ययस्येति किम् ? प्रश्चकः । वकारोपदेशो यत्रश्च वृश्चतीत्यादयर्थः स्यात्तत्र परिहारान्तरं वक्तव्यं भवति ।

ओदौतोऽवावौ ये ॥२।३।३६॥ ओकारौकारयोः स्थाने यकारादौ प्रत्यये परे अव् आव् इत्येतौ क्रमेणादेशौ भवतः । गव्यति । गव्यते । गव्यम् । लव्यम् । पव्यम् । नाव्यति । नाव्यते । नाव्यम् । ओदौत इति किम् ? रैयति । रैयते । य इति किम् ? गोकाम्यति । नौकाम्यति । प्रत्ययस्येति किम् ? गोयानम् । नौयानम् । गव्यूतिमात्रमध्वानं गत इति अध्वपरिमाणवृत्तिः पृषोदरादिः । उपोयते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः इत्यत्रासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न भवति ।

क्यच्यसक् स्गलालसायाम् ॥२।३।३७॥ क्यचि यिप्रत्यये परे पूर्वस्य असक् सक् इत्येतावाग-मौ भवतो लालसायां गम्यमानायाम् । लालसा जिघत्सा, भक्षणे गृद्धिः । दधीच्छति लालसया दध्यस्यति । मध्वस्यति । दधिस्यति । मधुस्यति । क्षीरस्यति । लवणस्यति । क्यचीति किम् ? काकायते लालसया । लालसायामिति किम् ? दधीयति । मधूयति । क्षीरीयति । लवणीयति ।

वृषाश्वयोर्मैथुने ॥२।३।३८॥ वृष अश्व इत्येतयोर्मैथुने वर्तमानयोः क्यचि असक्सगागमो भवति । वृषस्यति गौः । अश्वस्यति वडवा । अश्ववृषावत्र मैथुने मनुष्यादावपि हि प्रयुज्येते । अश्वस्या वृषस्येति मैथुनेच्छापर्यायो । मैथुन इति किम् ? वृषीयति । अश्वीयति ।

क्षुत्तृड्गर्धेऽशनायोदन्यधनायम् ॥२।३।३९॥ अशनाय उदन्य धनाय इत्येते क्यजन्ता निपात्यन्ते यथासंख्यं क्षुत्तृड्गर्धेषु वाच्येषु । अशनायति । उदन्यति । धनायति । अशनायधनाययोरित्वापवादः । आत्वं निपात्यते । उदन्येत्युदकस्योदन्भावः । क्षुत्तृड्गर्ध इति किम् ? अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

च्वौ चास्यानव्ययस्येः ॥२।३।४०॥ अस्यावर्णस्यानव्ययस्य च्वौ च क्यचि च परे ईकारादेशो भवति । शुक्लीकरोति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीभवति । खट्वीस्यात् । पुत्रीयति ।

१. संस्पृष्टः क० म० । २. वसेः क० म० । ३. मथितं तक्रं पण्यं यस्य सः क० म० टि० । ४. गौग्रोक्ष इत्यादिना वुञ् क० म० टि० । ५. पा० सू० ६।४।१ गहादिपाठाच्छः इति वचनात् क० म० टि० ।

स्वश्रीयति । अस्वेति किम्? [illegible] । [illegible] । असंज्ञपदस्येति किम्? [illegible] । [illegible] ।

[illegible] च्व्योरीर्दीर्घो ॥ २।३।४१ ॥ यीति[1] वर्तते । अकारस्य [illegible] भवतः । [illegible]—([illegible] वा करोतीति) [illegible] । [illegible] । अलेट् इति—पित्रीयति । पित्रीयते । मात्रीयति । मात्रीयते । [illegible] । च्वौ—पित्रीकरोति । पित्रीभवति । पित्रीस्यात् । मात्रीकरोति । मात्रीभवति । मात्रीस्यात् । अथ:—यङि—चेचीयते । लोलूयते । अलेट् इति—चीयात् । स्तूयात् । भृशायते । सुखायते । मन्तूयति । वल्गूयति । चीयते । स्तूयते । च्वौ—शुचीकरोति । शुचीभवति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् । [illegible] रीभावः । यङ्ग्रहणं रीबाधनार्थम् । [illegible] किम्? इयात् । चिनुयात् । गुयम् । ध्रुयम् । कुयम् । दिह्यम् । लिह्यम् । प्रचित्येत्यादौ परत्वाल्लुगादि भवति ।

शिरसोऽय्ये तद्धिते शीर्षन् ॥ २।३।४२ ॥ शिरस इत्येतस्य यवर्जिते तद्धिते यिप्रत्यये परे शीर्षन् इत्ययमादेशो भवति । शीर्षण्यः स्वरः । शीर्षण्यो व्रणः । अय्य इति किम्? हास्तिशीर्ष्या । पैलुशीर्ष्या । अत्र य्यशीर्षादेशयोः स्थानिवद्भावात् शीर्षन्नादेशः स्यात् । अत एव शिरस आदेशः [illegible] इत्यादौ विज्ञायते । तद्धित इति किम्? शिरस्यति । शिरस्यते ।

केशे वा ॥ २।३।४३ ॥ शिरस् इत्येतस्य केशविषये यिप्रत्यये तद्धिते परे शीर्षन्नादेशो वा भवति । (शिरसि भवा इति)—शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ।

शीर्षोऽचि ॥ २।३।४४ ॥ शिरस् इत्येतस्याजादौ [illegible] तद्धिते परे शीर्ष इत्ययमादेशो भवति । (हस्तिशिरसोऽयमिति)हास्तिशीर्षः । पैलुशीर्षः । मृगशिरसा चन्द्रोपेतेन युक्ता मार्गशीर्षी पौर्णमासी । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् । अचीति किम्? शिरस्कल्पम्[2] । तद्धित इति किम्? शिरसा ।

विन्मतोः इलुङ् णीष्ठेयसि ॥ २।३।४५ ॥ विन् मत् इत्येतयोः प्रत्ययोः णि इष्ठ ईयस् इत्येतेषु परतः इलुग्भवति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति[3] । अयमेषां स्रग्विणां(अतिशयेन स्रग्वीति) स्रजिष्ठः । अयमनयोः स्रग्विणोः (अतिशयेन स्रग्वीति) स्रजीयान् । त्वग्वन्तमाचष्टे त्वचयति । अयमेषां त्वग्वतां(अतिशयेन त्वग्वानिति) त्वचिष्ठः । अयमनयोस्त्वग्वतोः(अतिशयेन त्वग्वानिति) त्वचीयान् । कुमुद्वन्तमाचष्टे कुमुदयति अयमेषां कुमुद्वतां (अतिशयेन कुमुद्वानिति) कुमुदिष्ठः । अयमनयोः कुमुद्वतोः(अतिशयेन कुमुद्वानिति) कुमुदीयान् । निर्दिश्यमानस्य प्रत्ययमात्रस्य इलुक् । अत एव वचनादगुणवचनादपि इष्ठेयसौ ।

कन् वाऽल्पयूनोः ॥ २।३।४६ ॥ अल्प युवन् इत्येतयोर्णीष्ठेयस्सु परतः कन् इत्ययमादेशो वा भवति । (अल्पमाचष्ट इति) कनयति । कनिष्ठः । कनीयान्[4] । अल्पयति । अल्पिष्ठः । अल्पीयान् । युवयति । यविष्ठः । यवीयान् । अल्पार्थं वा ग्रहणम् ।

प्रशस्य श्रः ॥ २।३।४७ ॥ प्रशस्यशब्दस्य णीष्ठेयस्सु परतः श्र इत्ययमादेशो भवति । (प्रशस्यमाचष्ट इति) श्रयति । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।

वृद्धस्य च ज्यः ॥ २।३।४८ ॥ वृद्धशब्दस्य प्रशस्यशब्दस्य च णीष्ठेयस्सु परतः ज्य इत्ययमादेशो भवति । (वृद्धं प्रशस्यं वाचष्ट इति) ज्ययति । ज्येष्ठः । ज्यायान्[5] ।

ज्यायान् ॥ २।३।४९ ॥ ज्यायानिति ज्यादेशात्परस्य ईयस आकारादेशो निपात्यते । (अयमनयोरतिशयेन वृद्ध इति) ज्यायान् । ज्यायसी । ज्यायः ।

---

1. ओदीतोऽव्यच्वि इत्यधिकं क० म० टि० । 2. शिरस्कल्पम् क० म० । 3. वंत्याजादेरिति लुचि प्राप्तायां नेकाच्च इति प्रतिषेधः क० म० टि० । 4. कनीयांस्तु युवाल्पयोः इत्यमरः क० म० टि० । 5. वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान् इत्यमरः क० म० टि० ।

वर्षः ॥२।३।५०॥ वृद्धशब्दस्य णीष्ठेयस्सु परतः वर्ष इत्ययमादेशो भवति । (वृद्धमाचष्ट इति)वर्षयति । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । एवं वृद्धशब्दस्य द्वैरूप्यं भवति ।

बाढान्तिकयोः साधनेदौ ॥२।३।५१॥ बाढ अन्तिक इत्येतयोर्णीष्ठेयस्सु परतः साध नेद इत्येतावादेशौ भवतः । (बाढमाचष्ट इति)साधयति । साधिष्ठः । साधीयान् । (अन्तिकमाचष्ट इति)नेदयति । नेदिष्ठः । नेदीयान् ।

प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घवृन्दारकस्येमनि च प्रास्थास्फावर्गर्बंहत्रप्द्राघवृन्दम् ॥२।३।५२॥ प्रियादीनां णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः यथासंख्यं प्रादय आदेशा भवन्ति । प्रियस्य प्रा—प्रापयति । प्रेष्ठः । प्रेयान् । प्रेमा । स्थिरस्य स्था—स्थापयति । स्थेष्ठः । स्थेयान् । स्थेमा । स्फिरस्य स्फा—स्फापयति । स्फेष्ठः । स्फेयान् । स्फेमा । उरोर्वर्—वरयति । वरिष्ठः । वरीयान् । वरिमा । गुरोर्गर्—गरयति । गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा । बहुलस्य बंह्—बंहयति । बंहिष्ठः । बंहीयान् । बंहिमा । तृप्रस्य त्रप्—त्रपयति । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । त्रपिमा । दीर्घस्य द्राघ्—द्राघयति । द्राघिष्ठः । द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारकस्य वृन्द—वृन्दयति । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् । वृन्दिमा । प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः एतस्मिन्ते पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । तेनेतरेषां णीष्ठेयोऽर्थमेवोपादानम् । अन्ये दृढादिरा[१]कृतिगण इतीमार्थमपीति मन्यन्ते । तथा च प्रयोगः । महो स्थेमा द्विपामिति ।

रः पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढस्योः ॥२।३।५३॥ पृथु मृदु कृश भृश दृढ परिवृढ इत्येतेषामृकारस्य णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः रशब्द आदेशो भवति । प्रथयति । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । प्रथिमा । म्रदयति । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् । म्रदिमा । क्रशयति । क्रशिष्ठः । क्रशीयान् । क्रशिमा । भ्रशयति । भ्रशिष्ठः । भ्रशीयान् । भ्रशिमा । द्रढयति । द्रढिष्ठः । द्रढीयान् । द्रढिमा । परिव्रढयति । परिव्रढिष्ठः । परिव्रढीयान् । परिव्रढिमा । केचित् वृढेति पठित्वा व्रढयतीत्यादयमपि उदाहरन्ति । एतेषामिति किम् ? ऋजयति । ऋजिष्ठः । ऋजीयान् । ऋजिमा । कृष्णयति । कृष्णिष्ठः । कृष्णीयान् । कृष्णिमा । भ्रतृजीयान् । स्पृजीयान् । कृतयति । ऋरिति किम् ? सर्वस्य मा भूत् ।

बहोर्णीष्ठे भूय् ॥२।३।५४॥ बहु इत्येतस्य णीष्ठेयो भूय् इत्ययमादेशो भवति । भावाप[२]वादः । भूययति । भूयिष्ठः । भूयान् । बहोर्णौ । भावयतीति केचित् ।

भूर्लुक्चेवर्णस्य ॥२।३।५५॥ बहु इत्येतस्य ईयसाविमनि च परतः भू इत्ययमादेशो भवति अनयोश्चेवर्णस्य लुग् भवति । भूयान् । भूयांसः । भूमा । भू ऊरित्यूकारप्रश्लेषादेवादेशो न भवति । ऊरिति किम् ? अन्त्यस्य स्यात् ।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्य लरवादेरेङ् चेकः ॥२।३।५६॥ स्थूल दूर युवन् ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषां णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः लकाररेफवकारादेर्लुग्भवति एङ् चेकः । स्थूल—(स्थूलमाचष्ट इति) स्थवयति । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर—(दूरमाचष्ट इति) दविष्ठः । दवीयान् । युवन्—(युवानमाचष्ट इति) यवयति । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व—(ह्रस्वमाचष्ट इति) ह्रसयति । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । ह्रसिमा । क्षिप्रः—(क्षिप्रमाचष्ट इति) क्षेपयति । क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षेपिमा । क्षुद्र—(क्षुद्रमाचष्ट इति) क्षोदयति । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । ह्रस्वक्षिप्रौ पृथ्वादि[३] । येन नाप्राप्तिन्यायेनान्त्यस्याजादिलोपोऽनेन बाध्यत इति लरवादेरित्युच्यते । इक इति किम् ? ह्रसयति । क्षिप्रक्षुद्रयोश्च पकारदकारयोर्न भवति ।

अन्त्यस्याजादेः ॥२।३।५७॥ पृथ्वादिभ्योऽन्यस्यान्त्यस्याजादेरवयवस्य णीष्ठेयस्सु इमनि च परतो लुग्भवति । कर्तृमस्समाचष्टे करयति । करिष्ठः । करीयान् । (पटुमाचष्ट इति) पटयति । पटिष्ठः । पटीयान् । पटिमा ।

१. दृढादिः कं० म० टि० । २. पृथ्वादिरा—कं० म० । ३. -मार्चिपामिति कं० म० । ४. बहोर्णौ कं० म० । ५. अवहरस्य सूत्र इति प्राप्ते कं० म० टि० ।

लघयति । लघिष्ठः । लघीयान् । लघिमा । विमनिमा । सम्मनिमा । (मातरमाचष्ट इति) मातयति । मातयिता । भ्रातयति । इत्यत्रानर्थकत्वान्[1] न भवति ।

नैकाचः ॥२।३।५८॥ एकाचः शब्दरूपस्य योऽन्त्यादादिरवयवस्तस्य णीष्ठेयस्सु इमनि च परतः लुग्न भवति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । स्रग्वितमः । स्रजिष्ठः । स्रग्वितरः । स्रजीयान् । स्रुग्वन्तमाचष्टे स्रुचयति । स्रुचिष्ठः । स्रुचीयान् । एकाच इति किम् ? वसुमन्तमाचष्टे वसयति । वसिष्ठः । वसीयान् । इमनि चेति किम् ? श्रियै हितः श्रियः । श्री देवताऽस्य श्रैः[3] स्थालीपाकः । इयान् । कियान् । योगविभागादे[4]रियस्यापि प्रतिषेधः । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।

दण्डिहस्तिनः फे ॥२।३।५९॥ दण्डिन् हस्तिन् इत्येतयोः फप्रत्यये परेऽन्त्यादादेर्लुग्भवति न । नोपदस्येति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः । हास्तिनायनः । फ इति किम् ? दण्डिनां समूहो दाण्डम् । हास्तिकम् ।

वाशिजिह्माशिव्यध्वाथर्वयूनः फिञ्ढखठाके ॥२।३।६०॥ वाशिन् जिह्माशिन् अध्वन् अथर्वन् युवन् इत्येतेषां यथासंख्यं फिञ् ढ ख ठ अक इत्येतेषु प्रत्ययेषु परतोऽन्त्यादादेर्लुग्न भवति । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । दोर्वा वृद्धादिति फिञ् । जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः । शुभ्रादित्वाड्ढण् । अध्वानमलं गामी(ति) अध्वनीनः । "अध्वानं यत्नो" । अथर्वणो वोद्धाऽध्येता वा आथर्वणिकः । न्यायादित्वाट्ठण् । यूनो भावः यौवनिका[5] । चौरादित्वाद्वुञ् । वाश्यादिग्रहणं किम् ? द्विवराजिका । फिञ्ढखठाक इति किम् ? युवा प्रयोजनमस्य यौविकम् ।

येनोऽट्ये ॥२।३।६१॥ अन् इत्येतदन्तस्य टयवर्जितयप्रत्ययेऽन्त्यादादेर्लुग्न भवति । सामनि साधुः सामन्यः । वेमन्यः । मूर्धनि भवः मूर्धन्यः । तक्ष्णोऽपत्यं ताक्षण्यः । कुर्वादिञ्यः अट्य इत्यतः सानुबन्धेऽपि प्रतिषेधः । य इति किम् ? [6]परमराजिः । अन इति किम् ? छविषु साधुः छव्यः । अट्य इति किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।

अणि ॥२।३।६२॥ अन् इत्येतदन्तस्यापि तद्धितेऽन्त्यादादेर्लुग्न भवति । सुत्वनोऽपत्यं सौत्वनः । याज्वनः । साम देवताऽस्य सामनम् । वैमनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

गाथिविदथिकेशिफणिगणिसंयोगादेरिनः ॥२।३।६३॥ गाथिन् विदथिन् केशिन् फणिन् गणिन् इत्येतेषां संयोग आदिर्यस्य इनस्तदन्तस्य च अणि परेऽन्त्यादादेर्लुग्न भवति । गाथिनोऽपत्यं गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । फाणिनः । गाणिनः । संयोगादेः—शाङ्खिणः । माद्रिणः । भाद्रिणः । वाज्रिणः । दात्रिणः । चाक्रिणः । गाथ्यादिग्रहणं किम् ? मेधाविनोऽपत्यं मैधावः । अपत्यार्थोऽयमारम्भः ।

अनपत्ये ॥२।३।६४॥ इनन्तस्यानपत्येऽर्थे योऽण् तस्मिन् परतोऽन्त्यादादेर्लुग्न भवति । सांकौटिनम् । सांराविणम् । साम्मार्जिनम् । गुणिन इदं गौणिनम् । मैधाविनम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । अणीति किम् ? गर्भिणीनां समूहो गार्भम् । [8]दण्डिनां समूहो दा[illegible] [9]चक्रिणां चाक्रम् । अनपत्य इति किम् ? मैधावः ।

मनोऽवर्मणः ॥२।३।६५॥ मन् इत्येवमन्तस्यानपत्य एवाणि परतोऽन्त्यादादेर्लुग्न भवति वर्मन् शब्दं वर्जयित्वा । चर्मणाच्छन्नश्चार्मणो रथः । साम देवताऽस्य सामनम् । वैमनम् । अणीत्येव सिद्धे मनोऽन-

---

१. पतुत्रञ् लिहादिभ्यश्च इति एतदर्थरहितत्वात् क० म० टि० । २. औणादिक कुप्रत्ययस्तस्य कर्मः । ३. श्रो विद्वान् सोमजोऽपि च (सोमजो बुधः) क० म० टि० । ४. इरिति सूत्रस्यापि क० म० टि० । ५. न गता यौवनिका ते क० म० टि० । ६. परमराजः क० म० । ७. सुत्वा स्वभिषवे कृते इत्यमरः । सुत्वा(कृताभिषेक इत्यर्थः)सुत्रामपूजित इत्यार्षम् । क० म० टि० । ८. अहिंसारिकदण्डिनां क० म० टि० । ९. चक्री, कुलालवैकुण्ठकोकाहिग्रामजातिषु क० म० टि० ।

पत्यस्येति नियमो नापत्य इति निषेधो बाऽयम् । तेन सुदाम्नोऽपत्यं सौदामः । माद्सामः । माद्रसामः । अन इति किम् ? सुत्वनोऽपत्यं सौत्वनः । माञ्वनः । अवर्मण इति किम् ? चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ।

ब्राह्मम् ॥ २।३।६६ ॥ ब्राह्ममिति ब्रह्मन्शब्दस्यानपत्येऽणन्त्यस्याऽऽदेर्लुग्निपात्यते । ब्रह्मण इदं ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मो मन्त्रः ।

जातौ ॥ २।३।६७ ॥ जात्यभिधेयायां ब्राह्म इत्यनपत्ये एवाण्यन्त्यस्याऽऽदेर्लुग्निपात्यते । ब्राह्मी ओषधिः । पूर्वेण सिद्धेऽनपत्य एवेति नियमो नापत्य इति प्रतिषेधो वाऽयम् । तेन ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अजातौ लुगेव—ब्राह्मणोऽपत्यं ब्राह्मो नारदः ।

औक्षम् ॥ २।३।६८ ॥ औक्षमित्युक्षन्शब्दस्यानपत्येऽण्यन्त्यादेर्लुग्निपात्यते ? उक्ष्ण इदम् औक्षं पदम् । अनपत्य इति किम् ? उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः ।

सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणोऽपदस्य ॥ २।३।६९ ॥ सब्रह्मचारिन् पीठसर्पिन् कुथुमिन् तैतलिन् जाजलिन् लाङ्गलिन् शिलालिन् कलापिन् शिखण्डिन् सूकरसद्मन् सुपर्वन् इत्येतेषां नकारान्तानां चाऽपदसंज्ञानां तद्धिते परेऽन्त्यस्याऽऽदेर्लुग्भवति । सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः । पीठसर्पिण इमे पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयानाः कालापाः । कुथुमिन इमे कौथुमाः । तैतली, जाजली, लाङ्गली चाचार्याः, तत्कृतोऽपि ग्रन्थ उपचारात्तच्छब्दैरभिधीयते । एते तैतलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः । तस्येदं विवक्षायां तु छो भवति । शिलालिन इमे शैलालाः । शिखण्डिन इमे शैखण्डाः । सूकरसद्मनः इमे सौकरसद्माः । सुपर्वणः सौपर्वाः । नः—इचहः । ध्यहः । उत्तमाहः । मेधाविनोऽपत्यं मैधावः । मायावः । और्ध्वलोमिः । सारलोमिः । आग्निशर्मिः । हस्तिनां समूहो हास्तिकः । सब्रह्मचार्यादिग्रहणं किम् ? (विद्युत इदमिति) वैद्युतं तेजः । न इत्येव सिद्धे सब्रह्मचार्यादिग्रहणं 'येऽनोऽणे' इत्यादिप्रतिषेधबाधनार्थम् । अपदस्येति किम् ? मेधाविरूप्यं मेधाविमयम् । तद्धित इति किम् ? हस्तिना । हस्तिने ।

चर्मशुनः कोशसंकोचे ॥ २।३।७० ॥ चर्मन् श्वन् इत्येतयोरपदयोः क्रमेण कोशे संकोचे चार्थे तद्धिते परेऽन्त्यस्याऽऽदेर्लुग्भवति । चर्मणः कोशे—चार्मः कोशः । चर्मणोऽन्यः—शुनः संकोचे । शौनः संकोचः । शौवनोऽन्यः ।

विकारापत्येऽश्महितनाम्नो वा ॥ २।३।७१ ॥ अश्मन् हितनामन् इत्येतयोरपदयोर्यथासंख्यं विकारेऽपत्ये चार्थे तद्धिते परेऽन्त्यस्याऽऽदेर्लुग्वा भवति । अश्मनो विकार आश्मः । आश्मनो वा । हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः, हैतनामनो वा । विकारापत्य इति किम् ? आश्मनः । हैतनामनः इत्येवान्यत्र । [illegible]

श्वादीनाम् ॥ २।३।७२ ॥ श्वन् इत्येवमादीनामपदसंज्ञानां तद्धिते परेऽन्त्यस्याऽऽदेर्लुग्भवति । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । आदिग्रहण इह [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न भवति ।

विंशतेस्तेर्डिति ॥ २।३।७३ ॥ विंशतिरित्येवमादेरपदसंज्ञस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । विंशतेरिति किम् ? [illegible] । [illegible] । तेरिति किम् ? [illegible] । डितीति किम् ? विंशती ।

१. [illegible] इति [illegible] । [illegible] । २. [illegible] । ३. [illegible] ।

यः ॥२।४।७४॥ अश्च इश्च इति यः, तस्यावर्णान्तस्येवर्णान्तस्य चापदस्य तद्धिते परे लुग्भवति । अस्य दक्ष—दक्षस्यापत्यं पुमानिति दाक्षिः । प्लक्ष—प्लाक्षिः । व्याघ—वैघिः । बलाका—बालाकिः । इः—नाभिः—नाभेयः । निधिः—नैधेयः । श्येनी—श्यैनेयः । रोहिणी—रौहिणेयः । वत्सं प्रीणातीति वत्सप्रीः तदपत्यं वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्ढञ् । अपदस्येति किम् ? ऊर्णायुः[1] । शुक्लतरः । शुक्लतमः । तद्धित इति किम् ? वृक्षाभ्याम् ।

अह्नोऽखादि ॥२।४।७५॥ अहन्नित्येतस्यापदस्य ख अट् इत्येतद्वर्जिते तद्धिते परे यदवर्णं तस्य लुग्भवति । अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् । अह्नां समूहः आह्नः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति नकारव्यवहितस्यैव लुग्नाद्यस्य । अखाटीति किम् ? द्वाभ्यामहोभ्यां निर्वृत्तः द्वाभ्यामहोभ्यामधीष्टः भृतः, द्वेऽहनी भूतो भावी वा द्व्यहीनः । त्र्यहीणः । अटि—परमाहः । उत्तमाहः । द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः । त्र्यहः ।

पन्हन्धृतराज्ञोऽणि ॥२।४।७६॥ पन् हन् इत्येतदन्तस्य धृतराजन्नित्येतस्य चापदस्याणि तद्धिते परे यदवर्णं तस्य लुग्भवति । पूषन्—पौष्णम् । तक्षन्—ताक्ष्णम् । भ्रूणहन्—भ्रौणघ्नम् । वृत्रहन्—वार्त्रघ्नम् । धृतराजन्—धार्तराज्ञः । एषामिति किम् ? सामनम्[2] । वैमनम् । अणीति किम् ? तक्ष्णोऽपत्यं ताक्षण्यः ।

तैषपौषं भात् ॥२।४।७७॥ तैष पौष इति तिष्य पुष्य इत्येतयोर्भादणि प्रतिपदं नक्षत्राद्यो विहितोऽण् गुरूदयाद्धाद्युक्तेऽब्दे चन्द्रोपेतात्काले भर्तुः सन्ध्यादेरण् इति च तस्मिन्नणि यलुग्निपात्यते । तिष्येण गुरूदयेन युक्तः तैषः संवत्सरः । पुष्येण पौषः संवत्सरः । तैषमहः । तैषी रात्रिः । पौषमहः । पौषी रात्रिः । तिष्ये जातः तैषः । पौषः । भादिति किम् ? तिष्यो देवताऽस्य तैष्यश्चरुः । पौष्यश्चरुः । नाथं भादिति प्रतिपदं विहितः ।

बिल्वकां छस्य ॥२।४।७८॥ बिल्वक् इत्येवमादीनां सम्बन्धिनश्छ इत्येतस्यावयवस्य अपदस्यापदसम्बन्धिनस्तद्धिते परे लुग्भवति । बिल्वा अस्यां सन्तीति बिल्वकीया नदी, तस्यां भवः बैल्वकः । वेणुकीयायां भवः वैणुकः । वेत्रकीयायां वैत्रकः । वेतसकीयायां वैतसकः । त्रिकीयायां त्रैकः । इक्षुकीयायामैक्षुकः । काष्ठकीयायां काष्ठकः । कपोतकीयायां कापोतकः । कुञ्चकीयायां क्रौञ्चकः । तक्षकीयायां भवस्ताक्षकः । बिल्वकामिति सककारनिर्देशात् नड़ादेस्केति छे कृते ककारात्पूर्वस्य छस्याऽन्तस्य सिद्धत्वादादेशात्पञ्चमीनिर्देशान्न भवतीति सर्वस्य लुक् । कुञ्चा ह्रस्वत्वं तथा पाठात् । बिल्वकामिति किम् ? धाड़कीयः, प्लाक्षकीयः । बिल्वकादिर्नड़ाद्यन्तर्गणः । छस्येति किम् ? बिल्वकादीनामेव स्यात् । तद्धित इति किम् ? बिल्वकीयायाम् । अपदस्येति किम् ? बिल्वकीयाभ्याम् । बिल्वकीयामयम् ।

हलोपश्च्विक्यानात्यापत्यस्य ॥२।४।७९॥ अपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्यापदस्य यो यकारो हलः परस्तस्य च्वौ यञ्यनाति—अनाकारादौ च तद्धिते परे लुग्भवति । च्वौ—गार्गीभूतः । वात्सीभूतः । गार्गीयति । वात्सीयति । [3]गार्गीयते । वात्सीयते । अनातीति—गार्ग्याणां समूहो गार्गकम् । वात्सकम् । गार्ग्यस्यायं गार्गीयः । वात्सीयः । हल इति किम् ? कारिकेयीभूतः । हारिकेयीभूतः । कारिकेयीयति । हारिकेयीयति । कारिकेयिः । हारिकेयिः । य इति किम् ? आरट्टायनीकः । च्व्यनातीति किम् ? गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । अपत्यस्येति किम् ? संकाशेन निर्वृत्तं सांकाश्यम्, तत्र भवः सांकाश्यकः । यकोपान्त्यलक्षणो वुञ् ।

राजन्यमनुष्ययोर्नाके ॥२।४।८०॥ राजन्यमनुष्यशब्दयोर्यकारस्याके प्रत्यये परे लुग्न भवति । राजन्यकम् । मनुष्यकम् ।

ओर्ढेऽकद्र्वाः ॥२।४।८१॥ कद्रूशब्दवर्जितस्योवर्णान्तस्यापदस्य ढे तद्धिते परे लुग्भवति । कमण्डल्वा अपत्यं कामण्डलेयः । भाद्रबाहेयः । शैतिबाहेयः । जम्ब्वा अपत्यं जाम्बवेयः । रैवतेयः । ओरिति किम् ? वैमात्रेयः । शुभ्रादिढण् । ढ इति किम् ? माण्डव्यः । अकद्र्वा इति किम् ? काद्रवेयः ।

---

1. ऊर्णायुः भयादिभ्योऽपि स्यात् सिद्धवच्चधातोरिति पदसंज्ञा । क० म० टि० । 2. हैमनम् क० म० । 3. गार्गीयते । वात्सीयते क० म० ।

अवस्वयम्भुवः ॥२।३।८२॥ स्वयंभूशब्दवर्जितस्यापदस्यावर्णस्य तद्धिते परेऽवादेशो भवति। औपगवः। कापटवः। बाभ्रव्यः। माण्डव्यः। शंकव्यम्। दारुपिचव्यः[1]। अस्वयंभुव इति किम्? स्वायंभुवम्।

केकयमित्रयुप्रलयस्येय्यादेर्ञ्णिति ॥ २।३।८३॥ केकय मित्रयु प्रलय इत्येतेषां ञिति णिति च तद्धिते परे यकारादेः शब्दरूपस्य इय् इत्ययमादेशो भवति। केकयस्यापत्यं कैकेयः। राष्ट्रराजः सरूपादित्यञ्। मित्रयोर्भावेन मैत्रेयिकया श्लाघते। गोत्रलक्षणो वुञ्। प्रलयादागतं प्रालेयमुदकम्। ञ्णिति किम्? केकयत्वम्।

आरैचोऽव्यादेः ॥२।३।८४॥ ञिति णिति च तद्धिते परे यः पूर्वस्तदासन्नः प्रकृतिभागस्तस्याचां मध्ये य आदिरच् तस्य स्थाने आ आर् ऐच् ऐकार औकारश्चासन्ना आदेशा भवन्ति। ञिति—दाक्षिः। प्लाक्षिः। कार्ष्णिः। नैचाकविः। चौलिः। णिति—कापटवः। भार्गवः। शैवः। औपगवः। ओर्देवतास्य श्रायः[3]। ह्रायः स्थालीपाकः। ञ्णितीति किम्? शङ्कव्यः। आरैच् (इति किम्)? दारुपिचव्यः कार्पासः। तद्धित इति किम्? चिकचिकः। जिह्मिकः। अच्चिति हलामपरिग्रहार्थम्। तेन हलादेरपि भवति।

देविकाशिंशिपादीर्घसत्रश्रेयसां तत्प्राप्तेराः ॥२।३।८५॥ देविका शिंशपा दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामव्यादेरचः तत्प्राप्तेस्तेषामारैचां प्राप्तिर्यस्यास्ति तस्य ञ्णिति तद्धिते निमित्ते आकारादेशो भवति। देविकायां भवं दाविकमुदकम्। देविका कूले भवा दाविकाकूलाः शालयः। पूर्वदेविका नाम प्राग्ग्रामः, तत्र भवः पूर्वदाविकः पुरुषः। शिंशपाविकारः शांशपः स्तम्भः। शिंशपास्थले भवाः शांशपास्थला देवाः। पूर्वशिंशिपा नाम प्राग्ग्रामः। पूर्वशांशपः पुत्रः। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम्। श्रेयोऽधिकृत्य कृतमिति श्रायसं द्वादशाङ्गम्। तत्प्राप्तेरिति किम्? सुदेविकायां भवः सौदेविकः। केवलपूर्वोत्तरपदभावार्थं वा प्राप्तिग्रहणमुत्तरार्थम्।

वहीनरस्यैत् ॥२।३।८६॥ वहीनरशब्दस्य ञ्णिति तद्धिते परेऽव्यादेरचः स्थाने ऐकार आदेशो भवति। वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। वहीनरस्येदं वैहीनरम्।

पदे य्वयैच् ॥२।३।८७॥ ञ्णिति तद्धिते तत्प्राप्तेरिवर्णस्योवर्णस्य च स्थाने यौ यकारवकारौ तयोः पदे परतश्चैजागमो भवति। उकारो देशविपर्ययः। यकारस्यैकारः। वकारस्यौकारः। व्यसने भवं वैयसनम्। व्याकरणस्य बोद्धा अध्येता वा वैयाकरणः। न्यायस्य बोद्धाऽध्येता वेति नैयायिकः। न्यासस्य—नैयासिकः। स्वागमस्य सौवागमिकः। स्वश्वस्यापत्यं सौवश्वः। शिवाद्यण्। पूर्वव्यलिन्दे भवः पूर्ववैयलिन्दः। स्वाङ्गादेरञ्जिवच नाम्नेह न भवन्त इत्यस्ति। परत्वान्नित्यत्वाच्चारैजादेशात् प्रथममेव ऐच्। पद इति किम्? यत इमे याताः छात्राः। यत् इति इणः शतृरूपम्। य्व इति किम्? वैकल्यम्। सौकर्यम्। तत्प्राप्तेरिति किम्? दाध्यश्विः। माध्वश्विः। द्वाभ्यामशीतिभ्यां निर्वृत्तः द्वाभ्यामशीतिभ्यामभीष्टो भृतो द्व्यशीतीभूतो भावी वा द्वाशीतिकः। प्राप्तिग्रहणं तदभावार्थम्। भावे हि यत इमे याताः वैयाकरणभार्या इति च सिद्ध्यति। प्राप्तिश्चाकारे यण्-देशश्च वेदितव्यम्। कृते हि इवर्णोवर्णयोरभावान्नास्ति प्राप्तिः।

द्वारादेः ॥२।३।८८॥ द्वार इत्येवमादीनां यो यकारो वकारश्च तस्मात्प्राप्तिमतोऽव्यादेः समीपे तस्य ञ्णिति तद्धिते ऐजागमो भवति। द्वारे नियुक्तः दौवारिकः। द्वारपालस्यापत्यं दौवारपालिकः। स्वस्येदं सौवम्। स्वग्रामे भवः सौवग्रामिकः[6]। अध्यात्मादिठण्। स्वाध्यायेन चरति सौवाध्यायिकः[7]। तत्प्राप्तौ समीपस्येति किम्? व्यल्कशे भवः वैयल्कशः। यकारस्य ऐज् न भवति। द्वार, स्व, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर्, स्फ्य, स्वागत, स्वादु, मृदु, श्वन् इति द्वारादिः।

न्यग्रोधस्य प्रकृतेः ॥२।३।८९॥ न्यग्रोधशब्दस्य प्रकृतिभूतस्य यो यकारः ञ्णिति तद्धिते तत्प्राप्ते-राकारादिप्राप्तिमतोऽव्यादेरचः स्थाने समीपे वा तस्य ऐजागमो भवति। न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधो दण्डः।

---

१. —व्यः कार्पासः क० म०। २. शारदन्तात् क० म० टि०। ३. श्रो अण् इत्यत्र विधि कृते श्रै अ इत्यत्र एचोऽप्ययवायाव इति आयि कृते श्राय इति स्यात्। क० म० टि०। ४. दधिप्रियोऽश्वः, मधुप्रियोऽश्वः इति मध्यपदलोपी मयूरव्यंसकादिसमासः। अत इञ्। अत्र इकाराकारस्य प्राप्तिः। क० म० टि०। ५. तत्प्राप्तेराकारप्राप्ति —म०। ६. वास्तव्यः क० म० टि०। ७. स्वाध्यायप्रवर्तकः क० म० टि०।

नैयग्रोधः कषायः । वकाराभावादैौकारागमो न भवति । प्रकृतेरिति किम् ? न्यग्रोधमूले भवा इति न्यग्रोधमूलाः शालयः । न्यग्रोधा अस्यां सन्तीति न्यग्रोधिका शुष्पादीकः । न्यग्रोधिकायां भव इति न्यग्रोधिकः । न्यग्रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थमिदम् ।

अः स्वङ्गादेः ॥२।३।६०॥ आरैच इति वर्तते । व्यतिहारे अः प्युक्त इति यो अः प्रत्ययस्तदन्तस्य स्वङ्गादेश्च ञिति तद्धिते परेऽचामादेरचः स्थाने आरैच आदेशा भवन्ति । ऐजपवादः । अस्य—व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावचर्ची । व्यावहासी । स्वङ्गादेः—स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्याङ्गिः[1] । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वध्वरेण चरति स्वाध्वरिकः । स्वपतौ साधुः स्वापतेयः । व्यवहारेण चरतीति व्यावहारिकः । स्वङ्ग, व्यङ्ग, व्यड, स्वागत, स्वध्वर, स्वपति, व्यवहार इति स्वङ्गादिः ।

श्वादेरौ ॥२।३।६१॥ श्वन्शब्द आदिरवयवो यस्य तस्य शब्दस्वरूपस्येकारादौ ञिति तद्धिते परेऽचामादेरचः स्थाने आकारादेशो भवति । ऐजपवादः । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । श्वाशीर्षिः । श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वायूथिकः । आदिग्रहणं किम् ? श्वभिश्चरति शौविकः । औ इति किम् ? श्वहानस्येदं शौवहानम् । शौवभस्त्रम् । श्वदंष्ट्राविकारः शौवदंष्ट्रो मणिः ।

इञः ॥२।३।६२॥ श्वादेरिञ्प्रत्ययान्तस्य ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरचः स्थाने आकारादेशो भवति । ऐजपवादः । श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रम् । श्वाकर्णम् । इकारादौ निमित्ते उच्यमानः पूर्वेणादेशोऽन्यत्र न प्राप्नोतीति इदं वचनम् ।

पदस्यानौ वा ॥२।३।६३॥ श्वादेः पदशब्दान्तस्य रूपस्याऽनिकारादौ ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरचः स्थाने आकारादेशो वा भवति । ऐजपवादः । श्वपदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् । अप्राणि सति दीर्घः । अनाविति किम् ? श्वपदैश्चरति श्वापदिकः । परत्वादनेन विकल्प्यते ।

प्रोष्ठभद्राज्जाते ॥२।३।६४॥ जातेऽर्थे ञ्णिति तद्धिते यः प्रकृतिभागस्तदवयवात् प्रोष्ठशब्दाद् भद्रशब्दाच्चोत्तरस्य पदशब्दस्याचामादेरचः स्थाने आकारादेशो भवति । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादः । भद्रपादो माणवकः । जात इति किम् ? प्रोष्ठपदासु प्रौष्ठपदो मेघः ।

अंशादृतोः ॥२।३।६५॥ ञ्णिति तद्धिते यः प्रकृतिभागस्तदवयवादंशवाचिनः परस्य ऋतुवाचिनः शब्दरूपस्याऽचामादेरचः स्थाने आरैच आदेशा भवन्ति । पूर्वासु वर्षासु भवः पूर्ववार्षिकः । अपरवार्षिकः । वर्षाकालेभ्यष्ठञ् । पूर्वशारदः । पूर्वनैदाघः । पूर्वहैमनः । अपरहैमनः । ऋत्वण् । अंशादिति किम् ? सुपर्वासु ऋत्वन्तरान्तरान्तरितासु भवः पूर्ववार्षिकः । ऋतोरिति किम् ? पौर्वपिप्पलः ।

सुसर्वार्धाद्राष्ट्रस्य ॥२।३।६६॥ सु सर्व अर्ध इत्येतेभ्यः[3] परस्य राष्ट्रवाचिनो ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरारैचौ भवन्ति । सुपाञ्चालेषु भवः सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । सुमागधकः । सर्वमागधकः । अर्धमागधकः ।

दिशोऽमद्रस्य ॥२।३।६७॥ दिग्वाचिनः परस्य राष्ट्रवाचिनो मद्रशब्दवर्जितस्य ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरारैचौ भवन्ति । पूर्वपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चालकः । दिश इति किम् ? पौर्वपाञ्चालकः । अत्र पूर्वशब्दोऽवयवे वर्तते, न दिशि । अमद्रस्येति किम् ? पौर्वमद्रः ।

प्राग्ग्रामाणाम् ॥२।३।६८॥ प्राग्देशग्रामवाचिनां योऽवयवो दिक्शब्दस्ततः परस्यावयवस्य दिशः परेषां च प्राग्ग्रामवाचिनां ञ्णिति तद्धिते[5] परेऽचामादेरारैचौ भवन्ति । पूर्वकृष्णमृत्तिका नाम प्राग्ग्रामस्तत्र भवः पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः । एवमपरकार्ष्णमृत्तिकः । पूर्वेषुकामशमी नाम प्राग्ग्रामस्तत्र भवः पूर्वैषुकामशमः ।

१. –ङ्गिः, व्यादिः, स्वा–क० म० । २. –स्य शब्दरूप –क० म० । ३. –भ्यः प्रकृत्यवयवेभ्यः पर–क० म० । ४. –ते अचा –क० म० । ५. –ते अचा –क० म० ।

पूर्वस्मिन् कान्यकुब्जे भवः पूर्वकान्यकुब्जः । अपरकान्यकुब्जः । पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते । ग्रामग्रहणं किम् ? पूर्वदेवदत्तः । अपरदेवदत्तः । देवदत्तं नाम वाहीकग्रामः ।

संख्याधिकाभ्यां वर्षस्याभाविनि ॥२।३।९९॥ संख्याया अधिकशब्दाच्चोत्तरपदस्य वर्षशब्दस्य ञ्णिति तद्धितेऽचामादेराकार आदेशो भवति । न चेत् स तद्धितो भावीत्यस्मिन्नर्थे विहितो भवति । द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः, द्वाभ्यां वर्षाभ्यां भृतोऽधीष्टो द्वे वर्षे भूतो वा द्विवार्षिकः, त्रिवार्षिकः, अधिकवार्षिकः । अभाविनीति किम् ? द्वे वर्षे भावी द्वैवर्षिकः । त्रैवर्षिकं धान्यम् ।

मानसंवत्सरस्याशाणकुलिजस्यानाम्नि ॥२।३।१००॥ मीयते परिच्छिद्यते येन तन्मानं संख्याया अधिकशब्दाच्च परस्य शाणकुलिजशब्दवर्जितस्य मानवाचिनः संवत्सरशब्दस्य च ञ्णिति तद्धिते परेऽचामादेरैच आदेशा भवन्ति, अनाम्नि असंज्ञाविषये । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । त्रिकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । त्रिसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनैष्किकम् । द्वाभ्यां षष्टिभ्यां निर्वृत्तः, द्वाभ्यां षष्टिभ्यामधीष्टो भृतो द्वे षष्टी भृतो भावी वा द्विषाष्टिकः । त्रिषाष्टिकः । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । द्विषष्ट्यादिः संख्येये काले वर्तत इति कालाधिकारविहितः प्रत्ययः । द्वाभ्यां नवतिभ्यां क्रीतं द्विनवति तेन द्विनवत्या वा क्रीतं द्विनावतिकम् । त्रिनावतिकम् । संवत्सरस्य—द्वाभ्यां संवत्सराभ्यामधीष्टो भृतो द्वौ संवत्सरौ भृतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः । त्रिसांवत्सरिकः । अधिकसांवत्सरिकः । वचनभेदान्मेयाश्रयं संवत्सरग्रहणात् कालो मानग्रहणेन न गृह्यते तेन द्वैसमिकः । द्वैरात्रिकः । त्रैरात्रिकः । अशाणकुलिजस्येति किम् ? द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । द्वे कुलिजे पचन् संभवन्नवहरन् वा द्वैकुलिजिकः । अनाम्नीति किम् ? पञ्चलोहित्यः परिमाणमस्य पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालिकम् । तद्धितान्तमिदं नाम ।

परिमाणस्यानतोऽर्धाद्वादेः ॥२।३।१०१॥ अर्धशब्दात् परस्य परिमाणवाचिनः कुडवादेश्च शब्दरूपस्य ञ्णिति तद्धितेऽचामादेरचोऽनतोऽनकारस्यैच आदेशा भवन्ति । आदेः परिमाणात् पूर्वस्य त्वर्धशब्दस्य वा भवति । अर्धकुडवेन क्रीतमर्धकौडविकम् । आर्धकौडविकम् । अर्धमौष्टिकम् । आर्धमौष्टिकम् । अर्धद्रौणिकम् । आर्धद्रौणिकम् । परिमाणस्येति किम् ? अर्धक्रोशः प्रयोजनमस्येति—आर्धक्रोशिकम् । अनत इति किम् ? अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् । अर्धकंसिकम् । आर्धकंसिकम् । अर्धचमसिकम् । आर्धचमसिकम् । आदिविकल्पः उत्तरविधिनपेक्ष एवेति भवति । तकारः किम् ? अर्धखारी भवा अर्धखारी सा भार्या अस्य अर्धखारीभार्यः । यत्स्वरानन्त इति प्रतिषेधः स्यात् अयं तद्धितो नाजारैजिनमित्त इति प्रतिषेधाभावात् पुम्भावः स्यात् । यथा अर्धप्रस्थभार्य इति ।

प्राद्वाहणस्य ऐ ॥२।३।१०२॥ प्रशब्दात् परस्य वाहणशब्दस्य ढ्प्रत्यये ञ्णिति तद्धितेऽचामादेराकारादेशो भवति, आदेः पूर्वस्य च प्रशब्दस्य वा भवति । प्रवाहयतीति प्रवाहणः, प्रवाहणस्यापत्यं प्रवाहणेयः । प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयी भार्यः । शुभ्रादिढण् । नाजारैच् तद्धित इति पुम्भावप्रतिषेधः ।

ढस्य ॥२।३।१०३॥ ढप्रत्ययान्तस्यैवात् प्रशब्दात् परस्य वाहणशब्दस्य ञ्णिति तद्धितेऽचामादेराकार आदेशो भवति । आदेस्तु प्रशब्दस्य वा भवति । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयस्येदं संघादि प्रवाहणेयकम् । वाहणतद्धितनिमित्त आकारोऽनाश्रयेण विकल्पितोऽशवयो बाधयितुमित्यारम्भः ।

नञश्चेश्वरक्षेत्रज्ञकुशलचपलनिपुणशुचेः ॥२।३।१०४॥ नञः परेषां क्षेत्रज्ञ कुशल चपल निपुण शुचि इत्येतेषां शब्दरूपाणां ञ्णिति तद्धितेऽचामादेराकार ऐच्च भवति आदेर्नञस्त्वाकारो वा भवति । अनैश्वर्यम् । आनैश्वर्यम् । अक्षैत्रज्ञम् । आक्षैत्रज्ञम् । राजादित्वष्यण् । अकुशलस्येदमकौशलम् । आकौशलम् । अचापलम् । आचापलम् । अनैपुणम् । आनैपुणम् । अशुचेरिदम्, न विद्यते शुचिर्यस्येत्यशुचिः, अशुचेर्भाव इति

---

१. –त्तरस्य वर्ष–क० म० । २. याधारसंख्यं क० म० । ३. पञ्चन् क० म० । ४. –न्तस्यावय–क० म० । ५. प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयः क० म० । ६. बाधितु—क० म० । ७. –मित्यस्यार—क० म० । ८. नैरात्म्यमित्यर्थः क० म० टि० । ९. अचापलम् । आचापलम् । क० म० ।

वा अशौचम् । आशौचम् । चकारो वेदनस्याणुकर्षणार्थः । आयथातथ्यमिति समासात् प्रत्ययः । अयाथातथ्यमिति प्रत्ययान्तेन समासः । एवमायथापूर्व्यम्[1] । अयथापूर्व्यम् । यथा आयथातुर्यम्, अयथातुर्यम् । यथातथयथापुरयोः पर्यायेणेति नारभ्यते ।

जङ्गलधेनुवलजस्य वोत्तरपदस्य च ॥२।३।१०५॥ जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तानां प्रकृतिभागानामादेः पूर्वपदस्याचामादेरारैच आदेशा भवन्ति, ञ्णिति तद्धिते उत्तरपदस्य वा भवन्ति । कुरुजङ्गलेषु भवः कौरुजङ्गलः । कौरुजाङ्गलः । वैश्वधैनवः । वैश्वधेनवः । सौवर्णवलजः[2] । सौवर्णवालजः । पूर्वपदविकल्पार्थं वाग्रहणं निवृत्तम् । इदमुत्तरपदविकल्पार्थम् ।

हृद्भगसिन्धोः ॥२।३।१०६॥ आदेरुत्तरपदस्य चेति वर्तते । हृत् भग सिन्धु इत्येवमन्तानां प्रकृतिभागानां ञ्णिति तद्धिते आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च अचामादेरारैच आदेशा भवन्ति । सुहृदः सुहृदस्य वा इदं सौहार्दं तस्य भावः कर्म वा सौहार्द्यम्[3] । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । दौर्भाग्यम् । दौर्भागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवस्तत्र भवः साक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । लावणसैन्धवः । माहासैन्धवः । कच्छादित्वादण् ।

नगरस्य प्राक्षु ॥२।३।१०७॥ नगरान्तस्य प्रकृतिभागस्य प्राक्षु प्राग्देशेषु वर्तमानस्य ञ्णिति तद्धिते आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरारैचो भवन्ति । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौण्ड्रनागरः । वाङ्गनागरः । वैराटनागरः । पैरिनागरः । प्राक्ष्विति किम् ? मद्रनगरं नामोदक्षु, तत्र भवः माद्रनगरः ।

अनुशतिकादीनाम् ॥२।३।१०८॥ अनुशतिक इत्येवमादीनां ञ्णिति तद्धिते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाऽचामादेरारैच आदेशा भवन्ति । अनुशतिकस्येदमानुशातिकम् । अनुहोडेन चरति आनुहौडिकः । अनुशतिक, अनुहोड, असंवरण, अगारवेणु, अधिहत्य, अस्यहत्य[5], अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहृत्[6], कुरुकत्, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, सूत्र, नड इति अनुशतिकादयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । अभिगममर्हत्याभिगामिका गुणाः । अधिदेवे भवम्[7] आधिदैविकं दुःखम् । चतस्र एव विद्याश्चातुर्वैद्यम् इत्यादि सिद्धं भवति ।

राजपौरुष्यम् ॥२।३।१०९॥ राजपौरुष्यमिति राजपुरुषशब्दस्य ष्यणि पूर्वोत्तरशब्दयोरारैच् निपात्यते । राजपुरुषस्य भावः कर्म वा राजपौरुष्यम् । प्रत्ययान्तरे त्वादेरेव राजपुरुषस्यापत्यं राजा पुरुषायणिः ।

देवताऽऽदादौ ॥२।३।११०॥ देवतार्थानां प्रकृतिभागानामात्वादौ[8] ञ्णिति तद्धिते परत आदेः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाऽचामादेरारैच आदेशा भवन्ति । अग्निश्च विष्णुश्च देवता यस्य आग्नावैष्णवम् । आग्निमारुतम् । आग्निवारुणम् । नाद्यविष्ण्विन्द्र इति आत्वेवयोर्निषेधः । देवतेति किम् ? पैतापुत्रिका । आद्वादाविति किम् ? स्कान्दविशाखम् । ब्राह्मप्राजापत्यम् । इन्द्रासोमादिषु देवतानामित्यस्यतः प्रभृत्या दिवः पृथिव्यां वेत्यतो विधिर्देवतादिः ।

नेन्द्रवरुणस्यात् ॥२।३।१११॥ अवर्णान्तात् पूर्वपदात् परस्येन्द्रशब्दस्य वरुणशब्दस्य चोत्तरपदस्य चाऽचामादेरारैच् न भवति । अग्नीन्द्रौ देवता अस्य आग्नेन्द्रम् । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् । आदिति किम् ? ऐन्द्राग्नम् । आग्निवारुणम् । आग्नेन्द्रमित्यत्र, इकारस्यैकारादेशेऽकारस्य च, एरिति लोपे सति, इन्द्रशब्देऽजेव नास्तीति, इन्द्रशब्दस्य आरैचोऽप्राप्तिः । तत्रेन्द्रग्रहणादपूर्वं पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं[9] पदस्यादेकारादेश इति ज्ञाप्यते न पूर्वं[10] कारेशम इति त्यादिसिद्धं (?) भवति ।

---

१. –थापूर्व्यम् । क० म० । २. वलजे क्षेत्रपूर्द्वारे वलजा वल्गुदर्शना क० म० टि० । ३. –र्द्यम् । दौहार्द्यम् । क० म० । ४. –वण्यर्दित —क० म० । ५. अस्यहत्य म० । ६. अनुहरत् क० म० । ७. भवन्ति, आधिदैविकम्, आधिभौतिकं दुःखम् क० म० टि० । ८. –दौ विषये ञ्णि –क० म० । ९. –दैकादेश इति क० म० । १०. पूर्वपुकामदाम क० म० ।

भ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयम् ॥२।३।११२॥ भ्रौणहत्यादयः शब्दा ट्यणादिप्रत्ययान्ताः कृततत्त्वादयो निपात्यन्ते । भ्रूणघ्नो भावः कर्म वा भ्रौणहत्यम् । धीवघ्नो धैवत्यम् । भ्रूणहन् धीवन् इत्येतयोष्ट्यणि तत्त्वम्[1] । सरय्वां भवं सारवमुदकम् । सरयूशब्दस्याण् अय इत्येतस्य लोपः । इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाकः[2] । इक्ष्वाकोरिदमैक्ष्वाकम् । इक्ष्वाकुशब्दस्य ट्यणि[3] अणि च उकारलोपः । मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः । मित्रयुशब्दस्य गृष्ट्यादिढणि युलोपश्च । अयं मित्रयुशब्दो भिदादिषु किं न पठ्यते ? तथा चेयादेशेनैव सिद्धयति इति निपातनं न कर्तव्यं भवति यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थं न पठितव्यं भवत्यन्य इत्येव सिद्धत्वादुच्यते अणि[4] मित्रयूणां संघो मैत्रेयक इत्यत्र वुञं बाधित्वाऽण् स्यात् । हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयम् । मयटि यशब्दलोपः ।

अन्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तिषद् ॥२।३।११३॥ अन्तमादयः शब्दास्तमादिषु कतिकादिलोपादयो वा निपात्यन्ते । अयमेषामतिशयेनान्तिकः अन्तमः । अन्तितमः । अन्तिकतमः । अन्तिकशब्दस्य तमे तिकशब्दस्य[8] च लोपो वा निपात्यते । अन्तमे इति सौत्रमव्ययं च । अन्तिकादागच्छति, अन्तित आगच्छति । अन्तिकत आगच्छति । अत्रापादानलक्षणे तसिमन्[9] कशब्दस्य अन्तिके साधुः[10] अन्तिमः अन्तियः । अत्र यप्रत्यये इकारस्य वा लोपः । दीर्घनिवृत्तिश्च अन्तिके सीदतीति अन्तिषत् । अन्तिकसत् । अत्र टिसदि क्विबन्ते कलोपः षत्वं च ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

■

[चतुर्थः पादः]

वाऽऽद्यात् ॥२।४।१॥ वा इति च आद्यादिति च द्वितयमधिक्रियते । तत्र वाऽधिकाराद्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विकल्प्यन्ते[11] । तेन पक्षे यथाप्राप्तं वाक्यं समासश्च भवति । उपगोरपत्यम् उपगवापत्यमिति । [12]तद्धितस्योत्सर्गापवाद्विषये पीलामण्डूकादेरिति क्वचिद्वावचनान्न भवति । समासार्थं द्वितीयं[13] वाग्रहणमनुवर्तिष्यते । आद्यादित्यधिकारात् सूत्रे यत् पूर्वं निर्दिष्टं तत्प्रत्ययमुत्पादयति न परमिति । साऽस्य पौर्णमासी देवतेत्यादौ सेति प्रकृतिरस्येति प्रत्ययार्थो व्यवतिष्ठते । इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः । ऐन्द्री मन्त्रः ।

गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादेवा[14] जिह्वाहरितकात्यात् ॥२।४।२॥ जिह्वाहरितयोर्जिह्वापूर्वपदो हरितपूर्वपदश्च कात्यो जिह्वाहरितकात्यः । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जिताद् गोत्रोत्तरपदाद् यद्गोत्रमुत्तरपदं तस्मादेव[15] वक्ष्यमाणः प्रत्ययो भवति । गोत्रमपत्यम् । कम्बलचारायणीयाः । घृतरौढीयाः । वृद्धाम्भीयाः । वृद्ध-

---

१. तस्य भावस्तत्त्वम् क० म० टि० । २. तकारादेशोऽयम् क० म० टि० । ३. ऐक्ष्वाकः काश्यपो ब्रह्मा गौतमो नाभिजोऽग्रजः, इति धनञ्जयः । क० म० टि० । ४. ट्यणि क० । ट्यणि म० । ५. सगन्धो मित्रयुः सुहृत् इत्यभिधानम् । क० म० टि० । ६. अथ क० म० टि० । ७. अजि क० म० । ८. –स्य कशब्दस्य च म० । ९. तसि क० म० । १०. साध्वः म० । ११. विकल्प्यन्ते क० म० । १२. तद्धिता द्विप्रकाराः—प्रकृत्यर्थादर्थान्तरवृत्तयः स्वार्थिकाश्चेति । तत्राद्या द्विप्रकाराः—अनेकार्थाः प्रत्ययार्थनियताश्चेति । अनेकार्था अणादयः । प्रत्ययार्थनियता इञादयः । एकस्मिन्नेवार्थे वर्तमाना इत्यर्थः । स्वार्थिकाश्च द्विप्रकाराः, प्रकृत्यर्थविशेषद्योतिनः तावन्मात्रवृत्तयश्चेति । तत्राद्या द्विप्रकाराः, प्रातिपदिकार्थप्रधाना विभक्त्यर्थप्रधानाश्चेति । प्रातिपदिकार्थप्रधानाः तरबादयः । विभक्त्यर्थप्रधाना तसादयः । तावन्मात्रवृत्तयोऽपि पूर्ववद्द्विप्रकाराः । प्रातिपदिकार्थप्रधानाः रूप्यणादयः । विभक्त्यर्थप्रधानाः तसादयः । प्रकृत्यर्था एव भवन्ति ये ते स्वार्थिकाः । क० म० टि० । १३. –यं वा वाग्र –क० म० । १४. देवा –क० म० । १५. दिव च –क० म० ।

काश्यपीयाः । दौरवच्छीः । पैङ्गलकाण्वाः । शाकलादेर्यञादि इत्यण् । अजिह्वाहरितकात्यादिति किम् ? जिह्वा-चपलः कात्यः जिह्वाकात्यः । हरितभक्षः कात्यः हरितकात्यः । सर्वा इमे जैह्वाकाताः । हारितकाताः ।

गोर्योऽचि ॥२।४।३॥ गोशब्दादजादिप्रत्ययप्रसंगे यप्रत्ययो भवति इत्ययमधिकारः । गवि भवं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवताऽस्य गव्यम् । गवा चरितव्यं गव्यम् । अचीति किम् ? गोरूप्यम् । गोमयम् ।

प्राग्जितादण् ॥२।४।४॥ प्राग्जितार्थाद्येऽर्थास्तेष्वण् प्रत्ययो वा भवति । अधिकारः परिभाषा विधि-र्वाऽयम् । त्रिष्वपि पक्षेष्वपवादविषयं परिहृत्य वर्तते । उपगोरपत्यम् औपगवः । कापटवः । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । काकम् । कषायेण रक्तं काषायम् । हारिद्रम् । प्राग्जितादणित्युत्तरार्थम् । टणादिवदणित्यधिकारेणा-प्येतत्सिद्धम् ।

धनादेः पत्युः ॥२।४।५॥ धन इत्येवमादिभ्यो यः पतिशब्दस्तदन्ताद्धनपति इत्येवमादेः प्राग्जितीयेऽर्थे अण् प्रत्ययो वा भवति । ज्यकञोऽपवादः । धनपतेरपत्यं धानपतः । आश्वपतः । राष्ट्रपतेरिदं राष्ट्रपतम्, धान्यपतम् । प्राणपतम् । धन, अश्व, शत, गण, क्षेत्र, कुल, गृह, पशु, सभा, धन्वन्, राष्ट्र, धान्य, प्राण इति धनादिः ।

पत्युत्तरपदयमादित्यदित्यदितेर्ञ्योऽणपवादे चास्वे ॥२।४।६॥ पतिशब्दोत्तरपदाद् यम आदित्य दिति अदिति इत्येतेभ्यश्च प्राग्जितीयेऽर्थे स्ववर्जितेऽर्थे प्रत्यासौ योऽणपवादस्तद्विषये च ञ्यप्रत्ययो वा भवति । बृहस्पतेरपत्यं बार्हस्पत्यः । प्राजापत्यः । सैनापत्यः । बृहस्पतिर्देवताऽस्य बार्हस्पत्यः । यम—याम्यम् । आदित्य—आदित्यम् । दिति—दैत्यम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदिति—अदितेरपत्यमादित्यः । अदितिर्देवताऽस्य आदित्यम् । अणपवादे च । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । अत्र परत्वादचित्तलक्षणष्ठञ् स्यात् । यमस्यापत्यं याम्यः । आदित्यस्यापत्यमादित्यः । अत्र इञ्[1] स्यात् । ञ्यो हि प्राग्जितीयमणं बाधित्वा सावकाशः । अणग्रहणं किम् ? वास्तोष्पत्यभार्यः । असत्यण्ग्रहणे स्वापवादविषयेऽस्य समावेशे सति नारेज् तद्धित इति पुम्भावनिषेधादाकारोऽपि श्रूयेत । अस्वे इति किम् ? उष्ट्रपतिर्नाम वाहनं तस्य स्वम् औष्ट्रं वाहनादित्यञ् । ञकारस्य 'अनवादेरारैच्' ञिशापदिधि ऐरिति च प्रयोजनम् ।

बहिषष्टीकण् च ॥२।४।७॥ बहिस् इत्येतस्मात् प्राग्जितीयेऽर्थे टीकण् प्रत्ययो वा भवति चकाराञ् ज्यश्च(ष्यः) । बाह्यः । बाहीकः । बाह्या । बाहीकी । टकारो ङ्यर्थः । णकारो णित्कार्यार्थः ।

कल्यग्नेर्ढण् ॥२।४।८॥ कलि अग्नि इत्येताभ्यां प्राग्जितीयेऽर्थेऽणपवादविषये चास्वे ढण् प्रत्ययो वा भवति । कलिर्देवताऽस्येति कालेयम् । आग्नेयम् । कलौ भवं कालेयम् । आग्नेयम् । कलेरागतं कालेयम् । आग्नेयम् । कलेः स्वं कालेयम् । आग्नेयम् ।

पृथिव्या ञाञ् ॥२।४।९॥ पृथिवीशब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽणपवादविषये चास्वे ञ अञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । पृथिव्या अपत्यं, तत्र भवो वा पार्थिवः । पार्थिवा । पार्थिवी । टः । बहुषु लुक् । सांपा-दिकत्वादिति प्रयोजनमञ्विधानस्य ।

उत्सादेरञ् ॥२।४।१०॥ उत्स इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः प्राग्जितीयेऽर्थेऽणपवादविषये चास्वे अञ् प्रत्ययो वा भवति । अणपवादाद्यानां चापवादः । उत्सस्येदम् औत्सम् । औदपानम् । अणपवादे च । उत्सस्या-पत्यमौत्सः[2] । तरुणाः त(ता)रुणः । तालुनः । पञ्चालेषु भवः पाञ्चालः । अत्र इञ् ढण् वुञ् च प्राप्नुवन्ति । कुरोरपत्यं कौरवः इति ज्यविधौ कुरुनादिभ्योण्यस्यानवकाशत्वाद्भवति । कौरव इति[3] स्वर्त्यविवक्षायाम् । बष्कयादसमास इति बष्कयशब्दस्य समासे प्रतिषेधादुत्सान्तस्यापि प्रत्ययः । गोधेनुभ्य आगतं गौधेनवम् । मनुष्यश्च[4] न भवतः । त्रिष्टुब्ग्रहणाद्योगविभागो गरीयान् । उत्स, उदपान, विकर, विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, धेनु, पंक्ति, जगती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण,

१. अत इञ् क० म० । २. –त्सः । औदपानः । क० म० । ३. –ति तु स्व –क० म० ।
४. मनुष्यश्च विवक्षायाम् क० म० टि० ।

वृषदंश, शल्लकीग, रथन्तर, मध्यंदिन, बृहत्, महत्, महिमन्, सत्वत्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान, उष्णिह, ककुभ्, सुवर्ण इति उत्सादिः ।

वष्कयादसमासे ॥२।४।११॥ वष्कयशब्दादसमासे प्राग्जितीयेऽर्थेऽणपवादविषये चास्येऽञ्प्रत्ययो वा भवति । वष्कयस्यापत्यं वाष्कयः । असमास इति किम् ? गोवष्कयिः ।

देवाद्यञ् च ॥२।४।१२॥ देवशब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽणपवादविषये चास्ये यञ् अञ् च वा भवतः । दैव्यम् । दैवम् । दैवी वाक् ।

स्थाम्नोऽत् ॥२।४।१३॥ स्थामन्शब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽत् इत्येष प्रत्ययो भवति । तकारो निर्देशार्थः । अश्वत्थाम्नोऽपत्यम् अश्वत्थामः ।

लोम्नोऽपत्येषु ॥२।४।१४॥ लोमन् इत्येवमन्ताच्छब्दरूपाद् अपत्येषु बहुष्वकारप्रत्ययो वा भवति । उडुलोम्नोऽपत्यानि बहूनि उडुलोमाः । शारलोमाः । उडुलोमिः । अपत्येष्विति बहुवचनं किम् ? औडुलोमिः । औडुलोमी । शारलोमिः । शारलोमी ।

द्विगोर्लुगनपत्येऽज्यादेः ॥२।४।१५॥ द्विगोर्लुगन्तात् परो यः प्राग्जितीयेऽपत्यवर्जितेऽर्थेऽजादिर्यकारादिश्च प्रत्ययस्तस्य लुग् भवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतम् पञ्चकपालम् । दशकपालम् । पञ्चेन्द्राण्यः । पञ्चेन्द्राणी देवताऽस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । द्वयोरनुयोगयोर्द्व्यनुयोगयोर्वा बोद्धाऽध्येता वा द्व्यनुयोगः । यादेः—द्वौ रथावुह्यतेऽस्य द्विरथः । त्रिरथः । "रथात् सादिश्च वो ढृङ्ङे यः" इति यः । द्विगोरिति किम् ? कैलासभक्षाः[2] । अलुग् इति किम् ? पञ्चसु कपालेषु संस्कृतं पञ्चकपालं तस्येदं पाञ्चकपालम् । प्राग्जितादिति किम् ? द्वाभ्यां भक्षाभ्यां दीव्यति द्वैभक्षिकः । त्रैभक्षिकः । द्वौ रथौ[3] वहति द्विरथ्यः[4] । अनपत्य इति किम् ? द्वैदेवदत्तिः । पाञ्चनापितिः । अज्यादेरिति किम् ? पञ्चगर्गमयम् । पञ्चगर्गरूप्यम् ।

स्त्रीपुंसाद् द्नञ्स्नञ् प्राग्वतः ॥२।४।१६॥ स्त्री पुंस इत्येताभ्यां प्राग्वतो येऽर्था वक्ष्यन्ते तेष्वणपवादविषये चास्ये यथाक्रमं द्नञ् स्नञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । स्त्रिया अपत्यं स्त्रैणः[5] । [6]पौंस्नः । स्त्रिया इदं स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रैणी । पौंस्नी । ञकारो ञ्यर्थः । प्राग्वत इति किम् ? स्त्रीवत् । पुंवत् । स्त्रीपुंसयोरजि नकि विधीयमाने नोऽपदस्येति लुक् स्यात् । न चासति नकि लुक्प्राप्तिरस्ति । स्त्रीशब्दस्य च परत्वादेङ् स्यात् । यथा श्रायः स्थालीपाक इति ।

त्वे वा ॥२।४।१७॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वे त्वप्रत्ययविषये यथाक्रमं द्नञ् स्नञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । स्त्रियो भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । इदं वाग्रहणं प्रत्ययविकल्पार्थं प्रकृतं तु वाक्यार्थम् ।

ङसोऽपत्ये ॥२।४।१८॥ अणादयोऽनुवर्तन्ते । ङसः षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे यथाविहितमणादयः प्रत्यया भवन्ति । उपगोरपत्यमौपगवः । कापटवः । मानवः । श्यामगवः । नानपतः । औत्सर्पत्यम् । औपगवी । औपगवी । औपगवा । अपत्य इति प्रजननमात्रं विवक्षितम् । न लिङ्गसंख्यम् । तथा च बहुत्वेऽस्त्रियामित्यादि । ङस इति किम् ? देवदत्तोऽपत्यम् । अपत्य इति किम् ? मानोरयं मानवीयः । श्यामगवीयः । स्व[7] इत्येव । अणादिसिद्धावपत्यविवक्षार्थं तदपवादबाधनार्थो योगः ।

---

1. द्व्यनुयोगः क० म० । 2. कैलासा भक्षाः क० म० । कैलासे संस्कृताः कैलासाः, संस्कृते भक्षेति सूत्रेणाण् । पूर्वं भ्राष्ट्रापाश्च इत्यादयः । तथा चोक्तम्—उत्तरपुराणे—"सार्गीचूर्णमलस्थूलकैलासभूतमध्यगान् । उपगाधुरान् समादाय भक्षयिष्यति बालकः ॥" क० म० टि० । 3. रथौ क० म० । 4. द्विरथ्यः क० म० । 5. स्त्रियाः प्राधान्यात् क० म० टि० । 6. पुंसः प्राधान्यात् क० म० टि० । 7. सर्व एव हि पूर्वजा स्वर्गादिसजनितेनापि पुत्रादिना नरके न पतन्तीत्यपत्यप्रवृत्तीनां सर्वमपत्यं भवतीति वर्धमानवृत्तौ । अपत्यमिव्यक्तेन तदेव साधवो न येन जातेन पतन्ति पूर्वजाः । इति स्वयाऽपत्यगुणोपेण पतन्नुपेक्षणीयेन भवामि संस्कृता इति धर्मशर्माभ्युदये । क० म० टि० ।

आद्यात् ॥२।४।१९॥ पौत्राद्यपत्यं पूर्वेषामपि परमप्रकृतेरपत्यं भवति । तत्र तत्सम्बन्धविवक्षायामनन्तरादिभ्योऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति—इति नियम आरभ्यते । अपत्ये यः प्रत्ययः स आद्यात् परमप्रकृतेरेव नानन्तरवृद्धयुवभ्यः । उपगोरपत्यं वृद्धमौपगवः । औपगवस्याप्यौपगवः । गर्गस्य गार्ग्यः । गार्गेरपि गार्ग्यः । गार्ग्यस्यापि गार्ग्यः । गार्ग्यायणस्यापि गार्ग्यः । अनन्तरादयोऽपि परमप्रकृतिरूपेणैवापत्ये प्रत्ययमुत्पादयन्ति ।[1]

वृद्धाद्यूनि ॥२।४।२०॥ यून्यपत्ये यः प्रत्ययः स आद्याद्वृद्धात् प्रथमाद् यो वृद्धप्रत्ययस्तदन्तादुत्पद्यते । आद्यादित्यस्यापवादो वृद्धादिति यूनि प्रकृतिर्विधीयते । औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । नडस्यापत्यं युवा नाडायनिः । यूनीति किम् ? औपगवः । नाडायनः[2] । आद्यादिति किम् ? औपगवेरपत्यं युवा औपगविः । गार्ग्यायणस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । फणिञ् च न भवति ।

अत इञ् ॥२।४।२१॥ ङसोऽपत्य इति वर्तते । अकारान्तात् परो यो ङस् षष्ठी, तदन्तादपत्येऽर्थे इञ्प्र[illegible]भवति । अणोऽपवादः । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः । प्लाक्षिः । आकम्पनिः । आश्वग्रीविः । कुडे[3]रचारिः । मा[illegible] । कापिञ्जलिः । तपरकरणं किम् ? शुभंयु कीलालपा इत्यतो मा भूत् । अपत्य इति किम् ? प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली[4] । अत्र दशरथस्यायं दाशरथस्तस्मै दाशरथायेति स्वत्वविवक्षा । अपत्यविवक्षायां दाशरथय इत्येव भवति । श्रे[5]तस्यापत्यम् । सर्वेषामपत्यम् । कुञ्ज[6]रस्यापत्यम् । वृद्धस्यापत्यम्[7] । कारकस्यापत्यमित्यादिष्वनभिधानान्न भवति । अकारो निवृत्त्यर्थः ।

गोत्रे बह्वादिभ्यः ॥२।४।२२॥ स्वापत्यसन्तानस्य स्वव्यपदेशकारणमृषिरनृषिर्वा यः प्रथमपुरुषः तदपत्यं गोत्रम् । बाह्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो गोत्रेऽपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति । बाहोरपत्यं बाहविः[8] । औदुम्बिः । इह—ञवर्ज्जनोति राजेकारपाठाच्छन्दोभावः । मात्र[10] गम्यन्ते । (?) गोत्र इति किम् ? योऽपत्ये[11] बहुर्नाम तस्य बाहवः । [12]सम्भवापेक्षं विशेषणम् । तेन पञ्चानामपत्यं पाञ्चिः । साप्तिः । आष्टिरपि भवति । अनकारा[13]न्तार्थो बाधकार्थश्चारम्भः[14] । बाहु, उपबाकु, निवाकु, षाटाकु, उपबिन्दु, बाला[15], बलाका, वृकका[16], मूषिका, भगला, अगला, दुवका, सुगर्ता[17], मित्रा, पुष्करसद्, अनुरहत्, उदञ्च्, शिरस्, लोमन्, देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, स्वसावत्, माषशराविन्, क्षेमवृद्धिन्, [18]शृङ्खलतादि, [19]खरनादिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्बगद, प्रद्युम्न, राम, संकर्षण, मध्यन्दिन, सत्यक—एते बाह्वादयः । आकृतिगणोऽयम् । तेन सश्रुरपत्यं साश्रिः । जङ्घाया जाङ्घि[20]: (जाङ्घिः) शुनःशेपः सौनःशेपिः, विश्वस्य वैश्विरित्यादि सिद्धं भवति । इतः प्रभृति गोत्र इत्यधिकाराद्गोत्रे सम्भवति ततोऽन्यत्र प्रतिषेधो वेदितव्यः ।

वर्मणोऽचक्रात् ॥२।४।२३॥ चक्रवर्जितात् परो यो वर्मन्शब्दस्तदन्तादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो वा भवति । ऐन्द्रवर्मिः । अचक्रादिति किम् ? चाक्रवर्मणः ।

1. योऽपि व्यवहितेन जनितः सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन्नप्यवहितजनितेऽपि वृद्धापत्ये गर्गशब्दाद् यञेव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथवा वृद्धापत्ये विवक्षिते, एक एव शब्दः परमप्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृतिर्नियम्यते इति काशिकाव्याख्यानम् क० म० टि० । २. नाडायनः । क० म० । ३. कुडाश्चरति क० म० । ४. मैथिली क० म० । ५. श्वेतस्यापत्यम् क० म० । ६. कुञ्जरस्यापत्यम् क० म० । ७. राजपुरुषस्यापत्यं कापुरुषस्यापत्यं कार—क० म० । ८. -हविः । औपबाकविः । औद्—क० म० । ९. सनका –क० म० । १०. गोत्र गम्यते क० म० । ११. अपत्ये क० म० । (बहुर्नामधेयोऽस्ततः, तस्यापत्यं बाहव इति जैनेन्द्रचिन्तामणिः क० म० टि०) । १२. यथासम्भवं च विशेषणमिदम् । तेनागोत्रेऽपीति वचनादिह न भवति, इति जैनेन्द्रचिन्तामणिः क० म० टि० । १३. यञ्जादेरपदन्तार्थं इति यावत् क० म० टि० । १४. बाधके क० म० । १५. माला क० म० । १६. वृकला क० म० । १७. सुगृही क० म० । १८. शृङ्खलतादिन् क० म० । १९. खरनादिन् क० म० । २०. जङ्घिः क० म० ।

अजादिभ्यो धेनोः ॥२।४।२४॥ अजादिभ्यः परो यो धेनुशब्दस्तदन्तादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो वा भवति । आजधेनविः । बाप्यधेनविः[1] ।

ब्राह्मणाद्वा ॥२।४।२५॥ ब्राह्मणशब्दात्परो यो धेनुशब्दस्तदन्तादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो वा भवति । ब्राह्मणधेनविः । ब्राह्मणधेनवः ।

साम्भूम्याम्भ्यामितौज्यौदमेघाडिवाद्वलिः ॥२।४।२६॥ साम्भूमि आम्भि आमितौजि औदमेघि वाडि, वाद्वलि इत्येते शब्दा अपत्येऽर्थे इञन्ता निपात्यन्ते । सम्भूयसोऽपत्यं साम्भूमिः । अम्भसः—आम्भिः । अमितौजसः अपत्यम् आमितौजिः । अत्र इञ् सलोपश्च निपात्यते । उदकमेघस्य औदमेघिः । अत्र इञ् कलोपश्च । वर्णा वाडिः । अत्र इञ् डत्वम् । वाग्वादस्यापत्यं वाद्वलिः । अत्रेञ् वाचो दत्वं वलभावश्चोत्तरपदस्य (निपात्यन्ते) ।

सुधातृव्यासवरुटनिषादचण्डालबिम्बस्याकङ् च ॥२।४।२७॥ सुधातृ व्यास वरुट निषाद चण्डाल बिम्ब इत्येतेभ्योऽपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवत्यकङ् चैषामन्तादेशः । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । वैयासकिः, वारुटकिः, नैषादकिः, चाण्डालकिः, बैम्बकिः, सुधातृव्यासयोरणोऽपवादः । वरुटस्य कारिभ्यस्येञ् च विधेयः शेषाणामत्येव ।

पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दृभ्योऽनन्तरेऽञ् ॥२।४।२८॥ पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ इत्येतेभ्यो-ऽनन्तरेऽपत्येऽञ्प्रत्ययो वा भवति । पौनर्भवः । पौनर्भवौ । पौनर्भवाः । पौत्रः । दौहित्रः । नानान्द्रः । अनन्तर इति किम् ? वृद्धेऽञ् न भवति । अञ् व्यर्थः । अन्यत्र स्वशाख्यणि वा विशेषः । अगोत्रत्वाद् बहुषु न वलुक् । सञ्ज्ञादित्वंण् । पौत्रादवृद्धत्वाद्‌ध्वशश्चोऽण इति पैञ्च न भवति । केचिच्च पुनर्भव इति वलुचमुदाहरन्ति ।

पारशवः ॥२।४।२९॥ पारशव इति परस्त्रीशब्दस्यानन्तरेऽपत्येऽञ् परशुभावश्च निपात्यते । परस्त्रिया अनन्तरापत्यं पारशवः, परस्त्रीत्यसवर्णायां वर्तमानस्येदं निपातनम् । परस्त्रीत्यस्य तु पारस्त्रैणेय इति भवति, कल्याणादिपाठाड्‌ढण् । अनुशतिकादित्वादुभयोः पदयोरार्च् ।

विदादेर्वृद्धेऽनृष्यानन्तर्ये ॥२।४।३०॥ विदादिभ्यो वृद्धेऽपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति न चेदवृद्धविषय-मृषित्वस्यानन्तर्यमविच्छेदो गम्येत । विदस्यापत्यं वृद्धं बैदः । बैदौ । विदाः । और्वः । और्वौ । उर्वाः । वृद्ध इति किम् ? विदस्यापत्यमनन्तरं बैदिः । अनृष्यानन्तर्य इति किम् ? इन्द्रहूः सप्तमः । काश्यपानां भारद्वाजानां कतमोऽसि त्वम् ? काश्यपाः । भारद्वाजाः । नैरन्तर्येणापत्यापत्यवत्सम्बन्धे स्थिता वृद्धाः । अत्राणिति बहुषु लुक् स्यात् । कथं कौशिको विश्वामित्र इत्यत्र् । एवं हि लौकिकः प्रवादः—विश्वामित्रस्तपस्तेपे नाऽनृषिः स्यामिति तत्रभवानृषिः सम्पन्नः । पुनस्तपस्तेपे । नाऽनृषेः पुत्रः स्यामिति गाधिरप्यृषिः सम्पन्नः, पुनस्तपस्तेपे । नानृषेः पौत्रः स्यामिति कुशिकोऽप्यृषिः सम्पन्न इति तदेतदृष्यानन्तर्यम् । अत्रापत्यापत्यवत् सम्बन्धमात्रं प्रतीयते तस्यानन्तर्यम् । विद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, कंदर्भ, विश्वानर, ऋष्टिषेण, ऋतभाग, सृदाकु, पृदाकु, हर्यश्व, पियक[10], अपस्तम्भ, कूचवार, शरद्वत्, शुनक, धेनु, गोपवन, शिग्रु, बिन्दु, भाजन[11], अश्वावतान, श्यामाक, [12]श्यामान, श्यापर्ण, हरित, किंदास, वह्यस्क, अर्कलूष, वध्योग, तृणु, वृक्ष, प्रतिबोध, रथीतर, गविष्ठिर, निषाद, मधुर, इति विदादिः । मधुरशब्दस्य गोपवनादौ नैतेषां पाठो-ऽलुगर्थः । परो हरितादिरञ् इति कणर्थः । [13]मठराद्वृद्धिरित्यपि केचित् पठन्ति । माठर्यः ।

कुञ्जादेर्ञ्यः ॥२।४।३१॥ कुञ्जादेर्वृद्धेऽपत्ये ञ्फ इत्ययं प्रत्ययो भवति । कुञ्जस्यापत्यं वृद्धं कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । ब्राध्नायन्यौ । ब्राध्नायनाः । ञकारो व्रातच्फञोरस्त्रिया-

-----

१. बाप्यधेनविः क० म० । २. पिञ् च क० म० । ३. अत्रेन्द्रपारशवः पारस्त्रैणे शूद्रासुतेऽपि च । शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो नरे क० म० टि० । ४. –मनन्तर. क० म० । ५. –वृद्धाश्च विषयो नैर –क० म० । ६. –वत्सम्बन्धेन स्थित––म० । ७. –त्राणि बहु––क० म० । ८. पिपु––क० म० । ९. ऋष्टिषेण क० म० । १०. पिपक क० म० । ११.भाजम म० । १२. श्यामश्याक म० । १३. मठराद्वि-त्यपि क० म० ।

मित्यत्र विशेषार्थ आरंजर्थश्च । वृद्ध इति किम् ? कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं[1] कौञ्जिः । कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ[2], शुण्डा, शुभ, विपाश[3], स्कन्द, स्कम्भ इति कुञ्जादिः ।

नडादिभ्यः फण् ॥२।४।३२॥ नडादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये फण्प्रत्ययो भवति । नडस्यापत्यं नाडायनः । चारायणः । वृद्ध इति किम् ? नाडिरनन्तरः । णकारो ङ्यर्थः । नड, चर, बक, मुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, अमक, सत्वल, वाज, व्यतिक, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गल, किङ्कर, कातर[4], काश्यप, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, लिगु, चित्र, कुमार, लोह, स्तम्ब, शिंशपा, अग्र, तृण, शकट, सुमनस्, जन, ऋच्, इन्धन[5], जनन्धर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पञ्चाल, चमसिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक[6], अश्वल, खरप, बदर, शोण, दुर्ग, आरोह, कामुक[7], ब्रह्मदत्त, उदुम्बर इति नडादिः । आकृतिगणः ।

यञिञः ॥२।४।३३॥ यञन्तादिञन्ताच्च वृद्धे वर्तमानाद् ङसोऽपत्ये यूनि फण् प्रत्ययो भवति । आद्याद् वृद्धाद्यूनीति वचनात् । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः[8] । तैलखलायनः । वृद्धवृत्तेरिञ इञश्चादिह न भवति । उदुम्बराणां राजा औदुम्बरिः तस्यापत्यमौदुम्बरः । औदुम्बरायणिः । गार्ग्या अपत्यं गार्गेयः, दाक्षेयः इत्यत्र परत्वाड्ढणेव भवति ।

हरितादेरञः ॥२।४।३४॥ हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादेरञन्ताद् वृद्धे वर्तमानादपत्ये यूनि फण् प्रत्ययो भवति । हरितस्यापत्यं युवा हारितायनः । कैन्दासायनः । हरितादेरिति किम् ? बैदस्यापत्यं युवा बैदः[9], इञः इलुक् । अञ इति किम् ? हरितस्यापत्यं वृद्धं हारितिः[10] ।

क्रोष्टुशलङ्कोर्लुक् च ॥२।४।३५॥ क्रोष्टु[11] शलङ्कु इत्येताभ्यामपत्ये वृद्धे फण् भवति तयोश्चान्त्यस्य लुग् भवति । क्रौष्टायनः, शालङ्कायनः । पैलादिषु शालङ्कुरिति पाठादिञपि भवति ।

शरद्वच्छुनकरणाग्निशर्मकृष्णदर्भाद् भृगुवत्सवशिष्ठवृषगणब्राह्मणाग्रायणे ॥२।४।३६॥ शरद्वत् शुनक रण अग्निशर्मन् कृष्ण दर्भ इत्येतेभ्यो ङसन्तेभ्यो यथाक्रमं भार्गवे वात्स्ये वासिष्ठे वार्षगण्ये ब्राह्मणे आग्रायणे च वृद्धेऽपत्ये फण् प्रत्ययो भवति । शारद्वतायनो भार्गवः । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यः । शौनकोऽन्यः । राणायनो वासिष्ठः । राणिरन्यः । आग्निशर्मायणो वार्षगण्यः । आग्निशर्मिरन्यः । कार्ष्णायनो ब्राह्मणः । कार्ष्णिरन्यः । दार्भायण आग्रायणः । दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकौ बिदादी ।

द्रोणपर्वतजीवन्ताद्वा ॥२।४।३७॥ द्रोण पर्वत जीवन्त इत्येतेभ्योऽपत्ये वृद्धे फण् वा भवति । द्रौणायनिः । द्रौणिः । पार्वतायनः, पार्वतिः । जैवन्तायनः, जैवन्तिः । वृद्ध इति किम्[12] ? द्रौणिरेवानन्तरः । द्रौणायनो द्रौणिः प्रतीतिरदश्वत्थाम्नि । तत्पित्रपेक्षायामसाधुरेव[13], ततः परापेक्षा चेत् साधुः, अध्यारोपो वा । एवं पाराशर्यो व्यासः । जामदग्न्यो राम इति ।

गर्गादेर्यञ् ॥२।४।३८॥ गर्ग इत्येवमादिभ्योऽपत्ये वृद्धे यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । वृद्ध इति किम् ? गार्गिरनन्तरः । गोत्र इत्येव । गर्गो नाम कश्चित्तस्यापत्यं वृद्धं गार्गिः । ञकारो ञित्कार्यार्थः । गर्ग, वत्स, वाज, संकृति[14], अज, व्याघ्रपात्, पितृवर्ध, प्राचीनयोग, पुलस्ति, रेभ, अग्निवेश, शङ्ख, शठ, धूम, अवट, चमस, धनञ्जय, वृक्ष, विश्वावसु, जरमाण, कुरुकत, अनडुह्, लोहित, शंसित,

१. –नन्तरः क० म० । २. शट क० म० । ३. विपाश् क० म० । ४. काथल क० म० । ५. इन्ध क० म० । ६. चटका क० म० । ७. कामक क० म० । ८. –क्षायणः । औदुम्बरायणः । तैलख—क० म० । ९. बैदः क० म० । १० हारितः क० म० । ११. क्रोष्ट क० म० । १२. कथं द्रोणतः प्रत्ययोऽश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति तत्पितुरपेक्षायामसाधुः । साधुरेवायम् । परद्रोणापेक्षायाम् । यदि वा शब्दसाम्यात् परद्रोणस्थं द्रोणे पितरि पुत्रे चाऽश्वत्थाम्नि पौत्राद्युपकारित्वात् प्रादिश्यमुपचर्यते । एवं पाराशर्यो जामदग्न्य इति जैनेन्द्रचिन्तामणिः क० म० टि० । १३. एव इति क० म० पुस्तकयोर्नास्ति । १४. सङ्कृति क० म० ।

वभ्रु[1], बभ्रु, मण्डु, मंक्षु[2], मड्खु, शङ्खु[3], भवु[4], गोहलु[5], जिगीषु, मनु, तन्तु, मनायीसूनु, कत्यक, ऋक्ष, तरक्ष, तलुक्ष, तण्डिन्, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कण्व, वामरथ, गोरथ, गोकक्ष, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभयभात[6], विरोहित, वृषगण, शण्डिल, मुद्गल, मुसर, पराशर, जतुकर्ण, मन्त्रित, अश्मरथ, शर्कराक्ष, पूतिमाष[7], स्थूरा, अररका, पिङ्ग, कृष्ण, गोलुन्द, उलूक, तितिक्ष, भिष[8], भिषज[9], मण्डित, दल्भ, चिकित, देवहू[10], इन्द्रहू, यज्ञहू, एकलू, पिप्पलू, बृहदग्नि, जमदग्नि, सुलाभिन्[11], कुटिकु, उक्थ इति गर्गादिः।

मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिके ॥२।४।३९॥ मधु बभ्रु इत्येताभ्यामपत्ये वृद्धे यञ्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिके च। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। बाभ्रव्यः कौशिकः। बाभ्रवोऽन्यः। गर्गादौ बभ्रुपाठो लोहितादिकार्यार्थः। तत्रैव कौशिकग्रहणं न कृतम्। वैचित्र्यार्थमित्येके। गर्गादेर्वृद्धे इत्यनित्यमिति[12] पृथगुच्यते। तेन पाराशर्यो व्यासः, जामदग्न्यो रामः, इत्यनन्तरेऽपि यञित्यपरे। कौशिके यञि बभ्रोर्लोहितं द्विरवयुदासार्थम्। तेन कौशिकी बाभ्रवी, बाभ्रव्यायणी च। अन्या बाभ्रव्यायण्येवेति केचित्।

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥२।४।४०॥ कपि बोध इत्येताभ्यामपत्ये वृद्ध आङ्गिरसे यञ्प्रत्ययो भवति। कपेरपत्यं वृद्धमाङ्गिरसः काप्यः। बौध्यः। अन्यः कापेयः। कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते। तस्येहोपादानं नियमार्थम्। आङ्गिरस एव यञ् नान्यत्रेति। गणे तु लोहितादिकार्यार्थः। काप्यायनी।

वतण्डात् ॥२।४।४१॥ वतण्डशब्दादपत्ये वृद्ध आङ्गिरसे यञ्प्रत्ययो भवति। वतण्डस्यापत्यं वृद्धमाङ्गिरसो वातण्ड्यः। आङ्गिरस इति किम्? वातण्ड्यः, वातण्डो वाऽन्यः। गर्गादिशिवादिपाठादन्यत्रोभयं भवति। इदं त्वाङ्गिरसेऽण्बाधनार्थम्। शिवादिपाठोऽप्यस्य वृद्ध एवाणिविधानार्थः। अन्यत्र हि ऋषित्वादेवाणा सिद्धम्।

स्त्रियां लुप् ॥२।४।४२॥ वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्ये स्त्रियां यञः लुब्भवति। वतण्डस्यापत्यं स्त्री आङ्गिरसी वतण्डी। जातेरस्त्रीत्येति ङी। आङ्गिरस इति किम्? अन्या वातण्ड्यायनी वातण्डी वा। गर्गादिपाठाद्यञि ष्फट्। शिवादिपाठादणि ङी।

अश्वादेः फञ् ॥२।४।४३॥ अश्वादिभ्यो वृद्धे फञ्प्रत्ययो भवति। अश्वस्य वृद्धापत्यं पुमानिति आश्वायनः। शाङ्खायनः। वृद्ध इति किम्? आश्विः। गोत्र इत्येव। अश्वो नाम कश्चित्, तस्याश्विः। ञकारो ञित्कार्यार्थः। अश्व, शङ्ख, जन, उत्स, ग्रीष्म, अर्जुन, चैलय[13], अश्मन्[14], विद, कुकुटा[15], पुट, रोहिण, खर्जुल, मादिक[16], भटक, भण्डित, प्राधृत, रामोदृब्राध, ग्रीवका, शकाण, गोलाङ्ग, अर्कलूष, शुन, वन, पदचक्र, कुल, श्रविष्ठा, पाचित्[17], गोमिन्, श्याम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वतर, बलसनख, गद, अर्ह, कोश, विशाम्प[18], विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वाबीजात, शूद्रक, सुमनस्, आरव, किव, खिव, खदिर, इत्यश्वादिः। अत्र गोऽश्वादिः वृद्धकाण्डेऽप्यत्र च पठ्यते। तस्य सोऽपि भवति। अश्वशब्दाद्विदादिषु पाठादञ्। इह फञ् (फञ्)। आश्वः। आश्वायनः। शङ्खशब्दाद्विदादिष्वञ्। कुञ्जादिषु ष्फः। गर्गादिषु यञ्। इह फञ्। शाङ्खः। शाङ्ख्यः[19]। शाङ्खायनः। जनशब्दात्तडादिषु फञ्। इह फञ्। तत्र यूनि विशेषः। जानायनिः। जानायनो युवेति। उत्सग्रीष्मयोरुत्सादिषु पाठोऽनन्तरार्थोऽपत्यार्थश्च। वृद्धे त्वयमेव। औत्सायनः। ग्रैष्मायणः। अर्जुनशब्दस्य बाह्वादिष्वनन्तरार्थः। वृद्धे तु आर्जुनायनः[20]। चैलयेति चेलिशब्दो यान्तः। ततो यूनि प्रत्ययः। चैल्यायनो युवा।

---

1. वभ्रु । वभ्रि । म—क० म०। 2. मक्षु क० म०। 3. शम्बु क० म०। 4. ऋतु क० म०। 5. गृहलु क० म०। 6. अभयजात क० म०। 7. पूतिमाषु क० म०। 8. विप क० म०। 9. -दज। भिक्षणज। मण्डित। द—क० म०। 10. देवहू। इन्द्रहू। यज्ञहू। क० म०। 11. सुलाभिन क० म०। 12.—तीह पृ—क० म०। 13. चैल्य क० म०। 14. अश्मन् क० म०। 15. कुकुट क० म०। 16. मादिल क० म०। 17. पाचित् क० म०। 18. विशम्भिन म०। विशम्प क०। 19. शाङ्खायनः क० म०। 20. आर्जुनायः क० म०।

शकभरद्वाजादात्रेये ॥२।४।४४॥ शक भरद्वाज इत्येताभ्यामात्रेयेऽपत्ये फञ्प्रत्ययो भवति । शाकायनः । भारद्वाजायनः । इति भवत्यात्रेयश्चेत् । शाकिः, भारद्वाज इति चान्यः । भारद्वाजो विदादिः ।

भर्गात्रेयो त्रैगर्तभारद्वाजे ॥२।४।४५॥ भर्ग आत्रेय इत्येताभ्यां यथाक्रमं त्रैगर्ते भारद्वाजे चापत्ये फञ्प्रत्ययो भवति । भर्गात् त्रैगर्ते वृद्धे प्रत्ययः । आत्रेयात् भारद्वाजे यूनि । आद्यादवृद्धाद्यूनीति वचनात् । भार्गायणस्त्रैगर्तो वृद्धः । भार्गिरन्यः । आत्रेयायणो भारद्वाजो युवा । आत्रेयिरन्यः ।

शिवाद्यृष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्योऽपत्येऽण् ॥४।२।४६॥ शिवादिभ्यः ऋषि अन्धक वृष्णि कुरुभ्यश्चापत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ऋषयो लौकिका वसिष्ठादयोऽव्ययोगात्[1] । अन्धका वृष्णयः । कुरवश्च प्रसिद्धाः । कुलाख्याः क्षत्रियाः । शिवादिभ्यः—शैवः । प्रौष्ठः । प्रौष्ठिकः । ऋषिभ्यः—वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । गौतमः । अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः । श्वैशकः । रान्धसः । वृष्णिभ्यः—औदारः । प्रातिबाहवः । बाभ्रः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः—नाकुलः । साहदेवः । दौःशासनः । आत्रेयः । जातसेन्यः । जातसेनिः । औग्रसेन्यः । औग्रसेनिः । वैष्वक्सेन्यः । वैष्वक्सेनिः । भैमसेन्यः । भैमसेनिः । इत्यत्र परत्वाड्ढण् ञ्यञौ च भवतः । दौर्योधनिरिति[2] क्रियाशब्दत्वे । आत्रेय इति च वृद्ध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । अत इञित्यादेरपवादो योगः । शिव, प्रोष्ठ[3], प्रोष्ठिक[4], चण्ड[5], कुठार, अरभिमान, ककुत्स्थ, कोहड[6], कहूय, रोध, कलर, खलण्ड, तृण, कर्ण, क्षीर, ह्रद, जाल, इन्द्र, गोपिल, कमलक, जटिलिक[7], बधिरक, मञ्जीरक, वृष्णिक, खर्जार[8], रेख, लेख, आरेखन[9], वर्तन, क्षपिटाक, वृक्षाक, नभाक, ऊर्णनाभ, सुपिष्ठ, पिष्टु, मसुर, कर्ण, स्वद्दूर, क, यस्क, अह्र, ह्रा, अयस्थूल[10], मलन्द, विरूपाक्ष, भूरिसन्धि, मुनिभूभ[11], कुञ्चा, कोकिला, सपत्नी, जरत्कारु[12], उत्क्षेपा, सुरोहिका, आर्या, श्वेता, ऋषिषेण[13], गङ्गा[14], विपाश, तक्षन्—इति शिवादिः । अत्र विरू[15]पाक्षादिरपवादः । भूर्यो[16]नामार्यः । स्त्रीशब्दाड्ढण्[17] ऋषिषेणस्य सेनान्तश्रयो विदादिपाठाद्वृद्धेऽञेव भवति । आर्ष्टिषेणः पिता । आर्ष्टिषेणिः पुत्रः । ऋषिषेणः[18] । गङ्गापाठः । शुभ्रादिढणा तिकादेः फिञा च समावेशार्थः । गाङ्गः । गाङ्गेयः । गाङ्गायनिः । विपाट्पाठः[19] कुञ्जादिञ्येन । वैपाशः । वैपाशायन्यः । तक्षन्पाठः कुर्वादिञ्येन । ताक्ष्णः । ताक्ष्ण्यः ।

विकर्णच्छगलाद्वात्स्यात्रेये ॥२।४।४७॥ विकर्णच्छगल इत्येताभ्यां यथाक्रमं वात्स्ये आत्रेये चापत्येऽण्प्रत्ययो भवति । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः ।

शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ॥२।४।४८॥ शुङ्गशब्दात् पुंल्लिङ्गाच्च भारद्वाजेऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । शुङ्गस्य शुङ्गाया वाऽपत्यं शौङ्गः भारद्वाजः । शौङ्गिः शौङ्गेयश्चान्यः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणेऽपि परत्वादत्र प्राप्नोति, तद्बाधनार्थं द्विवचनेन स्त्रीलिङ्गः शुङ्गाशब्द उपादीयते ।

कन्यात्रिवेण्योः कनीनत्रिवेणौ[20] च ॥२।४।४९॥ कन्याशब्दात्त्रिवेणीशब्दाच्चापत्येऽण्प्रत्ययो भवति । कनीन त्रिवेण[21] इत्येतौ च यथाक्रममादेशौ भवतः । कन्याया अपत्यं कानीनः । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवेणः[22] । चकारः सन्नियोगार्थ उत्तरयोरप्यनुवर्तते ।

विश्रवसोऽनड्रणौ ॥२।४।५०॥ विश्रवस् इत्येतस्मादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे चास्य नड्रणावादेशौ भवतः । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः । रावणः । इकारोऽन्त्यादेशार्थः । अणसिद्ध एव । आदेशार्थं वचनम् ।

१. वसिष्ठादयोऽव्ययसम्बन्धभाजो लौकिका गृह्यन्ते । न शिवद् ब्रह्मचारिण इति जैनेन्द्रे क० म० टि० । २. —सनः । दौर्योधनः । आत्रे— क० म० । ३. प्रोष्ठ क० म० । ४. प्रोष्टिक क० म० । ५. चण्ड । चउज । क० म० । ६. ह्रद क० म० । ७. जटिलक म० । ८. खञ्जार क० म० । ९. आलेखन क० म० । १०. अयस्थूण क० म० । ११. भूनि भूमि क० म० । १२. जरत्कारु क० म० । १३. ऋष्टिषेण क० म० । १४. गङ्गविपाश क० म० । १५. य आ वि— क० म० । १६. भूर्योनामार्यः क० म० । १७. ऋष्टिषेण— क० म० । १८. ऋष्टिषेणः क० म० । १९. विपाट् क० म० । २०. त्रिवर्णौ क० म० । २१. त्रिवण क० म० । २२. त्रैवणः क० म० ।

संख्यासम्भद्रान्मातुर्डुर्[1] ॥२।४।५१॥ संख्यावाचिनः सम्भद्र इत्येताभ्यां च परो यो मातृशब्द-स्तदन्तादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति डुरित्ययं चादेशो भवति । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । शतस्य माता शतमाता तस्या अपत्यं शातमातुरो भरतः । संगता माता सम्माता तस्या अपत्यं साम्मातुरः । भद्रमातुः । भाद्रमातुरः । संख्यासम्भद्रादिति किम् ? सौमात्रः । डकारोऽन्त्यादेशार्थः । अण्सिद्ध एवादेशार्थं वचनम् ।

नदीमानुषीनाम्नोऽद्रोः ॥२।४।५२॥ अद्रुसंज्ञकान्नदीनाम्नः मानुषीनाम्नश्चापत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ढणोऽपवादः । यामुनः । ऐरावतः । औदुम्बरः[2] । वैतसः । पालीशिराः[3] । नार्मदो नीलः । मानुषीनाम्नः—दैवदत्तः । सौदर्शनः । सौतारः[4] । स्वायम्प्रभः । चैन्तितः । शौक्तितः । नदीमानुषीग्रहणं किम् ? सौपर्णेयः । वैनतेयः । नामग्रहणं किम् ? शोभनेयः । अद्रोरिति किम् ? चान्द्रभागेयः । वासुदेवेयः ।

पीलामण्डूकाद्वा ॥२।४।५३॥ पीला मण्डूक इत्येताभ्यामपत्येऽण्प्रत्ययो भवति वा । पैलः । पैलेयः । माण्डूकः । माण्डूकी । पीलाशब्दाद् द्व्यच्कढणि, मण्डूकशब्दादिञि प्राप्ते वचनम् । वाग्रहणं मण्डूकस्येञर्थम् ।

दितेश्च ढण् ॥२।४।५४॥ दितिशब्दान्मण्डूकशब्दाच्चापत्ये ढण् वा भवति । दैतेयः । दैत्यः । माण्डूकेयः । माण्डूकिः । मण्डूकं मण्डूकस्येञर्थम् । पीलाशब्दाद् द्व्यच्कढण्विकल्पादेव ढण्सिद्धः । वाऽनुवृत्तिर्दिते-र्ण्यार्था । ण्याणपवादे चास्य इति इतोऽनिञो ढणा बाधायां वचनम् ।

ङ्यतः ॥२।४।५५॥ [5]ङ्यप्रत्ययान्तादपत्येऽर्थे ढण्प्रत्ययो भवति । चान्द्रभागेयः । वासुदेवेयः[6] । सौपर्णेयः । वैनतेयः । योगविभागो नित्यार्थः ।

द्व्यचोऽनद्याः ॥२।४।५६॥ द्व्यचः ङ्यदन्तादनदीवाचिनोऽपत्ये ढण्[7] भवति । नदीमानुषीनाम्नोऽद्रोरि-त्यणोऽपवादः । दत्ताया अपत्यं दात्तेयः । गौप्तेयः । अनद्या इति किम् ? सीताया अपत्यं सैतः । सन्ध्याया अपत्यं सान्ध्यः । वैण्यः[8] । रैवः[9] । शौद्रः[10] । कौलः[11] । माह्नः[12] ।

इतोऽनिञः ॥२।४।५७॥ इकारान्तादनिञः द्व्यच्कादपत्ये ढण्प्रत्ययो भवति । [13]दुर—दौरेयः । बलि—बालेयः[14] । नाभि—नाभेयः । अत्रि—आत्रेयः । अहि—आहेयः । इत इति किम् ? दाक्षिः । प्लाक्षिः । अनिञ इति किम् ? दाक्षायणः, प्लाक्षायणः । द्व्यच इति किम् ? मारीचः । आजवस्तेयः । शाकन्धेयः । पारिधेयः । आग्निवेयः । इति शुभ्रादित्वात्सिद्धम् ।

शुभ्रादिभ्यः ॥२।४।५८॥ शुभ्र इत्येवमादिभ्यो ढण्प्रत्ययो भवति । यथायोगमिञादीनामपवादः । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । शुभ्र, विष्टपुर, विधार, ब्रह्मकृत, शतद्वार, [15]शताहर, शलाथिक, शालूक, शुकलाक्ष, प्रवाहण, भाण, भारत, भारम, कुदत्त[16], [17]कर्मार, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदत्त, [18]सखश, तुद, भक, शाप, वाचन[19], शतल, खदूर, कुशाम्ब, शुभ्र, विध, बीजाश्व, अजिर, मवक, मखण्डु, मकण्डु[20], सृकण्डु[21], जिह्वाशिन, अजिवस्ति, शकन्धि, परिधि, अग्निवि, शलाका, भ्रूरेखा[22], भ्रूरोहिणी[23], विकसा,[24] मध्यपिङ्गला, मन्दी-

1. संख्यादेस्तु तनये साम्मातुरवद्भाद्रमातुरः इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । 2. उदुम्बरः क० म० । 3. पलाशिरा: क० म० । 4. सौतारः क० म० । 5. ङ्यप्रत्ययाद्धारमूर्दीताग्र्य——क० म० । 6. सौपर्णेयः क० म० । 7. ढण्प्रत्ययो भवति क० म० । 8. वैण्यः क० म० । (वेण्याया अपत्यम् क० म० टि०) । 9. सैप्रः । रैवः । (सिप्राया अपत्यम् क० म० टि०) (रेवायाः क० म० टि०) 10. शुद्रायाः क० म० टि० । 11. कूलायाः क० म० टि० । 12. मह्याः क० म० टि० । 13. दुम क० म० । 14. -लेयः । निधि । नैधेयः । क० म० । 15. शालाहल । चिक । क० म० । 16. कुदत्त क० म० । 17. कर्पूर क० म० । 18. सुदर्श क० म० । 19. वादन क० म० । 20. -कण्डु । मखण्डु । सृक—क० म० टि० । 21. -ण्डु । मुकण्डु । जिह्वा—क० म० । 22. भ्रूकेशा क० म० । 23. -हिणी । रुक्मिणी क० म० । 24. कैकसा क० म० ।

न्मता, कुमारिका, कुबेरिका, अम्बिका, अशोका, ..., सुनामन्[1], विमातृ, विधवा, कद्रू, गोधा, [2]सुदामन् इति शुभ्रादिः । मनुष्यान्तानामिञोऽपवादो ढण् । मण्डूकादीनां विभाषितानामणः, विधवाया ढञः, कद्रू-गोधयोश्चतुष्पाद्भ्यो ढञः, सुनामन् इत्यः समावेशार्थं पाठः । आकृतिगणोऽयम् । [3]सैनान्तेयः । माण्डवेयः, इत्यादि सिद्ध्यति[4] ।

लक्ष्मणश्यामाद्वासिष्ठे ॥२।४।५९॥ लक्ष्मण श्याम इत्येताभ्यामपत्ये वासिष्ठे ढण्प्रत्ययो भवति । लाक्ष्मणेयो वासिष्ठः । लाक्ष्मणिरन्यः । श्यामेयो वासिष्ठः । श्यामायनोऽन्यः । अश्वादित्वात्फञ् ।

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥२।४।६०॥ विकर्ण कुषीतक इत्येताभ्यां काश्यपेऽपत्यविशेषे ढण्प्रत्ययो भवति । वैकर्णेयः काश्यपः । वैकर्णिरन्यः । कौषीतकेयः काश्यपः । कौषीतकिरन्यः ।

भ्रौवेयः ॥२।४।६१॥ भ्रौवेय इति भ्रूशब्दस्य ढण्प्रत्ययोऽपत्ये वकागमो निपात्यते । भ्रुवोऽपत्यं भ्रौवेयः ।

कल्याण्यादेर्डिन् च ॥२।४।६२॥ कल्याणी इत्येवमादीनामपत्ये ढण्प्रत्ययो भवति डिन् इत्ययमा-देशश्च । कल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । डिन्निति डकारोऽन्त्यादेशार्थः । कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, जाती,[5] बलीवर्दी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री, अनुदृष्टी, अनुदृष्टी इति कल्याण्यादिः । परस्त्र्यन्तानां डिन् विधेयो ढण् सिद्ध एव यत इति विशेषयोरुभयम् ।

कुलटाया वा ॥२।४।६३॥ [6]कुलेष्वटतीति कुलटा । अत एव निपातनात्पररूपम् । कुलटाशब्दाद-पत्ये ढण् भवति डिन्नादेशश्च वा भवति । ढण् सिद्धः । तत्सन्नियोगे डिन्निहाभिधेयः । तस्मात् डिन एव विकल्पो न ढणः । कुलटाया अपत्यं कौलटेयः[7] । कौलटिनेयः । या तु[8] कुलान्यटति शीलं भिनत्ति ततः परत्वात् क्षुद्रालक्षणो ढण् भवति । कौलटेरः ।

क्षुद्राभ्यो ढ्रण् वा ॥२।४।६४॥ क्षुद्रा अङ्गहीनाः शीलहीना वाऽनियतपुंस्काः स्त्रियस्ताभ्योऽपत्येऽर्थे ढ्रण्प्रत्ययो वा भवति । [9]ढणोऽपवादः । काणा[10]—काणेरः । काणेयः । दासी—दासेरः । दासेयः । नटी—नाटेरः । नाटेयः । कर्दमा—कार्दमेरः । कार्दमेयः । पूणिका—पौणिकेरः । पौणिकेयः । वाग्रहणमुत्तरत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

गोधाया दुष्टे ॥२।४।६५॥ गोधाशब्दाद् दुष्टेऽपत्ये ढ्रण्प्रत्ययो भवति । गौधेरो दुष्टः[12] । गौधेयोऽन्यः ।

पण्डजण्डाच्चारण् ॥२।४।६६॥ पण्ड जण्ड इत्येताभ्यामपत्येऽर्थे आरण्प्रत्ययो भवति । चकाराद् गोधायाश्च । ढ्रणोऽपवादः । वचनात्सोऽपि भवति । पाण्डारः । जाण्डारः । गौधारः । केचित्त्विदनुवृत्तसमुच्च-यार्थश्चकारः ।

चटकादैरण् ॥२।४।६७॥ चटकशब्दादपत्येऽर्थे ऐरण्प्रत्ययो भवति । चटकस्यापत्यं चाटकैरः[13] । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि इति । चटकाया अपि चाटकैरः ।

चटका ॥२।४।६८॥ चटकेति ऐरण्प्रत्ययस्य लुग्निपात्यते । चटकस्यापत्यं स्त्री चटका । चटकेति जातिशब्दोऽप्ययं । स्त्रियाः प्रत्ययश्रवणार्थं वचनम् ।

1. सुदामन् क० म० । 2. सुधामन् क० म० । 3. न गाङ्गेयः क० म० । 4. सिद्धम् क० म० । 5. जरती क० म० । 6. भिक्षागृहेषु क० म० टि० । 7. कौलटेरः कौलटेयो, भिक्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयः स्यात् कौलटेयोऽपि चात्मजे ॥ अभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । 8. कुलानि विटगृहाणि । अथ बान्धकिनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः । बन्धकी कुलटा मुक्ता पुनर्भूः पुंश्चली खला ॥ इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । 9. स्वैरिणी क० म० टि० । 10. ढणोऽपवादः क० म० । 11. काणः स्यादेकलोचनः अभिधानचिन्तामणिः क० म० टि० । 12. -रः । तेन पारतकार इत्यपि सिद्धं भवति । क० म० । 13. पुमपत्ये चाटकैरः । स्त्र्यपत्ये चटकैव हि क० म० टि० ।

गृष्ट्यादिचतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ २।४।६९ ॥ गृष्टि इत्येवमादिभ्यश्चतुष्पाद्[1]भिधायिभ्यश्च शब्देभ्यो अपत्येऽर्थे ढञ्प्रत्ययो भवति। अणादीनामपवादः। गार्ष्टेयः। हार्ष्टेयः। चतुष्पाद्भ्यः—कामलेयः[2]। वैतिवाहेयः। माद्रवाहेयः। जाम्बेयः। शाबलेयः। बाहुलेयः। गृष्टि, हृष्टि[3], हलि, बलि, विधि, कुद्रि, अजवस्ति, मित्रयु इति गृष्ट्यादिः। गृष्टिशब्दस्याचतुष्पादर्थमुपादानम्। ञकारो ञित्कार्यार्थः। मैत्रेयः पिता। मैत्रेयः पुत्रः।

वाडवेयो वृषे ॥२।४।७०॥ वाडवेय इति बडवाशब्दाद् वृषे ढञ् ढण् वा प्रत्ययो निपात्यते। वृषो यो गर्भे बीजं[4] निषिञ्चति[5]। बडवाया वृषः, वाडवेयः। अपत्येऽणेव भवति। वाडवनिपातनं ढण्ढञोरुभयोरपि वृषे व्यवस्थापनार्थम्। अन्यथाऽप्यतेरोऽपत्ये प्रसज्येत।

भ्रातुर्व्यः ॥२।४।७१॥ भ्रातृ इत्येतस्मादपत्येऽर्थे व्यप्रत्ययो भवति। भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः। [7]शत्रुरपि भ्रातृव्य उच्यते उपचारात्।

स्वसुश्छः ॥२।४।७२॥ स्वसृशब्दाद् भ्रातृशब्दाच्चापत्येऽर्थे छप्रत्ययो भवति। भ्रात्रीयः। स्वस्रीयः।

मातृपित्रादेर्ढण्छणौ[8] ॥२।४।७३॥ मातृ पितृ इत्येतदादिर्यः स्वसृशब्दस्तदन्तान्मातृस्वसृशब्दात् पितृस्वसृशब्दाच्चापत्ये[9] ढण् छण् च प्रत्ययौ भवतः। मातृष्वसेयः। पैतृष्वसेयः। मातृष्वस्रीयः। पैतृष्वस्रीयः। [10]डित्वाड्ढणि ऋकारस्य लुक्। वचनभेदाद्यथासंख्याभावः।

रेवत्यादेष्ठण् ॥२।४।७४॥ रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठण्प्रत्ययो भवति। ढणादीनामपवादः। रैवतिकः। आश्वपालिकः। रेवती, अश्वपाली, मणिपाली[11], द्वारपाली, वृकवञ्चिन्, वृकग्रह, दण्डग्रह, कर्णग्रह, कुक्कुटाक्ष। इति रेवत्यादिः। द्वारपाल्यन्तानां ढणोऽपवादः। यदि मानुषीनामाणोऽपि[12], वृकवञ्चिनोऽणः, शेषाणामिञः।

स्त्रीवृद्धाद् गर्हे णश्च ॥२।४।७५॥ स्त्रीलिङ्गाद् वृद्धापत्याभिधायिनः शब्दादपत्येऽणठणौ प्रत्ययौ भवतः गर्हे निन्दायां क्षेपे गम्यमाने। पितुरप्रसिद्धताख्यापनार्थम्। मात्राऽपत्यस्य व्यपदेशो गर्हः। गार्ग्या अपत्यं[13] गार्ग्यः, गार्गिको वा जाल्मः। ग्लुचुकायन्या ग्लौचुकायनः, ग्लौचुकायनिको वा जाल्मः[14]। आद्याद्वृद्धा-[15]सूनीमो प्रत्ययौ वेदितव्यौ। स्त्रीग्रहणं किम्? औपगविर्जाल्मः। वृद्धादिति किम्? कारिकेयो जाल्मः। गर्हे इति किम्? गार्गेयो माणवकः। मातुः संविज्ञानार्थमिदं वचनम्।

सुयाम्नः सौवीरेषु फिञ् ॥२।४।७६॥ सुयामन् इत्येतस्मात् सौवीरेषु जनपदे योऽर्थस्तस्मिन् वर्तमानादपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति। सौयामायनिः। सौवीरेषु। सौवीरेभ्योऽन्यत्राण्। सौयामः।

फाण्टाहृतिमिमताण्णश्च ॥२।४।७७॥ फाण्टाहृति मिमत इत्येताभ्यां सौवीरेषु जनपदे योऽर्थस्तत्र वर्तमानाभ्यां णफिञौ प्रत्ययौ भवतः। फाण्टाहृतेरपत्यं युवा सौवीरगोत्रः फाण्टाहृतः फाण्टाहृतायनिर्वा। मिमतस्य मैमतः, मैमतायनिर्वा। सौवीरेष्विति किम्? अन्यत्र फाण्टाहृतायनः। मैमतायनः। [16]फाण्टाहृतिमिमतौ नडादिः। अनन्तरो मैमतिः।

भागवित्तितार्णविन्दवाकशापेयाद् गर्हे ठण् वा ॥२।४।७८॥ भागवित्ति तार्णविन्दव आकशापेय इत्येतेभ्यः सौवीरेषु वृद्धे वर्तमानेभ्यो युन्यपत्ये ठण्प्रत्ययो वा भवति गर्हे गम्यमाने। भागवित्तेरपत्यं युवा गर्हितः भागवित्तिकः, भागवित्तायनो वा जाल्मः। तार्णविन्दविकः, तार्णविन्दविर्वा। आकशापेयिकः, आकशापेयिर्वा। गर्हे इति किम्? अन्यत्र भागवित्तायनः। तार्णविन्दविः। आकशापेयिरित्येव भवति।

---

1. चतुष्पदां क० म०। 2. कामण्डलेयः म०। 3. हृद्रि क० म०। 4. वीर्यम् क० म० टि०। 5. निक्षिपति क० म० टि०। 6. प्रत्ययः क० म० टि०। 7. आनृव्यो भ्रातृजद्विषो इत्यमरः क० म० टि०। 8. ष्वे विड्ढणक्छ—क० म०। 9. मातृष्वसेयः। पैतृष्वसेयः। क० म०। 10. डित्वा—क० म०। 11. मणिपाली क० म०। 12. मानुषीनामत्वे क० म० टि०। 13. गार्गः क० म०। 14. —हसः। ग्लुचुकायन्या (गर्हितापत्यं युवानिति) ग्लौचुकायनः ग्लौचुकायनिको जाल्मः। आद्या—क० म०। 15. वार्तिभ सूनीमौ क० म०। 16. फञिमम—म०।

वृषसुयामयमुन्दात् फिञश्छश्च ॥२।४।७९॥ वृष सुयामन् यमुन्द इत्येतेभ्यः फिञन्तेभ्यः सौवीरेषु वृद्धे वर्तमानेभ्यो युवापत्ये छप्रत्ययो भवति ठण् च वा ; ताभ्यां मुक्तेऽण्प्रत्ययो भवति गर्हे गम्यमाने । वृषस्यापत्यं वार्षायणिः[1], तस्यापत्यं युवा गर्हितो वार्षायणीयः । वार्षायणिकः । वार्षायणिर्वा । अणः इलुक्[2] । सौयामायनः, सौयामायनीयः, सौयामायनिकः, सौयामायनिर्वा । यामुन्दायनेः—यामुन्दायनीयः, यामुन्दायनिकः, यामुन्दायनिर्वा । फिञ इति किम् ? वृषस्यापत्यं वार्षायणिः । गर्हे इति किम् ? अन्यत्र वार्षायणिः । सौयामायनिः । यामुन्दायनिः । सूत्रेणैव भवति ।

कुर्वादेर्ञ्यः ॥२।४।८०॥ सौवीरेषु गर्हितेति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । शाकम्भव्यः । कुरु, शाकम्भू, पथिकारिन्, मतिमत्, पितृमत्, शलाका, केशिनी, कवि, हस्तिन्, पिण्डी, ऐन्द्रेतालो[4], धानुजो, दामोष्णिकी, गणकारि, कैशोरी, कापिञ्जला[5], गर्गर, महाभूष, अधिमारक, वपतृक, कुदल, मुर, दर्भ, पूर्णगाय, श्यावनाथ, श्यावरथ, श्यावप्र, सत्यङ्कार, वलभिकार, स्तद, शाक, इन, रथकार, नापित, तक्षन्, शुभ्र इति कुर्वादिः । पितृमदन्तानामणपवादो ञ्यः । नादिद्विकुरुकोसलाजादञ्ञ्यः इति कुरुशब्दस्य ञ्य उच्यते । सक्षत्रियमोत्रार्थस्ततोऽन्यत्रायम् । अयं चानयोर्विशेषः, तस्य बहुषु इलुक् । कुरवः । तस्य नास्ति कौरव्याः । ततो यूनि तिकादिपाठात्फिञ् । कौरव्यायणिः । अतो नास्ति कौरव्यः । शलाकाकेशिन्योरिञः, मातुर्गोत्रत्वेऽगोऽपि । केशिनीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गपाठादेव पुम्भावो न भवति । कैशिन्यः । पुंलिङ्गनिवृत्त्यर्थस्तु य पाठो न भवति । गार्थि, विदर्भि[6], केशिन्यपत्ये ण्यन्तात्जादेर्लुक् प्रतिषेधात् । कविहस्तिपिण्डीनां इणः, ऐन्द्रजाल्यादीनां कापिञ्जलाद्यन्तानां फणः, गर्गरादीनामिञः, तक्षन्शब्दस्य शिवाद्यणः समावेशार्थः पाठः । शुभ्रस्य ढणः ।

सम्राजः क्षत्रिये ॥२।४।८१॥ सम्राज इत्येतस्मात्क्षत्रियेऽपत्ये ञ्यप्रत्ययो भवति । सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यः क्षत्रियश्चेत् । अन्यत्राणेव भवति साम्राजः । अन्ये साम्राजिरित्याहुः । तत्र सम्राड् बाह्वादिषु द्रष्टव्यः ।

कारिसेनान्तलक्ष्मणादिञ् च ॥२।४।८२॥ कारिणः कारवः, तद्वाचिभ्यः सेनशब्दान्तेभ्यो लक्ष्मणशब्दाच्चापत्य इञ्प्रत्ययो भवति ञ्यश्च । कारिभ्यः—तान्तुवाय्यः[7] । तान्तुवायिः । तौन्नवाय्यः । तौन्नवायिः । कौम्भकार्यः । कौम्भकारिः । रथकारनापिततक्षभ्यो ञ्य एव नेञ् कुर्वादिपाठात् । सेनान्तेभ्यः—हारिषेण्यः । हारिषेणिः । वारिषेण्यः । वारिषेणिः । लक्ष्मणात्—लाक्ष्मण्यः । लाक्ष्मणिः । जातसेनादिभ्योऽणबाधनार्थं ण्यन्तेभ्यो ढण्बाधनार्थञ्चेञ्ग्रहणम् । अन्यथा ञ्य एव विकल्प्येत ।

तिकादेः फिञ् ॥२।४।८३॥ तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति । इञादेरपवादः । तैकायनिः । कैतवायनिः । तिक, कितव, संज्ञा, बाल, शिखा, उरस, शाट्य[8], सैन्धव, यमुन्द[9], रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, कुरु, देवर, तैतल, शलाल[10], औरस, कौरव्य, भौरिक, भौलिक, चोपयत, चैतयत, शैकयत, क्षैतयत, ध्वाजवत[11], चन्द्रमस्, शुभ्र, गङ्गा, वरेण्य, वण्डा, अरड्वा[12], सुयामन्, उदश्व, शलाका, भज इति तिकादिः । औरसशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् कौरव्यशब्दः क्षत्रियप्रत्ययान्त एव फिञमुत्पादयति । अन्यत्र इञेव, तस्य च इलुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । फिञस्त्वविप्रादिति इलुग् नास्ति । विधानसामर्थ्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यायणिः पुत्रः ।

दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाद्यट् च ॥२।४।८४॥ दगु कोसल कर्मार छाग वृष इत्येतेभ्योऽपत्येऽर्थे फिञ्प्रत्ययो भवति यट् च चास्य फिञ आगमो भवति । दगु—दागव्यायनिः । कोसल—कौसल्यायनिः । जनपदसमानशब्दात् क्षत्रियात् ञ्य एव कौसल्य इति । कर्मार—कार्मार्यायणिः । छाग—छाग्यायनिः । वृष—वार्ष्यायणिः ।

1. वार्ष्यायणिः क० म० । 2.—क् । साम्यामायनेः सौया—क० म० । 3. गर्हे वेति क० म० । 4. ऐन्द्रलाली क० म० । 5. कापिञ्जलादि क० म० । 6. विदृथि क० म० । 7. तान्तुवार्यः क० म० । 8. शाद्रय क० म० । 9. यमुन्द क० म० । 10. शैलाल क० म० । 11. ध्वाजवत क० म० । 12. अरड्रा ।

द्व्यचोऽणः ॥२।४।८५॥ अणन्ताद् द्व्यचोऽपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति। कर्तुरपत्यं पुमानिति कार्त्तः, तस्य कार्त्तायनिः। पौत्रायणिः। भास्कायनिः। लाह्यायनिः। द्व्यच इति किम्? औपगविः। कापटविः। अण इति किम्? दाक्षिः। दाक्षायणः। प्लाक्षिः। प्लाक्षायणः। वृद्धादेवायं विधिः। अवृद्धादुत्तरेण विकल्पः। अङ्गानां राजा—आङ्गः तस्य—आङ्गायनिः। आङ्गिः। वाङ्गायनिः। वाङ्गिः।

दोर्वाऽवृद्धात् ॥२।४।८६॥ अवृद्धवाचिनो दुसंज्ञादपत्येऽर्थे फिञ्प्रत्ययो वा भवति। आम्रगुप्तायनिः, आम्रगुप्तिः। शालगुप्तायनिः। शालगुप्तिः। वायुरथायनिः। वायुरथिः। पञ्चालानां राजा पाञ्चालः[1]। तस्यापत्यं पाञ्चालायनिः। पाञ्चालिः। नापितायनिः। नापित्यः। नापितशब्दस्येञ् नास्ति—तद्बाधनार्थं[2] कुर्वादिषु पठ्यते। दोरिति किम्? आकम्पनिः। आश्वग्रीविः। अवृद्धादिति किम्? दाक्षायणः। प्लाक्षायणः।

पुत्रान्तात् ॥२।४।८७॥ पुत्रान्ताद्दोरपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति वा। गार्गीपुत्रायणिः। गार्गीपुत्रिः। वासवदत्तापुत्रायणिः। वासवदत्तापुत्रिः। पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिदं कमभावार्थम्। उत्तरेण च कं विधीयते। एवं त्रैरूप्यं भवति।

काकलङ्कावाकिनगारेथकार्कट्यचर्मिवर्मिणश्च कं च ॥२।४।८८॥ काक लङ्का[4] वाकिन गारेथ कार्कट्य चर्मिन् वर्मिन् इत्येतेभ्यः पुत्रान्ताच्च दोरपत्ये फिञ्प्रत्ययो वा भवति तत्सन्नियोगेन[5] कं चैषां काकादीनां कमागमो भवति। काककायनिः। काकिः। लाङ्काकायनिः। लाङ्केयः[6]। वाकिनकायनिः। वाकिनिः। गारेथकायनिः। गारेथिः। कार्कट्यकायनिः। कार्कट्यः। चार्मिकायणिः। चार्मिणः। वार्मिकायणिः। वार्मिणः। पुत्रान्ताद्[7] दोः—गार्गीपुत्रकायणिः। गार्गीपुत्रिः। कमिति मित्ककारान्त आगमः। तेन चर्मिवर्मिणोर्नकारस्य लोपो भवति। कमि[8] तु पुम्भावो न सिध्यति। चर्मिण्या अपत्यं चार्मिकायणिः। वर्मिण्या[9] अपत्यं वार्मिकायणिः।

प्रायोऽदोः फिः ॥२।४।८९॥ अदुसंज्ञकादपत्ये फिञ्प्रत्ययो वा भवति प्रायः। ग्लुचुकायनिः। ग्लौचुकिः[10]। अहिचुम्बकायनिः। आहिचुम्बकिः। त्रिपुच्छायनिः। त्रैपुच्छिः। त्रिविजयायनिः। त्रैविजयिः। प्राय इति किम्? क्वचिदभावार्थम्। दाक्षिः। प्लाक्षिः। अदोरिति किम्? औपगविः। रामदत्तिः। रामदत्तायनिः पिता। रामदत्तायनिः पुत्रः।

कुलात्खः ॥२।४।९०॥ कुलशब्दान्तात्केवलाच्च कुलशब्दादपत्ये खप्रत्ययो भवति। इञ्फिञ्फो-नामपवादः। कुलीनः। आढ्यकुलीनः। क्षत्रियकुलीनः। बहुकुलीनः। उत्तरसूत्रे समासे प्रतिषेधादिह कुलान्तः केवलश्च गृह्यते।

ढकञ्यौ चाऽसमासे ॥२।४।९१॥ कुलशब्दान्तात्केवलाच्च कुलशब्दादपत्येऽर्थे ढकञ् य इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः। ताभ्यां मुक्ते खो भवति। न चेत्स कुलशब्दः समासे वर्तते। कौलेयकः। कुल्यः। कुलीनः। बाहुकुलेयकः। बहुकुल्यः। बहुकुलीनः। असमास इति किम्? आढ्यकुलीनः। क्षत्रियकुलीनः।

दुष्कुलाड्ढण् ॥२।४।९२॥ दुष्कुलशब्दादपत्ये ढण्प्रत्ययो वा भवति। दौष्कुलेयः। दुष्कुलीनः। परमदुष्कुलीन इत्यत्र असाधारणविज्ञानादसमास इत्यधिकाराच्च न भवति। एवमुत्तरत्रापि।

महाकुलादञ्खञ् ॥२।४।९३॥ महाकुलशब्दादपत्येऽञ् खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः, ताभ्यां मुक्ते खो भवति। माहाकुलः। माहाकुलीनः। महाकुलीनः। महतः कुलं महत्कुलमित्यतो महाकुलशब्दो न भवति इति न भवति।

---

1. पाञ्चालिः म०। 2. –र्थं हि कुर्वा—क० म०। 3. कु इति करटतीति कुकटः, तस्यापत्यम्, कुर्वादित्वाञ्ण्यः। क० म० टि०। 4. लङ्का रक्षःपुरी शाखा शाकिनी कुलटासु च इति विश्वः क० म० टि०। 5. योगे कं चै—क० म०। 6. लाङ्केयः- क० म०। 7. –न्ताद्दोः—क० म०। 8. कंटि तु—क० म०। 9. वर्मिण्या (अपत्यं पुमानिति) वार्मिकायणिरिति। 10. ग्लुचुकायनिः। ग्लौचुकिः। क० म०।

श्वशुराद्यः ॥२।४।९४॥ श्वशुरशब्दादपत्ये यः प्रत्ययो भवति । श्वशुर्यः[1] ।

जातौ राज्ञः ॥२।४।९५॥ राजन्नित्येतस्मादपत्ये यप्रत्ययो भवति जातौ गम्यमानायाम् । राजन्यो भवति क्षत्रियजातिश्चेत् । राजनोऽन्यः ।

क्षत्राद्घः ॥२।४।९६॥ क्षत्रशब्दादपत्ये घप्रत्ययो भवति । क्षत्रियो जातिश्चेत् । क्षात्रिरन्यः[2] ।

मनोर्याणौ षक् च ॥२।४।९७॥ मनुशब्दादपत्ये जातौ य अण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्सन्नियोगेन च मनुशब्दस्य षगागमो भवति । मनुष्यः । मानुषः[3] । जाताविति किम् ? पालयामास लक्ष्मीवान् मानवीः प्रजाः । [4]मनुष्यमानुषशब्दाभ्यां सत्यपति चापत्येऽनभिधानादपत्येऽन्यः पुनः प्रत्ययो न भवति । अपत्ये कुत्सिते मूढे, मनोरौत्सर्गिकोऽण् स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः[5] । तच्च वुञ् शिवाद्यच्छमायाव इति निपातनात्सिद्धम् ।

राष्ट्राक्षः सरूपाद्राजापत्येऽञ् द्रिः ॥२।४।९८॥ क्षत्रियसरूपाज्जनपदशब्दाज्जनपदसरूपात्क्षत्रियशब्दाद्यथासंख्यं राजनि रक्षितरि क्षत्रियेऽपत्ये चाभिधेयेऽञ्प्रत्ययो भवति । स च द्रिसंज्ञो भवति । विदेहानां राष्ट्रस्य राजा वैदेहः । वैदेहौ । विदेहाः । विदेहस्य राज्ञोऽपत्यं वैदेहः । वैदेहौ । विदेहाः । एवम् ऐक्ष्वाकः[7] । ऐक्ष्वाकौ । इक्ष्वाकवः । पाञ्चालः । पाञ्चालौ । पञ्चालाः । सरूपादिति किम् ? सुराष्ट्राणां राजा सौराष्ट्रकः । विपृथस्यापत्यं वैपृथिः । दाशरथिः । द्रिप्रदेशो द्रेरतोऽप्रागभर्गादेरित्यादिः ।

गान्धारिशाल्वेयाभ्याम् ॥२।४।९९॥ गान्धारि शाल्वेय इत्येताभ्याम्[8] राष्ट्रराजवाचिभ्यां सरूपाभ्यां राजन्यपत्ये चाञ् प्रत्ययो भवति द्रिसंज्ञश्च । वचनभेदाद्यथासंख्याभावः । गान्धारीणां राजा गान्धारेरपत्यं [10]वा गान्धारः । गान्धारौ । गान्धारयः । शाल्वेयः । शाल्वेयौ । शाल्वेयाः । इञ्विधावणयोः प्रतिषेधकत्वादञ्वचनं पैलाद्यिञ्द्रिरिति लुग्बाधनार्थम् ।

[11]**पुरुद्व्यच्कमगधकलिङ्गशूरमसादण्** ॥२।४।१००॥ पुरुशब्दाद्द्व्यच्कात् मगध कलिङ्ग शूरमस इत्येतेभ्यश्च सरूपेभ्यो राष्ट्रवाचिभ्यो राजवाचिभ्यश्च राजापत्ययोरण् भवति द्रिसंज्ञः । पुरोरपत्यं पौरवः । पौरवौ । पुरवः । अङ्गानां राजा आङ्गः । आङ्गौ । अङ्गाः । एवं वाङ्गः । वाङ्गौ । वङ्गाः । सौह्मः । सौह्मौ । सुह्माः । पौण्ड्रः । पौण्ड्रौ । पुण्ड्राः । भार्गः । भार्गौ । भर्गाः । साल्वः । साल्वौ । सल्वाः । मागधः । मागधौ । मगधाः । कलिङ्ग—कालिङ्गः । कालिङ्गौ । कलिङ्गाः । शौरमसः । शौरमसौ । शूरमसाः । पुरुग्रहणमराष्ट्रसरूपार्थम् । अस्ति राजा पुरुर्नाम न तु राष्ट्रं, तस्याण्विधानं बहुषु लुगर्थम् । अप्रासिद्धेऽणविधानं सङ्घाद्यण्बाधनार्थम् । पौरवम् । आङ्गकम् । वाङ्गकम् । मागधकम् । कालिङ्गकम् । शौरमसकम् ।

साल्वांशाश्मककलकूटप्रत्यग्रथादिञ् ॥२।४।१०१॥ साल्वो नाम जनपदस्तदंशास्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्योऽश्मक कलकूट प्रत्यग्रथ इत्येतेभ्यश्च राष्ट्रवाचिभ्यो राजवाचिभ्यश्च सरूपेभ्यो यथासंख्यं राजन्यपत्ये च इञ्प्रत्ययो भवति द्रिसंज्ञः । साल्वांशः उदुम्बराणां राजा उदुम्बरस्यापत्यं [12]वा औदुम्बरिः । औदुम्बरी । उदुम्बराः । एवं तैलखलिः । तैलखली । तिलखलाः । माद्रकारिः । माद्रकारी । मद्रकाराः । यौगन्धरिः ।

१. श्वशुर्यो देवरश्यालौ इत्यमरः क० म० । २. –रन्यथा क० म० । ३. जातिमात्रं क्षत्रिये न पात्रादिव्यक्तिरिति बहुवद् भवतीति जैनेन्द्रचिन्तामणिः । ४. सत्यपति चापत्येऽर्थेऽणि शब्दद्वयादनभिधानाद्वा मानुषमनुष्यशब्दाभ्यामपत्ये पुनरन्यप्रत्ययो न भवति क० म० टि० । ५. स्वाभाविकः क० म० टि० । ६. व्यत्ययाण् । मानवो माणवक इति मनोरपत्ये कुत्सिते मूढे प्रसिद्धा इति वर्धमानस्तत्कृतौ । क० म० टि० । ७. इक्ष्वाकोरिदमैक्ष्वाकमित्यगन्तान्निपातनम् । इक्ष्वाकुशब्दस्यापि सत्युकारलोपः । तत्कथमिति चेत् ? भ्रूणहत्यैकहल्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयम् (मयटि सति यकारलोपः) भ्रूणहत्यादयः शब्दाः स्थणादिप्रत्ययान्ताः कृतवन्त्यादयः (तकारादेशत्वम्) निपात्यन्ते । क० म० टि० । ८. भ्यां द्वाभ्यां रा— क० म० । ९. द्वाद्याभास—क० म० । १०. च क० म० । ११. द्वयज्म—क० म० । १२. च, क० म० ।

यौगन्धरी । युगन्धराः । भौलिङ्गिः । भौलिङ्गी । भुलिङ्गाः । शारदण्डिः । शारदण्डी । शारदण्डाः । आजमीढिः । अजमीढाः । आजक्रन्दिः[1] । अजक्रन्दाः । बौधिः । बुधाः । अश्मक—आश्मकिः । अश्मकाः । कलकूट । कालकूटिः । कलकूटाः । प्रत्यग्रथ—प्रात्यग्रथिः । प्रत्यग्रथाः । उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः । भुलिङ्गाः शारदण्डाश्च साल्वांशा इति कीर्तिताः । अजमीढादय उदुम्बरादिविशेषाः, तेऽपि साल्वांशाः[2] । अश्मकादिग्रहणमसाल्वार्थम्[3] ।

नादिह्रित्कुरुकौसलाजादाञ्ञ्यः ॥२।४।१०२॥ नकारादिभ्यो द्वयक्षरेभ्य इकारान्तेभ्यः कुरु कौसल अजाद इत्येतेभ्यश्च राष्ट्रवाचिभ्यो राजवाचिभ्यश्च सरूपेभ्यो यथासंख्यं राजन्यपत्ये च ञ्यप्रत्ययो भवति ञिसंज्ञः । नादि—नैचक्यः । नीचकाः । नैषध्यः । निषधाः । नैप्यः । नीपाः । द्व—नैश्यः । नेशाः । आम्बष्ठ्यः । आम्बष्ठाः । सौवीर्यः । सौवीराः । काम्पिल्यः । काम्पिलाः । दार्व्यः । [4]दार्व्याः । इत्—आवन्त्यः । अवन्तयः । वासात्यः । वसातयः । कौन्त्यः । कुन्तयः । वैद्यः । विदयः । काश्यः । काशयः । कुरूणां राजा कुरोरपत्यं च कौरव्यः । कुरवः । एवं कोसल—कौसल्यः । कोसलाः । अजाद—आजाद्यः । अजादाः । तकारः किम् ? कुमारी नाम राष्ट्रं क्षत्रियाश्च ततोऽणेव कौमारः ।

पाण्ड्यः ॥२।४।१०३॥ पाण्ड्य इति पाण्डुशब्दस्य ड्यप्रत्ययो[5] कारलोपा[6] निपात्यन्ते । पाण्डूनां पाण्डोरपत्यं च पाण्ड्यः । पाण्ड्यौ । पाण्डवः । कथम् असिद्धितीर्थोऽनुससार [7]पाण्डवमिति ? राष्ट्रराज इति तस्य सरूपस्य क्षत्रियस्यैष्योः[8] जनपदः तद्वाचकश्च क्षत्रियो गृह्यते[9] । अत्र कुरवो जनपदस्तस्य राजा पाण्डुरिति न भवति ।

शकादिभ्य[10]श्च इलुक् ॥२।४।१०४॥ शक इत्येवमादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य इलुग्भवति । राष्ट्रराजः सरूपाद्[11] द्रुयपत्येऽत्र ञिरित्यादिना विहितस्य ञेरयं इलुग्विधिः । प्रकरणापेक्षणात् । शकानां राजा शकस्यापत्यं वा शकः । यवनः । [12]कुम्भोजः । चोलः । केरलः । आधारयः । विधारयः । उपधारयः । शकादयः प्रयोगगम्याः ।

कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् ॥२।४।१०५॥ कुन्ति अवन्ति इत्येताभ्यां परस्य ञ्यप्रत्ययस्य इलुग् भवति स्त्रियामभिधेयायाम् । कुन्तीनां राज्ञो कुन्तेरपत्यं स्त्री च कुन्ती । अवन्ती । स्त्रियामिति किम् ? कौन्त्यः । आवन्त्यः । प्रकृतस्य इलुग्विधानात्तद्धितकस्य ञेर्ङ्[13] लोपो न भवति ।

कुरोर्वा ॥२।४।१०६॥ कुरुशब्दात्परस्य ञ्यस्य स्त्रियां इलुग्वा भवति । कुरूणां राज्ञो कुरोरपत्यं च स्त्री कुरूः । कौरव्यायणी ।

ञेरतोऽप्राग्भर्गादेः ॥२।४।१०७॥ प्राचो भर्गादेश्च वर्जयित्वाऽन्यस्मात्परस्याकारस्य ञेः स्त्रियां इलुग्भवति । शूरसेनानां राज्ञो शूरसेनस्यापत्यं वा स्त्री शूरसेनी । अपो[14]च्या, मद्री, दरद्, पर्शवः, शस्त्रजीविसङ्घः । ततः स्त्रियां स्वार्थिकोऽण् । एवं परशू रक्षाः आसुरी । ञेरिति किम् ? औपगवी । ञेरित्यत एव भिन्नप्रकरणस्यापि इलुक् । अत इति किम् ? औदुम्बरी । अतो[15] इत्यकारान्तग्रहणं न भवति । कुन्त्यवन्त्योः पृथक्इलुग्वचनात्तेनेह न भवति । कौसल्या । आजाद्या । अप्राग्भर्गादेरिति किम् ? पाञ्चाली, वैदेही, आङ्गी, वाङ्गी, सौह्मी, पौण्ड्री, मागधी, कालिङ्गी, सौरमसी, पञ्चालादयः प्राञ्चः । भर्गादेः—भार्गी, कारूषी,

1. आजक्रन्दिः । अजक्रन्दाः । क० म० । 2. –शा एव । क० म० । 3. –मसाल्वांशार्थम् । क० म० । 4. दार्वाः क० म० । 5. –ड्यय कका— क० म० । 6. यो निपात्यते क० म० । 7. पाण्डवा यस्य दासा इति च क० म० टि० । 8. ईशितव्यः क० म० टि० । 9. –नौ प्रत्यासत्तेः क० म० (तेनाऽन्यार्णोत्र क० म० टि०) । 10. –दिभ्यः इलुक् क० म० । 11. –द्राजाय— क० म० । 12. कम्बोजः क० म० । 13. नश्यतो न म० । ञ्यः टौ क० । 14. अपाच्यानां राज्ञो, अपाच्यस्य अपत्यं स्त्री चेति अपाच्या क० म० टि० । 15. अत इत्यत्रादिग्रहणं नाकारान्तस्य इति जैनेन्द्रचिन्तामणिः । क० म० टि० ।

कैकेयी, भर्ग, कुलश, केकय, कश्मीर, साल्व, सुस्थाल, उरस, यौधेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, पूर्वेय[1], धार्तेय, ज्याहिणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर इति भर्गादिः। यौधेयादिज्याहिणेयान्तानां स्वार्थिकस्याञो द्रेः लुक् प्रतिषिध्यते। यौधेयीनां सङ्घादि यौधेयमिति। सङ्घाद्यणर्थं न प्रकृतस्यासम्भवात्। भरतोशीनर-शब्दावुस्रादिषु पठ्येते, तयोरिहोपादानात्तस्याप्यणपवादे चेत्यस्मिन्नुत्साद्यञं बाधित्वा द्रिरेव भवतीति ज्ञाप्यते। तेन भरतानां राजानो भरताः। उशीनरा इति। राज्ञि द्रलुक् सिद्धो भवति। उत्साद्यञि त्वगोत्रत्वान्न स्यात्।

बहुष्वस्त्रियाम् ॥२।४।१०८॥ प्रचन्तस्य बहुषु वर्तमानस्य यो द्रिः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुग्भवति। पञ्चालस्यापत्यानि पुमांसो बहवो माणवका राजानो वा पञ्चालाः। पुरवः। अङ्गाः। वङ्गाः। लौहध्वजः। लौहध्वजौ। लोहध्वजाः। पञ्चालानां निवासः पञ्चालनिवासः। प्रिया वङ्गा यस्य स प्रियवङ्गः। अङ्गानति-क्रान्तोऽत्यङ्गः। पञ्चालेभ्य आगतं पञ्चालमयम्। पञ्चालरूप्यम्। लोहध्वजरूप्यम्। लोहध्वजमयम्। द्रेरिति विदेहस्यस्यापि द्रेः परिग्रहः। बहुष्विति किम्? पाञ्चालः। लौहध्वज्यः। प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गाः इत्यत्रैवपर्न्तं बहुष्विति द्रलुग् न भवति। प्रत्ययः प्रकृत्यादेरिति हि न समासो प्रचन्तो भवति। पञ्चालस्यापत्यं (स्यानि) बहवो माणवकाः पञ्चालाः इत्यत्र तु इञि लुप्ते प्रचन्तमेव बहुषु वर्तत इति द्रलुक्। द्रेः प्रत्ययस्य बहुवृत्तेरिति तु विज्ञायमाने न स्यात्। अस्त्रियामिति किम्? पाञ्चाल्यः। लौहध्वज्यः स्त्रियः। पञ्चभिः पाञ्चालीभिः क्रीतः पञ्चपञ्चालः इत्यत्र ठीणि पुम्भावेन स्त्रीत्वनिवृत्तेः द्रलुक्।

यस्कादेर्गोत्रे ॥२।४।१०९॥ यस्कादिभ्यो यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रेऽर्थे वर्तमानस्य यः स प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां विषये लुग्भवति। यस्कस्यापत्यं यास्कः। यास्कौ। यस्काः। लाह्यः। लाह्यौ। लह्याः। शिवाद्यण्। कम्बलहारस्यापत्यं काम्बलहारिः। काम्बलहारी। कम्बलहाराः। अत इञ्—पुष्करसदोऽपत्यं पौष्कर-सादिः। पौष्करसादी। पुष्करसदः। बाह्वादित्वादिञ्। खरपस्यापत्यं खारपायणः। खारपायणौ। खरपाः। नडादित्वात्फण्। भदिलस्यापत्यं भादिलायनः। भादिलायनौ। भदिलाः। अत्र[2] पक्षादित्वात्फञ्। त्रिश्रेरपत्यं त्रैश्रेयः। त्रैश्रेयौ। त्रिश्रयः। गृष्ट्यादित्वाड्ढण् इति नेयम्। यस्कादेरिति किम्? उपगोरपत्यम् औपगवः। औपगवौ। उपगवाः। यास्कायनयः। लाह्यायनयः। गोत्र इति किम्? यास्काः छात्राः। यस्कप्रकृतयो यस्का इत्यत्र यद्यपि प्रत्ययो गोत्र उत्पन्नः, तदन्तं[3] गोत्रबहुत्वे। क्व तर्हि? [4]प्रकृतिष्विति न भवति। अस्त्रियामिति किम्? [5]यास्क्यः स्त्रियः। यस्क, लह्य, द्रुह्य, अयस्थूण, तृण, कर्ण, भलन्दन, कल, बल, हाल, सदामत[10], अहियोग, कर्णोदक, पर्णोदक, पिण्डीजङ्घ, पिकसक्थ, रक्षोमुख, जङ्घारथ, उत्कास, [11]कटुक,[12] मन्थ, विषपुट, उपरिमेखल, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टुमाय, शीर्षमाय, सुपल, बन्दक, पदकर्पक[13], पुष्करसद्, खरप, भदिल, भडक, भन्दित, भण्डिल[14], त्रिश्रि, कुद्रि, अजबस्ति, मित्रयु[15] इति यस्कादिः।

यञञोऽगोपवनादिश्यापर्णान्तात् ॥२।४।११०॥ यञन्तस्याञन्तस्य चाबहुत्वविशिष्टे गोत्रे[16] वर्तमानस्य यः स प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुग्भवति। गोपवनादिभ्यः श्यापर्णान्तेभ्यो निर्दिष्टं वर्जयित्वा। गोपवनादिः विदाद्यन्तर्गणः। गार्ग्यः। गार्ग्यौ। गर्गाः। वात्स्यः। वात्स्यौ। वत्साः। बैदः। बैदौ। बिदाः। और्वः। और्वौ। उर्वाः। गर्गमयं गर्गरूप्यम्। अगोपवनादिश्यापर्णान्तादिति किम्? गौपवनाः। शैग्रवाः। बैन्दवाः[17]। ताजमाः। आश्वावतानाः। श्यामाकाः। श्यापर्णाः। मठरशब्दमप्येके गोपवनादिषु पठन्ति। माठराः अस्याः। आश्वतान इति च केचिद्विच्छिद्योदाहरन्ति। गोपवनादिग्रहणं किम्? धैनवः। धैनवौ। धेनवाः[18]। श्यापर्णान्तग्रहणं किम्? हारितः। हारितौ। हरिताः। कैन्दासः। कैन्दासौ। किन्दासाः। बैदस्य बैदयो वाऽपत्यं (त्यानि)

---

१. पूर्वेय दार्तेय क० म०। २. न्यग्रोध क० म०। ३. इत्यत्र तदन्तं क० म०। ४. पञ्चाल क० म०। ५. अश्वादि—क० म०। ६. यास्का क० म०। ७. तदन्तं न गोत्रबहु—म०। ८. प्रतिकृ—म०। ९. यास्क्यः क० म०। १०. सदामसु क० म०। ११. कटुक क० म०। १२. मन्थ क० म०। १३. पदकर्पक क० म०। १४. भण्डिज क० म०। १५. मित्रयु क० म०। १६. गोत्रेऽर्थे वर्त— क० म०। १७. बैन्दवाः क० म०। १८. धेनवाः म०।

बहवो माणवकाः विदाः इत्यत्रापि लुप्तोऽप्यञन्तं बहुष्विति श्लुक्। विदानामपत्यं माणवको वैदो वैदावि-त्यत्राऽञन्तं नेदानीं बहुष्विति श्लुग्[1] भवति। पूर्वं नामधेयं[2] चेत्यदादौ विषयभूते[3] भवति। विदानामपत्यं बहवो माणवका इत्यत्र अञन्तं बहुष्विति भवति। कश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाः[4] नेदानीं गोत्र इति श्लुग्[5] भवति। अस्त्रियामिति किम्? गार्ग्यः। वैद्यः स्त्रियः। पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पञ्चगार्गो वा दशगार्गो वा पटः इत्यत्र ङीपि स्त्रीत्वनिवृत्तेः श्लुक्। गोत्र इति किम्? औरसाः छात्राः। उरसादेरञ्। पौनर्भवाः। पौहित्राः। दौहित्राः। नानान्द्राः। पारशवाः। पुनर्भूपुत्रदौहित्रननान्दृभ्योऽनन्तरेऽञ्।

कौण्डिन्यागस्त्ययोः कुण्डिनागस्ती च ॥२।४।१११॥ यञ इति वर्तते। कौण्डिन्य अगस्त्य इत्येतयोर्बहुत्वविशिष्टे गोत्रे वर्तमानयोर्यञोऽणश्च प्रत्ययस्यास्त्रियां श्लुग्भवति। तयोश्च कुण्डिनागस्त्य-[6] शब्दयोः कुण्डिनच् अगस्ति इत्येतावादेशौ भवतः। आगस्त्यशब्दस्य ऋष्यणन्तत्वादञो न सम्भवः। कौण्डिन्यः। कौण्डिन्यौ। कुण्डिनाः। आगस्त्यः। आगस्त्यौ। अगस्तयः। प्रत्ययान्तस्यादेशकरणम् अगस्तीनामिमे आगस्तीयाः इत्येवमर्थम्। प्रत्ययान्तादेशे [8]ह्यकारोऽक्षादेशश्च न स्यात्। प्रत्ययश्लुकि तु नाणर्थोऽचेति श्लुकि-बन्धात्तौ सिद्धौ भवतः। कुण्डिन्यामिति[10] शेषः। निषिद्धायामपि हि श्लुकि वाकलादित्वादञा भवितव्यम्। अस्त्रियामिति किम्? कौण्डिन्यः। आगस्त्यः स्त्रियः।

भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोऽत्रिभ्यः ॥२।४।११२॥ भृगु कुत्स वसिष्ठ गोतम अङ्गिरस् अत्रि इत्ये-तेभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रेऽर्थे वर्तमानस्य यः प्रत्ययः तस्यास्त्रियां श्लुग्भवति। भार्गवः। भार्गवौ। भृगवः। कौत्सः। कौत्सौ। कुत्साः। वासिष्ठः। वासिष्ठौ। वसिष्ठाः। गौतमः। गौतमौ। गोतमाः। आङ्गिरसः। आङ्गिरसौ। अङ्गिरसः। आत्रेयः। आत्रेयौ। अत्रयः। अस्त्रियामिति किम्? भार्गव्यः कौत्स्यः स्त्रियः। गोत्र इति किम्? भार्गवाश्छात्राः। भृग्वादीन् यस्कादिषु पठित्वेदं वचनम्। यस्कादिष्वेकेतु षष्ठ्या-स्तत्पुरुष इत्येवमर्थम्। अन्यथा भृगुकुलम्, भार्गवकुलमिति च न सिद्ध्येत्।

बह्वचः इञः प्राच्यभरतेषु ॥२।४।११३॥ बह्वचः प्रातिपदिकाद्य इञ्प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टे-ऽर्थे प्राग्गोत्रे च वर्तमानस्य य इञ्प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां श्लुग्भवति। क्षैरकलम्भिः[11]। पान्नागारिः। पान्नागारी। पन्नागाराः। मान्थरैषणिः। मान्थरैषणी। मन्थरैषणाः। आसिबन्धकिः[12]। आसिबन्धकी। असिबन्धकाः। भरतेषु—औद्दालकिः[13]। उद्दालकाः। अत इञ्। यौधिष्ठिर—यौधिष्ठिरिः[14]। यौधिष्ठिराः[15]। आर्जुनः—आर्जुनिः। आर्जुनी[16]। आर्जुनाः[17]। बाह्वादीञ्। बह्वच इति किम्? चैक्यः। पौष्पयः। काशयः। वाशयः। प्राच्यभरतेष्विति किम्? बालाकयः। हास्तिदासयः। भरताः प्राच्या एव। एषां पृथगुपादानं प्राग्ग्रहणेनाग्रहणार्थम्। तेन आर्जुनिः पिता, आर्जुनायनः पुत्रः। औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनिः पुत्रः। इति प्राच्येष्व इति श्लुग्भवति। अपर आह प्राग्ग्रहणं भरत[18]एव विशेषणम्। क्षैरकलम्भादयो वैदयाः प्राग्भरताः। युधिष्ठिरादयो राजानः उदग्भरताः। तत्र प्राग्ग्रहणादुदीच्यभरतेषु राजसु माभूत्। यौधिष्ठिरेयः[19]। आर्जुनेयः[20]। भरत-ग्रहणात्प्राक्षु राजसु माभूत्। भारसवर्ण्यः। भागवित्तय इति। इञ इति किम्? शाल्लनवाः।

न गोपवनादिभ्यः ॥२।४।११४॥ उपक इत्येवमादिभ्यो यः प्रत्यय[21]स्तस्यास्त्रियां वा श्लुग् भवति। उपकाः।

---

१. श्लुग्न भवति म०। २. नामधेयं क० म०। ३. -ते न भव— क० म०। ४. -पा इत्यत्र ने— क० म०। ५. श्लुग्न भ— म०। ६. ङपि क० म०। ७. कौण्डिन्या— क० म०। ८. -शब्दो क० म०। ९. -कारोऽक्षादेशश्च क० म०। १०. -मविशेषः क० म०। ११. -म्भिः। क्षैरकलम्भी। क्षैरकलम्भाः क० म०। १२. किः। आसिबन्धकी। असि— क० म०। १३. किः। औद्दालकी। उद्दा— क० म०। १४. यौधिष्ठिरी क० म०। १५. यौधिष्ठिराः क० म०। १६. आर्जुनी क० म०। १७. अर्जुनाः क० म०। १८. एव इति क० म० पुस्तके नास्ति। १९. यौधिष्ठिरयः म०। युधिष्ठिरयः क०। २०. आर्जुनयः क० म०। २१. यस्तदन्तस्य बहुत्वविशिष्टे गोत्रे वर्तमानस्य यः स प्रत्ययस्तस्या— क० म०।

औपकायनाः । नडादिफण् । आष्टकाः[1] । आष्टकयः । कापिष्ठलाः[2] । कापिष्ठलयः । अत इञ् । सुपिष्ठाः[3] । सुपिष्ठाः[4] । पिष्टाः[5] । पैष्टाः । शिवाद्यण् । करेलितयः । कारेलितयः । औत्सर्गिकोऽण् इति नेयम् । उपक, लमक, भृष्टक[6], कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, कृष्णपिङ्गल, वटारक[7], अरट्टक[8], अवयक, शलायल, पतञ्जल, मदक, कुशीतक, [9]कशकृत्स्न, मदाघ्र[10], कलशीकण्ठ, दासकण्ठ[11], पिञ्जुलक, पिङ्गलक, जन्तुक, प्रतिलोम, अनुलोम, अपजग्ध, प्रतान, अनभिहित, सुपिष्ट, पिष्ट, मसुरकर्ण, कर्णक, पर्णक, जलदेजलक, बधिरक, करीरित, कारीराग, दधुणकादिः ।

तिककितवादौ द्वन्द्वे ॥२।४।११५॥ तिककितवादिषु द्वन्द्ववृत्तेषु बहुषु गोत्रापत्येषु वर्तमानेषु तैकायनिकैतवायन्यादीनां यः स प्रत्ययस्तस्य स्त्रियां डलुग्भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः । तिकादिफिञ्[12] । आग्नि[13]वेशायनाश्च दासेरकायश्च आग्निवेशदासेरकाः । अग्निवेशो गर्गादिः । तस्य यञो वाऽन्येति प्राप्ते पाठः । औपकायनाश्च लामे[14]कायनाश्च उपकलमकाः । नडादिफण् । आष्टकयश्च[15] कापिष्ठलयश्च आष्टककपिष्ठलाः । अत इञ् । वाकनखयश्च श्वागुदयश्च परिणद्धयश्च वकनखश्वगुदपरिणद्धाः । अन्येषां वाकनखयश्च श्वागुदयश्च परिणद्धयश्चेति त्रिपदो द्वन्द्वः । एवं नेयम् । उपकलमकाः । आष्टक[16]कपिष्ठलाः । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः इत्येतेषामुपकादिषु पाठः, सोऽद्वन्द्वार्थः । द्वन्द्वेऽयमेव नित्यो विधिः । तिक, कितव, उब्ज, [17]कुकुभ, उर, शलङ्कुट, आग्निवेश[18], दासेर[19]क, शण्डिलक, शकृत्स्न[20], उपकलमक, भृष्टक[21], कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, रथ्येर, भाण्डिरथ, पफक, उरक[22], वकनख, श्वगुद, परिणद्ध, लङ्क, शान्तमुख । इति तिककितवादिः ।

तथाऽत्र्यादेः ॥२।४।११६॥ द्वन्द्वे बह्वर्थेषु वर्तमानो[23] यो त्र्यादिः प्रत्ययस्तस्य तथा डलुग्भवति । यथापूर्वं वार्ध्यश्च[24] लौहध्वजयश्च कौण्डीवृस्यश्च वृकलौहध्वजकुण्डीवृसाः । अत्रिभरद्वाजगुह्याः, गर्गवत्सवाजाः, विदर्भवत्सकाः । तथेति किम् ? [25]यास्कलाह्यास्छाग्राः । गार्गीवात्सराजाः । पैलव[26]: औपगवाः । वालकिहासित्वैदर्भास्काः, दासयः, मस्करमण्डि[27]नागस्तयः । पतञ्जलकमन्दकाः । पातञ्जलकामन्दकायः । त्र्यादिग्रहणं गोत्राधिकारात् ।

वाऽन्येन ॥२।४।११७॥ त्र्यादेरन्येन सह त्र्यादीनां द्वन्द्वे बह्वर्थेषु वर्तमानो यो त्र्यादिः प्रत्ययस्तस्य तथा [28]डलुग्भवति यथापूर्वम् । अत्रिवङ्गदाक्षयः । आत्रिवङ्गदाक्षयः । गर्गवत्सोपगवाः । गार्ग्यवत्सौ[29]पगवाः । भृगुवत्साग्रायणाः । गार्ग्यकाश्यपगालवाः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

यञादेर्द्व्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे ॥२।४।११८॥ षष्ठीतत्पुरुषे यत्पदं तस्याः षष्ठ्या विषये[30] एकस्मिंश्च वर्तते तस्य यः स यञादिः प्रत्ययस्तस्य तथा वा डलुग् भवति यथापूर्वम् । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलम् । गार्ग्यकुलम् । बिदकुलम् । बैदकुलम् । अगस्तिकुलम् । आगस्तिकुलम् । भृगुकुलम् । भार्गवकुलम् । यञादेरिति

---

1. आष्टकाः । आष्टकयः क० म० । 2. कपिष्ठलाः क० म० । 3. सुपिष्टाः क० म० । 4. सौपिष्टाः क० म० । 5. पिष्टाः । पैष्टाः । क० म० । 6. आष्टक क० म० । 7. वहारक क० म० । 8. अरट्टक क० म० । 9. कशकृत्स्न क० म० । 10. मदाघ क० म० । 11. दामकण्ठ क० म० । 12. -ञ् । औब्जयश्च काकुभाश्च उब्जककुभाः, ककुभाच्छिवाद्यण् । औरसायनश्च शाङ्कव्यश्च उरसशङ्कुटाः । उरसान्तिकादिफिञ् । क० म० । 13. अग्निवेशाश्च दासेरकयश्च अग्निवेशदासेरकाः । अग्नि क० म० । 14. आमकायनाश्च उपक अमयकाः क० म० । 15. आष्टकयश्च क० म० । 16. आष्टककपिष्ठलाः क० म० । 17. ककुभ क० म० । 18. अग्निवेश क० म० । 19. दृर्शरक क० म० । 20. शकृत्स्न-क० म० । 21. अष्टक क० म० । 22. तरक क० म० । 23. वर्तमाने क० म० । 24. वार्क्यश्च क० म० । 25. आह्वारछाग्राः क० म० । 26. शैग्रयणौपयवाः क० म० । 27. कुण्डिना क० म० । 28. डलुग्वा क० म० । 29. वात्स्यौ क० म० । 30. -ये द्व्योरेक— क० म० ।

किम् ? आङ्गकुलम् । यास्ककुलम् । द्व्येकेष्विति किम्[१] ? देवदत्तगार्ग्यः । देवदत्तगार्ग्यौ । तत्पुरुष इति किम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् ।

नाणर्थेऽचि ॥२।४।११९॥ गोत्र इति वर्तते । यस्कादेर्गोत्र इत्यादिना या स्लुगुक्ता साऽणर्थेऽप्रत्ययादौ प्राग्जितीयेऽर्थे यो विधीयते[२]ऽजादिस्तद्धितस्तद्विषये न भवति । गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । अणर्थ इति किम् ? गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम्[३] । वत्सीयम् । अचीति किम् ? गर्गेभ्य आगतं गर्गमयम् । गर्गरूप्यम् । विदानामपत्यं युवा वैदः । वैदायनिरपत्र, छशि विषयभूते तेन प्रतिषेधः । इर्ञन्तु स्लुचि सत्यामनन्तो न बहुष्विति स्लुचः प्राप्तिरेव नास्ति । यत्र त्वस्ति तत्र (तु) भवत्येव । विदानामपत्यं बहवो माणवकाः विदाः । अत्रीणां भारद्वाजानां[४] च विवाहः, अत्रिभरद्वाजिका । वशिष्ठकश्यपिका । कुत्सकौशिकिका[५], भृग्वङ्गिरसिकेत्यत्र प्रत्यासत्तेर्लोपे प्रत्ययान्ताद् द्वितीयमाने प्रतिषेध इति द्वन्द्वान्न भवति । गर्गभार्गविकेति वा नियमार्थं विज्ञायते । गोत्र इति किम् ? कुवल्याः फलं कुवलम्, तस्येदं कौवलम् ।

गर्गभार्गविका ॥२।४।१२०॥ गर्गभार्गविकेत्यणो विवाहे [७]लुच्यर्थेऽजादौ प्रत्यये स्लुक्प्रतिषेधो निपात्यते । गर्गाणां भृगूणां च यूनां विवाहः, गर्गभार्गविका । अत्रिभरद्वाजिका । दिवदप्राप्तः प्रतिषेधो निपात्यते ।

यूनि ॥२।४।१२१॥ यून्यपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्याणर्थेऽजादौ प्रत्यये विषयभूते विवक्षिते बुद्धिस्थेऽनुत्पन्न एव स्लुग्भवति । स्लुचि सत्यां यथायथं प्रत्यया भवन्ति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । फाण्टाहृतेरपत्यं फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतिमिमताण्णश्चेति णः । फाण्टाहृतस्य स्व इति[८] विवक्षायां युवप्रत्ययस्य स्लुचि[९] संजातायाम्, इञन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नम्[१०] । तस्मात् इञ इत्यण् भवति । फाण्टाहृताश्छात्राः । भागवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः । भागवित्तेरपत्यं भागवित्तिकः । सौवीरष्ठण् तस्य स्व इत्यर्थविवक्षायां पूर्ववत् ठ-ठणिति वृत्ते अञ् । भागवित्ताश्छात्राः[११] । ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः । फिः । ग्लुचुकायनेरपत्यं ग्लौचुकायनः । औत्सर्गिको[१२] ऽण् । ग्लौचुकायनस्य स्व इति तन्निमित्तनिवृत्ते स एवाण् । ग्लौचुकायनाश्छात्राः । अणर्थ इति किम् ? भागवित्तिकाय हितं भागवित्तिकीयम् । अचीति किम् ? फाण्टाहृतरूप्यम् ।

फण्फिञोर्वा ॥२।४।१२२॥ फणः फिञश्च युवप्रत्ययस्य, अणर्थे [१३]अचि तद्धिते विवक्षिते स्लुग्वा भवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यायणस्य छात्राः गार्गीयाः, [१४]गार्ग्यायणीया वा । चिङ्कस्यापत्यं चैङ्किः, चिङ्कः (चैङ्किः) अपत्यं चैङ्कायः(निः) । [१५]चैङ्कायनस्य(नेः) छात्राः, चैङ्कीयाः । चैङ्कायनीया वा । फिञः खल्वपि यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् यास्कस्यापत्यं यास्कायनिः, इञचोऽण[१६] इति फिञ् । यास्कायनेश्छात्रा यास्कीयाः[१७] यास्कायनीया वा । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

त्रिञः ॥२।४।१२३॥ त्रिपदो य इञ् तदन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य स्लुग्वा भवति । उदुम्बरस्यापत्यम् औदुम्बरिः । औदुम्बरेरपत्यम् औदुम्बरिः । औदुम्बरायणो वा । त्रिग्रहणं किम् ? दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ।

---

१. किम् ? गर्गाणां कुलम् गर्गकुलम् । षष्ठ्या इति किम् ? गार्ग्यहितम् । परमगार्ग्यः । तत्पुरुषस्य विशेषणं किम् ? अन्तगार्ग्यः । द्व्येकेष्वित्यस्य किम् ? देव—क० म० । २. तेऽजा—क० म० । ३. गार्गीयम् क० म० । ४. इञस्तु क० म० । ५. भरद्वाजानां च क० म० । ६. कौशिकिका क० म० । ७. इत्यणर्थे क० म० । ८. इत्यर्थविव—क० म० । ९. स्लुचि स्लुचि क० म० । १०. –संपन्नमिति क० म० । ११. –श्छात्राः । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादिफिञ् । यामुन्दायनेरपत्यं यामुन्दायनीयः । वृषसुयामयमुन्दारिफञ्श्च । तस्य स्व इति पूर्ववच्छस्य स्लुचि यामुन्दायनीयाश्छात्राः । कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिञ्जलादिः, कापिञ्जलादेरपत्यं कापिञ्जलाद्यः । कुर्वादि ञ्यः । कापिञ्जलाद्यस्य स्व इति ञ्यस्य स्लुचिञ इत्यण् । कापिञ्जलादाश्छात्राः । ग्लुचकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः । फिः । १२. कोऽण् क० म० । १३. अजा क० म० । १४. गार्ग्यायणीया वा क० म० । १५. चैङ्कायनीयस्य क० म० । १६. चाऽण इ—क० म० । १७. यास्कीयाः क० म० ।

अत इञ् । इञ इति किम् ? अङ्गस्यापत्यमाङ्गः । पुरुमगधे[1]रित्यण् । अङ्गस्यापत्यमिति द्व्यचोऽत इति फिञ् । तस्योत्तरेण श्लुक् । आङ्गः पिता । आङ्गः पुत्रः । पैलाद्यविप्रादिति नित्यं श्लुचि प्राप्तायां[2] वचनम् ।

जिदार्षाद्‌णिञोः ॥२।४।१२४॥ जित् आर्षश्च योऽपत्यप्रत्ययस्तदन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य अण इञश्च श्लुग्भवति । वचनभेदाद्यथासंख्यमभावः । जितः—तिकस्यापत्यं तैकायनिः । फिञ् । तैकायनेरपत्यमित्यण्, तस्य श्लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । विदस्यापत्यं वैदः विदाद्यण् । वैदस्यापत्यम्, अत इञ् तस्य श्लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । कुरोरपत्यं कौरव्यः । कुर्वादिञ्यः, कौरव्यस्यापत्यमत इञ्, तस्य श्लुक्, कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । तिकादिषु औरसशब्दसाहचर्यात् कौरव्यशब्दः क्षत्रियगोत्रवृत्तिर्विज्ञायते । अयं तु ब्राह्मणगोत्रवृत्तिरिति फिञ् न भवति आर्षात् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । ऋष्यण इञ् । आत्रेयः पिता । आत्रेयः पुत्रः । इतोऽनिञो ढण् इञ् । जिदार्षादिति किम् ? कुपादस्यापत्यं कौपादः । शिवाद्यण्, तस्यापत्यम्, कौपादिः । अणिञोरिति किम् ? दक्षस्यापत्यं दाक्षिः । दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः ।

पैलाद्यविप्रात् ॥२।४।१२५॥ पैलादिभ्योऽविप्राद्ब्राह्मणवाचिनश्च विहितस्य युवप्रत्ययस्य श्लुग्भवति । पीलाया अपत्यं पैलः । पीलासण्डूकाद्वेत्यण् । पैलस्यापत्यमिति द्व्यचोऽत इति फिञ् । तस्य श्लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । शलङ्कोरपत्यं शालङ्किः, बाह्वादीञ् तैल एव पाठात् शलङ्काभावः, शालङ्केरपत्यमिति फण्, तस्य श्लुक्, शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः । अविप्रात्—अङ्गस्यापत्यमाङ्गः तस्यापत्यमिति फिञ् । आङ्गः पिता । आङ्गः पुत्रः । मगधस्यापत्यं मागधः, मागधस्यापत्यमिति इञ्, मागधः पिता । मागधः पुत्रः । श्वफल्कस्य श्वाफल्कः । अन्धकादण् । श्वाफल्कस्यापत्यमितीञ् तस्य श्लुक्, श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । भाण्डीजङ्घः[5] पिता । भाण्डीजङ्घः पुत्रः । कार्ण[illegible] : पिता । कार्णखरिकिः पुत्रः । मायूरिः पिता । मायूरिः पुत्रः । कापिञ्जलिः पिता । कापिञ्जलिः पुत्रः । [illegible]त इञः फण् । श्वशुर्यः पिता । श्वशुर्यः पुत्रः । कुलीनः पिता । कुलीनः पुत्रः । स्वस्रीयः पिता । स्वस्रीयः पुत्रः । पैल, शालङ्कि, शात्यकि[6], सात्यंकामि, औदव्रजि, औदभृज्जि, औदमज्जि, औदन्यी, औदञ्ची, औदमेधि, औदकशुद्धि, दैवस्थालि, राणि, राणहिति[7], चौलिङ्कि, पैङ्गलादयनी, औदाहमानी, औजसहानि इति पैलादिः ।

प्राच्यिञः ॥२।४।१२६॥ इञन्तात्प्राग्गोत्रादपत्ये वर्तमानात्परस्य युवप्रत्ययस्य श्लुग्भवति । पान्नागारिः पिता । पान्नागारिः पुत्रः । मान्थरेफणिः पिता । मान्थरेफणिः पुत्रः । क्षैरकलम्भिः पिता । क्षैरकलम्भिः[8] पुत्रः । प्राचीति किम् ? दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । इञ इति किम् ? राघविः पिता । राघविः पुत्रः ।

न तौल्वल्यादेः ॥२।४।१२७॥ तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य श्लुग् न भवति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनिः पुत्रः[9] । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । दिलीपशब्दस्य अत एव निपातनादिञ्यकारादेराकारः । अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । योगविभागाद् यस्कादिषु पुष्करसच्छब्दपाठाच्च तौल्वल्याद्यचस्येञश्च बहुत्व बहुचः प्राग्भरतेष्विञः इति श्लुगनेन प्रतिषिध्यते । तौल्वलिः । तौल्वली । तौल्वलयः । तौल्वलि, तैल्वलि[10], तैल्वलिकि, धारिणि[11], रावणि, दालीपि, दैवीति, दैवमति, दैवयज्ञि, प्राचाहुति, प्राचापति, [12]बाधकृकि, आनुराहति, आनुति, आहिंसि, आसुरी[13], नैमिश्री[14], नैमिषि, आसिबन्धकि[15], आसिनासि, वान्धकि, वैङ्कि, पौष्करि, पौष्करसादि, वैरकि, वैलकि, वैहति, वैकर्णि, कारेणुपालि[16], इति तौल्वल्यादिः ।

भिक्षादेश्च समूहे ॥२।४।१२८॥ ङस इति वर्तते । ङसः षष्ठ्यन्तात् भिक्षादेरन्यस्माच्च शब्दरूपात् समूहेऽर्थे यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । यौव[17]तम् ।

---

१. मगधेरण्‌ म० । २.—प्राप्तावादि—क० म० । ३. विकल्पः क० म० । ४. अत एव क० म० । ५. भाण्डीजङ्घिः पिता भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । क० म० । ६. शात्यकि क० म० । ७. राहक्षिति क० म० । ८. क्षैरकलम्भिः पुत्रः क० म० । ९. तौल्वलायनः पुत्रः । तैल्वलायनिः पिता, तैल्वलायनः पुत्रः । दाली—क० म० । १०. तैल्वलिकि क० म० । ११. धारिणि क० म० । १२. वाकटकि क० म० । १३. आसुरि क० म० । १४. श्री । नैमिश्री क० म० । १५. आसिबन्धकि क० म० । १६. कारेणुपालि क० म० । १७. यौवतम् क० म० ।

अन्यस्मात्—काकानां समूहः काकम् । वार्कम् । वानस्पत्यम् । स्त्रैणम् । पौंस्नम् । पञ्चानां मूलानां समूहः इति पञ्चमूली इत्यत्र समूहः समाहार एव, स च समासार्थः, समासेनैव गत इति तद्धितो नोत्पद्यते । यद्युत्पद्येत को दोषः ? परिमाणादेव लुच इति नियमाद् ङी न स्यात् । उत्सर्गस्त्वे इत्येवाणादिसिद्धौ समूहविवक्षायां तदपवादबाधनार्थो योगः । भिक्षादेरणादावमचित्तठणो बाधनार्थम् । औलूक्यशब्दस्य गोत्रवुञः युवतिपाठः पुम्भावबाधनार्थः । भिक्षा, गर्भिणी, युवति, क्षेत्र, करीष, अङ्गार, भर्मन्[3], वर्मन्, पद्धति, सहस्र, अथर्वन्, दक्षिणा, खण्डिक, वरत्रा, युगवरत्र, हलबन्ध, औलूक्य इति भिक्षादिः ।

क्षुद्रकमालवात्सेनानाम्नि ॥२।४।१२९॥ क्षुद्रकमालवशब्दात् समूहे यथाविहितमण्प्रत्ययो भवति सेनाया नाम्नि संज्ञायाम् । क्षुद्रकाश्च मालवाश्च क्षुद्रकमालवाः, तेषां समूहः क्षौद्रकमालवी । एवं नाम्नी काचित्सेना । सेनानाम्नीति किम् ? क्षौद्रकमालवकमन्यत् । गोत्रे वुञ्बाधनार्थं वचनम् । समूहाधिकारे हि तदन्तस्यापि ग्रहणम्, धेनोरनञ इति प्रतिषेधात् ।

गोत्रोक्षवत्सोष्ट्राजोरभ्रवृद्धमनुष्यराजन्यराजपुत्रराजो वुञ् ॥२।४।१३०॥ स्वापत्यसन्तानस्य स्वव्यपदेशकारिणः प्रथमपुरुषस्यापत्यं गोत्रम् । गोत्रप्रत्ययान्तेभ्य उक्षादिभ्यश्च समूहे वुञ्प्रत्ययो भवति, अणोऽपवादः । गोत्रात्—उपगूनां समूह इति औपगवकम् । कापटवकम् । गार्गकम् । वात्सकम् । गार्ग्यायणकम् वात्स्यायनकम् । उक्षन्—औक्षकम् । वत्स—वात्सकम् । उष्ट्र—औष्ट्रकम् । अज—आजकम् । उरभ्र—औरभ्रकम् । वृद्ध—वार्द्धकम् । मनुष्य—मानुष्यकम् । राजन्य—राजन्यकम् । राजपुत्र—राजपुत्रकम् । राजन्—राजकम् ।

केदाराण्ण्यश्च ॥२।४।१३१॥ केदारशब्दात्समूहेऽर्थे ण्यश्च वुञ् च प्रत्ययौ भवतः । अचित्तठणोऽपवादः । कैदार्यम् । कैदारम् ।

कवचिहस्त्यचित्ताच्च ठण् ॥२।४।१३२॥ कवचिन् हस्तिन् इत्येताभ्यामचित्तवाचिभ्यश्च चकारात् केदाराच्च समूहे ठण् भवति । कवचान्येषां सन्ति ते कवचिनः, कवचिनां समूहः कावचिकम् । हास्तिकम् । अचित्तात्—आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । केदारात्—कैदारिकम् । एवं केदारशब्दस्य त्रैरूप्यं भवति । ण्यवुञ्भ्यां बाधायां केदाराच्च ठण्विधानम् ।

धेनोरनञः ॥२।४।१३३॥ धेनुशब्दात्समूहे ठण्प्रत्ययो भवति न चेत्स धेनुशब्दो नञः परो भवति । धेनूनां समूहः धैनुकम् । अनञ इति किम् ? अधेनूनां समूह आधैनवम् । धेनोरनञ इति प्रतिषेधो लिङ्गम्, समूहे तदन्तस्यापि भवतीति । तेन ब्राह्मणराजन्यकम् । क्षौद्रकमालवकम् । गोधैनुकम् ।

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यः ॥२।४।१३४॥ ब्राह्मण माणव वाडव इत्येतेभ्यः समूहे यः प्रत्ययो भवति । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ।

गणिकाया ण्यः ॥२।४।१३५॥ गणिकाशब्दात्समूहे ण्यप्रत्ययो भवति । गाणिक्यम् । [10]ब्राह्मणशब्दाद्यवचनं पुम्भावार्थं ण्ये हि पुम्भावो न भवति । ब्राह्मण्यायाः । गाणिक्यायाः । ब्राह्मणाः प्रयुक्ताः अस्यां यात्रायां ब्राह्मण्या यात्रा, गाणिक्या यात्रेति, तयोः समूहयच्च बहुष्विति प्रत्ययः ।

---

१. लुच क० म० । २. इत्यस्य इ—क० म० । ३. चर्मन् क० म० । ४. युगवरत्र क० म० । ५. एवंनामा क० म० । ६. -त्वबुत्वा—क० म० । ७. प्रकाशकादिपुम्भाव्यः तत्सुकसन्वात् दृश्यते । गोत्रस्त्री पतिगोत्रा स्यात् सगोत्रा बान्धवाः स्नुताः इत्येकसन्धी क० म० टि० । ८. औक्षिकम् क० म० । ९. -न्तीति क—क० म० । १०. ब्राह्मणादीनां यवचनं क० म० । ११. प्रकृताः क० म० ।

केशाद्वा ॥२।४।१३६॥ केशशब्दात्समूहे ण्यप्रत्ययो भवति वा । कैश्यं । कैशिकम् ।

छोऽश्वात् ॥२।४।१३७॥ अश्वशब्दात्समूहे छप्रत्ययो भवति वा । अश्वीयम् । आश्वम् ।

पार्श्वम् ॥२।४।१३७॥ पार्श्वं इति पर्शुशब्दात्समूहे णप्रत्ययो निपात्यते । ठणोऽपवादः । पर्शूनां समूहः, पार्श्वम्[1] ।

पृष्ठ्याहीनौ क्रतौ ॥२।४।१३९॥ पृष्ठ्य, अहीन, इति पृष्ठशब्दात्, अहन्शब्दाच्च समूहे क्रतौ वाच्ये यथासंख्यं यखौ प्रत्ययौ निपात्येते । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः, षडहः । अह्नां अहीनः । पृष्ठशब्दः अहःपर्यायः । रथन्तरादिसामपर्याय इत्यन्ये । क्रताविति किम् ? अह्नां समूहः आह्नमन्यत् । श्वादिभ्योऽण् इत्यण् ।

चरणाद्धर्मवत् ॥२।४।१४०॥ चरणं कठकालापादिः[2], तस्माद्यथाधर्मं प्रत्यया भवन्ति । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । ते(न) याभ्यः प्रकृतिभ्यो यः प्रत्ययो यथाधर्मे भवति ताभ्य एव प्रकृतिभ्यः स एव प्रत्ययः तथैवेह भवति । कठानां समूहः काठकम्, कालापम्, छान्दोग्यम्, [3]औक्थ्यम्, बाह्वृच्यम्, आथर्वणम् ।

गोरथवातात्त्रकट्योलम् ॥२।४।१४१॥ गो रथ वात इत्येतेभ्यः समूहेऽर्थे यथासंख्यं त्र, कट्य[4], ऊल, इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गवां समूहः—गोत्रा । रथकट्या[5] । वातूलम् ।

पाशादेश्च यः ॥२।४।१४२॥ पाशादिभ्यो गोरथादि[6]शब्देभ्यश्च समूहेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति, ठणोऽपवादः । पाशानां समूहः पाश्या । तृण्या । खल्या । गवां समूहो गव्या । रथ्या । वात्या । पाश, तृण, खल, धूम, अगार, पोटगल, पिटक, पिटाक, शर्कट, खल, हल, नल, वन—इति पाशादिः ।

ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल् ॥ २।४।१४३ ॥ ग्राम जन बन्धु गज सहाय इत्येतेभ्यः समूहेऽर्थे तल्प्रत्ययो भवति । ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजता । सहायता । लकारः स्त्रीत्वार्थः ।

श्वखलादिभ्योऽञिन् ॥२।४।१४४॥ श्वन् खल इत्येवं प्रकारेभ्यः समूहे यथासंख्यमञिनौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृतिभेदोपादानाद्यथासंख्यम् । शुनां समूहः शौवम् । अह्नामाह्नम् । दण्डिनां दाण्डम् । चक्रिणां चाक्रम् । युगानां यौगम् । नोऽपदस्येति लोपार्थं श्वादिभ्योऽञ्वचनम् । खलादिभ्यः । खलिनी । ऊकिनी । कुटुम्बिनी[9] । एवं शब्दस्य पाशादित्वाद्यः, अयं च प्रत्यय इति द्रष्टव्यम् । श्वखलादयः प्रयोगगम्याः ।

पुरुषात्कृतहितवधविकारे च ढञ् ॥ २।४।१४५ ॥ पुरुषशब्दात्कृते हिते वधे विकारे चार्थे ढञ्प्रत्ययो भवति कृतादौ यथाभिधानं विभक्तियोगः । पुरुषाणां समूहः पौरुषेयम् । पुरुषेण कृतः पौरुषेयो ग्रन्थः । पुरुषाय हितं पौरुषेयं मु[10]हूर्तं शासनम् (वा) । पुरुषस्य वधः पौरुषेयो वधः । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः ।

विकारे ॥ २।४।१४६ ॥ ढञ इति वर्तते । षष्ठ्यन्ताद्विकारे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । द्रव्यस्यावस्थान्तरं विकारः । अश्मनो विकारः आश्मनः । मौत्तिकः । [11]आर्द्धिः । [12]हाहालः । शैरः । बैद । गार्जः । त्रैगर्त्तः । शाङ्कवः ।

प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ॥ २। ४ । १४७ ॥ प्राण्योषधिवृक्षवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः शब्देभ्योऽवयवे विकारे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्राणिभ्यः— कापोतं सक्थि । कापोतं मांसम् ।

---

१. पार्श्वः क० म० । २. कालापादिः क० म० । ३. चौक्थ्यम् क० म० । ४. कट्योलम् क० म० । ५. कट्य क० म० । ६. रथकट्या क० म० । ७. रथवात श—क० म० । ८. शकटा क० म० । ९. कुटुम्बिनी म० । १०. यमार्हतम् क० म० । ११. आर्ष्टिः क० म० । १२. हालः क० म० ।

माथुरं सक्थि । माथुरं मांसम्[1] । आविकं मांसम् । अविशब्दादनभिधानान्न भवति । ओषधिभ्यः—दौर्वं काण्डम् । दौर्वं भस्म । मौर्वं काण्डम् । मौर्वं भस्म । वृक्षेभ्यः—कारीरं काण्डम् । कारीरं भस्म । बैल्वं काण्डम् । बैल्वं भस्म । प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति किम् ? पाटलीपुत्रस्यावयवः पाटलीपुत्रकाः प्राकाराः । पाटलीपुत्रकाः प्रासादाः । इत उत्तरं विकारे प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे चेति द्वयमप्यधिक्रियते । तेनोत्तरप्रत्ययाः प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवविकारयोरन्येभ्यो विकार एव भवन्तीति वेदितव्यम् । वृक्षौषध्योः पृथगुपादानादिह शास्त्रे प्राणिवद्वृक्षाणां ग्रहणं विज्ञायते न स्थावराणाम् ।

तालाद्धनुषि ॥ २।४।१४८ ॥ तालशब्दाद् धनुषि विकारे यथाविहितमण्प्रत्ययो भवति । मयटोऽ[2]पवादः । तालं धनुः । धनुषीति किम् ? तालमयमन्यत् ।

त्रपुजतोः षक् च ॥२।४।१४९॥ त्रपु जतु इत्येताभ्यां विकारेऽण्प्रत्ययो भवति षक् च तयोरागमः । त्रपुणो विकारः त्रापुषम् । जातुषम् । अण्सिद्धः[3] । षगर्थं वचनम् । चकारः सन्नियोगार्थः ।

शम्या लक् ॥२।४।१५०॥ शमीशब्दाद् विकारेऽवयवे चाण्प्रत्ययो भवति लक् चास्यागमः । शामीलं भस्म । शामीली शाखा ।

परशव्यस्य यलुक् ॥२।४।१५१॥ परशव्यशब्दाद् विकारेऽण्प्रत्ययो भवति यशब्दस्य च तस्य लुग् भवति । परशव्यस्यायसो विकारः पारशवम् । अण् [4]सिद्धं यलुगर्थं वचनम् । एरित्येवास्य लुक्सिद्धो लुग्वचनादन्यभावेऽन्त्यसदेशस्येति यकारलुक्सिद्धो यग्रहणाद्यशब्दस्यैव लुक् तेनोत्तरस्य परेऽन इत्यस्याभावादेरिति ईकारस्य[5] लुग्भवति ।

कंसीयाञ्ञ्यः ॥२।४।१५२॥ कंसीयशब्दाद्विकारे ञ्यप्रत्ययो भवति यशब्दस्य च तस्य लुग् भवति । कंसीयस्य विकारः कांस्यम् ।

हेमार्थान्माने ॥२।४।१५३॥ हेमवाचिनः शब्दान्माने[6] यथाविहितमण्प्रत्ययो भवति । द्रुमयटोऽपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम्[7] । जातरूपो निष्कः । जातरूपं कार्षापणम्[8] । अर्थग्रहणं स्वरूपविधिव्युदासार्थम् । मान इति किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

द्रोर्वयः ॥२।४।१५४॥ द्रुशब्दान्माने विकारे च वयप्रत्ययो भवति । यस्यापवादः । द्रुवयं मानम् ।

पयोद्रोर्यः ॥२।४।१५५॥ पयस् द्रु इत्येताभ्यां विकारे यप्रत्ययो भवति । द्रुमयटोऽणोऽपवादः । द्रोर्वयोऽपवादः । पयसो विकारः पयस्यम्[9] । द्रोः दारुणो विकारो द्रव्यम् ।

एण्या ढञ् ॥२।४।१५६॥ एणीशब्दाद् विकारावयवयोर्ढञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । एण्या विकारो अवयवो वा ऐणेयं मांसम् । ऐणेयी जङ्घा । ऐणमित्येणशब्दस्य भवति ।

कौशेयम् ॥२।४।१५७॥ कौशेयमिति कोशशब्दाद् विकारे ढञ्प्रत्ययो निपात्यते । कोशस्य विकारः कौशेयं वस्त्रम् । कौशेयं सूत्रम् । निपातनं रूढ्यर्थम् । तेन वस्त्रसूत्राभ्यामन्यत्र भस्मादौ न भवति ।

उष्ट्राद् वुञ् ॥२।४।१५८॥ उष्ट्रशब्दाद्विकारेऽवयवे च वुञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । उष्ट्रस्य उष्ट्र्या अवयवो विकारो वा औष्ट्रकं मांसम् । औष्ट्र[10](ष्ट्रि)का जङ्घा ।

उमोर्णाद्वा ॥२।४।१५९॥ उमा ऊर्णा इत्येताभ्यां यथायोगं विकारावयवयोर्वा वुञ्प्रत्ययो भवति । उमा—अतसी, तस्या विकारोऽवयवो वा औमकम् । औमम् । ऊर्णाया विकार और्णकम् और्णं वा ।

---

१. आविकं सक्थि । आ—क० म० । २. द्रुमयटोऽपवादः । क० म० । ३. सिद्धम् क० म० । ४. सिद्धः क० म० । ५. ईकारस्य क० म० । ६. माने विकारे क० म० । ७. निष्को वराहः । वराहोऽस्त्रे क्लीबे निष्कः नाणकेऽप्यपि गुरुत्वयोः इति विश्वः क० म० टि० । ८. कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः । इत्यमरः क० म० टि० । ९. पयस्यमाज्यं दध्यादि, द्रव्यं वृक्षविधिकेतरत् क० म० टि० । १०. औष्ट्रिका क० म० ।

मानात् क्रीतवत् ॥२।४।१६०॥ मीयते परिच्छिद्यते येन तन्मानम्, इयत्तापरिच्छित्तिहेतुः संख्यादिरुच्यते। मानवाचिनः शब्दाद् विकारे क्रीतवत्प्रत्ययविधिर्भवति। शतस्य विकारः शत्यः। शतिकः। साहस्रः। नैष्किकः। वतिः सर्वविधिसादृश्यार्थम्। तेन [1]फलुगाद्यपि भवति। द्विशतः। त्रिशतः। [2]द्विसाहस्रः। त्रिसाहस्रः। [3]द्विनिष्कः। त्रिनिष्कः।

हेमादिभ्योऽञ् ॥२।४।१६१॥ हेमन् इत्येवमादिभ्यो यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोरञ्प्रत्ययो भवति। हेम्नो विकारः हैमं शरासनम्। हैमी यष्टिः। रजतस्य राजतः। हेमन्, उदुम्बर, निचुदार, कोहितक, विभीतक, [4]दण्डकार, गविधु, [5]पटली, श्यामाक इति हेमादयः। हेमादिराकृतिगणः। हेम्नोऽणुबाधनार्थमञ्वचनम्। अणि [6]सति येनोह्ये [7]अनिति अन्त्यस्वरादेर्लुक् न स्यात्। रजतादीनामयड्बाधनार्थम्। पाटलोश्याम (श्यामा) [8]कर्पोऽपर्यपटः।

वाऽभक्ष्याच्छादने मयट् ॥२।४।१६२॥ षष्ठ्यन्ताद् भक्ष्याच्छादनवर्जिते विकारेऽवयवे च यथायोगं मयट्प्रत्ययो भवति वा। भस्मनो विकारः भस्ममयम्। भास्मनम्। [9]कपोतमयम्। कापोतम्। दूर्वाया विकारोऽवयवो वा दूर्वामयं दौर्वं वा। शमीमयं [10]शामीलम्। अभक्ष्याच्छादन इति किम्? मौद्गः सूपः। कार्पासः प्रावारः[11]। भक्ष्याच्छादनयोर्मयडभावपक्षे च यतो विधिः सावकाश इति परत्वादनेन स्वविषये बाध्यते।

शराद्येकाचः ॥२।४।१६३॥ शरादिभ्य एकाच्च शब्देभ्यो यथायोगं भक्ष्याच्छादनवर्जिते विकारेऽवयवे च नित्यं मयट्प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। शरमयम्। दर्भमयम्। एकाचः—मृन्मयम्। वाङ्मयम्[12]। शर, दर्भ, कुटी, सोम, तृण, बल्वज इति शरादिः।

द्रोरप्राणिनः ॥२।४।१६४॥ द्रुसंज्ञकादप्राणिवाचिनो यथायोगं विकारावयवयोरभक्ष्याच्छादनयोर्मयट्प्रत्ययो भवति[13]। आम्रमयः। शालमयः। शाकमयम्। काशीमयम्। तन्मयम्। यन्मयम्। अप्राणिन इति किम्? [14]श्वाविदो विकारोऽवयवो वा [15]शौवाविदम्। श्वाविन्मयम्। [16]भासमयम्।

गोव्रीहेः शकृत्पुरोडाशे ॥२।४।१६५॥ गो व्रीहि इत्येताभ्यां यथासंख्यं शकृति पुरोडाशे च मयट्प्रत्ययो भवति। अणो यस्य चापवादः। गोः शकृत् गोमयम्। व्रीहिमयः पुरोडाशः। शकृत्पुरोडाश इति किम्? अन्यद् गव्यम्, व्रैहम्। शकृद्गोर्विकारो[17] नावयवः। अतद्धर्मत्वविवक्षायामतदेकदेशत्वाच्च। तत्र तस्य [18]स्वविषये गोर्मयड्विधानमिह शकृत्येव न विकारावयवयोरित्येवमर्थम्।

तिलयवपिष्टादनाम्नि ॥२।४।१६६॥ तिल यव पिष्ट इत्येतेभ्यो यथायोगं विकारावयवयोरनाम्नि मयट्प्रत्ययो भवति। तिलयवाभ्यामणोऽपवादः पिष्टात् कस्य। तिलमयम्। यवमयम्। पिष्टमयम्। अनाम्नीति किम्? तैलम्। यावकः। पिष्टिका।

पिष्टिकाहैयङ्गवीनम् ॥२।४।१६७॥ पिष्टिकेति पिष्टशब्दाद् विकारे कप्रत्ययः। हैयङ्गवीनमिति ह्योगोदोहशब्दाद् विकारे खञ्प्रत्ययः, प्रकृतेश्च हियङ्गुभावो निपात्यते। पिष्टस्य विकारः पिष्टिका। ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं घृतमुच्यते। घृतादन्यत्रापि ह्योगोदोहं तक्रम्। अनाम्नि मयड्विधानादस्या-पि नाम्नि कः। तदादेशवशाद् हैयङ्गवीनमिति नाम्न्येव।

---

१. फलुगाद्यपि क० म०। २. द्विसाहस्रः। द्विसहस्रः। क० म०। ३. द्विनिष्कः। द्विनैष्किकः। क० म०। ४. कण्डकार क० म०। ५. कापटली क० म०। ६. हि क० म०। ७. अणिति क० म०। ८. -कर्पोर्मिपटः। ९. कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कपो— क० म०। १०. शमीलम् क० म०। ११. उत्तरीयवस्त्रम् क० म० टि०। १२. -यम्। त्वङ्मयम् क० म०। १३. -वति। अणोऽपवादः। क० म०। १४. श्वाविधो क० म०। १५. शौवाविधम् क० म०। १६. भासम्। भासमयम्। क० म०। १७. -द्गोर्गो विका— क० म०। १८. स्वे क० म०।

नातोऽफलद्रुमयात् ॥२।४।१६८॥ विकारेऽवयवे च य इमे प्रत्ययाः उक्ता अत एव तदन्तादफलवाचिनो द्रुमयशब्दवर्जितात् विकारावयवयोः प्रत्ययो न भवति । कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतम् । कापोतस्य विकारोऽवयवो वेति मयट्प्रत्ययो न भवति । विकारो मांसरसादिः । प्रकृतेर्विकृतेश्च विकारो भवति । अवयवावयवादिभ्यश्चाङ्गुल्यादिः समुदायस्यावयवस्य चावयवो भवति । तत्र विकारावयवाभ्यां प्रत्यये प्रतिषिद्धे प्रकृतिसमुदायाभ्यामेव प्रत्ययेन व्यपदेशो भवति । अफलद्रुमयादिति किम् ? आमलकमयमहितं । प्लाक्षमयम् । नैयग्रोधमयम् । द्रौणमयं शकलम् । गोमयं भस्मेति—गोमयस्य गोरविकारावयवत्वाद् भवति ।

बहुलं श्लुबन् पुष्पमूले ॥२।४।१६९॥ विकारावयवयोर्विहितस्य प्रत्ययस्य पुष्पे मूले च विकारत्वाऽवयवत्वया च विवक्षिते बहुलं श्लुब्भवति । मल्लिकाऽवयवो विकारो वा पुष्पं मल्लिका । यूथिका । नवमालिका । मालती । जातिः । पाटलम् । कुन्दम् । सिन्दुवारम् । कादम्बम् । करवीरम् । चम्पकम् । अशोकम् । विदार्या मूलं विदारी । अंशुमती । बृहती । बिसम् । मृणालम् । (क्वचित्) न भवति—बैल्वानि मूलानि । क्वचिदन्यत्रापि भवति—आमलक्यस्य विकारो वृक्ष आमलकी । बदरी । व्रीहीणां विकारः [1]स्तम्बः व्रीहिः ।

फले ॥२।४।१७०॥ विकारेऽवयवे वा फले विवक्षिते प्रत्ययस्य श्लुब्भवति । आमलक्या विकारोऽवयवो वा फलम् आमलकम् । बदरम् । कुवलम् । व्रीहिः । यवः । माषः । मुद्गः । गोधूमः । हरीतकी । पिप्पली । कोशातकी । कोषातकी । नखरजनी । शष्कण्डी । दाडी । दोडी । दधिदोडी । श्वेतपाकी । अर्जुनपाकी । कला । द्राक्षा । ध्वक्षा । गङ्गा । गङ्गारिका । कण्टकारिका । शेफालिका । ओषधिहरीतक्यादिभ्यः श्लुचि प्रकृतिलिङ्गमेव । तत्र स्त्रियां पूर्वस्य ङ्यतः लुचि पुनः ङ्यत् । आमलकादीनि सन्ति प्रकृत्यन्तराणि । आमलक्यादिभ्यः प्रत्ययश्रुतिनिवृत्त्यर्थं श्लुब्वचनम् ।

प्लक्षादेरण् ॥२।४।१७१॥ प्लक्ष इत्येवमादिभ्यो विकारेऽवयवे वा फले विवक्षितेऽण्प्रत्ययो भवति । मयटोऽपवादः । विधानसामर्थ्यादस्य न श्लुब्भवति । प्लक्षस्य विकारोऽवयवो वा फलं प्लाक्षम् । नैयग्रोधम् । प्लक्ष, न्यग्रोध, अश्वत्थ, इङ्गुदी, शिग्रु, वेणु, कर्कन्धु, बृहतीति प्लक्षादिः ।

जम्ब्वा वा ॥२।४।१७२॥ जम्बूशब्दाद् विकारेऽवयवे वा फले विवक्षितेऽण्प्रत्ययो भवति वा । पक्षे यथाप्राप्तम् । तस्य श्लुब्भवति । जम्ब्वा विकारोऽवयवो वा फलं जाम्बवम् । जम्बु । जम्बूः । श्लुचि जम्ब्वा[2] । लिङ्गानुशासनमपि भवति ।

बोद्धध्येत्रोः ॥२।४।१७३॥ ङस इति वर्तते । षष्ठ्यन्ताद्बोद्धरि अध्येतरि च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निमित्तानां बोद्धा नैमित्तिकः । मौहूर्तिकः । औत्पातः । छन्दसोऽध्येता [3]छान्दसः । व्याकरणस्य बोद्धाऽध्येता वा वैयाकरणः । घटस्य बोद्धा पटस्य बोद्धा इत्यत्रानभिधानान्न भवति ।

न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिकाट्ठण् ॥२।४।१७४॥ न्यायादिभ्यः पदकल्पलक्षणशब्दान्तेभ्यः क्रतु-आख्यानाख्यायिकावाचिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो बोद्धध्येत्रोष्ठण्प्रत्ययो भवति । न्यायस्य बोद्धाऽध्येता वा नैयायिकः । [9]वैयासिकः । पदान्तात्—पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । आनुपदिकः । बहुव्रत्ययपूर्वात्तु भवति अनभिधानात् । मातृकल्पिकः । पाराशरकल्पिकः[10] । लक्षणान्तात्—गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । आनुलक्षणिकः । सौलक्षणिकः । लाक्षणिक इति न्यायादित्वात्सिद्धम् । क्रतु—आग्निष्टोमिकः[11], वाजपेयिकः(यिकः) । ज्योतिष्टोमिकः । राजसूयिकः । आख्यान—यावक्रीतिकः । प्रैयङ्गवः । आधिमारीकः । आख्यायिका—वासवदत्तिकः । सौमनोहरिकः । न्याय, न्यास, लोकायत, पुनरुक्त, परिषद्, चर्चा, क्रमेतर, श्लक्ष्ण, संहिता, पदेन्पदे, क्रम, सङ्घट्टा, सङ्घाटा, वृत्तिसंग्रह, गण, गुण, आयुर्वेद, इतिहास, पुराण, द्विपदा,

---

१. स्तम्ब पुरोडाशा—क० म० । २. -यवश्चा—क० म० । ३. वा क० म० । ४. तस्या क० म० । ५. जम्बादिः क० म० । ६. -श्रुत्यर्थादि क० म० । ७. मौहूर्त क० म० । ८. श्रोत्रा छान्दसोपमा क० म० टि० । ९. नैयासिकः क० म० । १०. -ल्पिकः । आनुकल्पिकः । क० म० । ११. आग्निष्टोमिकः क० म० ।

ज्योतिष, अनुनू, छन्द, लक्षण, अनुलक्षण, सुलक्षण, वसन्त, वर्ष, शरद्, हेमन्त, शिशिर, प्रथमगुण, अनुगुण, चरमगुण, अथर्वन्, आथर्वण इति न्यायादिः ।

अकल्पात् सूत्रात् ॥२।४।१७५॥ कल्पशब्दवर्जितात्परो यः सूत्रशब्दस्तदन्ताद् बोद्‌ध्रध्येत्रोष्ठण्-प्रत्ययो भवति । वार्तिसूत्रिकः । साङ्ग्रहसूत्रिकः । अकल्पादिति किम् ? सौत्रः । काल्पसूत्रः ।

अधर्मक्षत्रसंसर्गाङ्गत्रेर्विद्या ॥२।४।१७६॥ धर्म क्षत्र संसर्ग अङ्ग त्रि इत्येतच्छब्दवर्जितात्परो यो विद्याशब्दस्तदन्तात्षष्ठ्यन्ताद् बोद्‌ध्रध्येत्रष्ठण्प्रत्ययो भवति । वायसविद्यिकः । सार्पविद्यिकः । अधर्मादेरिति किम् ? वैद्यः । धार्मविद्यः । क्षात्रविद्यः । सांसर्गविद्यः । आङ्गविद्यः । त्रैविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्येति कर्मधारयात् प्रत्ययविश्रुतिः । तिसृणां विद्यानां बोद्धेति द्विगोः इलुग्भवति—त्रिविद्यः ।

याज्ञिकौक्थिकलौकायतिकानुब्राह्मणी ॥२।४।१७७॥ याज्ञिकादयः शब्दा बोद्‌ध्रध्येत्रोर्नि-पात्यन्ते । याज्ञिकेति यज्ञशब्दाट्ठण् याज्ञिक्यशब्दाच्च ठण् इकपलोपश्च निपात्यते । यज्ञस्य याज्ञिक्यस्य वा बोद्धाऽध्येता वा याज्ञिकः । औक्थिकेति उक्थशब्दः सामसु रूढः[3] । लौकायतिकेति ठणि इकारः । लोकायति-कस्य बोद्धाऽध्येता वा लौकायतिकः । लोकायतिक इति न्यायादिपाठात्सिद्धम् । अनुब्राह्मणीतीन् । अनुब्राह्मणं बोद्धाऽध्येता वा अनुब्राह्मणी । इन्निपातनमण्‌बाधनार्थम् ।

शतषष्टेः पथष्टट् ॥२।४।१७८॥ शत षष्टि इत्येताभ्यां परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात् षष्ठ्य-न्ताद् बोद्‌ध्रध्येत्रोष्टट्प्रत्ययो भवति । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ।

पदोत्तरपदेभ्यष्ठः ॥२।४।१७९॥ पदशब्द उत्तरपदं यस्य ततः पदशब्दादुत्तरपदशब्दात्पदोत्तरपद-शब्दाच्च बोद्‌ध्रध्येत्रोष्ठप्रत्ययो भवति । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः[5] । एवं पदोत्तरपदस्य ग्रहणम्[6] । पदोत्तर-पदात् पदोत्तरपदिकः । बहुवचनं सर्वभङ्गपरिग्रहार्थम्[7] ।

शिक्षामीमांसासामक्रमपदाद् वुञ् ॥२।४।१८०॥ शिक्षा मीमांसा सामन् क्रम पद इत्येतेभ्यः बोद्‌ध्रध्येत्रोर्वुञ्प्रत्ययो भवति । शिक्षकः । मीमांसकः । सामकः । क्रमकः । पदकः । चकारः सामान्यग्रहण-विघातार्थः । क इच्छापूर्व इति प्राप्नोतीति वुञ्वचनम् ।

ससर्वादेः इलुक् ॥२।४।१८१॥ सादेः सर्वादेश्च बोद्‌ध्रध्येत्रोः प्रत्ययस्य इलुग्भवति । सवार्तिकः । सर्ववार्तिकः । ससंग्रहः । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः[8] । सर्वविद्यः ।

संख्याकात्सूत्रे ॥२।४।१८२॥ संख्याया यः कः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्षष्ठ्यन्तात्सूत्रे वर्तमानाद् बोद्‌ध्रध्येत्रोः प्रत्ययस्य इलुग्भवति । अष्टका आपिशलपाणिनीयाः[9], त्रिकाः[10] काशकृत्स्नाः, दशका उमास्वातीयाः, चतुष्काः शाकटायनीयाः । संख्याग्रहणं किम् ? माहावार्तिकाः । कालापकाः । कादिति किम् ? चातुष्टयाः ।

प्रोक्तात् ॥२।४।१८३॥ प्रोक्तप्रत्ययान्ताद्विहितस्य बोद्‌ध्रध्येतृप्रत्ययस्य इलुग्भवति । गोतमेन प्रोक्तं गौतमम्, तस्य बोद्धारोऽध्येतारो वा गौतमाः । सौधर्माः । आपिशलाः । पाणिनीयाः । आर्चाभिनः । वाजसनेयिनः[11] ।

वेदेन्ब्राह्मणम् ॥२।४।१८४॥ प्रोक्तग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमान्तं विपरिणम्यते । प्रोक्तप्रत्ययान्तं वेदवाचि इन्नन्तं च ब्राह्मणवाचि बोद्‌ध्रध्येत्रोरेव प्रयुज्यते । वेद—कठेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धारोऽध्येतारो वा काठाः । कालापाः । मौदाः[12] । पैप्पलादाः । [13]आर्चाभिनः । वाजसनेयिनः । इन्—ब्राह्मणम्—ताण्ड्येन प्रोक्तस्य

1. व्यपवर्गो क० म० । 2. केषुचित्सामसु क० म० । 3. -ढः । तैत्तरतादृश्यान्तदृत्याख्यानग्रन्थं औक्थिक्यमित्यर्थं वर्तमानाट्ठण् । औक्थिक्यशब्दाश्च ठण् इकपलोपश्च निपात्यते । उक्थस्य औक्थिक्यस्य वा बोद्धाऽध्येता औक्थिकः । क० म० । 4. लोकायतस्य क० म० । 5. -दिकः । पूर्वपदिका । उत्तरपदिका । क० म० । 6. -दात् । पदात् । पदिकः । क० म० । 7. परिग्रहणार्थम् क० म० । 8. सर्वतन्तुः क० म० । 9. आपिशल क० म० । 10. त्रिः काशकृत्स्ना क० म० । 11. राजसनेयिनः क० म० । 12. मौदाः क० म० । 13. आर्चाभिनः क० म० ।

ब्राह्मणस्य वेत्तारोऽध्येतारो वा ताण्डिनः । भाल्लविनः । शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः । इनिति किम् ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । सौलभानि ब्राह्मणानि । ब्राह्मणमिति किम् ? पैङ्गी कल्पः । ब्राह्मणं वेद एव । अन्येन सिद्धे निरुक्तस्य नियमनिवृत्त्यर्थमिन्ब्राह्मणग्रहणम् । प्रोक्तानुवर्तनं किमर्थम् ? ऋचः यजूंषि सामानि मन्त्राः । बोद्धध्येतृभ्यामन्यत्र । ...प्रोक्तनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

मातृपितुर्भ्रातर्युलड्व्यम् ॥२।४।१८५॥ षष्ठ्यन्ताभ्यां मातृ पितृ इत्येताभ्यां भ्रातर्यर्थे यथासंख्यं डुलट् व्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । मातुर्भ्राता मातुलः । पितुर्भ्राता पितृव्यः । डकारो लुगर्थः ।

पित्रोर्डामहट् ॥२।४।१८६॥ षष्ठ्यन्ताभ्यां मातृ पितृ इत्येताभ्यां मातापित्रोरभिधेययोर्डामहट्प्रत्ययो भवति । मातुः पिता मातामहः । मातुर्माता मातामही । पितुः पिता पितामहः । पितामही । द्विवचनात् पित्रोरिति मातापित्रोरिति ज्ञायते । डकारो लुगर्थः । टकारो ङ्यर्थः ।

दुग्धेऽवेस्सोढदूसमरीसम् ॥२।४।१८७॥ षष्ठ्यन्तादविशब्दाद्दुग्धेऽर्थे सोढ दूस मरीस इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अविदुग्धम् अविसोढम्[1] । अविदूसम् । अविमरीसम् ।

राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः ॥२।४।१८८॥ इस इति वर्तते । राष्ट्रं जनपदः, विषयो देश इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तादङ्गादिवर्जिताद्राष्ट्रेऽभिधेये यथाविहितमण्प्रत्ययो भवति । ईशितव्योऽयं प्रक्रमः । निवासे वक्ष्यते । द्विधा च राष्ट्रसम्बन्धो भवति । शिवीनां राष्ट्रं शैवम् । उपुष्टानां राष्ट्रम्, औपुष्टम् । गान्धारीणां गान्धारम् । अनङ्गादिभ्य इति किम् ? अङ्गानां राष्ट्रं वङ्गानां राष्ट्रमिति वाक्यमेव भवति । अङ्ग, वङ्ग, सुह्म, पुण्ड्र, इत्यङ्गादयः प्रयोगगम्याः ।

भौरिक्यैषुकार्यादेर्विधभक्तम् ॥२।४।१८९॥ भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च राष्ट्रेऽभिधेये यथासंख्यं विध भक्त इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अणपवादः । भौरिकीणां राष्ट्रम् भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारीभक्तम् । सारस्यायनभक्तम् । भौरिकि, भौलिकि, चौपयत, चौटयत, वैदमत, चैकयत, शैकयत, धौमयत, काणेय, वालिकाज्य इति भौरिक्यादिः । ऐषुकारी, सारस्यायन, चान्द्रायण, ताक्ष्यायण, द्व्याक्षायण, त्र्याक्षायण, औढायन, सौवीर, दासमित्रि, दासमित्रायण, शौद्रायण, शायण्डि, शायण्डायन, खाडायन, वैश्वधेनव, वैश्वमानव, वैश्वदेव, तुण्डदेव, शायण्डी इत्यैषुकार्यादिः ।

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥२।४।१९०॥ राजन्यादिभ्यो राष्ट्रेऽभिधेये वुञ्प्रत्ययो भवति । राजन्यानां राष्ट्रं राजन्यकम् । दैवयातवकम् । राजन्य, दैवयातव, आवृत, बाभ्रव, शालङ्कायन, बाभ्रव्य, जालन्धरायण, कौन्ताल, आत्मकामेय, अम्बरीषपुत्र, बैल्वन, शैलूषज, उदुम्बर, तैतल, राभ्रिय, दाक्षि, ऊर्णनाभ इति राजन्यादिः । आकृतिगणोऽयम् । तेन आर्जुनायनकम् । वैराटकम् । मालवकम् । त्रैगर्तकमित्यादि सिद्धं भवति । योगविभागोऽस्याकृतिगणत्वख्यापनार्थमुत्तरार्थश्च ।

वसातेर्वा ॥२।४।१९१॥ वसातिशब्दाद्राष्ट्रे वुञ्प्रत्ययो भवति वा । वसातीनां राष्ट्रं वासातकम् । वासातम् ।

निवासादूरभवावितिदेशे नाम्नि ॥२।४।१९२॥ इस इति वर्तते । इतः षष्ठ्यन्तान्निवासादूरभव इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि, प्रत्ययान्तं चेद् देशस्य नामधेयं भवति । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेनानुवृत्ते व्यवहारमनुपतते नाम्नि विशेषं न सङ्क्रते । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः, तत्र ऋजुनावो निवासः आर्जुनावम् । उपुष्टस्य निवासः औपुष्टम् । शकलादाः शाकलम् । अदूरे भवः अदूरभवः । तत्र वरणानामदूरभवा वारणासी नगरी । विदिशाया वैदिशं नगरम् । वैदिशो जनपदः । धौम्रिमत्या

१. "अविसोढाविदूसाविमरीसानि पयस्यतेः" इत्यमरः क० म० टि० । २. -षण्ड । शयाण्ड । शायण्डायन । क० म० । ३. -ण्डी—क० म० । ४. प्रत्यय क० म० । ५. -मनुपतति क० म० ।

त्रैहिमतम् । यवमत्या यावमतम् । अङ्गानां निवासः अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । सुह्माः । मगधाः । पुण्ड्राः । कुरवः । पञ्चालाः । मत्स्याः । वारणानामदूरभवं[1] नगरं वारणाः[2] नगरम् । शृङ्गिशाल्कल्योर्ग्रामः[3] । गोदौ ग्रामः अभिधानलक्षणत्वात् । कम्पणी, अलपदा, मथुरा, उज्जयिनी, गया, तक्षशिला, उरसा, बदरी, खुडुकबदरी, खलतिकं वनानीति प्रत्ययान्तं न देशनाम किन्तर्हि ? प्रकृतिमात्रमिति न भवति ।

सोऽस्मिन्नस्ति ॥२।४।१९३॥ स इति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यः प्रथमान्तः स चेदस्तीति भवति । इह अस्तिसम्बन्धो विवक्षितः । प्रथमार्थमात्रं तु विवक्षितम् । देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेद्देशस्य नाम भवति । इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्तत एव । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औदुम्बरं नगरम् । औदुम्बरो जनपदः । बाल्वजः पर्वतः ।

तेन निर्वृत्तं च ॥२।४।१९४॥ तेनेति तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेद्देशस्य नाम भवति । तेनेति कर्तरि हेतौ वा तृतीया । निर्वृत्तमिति कर्मणि कर्तरि वा क्तः । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । काकन्देन निर्वृत्ता काकन्दी । मकन्देन माकन्दी । सगरैः सागरः । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा । चकारः चतुर्णां योगानामुत्तरत्रानुवृत्त्यर्थः । तेनोत्तरेऽपि प्रत्यया यथायोगं चतुर्ष्वर्थेषु भवन्ति ।

नद्यां मतुः ॥२।४।१९५॥ तस्य निवासस्तस्यादूरभवः सोऽस्मिन्नस्ति तेन निर्वृत्तं इत्येतेष्वर्थेषु यथायोगं मतुप्रत्ययो भवति नद्यां देशे नाम्नि, प्रत्ययान्तं चेन्नदीविषयं देशस्य नामधेयं भवति । नदीनामेत्यर्थः । उदुम्बरावती । वीरणावती । मशकावती । पुष्कलावती । द्रुमवती । इक्षुमती । भगीरथेन निर्वृत्ता भागीरथी । भैमरथी । जाह्नवी । गौतमीत्यादि । अनद्यन्तानि एतानि नदीनामानीति न भवति ।

मध्वादेः ॥२।४।१९६॥ मध्वादिभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिको देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेद्देशस्य नाम भवति । मधुमान् । बिसवान् । अनन्तरार्थमारम्भः । मधु, बिस, स्थाणु, मुष्टि, इक्षु, वेणु, कर्कन्धु, शमी, करीर, हिम, किशरा, शर्याण, मरुत्, दार्वि, किराय, इष्टका, शुक्ति, आसुती, आसन्दी, शकली, वेद, पीडा, अक्षशिला, आमिधी इति मध्वादिः ।

कुमुदनडवेतसमहिषाड्डित् ॥२।४।१९७॥ कुमुद नड वेतस महिष इत्येतेभ्यो डित्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिको देशे नाम्नि । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । महिष्मान् नाम देशः तत्र भवा माहिष्मती नगरी । डित्वादन्त्यस्वरादिलोपः ।

नडशादाड्ड्वलः ॥२।४।१९८॥ नड शाद इत्येताभ्यां डित् वलप्रत्ययो भवति । चातुरर्थिको देशे नाम्नि । नड्वलम् । शाद्वलम् ।

शिखायाः ॥२।४।१९९॥ योगविभागाड्डिदिति निवृत्तम् । शिखाशब्दात् वलप्रत्ययो भवति देशे नाम्नि चातुरर्थिकः । शिखावलं नाम नगरम् ।

शिरीषाड्ठकण्[4] ॥२।४।२००॥ शिरीषशब्दाड्ठकण्[5] इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः चातुरर्थिकौ देशे नाम्नि । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषकः । शैरीषिकः ।

शर्करायाष्कण् छाण् च ॥२।४।२०१॥ शर्कराशब्दात् कण् ठण् छ अण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिका देशे नाम्नि । शर्करा अस्मिन् ग्रामे सन्तीति शर्करिकः[6] । शार्करिकः । शार्करीयः । शार्करः । शिरीषाः शर्करा इत्ययौगिकम् गौणमित्यभिसम्बन्धाद् वा ।

---

१. वरणानां क० म० । २. वरणाः क० म० । ३. शाल्मलयो क० म० । ४. -षाट्ठकण् क० म० । ५. -ब्दाट्ठकण् क० म० । ६. शार्करिका क० म० ।

रेनुसेलसुडठयेय्यण्ढणफण्फिञ्लुक्कुञ्छ्लणककण्ठटणोऽश्मप्रेक्षातृणकाशारोहणसुपन्थि-सुतङ्गमबलाहस्सखिपन्थिकर्णोत्करनडकृशाश्वर्श्यवराहकुमुदाश्वत्थादिभ्यः ॥२।४।२०२॥ अश्मा-द्यादिभ्य एकान्नविंशतेर्गणेभ्यो यथासंख्यं रादय एकान्नविंशतिश्चातुरर्थिकाः प्रत्यया भवन्ति देशे नाम्नि । अश्मादे रः—अश्मरः । यूथरः । अश्मन्, यूथ, ऊप, यूप, मीन, गुद, दर्भ, कूट, गुहा, वृन्द, नगर, काण्ड, शिखा इत्यश्मादिः । प्रेक्षादेरिन्—प्रेक्षी । फलकी । प्रेक्षा, फलका, बन्धुका, ध्रुवका, क्षुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कण्टक[1], सङ्कट[2], गर्त, परिवाप, बुक, युवाप, कूप, हिरण्य इति प्रेक्षादिः । तृणादेः शः—तृणशः । नडशः । तृण, नड, बुस, पर्ण, वर्ण, वन, चराण, अर्ज, जिन, बिल, पुल इति तृणादिः । काशादेरिलः—काशिलम् । वाशिलम् । काश, वाश, अश्वत्थ, पलाश, वर्गुल, पीयाल, पीयूक्षा, अगस्त्य, विश, कर्दम, नड, वन, तृण, कण्टक, गुहा इति काशादिः । अरीहणादेर्वुञ्—आरीहणकम् । खाण्डवकम् । अरीहण, खण्डु, द्रुघण, खदिरी, भृगल[3], भलन्दन, उलुन्द, खार्जुरायण[4], खानुरायण, कौष्टायन, रौद्रायण, भास्त्रायण, वैमतायन[5], रायस्पोष, विपथ, विपार्श्व, उद्दण्ड, ऐरावत, औम्बयति, शिशपा, किरण, धीरण, पौमतायन, मल्लदत्त, सुयश, बधिर इत्यरीहणादिः । सुपन्थ्यादेर्ञ्यः—सौपन्थ्यम् । सांकाश्यम्[6] । काम्पिल्यम् । सुपथः प्रत्ययेऽथोऽनटो[7] निपातनात् । सुपन्थिन्, संकाश, कम्पिल, सुपर्श्व[8], अश्मन्, नाथ, कूट, मदिता[9], मृषि, आगस्त्य, शूर, चिरन्त, विकर, नासिका, प्रगदिन्, मगदिन्, कशीद, कदोप, चूडार, सदार, कोविदार—इति सुपन्थ्यादिः । सुतङ्गमादेरिञ्—सौतङ्गमिः । मौनिचित्तिः । सुतङ्गम, मुनिचित्त, महाचित्त, महापुत्र, शुकश्वेत, विप्रश्वन्, अर्जुन, अजिर, गदिक, विज, वाप, कर्ण इति सुतङ्गमादिः । बलादेर्यः—बल्यम् । चुल्यम् । बल, चुल, पुल[10], उल, कुल[11], मुल, नल, वन इति बलादिः । अहरादिभ्योऽञ्—आह्नम् । लौमम् । तेन निर्वृत्तेऽर्थे देशे नाम्नि करणात्मकः शब्दादञ्विशेषविहितत्वाद्बाधकः । अहन्, लोमन्, वेमन्, गङ्गा—इत्यहरादिराकृतिगणः । सख्यादेर्ढञ्—साखेयः[12] । सखि, सखिदत्त, वासवदत्त[13], गोफिल, भल्ल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशोक, सीरक, सरक, चोर, वीर, सरस, समल इति सख्यादिः । पन्थ्यादेः फण्—पान्थायनः । पाक्षायणः । वैपायणः[14] । पथः प्रत्ययेऽथोऽनटो निपातनात् । पन्थिन्, पक्ष, तुप, अण्डक, पीलिक, पाकचित्र, अतिश्वा, कुम्भी, सीरक[15], लोमन्, लोमक, पुंसक, सकर्ण, सरक, सहक, सरस, समल इति पन्थ्यादिः । कर्णादेः फिञ्—कार्णायनिः, वासिष्ठायनिः । कर्ण, वसिष्ठ, अर्कलाश[16], द्रुपद, आनडुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिज, कुलिश, आक्रमी, जितवन्, जैत्र, आण्डीवत्, जीवन्—इति कर्णादिः । उत्करादेश्छः—उत्करीयः, सङ्करीयः । उत्कर, सङ्कर, सम्पर, सम्फल, सम्पल, पिप्पल, मूल, अर्क, आश्मन्, सुवर्ण, सुपर्ण, पर्ण, इडा[17], अजिर[18], अजितिक, कितव, आतप, अनेक, पलाश, त्रैगण[19], पिचुक, अश्वत्थ, काश, क्षुद्रा, भस्त्रा, विशाल, शाला, अरण्य, अजिन, आजान, खण्डा-जिन, चण्डल, उत्क्रोश, क्षाम, खण्ड, खदिर, शूर्पणाय, श्यावनाय, नैवाकव, नितान्त, वृक्ष, आर्द्रवृक्ष, दग्धवृक्ष, अग्निवृक्ष, मत्स्याणाही, अरिहण, वातागर, विजिगीषा, संभव, रोहिणीर्त, निवापक इत्युत्करादिः । नडादेश्छः-नडकीयः । प्लक्षकीयः । नड, प्लक्ष, बल्व, वेणु, वेत्र, वेत[20], राशि, काष्ठ, कपोत, क्रुञ्च, तक्षन्—इति नडादिः । कृशाश्वादेश्छण्—कार्शाश्वीयः, आरिष्टीयः । कृशाश्व, अरिष्ट, अरिश्म, वैश्य[21], विशाल, रोमक, लोमक, कबल, कूट, रोमश, वर्तुल, पूगर[22], शूकर, दूकर[23], पूरक[24], मन्दुरा, पुरगा, भूग, गार, निगा, मिश्रलुखा, अयस्, दरस्, अदस्, मौद्गल्य—इति कृशाश्वादिः । अर्श्यादेः कः—अर्श्यकः । न्यग्रोधकः । अर्श्य, न्यग्रोध,

1. सुणर्या । 2. कङ्कट क० ग० । 3. भगल क० म० । 4. खाबुरायण क० । 5. भैम । वैमत । राथ—क० म० । 6. शाङ्काश्यम् क० म० । 7. नटा क० म० । 8. सुपर्श्व क० म० । 9. मादिता क० ग० । 10. मुल क० म० । 11. कुल क० म० । 12. साखिदत्तेयः क० म० । 13. वादत्त क० म० । 14. तौपायणः क० म० । 15. सीरक क० म० । 16. अर्कलुश क० म० । 17. इडा क० म० । 18. अजिर क० म० । 19. त्रैगण क० । 20. वेनत्र । चि । क० म० । 21. वैश्य क० म० । 22. पूगर क० म० । 23. दूकर क० म० । 24. पूकर क० ।

शार, निलिन, निर्वात, विबद्ध, निर्बद्ध, स्थूलबाहु, खदिर, विदग्ध, विजग्ध, विभग्न, विभक्त इति वराहादिः। कुमुदादेष्ठः—कौमुदिकम्। तार्णकिकम्। कुमुद, इत्कट, निर्यास, कर्दम, गर्त, परिणाम, सवाप, कूप, बिल्व, बल्वज, अश्वत्थ, न्यग्रोध इति कुमुदादिः। अश्वत्थादेरेण्—आश्वत्थिकम्। कौमुदिकम्। अश्वत्थ, कुमुद, गोमय, रथकार, दाशग्राम, पुत्त, कुन्द, शाल्मलि, मुनि, स्थल, कूट, मुचु, कूणि इत्यश्वत्थादिः। इति करणाच्चया निदर्शनं, प्रत्ययव्यवस्थायामर्थप्रकृत्युपादानं प्रपञ्चार्थम्।

साऽस्य पौर्णमासी ॥२।४।२०३॥ नाम्नीति वर्तते। सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं पौर्णमासी चेद् भवति, नाम्नि प्रत्ययान्तं चेन्नाम भवति। इतिकरणो विवक्षार्थः। तेन मासार्धमासयोरेव संवत्सरपर्वणोः प्रत्ययः। अस्येत्यवयवसम्बन्ध इह षष्ठी। पौषी पौर्णमासी अस्य मासस्य पौषो मासः। पौषोऽर्धमासः। माघो मासः। माघोऽर्धमासः। इह न भवति—पौषी पौर्णमासी—अस्य पञ्चरात्रस्य दशरात्रस्य भृतकमासस्य वा पौर्णमासीति—पूर्णो मासः मासो वाऽस्यां तिथौ। पूर्णमासा वा युक्ता तिथिरित्यत एव निपातनादण्। पूर्णमास इति मासः इति चन्द्रः।

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥२।४।२०४॥ आग्रहायणी इत्येतस्मात् अश्वत्थ इत्येतस्माच्च शब्दात्सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति। यत्तत्प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत्सा भवति नाम्नि, प्रत्ययान्तं चेन्नाम भवति। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्य आग्रहायणिको मासोऽर्धमासो वा। अश्वत्था पौर्णमासी अस्य आश्वत्थिको मासोऽर्धमासो वा। आग्रहायणी। मार्गशीर्षी। अश्वत्था। आश्वयुजी।

चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद्वा ॥२।४।२०५॥ चैत्री कार्तिकी फाल्गुनी श्रवणा इत्येतेभ्यष्ठण्प्रत्ययो भवति वा साऽस्य पौर्णमासीति नाम्नीत्यस्मिन्विषये। चैत्री पौर्णमासी अस्य चैत्रिकः चैत्रो वा मासोऽर्धमासो वा। एवं कार्तिकिकः, कार्तिकः। फाल्गुनिकः, फाल्गुनः। श्रावणिकः, श्रावणः।

देवता ॥२।४।२०६॥ अस्येति वर्तते। सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमान्तं देवता चेत्सा भवति। अर्हत् देवताऽस्येति—आर्हतो जैनः, आग्नेयो ब्राह्मणः, ऐन्द्रं हविः, ऐन्द्रो मन्त्रः। बार्हस्पत्यश्चरुः।

पैङ्गाक्षिपुत्रादिशुक्राच्छघम् ॥२।४।२०७॥ पैङ्गाक्षिपुत्र इत्येवमादिभ्यः शुक्रशब्दाच्च यथासंख्यं छ घ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः साऽस्य देवतेत्यस्मिन् विषये। पैङ्गाक्षिपुत्रीयम्। तार्णबिन्दवीयम्। शुक्रात्—शुक्रियं हविः। पैङ्गाक्षिपुत्रादयः प्रयोगगम्याः।

शतरुद्रापोनपादपान्नपातस्तृचातः ॥२।४।२०८॥ शतरुद्र, अपोनपात्, अपान्नपात्, इत्येतेभ्यश्छ घ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः साऽस्य देवतेत्यस्मिन्विषये प्रत्ययसन्नियोगे चापोनपादपान्नपातोरात् इत्येतस्य स्थाने ऋ इत्ययमादेशो भवति। शतरुद्रीयम्। शतरुद्रियम्। अपोनप्त्रीयम्। अपोनप्त्रियम्। अपान्नप्त्रीयम्, अपान्नप्त्रियम्।

महेन्द्राद् वा ॥२।४।२०९॥ महेन्द्रशब्दाच्छ घ इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः साऽस्य देवतेत्यस्मिन्विषये, ताभ्यां मुक्तेऽण् भवति। महेन्द्रीयं, महेन्द्रियं, माहेन्द्रं हविः।

द्यावापृथिवीशुनाशीराग्नीषोममरुत्वद्वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छयौ ॥२।४।२१०॥ द्यावापृथिवी शुनाशीर अग्नीषोम मरुत्वत् वास्तोष्पति गृहमेध इत्येतेभ्यश्छ य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः साऽस्य देवतेत्यस्मिन्विषये। द्यावापृथिव्यौ देवताऽस्य द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यम्। शुना वायुः, सीर आदित्यः,

१. निवात क० म०। २. परिगूढ। उपगूढ। उत्तरादमन्। स्थूल— क० म०। ३. नदिर। आर्द्र। आनडुह। परिवंश। वेणु। वीरण। इति ऋश्यादिः। वराहादेः कण्। वाराहकम्। पालाशकम्। वराह। पलाश। विबद्ध। निबद्ध। स्थूलबाहु। खदिर। विदग्ध—क० म०। ४. कण्टक क० म०। ५. विकङ्कत क०। ६. पूत क० म०। ७. इति नाम्नी—क० म०। ८. चेत्सा क० म०। ९. इय- मिति क० म०। १०. अश्वत्था क० म०।

तौ देवताऽस्य शुनाशीरीयम्। शुनासीर्यम्। अग्नीषोमौ देवताऽस्य अग्नीषोमीयम्। अग्नीषोम्यम्। मरुत्वान् देवताऽस्य मरुत्वतीयम्। मरुत्वत्यम्। वास्तोष्पतिर्देवताऽस्य वास्तोष्पतीयम्, वास्तोष्पत्यम्। वास्तोष्पतिरेत एव निपातनात् षष्ठ्या अलुक् षत्वं च। गृहमेधो देवताऽस्य गृहमेधीयम्। गृहमेध्यम्।

वायूषःपितृतोर्यः ॥२।४।२११॥ वायु उषस् पितृ ऋतु इत्येतेभ्यो यः प्रत्ययो भवति साऽस्य देवतेत्यस्मिन् विषये।[1] वायव्यम्।[2] उषस्यम्। पित्र्यम्। ऋतव्यम्।

कसोमाट्ट्यण् ॥२।४।२१२॥ कशब्दात् सोमशब्दाच्च साऽस्य देवतेत्यस्मिन्विषये ट्यण्प्रत्ययो भवति। टकारो ङ्यर्थः। को देवताऽस्येति कायं हविः। कायी इष्टिः। सौम्यम्। सौमी। एरिति लोपादपरत्वादकारः। कशब्दः प्रजापतेर्वाचकः।

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठण् ॥२।४।२१३॥ महाराज प्रोष्ठपद इत्येताभ्यां ठण् प्रत्ययो भवति[3] सोऽस्य देवतेत्यस्मिन् विषये। महाराजो देवताऽस्य माहाराजिकम्। प्रोष्ठपदो देवताऽस्य प्रौष्ठपदिकम्।

कालाद्भववत् ॥२।४।२१४॥ कालविशेषवाचिभ्यः[4] पदेभ्यो भवेऽर्थे प्रत्यया भवन्ति[5] तदा साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नपि विषये भवन्ति। वतिः सर्वसादृश्यार्थः, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण ये प्रत्यया भवेऽर्थे भवन्ति ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण त एव प्रत्यया इह भवन्ति। मासो देवताऽस्य मासिकम्। अर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। वासन्तम्। प्रावृषेण्यम्।

आदेश्छन्दसः प्रगाथे ॥२।४।२१५॥ साऽस्येति प्रकृतिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते, तस्य विशेषणमेतत्। सेति प्रथमान्तादादिभूताच्छन्दसोऽस्येति षष्ठ्यर्थे प्रगाथेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। यत्र द्वे ऋचौ प्रगथ्येते ते तिस्रः क्रियन्ते स मन्त्रः प्रगाथः। पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य स पाङ्क्तः प्रगाथः। आनुष्टुभः[6]। आदेरिति किम्? अनुष्टुब्मध्यमस्य प्रगाथस्य। छन्दस इति किम्? [7] [illegible] [8] प्रगाथ इति किम्? पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य।

युद्धेऽर्थयोद्धृभ्यः ॥२।४।२१६॥ साऽस्येति प्रकृतिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्तत एव। तस्येदं विशेषणं सेति प्रथमान्तादर्थवाचिनः योद्धृवाचिनश्चास्येति षष्ठ्यर्थे युद्धेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अर्थः प्रयोजनं[9] प्रवृत्तिसाध्यं फलम्, ततः सुभद्रार्थः प्रयोजनमस्य सौभद्रं युद्धम्। सौतारं युद्धम्। अत्र सुभद्रादिशब्दस्तत्प्राप्तौ वर्तत इति प्रयोजनम्। योद्धृभ्यः—विद्याधरा योद्धारोऽस्य[10] युद्धस्येति वैद्याधरं युद्धम्[11]। युद्ध इति किम्? सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य।[12] अर्थयोद्धृभ्य इति किम्? सुभद्राऽपेक्षिकाऽस्य युद्धस्य।

भावघञोऽस्यां णः ॥२।४।२१७॥ भावे यो घञ् तदन्तात् प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे णप्रत्ययो भवति। दण्डपातोऽस्यां तिथौ दाण्डपाता तिथिः। मुसलपातोऽस्यां भूमौ मौसलपाता भूमिः। भावग्रहणं किम्? प्राकारोऽस्याम्। प्रासादोऽस्याम्। घञ इति किम्? दण्डपातनमस्याम्। मुसलपातनमस्याम्। स्त्रीलिङ्गग्रहणादिह न भवति।[13] दण्डपातोऽस्मिन् दिवसे। मुसलपातोऽस्मिन् दिवसे।

श्यैनम्पातातैलम्पाते ॥२।४।२१८॥ श्यैनम्पाता तैलम्पाता इति श्येनशब्दस्य तिलशब्दस्य च णप्रत्ययपरे[14] पातशब्दे परतो ममागमो निपात्यते।[15] प्रत्ययस्तु पूर्वेणैव सिद्धः। श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता। तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता।

प्रहरणात् क्रीडायां णः ॥२।४।२१९॥ प्रह्रियते येन तत् प्रहरणम्, तद्वाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे क्रीडायां णप्रत्ययो भवति।[16] दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा।[17] मौष्टा। पादा क्रीडा। प्रहरणादिति

१. -रित एव क० म०। २. वायस्यम् क० म०। ३. साऽस्य म०। ४. -भ्यः यथा भवे—म०। ५. तथा म०। ६. -भः। जागतः। आ—म०। ७. पदाभ्यां म०। ८. प्रगाथ म०। ९. -नं स्वा—म०। १०. -स्य वैद्या—म०। ११. -द्धम्। भारतं युद्धम्। म०। १२. अर्थे योद्धृभ्य म०। १३. दण्डपातो—म०। १४. पात म०। १५. प्रत्ययस्तु म०। १६. दण्डप्रह—म०। १७. मौष्टा म०।

किम् ? माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् । भावघञोऽस्यां ण इति णः । क्रीडायामित्यधिकारे समूहादिविषयावनन्तरो नानुवर्तते । यथाविहितमित्येव विज्ञायत इतीह णग्रहणम् ।

टो रागाद्रक्ते ॥२।४।२२०॥ रज्यते येन स [2]रागः कुसुम्भादिः, शुक्लस्य [3]रूपान्तरोपादानमिह [4]रञ्ज्यर्थः । ट इति तृतीयान्ताद्रागवाचिनो[5] रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं वस्त्रम् । कौङ्कुमम् । काषायम् । माञ्जिष्ठम् । हारिद्रम् । माहारजतम् । रागादिति किम् ? देवदत्तेन रक्तम् । पाणिना रक्तम् । रागशब्देन प्रसिद्धा एव कुसुम्भादयो रागाः गृह्यन्ते इतीह च न भवति । कृष्णेन रक्तम् । पीतेन रक्तम् । एते हि वर्णा द्रव्यवृत्तयो न रागाख्याः । काषायौ गर्दभस्य कर्णौ । हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति सादृश्याद्भवति ।

लाक्षारोचनाट्ठण् ॥२।४।२२१॥ लाक्षा रोचना इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां रक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । लाक्षया रक्तं लाक्षिकम् । रौचनिकं वस्त्रम् ।

शकलकर्दमाद्वा ॥२।४।२२२॥ शकल कर्दम इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां रागवाचिभ्यां रक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति वा । शकलेन रक्तं शाकलिकम् । (शाकलम्) । कार्दमिकम् । कार्दमम् ।

नीलपीतकम् ॥२।४।२२३॥ नील पीतक इत्येतौ द्वौ शब्दौ रक्तेऽर्थे निपात्येते । नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् । पीतेन पीतकम् । पीतकेन वा पीतकम् । [6]नीलशब्दात् पीतकशब्दाच्चाकारप्रत्ययः । पीतशब्दात्कोऽणि वृत्त्यर्थे निपात्यते । पीतं पीतकमिति च कुसुम्भस्य प्रथमनिर्यास उच्यते ।

गुरूदयाद्भाद्युक्तेऽब्दे ॥२।४।२२४॥ ट इति वर्तते । गुरुर्बृहस्पतिस्तदुदितो यस्मिन् भे नक्षत्रे तारकाविशेषे तद्वाचिनः ट इति तृतीयान्ताद् [7]युक्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति[8] । पुष्येण बृहस्पत्युदयेन युक्तं पौषं वर्षम् । पौषः संवत्सरः । फाल्गुनं वर्षम् । फाल्गुनः संवत्सरः । गुरूदयादिति किम् ? [illegible] पुष्येण युक्तं वर्षम् । अत्र न भवति । भादिति किम् ? बृहस्पत्युदयेन पूर्वरात्रेण युक्तं वर्षम् । अब्द इति किम् ? मासे दिवसे च न भवति ।

चन्द्रोपेतात्काले ॥२।४।२२५॥ ट इत्यनुवर्तते । चन्द्रेण समुपेतं नक्षत्रं तद्वाचिनष्ट इति तृतीयान्ताद् युक्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति स चेद्युक्तोऽर्थः कालो भवति । पुष्येण चन्द्रोपेतेन युक्तमहः पौषमहः । पौषी रात्रिः । पौषोऽहोरात्रः[9] । पौषः कालः । माघमहः । माघी रात्री । माघोऽहोरात्रः । माघः कालः । चन्द्रोपेतादिति किम् ? शुक्रोपेतेन पुष्येण युक्तः कालः । काल इति किम् ? चन्द्रोपेतेन पुष्येण युक्तो ग्रहः ।

उलुबप्रयुक्ते ॥२।४।२२६॥ चन्द्रोपेतात् काल इति योऽण् प्रत्ययो विहितस्तस्य उलुब् भवत्यप्रयुक्ते न चेत्तस्य कालस्य वाचकः कालशब्दोऽन्यः प्रयुज्येत । पुष्येण [10]पायसमश्नीयात् । मघासु [11]पललौदनम् । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । दिवा कृत्तिकाः । रात्रौ रोहिण्यः । अप्रयुक्त इति किम् ? पौषमहः । पौषी रात्रिः । पौषोऽहोरात्रः । पौषः कालः ।

द्वन्द्वाच्छः ॥२।४।२२७॥ चन्द्रोपेतं यद् नक्षत्रं तद् द्वन्द्वाद् इति तृतीयान्ताद् युक्ते काले छप्रत्ययो भवति । राधानुराधाभिर्युक्ताः राधानुराधीयाः । अत्र राधानुराधीयम् । तिष्यपुनर्वसुभ्यां युक्तं तिष्य-

१. -विधान—म० । २. "रागोऽनुरागे मात्सर्ये गानाङ्गे रोचनादिषु" म० टि० । ३. वर्णान्तरोपा—म० । ४. रञ्ज्यर्थः म० । ५. -द्रागविशेषवाचि—म० । ६. नीलीशब्दात् म० । ७. -ति । योऽसौ युक्तोऽर्थः स चेदब्दो वर्षं संवत्सरः स्यात् पुष्ये—म० । ८. -युक्तेऽर्थः म० । ९. धेन्वनडुहस्य-सुषाहोरात्रेत्यादिना निपातः । म० टि० । १०. क्षैरेयं पायसं प्रोक्तं परमान्नं च पायसम् इत्यभिधानम् । क० म० टि० । ११. पललं तिलचूर्णकं क० म० टि० ।

पुनर्वसवीयम् अहः । अथ तिष्यपुनर्वसवीयम् । फल्गुन्यनुक्त इति द्वन्द्वः । चन्द्रयोगात् काल इत्येतस्मिन्नर्थे च न छस्य तथा भावो तदनन्तरं[1] क्रियते । अन्यथा हि छात्परात् क्रियेत[2] ।

श्रवणाश्वत्थान्नाम्नः[3] ॥२।४।२२८॥ चन्द्रयुक्तनक्षत्रवाचिनः श्रवणशब्दादश्वत्थशब्दाच्च ट इति तृतीयान्ताद् युक्ते कालेऽकारप्रत्ययो णोऽपवादो भवति नाम्नि । प्रत्ययान्तं चेत्कस्यचित् कालविशेषस्य नाम भवति । श्रवणा रात्रिः । श्रवणा पौर्णमासी । श्रवणो मुहूर्तः । अश्वत्था रात्रिः । अश्वत्था पौर्णमासी । अश्वत्थो मुहूर्तः । सत्यपि योगे कालमात्रे वृत्त्यभावान्नामत्वम् । नाम्नीति किम् ? श्रावणमहः । श्रावणी रात्रिः । आश्वत्थमहः । आश्वत्थी रात्रिः ।

दृष्टे साम्नि ॥२।४।२२९॥ ट इति नाम्नीति[4] च वर्तते । दृष्ट [5]इति प्रत्ययार्थः । साम्नीति [6]विशेषणम् । ट इति तृतीयान्ताद् दृष्टे साम्नि यथाविहितं प्रत्ययो भवति । [7]साम्नि प्रत्ययान्तं चेत्साम्नो[8] नाम भवेत् । क्रुञ्चेन[9] दृष्टं क्रौञ्चं साम । मायूरम् । तैत्तिरम् । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् । मार्गीयवम् । कालेयम् । आग्नेयम् । एवं नामानि सामानि ।

गोत्रादङ्कवत् ॥२।४।२३०॥ गोत्रवाचिनष्ट इति तृतीयान्ताद् दृष्टे साम्नि अङ्कवत् प्रत्ययो भवति । यथा तस्यायमङ्क इत्यत्र स्वे प्रत्ययो भवति । तथाऽत्रापीत्यर्थः । औपगवेन दृष्टं औपगवकं साम । कापटवकम् । शाहलवकम् ।

वामदेव्यम् ॥२।४।२३१॥ वामदेवशब्दात्तृतीयान्ताद् दृष्टे साम्नि यप्रत्ययो निपात्यते । वामदेवेन दृष्टं वामदेव्यं साम ।

जाते चाण् द्विर्वा ॥२।४।२३२॥ दृष्टे साम्नि तत्र जात इत्यस्मिंश्चार्थे योऽण्प्रत्ययो द्विरुत्सर्गतः प्राप्तोऽपवादेन बाधितः पुनर्विधीयते स द्विर्वा भवति । उशनसा दृष्टं साम औशनम् । औशनसम् । शतभिषजि जातः शातभिषः । [10]शातभिषजः । द्विरिति किम् ? हिमवति जातः हैमवतः । जातेऽण्[11] विशेषणम् । न दृष्टे साम्न्यणोऽसम्भवात् ।

छन्ने रथे ॥२।४।२३३॥ ट इति वर्तते । छन्न इति प्रत्ययार्थो[12] रथ इति तद्विशेषणम् । ट इति तृतीयान्तात् छन्ने रथे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण छन्नो[13] वास्त्रो रथः । काम्बलः । चार्मणः । द्वैपेन चर्मणा द्वैपः । वैयाघ्रः । रथ इति किम् ? वस्त्रेण छन्नः कायः । छन्नं समन्ताद्वेष्टितं व्याप्तम् । तेनेह न भवति— पुष्पैः परिवृतो रथः ।

पाण्डुकम्बली ॥२।४।२३४॥ पाण्डुकम्बलीति पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयान्ताच्छन्ने रथे इन् प्रत्ययोऽणोऽपवादो निपात्यते । पाण्डुकम्बलेन छन्नः पाण्डुकम्बली रथः ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥२।४।२३५॥ तत्रेति सप्तम्यन्तादमत्रवाचिन उद्धृतमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शरावेषूद्धृतः शारावः ओदनः । माल्लकः[14] । [15]खार्परः । अमत्रेभ्य इति किम् ? पाणावुद्धृत ओदनः । बहुवचनं विशेषार्थम् ।

स्थण्डिले शेते व्रती ॥२।४।२३६॥ स्थण्डिलशब्दात् सप्तम्यन्ताच्छेते इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योऽसौ शेते स चेद् व्रती तत्र शय्[16] न भवत्यन्यत्र शयनान्निवृत्त इत्यर्थः । स्थण्डिल एव शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः । व्रतीति किम् ? स्थण्डिले शेते शालः ।

---

१. तदन्तरं क० म० । २. क्रियेत क० म० । ३. -श्वत्थान्नाम्नः क० म० । ४. -म्नीति च व— क० म० । ५. इति प्रत्ययार्थः क० म० । ६. तद्विशेषणम् क० म० । ७. नाम्नि क० म० । ८. वेदविशेषस्य क० म० टि० । ९. क्रुञ्चिना क० म० टि० । १०. शातभिषः क० म० । ११. -तेऽणेव वि— क० म० । १२. प्रत्ययार्थो क० म० । १३. -न्नो रथः वा— क० म० । १४. मल्लः पात्रे मतापिनि क० म० टि० । १५. कार्परः क० । कर्परः स्यात्कपाले च शस्त्रभेदकटाहयोः । खर्परस्तस्करे धूर्ते भिक्षापात्रकपालयोः । क० म० टि० । १६. शयनव्रती क० म० ।

संस्कृते भक्ष्ये ॥२।४।२२७॥ तत्रेति वर्तते । संस्कृत इति प्रत्ययार्थः । तस्य विशेषणं भक्ष इति । तत्रेति सप्तम्यन्तात्संस्कृते भक्ष्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । [1]सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । [2]भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्राः अपूपाः । कैलासाः[3] । [4]पायसः । भक्ष इति किम् ? पुष्पकनके संस्कृतो मालागुणः ।

शूल्योख्यक्षैरेयदाधिकौदश्वित्कौदश्वितम् ॥२।४।२२८॥ शूल्यादयः शब्दा निपात्यन्ते तत्र संस्कृते भक्ष्ये । शूल्योख्येति शूलोखाभ्यां यो निपात्यते । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखायां संस्कृतम् उख्यम् । उखा स्थाली । क्षैरेयम्, क्षीरादेयण् । क्षीरे संस्कृतं क्षैरेयम् । क्षैरेयी यवागूः । दाधिकेति दध्नष्ठण् । दध्नि संस्कृतं दाधिकम् । औदश्वित्कौदश्वितेति उदश्वितष्ठण् वा । उदश्विति संस्कृतम् औदश्वित्कम् । औदश्वितम् ।

क्वचित् ॥२।४।२२९॥ अतत्रादिभ्योऽप्यनाप्यर्थे क्वचिद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । चक्षुषा गृह्यत इति चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । दार्शनं स्पार्शनं च द्रव्यम् । रासनो रसः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः [5]सक्तवः । उलूखले क्षुण्णो यावकः[6] औलूखलो [7]… । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते रक्षः चातुर्दशं रक्षः ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनस्य कृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तोऽध्यायश्च द्वितीयः ॥२।४॥

■

तृतीयोऽध्यायः

[प्रथमः पादः]

नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराद्ढण्घेय्याहञ् ॥३।१।१॥ प्राग्जितादिति वर्तते । प्राग्जितार्थाद्यर्था वक्ष्यन्ते । तेषु नद्यादिभ्यः राष्ट्र दूर उत्तर इत्येतेभ्यश्च यथासंख्यं ढण् घ एय आहञ् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अणाद्यपवादाः । नद्यादेर्ढण् । नद्यां जातो भवो वा नादेयः । माहेयः । राष्ट्राद्घः । राष्ट्रियः । दूरादेयः । दूरेत्यः । उत्तरादाहञ् । औत्तराहः । औत्तराही स्त्री । औत्तराहीत्यौत्[10]तराहेत्यपि प्रकरणभेदेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु विधानाद् गतेष्वणादय एव भवन्ति । नदीनां समूहो नादिकम् । राष्ट्रस्यापत्यं राष्ट्रिः । नदी, मही, वाराणसी, श्रावस्ति, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, वनवासी, काश्यपेठी[11], खादिरी, पूर्वनगरा[12], पावा, मावा, माल्वा, दार्वा, [13]सेनकी इति नद्यादिः ।

पारावारावारपारेभ्यः खः ॥३।१।२॥ पार अवार पारावार अवारपार इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये वक्ष्यमाणे कृताद्यर्थे खप्रत्ययो भवति । पारीणः । अवारीणः (अवारीणः) । पारावारीणः । अवारपारीणः । पारावाराच्च पारावाराच्चेत्येकशेषात् संघातस्य विगृहीतयोश्च ग्रहणम् ।

ग्रामाद्यखञ् ॥३।१।३॥ ग्रामशब्दात् यखञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्राग्जितीये वक्ष्यमाणे कृताद्यर्थे । ग्राम्यः । ग्रामीणः[14] । [15]ग्रामीणा भार्या । अकारात् ग्रामीण तद्धित इति पुंभावप्रतिषेधार्थः ।

१. सतो गुणस्य गुणान्तराधानं संस्कारः क० म० टि० । २. क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना इति नामलिङ्गानुशासनम् । क० म० टि० । ३. मालिन्यूर्णानागस्थूलकिल्लासपूरणम्यवाल् । अष्णामूशान् समादाय भक्षयिष्यति मालवः । इत्युत्तरपुराणे । क० म० टि० । ४. पत्रेषु पर्णेषु संस्कृताः क० म० टि० । ५. -कौदश्वित्कौदश्वितम् क० म० टि० । ६. -दश्वित्कौदश्वितेति उदश्वित''''उदश्वि''''श्वि''''श्वि क० म० । ७. पिष्टाः क० म० । ८. चक्षुष्या विस्मिका … पुंलिङ्गेऽपि च सक्तवः क० म० टि० । ९. यावके अलकुल्माषौ यावके लोप्यपणिका ॥ इति वैज० क० म० टि० । १०. -हीत्युत्तराहे भवेत्यपि प्रक– क० म० । ११. काशपढी क० । काशपरी म० । १२. पूर्वनगर म० । १३. सेनकी क० म० । १४. ग्रामीणस्तु ग्रामभवे ग्राम्यग्रामेयकाववि इत्यभिधानम् क० म० टि० । १५. योषितो निष्कमालाभिर्वलयैश्च परिष्कृताः । पश्यन्त्योऽस्य ययौ अदुर्ग्रामीणाः संधितावृताः (ति) क० म० टि० ।

कत्र्यादेश्च ढकञ् ॥३।१।४॥ कत्रि इत्येवमादिभ्यो ग्रामशब्दाच्च प्राग्जितीये कृतादावर्थे ढकञ् प्रत्ययो भवति । कात्रेयकः । पौष्करेयकः । ग्रामात् ग्रामेयकः । एवं (च) ग्रामशब्दस्य ग्रैष्म्यं भवति । कत्रि, पुष्कर, पुष्कल, चम्बि, कुण्डिना, नगर, महिष्मती, चर्मती इति कत्र्यादिः । नगरशब्दो महिष्मत्यादिसाहचर्यात् संज्ञा ढकञमुत्पादयति । अन्योऽणमेव ।

कुण्ड्याया यलुक् च ॥३।१।५॥ कुण्ड्याशब्दात् कृतादावर्थे ढकञ् प्रत्ययो भवति यकारस्य च लुग्भवति । कुण्ड्यायां भवः[1] कौण्डेयकः । कौण्डेयक इति निपातनात्सिद्धे[2] लक्षणवचनादन्येषामपि ढकञ् यलुक् च विज्ञायते । तेन कुण्ड्या[3] कौण्डेयकः । कुण्या कौणेयकः । [4]ऊन्या—औनेयकः । भण्ड्या—भाण्डेयकः । ग्रामकुण्ड्या—ग्रामकौण्डेयकः । तुर्ण्या—तार्णेयकः । वन्या—वानेयकः । वल्या—वालेयकः । [5]चुल्या—चौलेयकः । मुल्या—मौलेयक इति ।

कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्यलङ्कारे ॥३।१।६॥ कुल कुक्षि ग्रीवा इत्येतेभ्यो यथासंख्यं श्वास्यलङ्कार-विशिष्टे प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ढकञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कुले शुद्धान्वये जातो भवो वा कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कुक्षि—कौक्षेयकोऽसिः । यः[6] कुंकु कुक्षि निर्जीर्णेनायसा कृतः । कौक्षोऽन्यः । ग्रीवा—[7]ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् ॥३।१।७॥ दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे त्यण्प्रत्ययो भवति । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । पश्चात्पुरस्शब्दसाहचर्याद् दक्षिणा इति दिग्वृत्ति[8] र्वा गृह्यते । तेनेह न भवति—दाक्षिणानि[9] जुहोति । अत्र दक्षिणाशब्दो यज्ञादिवचनः ।

क्वेहामात्रतसस्त्यच् ॥३।१।८॥ [10]क्व इह अमा त्रप्रत्ययान्त तस्प्रत्ययान्तेभ्यश्च [11]प्राग्जितीयेऽर्थे त्यच् भवति । क्वत्यः । इहत्यः । अमात्यः । ततस्त्यः । यतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । क्वेहेति विस्पष्टार्थः । चकारः त्यापदाद्यत इति त्यण्-त्यचोः सामान्यग्रहणार्थः । नित्यमिति नित्यं प्रतिनाऽस्य इति निपातनात्सिद्धम् ।

निसो गते ॥३।१।९॥ निस् इत्येतस्माद्गतेऽर्थे त्यच्प्रत्ययो भवति । निर्गतो निष्ट्यः । निर्गतो वर्णा-श्रमादिभ्य इति निष्ट्यश्चण्डालादिः ।

ऐषमोह्यःश्वसः ॥३।१।१०॥ ऐषमस् ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे त्यच्प्रत्ययो वा भवति । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । शौवस्तिकम् ।

द्युदक्प्रागपाक्[12] प्रतीचो यः ॥३।१।११॥ दिव् उदच् प्राच् [13]अवाच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे यप्रत्ययो भवति । दिव्यम् । उदीच्यम् । प्राच्यम् । [14]अवाच्यम् । प्रतीच्यम् । कालवाचिनस्त्वव्ययात्पर-त्वात्तनड् भवति । प्राक्तनः[15] ।

कन्याया ठण् ॥३।१।१२॥ कन्याशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । कान्यिकः ।

वर्णौ तुञ् ॥३।१।१३॥ नदसमीपदेशो वर्णुस्तद्विषयार्थवाचिनः कन्याशब्दात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे तुञ्-प्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । कान्थकः ।

वल्हुर्दिपर्दिकापिश्यात् ष्फञ् ॥३।१।१४॥ वल्हि उर्दि पर्दि [16]कापिश्य इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ष्फञ्प्रत्ययो भवति । [17]वाल्हायनः । वाल्हायनी । और्दायनः । और्दायनी । [18]पार्दायनी । [19]कापिश्या-यनः । कापिश्यायनी द्राक्षा ।

---

१. कुण्ड्यां भवः कौण्डीयकः क० म० । २. रूपाभ्ये क० म० । ३. कुड्य कौडेयकः क० म० । ४. उन्जया औन्जेयकः क० म० । ५. चुलया चौलेयकः क० म० । ६. कङ्कु—क० म० । ७ —ग्रीवाऽलङ्करणं सर्वं ग्रैवेयकमिति स्मृतम् इति वैज०—क० म० टि० । ८. दिग्वाच्यं क० म० । ९. दाक्षिणानि क० म० । १०. क्व इह अमा इत्येतेभ्यस्त्रप्रत्ययान्तेभ्यस्तस्प्रत्ययान्तेभ्यश्च प्राग्जि—क० म० । ११. ये कृताद्यर्थे त्य —क० म० । १२. —पपाक् क० म० । १३. अपाच् क० म० । १४. अपाच्यम् क० म० । १५. प्राक्तनम् क० म० । १६. कापिशी क० म० । १७. वाल्हायनः क० म० । १८. पार्दायनः पार्दायनी क० म० । १९. कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा क० म० । सुधा स्वादुरसा कपिशा मधूली कापिशायनम् इत्यभिधानम् । मद्यम् क० म० टि० ।

रङ्कोः प्राणिनि वा ॥३।१।१५॥ रङ्कुशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे प्राणिनि ष्फञ्प्रत्ययो भवति वा । राङ्कवायणो गौः । राङ्कवो गौः । प्राणिनीति किम् ? राङ्कवः कम्बलः । मनुष्ये कच्छादिपाठाद्वुञ् भवति । कच्छादिषु रङ्कोः पाठोऽप्राण्यर्थो वुञर्थश्च स्यादतः प्राणिनि ष्फञणोः बाधकः स्यादिति वा ग्रहणम् ।

कन्थोत्तरपदादरण्याण्णः ॥३।१।१६॥ कन्थोत्तरपदादरण्यशब्दाच्च प्राग्जितीये कृताद्यर्थे णप्रत्ययो भवति । वार्कन्थ्यः । वार्कन्थ्या । शैविकन्थः । शैविकन्थ्या । आरण्याः पशवः । आरण्याः सुमनसः । माणिकन्थक इति दीर्घोपान्त्यलक्षणो वुञ् भवति । कन्थान्तग्रहणं बहुपूर्वनिवृत्त्यर्थम् ।

दिगादेरनाम्नः ॥३।१।१७॥ दिगादेर्दिक्पूर्वपदादनाम्नः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे णप्रत्ययो भवति । पौर्वशालः । पौर्वशाला । आपरशालः । आपरशाला । अनाम्न इति किम् ? पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकार्ष्णमृत्तिकी । अपरकार्ष्णमृत्तिकी ।

मद्रादञ् ॥३।१।१८॥ मद्रशब्दाद्दिक्पूर्वात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । पौर्वमद्रः । पौर्वमद्री । आपरमद्रः । आपरमद्री । अञ्विधानं को वुञ् वा मा भूदिति । इदमेव[1] लिङ्गम् सुपर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्यैत्यस्य । तेन सुपाञ्चालकः । सुमागधः[3] । सर्वपाञ्चालकः । सर्वमागधः[4] । अर्धपाञ्चालकः । अर्द्धमागधः[5] । पूर्वपाञ्चालकः । पूर्वमागधः[6] । इत्यादि सिद्धम् ।

उदग्ग्रामाद्यकृल्लोम्नः ॥३।१।१९॥ उदीच्यग्रामवाचिनः यकृल्लोमन्शब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । याकृल्लोमः । उदग्ग्रामादिति किम् ? अन्यस्मादेव । याकृल्लोमनः । यकृल्लोम इति किम् ? ग्रैक्षिणः ।

गोष्ठीतैकीगोमतीशूरसेनवाहीकात् ॥३।१।२०॥ गोष्ठी तैकी गोमती शूरसेन वाहीक इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । गौष्ठः । तैकः । गौमतः । शौरसेनः । वाहीकः । गोष्ठीतैकीभ्यां वाहीकग्रामलक्षणयोः ठञ्ञिठयोः कोपान्त्यलक्षणस्य च छस्य गोमतीशब्दादिलक्षणस्य वुञः[7] वाहीकशब्दाच्छस्यापवादोऽयम् ।

शकलादेर्वृद्धात् ॥३।१।२१॥ शकलादेर्वृद्धे यो यञ्प्रत्ययो विहितः तदन्तात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । छात्रवादः । शकलादि गर्गाद्यन्तर्गणः । शकलस्यापत्यं वृद्धं शाकल्यः, तस्य छात्राः शाकलाः । काण्वाः । वामरथाः । गौतक्षाः । वृद्धादिति किम् ? शकला देवता अस्य शाकलः, तस्येदं शाकलीयकम्[9] । उत्तरार्थं च वृद्धग्रहणम् ।

इञः ॥३।१।२२॥ वृद्धे य इञ् विहितस्तदन्तात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । छात्रवादः । दक्षस्यापत्यं वृद्धं दाक्षिः । तस्य छात्रा दाक्षाः । प्लाक्षाः । माहकाः । वाल्मीकाः । वृद्धादिति किम् ? सुतङ्गमेन निर्वृत्तः सौतङ्गमिः, तत्र जातो भवो वा सौतङ्गमीयकः । औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः । तस्य छात्रा औपगवीयाः । चाकृवर्मणस्य छात्राः चाकृवर्मणाः इत्यत्र पैलादिपाठेन क्वचित् लुग् भवति क्वचित् श्रुतिर्भवति तथापि इञ्वृद्धे प्रत्ययः भवति ।

न द्व्यचः प्राग्भरतेषु ॥३।१।२३॥ यद् द्व्यच्कमिञन्तं प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वृद्धे वर्तते तस्मादञ् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । प्राचु–चैकीयाः[10] । पौष्पीयाः[11] । भरतेषु–कौशीयाः । वासीयाः । द्व्यच इति किम् ? पान्नागारः । मान्थरफणाः । प्राग्भरतेष्विति किम् ? दाक्षाः । प्लाक्षाः । प्राग्ग्रहणेन भरतग्रहणं नेति भरतग्रहणम् ।

---

१. -न्यान्ताग्र॰ क॰ म॰ । २. इदमेव क॰ म॰ । ३. सुमागधकः क॰ म॰ । ४. सर्वमागधकः क॰ म॰ । ५. अर्धमागधकः क॰ म॰ । ६. पूर्वमागधकः क॰ म॰ । ७. जः शूरसेनाद्वाहीकाद्वुञः वाही—क॰ म॰ । ८. लादिर्गणे—क॰ म॰ । ९. –शाकलीयम् क॰ म॰ । १०. चैङ्कायाः म॰ । चिङ्कस्यापत्यमत इञ् म॰ टि॰ । ११. पौष्पीयाः क॰ म॰ ।

भवतष्ठण्छस् ॥३।१।२४॥ भवत् इत्येतस्मात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण् छस् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । छापवादः । भवतो भवत्या वा इदं भावत्कम् । भावत्की । भवदीयम् । सकारः सिद्वतीति पदत्वार्थः । लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणाद् सर्वादिरूपस्य भवतः[1] । भावतः ।

जनपरराज्ञोऽकञ्छः ॥३।१।२५॥ जन पर राजन् इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽकञ्छप्रत्ययो भवति । जनकीयम् । परकीयम् । राजकीयम् । अकारः पुम्भावार्थः[2] । राज्ञ्याः इदं राजकीयम् । छे हि पुम्भावो न स्यात् । इह केचित् स्व-देव-ग्रहणमपीच्छन्ति । स्वकीयम् । देवकीयम् ।

दोश्छः ॥३।१।२६॥ दुसंज्ञकात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छप्रत्ययो भवति । देवदत्तीयः । जिनदत्तीयः । तदीयः । यदीयः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः[3] ।

उष्णादिभ्यः कालात् ॥३।१।२७॥ उष्णादिभ्यः परो यः कालशब्दस्तदन्तात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छ-प्रत्ययो भवति । उष्णकालीयम् । शीतकालीयम् । उष्णादयः शिष्टप्रयोगगम्याः ।

व्यादिभ्यष्ठण्णिकौ ॥३।१।२८॥ वि इत्येवमादिभ्यः परो यः कालशब्दस्तदन्तात् ठण् णिक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे । इकारः उच्चारणार्थः । णकार एकोभयत्रापि[4] विशेषोऽनुबन्धः । तत्र स्त्रियां विशेषः । वैकालिकः । वैकालिकी । वैकालिका । आनुकालिकी । आनुकालिका । ऐदंकालिकी । ऐदंकालिका । चौभकालिकी । चौमकालिका । आपत्कालिकी । आपत्कालिका । कै (कौ) पकालिकी । कै-(कौ) पकालिका । कौधकालिकी । कौधकालिका । और्ध्वकालिकी[5] । और्ध्वकालिका । पौर्वकालिकी । पौर्वकालिका । व्यादयः प्रयोगगम्याः ।

काश्यादिवाहीकग्रामात् ॥३।१।२९॥ दोरिति वर्तते । काशि एवमादिभ्यो वाहीकदेशग्रामवाचि-भ्यश्च दुसंज्ञेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्णिकौ प्रत्ययौ भवतः । वचनभेदाद् यथासंख्याभावः[6] । काशिकः । काशिकी । काशिका । चैदिकः[7] । चैदिकी । चैदिका । वाहीकग्रामेभ्यः—कारन्तयिकः । कारन्तयिकी । कारन्तयिका । शाकलिकः । शाकलिकी । शाकलिका । मान्थनिकः[8] । मान्थनिकी । मान्थनिका । आरात्कः । आरात्की । आरात्का । कास्तिरिकः । कास्तिरिकी । कास्तिरिका । सैपुरिकः । सैपुरिकी । सैपुरिका । स्कौनगरिकः । स्कौनगरिकी । स्कौनगरिका । नापिका[9] । वास्तुकः । वातानप्रस्थकः । नान्दीपुरकः[10] । कौकुटी वहकः । राशकल्पकः । इति परत्वाद्वुञ्घुणौ[11] । सौमुकीय इत्यत्र छोऽपवादः । कथं मौञ्जीयम् ? मौञ्जं नाम वाहीकावधिरन्यदीयो न वाहीकग्रामः । दश द्वादश वा ग्रामा विशिष्टसन्निवेशायस्थाना मौञ्जनामन् (क) ग्रामः राष्ट्रं चेत्येके[12] । दोरिति किम् ? देवदत्तं[13] वाहीकग्रामः—तत्र जातः दैवदत्तः । देवदत्तशब्दस्य काश्यादिषु पाठः प्राग्देशार्थः । तत्र हि दुसंज्ञा भवति । ये तु काश्यादिषु[14] त एव तेषां पाठसामर्थ्याद् भवति काशिशब्दश्चेदि-साहचर्याच्च[15] न पदे वर्तमान इति[16] न इमौ प्रत्ययावुत्पादयति । अन्यत्र काशीयाः छात्राः । एवं देवदत्तीयाः । नाम दुरिति व्यवस्थितविभाषा । ठण्णिकावीनरीत्येके[17] हिरण्यकर्णोति[18] केषाञ्चिदेतावती प्रकृतिः । हैरण्य-[19] करणिकी । हैरण्यकरणिकः । हैरण्यकरणिका । अपरे[20] हिरण्येति प्रकृतिः । करणेति[21] प्रत्ययार्थविशेषणम् । हैरण्यकः । हैरण्यकी[22] । हैरण्यका । पत्त्रादिकरणमुच्यते (?) थादि, चेदि[23], देवदत्त[24], सांपति[25], शांवाह,

1. अणेव म० टि० । 2. जातेश्च ण्यादिति पुम्भावः म० टि० । 3. भोजकटीयः क० म० । 4. भयत्रापि विदं क० म० । 5. ऊर्ध्वकालिकी । ऊर्ध्वकालिका । क० म० । 6. याथासङ्ख्याभावः क० म० । 7. चैदिकः । चैदिकी । चैदिका । क० म० । 8. मान्दविकः । मान्दविकी । मान्दविका क० म० । 9. नापिता क० म० । 10. नान्दीपुरकः क० म० । 11. वुञौ क० म० । 12. मौञ्जं नाम नाम्नी ग्रामस्य ग्रामो राष्ट्रं क० म० । 13. -दत्तं नाम वाही—क० म० । 14. -दिष्वेव ए—क० म० । 15. पञ्जिनपदे वर्त्त—क० म० । 16. इमा क० म० । 17. -योर्नास्तीत्येके क० म० । 18. हिरण्यकर्णेति क० म० । 19. हैरण्यकरणी क० म० । 20. अपरेषाम् क० म० । 21. करण इति क० म० । 22. हैरण्यिकी । हैरण्यिका म० । 23. चेदि क० म० । 24. देवदत्त क० म० । 25. सांयाति क० म० ।

अच्युत, मोदन, श्व, कुलाल, हस्तिकर्ष्वाके[1] नाम, (?) हिरण्यकरण, अरिन्दम, सर्वमित्र[2], सिन्धुमित्र, दासमित्र[3], छागमित्र, वायावतान[4], सौवायन, सारङ्गि, युवराज, उपराज, देवराज इति कादयादिः।

वोशीनरग्रामात् ॥३।१।३०॥ उशीनरेषु जनपदेषु यो ग्रामो दुसंज्ञस्तस्मात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्ञिठौ प्रत्ययौ[5] भवतः। आह्वाजालिकः। आह्वाजालिकी। आह्वाजालिका। आह्वाजालीयाः। सौदर्शनिकः। सौदर्शनिकी। सौदर्शनिका। सौदर्शनीयः।

वृजिमद्राद्देशात्कः ॥३।१।३१॥ वृजिमद्रशब्दाभ्यां देशवाचिभ्यां प्राग्जितीये कृताद्यर्थे कप्रत्ययो भवति। राष्ट्रवुञोऽपवादः[6]। वृजिकः। मद्रकः। सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य प्रत्ययो भवति। तत्र मद्राद्दिक्पूर्वपदात् मद्रादञित्यञ्विहितः। शेषपूर्वपदादयं भवति। सुमद्रकः। सर्वमद्रकः। अर्धमद्रकः। देशादिति किम्? मनुष्यवृत्ते:। वार्जः। माद्रः।

ओष्ठण् ॥३।१।३२। उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। अणपवादः। परत्वाच्छठण्णिठञानपि बाधते। शबरजम्बू—शाबरजाम्बुकः। निषादकर्षु—नैषादकर्षुकः। दाक्षिकर्षु—दाक्षिकर्षुकः। प्लाक्षिकर्षु—प्लाक्षिकर्षुकः। नापितवास्तु वाहीकग्रामः। तत्र भवः नापितवास्तुकः। यः प्राग्ग्रामस्तस्मादुत्तरेण भवति। आवीतगायकः। कैहूवकः। इति परत्वाद्वुञ्, ऐक्ष्वाक इत्यण्। ओरिति किम्? दैवदत्तः। देशादिति किम्? पटोश्छात्राः पाटवाः। ठण्ग्रहणं णिठनिवृत्त्यर्थम्।

दोरेव प्राचः ॥ ३।१।३३ ॥ शरावत्या[10] नद्याः प्राच्यां दिशि देशः प्राग्देशः। तद्वाचिन उवर्णान्ताद्दुसंज्ञकादेव प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। आढकजम्बू—आढकजम्बुकः। नापितवास्तु—नापितवास्तुकः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं वचनम्। इह न भवति, मल्लवास्तु प्राग्ग्रामः, तत्र जातः[11] माल्लवास्तवः। एवकार इष्टनियमार्थः, दोः प्राचः एवेति मा भूत्।

ईदोपान्त्याद्वुञ् ॥३।१।३४॥ दोर्देशादिति वर्तते। प्राच इति च। [12]ईकारादेकान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो दुसंज्ञकाद्वुञ् प्रत्ययो भवति। काकन्दी—काकन्दकः। माकन्दी—माकन्दकः। रोपान्त्यात्—पाटलिपुत्रकः। ऐकचक्रकः। प्राच इति किम्? दात्तामित्रीयम्।

प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वनः ॥३।१।३५॥ दोर्देशादिति वर्तते। प्रस्थ पुर वाह (?) इत्येवमन्ताद् यकारोपान्त्याद्धन्ववाचिनश्च देशवाचिनो दुसंज्ञात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति। धन्वेति मरुदेश उच्यते। प्रस्थान्तात्—मालाप्रस्थकः। शाणी[13]प्रस्थकः। माकिमप्रस्थकः। पुरान्तात्—कान्तीपुरकः हालिङ्गपुरकः[14]। वहान्तात्—पैलुवहकः। फाल्गुनीवहकः। कौक्कुटीवहकः। योपान्त्यात्-साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः। [15]माणिकण्यकः। [16]आश्वीतमायकः। धन्वनः—पारेधन्वकः। आपारेधन्वकः। ऐरावतकः। पुरग्रहणमप्रागर्थं प्राचो हि रोपान्त्यादित्येव सिद्धम्।

राष्ट्रेभ्यः ॥३।१।३६॥ राष्ट्रेभ्यो देशेभ्यो दुसंज्ञकेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति। आभिसारकः। आदर्शकः। औपुष्टकः। श्यामायनकः। बहुवचनं[17] प्रकृतिबहुत्वं द्योतयदपवादविषयेऽपि प्रापणार्थम्। [18]अभिसारागर्तकः। अत्र गर्तोत्तरपदलक्षणः छः प्राप्नोति। राष्ट्रसमुदायो न राष्ट्रग्रहणेन गृह्यते इतीह न भवति। काशिकोशलीयाः।

---

१. हस्तिकर्षाके नाम क० म०। २. सममित्र क० म०। ३. छागमित्र क० म०। ४. शौवावतान क० म०। ५. -यौ वा भव—क० म०। ६. -ष्ट्रवुञोऽप—क० म०। ७. -कर्षुं क० म०। ८. कर्षु: क० म०। ९. -कर्षु: क० म०। १०. -शरावत्याः क० म०। ११. मल्लवाः क० म०। १२. इकारान्तादेकोपान्त्याच्च क० म०। १३. शौणाप्रस्थकः क० म०। १४. -कः। नान्दीपुरकः क० म०। १५. -कः। दासरूप्यकः। आ—क० म०। १६. आवीतमाणवकः क० म०। १७. वुञ्प्रकृति क० म०। १८. आभिसारकः क० म०।

बहुविषयेभ्यः ॥३।१।३७॥ दोरिति निवृत्तम्। अतः परं सामान्येन विधानम्। राष्ट्रेभ्यो देशेभ्यो बहुविषयेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति। अणाद्यपवादः। अङ्गेषु जातः आङ्गकः। वङ्गेषु वाङ्गकः। दार्वेषु दार्वकः। काम्बलेषु काम्बलकः। जिह्मेषु [1]जैह्मकः। अजमीढेषु आजमीढकः। अजक्रन्देषु आजक्रन्दकः। कालञ्जरेषु कालञ्जरकः। वैकुलिशेषु वैकुलिशकः। विषयग्रहणमन्यत्र भावार्थम्। वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः। तत्र जातो वार्तनः। बहुवचनमपवादविषयेऽपि प्रापणार्थम्। त्रैगर्तकः। तदर्थं वचनम्। दोस्तु पूर्वेणैव सिद्धम्।

धूमादिकच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् ॥३।१।३८॥ देशादित्येव वर्तते। धूमादिभ्यः कच्छ अग्नि वक्त्र वर्त इत्येतदुत्तरपदेभ्यश्च देशवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति। अणाद्यपवादः। धौमकः। पाण्डकः। कच्छ—भारुकच्छकः। पैप्पलकच्छकः। अग्नि—काण्डाग्नकः। वैभुजाग्नकः। वक्त्र—ऐन्दुवक्त्रकः[2]। वर्त—बाहुलवर्तकः। पाक्रिवर्तकः। उत्तरपदग्रहणं बहुपूर्वार्थम्। ईषदसमाप्तः कच्छः बहुकच्छो देशः। ततो वुञ् न भवति। धूम, [3]षण्ड, [4]शशादन, आर्जुनाव, दण्डायनस्थली, मानकस्थली, घोषस्थली, राजगृह, सत्रासाह[5], मद्रकुल, अञ्जकुल, द्व्याहाव, [6]त्र्याहाव, [7]संस्फीय, बर्बर, गर्त, वर्च्य[8], विनाय, हिमकान्त, विदेह, आनर्त, माथुर, पारेय, घोष, पल्ल, वणीय, [9]वल्ली, आराज्ञी, धार्तराज्ञी, अवया, तीर्थ, कुक्षी, अनरीय[10], अमण, उज्जयिनी, दक्षिणापथ[11], साकेत इति धूमादिः। दण्डायनस्थलीत्यादीनामिकारान्तानां पाठोऽप्रागर्थः। विदेहानर्तयो राष्ट्रे वुञ् सिद्धः सामर्थ्याद्देशार्थः पाठः। विदेहानामानर्तानां च क्षत्रियाणां स्वं वैदेहकम्, आनर्तकम्। पारं याचेपात्पाद वुञ् सिद्ध आदेशार्थः पाठः। परेरपत्यं पारेयस्तस्य स्वं पारेयकम्।

सौवीरेषु [12]कुलात् ॥३।१।३९॥ सौवीरदेशवाचिनः [13]कुलशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति। कौलकः सौवीरेषु। कौलोऽन्यत्र।

समुद्रान्नृनावोः ॥३।१।४०॥ समुद्रशब्दाद्देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति स चेन्मनुष्यो नौर्वा भवति। सामुद्रको मनुष्यः। सामुद्रिका नौः। नृनावोरिति किम्? सामुद्रं लवणम्।

नगरात् कुत्सादाक्ष्ये ॥३।१।४१॥ नगरशब्दाद् देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति प्रत्ययार्थस्य कुत्सायां दाक्ष्ये नैपुण्ये च गम्यमाने। केनायं मुषितः? इह नगरे मनुष्येण स भाव्यते। एतन्नागरके चौरा[14] हि नागरका भवन्ति। केनेदं चित्रं लिखितम्? इह नगरे मनुष्येण स भाव्यते। एतन्नागरका दक्षा हि नागरका भवन्ति। कुत्सादाक्ष्य इति किम्? नागरः पुरुषः। नाम्नस्तु कन्यादिपाठाड् ढकञ् प्रत्युदाहर्तव्यः। नागरेयकः।

पथ्यध्यायन्यायविहारनृनेभेऽरण्यात् ॥३।१।४२॥ अरण्यशब्दाद्देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे पथ्याद्युपाधौ वुञ्प्रत्ययो भवति। पथि—आरण्यकः पन्थाः। अध्याये—आरण्यकोऽध्यायः। न्याये—आरण्यको न्यायः। विहारे—आरण्यको विहारः। नरि—आरण्यको ना। इभे—आरण्यको हस्ती। पथ्यादाविति किम्? आरण्याः सुमनसः। आरण्या ओषधयः।

गोमये वा ॥३।१।४३॥ अरण्यशब्दाद्देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति वा स चेद् गोमयो भवति। आरण्यका गोमयाः। आरण्या गोमयाः। हस्तिजातौ आरण्यः हस्तिनोऽन्यत्रापरे प्रयोगमिच्छन्ति।

---

1. जैह्मवः क० म०। 2. -वक्त्रकः। नैन्दुवक्त्रकः। क० म०। 3. षण्ड क० म०। 4. शशादन क० म०। 5. -ह। मक्षालि। मद्र—क० म०। 6. त्र्याहाव क० म०। 7. संस्फीया। बर्बर। क० म०। 8. -र्च्य शकुन्ति। त्रिनाप। हि—क० म०। 9. पल्ली क० म०। 10. अनरीप क० म०। 11. दक्षिणापथ क० म०। 12. कूलात् क० म०। 13. कूलशब्दात् क० म०। 14. चौरा क० म०।

कुरुयुगन्धरात् ॥३।१।४४॥ कुरुयुगन्धरशब्दाभ्यां देशवाचिभ्यां प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति वा । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः । कुरुयुगन्धरौ राष्ट्रशब्दौ बहुविषयौ । तत्र युगन्धरादिति राष्ट्रवुञ् विकल्पः । कुरोस्तु कच्छादिषु पाठादयं विकल्प्यते । उत्तरो वुञ्[1] मनुष्यतत्स्थयो नित्यः । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्य हसितम् ।

साल्वाद् गोयवाग्वपत्तौ ॥३।१।४५॥ साल्वशब्दाद्देशवाचिनः गवि यवाग्वामपत्तावपदातौ च मनुष्ये[2] कृताद्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । साल्वको गौः । साल्वका[3] यवागूः । साल्वको मनुष्यः । गोयवाग्वपत्ताविति किम् ? साल्वा व्रीहयः । साल्वः पत्तिः । राष्ट्रेभ्यो वुञ् कच्छादिपाठादणापोद्यते[4] । गोयवागूग्रहणं विध्यर्थम् । अपत्तिग्रहणं नरि नियमार्थम् । नृनृस्थयोर्ह्युत्तरेण सिद्ध एव वुञ् । एवं च गोयवाग्वोरपत्तौ मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वकः । अन्यत्र साल्व इति स्थितम् । अयं च विभागः साल्वादवोरपि विज्ञेयः । अन्यथा हि गवादिभ्योऽन्यत्र यदि साल्वः साल्वकमित्युभयमिष्टं स्यात् गणे सूत्रे च[5] पाठोऽनर्थकः सूत्र एव[6] द्रुरसत्व उपादेयः स्यात् । अपत्तीति कच्छादेर्नृनृस्थे इत्युपात्तं नृनृस्थं परिग्राहिष्यते न नृमात्रं[7] कच्छादेश्च नृनृस्थ इति वा चशब्दः करिष्यते इति नृस्थे स्पष्टत्वं न भविष्यति ।

कच्छादेर्नृनृस्थे ॥३।१।४६॥ कच्छ इत्येवमादिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे नरि मनुष्ये नृस्थे मनुष्यस्थे च वुञ्प्रत्ययो भवति । काच्छको मनुष्यः, काच्छकमस्य हसितम् । स्मितमीक्षितं स्थितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं स्मितमीक्षितम् । सैन्धविका चूडा[8] । कच्छ, सिन्धु, वर्ण[9], मधुमत्, कम्बोज[10], साल्व, कुरु, अनुषण्ड[11], कश्मीर, विजाप[12], अजवाह, कुलूतरङ्कु[13] इति कच्छादिः । कच्छादौ ये बहुविषया राष्ट्रशब्दास्तेभ्यो वुञि तदपवादे उत्तरेऽणि तदपवादोऽयं वुञ् । वर्णसिन्धुभ्यामीयणि कुरोर्विकल्पे विशेषणस्य कोपान्त्याणि कच्छस्योत्सर्गिकाणि अपरे कच्छमपि बहुविषयराष्ट्रमाहुः ।

कोपान्त्याच्चाण् ॥३।१।४७॥ देशादित्येव वर्तते न नृनृस्थ इति । कोपान्त्यात् कच्छादेश्च देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । ठञ्वुञोरपवादः । कोपान्त्यात्—ऋषिका जनपदः, तत्र जातः आर्षिकः । माहिषिकः । आश्मकः । ऐक्ष्वाकः । कच्छादेः—काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः[14] । अथाण्ग्रहणं किमर्थम् ? योऽन्येन बाधितो न प्राप्नोति तदर्थमिदं स्यात् । स चाणेव न चेदं वुञर्थम् । तथा हि[15] वुञ्विधानमनर्थकं स्यात् । नैतद्[16] स्वयमप्यण्ग्रहणे इक्ष्वाकोरण् स्यात् । स हि ततो राष्ट्रवुञा बाधितः ।

पृथिवीमध्यान्निवासान्मध्यमश्चास्य चरणे ॥३।१।४८॥ पृथिवीमध्याद्देशान्निवासीभू[17]ताच्चरणे निवस्तरि प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । मध्यम[18] इत्यस्य पृथिवीमध्यशब्दस्यादेशः । पृथिवीमध्यं निवासोऽस्य चरक[19]स्य माध्यमः चरकः[20] । अयं प्राच्याः । अयं उदीच्याः । अयो मध्यमाः । निवासादिति किम् ? पृथिवीमध्यादागतं मध्यमीयं चरणम् । [21]पृथिवीमध्यं निवासोऽस्य देवदत्तस्य मध्यमीयो देवदत्तः । सन्निवासादस्योत्पत्तेरिदं कर्तव्यमिह क्रियते उत्तरार्थम् ।

छः ॥३।१।४९॥ पृथिवीमध्यान्मध्यमश्चास्येति वर्तते न चरणे निवासादिति । पृथिवीमध्याद्देशात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छप्रत्ययो भवति । मध्यमश्चास्यादेशः । पृथिवीमध्ये जातो भवो वा पृथिव्यां[22] मध्यमीयः ।

गहादिगर्तोत्तरपदेभ्यः ॥३।१।५०॥ देशादिति वर्तते । तद्गहादीनां यथासम्भवं विशेषणम् ।

१. नृनृस्थ—क० म० । २. कृताद्यर्थे क० म० । ३. साल्विका जवागूः, क० म० । ४. –णापोद्यते क० म० । ५. च साल्वपाठो—क० म० । ६. –वाद्रुरस—क० म० । ७. नृमात्रं क० म० । ८. चूला क० म० । ९. वर्णु क० म० । १०. कम्बोज क० म० । ११. अनूषण्ड क० म० । १२. विजापक क० म० । १३. कुलूतरङ्कु क० म० । १४. वार्णवः क० म० । १५. हि पूर्वकं वु—क० म० । १६. नैतदस्य– क० म० । १७. निवासभूता—क० म० । १८. मध्यमश्चास्य क० म० । १९. चरणस्य म० । २०. चरणः म० । २१. –यम् । चरण इति किम् ? पृथि—क० म० । २२. वा मध्यमीयः क० म० ।

गहादिभ्यो यथायोगं देशवाचिभ्यो गर्तोत्तरपदेभ्यश्च देशवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छप्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । गहीयः । अन्तःस्थीयः । गर्तोत्तरपदात्—श्वाविद्गर्तीयः । वृकगर्तीयः । रोहिद्गर्तीयः । शृगालगर्तीयः । अभिसारगर्तीयः[1] । श्रीगर्तक इति वृञ् बहुवचनाद्भवति । गह, अन्तःस्थ[2], सम, विषम, उत्तम, अङ्ग, मगध, शुक्लपक्ष, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, समानशाख, एकग्राम, एकवृक्ष, एकपलाश, इष्वग्र, दन्ताग्र, इष्वनीक, अवस्यन्द, कामप्रस्थ, खाडायनी, कारेरणी, आचेरणी, शैशिरी, शौङ्गी, आसुरी, आहिंसी[3], आमित्री, व्याडि[4], भौजी, आढ्यश्वी[5], आश्वत्थी, औद्गाहमानी, औपबिन्दवी, आग्निशर्मी, देवशर्मी, श्रौति, आराटकी[6], वाल्मीकि, क्षेमवृद्धी, उत्तर, अन्तर, मुखतस्, पार्श्वतस्, एकतस्—इति गहादयः । गहादिराकृतिगणः । तेन मध्यीयः, हंसीय इत्यादि सिद्धं भवति ।

दोः कन्थाफलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदकखोपान्त्यात् ॥३।१।५१॥ कन्था फलद नगर ग्राम ह्रद इत्येवमुत्तरपदात् ककारोपान्त्यात् खकारोपान्त्याच्च दुसंज्ञकाद्देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छप्रत्ययो भवति । ठञिणठादेरपवादः । दाक्षीकन्थीयः[7] । दाक्षीफलदीयः । माहकीफलदीयः । दाक्षीनगरीयः । माहकीनगरीयः । दाक्षीग्रामीयः । माहकीग्रामीयः । दाक्षीह्रदीयः । माहकीह्रदीयः । कोपान्त्यात्—आरोहणकीयः । द्रौघणकीयः[8] । आष्टकीयः । आह्लणकीयः । आलाकीयः[9] । आश्वत्थकीयः । शाल्मलीकीयः । सौसुकीयः । खोपान्त्यात्—कौटिशिखीयः[10] । मादिशिखीयः । आयोमुखीयः[11] । दोरिति किम् ? आपिकः । माहपिकः ।

कटादेः प्राचः ॥३।१।५२॥ प्राग्देशवाचिनः कटादेः कटपूर्वपदशब्दरूपात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कटनगरीयः । कटग्रामीयः । कटघोषीयः । कटपल्वलीयः ।

पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् ॥३।१।५३॥ पर्ण कृकण इत्येताभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छप्रत्ययो भवति । पर्णीयः । कृकणीयः । भारद्वाजादिति किम् ? पार्णः । कार्कणः ।

पर्वतान्नरे ॥३।१।५४॥ पर्वत[12] इति शब्दाद्देशवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे नरे मनुष्ये छप्रत्ययो भवति । विकल्पापवादः । पर्वतीयो मनुष्यः । पर्वतीयो राजा ।

वा ॥३।१।५५॥ पर्वतादिति वर्तते । नरे इति पर्वतात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छप्रत्ययो भवति वा । पर्वतीयमुदकम् । पार्वतमुदकम् । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि ।

वेणुकादिभ्यश्छण् ॥३।१।५६॥ वेणुक इत्येवमादिभ्यः यथायोगं देशवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे छण्प्रत्ययो भवति । वैणुकीयः । वैत्रकीयः । औत्तरपदीयः । प्रास्थीयः । माध्यमकीयः ।

युष्मदस्मदोऽञ्खञौ यावकञ्चैकस्मिंस्तवकममकम् ॥३।१।५७॥ देशादिति निवृत्तम् । युष्मद् अस्मद् इत्येताभ्यां प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽञ् खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो वा तत्सन्नियोगे च तयोर्युष्माकास्माकावादेशौ भवतः । यदा तु तौ युष्मदस्मदौ एकस्मिन्नेकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तेते तदा तयोर्यथासङ्ख्यं तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतः । प्रत्यययोर्यथासङ्ख्यं नास्ति वचनभेदात् । यौष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । एकस्मिन्—तावकः । मामकः । तावकीनः । मामकीनः । पक्षे छोऽपि । युष्मदीयः । अस्मदीयः । त्वदीयः । मदीयः ।

यो ऽर्घात् ॥३।१।५८॥ अर्घशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे यो भवति । अर्घ्यम् ।

सादेष्टण् ॥३।१।५९॥ सादेः सपूर्वादर्घशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे टण्प्रत्ययो भवति । पौर्वार्धिकः । वैजयार्धिकः । आग्नेयार्धिकः । सौगमार्धिकः । क्षेमार्धिकः ।

---

१. आभिसारगर्तकः क० म० । २. अन्तःस्था क० म० । ३. आहिंसी क० म० । ४. व्याडि म० । ५. आढ्यश्वी क० म० । ६. आरा । टकी क० म० । ७. -यः । माहकीकन्थीयः क० म० । ८. द्रौघणकीयः क० म० । ९. आलाकीयः क० म० । १०. कौटिशिखीयः । मादिशिखियः क० म० । ११. आयोमुखीयः क० म० । १२. तत्शब्दात्— क० म० ।

दिगादेस्तौ ॥३।१।६०॥ दिगादेरर्द्धात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे तौ यठणौ प्रत्ययौ भवतः । ठणोऽपवादः । पूर्वार्द्ध्यम् । पौर्वार्द्धिकम् । दक्षिणार्द्ध्यम् । दाक्षिणार्द्धिकम् । पश्चार्द्ध्यम् । पाश्चार्द्धिकम् ।

ग्रामराष्ट्रस्याणठणौ ॥३।१।६१॥ ग्रामस्य राष्ट्रस्य च यदर्द्धं[1] तदेकदेशवाची योऽर्द्धशब्दस्तदन्तात् दिक्पूर्वात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अण् ठण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । यठणोरपवादः । ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा—पौर्वार्द्धः । पौर्वार्द्धिकः । दाक्षिणार्द्धः । दाक्षिणार्द्धिकः ।

परावराधमोत्तमादेर्यः ॥३।१।६२॥ पर अवर अधम उत्तम इत्येवंपूर्वादर्द्धान्तात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे यप्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । परार्द्ध्यम् । अवरार्द्ध्यम् । अधमार्द्ध्यम् । उत्तमार्द्ध्यम् । परावरयोर्दिक्शब्दत्वेऽपि परत्वादयमेव । आदिग्रहणं किम् ? परावराधमोत्तमानामेव प्रकृतित्वं विज्ञायते[2] ।

अन्तावोऽधसोऽमः ॥३।१।६३॥ अन्त अवम् अधम् इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽमप्रत्ययो भवति । अन्तमः । अवमः । अधमः । अकारादित्वमवमधमयोरन्त्यस्वरादिलुगर्थम् ।

समानादिलोकोत्तरपदाध्यात्मादिभ्यष्ठण् ॥३।१।६४॥ समानशब्दादवयवेभ्यः लोकोत्तरपदेभ्यः अध्यात्मादिभ्यश्च यथायोगं कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । समानग्रामे कृतो भवो वा सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः[3] । इह लोके कृतो भवो वा ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । सार्वलौकिकः । अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । सामाजिकम्[4] । ऐहिकम् । आमुत्रिकम् । और्ध्वमौहूर्तिकम् । अध्यात्मादयः प्रयोगगम्याः ।

ऊर्ध्वाद्दमदेहान्मक् चोर्ध्वस्यैकेषाम् ॥३।१।६५॥ ऊर्ध्वशब्दात्परौ यौ दमदेहौ तदन्तात्प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । अस्य चोर्ध्वस्य[5] एकेषामाचार्याणां मगागमो भवति । और्ध्वदमिकः । और्ध्वदेहिकः[6] । और्ध्वन्दमिकः । और्ध्वन्देहिकः ।

वर्षाकालेभ्यः ॥३।१।६६॥ वर्षाशब्दात् कालविशेषवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । अणपवादः । देशत्वमपि परत्वाद्बाधते । वार्षिकः । ऋतोर्णत्रप्रत्ययः[7] । तदवयवादेरपि वेदितव्यः । पूर्ववार्षिकः[8] । एवमुत्तरत्रापि । कालेभ्यः—मासिकः । अर्धमासिकः । निशासहचरितमध्ययनं निशा । प्रदोषसहचरितं प्रदोषः । तत्र जातो[9] नैशः[10] । प्रादोषिकः । कदम्बपुष्पसहचरितः[11] कदम्बपुष्पम् । व्रीहिपलालसहचरितः व्रीहिपलालम् । तत्र देयमृणं कादम्बपुष्पिकम् । व्रैहिपलालिकम् । वर्षाग्रहणमृत्वणबाधनार्थम् । सन्ध्यादिभ्योऽणविधानात् कालविशेषवाचिभ्योऽयं विधिर्विज्ञायते तत्र बहुवचनं यथा कथञ्चित् कालवृत्तिभ्योऽपि प्रापणार्थम् ।

कालशब्दाच्च कालार्थादकालार्थाच्च कालतः । अकालादपि कालार्थात् कालेभ्य इति यो विधिः ॥

शरदः कर्मणि श्राद्धे ॥३।१।६७॥ शरच्छब्दात् कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे श्राद्धकर्मणि ठण्प्रत्ययो भवति । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं श्राद्धं कर्म । कर्मणीति किम् ? शारदः श्राद्धः । श्रद्धावान् इत्यर्थः । श्राद्ध इति किम् ? शारदं विरेचनम् ।

रोगातपे वा ॥३।१।६८॥ शरच्छब्दात् कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे रोगे आतपे ठण्प्रत्ययो भवति वा । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदो रोगः । शारदिक आतपः । शारद आतपः । रोगातप इति किम् ? शारदं दधि ।

निशाप्रदोषहेमन्तात् ॥३।१।६९॥ निशा प्रदोष हेमन्त इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अण्प्रत्ययो वा भवति । ठणपवादः । नैशिकः । नैशः । प्रादोषिकः । प्रादोषः । हैमन्तिकम् । हैमन्तम् ।

१. यदर्द्धं क० म० । २. विज्ञायेत क० म० । ३. सामानदेशिकः क० म० । ४. सामानिकम् क० म० । ५. चोर्ध्वशब्दस्यैके—क० म० । ६. -हिकः । अन्येषाम् । और्ध्व—क० म० । ७. -तोर्णिप्रत्यय- क० म० । ८. अंशादृतोरित्युत्तरपदवृद्धिः । इदमेव ज्ञापकम्, तदवयवादेरपि भवतीत्यस्य । क० म० टि० । ९. जातो क० म० । १०. नैशिकः क० म० । ११. -तः कालः कद—क० म० ।

लुकोऽणि ॥३।१।७०॥ हेमन्तशब्दस्य कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽणि तकारस्य लुग्[1] भवति। हैमनम्। हैमन्तम्। एवं द्वैरूप्यं भवति। त इति किम्? अन्त्यस्यैव लुग् विकल्पो मा भूत्। अणीति किम्? ठणि मा भूत्।

पुराणम् ॥३।१।७१॥ पुराणमिति पुराशब्दात्तनट्प्रत्ययपरतकारस्य वा लुग् निपात्यते। पुराणम्। पुरातनम्।

श्वसस्तट् च ॥३।१।७२॥ श्वस् इत्येतस्मात् कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे ठण्प्रत्ययो वा भवति तस्य च ठणस्तडागमः नित्यं भवति। एवमस्य त्रैरूप्यम्। शौवस्तिकः। श्वस्त्यः। श्वस्तनः।

पूर्वाह्णापराह्णात्तनट् ॥३।१।७३॥ पूर्वाह्ण[2] अपराह्ण इत्येताभ्यां कालवाचिभ्यां प्राग्जितीये कृताद्यर्थे तनट्प्रत्ययो भवति वा। पूर्वाह्णे जातो भवो वा पूर्वाह्णेतनः। अपराह्णेतनः[3]। पूर्वाह्णे[4] जयी। पूर्वाह्णतनः अपराह्णतनः। अत्रापि बहुलाधिकारात् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा नाप्लुग् भवति। इष्यते च पक्षे ठण्। पौर्वाह्णिकः। आपराह्णिकः। टकारो ङ्यर्थः। पूर्वाह्णेतनी। पूर्वाह्णतनी। अपराह्णेतनी। अपराह्णतनी।

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययात् ॥३।१।७४॥ योगविभागाद्वेति निवृत्तम्। सायं चिरं प्राह्णे प्रगे इत्येतेभ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे तनट्प्रत्ययो भवति नित्यम्। सायन्तनः। प्राह्णेतनः। प्रगेतनम्। अव्ययात्—दिवातनम्। दोषातनम्। नक्तन्तनम्। पुरस्तनम्। प्रातस्तनम्। प्राक्तनम्। सायमिति मकारान्तमव्ययं तस्याव्ययादित्येव सिद्धम्। सायशब्दस्येदं प्रत्ययसन्नियोगे(न) रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं मान्तत्वं निपात्यते। चिरमिति चिरशब्दस्य प्राह्णे प्रगे इत्येकारान्तत्वम्।

चिरपरुत्परारेस्त्नः[5] ॥३।१।७५॥ चिर परुत् परारि इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे त्नप्रत्ययो भवति। चिरत्नः। परुत्नः। परारित्नः। एवं चिरशब्दस्य पूर्वं तनट्, अयं च त्नः, इति द्वैरूप्यम्।

भर्तुसन्ध्यादेरण् ॥३।१।७६॥ भं नक्षत्रं तद्वाचिभ्यः ऋतुशब्देभ्यः सन्ध्यादिभ्यश्च कालवाचिभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति। ठणोऽपवादः। पुष्ये जातो भवो वा पौषः। तैषः। सौवातः। ऋतुभ्यः—ग्रैष्मः। शैशिरः। वासन्तः। सन्ध्यादेः—सान्ध्यः। सान्धिवेलः। आमावास्यः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्याशब्दादपि भवति। आमावस्यः। अणग्रहणं स्यात्पौर्णमासीत्यर्थं ठबाधनार्थं यथाविहितमित्युच्यमाने [illegible] प्राप्नोति। सन्ध्या, सन्धिवेला, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पञ्चदशी, पौर्णमासी, प्रतिपत्, शश्वत् इति सन्ध्यादिः। शश्वदित्यतः शाश्वतिकः इति ठणपि।

संवत्सरात्पर्वफले ॥३।१।७७॥ संवत्सरशब्दात् कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे पर्वणि फले चाऽण्प्रत्ययो भवति। सांवत्सरं पर्व। सांवत्सरं फलम्। पर्वफल इति किम्? सांवत्सरिको रोगः।

प्रावृष एण्यः ॥३।१।७८॥ प्रावृष इत्येतस्मात् कालवाचिनः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे एण्यप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः। एण्य इति मूर्धन्यो णकारोऽनिमित्तकः[6]। [illegible] प्रावृषेण्येति मूर्धन्यार्थः।

वर्णोऽन्वब्धिद्वीपात् ॥३।१।७९॥ कालाधिकारो निवृत्तः। अन्वब्धि अब्धेः समुद्रस्तस्य समीपे यो द्वीपस्तद्वाचिनो द्वीपशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे वर्णप्रत्ययो भवति। कच्छाद्यण्वुञोरपवादः। द्वैप्यम्। द्वैप्यो मनुष्यः। द्वैप्यकस्य हसितम्। अन्वब्धीति किम्? अनुनदि यो द्वीपस्तस्माद् द्वैपम्। द्वैपको मनुष्यः। द्वैपकस्य हसितम्।

पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ॥३।१।८०॥ पश्चात् आदि अन्त अग्र इत्येतेभ्यः प्राग्जितीये कृताद्यर्थे इमप्रत्ययो भवति। पश्चिमः। आदिमः। अन्तिमः। अग्रिमः।

१. लुग्वा भ—क० म०। २. पूर्वाह्णापरा—क० म०। ३. अपराह्ण क० म०। ४. पूर्वाह्णेजयी क० म०। ५. -रेत्नः क० म०। ६. निर्निमित्तकः क० म०।

मध्यान्मः ॥३।१।८१॥ मध्यशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे मप्रत्ययो भवति । मध्यमः ।

उत्कर्षापकर्षयोः ॥३।१।८२॥ उत्कर्षापकर्षयोरभावे वर्तमानान्मध्यशब्दात् प्राग्जितीये कृताद्यर्थे अ इत्ययं प्रत्ययो भवति । मापवादः । नात्युत्कृष्टो नापकृष्टो मध्यपरिमाणो मध्यो वैयाकरणः, मध्याः गुणाः, मध्या स्त्री । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यप्रमाणम् । मध्यं काष्ठम् । नातिस्थूलो नातिकृशो मध्यः कायः । मध्यमाऽवस्थायामौदर्विवक्षायां(छाया)मध्यस्याप्रकृत्यर्थः अवस्थाताप्रत्ययार्थ इति मः प्राप्नोतीति वचनम् ।

श्यामाजिनाच्चाल्लुक्[1] ॥३।१।८३॥ [2]श्यामान्तादजिनान्ताच्च परस्य प्राग्जितीये कृताद्यर्थे प्रत्ययस्य ल्लुग्भवति । अश्वत्थाम्नो[3] जातो गतो वा अश्वत्थामा । सिंहाजिनः । तोदलाजिनः । वृकाजिनः ।

ङेः कृतलब्धक्रीतसम्भूते ॥३।१।८४॥ अणादयो ढणादयश्च स्वविशेषसम्बन्धा अनुवर्तन्ते । ङेरिति सप्तम्यन्तात्कृते लब्धे क्रीते सम्भूते चार्थे यथायोगमणादयो ढणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । अवक्लृप्ति-राधारप्रमाणातिरिक्तप्रमाणता चाधेयस्य सम्भूतिः । स्रुघ्ने कृतः लब्धः क्रीतः सम्भूतो वा स्रौघ्नः । एवं माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः । पारीणः । ङेरिति किम् ? देवदत्तेन कृतः । कृतलब्धक्रीतसम्भूतिरिति किम् ? शयने शेते । आसने आस्ते ।

कुशले ॥३।१।८५॥ ङेरिति वर्तते । ङेरिति सप्तम्यन्तात् कुशलेऽर्थे[4] यथाविहितमणादयो ढणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्रुघ्ने कुशलः स्रौघ्नः । माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

पथोऽकः ॥३।१।८६॥ पथिन्शब्दात्तत्र कुशलेऽकप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पथि कुशलः पथकः ।

कोऽश्मादेः ॥३।१।८७॥ अश्मन् इत्येवमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः कुशलेऽर्थे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अश्मनि कुशलः अश्मकः । अशनिकः । आकर्षकः[5] । अश्मादयस्तद्विषयायां क्रियायां वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तत्र कुशलार्थयोगात्प्रत्ययान्तरकरणमिकारोकारान्तरार्थकम्[6] । अश्मन्, अशिमन्, आकर्ष, इषक, पिशाच, पिचण्ड, पाद, शकुनि, निचय, जय, नय, ह्लाद, ह्लाद इत्यश्मादिः ।

जाते ॥३।१।८८॥ ङेरिति सप्तम्यन्ताज्जातेऽर्थे यथाविहितमणादयो ढणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । माथुरः । नादेयः । पारीणः । राष्ट्रियः । ङेरिति किम् ? देवदत्ताज्जातः । जात इति किम् ? शयने शेते । आसने आस्ते ।

प्रावृष एण्यः ॥३।१।८९॥ प्रावृष् इत्येतस्मात्तत्र जाते एण्यप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषेण्यः ।

शरदो वुञ् नाम्नि ॥३।१।९०॥ शरद् इत्येतस्मात्तत्र जाते वुञ्प्रत्ययो भवति । ऋत्यणोऽपवादः । नाम्नि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्कस्यचिन्नाम सञ्ज्ञा भवति । [8]शारदा दर्भाः । शारदा मुद्गाः । दर्भविशेषाणां मुद्गविशेषाणां चैवं केषांचिन्नाम । का उत्तरार्थनिर्देशान्नाम्नीति केचिदपेक्षन्ते ।

सिन्ध्वपकरात्काणौ ॥३।१।९१॥ सिन्धु अपकर इत्येताभ्यां तत्र जातार्थे[9] नाम्नि क अण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । सिन्धोः कच्छादिपाठादणोऽपवादः । अपकरादौत्सर्गिकाणोः[10] नचाणोऽर्थाभावादकत्वं नास्ति । सिन्धौ जातः सिन्धुकः[11] । सैन्धवः । अपकरे जातः अपकरकः । आपकरः ।

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥३।१।९२॥ पूर्वाह्ण अपराह्ण आर्द्रा मूल प्रदोष अवस्कर इत्येतेभ्यस्तत्र जाते वुन्प्रत्ययो भवति । ठणादेरपवादः । नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये । पूर्वाह्णकः

---

१. नान्ताच्चल्लु—क० म० । २. –न्तादजि—क० म० । ३. अश्वत्थाम्नि क० म० । ४. कुशलेऽर्थे क० म० । ५. –कः । ह्सकः म० । ६. –न्तार्थम् म० । ७. अशनि म० । ८. शारदका दर्भाः शारदका मुद्गा म० । ९. जातेऽर्थे म० । १०. –र्गिकाणः म० । ११. सैन्धवः म० ।

अपराह्णकः । [1]अण्ठञ्तनटोरपवादः । आर्द्रकः । मूलकः । अत्र आणः । प्रदोषकः । अत्र ठणणोः । अवस्करकः । अत्रौत्सर्गिकाणः । नाम्नीति किम् ? अनाम्नि यथाप्राप्तं ठणादयो भवन्ति । ककारः सामान्यग्रहणार्थः । वुञ्[2]विधानमाद्विकेत्येवमर्थम् ।

पन्थकः ॥३।१।९३॥ पन्थक इति पथिन्शब्दस्य तत्र जाते वुच् प्रत्ययः पन्थादेशश्च नाम्नि निपात्यते । अणोऽपवादः । पथि जातः पन्थकः ।

चाश्चामावास्यायाः ॥३।१।९४॥ अमावास्या इत्येतस्मात्तत्र जातेऽर्थे नाम्नि विषये अकारो वुच्च प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते सन्ध्यादण् । अमावास्यः । अमावास्यकः । आमावास्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्याया अपि भवति[3] ।

श्रविष्ठाषाढाच्छण् च ॥३।१।९५॥ श्रविष्ठा आषाढा इत्येताभ्यां तत्र जातेऽर्थे नाम्नि विषये छण् चाऽकारश्च प्रत्ययौ भवतः । अणोऽपवादः । श्रविष्ठः । धनिष्ठः । तासु जातः [4]श्राविष्ठः । श्राविष्ठीयः । [5]आषाढयोर्जातः आषाढः । [6]आषाढीयः ।

फल्गुन्याष्टः ॥३।१।९६॥ फल्गुनीशब्दात्तत्र जातेऽर्थे नाम्नि विषये टप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । फल्गुन्योः जातः फल्गुनः । फल्गुनी स्त्री । टकारो ङ्यर्थः ।

पुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखाऽनुराधाबहुलास्वातेश्लुक् ॥३।१।९७॥ पुष्यार्थेभ्यः पुनर्वसु हस्त विशाखा अनुराधा बहुला स्वाति इत्येतेभ्यश्च परस्य आणस्तत्र जातेऽर्थे नाम्नि श्लुब्भवति । विकल्पापवादः । श्लुचि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । पुष्यार्थात्—पुष्ये जातः पुष्यः । तिष्यः । सिध्यः[7] । पुनर्वस्वोः—पुनर्वसुः । हस्ते—हस्तः । विशाखयोर्विशाखः । अनुराधासु अनुराधः । बहुलाः कृत्तिकास्तासु जातः बहुलः । स्वातौ—स्वातिः ।

चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम् ॥३।१।९८॥ चित्रा रेवती रोहिणी इत्येतेभ्यः परस्य आणः तत्र जातेऽर्थे स्त्रियां नाम्नि विषये श्लुब् भवति । चित्रायां जाता चित्रा माणविका । रेवत्यां । रेवती । रोहिण्यां रोहिणी । रेवतीरोहिणीति रोहिणीरेवत्योर्नक्षत्र इति ङ्प्रत्ययपाठात् श्लुचि स्त्रीप्रत्ययस्य लुग् न भवति । स्त्रियामिति किम् ? चैत्रः । रैवतः । रौहिणः ।

वाऽन्यवत्सशालात् ॥३।१।९९॥ श्रविष्ठादिभ्यो येऽन्ये नक्षत्रशब्दास्तेभ्यः परस्य आणः वत्सशालशब्दाच्च परस्यौत्सर्गिकाणः तत्र जातेऽर्थे नाम्नि विषये श्लुब्वा भवति । अभिजिति जातः अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुजि जातः अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषजि—शतभिषक् । शातभिषजः । कृत्तिकासु जातः[8] कृत्तिकः । कार्त्तिकः । मृगशिरसि—मृगशिराः । मार्गशीर्षः । वत्सशालात्—वत्सशाले वत्सशालायां वा जातः वत्सशालः । वात्सशालः ।

स्थानान्तगोशालखरशालात् ॥३।१।१००॥ स्थानशब्दान्ताद् गोशालात् खरशालाच्च[9] प्रत्ययस्य तत्र जातेऽर्थे नाम्नि नित्यं श्लुब् भवति । गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः । गोशालिभ्यो नित्यार्थः ।

[10]**सोदर्यसमानोदर्यौ** ॥३।१।१०१॥ [11]सोदर्य समानोदर्य इति तत्र जाते यप्रत्ययान्तौ निपात्येते । समानोदरे जातः [12]सोदर्यः । समानोदर्यः । पक्षे समानस्य भावः । निपातनादभिधेयव्यवस्था । नाम्नीत्यधिकाराच्च ।

---

1. अत्र म० । 2. वुञ् क० । 3. –ति । अमावस्यः । अमावस्यकः । आमावस्यः म० । 4. श्रविष्ठः श्राविष्ठीयः म० । 5. आषाढयो— म० । 6. अषाढः । आषाढीयः म० । 7. सिध्यः म० । 8. जातः इति नास्ति म० पुस्तके । 9. च परस्य प्रत्य— म० । 10. सौदर्य म० । 11. सौदर्य म० । 12. सौदर्य म० ।

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमाने ॥३।१।१०२॥ ङेरित्येव। सप्तम्यन्तात् कालविशेषवाचिनः साधौ पुष्प्यति पच्यमाने चार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। हेमन्ते साधुः हैमन्तः[1] प्रावारः। शैशिरमनुलेपनम्। वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यो लताः। ग्रैष्माः पाटलाः। शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः। ग्रैष्मा यवाः।

उप्ते ॥३।१।१०३॥ ङेरिति कालादिति च वर्तते। ङेरिति सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः उप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति। शरद्युप्ताः शारदा यवाः। हेमन्ते हैमन्ता[2] यवाः। ग्रीष्मे ग्रैष्माः शालयः। निदाघे–नैदाघाः शालयः। योगविभाग उत्तरार्थः।

आश्वयुज्या वुञ् ॥३।१।१०४॥ [3]आश्वयुजीशब्दात् सप्तम्यन्तादुप्तेऽर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति। ठणोऽपवादः। आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः। आश्विनीभिश्चन्द्रोपेताभिर्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी। अश्विनीपर्याय[4] अश्वयुक्शब्दः।

ग्रीष्मवसन्ताद्वा ॥३।१।१०५॥ ग्रीष्म वसन्त इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामुप्तेऽर्थे वुञ्प्रत्ययो वा[5] भवति। ऋत्वणोऽपवादः। ग्रैष्मकं सस्यम्। ग्रैष्मं सस्यम्। वासन्तकं सस्यम्। वासन्तं सस्यम्।

देयमृणे ॥३।१।१०६॥ ङेरिति कालादिति च वर्तते। सप्तम्यन्तात् कालवाचिनो देयेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। यत्तद्देयमृणं चेद् भवति। मासे देयमृणं मासिकमृणम्। अर्धमासिकम्। सांवत्सरिकम् ऋणम्। मासे गते देयमित्यर्थः। ऋण इति किम्? मासे देया भिक्षा। स्वातौ देयं स्वस्तिवाचनम्।

कलाप्यश्वत्थयवबुसोमाव्यासैषमसोऽकः ॥३।१।१०७॥ कलापिन् अश्वत्थ यवबुस उमाव्यास ऐषमस् इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यस्तत्र देये ऋणेऽकप्रत्ययो भवति। ठणाद्यपवादः। यस्मिन् काले मयूराः केदारा इक्षवो वा कलापिनो भवन्ति स कालस्तत्साहचर्यात् कलापी। तत्र देयमृणं कलापकम्। यस्मिन् कालेऽश्वत्था फलन्ति स कालोऽश्वत्थफलसहचरितोऽश्वत्थः[6]। तत्राश्वत्थकम्। यस्मिन् काले यवानां बुसं भवति स कालः यवबुसं तत्र यवबुसकम्। उमा व्यस्यन्ते विक्षिप्यन्ते यस्मिन्काले स काल उमाव्यासस्तत्र उमाव्यासकम्। ऐषमोऽस्मिन् संवत्सरे देयमृणमैषमकम्।

ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् ॥३।१।१०८॥ ग्रीष्म अवरसमा इत्येताभ्यां कालवाचिभ्यां तत्र देये ऋणे वुञ्प्रत्ययो भवति। अण्ठणोरपवादः। जित्त्वमाद्यच ऐजर्थम्। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम्। अवरसमायाम् आवरसमकम्।

संवत्सराग्रहायण्याष्ठण् च ॥३।१।१०९॥ संवत्सर आग्रहायणी इत्येताभ्यां तत्र देये वुञ् ठण् च प्रत्ययौ भवतः। अण्ठणोरपवादः। संवत्सराद्धि फले ऋणेऽण् प्राप्नोति। संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरिकम्। सांवत्सरकम्। आग्रहायणिकम्। आग्रहायणकम्। आग्रहणमकृत्वा ठश्चेति वचनमण्बाधनार्थम्।

रुवति मृगे ॥३।१।११०॥ ङेरिति कालादिति च वर्तते। सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः रुवत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति रुवंश्चेन्मृगो भवति। निशायां रुवन्मृगः नैशिकः। नैशो मृगः। प्रादोषिकः। प्रादोषो मृगः। मृग इति किम्? निशायां रौत्युलूकः। प्रभाते रौति शकुनिः।

जयिनि च ॥३।१।१११॥ ङेरिति कालादिति च वर्तते। जयोऽस्यास्तीति जयी तस्मिंश्च सप्तम्यन्तात् कालवाचिनो यथाविहितं प्रत्ययो भवति। निशायां जयी नैशिकः। नैशः। प्रादोषिकः। प्रादोषः। वासन्तः। वार्षिकः। केवलकालविषयजयायोगात् निशादिसहचरिताध्ययनादिवृत्तयो निशादयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति। चकारः कालादित्यनुकर्षणार्थः[7] तेनोत्तरत्रानुवर्तते।

---

१. हैमतः म०। २. हैमना म०। ३. आश्वयुजी म०। ४. योऽश्वयु— म०। ५. वा इति म० नास्ति। ६. –लोऽश्वत्थम् म०। ७. –दित्यस्यानुकर्षणार्थः म०।

भवे ॥३।१।११२॥ ङेरिति वर्तते। सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। भवतिरत्र सत्तार्थो न जन्मार्थः। जन्मार्थत्वात्[1] च प्रत्ययो भूत इति भवकाले भिद्यते। स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः। माथुरः। नादेयः। राष्ट्रियः। पारीणः।

दिगादेर्देहांशाद्यः ॥३।१।११३॥ दिगादिभ्योऽङ्गांशाच्छरीरावयववचनाच्च सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थे यप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। दिशि भवो दिश्यः। वर्ग्यः। अङ्गांशात्—दन्त्यः। कण्ठ्यः[2]। ओष्ठ्यः। पाद्यः। पद्यः। दिश्, वर्ग, पूग, गण, यूथ, पक्ष, धार्य, मित्र, मेधा, अन्तर्, पथिन्, उखा, साक्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, न्याय, वंश[3], अनुवंश, देश, काल, वेश, आकाश इति दिगादिः। मुखजघनयोरङ्गांशार्थं गणे ग्रहणम्। सेनाया यन्मुखं तत्र भवः मुख्यः। सेनाया यज्जघनं तत्र भवः जघन्यः। उदक्येति[4] रजस्वला नाम तस्योदकात् साधुरित्येव यः।

मध्याच्छणादिना मश्च ॥३।१।११४॥ मध्यशब्दात्तत्र भवे छणादिना[5] इत्येते प्रत्यया भवन्ति मश्चास्यागमः। मध्यमीयः। माध्यमः। [6]मध्यमः। मध्यंदिनः।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्च छः ॥३।१।११५॥ जिह्वामूल अङ्गुलि इत्येताभ्यां मध्याच्च तत्र भवे छप्रत्ययो भवति। यापवादः। जिह्वामूले भवः जिह्वामूलीयः। अङ्गुलीयः। मध्यीयः। मध्यग्रहणं मकाभावार्थम्।

वर्गान्तात् ॥३।१।११६॥ वर्गान्तात्तत्र भवे छप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। कवर्गीयो वर्णः। चवर्गीयो वर्णः।

यखौ चाशब्दे ॥३।१।११७॥ वर्गान्तात्तत्र भवे यखौ प्रत्ययौ भवतः छश्च न[7] शब्दे न चेत्स भवः शब्दे भवति। भरतवर्ग्यः। भरतवर्गीणः। भरतवर्गीयः। बाहुलिवर्ग्यः। बाहुलिवर्गीणः। बाहुलिवर्गीयः। युष्मद्वर्ग्यः। युष्मद्वर्गीणः। युष्मद्वर्गीयः। अस्मद्वर्ग्यः। अस्मद्वर्गीणः। अस्मद्वर्गीयः। अशब्द इति किम्? शब्दे छ एव। कवर्गीयो वर्णः।

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेर्ढण् ॥३।१।११८॥ दृति[8] कुक्षि कलशि वस्ति अहि इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः भवेऽर्थे ढण्प्रत्ययो भवति। अणाद्यपवादः। दृतौ भवं दार्तेयं जलम्। कौक्षेयो व्याधिः। कालशेयं तक्रम्। वास्तेयं मूत्रम्। आहेयं विषम्।

आस्तेयम् ॥३।१।११९॥ आस्तेयमिति अस्तिशब्दादस्तिक्षन्तप्रतिरूपकादव्ययाद् धनविद्यमानपर्यायात् ढण्, अमृक्शब्दस्य वाऽस्त्यादेशाद् ढण् च निपात्यते तत्र भवे धने विद्यमाने। अमृजि वा भवमास्तेयम्।

ग्रीवाया अण् च ॥३।१।१२०॥ ग्रीवाशब्दात् सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति ढण् च। यापवादः। ग्रीवायां भवं ग्रैवम्। ग्रैवेयम्[9]।

चतुर्मासान्नाम्नि ॥३।१।१२१॥ अणिति वर्तते। चतुर्मासशब्दात्तत्र भवेऽण्प्रत्ययो भवति नाम्नि समुदायश्चेदेषाम भवति। चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी। पौर्णमासी। आषाढी। कार्तिकी। फाल्गुनी चोच्यते। नाम्नीति किम्? अन्यत्र चातुर्मासः। भव इत्यणः द्विगो[10]र्लुगनपत्येऽणगायादेरिति लुक्। अस्य[11] नियमार्थं तद्गुणानार्थोपाधौ न भवति।

यज्ञे ञ्यः ॥३।१।१२२॥ चतुर्मासशब्दात्तत्र भवेऽर्थे यज्ञे ञ्यप्रत्ययो भवति। चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि।

गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात् ॥३।१।१२३॥ गम्भीर पञ्चजन बहिस् देव इत्येतेभ्यस्तत्र भवे ञ्यप्रत्ययो भवति। अणादेरपवादः। गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्। पाञ्चजन्यम्। बाह्यः। दैव्यः।

---

1. –तत्प्रत्य– म०। 2. कण्ठ्यः म०। 3. वंश म०। 4. उदक्येति म०। 5. छणादि– म०। 6. माध्यमः। माध्यमा। माध्यन्दिनः म०। 7. अशब्देन चेत्स म०। 8. दृतिर्दधिमन्थनघटः म० टि०। 9. ग्रैवेयम् म०। 10. द्विगोर्लु– म०। 11. अस्य तु म०।

परिमुखादेरव्ययीभावात् ॥३।१।१२४॥ परिमुख इत्येवमादिभ्योऽव्ययीभावेभ्यस्तत्र भवे ञ्यप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । परितो मुखं परिमुखम् । अत एव निपातनादव्ययीभावः । वर्जन एवात्र परिः । परिमुखे भवः पारिमुख्यः । पारिहनव्यः । पार्योष्ठ्यः । परिमुखादेरिति किम् ? औपकूलम् । औपमूलम् । औपशालम् । औपकुम्भम् । औपखलम् । आनुकूलम् । आनुकुम्भम् । आनुखलम् । अव्ययीभावादिति किम् ? परिम्लानो मुखाय परिमुखस्तत्र भवः पारिमुखः । परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखल, परिरथ, परिसीर, उपसीर, अनुसीर, उपस्थूण, उपकपाल, अनुपथ, अनुपद,[2] अनुतिल, अनुशीत,[3] अनुमाष, अनुयव, अनुयूप,[4] अनुवंश— इति परिमुखादिः ।

पर्यनोर्ग्रामाट्ठण् ॥३।१।१२५॥ परि अनु इत्येताभ्यां परो यो ग्रामशब्दस्तदन्तादव्ययीभावात्तत्र भवे ठण् भवति । अणोऽपवादः । ग्रामात् परि परिग्रामम्, ग्रामस्य समीपमनुग्रामम् तत्र भवः पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

उपाज्जानुनीविकर्णात्प्राये ॥३।१।१२६॥ उप इत्येतस्मात्परे ये जानुनीविकर्णशब्दास्तदन्तादव्ययीभावाट्ठण्प्रत्ययो भवति तत्र भवे प्राये प्रत्ययश्च बाहुल्येन भवति अथ कदाचिद्भवति । जानुनः समीपमुपजानु तत्र प्रायभव औपजानुकः सेवकः । औपजानुकं [5] शाकटकम् । औपनीविकं कार्षापणम् । औपनीविकं ग्रीवादाम[6] । औपकर्णकः सूचकः [illegible] इति किम् ? [illegible] । औपजानवं मांसम् । औपजानवं पदम्[7] । जानुशब्दोऽ[illegible] नोपजः [illegible] गो न भवति ।

अन्तः[illegible] ॥३।१।१२७॥ अन्तःशब्दपूर्वपदादव्ययीभावात् तत्र भवे ठण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अगारस्यान्तः अन्तरगारं तत्र भवः आन्तरगारिकः । आन्तर्गेहिकः । आन्तर्वेश्मिकः । आन्तःपुरिकः । आन्तः अव्ययीभावादिति किम् ? अन्तर्गतमगारस्य अन्तःस्थं वाऽगारस्य अन्तरगारं तत्र भवमान्तरगारम् । आन्तःपुरम् । आन्तःकरणम् ।

ठोऽन्तःपुराद् रूढौ ॥३।१।१२८॥ अन्तःपुरशब्दात् तत्र भवे ठप्रत्ययो भवति रूढौ विषये स चेदन्तःपुरशब्दः क्वचिद्रूढः एकपदत्वादि[illegible] हतोसपुराद्यः । अन्तःपुरे भवा आन्तःपुरिका स्त्री । रूढाविति किम् ? पुरस्यान्तर्गतम् अन्तःपुरम् । यथा अन्तरङ्गुलो नखः इति तत्र भवः आन्तःपुरः । पुरस्यान्तर्योऽन्तःपुरमित्यव्ययीभावाट्ठण् भवति । आन्तःपुरिकमिति[9] ।

कर्णललाटात्कः ॥३।१।१२९॥ रूढाविति वर्तते । सेह रूढिः समुदायस्य विशेषणम् । कर्ण ललाट इत्येताभ्यां तत्र भवे कप्रत्ययो भवति रूढौ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्क्वचिद्रूढो भवति । कर्णिका[10] कर्णाभरणविशेषः पद्मावयवश्च । ललाटिका । ललाटमण्डनम् । रूढाविति किम् ? कर्णे भवं कर्ण्यम् ।

ङसो व्याख्याने च ग्रन्थात् ॥३।१।१३०॥ ङस इति षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानेऽर्थे ङेरिति सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थे ग्रन्थवाचिनो यथाविहितं प्रत्ययो भवति । ग्रन्थः शब्दसन्दर्भः स व्याख्यायतेऽवयवशः कथ्यते येन तद्व्याख्यानम् । सुपां व्याख्यानं सौपम् । तिङां व्याख्यानं तैङम् । कार्तम् । प्रातिपदिकीयम् । चकारो ङेर्भवे इत्यस्य समुच्चयार्थः । व्याख्याने[illegible]ङसः इति भिन्नं ङसादिङ्गादिश्च प्रत्ययः तथायमुभयोर्मुगपदपवादविधासमुच्चयार्थः । [illegible] योगविभाग उत्तरत्र ङसोरधिकारार्थः । अपवादविधिविषयेनास्यैकयोगत्वे चानुकृष्टत्वाद् ङेर्भव नार्थः प्रकृतः । योगविभागे तु ङसानुवृत्तिरनर्थिकेति ङसोत्तरत्रानुवृत्तिर्भवति । उदाहरणोदाहरणं तदाः [illegible] । ग्रन्थादिति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानीषु कोसलमथुरायां भवः । अत्र बहुच इति ठण् न भवति ।

———

1. आनुकूल्यम् । आनुखेलम् । म० । २. अनुगग म० । ३. अनुशीत म० । ४. अनुयूप म० । ५. शाटकम् म० । ६. ग्रीवाद्याम म० । ७. गदु म० । ८. परिमृडे म० । ९. पुरिक इति म० । १०. कर्णिका कर्णिकश्चाथ पद्मार्थे पद्माकरः इति वैजयन्ती । कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । अमुकादिपञ्चदशी च कर्णिका कर्णभूषणं । इति विश्वः म० टि० । ११. वेड्रतः स्व इति च सि—म० ।

ऋद्व्यज्ञिज्याभ्यष्ठण् ॥३।१।१३१॥ ऋट् इत्येतस्माद्, द्व्यचकाद्, ऋकारान्ताद् इज्याभ्यो यागशब्देभ्यश्च ग्रन्थवाचिभ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे च ठण्प्रत्ययो भवति[1]। ऋचां व्याख्यानम् ऋक्षु भवं वा आर्चिकम्। द्व्यचः—आङ्गिकम्। पौषिकम्। तौषिकम्। तार्किकम्। [2]दाहिकम्। ऋकारान्तात्—चातुर्होतृकम्। पाञ्चहोतृकम्। इज्याभ्यः—आग्निष्टोमिकम्। राजसूयिकम्। पाकयज्ञिकम्। नावयज्ञिकम्। पाञ्चौदनिकम्। दाशौदनिकम्। इज्याग्रहणं बह्वचः प्राय इत्यस्य प्रपञ्चः।

ऋषेरध्याये ॥३।१।१३२॥ ऋषिशब्देभ्यो ग्रन्थवाचिभ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चाध्याये ठण्प्रत्ययो भवति। वाशिष्ठस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानं तत्र भवो वाशिष्ठिकोऽध्यायः। वैश्वामित्रिकोऽध्यायः। अध्याय इति किम्? वाशिष्ठी ऋक्। बह्वचः प्राय इति प्राप्तस्य[3] प्रातिपदिकत्वाद् विकल्पे प्राप्ते अध्याय एवेति नियमार्थम्[4]।

बह्वचः प्रायः ॥३।१।१३३॥ बह्वचो ग्रन्थवाचिनस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे च प्रायः ठण्प्रत्ययो भवति। षात्वणत्विकम्। तातानिकम्[5]। नतानतिकम्। प्राथमिकम्। आध्वरिकम्। पौरश्चरणिकम्। नामाख्यातिकम्। प्रायवचनात् क्वचिन्न भवति। साहितम्।

पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठष्ठौ ॥३।१।१३४॥ पौरोडाश पुरोडाश इत्येताभ्यां ग्रन्थवाचिभ्यां तस्य व्याख्याने तत्र भवे च ष्ठट् ष्ठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। कणोऽपवादः। वचनभेदाद्यथासङ्ख्याभावः। ष्ठट्ष्ठयोः स्त्रियां विशेषः। पुरोडाशाः पिष्टपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्य[6] व्याख्यानं तत्र भवो वा पौरोडाशिकः। पौरोडाशिकी। पौरोडाशिका। पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः [7]पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा पुरोडाशिकः। पुरोडाशिकी। पुरोडाशिका।

छन्दसो यः ॥३।१।१३५॥ छन्दस्शब्दाद् ग्रन्थवाचिनस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे च यप्रत्ययो भवति। छन्दसो [8]व्याख्यानं तत्र भवो वा छन्दस्यः।

शिक्षादेश्चाण् ॥३।१।१३६॥ शिक्षा इत्येवमादिभ्यः छन्दश्शब्दाच्च ग्रन्थवाचिनस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चाऽण्प्रत्ययो भवति। ठणोऽपवादः। शिक्षाया व्याख्यानं तत्र भवो वा शैक्षः। आर्गयनः। छन्दसः—छान्दसः। एवं छन्दश्शब्दस्य द्वैरूप्यं भवति। अण्ग्रहणं छबाधनार्थम्। [10]नैगदम्(नैगमम्)। वास्तुविद्यम्। शिक्षा, ऋगयन, पदव्याख्यान[11], छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम[12], वास्तुविद्या, अङ्गविद्या, क्षत्रविद्या, त्रिविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद[13], संवत्सर, मुहूर्त, निमित्त, उपनिषद्, इति शिक्षादिः। बहूनाम् अनुपात्तानां प्रायग्रहणस्य प्रपञ्चः।

ङसः स्वे ॥३।१।१३७॥ ङस् इति षष्ठ्यन्तात् स्वे[14] सम्बन्धिनि यथाविहितमणादयो ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति। उपगोरिदमौपगवम्[15]। स्रौघ्नम्। माथुरम्[16]। यामुनः प्रस्थः। गाङ्गः कूपः। वार्क्षी शाखा। नादेयम्। राष्ट्रियम्। पारीणम्। भानवीयम्। श्यामगवीयः। पाटलीपुत्रकः[17]। आम्रगुप्तायनेरपत्यमाम्रगुप्तायनिः। भक्तो भावत्यायनिरिति पृथग्निर्देशोऽप्यस्यार्थे। तेन अणादयो दृगयुपमयमशुरादिजश्चेति वचनात् गोमतोऽपीति गोत्रग्रहणाद्राजन्यादिषु दैवेर्याज्ञवल्क्यग्रहणाच्च न भवन्ति। भावे हि दौवः गोत्रान्त्याङ्गिरः[18] सुश्रीदिवारदश्रमणेत इति च सिद्ध्यतीति तदनर्थकं स्यात्। देवदत्तस्यानन्तरः, ग्रामस्य समीपं, विश्वरूपस्य पादः, एकः शतस्य, द्वौ सहस्रस्य पञ्चैकमनभिधानान्न भवति। क्वचिदिति च वर्तते। ङस इति षष्ठ्यन्तस्य निर्देशः उत्तरार्थमनुवृत्तम्।

हलसीराट्ठण् ॥३।१।१३८॥ हल सीर इत्येताभ्यां ङस् इति षष्ठ्यन्ताभ्यां स्वे द्वितीये सम्बन्धिनि ठण्प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। हालिकम्, सैरिकम्।

---

१. –चि। अणोऽपवादः। म०। २. नाहिकम्। म०। ३. –दप्राप्ति –म०। ४. –र्थं चचनम्। म०। ५. तातानतिकम् म०। ६. ब्रह्मणः म०। ७. व्याख्यानः म०। ८. पौरोडाश. म०। ९. व्याख्यातः म०। १०. नैगमं म०। ११. –ख्यान, छन्दोव्याख्यान म०। १२. निगम क०। १३. उत्पादा म०। १४. स्वकीयसम्ब––म०। १५. –वम्। कापटवम् म०। १६. माथुरम् म०। १७. –नकः प्राकारः म०। १८. दैवयातव म०। १९. –तृप्येति– म०।

समिध आधाने टेन्यण् ॥३।१।१३९॥ समिध इत्येतस्मात् षष्ठ्यन्तात् स्वे सम्बन्धिनि आधाने आधीयते येन समिध् तस्मिन् टेन्यण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । टकारो ङ्यर्थः । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् । सामिधेनीरन्वाह । पञ्चदश सामिधेन्यः ।

आग्नीध्रं गृहे ॥३।१।१४०॥ आग्नीध्रमिति अग्नीध् इत्येतस्माद् [1]रण्प्रत्ययो [2]ऽन्त्यस्याभावश्च स्वे सम्बन्धिनि गृहे निपात्यते । अग्नीध् ऋत्विग्विशेषस्तस्य गृहम् आग्नीध्रम् ।

रथात्सादेश्च वोढ्रङ्गे ॥३।१।१४१॥ नियमसूत्रमेतत् । रथशब्दात्सादेः सपूर्वाच्च रथशब्दात् स्वार्थे यः प्रत्ययः स रथस्य वोढरि रथाङ्गे एव भवति । रथस्यायं वोढा रथ्यः । द्विरथः । त्रिरथ्यः । रथस्येदं रथ्यं चक्रम् । रथ्यं युगम् । [3]अश्वरथं चक्रम् । आश्वरथं युगम् । वोढ्रङ्गे[4] एवेति नियमादन्यत्र वाक्यमेव न प्रत्ययः । रथस्येदं स्थानम् । अश्वरथस्यायं स्वामी ।

यः ॥३।१।१४२॥ रथाद् ङस् इति षष्ठ्यन्तात् सादेः सपूर्वाच्च रथान्तात् इदमर्थे तत्सम्बन्धिनि यप्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । रथ्यं चक्रम् । परमरथ्यम् । काष्ठरथ्यम् ।

वाहनादेरञ् ॥३।१।१४३॥ वाहनादेः रथान्ताद् ङसः इदमर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । यस्यापवादः । आश्वरथं चक्रम् । औष्ट्ररथम् । रासभरथम् ।

वाहनात् ॥३।१।१४४॥ वाहनवाचिनः षष्ठ्यन्तात् स्वे सम्बन्धिनि अञ्प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । औष्ट्रः । रासभः । हास्तो रथः ।

वाह्यपथ्युपकरणे ॥३।१।१४५॥ नियमोऽयम् । वाहनाद्योऽयं प्रत्यय उक्तः स वाह्यपथ्युपकरणेष्वेव स्वविशेषेषु वेदितव्यः । आश्वो रथः । आश्वः पन्थाः । आश्वं पल्ययनम् । आश्वी कशा । वाह्यपथ्युपकरण एवेति नियमादन्यत्र वाक्यमेव भवति न प्रत्ययः । अश्वानां पुंसः[5] ।

वहेस्तुरिट् च ॥३।१।१४६॥ वहेस्तृप्रत्ययान्ताद् ङस् इति षष्ठ्यन्ताद् अञ्प्रत्ययो भवति तस्य च तुरिडागमो भवति । वोढुः स्वं वाहित्रम् । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । संवोढा सारथिः ।

द्वन्द्वाद्विवाहे वुञ् ॥३।१।१४७॥ द्वन्द्वात् षष्ठ्यन्तात् स्वे सम्बन्धिनि विवाहे वैवाह्ये मैथुनिकायां वुञ्प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । अत्रिभरद्वाजानां विवाहः आत्रिभरद्वाजिका । [6]वशिष्ठकाश्यपिका । भृग्वङ्गि[8]रसिका । कुत्सकुशिकिका । गर्गभार्गविका । कुरुवृष्णिका । कुत्सकाशिका । वुञिति ञकारः वौरक इति सामान्यग्रह[7]णविघातार्थः ।

वैरेऽदेवासुरादिभ्यः ॥३।१।१४८॥ द्वन्द्वात् षष्ठ्यन्ताद् देवासुरादिवर्जितात् स्वे सम्बन्धिनि वैरे वुञ्प्रत्ययो भवति । अणाद्यपवादः । अहिनकुलस्य स्वं वैरम् आहिनकुलिका । श्वावराहिका । काकोलूकिका । बाभ्रवशालङ्का[9]यनिका । अदेवासुरादिभ्य इति किम् ? दैवासुरम्, राक्षोऽसुरम्[10] । देवासुरादयः प्रयोगगम्याः ।

चरणाद्वुञ् ॥३।१।१४९॥ चरणशब्दो वेदशाखानिमित्तकः तदध्यायिषु वर्तते । चरणात् षष्ठ्यन्तात् स्वेऽर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । ञकारोऽनुबन्धः अणादिबाधकः । कठानां स्वं काठकम् । चरकाणां चारककम् । [11]कलापानां कालापकम् । मौदानां मौदकम् । पैप्पलादानां पैप्पलादकम् । आर्चाभिनाम् आर्चाभकम् । वाजसनेयिनां वाजसनेयिकम्[12] ।

---

१. -स्मादृण् प्रत्य- म० । २. जस्त्वा- म० । ३. आश्वरथं चक्रम् । आश्वरथं युगम्- म० । ४. -कम् । आश्वरथं युगम्- म० । ५. पुंसः म० । ६. वसिष्ठ- म० । ७. -हृणाविघा- म० । ८. इवाव-राहिका म० । ९. -ङ्कायिनिका म० । १०. -रासुर- म० । ११. कालापानां म० । १२. वाजसनेयकम् म० ।

धर्माम्नाये ॥३।१।१५०॥ नियमोऽयम् । चरणाद्योऽको वुञ्प्रत्ययो विहितः स धर्माम्नाययोरेव भवति । काठकः । कालापकः ।[1] धर्माम्नाय एव नियमादन्यत्र वाक्यभेदेन न प्रत्ययः । कठानां क्षेत्रम् । कालापानां[3] गृहम् ।

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥३।१।१५१॥ छन्दोग औक्थिक याज्ञिक बह्वृच इत्येतेभ्यः चरणेभ्यः नटशब्दाच्च तस्य इदं इति विषये ञ्यप्रत्ययो भवति । चरणवुञोऽयमपवादः । स च धर्माम्नाययो[4]र्भवति । छन्दोगानां धर्मः आम्नायो वा छान्दोग्यः । औक्थिक्यः । याज्ञिक्यः । बाह्वृच्यम्[5] । नाट्यम् । धर्माम्नाय एवेति वाक्यभेदेन नियमाद् अन्यत्र वाक्यमेवेति न प्रत्ययः । नटानां गृहं कथकं नृत्तं नाट्यम् । नटस्य भावः कर्म वा[6] नाट्यम् ।

आथर्वणोऽण् ॥३।१।१५२॥ आथर्वण इति आथर्वणिकशब्दस्य चरणवाचिनः अणिति[7] अण्णन्तत्वं निपात्यते स्वविषये । चरणवुञोऽपवादः[8] । स च धर्माम्नाययोरेव वेदितव्यः । आथर्वणिकानामयमाथर्वणो धर्मः । आथर्वण आम्नायः । आथर्वणी विद्या[10] । अण्णन्तत्वा[11] त्वुम्भावाभावश्च ।

शाकलात् सङ्घघोषाङ्कलक्षणे वा ॥३।१।१५३॥ शाकलशब्दाच्चरणवाचिनः षष्ठ्यन्तात् स्वसम्बन्धिनि अण्प्रत्ययो वा भवति तच्चेत् स्वं सङ्घो घोषोऽङ्को लक्षणं[12] वा भवति । शाकल्येन[13] प्रोक्तस्याध्येतारः शाकलास्तेषां स्वं शाकलम् । सङ्घो घोषोऽङ्को वा । शाकलं लक्षणम् । वावचनाद्धर्माम्नाययोर्नियमितोऽपीह पक्षे वुञ् भवति । अङ्कलक्षणयोः को भेदः । लक्षणं लक्ष्यत्येव स्वं यथा त्रिशूलादि । अङ्कः पुनर्लक्ष्ये स्वे गवादौ स्थितः स्वामिनोऽपि स्वं भवति । यथा स्वस्तिकादि ।

गोत्राद्दण्व्यञिञः ॥३।१।१५४॥ अजन्तादञन्तादिञन्ताच्च गोत्रवाचिनः षष्ठ्यन्तात् स्वे नित्यमण्प्रत्ययो भवति । वुञोऽपवादः । तच्चेत्स्वं सङ्घो घोषोऽङ्को लक्षणं वा भवति । अञि बैदानां[14] स्वं बैदः सङ्घो घोषोऽङ्को वा[15] । लक्षणं बैदः । यञ्—गार्ग्याणां स्वं गार्गः सङ्घो घोषोऽङ्को वा । गार्गं लक्षणम् । इञ्—दाक्षीणां स्वं[16] दाक्षः सङ्घो घोषोऽङ्को वा । दाक्षं लक्षणम् । गोत्रादिति किम् ? [17]सौगतमीयं सङ्घादि[18] । अञ्यञिञ इति किम् ? औपगवकः सङ्घादिः ।

वुञशिष्यदण्डमाणवे ॥३।१।१५५॥ गोत्रादिति वर्तते । गोत्रवाचिनः षष्ठ्यन्तात् स्वे शिष्यदण्डमाणववर्जिते वुञ्प्रत्ययो भवति । औपगवस्य स्वम् औपगवकम् । कापटवकम् । दाक्षकम् । प्लाक्षकम् । गार्ग्यकम्[19] । गालविकम् । ग्लौचुकायनकम् । अशिष्यदण्डमाणव इति किम् ? काण्वस्य स्वे काण्वाः शिष्याः दण्डमाणवा वा । गौकक्षस्य स्वे गौकक्षाः । दाक्षेः स्वे दाक्षाः । प्लाक्षाः । साहकाः शिष्याः । अध्ययनार्थाः अन्तेवासिनः । दण्डप्रधाना माणवाः (दण्डमाणवाः) आश्रमिणां रक्षापरिचरणार्थाः ।

रैवतिकादेश्छः ॥३।१।१५६॥ रैवतिकादेर्गोत्रवाचिनः तस्य स्वे छप्रत्ययो भवति ।[20] वुञादेरपवादः । रैवतिकीयं[21] शकटम् । रैवतिकीयः सङ्घादिः[22] । गौरग्रीवीयाः[23] शिष्यदण्डमाणवाः ।[24] गम्जिप्रत्ययविधौऽपि रैवतिकस्य छः सिद्धयतीति । क्षेमवृद्ध्येश्च गहादिपाठादसङ्घादावण्[25] । सोऽपि न्दश्च[26] सङ्घादावप्यत्र आञ्जिवन्तत्वा-

१. काठकम् । कालापकम् । म० । २. -धर्म आम्नायोनानि- म० । ३. कालापानां म० । ४. -यमोरेव म० । ५. बाह्वृच्यः म० । ६. वेति म० । ७. -नः कृते कलापः अ- म० । ८. अ(ण्ण)न्तो म० । ९. -णोऽपवा- म० । १०. विद्याः म० । ११. -त्वादृद्धौ वुम्भा- म० । १२. लक्षणं म० । १३. शाकल्येन म० । १४. विदानां स्वं म० । १५. वा वैदो लक्षणम् म० । १६. स्वः म० । १७. सौतगमीयं म० । १८. सङ्घादिः म० । १९. गार्गकम् म० । २०. आदिशब्देनास्य परिग्रहः म० टि० । २१. रेवतीनक्षत्रं रोहिणरेवतान्नक्षत्र इति ङी । रेवत्यां जातोऽस्यपि तस्य चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियामिति इत्युच्यपि रेवती, रेवत्या अपत्यं रैवतिकः, अणिष्यत इति ढणि नदीमानुषीनाम्नोऽदोरिति चाणि प्राप्ते रेवत्यादिष्ठणिति ठणि रैवतिकस्य स्वमिति अवादिश्छे तदपवादं इर्वेति सुत्रि प्राप्ते छः । म० टि० । २२. -दिः । रैवतिकीयाः शिष्यदण्डमाणवाः गौरग्रीवीयं शकटम् । गौरग्रीवीयः सङ्घादिः । गौरग्री- म० । २३. गौरी ग्रीवाऽस्येति गौरग्रीवः, तस्यापत्यं गौरग्रीविः, अत इञ् । तस्य स्वम् । म० टि० । २४. ञ्जि म० । २५. -दसङ्घादौ म० । २६. सङ्घादिष्वण् म० ।

द्व्यास्नोतीति छोऽभिधानम्। रैवतिक, गौरग्रीवि, स्वापिशि, क्षैमवृद्धि, औरमेधि, औदवापि, बैजवापि इति रैवतिकादिः।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥३।१।१५७॥ कौपिञ्जल हास्तिपद इत्येताभ्यां गोत्रवाचिभ्यां तस्य स्वे अण्प्रत्ययो भवति। स्वमादेर्बाधकः। कुपिञ्जलस्यापत्यं कौपिञ्जलः। हस्तिपादस्य हास्तिपदाः। अतो [1]निपातनादण्वद्भावो। तयोः स्वं कौपिञ्जलं शकटम्। कौपिञ्जलाः शिष्यदण्डमाणवाः। हास्तिपदं शकटम्। हास्तिपदाः शिष्यदण्डमाणवाः। अथाण्ग्रहणं किमर्थम्? न यथाविहितमित्येवाण् विज्ञायेत न च छः प्राप्नोति। तदेतौ[2] रैवतिकादावेव पठ्येयाताम्। वृद्धिवचनमनर्थकम्[3]। नैतदस्ति शिष्यदण्डमाणवेष्वसत्यण्ग्रहणे स्वमर्थमेतत् स्यात्। तत्र हि वुञ्प्रतिषिद्धः। णित्वं ङीपुम्भावाभावार्थम्। कौपिञ्जली स्थूणा[4]। हास्तिपदी स्थूणा[5]।

ङसेरागते ॥३।१।१५८॥ ङसेरिति पञ्चम्यन्ताद् आगतेऽर्थे यथाविहितमणादयो ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति। स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः। माथुरः[6]। बार्हस्पत्यः। नादेयः। राष्ट्रियः। पारीणः। स्रुघ्नादागच्छन् वृक्षमूलादागत इत्यत्र [7]वृक्षमूलादान्तरीयकापायात्र प्रत्ययो भवत्यनभिधानात्।

विद्यायोनिसम्बन्धाद्वुञ् ॥३।१।१५९॥ विद्याकृतो योनिकृतश्च सम्बन्धो यस्य तद्वाचिनः पञ्चम्यन्तादागते [8]वुञ्प्रत्ययो भवति। आचार्यादागतम् आचार्यकम्। औपाध्यायकम्। शैष्यकम्। आर्त्विजकम्। मातुलकम्। मातामहकम्। पैतामहकम्।

पित्र्यं वा ॥३।१।१६०॥ पित्र्यमिति पितृशब्दाद्योनिसम्बन्धवाचिनः पञ्चम्यन्तादागते यप्रत्ययो वा निपात्यते। ठणोऽपवादः। पितुरागतं पित्र्यम्, पैतृकं वा।

ऋतष्ठण् ॥३।१।१६१॥ ऋकारान्ताद्विद्यासम्बन्धवाचिनः योनिसम्बन्धवाचिनश्च ङसेरागते ठण्प्रत्ययो भवति। वुञोऽपवादः। होतुरागतं हौतृकम्। पौतृकम्। प्रशास्तृकम्। भ्रातृकम्। शास्तृकम्। योनिसम्बन्धात्– मातृकम्। भ्रातृकम्। स्वासृकम्। दौहितृकम्। यातृकम्। नानान्दृकम्। मातुरागता मातृकी विद्या। ठण् इति ङीप्रत्ययः।

आयस्थानात् ॥३।१।१६२॥ स्वामिग्राह्यो भाग आयः। तस्योत्पत्तिदेश आयस्थानम्। तद्वाचिनः पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। अणादेरपवादः। शुल्कशालाया आगतं शौल्कशालिकम्। आकरिकम्। आपणिकम्। गौल्मिकम्। दौवारिकम्।

शुण्डिकादेरण् ॥३।१।१६३॥ शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्यः आगतेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति। ठणादेरपवादः। [9]शुण्डिकः शुल्कस्थानम्, तस्मादागतं शौण्डिकम्। औदपानम्। कार्कणम्। अण्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। यथानेनाप्यायस्थानाट्ठण् तोर्थाद्यमाभिश्रुत्। कृकण पर्ण इत्येताभ्यां च छः स्यात्। [10]वचनमनर्थकं स्यात्। न चोदपानादिह वाऽणि वा विशेषोऽस्ति। अत्र शुण्डिकादीनि सर्वाण्यायस्थानान्येव तत्र [11]वुञ्ठबाधनार्थम्। शुण्डिक, उदपान, कृकण, पर्ण, तृण, तीर्थ, स्थण्डिल, भरज, उदक, भूमि, विपाश इति शुण्डिकादिः[12]।

नृहेतुभ्यो मयड्रूप्यौ वा ॥३।१।१६४॥ मनुष्यवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च पञ्चम्यन्तेभ्य आगतेऽर्थे मयट् रूप्य इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः। तत्पक्षे यथाप्राप्तम्। वचनमेतद्यथागतं नास्ति। हेतुः कारणम्। नृग्रहणमहेत्वर्थम्[13]। देवदत्तमयम्। देवदत्तरूप्यम्। दैवदत्तम्। जिनदत्तमयम्। जिनदत्तरूप्यम्। जैनदत्तम्। अत्रापादाने पञ्चमी। हेतुभ्यः–समादागतं सममयम्। समरूप्यम्। समीयम्। विषममयम्।

---

1. -नादेरणः पदानि- म०। 2. -तौ ग्रैवति- म०। 3. -अर्थकं स्यात् म०। 4. स्थूणा म०। 5. स्थूणम् म०। 6. माथुरः म०। 7. -मूलादान्तरीयकापायात्र भवत्यनभिधानात् म०। 8. वुञ् म०। 9. शुण्डिकः म०। 10. वचनमिदमन- म०। 11. वुञ् म०। 12. शुण्डिकादिः म०। 13. -र्थम्। देवदत्तादागतं दैव- म०।

विषमरूप्यम् । विषमीयम् । गह्यादिपाठाच्छः । पापमयम् । पापरूप्यम् । पापीयम् । दोषछः । अत्र द्वेतौ पञ्चमी टकारो ङ्यर्थः । देव(दत्त)मयी । समामयी ।

गोत्रादङ्कवत् ॥३।१।१६५॥ गोत्रवाचिनः शब्दात् पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे ङसः स्वेऽङ्के[1] इव प्रत्ययो भवति । यथा भवति वैदः[2] । गार्ग्यः[3] । दाक्षोऽङ्कः इत्यण् । तथेहापि–विदेभ्यः आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । यथा भवति । औपगवकम् । कापटवकम् । नाडायनकम् । गार्ग्यायणकम् । इति वुञन्ते तथेहापि । औपगवेभ्य आगतम् औपगवकम् । कापटवकम् । नाडायनकम् । गार्ग्यायणकम् । एवं रैवतिकादेश्च[4] रैवतिकेभ्य आगतं रैवतिकीयम् । गौरग्रीवीयम् । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् कौपिञ्जलादागतं कौपिञ्जलम् । हास्तिपदम् ।

प्रभवति ॥३।१।१६६॥ ङसेरिति वर्तते । ङस इति पञ्चम्यन्तात् प्रभवति प्रकाशमाने यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । प्रथमत उपलभ्यमानता प्रभवः । अन्ये प्रभवति जायमान इत्याहुः । जात इति भूते सप्तम्यन्तादयं तु पञ्चम्यन्ताद्वर्तमाने । हिमवतः प्रभवन्ती हैमवती गङ्गा । काश्मीरी वितस्ता[5] ।

त्यदादेर्मयट् ॥३।१।१६७॥ त्यदादिभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्यः प्रभवति मयट्प्रत्ययो भवति । तन्मयी । भवन्मयम् । भवन्मयी ।

वैडूर्यः ॥३।१।१६८॥ वैडूर्य इति विडूरशब्दात् ङसेः प्रभवति ञ्यप्रत्ययो निपात्यते । विडूरात्प्रभवति वैडूर्यो मणिः । विडूरे ग्रामे ह्ययं संस्क्रियमाणो मणितया ततः प्रभवति बालवायात्तु पर्वतात् प्रभवन्नसौ न मणिः किन्तु पाषाणः । अथवा बालवायशब्दस्य विडूरभावश्च निपात्यते । बालवायपर्याय एव[6] विडूरशब्दः । प्रतिनियतविषयाश्च शब्दा भवन्ति । यथा जित्वरीति वणिक्षु वाराणसीति प्रसिद्धिः ।

टः प्रोक्ते ॥३।१।१६९॥ प्रकर्षेण व्याख्यातमध्यापितं वा प्रोक्तं न तु कृतम् । कृते ग्रन्थे इत्येव गतत्वात् । तस्मिन् ट इति तुर्यान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रबाहुना[7] प्रोक्तानि ‘भाद्रबाहवाण्युत्तराध्ययनानि,[8] याज्ञवल्केन[9] प्रोक्तानि याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलिना प्रोक्तमापिशलम् । काशकृत्स्निना काशकृत्स्नम् ।

मौदादिभ्यः ॥३।१।१७०॥ मौद इत्येवमादिभ्यस्तान्तेभ्यः प्रोक्ते यथाविहितं प्रत्ययो विहितोऽपवादैर्बाधितः सो[10] न भवति । मोदेन प्रोक्तस्य वोदृध्येतारो मौदाः । पैप्पलादाः । [11]माधुकरी वृत्तिः । सौकभाति ब्राह्मणानि । मौदादयः प्रयोगगम्याः । अपवादबाधनार्थो योगः ।

कठादिभ्यः श्लुर्वेदे ॥३।१।१७१॥ कठ इत्येवमादिभ्यः प्रोक्ते यः प्रत्ययस्तस्य श्लुर्भवति । स चेत्प्रोक्तो वेदो भवति । कठेन प्रोक्तस्य वेदस्य वोदृध्येतारः कठाः । चरकाः । कार्करः । वेणुकण्ठाः । [12]गौरण्ठाः । वेदेन ब्राह्मणमिति वोदृध्येत्रभिधानाद् वोदृध्येत्रोः प्रत्ययस्य श्लुक् [13]शास्त्राभिधानं तु चरणाद्वृत्तिस्थानिना विहितेन काठकं कालापकमिति । वेद इति किम् ? चरकेण प्रोक्ताः चारकाः श्लोकाः । चरको वैशम्पायनः । कठादयः प्रयोगगम्याः ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥३।१।१७२॥ तित्तिरि वरतन्तु खण्डिक उख इत्येतेभ्यस्तुर्यान्तेभ्यः प्रोक्ते छण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स चेत् प्रोक्तो वेदो भवति । तित्तिरिणा प्रोक्तस्य वेदस्य वोदृध्येतारः तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः । वेद इति किम् ? तित्तिरिणा प्रोक्ताः तैत्तिराः श्लोकाः । वेदादौ वोदृध्येत्रोर्नियमः ।

छगलिनो णिन् ॥३।१।१७३॥ छगलि इत्येतस्मात्तुर्यान्तात् प्रोक्ते वेदे णिन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । छगलिना प्रोक्तस्य वेदस्य वोदृध्येतारः छागलेयिनः ।

---

१. स्य अङ्क म० । २. वैदः म० । ३. गार्गाः म० । ४. रैवतिकादेश्छः म० । ५. वितस्ता म० । ६. एव वा म० । ७. भद्रबाहुना म० । ८. भाद्रबाहवाण्युत्त- म० । ९. याज्ञवल्केन म० । १०. सोऽण् न- म० । ११. माधुरी म० । १२. गौरण्डाः म० । १३. शास्त्राभि- म० ।

शौनकादिभ्यो णिन् ॥३।१।१७४॥ शौनक इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यः प्रोक्ते वेदे णिन्प्रत्ययो भवति। अणाद्यपवादः। शौनकेन प्रोक्तस्य वेदस्य बोद्धारोऽध्येतारः शौनकिनः। शार्ङ्गरविणः[1]। [2]वाजसनेयिनः। वेद इति किम्? शौनकीया शिक्षा। शौनक, शार्ङ्गरव, वाजसनेय, काणेय, शाणेय, स्कन्ध, स्कम्भ, देवदर्श, रज्जुभार, रज्जुकण्ठ, कठशाठ, [3]कुशाय, तल, दकार, पुरुषा,[4] शाक, हरिद्रु, तुम्बुरु, उलप, आलम्बि, पलिङ्ग, कमल, ऋचाभ, आरुणि, ताण्ड्य, श्यामायन, खादायन इति शौनकादयः। आकृतिगणोऽयम्। तेन भाल्लविना प्रोक्तस्य ब्राह्मणस्य बोद्धारोऽध्येतारो भाल्लविनः[5]। शाट्यायनिनः। ऐतरेयिणः इत्यादि सिद्धं भवति। ब्राह्मणमपि वेद एव। मन्त्रब्राह्मणं हि वेदः।

पुराणे कल्पे ॥३।१।१७५॥ तृतीयान्तात्प्रोक्तेऽर्थे णिन्प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। स चेत्प्रोक्तः पुराणः कल्पो भवति। पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः पुराणश्चेत् पैङ्गी कल्पः। अरुणपराजेन अरुणपराजी कल्पः। पुराण इति किम्? आश्मरथः कल्पः। आश्मरथ्येन[9] प्रोक्तः कल्प इतरकल्पेभ्यः [10]आर्वाचीन इति श्रूयते।

काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च ॥३।१।१७६॥ काश्यप कौशिक इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां प्रोक्ते पुराणे कल्पे णिन्प्रत्ययो भवति। छापवादः। वेदवच्चास्मिन् कल्पे कार्यं भवति। काश्यपेन प्रोक्तस्य पुराणस्य कल्पस्य बोद्धारोऽध्येतारः काश्यपिनः। कौशिकेन कौशिकिनः। काश्यपिनां धर्म आम्नायो वा काश्यपकम्। [11]कौशिकिनां कौशिककम्। वेदवच्चेत्यतिदेशात् वेदेन ब्राह्मणमिति बोद्धृध्येतृविषयता चरणाद्वुञ् इति प्रत्ययश्च भवति। वेदवच्चेत्यतिदेशार्थं वचनम्।

शिलालिपाराशर्यान्नटभिक्षुसूत्रे ॥३।१।१७७॥ शिलालिन् पाराशर्य इत्येताभ्यां प्रोक्ते यथासंख्यं नटसूत्रे भिक्षुसूत्रे चाभिधेये णिन्प्रत्ययो भवति। अणपवादः। वेदवच्चास्मिन् कार्यं भवति। नटानामध्ययनं नटसूत्रम्। भिक्षूणामध्ययनं भिक्षुसूत्रम्। शिलालिना प्रोक्तस्य[12] बोद्धारोऽध्येतारः शैलालिनो नटाः। पाराशर्येण प्रोक्तस्य भिक्षुसूत्रस्य बोद्धारोऽध्येतारः पाराशरिणो भिक्षवः। [13]शैलालिकः। पाराशरकम्। नटभिक्षुसूत्र इति किम्? शैलालम्। पाराशरम्।

कृशाश्वकापिलेयकर्मन्दादिन् ॥३।१।१७८॥ नटभिक्षुसूत्र इति वर्तते। तद्यथासम्भवं विशेषणम्। कृशाश्व कापिलेय इत्येताभ्यां टान्ताभ्यां नटसूत्रे, कर्मन्दाद् भिक्षुसूत्रे प्रोक्ते इन्प्रत्ययो भवति। अणछयोरपवादः। वेदवच्चास्मिन् कार्यं भवति। कृशाश्विनो नटाः। कापिलेयिनो नटाः। कर्मन्दिनो भिक्षवः। कार्शाश्वकम्[14]। कापिलेयम्। कार्मन्दकम्।

एकदिशि ॥३।१।१७९॥ ट इत्येव। ट इति तृतीयान्तादेकदिशि यथाविहितं प्रत्ययो भवति। एका समाना साधा[15]रणी दिग्यस्य स एकदिक् तुल्यदिगित्यर्थः। सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत्। सुदामा नाम पर्वतः। यस्यां दिशि विद्युत् तदेक[16]दिगुच्यते। हिमेन[17] हैमवती। त्रैककुदी[18]। पैलु[19]मूली।

तस् ॥३।१।१८०॥ ट इति तृतीयान्तादेकदिशि तसिप्रत्ययः प्रत्ययो भवति। पूर्वेण यथाविहितप्रत्ययो लुगादयश्च विहिताः। तस्यापवादार्थमिदं सर्वप्रकृतिविषयं विधीयते। सुदामतः। हिमवत्तः। त्रिककुत्तः। पीलुमू[20]लतः।

यश्चोरसः ॥३।१।१८१॥ उरस् इत्येतस्मात् तेनैकदिशि य इत्ययं प्रत्ययो भवति। तसिश्चायं प्रत्ययो भवति। तसिश्चायं योगविभागात्। उरसा एकदिक् उरस्यः। उरस्तः। उर[21]स्तस्तसन्तम्।

---

१. शार्ङ्गरविणः म०। २. वाजसनेयिनः म०। ३. कुशायत लवकार म०। ४. पुरुषांशक म०। ५. भाल्लविनः म०। ६. शाट्यायनिनः म०। ७. -र्थात्प्रोक्ते म०। ८. अणाद्यपवादः म०। ९. आश्मरथ्येन म०। १०. आरातीय म०। ११. कौशिकिनाम कौशिकिकम् म०। १२. प्रोक्तस्य नटसूत्रस्य म०। १३. शैलालकः म०। १४. कापिलेयकम् म०। १५. साधारणा म०। १६. तेनैकदि- म०। १७. हैमं हैम- म०। १८. त्रैकुकुदी म०। १९. पैलुमूली म०। २०. पीलुमूलतः म०। २१. उरस्तुतसन्तम- म०।

उपज्ञाते ॥३।१।१८२॥ ट इत्येव । प्रथमतो विनोपदेशेन वा ज्ञातमुपज्ञातम् । तस्मिन्नर्थे ट इति तृतीयान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशकृत्स्नं[1] गुरुलाघवम् ।

नाम्नि कृते ॥३।१।१८३॥ ट इति तृतीयान्तात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति नाम्नि प्रत्ययान्तं चेत् कस्यचिन्नाम भवति । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम्[2] । सरघाभिः[3] सारघम् । गर्मुद्भिः कृतं गार्मुतम् । नर्मुकाभिः नार्मुकम् । पुत्तिकाभिः पौत्तिकम्[4] । क्षुद्राभिः क्षौद्रम् । भ्रमरैः भ्रामरम् । वटरैः वाटरम् । वातपैः वातपम् । वातपशब्दाच्छात्र्णं नाम न भवति । किं तर्हि ? अणन्तमेवेत्यणेव भवति न छः । नाम्नीति किम् ? मक्षिकाभिः कृतं शकृत् ।

कुलालादेर्वुञ्[5] ॥३।१।१८४॥ कुलालादिभ्यः तृतीयान्तेभ्यः कृते वुञ्प्रत्ययो भवति नाम्नि सञ्ज्ञायाम् । कुलालेन[6] कौलालकम् । वारुटकम्[7] । नाम्नीत्यभिधेयनियमार्थम् । तेन घटघटीशरावोदञ्चनादि-भाण्डं कौलालकम् । नान्यत् कुलालकृतम् । शूर्पपिटकपटलिकापच्छिकादिभाण्डं वारुटकम् । नान्यत् । एवमन्य-त्राप्यभिधेयनियमः । कुलाल, वरुट, कर्मार, निषाद, चण्डाल, सेना, सौरन्ध्र[9], देवराज, परिषद्, वधू[10], रुरु[11], रुद्र[12], अनडुह्, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक इति कुलालादिः ।

छन्दस्योरस्यौरससर्वचर्मीणसार्वचर्मीणाः ॥३।१।१८५॥ छन्दस्य उरस्य औरस सर्वचर्मीण सार्वचर्मीण इत्येते शब्दाः ट इति तृतीयान्तात् कृते यादिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । नाम्नीत्यधिकारा[13]दभिधेय-नियमः । छन्दसा इच्छया कृतः छन्दस्यः । न तु प्रवचनेन गायत्र्यादिना वा । निपातनात् क्वचिदन्यत्रापि भवति । ओं[14] श्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । वषट्कारश्चेत्येष सप्तदशाक्षरः छान्दस्यः । यज्ञमनुविहितः । स्वार्थेऽत्र[15] प्रत्ययः । यथाऽनुष्टुभादि[16]-रक्षरसमूहः छन्दः तथैषां सप्तदशानामक्षराणां समूहश्छन्दस्य उच्यते । उरसा निर्मितः उरस्यः पुत्रः । अत्र यप्रत्ययः । तथा औरसः पुत्रः, अत्राण् । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः । अत्र खखञौ । स[17]र्वशब्दस्य प्रत्ययोत्पत्तौ चर्मणा योगे समासोऽपि निपातनादेव ।

ग्रन्थे ॥३।१।१८६॥ ट इति तृतीयान्तात् कृतेऽर्थे ग्रन्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । ग्रन्थः शब्दसन्दर्भः । शास्त्राणि वाक्यानि । जौल्कि[18]काः श्लोकाः । जैनेन्द्रिनः संग्रहः । सिद्धसेनीयस्स्तवः । अनार्षं वचनम् ।

अमोऽधिकृत्य ॥३।१।१८७॥ कृते ग्रन्थे इति वर्तते । अमो द्वितीयान्ताद् अधिकृत्य कृतेऽर्थे ग्रन्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधिकृत्य प्रस्तुते[19] इत्यर्थः । तदपेक्षा द्वितीया । भद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थो भाद्रः । सुभद्रां सौभद्रः । सुतारां सौतारः । सुलोचनां सौलोचनः । भीमरथमधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका भैमरथी । ग्रन्थ इति किम् ? भद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । उर्वशी सुमनोहरा । बलिबन्धनम् । सीताहरणमित्युपचाराद्ग्रन्थे तद्वद्वचनम् ।

ज्योतिषम् ॥३।१।१८८॥ ज्योतिषमिति ज्योतिश्शब्दाद् द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थेऽण्प्रत्यय इत्वाभावश्च निपात्यते । ज्योतींषि अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ज्योतिषम् ।

द्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यः प्रायश्छः ॥३।१।१८९॥ द्वन्द्वसमासादिन्द्रजननादिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्योऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे प्रायः छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । प्रायश्शब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्न्यूनताम् आह । तावदेव प्रायः । द्वन्द्वात्—श्रीमतीयज्ञाङ्गीयम् । श्येनकपोतीयम् । शब्दार्थसम्बन्धीयम् । वाक्यपदीयम् । द्रव्यपर्यायीयम् ।

---

1. काशकृत्स्निना उपज्ञातम् इत्यस्य इत्यस् म० टि० । 2. माक्षिकं मधु म० । 3. -भिः कृतं सार- म० । 4. पुत्तिकाभिः कृतं पौत्तिकम् म० । 5. -देर्वुञ् म० । 6. -लेन कृतं कौला- म० । 7. वारुटकम् म० । 8. शरावो वर्धमानकः इत्यमरः म० टि० । 9. सौरन्ध्र म० । 10. वद्व्य म० । 11. रुरु इति नास्ति म० पु० । 12. रुद्र म० । 13. -रादभिधे- म० । 14. ओं म० । 15. -त्र यः म० । 16. -भादिरक्षरसमूहः छन्दः म० । 17. सर्वशब्द- म० । 18. जाल्किकाः म० । 19. प्रस्तुतेऽर्थः म० ।

इन्द्रजननादिभ्यः—इन्द्रस्य जननमिन्द्रजननं तदधिकृत्य कृतं काव्यम् इन्द्रजननीयम् । प्रद्युम्नप्रत्यागमनीयम् । प्रद्युम्नोदयनीयम् । सीताहरणीयम् । यमुभि[1]ल्लीयम् । शिशुक्रन्दीयम् । केचित्तु–दीशुकेन्द्रमिच्छन्ति । इन्द्रजननादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । प्राय इति किम् ? देवासुरम् । राक्षसासुरम्[3] । गौणमुख्यम् । प्रायग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । एवं च द्वन्द्वात्प्राग इति इन्द्रजननादिभ्य इत्यस्यैव प्रपञ्चः ।

गच्छति पथि दूते ॥३।१।१९०॥ अम इति वर्तते । अमः द्वितीयान्तात् गच्छत्यर्थे पथि दूते[4] च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्नं गच्छन् स्रौघ्नः । माथुरः[5] । नादेयः । राष्ट्रियः पन्था दूतो वा । पथि स्थेऽपु गच्छत्सु तद्धेतुः पन्थाः गच्छतीत्युच्यते । स्रुघ्नादिप्राप्तिर्वा पथो गमनम् । पथि दूत इति किम् ? स्रुघ्नं गच्छति देवदत्तः । पाटलिपुत्रं गच्छति नौः पण्यं वणिग्वा ।

अभिनिष्क्रामति द्वारे ॥३।१।१९१॥ अम इत्येव । अमो द्वितीयान्तादभिनिष्क्रामति[6] अभिगच्छतीत्यर्थे द्वारे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नम् । [7]माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः । द्वारम् । करणस्येयमभिनिष्क्रामतीति स्वातन्त्र्यविवक्षा यथा साध्वसिः छिनत्तीति । रचनाबहिर्भावे वा निष्क्रमिः । यथा गृहकोणे निष्क्रान्त इति । द्वार इति किम् ? स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति देवदत्तः ।

भजति ॥३।१।१९२॥ अम इति वर्तते । अमो द्वितीयान्ताद् भजतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्नं भजति [8]स्रौघ्नम् । [illegible] । नादेयः । राष्ट्रियः ।

महाराजाचित्तादेशकालाट्ठण् ॥३।१।१९३॥ महाराजशब्दाद्देशकालवर्जितं यदचित्तं तद्वाचिनश्च शब्दाद् अमन्ताद् भजति ठण्प्रत्ययो भवति । [illegible] । महाराजं भजति माहाराजिकः । अचित्तात्—अपूपान् भजति आपूपिकः[9] । मौदकिकः । [10]पायसिकः । अदेशकालादिति किम् ? स्रौघ्नः । पूर्वातनः । अचित्तादिति प्राप्तिः प्रतिपिध्यते ।

वासुदेवार्जुनाद्वुच् ॥३।१।१९४॥ वासुदेव अर्जुन इत्येताभ्यां भजति [11]वुच्प्रत्ययो भवति । छणोरपवादः । वासुदेवशब्दो हि सञ्ज्ञाशब्दः । क्षत्रियाख्याप्यस्ति । अर्जुनशब्दः क्षत्रियाख्या । वासुदेवं भजति वासुदेवकः । अर्जुनकः[13] । किं वुजुच्यते न कः ? वासुदेवी भजति वासुदेवकः । अर्जुनीमर्जुनकः ।

गोत्रक्षत्रियेभ्यः प्रायो वुञ् ॥३।१।१९५॥ गोत्रवाचिभ्यः क्षत्रियवाचिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यो भजति वुञ्प्रत्ययो भवति प्रायः । अणाद्यपवादः । ग्लुचुकायनीं भजति ग्लौचुकायनिकः । म्लौचुकायनिकः । औपगवकः[14] । गार्गकः । गार्ग्यायणकः । क्षत्रियेभ्यः—नाकुलकः । साहदेवकः । दौर्योधनकः । कौशायनकः । बहुवचनं क्षत्रियविशेषपरिग्रहार्थम् । प्राय इति किम् ? [15]पाणिनिं भजति पाणिनीयः । पौरवीयः ।

सरूपाद् द्वेरा[16]ज्यचरस्वर्थम् ॥३।१।१९६॥ राष्ट्रराजः सरूपाद्राजापत्येऽञिञ्इरिति प्रस्तुत्य सरूपाद्यो विहितः तदन्तस्यामन्तस्य भजति राष्ट्रवत् सर्वं प्रकृतिः प्रत्ययश्च भवति । राष्ट्रवाचिनी या प्रकृतिः वृजि इत्यादिः ततस्य यः प्रत्ययः वृजिमद्रादेशात्क इत्यादिना विहितः तद्रूपं वाज्यं इत्यादेः सरूपाद् द्वेरसिरत् विषये भवतीत्यर्थः । वार्ज्यं वार्ज्यौ वृजीन् वा भजति वृजिकः । मार्द्रं माद्रौ मद्रान् वा भजति माद्रकः[17] । अत्र कः । पाण्ड्यं पाण्ड्यौ पाण्डून्[18] वा भजति पाण्डवकः । आङ्गकः । वाङ्गकः । कालिङ्गकः । पाञ्चालकः । वैदेहकः । औदुम्बरकः । तैलखलकः । बहुविषयेभ्य इति वुञ् । कौरवः । योगन्धरकः । यौगन्धरः । कुरुयुगन्ध-

1. यमशिलीयम् म० । 2. -मितीच्छ- म० । 3. राक्षसासुरम् म० । 4. दूतं म० । 5. माथुरः म० । 6. अभिनिर्गं- म० । 7. माथुरः म० । 8 स्रौघ्नः । माथुरः । म० । 9. -सादेव म० । 10. -पिकः । शाष्कुलिकः । मौ- म० । 11. धैर्यं पायसं प्रोक्तं परमान्नं च सूरिभिः इति हलायुधः म० टि० । 12 ञच् म० । 13. आर्जुनकः म० । 14. -वकः । दाक्षकः । गा- म० । 15. पाणिनं म० । 16. द्वेश्व- म० । 17. मद्रकः म० । 18. पाण्डवान् म० ।

रादिति वा [1]ञ्। ऐक्ष्वाकः। [2]कौशल्यादिरत्यण्। एकादिति किम्? पौरवीयः पुरुः राजा। अनुपदशो जनपदः। इति साम्यं नास्ति। पुरुद्वयजनपदेति पुरुग्रहणं [3]सत्पार्थम्। [4]ग्रेरिति किम्? पञ्चालान् ब्राह्मणान् भजति पाञ्चालः। सर्वग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषार्थम्। तत्र चातुरर्थिकमदादयः प्रयोजयन्ति। अन्यत्र हि नास्ति विशेषः।

सोऽस्य निवासः ॥ ३।१।१९७ ॥ सोः प्रथमान्ताच्निवासवाचिनस्तस्येति [5]षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। निवसन्त्यस्मिन्निति निवासो देश उच्यते। स्रुघ्नो निवासोऽस्येति स्रौघ्नः। माथुरः। नादेयः। राष्ट्रियः। दीर्घच इत्यादौ दीर्घः शुद्धतत्त्वादिति विशेषणं सोऽस्य निवासादिति न्यासे [6]सूत्रपाठे न सोऽस्य निवास इत्येषः प्रक्रमः।

अभिजनात् ॥ ३।१।१९८ ॥ सोऽस्य निवास इत्येतत् वर्तते। सोः प्रथमान्तादभिजनाद्निवासोऽस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अभिजनः पूर्वबान्धवाः। तत्र वास [7]उपचारेणाभिजनवृत्तेरभिजनत्वेन वाऽव्यवसितात् प्रत्ययः। स्रुघ्नोऽस्याभिजनो निवासः स्रौघ्नः। माथुरः। नादेयः। राष्ट्रियः।

छोऽस्त्राजीवे ॥ ३।१।१९९ ॥ अद्रेर्योऽभिजनो निवासस्तदभिधायिनः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे छप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। अस्त्राजीवे अस्त्रमायुधमाजीव्यं जीविका यस्य तस्मिन्नायुधजीविन्यभिधेये इत्यर्थः। हृद्गोलः पर्वताभिजननिवासोऽस्यायुधजीविनः हृद्गोलीयः। [8]अन्धधर्मीयः। सलीयः। भौजकलीयः। रोहितगरीयः अस्त्राजीवः। अस्त्राजीव इति किम्? [9]ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनितो निवासोऽस्य आर्क्षोदो[10] ब्राह्मणः। पृथुः पार्थिवः[11]। अद्रेरिति किम्? साङ्काश्यकोऽस्त्राजीवः।

तूदिवर्मत्या ढण् ॥ ३।१।२०० ॥ तूदि वर्मति इत्येताभ्यां प्रथमान्ताभ्यामभिजनवासवाचिभ्यामस्येत्यस्मिन्नर्थे ढण्प्रत्ययो भवति। तौदेयः। वार्मतेयः।

शण्डिकासिन्ध्वादिशलातुराण्ण्यञ्छण् ॥ ३।१।२०१ ॥ शण्डिकादिभ्यः सिन्ध्वादिभ्यः शलातुरशब्दाच्च प्रथमान्तेभ्यः अभिजननिवास[12]वाचिभ्योऽस्येत्यस्मिन्नर्थे यथासङ्ख्यं ण्य अण् छण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। अणाद्यपवादः। शण्डिकादेर्ण्यः[13]। [14]शाण्डिक्यः। [15]कौचवार्यः। शण्डिक, कूचवार, सर्वसेन, सर्वकेश, शक, शट, रक, षणक, शङ्ख, बोध[16] इति शण्डिकादिः। सिन्ध्वादेरञ्। सैन्धवः। [17]वार्णवः। सिन्धु, [18]वर्ण, मधुमत्, कम्बोज, काश्मीर, साल्व, [19]गन्धार, किष्किन्ध, गब्दिक, उरस्, दरद, ग्रामणी, काण्ड, वरक इति सिन्ध्वादिः। साल्वशब्दो जनपदवृत्तोऽप्यत्रोक्तः। पौषेभ्यो राष्ट्रलक्षणस्य ग्रामणीकाण्डवरकाभ्यां छस्य। शलातुरात् छण्—शालातुरीयः।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ३।१ ॥

---

1. ञ्ञ् म० । २. -त्याच्चेत्यण् म० । ३. -णं वा सङ्ख्- म० । ४. ग्रिरिति म० । ५. अस्येति म० । ६. सूत्रपाठे म० । ७. -त्वात् योगाद्रुप- म० । ८. अन्धधर्मीयः म० । ९. औक्षोदः म० । १०. आर्क्षोदो म० । ११. पार्थवः म० । १२. वाचिभ्यः म० । १३. ण्यः म० । १४. शण्डिको ग्रामः, सोऽस्याभिजनः, म० टि० । १५. कौचवार्यः म० । कूचस्य वारः, कूचवारः सोऽस्याभिजनः, म० टि० । १६. बोध म० । १७. वार्णवः म० । १८. वर्णु म० । १९. गान्धार म० ।

[द्वितीयः पादः]

ठण् ॥३।२।१॥ अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । तत्र यावत् प्रकृतिसामान्यविषयमनुपात्तप्रकृतिविशेषं प्रत्ययान्तरमधिक्रियते[1] । ष इति तावट्ठणित्यपवादविषयं परिहृत्य अधिकृतं वेदितव्यम् ।

टो जितजयद्दीव्यत्खनत्सु ॥३।२।२॥ ट इति तृतीयान्ताज्जिते जयति दीव्यति खनति चार्थे ठण् प्रत्ययो भवति । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शालाकिकम् । अक्षैर्जयन् आक्षिकः । शालाकिकः । अक्षैर्दीव्यन् आक्षिकः । शालाकिकः । अभ्रया खनन् आभ्रिकः[2] । खानित्रिकः । ट इतीह करणे तृतीया वेदितव्या नान्यत्रानभिधानात् । तेन देवदत्तेन जितम् । धनेन जितम् । इत्यत्र न भवति । अभ्रया खनत्यङ्गुल्या खनतीत्यत्र सत्यप्यङ्गुलेः करणत्वे मुख्यः करणभावोऽभ्रया एव नाङ्गुल्या इति आङ्गुलिको न भवति । यथा ग्रामादागच्छन् वृक्षमूलादागत इति ।

संस्कृते ॥३।२।३॥ ट इति वर्तते । ट इति तृतीयान्तात् संस्कृते ठण्प्रत्ययो भवति । सतो[3] उत्कर्षाधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । [4]शार्ङ्गवेरिकम् । मारीचिकम् । उपाध्यायेन संस्कृतः औपाध्यायिकः शिष्यः । विद्यया वैद्यिकः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

कौपान्त्यकुलत्थादण् ॥३।२।४॥ कोपान्त्यात् कुलत्थशब्दाच्च तेन संस्कृतेऽण्प्रत्ययो भवति । कोपान्त्यात्—तिन्तिडिकेन संस्कृतं तैन्तिडिकम् । मरण्डकेन मारण्डकम् । दर्दुरकेण—दार्दुरकम् । कुलत्थात्—कौलत्थम् । कुलत्थेत्यपरे प्रातिपदिकमाहुः ।

तरति ॥३।२।५॥ ट इति वर्तते । तृतीयान्तात्तरति ठण्प्रत्ययो भवति । [5]उडुपेन तरन् [6]औडुपिकः । काण्डप्लविकः । शारप्लविकः । गौपुच्छिकः ।

नौद्व्यचष्ठः ॥३।२।६॥ नौशब्दात् द्व्यचश्च शब्दरूपात् या टा तृतीया तदन्तात्तरति ठप्रत्ययो भवति । नावा तरति नाविकः । नाविका । पाटिकः । प्लविकः । दृतिकः । बाहुकः ।

चरति ॥३।२।७॥ ट इति तृतीयान्ताच्चरति गच्छति भक्षयति च ठण्प्रत्ययो भवति । [7]तन्त्रेणार्थद्वयस्यापि परिग्रहः । गच्छति—हस्तिना चरन् हास्तिकः । शाकटिकः । आश्विकः । भक्षयति—दध्ना चरति दाधिकः । शार्ङ्गवेरिकः ।

पर्पादेष्ठट् ॥३।२।८॥ पर्प इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यश्चरति ठट्प्रत्ययो[8] भवति । पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । आश्विकः । आश्विकी । पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, श्वास, व्याल इति पर्पादिः ।

पदिकः ॥३।२।९॥ पदिक इति पादशब्दात्तेन चरति ठट्प्रत्ययो पद्भावश्च निपात्यते । पादाभ्यां चरन् पदिकः ।

श्वगणाद्वा ॥३।२।१०॥ श्वगणशब्दात् तेन चरति ठट्प्रत्ययो वा भवति । तेन मुक्ते पक्षे ठण्प्रत्ययो भवति । श्वगणेन चरन् श्वगणिकः । श्वगणिकी । श्वागणिकः । श्वागणिकी ।

वेतनादेर्जीवति ॥३।२।११॥ ट इत्येव । वेतन इत्येवमादिभ्यः तृतीयान्तेभ्यो जीवत्यर्थे ठट्प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवन् वैतनिकः । वाहिकः । वेतन, वाह, अर्धवाह, धनुस्, दण्ड, धनुर्दण्ड, जालवेश, उपवेश, पेषण, भृति[9], उपस्था, उपस्थान, सुख, शय्या, उदित, उपनिषद्, शिक्य, [10]जाल, उपदेश, पाद इति वेतनादिः ।

---

१. -भिर्कारिष्यते म० । २. -कः । कौद्दालिकः । खा- म० । ३. सतो गुणस्य गुणान्तराधानं संस्कारः म० टि० । ४. शार्ङ्गवेरिकम् म० । ५. उडुपेन म० । ६. औडुपिकः म० । ७. तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे । एकस्यैवोभयार्थत्वे कुडुम्बव्यापृतावपि म० टि० । ८. ठण् म० । ९. भृति । उपवेशे उप- म० । १०. चाल म० ।

वस्नक्रयविक्रयेभ्यष्ठः ॥३।२।१२॥ वस्न क्रय विक्रय इत्येतेभ्यस्तेन जीवति ठप्रत्ययो भवति। वस्नं मूल्यम्—तेन जीवन् वस्निकः। क्रयिकः। विक्रयिकः। क्रयविक्रयिकः। बहुवचनं क्रयविक्रयौ क्रयविक्रयाभ्याम् क्रयविक्रयाः इत्येवमादिसमासार्थम्।

ईयश्चायुधात् ॥३।२।१३॥ आयुधशब्दात् तेन जीवति ईयश्च ठश्च प्रत्ययौ भवतः। आयुधेन जीवन् आयुधीयः। आयुधिकः। आयुधिका। आयुधादीकणोः स्त्रियां विशेषः।

व्रातीनञ् ॥३।२।१४॥ व्रातीनञ् इति व्रातशब्दात्तेन जीवति खञ्प्रत्ययो निपात्यते। नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरायासजीविनः सङ्घाः व्राताः, तत्कर्मणा जीवन् व्रातीनः। तेषामेवान्यतम उच्यते नान्यः। निपातनं हि रूढ्यर्थम्। ञित्वं पुम्भावार्थम्। व्रातीनाभार्यः।

भस्त्रोत्सङ्गादेष्ठट्ठण् हरति ॥३।२।१५॥ [1]तृतीयान्तेभ्यो भस्त्रादिभ्य उत्सङ्गादिभ्यश्च हरत्यर्थे यथासङ्ख्यं ठट्ठण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। भस्त्रया हरन् भस्त्रिकः। भस्त्रिकी। [2]भरणिकः। भरणिकी। ठण्—औत्सङ्गिकः। औडुपिकः[3]। भस्त्रा, भरण[4], शीर्ष, भार[5], असम्भार, इति भस्त्रादिः। उत्सङ्ग, उडुप[6], उत्पुत, पिटक, पिटाक इत्युत्सङ्गादिः।

विवधवीवधात् ॥३।२।१६॥ विवध वीवध इत्येताभ्यां तेन हरति प्रत्येकं ठट्ठणौ प्रत्ययौ भवतः। विवधेन हरन् विवधिकः। विवधिकी। वैवधिकः। वैवधिकी। वीवधेन हरन् वीवधिकः। वीवधिकी। वैवधिकः। वैवधिकी। विवधवीवध-शब्दौ पथिकाचे पर्याहारे च वर्तेते।

अण् कुटिलिकायाः ॥३।२।१७॥ कुटिलिकाशब्दाट्टान्ताद् हरत्यण् प्रत्ययो भवति। कुटिलिकया हरन् मृगो व्याधं कौटिलिको मृगः। कुटिलिकया अङ्गारान् हरन् कौटिलिकः कर्मारः।

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ॥३।२।१८॥ ट इत्येव। अक्षद्यूत इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो निर्वृत्ते ठण्प्रत्ययो भवति। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम्। जाङ्घाप्रहृतिकं वैरम्। अक्षद्यूत, जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्ठमर्दन, गतागत, यातोपयात, अनुगत इत्यक्षद्यूतादिः।

भावादिमः ॥३।२।१९॥ भाववाचिनो भावप्रत्ययान्तात् तेन निर्वृत्ते इमप्रत्ययो भवति। पाकिमम्। सैकिमम्। त्यागिमम्। दानिमम्[7]। कुट्टिमम्। सम्मूर्च्छिमम्।

क्त्रिमे ॥३।२।२०॥ क्त्रिप्रत्ययान्तं शब्दरूपमिमप्रत्ययपरमेव प्रयोक्तव्यम्। पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम्। वापेन उप्त्रिमम्। करणेन कृत्रिमम्। वाक्यनिवृत्त्यर्थमर्थान्तर[8]निवृत्त्यर्थं वचनम्।

याचितापमित्यात्कण् ॥३।२।२१॥ याचित अपमित्य इत्येताभ्यां टान्ताभ्यां निर्वृत्ते कण्प्रत्ययो भवति। याच्ञा याचितम्। तेन निर्वृत्तं याचितकम्। अपमित्य प्रतिदानेन निर्वृत्तमापमित्यकम्।

संसृष्टे ॥३।२।२२॥ ट इत्येव तृतीयान्तात् संसृष्टेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति। [9]संसृष्टं सम्मिश्रमेकीभूतम्। दध्ना संसृष्टं दाधिकम्। शार्ङ्गवेरिकम्। पैप्पलिकम्। वैदिका भक्षाः। आशुचिकमन्नम्।

चूर्णलवणमुद्गादिनाण् ॥३।२।२३॥ चूर्ण लवण मुद्ग इत्येतेभ्यः शब्देभ्यष्ट इति तृतीयान्तेभ्यः संसृष्टेऽर्थे यथासङ्ख्यं इन, अ, अण्, इत्येते प्रत्यया भवन्ति। चूर्णेन संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः। चूर्णिन्यो धानाः। लवणेन संसृष्टः लवणः सूपः। लवणः शाकः। लवणा यवागूः। मुद्गैः संसृष्टः मौद्गः ओदनः। मौद्गी यवागूः। संसृष्टविवक्षायां ठण्बाधनार्थम्। चूर्णादिभ्यश्च[10]भिधानं लौकिका गतिः। लवणशब्दो[11] द्रव्यशब्दो गुणशब्दश्च। तत्र द्रव्यशब्दो लवणशब्दो प्रयोजयति।

1. ट इति वृत्तौ- म० । 2. भरटिकः । भरटिकी म० । 3. औडुपिकः म० । 4. भरट भरण म० । 5. -र, शीर्षभार अ- म० । 6. उडुप् म० । 7. रागिमम् म० । 8. र्योगनि- म० । 9. संसृष्टः म० । 10. नभभि- म० । 11. द्रव्यात् म० ।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ ३।२।२४ ॥ व्यञ्जनवाचिनस्तृतीयान्तादुपसिक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । सूपेन उपसिक्तः सौपिक ओदनः । दाधिक ओदनः । घार्तिकः सूपः । तैलिकं शाकम् । व्यञ्जनैरिति किम् ? उदकेनोपसिक्त ओदनः । [1]व्यञ्जनशब्दोऽयं रूढिशब्दः सूपादौ वर्तते । उपसिक्त इति किम् ? सूपेन [2]सृष्टा स्थाली । उपसिक्तशब्दोऽयमोदनादिकमुच्यते । व्यञ्जनैः संसृष्टे उपसिक्त एव । उपसिक्ते च व्यञ्जनैरेव संसृष्टे प्रत्ययो यथा स्यादिति प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यवस्थार्थं वचनम् । व्यञ्जनैरिति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । ट इति कृते तृतीयानुवाद एव ।

ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते ॥ ३।२।२५ ॥ ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यः तृतीयान्तेभ्यो वर्तते इति वर्तमाने ठण्प्रत्ययो भवति । वृत्तिरवस्थान [illegible] ेषा वा । ओजसा बलेन वर्तमान औजसिकः । सहसा प्रहसनेन पराभवेन साहसिकः । अम्भसा [illegible] ाम्भसिकः ।

तत्प्रत्यनोर्लोमकूलेपात् ॥ ३। [illegible] ॥ तदिति द्वितीयान्तात् प्रति अनु इत्येताभ्यां परो यो लोम कूल ईप इति तदन्ताद् वर्तमाने ठण्प्रत्ययो भवति । प्रतिलोमं वर्तमानः प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । सर्वप्रक्रियाविशेषणात् प्रत्ययः ।

परेर्मुखपार्श्वात् ॥ ३।२।२७ ॥ परि इत्येतस्मात् परो यो मुखशब्दः पार्श्वशब्दश्च तदन्ताद् द्वितीयान्ताद्वर्तमाने ठण्प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्तमानः पारिमुखिकः, परिपार्श्वं [3]पारिपार्श्विकः । परिवर्जने सर्वतोभावे वा स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा वर्तमानः । परितो मुखं यतो यतो वा स्वामिनो मुखं ततस्ततो वर्तमानः पारिमुखिकः सेवकः । एवं पारिपार्श्विकः ।

दधानेऽवृद्धेर्गर्ह्ये ॥ ३।२।२८ ॥ तदिति वर्तते । तदिति द्वितीयान्ताद् वृद्धिशब्दवर्जिताद् दधाने प्रयच्छति ठण्प्रत्ययो भवति । योऽसौ दधाति (दधाति) स चेद्गर्ह्यो निन्द्यो भवति । अन्यायेन दानाद् द्विगुणार्थं द्विगुणमेनं तद्धानो द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । वृद्धिं वृद्धिम् । वृद्ध्यर्थं ददानो वार्धुषिकः । अल्पं दत्त्वा बहु जिघृक्षयदन्याय्यकारी निन्द्यते । अवृद्धेरिति किम् ? वृद्धिं दत्ते । वृद्धिशब्देन वाक्यमेव न वृत्तिः । गर्ह्य इति किम् ? द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्णः ।

कुसीदाट्टट् ॥ ३।२।२९ ॥ तदिति द्वितीयान्तात् कुसीदशब्दाद् ददाने (दधाने) गर्ह्ये टट्प्रत्ययो भवति । कुसीदं वृद्धिः । तदर्थमपि द्रव्यं कुसीदं तद्ददा(धा)नः कुसीदकः[4] । कुसीदकी ।

दशैकादशाट्ठश्च ॥ ३।२।३० ॥ तदिति द्वितीयान्ताद् दशैकादशशब्दाद् ददाने (दधाने) गर्ह्ये ठश्च टट् च प्रत्ययौ भवतः । एकादशार्था[6] दश दशैकादशं शब्देनोच्यते[7] । तान् ददा(धा)नो दशैकादशिकः, स्त्री दशैकादशिका दशैकादशिकी वा । ठटटोः स्त्रियां विशेषः । दशैकादशादित्यत एव निपातनादकारान्तत्वम् । तच्च वाक्ये प्रयोगार्थम् । दशैकादशान् ददातीति । अन्ये दशैकादश प्रयच्छतीति विगृह्णन्ति । तदप्यबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्युपपद्यते ।

रक्षदुञ्छतोः ॥ ३।२।३१ ॥ तदिति वर्तते । तदिति द्वितीयान्ताद् [8]रक्षदुञ्छति ठण्प्रत्ययो भवति । समाजं रक्षन् सामाजिकः । सामवायिकः । नागरिकः । [9]सांनिवेशिकः । बदराण्युञ्छन्[10] बादरिकः । श्यामाकिकः । नैवारिकः ।

मीनमत्स्यपक्ष्यादिमृगार्थाद्धनति ॥ ३।२।३२ ॥ तदित्येव । मीनशब्दात् मत्स्यार्थात् पक्ष्यर्थाद् मृगार्थाच्च शब्दाद् द्वितीयान्ताद् हनति हन्त्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । मीनान् घ्नन् मैनिकः । मत्स्यान् घ्नन् मात्सिकः ।

---

१. सिद्धान्ने तेमनं तच्च व्यञ्जनं स्याद् घृतादि च इति वैजयन्ती म० टि० । २. संसृष्टा म० । ३. पारिपार्श्विकम् म० । ४. दत्ते म० । ५. कुसीदिकः कुसीदिकी म० । ६. -शार्थो दश म० । ७. नोच्यन्ते म० । ८. रक्षदुञ्छ- म० । ९. सन्निवेशो निकर्षणम् इत्यमरः- म० टि० । १०. लुम्पन्नन् म० ।

शाफरिकः । शाष्कुलिकः । पक्षि-पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मृग-मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । नैयङ्कवः । अर्थग्रहणं स्वरूपपर्यायविशेषपरिग्रहार्थम् । मीनग्रहणादन्यस्य मत्स्यपर्यायस्य न भवति । अजिह्मान् हन्ति । अनिमिषान् हन्ति ।

परिपन्थं तिष्ठति च ॥३।२।३३॥ परिपन्थशब्दाद्द्वितीयान्तात् तिष्ठति च घ्नति चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठन् घ्नन् वा पारिपन्थिकश्चौरः । परिर्वर्जने सर्वतोभावे वा । द्वितीयाप्रकरणे द्वितीयोच्चारणं लौकिकप्रदर्शनार्थम् । तेन वाक्येऽपि परिपन्थशब्दः साधुर्विज्ञायते । अन्यथा परिपन्थशब्दस्य प्रत्ययसन्नियोगे परिपन्थादेशो विज्ञायेत ।

परिपथम् ॥३।२।३४॥ तिष्ठतीति वर्तते । परिपथशब्दाद् द्वितीयान्तात् तिष्ठत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । परिपथं तिष्ठन् पारिपथिकः । [1]परिपथमिति द्वितीयोच्चारितेति प्रक्रमाभेदेन परिपथमिति [2]द्वितीयान्तम् ।

माथोत्तरपदपदव्याक्रन्दाद्धावति ॥३।२।३५॥ तदित्येव । माथ उत्तरपदं यस्य तस्मात् पदवीशब्दादाक्रन्दशब्दाच्च द्वितीयान्ताद्धावति ठण्प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावन् दाण्डमाथिकः । माथः पथिपर्यायः । पदवीं धावन् पादविकः । आक्रन्दम् आक्रन्दिकः । आक्रन्दन्ति यत्र स देश आक्रन्दः । आक्रन्द्यत इति वा । आर्तैर्यत्र शरणमुच्यते । अन्तग्रहणमकृत्वा माथोत्तरपदेत्युत्तरपदग्रहणं बहुप्रत्ययपूर्वग्रहणार्थं बहुमाथं धावति ।

पश्चात्यनुपदात् ॥३।२।३६॥ तद्धावतीति वर्तते । पश्चातीति प्रकृतिविशेषणं पश्चादर्थः । पश्चादर्थे वर्तमानादनुपदशब्दाद् द्वितीयान्ताद् धावति ठण्प्रत्ययो भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदं धावन् आनुपदिकः । प्रत्यासत्त्या धावन्नित्यर्थः । पश्चातीति किम् ? अनुपदं धावति दैर्घ्येऽनुः समीपे गत्वादिषु प्रायस्य इति शाकेन भवति ।

परदारादीन् यति ॥३।२।३७॥ परदार इत्येवमादिभ्यो यति गच्छत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः । परदारादयः प्रयोगगम्याः ।

प्रतिपथाट्ठश्च ॥३।२।३८॥ प्रतिपथ इत्येतस्माद् द्वितीयान्ताद् यति ठप्रत्ययो भवति ठण् च । पन्थानं पन्थानं प्रत्यभिमुखमिति वा प्रतिपथं यन् प्रतिपथिकः, प्रातिपथिको वा ।

पदोत्तरपदपदार्थललामप्रतिकण्ठाद् गृह्णाति ॥३।२।३९॥ पदोत्तरपदात् पद अर्थ ललाम प्रतिकण्ठ इत्येतेभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यो गृह्णात्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णन् पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । आदिपदिकः । आन्तपदिकः । प्रतिकण्ठ—प्रातिकण्ठिकः ।

धर्माधर्मौ चरति ॥३।२।४०॥ धर्म अधर्म इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां चरत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवायां तात्पर्येणानुष्ठाने । धर्मं चरन् तात्पर्येण [3]अनुतिष्ठन् धार्मिकः । अधर्म—आधर्मिकः ।

समूहान् समवेते ॥३।२।४१॥ समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः समवेते तादात्म्यापन्ने तदेकदेशीभूतेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समूहं समवेतः सामूहिकः[4] । सांघिकः । सामाजिकः । गौष्ठिकः । तदेकदेशीभावमनुभवन्नेवमुच्यते समवेत्यापन्ने[5] तु समवेति[6] शब्दो नास्ति । यथा सुप्तोत्थितो सुप्तगु[7] शब्द इति न भवति[8] ।

परिषदो ण्यः ॥३।२।४२॥ परिषदमिति परिषद् इत्येतस्माद् द्वितीयान्तात् समवेते ण्यप्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । परिषदं समवेतः पारिषद्यः ।

सेनां वा ॥३।२।४३॥ सेनाशब्दाद् द्वितीयान्तात् समवेते ण्यप्रत्ययो भवति वा । ठणोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवन्ति । सेनां समवेतः[9] सैनिकः । सैन्यमिति स्वार्थेऽपि ष्यण् भवति ।

---

1. परिपन्थमिति म० । 2. द्वितीया म० । 3. अनुतिष्ठन् म० । 4. -हिकः । सामाजिकः म० । 5. -त्यापन्ने म० । 6. समवेत म० । 7. सुप्तशब्द म० । 8. भवति म० । 9. -वेतः सैन्यः सैनिकः म० ।

सुस्नातादीन् पृच्छति ॥३।२।४४॥ सुस्नात इत्येवमादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पृच्छत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । सुस्नातं पृच्छन् सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायनिकः । सौखशायिकः । सौखशायनिकः । सुस्नातादयः प्रयोगगम्याः ।

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ॥३।२।४५॥ तदित्येव प्रभूतादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो ब्रुवत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । प्रभूतं ब्रुवन् [1]प्राभूतिकः । [2]पार्याप्तिकः । प्रभूताद[illegible] [illegible]गगम्याः । क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः ।

माश[illegible]मित्यादिभ्यः ॥३।२।४६॥ माशब्दमित्येवमादिभ्यो वाक्येभ्यो ब्रुवत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । इतिशब्दो वाक्य[illegible]समर्थः । माशब्दमिति ब्रुवन् माशब्दिकः । मा शब्दं कार्षीरिति ब्रुवन्नित्यर्थः । कार्यशब्द इति ब्रुवन् कार्यशाब्दिकः । [illegible] इति [illegible], [illegible][3] इत्यादयः प्रयोगगम्याः । वाक्यात् प्रत्ययविधानार्थं वचनम् ।

शाब्दिकदार्दरिकलालाटिककौक्कुटिकाः[4] ॥३।२।४७॥ शाब्दिकादयः शब्दाः यथास्वं प्रसिद्धेऽर्थविशेषे ठण्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शब्दं कुर्वन् शाब्दिकः, यः कश्चित् शब्दं करोति काकभेकादिः स[5] स सर्वः शाब्दिकः । कस्तर्हि ? यः शब्दं जानाति वैयाकरणः । सो विनष्टं शब्दमुच्चारयन् शाब्दिकः । निपातनं हि रूढ्यर्थम् । एवं दार्दरिकः । दर्दरो घटो वादित्रं च । तत्र वादित्रं कुर्वन्नेवमुच्यते । ललाटं पश्यन् लालाटिकः सेवकः । दृष्ट्वा स्वामिनो ललाटमिति दूरतो याति न स्वामिकार्येषूपतिष्ठते यः स उच्यते । कुक्कुटीं पश्यन् कौक्कुटिकः । कुक्कुट्या कुक्कुटीपातो लक्ष्यते । तेनापि देशस्याल्पता । तेन गच्छन् पुरो युगमात्रार्पितदृष्टिः संयतो भिक्षुरुच्यते । [6]दाम्भिको वा । कुक्कुटीमाचरन् [7]कौक्कुटिकः । कुक्कुटीति[8] ह दाम्भिकक्रिया[illegible]शौचादिरुच्यते ।

ङसो धर्म्ये ॥ ३।२।४८ ॥ ङस इति षष्ठ्यन्ताद्धर्म्ये ठण्प्रत्ययो भवति । धर्मो न्यायोऽनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं प्राप्यं धर्म्यम् । शुल्कशालायाः धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आपणिकम् । आन्तरिकम् । गौल्मिकम् ।

नराद्यृतोऽण् ॥ ३।२।४९ ॥ नर इत्येवमादिभ्यः ऋकारान्तेभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो धर्म्ये अण्प्रत्ययो भवति । नरस्य धर्म्यं नारम् । नारी स्त्री । महिष्याः—माहिषम् । नृतः—नुर्धर्म्यं नारम् । नारी स्त्री । मातृ—मात्रम् । पितृ—पैत्रम् । शास्तृ—शास्त्रम् । विकर्तृ—वैकर्त्रम् । [9]वैकर्त्री । होतृ—हौत्रम् । पोतृ—पौत्रम् । नर, महिषी, प्रजावती, प्रजापति, विलेपिका, प्रलेपिका, [10]अनुलेपिका, वर्णकपेषिका[11], मणिपाली, पुरोहित, अनुचारक, यजमान इति नरादिः ।

वैशस्त्रवैभाजित्रे ॥ ३।२।५० ॥ वैशस्त्र वैभाजित्र इति विशसितृ विभाजयितृ इत्येताभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां धर्म्ये अणन्तौ शब्दरूपे निपात्येते । विशसितुः धर्म्यं वैशस्त्रम् । अत्राण् ऋत इत्यस्त्येव । इटो[illegible] निपात्यते । विभाजयितुः वैभाजित्रम् । [12]अत्राणि लुक् ।

वक्रये[13] ॥३।२।५१ ॥ ङस इत्येव । अवक्रियते येनासौ वक्रयः । कियन्तमपि कालमापणादेरिच्छानियमितेन द्रव्येण ग्रहणमवक्रयणम् । षष्ठ्यन्ताद् वक्रये ठण्प्रत्ययो भवति । आपणस्य वक्रयः आपणिकम् । शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । गौल्मिकम् । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणापि वक्रये भवतीति धर्मान्निवृत्तो ॥

---

1. प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम् इत्यमरः म० टि० । 2. [illegible]सिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि इत्यमरः म० [illegible] । 3. माशब्दमि- म० । 4. टिकाः म० । [illegible] म० । 6. स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्च दूरे[illegible] इति नामलिङ्गानुशासनम् म० टि० । [illegible]भिक्षाचरः कौक्कुटिकः इत्यभिधानम्, म० टि० । 8. [illegible] हि म० । 9. विकर्तितृ-वैकर्तित्रम्, म० । 10. [illegible]लेपिका म० । 11. वर्णकपेषिका म० । 12. अत्र णिलुक् म० । 13. भाटको वक्रयः स्मृतः इति हलायुधः म० टि० ।

तदस्य पण्यम् ॥ ३।२।५२ ॥ तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत्पण्यं [1]विक्रेयं भवति । अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । पण्यार्थो वृत्तावन्तर्भूत इति पण्यशब्दस्याप्रयोगः । एवं शाष्कुलिकः । मौदकिकः । लावणिकः ।

किशरादेष्ठट् ॥ ३।२।५३ ॥ किसर इत्येवमादिभ्यस्तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये ठट्प्रत्ययो भवति । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशरं पण्यमस्य किशरिकः । किशरिकी स्त्री । तगरिकः । तगरिकी । किशर, तगर, स्थगर, नलद, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रु, [2]पर्ण, गुग्गुल इति किशरादिः ।

शलालोर्वा ॥ ३।२।५४ ॥ शलालुशब्दात् [3]तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये ठट्प्रत्ययो वा भवति । पक्षे ठण् । शलालुः पण्यमस्य शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालुशब्दो नपुंसकशब्दः पुंल्लिङ्गनिर्देशः ।

शिल्पम् ॥ ३।२।५५ ॥ तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमान्तं चेद् भवति । शिल्पं कौशलं विज्ञानप्रकर्षः । नृत्तं शिल्पमस्य नार्तिकः । वादनं वादनिकः । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः[4] । वैणविकः । वादनार्थः शिल्पार्थश्च वृत्तावन्तर्भूतो यथा [5]तद्योगे उपरिवतार्थ इति शिल्पवादनशब्दयोरप्रयोगः । मृदङ्गकरणं शिल्पमस्य मार्दङ्गकरणिकः । वैणाकरणिकः । सर्वोत्पत्तिमतां साधारणः करोत्यर्थो विशेषप्रकृतिकेन तद्धितोपात्तेन शब्दोऽन्तर्भावयितुमिति वृत्तौ करणशब्दस्यानिवृत्तिः । वादनादिस्वसाधारणं साधनविशेषविषयं [6]विशेषशब्दैरन्तर्भाव्यते ।

मड्डुकझर्झराद्वाऽण् ॥ ३।२।५६ ॥ मड्डुक झर्झर इत्येताभ्यां तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन् विषयेऽण्प्रत्ययो भवति वा । पक्षे ठण् । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिकः । झार्झरः । झार्झरिकः ।

प्रहरणम् ॥ ३।२।५७ ॥ तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत् प्रहरणं भवति । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । मौष्टिकः । मौद्गरिकः । मौसलिकः । हालिकः । धानुष्कः । चरति व्यापारसाधनात्प्रत्ययो यथा [7]तेन चरतीति । शिल्पमिति विज्ञानातिशये । अनेन तु व्यापारभावेऽपि[8] परिहरणपरिज्ञानमात्रे प्रत्ययः ।

परश्वधाद्वाऽण् ॥ ३।२।५८ ॥ परश्वधशब्दाद् तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन् विषयेऽण्प्रत्ययो वा भवति । पक्षे ठण् । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधः । पारश्वधिकः ।

शक्तियष्टेष्टीकण् ॥ ३।२।५९ ॥ शक्ति यष्टि इत्येताभ्यां तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन् विषये टीकण्प्रत्ययो भवति । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शाक्तीकी । याष्टीकः । याष्टीकी ।

इष्ट्यादिभ्योऽन्येषाम् ॥ ३।२।६० ॥ इष्टि इत्येवमादिभ्यः तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन् विषये टीकण्प्रत्ययो भवत्यन्येषामाचार्याणाम् । इष्टिः प्रहरणमस्य ऐष्टीकः । ऐष्टीकी । काम्पनीकः । काम्पनीकी । आम्भसीकः । आम्भसीकी । दाण्डीकः । दाण्डीकी । अपरेषां ठणि च ऐष्टिकः । काम्पनिकः । आम्भसिकः । दाण्डिकः ।

दैष्टिकास्तिकनास्तिकाः ॥ ३।२।६१ ॥ दैष्टिक आस्तिक नास्तिक इत्येते शब्दास्तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठणन्ता निपात्यन्ते । [9][10]निपातनं रूढ्यर्थम् । दिष्टं [11]प्रहरणानुपातिनी मतिरस्य, दिष्टं दैवं [12]प्रहरणमिति वा मतिरस्य दैष्टिकः । अस्ति परलोकः पुण्यं[13] पापमिति च मतिरस्येत्यास्तिकः । नास्ति परलोकः पुण्य-

1. विक्रेयं पणितव्यं च पण्यम् म० टि० । 2. पर्णी गुग्गुल- म० । 3. तदस्य म० । 4. -सर्फस- म० । 5. -विकः । मौरजिकः । वैण- म० । 6. तद्योगे म० । 7. -पशब्दोरन्त- म० । 8. -भावेन म० । 9. व्यापाराभावेऽपि म० । 10. -तनं हि रू- म० । 11. प्रमाणानु- म० । 12. प्रमाणमिति म० । 13. पुण्यपापमिति म० । 'आहुः श्रद्धालुरास्तिकः' इति वैजयन्ती म० टी० ।

पापमिति च मतिरस्य नास्तिकः । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । निपातनादेव तदिति प्रथमाधिकारेऽपि तिङन्तात् पदसमुदायाच्च प्रत्ययः ।

शीलम् ॥३।२।६२॥ तदस्येत्येव । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत् प्रथमान्तं शीलं चेत्तद् भवति । शीलं प्राणिनां स्वभावः । फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः । अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । ताम्बूलिकः । भक्षणार्थः शीलार्थश्च वृत्तावन्तर्भूत इति शीलभक्षणशब्दयोरप्रयोगः ।

छत्रादेरण् ॥३।२।६३॥ छत्र इत्येवमादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यस्मिन् विषये[1] अण्प्रत्ययो भवति । छत्रं शीलमस्य छात्रः । [2]छात्र इति गुरुकार्येष्वाहितस्य शिष्यस्य छत्रक्रिया तुल्या गुरुच्छिद्रावरणादिका क्रियोच्यते । [3]शिष्यो हि छत्रवद् गुरुच्छिद्रावरणादिप्रवृत्तश्छात्र उच्यते । अभ्यासापेक्षापि क्रिया शीलमत्रोच्यते । यथा शीलिता विशेषेति । शिक्षा शीलः शैक्षः । चुरा शीलः चौरः । कर्म शी[illegible]स्येति कार्मः । छत्र, शिक्षा, चुरा, भिक्षा, तितिक्षा, चुरास्था, विश्वधा, उदस्थान, पुरोधा, [4]कृषिकर्म, तपस्, [5]सत्य, अनृत, विशिका इति छत्रादिः । स्थाशब्दः [6]स्त्रीप्रत्ययान्तः । स चोपसर्गपूर्वोऽप्यस्य । आस्था संस्थेति केवलपाठः सर्वोपसर्गपरिग्रहणार्थः ।

तूष्णीकः ॥३।२।६४॥ तूष्णीक इति तूष्णीम्[7] शब्दात्तदस्य शीलमित्यस्मिन् विषये कप्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । तूष्णीम्भावो शीलमस्य तूष्णीकः ।

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ॥३।२।६५॥ तदस्येति । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तमनुयोगविषयं विषयश्चेद् वृत्तोऽपपाठो भवति । अनुयोगः [illegible] । एकमन्यदस्यापपाठरूपमनुयोगे वृत्तम् ऐकान्यिकः । एकान्यशब्दयोस्तद्धितविषयभूते समासस्ततस्तद्धितः । वृत्तोऽपपाठोऽनुयोग इत्यस्य वृत्तावन्तर्भावादप्रयोगः । अपपाठं चापपाठस्य सम्यक् पाठापेक्षम् । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । वृत्त इति किम् ? वर्तमाने वर्त्स्यति वा मा भूत् । अपपाठ इति किम् ? एकमन्यदस्य दुःखमनुयोगे वृत्तमन्येऽनुयोगे वृत्तः । अनुयोग इति किम् ? स्वैराध्ययने मा भूत् ।

बह्वच्पूर्वपदाट्ठः ॥३।२।६६॥ बह्वच्पूर्वपदात्तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठप्रत्ययो भवति यत्प्रथमान्तं तच्चेद्वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे भवति । एकादशान्यान्यस्यापपाठरूपाण्यनुयोगे वृत्तानि एकादशान्यिकः । एकादशान्यिका स्त्री । द्वादशान्यिकः । द्वादशान्यिका । त्रयोदशान्यिकः । त्रयोदशान्यिका स्त्री । चतुर्दशान्यिकः । चतुर्दशान्यिका ।

भक्षोऽस्मै हितम् ॥३।२।६७॥ तदित्येव । तदिति प्रथमान्तादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत्प्रथमान्तं भक्षश्चेत्तत् भवति तच्च हितम् । अपूपा भक्षा हितमस्मै आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । भक्ष इति किम् ? देवदत्तो हितोऽस्मै । हितमिति किम् ? अपूपा हितमस्मै । अस्मै इत्युत्तरार्थमिह । विभक्तिविपरिणामेनापि चतुर्थ्यर्थः शक्यो विज्ञातुम् ।

नियुक्तं दीयते ॥३।२।६८॥ तदस्मै इत्येव । तदिति प्रथमान्तादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत्प्रथमान्तं तच्चेन्नियुक्तमव्यभिचारेण नित्यं वा दीयते । [8]अग्रभोजनमस्मै नियुक्तं दीयते आग्रभोजनिकः । आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । भाक्तिकः । अस्मै इति किम् ? रजकस्य वस्त्रं नित्यं देयम् । अस्य नियोगः ।

भक्तौदनाद्वाण् ठट् ॥३।२।६९॥ भक्त ओदन इत्येताभ्यां यथासंख्यम् अण् ठट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो वा तदस्मै नियुक्तं दीयते इत्येतस्मिन् विषये । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः[9] । ओदनोऽस्मै नियुक्तं दीयते औदनिकः । औदनिकी । ठणि औदनिकः । औदनिकी ।

१. अण् म० । २. छत्रमिति । ३. उपचाराच्छिष्यो- म० । ४. कृषिकर्मन् म० । ५. [illegible] अ० । ६. -यान्तम् म० । ७. तूष्णीम् श- म० । ८. भिक्षाग्रम् म० टि० । ९. भाक्तिकः म० ।

श्राणामांसौदनाट्ठः ॥३।२।७०॥ श्राणा मांसौदन इत्येताभ्यां ठप्रत्ययो भवति वा । पक्षे ठण् । तदस्मै नियुक्तं दीयत इत्यस्मिन् विषये । श्राणाऽस्मै नियुक्तं दीयते श्राणिकः । श्राणिका । ठण्—श्राणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिका[1] । ठठणोः स्त्रियां विशेषः ।

नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्तन्ते ॥३।२।७१॥ नवयज्ञादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो वर्तन्ते इत्येवमुपाधिभ्योऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । नवयज्ञा अस्मिन् वर्तन्ते नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । नवयज्ञादयः प्रयोगगम्याः ।

तत्र नियुक्ते ॥३।२।७२॥ तत्रेति सप्तम्यन्तान्नियुक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापारित इति प्रत्ययार्थः । पूर्वत्र नियुक्तमिति क्रियाविशेषणमव्यभिचारो नित्यमिति चार्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः शौल्कशालिकः । आकरिकः । आन्तरिकः । आक्षपटलिकः । [2]गौल्मिकः । दौवारिकः ।

टोऽगारान्तात् ॥३।२।७३॥ अगार इत्येवमन्तात् टप्रत्ययो भवति तत्र नियुक्ते । देवागारे नियुक्तः देवागारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः । भाण्डागारिका । आयुधागारिकः । आयुधागारिका ।

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥३।२।७४॥ तत्रेत्येव । अध्ययनस्य यावदेशकालौ तद्वाचिनः सप्तम्यन्तादध्यायिनि ठण्प्रत्ययो भवति । अशुचावध्यायी आशुचिकः । श्माशानिकः । श्माशानाभ्याशिकः । अकालात्—सान्ध्यिकः । आकालिकः । आनध्यायिकः ।

> चन्द्रसूर्योपरागश्च निर्घातो भूमिकम्पनम् ।
> तूर्यं गर्जितं विद्युदुल्का दाहो दिशां तथा ॥ १ ॥
> श्मशानाभ्याशमशुचिस्सूतको दशमस्तथा ।

इति [3]कालिकाद्युत्पत्त्यानध्यायदेशकालाः परिगताः । अदेशकाल इति किम्? विहारभूम्यामध्यायी । पूर्वाह्णेऽध्यायी ।

संस्थानप्रस्तारतदन्तकठिनान्तेषु व्यवहरति ॥३।२।७५॥ संस्थान प्रस्तार इत्येताभ्यां संस्थानान्तात् प्रस्तारान्तात् कठिनान्ताच्च सप्तम्यन्ताद् व्यवहरत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । व्यवहरति क्रियातत्त्वे यथा लौकिकया व्यवहार इति । संस्थाने व्यवहरन् सांस्थानिकः । प्रास्तारिकः । [4]तदन्तात्—गौसंस्थानिकः । आश्वसांस्थानिकः[5] । कांसप्रस्तारिकः । कठिनान्तात्—वांशकठिनिकः । वार्ध्रकठिनिकः[6] । कठिनं तापसभाजनम् । पीठं वार्ध्री च कठिनश्च ते इत्येकशेषेण तदन्त इति स्यात् । एकान्तग्रहणे तस्य कठिनान्तार्थो नायमन्त इति द्विरन्तग्रहणं बहुवचनं कठिनान्तेति स्वरूपग्रहणं मा भूदिति ।

निकटादिषु वसति ॥३।२।७६॥ निकट इत्येवमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो वसत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । निकटे वसन् नैकटिकः । यो ग्रामस्य समीपे वसत्यारण्यकः भिक्षुः स उच्यते[7] । वृक्षमूले वसन् वार्क्षमूलिकः । [8]आभ्यवकाशिकः । श्माशानिकः । आधराधिकः । निकटादयः प्रयोगगम्याः ।

सतीर्थ्यः ॥३।२।७७॥ सतीर्थ्य इति समानतीर्थशब्दात् सप्तम्यन्ताद्वसत्यर्थे यप्रत्ययः समानशब्दस्य सभावश्च निपात्यते । समानतीर्थे वसन् सतीर्थ्यः । तीर्थं हि गुरुरुच्यते ।

संख्यादेश्चार्हदलुचः ॥३।२।७८॥ आ अर्हदर्थाद् या प्रकृतिरुपादास्यते तस्याः केवलायास्तदन्ताच्च संख्यादेः स वक्ष्यमाणः प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यं न चेत् स लुगन्तो भवति । चान्द्रायणं चरन् चान्द्रायणिकः ।

१. -निका । मांसौदनिकी । ठ- म० । २. सेनाभेदे रोगभेदे स्तम्बे च वल्लसजाने । दुर्गादिरक्षणार्थ-स्थाने सैन्यरक्षणभेदयोः ॥ विटपान्तर्गते संघाते गुल्मः पुंसि विवक्षितः । म० टि० । ३. कालिका म० । ४. तदन्ता म० । ५. -कः । कांसप्रस्तारिकः । कठि- म० । ६. वार्ध्रकठिनिकः म० । ७. -ध्यायी प्रसिद्धः वृक्ष- म० । ८. आभ्यवकाशिकः म० ।

द्वे चान्द्रायणे चरन् द्वैचान्द्रायणिकः । पारायणमधीयानः पारायणिकः । द्वे पारायणेऽधीयानः द्वैपारायणिकः । संख्यादेरिति किम् ? परमपारायणमधीते । महापारायणमधीते । चकारः केवलार्थः । आर्हदित्यस्यार्थम् अभिविधौ चायमाकारः । तेनार्हदर्थेऽपि भवति । द्वे सहस्रे द्विसहस्रं वार्हन् द्विसाहस्रिकः । [1]द्विशतिकः । अलुच इति किम् ? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं [2]द्विशौर्पिकम् । त्रिशौर्पिकम् ।

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥३।२।७९॥ गोदानादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो ब्रह्मचर्येऽभिधेये ठण्प्रत्ययो भवति । निर्देशादेव षष्ठ्यन्तता । गोदानस्य ब्रह्मचर्यं गोदानिकम्[3] । आदित्यव्रतानामादित्यव्रतिकम् । महानाम्नीनां माहानाम्निकम् । गोदानादयः प्रयोगगम्याः । येभ्योऽस्मिन्नर्थे प्रयोगे ठण् दृश्यते ते गोदानादयः ।

चान्द्रायणं च चरति ॥३।२।८०॥ चन्द्रायण इत्येतस्माद् द्वितीयान्ताद् गोदानादिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यश्चरत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । चन्द्रायण इति निर्देशाच्चन्द्रायणस्य द्वितीयान्तता । गोदानादीनां चार्थात् । चन्द्रायणं[4] चरन् चान्द्रायणिकः । गोदानं चरन् गौदानिकः । आदित्यव्रतिकः । महानाम्न्यो नाम ऋचः–तत्साहचर्यात्तासां व्रतमपि महानाम्न्यः । महानाम्नीव्रतं चरन् महानाम्निकः[5] ।

देवव्रतादीन् डिन् ॥३।२।८१॥ देवव्रतादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चरत्यर्थे डिन्प्रत्ययो भवति । देवव्रतं चरन् देवव्रती । तिलव्रती । [6]आवान्तदीक्षि । देवव्रतादयः प्रयोगगम्याः ।

ड्वुश्चाष्टाचत्वारिंशच्चातुर्मास्यं यलुक्च ॥३।२।८२॥ अष्टाचत्वारिंशत् चातुर्मास्य इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां चरत्यर्थे ड्वुप्रत्ययो डिश्च चातुर्मास्ययकारस्य लुग्भवति । अष्टाचत्वारिंशकम् । अष्टाचत्वारिंशी । चातुर्मास्यानि चरन् [7]चातुर्मासः । चातुर्मासी । चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि । यज्ञस्य इति ञ्यान्तः ।

तुरायणपारायणयजमानाधीयाने ॥३।२।८३॥ तुरायण पारायण इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां यथासंख्यं यजमाने अधीयाने [8]चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति । तुरायणं यजमानः[9] तौरायणिकः । तुरायणं नाम यज्ञः । पारायणमधीयानः पारायणिकः ।

संशयं प्राप्तेऽर्थे ॥३।२।८४॥ संशयमिति द्वितीयान्तात् प्राप्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । अर्थत(अर्थत) इत्यर्थः । यो ज्ञानस्य विषय इत्यर्थः । संशयं प्राप्तोऽर्थः सांशयिकः । सांशयिकोऽयमूर्ध्वः[10] न जाने स्थाणुरुत पुरुषः । सांशयिको देवदत्तः न जाने जीवत्युत मृतः । अर्थ इति किम् ? संशयितरि मा भूत् । सोऽपि हि संशयं प्राप्तो भवति तस्य तद्गुणत्वात् ।

[11]क्रोशयोजनाच्छताद्योजनाच्चाभिगमार्हे ॥३।२।८५॥ क्रोशशब्दाद् योजनशब्दाच्च परो यः शतशब्दस्तदन्ताद् योजनशब्दाच्च पञ्चम्यन्तादभिगमार्हेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । क्रोशशतादभिगमार्हः क्रौशशतिको मुनिः । योजनशतिको वधः[12] । योजनिकः साधुः ।

तद्यात्येभ्यः ॥३।२।८६॥ तदिति द्वितीयान्तेभ्य एभ्यः क्रोशशत योजनशत योजन इत्येतेभ्यो याति गच्छत्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । क्रोशशतं याग् क्रौशशतिकः । योजनशतिकः । योजनिको दूतः । एभ्य इति किम् ? नगरं याति देवदत्तः ।

पथष्टट् ॥३।२।८७॥ पथ[13] इत्येतस्माद्[14] द्वितीयान्ताद् यात्यर्थे टट्प्रत्ययो भवति । पन्थानं यान् पथिकः । पथिकी स्त्री । ठणमकृत्वा टट्वचनादन्तरङ्गत्वात्समासे इतेऽपि भवति ।

१. द्विशतिकः म० । २. द्विशौर्पिकः । त्रिशौर्पिकः म० । ३. गौदानिकः म० । ४. -यणं च चर- म० । ५. माहानाम्निकः म० । ६. अवान्तरदीक्षी म० । ७. चातुर्मासकः । चतुर्मासी म० । ८. चार्थे म० । ९. यजमानः म० । १०. ऊर्ध्वः स्यादुच्छ्रिते तुङ्गे इत्यभिधानम्- म० टि० । ११. योजनच्छता- म० । १२. गुरुः म० । १३. पथिन्नित्ये- म० । १४. -स्मात्तदिति द्विती- म० ।

नित्यं णः पन्थश्च ॥३।२।८८॥ पथिन्शब्दात् द्वितीयान्तान्नित्यं याति णप्रत्ययो भवति पथिन्शब्दस्य च पन्थ आदेशः । नित्यमिति प्रत्ययार्थविशेषणम् । पन्थानं नित्यं यान् पान्थः । पान्था स्त्री । द्वौ पन्थानौ नित्यं यान् द्वैपन्थः । द्वैपन्था । नित्यमिति किम् ? पथिकः ।

शङ्कूत्तराजवारिस्थलजङ्गलकान्तारादिनाहृते च ॥ ३।२।८९ ॥ शङ्कु उत्तर अज वारि स्थल जङ्गल कान्तार[1] इत्येतत् पूर्वपदात् पथिन्शब्दात् तृतीयान्तादाहृते याति चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति । निर्देशादेव तृतीयान्तता । शङ्कुपथेनाहृतः—शाङ्कुपथिकः । शङ्कुपथेन यान् शाङ्कुपथिकः । एवमौत्तरपथिकः । आजपथिकः । वारिपथिकः । स्थालपथिकः । जाङ्गलपथिकः[2] ।

स्थलादिनाऽण् मधुकमरिचे ॥ ३।२।९० ॥ स्थलादेः पथ्यन्तात्तृतीयान्तादाहृतेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । ठणपवादः । तत्तेनाहृतं मधुकं[3] मरिचं वा भवति । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकं मरिचं वा । मधुकमरिच इति किम् ? स्थालपथिकमन्यत् ।

योगादर्थे शक्ते ॥ ३।२।९१ ॥ योग इत्येवमादिभ्यः चतुर्थ्यन्तेभ्यः शक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तता । योगाय शक्तो यौगिकः । सान्तापिकः । योग, सन्ताप, संग्राह, सङ्ग्राम, संयोग[4], सम्पेष, निष्पेष[5], निसर्ग, निसर्ग, विसर्ग, उपसर्ग, प्रवास, उपवास, सङ्घात, सङ्क्रम, सपाद, सक्तु, मांस, ओदन, मांसौदन, सक्तुमांसौदन इति योगादिः ।

योग्यकार्मुके ॥ ३।२।९२ ॥ योग्य कार्मुक इति योग कर्मन् इत्येताभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां शक्तेऽर्थे यथासंख्यं य उकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्येते । योगाय शक्तो योग्यः । कर्मणे शक्तं कार्मुकम् । एवं योगशब्दस्य द्रष्टव्यम् ।

यज्ञानां दक्षिणायाम् ॥ ३।२।९३ ॥ यज्ञवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो दक्षिणायामर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य[6] दक्षिणा आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । नावयज्ञिकी । पाकयज्ञिकी । गाग्न्योदनिकी । दाशौदनिकी । ऐकादशाहिकी । द्वादशाहिकी । द्वैवाजपेयिकी । यज्ञानां दक्षिणा यज्ञेषु भवा भवतीति अध्यात्मादित्वाट्ठण्[7] विधीयमाने द्व्यन्तात्र स्यात् । इह तु संख्यादेरधार्हदोलुब इति भावे । भवत्यपि[8] द्विगोः इलुब् स्यात् । स्वाविकल्पायां चाण् प्राप्नोति । दक्षिणार्थे च प्रत्ययार्थो यथा स्यादिति वचनम् ।

तेषु देये ॥ ३।२।९४ ॥ तेष्विति यज्ञवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देयेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । [9]अग्निष्टोमे देयमाग्निष्टोमिकं भक्तम् । वाजपेयिकं भक्तम् ।

काले कार्ये च भववत् ॥३।२।९५॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्तात् देये कार्ये चार्थे भववत् प्रत्यया भवन्ति । यतः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण ये प्रत्यया भवेऽर्थे भवन्ति ततः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण कार्ये देये चार्थे ते प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः । वतिहि सर्वसादृश्यार्थः । यथा—वर्षासु भवं वार्षिकं तथा वर्षासु देयं कार्यं च वार्षिकम् । मासिकम् । एवं शारदिकं श्राद्धं कार्यं । शारदिकः । शारदो रोग आतपो वा । एवं नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । हैमनम् । पुराणम् । पुरातनम् । श्वोवस्तिकम् । ह्यस्तनम् । श्वस्तनम् । पौर्वाह्णिकम् । पूर्वाह्णतनम् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । चिरत्नम् । परुत्नम् । पौषम् । शैशिरम् । पान्थम् । शरत्सम्बन्धं पर्व फलं वा । प्रावृषेण्यम् । प्रत्ययस्य भावोऽभाविष्यते नाभाव इति द्विगोः इलुग् भवति । द्वयोर्मासयोः कार्यं देयं वा द्वैमासिकम् । त्रैमासिकम् ।

1. महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुन्नपुंसकम् इत्यमरः म० टि० । 2. -थिकः । कान्तारपथिकः म० । 3. मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुका मधुयष्टिका इति नामलि० म० टि० । 4. -ग सम्पराय सम्पे- म० । 5. निष्पाव म० । 6. अग्निष्टोमस्य दक्षिणा इति आग्निष्टोमिकी म० । 7. -ठण् इति ठण् विधी- म० । 8. भवति सिद्धि- म० । 9. अग्निष्टोमे देयमाग्निष्टोमिकं म० ।

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥३।२।९६॥ व्युष्टादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देयं कार्ये चार्थे[1] ठण्प्रत्ययो भवति । व्युष्टे देयं कार्यं[2] वैयुष्टम् । नैत्यम् । व्युष्टसाहचर्यात् नित्यशब्दः कालवाची गृह्यते । ततः सप्तम्यन्तादेव कालाध्वनो-र्व्याप्ताविति द्वितीयाविधानादेतत् देयं कार्यं चेति द्वितीयान्तादेव प्रत्ययः । व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, तीर्थ, संग्राम, संघात, प्रवास, उपवास, [3]अग्नीप, पीलुमूल इति व्युष्टादिराकृतिगणोऽयम् ।

तेन हस्तयथाकथाचाद्यण् ॥३।२।९७॥ तेनेति तृतीयान्ताभ्यां हस्त यथाकथाच इत्येताभ्यां यथासंख्यं य ण इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । प्रत्येकं देयं कार्यं चार्थे यथाकथाचेति निपातसमुदायोऽनादरेऽस्य-स्मिन्नर्थे वर्तते अस्य तृतीयान्तता न संभवति । हस्तेन देयं कार्यं वा हस्त्यम् । यथाकथाचानादरेण याथा-कथाचम् ।

सम्पादिनि ॥३।२।९८॥ तेनेति तृतीयान्तात् सम्पादिन्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षः सम्पत्तिः । आवश्यके गुणाधिक्यादत एव निपातनाद्वा कर्तरि णिन् । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णवेष्ट-काभ्यां विशेषतः शोभत इत्यर्थः । एवं वास्त्रयुगिकं शरीरम् । औपानहिको पादौ ।

कर्मवेषाद्यः ॥३।२।९९॥ कर्म वेष इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां सम्पादिन्यर्थे यप्रत्ययो भवति । कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण सम्पादि वेष्या नटी ।

कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे ॥३।२।१००॥ कालवाचिनः शब्दात् तेनेति तृतीयान्तात् परिजय्ये लभ्ये कार्ये सुकरे चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति । परितो जेतुं शक्यं परिजय्यम् । लभ्यकार्ययोः शक्येऽर्हे वा यः । अकृच्छ्रेण क्रियते यत्तत् सुकरम् । मासेन परिजय्यः मासिको व्याधिः । मासिको हस्ती । आर्धमासिकः । सांवत्स-रिकः । मासेन लभ्यः मासिकः पटः । मासेन कार्यं मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरः मासिकः प्रासादः । कालादिति किम् ? वैद्यदत्तेन परिजय्यम् ।

निर्वृत्ते ॥३।२।१०१॥ तेन कालादिति[4] वर्तते । तृतीयान्तात् कालवाचिनो निर्वृत्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । योगविभाग उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थः[5] ।

तस्मै भृताधीष्टे ॥३।२।१०२॥ कालादिति वर्तते । तस्मै इति चतुर्थ्यर्थात् कालवाचिनो भृते-ऽधीष्टे चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति । तस्मै इति यदर्थमिति चतुर्थी[6] वेतनेन व्यापारितः[7] । अधीष्टः[8] सत्कृत्य व्यापारितः । मासाय भृतो मासिकः कर्मकरः । मासकर्मणे भृत इत्यर्थः । एवमार्धमासिकः । सांवत्सरिकः । मासायाधीष्टः मासिकोऽध्यापकः । मासमध्यापनायाधीष्ट इत्यर्थः । एवमार्धमासिकः । सांवत्सरिकः ।

तं भावि भूते च ॥३।२।१०३॥ कालादित्येव । तमिति द्वितीयान्तात् कालवाचिनः भाविनि भूते चार्थे ठण्प्रत्ययो भवति । स्वसत्तया व्याप्स्यमानः[9] कालो भावी । व्याप्तः[10] कालो भूतः । मासं भावी मासिक उत्सवः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । चकारः तेन निर्वृत्ते तस्मै भृताधीष्टे तं भावि भूते चेति यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ।

षण्मासाण्ण्यठौ ॥३।२।१०४॥ षण्मास इत्येतस्मात् [11]कालवाचिनस्तेन निर्वृत्ते, तस्मै [12]भृताधीष्टे च, तं [13]भाविनि भूते[14] चार्थे ण्य ठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । षड्भिर्मासैर्निर्वृत्तः षड्भ्यो मासेभ्यो भृतोऽधीष्टो वा षण्मासान्[15] भूतो भावी वा षाण्मास्यः । षण्मासिकः । अवयस्ययं विधिः । वयसि तु षण्मासाद्यणिति भवति ।

समायाः खः ॥ ३।२।१०५ ॥ समाशब्दात्तेन निर्वृत्त इत्यादिषु पञ्चसु विषयेषु खप्रत्ययो भवति । समया निर्वृत्तः समायै भृतोऽधीष्टो वा समां[16] भावी भूतो वा समीनः ।

१. अण् म० । २. -र्थे वा वै- म० । ३. अग्निपद म० । ४. -दिति च वर्त- म० । ५. आउत्तरार्थानुवृ- म० । ६. -र्थी भृतो वेतनेन म० । ७. वाचितः म० टि० । ८. अभ्यर्थ्य विना वेतनदानेन कर्मणि व्यापारित उच्यते म० टि० । ९. व्याप्य- म० । १०. व्याप्तकालो म० । ११. कालशब्दात् म० । १२. भृतेऽधीष्टे म० । १३. भाविनि भूते म० । १४. -र्थे विषये ण्य म० । १५. षण्मासान् म० । १६. समां म० ।

रात्र्यहःसंवत्सराच्च द्विगोर्वा ॥३।२।१०६॥ रात्रि अहन् संवत्सर इत्येवमन्तात् समासान्ताच्च द्विगोस्तेन निर्वृत्त इत्यादिषु पञ्चसु विषयेषु खप्रत्ययो भवति[1] तेन[2] ठण् । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्त इत्येवमादिना विगृह्य द्विरात्रीणः । [3]द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । अहन्—द्वाभ्याम् अहोभ्यां निर्वृत्त इत्यादिना विगृह्य द्व्यहीनः । [4]द्वैयह्निकः । त्र्यहीणः । [5]त्रैयह्निकः । अहरन्तात् खप्रत्ययस्यानवकाशत्वात् समासान्तमतं[6] बाधित्वा-ऽयं ख एव[7] भवति । तत्र समासान्तविधौ[8] उच्यमानः सङ्ख्याव्यय सर्वांशादित्यह्नादेशो न भवति । [9]द्वैहीक इति द्व्यहशब्दात् समाहारद्विगोष्ठण् । [10]संवत्सरम्-द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां निर्वृत्त इत्यादिना विगृह्य द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । [11]माससंवत्सरस्येति नुत्तरपदस्यैव आकारः द्विसमीनः । द्वैसमीकः । त्रिसमीनः । त्रैसमीकः । समान्तात् पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । दोषादप्राप्ते ।

वर्षाद्दश्च ॥३।२।१०७॥ वर्षशब्दो यः कालवाची तदन्तात् द्विगोस्तेन निर्वृत्त इत्यादिषु पञ्चसु विषयेषु अकारप्रत्ययः[12] खश्च वा भवतः । ताभ्यां मुक्ते ठण् । एवं त्रैरूप्यं भवति । द्विवर्षः । द्विवर्षीणः । द्विवार्षिकः । भाविन्यादिग्वद्वाधव[13] एधारेत् । द्वि वर्षे भावी द्वैवर्षिकः । त्रैवर्षिकः ।

प्राणिनि भूते ॥३।२।१०८॥ कालवाचिवर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्भूतेऽर्थे नित्यमप्रत्ययो भवति प्राणिनि चेद् भूतः प्राणी भवति । द्वे वर्षे भूते[14] द्विवर्षो दारकः । त्रिवर्षो नायकः । प्राणिनीति किम् ? द्विवर्षीणः द्विवार्षिकश्च व्याधिः । भूत इति किम् ? द्वाभ्यां वर्षाभ्यां भूतोऽधीष्टो वा द्विवर्षीणः । द्विवार्षिकः मनुष्यः । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्योऽयं विधिर्न भूत एव । प्राणिनीति नियमः, विधिनियमसम्भवे विधिरेव । विधौ हि शास्त्र-मनुगृहीतं भवति[15] नियमेऽननिगृहीतमनित्यत्वदोषश्च ।

मासाद्वयसि यः ॥३।२।१०९॥ मासान्ताद् द्विगोर्भूतेऽर्थे यप्रत्ययो भवति वयसि गम्यमाने । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । त्रिमास्यः दारकः । वयसीति किम् ? द्वैमासिको व्याधिः । द्वैमासिको नायकः । भूत इति किम् ? द्वौ मासौ भावी द्वैमासिको युवा ।

खञ् ॥३।२।११०॥ द्विगोरिति निवृत्तम् । मासशब्दाद्भूते खञ्प्रत्ययो भवति यश्च वयसि गम्यमाने । मासीनः । मास्यः दारकः । ञकारः[16] पुम्भावार्थः । मासीना[17] दुहितृका । वयसीति किम् ? मासिको नायकः ।

षण्मासाट्ठण्यण्यः ॥३।२।१११॥ षण्मासशब्दात् कालवाचिनो भूते ठण् यण् य इत्येते प्रत्ययाः भवन्ति वयसि गम्यमाने । षण्मासान् भूतः षाण्मासिकः । षाण्मास्यो दारकः । भूत इति किम् ? षण्मासान् भावी षाण्मास्यः । षाण्मासिकः । वयसीति किम् ? षाण्मास्यः । षाण्मासिको[18] नायकः । अनयोः पाठो भवतो न यत्नो ।

सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतोः ॥ ३।२।११२ ॥ स इति प्रथमान्तात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठण् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं तद्वति ब्रह्मचारिणि चाभिधेये । यत्तदस्येति निर्दिष्टं तच्चेद्ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारी वा भवतीत्यर्थः । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । अर्धमासिकम्[19] । सांवत्सरिकम् । मासोऽस्य ब्रह्मचारिणः मासिको ब्रह्मचारी । [20]अर्धमासिकः । सांवत्सरिकः ।

समयात् प्राप्तः ॥ ३।२।११३ ॥ सोऽस्येति वर्तते । स इति प्रथमान्तात् समयशब्दात् प्राप्तोऽस्याधि-कारात् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् । समनन्तरकालमिदमर्थः ।

१. -ति वा । म० । २. -स मुक्ते ठण्- म० । ३. द्वैराशिकः म० । ४. द्वैयह्निकः म० । ५. त्रैयह्निकः म० । ६. -समतं बा-म० । ७. ख एव भ-म० । ८. समासान्तवि-म० । ९. द्वैयह्निक इति म० । १०. संवत्सर म० । ११. मासेभ्य-म० । १२. -रः प्रत्य-म० । १३. -बरिच् म० । १४. भूतौ म० । १५. -यमे सिगृहीतम-नुया- म० । १६. पुम्भावाभावार्थः म० । १७. मासीना म० । १८. षण्मासिको म० । १९. आर्धमासिकम् म० । २०. आर्धमासिकः म० ।

ऋत्वादिभ्योऽण् ॥ ३।२।११४ ॥ कालादि निर्वृत्तम्[1] । ऋतु इत्येवमादिभ्यः प्राप्तोपाधिभ्यः सोऽस्येत्यस्मिन् विषयेऽण्प्रत्ययो भवति । ऋतुः प्राप्तोऽस्यार्तवं पुष्पं[2] फलम् । उपवस्ता[3] प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । ऋत्वादयः प्रयोगगम्याः ।

कालाद्यः ॥३।२।११५॥ काल इत्येतस्माच्छब्दात् [4]प्राप्तोऽधिकात् सोऽस्येत्यस्मिन् विषये यप्रत्ययो भवति । कालः प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापः । काल्यो मेघः ।

दीर्घात् ॥३।२।११६॥ [5]कालशब्दाद् दीर्घोपाधिकात्[6] सोऽस्येत्यस्मिन् विषये ठण् भवति । दीर्घः कालोऽस्य कालिकम् ऋणम् । कालिकं वैरम् । कालिकी सम्पत् । योगविभागाट्ठण् । यविधाने हि कालाद्दीर्घाच्च य इत्येक एव योगः [7]क्रियते ।

प्रयोजनम् ॥३।२।११७॥ सोऽस्येति वर्तते । स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण्प्रत्ययो भवति यत्प्रथमान्तं तच्चेत् प्रयोजनं स्यात् । प्रयोजनं प्रयोजकं प्रवर्तकं जनकमुत्पादकम् । जिनमहः प्रयोजनमस्येति[8] जैनमहिकम् । ऐन्द्रमहिकम् । आभिषेचनिकम् ।

एकागाराच्चौरे[9] ॥३।२।११८॥ एकागारशब्दात्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये ठण्प्रत्ययो भवति चौरे यदस्येति निर्दिष्टं स [10]चेच्चौरो भवति । एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकः । [11]चोरः चौरे नियमार्थं वचनम्, अन्यत्र न भवति । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोः ।

चूलादिभ्योऽण् ॥३।२।११९॥ चूलादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषयेऽण् प्रत्ययो भवति । चूला प्रयोजनमस्य चौलम् । श्रद्धा श्राद्धम् । चूलादयः प्रयोगगम्याः ।

विशाखाषाढान्मन्थदण्डे ॥३।२।१२०॥ विशाखा आषाढ इत्येताभ्यां तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषयेऽण्प्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । मन्थे दण्डे चाभिधेये । मन्थनं मन्थः विलोडनम् । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । [12]वैशाख्यां पौर्णमास्यां सर्वे गोमन्तः सर्वगोदोहं दधिभूतं शान्तमभियुक्तमपर्व मथ्नन्ति । मथित्वा गृहदेवताभ्यो बलिमुपहृत्यातिथिभ्यः प्रदायावशिष्टं स्वयमुपभुञ्जते स मन्थो वैशाखः । अस्य हि विशाखा प्रयोजनम् । आषाढाः प्रयोजनमस्य आषाढो मन्थः । आषाढ्यां पौर्णमास्यां वेणुं छित्वा सर्वगन्धैरनुलिप्य स्वयमनुलिप्ताः [13]स्रग्विणोऽलङ्कृताः कुमारकाः तेनागाराण्यभिघ्नन्ति स दण्ड आषाढः । तस्य ह्याषाढाः प्रयोजनम् ।

उत्थापनादेरीयः ॥३।२।१२१॥ उत्थापन[14] इत्येवमादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये ईयप्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । उत्थापनं प्रयोजनमस्य उत्थापनीयम् । अनुप्रवचनीयम् । उत्थापन, अनुप्रवचन, अनुवाचन, अनुयान, अनुवादन, आरम्भण[15] इत्युत्थापनादिः ।

विशिपदिरुहिपूरिसमापेरनात्सपूर्वपदात् ॥ ३।२।१२२ ॥ विशि पदि रुहि पूरि समापि इत्येतेभ्योऽनप्रत्ययान्तेभ्यो विद्यमानपूर्वपदेभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये ईयप्रत्ययो भवति । विशि—गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । अनुप्रवेशनीयम् । गृहप्रवेशनीयम् । पदि—गोप्रपदनीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । रुहि—आरोहणीयम् । [16]प्रासादारोहणीयम् । पूरि—प्रपापूरणीयम् । समापि—अङ्गसमापनीयम् । श्रुतस्कन्धसमापनीयम् ।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्लुक् ॥३।२।१२३॥ स्वर्गादिभ्यः स्वस्तिवाचनादिभ्यश्च यथासङ्ख्यं तदस्य प्रयोजनमित्यस्मिन् विषये यप्रत्ययः श्लुक् च भवतः[17] । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् ।

---

१. निर्वृत्तम् म० । २. पुष्पफलम् म० । ३. उपवस्ता म० । ४. प्राप्तोपाधिकात् म० । ५. कालादित्यस्य दीर्घादिति विशेषणम् । स इति प्रथमान्तात् काल इत्येतस्मात् दीर्घोपा-म० । ६. -धिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठण् प्रत्ययो भवति । म० । ७. क्रियत म० । ८. -नमस्य जै-म० । ९. -च्चौरे म० । १०. चेच्चौरो म० । ११. चोरः चौरे म० । १२. वैशाख्यां पौर्ण-म । १३. स्रग्विणः म० । १४. -पन [illegible]-म० । १५. आरम्भण म० । १६. प्रासादारोहणीयम् म० । १७. -तः । स्वर्गादिभ्यो यः । स्व-म० ।

काम्या इष्टः । स्वस्तिवाचनादिभ्यः स्लुप् भवति ठणः । स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । पुण्याहवाचनम् । स्वर्गादिः स्वस्तिवाचनादयश्च प्रयोगगम्याः ।

आकालिकं टश्चाद्यन्ते ॥३।२।१२४॥ आकालिकमिति [1]अकालशब्दात् ठ ठण् च निपात्येते । भवत्यर्थे आदिरेव यद्यन्तो गम्यते[2] । यस्मिन्नेव काले[3] यत्प्रवृत्तं तस्मिन्नेव प्रत्यावृत्ते यदि तदुपरमेत अथवा यस्मिन्नेव काले यज्जन्म तस्मिन्नेव काले यदि तस्य विनाशो भवेन्नान्यस्मिन्नकालादूर्ध्वं तिष्ठेदित्यर्थः । आकालं भवश्चाकालिकोऽनध्यायः । पूर्वेद्युर्यस्मिन् काले तृतीये चतुर्थे वा यामे प्रवृत्तः । पुनरपरेद्युरपि आ तस्मात् कालाद् भवन्ननध्याय आकालिक उच्यते । आकालिकी विद्युत् । आकालिका[4] विद्युत् । ठण्[5] ङी टे टाप् । आजन्मकालमेव भवन्ती नोर्ध्वं या जन्मान्तर-विनाशिन्येवमुच्यते । आद्यन्त इति किम् ? सर्वकालभाविनो मा भूत् । आद्यन्ते चेति निवृत्त्यर्थं निपातनम् । अथवा समानकालशब्दस्य [6]आकालादेशः आद्यन्त इति द्वन्द्व[7]प्रकृतिविशेषणमस्येति षष्ठ्यर्थे टण्ठौ प्रत्ययौ निपात्येते । निपातं च कस्यचिदिष्टस्य प्रतिपत्त्यर्थं [8]समानकालावाद्यन्तावस्य आकालिकोऽनध्यायः । आकालिकी आकालिका वा विद्युत् । समानकालता[9]द्यन्तयोः पूर्ववद् वेदितव्या ।

त्रिंशद्विंशतेर्ड्वुरनाम्न्याऽर्हात् ॥३।२।१२५॥ त्रिंशत् विंशति इत्येताभ्याम्[10] आ अर्हदर्थादर्थो वक्ष्यते तस्मिन् ड्वुप्रत्ययो भवति । कापवादः । अनाम्नि अप्रसंज्ञायां विषये न चेत्प्रत्ययान्तं कस्यचित्संज्ञा भवति । त्रिंशता क्रीतं त्रिंशकम् । विंशकम् । त्रिंशतमर्हन् त्रिंशकः । विंशकः । आ[11] अर्हादित्यभिविधावाकारः । अनाम्नीति किम् ? त्रिंशत्कम् । विंशतिकम् ।

संख्याऽडतेश्चाशत्तिष्टेः कः ॥३।२।१२६॥ शत्[12] तिष्ट इत्येतदन्तवर्जितायाः संख्यायाः डतिप्रत्ययान्ताच्च शब्दात् त्रिंशद्विंशतिशब्दाभ्यां च[13] आ अर्हतोऽर्थे कप्रत्ययो भवति । ठणोऽपवादः । संख्यायाः— द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । सप्तकम् । बहुकम् । गणकम् । यावत्कम्[14] । अध्यर्धकम् । अर्धपञ्चमकम् । डति । [15]कतिकम् । त्रिंशत्—त्रिंशत्कम् । विंशति—विंशतिकम् । डति—त्रिशत् । विंशतीनामुपादानमशत्तिष्टेरिति प्रतिषेधात् । अशत्तिष्टेरिति किम् ? चात्वारिंशत्कम्[16] । आशीतिकम् । नावतिकम् । षाष्टिकम् ।

अनादेः शतादतस्मिन्यठौ ॥३।२।१२७॥ आ अर्हदर्थादर्थो वक्ष्यते तस्मिन्ननादेरपूर्वपदात्[17] शब्दात् य ठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । कापवादः । अतस्मिन् स चेदर्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थादभिन्नो न भवति । शतेन क्रीतं शत्यम् । शतिकम् । शतमर्हति शत्यः । शतिकः । अनादेरिति किम् ? द्वयुत्तरं शतं[18] तेन क्रीतं द्विशतकम् । संख्यादेश्चार्हदतु[19]च इति प्राप्नोति । अतस्मिन्निति किम् ? शतं मानमस्य शतकं स्तोत्रम् । शतकं निदानम् ।

वाऽतोष्ठः ॥ ३।२।१२८ ॥ अतोः अत्वन्तायाः संख्याया अर्हतोऽर्थे ठप्रत्ययो[20] भवति । यावतिकम् । यावत्कम्[21] । [22]तावतिकम् । ठविधानसामर्थ्यात् कादेशो न भवति ।

सहस्रशतमानादण् ॥ ३।२।१२९ ॥ सहस्र शतमान इत्येताभ्यामार्हदर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । कठणोरपवादः । साहस्रम् । शातमानम् । "वसनात्"[23] इत्यत्र सहस्रशतमानग्रहणमकृत्वाऽण्वचनं "वा अण" इत्येवमर्थम् ।

---

१. आकाल म० । २. द्विधा चादिरेवान्तो भवति यस्मिन्नेव म० । ३. -स्मिन्नेव काले प्र-म० । ४. आकालिका म० । ५. ठणि म० । ६. आकालादेशः म० । ७. द्वन्द्वः प्रकृ-म० । ८. समानकालावाद्य-म० । ९. -वाद्यन्तयोः म० । १०. असंज्ञायां म० । ११. आ इति म० नास्ति । १२. तिष्टि म० । १३. चार्हतोऽर्थे म० । १४. यावत्कम् तावत्कम् म० । १५. इति म० । १६. -रंकम् । पाञ्चाशत्कम् । आस-तिकम् । आ-म० । १७. -दान् शतशब्दा-म० । १८. -तं द्विशतं तेन म० । १९. -दलुच म० । २०. यो वा भ- म० । २१. यावत्कम् म० । २२. तावतिकम् । तावत्कम् म० । २३. -सनादेरस्य-म० ।

कंसार्धाट्टट् ॥३।२।१३०॥ कंस अर्ध इत्येताभ्यामार्हतोऽर्थे टट्प्रत्ययो भवति। कंसिकम्। कंसिकी। अर्धिकम्। अर्धिकी। टकारो ङ्यर्थः।

अर्धात्पलकंसकर्षात् ॥३।२।१३१॥ अर्धादेः पल कंस कर्ष इत्येवमन्ताच्छब्दादार्हतोऽर्थे टट्प्रत्ययो भवति। अर्धपलिकम्। अर्धपलिकी। अर्धकंसिकम्। अर्धकंसिकी। अर्धकर्षिकम्। अर्धकर्षिकी।

कार्षापणात् प्रतिश्चास्य वा ॥३।२।१३२॥ कार्षापणशब्दादार्हतोऽर्थे टट्प्रत्ययो भवति, अस्य कार्षापणशब्दस्य च प्रति इत्ययमादेशो भवति वा। कार्षापणिकम्। कार्षापणिकी। प्रतिकम्। प्रतिकी। चकार आदेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टार्थः[2]। अत एव द्विगोः इलुचि प्रत्यादेशो न भवति। द्विकार्षापणम्। अध्यर्धकार्षापणम्। अस्येति स्थानिप्रतिपत्त्यर्थम्। अन्यथा प्रतिः प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत[3]।

शूर्पादञ् ॥३।२।१३३॥ शूर्पशब्दादार्हतोऽर्थेऽञ्प्रत्ययो वा भवति। ठणोऽपवादः। शौर्पम्। शौर्पिकम्।

वसनात् ॥३।२।१३४॥ वसनशब्दादार्हतोऽर्थेऽञ्प्रत्ययो नित्यं भवति। वासनम्। योगविभागो नित्यार्थः।

विंशतिकात् ॥३।२।१३५॥ विंशतिकशब्दादार्हतोऽर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति। वैंशतिकम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

द्विगोः खः ॥३।२।१३६॥ विंशतिकशब्दान्ताद् द्विगोरार्हतोऽर्थे खप्रत्ययो भवति। अञोऽपवादः। विधानसामर्थ्यात् इलुग्न भवति। द्विविंशतिकीनम्। त्रि[illegible]। अध्यर्धविंशतिकीनम्। अर्धपञ्चविंशतिकीनम्।

खारीकाकणीभ्यः कच् ॥३।२।१३७॥ खारी काकणी इत्येवमन्ताद् द्विगोः केवलाभ्यां च खारीकाकणीभ्यामार्हतोऽर्थे कच्प्रत्ययो भवति। द्विखारीकम्। त्रिखारीकम्। अध्यर्धखारीकम्। खारीकम्। द्विकाकणीकम्। त्रिकाकणीकम्। अध्यर्धकाकणीकम्। काकणीकम्। बहुवचनं केवलार्थम्। चकारो न कचोऽनि [6]प्रतिषेधार्थम्।

माषपणपादाद्यः ॥३।२।१३८॥ द्विगोरिति वर्तते। माष पण पाद इत्येवमन्ताद् द्विगोरार्हतोऽर्थे यप्रत्ययो भवति। द्विमाष्यम्। अध्यर्धमाष्यम्। द्विपण्यम्। त्रिपण्यम्। अध्यर्धपण्यम्। द्विपाद्यम्। त्रिपाद्यम्। अध्यर्धपाद्यम्। माषपणसाहचर्यात्पादः परिमाणं न प्राण्यङ्गमिति पत्काषिहिमहति य इति पद्भावो न भवति।

शताद्वा ॥३।२।१३९॥ शतान्ताद् द्विगोरार्हतोऽर्थे यप्रत्ययो वा भवति। पक्षे संख्यालक्षणः कः। तस्य इलुग् न[7] भवति। अस्य[8] तु विधानसामर्थ्यान्न भवति। [9]द्विशत्यः। द्विशतम्। अध्यर्धशत्यः। अध्यर्धशतम्।

शाणात् ॥३।२।१४०॥ [9]शाणाद् द्विगोरार्हतोऽर्थे[10] यप्रत्ययो वा भवति। पक्षे ठण्। तस्य इलुक्। [11]अस्य तु विधानसामर्थ्यान्न भवति। द्विशाण्यम्। द्विशाणम्। अध्यर्धशाण्यम्। अध्यर्धशाणम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

[12]**द्वित्रेरणच्** ॥३।२।१४१॥ द्वि त्रि इत्येतत्पूर्वो यः शाणशब्दः तदन्तात् द्विगोरार्हतोऽर्थे अण् च यश्च वा प्रत्ययौ भवतः। पक्षे ठण्, तस्य इलुक्। एवं त्रैरूप्यं सम्पद्यते। द्विशाण्यम्। द्वैशाणम्। द्विशाणम्। [13]त्रिशाण्यम्।

---

१. -तोऽर्थे टट्प्र-म०। २. शिष्टार्थं म०। ३. विज्ञायते म०। ४. प्रतिषेधार्थः म०। ५. इलुग्भ--म०। ६. यप्रत्ययस्य म० टि०। ७. विशेषे म० टि०। ८. द्विशत्यम् म० टि०। ९. शाणान्ताद्द्वि-म० टि०। १०. -तोऽर्थे म०। ११. यप्रत्ययस्य म०। १२. रण् च म०। १३. त्रिशाण्यम्, त्रैशाणम्, त्रिशाणम् म०।

अलुचो नाम्नि ष्लुक् ॥३।२।१४२॥ अलुगन्ताद् द्विगोराहितोऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ष्लुग् भवति अनाम्नि न चेत्प्रत्ययान्तं कस्यचिन्नाम भवति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां द्विकंस्या[1] वा क्रीतं द्विकंसम्[2] । त्रिकंसम् । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतम् [3]अध्यर्धकंसम् । अर्धपञ्चमकंसम् । [4]द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । अध्यर्धशूर्पम् । अर्धपञ्चम-शूर्पम् । अलुच इति किम् ? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं [5]द्विशूर्पिकम् । अनाम्नीति किम् ? पञ्चलोहिन्यः परिमाणमस्य [6]पाञ्चलोहितिकम् । [7]पञ्चकलापाः प्रमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । परिमाणविशेष-स्य नामनी एते, [8]पकारककारलुक्त्वमपि तद्धित इति पृथगुपादानार्थम् । पञ्चगर्गः । दशगर्गः ।

वाऽणः ॥३।२।१४३॥ अलुगन्तात् द्विगोः परस्याहितोऽर्थेऽणः प्रत्ययस्य ष्लुग् भवति वा । नित्या-पवादः । द्विसहस्रम् । [9]द्विसाहस्रम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विशतमानम् । द्विशातमानम् । अध्यर्ध-शतमानम् । अध्यर्धशातमानम् । अण इति किम् ? द्वौ[10] द्रोणौ पचन् द्विद्रोणः । अध्यर्धद्रोणः ।

सुवर्णकार्षापणात् ॥३।२।१४४॥ सुवर्णान्तात् कार्षापणान्ताच्च द्विगोरलुगन्तादाहितस्याहितोऽर्थे[11] ष्लुग्वा भवति । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्धसुवर्णम् । अध्यर्धसौवर्णिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धकार्षापणिकम् । अध्यर्धप्रतिकम् । ष्लुचि प्रतिरादेशो नास्ति चकारस्य सन्नियोगार्थत्वात् ।

द्वित्रिबहोर्निष्कविस्तात् ॥३।२।१४५॥ द्वि त्रि बहु इत्येतेभ्यः परो यो निष्कशब्दो विस्तशब्दश्च तदन्ताद् द्विगोरलुगन्तादाहितस्याहितोऽर्थे प्रत्ययस्य ष्लुग्वा भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रैनैष्किकम्[12] । द्विविस्तम्[13] । त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तम् । बहुवैस्तिकम् ।

मूल्यैः क्रीते ॥३।२।१४६॥ मूल्यवाचिनस्तृतीयान्तात् क्रीतेऽर्थे यथाविहितं[14] ठणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । निर्देशादेव तृतीयान्तत्वं विज्ञायते । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । त्रिंशकम् । विंशकम् । द्विकम् । त्रिकम् । शत्यम् । शतिकम् । मूल्यग्रहणं किम् ? देवदत्तेन क्रीतम् । पाणिना क्रीतम् । शूर्पाभ्यां क्रीतम् । शूर्पैः क्रीतम् । इति परिमाणशब्दात् द्विवचनबहुवचनान्तात् प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् । शूर्पादयो ह्यव्यक्तपरिमाणनामधेयानां वाचकाः[15] । न च संख्याभेदवाचिनो विभक्तिवर्जिमे इव वृत्तावपि । यत्र तु संख्याभेदः[16] प्रतिपत्तौ प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव । द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम् । त्रिकम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । तथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । माषिकम् । न ह्येकेन मुद्गेन माषेण वा क्रयः संभवति ।

तस्य वापे ॥३।२।१४७॥ उप्यतेऽस्मिन्निति वापः । तस्येति षष्ठ्यन्ताद् वापेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारिकम् ।

वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताच्छमनकोपने ॥३।२।१४८॥ तस्येति वर्तते । तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः वात पित्त श्लेष्म सन्निपात इत्येतेभ्यः शमने कोपने चार्थे यथाविहितं ठण्प्रत्ययो भवति । वातस्य शमनं

१. समाहारे द्विगुः अदिकप्रार्घादिति द्विगोरिति ङी म० टि० । २. अत्र ठणि प्राप्ते तदुपचारः । कंसा-र्धाट्ठिडिति ठट् । तस्यानेन ष्लुक् म० । लुक्यगोणीति ईकारस्य इलुक् म० टि० । ३. कंससमासेऽध्यर्ध इति वचनाद्द्विगौ समासेऽध्यर्धः संख्येति तद्धितद्विगौ ततः कंसार्धाट्ठिडिति ठट् म० टि० । ४. द्वा शूर्पादञ्जित्यञः ठणो वा ष्लुक् म० टि० । ५. द्विशौर्पिकम् म० । ६. पाञ्चलोहितिकम् म० । तद्धितद्विगोर्मानमित्यहितार्थे ठण् म० टि० । ७. पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् म० । ८. ते तं पकारे ककारान्नु म० । ९. द्वाभ्यां सहस्राभ्यां क्रीतमिति द्विगौ ततः सहस्रपादेश्चार्धदलुच इति वचनात् सहस्रशतमानादणि-त्यण् । मानसंवत्सरस्येत्युत्तरपदवृद्धिः म० टि० । १०. पचत्यञ्जद्द्रोणादिभ्यस्त् ठण् वा म० टि० । ११. -र्थे प्रत्ययस्य ष्लु–म० । १२. -ष्कम् । बहुनैष्किकम् म० । १३. –स्तम् । द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तम् । त्रिवै- म० । १४. ठञ्यादयश्च म० । १५. वाचकाः म० । १६. –द्प्रतिप–म० ।

तच्छमनम् । कुप्यति येन तत्कोपनम् । वातस्य शमनं कोपनं वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सांनिपातिकम् । विरुद्धयोरर्थयोः प्रकरणादेव[1] विशेषगतिः ।

हेतौ संयोगोत्पाते ॥३।२।१४९॥ तस्येति षष्ठ्यन्ताद् हेत्वर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति योऽसौ हेतुः स चेत् संयोग उत्पातो वा भवति । हेतुर्निमित्तम् । संयोगः संबन्धः । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य हेतुर्धनपतिसंयोगः शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पाते—सोमग्रहणे[2] हेतुः सोमग्रहणको[3] भूमिकम्पः । सांग्रामिकमिन्द्रधनुः । सौमनस्यिकः[4] सन्देशः । शतस्य हेतुर्दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शतिकम् । साहस्रम् ।

द्व्यच्ब्रह्मवर्चसाद्योऽसंख्यापरिमाणाश्वादेः ॥३।२।१५०॥ संख्यापरिमाणाश्वादिवर्जिताद् द्व्यचकात् ब्रह्मवर्चसशब्दाच्च तस्येति षष्ठ्यन्ताद्धेत्वर्थे यप्रत्ययो भवति । ठणाद्यपवादः । स चेद्धेतुः संयोग उत्पातो वा भवति । धनस्य हेतुः संयोग उत्पातो वा धन्यः । यशस्यः । आयुष्यः । वात्या विद्युत् । ब्रह्मवर्चस्य । गव्य इति गोर्योऽवीति[5] सिद्धम् । असंख्यापरिमाणाश्वादेरिति किम् ? संख्यायाः—पञ्चकः । सप्तकः । परिमाणात्—प्रस्थिकः । शौर्पः । खारीकः । अश्वादेः—आश्विकः । आश्मिकः ।

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ।

अश्व, अश्मन्, गण, ऊर्णा, उमा, भङ्गा, वर्ष, वस्न इत्यश्वादिः ।

पुत्राच्छ्यौ ॥३।२।१५१॥ पुत्रशब्दात्तस्येति षष्ठ्यन्ताद् हेत्वर्थे छ य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । स चेद्धेतुः संयोग उत्पातो वा भवति । पुत्रस्य हेतुः संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः । पुत्र्यः ।

पृथिवीसर्वभूमिभ्यामञ् ॥३।२।१५२॥ पृथिवी सर्वभूमि इत्येताभ्यां तस्य हेतौ संयोगोत्पाते-ऽञ्प्रत्ययो भवति । पृथिव्याः हेतुः संयोग उत्पातो वा पार्थिवः । सार्वभौमः । सर्वभूमेरनुशतिकादित्वा-दुभयपदवृद्धिः ।

ईशे ॥३।२।१५३॥ पृथिवीसर्वभूमिशब्दाभ्यां तस्येति षष्ठ्यन्ताभ्याम् ईशे ईश्वरेऽर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । पृथिव्या ईशः पार्थिवः । सार्वभौमः । योगविभागादीश इत्यर्थान्तरमिदं न हेतोर्विशेषणम् विशेषणत्वे हि पृथिवी-सर्वभूमिरीशे[6] चाजित्येक एव योगः क्रियेत ।

ज्ञाते ॥३।२।१५४॥ पृथिवीसर्वभूमिशब्दाभ्यां तस्येति षष्ठ्यन्ताभ्यां ज्ञातेऽर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । ज्ञातो विदितः प्रकाशित[7] इत्यर्थः । पृथिव्या विदितः पार्थिवः । सार्वभौमः । कर्तृसंबन्धविवक्षायां षष्ठी । पृथिवीसर्व-भूमिशब्दाभ्यामिह[8] तत्स्थाः प्राणिन उच्यन्ते पूर्वत्रात्र च पृथिवीसर्वभूमिभ्यामञिति वर्तते लोकसर्वलोकादित्या-रम्भात् । ज्ञाते इति यदि प्रकृतिमात्राद्धणादिप्रत्ययो विधेयः स्यात् लोकसर्वलोकग्रहणमनर्थकं[9] स्यात् । यदि च पृथिवीसर्वभूमिभ्यां ठण् विधेयः लोकसर्वलोक[10] इति विभागोऽनर्थकः । ज्ञाते[11] लोकसर्वलोकाच्चेत्येक एव योगः क्रियेत ।

लोकसर्वलोकात् ॥३।२।१५५॥ लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तस्ये [illegible] ज्ञातेऽर्थे यथाविहितं ठण्प्रत्ययो भवति । लोकस्य ज्ञातो लौकिकः । सार्वलौकिकः । सर्वलोकस्यानुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।

तदस्मै वा वृद्ध्यायलाभोपदाशुल्कं देयम् ॥३।२।१५६॥ तदिति प्रथमान्तादस्मैति चतुर्थ्यर्थे-ऽस्मै इति चतुर्थ्यर्थे वा यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेद्वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयं भवति । अधमर्णेनोत्तमर्णाय मूलातिरिक्तं देयम् । वृद्धिः ग्रामादिषु नियतं निबद्धो ग्राम्यो[12] भाग आयः पटादीनामुपादान-

1. –णादेव विशे– म० । 2. सोमग्रहणस्य हेतुः म० । 3. –हणिको भू– म० । 4. सौमनस्यिकः परिपेषः म० । –परिषेषं विजानीयादनुपमूर्धकमण्डले, परिवेषणमप्याहुः परिवेषं मनीषिणः ॥ इति शाश्वतः म० टि० । 5. –र्योऽवीति– म० । 6. [illegible] म० । 7. [illegible] म० । 8. [illegible] म० । 9. [illegible] म० । 10. –लोकेति लोकादि– म० । 11. ज्ञाते म० । 12. ग्राम्यो म० ।

मूल्यातिरिक्तं ग्राह्यं धनं[1] लाभः । उपदा उत्कोचो लञ्च उत्कोट इत्यर्थः । वणिजां रक्षाकारिणो राजभागः शुल्कम् । पञ्चास्मिन्छते वृद्धिः पञ्चकं शतकम् । पञ्चास्मिन्ग्रामे आयः पञ्चको ग्रामः । पञ्चास्मिन्पटे लाभः पञ्चकः पटः । पञ्चास्मिन्व्यवहारे उपदा पञ्चको व्यवहारः । पञ्चास्मिन् शते शुल्कं पञ्चशतम्[2] । एवं शतमस्मिन् वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयमिति शत्यम् । शतिकम् । सहस्रम्[3] । प्रस्थिकम् । चतुर्थ्यर्थे देवदत्ताय वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयं पञ्चको देवदत्तः । शत्यः । शतिकः । सहस्रः[4] । प्रास्थिकः ।

ऊदर्धाट्ठः ।।३।२।१५७।। इत्यशत्वाहारगृहीतप्रत्ययान्तादर्धशब्दाच्च तदिति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा ठप्रत्ययो भवति । ठण्ठोरपवादः । तच्चेत्प्रथमान्तं वृद्ध्यायलाभोपदाशुल्कं देयं भवति । [5]द्वितीयमस्मिन्नस्मै वा वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कं वा देयं द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । षष्ठिकः । अर्धात्-अर्धिकः । अर्धिका स्त्री । अर्धशब्दो रूपकार्धवाची ।

भागाद्यठौ ।।३।२।१५८।। भागशब्दाद् यठप्रत्ययौ भवतः । ठणोऽपवादः । तदस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यायलाभोपदाशुल्कं देयमित्यस्मिन्विषये । भागोऽस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादिर्देयं भाग्यः । भागिकः । भागिका[6] स्त्री । [7]भागशब्दो रूपकार्धे रूढः ।

[8]वस्नांशभृत्यस्य ।।३।२।१५९।। तदिति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमान्तं तच्चेदस्य मूल्यं अंशो भागो भृतिर्वेतनं वा भवति । पञ्चास्य वस्नं[9] पञ्चकः पटः । पञ्चास्यांशाः[10] पञ्चकं [11]नगरम् । पञ्चको देवदत्तः । पञ्चास्य भृतिः पञ्चकः कर्मकरः । एवं शत्यः । शतिकः । साहस्रः । प्रास्थिकः[12] ।

मानम् ।।३।२।१६०।। तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमान्तं तच्चेन्मानं भवति । मीयते येन तन्मानं इयत्तापरिच्छेदः । प्रस्थो मानमस्य प्रास्थिको राशिः । द्रौणिकः । [13]कौडविकः । वाहिकः । खारिकः । खारशतिकः । खारसहस्रिकः । वर्षशतं मानमस्य वार्षशतिको देवदत्तः । वार्षसहस्रिकः । पञ्चलोहितानि परिमाणमस्य पाञ्चलोहितिकः[14] । पाञ्चकलायिकम्[15] । मानसंवत्सरस्याशाणकुलिजस्येति संवत्सरग्रहणात्कालो मानग्रहणेन गृह्यते इति कालान्मानमिति प्रत्ययो[16] भवति । षष्टिजीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः । साप्ततिकः । वार्षशतिकः । वार्षसहस्रकः[17] । [18]द्विषष्टिर्जीवितपरिमाणं[19] द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः[20] । [21]द्विवार्षशतिकः । त्रिवार्षशतिकः । द्विवार्षसहस्रिकः । त्रिवार्षसहस्रिकः[22] । इति जीवितवृत्तेस्तन्मात्रिभूते इति भवति यस्य द्वि [23]षष्टिवर्षाणि जीवितपरिमाणं षष्टिमासो भूतो भवति ।

सङ्ख्यायाः सङ्घसूत्रपाठे ।।३।२।१६१।। सङ्ख्यावाचिनस्तदिति प्रथमान्तान्मानोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति स चेत् षष्ठ्यर्थः सङ्घः सूत्रं पाठो वा भवति । सङ्घः समुदायः । सूत्रं शास्त्रं ग्रन्थः । [24]पाठोऽध्ययनम् । पञ्च[25] परिमाणमस्य सङ्घस्य पञ्चकः । नवकः । दशकः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनीयसूत्रम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । अष्टौ रूपाणि वाराः परिमाणमस्य अष्टकः पाठोऽधीतः । नवकः । दशकः । सङ्घसूत्रपाठ इति किम् ? चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । को न भवति ग्रामभावप्रसङ्गेषु सूत्रपाठयोरेव

1. द्रव्यं म० । 2. पञ्चकं श– म० । 3. साहस्रं प्रास्थि– म० । 4. साहस्रं म० । 5. द्वितीय-मस्मि- म० । 6. भागिका म० । 7. भागो रूपार्द्धके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोः इति विश्वः म० टि० । 8. वस्नांश–म० । 9. वस्नं म० । 10. –स्यांशः म० । 11. –कं नग– म० । 12. प्रास्थिकः म० । अश्रियामाढककुडवौ खारीवाहौ निकुञ्चकः । कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥ –म० टि० । 13. कौडविकः म० । 14. पाञ्चलोहितिकम् म० । 15. –कलायिकम् म० । 16. –यो न भव– म० । 17. –सहस्रिकः म० । 18. द्वे षष्टी जी– म० । 19. –माणमस्य द्वि– म० । 20. –कः । त्रिसाप्ततिकः । द्वि– म० । 21. वार्षश– म० । 22. –सहस्रिकः म० । 23. षष्टिवर्षाणि म० । 24. पाठ इति अध्ययन– म० । 25. पञ्च गावः परि– म० ।

नाम्नि सङ्ख्यासमुदाय इति नियमार्थं सूत्रपाठो, पञ्चतयं पदमिति को न भवति । अथवा सङ्घः प्राणिसमुदाय इति तयोः पृथग्ग्रहणं पञ्चादीनां संख्यानामवयवतया सङ्घादेर्मानित्वात्तयोः[1] बाधनार्थमिदं वचनं[2] सुखादौ चाभेदरूपतो पततो[3] तुल्यत्वेन यथा द्वये देवमनुष्याः । चतुष्टये ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा इति ।

नाम्नि ॥३।२।१६२॥ सङ्ख्यावाचिनः स्वार्थे[4] विहितं प्रत्ययो भवति नाम्नि समुदायश्चेन्नाम भवति । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । सप्तका ब्रह्मवृक्षाः ।

[5]**त्रैंशचत्वारिंशम्** ॥३।२।१६३॥ तदस्य मानं नाम्नीति च वर्तते । त्रैंशचत्वारिंशमिति त्रिंशच्चत्वारिंशदित्येताभ्यां तदस्य मानमित्यस्मिन्विषये[6] डण्प्रत्ययो निपात्यते नाम्नि सञ्ज्ञायां विषये । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां त्रैंशानि । [8]चत्वारिंशानि [9]ब्राह्मणानि कानिचिद् उच्यन्ते ।

पञ्चद्दशद्वर्गे वा ॥३।२।१६४॥ पञ्चद्दशत् इत्येतौ शब्दौ ड[10]प्रत्ययान्तौ वा निपात्येते । तदस्मिन्मानमित्येतस्मिन्विषये वर्गेऽभिधेये । पक्षे को भवति । पञ्च प्रमाणमस्य वर्गस्य पञ्चद्वर्गः । पञ्चको वर्गः ।[11] दशको वर्गः । विंशत्यादयो गुणवचनाः गुणे गुणिनि [12]चावर्तलिङ्गसंख्या एव वर्तन्ते । विंशतिर्गावो विंशतिर्गा इति साधुत्वमेषां पृषोद ... रादयो बहुलमिति वा [13]तन्निर्देशाद्वा विज्ञायते ।

स्तोमे डट् ॥३।२।१६५॥ सङ्ख्यायाः स्तोमेऽभिधेये डट्प्रत्ययो भवति । तदस्य मानमित्येतस्मिन्विषये । पञ्चदशः । सप्तदशः । त्रिंशः । पञ्चविंशः[14] स्तोमः । पञ्चदशा[15] रात्रिः ।

तद्धरद्वहदावहत्सु वंशादेर्भारात् ॥३।२।१६६॥ तदिति द्वितीयान्ताद्भारभूतार्थवाचिनो वंशादेर्हरति वहत्यावहति चार्थे[16] यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वंशान्भारभूतान् हरन्वहन्नावहन् वा वांशिकः । कौटिकः [17]बाल्वजिकः । भारादिति किम् ? एकं वंशं [18]वहति पुनः वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तात्तद्रूपान्ता[19]दिति द्वितीयान्ताद्धरति[20] वहत्यावहति चार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वांशभारिकः ।[21] काष्ठभारिकः ।[22] बाल्वजभारिकः । वंशादेरिति किम् ? भारं वहति । भारादिति किम् ? वंशं हरति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे चौर्ये वा । वहतिरुत्क्षिप्य धारणे । [23]आवहतिरुत्पादने । वंश, कुट,[24] बल्वज, मूलस्थूण, [25]अक्ष, अश्मन्, इक्षु, [26]खट्वा इति वंशादिः ।

वस्नद्रव्याट्ठकम् ॥३।२।१६७॥ [27]वस्न द्रव्य ... । तद्धरद्वहदावहत्सु यथासङ्ख्यं ठ क इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वस्नं[28] हरन् वहन् आवहन् वा वस्निकः । ... एवं द्रव्यकः ।

[30]**पञ्चत्पचद्द्रोणात्** ॥३।२।१६८॥ तदिति वर्तते । तदिति द्वितीयान्ताद् द्रोणशब्दात् [31]पचत्यर्थे [32]प्रत्ययो भवति । चकारादविकृतश्च टण् । द्रोणं पचन् द्रौणः । द्रौणिकः । द्रौणिकी स्थाली । द्रौणिकी गृहिणी ।

सम्भवदवहरतोश्च ॥३।२।१६९॥ तदिति द्वितीयान्तात्पचति सम्भवदवहरतोश्चार्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचन् संभवन् अवहरन्वा प्रास्थिकः । प्रास्थिकी स्थाली ।[33] कौडविकः ।[34] खारीकः । प्रमाणानतिरेकः सम्भवः । तत्र[35] सम्भवति[36] सकर्मकोऽकर्मकश्च । सकर्मक इहोपात्तः । सम्भवत्यवगृह्णातीत्यर्थः ।

१. पाठोऽयं नास्ति । पञ्चकाः परिमाणमस्य पञ्च- म० । २. -त्वात्तयोः बाध- म० । ३. -वचनं सङ्घा- म० । ४. -वोपपत्तेः तु यथाऽडे- म० । ५. -र्थे यथा वि- म० । ६. -त्रैंशचात्वा- म० । ७. -ये डण् प्र- म० । ८. चात्वा- म० । ९. ब्राह्मणानि कानिचिदुच्यन्ते म० । १०. डत्प्रत्य- म० । ११. र्गः । दशद्वर्गः । इ- म० । १२. -नि चावर्तलिङ्गसंख्या- । १३. वा तन्नि- म० । १४. -शः त्रिंशः म० । १५. -दशी रा- म० । १६. यथा- म० । १७. बाल्वजिकः म० । १८. -शं हरति म० । १९. -न्तात्तद्रूपान्तादिति म० । २०. -तीयान्ताद्ध- म० । २१. कौटभा- म० । २२. बाल्वज भा- म० । २३. -रुत्पादने म० । २४. कुट म० । २५. अक्ष म० । २६. खट्वा म० । २७. वस्न द्र- म० । २८. वस्नं हर- म० । २९. वस्निकः म० । ३०. पचत्प्रस्थ- म० । ३१. पचद- म० । ३२. अत् प्र- म० । ३३. कौडविकः म० । ३४. खारीकः म० । ३५. अत्र म० । ३६. -वति स म० ।

व्यवहारः क्रोशगमुपसंसरणम् । चकारः पचतसम्भवदवहरतोः समुच्चयार्थः [1]तन्नोत्तरत्रार्थः अवस्यानुवृत्तिः ।

पात्राढकाचितात्खो वा ॥३।२।१७०॥ पात्र आढक [2]अचित इत्येतेभ्यस्तत्पचत्सम्भवदवहरत्सु खप्रत्ययो वा भवति । पक्षे ठञ् । पात्रं पचन्सम्भवन्नवहरन् पात्रीणः । पात्रिकः । पात्रीणा । पात्रिकी स्थाली । आढकीना । आढकिकी । आचितीना । [3]आचितिकी । पात्रादयः परिमाणशब्दाः ।

द्विगोष्ठन्खौ ॥ ३।२।१७१ ॥ पात्राढकाचितान्तात् द्विगोस्तत्पचत्सम्भवदवहरत्सु ठन्ख इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । पक्षे ठञ् । तस्य प्लुग्भवति वाऽनयोर्विधानसामर्थ्यात् । द्वे पात्रे पचन् सम्भवन्नवहरन्वा द्विपात्रिकः । द्विपात्रीणः । द्विपात्रः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री स्थाली । द्व्याढकिकी । द्व्याढकीना । द्व्याढकी । द्व्याचितिकी । द्व्याचितीना । द्व्याचिता । अचितान्ताद् ङी न भवति । [4]अचिताचितकम्बल्यादिति प्रतिषेधात् ।

प्लुक्च कुलिजात् ॥३।२।१७२॥ कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोस्तत्पचत्सम्भवदवहरत्सु ठन्खौ प्रत्ययौ वा [5]भवतः । पक्षे ठञ् तस्य प्लुक् च वा भवतः । एवं चातूरूप्यं सम्पद्यते [6]द्वे कुलिजे पचन् सम्भवन्नवहरन् वा द्विकुलिजिकः । द्विकुलिजीनः । द्वैकुलिजिकः । द्विकुलिजः । द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजी स्थाली । प्लुचि द्विगोरिति ङी ।

अर्हति ॥३।२।१७३॥ तदर्हति इतीदमस्मादर्हतीत्यर्थे यथाविहितं [7] प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः । आभिषेचनिकः । वास्त्रिकः । वास्त्रयुगिकः । बलीवर्दिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । भोजनमर्हति यानमर्हतीति भोजनादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवति ।

दण्डादियज्ञाद्यछम् ॥३।२।१७४॥ दण्डादिभ्यो यज्ञशब्दाच्च तदर्हतीत्यर्थे यथासङ्ख्यं य छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ठञोऽपवादः । दण्डादेः—दण्डमर्हति दण्ड्यः । मुसल्यः । मधुपर्क्यः । यज्ञात्—यज्ञमर्हति यज्ञीयो देशः । यज्ञीयः पुरुषः । यज्ञो नाम क्रियासमुदायः । केचित्[8] दक्षिणाद्यर्थं वाऽर्हमित्याहुः । दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, कशा, अर्घ, मेघ, मेधा, उदक, वध, युग, इभ इति दण्डादिः ।

पात्रात् ॥३।२।१७५॥ पात्रशब्दात्तदर्हत्यर्थे यछप्रत्ययौ भवतः । पात्र्यः । पात्रीयः ।

कडङ्करदक्षिणास्थालीबिलाच्छयौ ॥३।२।१७६॥ कडङ्कर दक्षिणा स्थालीबिल इत्येतेभ्यः तदर्हत्यर्थे छ य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । कडङ्करमर्हति कडङ्करीयः । कडङ्कर्यो बलीवर्दः । कडङ्करं माषादिकाष्ठम् । दक्षिणीयः । दक्षिण्यो गुरुः । स्थालीबिलीयाः । स्थालीबिल्यास्तण्डुलाः ।

शालीनकौपीनार्त्विजीनाः ॥३।२।१७७॥ शालीन कौपीन आर्त्विजीन इत्येते शब्दास्तदर्हतीत्यर्थे खञ्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शालीन इति शालाप्रवेशनशब्दात् खञ् । उत्तरपदस्य च लुक् । शालाप्रवेशनमर्हतीति शालीनः । [9]शालीना भार्या । शालीनशब्दोऽधृष्टपर्यायः । कौपीन इति कूपप्रवेशनशब्दात् । कूपप्रवेशनमर्हतीति कौपीनं[10] । कौपीनशब्दः पापस्य पायूपस्थस्य तदावरण[11]चीरखण्डस्य च वाचकः । आर्त्विजीनः इति ऋत्विज्[12]शब्दात् ऋत्विक्कर्मशब्दाद्वा खञ्प्रत्ययः कर्मशब्दस्य[13] लोपो निपात्यते । ऋत्विजमर्हति आर्त्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्कर्माहति आर्त्विजीन ऋत्विग्वरः ।

छेदादेर्नित्यम् ॥३।२।१७८॥ नित्यमित्यर्हतीत्यस्य विशेषणम् । छेदादिभ्यस्तदिति द्वितीयान्तेभ्यो नित्यमर्हतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति छैदिकः[14] । छेद, भेद, दोह, द्रोह, कर्ष, विकर्ष, प्रकर्ष, विप्रकर्ष, प्रयोग, विप्रयोग, संप्रयोग, [15]वर्त, प्रेषा[16], संप्रश्न[17] इति छेदादिः ।

1. तन्नोत्तरत्रार्थश्च्य—म० । 2. आचित म० । 3. आचितिकी म० । 4. अचित्ताचि— म० । 5. भवति म० । 6. द्वे कुलि— म० । 7. —हितः प्रत्य— म० । 8. —त् तदभिव्यङ्ग्यं म० । 9. शालीनाभार्या म० । 10. कौपीनम् म० । 11. चीरं खण्डकमस्त्रियामिति व्याडिः । चीरचीवरपञ्जरमिति नामलिङ्गानुशासनसङ्ग्रहवर्गे—म० टि० । 12. इत्येतस्मात् म० । 13. —स्य च लो— म० । 14. छैदिकः म० । 15. वर्त म० । 16. प्रेषण म० । 17. सम्प्रश्न म० ।

वैरङ्गिकः ॥३।२।१७९॥ वैरङ्गिक इति [विराग]शब्दान्नित्यमर्हतीत्यर्थे ठण्प्रत्ययो विरङ्गादेशश्च निपात्यते । विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः ।

शीर्षच्छेदाद्यो वा ॥३।२।१८०॥ शीर्षच्छेदशब्दात्तन्नित्यमर्हति यप्रत्ययो वा भवति । पक्षे ठण् । शीर्षच्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः । शैर्षच्छेदिकः ।

यः ॥३।२।१८१॥ ठणिति निवृत्तम् । प्रत्ययान्तरमधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । यावत्प्रकृतिसामान्यविषयमनुपात्तप्रकृतिविशेषं प्रत्ययान्तरं चाधिकरिष्यते तावत्तत्र य इत्येतदपवादविषयं परिहृत्याधिकृतं वेदितव्यम् ।

वहति रथयुगप्रासङ्गात् ॥३।२।१८२॥ तदिति वर्तते । तदिति द्वितीयान्ताद्रथयुगशब्दात्प्रासङ्गशब्दाच्च वहत्यर्थे यप्रत्ययो भवति । रथं वहन् रथ्यः । प्रासज्यत इति प्रासङ्गः [1]काष्ठम्, यद्वत्सानां दमनकाले स्कन्ध आसज्यते—तद्वहन् प्रासङ्ग्यः । यत्वस्यप्रासङ्गादागतं प्रासङ्गमिति न भवत्यनभिधानात् । रथग्रहणं किमर्थम् ? यो हि रथं वहति स रथस्य वोढा भवति । रथात्तादेश्च वोढरि य इत्येव सिद्धम् । [2]अद्‌लुक्यर्थं तत्र य इत्यस्य लुग्द्विगोरलुकोऽनपत्ये ञ्यादेरिति लुग्भवति । द्वयो रथयोर्वोढा द्विरथ इति । अस्य तु न भवति । अनार्षत्वात् द्वौ रथौ वहन् द्विरथ्यः । एवं च द्विगो रूपद्वयं सम्पन्नम् । युग्ये इति युग्यं नाम्नीति सिद्धम् ।

धुरो यढण् ॥३।२।१८३॥ धुर इत्येतस्मात्तदिति द्वितीयान्ताद्वहत्यर्थे य ढण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहन् धुर्यः । धौरेयः । अथ यग्रहणं किमर्थम् ? न ढण् चेत्येवोच्येत तत्र चकारेण यथाविहितं प्रत्ययो विज्ञायते, नैवं शक्यं यथाविहितं विज्ञायमाने तस्य स्वत्वविवक्षायां वहत्यण् प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थं यग्रहणम् ।

वामाद्यादेः खः ॥३।२।१८४॥ वामाद्यादेः धुर् इत्येतदन्ताद्वहति खप्रत्ययो भवति । वामधुरं वहन् वामधुरीणः । सर्वधुरीणः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ।

अश्चैकादेः ॥३।२।१८५॥ एकादेर्धुर् इत्येतदन्ताद्वहत्यर्थेऽप्रत्ययो भवति खश्च । [4]एकधुरं वहन् एकधुरः । एकधुरीणः ।

शकटादण् ॥३।२।१८६॥ शकटशब्दात्तद्वहत्यण्प्रत्ययो भवति । शकटं वहन् शाकटो गौः ।

हलसीराट्ठण् ॥३।२।१८७॥ हल सीर इत्येताभ्यां तद्वहति ठण्प्रत्ययो भवति । हलं वहन् हालिकः । सैरिकः । शाकटाद्धलसीराभ्यां च स्वत्वविवक्षायामणठणौ सिद्धौ—अर्थविशेषं प्रत्ययाभ्यामभिधापयितुं वचनम् ।

विध्यत्यनन्येन ॥३।२।१८८॥ तदिति वर्तते । तदिति द्वितीयान्ताद्विध्यत्यर्थे यप्रत्ययो भवति । न चेत्स विध्यत्यात्मनोऽन्येन कारणेन विध्यति । पादौ विध्यन्त्यः पद्याः शर्कराः । ऊरू विध्यन्तः ऊरव्याः कण्टकाः । उरो विध्यन्त उरस्या बालाः । अनन्येनेति किम् ? चोरं विध्यति देवदत्तः । अत्र चोरं विध्यन् देवदत्तो धनुषा पाषाणेन वाऽन्येन विध्यति । शर्कराः कण्टका वा न तथा मुखादि च करणं ततो नान्यत् । पादौ विध्यन्ति शर्करा गुल्मेनेति करणप्रयोगसापेक्षत्वान्न भवति । क्रिया च साधनैः साधने तद्धित उपसर्जनम् । [5]अनभिधाने हि मुनीन गला दश्नुलो कणिमत्ति [7]गुल्मस्य करणत्वं प्रतीयते । किं तर्हि [8]कण्टकपलाशादि (?) ।

धनगणं लब्धा ॥३।२।१८९॥ द्वितीयान्ताद्धनशब्दाद्गणशब्दाच्च लब्धर्यर्थे यप्रत्ययो भवति । धनं लब्धा धन्यः । गण्यः । लब्धेति तृन्नन्तम् ।

णोऽन्नात् ॥३।२।१९०॥ अन्नशब्दाद्द्वितीयान्ताल्लब्धरि णप्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा आन्नः ।

पदमस्मिन्दृश्यम् ॥३।२।१९१॥ पदशब्दात्प्रथमान्ताद्दृश्यत्वोपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यप्रत्ययो भवति । निर्देशादेव प्रथमान्तता । दृश्यमिति कृत्या कर्मणो गतत्वात् । शक्यं चार्थे । पदमस्मिन्दृश्यं पद्यः कर्दमः । नातिद्रवो नातिशुष्को यत्र प्रतिमुद्रोत्पादनेन पदं द्रष्टुं शक्यम् ।

---

१. काष्ठः म० । २. अद्‌लुगर्थं म० । ३. शक्यं म० । ४. एकधुरं म० । ५. –धनप्रधाने तद्धि– म० । ६. –भिधानाद्धा नहि मु– म० । ७. गुल्मस्य म० । ८. कण्टक, म० ।

नौविषेण तार्यवध्ये ॥३।२।१९२॥ नौ विष इत्येताभ्यां यथासंख्यं तार्ये वध्ये चार्थे यप्रत्ययो भवति। नावा तार्यं नाव्यमुदकम्। नाव्या नदी। विषेण वध्यो विष्यः। वध्यो वधार्हः।

न्यायार्थादनपेते ॥३।२।१९३॥ न्याय अर्थ इत्येताभ्यां निर्देशादेव पञ्चम्यन्ताभ्यामनपेतेऽर्थे यप्रत्ययो भवति। न्यायादनपेतं न्याय्यम्। अर्थ्यम्।

मतस्य करणे ॥३।२।१९४॥ मतशब्दान्निर्देशादेव षष्ठ्यन्तात्करणेऽर्थे यप्रत्ययो भवति। मतं ज्ञानं इदं ज्ञातं मतिर्वा तस्य करणं मत्यं करणम्। करणं भावो वा। मतस्येति च पाठः। तत्र भावमित्युदाहरणम्।

वश्यपथ्यवयस्यधेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यहृद्यमूल्यम् ॥३।२।१९५॥ वश्यादयः शब्दा यथास्वमर्थविशेषेषु यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। वश्य इति वशशब्दाद् द्वितीयान्ताद् गतेऽर्थे यप्रत्ययो निपात्यते। वशं गतो वश्यः। गुरोर्विधेय इत्यर्थः। निपातनं रूढ्यर्थमितीह न भवति। वशं गतः। इच्छां प्राप्तः। अभिप्रेतं गत इत्यर्थः। पथ्य इति पथिन् इत्येतस्मादनपेते यः। पथोऽनपेतं पथ्यमोदनादि। निपातनादिह न भवति पथोऽनपेतं शकटादि। वयस्येति वयःशब्दात्तृतीयान्तात्तुल्येऽर्थे यः। वयसा तुल्यो वयस्यः सखा। निपातनादिह न न भवति वयसा तुल्यः शत्रुः। धेनुष्येति धेनुशब्दाद्द्वितीयायां धेनो यप्रत्ययः षुक्चागमः। धेनुष्या सा गोमता पोषणाय अधमर्णेन दीयते ऋणप्रदानाद्यर्था धेनुर्दीयते सा धेनुष्या। गार्हपत्येति गृहपतिशब्दात्तृतीयान्तात्संयुक्ते ञ्यः प्रत्ययः। गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः। एवंनामा कश्चिदग्निः। निपातनादन्यत्र न भवति। जन्येति जनीशब्दाद्वधूवाचिनो द्वितीयान्ताद्वहत्सु जनशब्दाच्च षष्ठ्यन्ताज्जल्पे यः प्रत्ययः। जनीं वहन्तो जन्याः जामातृवयस्या उच्यन्ते। जनस्य जल्पो जन्यः। निपातनादन्यत्र न भवति। धर्म्येति धर्मशब्दात्तृतीयान्तात्प्राप्येऽर्थे पञ्चम्यन्ताच्चानपेते यप्रत्ययो भवति। धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं सुखम्। धर्मादनपेतं च धर्म्यम्। यद्धर्ममनुवर्तते। हृद्येति हृदयशब्दात्षष्ठ्यन्तात्प्रियेऽर्थे बन्धने च वशीकरणमन्त्रे यः। हृदयस्य प्रियं हृद्यम् औषधम्। हृद्यो देशः। हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः। निपातनादन्यत्र न भवति। हृदयस्य प्रियः पुत्रः। मूल्यमिति मूलशब्दात्प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यो निपात्यते। तच्च मूल्यं यच्चैतदुत्पादनयोग्यं भवति। मूलमेषामुत्पादनं मूल्या मुद्गाः। मूल्या माषाः। तृतीयान्ताच्चानाम्ये समे च यः। मूलेनानाम्यं मूल्यम्। मूल्यं पटादुत्पत्तिकारणम्। तेनानाम्यं वस्त्रादेर्विक्रयात् प्राप्यते सुवर्णादि तन्मूल्यम्। मूलेन समो मूल्यो घटः उपादानेन समानफल इत्यर्थः। तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः। तुल्यार्थे तुलायेति निपातनात्तदनु विज्ञायते।

तत्र साधौ ॥३।२।१९६॥ तत्रेति सप्तम्यन्तात्साधावर्थे यप्रत्ययो भवति। सामनि साधुः सामन्यः। वेमन्यः। कर्मण्यः। सभ्यः। शरण्यः। साधुर्योग्यः प्रवीण उपकारको वा।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥३।२।१९७॥ पथिन् अतिथि वसति स्वपति इत्येतेभ्यः तत्र साधौ ढञ्प्रत्ययो भवति। पथि साधु पाथेयम्। आतिथेयम्। वासतेयम्। स्वापतेयम्।

भक्ताण्णः ॥३।२।१९८॥ भक्तशब्दात्तत्र साधौ णप्रत्ययो भवति। भक्ते साधुः भाक्तः शालिः। भाक्तास्तण्डुलाः।

परिषदो ण्यश्च ॥३।२।१९९॥ परिषच्छब्दात्तत्र साधौ ण्यप्रत्ययो भवति णश्च। परिषदि साधुः पारिषद्यः। पारिषदः।

सर्वजनाट्ठञ्ख्य ॥३।२।२००॥ सर्वजनशब्दात्तत्र साधौ ठञ्प्रत्ययो भवति खश्च। सार्वजनिकः। सर्वजनीनः।

१. साम्यं म०। २. धर्म्यं म०। ३. "उपमायां विकल्पे वा" म० टि०। ४. यजन्य– म०। ५. जानि भूर्या नवोढाया अन्या स्मिनसा वरस्य ये इति वैजयन्ती म० टि०। ६. –नादिह न भव– म०। ७. मूल्यं म०। ८. पटः म०। ९. –त्यर्थेस्तुलो– म०।

प्रतिजनादेः ॥३।२।२०१॥ प्रतिजनादिभ्यः तत्र साधौ खञ्प्रत्ययो भवति । प्रतिजनं जने जने साधुः प्रातिजनीनः । आनुजनीनः । इदंयुगे साधुः ऐदंयुगीनः । प्रतिजन, अनुजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल, अमुष्यकुल, विश्वजन, पञ्चजन, महाजन इति प्रतिजनादिः ।

कथादेष्ठण् ॥३।२।२०२॥ कथादिभ्यस्तत्र साधौ ठण्प्रत्ययो भवति । कथायां साधुः काथिकः । वैकथिकः । कथा, विकथा, विश्वकथा, संकथा, वितण्डा, जनवाद, जनेवाद, जनोवाद, वृत्तिसङ्ग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद, गुड, गुल्मास, इक्षु, सक्तु, वेणु, अपूप, मांसौदन, संग्राम, संघात, प्रवास, निवास, उपवास इति कथादिः ।

देवतान्तात्तादर्थ्ये ॥३।२।२०३॥ देवतान्तात् [illegible] तादर्थ्ये यप्रत्ययो भवति । अर्थश्चेच्चतुर्थ्यन्तात् प्रत्ययः । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यं [illegible] देवत्यम् । देवताशब्देन देयस्य हविरादेः प्रतिग्रहीत्[illegible] स्वामी सम्प्रदानमुच्यते ।

पादार्घे ॥३।२।२०४॥ पादार्घशब्दौ तदर्थे यप्रत्ययान्तौ निपात्येते । पादार्थं पाद्यमुदकम् । निपातनादेव पदादेशो न भवति । अर्घार्थमर्घ्यं रत्नम् ।

योऽ**तिथेः** ॥३।२।२०५॥ अतिथिशब्दात्तदर्थे ण्यप्रत्ययो भवति । अतिथ्यर्थम् आतिथ्यम् ।

हलस्य सादेश्च कर्षे ॥३।२।२०६॥ हलशब्दात्केवलात्सादेश्च निर्देशादेव षष्ठ्यन्तात्कर्षेऽर्थे यप्रत्ययो भवति । हलस्य कर्षः हल्या । द्वयोर्हलयोः द्विहल्या । त्रिहल्या । परमहल्या । कर्षो गतमार्गः । सादेरित्यधिकार आपादपरिसमाप्तेः ।

सीतया सङ्गते ॥३।२।२०७॥ सीताशब्दात्केवलात्सादेश्च निर्देशादेव तृतीयान्तात्सङ्गतेऽर्थे यप्रत्ययो भवति । सीतया सङ्गतं सीत्यम् । द्वाभ्यां सीताभ्यां सङ्गतं द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । परमसीत्यम् ।

छः ॥३।२।२०८॥ य इति निवृत्तम् । प्रत्ययान्तरमधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । तत्र छ इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ।

हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ॥३।२।२०९॥ हविर्भेदवाचिभ्योऽन्नभेदवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च शब्देभ्यो वा यप्रत्ययोऽधिक्रियते । छापवादः । हविषः—आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयं दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयास्तण्डुलाः । अन्नभेदात्—ओदन्यास्तण्डुलाः । ओदनीयास्तण्डुलाः । कृसर्यास्तण्डुलाः । कृसरीयास्तण्डुलाः । अपूपादेः—अपूप्यम् । अपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् । सादेश्चेत्यधिकारात्तदन्तादपि भवति । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । उवर्णान्ताद् हविरन्नभेदात् परत्वाण्णित्यो यो भवति । चरव्यास्तण्डुलाः । सक्तव्या धानाः । अपूपादिषु येऽन्नभेदशब्दा अपूपादयस्तेषां केनचिदाकारसादृश्याद्विनाऽपि तद्वृत्तौ प्रत्ययार्थमुपादानम् । अपूप, तण्डुल, पृथुक, अभ्यूष, अभ्योष, अवोष, किण्व, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, स्थूणा[1], राम्भ, दीप, प्रदीप, अश्वपत्र, इत्यपूपादिः ।

युगाद्योर्यः ॥३।२।२१०॥ युगादिभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च यप्रत्ययोऽधिक्रियते । छापवादः । युगादेः—युग्यम् । हविष्यम् । दारुण्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । परशव्यमयः । कमण्डलव्या मृत्तिका । चरव्यास्तण्डुलाः । सक्तव्या धानाः । इह यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । सनङ्गव्यं चर्म । अत्र हि परत्वाच्चर्मण्यञ्जित्ति प्राप्नोति । सादेरित्यधिकारात् सुयुग्यम् । अतियुग्यम् । गव्यमिति गोर्द्वीऽचीति सिद्धम् । युग, हविस्, अष्टका, बर्हिष्, मेधा, सूत्र[2], बीज[3], सूप, रथ, खर, विष—इति युगादिः ।

शुन्यशुन्योधन्यनभ्याः ॥३।२।२११॥ शुन्यादयः शब्दा आपादपरिसमाप्तेर्वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु निपात्यन्ते शुन्यशुन्येति स्वस्तिस्त्येतस्मादयप्रत्ययः । शुन् शुन् इत्येतौ चाधादेशौ निपात्येते । श्वभ्यो हितं शुन्यं शुन्यम् ।

१. थेऽर्थे यप्र– म० । २. स्थूणाऽप म० । ३. सूप म० । ४. बीज म० ।

ऊधन्येति ऊधस्शब्दाद्यः। नश्चान्तादेशः। ऊधसे हित ऊधन्यः। नभ्येति नाभिशब्दाद् यः प्रत्ययः नभभावश्च। नाभये हितं नभ्यमञ्जनम्। औत्सर्गिकः एवायं नभभावो न प्राण्यङ्गलक्षणे, तत्र नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति। न भवति। नाभये इदं नभ्यं दार्वेदनरगणम्। चक्रमेककाष्ठं फलकञ्च तत्र मण्डलनभ्यं काष्ठनभ्यं मध्यफलकम्। इत्यवयवात्समुदाये वृत्ते सिद्धम्। अवयवो हि अक्षधारण इत्यादि शौषिर्यादि-गुणान्तरयोगाद्विकृतेभ्यः प्रकृतिर्भवतीति। नभ्यार्थो वृक्षस्तदर्थं तात्स्थ्यात्तत्र उच्यते।

कम्बलान्नाम्नि ॥३।२।२१२॥ कम्बलशब्दान्नाम्नि संज्ञायां विषये यप्रत्ययो भवत्यापादपरिसमाप्तेरर्थेषु। कम्बलस्य स्यात्कम्बल्यम्। परिमाणस्येयं संज्ञा। नाम्नीति किम्? कम्बलीया ऊर्णा[4]।

तस्मै हितेऽराजाचार्यब्राह्मणवृष्णः ॥३।२।२१३॥ तस्मै इति चतुर्थ्यन्ताद्राजन् आचार्य ब्राह्मण वृषन् इत्येतद्वर्जिताद्धितेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। उपकारकं हितम्। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयः। करभीयः। मातीयः। पित्रीयः। आमिक्ष्यः। आमिक्षीयः। ओदन्यः। ओदनीयः। अपूप्यः। अपूपीयः। युग्यः। हविष्यः। शुन्यः। शून्यः। अराजाचार्यब्राह्मणवृष्ण इति किम्? राजादिभिर्वाक्यमेव भवति। राज्ञे हितः, आचार्याय हितः, ब्राह्मणाय हितः, वृष्णे हितः।

रथखलतिलयवमाषवृषब्रह्मप्राण्यङ्गाद्यः ॥३।२।२१४॥ रथ खल तिल यव माष वृष ब्रह्मन्— इत्येतेभ्यः प्राण्यङ्गवाचिभ्यश्च तस्मै हिते यप्रत्ययो भवति। छापवादः। रथाय हिता रथ्या भूमिः। खलाय हितं खल्यमग्निरक्षणम्। तिलेभ्यो हितस्तिल्यो वायुः। यवेभ्यो हितो यव्यस्तुषारः। माषेभ्यो हितो माष्यो वातः। वृषाय हितं वृष्यं क्षीरपानम्[5]। ब्रह्मणे हितः ब्रह्मण्यो देशः। प्राण्यङ्गेभ्यः—दन्तेभ्यो हितं दन्त्यम्। कर्ण्यम्। चक्षुष्यम्। नास्यम्। सादेश्चेत्यविकारात्—परमरथ्या भूमिः। कृष्णतिल्यः। राजमाष्यः। राजदन्त्यमित्यादि सिद्धम्।

थ्योऽजावेः ॥३।२।२१५॥ अज, अवि इत्येताभ्यां हिते थ्यप्रत्ययो भवति। अजेभ्यो हितम् अजथ्यम्। अविथ्यम्। षकार[6] इति पुम्भावार्थः। अजाभ्यो हिता अजथ्या यूथिका।

माणवचरकात् खञ् ॥३।२।२१६॥ माणव चरक इत्येताभ्यां तस्मै हिते खञ्प्रत्ययो भवति। माणवेभ्यो हितो माणवीनः। चारकीणः।

भोगोत्तरपदात्मभ्यां खः ॥३।२।२१७॥ भोगोत्तरपदादात्मन्शब्दाच्च तस्मै हिते खप्रत्ययो भवति। मातृभोगाय हितः मातृभोगीणः। पितृभोगीणः। ग्रामणीभोगीणः। सेनानीभोगीनः। राजभोगीनः। आचार्यभोगीनः। अत्र क्षुभ्नादित्वादणत्वम्। आत्मने हितः आत्मनीनः। आत्मन्निति[7] नकारोच्चारणादपदस्येति-लोपो न भवति।

पञ्चसर्वविश्वाज्जनात् कर्मधारयात् ॥३।२।२१८॥ पञ्च सर्व विश्व इत्येतेभ्यः परो यो जनशब्दस्तदन्तात्कर्मधारयात्तस्मै हिते खप्रत्ययो भवति। छापवादः। पञ्चभ्यो जनेभ्यो हितः पञ्चजनीनः। सर्वस्मै जनाय हितः सर्वजनीनः। कर्मधारयादिति किम्? पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः। सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः। विश्वजनीयः। महान् जनोऽस्य महाजनः तस्मै हितो महाजनीयः।

सर्वमहतष्ठण् ॥३।२।२१९॥ सर्व महत् इत्येताभ्यां परो यो जनशब्दस्तदन्तात् कर्मधारयात् तस्मै हिते ठण्प्रत्ययो भवति। सर्वस्मै जनाय हितः सार्वजनिकः। महते जनाय हितः माहाजनिकः। पूर्वं सर्वजनात् पूर्वं खः। अयं च ठणिति द्वैरूप्यं भवति। कर्मधारयादिति किम्? सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीनः।

---

१. एव ये न म०। २. दारुवदनरगण्डं म०। ३. तत्र नभ्यं मण्डकचक्रं नभ्यं मध्यफलकम्, इत्यय– म०। ४. ऊर्णा मेषादिलोमानि स्यादित्यभिधानम्। म० टि०। ५. क्षीरपानम् म०। ६. –र इत्युक्त्वा– म०। ७. नाम्नोऽपद– म०।

सर्वाण्णो वा ॥३।२।२२०॥ कर्मधारयादिति निवृत्तम्। सर्वशब्दात्तस्मै हिते णप्रत्ययो वा भवति। पक्षे छः। सर्वस्मै हितः सार्वः। सर्वीयः।

परिणामिनि तदर्थे ॥३।२।२२१॥ तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात् तदर्थे चतुर्थ्यन्तार्थे परिणामिनि अभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रकृतिः परिणामः। अङ्गारेभ्यः काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि अङ्गारार्थानीत्यर्थः। एवं प्राकारीया इष्टकाः। आमिक्ष्यं दधि। आमिक्षीयं दधि। ओदन्यास्तण्डुलाः। ओदनीयास्तण्डुलाः। अपूप्यं पिष्टम्। अपूपीयं पिष्टम्। शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः[1] कार्पासः। परिणामिनीति किम्? उदकाय कूपः। अत्रापि कोशिनकोशोऽपि कूपस्य उदकार्थे परिणामिनौ[2]। तदर्थ इति किम्? मूत्राय यवागूः। उच्चाराय यवागूः सम्पद्यते न तु तदर्थम्।

चर्मण्यञ् ॥३।२।२२२॥ तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात् परिणामिनि तदर्थे चर्मण्यभिधेयेऽञ्प्रत्ययो भवति। वर्ध्राय इदं वार्ध्रं चर्म। वारत्रं चर्म। रायोपधेयं चर्म। कालबन्धं चर्म। सङ्गव्यं चर्मेति। अवर्णान्ताद् युगाद्यर्थः ईयः समत्वाद एव भवति।

ऋषभोपानहाञ्ञ्यः ॥३।२।२२३॥ ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां परिणामिनि तदर्थे[3] अभिधेये ञ्यप्रत्ययो भवति। ऋषभाय अयम् आर्षभ्यो वत्सः। औपानह्यो मुञ्जः। औपानह्यं काष्ठम्। औपानह्यं चर्म। चर्मण्यपि परत्वादयमेव भवति।

छदिर्बलेर्ढण् ॥३।२।२२४॥ छदिस्[4] बलि इत्येताभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां परिणामिनि तदर्थे ढण्प्रत्ययो भवति। [5]छदिषे इमानि छादिषेयाणि तृणानि। छादिषेयं चर्म। बालेयास्तण्डुलाः। चर्मण्यपि परत्वादयमेव भवति। औपधेयमित्युपधेयशब्दात् प्रज्ञाद्यण् स्वार्थिकः। औपधेयशब्देन चोपधिरेवोच्यते। तेनोपधिशब्दात् परिणामिनि तदर्थे ढण् विधीयते।

परिखाऽस्य स्यात् ॥३।२।२२५॥ परिखाशब्दान्निर्देशादेव प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे परिणामिनि ढण्प्रत्ययो भवति। तदिति यथाविकृतं विवक्षितं सा परिखा सा चेत्स्यादिति योग्यतया सम्भाव्यते। परिखात्वाविष्ट-कानां[6] स्यात्पारिखेय्य इष्टकाः। स्यादिति किम्? परिखा इष्टकानाम्। परिणामिनीति किम्? परिखाऽस्य नगरस्य स्यात्।

अत्र च ॥३।२।२२६॥ परिखाशब्दान्निर्देशादेव प्रथमान्तादत्रेति सप्तम्यर्थे ढण्प्रत्ययो भवति सा चेत्परिखा स्यात् [illegible] सम्भाव्यते। परिखाऽस्यां स्यात्पारिखेयी भूमिः। योगविभागः परिणामिनीत्यस्यानु-वृत्त्यभावार्थः। [illegible] परत्रास्य स्यादिति परिणामिन्यत्र स्यादिति चोभयत्राप्यनुवृत्त्यर्थः।

तद् ॥३।२।२२७॥ तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे परिणामिनि अत्रेति सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति। यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत्स्यादिति अर्हतया सम्भाव्यते। प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः। प्रासादीयं दारु। परशव्यमयः। प्रासादोऽस्मिन् देशे स्यात् प्रासादीयो देशः। प्रासादीया भूमिः। स्यादिति किम्? प्राकार इष्टकानाम्। परिणामिनीति किम्? प्रासादोऽस्य स्यात्। गुणवानयं देवदत्तः।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तिमगमत्।

१. तन्तुसंघः कार्पासविशेषः पिचुः म० टि०। कुशः पास इत्यौणादिकसूत्रेण पासप्रत्ययः, अत्रादिशश्च म० टि०। २. असर्वे कोशो न को- म०। ३. -दर्थेऽभिधे- म०। ४. उपहारो बलिः स्मृतः म० टि०। ५. वलीकनिध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः इत्यमरः म० टि०। ६. -थासामिष्टकानां स्यात् पारिखेय्यस्य इष्टकाः म०।

[तृतीयः पादः]

तस्यार्हे कृत्ये वत् ॥३।३।१॥ तस्येति षष्ठ्यन्तादर्हतीत्यर्हस्तस्मिन्नर्हेऽर्थे वत्प्रत्ययो भवति यत्तदर्हं तच्चेत् कृत्यं कर्तव्यं क्रिया भवति । राज्ञोऽर्हं राजवद्वृत्तमस्य । राज्ञः राजत्वस्य वा युक्तमस्य वृत्तमित्यर्थः । राजवदवर्तत भरतः इति राजार्हमवर्तत इत्यर्थः । एवं कुलीनवत्, साधुवत् । कृत्य इति किम् ? राजस्यार्हो देवदत्तः । राज्ञोऽर्हो मणिः ।

सुप इवे ॥३।३।२॥ कृत्ये वदिति वर्तते । सुबन्तादिवार्थे वत्प्रत्ययो भवति । इवशब्दः सादृश्यं द्योतयति । तच्चेत् सादृश्यं कृत्ये क्रियाविषयं क्रियागतं भवतीत्यर्थः । क्षत्रिय इव क्षत्रियवद् युध्यते । अश्ववद् धावति देवदत्तः । देवमिव देववत्पश्यन्ति देवदत्तम् । साधुनेव साधुवदाचरितं देवदत्तेन । ब्राह्मणायेव ब्राह्मणवद् दत्तं देवदत्ताय । पर्वतादिव पर्वतवदवरोहत्यासनात् । सुप इति किम् ? पचन्त्याहे इव मन्दत्वादीप्सितदेशस्याप्राप्तेः । अत्रोपमाना सुप्यपि धातुविकारप्राधान्यात् । कृत्य इति किम् ? देवदत्त इव स्थूलः । देवदत्त इव श्रीमान् । अत्र गुणादिविषये सादृश्ये, न भवति ।

तत्र ॥३।३।३॥ तत्रेति सप्तम्यन्तादिवार्थे वत्प्रत्ययो भवति । मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः । पाटलिपुत्रवत्साकेते परिखा । गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति । क्रियासादृश्ये पूर्वेणैव सिद्धमिति अक्रियार्थो[1]ऽयमारम्भः ।

तस्य ॥३।३।४॥ तस्येति षष्ठ्यन्तादिवार्थे वद्भवति । देवदत्तस्येव देवदत्तवत् जिनदत्तस्य गावः । देवदत्तस्येव देवदत्तवज्जिनदत्तस्य दन्ताः । अक्रियाविषयसादृश्यार्थ आरम्भः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

भावे त्वतल् ॥३।३।५॥ तस्येति षष्ठ्यन्ताद्भावेऽभिधेये त्वतलित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः, शब्दप्रतीतिप्रवृत्तिनिमित्तम् । गोर्भावः गोत्वं गोता । अश्वस्य भावोऽश्वत्वम् । अश्वता । अत्र सामान्यं भावः । शुक्लत्वम् । शुक्लता पटस्य । अत्र गुणः । शुक्लत्वं शुक्लता रूपस्य । अत्र गुणसामान्यम् । राजपुरुषत्वम् । राजपुरुषता । पाचकत्वम् । पाचकता । औपगवत्वम् । औपगवता । अत्र सम्बन्धः । समासकृत्तद्धितेष्वपि रूढिशब्देषु[2] जात्यभिधानमेव । कृष्णसर्पत्वम् । कृष्णसर्पता । कुम्भकारत्वम् । कुम्भकारता । रजकत्वम् । रजकता । हस्तित्वम् । हस्तिता । धवखदिरत्वम् । धवखदिरता । इति जातिसङ्केतः[3] । यदृच्छाशब्देषु शब्दस्वरूपं[4] सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धः । बालकुमाराद्यवस्थानुगतं[5] वा वस्तुरूपम् । डित्थत्वम् । डित्थता । देवदत्तस्येति यः प्राथमकल्पिको डित्थः तत्क्रियागुणः देवदत्ते । भवनं भूतिर्भाव इति । प्रकृत्यर्थोऽविच्छिन्ना या सत्ता प्रत्ययार्थो वेदितव्यः । पृथक्त्वम् । पृथक्ता । नानात्वम् । नानातेति । वृत्तौ पृथगादिशब्दाः पृथग्भूतार्थे गत्वे वर्तन्ते इति भावः । विग्रहस्तु प्रधानमूलस्य भाव इति तस्येति चेह षष्ठी विज्ञायते । त्वप्रत्ययान्तं नपुंसकम्, तलन्तं स्त्रियाम् ।

प्राक्त्वादगडुलादेः ॥३।३।६॥ त्वतलित्यनुवर्तते । ब्राह्मणस्य इत्यादेर्भावकर्मणोरिति त्वतलित्येतौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ गडुलादीन् वर्जयित्वा । उत्तरत्रोदाहरिष्यते । अगडुलादेरिति किम् ? गाडुलम् । कामण्डलवम् । गडुलादिभ्योऽणाद्येव त्वतलौ भवतः । अणादेः समावेशार्थः कृत्ये विधानमिति नाधिकारः । गडुल, विशस्त, दासाद, वाडिश, संवादिन्, बहुभाषिन्, दीर्घसत्रिन्, कमण्डलु इति गडुलादिः ।

नञ्तत्पुरुषादबुधादेः ॥३।३।७॥ प्राक्त्वान्नञ् पूर्वात्तत्पुरुषाद् बुधादिवर्जितात् त्वतलौ भवतः इत्ययमधिकारो वेदितव्यः । त्वतलादिबाधनार्थम् । न शुक्लः अशुक्लः, तस्य भावः अशुक्लत्वम् । अशुक्लता ।

---

1. अक्रियार्थोऽयमा— म० । २. रूढिशब्देषु म० । ३. जातिसङ्केतः म० । ४. गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारः । अत्र गौरिति जातिः, शुक्ल इति गुणः, चल इति क्रिया, डित्थ इति यदृच्छाशब्दः, इति ज्ञातव्यम् । म० टि० । ५. वा वस्तु म० ।

वर्ण इति ट्यणबाधया त्वतलौ । अकौत्स्यनकार्ण्यमिति ट्यणन्तेन समासः । समासादृट्यणि नञो वृद्धिः प्रसज्येत । एवमपतित्वमपतिता । पत्यन्त इति ट्यण्बाधया । अनाधिपत्यं गाणपत्यमिति ट्यणन्तेन समासः । अराजत्वम् । अराजता । राजान्त इति ट्यण्बाधनया । अनाधिराज्यम्, अयौवराज्यमिति ट्यणन्तेन समासः । अमूर्खत्वम् । अमूर्खता । गुणाङ्ग इति ट्यण्बाधया । अमौर्ख्यम् । अजाड्यमिति ट्यणन्तेन समासः । अस्थविरत्वम् । अस्थविरता । वयोवचन इत्यञ्बाधया । अस्थाविरम् । अकौशोरमित्यञन्तेन समासः । अहायनत्वम् । अहायनता । हायनान्त इत्यण्बाधया । अहैहायनम् । अद्वैहायनमिति अणन्तेन समासः । अपटुत्वम् । अपटुता इगन्त इत्यण्बाधया । अपाटवम् । अलाघवमित्यणन्तेन समासः । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । योपान्त्य इत्यण्बाधया । अरामणीयकम् । अकामनीयकमिति वुञन्तेन समासः । नञ्ग्रहणं किम्? प्राज्ञापत्यम् । सैनापत्यम् । तत्पुरुषग्रहणं किम्? न विद्यते पतिरस्येत्यपतिर्ग्रामः तस्य भावः कर्म वा आपत्यम् । एवमाराज्यम् । आहायनम् । आपटवम् । आरमणीयकम् । अबुधादेरिति किम्? न बुधः अबुधः—तस्य भावः कर्म वा आबुध्यम् । आचतुर्यम् । बुध, चतुर, यथातथा, यथापुर, सङ्गत, लवण, वदक, तरस, असु, ईश्वर, क्षेत्रज्ञ, संवादिन्, सुवेशिन्, संभाविन्, बहुभाषिन्, शीर्ष, घातिन्, समस्थ, विषमस्थ, पुरस्थ, परमस्थ, मध्यस्थ, दुःपुरुष, कापुरुष, विशाल—इति बुधादिः ।

पृथ्वादेर्वेमन् ॥३।३।८॥ पृथु इत्येवमादिभ्यस्तस्य भावे वा इमन्प्रत्ययो भवति । प्राक्त्वादिति त्वतलौ च, वा वचनाद्यथाप्राप्तोऽयणादिरपि भवति । पृथोर्भावः प्रथिमा । पृथुत्वम् । पृथुता । पार्थवम् । बंहिमा । बहुलत्वम् । बहुलता । बाहुल्यम् । वरिमा । वरत्वम् । वरता । वारम् । पृथु, मृदु, महि, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, खण्डु, बहुल, चण्ड, खण्ड, अकिञ्चन, बाल, वाड, पाक, वत्स, मन्द, स्वादु, ऋजु, वृत्त, ह्रस्व, दीर्घ, क्षिप्र, क्षुद्र, प्रिय इति पृथ्वादिः ।

वर्णदृढादिभ्यष्ट्यण् च ॥३।३।९॥ वर्णविशेषवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च तस्य भावे इमन् ट्यण् च प्रत्ययौ वा भवतः प्राक्त्वादिति वा त्वतलौ च वावचनाद्यश्च प्राप्नोत्यण् सोऽपि भवति । शुक्लस्य भावः शुक्लिमा । शौक्ल्यम् । शुक्लत्वम् । शुक्लता । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कार्ष्ण्यम् । कृष्णता । कद्रिमा । काद्रव्यम् । कद्रुत्वम् । कद्रुता । शितिमा । शैत्यम् । शितित्वम् । शितिता । शैतम् । वावचनादिगन्तस्य पाञ्चकल्यम् । दृढादिभ्यः—दृढस्य भावः द्रढिमा । दार्ढ्यम् । दृढत्वम् । दृढता । व्रढिमा । वार्ढ्यम् । वृढत्वम् । वृढता । परिव्रढिमा । परिवृढ्यम् । परिवृढत्वम् । परिवृढता । विमतिमा । वैमत्यम् । विमतित्वम् । विमतिता । वैमतम् । सम्मतिमा । सम्मतित्वम् । साम्मत्यम् । सम्मतिता । साम्मतम् । इमन्तस्येत्यण् । टकारो ङ्यर्थः । आर्हन्ती । औचिती । यथाकारामी । साहसी । शंत्री । नारिस्थाती । दृढ, वृढ, परिवृढ, कृश, भृश, चुक्र, शुक्र, आम्र, लवण, [illegible]त, उष्ण, जड, बधिर, मूक, मूर्ख, पण्डित, मधुर, विशाल, विलात, विमनस्, विशारद, विमति, स[illegible] इति दृढादिः । [illegible]णोऽयम् । तेन सर्वो रूपोऽत्यादि सिध्यति ।

पतिराजान्तगुणाङ्गरा[illegible] कृत्ये च ॥३।३।१०॥ पत्यन्तेभ्यो गुणाङ्गेभ्यो राजादिभ्यश्च तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः कृत्ये कर्तव्ये [illegible] अर्थे च भावे च ट्यण्प्रत्ययो भवति । प्राक्त्वादिति त्वतलौ च । पत्यन्तेभ्यः—अधिपतेर्भावः कर्म वा आधिपत्यम् । नारपत्यम् । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । सैनापत्यम् । अधिपतित्वम् । अधिपतिता । राजान्तेभ्यः—आधिराज्यम् । यौवराज्यम् । सौराज्यम् । अधिराजत्वम् । अधिराजता । गुणा अङ्गं निमित्तं येषां प्रवृत्तेस्ते गुणाङ्गाः गुणद्वारेण गुणिनि वर्तमानास्तेभ्यः—मौढ्यम् । मौर्ख्यम् । मूढत्वम् । मूढता । राजादिभ्यः—राज्यम् । काव्यम् । ब्राह्मण्यम् । राजत्वम् । राजता । चकारो भावे कृत्ये चेति समुच्चयार्थः । राजन्, कवि, ब्राह्मण, माणव, वाडव, चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, उपराधय, अपिराधय, अनृशंस,

---

१. याथार्थ्यं म० । २. इति पुः । ३. लव म० । ४. संवेशिन् म० । ५. सामर्थ्य म० । ६ शैली म० । ७. अक्ष म० । ८. सिद्धम् । ९. मौरक्ष्यम् म० ।

कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, बाल, स्वस्थ, विश्वस्त, विफल, विशांपति, पुरोहित, ग्रामिक, खण्डिक, दण्डिक, कर्मिक, [1]धर्मिक, [2]शलीक, सूतका, अजिनिका, अञ्जलिक, छत्रिक, सूचक—इति राजादिराकृतिगणः।

सहायाद्वा ॥३।३।११॥ सहायशब्दात्तस्य भावे कृत्ये च टघण्प्रत्ययो वा भवति। प्राक्त्वादिति त्वतलौ। वावचनाद्वुञ्च। सहायस्य भावः कृत्यं वा साहाय्यम्। साहायकम्। सहायत्वम्। सहायता।

वयःप्राणिजातेरञ् ॥३।३।१२॥ वयोवचनात्प्राणिजातिवाचिनश्च तस्य भावे कृत्ये चाञ्प्रत्ययो भवति। त्वतलौ च। कुमारस्य भावः कृत्यं वा कौमारम्। कैशोरम्। शावम्। [3]वार्करम्। कुमारत्वम्। कुमारता। अश्वस्य भावः कृत्यं वा—आश्वम्। गार्दभम्। माहिषम्। द्वीपिनो द्वैपम्। हस्तिनो हास्तम्। अश्वत्वम्। अश्वता। प्राणिग्रहणं किम्? तृणत्वम्। तृणता। जातिग्रहणं किम्? देवदत्तत्वम्। देवदत्तता।

युवादिहायनान्तादण् ॥३।३।१३॥ युवादिभ्यो हायनान्तेभ्यः शब्देभ्यस्तस्य भावे कृत्ये चाऽण्प्रत्ययो भवति। त्वतलौ च। युवादेः—यौवनम्। युवता। युवत्वम्। यौवनिकेत्यपि भवति चोरादिपाठात्। हायनान्तात्–द्विहायनस्य भावः कृत्यं वा द्वैहायनम्। त्रैहायनम्। चातुर्हायनम्। द्विहायनत्वम्। द्विहायनता। अञि यौवनं न सिद्ध्यति। अणि द्वैपमिति [4]जातेरुपादानम्। युवन्, स्थविर, यजमान, कुरु[5], [6]श्रावणस्त्री, दुःस्त्री, सुस्त्री, हृदय, दुर्हृदय, सुहृदय, दुर्भ्रातृ, सुभ्रातृ, दुर्भ्रातृ, परिव्राजक, सब्रह्मचारिन्, अनृशंस, चपल, कुशल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज, उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रशास्तृ, प्रतिहर्तृ, होतृ, पोतृ, भ्रातृ, भर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, सुष्ठु, दुष्ठु, अध्वर्यु—इति युवादिः।

लघ्वादेरिकः ॥३।३।१४॥ लघुरादिः समीपभूतो यस्येकस्तदन्तात्तस्य भावे कृत्ये च अण्प्रत्ययो भवति। शुचेर्भावः कृत्यं वा शौचम्। शाकुनम्। मौनम्। साम्मतम्। नागरजनम्। हारीतकम्। तैतवम्। पार्थिवम्। पाटवम्। लाघवम्। माधवम्। पैशम्। शुचित्वम्। शुचिता। तैतवमित्यत्र यद्यपि तितउ इत्यव्यवहितलघ्वादिगतं सम्भवति तथापि नैकमुदाहरणं लक्षणारम्भं प्रयोजयतीति शुच्यादिभ्योऽपि भवति। लघ्वादेरिति किम्? पाण्डुत्वम्। कडुत्वम्। इक इति किम्? पटत्वम्। पटत्वम्। केचिल्लघ्वादेरित्यपि प्रकृतेर्विशेषणमिच्छन्ति। कार्पानवम्, आरतम् आरावमित्युदाहरन्ति साम्मतमितीच्छन्ति।

हृदयपुरुषादसमासे ॥३।३।१५॥ हृदय पुरुष इत्येताभ्यां तस्य भावे कृत्ये चाऽण्प्रत्ययो भवति त्वतलौ च असमासे, न चेत् हृदयपुरुषशब्दयोः समासो विषयभूतो भवति। हृदयस्य भावः कृत्यं वा हार्दम्। हृदयत्वम्। पौरुषम्। पुरुषत्वम्। असमास इति किम्? परमस्य हृदयस्य भावः कृत्यं वा परमहृदयत्वम्। परमपुरुषत्वम्। परमहार्दं परमपौरुषमिति माभूत्। अत एव निपातनात्सापेक्षादपि भावे प्रत्ययो विज्ञायते तेन काकस्य कार्ष्ण्यम्, बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादि सिद्ध्यति। अत्र हि काकाद्यपेक्षा कृष्णादिप्रकृतिः पौरुषमिति प्राणिजात्यञापि सिद्धम्। समासविषये प्रतिषेधार्थं पुरुषोपादानम्।

सखिवणिग्दूताद्यः ॥३।३।१६॥ सखि वणिज् दूत इत्येतेभ्यः तस्य भावे कृत्ये च यप्रत्ययो भवति। त्वतलौ च। सख्युर्भावः कृत्यं वा सख्यम्। सखित्वम्। सखिता। वणिज्या। वणिक्त्वम्। वणिक्ता। दूत्यम्। दूतत्वम्। दूतता। राजादिदर्शनाद्वाणिज्यं दौत्यमित्यपि भवति।

स्तेयार्हन्त्यश्रौत्रम् ॥३।३।१७॥ स्तेय आर्हन्त्य श्रौत्रेति तस्य भावे कृत्ये च निपात्यते। स्तेयेति स्तेनाद्यो नलोपश्च निपात्यते। स्तेनस्य भावः कृत्यं वा स्तेयम्। राजादिदर्शनात् स्तैन्यमित्यपि भवति। आर्हन्त्येति अर्हतो नम् टघण् च। अर्हतो भावः कृत्यं वा आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती। श्रौत्रमिति श्रोत्रियादण् यलोपश्च। श्रोत्रियस्य भावः कृत्यं वा श्रौत्रम्। चोरादिपाठाद्वुञ् च। श्रौत्रियकम्। सर्वत्र त्वतलौ भवतः। एवं स्तेनत्वम्। स्तेनता। अर्हत्त्वम्। अर्हत्ता। श्रोत्रियत्वम्। श्रोत्रियता।

---

१. धर्मिक म०। २. सिरिक म०। ३. वार्करम् म०। ४. –त्यजशो म०। ५. कुरुक म०। ६. श्रवणस्त्री म०।

कपिज्ञातेर्ढण् ॥३।३।१८॥ कपि ज्ञाति इत्येताभ्यां तस्य भावे कृत्ये च ढण्प्रत्ययो भवति त्वतलौ च। कपेर्भावः[1] कृत्यं वा—कापेयम्। कपित्वम्। कपिता। ज्ञातेयम्। ज्ञातित्वम्। ज्ञातिता।

योपान्त्याद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥३।३।१९॥ त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्। तस्य समीपमुपोत्तमम्। उपोत्तमं गुरुर्यस्य तस्माद्यकारोपान्त्यात्तस्य भावे कृत्ये च वुञ्प्रत्ययो भवति त्वतलौ च। रमणीयस्य भावः कृत्यं वा—रामणीयकम्। कामनीयकम्। पानीयकम्। औपाध्यायकम्। आचार्यकम्। रमणीयत्वम्। रमणीयता। गुरुग्रहणादनेकव्यवधानेऽपि भवति। गुरुग्रहणं हि दीर्घसंयोगपरार्थम्। अन्यथा दीर्घोपोत्तमादित्युच्येत। योपान्त्यादिति किम्? कापोतत्वम्। विभीवत्वम्। गुरूपोत्तमादिति किम्? क्षत्रियत्वम्।

द्वन्द्वचोरादेः ॥३।३।२०॥ द्वन्द्वसमासाच्चोरादिभ्यश्च तस्य भावे कृत्ये च वुञ्प्रत्ययो भवति। गोपालपशुपालानां भावः कृत्यं वा गोपालपशुपालिका। शैष्योपाध्यायिका[3]। कौत्सकौशिकिका[4]। विन्नो वैन्निका। चोरादेः—चौरिका। धौर्तिका। मानोज्ञकम्। प्रैयरूपकम्। चोर, धूर्त, युवन्, ग्रामपुत्र, ग्रामसैन्धुट[5], ग्रामकुमार, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, शरणज, मनोज्ञ, प्रियरूप, अदोरूप, अभिरूप, बहुल, मेधाविन्, कल्याण, आढ्य, सुकुमार, छान्दस, छात्र, श्रोत्रिय, विश्वदेव इति चोरादिः।

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारावाये ॥३।३।२१॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च शब्दात्तस्य भावे कृत्ये च वुञ्प्रत्ययो भवति त्वतलौ च श्लाघादिषु विषयभूतेषु। श्लाघा विकत्थनम्। अत्याकारः पराधिक्षेपः। अवायः प्राप्तिर्निश्चयो वा। विषयभावः पुनरेषां क्रियारूपाणां भावकृत्ये प्रतिसाधनत्वात्। गार्ग्यस्य भावः कृत्यं वा गार्गिका तया गार्गिकया। गार्गिकया श्लाघते। गार्गिकया अत्याकुरुते। वात्सिकया अत्याकुरुते। गार्गिकामवेतवान्। वात्सिकामवेतवान्। चरणात्—काठिकया श्लाघते। कालापिकया श्लाघते। काठिकया अत्याकुरुते। कालापिकया अत्याकुरुते। काठिकामवेतवान्। कालापिकामवेतवान्। गार्ग्यत्वेन कठत्वेन। श्लाघात्याकारावाय इति किम्? गार्ग्यम्। काठम्। प्राणिजातिलक्षणोऽञ्।

होत्राभ्यश्छः ॥३।३।२२॥ होत्राशब्द ऋत्विग्वचनः, ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यस्तस्य भावे कृत्ये च छप्रत्ययो भवति त्वतलौ च। अच्छावाकस्य भावः कृत्यं वा अच्छावाकीयम्। मैत्रावरुणीयम्। ब्राह्मणाच्छंसीयम्। अच्छावाकत्वम्। अच्छावाकता। हूयते आभिरिति होत्रा स्रुच इत्येके। तान्येवोदाहरणानि। अच्छावाकादयस्तु ऋत्विग्वचनाः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम्।

ब्रह्मणस्त्वः ॥३।३।२३॥ होत्राभ्य इति वर्तते। ब्रह्मन्नित्येतस्मादृत्विग्वाचिनस्तस्य भावे कृत्ये च त्वप्रत्ययो भवति। छापवादः। ब्रह्मणो भावः कृत्यं वा ब्रह्मत्वम्। होत्राभ्यो ब्रह्मणस्त्वेति ब्रह्मनिषेधे त्वतलावपि प्राप्नोतीति ब्रह्मणस्त्ववचनम्। होत्राधिकाराज्जातिशब्दस्तु[6] ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मशब्दात्त्वतलौ भवतः। एवं ब्रह्मत्वम्। ब्रह्मता।

शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ॥३।३।२४॥ तस्येति वर्तते। क्षेत्रं धान्यादीनामुत्पत्त्याधारभूमिः। तस्येति षष्ठ्यन्तात्क्षेत्रेऽर्थे शाकट शाकिन इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। इक्षूणां क्षेत्रम् इक्षुशाकटम्[7]। इक्षुशाकिनम्। मूलशाकटम्। मूलशाकिनम्।

धान्येभ्यः[8] खञ् ॥३।३।२५॥ तस्येति वर्तते धान्यविशेषवाचिभ्यस्तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः क्षेत्रेऽर्थे खञ्प्रत्ययो भवति। कुलत्थानां क्षेत्रं कौलत्थीनम्। मौद्गीनम्। प्रैयङ्गवीणम्। नैवारीणं पल्वलम्।

---

१. कपेः क्रीडादिकं किञ्चित्कापेयमिति कथ्यते इति विश्वः, म० टि०। २. विमानार्थं म०। ३. इत्युक्तं गुरोः श्रुत्वा शिष्यो नोत्तरमूचिवान्। स्ववाचा किन्तु वक्त्रेण शैष्योपाध्यायिका हि या म० टि०। ४. कौत्सकुशिकिका म०। ५. ग्रामषण्ड म०। ६. होत्राधिकाराद्ब्राह्मणशब्दात् म०। ७. इक्षुशाकटमिक्षूणां क्षेत्रमिक्षुवणं वनम्। शाकशाकटमित्युक्तमथवा शाकशाकिनम्। शाकस्य क्षेत्रमन्येषामेवं क्षेत्रेषु सङ्गतिः इत्यभिधानम्। म० टि०। ८. जातिर्बहुवदेकाख्यायाम् इति सूत्रेण बहुवचनम् म० टि०।

व्रीहिशालेर्ढण् ॥३।३।२६॥ व्रीहि शालि इत्येताभ्यां तस्य क्षेत्रे ढण्प्रत्ययो भवति । खञोऽपवादः । व्रैहेः क्षेत्रं व्रैहेयम् । शालेयम् ।

यवयवकषष्टिकाद्यः ॥३।३।२७॥ यव यवक षष्टिक इत्येतेभ्यस्तस्य क्षेत्रे यप्रत्ययो भवति । खञोऽपवादः । यवानां क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् । षष्टिरात्रेण पच्यमाना व्रीहयः षष्टिकाः । अत एव निपातनात्सिद्धम् ।

वाऽणुमाषात् ॥३।३।२८॥ अणु माष इत्येताभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां क्षेत्रेऽर्थे यप्रत्ययो वा भवति । पक्षे खञ् । अणूनां क्षेत्रमणव्यम् । आणवीनम् । माष्यम् । माषीणम् ।

भङ्गोमातिलात् ॥३।३।२९॥ भङ्गा उमा तिल इत्येतेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः क्षेत्रे यप्रत्ययो वा भवति । पक्षे खञ् । उमाभङ्गेऽपिधान्य एवैस्ते । भङ्गानां क्षेत्रं भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । उम्यम् । औमीनम् । तिल्यम् । तैलीनम् । योगविभाग उत्तरार्थः । नेत्यत्रानुवर्तत एव । अन्यथा यवयवकषष्टिकाद्य इत्यस्य पूर्वाकरणमकौशलं स्यात् । नित्यविधेर्विप्रकरणे फलाभावात् । वाग्रहं तु महाविभाषया सिद्धम् ।

रजस्यलाब्वादेश्च कटः ॥३।३।३०॥ अलाबूशब्दाद् भङ्गा उमा तिल इत्येतेभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो रजस्यर्थे कटप्रत्ययो भवति । अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । भङ्गाकटम् । उमाकटम् । तिलकटम् ।

गम्येऽह्नाश्वात् खञ् ॥३।३।३१॥ तस्येति षष्ठ्यन्तादश्वशब्दादेकेनाह्ना गम्ये खञ्प्रत्ययो भवति । अश्वस्यैकेनाह्ना गम्यः आश्वीनः अध्वा । अह्नेति किम् ? अश्वस्य मासेन गम्यः ।

कुलाज्जल्पे ॥३।३।३२॥ तस्येति षष्ठ्यन्तात्कुलशब्दाज्जल्पेऽर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । कुलस्य जल्पः कौलीनः ।

तुल्ये कः सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योः ॥३।३।३३॥ तस्येति षष्ठ्यन्तात्तुल्येऽर्थे कप्रत्ययो भवति सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योः सञ्ज्ञायां प्रतिकृतौ च विषये । प्रतिकृतिः काष्ठादिमयं प्रतिच्छन्दकम् । अश्वस्य तुल्यः अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । अश्वादिसदृशस्य सञ्ज्ञा एताः । अश्वकं रूपम् । अश्विका प्रतिमा । अश्वकानि रूपाणि । तुल्य इति किम् ? इन्द्रदेव एवं नामा कश्चित् नात्र सादृश्यम् । सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योरिति किम् ? गोस्तुल्यो गवयः । सञ्ज्ञाग्रहणम् अप्रतिकृत्यर्थम् । तुल्यमात्रे प्रत्ययः । शिव इव शिवक इत्येके ।

न नृपूजार्थध्वजचित्रे ॥३।३।३४॥ नरि मनुष्ये पूजार्थे ध्वजे चित्रे चित्रकर्मणि चाभिधेये कप्रत्ययो न भवति । तत्र सोऽयमित्येवाभिसम्बन्धः । सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योरिति यथासम्भवं प्राप्तिः । नरि चञ्चा सदृशः चञ्चो मनुष्यः । सिध्रिका । खरकुटी । दासी । पूजार्थे—अर्हन् । शिवः । स्कन्दः । पूजार्थाः प्रतिकृतयः उच्यन्ते । ध्वजे—गरुडः । सिंहः । तालः । ध्वजः । चित्रकर्मणि—दुर्योधनः । भीमसेनः ।

जीवनेऽपण्ये ॥३।३।३५॥ जीव्यतेऽनेनेति जीवनम्, पण्यं विक्रेतव्यम्, जीवनं यदपण्यं तस्मिन् कप्रत्ययो न भवति । वासुदेवसदृशो वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । देवलकानां जीविकार्थाः प्रतिकृतय उच्यन्ते । जीवन इति किम् ? कोश्ने माभूत् । हास्तिकः । अपण्य इति किम् ? हस्तिकान् विक्रीणीते ।

देवपथादिभ्यः ॥३।३।३६॥ देवपथादिभ्यस्तुल्ये सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योः कप्रत्ययो न भवति । देवपथतुल्यो देवपथः । हंसपथः । देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्कुपथ, स्थलपथ, सिन्धुपथ,

१. अतिव्यक्तयोः कथञ्चित्सादृश्यात् म० । २. अतसी स्यादुमा क्षुमा । मातुलानी तु भङ्गायाम्, व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् म० टि० । ३. त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते इति नामलिङ्गानुशासनम् म० टि० । ४. प्रतिबिम्बं प्रतिरूपं प्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतिच्छन्दः प्रतिकायश्च प्रतिनिधिमाहुः प्रतियातनां प्रतिच्छायाम्, म० टि० । ५. सचित्रपुरुषो यस्तु चञ्चापुरुष एव च । यो विनापि गुणैः पौंस्नैः नाम्नैव पुरुषायते ॥ म० टि० ।

उष्ट्रग्रीवा, वामरज्जु, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुष्प, मत्स्य—इति देवपथादिराकृतिगणः । अत एव पूर्वप्रयोगे[1] आपञ्चः ।

वस्तेर्डेय् ॥३।२।३७॥ तस्य तुल्य इति वर्तते । न तत्प्रागिवादेरिति । वस्तिशब्दात् षष्ठ्यन्तात् तुल्येऽर्थे डेय्प्रत्ययो भवति । वस्तेस्तुल्यं वास्तेयम् । वास्तेयी प्रणालिका ।

शिलाया ढञ्च ॥३।२।३८॥ शिलाशब्दात्तस्य तुल्ये इत्यस्मिन् ढञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् डेय् च । शिलातुल्यं शिलेयम् । शिलेयी इष्टका । शैलेयं दधि । शैलेयी इष्टका । चकार इत् । टिड्ढाणञिति सामान्यग्रहणार्थः । अन्यथा हि ञस्यैव स्यात् । केचिड्ढञन्तं द्व्यचत्वं स्त्रियां नास्तीत्याहुः । तन्मतेन चकारो न कर्तव्यः ।

शाखादेर्यः ॥३।२।३९॥ शाख इत्येवमादिभ्यस्तत्तुल्ये यप्रत्ययो भवति । शाखायास्तुल्यः शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा, मुख, जघन, स्कन्ध, मेघ, शृङ्ग[2], स्कन्द, चरण, शरण, उरस्, अग्र, शिरस् इति शाखादिः ।

द्रोर्भव्ये ॥३।२।४०॥ द्रुशब्दात्तस्य तुल्ये भव्ये यप्रत्ययो भवति विशिष्टेष्टपरिणामेन भवति इति भव्यमभिप्रेतानामर्थानां पात्रम् । द्रव्यं कार्षापणम् । द्रव्यो माणवकः । यथा हि अग्रन्थजिह्मं दारु[3] कल्प्यं मानं विशिष्टेष्टरूपं भवति तथेदं कार्षापणं विनियुज्यमानं विशिष्टेष्टमाल्याद्युपभोगफलम् । माणवकश्च विनीयमानो विद्याभ्यासादिनाभ्यसं भवतीति द्रव्यमुच्यते[4] । भव्य इति किम् ? द्रुणस्तुल्यः ।

कुशाग्राच्छः ॥३।२।४१॥ कुशाग्रशब्दात्तुल्ये छप्रत्ययो भवति । कुशाग्रस्य तुल्यं कुशाग्रीयम् । तदाकारत्वात्कुशाग्रीया बुद्धिः । तीक्ष्णत्वेन गुणः ।

काकतालीयादयः ॥३।२।४२॥ काकतालीयादयश्छप्रत्ययान्ताः साधवो वेदितव्याः । तत्तुल्ये[5] अभिधेये । काकश्च तालश्च काकतालमिति[6] लक्षणया पततः काकस्य निपतता तालेनाकस्मिकोपनतविचित्रसमागमसंयोग उच्यते । तत्तुल्यं काकतालीयम् । अन्धकस्य वर्तिका चान्धकवर्तकमिदमन्धकस्य वर्तकाया उपरि अतर्कितः पादस्थापनमुच्यते । तत्तुल्यमन्धकवर्तकीयम्[7] । अजया पादेनावकीर्णस्य कृपाणस्य दर्शनमजाकृपाणं तत्तुल्यमजाकृपाणीयम् । एवंविधविचित्रीकरणविषयाः काकतालीयादयः । निपातनं रूढ्यर्थम् ।

शर्करादेरण् ॥३।२।४३॥ शर्करादिभ्यस्तुल्येऽण्प्रत्ययो भवति । शर्करया तुल्यं शार्करं दधि मधुरत्वात् । शार्करी मृत्तिका कठिनत्वात् । शर्करा, कपालिका, कम्पाटिका[8], गोपुच्छ, पौलोमन्, पुण्डरीक, शतपत्र, नराजा, नकुल, सिकता—इति शर्करादिः ।

एकशालायाष्ठः ॥३।२।४४॥ एकशालाशब्दात्तत्तुल्ये ठप्रत्ययो भवति । एकशालायास्तुल्यमेकशालिकम् ।

गोण्यादेश्च ठण् ॥३।२।४५॥ गोण्यादिभ्य एकशालाशब्दाच्च तत्तुल्ये ठण्प्रत्ययो भवति । गोण्यास्तुल्यं गौणिकम् । आङ्गुलिकम् । एकशालाया ऐकशालिकम् । गोणी, अङ्गुली,[9] भरत,[10] बभ्रु, मण्डल, शष्कुली, हरि, कपि,[11] भरा,[12] खलु, उदश्वित्, तरस्, मुनि, कुलिश इति गोण्यादिः ।

१. पूर्वप्रयोगे म० । २. शृङ्ग म० । ३. दारूपकल्प्यं मानं म० । ४. सज्जिरादीयमाना गुणा यत्र संक्रामन्ति तद्द्रव्यमिति वचनात् म० टि० । ५. तस्य तुल्ये म० । ६. मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽरोपिता क्रिया इति काव्यप्रकाशिकायाम् म० टि० । ७. वर्तको वर्तिकाखगः इति नामलिङ्गानुशासनम् । म० टि० । ८. कपाटिका म० । ९. अङ्गुष् म० । १०. भ्रू वस्तु म० । ११. भद म० । १२. खल म० ।

कर्कलोहिताट्टीकण् च ॥३।३।४६॥ कर्क लोहित इत्येताभ्यां तत्तुल्ये टीकण्प्रत्ययो भवति । चकाराट्ठण् च । कर्कस्य तुल्यं कार्कीकम् । कार्किकम् । लौहितीकः । लौहितिकः स्फटिकः । टकारो ङ्यर्थः । कार्कीकी । लौहितीकी ।

पील्वादेः कुणः पाके ॥३।३।४७॥ पीलु इत्येवमादिभ्यस्तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यः पाकेऽर्थे कुणप्रत्ययो भवति । पीलूनां पाकः पीलुकुणः[1] । कर्कन्धुकुणः[2] । पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, बदर, कुवल, अश्वत्थ, खदिर, इति पील्वादिः ।

कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले ॥३।३।४८॥ कर्णादिभ्यः पक्षशब्दाच्च षष्ठ्यन्तान्मूलेऽर्थे जाह ति इत्येतौ प्रत्ययौ यथासंख्यं भवतः । कर्णादिभ्यो जाहः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । अक्षिजाहम् । पक्षतिः—पक्षस्य मूलं पक्षतिः । कर्ण, अक्षि, आस्य, वक्ष, नख, मुख, केश, दन्त, ओष्ठ, भ्रू, शृङ्ग, पाद, गुल्फ, पुष्प, फल— इति कर्णादिः ।

शीतोष्णतृप्रादसहे आलुः ॥३।३।४९॥ शीत उष्ण तृप्र इत्येतेभ्यस्तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्योऽसहे—असहमाने—आलुप्रत्ययो भवति । शीतस्यासहः शीतमसहमानः शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रालुः । तृप्रम् दुःखम् ।

हिमादेलुः सहे ॥३।३।५०॥ हिमशब्दात्तस्येति षष्ठ्यन्तात्सहे सहमाने एलुप्रत्ययो भवति । हिमस्य सहः हिमं सहमानः हिमेलुः ।

बलवाताद्दूलः ॥३।३।५१॥ बलशब्दाद्वातशब्दाच्च तस्येति षष्ठ्यन्तात् सहे ऊलप्रत्ययो भवति । बलस्य सहः बलं सहमानः बलूलः । वातूलः ।

यथामुखसम्मुखाद्दर्शने खः ॥३।३।५२॥ तस्येति वर्तते । यथामुख सम्मुख इत्येताभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां दर्शनेऽर्थे खप्रत्ययो भवति । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनं[3] आदर्शादिः—प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते । यथामुखं दर्शनं यथामुखीनम् । यथामुखमित्यत एव निपातनाद्यथा[4] इति प्रतिषेधेऽपि समासः । षष्ठ्या अभावेऽपि पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽव्ययीभावत्वात्पञ्चम्यास्तृतीयाया वा सप्तम्या इति लिङ्गादव्ययीभावात्सर्वा विभक्तयो भवन्ति । यथामुखं तथाऽस्मिन्दृश्यते प्रतिबिम्बमिति यथामुखीनम्[5] आदर्शादिकमुच्यते । समं मुखं सम्मुखं समं मुखमस्मिन्निति वा सम्मुखं प्रतिबिम्बमुच्यते । तस्य दर्शनं सम्मुखीनम् । आदर्शादिकमेवोच्यते । इन्द्रस्य सीतावविचक्षुरक्ष्यत्राजयामास दिशां कुमारीः । ऐशीं भविष्यज्जननीमुपाध्वं सूनुं जिनस्येति यथामुखीनाः ॥१॥ क्षणमपि रिपुपक्षः सम्मुखीनं न सेहे इति चोभयत्र प्रयोगः । यथादर्शादिकं यथामुखीनं सम्मुखीनम् । अभिमुखं तिष्ठति तथा ताः दिक्कुमार्योऽभिमुखं स्थिता रिपुपक्षश्च ।

सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रशरावाद्व्यापिनि ॥३।३।५३॥ तस्येति वर्तते । तस्येति षष्ठ्यन्तात्सर्वशब्दादेः पथिन् अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र शराव इत्येतदन्ताच्छब्दरूपाद्व्यापिनीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति । सर्वपथस्य व्यापी सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गानां व्यापि सर्वाङ्गीणमुदकम् । सर्वस्य [illegible] व्यापी [illegible] । सर्वेषामङ्गानां व्यापी सर्वाङ्गीणः पटः । सर्वस्य कर्मणः कर्मणां वा कर्मजां व्यापी सर्वकर्मीणः पुरुषः । एवं सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः । सर्वशरावीण ओदनः ।

आप्रपदम् ॥३।३।५४॥ आङ्पूर्वात्प्रपदशब्दाद्व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति । आप्रपदं व्याप्नोति आप्रपदीनः पटः । पदस्याग्रं प्रपदम् । प्रगतं पदं प्रपदम् । पदस्योपरिष्टात्संस्थानमित्यन्ये । मर्यादायामाङ् तेनाप्रपदं व्याप्नोति न ततोऽधिकं वर्तते यः स आप्रपदीनः । अनेन पटस्य प्रमाणमाख्यायते ।

---

१. पीलो गुडफलः स्रंसीत्यभिधानम् म० टि० । २. कर्कन्धुर्बदरी कोली इत्यमरः, म० टि० । ३. दर्शनम् म० । ४. –थाथा इत्यथा इति प्र- म० । ५. –नामित्यादर्शा—म० ।

यथाकामानुकामात्यन्तपारावारपारावारं गामिनि ॥३।३।५५॥ यथाकाम अनुकाम अत्यन्त पार अवार पारावार अवारपार इत्येतेभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्यः गामिनि खप्रत्ययो भवति । यथाकामं गामी यथाकामीनः । अनुकामीनः । अत्यन्तीनः । पारीणः । अवारीणः । पारावारीणः । अवारपारीणः ।

अनुग्वलम् ॥३।३।५६॥ अनुगु इत्येतस्माद्द्वितीयान्तात् अलङ्गामिनि खप्रत्ययो भवति । अलं पर्याप्तमित्यर्थः । अनुग्वलं गामी अनुगवीनो गोपालकः ।

अध्वानो यखौ ॥३।३।५७॥ अलङ्गामिनीति वर्तते । अध्वन्नित्येतस्मान्निर्देशादेव द्वितीयान्ताद-लङ्गामिनि य ख इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अध्वानं अलङ्गामी अध्वन्यः । अध्वनीनः ।

छश्चाभ्यमित्रम् ॥३।३।५८॥ अभ्यमित्र इत्येतस्मान्निर्देशादेव द्वितीयान्तादलङ्गामिनि छप्रत्ययो भवति यखौ च । अभ्यमित्रमलङ्गामी अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं भृशं गन्तेत्यर्थः ।

परोवरीणपरम्परीणपुत्रपौत्रीणसर्वाङ्गीनायानयीनानुपदीनागवीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीन-समांसमीनसाप्तपदीनम् ॥३।३।५९॥ परोवरीणादयः शब्दाः समांसमीनान्ताः खप्रत्ययान्ताः साप्तपदीनः नञ्प्रत्ययान्तो यथास्वमर्थविशेषे निपात्यन्ते । परोवरीणेति परावरात् द्वितीयान्तादनुभवति खः परस्योत्वं च प्रत्ययसन्नियोगे निपात्यते । परांश्चावरांश्चानुभवन् परोवरीणः । परोवर्यमित्यत्र परोवरमित्यव्युत्पन्नमव्याचि-... शब्दान्तरम् । परम्परीणेति परम्परात् द्वितीयान्तादनुभवति खः परम्परभावश्च (?) परांश्च परतरांश्चानुभवन् परम्परीणो मन्त्री । परम्परा मन्त्रं मिनतीति । परम्पराशब्दः प्रकृत्यन्तरम् । पुत्रपौत्रीणेति पुत्रपौत्राद् द्वितीयान्ता-दनुभवति खः पुत्रांश्च पौत्रांश्चानुभवन् पुत्रपौत्रीणः । सर्वाङ्गीनेति सर्वाङ्गाद् द्वितीयान्तादभ्याप्नोति खः सर्वाण्यङ्गानि व्याप्नुवन् सर्वाङ्गीनो भिक्षुः शिरमर्दकः । अयानयीनेति—अयानयाद् द्वितीयान्तान्नेये खः । अयानयं नेयः, अयानयीनः शारः । अयः प्रदक्षिणं गमनम् । अनयः प्रसव्यम्, शारि द्यूते, शाराः केचित्प्रदक्षिणं गच्छन्ति केचित्प्र-सव्यम्, तेषां गतिः अयानयोऽनयः अयानय इत्युच्यते तत्र चास्मिन् परशारैः पदानामप्रवेशस्तत्रैवोऽयानयीनः । निपात्यते हि यत्नात् । अनुपदीनेति अनुपदशब्दाद्बन्धार्थे खः । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् पदप्रमाणेत्यर्थः । आगवीनेति आगोः प्रतिदानात्कारिणि खः प्रतिदानशब्दस्य च लुक् आगोः प्रतिदानकारी आगवीनः कर्मकरः । यः किञ्चिद्दत्त्वा यत्तस्य प्रति-दानं भृतो य आ तस्यागोः प्रत्यर्पणात्कर्म करोति स आगवीनः । रूढिशब्दोऽयम् । यत्किञ्चिद्दाय यत्तस्य प्रति-दानात्कर्मकरः स उच्यते इत्येके । अद्यश्वीनेति अद्यश्वशब्दयोर्द्वन्द्वे समासः, विजनिष्यमाणेऽर्थे खः । विजननस्य प्रत्यासत्तौ गम्यमानायाम्—अद्य वा श्वो वा विजनिष्यमाणा अद्यश्वीना गौः । एवमाम प्रत्यासन्नप्रसवेत्यर्थः । अन्ये प्रत्यासत्तौ गम्यमानायां भविष्यदर्थे प्रत्ययमाहुः । अद्य श्वो वा भविष्यदद्यश्वीनं मरणम् । अद्यश्वीनो वियोग इति । एवमद्यप्रातःशब्दात्खः, अद्यप्रातीना गौः । अद्यप्रातीनं मरणम् । अद्यप्रातीनो वियोगः । समांसमी-नेति समां समामिति वीप्सा द्वितीयान्तसमुदायात् गर्भं धारयतीत्यर्थे खः । पूर्वपदमुत्तरस्यालुक् समां समां गर्भं धारयन्ती समांसमीना गौः । अन्ये समायां समायां गर्भं विमुञ्चतीति समांसमीनेति पूर्वपदस्य मलोपमाहुः । साप्तपदीनेति सप्तपदाद् द्वितीयान्तात्प्राप्नोत्यर्थे नञ् सप्तपदान्यवाप्नोति सप्तपदं गत्वा वा भवति । सख्यमिति गम्यमाने साप्तपदीनं सख्यम् । साप्तपदीनः सखा । साप्तपदीनं मित्रम् । गोगोष्ठम् । अश्वगोष्ठम् । अश्वगोष्ठमिति गोष्ठशब्दः स्थानशब्दः । गवां गोष्ठम् । अश्वानां गोष्ठमिति विग्रहवाक्यानि भवन्ति । एवम् पशुमात्रे संख्याने कुट, प्रातिपदिकं न कारकः । गवां गोष्ठम् । अश्वानां गोष्ठमिति विग्रहवाक्यानि भवन्ति । एवम् अविकटः । अजाकटः । अविपटः । अजापटः । इति कटपटौ पशुषु । उष्ट्रगोयुगम् । अश्वगोयुगम् । इति गोयुगशब्दः पशुद्वन्द्वे । अश्वादिषट्कमिति पशुषट्शब्दः पशुषट्के । तिलतैलमिङ्गुदतैलमिति तैलशब्दोऽपि स्नेहे । क्वचिद्व्युत्पादिता अपि हि रूढिशब्दास्तदमन्ये न वर्तन्ते ।

तदस्य प्रमाणान्मात्रट् ॥३।३।६०॥ तदिति प्रथमान्तात्प्रमाणवाचिनः शब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे मात्रट्प्रत्ययो भवति । आयामः मानं प्रमाणम् । तद्द्विविधम्—ऊर्ध्वमानम्, आयाममानञ्च । तत्र ऊर्ध्वमानात्—

१. अध्वानं म० टि० । २. आसन्नप्रसवेत्यर्थः म० । ३. —अद्यश्वीने म० । ४. पशुद्विन्द्वे म० ।

ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुमात्रमुदकम्। ऊरुमात्री खाता। जानुमात्रमुदकम्। जानुमात्री खाता। संशयाभावे—रज्जुमात्रभूमिः। तन्मात्री। तावन्मात्री।

हस्तिपुरुषाद्वाऽण् ॥३।३।६१॥ तदिति प्रथमान्तात्प्रमाणवाचिनो हस्तिशब्दात्पुरुषशब्दाच्च अस्येति षष्ठ्यर्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति। पक्षे यथाप्राप्तम्। हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम्। हस्तिमात्रम्। हस्तिदघ्नम्। हस्तिद्वयसमुदकम्। हस्तिमात्री। हस्तिदघ्नी। हस्तिद्वयसी खाता। पौरुषम्। पुरुषमात्रम्। पुरुषदघ्नम्। पुरुषद्वयसमुदकम्। पौरुषी। पुरुषमात्री। पुरुषदघ्नी। पुरुषद्वयसी खाता। पौरुषी। पुरुषमात्रीत्यन्ये।

चोर्ध्वे दघ्नड्द्वयसट् ॥३।३।६२॥ ऊर्ध्वं यत्प्रमाणं तद्वाचिनः शब्दरूपात् प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे दघ्नट् द्वयसट् इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः। पक्षे मात्रट्। ऊरुः प्रमाणमस्योरुदघ्नम्। ऊरुद्वयसम्। ऊरुमात्रमुदकम्। ऊरुदघ्नी। ऊरुद्वयसी। ऊरुमात्री खाता। तद्दघ्नी। तद्द्वयसी। तन्मात्री। तावद्दघ्नी। तावद्द्वयसी। तावन्मात्री। चापहृणमणुमात्रबाधनार्थम्। पुनर्ग्रहणादुत्तरत्र विकल्पो नास्ति। ऊर्ध्वमिति किम्? रज्जुमात्री भूमिः।

प्लुङ्मानात् ॥३।३।६३॥ मानवाच्येव साक्षाद्यः प्रमाणशब्दस्तस्मात्प्रस्तुतस्य प्रत्ययस्य मात्रडादेः प्लुग्भवति। समः प्रमाणमस्य शमः। दिष्टिः। वितस्तिः। हस्तः। मानादिति किम्? ऊरुमात्रमुदकम्। रज्जुमात्री भूमिः। उत्तरत्र संशये चेति वचनादिह संशये प्लुग्नास्ति। शमः प्रमाणमस्य स्यात् शममात्रम्। दिष्टिमात्रम्। वितस्तिमात्रम्।

द्विगोस्संशये च ॥३।३।६४॥ मानादिति वर्तते न प्रमाणादिति। पुरुषात्प्रमाणेऽिति लुचो ङीविधानात् मानान्ताद् द्विगोः संशये चासंशये च प्रत्ययस्य मात्रडादेः प्लुग्भवति। द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः। द्विदिष्टिः। द्विवितस्तिः। द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। द्विकाण्डी रज्जुः। द्विपुरुषी। द्विपुरुषा खाता। द्विहस्तिनी। त्रिहस्तिनी। द्वौ प्रस्थौ मानमस्य स्यात् द्विप्रस्थः। द्विपलं द्विपलः। चकारोऽसंशयार्थः। इह संशये चेति वचनं पूर्वमसंशयार्थम्।

मात्रट् ॥३।३।६५॥ मानात्संशयेति वर्तते। तदिति प्रथमान्तान्मानवाचिनः शब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे मात्रट्प्रत्ययो भवति संशये। प्रस्थो मानमस्य स्यात् प्रस्थमात्रं धान्यम्। प्रस्थो मानमेषां प्रस्थमात्रा व्रीहयः। कुडवमात्रम्। पलमात्रम्। कर्षमात्रम्। पञ्चमात्राः। शतमात्राः। शममात्रम्। दिष्टिमात्रम्। मात्रट्प्रत्ययान्तानि प्रातिपदिकान्यपि सन्ति। तत्र प्रत्ययविधानमनुबन्धासञ्जनार्थम्। तेन च स्त्रियां विशेषः।

शन् शद्विंशतेः ॥३।३।६६॥ शतन्ताच्छदन्ताच्च सङ्ख्याशब्दाद्विंशतिशब्दाच्च मानवृत्तेः तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे संशये मात्रट्प्रत्ययो भवति। डिनोऽपवादः। दश मानमेषां स्यात् दशमात्राः। पञ्चदशमात्राः। त्रिंशन्मात्राः। चत्वारिंशन्मात्राः। विंशतिमात्राः।

डिन् ॥३।३।६७॥ संशय इति निवृत्तम्। शन्तात् दशन्ताच्च संख्याशब्दात् विंशतेश्च मानवृत्तेः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे डिन्प्रत्ययो भवति। पञ्चदशिनोऽर्धमासाः। त्रिंशिनो मासाः। त्रयस्त्रिंशिनो देवाः। विंशिनो भवन्तोऽङ्गिराः।

यत्तदेतदिदंकिमः ॥३।३।६८॥ तदस्य मानादिति वर्तते। तदिति प्रथमान्तेभ्यः मानवृत्तेरिदं शब्दात्किं-शब्दाच्च अस्येति षष्ठ्यर्थे भेदे मतुप्प्रत्ययो भवति। मानं चतुर्विधं प्रमाणं परिमाणम् (उ)न्मानं संख्या चेति। तत्र प्रमाणात्—इदं मानमस्येति इयान् पटः। परिमाणात्—इयद्धान्यम्। कियद्धान्यम्। उन्मानात्—कियत्सुवर्णम्। इयत्सुवर्णम्। संख्यायाः—इयन्तो गुणिनः। कियन्तः सन्ति गुणिनः।

एतदो यो घः ॥३।३।६९॥ एतदः परस्य धातोर्यकारस्य वकारादेशो भवति। एतावान् दण्डः। एतावती परिखा। एतावन्त्यलीकरणानि। घग्रहणं किम्? न परस्यादेरेव भवति घग्रहणं प्रत्ययान्तरस्यनिवृ-त्त्यर्थम्। सर्वादेशो वा स्यात्। अकारस्यनिवारणार्थस्वस्थानाच्च घग्रहणं लघु मन्यते।

यत्तदः ॥३।३।७०॥ यत् तद् इत्येताभ्यां परस्य मतोर्मकारस्य वकारादेशो भवति । यावान् । तावान् । इदमेवादेशवचनं ज्ञापकं यत्तदेतद्भ्यो मतुर्भवतीति । योगविभाग उत्तरार्थः ।

किमश्च सङ्ख्याया डतिश्च ॥३।३।७१॥ संख्या मानमस्य तद्वृत्तेस्तदिति प्रथमान्तात्किंशब्दात् यत्तद्भ्यां च अस्येति षष्ठ्यर्थे संख्येये मेये डतिप्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुश्च । का संख्या मानमेषां कति । कियन्तः । या संख्या मानमेषां यति, यावन्तः । सा संख्या मानमेषाम्, तति, तावन्तः । स्वभावात् इह वतुडती अवाच्यविकृतवचनविषयावेव । संख्याया इति किम् ? कियान् । यावान् । तावान् पटः । मानादिति किम् ? क्षेत्रविषये माभूत् । का संख्यैषां दशानाम् ।

अवयवात्तयट् ॥३।३।७२॥ तदस्येति वर्तते संख्याया इति च । न मानादिति । अवयवादवयवे वर्तमानात्संख्यावाचिनः शब्दात्तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे अवयविनि तयट् प्रत्ययो भवति । चत्वारोऽवयवा अस्या चतुष्टयी रज्जुः । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । पञ्चतयं रूपम् । दशतयी नयवृत्तिः । दशतयो धर्मः ।

द्वित्रिभ्यां तयस्यायड्वा ॥३।३।७३॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यां परस्य तयडादेशो वा भवति द्वावव-यवावस्य द्वयम्[1] । द्वितयम् । द्वितयः । त्रयः । त्रितयो मोक्षमार्गः । द्वयी, द्वितयी रज्जुः । त्रयी, त्रितयी रज्जुः । त्रयाणि यतनानि । नेहावयवेन समुदायाभिधानाद् बहुवचनम् । द्वये पदार्थाः जीवा अजीवाश्च । जीवाजीवतया द्वैराश्यापादनाद् बहुत्वमपि ऽवयवको भवतः । उभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः । उभयं दृष्टिरित्युभयशब्दः सर्वादिषु भवादिति पठ्यमानः शब्दान्तरमेव विज्ञेयम् । तथा चास्य जसः शि विकल्पो न भवति ।

द्व्यादेर्गुणान्मूल्यक्रेये मयट् ॥३।३।७४॥ द्व्यादेर्गुणवृत्तेः संख्याशब्दात्तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवति स चेत्षष्ठ्यर्थो मूल्यं क्रेयं वा भवति । द्वौ गुणौ येषां मूल्यभूतानां यवानामुदश्वितो द्विमया यवा उदश्वितो मूल्यम् । त्रिमयाश्चतुर्मयाः । द्वौ गुणावस्योदश्वितः क्रेयभूतस्य द्विमयमुदश्विद्यवानां क्रेयम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । द्व्यादेरिति किम् ? एकगुणा यवा उदश्वितो मूल्यम् । एकगुणमुदश्विद्यवानां क्रेयम्[2] । गुणादिति किम् ? उदश्वितस्त्रयाणां[3] भागानां द्वौ भागौ यवानां मूल्यभूतानां त्रयाणां भागानां द्वौ द्वौ भागा उदश्वितः क्रेयस्य द्वौ गुणाविति क्रेयम् । मूल्यस्यैकगुणं कृत्वा तदपेक्षया मूल्यक्रेययो द्विगुणतोच्यते । मूल्यक्रेय इति किम् ? द्विगुणं क्षीरं तैलस्य पाकस्य । केचिन्मूल्यक्रेय इत्यपि प्रकृतिविशेषणमिच्छन्ति मयट् द्व्यादेर्गुणवृत्तेः संख्याशब्दादिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवति । स चेत्संख्याशब्दो मूल्ये क्रेये वा वर्तते । अत्र मूल्यं क्रेयं च गुण एव द्विगुणादि चास्येति क्रेयं मूल्यभूतं प्रत्ययार्थमेकमेकगुणं कृत्वा तदपेक्षं तदपेक्षं वेदितव्यम् । यवानां द्वौ गुणौ मूल्यमस्योदश्वितः क्रेयस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । उदश्वितो द्वौ गुणौ क्रेयमेषां यवानां द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमयाश्चतुर्मयाः । अत्र द्व्यादिशब्दस्य सापेक्षस्यापि गमकत्वाद्वृत्तिः । द्व्यादेरिति किम् ? यवानामेको मूल्यमस्योदश्वितः । उदश्वित एको गुणः क्रेय एषां यवानाम् । गुणादिति किम् ? द्वौ व्रीहियवौ मूल्यमस्योदश्वितः । द्वे उदश्विती एषां यवानाम् । मूल्यक्रेये इति किम् ? क्षीरस्य द्वौ गुणौ तैलस्य पाकस्य ।

अधिकमस्मिन् शतसहस्रे तत्संख्यं शतिशदशान्ताड्डः ॥३।३।७५॥ तदिति वर्तते । तदिति प्रथमान्ता शति शद् दशान् इत्येवमन्तात् संख्याशब्दात् तस्मिन्निति सप्तम्यर्थे शते सहस्रे वाऽधिकार्थे डप्रत्ययो भवति । यदा प्रथमान्तं तच्चेत्तत्संख्यमधिकं भवति शतं सहस्रमिति च यत्संख्याधिकं तदेव अधिकमपि भवति-

---

१. विज्ञापकम् अ० । २. जातिक्रियागुणद्रव्यभेदेन चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति वचनात् म० टि० ।
३. द्वयं द्वितयमुभयं यमलं युगलं युगम् । युग्मं द्वन्द्वं युगं द्वैतं पादयोः पातु जैनयोः ॥ इति धनञ्जयः । मिथुनं द्वितयं द्वैतं द्वयं द्वन्द्वं युगं यमम् । यमलं युगलं युग्मं युतकञ्च द्वयर्थगे ॥ इति वैजयन्ती । म० टि० ।
४. निर्धारणे म० टि० । ५. द्विगुणतोच्यते म० । ६. वृत्तेः म० ।

त्यर्थः। योजनानां विंशतिर्योजनानि वा विंशतिरधिकास्मिन्योजनशते शते वा योजनेषु विंशं योजनशतं, विंशं शतं योजनानि। एवं विंशं योजनसहस्रम्। विंशं सहस्रं योजनानि। विंशं कार्षापणशतम्। विंशं कार्षापणसहस्रम्। एकविंशम्। द्वाविंशम्। त्रिंशशतम्। त्रिंशं सहस्रम्। एकत्रिंशम्। योजनसहस्रद्वात्रिंशम्। चत्वारिंशम्। पञ्चाशम्। दशन्—एकादशं शतम्। एकादशं सहस्रम्। द्वादशम्। त्रयोदशम्। विंशतिशतान्यधिकान्यस्मिन् शतानां सहस्रे इति विंशम्। त्रिंशम्। एकादशम्। शतसहस्रम्। विंशतिः सहस्राण्यधिकान्यस्मिन् सहस्राणां शते विंशम्। त्रिंशम्। एकादशम्। शतसहस्रम्। राजदन्तादिपाठाच्छतस्य पूर्वो निपातः। अधिकमिति किम्? विंशतिरूनाऽस्मिन् शते। शतसहस्रे इति किम्? एकादशाधिका अस्याः त्रिंशतिः। तत्संख्यमिति किम्? विंशतिर्दण्डा अधिकाः अस्मिन् योजनशते विंशतिर्माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशते। सहस्रे। शतिशद्दशान्तादिति किम्? दशाधिका अस्मिञ्छते। संख्याया इति किम्? गोविंशतिरधिकाऽस्मिन् गोशते।

संख्यापूरणे डट् ।।२।३।७६।। संख्या इति वर्तते। संख्यायमानम् सा संख्या येन पूर्यते तस्मिन् संख्यापूरणेऽभिधेये डट्प्रत्ययो भवति। अत्र सामर्थ्यादिव षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययो विज्ञायते। एकादशानां पूरणः एकादशः। एकादशसंख्यापूरण इत्यर्थः। एवं द्वादशः। त्रयोदशः। चतुर्दशः। एकादशी स्त्री। संख्याग्रहणं किम्? एकादशानामुष्टिकानां[1] पूरणो घटः।

वतोरिथट् ।।२।३।७७।। वत्वन्तायाः संख्यायाः संख्यापूरणे इथट्प्रत्ययो भवति। डटोऽपवादः। इयतां पूरणः इयतिथः। इयतीनां पूरणी इयतिथी। कियतिथः। कियतिथी। एतावतिथः। एतावतिथी। यावतिथः। तावतिथः।

बहुगणपूगसंघात् तिथट् ।।२।३।७८।। बहु गण पूग संघ इत्येतेभ्यः संख्यापूरणे तिथट्प्रत्ययो भवति। बहूनां पूरणः बहुतिथः। बहूनां पूरणी बहुतिथी। गणतिथः। गणतिथी। पूगतिथः। पूगतिथी। संघतिथः। संघतिथी। संख्याविशेषणं सम्भवापेक्षार्थम्। थकारः थिति तद्धित इति पुंभावार्थः। टकारो ङ्यर्थः।

षट्कतिकतिपयात् थट् ।।२।३।७९।। षट् कति कतिपय इत्येतेभ्यः संख्यापूरणे थट्प्रत्ययो भवति। षण्णां पूरणः षष्ठः। षष्ठी। कतीनां पूरणः कतिथः। कतिथी। कतिपयथः। कतिपयथी। षष्ठी-चान्तादरे द्वितीया चतुर्थी इति निर्देशात् थडपि सिद्धमिति तदन्तं न भवति।

चतुरः ।।२।३।८०।। चतुर् इत्येतस्मात् संख्यापूरणे थट्प्रत्ययो भवति। चतुर्णां पूरणः चतुर्थः। चतसृणां पूरणी चतुर्थी। योगविभाग उत्तरार्थः।

यच्छौ चस्लुक्च ।।२।३।८१।। चतुर् इत्येतस्माद् यच्छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, चशब्दस्य च लुक्। चतुर्णां पूरणः तुर्यः। तुर्या। तुरीया। एवं पूर्वेण च त्रैरूप्यं भवति।

विंशत्यादेस्तमड्वा ।।२।३।८२।। विंशति इत्येवमादिकायाः संख्यायाः संख्यापूरणे तमट्प्रत्ययो भवति वा। पक्षे डट्। विंशतेः पूरणः विंशतितमः। विंशः। विंशतितमी। विंशी स्त्री। एकविंशतितमः। एकविंशः। द्वाविंशतितमः। द्वाविंशः। त्रिंशत्तमः। त्रिंशः। एकत्रिंशत्तमः। एकत्रिंशः। चत्वारिंशत्तमः। चत्वारिंशः। पञ्चाशत्तमः। पञ्चाशः।

शतादिमासार्धमाससंवत्सरात् ।।२।३।८३।। शतादिभ्यः संख्याशब्देभ्यो मास अर्धमास संवत्सर इत्येतेभ्यश्च संख्यापूरणे नित्यं तमट्प्रत्ययो भवति। शतस्य पूरणः शततमः। शततमी। एकशततमः। सहस्रतमः। लक्षतमः। मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः। अर्धमासतमः। संवत्सरतमः। षष्ट्यादेरिहैव नित्यं तमटि सिद्धे शतादिग्रहणं साद्यर्थम्।

---

१. अथ मुद्गमाषमुष्टिका, इत्यभिधानम् म० टि०। २. सम्भावयेत्सम् म०। ३. इत्यादि म०।

षष्ट्यादेरनादेः ॥२।३।८४॥ षष्टि इत्येवमादेरनादेः संख्याशब्दात् मत्यादिरनादेः संख्याशब्दो नास्ति तत: संख्यापूरणे नित्यं तमट्प्रत्ययो भवति। विंशत्यादिवादः। षष्टितमः। सप्ततितमः। अशीतितमः। नवतितमः। अनादेरिति किम्? सादेर्विकल्प एव। एकषष्टितमः। एकषष्टः। एकसप्ततितमः। एकसप्ततः।

नो मट् ॥२।३।८५॥ नान्तादनादेः संख्याशब्दात् संख्यापूरणे मट्प्रत्ययो भवति। डटोऽपवादः। पञ्चमः। पञ्चमी। सप्तमः। सप्तमी। अष्टमः। नवमः। दशमः। न इति किम्? विंशः। अनादेरिति किम्? एकादशः। द्वादशः।

द्वित्रेस्तीयस्त्रेश्च तृश् ॥२।३।८६॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यां संख्याशब्दाभ्यां संख्यापूरणे तीयप्रत्ययो भवति त्रिशब्दस्य च त्रि इति रूपं तस्य प्रत्ययसन्नियोगे तृश् इत्ययमादेशो भवति। द्वयोः पूरणो द्वितीयः। द्वितीया। त्रयाणां पूरणः तृतीयः। तृतीया। तकारो तदिति प्रत्याहारार्थः। शकारः सर्वादेशार्थः।

पूर्वमनेन सादेश्चेन् ॥२।३।८७॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्तात्केवलात् सादेः सपूर्वाच्च अनेनेति तृतीयार्थे कर्तरि इन्प्रत्ययो भवति। केवलात् पूर्वमनेन पूर्वी पूर्विणौ पूर्विणः। अनेनेति कर्ता क्रियापदान्तरेण वेति कृतं भुक्तं पीतं वेति काचित्क्रियापेक्ष्यते। विशेषाधिगमस्त्वर्थप्रकरणाच्छब्दान्तरसन्निधेर्वा भवति। पूर्वी कटम्। पूर्वी ओदनम्। पूर्वी सुराम्। सादेः—कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वी कटम्। भुक्तं पूर्वमनेन भुक्तपूर्वी ओदनम्। पीतं पूर्वमनेन पीतपूर्वी सुरा। वृत्तौ भवान्तर्कटादिना न सामानाधिकरण्यमिति कटादिगतं कर्मत्वमगमकमतो द्वितीया।

इष्टादेः ॥२।३।८८॥ इष्ट इत्येवमादेः प्रथमान्तादनेनेति तृतीयार्थे कर्तरि इन्प्रत्ययो भवति। इष्टमनेन इष्टी यज्ञे। पूर्ती श्राद्धे। इष्ट, पूर्त, उपपादित, निगदित, [2]पराजित, [3]निकरित, [4]निपठित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, अगणित, अवकीर्ण, अभियुक्त, [5]आयुक्त, अधीत, आम्नात, श्रुत, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, कृत, निराकृत, उपाकृत, उपकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, परिगणित, अनुपठित, व्याकुलित इति इष्टादिः।

श्राद्धमद्य भुक्तं ठेनौ ॥२।३।८९॥ श्राद्धशब्दात्प्रथमान्तादद्य भुक्तमित्येवमुपाधिकात् अनेनेति तृतीयार्थे कर्तरि ठ इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधने द्रव्ये वर्तमानात् प्रत्ययमुत्पादयति। श्राद्धमनेनाद्य भुक्तं श्राद्धिकः श्राद्धी। अद्येति किम्? अद्य भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक श्राद्धी इति च माभूत्। भुक्तमिति किम्? श्राद्धमनेनाद्य कृतम्।

[6]**क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाश्ये घः** ॥२।३।९०॥ क्षेत्रशब्दान्निर्देशादेव सप्तम्यन्तादन्योपाधिकात् नाश्येऽर्थे घप्रत्ययो भवति। अन्यस्मिन्क्षेत्रे नाश्यः क्षेत्रियो व्याधिः। क्षेत्रं शरीरम्। अन्यदिति जन्मान्तरशरीरमुच्यते। तत्र नाश्यो नेहेति असाध्यो व्याधिरुच्यते। क्षेत्रियं विषम्। तद्धि स्व(तत्स्व-)शरीरादन्यस्मिन्परशरीरे संक्रमय्य निःक्रियप्राणं चिकित्स्यं भवति। [7]क्षेत्रियाणि तृणानि तानि हि सस्यक्षेत्रेऽन्यस्मिन्नुत्पन्नानि नाश्यान्युत्पाट्यानि भवन्ति। क्षेत्रियः पारदारिकः। स हि परदारेषु स्वक्षेत्रादन्यस्मिन्क्षेत्रे प्रवर्तमानस्तत्र नाश्यो निग्राह्यो भवति। दाराश्च क्षेत्रम्।

श्रोत्रियो वा छन्दोऽध्यायी ॥२।३।९१॥ श्रोत्रिय इति वा निपात्यते छन्दोऽध्यायिनि वेदितव्ये। किमिह निपात्यते छन्दश्शब्दादध्यायिनि घप्रत्ययो छन्दश्शब्दस्य च श्रोत्रभावः। छन्दसोऽध्यायी श्रोत्रियः। वावचनाच्छान्दस इत्यपि भवति॥

---

१. श्रद्ध म०। २. परिविगत म०। ३. निपरीत म०। ४. निपरी। ५. आयुक्त म०। ६. क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः, इति विश्वः, म० टि०। ७. क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदाररते त्रिषु इत्यभिधानम्। उभयत्र त्रिलिङ्गम्। म० टि०।

इन्द्रियम् ॥३।३।९२॥ इन्द्रियमितीन्द्रशब्दाद् घप्रत्ययो निपात्यते । रूढिशब्दोऽयम्, चक्षुरादीनां संज्ञा । तत्र यथायोगमर्थकल्पना । इन्द्र आत्मा तस्येन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रेण सृष्टमिन्द्रेण जुष्टम्[1] । इन्द्रेण दत्तम् । [2]इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधनमिति वेन्द्रियम् ।

तेन वित्ते चुञ्चुचणौ ॥३।३।९३॥ तेनेति तृतीयान्ताद्वित्तेऽर्थे चुञ्चु चण इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वित्तः प्रतीतो जातः प्रकाश इत्यर्थः । विद्यया वित्तः विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः । केशचुञ्चुः । केशचणः ।

इतो ग्रन्थस्य ग्राहके कश्शलुक् च ॥३।३।९४॥ तेनेति तृतीयान्तादिइतो इत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्ताद् ग्रन्थस्य शास्त्रस्य ग्राहकेऽवधारके कप्रत्ययो भवति इतश्च श्लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थस्य ग्राहकः द्विकः । त्रिकः । चतुष्कः । पञ्चकः । ग्रन्थस्येति किम् ? द्वितीयेन दिनेन शत्रूणां ग्राहकः ।

ग्रहणाद्वा ॥३।३।९५॥ इत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्ताद् ग्रन्थस्य ग्रहणाद् ग्रहणे वर्तमानात्कप्रत्ययो भवति स्वार्थे प्रकृत्यर्थ एवाव्यभिचारान्निर्देशात् । इतश्च श्लुग्वा भवति द्विकं ग्रन्थग्रहणमस्य द्वितीयकं ग्रन्थग्रहणमिदं । त्रिकं व्याकरणस्य ग्रहणं तृतीयकं व्याकरणमस्य ग्रहणम् । चतुष्कं चतुर्थकम् । पञ्चकं, पञ्चमकम् । द्वितीयं ग्रन्थग्रहणमिति । पक्षे प्रत्ययानुत्पत्तेः कृतयो महाविभाषयैव सिद्धत्वात् अनेन वाग्रहणेन् इत एव श्लुग्विकल्प्यते । ग्रन्थस्येति किम् ? द्वितीयं ग्रहणं धान्यस्य ।

सस्याद् गुणात् परिजाते ॥३।३।९६॥ सस्यशब्दाद् गुणवाचिनस्तेनेति तृतीयान्तात् परिजातेऽर्थे कप्रत्ययो भवति । परितः सर्वतो जाते । अभितः सम्पन्ने । सस्येन परिजातः सस्यकः । शालीयः । सर्वतो गुणैः सम्पन्नो न यस्य किञ्चिदपि वैगुण्यमस्ति स एवमुच्यते । एवं सस्यको देशः । सस्यको वत्सः । सस्यकं सीधु । सस्यको मणिः । रूढिशब्दश्चायं मणिविषये । गुणादिति किम् ? धान्यवचनान्माभूत् । सस्येन परिजातं क्षेत्रम् ।

पार्श्वकायश्शूलिकदाण्डाजिनिकानुपद्यन्वेष्टा ॥३।३।९७॥ पार्श्वक आयश्शूलिक दाण्डाजिनिक अनुपदिन् इत्येते शब्दाः क ठण् इन् इत्येते प्रत्यया निपात्यन्ते । अन्वेष्टा चेत्प्रत्ययार्थो भवति । पार्श्वात् कः । पार्श्वमनृजुरुपायः । पार्श्वेनान्वेष्टा पार्श्वकः । ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान्योऽनृजुनोपायेनान्विच्छति स पार्श्वक उच्यते । यस्तु राज्ञः पार्श्वे नार्थानन्विच्छति राजपुरुषस्तत्र न भवति । निपातनं हि प्रसिद्धयुपसंग्रहार्थम् । एवम् अयश्शूलदण्डाजिनाभ्यां ठण् । तीक्ष्णोपायोऽयःशूलसाम्यादयश्शूलम् । अयश्शूलेनान्वेष्टा [4]आयश्शूलिकः । यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् तीक्ष्णेनोपायेनान्विच्छति रासभिकः स उच्यते । दण्डाजिनं दम्भः । दण्डाजिनेनान्वेष्टा दाण्डाजिनिकः । यो मिथ्याव्रती परप्रसादनार्थं दण्डाजिनमुपादायार्थानन्विच्छति स दाम्भिक उच्यते । केचिदयश्शूलदण्डाजिनाभ्यां ठमाहुः । अयश्शूलिकः । अयश्शूलिका । दण्डाजिनिकः । दण्डाजिनिका । अनुपदादिन् । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ।

धनहिरण्येऽभिलाषे ॥३।३।९८॥ धन हिरण्य इत्येताभ्यां निर्देशादेव सप्तम्यन्ताभ्यामभिलाषेऽर्थे कप्रत्ययो भवति । धनेऽभिलाषो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यको देवदत्तस्य ।

स्वाङ्गेषु सक्ते ॥३।३।९९॥ स्वाङ्गवाचिभ्यो निर्देशादेव सप्तम्यन्तेभ्यः सक्तेऽर्थे कप्रत्ययो भवति । केशेषु सक्तः केशकः । नखकः । दन्तकः । केशादिरचनायां सक्त उच्यते । बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायादपि यथा स्यात् । केशनखकः । दन्तनखकः ।

उदरे ठणाद्यूने ॥३।३।१००॥ उदरशब्दान्निर्देशादेव सप्तम्यन्तात्सक्तेऽर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । सक्तश्चेदाद्यूनो भवति । उदरे सक्त औदरिकः आद्यूनः । अविजिगीषुरित्यर्थः । आद्यून इति किम् ? उदरकोऽन्यः ।

कर्मठो घटः ॥३।३।१०१॥ कर्मठ इति कर्मन्शब्दात् सप्तम्यन्तादुप्रत्यय एकादेशाभावश्च निपात्यते । घटः घटिता चेत्प्रत्ययार्थो भवेत् । कर्मणि घटः घटिता घटमानः कर्मठः पुरुषः ।

१. सेवितम् म० टि० । २. इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधन म० । ३. -त्पायः म० । ४. स आयश्शूलिकं यस्तु साध्यः स्यात्तीक्ष्णसाधनैः, इत्यभिधानम्, म० टि० ।

अंशं हारिणि ॥३।३।१०२॥ अंशमिति द्वितीयान्ताद् हारिण्यर्थे कप्रत्ययो भवति । अंशहारी अंशकः पुत्रः । अंशको दायादः । हारीत्यावश्यके णिन् ।

शीतकोष्णकौ कारिणि ॥३।३।१०३॥ शीतक उष्णक इति शीतोष्णशब्दाभ्यां मन्दशीघ्रार्थवाचिभ्यां क्रियाविशेषणाभ्यां कारिण्यर्थे कप्रत्ययो निपात्यते । शीतङ्कारी शीतकः । क्रियासु मन्द इत्यर्थः । उष्णंकारी उष्णकः । क्रियासु शीघ्र इत्यर्थः । निपातनं रूढ्यर्थमिति स्पर्शवचनाभ्यां प्रत्ययो न भवति ।

तन्त्रान्नवोद्धृते ॥३।३।१०४॥ तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चम्यन्तान्नवोद्धृतेऽर्थे कप्रत्ययो भवति । तन्त्रान्नवोद्धृतः तन्त्रकः प्रावारः । तन्त्रकः पटः । तन्त्रकं वस्त्रम् । प्रत्यग्रमित्यर्थः ।

कमितर्यन्वभ्यभीभ्यः ॥३।३।१०५॥ अनु अभि अभी इत्येतेभ्यः कमितरि कामयमाने कप्रत्ययो भवति । अनुकमिता अनुकः । अभिकमिता अभिकः । अभीकः । निपातनादेव पक्षे दीर्घत्वम् । तदर्थमेवाभ्य-भीति द्विरुपादानं बहुवचनं हि एकवचने च दीर्घत्वाश्रुतिः स्यात् । अधिकः खारी द्रोणः । अधिका खारी द्रोणेनेति अधिकमस्मिन् शतसहस्र इत्यादिनिर्देशात् सिद्धम् ।

विशालविशङ्कटविकटसंकटोत्कटप्रकटनिकटावकटावकुटारावटीटावनाटावभ्रटनिबि-डनिबिरीसचिक्कचिक्किनचिपिटचिल्लपिल्लचुल्लोपत्यकाधित्यकाः ॥३।३।१०६॥ विशालादयः समुदाया व्यादिभ्यः शालादिप्रत्ययान्ता यथास्वं प्रसिद्धेऽर्थविशेषे निपात्यन्ते विगते विशाले शृङ्गे । विशङ्कटे शृङ्गे । विशालो गौः । विशङ्कटो गौः । विकटो देशः । विकटः कटीतटः । अत्र वेः शालशङ्कटकटाः प्रत्ययाः । संगतः संकटः पन्थाः । उद्गत उत्कटो गन्धः । प्रगतः प्रकटोऽर्थः । निगतः निकटो ग्रामः । अत्र समुत्प्रनिभ्यः कटः । अवगतः अवकटः । अवकुटारः । अत्र अवात्कटकुटारश्च । अवनतम् अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् नासिकायाः । अवनता अवटीटा । अवनाटा । अवभ्रटा नासिका । नासिकायामवनतः अवटीटः अवनाटः । अवभ्रटो देवदत्तः । अत्र अवान्नासिका नतविषये टीटनाटभ्रटाः । निरतं निबिडम् । निबिरीसम्—नासिकायाः । निबिडा निबिरीसा नासिका । निबिडो निबिरीसो देवदत्तः । निबिडा निबिरीसाः केशाः । निबिडं निबिरीसं वस्त्रम् । अत्र नेर्बिडबिरीसौ नासिकानतविषयेऽन्यत्र च निनतं चिक्कं चिक्किनं चिपिटं नासिकायाः । चिक्का, चिक्किना, चिपिटा नासिका । चिक्कः, चिक्किनः, चिपिटो देवदत्तः । अत्र नेर्नासिकानतविषये ककिनपिटाः प्रत्ययाः चि च नेरादेशः । क्लिन्ने चिल्ले पिल्ले चुल्ले चक्षुषी क्लिन्नचक्षुः । चिल्लः, पिल्लः, चुल्लो देवदत्तः । अत्र क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विषये लप्रत्ययः क्लिन्नशब्दस्य च चिल् पिल् चुल् इत्यादेशाः । उपत्यका, अधित्यका पर्वतस्यासन्नाधिरूढौ प्रदेशौ । अत्र उप अधि इत्येताभ्यां त्यकप्रत्ययो निपात्यते । निपातनं रूढ्यर्थम् । रूढिशब्दा-श्चैते यथा कथञ्चिद्व्युत्पाद्यन्ते । बिना नामेति स्वरादिपाठात्सिद्धम् ।

तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नाम्नि ॥३।३।१०७॥ तदिति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कप्रत्ययो भवति नाम्नि समुदायो नाम चेत् प्रथमान्तं तच्चेदन्नं प्रायोऽन्नं भवति । प्रायग्रहणं बहुत्वम् । तदन्तेन सामानाधिकरण्य-निर्देशः । गुडापूपाः प्रायोऽन्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी । तिलापूपिका । कुल्माषिका । त्रिपटिका पौर्णमासी । नाम्नीति किम् ? अपूपाः प्रायोऽन्नमस्मिन् ।

कौल्माषीवटकिन्यौ ॥३।३।१०८॥ कौल्माषी वटकिनी इत्येतौ अण्इनिप्रत्ययान्तौ निपात्येते तदस्मिन्प्रायो-ऽन्नं नाम्नीत्यस्मिन्विषये । कुल्माषाः प्रायोऽन्नमस्यां कौल्माषी पौर्णमासी । वटकिनी पौर्णमासी ।

ब्राह्मणकोष्णिके ॥३।३।१०९॥ ब्राह्मणक उष्णिक इति कप्रत्ययान्तौ निपात्येते नाम्नि समुदायो नाम । ब्राह्मणा आयुधजीविनो यस्मिन्देशे स ब्राह्मणको देशः । आयुधजीवी ब्राह्मण एव ब्राह्मणक इत्यन्ये । उष्णिका अल्पान्ना यवागूः ।

---

१. यथा भवति म० टि० । २. तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे—इत्यमरः । तन्त्रकं तु नवाम्बरे । म० टि० । ३. क्लिन्नस्य च म० ।

कालः प्रयोजनमस्य रोगे ॥३।३।११०॥ तदिति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे रोगे कप्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमान्तं तच्चेत्कालः प्रयोजनं वा भवति । प्रयोजनं[1] कारणं कार्यं च । सततः कालोऽस्य सततको ज्वरः । द्वितीयो दिवसः कालोऽस्य द्वितीयकः । तृतीयकः । चतुर्थकः ज्वरः । विषपुष्पं प्रयोजनं कारणमस्य विषपुष्पकः । काशपुष्पकः । पर्वतको रोगः । उष्णं प्रयोजनं कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः । रोग इति किम् ? द्वितीयो दिवसः कालोऽस्य भोजनस्य ।

मुख्यः ॥३।३।१११॥ तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे कप्रत्ययो भवति । यत्प्रथमान्तं तच्चेन्मुख्यः प्रधानं भवति । देवदत्तो मुख्योऽस्य देवदत्तकः । देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः । जिनदत्तकाः ।

शृङ्खलकः करभे ॥३।३।११२॥ शृङ्खलकशब्दः कप्रत्ययान्तो निपात्यते करभे उष्ट्रबालो यदि वाच्यो भवति । शृङ्खलकः करभ[2] उच्यते । वयःशब्दोऽयम् । शृङ्खलबन्धनं भवतु वा मा वा ।

उन्मनस्युदुत्सोः ॥३।३।११३॥ उत् उत्सु इत्येताभ्याम् अस्येत्युन्मनस्यभिधेये कप्रत्ययो भवति । उद्गतं मनोऽस्य उत्कः । उत्सु गतं मनोऽस्य उत्सुकः । उन्मना इत्यर्थः ।

संजातः तारकादिभ्य इतः ॥३।३।११४॥ तदिति प्रथमान्तेभ्यः संजातोपाधिभ्यः अस्येति षष्ठ्यर्थे(र्थे) इतप्रत्ययो भवति । तारका अस्य संजाताः तारकितं नभः । पुष्पाण्यस्य संजातानि पुष्पितो वृक्षः । तारका, पुष्प, कर्णक, ऋजीष, मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, विचार, प्रचार, कुड्मल[3], कुसुम, मुकुल, स्तबक, पल्लव, किसलय, वेग, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, बुभुक्षा, पिपासा, अभ्र, श्वभ्र, रोग, अङ्गारक, पर्णक, द्रोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, तरङ्ग, व्याधि, तृष[4], कण्टक इति तारकादिः । आकृतिगणोऽयम् ।

गर्भादप्राणिनि ॥३।३।११५॥ गर्भशब्दात्तदिति प्रथमान्तात्संजातोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे इत-प्रत्ययो भवति अप्राणिनि, स चेत् षष्ठ्यर्थः प्राणी न भवति । गर्भोऽस्य संजातो गर्भिता व्रीहिः । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनीति किम् ? गर्भिणी गौः । गर्भिणी वडवा ।

अस्त्यस्मिन्नस्येति मतुः ॥३।३।११६॥ तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्तीत्येवमुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप्रत्ययो भवति । गावोऽस्य सन्ति गोमान् । यवमान् । अस्ति—धनमस्यास्ति अस्तिमान् । स्वस्त्यारोग्यमस्यास्ति स्वस्तिमान्, अस्ति स्वस्ति अव्ययौ, विशेषास्तित्वेन सामान्यास्तित्वस्य सामा-नाधिकरण्यमुपपद्यत एव । वृक्षा अस्मिन् सन्ति वृक्षवान्पर्वतः । प्लक्षवान् । अस्तीति किम् ? गावोऽस्य विनास्तित्वाद्विशेषणे स्यात्, (?) गावोऽस्यासन् । गावोऽस्य भवितारः । भूतभविष्यत्संयोगेऽपि स्यात् । गावोऽस्यानन्तराः । गावोऽस्य समीपाः । अनन्तरादिष्वपि स्यात् । पञ्चगुः । दशगुः । अस्तिसमासग्रहणे बहुव्रीहि-द्विगुना[5] परत्वात् बाध्येत । ततश्च मतुः समासान्तः स्यात् । सति तु पञ्च गावोऽस्येत्येतावति प्राप्तिशास्त्राङ्गे बहुव्रीहिरस्तित्वविवक्षायामितः । (?) तद्धितद्विगुः । द्वैमातुरादिषु भावकार्यं बाधते । तत्र च तेनानर्थकत्वामस्तुत्वं भवति वाक्यमेवाभिसंबन्धार्थं । अन्यथास्मिन्नित्यस्यैव प्रत्ययार्थः स्यात् । इतिकरणं विवक्षार्थं तेन

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
[6]संसर्गेऽस्ति विवक्षायां प्रायो मत्वादयो मताः ॥१॥

भूम्नि—गोमान्, यवमान् । निन्दायाम्—शङ्खादकी । ककुदावर्ती । प्रशंसायाम्—रूपवान्, वर्णवान् । नित्य-योगे—क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने—उदरिणी कन्या । [7]संसर्गे—दण्डी । छत्री । प्रायिकमेतद्भूमादिदर्शनम् । सत्तामात्रेऽपि प्रत्ययो दृश्यते । व्याघ्रवान्पर्वतः । रूपरसगन्धस्पर्शवन्तः पुद्गलाः । रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । स्पर्शवान्वायुः । मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयः सरूपो न भवति । गाव एषां सन्तीति गोमन्तः । गोमन्तोऽत्र

1. कार्ये हेतौ प्रयोजनम्—म० टि० । २. कीर्यते प्रतिपाद्यते बाल्य एव तस्मिन् दीर्घग्रीवत्वादिकं रूप्यं प्रजापतिनेति करभः म० टि० । ३. कुड्(ड्)मल म० । ४. मग म० । ५. द्विगुपरत्वात् बाध्येत म० । ६. संसङ्गे म० । ७. संसङ्गे म० ।

सन्तीति मतुर्न भवति । दण्ड एषामस्तीति दण्डिका:—तत्र[1] सन्तीति ठो न भवति । विरूपस्तु भवत्येव । दण्डिमती शाला । विकारोऽपि मत्वर्थीयः प्रमाणाया वृत्तौ न भवति । वीरपुरुषा अस्मिन् ग्रामे सन्तीति तत्र बहुव्रीहिरेव भवति । वीरपुरुषको ग्राम इति संज्ञायां कस्तु भवति । गावस्य सन्त्यस्य । कृष्णसर्पवान्वल्मीकः । लोहितशालिमान्ग्रामः । ऐकगविकः । सर्वेषां[2] नित्ययोगादेव भवति । गुणे गुणिनि च ये गुणशब्दास्तेभ्यो[3] मत्वर्थीयो न भवति । शुक्लो वर्णोऽस्यास्ति, तिक्तो रसोऽस्यास्ति । तेषामेव तदभिधाने सामर्थ्यम् । ये तु गुणमात्रे तेभ्यो भवत्येव । रूपवान् । रसवान् । सौभल्यवान् । कार्ष्ण्यवान् ।

आयात् ॥३।३।११७॥ गुणादिभ्यो यः रूपाच्चल्लतासूत्रादित्या एतस्मादाग्प्रत्ययान्ताः प्रकृतयो[4] निर्दिश्यन्ते ताभ्यो मतुप्रत्ययो भवति तदस्यास्ति तदस्मिन्नस्तीत्यस्मिन्विषये । बालवान् । चूडावान् । [5]सिध्मवान् । फेनवान् । गुणवान् । अभिविध्याकारः अपवादैर्बाधो माभूदिति वचनम् । तेन यथाभिधानमुत्तरत्र मतुरपि भवति ।

वातदन्तबलललाटादूलः ॥३।३।११८॥ वात दन्त बल ललाट इत्येतेभ्यो मत्वर्थे ऊलप्रत्ययो भवति । वातूलः । दन्तुलः । बलूलः । ललाटूलः । मतुः—वातवान् । दन्तवान् । बलवान् । ललाटवान् ।

प्राण्यङ्गादातो लः ॥३।३।११९॥ प्राण्यङ्गवाचिनः आकारान्तान्मत्वर्थे लप्रत्ययो भवति । चूडालः । जङ्घालः । मतुः—चूडावान् । जङ्घावान् । प्राण्यङ्गादिति किम् ? शिखावान् प्रदीपः । शाखावान् वृक्षः । चिकीर्षावान् । लोलुपावान् देवदत्तः । कणिकाल इत्यत्र कणिकाशब्दः प्राण्यङ्गस्यैव वाचक इत्याहुः । आत इति किम् ? हस्तवान् । पादवान् ।

सिध्मादिरुक्क्षुद्रजन्तोः ॥३।३।१२०॥ सिध्मादिभ्यो रुग्वाचिभ्यः क्षुद्रजन्तुवाचिभ्यश्च मत्वर्थे लप्रत्ययो भवति । सिध्मादिः । सिध्मलः । गडुलः । पार्ष्णीलः । धमनीला । पार्ष्णिधमनीशब्दौ दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते तेन दीर्घान्ताभ्यामेव लः । ह्रस्वान्ताभ्यां मतुरेव । रुक्—मूर्च्छालः । विचर्चिकालः । [6]विसूचिकालः । क्षुद्रजन्तुः—यूकालः । मक्षिकालः । क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यात् । मतुः—सिध्मवान् । गडुमान् । मूर्च्छावान् । यूकावान् । सिध्म, [7]वध्रं, गण्डु, तुण्डी, मणि, नाभि, बीज, [8]निष्पाट, [9]पांसु, हनु, पर्शु, पार्ष्णी, धमनी, [10]सक्तु, मांसपत्र इति सिध्मादिः । वत्सलांसलकुशलपेशलाः रूढिशब्दाः नात्र कश्चिद्वत्सायर्थोऽस्ति । ते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्याः ।

प्रज्ञापर्णोदकफेनाल्लेलौ ॥३।३।१२१॥ प्रज्ञा पर्ण उदक फेन इत्येतेभ्यो मत्वर्थे ल इल इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । प्रज्ञालः । प्रज्ञिलः । प्रज्ञावान् । पर्णलः । पर्णिलः । पर्णवान् । उदकलः । उदकिलः । उदकवान् । फेनलः । फेनिलः । फेनवान् ।

काडाजटाघाटात्क्षेपे ॥३।३।१२२॥ काडा जटा घाटा इत्येतेभ्यो मत्वर्थे ल इल इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः क्षेपे प्रत्ययार्थेन निन्दायां गम्यमानायाम् । काडालः । जटालः । घाटालः । काडिलः । जटिलः । घाटिलः । क्षेप इति किम् ? काडावान् । जटावान् । घाटावान् । क्षेपो मतुना न गम्यत इति क्षेपे मतुर्न भवति ।

वाचआलाटौ ॥३।३।१२३॥ वाच इत्येतस्मात्प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात् अस्यास्मिन्नित्येतयोरर्थयोः, आल आट इत्येतौ भवतः । निन्दाऽपवादः क्षेपे गम्यमाने । वाचालः । वाचाटः । यो बहुनिस्सारं भाषते स एवं क्षिप्यते । क्षेप इति किम् ? वाग्मी । वाग्वान् । क्षेपो मतुना गम्यत इति क्षेपे मतुर्न भवति ।

ग्मिन् ॥३।३।१२४॥ वागस्यास्तीत्यस्मिन् वेत्यस्मिन् विषये वाचो ग्मिन्प्रत्ययो भवति मतुश्च । वाग्मी । वाग्वान् । नकारोऽनुनासिकनिवृत्त्यर्थः ।

---

१. अत्र म० । २. सर्वदानि—म० । ३. स्तेभ्यश्च म० । ४. निर्दिश्यन्ते म० । ५. सिध्मवान् म० । ६. विपादिकालः म० । ७. वध्रं म० । ८. निःपाट म० । ९. पांसु म० । १०. सक्तु म० ।

मधुकृषिलोमपिच्छादिभ्यो रवलशेलाः ॥३।३।१२५॥ मध्वादिभ्यः कृष्यादिभ्यो लोमादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च मत्वर्थे यथासंख्यं र वल श इल इत्येते प्रत्यया भवन्ति । मध्वादिभ्यो रः । मधुरो रसः । मधुरं मधु । मधुशब्दः, स्वादुत्वे गुणसामान्ये गुणे च वर्तमानो रमुत्पादयति । द्रव्यवृत्तेर्मतुरेव । मधुमान् घटः[1] । एवं खं महत्कण्ठविवरमस्यास्तीति खरो गर्दभः । खवानन्यः । मुखं सर्वस्मिन्वक्तव्येऽस्यास्तीति मुखरो वाचालः । मुखवानन्यः । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरो हस्ती[2] । कुञ्जशब्दोऽस्मिन् हनुपर्यायः । कुञ्जवानन्यः । नगरं पुरम् । नगवदन्यत् । ऊषरं क्षेत्रम् । ऊषवदन्यत् । मुष्करः पशुः । मुष्कवानन्यः । शुषिरं काष्ठम् । शुषिमदन्यत् । कण्डूरः[3] । कण्डूमान् । पाण्डुरः । पाण्डुमान् । पांशुरः । पांशुमान् । कृष्यादिभ्यो वलः । कृषीवलः कुटुम्बी । कृषिमत्क्षेत्रम् । आसुतीवलः । आसुतिमान्[4] । परिषद्वलः । परिषद्वान् । परिषद्वलम् । परिषद्वत् । रजस्वला स्त्री । रजस्वान् ग्रामः । दन्तावलो नाम राजा । शिखावलं नगरम् । शिखावलो मयूरः । शिखावला स्थूणा । मातृवलः । पितृवलः । भ्रातृवलः । उत्साहवलः । पुत्रावलः । वत्संगावलः । लोमादेः शः लोमशः । रोमशः । लोमवान् । रोमवान् । पिच्छादेरिलः । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । इतिकरणः सर्वत्र यथाभिधानं व्यवस्थापयति, मध्वादयः, कृष्यादयश्च प्रयोगगम्याः । लोमन्, रोमन्, बभ्रु, वल्गु, हरि, कपि, मुनि, गिरि इति लोमादिः । पिच्छ, उरस, ध्रुवका इति पिच्छादिः ।

नोऽङ्गादेः ॥३।३।१२६॥ अङ्ग इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे नप्रत्ययो भवति मतुश्च । अङ्गान्यस्याः सन्तीत्यङ्गना । कश्चिदङ्गशब्दोऽप्यस्ति । कल्याणाङ्गो इत्युच्यते । अन्यत्राङ्गवान् । पामन् । पामनः । पामवान् । वामन् । वामनः । वामवान् । अङ्ग, पामन्, वामन्, हेमन्, श्लेष्मन्, सामन्, कद्रु, बलि इत्यङ्गादिः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

शाकीपलालीदद्र्वा ह्रस्वश्च ॥३।३।१२७॥ शाकी पलाली दद्रू इत्येतेभ्यो नप्रत्ययो भवति ह्रस्वश्चैषामन्त्यादेशो भवति । शाकिनः । पलालिनः । दद्रुणः । शाकीमान् । पलालीमान् । दद्रूमान् । महच्छाकं शाकी । नानाशाकसमाहार इत्यन्ये । महत्पलालं पलाली । पलालं 'क्षोद' इत्यन्ये । दद्रूर्नाम व्याधिः ।

विषुणलक्ष्मणौ ॥३।३।१२८॥ विषुणेति विश्वच् इत्येतस्मान्मत्वर्थे नप्रत्ययो विषु इत्ययं चास्यादेशो निपात्यते । लक्ष्मणेति लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययोऽकारश्चान्तादेशः । विश्वञ्चो विश्वग्गतानि वाऽस्य सन्तीति विषुणः आदित्यः । विषुणो वायुः । विषुशब्दो निपातो नानात्वे वर्तते । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मणः ।

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्णः ॥३।३।१२९॥ प्रज्ञा[5] श्रद्धा[6] अर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो मत्वर्थे णप्रत्ययो भवति । प्राज्ञः । श्राद्धः[7] । आर्चः । वार्तः[8] । मतुः—प्रज्ञावान् । श्रद्धावान् । अर्चावान् । वृत्तिमान् ।

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥३।३।१३०॥ ज्योत्स्नादिभ्यो मत्वर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । ज्योतिरस्यामस्तीति ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । अत एव निपातनान्नप्रत्ययः । [9]उपान्त्यस्य च लुक् । साऽस्मिन्नस्तीति ज्योत्स्नः पक्षः । ज्यौत्स्नी[10] रात्रिः । तमोऽस्यामस्तीति तमिस्रा[11] रात्रिः । तमिस्रं तमःसमूहः । तदस्मिन्नस्तीति तामिस्रः पक्षः ।

---

१. घटकः म० । २. कुञ्जौ दन्तोऽपि न स्त्रियाम् इत्यमरः म० टि० । ३. कन्दूं स्वर्णी चित्रदण्ड उत्तः कण्डूरस्पूरणी—इति वैजयन्ती म० टि० । ४. यज्वा च कल्यपालश्च द्वाविमावासुतीवलौ—इत्यभिधानम् म० टि । ५. स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैकालिकी मता म० टि० । ६. श्रद्धा सम्प्रत्ययः स्पृहा—इत्यमरः म० टि० । ७. श्राद्धः श्रद्धालुरास्तिक इति वैजयन्ती म० टि० । ८. वृत्तिमनिरजो वार्तो वार्तमारोग्यफल्गुनोरिति विश्वः म० टि० । ९. उपान्तस्य म० । १०. दित्वाणमित्यादिना ङीप्रत्ययः म० टि० । ११. तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयाऽन्विता—इत्यमरः म० टि० ।

तामिस्रो रात्रिः । तामिस्राणि गुहामुखानि । वैसर्पो व्याधिः । वैपादिकं कुष्ठम् । कौलपं गृहम् । कौण्डलो युवा तापसः । पाषण्डो साहसो देवदत्तः । मतुः—ज्योत्स्नावान् । तमिस्रावान् । [illegible] रूढिशब्दः रूढिविषये मतुर्न भवति । कुण्डलो सहस्रांति शिखादित्वात् । ज्योत्स्नादयः प्रयोगगम्याः ।

सिकताशर्करात् ॥३।३।१२१॥ सिकता शर्करा इत्येताभ्यां मत्वर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । सैकत ओदनः । शार्करः ओदनः । मतुः—शर्करावान् । सिकतावान् ।

इलश्च देशे ॥३।३।१२२॥ सिकताशर्कराभ्यां देशे मत्वर्थे इलश्च अण् च प्रत्ययौ भवतः मतुश्च । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् देशः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् देशः । सिकता देशः । शर्करा देशः इत्यभेदोपचारात् ।

द्युद्रोर्मः ॥३।३।१२३॥ द्युद्रुशब्दाभ्यां मत्वर्थे मप्रत्ययो भवति । द्यौरस्य अस्मिन्वाऽस्तीति द्युमः । द्युशब्द उकारान्तोऽह्नः पर्यायः । प्रकृत्यन्तरमित्यपरे । द्रुरुपधस्यास्मिन्वा द्रुमः । रूढिशब्दावेतौ । रूढिविषये मतुर्न भवति । अन्यत्र मतुरेव । द्युमान् । द्रुमान् ।

काण्डाण्डभाण्डादीरः ॥३।३।१२४॥ काण्ड आण्ड भाण्ड इत्येतेभ्यो मत्वर्थे ईरप्रत्ययो भवति । मतुश्च । काण्डीरः ।[1] काण्डवान् । आण्डीरः ।[2] आण्डवान् । भाण्डीरः ।[3] भाण्डवान् ।

कच्छ्वा डुरः ॥३।३।१२५॥ कच्छू इत्येतस्मान्मत्वर्थे डुरप्रत्ययो भवति । कच्छुरः । कच्छूमान् ।

दन्त उन्नतः ॥३।३।१२६॥ दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकान्मत्वर्थे उरप्रत्ययो भवति । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति दन्तुरः[4] । उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ।

मेधारथादिरः ॥३।३।१२७॥ मेधा रथ इत्येताभ्यां मत्वर्थे इरप्रत्ययो वा भवति । मेधिरः । मेधावी । मेधावान् । रथिरः । रथी । रथिकः । रथवान् ।

कृपाहृदयादालुः ॥३।३।१२८॥ कृपाहृदयशब्दाभ्यां मत्वर्थे आलुप्रत्ययो वा भवति । कृपालुः । कृपावान् । हृदयालुः । हृदयिकः । हृदयी । हृदयवान् ।

केशाद्वः ॥३।३।१३९॥ केशशब्दान्मत्वर्थे वप्रत्ययो वा भवति । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ।

मण्यादिभ्यः ॥३।३।१४०॥ मण्यादिभ्यो मत्वर्थे वप्रत्ययो भवति मतुश्च । मणिवः । मणिमान् । सिध्मादिपाठान्मणिलः । हिरण्यवः । हिरण्यवान् । बिम्बावम् । कुरावम् ।[5] राजीवम् । इष्टकावम् । गाण्डीवम् । अजकावम् । रूढिविषये मतुर्न भवति । मण्यादयः प्रयोगगम्याः । इह वेति नास्ति पृथगारम्भात् ।

स्वाङ्गाद्धीनात् ॥३।३।१४१॥ हीनोपाधिकात्स्वाङ्गान्मत्वर्थेऽप्रत्ययो भवति । खण्डः[6] कर्णोऽस्यास्तीति कर्णः । छिन्ना नासिकास्यास्तीति नासिकः । हीनादिति किम् ? कर्णवान् । नासिकावानित्येवमन्यत्र भवति ।

अभ्रादिभ्यः ॥३।३।१४२॥ अभ्र इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थेऽप्रत्ययो भवति । अभ्राण्यस्मिन्सन्ति अभ्रं नभः । अर्शांस्यस्य सन्ति अर्शसो देवदत्तः । उरसः—यथादर्शं[7] (?) मतुरपि भवति । उरस्वान् । जटावान् । घाटावान् । कामवान् । बलवान् । अभ्र, अर्शस्, उरस्, तुण्ड, चतुर, पलित, जटा, घाटा, कर्दम, काम, बल इत्यभ्रादिराकृतिगणः ।

शृङ्गादारकः ॥३।३।१४३॥ शृङ्गान्मत्वर्थे आरकप्रत्ययो भवति । शृङ्गारकः । शृङ्गवान् । शिखा-

---

१. यथा काण्डवांस्तु काण्डीरः, इत्यभिधानम् म० टि० । २. आण्डं मृगनाभिकोशे स्यान्मुष्के वीर्येऽपि च क्वचित् म० टि० । ३. वणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डं भूषाश्वभूषयोः, म० टि० । ४. दन्तुरं वाच्यवद् विद्याद् विषमोन्नतदन्तयोरित्यभिधानचिन्तामणिः म० टि० । ५. कुररावम् म० । ६. खण्डे— म० । ७. यथा दश सन्मतुरपि भवति म० ।

दित्वाच्छृङ्गी । वृन्दारक इति वृन्दारकनागकुञ्जरैरिति निपातनात्सिद्धम् । मतुना वृन्दवान् । शिखादित्वात् वृन्दी ।

फलबर्हाच्चेनः ॥३।३।१४४॥ फल बर्ह इत्येताभ्यां शृङ्गाच्च मत्वर्थे इनप्रत्ययो भवति । फलिनः । बर्हिणः । शृङ्गिणः । मतुः—फलवान् । बर्हवान् । शिखादित्वात्—फली । बर्ही ।

मलादीमसश्च ॥३।३।१४५॥ मलशब्दान्मत्वर्थे ईमसश्च इनश्च प्रत्ययौ भवतः, मतुश्च । मलीमसः । मलिनः । मलवान् ।

मरुत्पर्वणस्तः ॥३।३।१४६॥ मरुत् पर्वन् इत्येताभ्यां मत्वर्थे तप्रत्ययो भवति । मरुत्तः । पर्वतः । मरुत्वान् । पर्ववान् ।

वलितुण्डिवटेर्भः ॥३।३।१४७॥ वलि तुण्डि वटि इत्येतेभ्यो मत्वर्थे भप्रत्ययो भवति । वलिभः । वलिन इत्यङ्गादित्वात् । तुण्डिभः । वटिभः । प्रवृद्धा नाभिस्तुण्डी ।

ऊर्णाहंशुभमो युस् ॥३।३।१४८॥ ऊर्णा अहं शुभम् इत्येतेभ्यो मत्वर्थे युस्प्रत्ययो भवति । ऊर्णायुः । अहंयुः—अहंकारवान् । शुभंयुः कल्याणयुक्तः ।

कंशमस्तियुस्तुयस्तवभाः ॥३।३।१४९॥ कं शम् इत्येताभ्यां मत्वर्थे ति युस् तु यस् त व भ इत्येते प्रत्यया भवन्ति । कन्तिः । शन्तिः । कंयुः । शंयुः । कन्तुः । शन्तुः । कंयः । शंयः । कन्तः । शन्तः । कंवः । शंवः । कम्भः । शम्भः । युस्यसोः सकार इत्संज्ञार्थः ।

तपस्स्रग्मायामेधाऽसो विन् ॥३।३।१५०॥ तपस् स्रग् माया मेधा इत्येतेभ्योऽसन्तेभ्यश्च मत्वर्थे विन्प्रत्ययो भवति । तपस्वी । स्रग्वी । मायावी । मेधावी । असः—यशस्वी । तेजस्वी । अर्चस्वी । मतुः—स्रग्वान् । मायावान् । मेधावान् । यशस्वान् । यशस्वती । सरस्वती । ज्योत्स्नादीनां बाधा माभूदिति तपसो ग्रहणम् । मायी । मायिकः इति व्रीह्यादिपाठात् ।

तमिस्रार्णवोर्जस्वलोर्जस्विन्नामयाविन्गोमिन् ॥३।३।१५१॥ तमिस्र अर्णवः ऊर्जस्वल ऊर्जस्विन् आमयाविन् गोमिन् इति मत्वर्थे निपात्यन्ते । तमश्शब्दाद उपान्त्यस्य चेत्वं तमिस्रा रात्रिः । तमिस्राणि गुहाकुलानि । अर्णसो वः प्रत्ययः अन्त्यस्य च लोपः । अर्णवः समुद्रः । ऊर्ज इत्येतस्माद्वल विन् इत्येतौ प्रत्ययौ असश्चागमः । ऊर्जस्वलः । ऊर्जस्वी । आमयशब्दाद्विन् दीर्घत्वश्च आमयावी । गोशब्दान्मिन्, गावोऽस्य सन्ति गोमी । मतुः—तमस्वान् । ऊर्जस्वान् । गोमान् । स्वमैश्वर्यमस्यास्तीति स्वामीति स्वामीश्वरादिति निपातनात्सिद्धम् ।

नौशिखादिभ्यां ठेनौ ॥३।३।१५२॥ नावादिभ्यः शिखादिभ्यश्च मत्वर्थे यथासंख्यं ठ इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः मतुश्च । नावादिभ्यष्ठः । नाविकः[2] । नौमान् । कुमारिकः । कुमारीमान् । यवखादिकः । यवखादवान् । शिखादिभ्यः इन् । शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् । नावादयस्त्रय उदाहृताः । शिखा, माला, मेखला, शाला, वीणा, सञ्ज्ञा, वडवा, अष्टका, बलाका, पताका, कर्मन्, वर्मन्, चर्मन्, बल, उत्साह, उद्भास[3], उच्छ्रास, उर्ज, मुल, आयाम, व्यायाम, प्रयाम, आरोह, अवरोह, परिणाह, शृङ्ग, वृन्द इति शिखादिराकृतिगणः । तेन करुणी, करुणावान् इत्यादि सिद्धम् ।

व्रीह्यादेरतोऽनेकाचः ॥३।३।१५३॥ व्रीह्यादिभ्योऽकारान्ताच्चानेकाचो मत्वर्थे ठ इन इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, मतुश्च । व्रीहिकः । व्रीही । व्रीहिमान् । मायिकः । मायी । मायावान् । मायावीति विन् । व्रीह्यादयः प्रयोगगम्याः । अतः दण्डिकः । दण्डी । दण्डवान् । छत्रिकः । छत्री । छत्रवान् । तकारादिह न भवति । खट्वावान् ।

---

१. उग्[?]वान् म० । २. नाविकाः सङ्ग्रामवारितरणे प्रहिता नाविका इव इति जिनसेनाचार्यप्रयोगः । म० टि० । ३. उद्वास म० । ४. उल तुक मुल म० ।

मालावान् । अनेकाच इति किम् ? स्ववान् । स्ववान् । कारकवान् । हारकवान् । वृक्षवान् । प्लक्षवान् । सिंहवान् । व्याघ्रवान् । दण्डवती शालेति क्रियाजातिशब्दाभ्यां सप्तम्यर्थे च ठेनौ भवतः । इत्याहुः[1] । तथा रसरूपस्पर्शगन्धशब्दस्नेहेभ्यश्च गुणवाचिभ्यो दृश्यते न क्वचित् । मानी । मानिकः । हर्षी । हार्षिकः । भोगी । भोगिकः । तण्डुली । तण्डुलिकः । खलिनी भूमिः । शाद्वलिनी भूमिः । रसिको नटः । रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः । रूपिव्यवधेः रूपिसमवायाच्चवाक्षुषाणि, स्पर्शिको वायुरिति तदयाभिधानतो, व्यवस्था वेदितव्या इति करणश्च सर्वत्र तदर्थोऽनुवर्तते ।

अशिरसोऽशीर्षश्च ॥३।३।१५४॥ अशिरस् इत्येतस्मान्मत्वर्थे ठ इन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः मतुश्च तत्सन्नियोगे चाशिरसः अशीर्ष इत्ययमादेशो भवति । अशीर्षी । अशीर्षिकः । अशीर्षवान् मतावशिरसो शीर्षभावः, ठेनोस्तु शीर्षोऽबीति विद्यत एव ।

अर्थार्थान्ताद्भावात् ॥३।३।१५५॥ अर्थशब्दादर्थान्ताच्च भाववाचिनो मत्वर्थे ठेनावेव भवतः तौ च ततो भाववाचिन एव । उभयथा चायं नियमो वाक्यभेदेन क्रियते । अर्थी याच्ञायाम् । अर्थनमर्थः, सोऽस्यास्तीत्यर्थिकः, अर्थी । प्रत्यवमर्शनं प्रत्यर्थः, सोऽस्यास्तीति प्रत्यर्थिकः । प्रत्यर्थी । ठेनावेवेति नियमादतो मतुर्न भवति । भावादेवेति नियमादतो द्रव्यवाचिनष्ठेनौ न भवतः । अर्थो हिरण्यादिरस्तीत्यर्थवानिति मतुरेव भवति ।

व्रीहितुन्दादेरिलश्च ॥३।३।१५६॥ व्रीहिवाचिभ्यस्तुन्दादिभ्यश्च मत्वर्थ इलप्रत्ययो भवति । चकाराट्ठेनौ च, यादिति मतुश्च । व्रीहेः कलमिलः । कलमिकः । कलमी । कलमवान् । व्रीहिशब्दास्त्विलो न भवति पूर्वत्रोपादानात् । भावे हि तत्रोपादानमनर्थकं स्यात् । इलस्त्वेषामप्यनेन सिद्धेः तुन्दादिभ्यः—तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरिकः । उदरी । उदरवान् । पिचण्डिलः । पिचण्डिकः । पिचण्डी । पिचण्डवान् । यविलः । यविकः । यवी । यवमान् ।

स्वाङ्गाद्विवृद्धात् ॥३।३।१५७॥ स्वाङ्गाद्विवृद्धोपाधिकान्मत्वर्थे इलश्च ठेनौ च मतुश्च प्रत्यया भवन्ति । विवृद्धौ महान्तौ कर्णावस्य स्तः कर्णिलः । कर्णिकः । कर्णी । कर्णवान् । ओष्ठिलः । ओष्ठिकः । ओष्ठी । ओष्ठवान् । विवृद्धादिति किम् ? अन्यत्रेलो न भवति ।

गुणादिभ्यो यः ॥३।३।१५८॥ गुणादिभ्यो मत्वर्थे यप्रत्ययो भवति । गुण्यः पुरुषः । हिम्यः पर्वतः । मतुः—गुणवान् । हिमवान् ।

रूपात् शस्ताहतात् ॥३।३।१५९॥ रूपात् शस्ताहतोपाधिकान्मत्वर्थे यप्रत्ययो भवति । शस्तं प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । रूप्यः पुरुषः । आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः[2] कार्षापणः । निघातिका[3] ताडनाद्दीनारादिषु यद्रूपमुत्पद्यते तदाहतं रूपम् । शस्ताहतादिति किम् ? रूपवान् । प्रशंसायाम्, रूपवती कन्येति मतुरप्यायादिति भवति । अतः परं मतुर्नास्ति ।

गवादेष्ठण् ॥३।३।१६०॥ गोशब्दपूर्वादिकारान्तान्मत्वर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । मत्वादीनामपवादः । गोशतिकः । गोसहस्रिकः । अत इति किम् ? गोविंशतिमान् । कथं गोशकटिकः ? शकटिशब्देन समानार्थः[4] शकटशब्दोऽस्ति । शकटिशब्दार्थेऽनभिधानात् मतुर्न भवति । केचित्त्विचदत इति नानुवर्तते गौविंशिकः । गौविंशतिक इति हि भवति । गोविंशतिमानिति त्वनभिधानान्न भवति । एवं चित्रललाटिकावतीत्यादौ चेत्याहुः[5] ।

निष्कादेः शतसहस्रात् ॥३।३।१६१॥ निष्को[6] य आदिस्ततः परं यच्छतं सहस्रञ्च तदन्तान्मत्वर्थे

१. इत्याहुः म० । २. रूपात्कोशश्च हिरण्यञ्च हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं, रूप्यं तद्द्वयमाहतम्—इति नामलिङ्गानुशासनम् । रूप्यं स्यादाहतस्वर्णरजते रजतेऽपि च—इति मिश्रः म० टि० । ३. यत्र निक्षिप्य कूटेन हन्यते सा निघातिका म० टि० । ४. शकटिशब्दा—म० । ५. इत्यादि हि म० । ६. साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री, इति नामलिङ्गानुशासनम् म० टि० ।

ठण्प्रत्ययो भवति । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । निष्कादेरिति किम् ? शती । सहस्री । आदिग्रहणात् सुवर्णादि-निष्कशतमस्यास्तीत्यत्र न भवति ।

एकादेः कर्मधारयात् ॥३।३।१६२॥ एकादेः कर्मधारयादकारान्तान्मत्वर्थे ठण्प्रत्ययो भवति । एको गौः एकगवः, सोऽस्यास्तीत्यैकगविकः । ऐकहलिकः । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । कर्मधारयादिति किम् ? एकस्य गौः एकगवः, सोऽस्यास्तीति न भवति । अत इति किम् ? एकविंशतिरस्यास्मिन् वाऽस्तीति न भवति ।

सर्वादेरिन् ॥३।३।१६३॥ सर्वादेरकारान्तात्कर्मधारयादिन्प्रत्ययो भवति । मत्वादीनामपवादः । सर्वं धनं तदस्यास्तीति सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः ।

द्वन्द्वरुग्निन्द्यात्प्राणिस्थादस्वाङ्गात् ॥३।३।१६४॥ द्वन्द्वः समासो रुग्रोगो निन्द्यं गर्ह्यं च यत्प्राणिस्थमस्वाङ्गमकारान्तं तदन्तान्मत्वर्थे इन्प्रत्ययो भवति । द्वन्द्वात्—कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । रुजः—कुष्ठी । किलासी । निन्द्यात्—शङ्खाढकी[1] । ककुदावर्ती । कालतालुकी । प्राणिस्थादिति किम् ? पुष्पफलवान् वृक्षः । अस्वाङ्गादिति किम् ? स्तनकेशवती । पाणिपादवती । अत इति किम् ? चित्रललाटिकावती । चिपिटिकावती । कालतालुगती । आतोऽनेकाच[2] इत्येव सिद्धे वचनमस्य नियमार्थम् ।

वातातिसारपिशाचात्कक् च ॥३।३।१६५॥ वात अतिसार पिशाच इत्येतेभ्यो मत्वर्थे इन्-प्रत्ययो भवति कक् चैषामागमो भवति । वातकी । अतिसारकी । पिशाचकी । वातातिसारयोररुक्त्वा पूर्वेणेन् सिद्धः । कगर्थमुपादानम् । पिशाचस्य तूभयार्थम् ।

वयसि दतः ॥३।३।१६६॥ दतस्त्याद्यगृहीतप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इन्नेव भवति वयसि गम्यमाने । पञ्चमो मासः संवत्सरो वाऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी । दशमी ।

सुखादेः ॥३।३।१६७॥ सुखादिभ्यो मत्वर्थे इन्नेव भवति । सुखी । दुःखी । सुख, दुःख, तृप्र, कृच्छ्र, अस्र, अलीक, कृपण, सोढ, प्रतीप, शील, हल इति सुखादिः ।

मालाऽक्षेपे ॥३।३।१६८॥ मालाऽस्यास्मिन्वास्तीति मालाशब्दादिन्नेव भवति क्षेपे गम्यमाने । माली । क्षेप इति किम् ? मालावान् । मालाशब्दः शिखादिस्ततः क्षेपे मतुनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥३।३।१६९॥ धर्म शील वर्ण इत्येतदन्तान्मत्वर्थे इन्नेव भवति । तपस्विधर्मी[3] । तपस्विशीली । ब्राह्मणवर्णी । शूद्रवर्णी ।

बाह्वादेर्बलात् ॥३।३।१७०॥ बाहु ऊरु इत्येवमादेर्बलशब्दान्तान्मत्वर्थे इन्नेव भवति । बाहुबली । ऊरुबली ।

मन्माब्जाम्नि ॥३।३।१७१॥ मन् म इत्येवमन्तान्मत्वर्थे इन्नेव भवति समुदायश्चेन्नाम भवति । दामिनी । वर्मिणी । चर्मिणी । [म—सोमिनी] हंसोमिनी । प्रथमिनी । यामिनी[4] । कामिनी । नाम्नीति किम् ? दामवान् । सोमवान् ।

हस्तदन्तकराज्जातौ ॥३।३।१७२॥ हस्त दन्त कर इत्येतेभ्यो मत्वर्थे इन्नेव भवति जातौ, समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । दन्ती । करी । जाताविति किम् ? हस्तवान् । करवान् । दन्तवान् ।

पुष्करादेर्देशे ॥३।३।१७३॥ पुष्करादिभ्यो मत्वर्थे इन्नेव भवति देशेऽभिधेये । पुष्करिणी । पद्मिनी । देश इति किम् ? पुष्करवान् हस्ती । पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुमुद, नल, कपित्थ, बिस, मृणाल, कर्दम, शालूक, विगर्ह, करीष, शिरीष, यवास, हिरण्य इति पुष्करादिः ।

---

1. शङ्खाधकी म० । 2. इत्येवेति सिद्धे म० । 3. तपोऽस्यास्तीति, तपस्विधर्मोऽस्यास्तीति म० टि० । 4. मामिनी म० ।

वर्णी ब्रह्मचारी[1] ॥३।३।१७४॥ वर्णीति वर्णशब्दान्मत्वर्थ इन्निपात्यते ब्रह्मचारी चेदभिधेयो भवति । वर्णशब्दो ब्रह्मचर्यपर्यायः । वर्णो ब्रह्मचर्यमस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारीत्येके । वर्णशब्दो ब्राह्मणादिवर्णवचनस्तत्र ब्रह्मचारीत्यनेन शूद्रव्यवच्छेदः क्रियते तेन त्रैवर्णिको वर्णीत्युच्यते । स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति न शूद्र इत्यन्ये[2] ।

सूक्तसाम्निच्छः ॥३।३।१७५॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति तदस्मिन्निति विषये सूक्ते सामनि चाभिधेये छप्रत्ययो भवति । मत्वादीनामपवादः । अच्छावाक्शब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयं सूक्तम् । साम्नि—यज्ञायज्ञीयम् । अस्यवामीयम्[3] । अग्निमन्थीयम् । अस्यवामीयम् । कयानुभीयम् इत्यत्र अस्य वामादीनि सूक्तसामस्थानामनुकार्याणामनुकरणानि तेषामनुकरणमातिरिक्तानि नात्र स्यादिति स्युचिति इलुग्भवति । प्रथमान्तता चोपपद्यते । सूक्तादयो लक्ष्यविशेषाः ।

लुब्वाऽध्यायानुवाके ॥३।३।१७६॥ अध्यायेऽनुवाके चाभिधेये मत्वर्थे यश्छस्तस्य लुब्वा भवति । अत एव लुग्वचनादध्यायानुवाकयोरपि छोऽनुमीयते । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽनुवाके वास्ति गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयो वा अध्यायोऽनुवाको वा । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवितीयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः । द्रुमपुष्पः । द्रुमपुष्पीयः । उच्छिष्टः । उच्छिष्टीयः । पलितः । पलितीयः । स्कम्भः । स्कम्भीयः ।

विमुक्तादेरण् ॥३।३।१७७॥ विमुक्तादिभ्यो मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरण्प्रत्ययो भवति । वैमुक्तः । दैवासुरः । अध्यायोऽनुवाको वा । विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद्, परिसारक, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, वयस्, हविर्धान, महित्री, होत्रा, पूषन्, इडा, अग्नि, विष्णु, वृत्रहन्—इति विमुक्तादिः ।

घोषडादेर्वुञ्[4] ॥३।३।१७८॥ घोषड इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे अध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्वुञ्प्रत्ययो भवति । घोषद्(ड—छ)शब्दोऽस्मिन्नस्तीति घोषडकः । इषेत्वक । तुश्चकारो बोरक इति सामान्यग्रहणाविघातार्थः । घोषड, घोषद्, इषेत्वा, मातरिश्वन्, देवस्यत्वादि, वोराध, कृष्णोऽस्या, स्वरेष्टा, दैवीन्धीय, रक्षोहण, अञ्जन, प्रभूत, प्रतूर्त, कृशानु इति घोषडादिः ।

प्रकारो जातीयर् ॥३।३।१७९॥ तदस्येति वर्तते । तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे जातीयर्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमान्तं स चेत्प्रकारो भवति सामान्यस्य भिद्यमानस्य यो विशेषो विशेषान्तरानुप्रवृत्तः स प्रकारः । पटुः प्रकारोऽस्य पटुजातीयः । मृदुजातीयः । तज्जातीयः । यज्जातीयः । नानाभूतः प्रकारोऽस्य नानाजातीयः । एवंजातीयः । तथाजातीयः । यथाजातीयः । कथंजातीयः । इत्थंजातीयः । थाल्थमोः प्रकारमात्रे जातीयः । प्रकारवतीति तदन्तादपि भवति । जातीयरिति रेफ इत् अरित्स्वार्थ इति पर्युदासार्थः ।

कोऽण्वादेः ॥३।३।१८०॥ अणु इत्येवमादिभ्यस्तदस्य प्रकार इत्यस्मिन्विषये कप्रत्ययो भवति । जातीयरोऽपवादः । अणुः प्रकारोऽस्य अणुकः पटः । स्थूलकः पटः । अणुका माषाः । स्थूलका माषाः । माषकं हिरण्यम् । इषुका गोलिका । अणु, स्थूल, माष, इषु, इक्षु, तिल, पाद्य, काल, पद्म, मूल, पद्ममूल, कुमारीपुत्र, कुमारी, श्वशुर, मणि, श्वेत, बृहत् इत्यणवादिः ।

कृष्णयवजीर्णसुरावदातगोमूत्राच्तिलव्रीहिशाल्यहिसुराच्छादने ॥३।३।१८१॥ कृष्ण यव जीर्ण सुरा अवदात गोमूत्र इत्येतेभ्यो यथासंख्यं तिलव्रीहिशाल्यहिसुराच्छादनेषु वाच्येषु तदस्य प्रकार इत्यस्मिन्विषये कप्रत्ययो भवति । कृष्णात्तिलेषु—कृष्णः प्रकारो येषां ते, कृष्णकास्तिलाः । कृष्णजातीयोऽन्यः । एवमुत्तरत्रापि यवाद् व्रीहिषु—यवप्रकारा यवका व्रीहयः । जीर्णाच्छालिषु—जीर्णप्रकारा जीर्णकाः शालयः । सुराया अहौ—सुरा प्रकारः । सुरकः । सुराजातीयोऽन्यः सर्पः । अवदातात्सुरायाम्—अवदातप्रकारा अवदातिका सुरा । गोमूत्रादाच्छादने—गोमूत्रप्रकारं गोमूत्रकमाच्छादनम् ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने

वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

---

१. महाचारिलक्षणम् उपनयनं ब्रह्मचर्यम् म० टि० । २. अकृताक्षरे रूपे ब्राह्मणादिषु जातिषु । माल्यानुलेपनेचैव वर्णशब्दः पत्रप्रभाक् । म० टि० । ३. अशनायापिपासीयम् म० । ४. न चेत् ।

[चतुर्थः पादः]

भूतपूर्वे चरट् ||३।४।१|| इतः परं प्रायशः स्वार्थिकाः प्रत्ययाः तत्रोपाधिः प्रकृतेर्विशेष्यते स प्रत्ययस्य द्योत्यो भवति । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । भूतपूर्वत्वे वर्तमानात्सुबन्ताच्छब्दरूपात् चरट्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः । दर्शनीयचरः । आढ्या भूतपूर्वा आढ्यचरी । दर्शनीयचरी । भूतशब्दो वर्तमानेऽप्यस्ति पूर्वशब्दो दिगादावपि इत्यतिक्रान्तकालप्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानम् । चकारः पुंवद्भावार्थः । टकारो ङ्यर्थः । इह कस्मान्न भवति । अर्जुनो माहिष्मत्यां भूतपूर्व इति । प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भूतपूर्वत्वे प्रत्ययः ।

गोष्ठात् खञ् ||३।४।२|| गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वे खञ्प्रत्ययो भवति । गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः ।

षष्ठ्या रूप्यप्चरट् ||३।४।३|| षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यप्चरट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । भूतपूर्व इतीह प्रत्ययार्थः । देवदत्तस्य भूतपूर्वः देवदत्तरूप्यो गौः । देवदत्तचरो गौः ।

व्याश्रये तस् ||३।४।४|| नानापक्षाश्रयो व्याश्रयः । षष्ठ्यन्ताद् व्याश्रये गम्यमाने तस्प्रत्ययो भवति । देवदत्तश्चैत्रतोऽभवत्, गुरुदत्तो मैत्रतः । चैत्रमैत्रयोर्विवदमानयोश्चैत्रस्य पक्षे देवदत्तः मैत्रस्य पक्षे गुरुदत्तोऽभवदित्यर्थः । एवं यतोऽभवत् । ततोऽभवत् । त्वत्तोऽभवत् । मत्तोऽभवत् ।

व्याधेः प्रतीकारे ||३।४।५|| व्याधिवाचिनः षष्ठ्यन्तात्तस्प्रत्ययो भवति प्रतीकारे गम्यमाने । प्रवाहिकातः कुरु । प्रच्छर्दिकातः कुरु । तस्य व्याधेः प्रतीकारं कुर्वित्यर्थः ।

पर्यभेः सर्वोभये ||३।४।६|| परि अभि इत्येताभ्यां यथाक्रमं सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यां तस्प्रत्ययो भवति । परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः उभयत इत्यर्थः । सर्वोभय इति किम् ? परिषिञ्चति । अभिषिञ्चति । अभियाति ।

आद्यादिभ्यः ||३।४।७|| आद्यादिभ्यः सम्भवद्विभक्त्यन्तेभ्यस्तस्प्रत्ययो भवति । आदावादितः । अन्ततः । मध्यतः । पृष्ठेन—पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत । पार्श्वतः । मुखतः । दुष्टः स्वरः स्वरतो वर्णतो वा । एकतः, सर्वतः, अभिधानतः आद्यादयः प्रयोगगम्याः ।

क्षेपातिग्रहाव्यथेऽकर्तुस्तृतीयायाः ||३।४।८|| तृतीयान्तादकर्तृवाचिनः क्षेपातिग्रहाव्यथाविषये तस्प्रत्ययो भवति । क्षेपो निन्दा, तत्र वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः, वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अतिक्रम्य ग्रहणमतिग्रहः । वृत्तेनातिगृह्यते वृत्ततोऽतिगृह्यते साधुवृत्तोऽन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यते साधुरयमिति सम्भाव्यत इत्यर्थः । अचलनमक्षोभणमव्यथा अव्यथेत्युच्यते तत्र वृत्तेन न व्यथते—वृत्ततो न व्यथते—वृत्तेन न चलति न बिभेति चेत्यर्थः । क्षेपातिग्रहाव्यथ इति किम् ? वृत्तेन भिन्नः । अकर्तुरिति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्तः । तृतीयाया इति किम् ? देवदत्तं क्षिपति ।

पापहीयमानेन ||३।४।९|| तृतीयान्तादकर्तृवाचिनः पापहीयमानाभ्यां योगे तस्प्रत्ययो[1] भवति । वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः । चारित्रेण हीयते चारित्रतो हीयते । मन्त्रतो हीनः स्वरतो वर्णतो वा । पापहीयमानेनेति किम् ? चारित्रेण शुद्धः । अकर्तुरिति किम् ? देवदत्तेन हीयते । तृतीयाया इति किम् ? ग्रामो हीयते । अधिक्षेपार्थं[2] वचनम् ।

पञ्चम्याः प्रतिना ||३।४।१०|| प्रतिना योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तस्प्रत्ययो वा भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति वासुदेवतः प्रति, वासुदेवस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः । पञ्चम्या इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते । उत्तरार्थं च ।

---

१. प्रत्ययो वा म० । २. अक्षेपार्थं वचनम् म० ।

अहीयरुहोऽपाये ॥३।४।११॥ हीयरुहवर्जितस्य धातोरपायेऽवधौ या पञ्चमी विहिता तदन्तात् तसुप्रत्ययो वा भवति । ग्रामादागच्छति । ग्रामत आगच्छति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायतः अधीते । अहीयरुह इति किम् ? सार्थाद्धीयते, सार्थाद्धीनः । पर्वतादवरोहति । स्वार्थादिति कर्तुरपायेऽवधिविवक्षा । हीयते इति कर्मकर्तर्यन्ये हीयतेति विकरणेन जहातिनिर्देशो जिहीतिनिर्देशार्थः । तेन तत्र प्रतिषेधो न भवति भूमितः उज्जिहते । अपाय इति किम् ? ऋते धर्मात्कुतः सुखम् । पाटलीपुत्राद् वृष्टो देवः ।

अद्व्यादिर्वैपुल्यात्सर्वादिकिम्बहोः तस् ॥३।४।१२॥ द्व्यादिवर्जितेभ्यः सर्वादिभ्यः किम्शब्दाद् वैपुल्यवाचिनो बहुशब्दाच्च पञ्चम्यन्तात् तसुप्रत्ययो भवति । सर्वस्मात् सर्वतः । विश्वतः । यतः । ततः । कुतः । बहुभ्यः । बहुतः । द्व्यादिप्रतिषेधः किम् ? द्वाभ्यां त्वत् निमित्तात् त्वत्तः मत्तः भवतः इत्यहीयरुहोऽपाये इति भवति । वैपुल्यप्रतिषेधः किम् ? बहोः सूपात् । सर्वादिकिम्बहोरिति किम् ? वृक्षात् प्लक्षाद्विना । किमो द्व्यादित्वात्पृथग्ग्रहणम् । तद्धि सर्वादिकिम्बहोः तसुप्रत्ययेऽपि परत्वादयमेव भवति । यतः प्रति, ततः प्रति, यत आगच्छति, तत आगच्छति । पकारः पुंभावार्थः । बह्वीभ्यः, बहुतः ।

इतोऽतः कुतः ॥३।४।१३॥ इतस् अतस् कुतस् इत्येते शब्दाः निपात्यन्ते । इदम् इति इदमः तसि इशादेशो निपात्यते । अस्मात् इतः । इमकस्मात् इतः । अत इति एतदः अशादेशः । एतस्मात् एतकस्मात् अतः । कुत इति किमः कु इत्यादेशः कस्मात्कुतः । इह पञ्चम्या इति नानुवर्तते लक्षणान्तरेण सप्तम्यादेशमात्रं विधीयते । तेन भवदादियोगेऽपि भवति । इतो भवान् । अतो भवान् ।

भवदायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैकार्थात् ॥३।४।१४॥ भवत् आयुष्मत् दीर्घायुस् देवानांप्रिय[1] इत्येतत्समानाधिकरणाद्द्व्यादिवैपुल्यात् सर्वादिकिम्बहोः सर्वविभक्त्यन्तात् तसुप्रत्ययो भवति वा । स भवान् । ततो भवान् । तौ भवन्तौ । ततो भवन्तौ । ते भवन्तः । ततो भवन्तः । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तेन भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तस्य भवतः । ततो भवतः । तस्मिन्भवति । ततो भवति । एवमायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैरप्युदाहार्यम् । भवदिति प्रतिपदोक्तविज्ञानाड्डवत्वन्तस्य ग्रहः ।

त्रप् च ॥३।४।१५॥ भवत् आयुष्मत् दीर्घायुस् देवानांप्रिय इत्येतत्समानाधिकरणाद्द्व्यादिवैपुल्यात् सर्वादिकिम्बहोः सर्वविभक्त्यन्तात्त्रप् प्रत्ययो वा भवति । स भवान् । तत्र भवान्[2] । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । तेन भवता । तत्र भवता । तस्मै भवते । तत्र भवते । तस्माद्भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन्भवति । तत्र भवति । एवमायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैरप्युदाहार्यम् । योगविभागश्चकारेण पुनः तसुविधानार्थः । तेन सप्तम्यन्तादपि तसुः भवति । ततो भवतीति । अन्यथा हि ततः परत्वात् त्रपैव स्यात् । रूढिशब्दा इमे, तथा भवदादयः समुदायाः पूजावचना यथाकथंचिद् व्युत्पाद्यन्ते । अत एव पुनरुपपदादिरनुप्रयुज्यते । स तत्रभवान् । तं तत्रभवन्तम् ।

क्वकुत्रात्रेह ॥३।४।१६॥ क्व कुत्र अत्र इह इति शब्दाः निपात्यन्ते । क्वेति किमः क्वादेशः त्रपश्चाभावः । कुत्रेति किम एव कु इत्यादेशः । कस्मिन् (निति) क्व, कुत्र । अत्रेति—एतदोऽशादेशः । एतस्मिन् एतकस्मिन् अत्र । इहेतीदम इशादेशः त्रपश्च हादेशः । अस्मिन् इह । इमकस्मिन्निह । अत्र सप्तम्या आदेशो विधीयते । तेन भवदादियोगेऽभवदादियोगे च भवति ।

सप्तम्याः ॥३।४।१७॥ सप्तम्यन्ताद्द्व्यादिवैपुल्यात् सर्वादिकिम्बहोस्त्रप्प्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । तत्र । कुत्र । बहुषु इति बहुत्र । पकारः पुंभावार्थः । बह्वीषु बहुत्र ।

---

१. स देवानां प्रियः प्राज्ञो मन्दो भीनामजितः—इति धनञ्जयः म० टि० । २. अत्रभवान्, तत्रभवान् पूज्ये च भगवानिति । पुंस्यभिधानम् । अत्रभवान् भगवानिति शब्दो विबुधैः प्रयुज्यते पूज्ये इति वैजयन्ती । म० टि० ।

किंयत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा ॥३।४।१८॥ किं यत् तत् सर्व एक अन्य इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः काले वर्तमानेभ्यः दाप्रत्ययो भवति । कस्मिन् काले कदा । यदा । तदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । काल इति किम् ? क्व देशे ।

सदैतर्ह्यधुनेदानीन्तदानींसद्यः ॥३।४।१९॥ सदा एतर्हि अधुना इदानीं तदानीं सद्यम् इत्येते शब्दाः काले निपात्यन्ते । सदेति सर्वशब्दात् सप्तम्यन्तात् काले वर्तमानाद्दाप्रत्ययः सभावश्च निपात्यते । सर्वस्मिन् काले सदा । सर्वदेति पूर्वविधेर्भवति । एतर्हीति इदमो र्हिप्रत्ययः एतादेशश्च । अधुनेति धुनाप्रत्ययः अशादेशश्च । इदानीमिति दानींप्रत्ययः इशादेशश्च । अस्मिन् काले एतर्हि अधुना, इदानीम् । तदानीमिति तदो दानीम् । तस्मिन्काले तदानीम् । तदेति पूर्वविधेः । सद्यः इति समानशब्दात् द्यस् सभावश्च । समाने काले सद्यः । केचित्समानेऽहनि सद्य इत्याहुः । तेषां सद्यः परेद्यव्यह्नीत्युत्तरत्र प्रक्षेपः ।

परेद्यव्यह्नि ॥३।४।२०॥ परेद्यवीति परशब्दात् सप्तम्यन्तादह्नि काले वर्तमानादेद्यविप्रत्ययो निपात्यते । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । अह्नीति किम् ? परस्मिन्वर्षे । अद्येति भाष्यकारमुक्तं ठेभो इति निपातना-सिद्धम् ।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युस् ॥३।४।२१॥ पूर्व अपर अधर उत्तर अन्य अन्यतर इतर इत्येतेभ्यः अह्नि काले वर्तमानेभ्यः एद्युस् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अपरेद्युः । अधरेद्युः । उत्तरेद्युः । अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । (इतरेद्युः)

उभयाद्युश्च ॥३।४।२२॥ उभयशब्दात्सप्तम्यन्तादह्नि काले द्युस्प्रत्ययः एद्युस्प्रत्ययश्च । उभय-स्मिन्नहनि उभयद्युः, उभयेद्युः[2] ।

[1]**परुत्परार्यैषमो वर्षे** ॥३।४।२३॥ परुत् परारि ऐषमस् इत्येते शब्दा वर्षे संवत्सरे काले निपात्यन्ते । परुदिति पूर्वशब्दात् सप्तम्यन्तात् संवत्सरे वर्तमानादुत्प्रत्ययस्तस्य परादेशो निपात्यते । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । परारीति पूर्वतरशब्दादारिप्रत्ययस्तस्य च परादेशः । पूर्वतरस्मिन् संवत्सरे परारि[5] । ऐषम इति इदंशब्दात् समसिण्[3] इदम ऐषादेशः । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः[4] । इमकस्मिन् ऐषमः ।

अनद्यतने र्हिः ॥३।४।२४॥ सप्तम्यन्तादनद्यतने काले वर्तमानाद्यथासंभवमद्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादि-किम्बहोः र्हिप्रत्ययो भवति । यस्मिन्ननद्यतने काले यर्हि । तर्हि । अन्यर्हि । अमुर्हि । कर्हि । काल इति किम् ? यस्मिन्ननद्यतने भोजने पत्र । अनद्यतन इति किम् ? यस्मिन्काले यदा । अनद्यतने काले कालमात्रविवक्षायां दादिप्रत्ययो भवति । यदा । तदा । तदानीम् । सप्तम्यर्थे मात्रविवक्षायां भवति भवति । अमुत्र काले ।

प्रकारे था ॥३।४।२५॥ सप्तम्या इति निवृत्तम् । यथासंभवं विभक्तिः । सामान्यस्य भेदो भेदान्त-रानुप्रवृत्तः प्रकारः । अस्मिन्विषये नानाद्व्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिम्बहोः थाप्रत्ययो भवति । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । यथा । तथा । बहोस्तु परत्वाद्धा भवति ।

कथमित्थमु ॥३।४।२६॥ कथं इत्थं इति प्रकारे निपात्येते । कथमिति किमः थापवादः थमुर्निपा-त्यते । केन प्रकारेण कथम् । इत्थमिति इदमः एतदो वा थमुप्रत्ययः इतादेशश्च । अनेन एतेन प्रकारेण वा इत्थम् । उकार इत् क्त्वो वादिति प्रत्याहारार्थः ।

संख्याया धा ॥३।४।२७॥ संख्यावाचिनः सुपः प्रकारे वर्तमानात् धाप्रत्ययो भवति । एकेन प्रकारेण एकधा । द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा भुङ्क्ते । षोढा द्रव्यम् । बहुधा गुणो भवति ।

---

१. उभयद्युरुपगम्य । २. उभयेद्युरुत्सव. । म० टि० । ३. समसिण् म० । ४. -नुमश्च (इचे) श्रादे म० । ५. परारि संचितं वित्तं पक्ष्मदमभोगतः । ऐषमश्चोपयतं यत्नात् ततः किं वा भविष्यति । म० टि० ।

विचाले च ॥३।४।२८॥ विचलनं विचालः । द्रव्यस्य पूर्वसङ्ख्यायाः प्रच्युतिः सङ्ख्यान्तरापत्तिः । एकस्यानेकीभावः, अनेकस्य चैकीभावः, तस्मिन् गम्यमाने सङ्ख्यायाः सुपः धाप्रत्ययो वा भवति । एको राशिः द्वौ क्रियते द्विधा क्रियते । एकं राशिं द्वौ करोति, द्विधाकरोति । शतेन शतधा । उन्मत्तशतधाम्पर्थी तवैषोऽद्य फलिष्यति । (?) अनेकः एकः क्रियते एकधा क्रियते । अनेकमेकं करोति एकधा करोति । चकार उत्तरत्र प्रकारे विचाले चेत्युभयोः समुच्चयार्थः ।

वैकाद्ध्यमञ् ॥३।४।२९॥ एक इत्येतस्मात्सङ्ख्यावाचिनः प्रकारे वर्तमानाद्विचाले वा गम्यमाने ध्यमञ् प्रत्ययो भवति वा । एकेन प्रकारेण ऐकध्यं भुङ्क्ते । अनेकमेकं करोति ऐकध्यं करोति । एकधा करोति । वाग्रहणं धार्थम् ।

द्वित्रेर्धमेधौ ॥३।४।३०॥ द्वि त्रि इत्येताभ्यां सङ्ख्यावाचिभ्यां प्रकारे वर्तमानाभ्यां विचाले वा गम्यमाने ध्यमञ् एध इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः । वचनभेदादिह यथासङ्ख्यं नेष्यते । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वैधम् । त्रैधम् । द्वेधा । त्रेधा भुङ्क्ते । वावचनाद्धा । द्विधा । त्रिधा करोति ।

तद्वति धण् ॥३।४।३१॥ द्वित्रिभ्यां सङ्ख्यावाचिभ्यां तद्वति प्रकारवति विचालवति चाभिधेये धण् प्रत्ययो भवति । द्वौ प्रकारौ विभागौ एषां द्वैधानि । त्रैधानि । द्वैधीभावः ।

वारे कृत्वस् ॥३।४।३२॥ सङ्ख्याया इति वर्तते । वारो धात्वर्थस्याधीनपक्षेन वृत्तिस्तत्कालो वा तस्मिन्वर्तमानात् सङ्ख्याशब्दात्तद्वति वारवति धात्वर्थे क्रियायामर्थे कृत्वस्प्रत्ययो भवति । पञ्च वारा अस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । पञ्चकृत्वः । शतकृत्वः । सहस्रकृत्वः । भुजधर्मो वारवानिति भुजर्थेऽस्येदं विशेषणम् । तद्वतीति किम् ? भोजनस्य पञ्च वाराः ।

चतुस्त्रिद्वेःसुच् ॥३।४।३३॥ चतुर् त्रि द्वि इत्येतेभ्यो वारे वर्तमानेभ्यः सङ्ख्याशब्देभ्यः तद्वति सुच्प्रत्ययो भवति । कृत्वसोऽपवादः । चत्वारो वारा अस्य चतुर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । द्विर्भुङ्क्ते । चकारः सुचो चेति विशेषणार्थः ।

सकृत् ॥३।४।३४॥ सकृदित्येकशब्दाद्वारे वर्तमानात्तद्वत्यभिधेये सुच्प्रत्ययः सकृदिति चास्यादेशो निपात्यते । एकवारं भुङ्क्ते सकृद्भुङ्क्ते ।

बहोर्धासन्ने ॥३।४।३५॥ बहु इत्येतस्मात्सङ्ख्यावाचिन आसन्नेऽदूरेऽविप्रकृष्टे काले वारे क्रियाप्रवृत्तौ, अविप्रकृष्टो वा तत्काले वर्तमानात्तद्वति धाप्रत्ययो भवति । बहूनासन्नवारं भुङ्क्ते बहुधा भुङ्क्ते । बहुधा पिबति । [1]बुणानिर्बहुधा समागं लयानुपातः । आसन्न इति किम् ? बहुकृत्वो भुङ्क्ते । आसन्नवारेऽपि वारमात्रे चोत्ये कृत्वस्प्रत्ययो भवत्येव बहुकृत्वोऽद्य भुङ्क्ते इति । तथासन्नता प्रकरणादिगम्या भवति । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । गणधा भुङ्क्ते इत्येके ।

दिशो दिग्देशकालेऽतृतीयायुजः ॥३।४।३६॥ दिशः दिक्शब्दात् यो दिशि रूढस्तस्माद् दिशि देशे काले च वर्तमानात् तृतीयावर्जितादष्टुविभक्त्यन्तात् स्वार्थे धाप्रत्ययो भवति । प्राची दिग्रमणीया । प्राग्रमणीयम् । प्राग्देशो रमणीयः । प्राग्रमणीयम् । [2]प्राक्कालो रमणीयः । प्राग्रमणीयम् । प्राच्या दिश आगतः प्रागागतः । प्राचो देशादागतः प्रागागतः । प्राचः कालात् प्रागागतः । प्राच्यां दिशि । प्राचि देशे । प्राचि काले वसति । देश इति किम् ? ऐन्द्री दिक् । दिग्देशकाल इति किम् ? प्राङ्वृक्षः । अतृतीयायुज इति किम् ? प्राच्या दिशा प्रज्वलितम् । प्राचीं दिशं प्रपश्यति[3] । प्राच्यै दिशे देहि । प्राच्याः दिशः स्वम् । स्लुगञ्चेरिति धाप्रत्ययस्लुक् । स्वातं विधाय यदि तस्य स्लुक् क्रियेत तथा विधियोगे स्तात्ता इति प्राप्नोति ।

---

१. पुनर्बुणानिर्बहुधा समागमं तदानुपातः म० । २. प्राक्कालो म० । ३. पश्यति म० ।

परावरात्स्तात् ॥३।४।३७॥ पर अवर इत्येताभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यामतृतीयाऽयुग्विभक्त्यन्ताभ्यां स्वार्थे स्तात्प्रत्ययो भवति । आपवादः । परस्ताद्रमणीयम् । परस्तादागतः । परस्ताद् वसति । अवरस्ताद्रमणीयम् । अवरस्तादागतः । अवरस्ताद् वसति ।

दक्षिणोत्तराच्चातस् ॥३।४।३८॥ दक्षिण उत्तर इत्येताभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां तृतीयावर्जितायुग्विभक्त्यन्ताभ्याम् अतस्प्रत्ययो भवति । चकारात्परावराभ्यां च । दक्षिणशब्दः काले न सम्भवतीति दिग्देशवृत्तिर्गृह्यते । दक्षिणतो रमणीयम् । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो वसति । उत्तरतो रमणीयम् । उत्तरत आगतः । उत्तरतो वसति । परतो रमणीयम् । परत आगतः । परतो वसति । अवरतो रमणीयम् । अवरत आगतः । अवरतो वसति । अकारस्तसोऽस्य भेदार्थः । तेनातः सर्वेह्णमातस्यात्त्यजिति त्यज् न भवति । परतो भवं पारतम् ।

अधराच्चात् ॥३।४।३९॥ अधरशब्दाद्दिग्देशकालवृत्तेरतृतीयाऽयुग्विभक्त्यन्तादात्प्रत्ययो भवति । चकाराद्दक्षिणोत्तराभ्यां च । अधराद्रमणीयम् । अधरादागतः । अधराद्वसति । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्वसति । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरादागतः । उत्तराद्वसति ।

पश्चोऽपरस्य दिगादेश्चाति ॥३।४।४०॥ अपरशब्दस्य दिग्वाचिनः प्रकृतेरात्प्रत्ययात् परस्य च आतिप्रत्यये परे पश्चादेशो भवति । आपवादः प्रत्ययोऽत एव निमित्तत्वेनोपादानात् । विज्ञायते अपरा दिग्देशः कालो वा । पश्चाद्रमणीयम् । पश्चादागतः । पश्चाद्वसति । दिगादेः—दक्षिणा परा दिग्देशो वा दक्षिणपश्चाद्रमणीयम् । दक्षिणपश्चादागतः । दक्षिणपश्चाद्वसति । उत्तरपश्चाद्रमणीयम् । उत्तरपश्चादागतः । उत्तरपश्चाद्वसति ।

वोत्तरपदेऽर्धे ॥३।४।४१॥ अपरशब्दस्य केवलस्य दिग्वाचिनः समासावयवात्परस्य चार्धशब्दे उत्तरपदे पश्चादेशो वा भवति । अपरमर्धम् अपरार्धम् । पश्चार्धम् । दक्षिणापरस्यार्धः दक्षिणपश्चार्धः । दक्षिणापरार्धः । उत्तरपश्चार्धः । उत्तरापरार्धः । उत्तरपद इति किम् ? अपरार्धः शोभते । असमासोऽयम् । समासे एतद्भवति । पूर्वपदमुत्तरपदमिति दिशो दिग्देशकाले । तृतीयायुग इति प्रत्ययविधौ विशेषणं नादेशे इत्यर्धशब्द आदेशः अविशेषेण विज्ञायते ।

पुरःपुरस्तादवोऽवस्तादधोऽधस्तादुपर्युपरिष्टात् ॥३।४।४२॥ पुरस् पुरस्तात् अवस् अवस्तात् अधस् अधस्तात् उपरि उपरिष्टात् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । पुरः पुरस्तादिति पूर्वशब्दाद्दिग्देशकालवृत्तेरतृतीयायुग्विभक्त्यन्तात् । आपवादः । अस् अस्तादित्येतौ प्रत्ययौ तस्य च पुरादेशो निपात्यते । पुरो रमणीयं पुरस्ताद्रमणीयम् । पुर आगतः पुरस्तादागतः । पुरो वसति पुरस्ताद्वसति । अवोऽवस्तादिति अवरशब्दात् अस् अस्तादित्येतौ प्रत्ययौ अवादेशश्च । अवो रमणीयम् अवस्ताद्रमणीयम् । अव आगतः अवस्तादागतः । अवो वसति अवस्ताद्वसति । एवमवरशब्दस्य चातूरूप्यं भवति । अधोऽधस्तादिति अधरशब्दादसस्तातौ अधादेशश्च । अधो रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । अध आगतः । अधस्तादागतः । अधो वसति । अधस्ताद्वसति । एवमधरशब्दस्य त्रैरूप्यम् । उपर्युपरिष्टादिति । ऊर्ध्वशब्दाद् रिरिष्टादित्येतौ प्रत्ययौ तस्य च उप इत्ययमादेशः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्टाद्रमणीयम् । उपर्यागतः । उपरिष्टादागतः । उपरि वसति । उपरिष्टाद् वसति । स्तादस्तादिति प्रत्ययान्तरकरणमधरार्थं स्तादवादेशो नास्ति । अस्तात् नियुक्तु भवतोऽवरस्तादवस्तादिति रूपद्वयं सिद्धं भवति । अन्यथा हि परावरात् स्तादित्यवरग्रहणमुत्तरार्थं स्यादिति रूपभेदो न लभ्यते उत्तरत्र चाकृतिस्तस्यानुवृत्त्यर्था स्यात् । उपरिष्टादिति द्वितकारको निर्देशः । तत्रैकस्तकार इत् स्तात्ता इति प्रत्याहारार्थम् ।

दक्षिणाद्वाऽपञ्चम्याः ॥३।४।४३॥ दक्षिणशब्दादपञ्चमीतृतीयावर्जिताद् अयुग्विभक्त्यन्ताद्दिग्देशवृत्तेरात्प्रत्ययो भवति वा । दक्षिणा रमणीयम् । दक्षिणा वसति । दक्षिणतो रमणीयम् । दक्षिणतो वसति । दक्षिणाद् रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति । पञ्चम्याः सावकाशात्वस्तात् स्तातावपञ्चम्यामाकारो बाधेतेति वाग्रहणम् । अपञ्चम्या इति किम् ? दक्षिणत आगतः । दक्षिणादागतः ।

आहि दूरे ॥३।४।४४॥ दिक्शब्दात् अवध्यपेक्षात्तस्यामवधेर्दूरे दिशि देशे वा वर्तमानात् पञ्चमीतृतीयावर्जितायुग्विभक्त्यन्तात् दक्षिणशब्दात् आ आहि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। ग्रामाद्दूरा दक्षिणा दिक् रमणीया देशो वा, ग्रामाद् दक्षिणा रमणीयम्। दक्षिणाहि रमणीयम्। दक्षिणा वसति, दक्षिणाहि वसति। दूर इति किम्? दक्षिणतः, दक्षिणात् दक्षिणा रमणीयम्। दक्षिणशब्दादाप्रत्ययो दूरतां प्रकरणादिनि(र)पेक्षो न द्योतयति। सामान्येऽपि विधानात्। प्रकरणाद्यपेक्षायां सामान्यशब्दत्वेऽपि सिद्ध्यति। तत्राकारग्रहणं सामान्यबाधार्थं दूरार्थमुत्तरार्थं च। अपञ्चम्या इति किम्? दक्षिणत आगतः। दक्षिणादागतः।

उत्तरात् ॥३।४।४५॥ उत्तरशब्दात्पञ्चमीतृतीयावर्जितायुग्विभक्त्यन्तादा आहि इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः। उत्तरा रमणीयम्। उत्तराहि रमणीयम्। उत्तराहि वसति। उत्तरतः उत्तरात्। वाग्रहणमतसादबाधनार्थं वर्तते। अपञ्चम्या इति किम्? उत्तरतः। उत्तरादागतः। योगविभागादिह दूर इति नास्ति।

एनोऽदूरे ॥३।४।४६॥ दिग्देशकाले तृतीया युज इति वर्तते। अपञ्चम्या इति च नोत्तरादिति निवृत्तम्। दिक्शब्दादवधेरदूरे दिग्देशकाले वर्तमानात् पञ्चमीतृतीयावर्जितायुग्विभक्त्यन्तात् स्वार्थे एनप्रत्ययो भवति अस्मात्पूर्वा अदूरादि रमणीयादेशः कालो वा। पूर्वेणास्य रमणीयम्। पूर्वेणास्य वसति। अपरेणास्य रमणीयम्। अपरेणास्य वसति। दक्षिणेन। उत्तरेण। अदूर इति किम्? पुरो रमणीयम्। पुरो वसति। अपञ्चम्या इति किम्? पुर आगतः। अदूरेऽपि दिग्देशकालमात्रे द्योत्ये सामान्यप्रत्यया भवन्त्येव। तत्र अदूरता प्रकरणादिगम्या भवति।

लुबञ्चेः ॥३।४।४७॥ पञ्चम्यन्तात् दिक्शब्दाद्दिग्देशे काले वर्तमानात्तृतीयायुग्विभक्त्यन्ताद्यः प्रत्ययो विहितः धा एनो वा तस्य लुब्भवति। प्राची दिगदूरा वा रमणीया देशः कालो वा। प्राग् रमणीयम्। प्रागागतः। प्राग्वसति। प्रत्यक्। अवाक्। उदक्। दिग्वृत्तेः स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्प्रयोगो सूच्योऽप्यत इति लुक्।

तीयशम्बबीजात् कृषौ कृञा डाच् ॥३।४।४८॥ तीयप्रत्ययान्तात् शम्ब बीज इत्येताभ्यां च सुबन्ताभ्यां कृञो योगे कृषिविषये डाच्प्रत्ययो भवति। द्वितीयाकरोति क्षेत्रम्। द्वितीयं वारं कृषतीत्यर्थः। तृतीयाकरोति क्षेत्रम्। तृतीयं वारं कृषतीत्यर्थः। शम्बाकरोति क्षेत्रं पुनस्तिर्यक् कृषतीत्यर्थः। शम्बेन कृषतीत्येके अन्ये शम्बाकरोति कुलीरमित्युदाहरन्ति। लोहं कुञ्ची बद्धकुद्दलिका वा शम्बं तत्कुलीरस्य करोतीत्यर्थः। बीजाकरोति क्षेत्रम्। उप्ते पश्चाद् बीजैः सह कृषतीत्यर्थः। अन्ये क्षेत्रस्य बीजं करोति वपतीत्यर्थः इत्याहुः। द्वितीयाकरोतीत्यादयो मुण्डयतीत्यादिवत् क्रियाशब्दास्तेषां क्षेत्रादिकर्मत्वेन विज्ञायते। कृषाविति किम्? द्वितीयं करोति पदम्। कृञ इति किम्? द्वितीयं वारं कृषति। डाजिति चकारः डाच्यूर्यादिति विशेषणार्थः।

संख्यादेर्गुणात् ॥३।४।४९॥ संख्याया आद्यवयवात् परो यो गुणशब्दस्तदन्तात्कृञो योगे कृषिविषये डाच्प्रत्ययो भवति। द्विगुणाकरोति क्षेत्रम्। त्रिगुणाकरोति क्षेत्रम्। क्षेत्रस्य द्विगुणं त्रिगुणं च विलेखनं करोतीत्यर्थः। कृषाविति किम्? द्विगुणां करोति रज्जुम्।

सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने ॥३।४।५०॥ सपत्र निष्पत्र इत्येताभ्यामतिपीडने गम्यमाने कृञो योगे डाच्प्रत्ययो भवति। सपत्राकरोति मृगम्। पत्रं शरः; सह[1] पत्रमनेनेति सपत्रः तं करोति शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः। निष्पत्राकरोति निर्गतं पत्रमस्मादिति निष्पत्रः तं करोति शरमस्यापरपार्श्वेण निष्क्रमयतीत्यर्थः। सपत्राकरोति वृक्षं वायुः। निष्पत्राकरोति वृक्षं वायुः। अत्र पत्रशातनमेवातिपीडनम्। सपत्राकरोतीत्यपि मंगलाभिप्रायेण वृक्षस्य निष्पत्राकरणमेवाख्यायते। यथा दीपो नन्दतीति विध्वंसः। अतिपीडन इति किम्? सपत्रं करोति वृक्षं[1] जलसेकः। निष्पत्रं करोति वृक्षं भूमिशोधकः।

१. सहस्वपत्रमनेनेति क० म०। १. वृक्षतलं क० म०।

मद्रभद्रान्मुण्डने ॥३।४।४१॥ मद्र भद्र इत्येताभ्यां मुण्डने वर्तमानाभ्यां कृञा योगे डाच्प्रत्ययो भवति। मद्रं मुण्डनं करोति मद्राकरोति शिरः। भद्राकरोति शिरः। मद्रभद्रशब्दौ माङ्गल्यवचनौ। मुण्डन इति किम्? मद्रं करोति। भद्रं करोति।

प्रियसुखादानुकूल्ये ॥३।४।४२॥ प्रिय सुख इत्येताभ्यामानुकूल्ये वर्तमानाभ्यां कृञा योगे डाच्प्रत्ययो भवति। प्रियाकरोति देवदत्तम्। सुखाकरोति देवदत्तम्। देवदत्तस्यानुकूल्यं करोति अनुकूलमाचरति। तमाराधयतीत्यर्थः। आनुकूल्य इति किम्? प्रियं करोति सुखं करोति तिक्तौषधपानम्।

दुःखनिष्कुलशूलसमयसत्यात्प्रातिकूल्यनिष्कोषपाकयापनाशपथे ॥३।४।४३॥ दुःख निष्कुल शूल समय सत्य इत्येतेभ्यो यथासंख्यं प्रातिकूल्ये निष्कोषे पाके यापनायामशपथे च विषये कृञा योगे डाच्प्रत्ययो भवति। दुःखात्प्रातिकूल्ये—दुःखाकरोति देवदत्तम्। देवदत्तस्य प्रातिकूल्यं करोति प्रतिकूलमाचरति तं चित्तेऽनभिमतानुष्ठानेन पीडयतीत्यर्थः। प्रातिकूल्य इति किम्? दुःखं करोत्यशनम्। निष्कुलान्निष्कोषे—निष्कुलाकरोति दाडिमम्। निष्कुषातीत्यर्थः। अन्तरवयवानां बहिष्करणं निष्कोषः। निष्कोष इति किम्? निष्कुलं करोति शत्रुम्। शूलात् पाके—शूलाकरोति मांसम्। शूले पचतीत्यर्थः। पाक इति किम्? शूलं करोति कदन्नम्। समयाद्यापनायाम्—समयाकरोति तन्तुवायः। अद्यश्वस्ते पटं दास्यामीति कालक्षेपं करोतीत्यर्थः। यापनायामिति किम्? समयं करोति। सत्यादशपथे—सत्याकरोति वणिक् भाण्डम्[1]। कार्षापणदानेन भाण्डं ग्रहीष्यामीति निश्चाययतीत्यर्थः। अशपथ इति किम्? सत्यं करोति यदीदमेवं न स्यादिदं मे इष्टं माभूदनिष्टं वा भवत्विति शपथं करोतीत्यर्थः।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् कृभ्वस्तिभ्यां द्विश्च ॥३।४।४४॥ अनेकोऽच् यस्य तस्मादव्यक्तस्यानुकरणात्कृञ् भू अस्ति इत्येताभ्यां च धातुभ्यां योगे डाच्प्रत्ययो भवति वा द्विश्चास्य प्रकृतिरुच्यते प्रत्ययस्य द्विर्वचनानपेक्षत्वात्। डाच्यादाविति वचनाच्च प्रकृतेरेव द्विर्वचनम्। पटत्करोति। पटपटाकरोति। पटपटाभवति। पटपटास्यात्। दमत्करोति दमदमाकरोति। दमदमाभवति। दमदमास्यात्। मसत्करोति मसमसाकरोति। मसमसाभवति। मसमसास्यात्। खरटत्करोति खरटखरटाकरोति। खरटखरटाभवति। खरटखरटास्यात्। अनेकाच इति किम्? थत्करोति। [2]खात्करोति। अव्यक्तानुकरणादिति किम्? दृषत्करोति। अत्र व्यक्तवर्णमनुकार्यम् अव्यक्तवर्णस्यापि कथञ्चित् ध्वनिमात्रसादृश्यात् व्यक्तवर्णमनुकरणं भवति। कृभ्वस्तिभ्यामिति किम्? पट(टा)यते। भूश्च अस्तिश्च। कृ च भ्वस्ति च कृभ्वस्तिनी ताभ्यां कृभ्वस्तिभ्यामिति द्विश्चनिर्देशः। उत्तरत्र कर्मकर्तृभ्यामिति यथासंख्यार्थः। पटिति करोति इत्यत्र पट इत्यस्येति नायोगो न करोतिना, इतिस्तु करोतिनेति न भवति।

कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे च्विः ॥३।४।४५॥ कृञः कर्मणो भ्वस्तिकर्तुश्च प्राक्पूर्वमतस्य तत्त्वे गम्यमाने कृञा भ्वस्तिभ्यां च योगे च्विप्रत्ययो भवति। शुक्लीकरोति पटम्। प्रागशुक्लं पटमिदानीं शुक्लं करोतीत्यर्थः। शुक्लीभवति पटः। प्रागशुक्लः पटः। इदानीं शुक्लो भवतीत्यर्थः। शुक्लीस्यात्पटः, प्रागशुक्लः इदानीं शुक्लः स्यादित्यर्थः। एवं कारकीकरोति देवदत्तम्। कारकीभवति देवदत्तः। कारकीस्यात् देवदत्तः। दण्डीकरोति देवदत्तम्। दण्डीभवति देवदत्तः। दण्डीस्यात् देवदत्तः। घटीकरोति मृदम्। घटीभवति मृत्। घटीस्यात् मृत्। पटीकरोति तन्तून्। पटीभवन्ति तन्तवः। पटीस्युः तन्तवः। संघीकरोति गाः। संघीभवन्ति गावः। संघीस्युः गावः। कर्मकर्तृभ्यामिति किम्? प्रागदेवकुल इदानीं देवकुले करोति। प्रागदेवकुले करोति। प्रागदेवकुल इदानीं देवकुले भवति। समीभवति। अन्यादृशो भवतीति। ताच्छब्द्याद्भवति। प्रागतत्त्व इति किम्? शुक्लं करोति। शुक्लीभवति। शुक्लः स्यात्। प्राग्ग्रहणं किम्?

---

1. वणिक्सूत्रधनेऽमत्रे भाण्डं भूषाश्वभूषयोः इति वैजयन्ती, क० म० टि०। २. खात् करोति क० म०।

अशुक्लं करोति शुक्लम्। एककालगतत्वेन भवति। भवति ह्येको भावः कश्चिदेककालं शुक्लोऽशुक्लश्च देशभेदेन। कृभ्वस्तिष्वेवेति किम्? अशुक्लं शुक्लं सम्पादयति। अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते।

चेतोमनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो लुक्च्वौ ॥३।४।५६॥ चेतस् मनस् रहस् रजस् अरुस् चक्षुस् इत्येतेषां च्वौ परे लुग्भवति। चेतीकरोति। चेतीभवति। चेतीस्यात्। विचेतीकरोति। विचेतीभवति। विचेतीस्यात्। मनीकरोति। मनीभवति। मनीस्यात्। उन्मनीकरोति। उन्मनीभवति। उन्मनीस्यात्। रहीकरोति। रहीभवति। रहीस्यात्। विरहीकरोति। विरहीभवति। विरहीस्यात्। रजीकरोति। रजीभवति। रजीस्यात्। विरजीकरोति। विरजीभवति। विरजीस्यात्। अरूकरोति। अरूभवति। अरूस्यात्। महारूकरोति। महारूभवति। महारूस्यात्। चक्षूकरोति। चक्षूभवति। चक्षूस्यात्। उच्चक्षूकरोति। उच्चक्षूभवति। उच्चक्षूस्यात्। च्वाविति किम्? मनःकरोति। च्विविधिः। सर्वविशेषणसंबन्धेऽप्येषां[1] च्विसन्नियोगे लुग्विज्ञाने विचेतीकरोति इत्यादौ न स्यात्। चेत आदीनां[2] वृत्तिपदानां च्विना तत्संबन्धाभावात्। तदन्तविज्ञाने केवलानां न स्यात्। उपादानात् केवलानां तदन्तविधिना च तदन्तानां च प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं च्विग्रहणम्।

इसुसोर्बहुलम् ॥३।४।५७॥ इस् उस् इत्येवमन्तस्य च्वौ परे बहुलं लुग्भवति[3]। सर्पीभवति नवनीतम्। धनूभवति दण्डः। न च भवति सर्पिर्भवति। धनुर्भवति। बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम्।

इन्हलः ॥३।४।५८॥ हलन्तस्य च्वौ परे बहुलमिगागमो भवति। दृषदीभवति। शिलासमिधीभवति काष्ठम्। न च भवति। दृषद्भवति। समिद्भवति।

व्याप्तौ सात् ॥३।४।५९॥ कृभ्वस्तिभ्यां योगे कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे इति वर्तते। एतस्मिन्विषये सात्प्रत्ययो भवति। व्याप्तौ, प्रागतत्त्वस्य चेद्व्याप्तिः, सर्वात्मना द्रव्येणाभिसम्बन्धो गम्येत। सर्वं काष्ठं प्रागनग्निरग्निं करोति अग्निसात्करोति काष्ठम्। अग्निसाद्भवति। अग्निसात्स्यात्। उदकसात्करोति लवणम्। उदकसाद्भवति। उदकसात्स्यात्। व्याप्ताविति किम्? अग्नीकरोति काष्ठम्। अग्नीभवति काष्ठम्। सत्यामपि वस्तुनि व्याप्तौ प्रागतत्त्वमात्रे च्विर्भवत्येव। तत्र व्याप्तिः प्रकरणादिगम्या भवति।

जातेः सम्पदा च ॥३।४।६०॥ कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे कृकर्मणो भ्वस्तिकर्तुः सम्पदिकर्तुश्च प्रागतत्त्वे जातेः सामान्यस्य व्याप्तौ सात्प्रत्ययो भवति। अस्यां सेनायां सर्वं शस्त्रम् अग्निसात्करोति दैवम्। अस्यां सेनायां सर्वं शस्त्रम् अग्निसाद्भवति। अग्निसात्स्यात्। अग्निसात्सम्पद्यते। वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात्करोति देवः। उदकसाद्भवति। उदकसात्स्यात्। उदकसात्सम्पद्यते। यथैकस्य द्रव्यस्य सर्वावयवाभिसम्बन्धे प्रागतत्त्वस्य व्याप्तिर्भवति तथा जातेः सामान्यस्य सर्वव्यक्त्यभिसम्बन्धे भवति। कृभ्वस्तियोगे पूर्वेणैव सिद्धः। व्याप्ताविति सामान्योपादानात् सम्पदर्थं वचनम्। चकार उत्तरत्र उभयोः समुच्चयार्थः।

तत्राधीने ॥३।४।६१॥ कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे इति निवृत्तम्। कृभ्वस्तिभ्यां सम्पदा चेति वर्तते। तत्रेति सप्तम्यन्तादधीने आयत्तेऽर्थे कृभ्वस्तिसम्पद्भिर्योगे सात्प्रत्ययो भवति। राजन्यधीनं करोति राजसात्करोति। राजसाद्भवति। राजसात्स्यात्। राजसात्सम्पद्यते। आचार्यसात्करोति। आचार्यसाद्भवति। आचार्यसात्स्यात्। आचार्यसात्सम्पद्यते।

देये त्रा च ॥३।४।६२॥ तत्रेति सप्तम्यन्ताद्देयोपाधिके अधीनेऽर्थे कृभ्वस्तिसम्पद्भिर्योगे त्राप्रत्ययो भवति। राजन्यधीनं देयं करोति राजत्राकरोति द्रव्यम्। राज्ञि दातव्यमिति यत्स्थापितं तदिदानीं राज्ञे दातव्यमित्यर्थः। राजन्यधीनं देयं भवति राजत्राभवति। राजत्रास्यात्। राजत्रासम्पद्यते। गुरुत्राकरोति। गुरुत्राभवति। गुरुत्रास्यात्। गुरुत्रासम्पद्यते। देय इति किम्? राजसाद्भवति राष्ट्रम्। देयेऽपि वस्तुन्यधीनतामात्रे

१. सम्बन्धेनैषां क० म०। २. वर्ति क० म०। ३. लुग्लोपो भवति म०।

पूर्वेण साधुत्वमेव । तत्र विशेषावगमः प्रकरणादिना भवति । चकारः कृभ्वस्तिभ्यां सम्पदा चेत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनास्तेरत्र नानुवर्तते ।

देवादिभ्यः सप्तमीद्वितीयात् ॥३।४।६३॥ देवादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्च स्वार्थे त्राप्रत्ययो वा भवति । देवेषु वसति देवत्रा वसति । देवान् गच्छति देवत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रा वसति । मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषु वसति पुरुत्रा वसति । पुरून् गच्छति पुरुत्रा गच्छति । मर्त्येषु वसति मर्त्यत्रा वसति । मर्त्यान् गच्छति मर्त्यत्रा गच्छति । बहुषु वसति बहुत्रा वसति । बहून् गच्छति बहुत्रा गच्छति । देवादयः शिष्टेभ्योऽवगन्तव्याः ।

बह्वल्पार्थात्कारकाच्छसीष्टानिष्टे ॥३।४।६४॥ बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्सुबन्ताच्छस् प्रत्ययो भवति यथाक्रममिष्टेऽनिष्टे च विषये । कारकं क्रियानिर्वर्तकं[2] कर्मादिरुच्यते । बहु धनं ददाति । बहुशो धनं ददाति विवाहे । बहून् कार्षापणान् ददाति बहुशः कार्षापणान् ददाति विवाहे । बहुभिर्भुक्तमतिथिभिः । बहुशो भुक्तमतिथिभिः । बहुभ्योऽतिथिभ्यो ददाति । बहुशोऽतिथिभ्यो ददाति । बहुभ्यो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुशो ग्रामेभ्य आगच्छति । बहुषु ग्रामेषु वसति । बहुशो ग्रामेषु वसति । एवं भूरिशः[3] । प्रभूतशः । अल्पार्थात्—अल्पं ददाति अल्पशो ददाति धनम् । श्राद्धे अल्पैर्भुक्तम् अल्पशो भुक्तम् । अल्पेभ्यो ददाति अल्पशो ददाति । अल्पेभ्य आगतः अल्पश आगतः । अल्पेषु वसति अल्पशो वसति । एवं स्तोकशः । कतिपयशः । कारकादिति किम् ? बहूनां स्वामी । इष्टानिष्ट इति किम् ? बहूनि ददाति श्राद्धादिष्वनिष्टेषु । अल्पानि प्राणिवधादिष्विष्टेषु कर्मसु । केचिद्बह्वल्पार्थयोर्नाधिकवाचिनोर्ग्रहणं न वैपुल्यैकदेशवाचिनोरित्याहुः । तद्बहुशो ददाति धनमिति पदलोपानुदाहरणेन विरुध्यते । शसीति शकारः "तसवत्कृताभ्यणस्" इति प्रत्याहारार्थः ।

संख्यैकार्थाद्वीप्सायाम् ॥३।४।६५॥ संख्यावाचिनः एकत्वावच्छिन्नार्थवाचिनश्च कारकाभिधायिनः शब्दात्सुबन्ताद्वीप्सायां द्योत्यायां शस्प्रत्ययो भवति । वाधिकारात् द्विर्वचनमपि भवति । एकैकं ददाति एकशो ददाति । द्वौ द्वौ द्विशः । त्रिशः । तावच्छः । कतिशः । एकैकेन दीयते एकशो दीयते । द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्विशः । त्रिशः । तावच्छः । कतिशः । एकार्थवाचिनः । माषं माषं देहि माषशो देहि । कार्षापणशः । पादशः । पणशः । प्रस्थशः । कुडवशः । क्रमेण क्रमेणागच्छन्ति क्रमशः आगच्छन्ति । संख्यैकार्थादिति किम् ? माषौ माषौ ददाति । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ ददाति । माषं ददाति । तानेकैकशः पृच्छेदेकैकशो ददाति । वीप्सायां द्विवचनात्पूर्वेणाऽसमर्थादिति शस् । वीप्सायां वा । कारकादिति किम् ? द्वाभ्यां द्वाभ्यां सह भुङ्क्ते । माषस्य माषस्य स्वामी ।

संख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे च वुच्लुक्च ॥३।४।६६॥ संख्यायाः प्रकृत्यवयवत्वात् परे ये पादादयः तदन्तात्कारकाद्दाने दण्डे वीप्सायां च विषये वुच्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगे प्रकृतेश्च लुग्भवति । द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । द्विशतिकाम् । त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकाम् । त्रिमोदकिकाम् । दण्डे—द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः । त्रिपदिकाम् । द्विशतिकाम् । त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकाम् । त्रिमोदकिकाम् । वीप्सायां द्वौ द्वौ पादौ भुङ्क्ते द्विपदिकाम् । त्रिपदिकाम् । द्विशतिकाम् । त्रिशतिकाम् । द्विमोदकिकाम् । त्रिमोदकिकाम् । संख्यादेरिति किम् ? पादं ददाति । पादं दण्डितः । पादं पादं भुङ्क्ते । पादादिभ्य इति किम् ? द्वौ द्वौ माषौ ददाति । दानदण्डे चेति किम् ? द्वौ पादौ भुङ्क्ते । चकारो वीप्सायामित्यस्यानुकर्षणार्थः । वुचश्चकारः वीरक इत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थः । लुक्चेति लुग्वचनं पादः पदर्थम् । एरिति लुक् परनिमित्तेति तत्र स्थानिवद्भावान्न स्यात् । पादादयः शिष्टेभ्योऽनुसर्तव्याः ।

प्रकृते मयट् ॥३।४।६७॥ प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं प्रकृतम् । प्रकृतेऽर्थे वर्तमानात्कारकरूपात् स्वार्थे मयट्प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतं अन्नमयम् । घृतमयम् । दधिमयम् । पूजायाम्-अपूपमयम् । यवागूमयी । स्वार्थिकानां प्रत्ययानां प्रकृतिलिङ्गवचनातिवृत्तिरपि भवति । प्रकृत इति किम् ? अन्नम् । घृतम् ।

१. -भ्योऽधिगमस्तव्याः क० म० । २. षट्कारकीत्यर्थः । स्वतन्त्रः कर्मसम्प्रदानं करणाधिकरणं तथा । स्वामित्वादिकं कर्ता च भवेत् षट्कारकी स्मृता क० म० टि० । ३. -शः, प्रभूरिशः, प्रभू—क० म० ।

अस्मिन् ॥३।४।६८॥ प्रकृतेऽर्थे वर्तमानात्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयं भोजनम् । घृतमयी पूजा ।

तयोः समूहवच्च बहुषु ॥३।४।६९॥ तयोः प्रकृते मयट् अस्मिन् इत्येतयोर्विषययोर्बहुषु वर्तमानात् समूहवच्च प्रत्ययो भवति । मयट् च । [1]अपूपाः प्रकृताः आपूपिकम् । आपूपमयम् । मौदकिकम् । मोदकमयम् । आपूपाः प्रकृता अस्मिन् आपूपिकं [2]पर्व । आपूपमयं पर्व । मौदकिकी पूजा । मोदकमयी पूजा । गणिकाः प्रकृता अस्यां यात्रायां [3]गाणिक्या । गणिकामयी यात्रा । [4]आश्वीया । अश्वमयी यात्रा । तयोरिति योग[5]द्वयविषयनिर्देशार्थम् । अन्यथा अस्मिन्नित्यस्यैव स्यात् ।

निन्द्ये पाशप् ॥३।४।७०॥ निन्द्येऽर्थे वर्तमानात् सुबन्तात्स्वार्थे पाशप्प्रत्ययो भवति । निन्द्यो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः । तार्किकपाशः । प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिन्दायामयं प्रत्ययः । इह न भवति । कुशीलो वैयाकरणः । पचाकः पुष्पाभावे । कुमारपाशा । किशोरपाशा । कुमारादयो वयोवचनाः, न कुमारपाशादयः । एते हि निन्दावचना इति ङी न भवति ।

तिङश्च प्रकृष्टे तमप् ॥३।४।७१॥ तिङन्तात् सुबन्ताच्च प्रकृष्टे प्रकर्षवत्यर्थे वर्तमानात्स्वार्थे तमप्प्रत्ययो भवति । तिङः सर्व एते पचन्ति अयमेषां प्रकृष्टं पचति पचतितमां देवदत्तः । पचतस्तमाम् । पचन्तितमाम् । सुपः, सर्व इमे शुक्लाः अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमः । आढ्यतमः । सुकुमारतमः । कारकतमः । साधकतमः । गोतमो यः शकटं वहति सीरं च । सूक्ष्मवस्त्रतमो येषां सूक्ष्मतमानि वस्त्राणि । प्रधानतमं ग्रामः । प्रधानतमोऽयं ग्रामः । आढ्यं नगरं आढ्यतमोऽयं नगरम् । पाकशीलादयः प्रकर्षाप्रकर्षवन्तः, तत्र प्रकर्षवति प्रकर्षप्रत्ययः, प्रकर्षप्रत्ययान्तात्प्रकृष्टप्रकर्षेषु पुनः प्रकर्षप्रत्ययो भवति । यथा युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति । तरबन्तात्तु तरप् न भवति । अनभिधानात् । तथा यथापूर्वपदातिशये पूर्वपदाद् बहुव्रीहेश्चातिशायिकः । सूक्ष्मतमवस्त्रः सूक्ष्मतमवस्त्र इति न तथोत्तरपदातिशये बहुव्रीहेः बह्वाढ्यतमो बह्वाढ्यतमकः, इत्यतिशायिकान्तेन बहुव्रीहिः । पचतितमकः पुष्पावार्थः । शुक्लतमा शाटी ।

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥३।४।७२॥ द्वयोस्तद्गुणयोरर्थयोर्मध्ये यः प्रकृष्टस्तस्मिन् विभज्ये विभक्तव्ये च प्रकृष्टेऽर्थे वर्तमानात्तिङन्तात् सुबन्ताच्च तरप्प्रत्ययो भवति । तमपोऽपवादः । द्वाविमौ पचतः, अयमनयोः प्रकृष्टं पचति पचतितराम् । पठतितराम् । पचतेतराम् । अधीतेतराम् । द्वाविमौ पटू अयमनयोः प्रकृष्टं पटुः पटुतरः । अयमनयोः सुकुमारतरः । पाचकतरः । गोतरो यः शकटं वहति सीरं च । गोतरा या समां समां विजायते । स्त्रीत्वता च भवति । दन्तोऽस्य दन्ताः [6]स्निग्धतराः । पाणिपादस्य पाणी सुकुमारतरौ । समाहारेऽवयवौ स्वार्थमात्रमुपादाते न संख्यायोगमिति द्वयोरेव प्रकर्षः । अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोऽभिरूपतरः, अस्माकमित्येकस्यैव बहुवचनम् । पटुर्भूयान् पटुरासीत्पटुतर ऐषमः । पर्यायविवक्षया द्वित्वम् । विभज्येति च । सांकाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका अभिरूपतराः । पचन्तितराम् । पठन्तितराम् । सुपः—सांकाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका आढ्यतराः । अभिरूपतराः । सांकाश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रकेभ्यश्च माथुरा आढ्यतरा अभिरूपतराः । सांकाश्यकादिषु पाटलीपुत्रकादीनां [11]विशेषाद्विभागः । तद्विशेषणमाश्रयार्थम् । प्रकृष्टं विभज्यम् । द्वयोर्विभज्ये चेति किम् ? कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा । सांकाश्यकानां पाटलीपुत्रकाणां च पाटलीपुत्रका अभिरूपतमाः । राश्यपेक्षया द्वित्वेऽपि शब्देन बहुत्वोपादानान्न भवति । विभज्यग्रहणमद्वित्वार्थम् । अत एव निपातनाद्यप्रत्ययः ।

---

१. आपूपमाद्यर्थं वारेण कश्चित् कामयमानस्तत्करणो मनीषी क० म० टि० । २. तिथिभेदे क्षणे पर्व—इत्यभिधानम् । क० म० टि० । ३. गणिकायां व्यः क० म० टि० । ४. छोऽश्वात् क० म० टि० । ५. प्रकृतेर्मयट् अस्मिन्निति सूत्रद्वये क० म० टि० । ६. स्निग्धतमत्रै—क० म० । ७. निन्द्यादिवच—क० म० । ८. इमे क० म० । ९. पटुतरादिषुपमेऽब्दपूर्वे पूर्वतरे इति नामलिङ्गानुशासनम् क० म० टि० । १०. अभिरूपकाः क० म० । ११. समप्रवेशाद्धि—क० म० ।

प्रकृष्ट इति किम् ? अनयोः पटुः । सांकाश्यकेभ्यः—पाटलीपुत्रका अभिरूपाः । पकारः पुम्भावार्थः । शुक्लतरा शाटी ।

तौ ङः ॥३।४।७३॥ तकारादितरप्तमपौ ङसञ्ज्ञौ भवतः । श्रेयसितरा । श्रेयसितमा । ताविति किम् ? पटिष्ठा । पटीयसी । ङौ प्रदेशाः रूपकल्पङित्येवमादयः ।

अव्ययैत्किंतिङोऽसत्त्वे तयोर्डाम् ॥३।४।७४॥ अव्ययेभ्यः एकारान्तात्किम्शब्दात्तिङन्ताच्च परयोस्तयोस्तरप्तमपोर्डामादेशो भवति । न चेत्तौ सत्त्वे द्रव्ये—इदं तदिति परामर्शयोग्ये प्रकृष्टे वर्तेते । उच्चैस्तरां जल्पति । उच्चैस्तमां जल्पति । नीचैस्तरां कथयति । नीचैस्तमां कथयति । एत्—पूर्वाह्णेतरां भुङ्क्ते । पूर्वाह्णेतमां भुङ्क्ते । अपराह्णेतरामागच्छति । अपराह्णेतमामागच्छति । एद्ग्रहणसामर्थ्यात्काले सत्त्वेऽपि डाम् भवति । नान्यस्मिन्नेदन्ताभावात् । अथवा विभक्तधर्मोऽत्र न द्रव्यं तत्प्रकर्षेऽत्र तरप्तमपौ । किम्—किन्तरां पचति । किन्तमां पचति । किन्तरां करोति । किन्तमां करोति । तिङः—जल्पतितराम् । जल्पतितमाम् । अव्ययैत्किंतिङ इति किम् ? शीघ्रतरं गच्छति । असत्त्व इति किम् ? उच्चैस्तरो वृक्षः । किंतरं दारु । तयोरिति स्यान्यर्थम् । साधकतरः । डकारोऽन्त्यादेशार्थः ।

गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ॥३।४।७५॥ गुणमभिधाय यः शब्दो द्रव्ये वर्तते तस्माद्गुणाङ्गात् परयोस्तरप्तमप् इत्येतयोर्यथासंख्यं इष्ठ ईयसु इत्येतावादेशौ भवतः । पटिष्ठः । पटुतमः । पटीयान् । पटुतरः । लघिष्ठः । लघुतमः । लघीयान् । लघुतरः । अविष्ठाऽपाष्ठाच्छूण् वेति निर्देशादिष्ठस्येक न भवति । गुणाङ्गादिति किम् ? गोतमः । गोतरः । साधकतमः । साधकतरः । अङ्गग्रहणं किम् ? शुक्लतमं शुक्लतरं रूपम् । असत्यङ्गग्रहणेऽत्र स्यात् प्रकृता महाविभाषा प्रत्ययाभावार्थेऽन्यथा । [3]वा ग्रहणमादेशाभावार्थम् । अत एव डाम्नित्यः । इयसोरुकार उगित्कार्यार्थः ।

प्रशस्ते रूपप् ॥३।४।७६॥ तिङश्चेति वर्तते । तिङन्तात्सुबन्ताच्च प्रशस्तेऽर्थे वर्तमानाद्रूपप्प्रत्ययो भवति । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् । पचतोरूपम् । पचन्तिरूपम् । प्रशस्तो वैयाकरणः वैयाकरणरूपः । नैयायिकरूपः । पण्डितरूपः । प्रकृत्यर्थस्य वैलक्षण्यं परिपूर्णत्वं प्रशस्तता । तेनेहापि भवति वृषलरूपोऽयमपि पलाण्डुना सुरां पिबेत् । चोररूपोऽयमपश्यतोऽस्य भक्तं हरेत् । दस्युरूपोऽयमपि दारकस्य लोहितं पिबेत् । पटुतमरूपः । पटुतररूपः । पकारः पुम्भावार्थः । शोभनरूपा । दर्शनीयरूपा ।

ईषदसमाप्तेऽङादेः कल्पब्देश्यब्देशीयर् ॥३।४।७७॥ तिङन्तात्सुबन्ताच्च ङाद्यन्तवर्जितादीषदसमाप्तेऽर्थे वर्तमानात् कल्पप् देश्यप् देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तं पचति पचतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् । पचतिदेशीयम् । पचतः कल्पम् । पचतो देश्यम् । पचतो देशीयम् । पचन्तिकल्पम् । पचन्तिदेश्यम् । पचन्तिदेशीयम् । तिङां यद्रूपवाच्यतिर्ङन्तं क्रियाया अभेदैकत्वलक्षणां संख्यां नपुंसकलिङ्गं चोपादत्त इति [5]सुबन्ताद्वचन । इदमेव च तिङ्ग्रहणं ज्ञापकमन्यस्तद्धितः सुबन्तादेव न तिङन्तादि । ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । ईषदसमाप्तः कारकः कारककल्पः । कारकदेश्यः । कारकदेशीयः । ईषदसमाप्तं भुक्तं भुक्तकल्पम् । भुक्तदेश्यम् । भुक्तदेशीयम् । ईषदसमाप्तो गुडो गुडकल्पा द्राक्षा । गुडदेश्या । गुडदेशीया । पयस्कल्पा यवागूः । तैलकल्पा प्रसन्ना । गुडादिधर्माणां माधुर्यादीनां द्राक्षादिष्वीषदसमाप्तत्वात् गुडादित्वेनेषदसमाप्ता द्राक्षादय एवमुच्यन्ते । कल्पबाद्यन्तमुपमेये वर्तमानमुपमेयलिङ्गसंख्यम् । बहुपूर्वं तु प्रकृतिलिङ्गसंख्यमेव स्वभावात् । अङादेरिति किम् ? तमादिभ्यो न भवन्ति । प्रकर्षादीषदसमाप्तिविशिष्टविवक्षायां कल्पादिभ्य एव तमादयः । पटुकल्पतमः । पटुकल्पतरः । पटुदेश्यतरः । पटुदेश्यतमः । पटुकल्परूपः । पटुदेश्यरूपः । रूपबन्तो

१. -टिप्रदेशाः क० म० । २. वार्थेऽन्यथा क० म० । ३. इत्यत्राग्रह—क० म० । ४. तिसस्-ङीत्यादि विभक्त्यन्तं क० म० टि० । ५. सुवचनं क० म० टि० । ६. अतोऽम् इति अ(भ)ावः क० म० टि० ।

ङादिः । पकारः पुम्भावार्थः । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । केचिद्दर्शनीया देश्येत्येव भवितव्यमिति देश्यपः पकारं नेच्छन्ति । देशीयरिति रेफः अरित्स्वार्थं इति पर्युदासार्थः । लोहमदेशीया । पच्यदेशीया ।

सुपः प्राग्बहुर्वा ॥३।४।७८॥ ईषदसमाप्तेऽर्थे वर्त्तमानात् सुबन्तादकज्रूपात् प्राक् पुरस्ताद् बहुप्रत्ययो वा भवति न परस्तात् । ईषदसमाप्तः पटुः बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुभुक्तम् । बहुगुडा द्राक्षा । बहुयवा यवागूः । बहुतैलं प्रसन्ना । वावचनात् कल्पबादयो भवन्ति । सुप इति किम् ? तिङन्तान्माभूत् ।

नञादिः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ॥३।४।७९॥ छिन्नादिवर्जितात् कप्प्रत्ययस्तदन्ताद् ङादिः प्रत्ययो न भवति । अज्ञातः प्रकृष्टः पटुकः । अल्पतया प्रकृष्टः पटुकः । प्रशस्तः पटुकः । प्रशस्तादिकुत्सितत्वादिविशिष्टायां तत एव को भवति । अयमेषां पटुतमकः । अयमनयोः पटुतरकः । पटुरूपकः । पटुकल्पकः । पटुदेश्यकः । पटुदेशीयकः । कप इति किम् ? कुटीरतमः । पकारः किम् ? लोहितकतमो मणिः । लोहितकमक्षि कोपेन । अच्छिन्नादिभ्य इति किम् ? कुत्सितः अज्ञातो वा छिन्नः छिन्नकः । अयमेषां छिन्नकतमः । अयमनयोश्छिन्नकतरः । छिन्नकरूपः । छिन्नककल्पः । छिन्नादयः प्रयोगगम्याः ।

अनत्यन्ते ॥३।४।८०॥ अनत्यन्तेऽर्थे यः कप् तदन्ताद् ङादिर्न भवति । अनत्यन्तं छिन्नं छिन्नकम् । अनत्यन्तं भिन्नं भिन्नकम् । इदमेषां प्रकृष्टं भिन्नकम् । इदमेषां प्रकृष्टं छिन्नकम् । इदमनयोः प्रकृष्टं छिन्नकम् । प्रकृष्टं भिन्नकम् । प्रकृष्टानत्यन्ततादिविशिष्टविवक्षायां ङादिग्रहणात्तत एव को भवति छिन्नतमकम् । भिन्नतमकम् । छिन्नतरकम् । भिन्नतरकम् ।

प्रागकात्कप् ॥३।४।८१॥ लोहितान्मणौ कः इति वक्ष्यते इति ऊर्ध्वं ततः प्राक् कप्प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वाऽश्वः अश्वकः । गर्दभकः । पकारः पुम्भावार्थः । कुत्सिता दरद् दारदिका । प्रागकादित्यवध्यर्थम् । अन्यथा वाबाधितो नीलत्वेनानुवर्तेत । परतोऽपि वा वर्तेत ।

तिङ्सर्वादेरस्वान्त्यात् पूर्वोऽक् ॥३।४।८२॥ तिङन्तस्य सर्वादीनां च अक् अनां मध्ये योऽन्त्योऽच् तस्मात्पूर्वः अक्प्रत्ययो भवति । प्रागकात् कबपवादः । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा पचति पचतकि । पचतकः । पचन्तकि । सर्वके । विश्वके । त्वकत्पिता । तकत्पिता । त्वकत्पिता । मकत्पिता । परमत्वकत्पिता । परममकत्पिता । परमसर्वके । परमविश्वके । कुत्सितादिभ्यो सर्वादेरिति तदन्तेऽप्यणाम् । अस्वान्त्यादिति किम् ? तिङ्सर्वादेः पूर्वः स्यात् । पूर्व इति किम् ? परः स्यात् ।

युष्मदस्मदोः सुपोऽसोभि ॥३।४।८३॥ युष्मदस्मदोरक् सुबन्तस्यान्त्यात्पूर्वो भवति । युष्मदस्मदोरनन्त्यात् पूर्वत्वापवादः । असोभि । न चेद्युष्मदस्मद्रूपयोः सकार ओकारो भकारो वा परो भवति । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि । युष्माककम् । अस्माककम् । परमत्वयका । परममयका । युष्मदस्मदोरिति किम् ? तकता । मकता । सर्वकेण । विश्वकेन । इमकेन । अमुकेन । इमकैः । अमुकैः । भवकन्तौ । भवकन्तः । सुप इति किम् ? युष्मदस्मदोरेव स्यात् । वचनं सोऽभिनिषेधार्थं भविष्यति । असोभीति किम् ? युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयोः । आवकयोः । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः ।

कोऽद्भिश्चाव्ययस्य ॥३।४।८४॥ अव्ययस्य योऽन्त्यस्वरोऽच् तस्मात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति प्रागकात् । कपोऽपवादः । ननु ककारान्तस्याव्ययस्य । तस्मात्तन्निमित्ते दकारस्य ककारादेशो भवति । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा उच्चैः उच्चकैः । नीचैः नीचकैः । धिक्—धकित् । हिरुक्—हिरकुत् । पृथक्—पृथकत् । दिति ककारोऽचावशं स्यात्स्यादेशविभागार्थम् । मुहुकत् । चकारोऽक्प्रत्ययेत् । न सर्वस्याव्ययस्य भवति । ककारान्तस्य दिदस योगविभागस्तिङो निवृत्त्यर्थः । शश्वत् शकश्वत् । सकृत्—सकृत्कत् । अकि अशाशकत् ।

तूष्णीकाम् ॥३।४।८५॥ तूष्णीकामिति तूष्णीमः काम् निपात्यते । प्रागकादकोऽपवादः । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा तूष्णीं तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ।

---

१. प्रकर्षेण—क० म० ।

कुत्सिताल्पाज्ञाते ॥३।४।८६॥ कुत्सितं गर्हितम् । अल्पं महत्प्रतियोगि । अज्ञातं प्रकृत्यर्थसधर्म-व्यतिरेकेण केनचित्स्वस्वाम्यादिना धर्मेणाज्ञातम् । अन्ययोगात् । एतदुपाधिकेऽर्थे वर्तमानाद्यथायोगं कबादयः प्रत्यया भवन्ति । कुत्सितः अल्पः अज्ञातो वा अश्वः अश्वकः । गर्दभकः । घृतकम् । तैलकम् । पचतकि । जल्पतकि । शर्वके । विश्वके । उच्चकैः । नीचकैः । तूष्णीकाम् । कुत्सितकः । अल्पकः । अज्ञातकः । कुत्सितादीनां भेदोपपत्तेः । कुत्सितादिभ्यः कुत्सितादौ च प्रत्ययः । राधकः । पूर्णकः । शूद्रकः इति संज्ञायां कुत्साऽयोगात् । कुत्सित इत्येव कः । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वित इत्येव क्षेपणमात्रं कुत्सितमेव । न ह्यकुत्सितोऽगर्वितो नाम विद्यते ।

अनुकम्पातद्युक्तनीत्योः ॥३।४।८७॥ अनुकम्पा कारुण्येनानुग्रहस्तस्य नीतिस्तन्नीतिः । अनु-कम्पायुक्ता नीतिरित्यर्थः । नीतिः सामादिप्रयोगः । तत्रानुकम्पा सामोपप्रधान एव न भेददण्डौ तयोरनु-कम्पायामयोगात् । अनुकम्पायामनुकम्पायुक्तायां च नीतौ गम्यमानायां यथायोगं कबादयः प्रत्यया भवन्ति । अनुकम्पा तन्नीतिश्च । प्रतीक्षस्व वत्स शिवक। पुत्रकः । वत्सकः । बालकः । बुभुक्षितकः । ववलिङ्गकः । पचतकि । जल्पतकि । स्वपितकि । स्वपिहि रुदितकि । अनुकम्पमान एवं प्रवृत्ते तन्नीतौ । पुत्रक उत्सङ्गके उपविश । कर्दमकेनासिक्तकः । वत्सक तूष्णीकां तिष्ठ । हन्त ते तिलकाः । हन्त ते गुडकाः । हन्त ते धानकाः । एहकि[२] । अद्धकि[३] । अनुकम्पावतः प्रत्ययादेरनुकम्प्यमानादपि स्यात् । नान्यस्मात्कुत्सादेः तथा नथा स्यादिति तन्नीतिग्रहणम् ।

बह्वचो नृनाम्नोऽजातेष्टघेलौ वा ॥३।४।८८॥ बह्वचो नृनाम्नो मनुष्यनामधेयाज्जातिशब्दात् ठ घ इल इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति । अनुकम्पायां गम्यमानायाम् । अजातेः, न चेत्स शब्दो जातिशब्दो भवेत् । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । जिनिकः । जिनियः । जिनिलः । जिनदत्तकः । बह्वच इति किम् ? नामकः । गुप्तकः । नृनाम्न इति किम् ? सुश्रीमकः । श्रीमामुरा[४] । नृग्रहणं किम् ? अनुकम्पितो देवदत्तो हस्ती देवदत्तकः । नामग्रहणं किम् ? कुमारकः । भद्रबाहुकः । विशेषणमेतन्नाम । अजातेरिति किम् ? महिषकः । वराहकः । शरभकः । सूकरकः । गर्दभकः । एते जातिशब्दा न [५]मनुष्या न नामानि । केचिद-जातेरिति प्रायिको निषेधः । व्याघ्रिलः । सिंहिलः इत्यपि हि दृश्यते इत्याहुः । वाग्रहणं कबर्थम् ।

वुञ्ञदौ चोपान्त्येः ॥३।४।८९॥ बह्वचो नृनाम्नोऽजाते रूप इत्येवमादेः शब्दरूपाद्वुच् अद इत्येतौ टघेलाश्च प्रत्यया भवन्ति । अनुकम्पायाम्, अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपकः । उपदः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । वुचश्चकारः सामान्यग्रहणार्थः ।

उकोऽचो लुक् प्रकृत्या च ॥३।४।९०॥ उगन्तात्परस्यानुकम्पायामजादेः प्रत्ययस्यादेर्लुग्भवति । तच्चोगन्तं शब्दरूपं प्रकृत्या भवति न विकारमापद्यते । वायुदत्तको वायुकः । वायुयः । वायुलः । गुरुकः । गुरुयः । गुरुलः । मातृकः । मातृयः । मातृलः । पितृकः । पितृयः । पितृलः । प्रकृतिभावाद्वृद्ध्यादेरीकारादौ न भवति । ओर्गुणं प्रयोजयति । एकादेशे हि सति मादिति कादित्वकारादेशो न भवति । उक इति किम् ? देविकः । देवियः । देविलः । वाजिकः । वाजियः । वाजिलः । अच इति किम् ? भद्रबाहुकः ।

लुक्युत्तरपदस्य कपन् ॥३।४।९१॥ नृनाम्नो यदुत्तरपदं तस्य लुग्भवति लुकि सत्यां ततः कपन् प्रत्ययो भवति । कबादीनामपवादः । अनुकम्पायां देवदत्तः देवः । अनुकम्पितो देवः देवकः । जिनकः । देवदत्ता देवी । जिनदत्ता । जिना । अनुकम्पिता देवी देवका । जिनका । उत्तरपदस्येति किम् ? देवदत्ता । दत्ता । अनु-कम्पिता दत्ता दत्तिका । पकारः पुम्भावार्थः । नकारः इच्चापुंसो नित्कोति पर्युदासार्थः । कपि सतोऽयं स्यादिति पृथग्वचनम् ।

---

१. मुकम्पायां क० म० । २. एहि क० म० टि० । ३. अद्धि क० म० टि० । ४. स्फटा क० म० । ५. -ब्दा मनुष्यनामानि च क० म० ।

ठलुक् चाजिनात् ॥३।४।९२॥ अजिनान्तात्समासान्मनुष्यनाम्नः ष्कन् भवति अनुकम्पायाम् । कथादी-नामपवादः । उत्तरपदस्य च ठलुक् । व्याघ्राजिनो व्याघ्रमहाजिनो वा नाम मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः । सिंहकः । वृककः । कृष्णकः । उलकः । अनुकम्पिता व्याघ्राजिना व्याघ्रमहाजिना वा व्याघ्रका । सिंहका । अकृतवद् व्यूहे नाकृतसन्धेरुत्तरपदस्य ठलुक् । शकारः सर्वलोपार्थः ।

अपडेकाच् पूर्वपदस्याचि ॥३।४।९३॥ षड्वर्जितं यस्यैकाच्पूर्वपदं तस्य यदुत्तरपदं तस्यानुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये ठलुग्भवति । द्वितीयादच इत्यस्यापवादः । अनुकम्पितो वागाशीः वाग्दत्तो वाचिकः । वाचियः । वाचिलः । त्वचिकः । त्वचियः । त्वचिलः । स्रुचिकः । स्रुचियः । स्रुचिलः । अपडेकाच्पूर्वपदस्येति किम् ? उपेन्द्रेण दत्तः उपेन्द्रदत्तः सोऽनुकम्पितः उपकः । उपदः । उपिकः । उपियः । उपिलः । षड्प्रतिषेधः किम् ? षडङ्गुलिः । षडिकः । षडियः । षडिलः । अत्र द्वितीयादचः ठलुचि एरिति लुचः स्थानिवद्भावात् पदत्वस्यानिवृत्तेर्जश्त्वं न निवर्तते । अचीति किम् ? वागाशीर्दः वाग्दत्तकः ।

द्वितीयादचः ॥३।४।९४॥ अनुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्वितीयादचः उत्तरस्य शब्दरूपस्य ठलुग्भवति । शिवादसर्वस्य भवति । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः । देवियः । देविलः । उपेन्द्रदत्तः उपकः । उपदः । उपिकः । उपियः । उपिलः । वायुदत्तः । वायुकः । वायुयः । वायुलः । पितृदत्तः पितृकः । पितृयः । पितृलः ।

लेनैचः ॥३।४।९५॥ अनुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परतः प्रकृतेर्द्वितीयेनाचा सह तस्मादुत्तरस्य शब्दरूपस्य ठलुग्भवति । यदि सद्वितीयोऽजेज्भवति । अनुकम्पितः अहोडः अहिकः । अहियः । अहिलः । अमोदः—अमिकः । अमियः । अमिलः । कपोतरोमा—कपिकः । कपियः । कपिलः । एच इति किम् ? गुरुदत्त—गुरुकः ।

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादेस्तृतीयात् ॥३।४।९६॥ शेवल सुपरि विशाल वरुण अर्यमन् इत्येवमादेर्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायामजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच उत्तरस्य ठलुग्भवति । द्वितीयादच इत्यस्या-पवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशालिकः । विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्यमिकः । अर्यमियः । अर्यमिलः । अकृतवद्व्यूहेनाकृतसन्धेरेव लोपः । शेवलेन्द्रदत्तः शेवलिकः । सुपर्याशीर्दत्तः सुपरिकः । शेवलयिकः । सुपर्यिक इति न भवति ।

क्वचित् तुर्यात् ॥३।४।९७॥ अनुकम्पायां विहितेऽजादौ प्रत्यये परे क्वचित्तुर्याच्चतुर्थादच उत्तरस्य शब्दरूपस्य ठलुग्भवति । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः बृहस्पतिशर्मा वा बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः । प्रजापतिकः । प्रजापतियः । प्रजापतिलः । क्वचिदिति प्रयोगानुसरणार्थम् । उपेन्द्रदत्तः उपकः । उपदः । उपिकः । उपियः । उपिलः ।

पूर्वपदस्य वा ॥३।४।९८॥ पूर्वपदस्यानुकम्पायामजादौ प्रत्यये परे क्वचित् ठलुग्वा भवति । अनु-कम्पितो देवदत्तः दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । वावचनाद्देविकः । देवियः । देविलः ।

ह्रस्वे ॥३।४।९९॥ योगविभागोऽपि ह्रस्वम्, ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानात्प्रकृतपदलक्षणयोगे कथादयः प्रत्यया भवन्ति । ह्रस्वः पटः पटकः । पुस्तकः ह्रस्वं पचति । पचतकि । जल्पतकि । ह्रस्वकालयोगात् क्रिया ह्रस्वेत्युच्यते । ह्रस्वाः सर्वे सर्वके । विश्वके । उच्चकैः । नीचकैः । तूष्णीकाम् । वंशकः । वेणुकः । नलकः । चरकः । इति संज्ञायां ह्रस्वत्वयोगाद्ह्रस्व इत्येव कः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

कुटीशुण्डाद्रः ॥३।४।१००॥ कुटी शुण्डा इत्येताभ्यां ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानाभ्यां रप्रत्ययो भवति । कबपवादः । ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शुण्डारः ।

शम्या रुरौ ॥३।४।१०१॥ शमीशब्दाद्ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानाद्रु र इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ह्रस्वा शमी शमीरुः । शमीरः ।

कुतुपः ॥३।४।१०२॥ कुतुप इति कुतूशब्दाद्ध्रस्वेऽर्थे वर्तमानात् प्रत्ययो निपात्यते । ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । चर्ममयं स्नेहभाजनं कुतूरित्यावपनम् । कुट्यादयः स्त्रीलिङ्गाः कुटीरादयस्तु पुंल्लिङ्गाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ।

कासूगोण्याः ष्टरट् ॥३।४।१०३॥ कासू गोणी इत्येताभ्यां ह्रस्वेऽर्थे वर्तमानाभ्यां ष्टरट्प्रत्ययो भवति । ह्रस्वा कासूः कासूतरी । गोणीतरी । कासूतरः गोणीतरः इति पुंल्लिङ्गोऽपि दृश्यत इत्येके । कासूः शक्तिनामायुधम् । गोणी आवपनम् । षकार उदात्तः पुम्भावार्थः । वत्सतरी । गर्भमश्वतरी यथा । कासू गोण्या इति कासूश्चासौ गोणी चासौ कासूगोणीति समुदाय उच्यते । समुदायेन चावयवलक्षणादवयवकार्ययोगो द्वन्द्वकल्पेऽपि चाचार्याणां सूत्रनिबन्धने पुंल्लिङ्गव्यभिचारो दृश्यते ।

वत्सोक्षर्षभाश्वात्ह्रासे ॥३।४।१०४॥ वत्स उक्षन् ऋषभ अश्व इत्येतेभ्यः स्वार्थे ष्टरट्प्रत्ययो भवति ह्रासे । प्रत्ययागतेऽर्थस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य स्वार्थस्यापचये गम्यमाने । ह्रसितो वत्सः वत्सतरः । वत्सः । प्रथमवयाः तस्य ह्रासो द्वितीयवयःप्राप्तिः । ह्रसित उक्षा उक्षतरः । उक्षा द्वितीयवयास्तरुणस्तस्य ह्रासस्तृतीयवयःप्राप्तिः । ह्रसित ऋषभ ऋषभतरः । ऋषभोऽनड्वान् यवीयांस्तस्य ह्रासो भारवहने मन्दशक्तिता । ह्रसितोऽश्वः अश्वतरः । अश्वस्य खर्यां जातोऽश्वः तस्य ह्रासो गर्दभपितृकता । आशुगमनादश्वः, तस्य ह्रासो गमने मन्दिमेत्येके । दीर्घदाऽश्वतरशब्दो जातिशब्दः ।

यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ॥३।४।१०५॥ यद् तद् किम् अन्य इत्येतेभ्यो द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये वर्तमानेभ्यः डतरप्रत्ययो भवति । समुदायादेकदेशस्य प्रकृत्या निष्कृष्य धारणं निर्धारणम् । यतरो भवतोः कठः पटुर्गन्ता दण्डी देवदत्तो वा ततर आगच्छतु । कतरो भवतोः कठः अपटुर्वा । अन्यतरो भवतोरागच्छतु । महाबाधिकारात्प्रत्ययो न भवत्यपि । यो भवतोः पटुः स आगच्छतु । द्वयोरिति किम् ? योऽस्मिन् ग्रामे प्रधानः स आगच्छतु । निर्धार्ये इति किम् ? योऽनयोर्विभयोः स्वामी स आगच्छतु ।

वैकात् ॥३।४।१०६॥ एकशब्दाद् द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्ये वर्तमानाद्डतरप्रत्ययो वा भवति । एकतरो भवतोः कठः पटुः । वावचनमगर्थम् । एककः । महाबाधिकारान्न भवत्यपि । एको भवतो पटुः पण्डितः ।

बहूनां प्रश्ने डतमश्च ॥३।४।१०७॥ यत्तत्किमन्यदिति वर्तते । नैकादित्युत्तरत्र पृथगेकग्रहणात् प्रश्नग्रहणाच्च । यद् तद् किम् अन्य इत्येतेभ्यो बहूनां मध्ये निर्धार्ये वर्तमानेभ्यः प्रश्नविषये डतमप्रत्ययो भवति डतरश्च वा । यतमः यतरो वा भवतां कठः । ततमस्ततरो वाऽऽगच्छतु । कतमः कतरो वा भवतां कठः, बहुष्वासीनेषु कश्चित् कञ्चित्पृच्छति कतमो देवदत्तः कतरो देवदत्तः । अन्यतमः अन्यतरो वा भवतां कठः । शूरः पटुर्वोपसंपन्नो नीतिविज्ञश्चाभिमतो भवतः । वृद्धस्तु वयस्थितो वा राजा सामन्तानां समान्तरालमन्यतमेन कश्चिद्योऽनुजिघृक्षति । वावचनमगर्थम् । यकः भवतां कठः स आगच्छतु । महाबाधिकारान्न भवत्यपि । यो भवतां कठः स आगच्छतु । बहूनामिति किम् ? योऽस्मिन् ग्रामे कठः स आगच्छतु । प्रश्न इति किम् ? को भवतां कठः । कुत्सित इत्यर्थः । प्रश्नग्रहणं किमो विशेषणम् । नान्यस्यासम्भवात् । यत्तत्किम्भ्यो जातावेव डतमो डतरश्च । बहूनां निर्धार्ये किम एव जातावेव । अन्यशब्दादपि बहुविषये डतम एव । डतमडतरौ न निर्धार्ये अन्यशब्दान्नित्यावेवेत्येके । अन्ये स्वविशेषेणेत्यपभिधानमनुसर्तव्यम् । सर्वादिषु चान्यतरशब्दस्य पृथक् पाठाद् डतमशब्देन गृह्यते । अन्यतमशब्दान्यतमं वस्त्रम् ।

१. कासूसामर्थ्ययोः शक्तिरित्यभिधानम् क० म० टि० । २. सर्वमावपनं भाण्डम् क० म० टि० कुम्भः सूर्पो स्त्रियां तौ द्वौ गोणी वाहस्तु तद्द्वयम् । तौ द्वौ खारी क० म० टि० । ३. सूत्रनिबन्धेषु क० म० । ४. सर्वथा क० म० । ५. मेदशाला क० म० । ६. सामन्ताः राज्यसन्धिस्था क० म० टि० । ७. क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः क० म० टि० ।

एकात् ॥३।४।१०८॥ एकशब्दाद् बहूनां निर्धार्ये डतमप्रत्ययो भवति वा। एकतमो भवतां कठः पटुर्गन्ता वा। याचनादकम्, एकक:। महाबाधिकाराद्य भवत्यपि। एक:। एकादिति पृथग्योगो डतरनिवृत्त्यर्थः।

कान्‍ऽडादेश्चानत्यन्ते ॥३।४।१०९॥ कप्रत्ययान्तकेवलाद् डादेस्तमाद्यन्ताच्चाऽनत्यन्तेऽर्थे वर्तमानात्कप्रत्ययो भवति। अनत्यन्तं भिन्नं भिन्नकम्। छिन्नम्। छिन्नकम्। भिन्नका घटी। छिन्नका रज्जुः। डाद्यन्तात् कतात्। अनत्यन्तं भिन्नतरं भिन्नतरकम्। भिन्नतमं भिन्नतमकम्। भिन्नकल्पं भिन्नकल्पकम्। छिन्नतरकम्। छिन्नतमकम्। छिन्नकल्पकम्। भेदादेः स्वेनाश्रयेण साकल्येनाभिसम्बन्धोऽनत्यन्तता। डादौ तदन्तता नास्तीति डादिग्रहणम्। अतायसोऽनादेरित्यत्रापि क्तादित्यस्य सम्बन्धार्थः। तेन सह न भवति। अनत्यन्तं शुक्लतमम्।

न सामिवचने ॥३।४।११०॥ सामिवचने उपपदे अनत्यन्तेऽर्थे वर्तमानात् क्तान्तात् केवलात् डादेस्तरतमाद्यन्ताच्च कप्रत्ययो न भवति। सामि अर्धं नेममनत्यन्तं भिन्नं कृतं भुक्तं पीतं भिन्नतरं भिन्नतमम्। साम्यादिभिः समुदायविषये क्रियाया अनत्यन्तता प्रतीयते न स्वविषये। तत्र 'कः' प्राप्नोतीति प्रतिषेधः।

लोहितान्मणौ कः ॥३।४।१११॥ लोहितशब्दात् सुपो मणौ वर्तमानात्कप्रत्ययो भवति वा। लोहित एव लोहितको मणिः। मणौ लोहितगुणोऽस्तीत्येके। अन्ये नामधेयमित्याहुः। वाऽधिकाराद्य भवत्यपि। लोहितो मणिः। कपि प्रकृतेः वचनम्। महादिः कोपादिश्चादिन्य इति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। लोहितकतमो मणिः। लोहितकतमं वस्त्रं कृमिरागेण। लोहितकमक्षिकोपेन। पुम्भावनिवृत्त्यर्थं च। लोहिनिका मणिः। लोहिनिका शाटी कृमिरागेण। लोहिनिका चक्षुः कोपेन। लोहितिका मणिः। लोहितिका शाटी कृमिरागेण। लोहितिका चक्षुः कोपेनेति। आद्ग्रहणं। पाक्षिको ङीप्रत्ययः।

रक्तानित्यवर्णयोः कालाच्च ॥३।४।११२॥ रक्ते द्रव्यान्तरेण लाक्षादिना वर्णान्तरमापादिते-ऽनित्ये च वर्णे वर्तमानाल्लोहितशब्दात्कालशब्दाच्च कप्रत्ययो वा भवति। रक्ते—लोहितकः पटः। कालकः पटः। अनित्ये वर्णे। लोहितकमक्षिकोपेन। कालकं मुखं वैलक्ष्येण। वाधिकाराद्य भवत्यपि। लोहितः कालः पटः। लोहितं कालं मुखम्। नित्योऽपि रक्तो वर्णोऽस्ति यथा कृमिरागादिरक्ते पटे, इति रक्तग्रहणम्। अनित्यग्रहणं किम्? लोहिता गौः। कालो महिषी। सत्येवाश्रये द्रव्येऽपगच्छन्नित्य उच्यते। अन्यथा रक्तग्रहणा-नर्थक्यात्। वर्णग्रहणं द्रव्यनिवृत्त्यर्थम्। असति वर्णग्रहणे क्लोशमात्रे द्रव्ये स्यात्। तद्धि सत्येवाश्रये विकारं कदाचिन्न भवति लोहितशब्दवाच्यं च।

शीतोष्णादृतौ ॥३।४।११३॥ शीतोष्णशब्दाभ्यामृतौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थे कप्रत्ययो वा भवति। शीत एव शीतकः ऋतुः। उष्णकः ऋतुः। ऋताविति किम्? शीतो वायुः। उष्णः स्पर्शः।

लूनविहानात्पशौ ॥३।४।११४॥ लून विहान इत्येताभ्यां पशौ वर्तमानाभ्यां स्वार्थे कप्रत्ययो भवति। लून एव लूनकः पशुः। विहान एव विहानकः पशुः। लूनो विहान इत्येवान्यत्र।

तनुपुत्राणुस्नातबृहतीशून्यात्सूत्रकृत्रिमनिपुणसमाप्तवेदाच्छादनरिक्ते ॥३।४।११५॥ तनु पुत्र अणु स्नात बृहती शून्य इत्येतेभ्यः यथासंख्यं सूत्रे कृत्रिमे निपुणे समाप्तवेदे आच्छादने रिक्ते चाभिधेये कप्रत्ययो भवति। तनोः सूत्रे—तनुकं सूत्रम्। तन्वित्येवान्यत्र। पुत्रात्कृत्रिमे—पुत्रकः कृत्रिमः पुत्रः। कृत्रिम इति किम्? औरसः पुत्रः। अणो निपुणे—अणुको निपुण इत्यर्थः। अन्योऽणुः। स्नातात्समाप्तवेदे स्नातकः। यस्य समाप्तो वेदः स उच्यते। समाप्तवेद इति किम्? नद्यां स्नातः। बृहत्या आच्छादने बृहती शाटी बृहतिका। आच्छादन इति किम्? बृहती छन्दः। बृहती ओषधिः। शून्याद्रिक्ते शून्यकः तुच्छ इत्यर्थः। शून्योऽन्यः, सूना-दिरित्यर्थः। प्रत्ययमन्तरेण न प्रतीयते तस्मिन् विषये नियमः प्रत्ययः।

कुमारीक्रीडने योऽश्व्यादिभ्यः ॥३।४।११६॥ कुमारीणां यानि क्रीडनानि तद्वाचिभ्य इवसन्तेभ्यः अवि इत्येवमादिभ्यश्च स्वार्थे कप्रत्ययो वा भवति। कुमारीक्रीडनात्-कन्दुरेव कन्दुकः। उरकण्ठकः। ईषत् श्रेवनेवयेथ हकः। ज्यायकः। मूदकः। अव्यादि—अविरेव अविकः। यात्र एव यावकः। मणिरेव मणिकः।

कुमारीक्रीडनेयो बहुषमल्पादेरेव प्रपञ्चः । अश्नि, पात्र, मणि, अस्थि, गीत, स्तम्ब, शाल, भजाल, पुष्प, बिल्व, सक्तु, दशार्ह, पयस्, इत्येवमादिराकृतिगणः । तेन अभिश्रतरकं बहुतरकम् इत्यादि सिद्धं भवति । लोहिता-न्मणौ क इत्याद्यस्यैव प्रपञ्चः ।

तीयाट्टीकण् विद्यायाम् ॥३।४।११७॥ तीयप्रत्ययान्तात्स्वार्थे टीकण्प्रत्ययो वा भवति न चेत् तीयान्तं विद्यायां वर्तते । द्वितीयं द्वैतीयिकम् । तृतीयं तार्तीयिकम् । द्वितीया । द्वैतीयीकी, तार्तीयीकी, शाटिकी शाटी । अविद्यायामिति किम् ? द्वितीया विद्या । तृतीया विद्या । अविद्यायामिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेन विद्यायामेव न भवति । अन्यत्र तु सर्वत्र भवत्येव । मुखतीयः, पार्श्वतीयः । इत्यत्र तीयोऽनर्थकः । अवयव एवार्थवानिति न भवति ।

षोऽष्टमाद्भागे ॥३।४।११८॥ अष्टमशब्दाद्भागे वर्तमानात्स्वार्थे ञप्रत्ययो वा भवति । अष्टम एव अष्टमो भागः । भाग इति किम् ? अष्टमो जिनश्चन्द्रप्रभः ।

षष्ठात् ॥३।४।११९॥ षष्ठशब्दाद्भागे वर्तमानात्स्वार्थे ञप्रत्ययो वा भवति । षष्ठ एव षाष्ठो भागः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

माने कश्च ॥३।४।१२०॥ मीयते येन तन्मानम्, तस्मिन्माने भागे वर्तमानात् षष्ठशब्दात् कश्च ञश्च प्रत्ययौ वा भवतः । षष्ठ एव षष्ठकः । षाष्ठो भागः मानं चेत् । मान इति किम् ? षष्ठ एव षाष्ठो भागोऽन्यः ।

एकादाकिच्चासहाये ॥३।४।१२१॥ एकशब्दादसहायार्थवाचिन आकिन्प्रत्ययो भवति कश्च वा । एक एव एकाकी । एककः । एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितम् । असहाये इति किम् ? एके आचार्याः । एकः द्वौ बहवः ।

तिलात् पिञ्जपेजौ निष्फले ॥३।४।१२२॥ निष्फलेऽर्थे वर्तमानात्तिलशब्दात्पिञ्ज पेज इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निष्फलः तिलः तिलपिञ्जः । तिलपेजः ।

मृदस्तिकः ॥३।४।१२३॥ मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकप्रत्ययो वा भवति । मृदेव मृत्तिका । तिकं कृत्वा आदिष्टे क्रियमाणे प्रक्रियागौरवम् । पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः । पञ्चमृत्तिकः । इत्यादिभावे इत्वाभावश्च स्यादिति को विधीयते ।

सस्नौ प्रशस्ते ॥३।४।१२४॥ मृद् इत्येतस्मात्सुपः प्रशस्तेऽर्थे वर्तमानात् स स्न इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । प्रशस्ता मृद् मृत्सा । मृत्स्ना । रूपमपि प्राप्तेऽयं विधिः । तत्र केचिद्रूपबाधनं नेच्छन्ति । तयोरपरं बहुल-ग्रहणमत्रापि सम्बन्ध्यम् । मृद्रूपा ।

बहुलं प्रतोर्द्वयसड्मात्रट् ॥३।४।१२५॥ प्रत्ययान्तात्स्वार्थे द्वयसट् मात्रट् इत्येतौ प्रत्ययौ बहुलं भवतः । यावदेव यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावदेव एतावद्द्वयसम् । एतावन्मात्रम् । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ।

वर्णात्कारः ॥३।४।१२६॥ वर्णवाचिनः कारप्रत्ययो भवति स्वार्थे । अ एव अकारः । ककारः । घकारः । बहुलमित्येव तेनानिनिष्ठान इत्यादौ न भवति । एवकार इत्यादौ च भवति । रेफ इति रिपः फ इति सिद्धम् । रकार इत्यपीष्यते ।

भेषजादिहोत्रादिदेवेभ्यष्ट्यण् छतल् ॥३।४।१२७॥ भेषजादिभ्यो होत्रादेव इत्येताभ्यां च स्वार्थे यथासंख्यं ट्यण् छ तल् इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति । भेषजमेव भैषज्यम् । अनन्त एवानन्त्यम् । अवसथ एवावस-थ्यम् । इतिह इत्येव ऐतिह्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः । उपदेशपारम्पर्ये वर्तते । चत्वार एव वर्णाश्चातु-र्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । चातुर्वेद्यम् । त्रैविद्यम् । त्रैलोक्यम् । ऐकभाव्यम् । त्रैभाव्यम् । आन्यभाव्यम् । सार्व-वैद्यम् । सार्वलौकिकम् । शीलमेव शैलोपमाचार्यस्य । भैषज्यानन्त्यावसथ्यैतिह्यशब्दा यदि स्त्रियां स्युरजादिषु प्रदृश्यन्ते । भेषजादयः शिष्टेभ्योऽभिव्यन्तव्याः । होत्राशब्दाच्छः होत्रैव—होत्रीयम् । देवात्तल्, देव एव देवता । बहु-वचनं भेषजादेराकृतिगणत्वार्थम् । वचनभेदेऽपि यथासंख्यम् । अन्यथा होत्रादेर्भेषजादौ एव विन्यासेगार्थम् ।

नामरूपभागाद्धेयः ॥३।४।१२८॥ नामन् रूप भाग इत्येतेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययो वा भवति। नाम—नामधेयम्। रूप—रूपधेयम्। भाग—भागधेयम्।

मर्तादिभ्यो यः ॥३।४।१२९॥ मर्त इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे यप्रत्ययो वा भवति। मर्त एव मर्त्यः। एवं सूर्यः। क्षेम्यः। यविष्ठ्यः। भाग्यम्। लभ्यम्। रम्यम्। मर्तादयः प्रयोगगम्याः।

नवात्नतनखं च नू च ॥३।४।१३०॥ नवशब्दात्स्वार्थे त्न तन ख इत्येते यश्च प्रत्यया वा भवन्ति तत्सन्नियोगे च नवस्य नू इत्यादेशः। नवम्। नूत्नम्। नूतनम्। नवीनम्। नव्यम्।

प्रात्पुराणे ॥३।४।१३१॥ प्रशब्दात्पुराणेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे त्न तन ख इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति। प्रगतं कालेन पुराणं प्रत्नम्। प्रतनम्। प्रीणम्।

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥३।४।१३२॥ प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः स्वार्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति। प्रज्ञ—प्रजानातीति प्रज्ञः। प्रज्ञ एव प्राज्ञः, प्राज्ञी कन्या। प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञा कन्या। वणिज्-वाणिजः। उशिज्-औशिजः। प्रज्ञ, वणिज्, उशिज्, उष्णिह्, प्रत्यक्ष, विद्वस्, विदत्, षोडत्, विद्या, मनस्, जुह्वत्, चिकीर्षत्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, कुञ्च, वयस्, असुर, रक्षस्, शत्रु, चोर, योध, चक्षुष्, पिशाच, अशनि, कर्षापण, देवता, बन्धु, अनुजावर, अनुपूक, चतुःप्राश्य, रक्षोघ्न, विपात्, विकृत, चरवस्कुल, अग्रायणी, अग्रहायणी, सन्तमस इति प्रज्ञादिराकृतिगणः। तेन आग्नीध्री। आग्नं ध्रा वा शाला। साधारणी साधारणा वा भूमिरित्यादि सिद्धम्।

कृष्णौषधिश्रोत्रान्मृगभेषजशरीरे ॥३।४।१३३॥ कृष्ण ओषधि श्रोत्र इत्येतेभ्यो यथासंख्यं मृगभेषजशरीरेषु वर्तमानेभ्योऽण्प्रत्ययो भवति। कृष्णान्मृगे, कृष्ण एव कार्ष्णो मृगः। कृष्ण एवान्यः। ओषधेर्भेषजे ओषधिरेव औषधं भेषजम्। ओषधिरेवान्या। श्रोत्राच्छरीरे—श्रोत्रमेव श्रौत्रं शरीरम्। श्रोत्रमेवान्यत्।

कर्मणः सन्दिष्टे ॥३।४।१३४॥ सन्दिष्टेऽर्थे वर्तमानात् कर्मन्शब्दादण्प्रत्ययो भवति। अन्येनान्यः स्वात्मन्यर्पितमन्यस्मै यदाह इत्थेदं कर्म कर्तव्यमिति तेनोक्तमिति तत्सन्दिष्टं कर्म [1]कार्मणं करोति सन्दिष्टं कर्म करोतीत्यर्थः। वशीकरणमपि वृद्धाऽऽक्षारोपदेशात्क्रियते इति कार्मणमुच्यते। सन्दिष्ट इति किम्? कर्म करोति। सत्यपि महाबाऽधिकारे [2]विशिष्टेऽर्थे प्रत्ययमन्तरेण न[3] प्रतीतिरिति अभिमन्विषये नित्यमेव प्रत्ययः।

वाचष्ठण् ॥३।४।१३५॥ सन्दिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् वाच्शब्दात् ठण्प्रत्ययो भवति। अन्येनान्यकः। स्वात्मन्यर्पितमन्यस्मै यामाह सा सन्दिष्टा वाक् वाचिकम्[4]। वाचिकं कथयति। सन्दिष्टां वाचं कथयतीत्यर्थः। सन्दिष्ट इति किम्? चित्रा वाग्देवदत्तस्य। वाचिकशब्दोऽपि नित्य एव प्रत्ययोऽन्यथा तद्विशेषाप्रतीतेः।

विनयादिभ्यः ॥३।४।१३६॥ विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठण्प्रत्ययो वा भवति। विनय एव वैनयिकम्। समय एव सामयिकम्। विनय, समय, सङ्गति, कथञ्चित्, अकस्मात्, उपचार, समाचार, व्यवहार, सम्प्रदान, समुत्कर्ष, संभ्रम, समूह, विशेष, अत्यय इति विनयादिराकृतिगणः।

औपयिकम् ॥३।४।१३७॥ औपयिकमिति उपायशब्दात् स्वार्थे ठण्प्रत्ययो[5] निपात्यते। तत्सन्नियोगे च नित्यं ह्रस्वः। उपाय एव औपयिकम्।

अनुगादिनः ॥३।४।१३८॥ अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठण्प्रत्ययो भवति। अनुगदतीत्यनुगादी। आनुगादिकः। विनयादित्वस्यान्तरङ्गत्वान्निवृत्ता महाविभाषा। अतः परं नित्याः प्रत्ययाः।

अभिनोऽण् ॥३।४।१३९॥ अभिन्नित्येतत्प्रत्ययान्तात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययो भवति। व्यावक्रोशी। व्यावलेखी। व्यावहासी वर्तते। अभिन्। सांकुटिनम्। सांकोटिनम्। सांराविणम्। साम्माजिनम्।

विसारिणो मत्स्ये ॥३।४।१४०॥ विसरतीति विसारी। विसारिन्शब्दान्मत्स्ये वर्तमानादण्प्रत्ययो भवति। वैसारिणो मत्स्यः। मत्स्य इति किम्? विसारी देवदत्तः।

---

१. सन्दिष्टं क० म०। २. कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि योजने कर्मकारके, इति विश्वः क० म० टि०। ३. विशिष्टेऽर्थः म०। ४. न प्रतीयते, इति म०। ५. सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्, इति नामलिङ्गानुशासनम् क० म० टि०। ६. यो वा निपा—क० म०।

ञ्योऽमुख्यकात्पूगात् ॥३।४।१४१॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयो धर्मकामप्रधानाः संघाः पूगाः, पूगवाचिनः शब्दात्स्वार्थे ञ्यप्रत्ययो भवति । ञिः । ञिसंज्ञः । स चेत्पूगशब्दो मुख्य इति विहितकप्रत्ययान्तो न भवति । लौहध्वजाः । पूगो लोहध्वजः । लौहध्वज्यौ । लौहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यौ । शिबयः । ञित्वाद् बहुषु स्लुक् । अमुख्यकादिति किम् ? देवदत्तकः । इन्द्राग्निगुप्तकः ।

व्रातञ्फादस्त्रियाम् ॥३।४।१४२॥ नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिनः ञ्फप्रत्ययान्ताच्चास्त्रियां वर्तमानात्स्वार्थे ञ्यप्रत्ययो भवति । ञिसञ्ज्ञः । कापोतपाक्यः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । व्रैहिमत्यः । व्रैहिमत्यौ । व्रीहिमताः । ञ्फ–कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । ब्राध्नायन्यौ । ब्राध्नायनाः । अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाका । व्रीहिमता । कौञ्जायनी । ब्राध्नायनी स्त्री ।

शस्त्रजीविसंघाद् ञ्यड्वा ॥३।४।१४३॥ शस्त्रजीविनां यः संघस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्प्रत्ययो वा भवति ञिः । शबराः शस्त्रजीविसंघः शाबर्यः । शाबर्यौ । शबराः । पौलिन्द्यः । पौलिन्द्यौ । पुलिन्दाः । कुन्तेरपत्यं बहवो माणवकाः कुन्तयः, ते शस्त्रजीविसंघः कौन्त्यः । कौन्त्यौ । कुन्तयः । वाग्रहणान्न भवत्यपि । शबरः । पुलिन्दः । शस्त्रजीविग्रहणं किम् ? मल्लाः संघः मल्लाः । शयण्डाः । संघादिति किम् ? सम्राट् वागुरः । वागुरौ वागुराः । नैते ञेभिधन्यः । ञ्यटि टकारो ङ्यर्थः । शाबरी । पौलिन्द्री । कौन्ती । आवन्ती ।

वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ॥३।४।१४४॥ वाहीकेषु यः शस्त्रजीविसंघो ब्राह्मणराजन्यवर्जितस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्प्रत्ययो नित्यं भवति ञिः । कुण्डिविशाः शस्त्रजीविसंघः कौण्डीविस्यः । कौण्डीविस्यौ । कुण्डीविशाः । क्षौद्रक्यः । क्षौद्रक्यौ । क्षुद्रकाः । मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः । वाहीकेष्विति किम् ? शबराः शस्त्रजीविसंघः शबरः । शबरौ । पुलिन्दः । पुलिन्दौ । अब्राह्मणराजन्येभ्य इति किम् ? गोपालिः । गोपाली । शालङ्कायनः । शालङ्कायनाः । राजन्येभ्यः, राजन्यः । राजन्यौ । राजन्याः । काम्बव्यः । काम्बव्यौ । काम्बव्याः । ब्राह्मणे विशेषग्रहणं वाहीकेषु शस्त्रजीविसंघे स्वरूपाभावाद्राजन्ये तूभयग्रहणम् तदर्थमेव बहुवचनम् । शस्त्रजीविसंघादिति किम् ? मल्लः । मल्लौ । मल्लाः । शयण्डः । शयण्डौ । शयण्डाः । सम्राट् वागुरः । वागुरौ । वागुराः ।

दामनीयौधेयपर्श्वादिवृकाच्छञण् टेन्यण् ॥३।४।१४५॥ दामन्यादिभ्यः यौधेयादिभ्यः पर्श्वादिभ्यः वृकशब्दाच्च शस्त्रजीविसंघवाचिभ्यो यथासंख्यं छ अञ् अण् टेन्यण् इत्येते स्वार्थे ञिसंज्ञाः प्रत्यया भवन्ति । दामन्यादिभ्यश्छः—दामनयः शस्त्रजीविसंघः । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपीयः । औलपीयौ । औलपयः । दामनी, औलपी, बैजवापि, औदकि, आच्युतन्ति, काकन्दि, वाभ्रुपथि, सार्वसेनि, बिन्दुमुलभ, मौञ्जायन, सावित्रीपुत्र, काण्डीपरथ, दण्डिकी, क्रौष्ट्रकी, जालमानि, ब्रह्मगुप्त, जानकि इति दामन्यादिः । यौधेयादिभ्योऽञ्—यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः । शौभ्रेयः । शौभ्रेयौ । शुभ्रयाः । यौधेयादिभ्योऽञ्वचनं यौधेयस्य संघादियौधेयमिति गोत्रादञ्मभिज इत्यणर्थम् । यौधेयादयोऽप्यपत्यप्रत्ययान्ता गोत्रं भवति । अपत्यं हि गोत्रम्, अपत्यस्य विकल्पश्चापत्यग्रहणेन गृह्यते । तत्र चेदमञ्वचनम् । यौधेयादिर्भर्गादिश्च गणः । पर्श्वादिभ्योऽण्—पर्शोरपत्यं बहवो माणवकाः पर्शवः शस्त्रजीविसंघः पार्शवः । पार्शवौ । पर्शवः । राक्षसः । राक्षसौ । रक्षांसि । आसुरः । आसुरौ । असुराः । स्त्रियां चेरतो प्राग् भर्गादेः इति स्लुक् । पर्शुः । रक्षः । आसुरी । पर्शु, रक्षस्, असुर, वह्लीक, वयस्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि, कार्षापण इति पर्श्वादिः । वृकाट्टेन्यण्—वृकाः शस्त्रजीविसंघः वार्केण्यः । वार्केण्यौ । वृकाः । टकारो ङ्यर्थः । वार्केणी । वाहीकत्वे नित्यं ञ्यट्यवाहीकत्वे विकल्पेन प्राप्ते वचनम् ।

श्रीशर्मशिखाशालोर्णामत्वभिजिद्विदभृतो गोत्रेऽणो यञ् ॥३।४।१४६॥ इह शस्त्रजीविसंघादिति नास्ति । श्री शर्मा शिखा शाला ऊर्णा इत्येतेभ्यो यो मतुप्रत्ययस्तदन्ताच्छ्रीमदित्यादेरभिजित् विदभृत् इत्येताभ्यां चाणन्तेभ्यो गोत्रे वर्तमानेभ्यः स्वार्थे ञियञ्प्रत्ययो भवति । श्रीमत्—श्रीमतोऽपत्यं श्रैमत्यः ।

---

१. ञेः क० म० । २. यौधेयाः, क० म० । ३. शौभ्रेयाः, क० म० ।

श्रैमत्यौ । श्रैमताः । शामीवत्—शामीवत्यः । शामीवत्यौ । शामीवताः । शिखावत्—शैखावत्यः । शैखावत्यौ । शैखावताः । शालावत्—शालावत्यः । शालावत्यौ । शालावताः । ऊर्णावत्—और्णावत्यः । और्णावत्यौ । और्णावताः । अभिजित्—आभिजित्यः । आभिजित्यौ । आभिजिताः । विदभृत्—वैदभृत्यः । वैदभृत्यौ । वैदभृताः । गोत्र इति किम् ? श्रीमत इदं श्रैमतम् । अभिजितो मुहूर्तः आभिजितः । आभिजितः स्थालीपाकः । स्वार्थिकोऽयं यञ् गोत्रेऽपत्य एव वर्तते । इति तदाश्रयः प्रत्ययो भवति । श्रैमत्यस्यापत्यं युवा श्रैमत्यायनः । आभिजित्यायनः । श्रैमतानां समूहः श्रैमतकम् । आभिजितकम् । श्रैमत्यस्य संघादि श्रैमतम् । आभिजितकम् ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः । समाप्तोऽध्यायस्तृतीयः ।

चतुर्थोऽध्यायः

[प्रथमः पादः]

गुपौधूपविच्छिपनिपणेरायः ॥४।१।१॥ गुपौ रक्षणे, धूप सन्तापे, विच्छ गतौ, पनि स्तुतौ, पणि व्यवहारे इत्येतेभ्यः आयप्रत्ययो भवति स्वार्थे । नित्याः शपीति वचनादेते विकल्पिता विधयः । गुप्तिर्गोपाया । जुगोप । गोपायाञ्चकार । गोपिता, गोपायिता । धूपिता, धूपायिता । विच्छिता, विच्छायिता । पनिता, पनायिता । पणिता, पणायिता । स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्पणिरपि स्तुत्यर्थः प्रत्यय-मुत्पादयति नान्यः । [illegible]णते । सहस्रस्य पणते । अन्ये द्वौ पणी पठन्ति च । तत्र गुपौ इत्यादिभिः साहचर्याद्भ्वादिरेवेह गृह्यते नेतर इत्याहुः । तेषां शतस्य पणायतीत्यपि भवति । एवं विच्छायति विच्छतीत्यपि । गुपादिष्वोकारोच्चारणं गुपि गोपन इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तद्ग्रहणे ह्यायान्तादात्मनेपदं स्यादयथा सति जुगुप्सते इति । यङश्लुङ्निवृत्त्यर्थं वा ।

कमृतेर्णिङीयङ् ॥४।१।२॥ कमेः ऋतेश्च धातोर्यथासङ्ख्यं णिङ् ईयङ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वार्थे । कमिता । कामयिता । अर्तिता । ऋतीयिता ।

नित्याः शपि ॥४।१।३॥ आयादयो गुपादिभ्यः शपि प्रत्यये नित्या भवन्ति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पनायति । पणायति । कामयते । ऋतीयते । शपि नियमवचनाच्छपि भावेऽत्र पूर्वे विधयो विकल्पिताः । तथा चैवोदाहृतम् । बहुवचनं प्रत्ययशब्दपरिग्रहार्थम् अन्यथानन्तर एव विकल्पेत ।

कितिज्गुपो भिषज्यादिक्षमानिन्द्ये सन् ॥४।१।४॥ कित् तिज् गुप् इत्येतेभ्यो यथासङ्ख्यं भिषज्यादौ क्षमायां निन्दायां चार्थे वर्तमानेभ्यः सन्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । भिषज्व्यापारो भिषज्या व्याधिप्रतीकारः तत्र ज्वरं चिकित्सति । कुष्ठं चिकित्सति । आदिग्रहणात् क्षेत्रे चिकित्स्यानि तृणानि । विनेतव्यानीत्यर्थः[2] । क्षेत्रे । चिकित्स्यः पारदारिकः निग्राह्य इत्यर्थः । विचिकित्सति संशेते इत्यर्थः । तिजः क्षमायाम्—तितिक्षते । गुपो निन्दायाम्—जुगुप्सते । तिज्गुपोरनुबन्धकरणसामर्थ्यादात्मनेपदम् । भिषज्यादिक्षमानिन्द्य इति किम् ? सङ्केतिता । सङ्केतयति । सङ्केतकः । सङ्केतः । सङ्केतनम् । तेजयति, तेजः, तेजनं, तिग्मं, तीक्ष्णम् । गोपयति, गोपनम्, सनोऽकारककारौ सन्ग्रहणेषु सामान्यग्रहणार्थौ ।

शान्दान्मान्बधान्निशानार्जवजिज्ञासावैरूप्ये ईच्चैः[3] ॥४।१।५॥ शान् दान् मान् बध् इत्येतेभ्यः यथासङ्ख्यं निशाने आर्जवे जिज्ञासायां वैरूप्ये चार्थे वर्तमानेभ्यः सन्प्रत्ययो भवति ईकारश्चैषामिकारस्यादेशो भवति । शीशांसति । शीशांसते । दीदांसति । दीदांसते । मीमांसते । बीभत्सते । अस्यानिदितां[4] तेषामनुबन्ध-

१. गुदादिः, म० । २. उत्पादयितव्यानीत्यर्थः । म० टि० । ३. शास दै–म० । ४. –तां शेषा-विदितां, म० ।

करणसामर्थ्यादिस्मादन्यनैवेदम् । अर्थोपादानं किम् ? अर्थान्तरे न भवति । निशानम् अच् । मानिता मानयति । बाधयति ।

धातोः कण्ड्वादेर्यक् ॥४।१।६॥ कण्डूञ् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यो यक्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । कण्डूयति । कण्डूयते । मन्तूयति । वल्गूयति । असूयति । हृणीयते । धातोरिति किम् ? कण्डूः कण्ड्वौ कण्ड्वः । मन्तुः, वल्गुः । कण्डूञ्, हृणीङ् इत्येवमादीनां दीर्घोच्चारणाद्ङित्करणाच्च कण्ड्वादेर्धातोः एवायं प्रत्ययो विज्ञायते न प्रातिपदिकात् । तत्र धातुग्रहणमुत्तरार्थमिह च विस्पष्टार्थं भवति । कण्ड्वादिषु ञकार-ईकारावनुबन्धौ आत्मनेपदार्थौ । कण्डूञ्, मन्तु, वल्गु, असु, हृणीङ्, महीङ्, वेट लाट् । इरस्, इयस्, इरज्, तुरस्, मेधा, कुषुभ, मगध, तन्तस, पम्पस, सुख, दुःख, सपर, अरर, भिषज्, भिष्णज्, इषुध, चरण, चुरण, तुरण, भुरण, पुरण, गद्गद, एला, केला, खेला, लिट्, लोट, इति कण्ड्वादिः ।

चुरादिभ्यो णिच् ॥४।१।७॥ चुरादिभ्यो धातुभ्यो णिच्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । चोरयति । लुण्ठयति । चिन्तयति । लक्षयति । लक्षयते । चेतयते । लक्षादावयवे कृतं लिङ्गं समुदायार्थम्, अवयवे कार्याभावात् । बहु-वचनमस्याकृतिगणतां द्योतयति । तेन [1]संवाहयति इत्यादि सिद्धम् । णकार आकारार्थः णिग्रहणेषु ग्रहणार्थश्च । चकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । चुर, लुण्ट, चिलु, पन्नु, चूण, स्फुट, कुट्ट, अर्द, मिद्र, स्निट, तुल, बल, हुजल, पीड[2], नट, श्रथ[3], वध[4], प्रवर्ष, ऊर्ज, दल, जुड, चूर्ण, प्रथ, सम्ब, भक्ष, [5]चट्ट, [6]छद्. कुट[7], चुद[8], अर्ह, स्मिट, दवट, श्वट्ठ, तुज, पिजु[9], पिस, सान्त्व, श्वल्क, वल्क, श्लिष, पथु, पिच्छ, छद, अन, छद[10], लड, लट्ठ, कट्ठ[11], मदु, भदु, छर्द, जुरत, चुट, तक्क, ठक्क, पसु, चक्क, चुक्क, क्षल[12], तल, तुल[13], तुल, स्तूप, मूल, दीप, फल, पिल[14], कुद्र, जपु, पल, शूर[15], मुट[16], पन, शुल्व, छपु, क्षपु, क्षुट्ट[17], स्वर्त, पट्ट[18], खट्ट, धूर, छेद, षणु, दंशु, पीडु, पूण, पुंस, टकु, धूस[19], कीट, चूर्ण, शुठ, गज, मार्ज, घृ, पन्तु, तिज, कृत, कुंबु, लुंबु, तुंबु, ह्लप, म्रक्ष, म्लेच्छ, सह्ल[20], शठ, जस, रुज, लूष, लूक्ष[21], वर्ह, गर्द, पूर्व, अर्क, ईड, रुष । चर्च अध्ययने । बुक्क[22] आभाषणे । शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । कण निमीलने । जभु नाशने । सूद आस्रवणे । जस ताडने । पशु बन्धने । आम रोगे । चटी स्फुटी घटी च हस्त्यर्थाः । दिवो आर्दने । अर्ज प्रतियत्ने । घुषु विशब्दने । आङः क्रन्दे । लस शिल्पयोगे । भूष अलङ्कारे । अर्ह पूजायाम् । ज्ञा नियोजने । यत निकारोपस्कारयोः । निरश्च प्रसहने । भज विश्राणने । वस स्नेहच्छेदापहरणेषु । चर संशये । च्यु सहने । भू कृपोऽवकल्कने । रक रग आस्वादने । अञ्च विशेषणे । लिगु चित्रकरणे । मुद संसर्गे । धस धारणे । मुच प्रमोचने । आस्वदः सकर्मकात् । पुष धारणे । दल विदारणे । पट, पुट, लुट, तुजु, पिजु, भजु, पिसु, कुसु, दशु, लघु, त्रसु, कुशु, पदु, वृहु, गुप, धूप, विच्छ, चिव, वर्द, वल्ह, पुथ, लोकृ, लोचृ, नद, कूर, तर्क, वृष भाषार्थाः । पूर आप्यायने । स्वद संवरणे । सूत्र, मूत्र, रूक्ष, ढलल्क, कल्प, चित्र, अंश, मिश्र, छिद्र, कर्ण, अन्ध, दण्ड, अङ्क, अङ्ग, पर्ण, वर्ण, कथ, वर, गण, शार, स्वर, घट, वट, तृप, रह, स्तन, गदी, देव शब्दे । पत गतौ वा । पष अनुपसर्गात् । स्वर आक्षेपे । रच प्रतियत्ने । कल आगतौ । अर्ह मह पूजायाम् । सार, कृप, श्रथ, दौर्बल्ये । स्पृह, भाम, सूच, खेट, खोट, गोम, कुमार, शील, साम, वेल, कालोपदेश पत्, पूल, वात, गवेष, वास, निवास, भज, समाज, ऊन, कूट, वेत, ग्राम, कुण, गुण, स्तेन, वटु, अलजु, पार, तीर, स्तोम, सुख, दुःख, तस, (रस) व्यय, रूप, छेद, लाभ, व्रण, पिजु, पण्डि, गृह्हि, मृगि, कुहि, सूरि, वीरि, स्फुलि—वृत् । अर्थी, सत्री, गर्वी, संग्रामि, चित्ति,

---

1. गुणेषु दोषमारोपयति, म० टि० । 2. संवाहयति, म० । 3. स्वट्ठ, म० । 4. लड्, म० । 5. पीड, म० । 6. श्रथ, म० । 7. वध, म० । 8. चुट्ठ, म० । 9. चुट, म० । 10. कट, म० । 11. चुट्ट अट्ट स्मिट–म० । 12. पिजु, म० । 13. छड, म० । 14. कट्ठवट्ठ म–म० । 15. क्षल शौचकर्मणि, म० टि० । 16. तुल उन्माने, म० टि० । 17. पिल, म० । 18. सूर्य, म० । 19. मुट सञ्चूर्णने, म० टि० । 20. क्षट्ट म० । 21. पट्ट चलने, म० टि० । 22 धूश, म० । 23. सह्न, म० । 24. लूर्ष, म० । 25. बुक्कनं भषितं शुनः, म० टि० ।

दधि, दंशि, दंसि, दाम्भ, दिंगि, तन्त्रि, स्पर्शि, भर्त्सि, तर्जि, बस्ति, गन्धि, किटिक, निटिक, अलि, कूणि, तूणि, भ्रूणि, शठि, यक्षि, स्यमि, गूरि, कुस्मि, शमि, लक्षि आलोचने । कुत्सि अवक्षेपणे । कुटि प्रतापने । भक्षि आभण्डने । वञ्चि प्रलम्भने । वृषि शक्तिबन्धने । मदि तृप्तियोगे । दिवि परिकूजने । गृङ् विज्ञापने । विदि चेतनाख्याननिवासेषु । मनि स्तम्भे । युङ् जुगुप्सायाम् । गृङ् विज्ञापने इत्येके इति चुरादयः ।

युजादेर्वा ॥४।१।८॥ युज् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यो णिच्प्रत्ययो वा भवति । योजयति, योजति । पर्चयति, पर्चति । साहयति, सहति । कलशेभ्यः परिभवम् । युज, पृच, सह, इर, ली, व्रजि, जु, चरि, शिष विपूर्वोऽतिशये । पृथ, छुद, छद, दृभी, मी, ग्रथ, क्रथ, श्विदु, मथ, श्लोक, शोक, आङि्रसद, जुष, ग्रन्थ, प्रन्थ, आप्ऌ, तनु, उपसर्गाद्दैर्घ्यम् । वच भाषणे । मान पूजायां गर्हे । मार्ग, कुत्स, मृजा, तृपा, मुचि, तपि, वदि, अर्चि, अर्दि, शुन्धि, भुज्, श्रोजृ, इति युजादिः ।

भुवेः प्राप्ताविणिः ॥४।१।९॥ भू इत्यतो धातोः प्राप्त्यावर्थे वर्तमानादिणिप्रत्ययो वा भवति । भावयते, भवति—प्राप्नोतीत्यर्थः । भवतीत्येवान्यत्र । इ इति इकारस्तदर्थः । भुवेरितीकारनिर्देशेनेण्यभावेऽप्यस्य तङ् सूच्यते । तेन सिद्धं "याचितारश्च नः सन्तु, दातारश्च भवामहै । आक्रोष्टारश्च नः सन्तु, दान्तारश्च भवामहै ॥" इति ।

अटयाद्येकाज्हलादिभ्योऽरुचिशुचिभ्यां भृशाभीक्ष्ण्ये(क्ष्ण्ये)यङ् ॥४।१।१०॥ अटयादिभ्यः एकाज्यो हलादिभिस्तस्माच्च रुचिशुचिवर्जितात् भृशे आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्तमानाद्यङ्प्रत्ययो भवति । गुणक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तराद्वयपेतानां साकल्येन सम्पत्तिः फलातिरेको वा भृशत्वम् । प्रधानक्रियाया विच्छेदादेः क्रियान्तराव्यवायो वृत्तिः पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम् । भृशं पुनर्वा । अटति, अटाट्यते । गच्छति, ऋच्छति वा । अरार्यते । अश्नुते, अशाश्यते । ऊर्णोति, ऊर्णोनूयते । सूचयति, सोसूच्यते । सूत्रयति, सोसूत्र्यते । मूत्रयति, मोमूत्र्यते । एकाज्हलादेः भृशमभीक्ष्णं वा पचति पापच्यते । पापठ्यते । देदीप्यते । जाज्वल्यते । केश्येन । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । अटत्यर्त्यशौङूर्णुसूचिसूत्रिमूत्रयोऽटयादयः । अपरे भृशमश्नातीत्यशाश्यते इत्याहुः । अपरे जागर्तेरपीच्छन्ति । जाजागीर्यते सर्वस्मात् प्रत्ययान्तादेकेषाम् । अवाश्यते । दादरिद्र्यते । अटयादिग्रहणमनेकाज्हलाद्यर्थम् । अत एवैकाज्हलादिग्रहणं समुदितं लक्षणं न प्रत्येकम् । एकाज्ग्रहणं किम् ? भृशं चाचयति । हलादिग्रहणं किम् ? भृशमीक्षते, भृशमीहते । अरुचिशुचिभ्यामिति किम् ? भृशं रोचते, भृशं शोचते । भृशाभीक्ष्ण इति किम् ? पचति ।

गृलुपसदहजपजभचरदशगत्यर्थेभ्यो गर्हाकुटिलयोः ॥४।१।११॥ गृ लुप् सद् दह् जप् जभ चर दश इत्येतेभ्यो गत्यर्थेभ्यश्च धातुभ्यो यथासङ्ख्यं गर्हे कुटिले चार्थे वर्तमानेभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति । यथासङ्ख्यार्थ एव द्विवनिर्देशः । गर्हितं निगिरति, निजेगील्यते । एवं लोलुप्यते । सासद्यते । दन्दह्यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । चञ्चूर्यते । दन्दश्यते । दशेति दंशेर्नलोपं कृत्वा निर्देशः । यङ्लुप्यपि नलोपार्थः । दन्दशीति । गत्यर्थेभ्यः । कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते । दन्द्रम्यते । आननीयचपलोऽलीवस्त्र्यश्नानि पतङ्गतानि करोति स एवमुच्यते । नाज्ञाप्तो भृशाभीक्ष्ण्ये यङ्प्रत्ययमारभ्यमाणं तं बाधते । तेन भृशं निगिरति भृशं कामयत इति यङ् न भवति । केचिदत्र भृशाभीक्ष्ण इत्यस्यानुवृत्तिमिच्छन्ति । तत्र सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थो भवतीति शुद्धे भृशाभीक्ष्ण्ये न भवति । अङ्कुश इति लक्षणया ख्याप्यविशेषमात्रमुपादाय वर्तते । रूढिशब्दोऽयम् । रूढिशब्दाश्च रूढिवशादेव वर्तन्ते न सम्बन्धवशात् ।

यङ्लुक् बहुलम् ॥४।१।१२॥ यङः लुब्बहुलं भवति । बोभूयते । बोभोति, बोभवीति । रोरूयते, रोरोति । रोरवीति । लालप्यते । लालप्ति । लालपीति । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ।

अचि ॥४।१।१३॥ अचि प्रत्यये परे यङः लुब्नित्यं भवति । चेचयः । चेक्षियः । लोलुपः । लोलुवः । मरीमृजः । सनीस्रंसः । धनि(दनी)ध्वंसः । नित्यार्थं वचनम् ।

---

१. व्यवायो व्यवधानमपि, इत्यभिधानम्, म० टि० ।

गोतः ।।४।१।१४।। ओकारान्ताद्विहितस्य यञोऽपि परे लुक् न भवति । गौगूनः । गौग्यः ।

प्रयुज्याप्याण्णिर्वा ।।४।१।१५।। प्रयुज्याप्यार्थाद्धातोर्णिच्प्रत्ययो भवति वा । प्रयोगः प्रवृत्तिकरणं प्रेरणम् । तत्प्रेषणाध्येषणनिमित्तभावाख्यानाभिनयज्ञानप्राप्तिभेदैरनेकधा भवति । देवदत्तस्य कटस्य करणं प्रयुङ्क्ते देवदत्तं कटं कारयति । देवदत्तस्यासनं प्रयुङ्क्ते देवदत्तमासयति । देवदत्तेनौदनस्य पाकं प्रयुङ्क्ते देवदत्तेनौदनं पाचयति । अत्र प्रैषणेनाध्येषणेन वा प्रयोगः । भिक्षावासं प्रयोजयन्ति भिक्षावासयन्ति । कारीषोऽग्निरध्यापयति, अत्र निमित्तभावेन । राजागमनं प्रयुङ्क्ते राजानमागमयति । मृगान् रमयति । रात्रिं विवासयति कथकः । अत्राख्यानेन हि बुद्धिरागमनादिप्रयुक्तं प्रतीयते । कंसस्य वधं प्रयुङ्क्ते कंसं घातयति । बलिं बन्धयति शौभनिकः । अत्राभिनयेन । पुष्येण योगं प्रयुङ्क्ते । पुष्येण प्रयोजयति । मघाभियोजयति गणकः । अत्र ज्ञानेन । उज्जयिन्याः प्रदोषे प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं प्रयुङ्क्ते माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति । पाटलीपुत्रात्प्रस्थितः उज्जयिन्यां सूर्यं पातयति देवदत्तः । अत्र प्राप्त्या । प्रयोज्येति किम् ? पाकं विदधाति । आप्यादिति किम् ? पाकेन प्रयुङ्क्ते वेति वाक्यार्थम् । देवदत्तं पाचयति । देवदत्तं कटं कारयति । देवदत्तमाख्यातीत्यादौ क्रियायाः प्रयोज्यत्वे कर्तुर्यत्वात्कर्मत्वम् । देवदत्तेनौदनं पाचयति जिनदत्त इति यदाऽभावाद्देवदत्तः पचिकर्ता न लकारेणोक्त इति तृतीया प्रयुजिकर्ता तु लकारेणोक्तः ।

कर्म्येकर्तृकात्सन्नतत्सनः ।।४।१।१६।। वेति वाक्यार्थमनुवर्तते । कर्मैराप्याद्धातोः कर्मिणेकेककर्तृकात् साधारणकर्तृकात् कम्यर्थे इच्छायां सन्प्रत्ययो वा भवति । अतत्सनः । न चेत्स कर्मि यो विहितः सन् तदन्तो भवति । कर्तुं कामयते इच्छति चिकीर्षति । जिहीर्षति । कर्मोति किम् ? कर्तुं शक्नोति । कूलं पिपतिषति । श्वा मुमूर्षतीत्युपचारानाश्रयणात् वाक्यं भवति । कूलं पतितुमिच्छति श्वा मर्तुमिच्छतीति । एककर्तृकादिति किम् ? देवदत्तस्य गमनमिच्छति । अतत्सन इति किम् ? चिकीर्षितुमिच्छति । तद्ग्रहणं किम् ? चिकित्सिषति । शिशासिषति । आप्यादिति किम् ? गमनेनेच्छति । सनोऽकारः किम् ? प्रतीषिषति । नकारः सन्ग्रहणेषु विशेषणार्थः ।

सुपः कर्तुः काम्यः ।।४।१।१७।। सुबन्तादाप्यादात्मकर्तुरात्मनः कामयितुरेव सम्बन्धिनः कम्यर्थे काम्यप्रत्ययो वा भवति । आत्मनः पुत्रं कामयते इच्छति पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । इदं काम्यति । स्वः काम्यति । आत्मार्थो वृत्तावन्तर्भूतः इति आत्मशब्दो न प्रयुज्यते । सुप इति किम् ? आत्मनो गमनमिच्छति । अत्रात्मोपाधिके धातोः काम्यं स्यात् । महान्तं पुत्रमिच्छति । अत्र समुदायसमुदायिनोरभेदत्वे समुदायोऽपि कर्मेति काम्ये सति न्यग्भूतयोः । परस्परमैहासामर्थ्यसमासोऽप्येकपदत्वात् पदलक्षणमात्वं न स्यात् । महापुत्रकाम्यतीति तु समासोऽप्रत्ययः । कर्तुरिति किम् ? अघमिच्छति, दुःखमिच्छति । अत्र परस्येच्छति । आत्मनः पुत्रं भोजयितुमिच्छति । महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्र सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति । क्यच्काम्यादिकभावकर्मकमिति दृश्यापि महान्तमिति कर्म भवति । धातूनां सकर्मकत्वेऽकर्मकत्वे च प्रयोगः प्रमाणम् ।

क्यच्चामाव्ययात् ।।४।१।१८।। सुबन्तादाप्यादात्मनः काम्ये क्यच्प्रत्ययो भवति काम्यश्च । यद्यपि सुप् मकारान्तादव्ययाच्च न भवति । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीयति । वस्त्रीयति । वाच्यति । स्रुच्यति । चकारः काम्यार्थः । अन्यथा मान्तावययोः । सानकाशो योऽयं प्रकृतश्च माऽभिकारो वाक्यार्थः । अमाव्ययादिति किम् ? इदमिच्छति । किमिच्छति । स्वरिच्छति । ककारो नमुवत् इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारः सामा(न्य)ग्रहणाविघातार्थो विशेषणार्थो वा ।

गौणादाधाराच्चाचारे ।।४।१।१९।। गुणाद्विषयान्तरमागतो गौणः । यथा गौर्वाहीक इति । तस्मात्सुबन्तादनाव्ययादामादेराधाराच्चाचार्यर्थे क्यच्प्रत्ययो भवति वा । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । वस्त्रीयति कम्बलम् । आधारात्—कुट्यां प्रासाद आचरति । प्रासादीयति कुट्याम् । पर्यङ्कीयति मञ्चके । गौणादिति किम् ? छात्रादेर्न भवति । आधाराच्चेति किम् ? परशुना दात्रेणेवाचरति । आधारेऽपि कर्मणा बाध्यते विवक्षितुं तत्रानुप्रयोगे कुट्यामिति सप्तमी न सम्भवति इति आधारग्रहणम् ।

कर्तुः क्विप् ॥४।१।२०॥ गौणादाचरेरिति वर्तते । गौणादाचारे: कर्तुः सुप: आचारेऽर्थे क्विप्प्रत्ययो भवति वा । अयमप्रयोगे । अश्व इवाचरति अश्वति । गर्दभति । पुत्रयति । कर्तुरिति किम् ? पुत्रीयति छात्रम् ।

गल्भक्लीबहोडाङ्ङित् ॥४।१।२१॥ गल्भ क्लीब होड इत्येतेभ्य आचारिकर्तृभ्य: आचारेऽर्थे क्विप्प्रत्ययो ङित् भवति । अगल्भो गल्भते । अक्लीबः क्लीबते । विगल्भते । विक्लीबायते । विहोडते । विहोडायते ।

क्यङ् ॥४।१।२२॥ गौणादाचरि कर्तुरिति वर्तते । गौणादाचरति कर्तुः सुप आचारेऽर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति । काकः श्येन इवाचरति काकः श्येनायते । अश्वायते । गर्दभायते । पुत्रायते । अप्रगल्भायते । विक्लीबायते । विहोडायते । क्विप् क्यङोरनन्यविषयत्वाद्विकल्पः । ङकारः पुम्भावार्थः । अतद्धितेऽप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्पुम्भावः । एनी–एतायते । श्येनी–श्येतायते ।

लुक्त्वोजसः ॥४।१।२३॥ ओजःशब्दाद् यः क्यङ् स लुक्ति ओजस्विनि वर्तमानाद्भवति । ओजस्विनीवाचरति ओजायते । ओजस्यते । अनोजस्वी ओजस्वी भवति ओजायते । लुक्तीति किम् ? ओज इवाचरति अनोजः ओजो भवति । परिभाषेयम् । इवाचरीति न सम्बध्यते । स्त इति सकारग्रहणार्थः ।

स्तो वा लुक्च ॥४।१।२४॥ सकारान्तस्य गौणस्य कर्तुः सुपः आचारे क्यङ्प्रत्ययो भवति लोपश्च वा । पयायते । पयस्यते । क्यङ्सिद्धः लुगर्थं वचनम् । चकारो लुकः क्यङ्सन्नियोगार्थः ।

त्वाप्सरसः ॥४।१।२५॥ अप्सरसः क्यङ्सन्नियोगे नित्यं लुग्भवति । अप्सरायते ।

भृशादेश्च्व्यौ स्तः ॥४।१।२६॥ भृश इत्येवमादेः सुबन्तात्कर्तुः च्व्यौ च्व्यर्थे अभूततद्भावे क्यङ्प्रत्ययो वा भवति तत्सन्नियोगे च स्तः सकारतकारान्तस्य लुग्भवति । अभृशः भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते । उन्मनायते । अभिमनायते । रेहायते । वेहायते । उत्सुकायते । कर्तुरिति किम् ? अभृशं भृशं करोति । अत एव शीघ्रस्य स्वशब्देनोक्तेश्च्वौ अभूततद्भावेऽपि लक्षणया अभूततद्भावे क्यङ् । अर्थभेदात् च्विरपि भवति । च्वावित्ति किम् ? क्व भृशा भवन्ति ? अत्र ये भृशास्ते क्व भवन्तीत्यर्थः । न त्वभृशा भवन्तीति । भृशीभवन्तीत्यत्र च्विरेव सोऽर्थ उक्त इति न भवति । भृश, शीघ्र, चपल, पण्डित, उत्सुक, उन्मनस्, अभिमनस्, सुमनस्, दुर्मनस्, वर्चस्, ओजस्, रेहत्, वेहत्, रेफत्, संश्चत्, भृशत्, शुचि, अण्टर, नील, दभ्र, फेन, हरित, मन इति भृशादिः ।

निद्रादिडाज्भ्यो धर्मिणि क्यष् ॥४।१।२७॥ निद्रादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च धर्मिणि वर्तमानेभ्यः सुबन्तेभ्यः कर्तृवाचिभ्यः च्व्यर्थे क्यष्प्रत्ययो भवति । अनिद्रो निद्रावान् भवति निद्रायति । निद्रायते । निद्राशब्दोऽत्र वृत्तौ धर्मिवचनः । एवं करुणायति । करुणायते । करुणायति । करुणायते । अलोहितो लोहितो भवति । लोहितायति । लोहितायते । अचर्म चर्म भवति चर्मायति । चर्मायते । निद्रादयः प्रयोगगम्याः । डाच्—अपटपटत्पटत्पटद्भवति पटपटायति । पटपटायते । दमदमायति । दमदमायते । डाजन्तात्क्यष् । वचनात्कृभ्वस्तियोगे डाज्भवति । धर्मिणीति किम् ? धर्ममात्रवृत्तेर्मा भूत् । निद्रा भवति । कर्तुरिति किम् ? निद्रावन्तं करोति । द्वितीयाकरोति क्षेत्रम् । च्व्यावित्ति किम् ? निद्रावान्भवति । लोहितीभवतीत्यत्र च्विनैव सोऽर्थो गत इति न भवति । ककारो नङ् क्य इति सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विधानार्थः विशेषणार्थो वा ।

णिज्बहुलं ...**दिषु** ॥४।१।२८॥ सुप इति वर्तते । सुबन्तात्कृञादीनां धातूनामर्थे बहुलं णिज्भवति । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन यस्माच्छब्दाद्यत्सुबन्ताद्यस्मिन् धात्वर्थे दृश्यते तस्मात्सुबन्तात्तद्धात्वर्थे एव भवतीति नियमो लभ्यते । सूत्रं करोति सूत्रयति व्याकरणम् । चर्चयति पारायणम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयति ओदनम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति सूपम् । छिद्रयति । कर्णयति । अन्धयति । दण्डयति । अङ्कयति । व्रतं करोति व्रतयति । पयोव्रतयति पय एव भुङ्क्ते इत्यर्थः । सावद्यं व्रतयति सावद्यं न भुङ्क्ते

---

1. ...लोहिताद्डाज्भ्यो नश्च, इति वा नञ् । म० टि० । 2. ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्, म० टि० । 3. तमिस्रार्णवज्योत्स्नेत्यादिना साधुः । म० टि० ।

एवेत्यर्थः। मुण्डं बलीवर्दं करोतीत्युभयधर्मविधाने मुण्डं शुक्लं करोतीत्यनुवादे चानभिधानान्न भवति। कृतं गृह्णाति कृतयति। तत्रयति। तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति। तूस्तान्युद्धन्ति उत्तूस्तयति केशान्, विजटीकरोतीत्यर्थः। पाशं विमोचयति विपाशयति। रूपं दर्शयति रूपयति। लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। पटुमाचष्टे पटयति। वृक्षमाचष्टे वृक्षयति। तूणान्युद्घृत्य शालैयति उत्तूणयति। वस्त्रेण समाच्छादयति संवस्त्रयति। वीणया उपगायति उपवीणयति। तूलेनानुकुष्णाति अनुतूलयति। श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति। सेनया अभियाति अभिषेणयति। वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयति। वास्या छिनत्ति वासयति। परशयति। असयति। अश्वेनातिक्रामति अत्यश्वयति। अतिहस्तयति। आख्यानमाचष्टे इत्यत्र बहुलवचनान्न भवति।

श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वारकस्याश्वतरेतकलुक्च ॥४।१।२९॥ श्वेताश्व अश्वतर गालोडित आह्वारक इत्येतेषां णिच्सन्नियोगे यथासङ्ख्यम् अश्व तर इत क इत्येतेषां लुग्भवति। श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति। अश्वतर–अश्वयति। गालोडित–गालोडयति। आह्वारक–आह्वारयति। चकारो लुचो णिच्सन्नियोगार्थः। णिच् तु पूर्वेणैव सिद्धः।

हलिकल्योरः ॥४।१।३०॥ हलि कलि इत्येतयोर्णिच्सन्नियोगे अकारादेशो भवति। हलिमग्रहीत् अजहलत्। कलिमग्रहीत् अचकलत्। हलिकल्योरिति किम्? अपीपटत्। अलीलघत्। हलिकल्योरप्येतत्सिद्धम्। हलिकल्योः कलान्तरनिवृत्त्यर्थमस्यवचनम्। अत्वे कृते लुगित्यनल्लुक्युपमानः सन्वद्भावो न भवति। अस्याभावे तु परत्वाण्णिच्येङ्येङो लुक्वाल्लुगिति स्यात्। अत एव वचनाच्छ्रवणात्तुरत्वमेऽप्येङ्। अथ यथाकथञ्चिदसौ निवृत्तिरस्तु। तत्रैव समानेऽस्तो निवृत्तिरस्तीति प्रतिपत्तौ भवत्येव। अचीकरदमीपचदित्यत्र ह्रस्वादिभावे सन्वद्भावस्यारम्भणात्। ह्रस्वादेशो निमित्तमेव सन्वद्भावस्येति भवति लुक्चेदः प्रवृत्तिमेवोच्छिनत्ति एत् तु रूपान्तरं प्रापयतीति। लुगादेशयोरनित्यतापि न लुक्येति लुगेव भवितव्यम्। तेन अजहलत्। अचकलत्। अपपटत्। अललघदित्येव भवतीत्याहुः। तच्च प्रतिक्षिप्तम्। अपीपटत्। अलीलघदित्येव गजपथः।

सत्यार्थवेदस्याः ॥४।१।३१॥ सत्य अर्थ वेद इत्येतेषां णिच्सन्नियोगे आकारादेशो भवति। सत्यमाचष्टे सत्यापयति। अर्थापयति। वेदापयति। पाधारत्वविधौ वाच्यविकारान्न विधेः।

निरस्यङ्गेभ्यः कर्मणो णिङ् ॥४।१।३२॥ अङ्गेभ्यः शरीरावयववाचिभ्यः सुबन्तेभ्यः कर्मभूतेभ्यः निरसिक्रियायां णिङ्प्रत्ययो भवति। णिचोऽपवादः। हस्तं निरस्यति हस्तयते। पादयते। निरसीति किम्? हस्तं करोत्याचष्टे वा हस्तयति। पादयति। कर्मण इति किम्? हस्तेन निरस्यति। प्रत्येकमभिसम्बन्धादेकवचनम्।

पुच्छभाण्डाद्व्यसनसमाचौ ॥४।१।३३॥ पुच्छ भाण्ड इत्येताभ्यां कर्मभ्यां यथासंख्यम् असयत्यर्थे समाचिनोत्यर्थे च णिङ्प्रत्ययो भवति। पुच्छमस्यति पुच्छयते पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते। पुच्छं पर्यस्यति परिपुच्छयते। पुच्छं व्यस्यति विपुच्छयते। भाण्डं समाचिनोति सम्भाण्डयते। परिभाण्डयते।

चीवरात्परिधानार्जे ॥४।१।३४॥ चीवरशब्दात् कर्मणः परिदधातेरर्जेरर्थे णिङ्प्रत्ययो भवति। चीवरं परिधत्ते अर्जयति वा संचीवरयते। परिचीवरयते।

सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनात्पापे चिकीर्षौ क्यङ् ॥४।१।३५॥ सत्र कक्ष कष्ट कृच्छ्र गहन इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः पापे वर्तमानेभ्यः चिकीर्षौ चिकीर्षेऽर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति। सत्रं चिकीर्षति सत्रायते। पापं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः। एवं कक्षायते। कष्टायते। कृच्छ्रायते। गहनायते। ककारो दृशो भेदार्थः। पाप इति किम्? सत्रं चिकीर्षति।

१. –लुप्यलुप्य दा–अ०। २. हलुस्त्यक शासने चा सर्वावच्छिन्नागस्थो जाकस्त्वावेति वादेशः अ० टि०। ३. कोकिलानकाननिवहालंकलि युद्धकारमनुशिमतैः। अभिषेणयतीव चैत्रमनोभूर्भुवनत्रयम्। म० टि०। ४. तक्षकशास्त्रेण 'वासी स्यादारुतक्षणि' इत्यभिधानम् म० टि०।

बाष्पोष्मफेनादुद्वमति ॥४।१।३६॥ बाष्प उष्म फेन इत्येतेभ्यः कर्मभ्य उद्वमत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । धूमाच्चेति केचित् । धूमायन्त इवादित्यशः प्रज्वलन्तीव संहताः ।

सुखादेर्भुजि ॥४।१।३७॥ सुखादिभ्यः कर्मभ्यो भुज्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति । सुखादिगतोऽनुभवो भुज्यर्थः । सुखं भुङ्क्ते सुखायते । दुःखायते । भुजीति किम् ? सुखं वेदयते प्रसादिको देवदत्तस्य । नेयमानुमानिकी वेदना भुज्यर्थः । यथा ह्योदनं भुङ्क्ते इति भोजने रसाद्यनुभवः तथाविधः सुखाद्यनुभवोऽत्र भुज्यर्थः । सुख, दुःख, तृप, कृच्छ्र, अस्र, अलीक, करुण, कृपण, साध, प्रतीप इति सुखादिः ।

शब्दादेः कृञि वा ॥४।१।३८॥ शब्दादिभ्यः कर्मभ्यः कृञि करोत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो वा भवति । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते । शब्दयति । वैरयति । शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेघ, सुदिन, दुर्दिन, नीहार, अटा, अट्टा, अटाट्या, शीका, कोटा, पोटा, शीका, सोटा, प्रुष्टा, दीर्घ[1], वेग, युद्ध, इति शब्दादिः ।

रोमन्थादुच्चर्वणे ॥४।१।३९॥ उच्चर्वणे वर्तमानाद् रोमन्थशब्दात् कर्मणः करोत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति । अभ्यवहृतस्योद्गीर्य चर्वणमुच्चर्वणम् । रोमन्थनं रोमन्थः । तं करोति रोमन्थायते गौः । उच्चर्वण इति किम् ? रोमन्थं करोति कीटः । भक्षादीनामुद्गीर्णं वा द्रव्यं वर्तयतीत्यर्थः ।

नमोवरिवस्तपसः क्यच् ॥४।१।४०॥ नमस् वरिवस् तपस् इत्येतेभ्यः कृञर्थे क्यच्प्रत्ययो भवति । नमस्करोति नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून्—सपर्यति, परिचरतीत्यर्थः । तपस्यति, तपश्चरतीत्यर्थः । नमः करोति । वरिवः करोति । तपः करोति । नम इत्यादिशब्दस्वरूपमुच्चारयतीत्यत्रानभिधानान्न भवति । पुत्रीयमुत्रकाम्यादयः । सुबन्तोपादानाः क्रियार्था धातवो जीवत्यादिवत् तिरोहिततद्वत्साधनप्रविभागा यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते । तत्र पूजनसामर्थ्याभावान्नमस्यति देवानिति नमःशब्दयोगनिबन्धना चतुर्थी न भवति । अन्तरङ्गत्वादुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी भवति । तथा देवेभ्यो नमोऽस्त्विति चतुर्थी, साधकारीति करीकरोत्यर्थापित्यादिवद्वाक्येऽपि नमस्करोति देवानिति द्वितीया भवति ।

चित्रङो विस्मये ॥४।१।४१॥ चित्रङ इत्येतस्मात्कर्मणो वर्तमानात् कृञर्थे क्यच्प्रत्ययो भवति । चित्रं करोति चित्रीयते । विस्मयं करोतीत्यर्थः । विस्मय इति किम् ? चित्रं करोति । ङकारः आत्मनेपदार्थः ।

ह्रस्वस्य तक् पिति कृति ॥४।१।४२॥ ह्रस्वस्य पिति कृति परे तगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । गुत्वा[2] । सुत्वादी । गुत्वानः । ह्रस्वस्येति किम् ? लोलूयः । पितीति किम् ? चितम् । स्तुतम् । कृतीति किम् ? पचति । ग्रामणीकुलमित्यत्रासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, इति न भवति । गुरूः । उपशूय । गिरौ गिरीयतो वरत्वा दिग्धीश्यादि भवति ।

द्विर्धातुः श्लुलिट्सङ्ङेप्रत्यये प्राक्स्वच्यचः ॥४।१।४३॥ श्लुपि लिटि ङे च प्रत्यये परे धातुर्द्विर्भवति प्राक्स्वच्यचः । अजादौ तु तन्निमित्तात्स्वकार्यात्प्रागेव भवति । जुहोति । बिभेति । ददाय । आर । पपाच । पपाठ । आशिश्रियत् । अजुगुपत् । धातुरिति किम् ? प्राशीश्रियत् । कारयाञ्चकार । वेत्तेः सिद्धवचनादाम्यपि न भवति । ददाञ्चक्रे । विदाञ्चकार । श्लुवद्वचनादिह न भवति । बिभयाञ्चकार । बिभराञ्चकारेति । श्लुलिट्सङ्ङे इति किम् ? ग्रामणीलिटयति । प्राक्स्वचः किम् ? निनाय । लुलाव । विभिदिथ । लुलविथ । निन्यतुः । निन्युः । चख्नतुः । चख्नुः । पपौ । पपतुः । पपुः । जग्मतुः । जग्मुः । अदधत् । तुशब्दो विशेषणार्थः । प्राग्भावस्त्वचि न तु द्विर्भावः स ह्यविशेषेणेति । अचीति किम् ? दिदीविषति । सिसीविषति । जेघ्नीयते । देध्मीयते । अच इति किम् ? जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । आपिप्ये । आदिध्याते । आपिप्यिरे । अचिकीर्तत् । स्थितवत्यप्यातन्निमित्तत्वान्न भवति । अवलुप्तावयवपरि 'ओः पुयण्ज्य' इति वचनात् पुयणज्यवर्गपरे णिन्निमित्तोऽपि भवति । जग्ले । मम्लके इत्यनिमित्तकमात्वम् । अविजग्रा इति विषय आदेशः । प्राक्स्वच्यच इति यावद् द्विर्वचनमविक्रियत अन्यथा ह्यटीट इत्यादि न सिद्ध्यति ।

---

१. –दुद्वमि म० । २. दीर्घ म० । ३. सुत्वा त्वमित्यपूर्वस् म० टि० ।

अद्येकाच् ॥४।१।४४॥ योऽनेकाच् धातुस्तस्याद्विरेकाचोऽवयवो लिड्के द्विर्भवति । जजागार । अचा- करत् । अजीहरत् । पूर्वेण सर्वस्य प्राप्ते वचनम् ।

सन्यङश्च ॥४।१।४५॥ सनन्तस्य यङन्तस्य च धातोरवयव आद्येकाज् द्विर्भवति । दिधक्षति । पिपक्षति । पापच्यते । चेक्रीयते । देध्मीयते । सतेस्तीर्यते । निपोपूर्यते । प्राक्त्वच्यच इति यावद् द्विर्वचनमधिक्रियते । षष्ठी- निर्देश उत्तरार्थः । चकारो लिड्के चेति समुच्चयार्थं उत्तरार्थ एव ।

सुपः ॥४।१।४६॥ एकाज्ग्रहणमनुवर्तते । नादिग्रहणमादेः पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । सुबवयवस्य धातोः सन्यङन्तस्य लिड्के परतः पूर्वस्य च यः कश्चिदेकाजवयवः स एको द्विर्भवति । पुपुत्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । पुत्रीयिदिषति । पुत्रीयां (अस्त) प्रायुङ्क्त अपुपुत्रीयत् । अपुतित्रीयत् । अपुत्रीयियत् ।

नाद्यच् ॥४।१।४७॥ सुब्धातोरादिरच् न द्विरुच्यते । अशिश्वीयिषति । अश्वीयियिषति । अश्वीयिषि- षति । पूर्वेण प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । अत एव प्रतिषेधात् परमपि सुब्धातोस्तत इत्येतन्न भवति ।

ततः ॥४।१।४८॥ तत इत्याद्यच् परामृश्यते न सुप इति नाद्यच इति प्रतिषेधात् । अनेकाचो धातो- रजादेः सन्यङन्तस्य च लिड्केपूर्वस्य चादेरचः पर एकाच् द्विर्भवति । आदिद्विर्वचनापवादः । अटीटिषति । अशीशिषति । अटाट्यते । अशाश्यते । प्राक्त्वच्यच इत्येव । प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णुनयत् । आटिटत्[1] । आशिशत् । अजाद्यौ सनीति विज्ञानादिह न भवति । दुढौकिषति । अजाद्यौ सनि परे तत एकाजिति विज्ञानादिह न भवति । अरीरिषति । अरीरोपति ।

न बन्द्रा बलि ॥४।१।४९॥ ततः आदेरचः परे बकारनकारदकाररेफाः बल्परा: सन्यङन्तस्य च लिड्केपूर्वस्य च न द्विर्भवन्ति । उब्जिजिषति । भञ्जिजीषति । इन्दिधीषति । उन्दिदिषति । अड्डिडिषति । अर्चि- चिषति । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णोनूयते । प्रोर्णुनविषति । औब्जिजत् । आञ्जिजत् । ऐन्दिधत् । अड्डिडत् । आर्दिदत् । आर्चिचत् । प्रोर्णुनवत् । बन्द्रा इति किम् ? चेईचिक्षिषते । बलीति किम् ? अरिरिषति । अरार्यते । तत इति किम् ? दिद्रासति । इन्द्रिद्रीयिषति । अत्र दकारो नाचः परः इति तस्य प्रतिषेधो न भवति ।

द्विरेकेषाम् ॥४।१।५०॥ एकेषामाचार्याणां द्विर्द्विर्न भवति । द्विरुक्तस्य द्विर्वचनं न भवतीत्यर्थः । लोलूयिषते । पोपूयिषते । अन्येषां भवत्येव । सुसोषुपिषते, अभिसुसोषुपिषते, (अभिसुसोपूयिषते) । प्राणिनि- निषत् ।

यकस्तृतीयः ॥४।१।५१॥ यगन्तस्य कण्ड्वादेर्धातोः सन्यङन्तस्य लिड्के च पूर्वस्य तत आदेरचस्तृतीय एकाच् द्विर्भवति । तत इत्यस्यापवादः । असूयियिषति । असूयियत् । केषाञ्चित् तत इति नानुवर्तते । कण्डू- यियिषति ।

ईर्ष्यः ॥४।१।५२॥ ईर्ष्यतेः सन्यङन्तस्य लिड्केपूर्वस्य तृतीयो हलेकाच् द्विर्भवति । अचस्तृतीयस्या- सम्भवात् तृतीयहल्परिग्रहः । तृतीयस्य वर्णस्य रेफद्विर्वचननिषेधात् सिद्धम् । ईर्ष्यिषिषति, ऐर्ष्यिषत् ।

सन्या ॥४।१।५३॥ ईर्ष्यतेः सनि वा तृतीय एकाच् द्विरुच्यते । ईर्ष्यिषिषति, ईर्ष्यिषिषति ।

चरिचलिपतिवदोऽचि ॥४।१।५४॥ चरि चलि पति वदि इत्येते धातवोऽचि प्रत्यये परे द्विर्वा भवन्ति । चरतीति चरः । चराचरः । चलतीति चलः । चलाचलः । पततीति पतः । पतापतः । वदतीति वदः । वदावदः ।

घनाघनपटूपटम् ॥४।१।५५॥ घनाघनपटूपटौ निपात्येते । घनाघनेति हन्तेरचि द्विर्वचनं घत्वं च निपात्यते । आकारस्त्वक्यागित्येव सिद्धः । हन्तीति घनाघनः । घनः । पटूपटेति पाटेरचि णेः लुग् द्विर्वचनम् । पूर्वस्य चागपवादः । ऊगागमः । पाटयतीति पटूपटः । पाटः । केषाञ्चित् पाटूपट इति दीर्घो निपात्यते ।

1. आटिटत्, म० ।

चिक्लिदचक्नसदाश्वत्साह्वन्मीढ्वत् ॥४।१।५६॥ चिक्लिदादयः शब्दाः कादौ प्रत्यये परे द्विर्वचनादिभावाभावाभ्यां निपात्यन्ते । चिक्लिदेति क्लिद्यतीति चिक्लिदः, इगुपान्त्यलक्षणः कः । क्नस्यतीति चक्नसः । चकुच् । उभयत्र घञर्थे वा कः । चक्लुः[1] । [2]बभुरित्यादीन्यप्युदाहरन्ति । दाश्वदिति दाशृञ् दान इत्यस्य क्वसौ विट्[3] द्विर्वचनस्य चाभावः । दाश्वान् । साह्वदिति सहेः परस्मैपदोपान्त्यदीर्घत्वे च साह्वान् । मीढ्वदिति मीहेः द्विर्वचनमनिट्त्वमुपान्त्यदीर्घत्वं ढत्वं च मीढ्वत् ।

सीर्घीप्सीप्सन्यृधाप्ज्ञपेर्न च ॥४।१।५७॥ ऋधु आप् ज्ञपि इत्येतेषां धातूनां सकारादौ सनि परे यथासङ्ख्यम् ईर्ध ईप् ज्ञीप् इत्येते आदेशा भवन्ति । न च द्विः द्विरुक्तैकदेशोऽनेकाच् न भवति । न चैत्वादेशे कृते द्विर्वचनं प्राप्नोतीति निषेधः । ईर्त्सति । ईप्सति । ज्ञीप्सति । सीति किम् ? अर्दिधिषति । जिज्ञपयिषति । आदेशसन्नियोगे द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । तदभावे भवत्येव । सनीति किम् ? ज्ञास्यति ।

धिप्धीप्दम्भः ॥४।१।५८॥ दम्भेः सकारादौ सनि परे धिप् धीप् इत्येतावादेशौ भवतः । न चास्य द्विर्भवति । धिप्सति । धीप्सति । सीति किम् ? दिदम्भिषति ।

वौङ्मुचोऽनाप्येऽचः ॥४।१।५९॥ मुचेः ... सकारादौ सनि परे अच ओकारादेशो वा भवति । न चास्य द्विः । अनाप्ये[4] न चेदस्याप्यं कर्म विवक्ष... मोक्षते वत्सः । मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव । आदेशसन्नियोगे द्विर्वचनप्रतिषेधः । अनाप्य इति किम् ? अन्यस्य मा भूत् ।

घुमीमारभलभशकपत्पदामिस् ॥४।१।६०॥ घुसञ्ज्ञानां मी मा रभ लभ शक् पत् पद् इत्येतेषां चाचः सकारादौ सनि परे इसादेशो भवति । एषामेकाच्च न द्विर्भवति । मी इति मिञ्मीञोः ग्रहणम् । मिञो वै द्वि सनि दीर्घ मी इति रूपं भवति । घु—दाण्—प्रदित्सति दानम् । देङ्—दित्सते पुत्रम् । डुदाञ्—दित्सति । दित्सते वस्त्रम् । दो—दित्सति दण्डम् । धेट्—धित्सति स्तनम् । डुधाञ्—धित्सति । धित्सते श्रुतम् । मिञ्—मित्सति शतम् । प्रमित्सति शत्रुम् । मीञ्—मित्सते । मा इति मेङ्माङोर्ग्रहणम् । निमित्सते । प्रमित्सते । न मातेरादादिकत्वात्—मीमांसति[5] । अन्ये त्रयाणामप्यविशेषमाहुः । मित्सति । रभ—आरिप्सते । लभ—लिप्सते । शक्—शिक्षति(ते) । पत्—पित्सति । पद्—प्रपित्सते । सीति किम् ? पिपतिषति । अच इति किम् ? सर्वस्य मा भूत् ।

राधेर्वधे ॥४।१।६१॥ राधेर्वधे हिंसायामर्थे वर्तमानस्य सकारादौ सनि परे अच इसादेशो भवति । न चास्य द्विः । प्रतिरित्सति । अपरित्सति । वध इति किम् ? आरिराधयिषति गुरुम् ।

लिटोऽप्येत् ॥४।१।६२॥ राधेर्वधेऽर्थे वर्तमानस्य इटि इडादौ अपि अपिति च लिटि परे अच एकारादेशो भवति । न चायं द्विर्भवति । रेधतुः । रेधुः । रेधिथ । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । प्रतिरेधतुः । प्रतिरेधुः । प्रतिरेधिथ । परिरेधतुः । परिरेधुः । परिरेधिथ । लिटीति किम् ? अपराध्यते । इडपीति किम् ? आरराध । इत्यन्तं निदर्शनम् । वध इति किम् ? आरराधतुः । आरराधिथ ।

त्रप्फलिभजत्रश्चाऽऽद्विर्दिदिशशिशृतस्याऽन्तर्हसोः ॥४।१।६३॥ त्रप् फलि भज तृ इत्येषां धातूनां यो जकारः यश्च ... अनेककाराद्विर्दिशशिशृतवर्जितस्य द्वयोरसहाययोर्हलोरन्तर्मध्ये वर्तते तस्यापि इडादौ च लिटि परे एकारादेशो भवति । न च द्विः । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । फलीति फलनिष्पत्तौ त्रिफला विशरणे इत्युभयोर्ग्रहणम् । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । येमतुः । येमुः । येमिथ । रेणतुः । रेणुः । रेणिथ । लेभे । लेभाते । लेभिरे । मेने । मेनाते । मेनिरे । नेमतुः । नेमुः । नेमिथ । जेमतुः । जेमुः । जेमिथ । देमतुः । देमुः । देमिथ । चेरतुः । चेरुः । चेरिथ । टेमतुः । टेमुः । टेमिथ । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ । शेकतुः । शेकुः । शेकिथ । सेहे । सेहाते ।

---

१. चक्नसतुः, म० । २. बभुरि–म० । ३. विषो द्वि–म० । ४. अनाप्येन भेदस्याप्यं कर्म विवक्ष्यते । म० । ५. मातुमिच्छति म० टि० ।

सेहिरे । अपग्रहणमद्विर्हल्मध्यार्थम्, फलिभजग्रहणम् असादृश्यार्थम् । तृग्रहणं कृतार्थम् । शस्दददवादिगुणानां प्रतिषेधः किम् ? शशादि:—शशदतुः । शशदुः । शशदिथ । बभणतुः । बभणुः । बभणिथ । चकादि—चकणतुः । चकणुः । चकणिथ । जगदतुः । जगदुः । जगदिथ । अजादि—इयजिथ । उवपिथ । उवहिथ । उवयिथ । उवसिथ । उवदिथ । उवशिथ । हादि—जहसतुः । जहसुः । जहसिथ । वादि—ववणतुः । ववणुः । ववणिथ । ववले । ववलाते । ववलिरे । ददि—दददे । दददाते । दददिरे । शसि—विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ । कृत—विशशरतुः । विशशरुः । विशशरिथ । निपपरतुः । निपपरुः । निपपरिथ । लुलविथ । पुपविथ । अत इति किम् ? दिदिवतुः । दिदिवुः । दिदेविथ । रराशे । रराशाते । रराशिरे । अन्तर्हलोरिति किम् ? आटतुः । आटुः । आटिथ । हलोरिति द्वित्वनिर्देशादिह न भवति । ततक्षतुः । ततक्षुः । ततक्षिथ । तत्सरतुः । तत्सरुः । तत्सरिथ । लिटीति किम् ? पिपक्षति, पापच्यते । इडपीति किम् ? पपक्थ, अहं पपच ।

फणादिजृभ्रमस्यमवमां वा ॥४।१।६४॥ फणादीनां सप्तानां जॄ त्रस् भ्रम वम इत्येतेषां चाच इडादावपिति च लिटि परे, एकारादेशो वा भवति । न च द्विः । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । स्येमतुः । स्येमुः । स्येमिथ । सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः । रराजिथ । भ्रेशे । भ्रेशाते । भ्रेशिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । म्लेशे । म्लेशाते । म्लेशिरे । बभ्लाशे । बभ्लाशाते । बभ्लाशिरे । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । जॄ—जेरतुः । जेरुः । जेरिथ । जजरतुः । जजरुः । जजरिथ । त्रस्—त्रेसतुः । त्रेसुः । त्रेसिथ । तत्रसतुः । तत्रसुः । तत्रसिथ । भ्रेमतुः । भ्रेमुः । भ्रेमिथ । बभ्रमतुः । बभ्रमुः । बभ्रमिथ । वेमतुः । वेमुः । वेमिथ । उद्वेमुस्तत्र रुधिरं रथिनोऽन्योन्यवीक्षिताः । ववमतुः । ववमुः । ववमिथ ।

श्रन्थग्रन्थोर्न्लुक्च ॥४।१।६५॥ श्रन्थग्रन्थोरिडादावपिति च लिटि परे अच एकारादेशो वा भवति । न च द्विर्लुक्च नकारस्य चानयोर्लुग्भवति । श्रेथतुः । श्रेथुः । श्रेथिथ । शश्रन्थतुः । शश्रन्थुः । शश्रन्थिथ । ग्रेथतुः । ग्रेथुः । ग्रेथिथ । जग्रन्थतुः । जग्रन्थुः । जग्रन्थिथ । इडपीति किम् ? शश्रन्थ । जग्रन्थ ।

दन्भः ॥४।१।६६॥ दन्भेरपिति लिटि परेऽच एकारादेशो भवति । न च द्विर्लुक्च । देभतुः । योगविभागोऽस्य नित्यार्थः ।

थे वा ॥४।१।६७॥ दन्भेः थे परे एकारादेशो वा भवति । न च द्विर्न लुक् च । देभिथ । ददम्भिथ ।

घोर्हि ॥४।१।६८॥ घुसञ्ज्ञकस्य धातोर्हिकारादौ प्रत्यये हि इत्येतस्मिन् लेडादेशे परे अच एकारादेशो भवति । न च द्विः । देहि । धेहि । न च द्विरपीति । कुलस्यापि निवृत्तिरिति लक्षणप्रपञ्चेन । हीति किम् ? दत्तात् । धत्तात् ।

देर्लिटीगिः ॥४।१।६९॥ देः देङ् रक्षणे इत्येतस्याचो लिटि परे इगि इत्ययमादेशो भवति । न च द्विः । अवदिग्ये । अवदिग्याते । अवदिग्यिरे ।

पिबस्पीङ्ङे ॥४।१।७०॥ पा पाने इत्यस्याचो ङे परतः ईप् इत्ययमादेशो भवति । न च द्विः । अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । शबिनिर्देशः किम् ? अपापयतुः (अपापयत) । ङे इति किम् ? पाययति ।

ह्निग्मोऽङे कुः पूर्वात् ॥४।१।७१॥ ङवर्जिते प्रत्यये परतो यो [1] हि हन् इत्येतौ धातू, तयोर्द्विर्भावे पूर्वस्मात् परयोरादेः कुः कवर्गादेशो भवति । हि—प्रजिघाय । प्रजिघीषति । प्रजिघीयते । प्रजिघेति । हन्—जघनिथ । अहं जघन । जिघांसति । जङ्घन्यते । जङ्घनीति । अङ इति किम् ? प्राजीहयत् । अङे द्विर्वचननिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरस्य विज्ञानादिह भवति । हननीयितुमिच्छति जिहननीयिषति । ङपर्युदासात्तु णिच्यवधानेऽपि भवति । प्रजिघाययिषति । पूर्वादिति किम् ? परस्य मा भूत् ।

---

1. हि गतिवृद्ध्योः, म० टि० ।

जेर्लिट्सनि ॥४।१।७२॥ जि इत्येतस्य लिटि सनि च परे द्विर्भावे पूर्वात् परस्य कुरादेशो भवति । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिजिष्ये । जिगीषति । जिजिषीष्यते । लिट्सनीति किम् ? जेजीयते, जिज्यतुः, जिज्युरिति जिनातेर्जिरूपस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति ।

चेर्वा ॥४।१।७३॥ चिनोतेर्धातोर्लिट्सनोः परतो द्विर्भावे पूर्वस्मात् परस्य कुरादेशो वा भवति । चिकाय, चिचाय । चिकीषति, चिचीषति । लिट्सनीति किम् ? चेचीयते ।

सञ्जेर्ण्यिण्यणि ॥४।१।७४॥ षञ्जः सञ्ज सङ्ग इत्येतस्य ण्यन्तस्य णि परभूते सनि सति द्विर्भावे पूर्वात् परस्य षिर्भो भवति । सिषञ्जयिषति । सिषञ्जयिषति ।

न स्विदिस्वदिसहणिस्तोः ॥४।१।७५॥ स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तस्तौतिवर्जितानां च धातूनां णि परभूते सनि सति द्विर्भावे पूर्वात्परस्य षिर्न भवति । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । सुषूषति । सिसिक्षति । स्विदिस्वदिसहिग्रहणं ण्यन्तार्थम् । अणिस्तोरिति किम् ? सिषेचयिषति । सुष्वापयिषति । णौति किम् ? सिषेच । परत्वं किम् ? सिषासति । सुषुप्सति । सकारः किम् ? स्यतिसुषुषिषे । पूर्वादिति किम् ? प्रसोषिषति । अषोषिषति । णत्वं पूर्वविशेषणं किम् ? सुसोषुपिषते ।

पूर्वस्यास्वेऽच्योरियुवौ ॥४।१।७६॥ द्विर्भावे यः पूर्वस्तस्य योः इवर्ण उवर्णस्तस्य च अस्वेऽचि परे यथासङ्ख्यम् इय् उव् इत्येतावादेशौ भवतः । इयति । इयृतः । इयृति । इयेष । उवोष । इयाय । अरियति । अरियरीति । अर्यति । अर्यरीति । इत्येके । तेषां पूर्वस्येति योरित्यस्य समानाधिकरणं विशेषणम् । पूर्वस्येति किम् ? पूर्वात् परस्य न भवति । तथैवोदाहृतम् । पूर्वस्येत्यधिकारः । अस्वे इति किम् ? ईयतुः । ऊषतुः । अचीति किम् ? पिपक्षति । अविद्धीपति । इयाज । उवाप । योरिति किम् ? उवोष । इयेष । इकारस्य उव् उकार इय् स्यात्तस्य इकारादेशो भवति (?) ।

आण्जश्चऋभ्यः ॥४।१।७७॥ द्विर्भावे पूर्वस्य य ऋवर्णः योऽच् यश्च झष् तेषां यथासंख्यम् आण् च (अश्च अण् च) जश्च भवन्ति । चकार । जहार । पपौ । निन्ये । लुलूषति । क्षिक्षेकिषते । तुत्रौकिषते । जश्—जिज्ञकारीयिषति । बभार । डुढौकिषते । दधौ ।

घुतेरिः ॥४।१।७८॥ द्युतेर्द्विर्भावे यः पूर्वस्यात् तस्य इकारो भवति । व्यदिद्युतत् । विदिद्युतिषते । विदिद्योतिषते । विदेद्युत्यते ।

खरश्चर् ॥४।१।७९॥ द्विर्भावे पूर्वस्य च यः खर् तस्य चरादेशो भवति । पपाण । पफणतुः । पफणुः । चिच्छेद । चिच्छिदतुः[2] । चिच्छिदुः । टिठकारीयिषति । तिष्ठासति । खर इति किम् ? जिजनिषते । आण्जश्चादित्यत्रास्याकरणमुत्तरार्थम् ।

ष्ठिवेष्ठो वा ॥४।१।८०॥ ष्ठिवेर्धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्य खरष्ठकारादेशो वा भवति । तिष्ठेव । टिष्ठेव । तेष्ठीव्यते । टेष्ठीव्यते । ष्ठेव इति किम् ? तष्ठौ[3] । तिष्ठासति ।

लुक्खयि ॥४।१।८१॥ द्विर्भावे पूर्वस्य यः खर् खय्परः तस्य लुग्भवति । अनादिलुचोऽपवादः । चुश्च्योतिषति । तिष्ठासति । पिस्पन्दिषते । खयीति किम् ? सस्नौ ।

हलोऽनादेः ॥४।१।८२॥ द्विर्भावे पूर्वस्य योऽनादिर्हल् तस्य लुग्भवति । जग्लौ । मम्लौ । पपाच । पपाठ । आट । आटतुः । आटुः । पापच्यते । पापठ्यते । डुढौकिषते । तुत्रौकिषते । अटाटघते । अदिदिषते । चिचिच्छिषति । हल इति किम् ? पपाच । अचो माभूत् । अनादेरिति किम् ? आदेर्माभूत् ।

---

1. च्योः, म० । 2. चिच्छेदतुः । चिच्छेदुः । म० । 3. तष्ठ्यौ, तिष्ठांसति । म० ।

अच्याक् ॥४।१।८३॥ अचि प्रत्यये द्विर्भावे पूर्वस्य आगागमो भवति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । आगित्यागमविधानसामर्थ्यादत्र हलोऽनादेर्लुग् न भवति । अन्यथा हि आ इत्यादेश एव विधीयेत ।

कुहोश्चुः ॥४।१।८४॥ द्विर्भावे पूर्वस्य यः कवर्गो हकारश्च तस्य चुः चवर्गादेशो भवति । कु—चकार । चखान । जगाम । जघान । जुगुहे । जिघांसति । चिकीर्षति । ह्—जहौ । जहास । जिहीर्षति ।

यङोऽकवतेः ॥४।१।८५॥ यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य कुहोः कवतिवर्जितस्य चुर्भवति । चेक्रीयते । जेह्रीयते । यङ् इति किम् ? उच्चुकूयते । अकवतेरिति किम् ? उदकू: कोकूयते । विकरणनिर्देशः कौतिकुव-तिनिवृत्त्यर्थः । चोकूयते[1] । कवतिरव्यक्ते शब्दे । कुवतिरार्तस्वरे । कौतिः शब्दमात्रे पाठे शब्दार्थत्वेऽप्येषां रङ्गत्यादिवदर्थभेदः । यङ्लुचि च प्रतिषेधो न भवति । चोकवीति । कवतेः प्रतिषेधार्थं वचनम् ।

यङमिदाहाकोः ॥४।१।८६॥ यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्यामितः, अमिद्धाविनः, आकारान्तहागवर्जितस्य आकारः एङ् चादेशो भवति । पापच्यते । अटाट्यते । चेचीयते । बेभिद्यते । लोलूयते[2] । बोभुज्यते । कोकूयते । तोष्टूयते । पापचीति । बेभिदीति । लोलवीति । लुचि नियमस्तन्निमित्तकस्य इदन्तयङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्यानिमित्तकं विधानम् । अमिदाहाकोरिति किम् ? यंयम्यते । रंरम्यते । जहाति । जिहेति । मिदपवादत्वाद् एचो बाधको भविष्यति । तत्र मिद्ग्रहणं द्विर्भावे पूर्वविधौ बाधको न बाधकः इति ज्ञापकम् । तेनैव हलोऽनादे-रिति न बाध्यते । अन्यथा बेभिद्यत इत्यादौ बकारादेरैङ् स्यात् । आकारविशेषणं किम् ? जिहीयते ।

वञ्चस्रंसध्वंसभ्रंशकसपतपदस्कन्दां नीम् ॥४।१।८७॥ वञ्च् स्रंस ध्वंस भ्रंश कस् पत् पद् स्कन्द् इत्येतेषां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य नीमागमो भवति । वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । सनीस्रस्यते । सनीस्रंसीति । दनीध्वस्यते । दनीध्वंसीति । बनीभ्रश्यते । बनीभ्रंशीति । चनीकस्यते । चनीकसीति । पनीपत्यते पनीपतीति । आपनीपद्यते । आपनीपदीति । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति । दीर्घोच्चारणमीम् न क्रियते ।

अतोऽनुनासिकस्य मम् ॥४।१।८८॥ अकारान्तात्परो योऽनुनासिकस्तदन्तस्य धातोर्यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य ममागमो भवति । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । जङ्गम्यते । जङ्गमीति । बंभण्यते । बम्भणीति । तन्तन्यते । तन्तनीति । चञ्चलः । तन्तनः । मंमन्यते । ज्वलादीनामननुनासिकत्वे चञ्चलः, (चाचलः) । ततावः (तातवः) । गागम्यते । अत इति किम् ? तेतीम्यते । सेसिम्यते । जोयुम्यते । बाभाम्यते । अनुनासिक-स्येति किम् ? पापच्यते ।

जपजभदहदशभञ्जपसाम् ॥४।१।८९॥ जप् जभ दह दश भञ्ज पस इत्येतेषां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य ममागमो भवति । जञ्जप्यते । जञ्जपीति । जञ्जभ्यते । जञ्जभीति । दन्दह्यते । दन्दहीति । दन्दश्यते । दन्दशीति । बम्भज्यते । बम्भजीति । पम्पस्यते । पम्पसीति । दशेति लुप्तनकारनिर्देशाद् यङः अलुच्यपि दंशेर्नकारो न श्रूयते । पसिः सौत्रो धातुः ।

चरफलाम् ॥४।१।९०॥ चर गतिभक्षणयोः, फल निष्पत्तौ, ञिफला विशरणे इत्येतेषां धातूनां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य ममागमो भवति । चञ्चूर्यते । चञ्चुरीति । पम्फुल्यते । पम्फुलीति । धान्यं पुष्पं वा । बहुवचनं ञिफला विशरणे इत्यस्य परिग्रहार्थम् । अन्यथा हि निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति फलनिष्पत्ति-त्यस्यैव स्यात् ।

---

१. चरिचलिपतिवदीनामच्युपसंख्यानम् चरीचरेति[?] इति हि । म० टि० । २. कुङ् शब्दे, म० टि० । ३. हकारमात्मन इच्छति (इति)—म० टि० । ४. वनकुसुमाः षट्पदचौरवृन्दैर्विलुप्यमानमकरन्दसाराः । चोकूयमाना इव मान्दमुप्मिन् समुच्चरत्कोकिलनिःस्वनेन म० टि० । ५. ऐचो म० । ६. सैनैषा म० । तेन अतोऽनुनासिकस्य मम् इत्यनेन एङ् न बाध्यते । ऐचो हलोऽनादेरिति न बाध्यते, इति ग्रन्थान्तरे पाठान्तरम् म० टि० ।

तिचातोरुर्लः ॥४।१।९१॥ चर्करीते यङन्तानां रेफलकारपरस्याकारस्य ति च तकारादौ प्रत्यये परे उकारादेशो भवति । चञ्चूर्यते । चञ्चुरीति । पम्फुल्यते । पम्फुलीति । चरणं चूर्तिः । ब्रह्मचूर्तिः । प्रफुल्तिः । प्रफुल्तः । प्रफुल्तवान् । प्रफुल्ताः सुमनसः । आदित्यादिदर्शनार्थस्योद्भावः । तदिति तकारः चञ्चूर्ति । पम्फुलित इत्येवमादिनिवृत्त्यर्थः । दीर्घस्तु परत्वादस्मिन् प्रवर्तमाने स्वयमप्राप्तिरिति न बाध्यते । अत इति किम् ? फाल्यतेः विचपि ततः कर्तुः विचप् । यङ्—पम्फाल्यते । पम्फालीति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् फल उच्यमाने फालोऽपि प्राप्नोति । लीति पूर्वनिवृत्त्यर्थम् ।

रीमृद्वताम् ॥४।१।९२॥ ऋकारवतो धातोर्यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य रीमागमो भवति । वृतुङ् । वरीवृत्यते । वरीवृतीति । वृधुङ् । वरीवृध्यते । वरीवृधीति । नृती—नरीनृत्यते । नरीनृतीति । दृश्—दरीदृश्यते । दरीदृशीति । दरीदृश्यते । दरीदृशीति । परीपृच्छ्यते । परीपृच्छीति । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चीति । प्रच्छव्रश्च्योर्यङ् । ऋकारे कृते ऋत्त्वम्[1] । ऋद्वतामिति किम् ? चेक्रीयते । जेह्रीयते । कृप्लृङ्ल्कारभावे कृते द्विर्वचनमिति ऋद्वता नास्ति । बहुवचनं लाक्षणिकार्थम् ।

रम् रिम् च श्लुचि ॥४।१।९३॥ ऋद्वतो धातोर्यङः श्लुचि सत्यां द्विर्भावे पूर्वस्य रम्-रिमौ रीम् चागमा भवन्ति । कृ—चर्कर्ति । चरिकर्ति । चरीकर्ति । हृ—जर्हर्ति । जरिहर्ति । जरीहर्ति । नर्नर्ति । नरिनर्ति । नरीनर्ति । दर्दृष्टि । दरिदृष्टि । दरीदृष्टि । वर्वृश्चीति । वरिवृश्चीति । वरीवृश्चीति । रमोऽकार उच्चारणार्थः । चकारो रीम्बाधनार्थः । श्लुचीति किम् ? नरीनृत्यते । ऋद्वतामिति किम् ? मोमोति । कृ—चाकर्ति । चाकरीति । चाकीर्तः । चाकिरति । गृ—जागर्ति । तृ—तातर्ति ।

निजामेत् ॥४।१।९४॥ निजादीनां श्लुचि हुवादेः श्लुच्लुगिति द्विर्भावे यः पूर्वस्तस्यैकारादेशो भवति । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । द्विर्भावे पूर्वविधौ बाधको न बाधक इति हलोऽनादेर्लुचपीत्वम् । एवं वेवेक्ति । वेवेष्टि । श्लुचीति किम् ? निनेज । निनिक्षति । अनीनिजत् । णिजूंर् विजूंर् विषूंर् इति त्रयो निजादयः परतो दिवादयः ।

पभृहाङ्माङामित् ॥४।१।९५॥ पृ ऋ भृ हाङ् माङ् इत्येतेषां श्लुपि श्लुचि विहिते द्विर्भावे यः पूर्वस्तस्य इकारादेशो भवति । पिपर्ति । इयर्ति । बिभर्ति । जिहीते । मिमीते । हाङिति ङकारोपादानात् ओहाक् त्यागे इत्यस्य न भवति । जहाति । श्लुचीति किम् ? पपार । पर्पर्ति । परिपर्ति । परीपर्ति । यङन्तस्य द्विर्भावेन श्लुचीति न भवति ।

सन्यतः ॥४।१।९६॥ धातोः सनि परे द्विर्भावे पूर्वस्याकारस्येकारादेशो भवति । पिपक्षति । पिपासति । प्रतीषिषति । सनीति किम् ? पपाच । अत इति किम् ? लुलूषति । पापचिषते । सनोऽस्येति निर्दिश्य सन्सम्बन्धिद्विर्भावेः इत्वमिति तकारः शक्यमकर्तुम् । तितक्षोनिषतीति यथा स्यादिति तूत्तरार्थः सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः ।

ओः पुयञ्ज्ये ॥४।१।९७॥ सनि परे द्विर्भावे पूर्वस्योवर्णस्य पुयञ्ज्ये पवर्गे यणि जकारे चाऽवर्णपरे ईकारादेशो भवति । पू—पुङ्—पिपविषति । पिपावयिषति । भू-बिभावयिषति । मूङ्—मिमावयिषति । यु—यियविषति । यियावयिषति । रु—रिरावयिषति । लु—लिलावयिषति । जकारे जुः सौत्रो धातुः । जिजावयिषति । [illegible] । ओरिति किम् ? पापचिषते । लोलविषते । पुयञ्जीति किम् ? अवतुलावयिषति । दुद्रावयिषति । सुनावयिषति । शुशावयिषति । सुस्रावयिषति । जुगावयिषति[2] । चुक्षावयिषति । तुष्टावयिषति । पुस्फारयिषति[3] । इदमेवेत्ववचनं ज्ञापकं णिनिमित्तादपि प्राग् द्विर्वचनमिति । अन्यथा पूर्वेणैव[4]

१. ऋत्त्वम् म० । ऋत्त्वम् क० । २. जुगावयिषति, क० म० । ३. पुस्फारयिषति, क० म० ।
४. सन्यत इत्यनेन सूत्रेण क० म० टि० ।

सिद्धम् । एतच्च पुथक्‍अवर्णपर एव ज्ञापकं वेदितव्यम् । अन्यथा ह्यचिकीर्तदिति न सिद्ध्येत् । ए इति किम् ? बुभूषति । लुलूषति । जुजावयिषति । सनीति किम् ? लुलाव ।

श्रुस्रुद्रुप्रुप्लुच्योर्वा ॥४।१।९८॥ श्रु स्रु द्रु प्रु प्लु च्यु इत्येतेषां सनि परे द्विर्भावे यो पूर्वस्योवर्णस्य यञि ए अवर्णपरे इकारादेशो वा भवति । शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति । दिद्रावयिषति । दुद्रावयिषति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । पिप्लावयिषति । पुप्लावयिषति । चिच्याव-यिषति । चुच्यावयिषति । ए इति किम् ? सुस्रूषते । ओरिति किम् ? शोश्रवियति । सोस्रवियति ।

स्वपेर्णावुः ॥४।१।९९॥ स्वपेर्णाविति णौ परे द्विर्भावे पूर्वस्य यञि उकारादेशो भवति । सुष्वाप-यिषति । असूषुपत् । हलो अनादेरिति लुचि अकारस्योकारः । स्वपेरिति किम् ? बिभावयिषति । णाविति किम् ? सिष्वापयिषति । स्वापं करोतीति स्वापयति । स्वापयतेः सन् । सिष्वापयिषति इत्यत्र न स्वपेर्णिः पुक् व्यवधानात् । यञीति किम् ? सोषुपयिषति ।

सन्वल्लघौ ङेऽनग्लुचि ॥४।१।१००॥ न विद्यतेऽको लुक् यस्मिन् णौ ङेपरे यो द्विर्भावः तस्मिन् पूर्वस्य लघौ धात्वक्षरे परे सनि द्विर्भावे पूर्वस्य यथा तथा कार्यं भवति । सन्यत इतीत्वमत्रापि । अची-करत्[2] । अजीहरत् । ओः पुयञ्जे इति । अपीपवत्[3] । अबीभवत् । अमीमवत् । अपीपवत् । अरीरवत् । अलील-वत् । अजीजवत् । 'श्रुवादि' विकल्पः । अशिश्रवत् । अशुश्रवत् । असिस्रवत् । असुस्रवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघाविति किम् ? अततक्षत् । अररक्षत् । अजजागरत् । अचिक्षणत् । अचिक्रमत् । इत्यादौ हल संघातव्यवधाने लघ[4]दीनामस्य-वचनाद् भवति । ङे इति किम् ? पपाच । ददरे । अन्यो[5]मकियत् । अनग्लुचीति किम् ? अचकमत् । अतस्तनत्[6] । अजगदत् । दृषदमाख्यत् अददृषत् । बाढं मे[7] प्रायुङ्क्त अबीबदिति । णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् ततोऽन्यस्याको लुचि प्रतिषेध इति भवति आदिधत् आपिपत् अजिघ्रत् इत्यादौ पूर्वस्य सन्भावाश्रवणः । कार्यत्वादेशेनैत्वस्याश्रवणात् दीर्घादिर्न भवति । ईर्षा आदेशो हि न पूर्वस्य । शीति विशेषश्चाश्रीयते ।

लघोर्दीर्घोऽनजादेः ॥४।१।१०१॥ धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्य लघोर्लघौ धात्वक्षरे परे दीर्घो भवति । अचीकरत् । अजीहरत् । अबूबुधत् । अबूभुजत् । लघोरिति किम् ? अचिक्षणत् । अचिक्रमत् । अचिभ्रमत् । अनजादेरिति किम् ? प्रोर्णुनवत् । औरिरवत् । लघाविति किम् ? अततक्षत्, अररक्षत् । ङ इति किम् ? पपाच । रिरमयिषति । अनग्लुचीति किम् ? अचकमत् । अजगदत् । अदधृषत् ।

स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशोऽत् ॥४।१।१०२॥ स्मृ दृ स्तृ त्वर् म्रद प्रथ स्पश इत्येतेषां धातूनां ङपरेऽ-नग्लुचि णौ परतो द्विर्भावे पूर्वस्याकारादेशो भवति । सन्वद्भावापवादः । असस्मरत् । अददरत् । अत-स्तरत् । अतत्वरत् । अमम्रदत् । अपप्रथत् । अपस्पशत् । अदिति तपरकरणात् अददरदित्यत्र लघोर्दीर्घोऽनजादे-रिति दीर्घो न भवति ।

वेष्टिचेष्टो वा ॥४।१।१०३॥ वेष्टि चेष्टि इत्येतयो[8] परेऽनग्लुचि णौ परतः द्विर्भावे पूर्व-स्याकारादेशो वा भवति । अववेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् ।

---

१. प्लुः । णेरकः, ततः चच्, याङ्कितेति दीर्घः । ततः सन्, क० म० टि० । २. ङेऽस्यास्यत्वमस्मृ-दित इति ह्रस्वः । क० म० टि० । ३. पूङ्, क० म० टि० । ४. स्मादीनाम्–क० स्मादीनाम्–म० (शीर्दीपर्णो-ल्लघ्वादेशेन च इति क० म० टि०) । ५. अजीगमर्कीयत्, म० । अजगमर्कीयत्, क० । ६. स्तन शब्दे देवशब्दे क्यादिः, क० म० टि० । ७. बाढानां प्रायु–क० म० । ८. जिज्वरिष् सम्भ्रमे । ९. ङपरे, क० म० ।

गणश्चेः ||४।१।१०४|| गणयतेङि परे द्विर्भावे पूर्वस्येकारादेशो वा भवति । अजीगणत् । अजगणत् । चशब्दो वाऽनुकर्षणार्थः । चशब्दात् भूरिदाक्षिप्यदर्शयुक्तं यत्वं शास्त्रसमवीकथ इत्येके । अदन्तत्वादित्वस्याप्राप्तौ वचनम् ।

लिट्यादावेरतः ||४।१।१०५|| लिटि धातोर्द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्याकारादेशो भवति । आटतुः । आटुः । आटिथ । आदतुः । आदुः । आदिथ । लिडित्युत्तरार्थम् । आदेरिति किम् ? पपाच । अत इति किम् ? ईषतुः । ईषुः । तकार उत्तरार्थः । एत्व लुचो बाधनार्थं वचनम् ।

नक्चाश्नूदाद्यनेकहलः ||४।१।१०६|| अशौङ् व्याप्तावित्यस्य ऋकारादेरनेकहलश्च धातोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्यादेरकारस्याकारादेशो भवति नक्चास्यागमः । अश्नु—आनशे । आनशाते । आनशिरे । अश्नु इति श्नुविकरणोपादानादश भोजन इत्यस्य न भवति । आश । आशतुः । आशुः । ऋदादि—ऋधू—आनृधतुः । आनृधुः । ऋञ्जि—आनृञ्जे । आनृञ्जाते । आनृञ्जिरे । तकार ऋकाराभिव्यक्त्यर्थः । अनेकहल्—आनर्च । आनर्चतुः । आनर्चुः । आनर्छ । आनर्छतुः । आनर्छुः । आनर्ज । आनर्जतुः । आनर्जुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुः । आनक्ष । आनक्षतुः । आनक्षुः । अनेकग्रहणं किम् ? आट । आटतुः । आटुः । विधीयमानाकारसन्नियोगेऽयं नक्त्र चाकारः अत इति तकारादाकारभूतपूर्वस्य न भवतीति नु न भवति । आञ्छ आयामे । आञ्छ । आञ्छतुः । आञ्छुरित्येके ।

भूव्यथोदित् ||४।१।१०७|| भू व्यथ इत्येतयोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य यथासंख्यम् अत् इत् इत्येतावादेशौ भवतः । बभूव । बभूवे देवदत्तेन । अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन । विव्यथे । विव्यथाते । विव्यथिरे । लिटीति किम् ? बुभूषति । वाव्यथ्यते । केचित्—भवति व्यथोऽदित् इति निर्देशमिच्छन्ति तत्र किल न भवतीति कर्तृनिर्देशात् । [2]कर्मार्थे लिटि भुवो अकारो भवति । न भा॰ … । बभूवे देवदत्तेन । अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन ।

इज्यजस्साचोऽर्याज्यम् ||४।१।१०८|| आज्यमिति आज्या इत्यतो यो निर्दिश्यते धातुस्तस्य लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य साचः परेणाचा सहितस्य अर्यि च अरेफयकारपरस्य यजः स्थाने इगादेशो भवति । उवास । उवसिथ । उवाद । उवदिथ । इयाज । इयजिथ । उवाप । उवपिथ । उवाह । उवहिथ । उवाय । उवयिथ । संविव्याय । संविव्ययिथ । सुष्वाप । सुष्वपिथ । उवाच । उवचिथ । उवाश । उवशिथ । विव्याच । विव्यचिथ । विव्याध । विध्य—विव्यधिथ । जिज्यौ—जिज्यिथ । साच इति किम् ? यजोऽचश्चोभयस्य स्थाने एक इग्यथा स्यात् । न यणभावस्य । अर्यीति किम् ? विव्याय । विव्याच । विव्याध । वकारस्य मा भूत् । निषेधसामर्थ्याद्वकारस्येकि कृतेऽपि प्रतिषेधः । अर्यीतीदमेव ज्ञापकं हलोऽनादेरिति[3] लुचं बाधित्वा इगमो भवतीति । स्वग्रहणमुत्तरार्थम् । वृश्चति । वृश्चते । आज्यमिति किम् ? सस्याम । सस्यमतुः । सस्यमुः । ग्रहिव्रश्चिप्रच्छिभ्रस्जामिकि सत्युरत्वम् । अतो हलोऽनादेरिति लुगिति नास्ति विशेषः । स्वाशिचाम् भवति । लिटीति किम् ? वावश्यते । यायज्यते । श्वयतेर्लिटि क्ङिति नेत्वं विकल्पेन भवति । शिश्वाय । शिश्वियतुः । शिश्वियुः । शुशावेत्यादौ शुशुवो शुश्वाय ।

न वः ||४।१।१०९|| द्विर्भावे पूर्वस्येति निवृत्तम् । वः वेञादेशस्य वयो यो यज् लिटि परे तस्येगादेशो न भवति । व्ये चेति वपावप्राप्त्यर्थं वचनम् । तेन वयोर्य इत्यस्येरभवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । व इति किम् ? अविव्ये । अविव्याते । अविव्यिरे । उत्तरार्थं च ।

वा ||४।१।११०|| वः वेञादेशस्य वयो यो यज् लिटि परे तस्येगादेशो वा न भवति । पूर्वेण नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पः । ऊवतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । निषेधविकल्पः किम् ? उवाय । उवयिथ । उवय ।

---

१. अणु गतौ, क॰ म॰ टि॰ । २. कर्तर्येव, क॰ म॰ । ३. -देर्लुचं वा-क॰ म॰ ।

य्वे च ॥४।१।१११॥ वः वेञो धातोः य्वे च लिटि परे यज इग् न भवति। प्रवाय। उपवाय। ववौ। ववतुः। ववुः। पूर्वेण यकारस्यैव प्रतिषेधः। स्थानिवद्भावेन वेञादेशस्य वयेरपि प्रतिषेधो न भवति।

ज्यः ॥४।१।११२॥ ज्या इत्येतस्य य्वे परे यज इग् न भवति। प्रज्याय। अनुज्याय।

व्यः ॥४।१।११३॥ व्येञः य्वे परे यज इग् न भवति। परिव्याय[1]। उपव्याय। योगविभाग उत्तरार्थः।

परेर्वा ॥४।१।११४॥ परेः परस्य व्यः य्वे परे च यज इगादेशो वा भवति। परिव्याय। परिवीय[2]।

इज्यादिस्वप्वचः किति ॥४।१।११५॥ नेति निवृत्तम्। इगवमन्त्याचः इति वर्तते। इज्यादीनां स्वप् वच् इत्येतयोश्च किति प्रत्यये साचः अर्थनरस्य यज इगादेशो भवति। शून[3]। शूनवान्। उपितः[4]। उपितवान्। उदितः। उदितवान्। इष्टः। इष्टवान्। उप्तः। उप्तवान्। ऊढः। ऊढवान्। उतः। उतवान्। संवीतः। संवीतवान्। हूतः। हूतवान्। स्वप्—सुप्तः। सुप्तवान्। वच्—वच् भाषणे—ब्रुवो वचिः। उक्तः। उक्तवान्। कितीति किम्? स्वप्ता। याजयते। अर्थेति किम्? संवीतः। वकारस्य मा भूत्। धातोरिति प्रत्ययविशेषणम्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञानं भ्रूणहत्येति निपातनादिति चात्र न भवति। वाच्यति, टोश्वि, वस, वद, यजी, डुवपी, वही, वेञ्, व्येञ्, ह्वेञ् इति इज्यादिः।

वशिव्यचिव्यधिज्याग्रहिव्रश्चिप्रच्छिभ्रस्जां क्ङिति ॥४।१।११६॥ वशि व्यचि व्यधि ज्या ग्रहि व्रश्चि प्रच्छि भ्रस्ज इत्येतेषां धातूनां किति ङिति च परे साचोऽर्थपरस्य यज इगादेशो भवति। वशि—वष्टि। उष्टः। उशन्ति। उशितः। उशितवान्। व्यचि—विचति। वेविच्यते। विचितः। विचितवान्। व्यधि—विध्यति। वेविध्यते। वेविद्धि। विद्धः। विद्धवान्। ज्या—जिनाति। जेजीयते। जीनः[5]। जीनवान्। ग्रहि—गृह्णाति। जरीगृह्यते। गृहीतः। गृहीतवान्। व्रश्चि—वृश्चति। वरीवृश्च्यते। वृक्णः। वृक्णवान्। प्रच्छि—पृच्छति। परीपृच्छ्यते। पृष्टः। पृष्टवान्। भ्रस्ज—भृज्जति। बरीभृज्यते। भृष्टः। भृष्टवान्। अर्थेति किम्? विचति। विद्धयति। वृश्चति।

स्वापेर्ङे ॥४।१।११७॥ स्वापि इत्येतस्य ण्यन्तस्य ङे प्रत्यये परे साचो यज इगादेशो भवति। स्वपेर्णौ— असूषुपत्। असूषुपताम्। असूषुपन्। स्वाप इति घञन्तात् णौ—असूषुपत्। असूषुपताम्। असूषुपन्। ङ इति किम्? स्वाप्यते। सोषुप्यते। स्वापेः क्विबन्तात्कर्तुः क्विपि—वङ्।

वशो न यङि ॥४।१।११८॥ वशेर्धातोर्यङि परे यज इग न भवति। वावश्यते। यङीति किम्? उष्टः। उशन्ति।

स्वप्स्यमव्येञः ॥४।१।११९॥ यङीति वर्तते। न नेति। स्वप् स्यम् इत्येतेषां यङि प्रत्यये साचोऽर्थपरस्य यज इगादेशो भवति। सोषुप्यते। संवेवीयते। सेसिम्यते। यङीति किम्? स्वपन्ति। [6]अर्थ इति किम्? वेवीयते। वकारस्य मा भूत्।

च्याय: कौ ॥४।१।१२०॥ [7]चायृञ् इत्येतस्य धातोर्यङि की इत्ययमादेशो भवति। चेकीयते। चेकीयन्ते। दीर्घो यङ्लुगर्थः। चेकीतः।

ह्वयुक्तो ह्वः ॥४।१।१२१॥ द्वे उक्ती अस्मिन्निति द्व्युक्तः। तस्मिन् द्विर्वचननिमित्ते प्रत्यये विषयभूते ह्वः ह्वा इत्येतस्य धातोः साचो यज इगादेशो भवति। जुहाव। जुहूषति। जोहूयते। द्विर्वचनप्रत्यये परतः द्विर्वचने, जुहुवतुः। जुहुवुरिति। परत्वादल्लुकि[9] सत्यां साचो यज इग्विधीयमानो न प्राप्नोति। विषयभाव आश्रीयते यदि लुकः स्थानिवद्भावः स्यात्परेऽपि न दोषः।

---

१. प्रव्याय, क० म०। २. दीर्घोऽच्योऽस्यः इति दीर्घः, क० म० टि०। ३. शूनं वाच्यपदच्छून्ये, इति विश्वः (च्छूने) क० म० टि०। ४. उपितं वपितेऽपि च, इत्यभिधानम् क० म० टि०। ५. "जिनः स्यादतिवृद्धे च वृद्धे चार्हति जित्वरे" इति क्वचिद्ग्रन्थः। म० टि०। ६. सोप्वाप्यते, क० म०। ७. दृग, क० म०। ८. चायृञ् पूजायाम्, क० म० टि०। ९. इटि चातो लुक् इति क०म० टि०।

णौ सन्ङे ॥४।१।१२२॥ सन्परे ङपरे च णौ परे ह्वा इत्येतस्य धातोः साचो यञ इगादेशो भवति । जुहावयिषति । अजूहवत् । सन्ङे इति किम् ? ह्वाययति । णाविर्त्युत्तरार्थम् ।

श्वेर्वा ॥४।१।१२३॥ श्वि इत्येतस्य धातोः सन्परे ङपरे च णौ साचो यञ इगादेशो वा भवति । शुशावयिषति । शिश्वावयिषति । अशूशवत् । अशिश्वयत् ।

लिड्यङि ॥४।१।१२४॥ श्वयतेर्धातोर्लिटि यङि च परे साचो यञ इगादेशो वा भवति । शुशाव । शिश्वाय । शुशविथ । शिश्वयिथ । अहं [1]शुशाव । शिश्वाय[2] । शुशुवतुः । शिश्वियतुः । शुशुवुः । शिश्वियुः । शोशूयते । शेश्वीयते ।

न ॥४।१।१२५॥ श्वयतेर्धातोर्लिड्यङोः परतः साचो यञ इगादेशो न भवति । शिश्वियतुः । शिश्वियुः । शिश्वाय । शिश्वयिथ । विकल्पः पिति सावकाशः इत्यपिति परत्वात् किद्भावेन नित्यमेवेत्स्यात् । पूर्वस्य चेति प्रतिषेधः ।

प्यायः ॥४।१।१२६॥ प्यायैङित्यस्य धातोर्लिड्यङोः परतः साचो यञ इगादेशो भवति । आपिप्ये । आपिप्याते । आपिप्यिरे । आपेपीयते । आपेपीयन्ते । आकारेण सह परस्य यकारस्येकि कृते पूर्वस्येक् । [3]नायिति किम् ? प्रतिषेधोऽव्यवधानात् ।

क्तयोरनुपसर्गस्य ॥४।१।१२७॥ अनुपसर्गस्य प्यायः क्तयोः क्तक्तवतोः प्रत्यययोः परतः साचो यञ इगादेशो भवति । पीनं [4]मुखम् । पीनवन्मुखम् । पीनोऽसौ । पीनोऽन्धुः । पीनमूधः । क्तयोरिति किम् ? प्यायते । अनुपसर्गस्येति किम् ? प्राप्यानमूधः ।

आङोऽन्धूधसोः ॥४।१।१२८॥ आङः परस्य प्यायः क्तयोः परतः अन्धूधसोरभिधेययोः साचो यञ इगादेशो भवति । आपीनोऽन्धुः । आपीनवानन्धुः । आपीनमूधः । आपीनवदूधः । आङ इति किम् ? प्राप्यानमूधः । प्राप्यायिरनुपसर्ग आङ्पूर्वः आङन्तोपसर्गसमुदायपूर्वो वा प्रयुज्यते । तत्राङ इत्यादि ङन्तोपसर्गसमुदायपूर्वस्य निवृत्तिः । अन्धूधसोरिति किम् ? आप्यानश्चन्द्रमाः । आप्यानोऽसौ । अन्धुर्व्रणमूधस एव पर्यायः । क्तयोरिति किम् ? आप्यायः ।

स्फायः ॥४।१।१२९॥ स्फायैङित्येतस्य धातोः क्तयोः परतः साचः पूर्वेणाचा सहितस्य यञ इगादेशो भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । संस्फीतः । संस्फीतवान् । क्तयोरिति किम् ? स्फातिः[5] ।

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥४।१।१३०॥ प्रपूर्वो यः स्त्या इति धातुस्तस्य क्तयोः परतः साचो यञ इगादेशो भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् ? संस्त्यानः, संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्येव प्रस्तीत इत्यादौ सिद्धे प्रपूर्वग्रहणं प्र एव पूर्वो यस्मात्तस्य यथा स्यादधिकपूर्वस्य मा भूदित्येवमर्थम् । सम्प्रस्त्यानः, सम्प्रस्त्यानवान् । अन(न्य) ग्राधिकपूर्वस्य भवत्येव । अभिनिविशते । केचित्प्रपूर्वस्य धातुप्रत्ययसमुदायस्य प्रस्त्यः स्त्या इति तस्य क्तयोर्यञ इत्यभवति । प्रस्तीतः, प्रस्तीतवान् । प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् चेति ।

द्रवमूर्तौ श्यः ॥४।१।१३१॥ द्रवस्य [6]मूर्तिः काठिन्यम् । द्रवमूर्तौ वर्तमानस्य श्यैङित्येतस्य धातोः क्तयोः परतः साचो यञ इगादेशो भवति । [7]शीनं, शीनवद्(द्)—घृतम् । शीनं शीनवन्मेदः । शीना, शीनवती वसा । द्रवावस्थायाः काठिन्यं गता इत्यर्थः । द्रवमूर्ताविति किम् ? संश्यानो वृश्चिकः शीतेन । शीतं वर्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकमिति गुणे शीतोष्ण तृप्राश्सह आलुरिति निपातनात्सिद्धम् ।

---

१. अहं शुशव, क० म० । २. शिश्वय, क० म० । ३. नायिति प्रतिषेधो व्यवधानात्, क० म० । ४. दीर्घोऽस्त्रोऽत्र इति दीर्घः क० म० टि० । ५. स्फिरो स्फिन्, क० म० टि० । ६. मूर्तिः काठिन्यकाययोः, क० म० टि० । ७. शीनं स्त्यानं स्तं घनं विलीनं विद्रुतं द्रुते, इति वैजयन्ती क० म० टि० ।

प्रतेः ।।४।१।१३२।। प्रति इत्येतस्मात्परस्य श्यः इत्येतस्य क्तयोः परतः साचो इगादेशो भवति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । अद्रवमूर्त्यर्थ आरम्भः ।

वाऽभ्यवपूर्वस्य ।।४।१।१३३।। अभि अव इत्येतत्पूर्वस्य श्यः क्तयोः [परयोः] परतः साचो यत्र इगादेशो वा भवति । अभिशीनः । अभिशीनवान् । अभिश्यानः । अभिश्यानवान् । अवशीनः । अवशीनवान् । अवश्यानः । अवश्यानवान् । द्रवमूर्तावपि परत्वादयमेव विकल्पः । अवशीनं घृतम् । अवश्यानं घृतम् । अभ्यवपूर्वस्येति किम् ? संश्यानः । संश्यानवान् । पूर्वग्रहणं किम् ? समभिश्यानः । समभिश्यानवान् । समवश्यानः । समवश्यानवान् । इत्येके । अभिसंशीनः । अभिसंशीनवान् । अभिसंश्यानः । अभिसंश्यानवान् । अवसंशीनः । अवसंशीनवान् । अवसंश्यानः । अवसंश्यानवानित्यपरे ।

श्रृतं पक्वे हविः क्षीरे ।।४।१।१३४।। पक्वशब्देन एकीकृतोऽर्थः पक्वः । पचेः कर्मकर्ता कर्म च तस्मिन् क्ते श्रृतमिति निपात्यते योऽसौ पक्वार्थः स चेद्धविः क्षीरं वा भवति । श्रा इत्यस्य श्रपयतेश्च प्रयमण्यन्तस्य श्रृभावो निपात्यते । श्रा इति हि कर्मकर्तृ पच्यर्थमाह । श्रपिः प्रयमण्यन्तः कर्मकर्तृविषयम् ।[1] श्रृतं हविः । श्रृतं क्षीरं स्वयमेव । श्रृतं हविः । श्रृतं क्षीरं देवदत्तेन । पक्व इति किम् ? श्राणं हविः क्षीरं वा देवदत्तेन । पाचितमित्यर्थः । द्वितीयण्यन्तात् क्तः । हविः क्षीर इति किम् ? श्राणा यवागूः । श्रपिता यवागूः ।

दीर्घोऽचोऽग्धः ।।४।१।१३५।। अजन्तस्य वेञ्वर्जितस्य धातोः साचो यत्र इक्प्रत्यये परे दीर्घो भवति । जीनः । संवीतः । लूनः । शूनः । अच इति किम् ? सुप्तः । उक्तः । उषितः । विजितः । उत्तरार्थं च । अग्ध इति किम् ? उतः । उतवान् । निरुतम् । दुरुतम् ।

क्विज्झलि क्ङित्यनुनासिके ।।४।१।१३६।। क्वौ किति ङिति च झलादौ प्रत्यये परतो योऽनुनासिकस्तस्मिन् परे योऽज्धातोस्तस्य दीर्घो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । प्रतामौ । प्रतामः । प्रदामौ । प्रदामः । प्रशान्भिः । प्रदान्भिः । प्रशान्निति स्वरादिः । झलि किति, शान्तः । शान्तिः । तान्तः । दान्तः । ङिति शंशान्तः । तन्तान्तः । दन्दान्तः । क्विज्झलीति किम् ? यम्यते । रम्यते । यंयम्यते । रंरम्यते । क्ङितीति किम् ? यन्ता । रन्ता । अनुनासिक इति किम् ? पक्वः । पक्ववान् । ओदनपक् ।

सनि ।।४।१।१३७।। अजन्तस्य धातोर्झलादौ सनि परे दीर्घो भवति । चिचीषति । तुष्टूषति । निसमीषति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । अच इति किम् ? रिरंसते ।

इङ्गमः ।।४।१।१३८।। एरिणि गिङादेशस्य गमेर्हन्तेश्चाचो झलादौ सनि परे दीर्घो भवति । जिगांस्यते । सञ्जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । माता अधिजिगांस्यते । जिगांसति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपीष्टगुणाल्पदर्शनात्तो दीर्घ इति गमिग्रहणाद्गमेनैव भवति । संजिगंसते वत्सो मात्रा । झलीति किम् ? जिगमिषति । अधिजिगमिषति ।

तनो वा ।।४।१।१३९।। तनूञ् विस्तारे इत्यस्य धातोरचः तस्य झलादौ सनि प्रत्यये परे दीर्घो वा भवति । वितितांसति, वितितंसति । झलीति किम् ? वितितनिषति । यङ् लुपः तन्तनिषति ।

क्रमः क्त्वि ।।४।१।१४०।। क्रम् इत्येतस्य धातोरचः झलादौ क्त्वाप्रत्यये परे दीर्घो वा भवति । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । झलीति किम् ? प्रक्रम्य । क्रमित्वा ।

श्छ्वोऽनुनासिके च ।।४।१।१४१।। धातोर्यौ छकारवकारौ तयोरनुनासिकादौ क्विपि झलादौ प्रत्यये यथासङ्ख्यं श ऊठ् इत्येतावादेशौ भवतः । प्रश्नः । विश्नः । शब्दप्राट् । शब्दप्राशौ । शब्दप्राशः ।

---

१. अन्तर्भावितण्यर्थाः सर्वे धातवः, क० म० टि० । २. सान्नाय्यमपक्वं स्याच्छृतमाङ्कलैः (?) द्रोणैस्तण्डुलैः पक्वं परं नित्यार्चनादिषौ । निरावपं कथितं पाके क्षीराज्यहविषां श्रृतम् , क० म० टि० । ३. श्रृतं वाच्यवदुच्छ्रूने विश्रः क० म० टि० ।

गोविट् । गोविशौ । गोविशः । प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्ट्वा । ऊर्ज्–भक्षयूः । हिरण्ययूः । सूतः । सूतवान् । स्यूत्वा । स्यूतिः । स्यूमः । स्योनः । सुस्योमा वकारनिपातोर्वकारस्यानुनासिकत्वे सुस्योवा सुस्यूवा ह्रस्वस्य हल इत्यतो निरुपपदात्कृतानिङ्दित्येङ् । नाडानन्तर्यो वहिःप्रकृतिर्जः, निर्वृत्तेश्यमूलादेरिति निर्देशादिति ऊङ् । ऊडीति चकार एजुच्चैर्जिति विशेषणार्थः । धातोरिति किम् ? द्युभ्याम् । द्युभिः । इह केषाञ्चित् जलि विङतीत्यनुवर्तते । तेषां दिवेर्धक्ठलुवि देवति । देवेषि । येषां नानुवर्तते तेषां द्योति । द्योषि ।

त्वरज्वरमव्यविस्रिवोऽव्श्च ।।४।१।१४२।। त्वर् ज्वर् मवि अवि स्रिव् इत्येतेषामवो वकारस्य च अनुनासिके क्वौ जलि च प्रत्यये ऊडादेशो भवति । चकारः स्थानीव सम्भवति । तेन शकारोऽमादेशो न भवति । त्वर्—तूः । तुरौ । तुरः । तूर्तिः । तूर्णः । तूर्णवान् । तातूर्ति । ज्वर्—जूः । जुरौ । जुरः । जूर्तिः । जाजूर्तिः । मवि—मूः । मुवौ । मुवः । मूतिः । अवि ओमादौ । दुरोमाणम् । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । ओतुः । स्रिव्—सुस्रूः । स्रूः । सुवौ । स्रुवः । स्रुतः । स्रूतवान् । स्रूत्वा । स्रूतिः । त्वरज्वरमव्यविस्रिवोऽव् इत्युच्यमानेन यत्रङ्लुवि पूर्वस्यान्त्यः स्यादनुनासिके चेत्यतो विशेषणात् ।

राल्लुक् ।।४।१।१४३।। रात्परयोर्धातोश्छकारवकारयोरनुनासिके क्वौ जलि च प्रत्यये परे लुग्लोपो भवति । क्लुवोऽपवादः । हुर्छा—हूः । हुरौ । हुरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । मूर्छा—मूः । मुरौ । मुरः । मूर्तः । मूर्तवान् । मूर्तिः । तुर्वी—तूः । तुरौ । तुरः । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः । धुर्वी—धूः । धुरौ । धुरः । धूर्णवान् । धूर्तिः ।

[1]गाङ्कुटां ङिदञ्णित् ।।४।१।१४४।। गाङित्येतस्य कुटादीनां च धातूनां अञ्णिति प्रत्यये परे ङिद्वत् ङिदिव कार्यं भवति । गाङ्—अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम्, अध्यगीष्यन्त । कुटाम्—कुटिता । कुटितुम् । कुटितव्यम् । कुटित्वा । पुटिता । पुटितुम् । पुटित्वा । गाङिति ङकारः किम् ? कै गै शब्दे । गाता । अनभिधानाद् ण्यान्ताद्वादेशङकारस्यानन्यार्थत्वाच्च इति अधिकाराद्वा न गाङ् पताविरस्य ग्रहणम् । तस्यापि ग्रहणमित्येके । अञ्णीति किम् ? [3]उत्कोटः । सुणकोटः । उत्कोटयति । [4]उत्कोटकः । सङ्कुटति । सञ्चुकुटिषति । निचुकुटिषति । उत्कपचा इत्यौणादिकः । कुट, पुट, कुच, व्यच, गुज, गुड, डिप, छुर, चुट, त्रुट, तुट, स्फुट, मुड, त्रुड, जुड, कड, लुट, कृड, कुड, पुड, तुड, थुड, स्थुड, स्फर, स्फुर, वुड, ब्रुड, भ्रुड, दुड, लुड, स्फल, स्फुल, णू, धू, गु, ध्रु, कुङ्, गुरैङ्, मृङ् इति कुटादिः । कटस्फरस्फलां कुटादिकार्यं नास्ति । कटकः । स्फारकः । स्फालकः । ङणुतिम्बोः कुटादिषु पाठसामर्थ्याद् आकाराभावमेके मन्यन्ते ।

इट्टि विजः ।।४।१।१४५।। विज[5] इत्येतस्य धातोरिडादौ प्रत्यये ङिद्वत्कार्यं भवति । उद्विजिता । उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इटीति किम् ? उद्वेगः[6] । उद्वेजनीयः ।

वोर्णोः ।।४।१।१४६।। ऊर्णोरिडादौ प्रत्यये परे ङित्कार्यं भवति वा । प्रोर्णुविता । प्रोर्णविता । प्रोर्णुवितुम् । प्रोर्णवितुम् । प्रोर्णुवितव्यम् । प्रोर्णवितव्यम् ।

शव्यज्लौ ।।४।१।१४७।। श इति शकारावयवकः शित् । एवं प इति पित् । लौति लिङ्लिटोर्ग्रहणम् । धातोर्विहिते प्रत्यये शिति लादेशे चापिल्लौ परे ङितीव पूर्ववत् कार्यं भवति । चिनुतः । चिन्वन्ति । चिन्वन्ति । वृश्चति । जिनाति । गृह्णाति । जागृतः । जाग्रति । जागृहि । जागृतात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । हतः । घ्नन्ति । शंशान्तः । तन्तान्तः । शलीति किम् ? कर्ता । कर्तुम् । अपकाविति किम् ? जागर्ति । हन्ति । करोति । करोषि । करोमि । चेषीष्ट । वरिषीष्ट । वर्तिषीष्ट । वर्धिषीष्ट । लिटि ससंज्ञे दध्वंसे व्यपदेशे लौ ङितिङ्लवन्त इति एति कृते एर इति लुक् स्थानिवद्भावाद्वा एक इयादौ ङित्वादयाथासङ्ख्यम् ।

---

1. अञ्णिल्लुग्भिर्ना, इति क० म० टि० । २. कुटि कौटिल्ये तुदादौ, अन्तर्गणः—क० म० टि० । ३. अकर्तरीति घञ् क० म० टि० । ४. ण्वुल्तृचाविकरादिभ्यः, इति ण्वुः । क० म० टि० । ५. ओविजैङ् भयचलनयोः, क० म० टि० । ६. समौ उद्वेग उद्भ्रमौ, इत्यमरः । क० म० टि० ।

किद्वल्लिटीन्धेश्चासंयोगात् ॥४।१।१४८॥ इन्धेरन्यस्माद् धातोरसंयोगादपिति लिटि किद्वत् कितीव कार्यं भवति । समीधे । समीधाते । समीधिरे । निन्यतुः । निन्युः । बिभिदतुः । बिभिदुः । चक्रतुः । चक्रुः । ववृते । ववृधे । ऊजतुः । ऊजुः । सुषुपतुः । सुषुपुः । लिटीति किम् ? इन्धिता । नेता । चकारः किम् ? इन्धिषीष्ट । नेषीष्ट । इन्धेरिति संयोगार्थम् । चशब्दोऽन्यार्थः । अन्यथेन्धेरेवासंयोगान्तोऽपि विज्ञायेत । असंयोगादिति किम् ? सस्रंसे । दध्वंसे । अपितीति किम् ? निनाय । निनयिथ । बिभेद । बिभेदिथ । इयाज । इयजिथ । किद्वदीति प्रकृते किद्वद्वचनं इत्यादीति यङीगर्थं जागर्तेरर्थं च । ङिति हि तत्र भवति । स्वपितः । स्वपन्ति । जागृतः । जाग्रति ।

स्वञ्जेर्वा ॥४।१।१४९॥ स्वञ्ज इत्येतस्य लिटि परे किद्वत् कितीव कार्यं वा भवति । परिषस्वजे । परिषस्वञ्जे ।

नशजस्ति त्वि न्युपान्त्ये ॥४।१।१५०॥ नशः जान्ताच्च धातोर्नकारः उपान्त्ये सति तकारादौ क्त्वाप्रत्यये परे किद्वत्कार्यं भवति वा । नष्ट्वा । नंष्ट्वा । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । तीति किम् ? विभज्य । प्रसज्य । परिष्वज्य । त्वीति किम् ? नंष्टा । भङ्क्ता । न्युपान्त्य इति किम् ? युक्त्वा । सृष्ट्वा । मृष्ट्वा । उपान्त्य इति किम् ? निक्त्वा ।

थफवञ्चिलुञ्च्यृतितृषिमृषिकृष इटि ॥४।१।१५१॥ नकार उपान्त्ये सति थकारफकारान्तयोः वञ्चि लुञ्चि ऋति तृषि मृषि कृष इत्येतेषां च इडादौ क्त्वाप्रत्यये परे किद्वत्कार्यं वा भवति । क्त्वीति प्रतिषेधे विकल्पः । श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृषित्वा । कर्षित्वा । न्युपान्त्य इति किम् ? कुथ[1]—कोथित्वा । पुथ[2]—पोथित्वा । रिफ[3]—रेफित्वा । न्युपान्त्य इति थफविशेषणं नान्येषां सम्भवव्यभिचाराभावात् । क्त्वीति किम् ? ग्रथितः । ग्रथितवान् । इटीति किम् ? वक्त्वा । मृष्ट्वा । मृ (व)ञ्चू मृष् इति ऊदितौ क्त्वायां विकल्पितेटौ ।

वौ हलादेरलः सन्क्त्वोः ॥४।१।१५२॥ वौ इकारे उकारे च उपान्त्ये सति रलन्तस्य हलादेर्धातोरिडादौ सनि क्त्वायां च प्रत्यये परे कित्कार्यं वा भवति । लिलिखिषति । लिलेखिषति । लिखित्वा । लेखित्वा । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । द्युतित्वा । द्योतित्वा । वाविति किम् ? विवर्तिषते । वर्तित्वा । हलादेरिति किम् ? एषिषिषति । एषित्वा । रल इति किम् ? दिदेविषति । देवित्वा । इटीति किम् ? बुभुक्षते । भुक्त्वा ।

उति शपः क्तयोर्भावारम्भे ॥४।१।१५३॥ शब्वान् शप यः श्लेके शपमुत्पादयति । तस्य धातोरुति उकार उपान्त्ये सति भाव आरम्भ आदिकर्मणि च इडाद्योः क्तयोः क्तक्तवत्वोः कित्कार्यं वा भवति । कुच शब्दे तारे—कुचितमनेन । कोचितमनेन । प्रकुचितः । प्रकोचितः । प्रकुचितवान् । प्रकोचितवान् । द्युति दीप्तौ—द्युतितमनेन । द्योतितमनेन । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । लुठितमनेन । लोठितमनेन । प्रलुठितः । प्रलोठितः । रुदितमनेन । रोदितमनेन । प्ररुदितः । प्ररोदितः । प्ररुदितवान् । प्ररोदितवान् । उतीति किम् ? श्वितितमनेन । प्रश्वितितः । शप इति किम् ? गुदितमनेन । प्रगुदितः । क्तयोरिति किम् ? प्रद्योतिषीष्ट । भावारम्भ इति किम् ? रुचितः कार्षापणः । इटीति किम् ? रुद्धमनेन । प्ररुद्धः । प्ररुद्धवान् ।

शीङ्डीङ्पूङ्क्ष्विदिमिदिक्ष्विदधृषः ॥४।१।१५४॥ शीङ् डीङ् पूङ् क्ष्विदि मिदि क्ष्विद् धृष् इत्येतेषामिडाद्योः क्तयोः परतः कित्कार्यं न भवति । शयितः । शयितवान् । डयितः । डयितवान् । पवितः । पवितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । धर्षितः । धर्षितवान् । शीङ् डीङ् पूङ् अनुबन्धोच्चारणं यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थम् । शोशयितः । शोशयितवान् । डेडयितः । डेडयितवान् । पोपुवितः । पोपुवितवान् । इटीत्येव । पूतः । पूतवान् । क्ष्विण्णः । क्ष्विण्णवान् ।

---

1. कुथ पूतीभावे—क० म० टि० । 2. पुथ हिंसायाम्—क० म० टि० । 3. रिफ कत्थने—क० म० टि० । 4. दीर्घो ऋहलङ्गोश्च इत्येतयोरपवादोऽयम् । प्रत्ययेऽसुधीण इति यश् । क० म० टि० ।

मृषः क्षान्तौ ॥४।१।१५५॥ मृष इत्येतस्य क्षान्तौ वर्तमानस्य इटि क्तयोः कित्कार्यं न भवति । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षान्ताविति किम् ? अपमृषितं वाक्यमाह अपस्पष्टम् इत्यर्थः । इटीति किम् ? मृष्टः । मृष्टवान् ।

क्त्वि ॥४।१।१५६॥ इडादौ क्त्वाप्रत्यये परे कित्कार्यं न भवति । देवित्वा । सेवित्वा । वर्तित्वा । वर्धित्वा । स्रंसित्वा । ध्वंसित्वा । वृश्चित्वा । इटीत्येव । कृत्वा । हुत्वा । दृष्ट्वा । शान्त्वा ।

स्कन्दस्यन्दः ॥४।१।१५७॥ स्कन्दस्यन्दोर्धात्वोः क्त्वाप्रत्यये कित्कार्यं न भवति । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । क्त्वीति तकारप्रश्लेषः । स सेडर्थ एव । तेन तकारादावेवायं प्रतिषेधो न प्रस्कन्द्य प्रस्यन्द्येत्यनेके । अन्ये प्रस्कन्द्य । प्रस्यन्द्य इत्यप्युदाहरन्ति । अनिडर्थं वचनम् ।

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः ॥४।१।१५८॥ नेति निवृत्तम् । मृड् मृद् गुध् कुष् क्लिश् वद् वस् इत्येतेषां क्त्वाप्रत्यये परे कित्कार्यं भवति । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा । क्त्वीति प्रतिषेधे गौ हलादेरलः संस्वोरिति विकल्पे च प्राप्ते वचनम् ।

रुदविदमुषिग्रहिस्वपिप्रच्छः सनि च ॥४।१।१५९॥ इटीति निवृत्तम् । रुद् विद् मुषि ग्रहि स्वप् प्रच्छ इत्येतेषां सनि चकारात् क्त्वाप्रत्यये च परे किद्वत्कार्यं भवति । रुदित्वा । रुरुदिषति । विदित्वा । विविदिषति । मुषित्वा । मुमुषिषति । गृहीत्वा । जिघृक्षति । सुषुप्सति । पिपृच्छिषति । रुदिविदमुषीणां क्त्वि विकल्पे ग्रहेः प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । स्वपिप्रच्छ्योः सनर्थमेव । क्त्वा हि कित्येव ।

सीकः ॥४।१।१६०॥ इगन्तस्य धातोः सकारादौ सनि परे किद्वत्कार्यं भवति । चिचीषति । निनीषति । तुष्टूषति । चुकूषति । चिकीर्षति । तितीर्षति । सीति किम् ? शिशयिषते । इक इति किम् ? पिपासति । तिष्ठासति । सनीति किम् ? नैष्यति । नेष्यति । कुडादित्वोऽयत्राचार्यं गौ(णौ) इति सामान्यग्रहणे न वा सनीति दीर्घः कृतार्थो न चिचीषत्यादिषु गुणं बाधते इतीदं वचनम् ।

हलि ॥४।१।१६१॥ सकारादौ सनि परे यो हल् तस्मिन्परे य इक् तस्य किद्वत्कार्यं भवति । बिभित्सति । बुभुत्सते । विवृत्सते । विवृत्सति । सीति किम् ? विवर्तिषते । विवर्धिषते । इक इति किम् ? यियक्षति । विवप्सति । सनीति किम् ? भेत्स्यति । भोत्स्यते ।

सि लौ तङि ॥४।१।१६२॥ तङ्परे सकारादौ सिप्रत्यये सकारादौ लौ लिङि च परे यो हल् तस्मिन्परे इक् तस्य किद्वत्कार्यं भवति । अभित्त । अबुद्ध । असृष्ट । भित्सीष्ट । सृक्षीष्ट । लिटि किद्वद्भावस्य सिद्धत्वाल्लीति लिङो ग्रहणम् । सिलाविति किम् ? भेत्स्यते । भोत्स्यते । तङीति किम् ? अस्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । तङीति सेर्विशेषणं लाङ्स्तु लिटाङ् विषय एव । सीति किम् ? अवर्तिष्ट । वर्तिषीष्ट । इक इति किम् ? अयष्ट । यक्षीष्ट । हलीति किम् ? अचेष्ट । चेषीष्ट ।

ऋः ॥४।१।१६३॥ ऋवर्णान्तस्य धातोस्तङि सकारादौ सि लौ परे किद्वत्कार्यं भवति । अकृत । अहृत । कृषीष्ट । हृषीष्ट । आस्तीर्ष्ट । न्यमूर्ष्ट[1] । आस्तीर्षीष्ट । न्यमूर्षीष्ट । सीति किम् ? अकारिषाताम् । कारिषीष्ट । अवरिष्ट । अवरिषीष्ट ।

गमो वा ॥४।१।१६४॥ गमेर्धातोः तङि सकारादौ सि लौ परे किद्वत्कार्यं वा भवति । समगत । समगंस्त देवदत्तः । अगसाताम् । अगंसाताम् ग्रामो देवदत्तेन । [illegible]ष्ट । संगंसीष्ट ।

यमः सौ विवाहे ॥४।१।१६५॥ यम् इत्येतस्य [illegible] दारकर्मणि पाणिग्रहणे वर्तमानस्य तङि सकारादौ सिप्रत्यये परे किद्वत्कार्यं वा भवति । उपायत कन्याम् । उपायंस्त कन्याम् । उपायत [illegible] ।

१. न्यमूर्ष्ट क० म० ।

उपायंस्त भार्याम्। सामीति किम्? उपायंसीष्ट कन्याम्। विवाह इति किम्? आयंस्त पाणी। आयंस्त कूपाद्रज्जुम्?

गन्धने ॥४।१।१६६॥ वेति निवृत्तम्। गन्धनं सूचनं परेण प्रच्छाद्यमानस्यावद्यस्य प्रकटीकरणम्। तस्मिन् वर्तमानस्य यमेस्तङि सकारादौ सिप्रत्यये परे किद्वत्कार्यं भवति। उदायत। उदायसाताम्। उदायसत। सूचितवान् इत्यर्थः।

हनः ॥४।१।१६७॥ हन् इत्येतस्य धातोस्तङि सकारादौ सिप्रत्यये परे किद्वत् कार्यं भवति। आहत। आहसाताम्। आहसत।

घुस्थोरिच्च ॥४।१।१६८॥ घुसंज्ञकस्य स्था इत्येतस्य च धातोस्तङि सकारादौ सिप्रत्यये परे इकारादेशो भवति। किद्वच्च। घु—दाण्—व्यत्यदित। अदिषातां वस्त्रे। देङ्—अदित पुत्रम्। डुदाञ्—अदित दानम्। दो—व्यत्यदित। अदित। अदिषातां दण्डौ। धेट्—व्यत्यधित। अधिषातां स्तनौ। डुधाञ्—अधित भारम्। स्था—प्रास्थित। प्रास्थिषाताम्। प्रास्थिषत। घुस्थोरिति किम्? दाच्चैचोः दाब्दैपोः—व्यत्यदास्त। अदासत। चकारेण किद्वद्वचनमिड्बाधनार्थम्। इत्ववचनं लाघवार्थमपि स्यात्। तङीति किम्? अधासीद् स्तनम्। सीति किम्? अधाविषाताम्।

अन्त्योपान्त्यर्त्तामिर् ॥४।१।१६९॥ धातोरन्त्यस्योपान्त्यस्य च ॠकारस्य प्रत्यये परे इरादेशो भवति। किरति। गिरति। तीर्णम्। आस्तीर्णम्। चिकीर्षति। उपान्त्यस्य—कीर्तयति। कीर्तयतः। कीर्तयन्ति। बहुवचनं लाक्षणिकार्थम्। इदमेव ज्ञापकम्—लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति। अन्त्योपान्त्य इति किम्? ॠकारीयति। धातोरिति किम्? पितॄणाम्।

पुवादुर् ॥४।१।१७०॥ पवर्गाद्वकाराच्च धात्ववयवात् परस्य अन्त्यस्योपान्त्यस्य च ॠकारस्य उरादेशो भवति। इरोऽपवादः। पिपुरति। बुभूर्षति। मुमूर्षति। वुवूर्षति। प्रावुवूर्षति कम्बलम्। परिपूर्णः। परिमूर्च्छ (?र्णः)। आस्तरणम्। आस्तारकः। निपरणम्। निपारकः। प्रावरणम्। प्रावारक—इत्यत्र परत्वादर् भवति। पुवादिति किम्? तीर्णम्। विशेषणादिह न भवति—समीर्णम्।

क्तेऽनिट्चजः कुर्घिति ॥४।१।१७१॥ क्तेऽनिटो धातोश्चजान्तस्य कवर्गादेशो भवति घिति प्रत्यये। पाकः। योगः। पाक्यम्। योग्यम्। क्तेऽनिड्ग्रहणं किम्? सङ्कोचः। कूजः। कर्जः। खर्जः। गर्जः। उदाजः। समाजः। परिव्राजः। शोच्यम्। क्त इति किम्? अर्चः। अर्च्यः। याच्यम्। रोच्यम्। अर्कः याञ्चा रुक्ममित्यनिटोऽपि। क्ते सेटः आरोकवन्निपातनात्।

वाक्यार्घनिदाघावदाघं नाम्नि ॥४।१।१७२॥ वाक्य अर्घ निदाघ अवदाघ इत्येते शब्दाः कृतकुत्वाः नाम्नि निपात्यन्ते। वाक्यम्[5]। अधिवाक्यम्। अर्घः। अर्हतेर्घञ्[6]। निदाघः। अवदाघः। व्यवपूर्वाद् दहेर्घञ्। नाम्नीति किम्? वाच्यम्। अधिवाच्यम्। अर्हः। निदाहः। अवदाहः। वचेर्नियमार्थं वाक्यनिपातनम्।

उद्गादयः ॥४।१।१७३॥ उद्गादय इति उद्गादीनां कुत्वानि निपात्यन्ते। उद्गः। अभ्युद्गः। समुद्गः। उब्जेर्घञ् कुर्दश्च निपात्यते। शोकः। शुचेर्घञि कुः क्ते सेट्त्वात्। श्वपाकः। मांसपाकः। पिण्डपाकः। उलूकपाकः। कपोतपाकः। सामप्रवाकः। गोयोगः। कर्मणो घे, व्यतिसङ्गः। सर्गः। अवसर्गः। मेघः। अनु-

---

१. उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम्—इति रभसः। क० म० टि०। २. वदतिहन्ते गतिहिंसाशब्द इति सूत्रेण तङ्। क० म० टि०। ३. करणाधारे चानट्(ट्) इत्यनट् क० म० टि०। ४. प्रावरणं संव्यानं प्रच्छादनमुत्तरीयं च, इत्यभिधानम् क० म० टि०। ५. तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता, इत्यमरः क० म० टि०। ६. अर्हं पूजायाम्—क० म० टि०। ७. समुद्गकः संघटक इत्यमरः क० म० टि०।

पाकः । नीचे पाकः । दूरे पाकः । फलेपाकः । क्षणेपाकः । ण्वुश्च् । पचेः कर्मकर्तरि घोषश्च । गणे निपातना-देव । नीचैपाकुः । दूरेपाकुः । फलेपाकुः । क्षणेपाकुः । न्यङ्कुः । मद्गुः । भृगुः । औणादिकः उः । तर्क वर्क तञ्चिवञ्च्योरः अविहितलक्षणकुत्वमुद्गादिषु द्रष्टव्यम् । तेन न्योकः । शकुन्तः । न्योको वृक्षः । दिवौकस् इत्यादि सिद्धम् । न्यग्रोधः । अवरोधः । वीरुदिति रुणद्धेः ।

न गतौ वञ्चः ॥४।१।१७४॥ वञ्चेर्गतौ वर्तमानस्य कुत्वं भवति । वञ्चं वञ्चन्ति वाणिजाः । गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । गताविति किम् ? वङ्कं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ।

याजादयो यज्ञाङ्गे ॥४।१।१७५॥ याजादयः कुत्वाभावेन यज्ञाङ्गे भवन्ति । याजः । प्रयाजः । अनुयाजः । उपयाजः । उपांशुयाजः । ऋतुयाजः । एवंप्रकाराः याजादयः । यज्ञाङ्ग इति किम् ? [1]योगः । प्रयोगः । भुनक्तीति भुजः । कः । न घञ् ।

ण्यण्यावश्यके ॥४।१।१७६॥ आवश्यके ण्यणि कुत्वं न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यसेच्यम् । आवश्यक इति किम् ? पाक्यम् । सेक्यम् ।

निप्राद्युजः शक्ये ॥४।१।१७७॥ नि प्र इत्येताभ्यां परस्य युजः शक्यार्थे गम्यमाने ण्यणि कुत्वं न भवति । नियोज्यः । प्रयोज्यः । शक्य इति किम् ? नियोग्यः । प्रयोग्यः ।

भुजोऽन्ने ॥४।१।१७८॥ भुजेरन्नार्थेऽभ्यवहारे ण्यणि कुत्वं भवति । भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः । अन्न इति किम् ? [2]भोग्यः कम्बलः । भोग्या भूपाः । पाल्या इत्यर्थः ।

त्यज्यजः ॥४।१।१७९॥ त्यज् यज् इत्येतयोर्ण्यणि कुत्वं न भवति । त्याज्यम् । याज्यम् ।

एचोऽश्याः ॥४।१।१८०॥ एजन्तस्य धातोराकारादेशो[3] भवति अशि अशकारादौ प्रत्यये विषयभूते भविष्यति बुद्धिस्थिते भवति । तेन आत्वे कृते प्रत्ययो भवति । [4]वेञ्—वाता । वानीयम् । शाता । शानीयम् । ग्लै—ग्लाता । ग्लानीयम् । सुग्लः । सुम्लः । सुम्लः । सुशानम् । सुम्लानम् । सुग्लानम् । एच इति किम् ? कर्ता । हर्ता । अशीति किम् ? वयन्ति । ग्लायन्ति । जग्ले । मम्ले । इत्येषु[5] न शादिरिति भवत्येव प्रागेवानिमित्तत्वात् । धातोरिति किम् ? गोभ्याम् । नौभ्याम् । इह लाक्षणिकत्वान्न भवति । चेता । स्तोता ।

व्योऽलिटि ॥४।१।१८१॥ व्यः व्येञ् इत्येतस्य धातोरलिटि अशि विषये आकारादेशो भवति । संव्याता । संव्यातुम् । संव्यासीष्ट । अलिटीति किम् ? संविव्याय । संविव्ययिथ । संविव्यय । अलिटि गुणेनैव सिद्धम् । लिटि प्रतिषेधार्थं वचनम् ।

स्फुरस्फुलोर्घञि ॥४।१।१८२॥ स्फुर स्फुल इत्येतयोर्धात्वोरचः घञि परे आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । घञीति किम् ? विस्फोरकः । विस्फोलकः ।

अस्यपगुरो वा ॥४।१।१८३॥ अपपूर्वस्य गुरेः उद्यमन इत्यस्य धातोरचः स्थाने अमि ख्णमि णमि च प्रत्यये परे आकारादेशो वा भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्ते ।

दीङः सनि ॥४।१।१८४॥ दीङः सन्याकारो वा भवति । दिदासते । दिदीषते । उपदिदासते । उपदिदीषते ।

ल्यक्ङिति ॥४।१।१८५॥ दीङ इत्येतस्य धातोर्विषयमाकारादेशो भवति ल्ये किति ङिति च प्रत्यये विषयभूते भविष्यति बुद्धिस्थिते एवेत्यर्थः । तेनात्वे कृते प्रत्ययो भवति । ल्ये-उपदाय । अवदाय । क्ङिति ।

१. योगः प्रयोगः क० म० । २. परार्ध्यं यद्धनं लोके तद्भोग्यं पृथिवीभुजाम् । न धेनुर्दोग्ध्री भोग्या कन्दमूलफलाशिभिः क० म० टि० । ३. -कार आदे- क० म० । ४. तन्तुसन्ताने, क० म० । ५. इत्येतत्, क० म० ।

उपदाता । उपदातुम् । उपदातव्यम् । उपदायः । अवदायः । उपदायो वर्तते । अवदायो वर्तते । ईषदुपदानम् । ईषदवदानम् । अवदीयत्विति न भवति । दीनः । उपदीयते । उपदेदीयते । सानुबन्धनिर्देशाद् यङ्लुपि न भवति । उपदेदेति ।

मिञ्मीङोऽख्यचि ॥४।१।१८६॥ मिञ् मीङ् इत्येतयोर्धात्वोः ख अच् इत्येतद्वर्जितेऽप्याविति विषयभूत आकारादेशो वा भवति । निमाय गतः । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निममौ । प्रमाय गतः । प्रमाता । प्रमातुम् । प्रमातव्यम् । प्रममौ । अख्यचीति किम् ? ईषन्निमयः । दुर्निमयः । अचि निमिनोति निमानं वा निमयः । आमीनाति आमानं वा आमयः । प्याविङीति किम् ? [1]निमिम्यतुः । निमिम्युः । मेमीयते । सानुबन्धनिर्देशादिह न भवति । अकारेणुपादानाद् मीङ् हिंसायामिति ङानुबन्धस्य दैवादिकस्य न भवति । मेता, मेतुम् ।

लीङ्लिनात्योर्वा ॥४।१।१८७॥ प्याविङि अख्यचीति वर्तते । लीङ्लिनात्योर्धात्वोः खाज्वर्जिते प्ये अविङति च प्रत्यये विषयभूते अकारादेशो वा भवति । विलाय । विलीय । विलाता । विलेता । विलास्यते । विलेष्यते । विलास्यति । विलेष्यति । विललौ । विललाय । प्याविङि इति किम् ? विलीयते । विलेलीयते । लिलीयते । लिलीयति । लीनः । अख्यचीति किम् ? ईषल्लयः । विलयः । इत्सिङ्(अ)निर्देशाद् यङ्लुपि न भवति । लेलेति । लीयतिलिनात्योरुपादानाल्ली द्रवीकरणे इति ण्यन्तादेर्न भवति । विलयति ।

पूजाप्रलम्भाभिभवे णौ ॥४।१।१८८॥ लिङ्लिनात्योर्णौ परतः पूजायां प्रलम्भे वञ्चनेऽभिभवे चार्थे नित्यमाकारादेशो भवति । जटाभिरालापयते—पूजयति आत्मानम् । पूजां प्रापयतीत्यर्थः । वञ्चने—कस्त्वामुल्लापयते । कोऽनुल्लापयते वञ्चयते विप्रलम्भं प्रापयतीत्यर्थः । अभिभवे—श्येनो वर्तिकामपलापयते-अभिभवति । न्यग्भावं प्रापयतीत्यर्थः । पूजाप्रलम्भाभिभव इति किम् ? विलाययति ।

क्रीङ्जेः ॥४।१।१८९॥ क्री इङ् जि इत्येतेषां णौ परे आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ।

सिध्यतेरज्ञाने ॥४।१।१९०॥ सिध्यतेर्णौ परत एव आकारादेशो भवति अज्ञाने, न चेत् ज्ञानार्थो भवति । अन्नं साधयति । पक्वं साधयति । देवदत्तं जिनदत्तः काम्पिल्ये साधयति । राजानं साधयति । अज्ञान इति किम् ? तापसस्तपस्विनं सेधयति । स्वाम्येवैनं कर्माणि[2] सेधयन्ति । सिद्धयति तापसः, ज्ञानेन सम्बध्यते, आविर्भूतप्रकाशो भवतीत्यर्थः । तत्र ज्ञाने प्रयोजने णिजि तदात्वं न भवति । अन्नं साधयतीति साध्यः सिद्धं तत्र सेधयतीति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । अनुबन्धनिर्देशेनापि यङ्लुङ्निवर्तयितुं शक्यते तत्र सिद्धयतीति श्यन निर्देश ऐधादिनिवृत्त्यर्थः ।

प्रयोक्तुस्स्मिङः ॥४।१।१९१॥ स्मिङो णौ परे आकारादेशो भवति प्रयोक्तुः स चेत्स्मिङो णिकर्तुः कारकाद्भवति नान्यस्मात् । अर्थस्ततो भवतीति स्मिङोऽपि ततो (?) भवतीत्युच्यते । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । प्रयोक्तुरिति किम् ? कुञ्चिकयैनं विस्मापयति । करणादत्र विस्मयो न प्रयोक्तुः । अनुबन्धनिर्देशाद् यङ्लुपि न भवति । विसेष्मापयति ।

बिभेतेर्भीष् च ॥४।१।१९२॥ बिभेतेर्णौ परत आकारादेशो भवति भीषादेशश्च । प्रयोक्तुः स चेद्बिभेतिणिकर्तुः कारकाद् भवति । [4]मुण्डो भापयते । [5]जटिलो भापयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भीषयते । प्रयोक्तुरिति किम् ? कुञ्चिकयैनं भाययति । अत्र करणाद् भयं न प्रयोक्तुः । कुञ्चिकां हस्ते दृष्ट्वा बालस्ततो बिभेतीति । तिप्निर्देशाद् यङ्लुपि न भवति । बिभाययति ।

1. भिम्यतुः (भिम्युः) । क० म० । 2. कर्मणि, क० म० । 3. चशब्दोऽन्वाचयार्थः, क० म० टि० । 4. मुण्डस्तु मुण्डके त्रिषु मुण्डितं इत्यभिधानम् । क० म० टि० । 5. "जटिलस्तु जटायुक्ते" इति विश्वः क० म० टि० ।

चिस्फुरोर्वा ॥४।१।१९३॥ चि स्फुर इत्येतयोर्धात्वोरेचो ण्यां णौ परे आकारादेशो भवति वा। चापयति। चाययति। स्फारयति। स्फोरयति।

वेतेः प्रजने[1] ॥४।१।१९४॥ वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेष्विरयदादिषु पठ्यते, तस्य प्रजनेऽर्थे णौ परे आकारादेशो वा भवति। पुरो[2] वातो गाः प्रवापयति। प्रवाययति। गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः। प्रजनो जनस्य उपक्रमः। गर्भग्रहणम्। वातिः प्रजने न दृश्यते इति योगारम्भः।

लीलोर्नग्लक्स्नेहद्रवे ॥४।१।१९५॥ स्नेहद्रवेऽर्थे वर्तमानयोः ली ला इत्येतयोर्धात्वोर्णौ परे यथासङ्ख्यं लक् नक् इत्येतावागमौ वा भवतः। ली इति ली द्रवीकरणे। ला इति ला आदाने। अयास्य स्नेहद्रवे न वृत्तिः। लो इत्ययमेव कृतात्वः। घृतं विलीनयति। घृतं विलालयति। घृतं विलाळयति। घृतं विलापयति। कृतात्वस्य लीग्रहणेन ग्रहणे वलकामुक्ते पक्षे अनात्वे सावकाशं नकं परत्वाल्लक् बाधते। स्नेहद्रव इति किम्? अयो विलापयति। जटाभिरालापयते। पूर्वान्तकरणं ह्रस्वार्थम्। घृतं व्यलीलीनत्। व्यलीललत्। एवमुत्तरत्रापि।

रुहः पः ॥४।१।१९६॥ रुह् इत्येतस्य णौ परे पकारादेशो वा भवति। रोपयति व्रीहीन्। रोहयति व्रीहीन्। आरोपयति। आरोहयति। रोहत्यर्थे रुपतिर्न दृश्यत इति योगारम्भः।

कथादिपातिस्फायोऽल्लक्नम् ॥४।१।१९७॥ वेति निवृत्तम्। कथादीनां, पा रक्षणे, स्फायैङ् वृद्धावित्येतेषां धात्वोरत्व णौ यथासङ्ख्यम् अल्लगागमश्चकारादेशश्च भवति। कथयति। वरयति। अचकथत्। अववरत्। अशशारत्। अघुघुरत्। [4]वटापयति। लज्जापयति। पालयति। अपीपलत्। स्फारयति। कथादयः प्रागदन्ताः, तेषां हि अर्थयते समयते गर्वयते इत्येव भवति। अपरे पुनराहुः। आगर्वात्, अन्यवनसामर्थ्यल्लिङ्गं नास्ति। अर्थापयते। सामापयते। गर्वापयते इति भवतीत्याहुः। पातेऽपवचनं रूपान्तरनिवृत्त्यर्थम् पल रक्षण इति चुरादिषु पठ्यते एव। लकि अकार उच्चारणार्थः। ककारो देशविध्यर्थः। पातीति तिब्निर्देशोऽन्यादिप्रतिपत्त्यर्थो यङ्लुनिवृत्त्यर्थश्च। पापाययति।

प्रीञ्धूञोर्नक् ॥४।१।१९८॥ प्रीञ् धूञ् इत्येतयोर्णौ परे नगागमो भवति। प्रीणयति। अपिप्रीणत्। धूनयति। अदुधूनत्। प्रीञिति अकारोच्चारणं यङ्लुग्निवृत्त्यर्थं धुवतिनिवृत्त्यर्थं च।

वाशद्योर्विधूननागत्योर्जको ॥४।१।१९९॥ वा शद् इत्येतयोर्णौ परे यथाक्रमं विधूनने[6] गतौ चार्थे जगागमस्तादेशश्च भवति। पुष्पाणि प्रवाजयति। पक्षकेणोपवाजयति। उपावीवजत्। फलानि शातयति। विधूननागत्योरिति किम्? केशानावापयति। शोषयतीत्यर्थः। यष्ट्या गाः शादयति गमयति कालयतीत्यर्थः[7]। वाजयतीति वज गतावित्यस्यापि सिद्धयति। वाते रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं वाग्रहणम्।

वेव्यापाह्वाशाच्छासो यिक् ॥४।१।२००॥ वे व्या पा ह्वा शा च्छास इत्येतेषां णौ परे यिगागमो भवति। वे—वाययति शाटकम्। अवीवयत्। वे इति वेञोऽनात्वेन निर्देश ओवै इत्यस्य निवृत्त्यर्थः। आवापयति केशान्। व्या—संव्याययति। पा पाने—पाययत्युदकम्। पै इत्यस्यापि पा इति ग्रहणं केचिदिच्छन्ति। अपरे तु लाक्षणिकत्वान्नेत्याहुः। ह्वा—ह्वाययति। शा—निशाययति। छा—अवच्छाययति। सा—अवसाययति।

ह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यर्त्तां पक् ॥४।१।२०१॥ ह्री व्ली री क्नूयी क्ष्मायी आर्ति इत्येतेषामाकारान्तानां च धात्ववयवानां णौ परे पुगागमो (भवति)। ह्री—ह्रेपयति। व्ली—व्लेपयति। री—रेपयति। बहुवचनात्सानुबन्धः निरनुबन्धपरिभादिह नाश्रीयते—इति रीरीचोर्द्वयोरपि ग्रहणम्। क्नूयी—

1. प्रजनं स्यादुपसरः, इत्यमरः क० म० टि०। २. गोगन्धनः पुरो वातः, इत्यभिधानम् क० म० टि०। ३. -विलयनर्योर्धा- क० म०। ४. वट विभाजने- क० म० टि०। ५. लज प्रकाशने- क० म० टि०। ६. विधूननं विधूनमित्यमरः क० म० टि०। ७. कल अगतौ, चौरादिको धातुः। क० म० टि०।

क्नोपयति । क्ष्मायी—क्ष्मापयति । अर्ति—अर्पयति । आर्तीति ऋ गतिप्रापणयोः, ऋ गतावित्युभयोर्ग्रहणम्, अविकरणनिर्देशात् । तिब्निर्देशाद् यङ्यङ्लुग्निवृत्तिः । अरारयति । अरिरेयति । आताम्—दापयति । अदीदे(प)त् । जटाभिरालापयते । ज्ञापयति । अध्यापयति । जापयति । सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा च बहुवचनादेव नाश्रीयते ।

घटादिकगेवनूजनैङ्जॄष्क्नसूरञ्ज्यमोऽकमिचम्यम्यपरिस्खद उपान्त्यस्याचोऽणम्ञौ तु दीर्घो वा ॥४।१।२०२॥ अपपरिपूर्वस्खदवर्जितानां घटादीनां कगे वनू जनैङ् जॄष् क्नसू रञ्ज इत्येतेषां कमिचम्यमिवर्जितानां चामन्तानां धातूनामुपान्त्यस्याचो णौ परे अणपरे अण् ह्रस्वो भवति । ञिमि तु णौ अस्याचः स्थाने दीर्घो वा भवति । घटादि—घटयति । घटंघटम् । घाटंघाटम् । अघटि । अघाटि । व्यथयति । व्यथंव्यथम् । व्याथंव्याथम् । अव्यथि । अव्याथि । हेडयति । हिडंहिडम् । हीडंहीडम् । अहिडि । अहीडि । कगे—कगयति । कगंकगम् । कागंकागम् । अकगि । अकागि । वनू—उपवनयति । उपवनमुपवनम् । उपवानमुपवानम् । उपावनि । उपावानि । जनैङ्—जनयति । जनंजनम् । जानंजानम् । अजनि । अजानि । जॄष्—जरयति । जरंजरम् । जारंजारम् । अजरि । अजारि । क्नसू—क्नसयति । क्नसंक्नसम् । क्नासंक्नासम् । अक्नसि । अक्नासि । केचिज्जनैर्ङ्ष्णसिवित पठन्ति ष्णसु निरसने इति धात्वन्तरं दैवादिकं मन्यन्ते । रञ्ज—रजयति मृगान् व्याधः । रजंरजम् । राजंराजम् । अरजि । अराजि । अमि—गमयति । गमंगमम् । गामंगामम् । अगमि । अगामि । दमयति । दमंदमम् । दामंदामम् । अदमि । अदामि । द्वयङ्गुलोत्कर्षम् । द्व्यङ्गुलोत्कर्षम् । अन्तरङ्गत्वादणि कृते अणेव वा दीर्घ इति हेडादावदोषः । घटादिग्रहणं किम् ? पारयति । पारंपारम् । अपारि । कगे इत्येकार एदित्कार्यार्थः । अकगीत् । वनु इत्यूदित्त्वोपादानाद्वनुङ् याचन इत्यस्यैव भवति । वन षण सम्भक्तावित्यस्य तु वानयति, वानंवानम् । अवानीत्येव भवति । कगादिविहार्थविशेषानुवादानम् । घटादयः पुनः पठितार्था एवेति तेषां पृथगुपादानम् । तेन उद्घाटयति । राटयति । नाटयति । राणयति । स्मारयति । धारयति । श्रापयति । चालयति । छादयति । लालयति । प्रमादयति । ध्वानयति । स्वानयति । फाणयतीत्यन्यत्र भवति । अकमिचम्यम्यपरिस्खद इति किम् ? कामयते । कामंकामम् । अकामि । आचामयति । आचाममाचामम् । आमयति । आममामम् । आमि—अपस्खादयति । अपस्खादमपस्खादम् । अपास्खादि । परिस्खादयति । परिस्खादं परिस्खादम् । पर्यस्खादि । अ(प)परिग्रहणं किम् ? स्खदयति । प्रस्खदयति । उपान्त्यस्येति किम् ? श्रथयति । श्रथंश्रथम् । श्राथंश्राथम् । अश्रथि । अश्राथि । क्रन्दंक्रन्दम् । क्रान्दंक्रान्दम् । अक्रन्दि । अक्रान्दीति क्रन्दरञ्जिदक्षीणां घटादिषु पाठसामर्थ्याद् भवति । रञ्जंरञ्जम् । अरञ्जीत्यत्र रञ्जेर्न लुङ्युपादानं सावकाशमिति न भवति । अच इति किम् ? उपान्त्यस्य हलो मा भूत् । तुशब्दो विशेषणार्थः । तेन विशेषणो ह्रस्वः । दीर्घस्तु ञिमि परेणाविति विशेष्यते । दीर्घ इति किम् ? न ह्र(स्वः) (?) एव विकल्पेत । शमंशमम् । शामंशामम् । अशमि । अशामि । शंशमंशंशमम् । शंशामंशंशामम् । अशंशमि । अशंशामि । अत्र णि यङन्ताद्यङ् यङन्ताच्चाणौ णौ णिज्लुग्यङ्लुक् च दीर्घविधौ न स्थानिवदिति दीर्घः । घटिङ् चेष्टायां, व्यथिङ् भयचलनयोः, प्रथिङ् प्रख्यापने, प्रसिङ् विस्तारे, म्रदिङ् मर्दने, स्खदिङ् खनने, क्षजिङ् सम्भ्रमे, क्लिदिङ् क्लदुङ् वैक्लव्ये, क्रन्तुङ् गतिवैन्दनयोः, दक्षि गतिहिंसयोः, कृपि कृपायाम्, ज्रिवितः ज्वररोगे, गड सेचने, हेड वेष्टने, वट भट परिभाषणे, नट नृत्तौ, स्तक प्रतिघाते, चक तृप्तौ, च, कखे हसने, रगे शङ्कायाम्, लगे सङ्गे, ह्लगे ह्रगे सगे स्थगे संवरणे, अक अग कुटिलायां गतौ, कण रण चण गतौ, चण श्रण दाने, श्रथ क्रथ क्लथ चन हिंसार्थाः, ह्वल ह्मल चलने, ज्वल दीप्तौ च, स्मृ आध्याने, दॄ भये, श्रा पाके, चल कम्पने, छद ऊर्जने, छदुङ् जिह्मोन्मन्थने, मदै हर्षग्लपनयोः, ध्वन शब्दे, स्वन अवतंसने, फण गतौ, वृत् एते घटादयः । फणमेके घटादिं नेच्छन्ति । गतावपि फाणयतीत्याहुः । तेषां ततः पूर्वं वृत्करणं द्रष्टव्यम् ।

---

१. अरियारयति, क० म० । २. गतिदानयोः क० म० । ३. ह्रगे, क० म० ।

शमोऽदर्शने ॥४।१।२०३॥ शमः अदर्शनेऽर्थे वर्तमानस्योपान्त्यस्याचो णौ परे ह्रस्वो भवति । ञिणि परे तु दीर्घो वा भवति । शमयति रोगम् । निशमयति श्लोकान् । शमंशमम् । शामंशामम् । अशमि । अशामि । अदर्शनम् इति किम् ? निशामयति रूपम् । शमः दर्शने इत्येकेषामवग्रहः । तेषां प्रत्युदाहरणं मूलोदाहरणम् ।

यमोऽपरिवेषे णिचि च ॥४।१।२०४॥ यमः अपरिवेषणेऽर्थे वर्तमानस्योपान्त्यस्याचो णिचि चाणि च ह्रस्वो भवति । ञिणि परे तु दीर्घो वा भवति । यमयति । यमंयमम्, यामंयामम् । अयमि । अयामि । अपरिवेष इति किम् ? यामयत्यतिथीन् । यामयति चन्द्रमसम् । यमपरिवेष इत्येकेषां पाठः । तेषां प्रत्युदाहरणं मूलोदाहरणं प्रत्युदाहरणम् । नाश्चिति सिद्धेऽप्यणिचि चेति वचनादन्येषां णिचि न भवति । स्यमि वितर्कणे । स्यामयते । स्यामंस्यामम् । अस्यामि । शमि आलोचने । शामयते । निशामं निशामम् । न्यशामि ।

मारणतोषणनिशाने ज्ञश्च ॥४।१।२०५॥ मारणे तोषणे निशाने चार्थे वर्तमानस्य ज्ञानातेरुपान्त्यस्याचः णिचि चाणि चिणमुलो ह्रस्वो भवति । ञिणि परे दीर्घो वा भवति । मारणे—सञ्ज्ञपयति मृगान् व्याधः । तोषणे—ज्ञपयति गुरुम् शिष्यः । निशाने—ज्ञपयति शरान् व्याधः । ज्ञपंज्ञपम् । ज्ञापंज्ञापम् । अज्ञपि । अज्ञापि । निशानं तेजनं—तीक्ष्णकरणम् । अन्ये निशामन इति पठन्तः निशामनमालोचनप्रणिधानमाहुः । णिचि चाणि चिणमुलो पूर्वेणात्र च समानं रूपम् । अर्थस्तु भिद्यते णिच् प्रयुजि णिचकाद्यर्थकः । अत एव वचनाच्चकारः । णिचि चेत्यस्यानुकर्षणार्थः ।

चहः शाठ्ये ॥४।१।२०६॥ चहेर्धातोः शाठ्येऽर्थे वर्तमानस्योपान्त्यस्याचः णिचि णौ ह्रस्वो भवति । ञिणि परे तु दीर्घो वा भवति । चहयति । चहंचहम् । चाहंचाहम् । अचहि । अचाहि । शाठ्ये इति किम् ? चहंचहम् । अचहि । चहतोत्येतस्याघटादित्वादकापि सिद्धं दीर्घार्थं वचनम् ।

वाऽनुपसर्गाज्ज्वलह्वलह्मलवनूवमनमग्लास्नाम् ॥४।१।२०७॥ ज्वल ह्वल ह्मल वनूऌ वम नम ग्ला स्ना इत्येतेषां धातूनामुपान्त्यस्याचो ह्रस्वो वा भवति । न चेदुपसर्गात्ते परे भवन्ति । ज्वलयति । ज्वालयति । ह्वलयति । ह्वालयति । ह्मलयति । ह्मालयति । वनयति । वानयति । वमयति । वामयति । नमयति । नामयति । ग्लपयति । ग्लापयति । स्नपयति । स्नापयति । ज्वलंज्वलम् । ज्वालंज्वालम् । अज्वलि । अज्वालीति दीर्घविकल्पः सिद्ध एव । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रज्वलयति । प्रह्वलयति । प्रह्मलयति । प्रवनयति । प्रवमयति । प्रणामयति । प्रग्लापयति । प्रस्नापयति । कश्चिदेत्रस्ते विकल्पः । शेषाणां प्राप्तिपूर्वो वा । एतेषां दीर्घविकल्पार्थमिदं तु ह्रस्वविकल्पार्थम् । वेति च योगविभागः कर्तव्यः । तेन चकासयतीत्यादि सिद्धं भवति ।

खचि ॥४।१।२०८॥ खचि परे यो णिस्तस्मिन् परे धातोरुपान्त्यस्याचः ह्रस्वादेशो भवति । द्विषन्तपः । परन्तपः । पुरन्दरः । युगन्धरः । वसुन्धरा । चकारः किम् ? भुविभावम् । सुविभावम् ।

छदेर्मन्त्क्वौ ॥४।१।२०९॥ छदेर्धातोर्मन्परे त्रिन्परे च णावुपान्त्यस्याचो ह्रस्वादेशो भवति । छद्म । धामच्छद् । परमच्छद् । छदिरिति छदिर्देर्णिति निपातनात्सिद्धम् । छत्रमिति छदेष्ट्रनीति ।

घेऽद्व्याद्युपसर्गस्य ॥४।१।२१०॥ छदेरुपान्त्यस्य घप्रत्यये परे णौ परतः ह्रस्वो[1] भवति न चेत्तस्य द्व्यादय उपसर्गा भवन्ति । छाद्यतेऽनेनेति छदः । सप्त छदा अस्य सप्तच्छदः । उरसश्छदः उरश्छदः । प्रच्छाद्यतेऽनेनेति प्रच्छदः । उपच्छदः । परिच्छदः । घ इति किम् ? प्रच्छादनं प्रच्छादः । अद्व्याद्युपसर्गस्येति किम् ? समुपच्छादः । साधुपाभिच्छादः । यद्यपि कस्य द्व्यादयः सन्ति तस्य द्वावपि स्तः, तथापि संख्योत्तरोपजायमाना सत्यपि तत्र संख्यान्तरे तत्प्रत्यान्तरकृतं व्यपदेशं निवर्तयति । नहि लोके द्विगुण आनीयतामित्युक्ते त्रिगुण आनीयत इत्यादिग्रहणम् ।

1. णिङ् प्र० क० म० । २. ह्रस्वादेशो भवति, क० म० ।

ङेऽशास्वग्नाश्यृदितः ॥४।१।२११॥ शास् अको नाशो निवृत्तिर्यस्यास्ति सोऽग्नाशी, ऋकार इत् यस्य स ऋदित्, एतद्वर्जितस्य धातोर्योऽर्थस्तस्य ङपरे णौ परतः पूर्वभागोपान्त्यस्य ह्रस्वादेशो भवति। अपीपचत्। अपीपठत्। अचीकरत्। अजीहरत्। अलीलवत्। अपीपवत्। अदीददत्[1]। अचीक्लृपत्। गोनाबमाख्यत् अजुगुवत्। नौरायमाख्यत् अनुनुरत्। ङिपरणिपरत्वेन न धातुर्विशेष्यते। किं तर्हि तदङ्गोऽन्ति णेः पूर्वस्याधातुत्वेऽपि ह्रस्वो भवत्येव। ङ इति किम्? कारयति। हारयति। घटादीनां ह्रस्ववचना-दत्र न भवति। अचीकरदजीहरदित्यत्र भवतीति दुर्ज्ञानम्। अशास्वग्नाश्यृदित इति किम्? शासु[3]—अन्व-शशासत्। अशशासत्। अग्नाशी—अचुचारत्। अजुजुरत्। मालामाख्यत् अममालत्। मातरमा-ख्यत् अममातरत्। राजानमतिक्रान्तवान् अततराजत्। लोमान्यनुमृष्टवान् अन्वलुलोमत्। अग्व-त्समुदायनाशेऽप्यग्नाशोऽस्ति। अत्राप्यवयवावयविनोरभेदनये परेऽन्तः प्राप्तः इत्येव सिद्धेऽग्नाशिग्रहणं स्थानिवद्भावाभावार्थम्। तेन अजुगुनदित्यादि सिद्धम्। ऋदित्—बाधृ—अबबाधत्। याचृ—अययाचत्। ढौकृ—अडुढौकत्। मा भवानीचिचत्। मा भवानीणिणत्। मा भवानेजिजत्। शासु इत्युकारो यङ्-लुग्निवृत्त्यर्थः अपरेषां ङेऽशास्वग्नाशीत्येव पाठः। शाडिवति शासु अनुशिष्टो आङः शासुङिच्छायामित्युभ-योरपि ग्रहणम्। समानस्येति किम्? अचकाङ्क्षत्। अचकाङ्क्षत्। समानस्येत्युक्तेऽपि दित्यवमर्थमप्यनु-वर्तनीयम्। येन नाव्यवधानमित्येतन्निरपेक्षमिहापि व्यवस्थापयति मा भवानटिटत् इत्यादावोष्ठ्यादेर्ऋदित्-करणानित्यादपि[7] द्विर्वचनात्पूर्वं ह्रस्वो भवति। वादनं प्रयोजितवान् अवीवदद् वीणां परि-वादकेनेति णिचामेतिपरिहारात् सिद्धम्। णाविति किम्? ङ परस्य ह्रस्व इत्योमति, नी—अनीनयत्। लू—अलूलवत् इत्यादौ अयवादेशं बाधित्वा ह्रस्वः स्यात्। अदीदपदित्यादौ पक्। अपीपचदित्यादौ न स्यादेव।

भ्राजभासभाषदीपपीडमीलजीवकणरणश्रणवणलुटां वा ॥४।१।२१२॥ भ्राज् भास् भाष् दीप् पीड् मील् जीव् कण् रण् श्रण् वण् लुट् इत्येतेषां धातूनामुपान्त्यस्याचः ङपरे णौ परतः ह्रस्वादेशो वा भवति। अबिभ्रजत्। अबभ्राजत्। अबीभसत्। अबभासत्। अबीभषत्। अबभाषत्। अदीदिपत्। अदिदीपत्। अपीपिडत्। अपिपीडत्। अमीमिलत्। अमिमीलत्। अजीजिवत्। अजिजीवत्। अचीकणत्। अचकाणत्। अरीरणत्। अरराणत्। अशिश्रणत्। अशश्राणत्। अवीवणत्। अववाणत्। अलूलुटत्। अलुलोटत्। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम्।

ऋर्ऌत् ॥४।१।२१३॥ ङपरे णौ परे धातोः ऋवर्णस्योपान्त्यस्य ऋकारादेशो वा भवति। अचीकृतत्। अचिकीर्तत्। अवीवृतत्। अववर्तत्। अममृजत्। अममार्जत्। ऋकारेणान्तरङ्गत्वेपि इररो वचनाद्बाध्यते। उपान्त्यस्येति किम्? अचीकरत्।

जिघ्रतेरिः ॥४।१।२१४॥ जिघ्रतेः धा इत्येतस्योपान्त्यस्याचः ङपरे णौ परतः इकारादेशो वा भवति। अजिघ्रिपत्। अजिघ्रपत्। तिप्निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः। अजाघ्रपत्।

तिष्ठतेः ॥४।१।२१५॥ तिष्ठतेः स्था इत्येतस्योपान्त्यस्याचः ङपरे णौ परतः इकारादेशो भवति। अति-ष्ठिपत्। अतिष्ठिपताम्। अतिष्ठिपन्। तिप्निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः। अतास्थपत्। योगविभागो नित्यार्थः।

ऊद्दुषो णौ ॥४।१।२१६॥ दुषेर्धातोरुपान्त्यस्याचो णौ परे ऊकारादेशो भवति। दूषयति। दूषयतः। दूषयन्ति। णाविति किम्? दोषः। दुषमाचष्टे दुषयतीत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानान्न भवति। णाविति वर्तमाने पुनर्णौ ग्रहणं ङ इत्यस्य निवृत्त्यर्थम्। ऊदिति तकारो निर्देशार्थः। ङे ह्रस्वबाधनार्थः इत्येके—अदूदुषदिति।

---

१. अदीदपत्, अचीक्लपत्, क० म०। २. -वस्याद्धुत्वेऽपि- क० म०। ३. शासू, क० म०। ४. अजुगूनत्, क० म०। ५. शासु-इत्युकारो- क० म०। ६. शास् क० म०। ७. -त्यादपि क० म०।

चित्ते वा ॥४।१।२१७॥ चित्ते चित्तविषयस्य चित्तकर्तृकस्य दुषेर्णौ परे उपान्त्यस्याचः ऊकारादेशो वा भवति। चित्तं दूषयति सदस्यो दोषयति वा। मनो दूषयति दोषयति वा। प्रज्ञां दूषयति दोषयति वा।

लुङ्लिटि भुवः ॥४।१।२१८॥ भू इत्येतस्य धातोरुपान्त्यस्याचो लुङि लिटि च परे ऊकारादेशो भवति। अभूवन्। अभूवम्। अभूव। बभूवतुः। बभूवुः। उवङादेशयोः कृतयोरुकारः। लुङ्लिटीति किम्? व्यतिभविषीष्ट। भुव इति किम्? लुलाव। लुलुवतुः। लुलुवुः। उपान्त्यस्येति किम्? अन्त्यस्यैव विध्यन्तर-बाधनार्थो मा भूत्। अच इति किम्? अभूत्। अभूताम्। अभूवन्।

गोहोऽचि ॥४।१।२१९॥ गोहो भूतस्य गुहेरजादौ प्रत्यये परत उपान्त्यस्याच ऊकारादेशो भवति। निगूहयति। निगूहकः। साधु निगूहि। निगूहम्। निजुगूह। निगूहो वर्तते। गोह इति किम्? निजुगुहतुः। निजुगुहुः। अचीति किम्? निगोढा। निगोढुम्। निगोढव्यम्।

गमहनजनखनघसोऽनङ्यचि लुक् क्ङिति ॥४।१।२२०॥ गम् हन् जन् खन् घस् इत्येतेषा-मुपान्त्यस्याचः किति ङिति चाङ्वर्जितेऽजादौ प्रत्यये परतः लुग्भवति। किति—जग्मतुः। जग्मुः। जघ्नतुः। जघ्नुः। जज्ञे। जज्ञाते। जज्ञिरे। चख्नतुः। चख्नुः। जक्षतुः। जक्षुः। ङिति—घ्नन्ति। कलीह निघ्नानाः। अनङीति किम्? अगमत्। अघसत्। अचीति किम्? गम्यते। हन्यते। इहाच इत्युत्तरत्रानुवृत्त्यर्थः। क्ङितीति किम्? गमनम्। हननम्।

हलोनोऽनर्चाञ्च्युदितः ॥४।१।२२१॥ हलन्तस्य धातोरुपान्त्यस्य नकारस्य क्ङिति प्रत्यये परे लुग्भवति अनर्चाञ्च्युदितः, अर्चा पूजा तस्यां वर्तमानमञ्चमुदितञ्च वर्जयित्वा। स्रस्तः। ध्वस्तः। स्रस्यते। ध्वस्यते। सनीस्रस्यते। दनीध्वस्यते। अस्रसत्। अम्लुचत्। हल इति किम्? नीयते। नेनीयते। न इति किम्? वृक्ण्यते। वरीवृक्ण्यते। अनर्चाञ्च्युदित इति किम्? अञ्चिता गुरवः। नन्द्यते। नानन्द्यते। अर्चाग्रहणं किम्? उदक्तमुदकं कूपात्, उद्धृतमित्यर्थः। उपान्त्यस्येति किम्? नह्यते। नानह्यते। क्ङितीति किम्? स्रंसिता। ध्वंसिता।

लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गविकृत्योः ॥४।१।२२२॥ रगु लगि इति लङ्गिः पठ्यते; कपुङ् चलने; अनयोरुपान्त्यनकारस्य क्ङिति प्रत्यये परे यथासंख्यमुपतापेऽङ्गविकृतौ चार्थे लुग्भवति। विलगितः। विकपितः। उपतापाङ्गविकृत्योरिति किम्? विलङ्गितः। विकम्पितः। लङ्गिकम्प्यो रुदित्वादुपतापाङ्गविकृत्योरुपान्त्य-निवृत्त्यर्थं वचनम्।

भञ्जेर्ञौ वा ॥४।१।२२३॥ भञ्ज इत्येतस्य धातोरुपान्त्यस्य नकारस्य ञौ परे लुग्वा भवति। अभाजि। अभञ्जि।

दंशसञ्जः शपि ॥४।१।२२४॥ दंश सञ्ज इत्येतयोर्नकारस्य शपि परे लुग् भवति। दशति। सजति। दशन्ती। सजन्ती। शपं विधाय लुग्वचनं नित्यत्वार्थम्।

रञ्जः ॥४।१।२२५॥ रञ्जः शपि नकारस्य लुग्भवति। रजति। रजतः। रजन्ति। योगविभाग उत्तरार्थः।

णौ मृगरमणे ॥४।१।२२६॥ रञ्जेरुपान्त्यस्य णौ परतो मृगाणां रमणे क्रीडायामर्थे लुग्भवति। रजयति मृगान् व्याधः। मृगरमण इति किम्? रञ्जयति वस्त्रं रजकः। रञ्जयति नटः परिषदम्।

१. समुद्धृतोदकत्वे सति, इत्यमरः, क० म० टि०। २. नमर्थम् (अशुद्धोधितः) क० म०।

घञि भावकरणे ॥४।१।२२७॥ रञ्जेर्धात्वन्तस्य नकारस्य भावे करणे च घञि परतो लुग्भवति । रञ्जनं रज्यतेऽनेनेति वा रागः । घञीति किम् ? रञ्जनम् । भावकरण इति किम् ? रज्यत्यस्मिन्निति रङ्गः । रजनं, रजः, रजनी इत्युणादयः ।

स्यदो जवे ॥४।१।२२८॥ स्यद इति स्यन्देर्घञि नलोप आकाराभावश्च निपात्यते जवे वेगे गति-विशेषेऽभिधेये । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव इति किम् ? घृतस्यन्दः । तैलस्यन्दः ।

प्रश्रथहिमश्रथैधावोदौद्मदशनम् ॥४।१।२२९॥ प्रश्रथ हिमश्रथ एध अवोद औद्मन् दशन् इत्येते शब्दा घञादौ कृतनलोपादयो निपात्यन्ते । प्रश्रथः । हिमश्रथः । प्रहिमपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि न लुगात्वाभावश्च निपात्यते । एध इन्धेर्घञि नलोप एत्वं च । अवोदः । अवपूर्वस्य उन्देर्घञि नलोपः । औद्मन् । उन्देर्मनि नलोप औत्वं च । दशनम् । दंशेरनटि नलोपः ।

ञ्णित्यस्याः ॥४।१।२३०॥ ञिति णिति च प्रत्यये परे धातोरुपान्त्यस्याकारस्य आकारादेशो भवति । अपाचि । अनायि । अलावि । अकारि । पाचयति । लावयति । कारयति । पाचकः । नायकः । लावकः । कारकः । ञ्णितीति किम् ? पचति । करोति । अस्येति किम् ? अभेदि । भेदकः । अभोजि । भोजकः । पिपठिषकः । चकासकः ।

जागुर्ञिणे ॥४।१।२३१॥ जागृ इत्येतस्य धातोर्ञ्णिति च प्रत्यये परे उपान्त्यस्याकारस्य आकारादेशो भवति । अजागारि । जागरिष्यते । जजागार । ञिण इति किम् ? जागरयति । जागरकः । साधु जागरी । जागरम् । जागरः । जागरो वर्तते । नियमार्थो योगः ।

मृजः ॥४।१।२३२॥ अस्येति वर्तते । न ञ्णीति । मृजेर्धातोर्ऋवर्णस्य स्थाने योऽकारस्तस्य आकारादेशो भवति । मार्ष्टि । मार्ष्टि । सम्मार्जकः । सम्मार्जनम् । उरिति किम् ? मृष्टः । मृष्टम् । मृदिमा । मृजेरस्यम-स्विच्छन्ति । यत्रस्याम वृश्यत इत्याहुः । तेषामुरित्युत्तरार्थम् ।

आचाचि ॥४।१।२३३॥ मृजुरिति वर्तते नास्येति मृज ऋकारस्याऽजादौ प्रत्यये परे आकारादेशो वा भवति । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिमृजन् । परिमार्जन् । परिमृजन्तु । परिमार्जन्तु । अचीति किम् ? मृष्टः । मृष्टवान् । उरिति किम् ? मार्जनम् । मार्जकः ।

विश्रमो घञि ॥४।१।२३४॥ विपूर्वस्य श्रमे घञि उपान्त्याकारस्याऽऽकारादेशो वा भवति । सूर्यविश्रामभूमिः । विश्रामहेतोः । विश्रमः । अविश्रमं यावदिदं शरीरम् । विपूर्वग्रहणं किम् ? श्रमः । आश्रमः । घञीति किम् ? विश्रमि ।

नोद्यमोपरमः ॥४।१।२३५॥ उद्यमोपरमयोश्च घञि उपान्त्यस्याकारस्याऽऽकारादेशो न भवति । उद्यमः । उपरमः । उदुपपूर्वग्रहणं किम् ? यामः । संयामः । नियामः । रामो विरामः ।

मजन्वधोऽयंरंनंगंवंकंचमः कृञ्णौ ॥४।१।२३६॥ अमिरमिनमिगमिवमिकमिचमिर्वर्जितस्य मान्तस्य धातोर्जनिवध्योश्चोपान्त्यस्याकारस्य कृति ञ्णौ ञ्णिति च प्रत्यये परे आकारादेशो न भवति । शमः । तमः । दमः । शमी । तमी । दमी । शमकः । तमकः । दमकः । अशमि । अतमि । अदमि । प्रजनः । जन्यः । जनकः । अजनि । वधः । वधकः । घातकः । अवधि । वधिरहनादेशो व्यञ्जनान्तः प्रकृत्यन्तरमस्ति । यमादिप्रतिषेधः किम् ? नियामकः । अभिरामकः । विरामकः । आगामुकः । कामः । कामुकः । आचामकः । केचिदाचम इति पठन्ति । चमकः । विचमकः—इति प्रत्युदाहरन्ति । आमयति णिचाकारः । कृञ्णाविति किम् ? शशाम । ततम । ददाम । ववाध । आमयति । निशामयते ।

---

१. चकासः, क० म० । २. णिति च णिनि, क० म० । ३. जागरिष्यत, क० म० । ४. मृष्टः, मृष्टः । उरि क० म० टि० । ५. नियामकः पंक्त्यादि कर्णवारे नियन्तारि, क० म० टि० । ६. आगमुकः, क० म० । ७. इति पाठः प्रत्यु- क० म० ।

आतो यम् ॥४।१।२३७॥ आकारान्तस्य धातोः कृति ञ्णिति प्रत्यये परे यमागमो भवति। दायः। धायः। दायकः। धायकः। अवदायकः। अदायि। अधायि। दायिष्यते। धायिष्यते। यमो मकारोऽस्यादन्तः परत्वार्थः इतीहोपान्त्यस्येति नास्ति।

हनो घस्तोऽञ्णिणे ॥४।१।२३८॥ हन्तेर्ञ्णिणवर्जिते ञ्णिति प्रत्यये परे नकारस्य तकारादेशो भवति। घातयति। घातकः। साधुघाती। घातंघातम्। घाते वर्तते। हन इति योगविभागेनाकारः। अञ्णिण इति किम्? अघानि। अघानिषत। जघान। धातोः कार्यं तत्प्रत्यये विज्ञायत इतीह न भवति। घातघ्नम्। उपान्त्याधिकाराद्धुगान्तस्य स्यादिति न इत्युच्यते।

हो घः ॥४।१।२३९॥ ञ्णितीति वर्तते। हन्तेर्ञ्णिति प्रत्यये हकारस्य घकारो भवति। अघानि। घातयति। घातकः। साधुघाती। घातम्। घाते वर्तते। ञ्णितीति किम्? हन्ता। हन इति किम्? हारकः।

शासः क्ङित्यङ्हलीर् ॥४।१।२४०॥ शास इत्येतस्य धातोरङि क्ङिति हलादौ च प्रत्यये परे उपान्त्यस्येकारादेशो भवति। अङि—अशिषत्। अशिषताम्। अशिषन्। क्ङिति हलि—शिष्टः। शिष्टवान्। शिष्टिः। शिष्ट्वा। अनुशिष्टः। शिष्यः। शिष्यते। शेशिष्यते। शिष्टःशिष्ठ। शिशिष्वः। शिष्वः। शिष्मः। आशिषः। क्ङितीति किम्? शास्ति। अङ्हलीति किम्? शशासतुः। शशासुः। शासति।

क्वौ ॥४।१।२४१॥ शासित्येतस्य धातोः क्वावुपान्त्यस्येकारादेशो भवति। आर्यशीः। मित्रशीः।

आङः ॥४।१।२४२॥ आङः परस्य शासेः क्वावुपान्त्यस्येकारादेशो भवति। आशीः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थो योगः। इह न भवति। आयुराशास्ते। आशास्महे। आशास्महे। आशास्यते।

क्तिन्यपचायः ॥४।१।२४३॥ अपपूर्वस्य चायतेः क्तिनि प्रत्यये उपान्त्यस्येत्वं भवति। अपचितिः।

ह्लादेः क्तिः ॥४।१।२४४॥ ह्लादतेरुपान्त्यस्य क्ति तकारादौ किति प्रत्यये परे ह्रस्वादेशो भवति। ह्लन्नः। ह्लन्नवान्। ह्लत्तिः। क्तीति किम्? ह्लादित्वा। तकारः किम्? प्रह्लाद्य। प्रह्लादः। इदमेव लिङ्गं प्रकृतिग्रहणे यङ्लुबन्तस्यापि ग्रहणमित्यस्य। तकारः किम्? प्रह्लाद्। निह्लाद्यते। जह्लादानः।

ॠल्वादेः क्तिनां नोऽप्रः ॥४।१।२४५॥ ॠकारान्ताल्ल्वादिभ्यश्च परयोः क्तक्तवत्वोः क्तिनश्चादेर्नकारादेशो भवति—अप्रः—प्र इत्येतद्वर्जयित्वा। तीर्णः। तीर्णवान्। तीर्णिः। कीर्णः। कीर्णवान्। कीर्णिः। निगीर्णः। निगीर्णवान्। निगीर्णिः। लूनः। लूनवान्। लूनिः। धूनः। धूनवान्। धूनिः। अप्र इति किम्? पूर्तः। पूर्तिः। ल्वादिषु ॠकारान्तानाम् इत्येव सिद्धमॠकारार्थं ल्वादिग्रहणम्। ल्वादिषु ॠकारान्तपाठः ल्वादिकार्यार्थः। लूञ्, धूञ्, स्तॄञ्, कॄञ्, वृञ्, शॄ, पॄ, भॄ, मॄ, दॄ, जॄ, नॄ, गॄ, ज्या, री, ली, व्ली, प्ली, वृत् इति ल्वादयः।

रदो मूर्छोर्दस्य चामन्मूर्च्छः ॥४।१।२४६॥ क्तिनीति वर्तते। रकारान्ताद्दकारान्ताच्च धातोः सूर्यत्यादेश्च मन्मूर्च्छिवर्जिताद्धातोः परयोः तकारयोः क्तयोः क्तक्तवत्वोरादेर्नकारादेशो भवति। तत्सन्नियोगे पूर्वस्य दकारस्य च नकारादेशो भवति। दः—भिन्नः। भिन्नवान्। छिन्नः। छिन्नवान्। रः—आगूर्णः। आगूर्णवान्। श्या—शीनं घृतम्। (अनवेक्षणादलिखितमेवैतस्येव स्थितं न ग्रन्थासमाप्त्या) प्रतिशीनम्। अभिशीनम्। अविशीनम्। अवशीनम्। अभ्यवशीनम्। शीत वर्तते शीतमुदकमिति गुणे शीतोष्णे सूत्रायत्ये 'आतुरिति' निपातनान्न भवति। ओदितः। ओलजैङ्—लग्नः। लग्नवान्। ओविजैङ्—उद्विग्नः। उद्विग्नवान्। ओप्यायैङ्—पीनः। पीनवान्। टुओश्वि—शूनः। शूनवान्। सूयत्यादयः। प्रसूनः। प्रसूनवान्। दूनः। दूनवान्। दीनः। दीनवान्। उड्डीनः। उड्डीनवान्। डीनः। डीनवान्। धीनः। धीनवान्। रीणः। रीणवान्। लीनः। लीनवान्। व्रीणः। व्रीणवान्। एते सूयत्यादयः। क्तयोरिति किम्? भित्तिः। पूर्तिः। द्विवचनादर्थवद्ग्रहणापेक्षं क्तक्तवत्वोर्ग्रहणम्। इरयोदीत्। सूयत्यादेरिति किम्? कृतवान्। रासपरेणानाकेन

व्यवधानम् । अकारस्य हि भयोऽर्द्धमात्रो रेफः पूर्वं पदबाह्य तुर्योऽर्धभागः प्रतिज्ञायते । अर्णं धारयतीति । 'ऋर्णं' इति निपातनात् सिद्धम् । मूर्च्छतेरिति वर्णनिर्देशः मूर्छतिसवर्तिनिवृत्त्यर्थः । लोति किम् ? विदितम् । चरितम् । अमन्मूर्च्छो इति किम् ? मतः । मतवान् । मूर्तः । मूर्तवान् । कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यत्रासिद्धं च बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न भवति । भिन्नवत्कुर्वो भिन्नवद्भिरिति प्रत्ययदकारस्यासत्त्वादसुद्धाच्च (न) भवति ।

ह्लो यञ आतोऽध्याऽध्यः ॥४।१।२४७॥ ध्याध्यावर्जितस्य धातोर्हलः परात्यञः परो योऽकारस्तस्मात्परयोस्तकारादयोः क्तयोर्नकारादेशो भवति । संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । निद्राणः । निद्राणवान् । म्लानः । म्लानवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । हल इति किम् ? यातः । वेयातः । यञ इति किम् ? प्रभातः । स्नातम् । ष्मातम् । आत इति किम् ? च्युतः । च्युतवान् । अध्याध्य इति किम् ? ध्यातः । ध्यातवान् । धातूनां हलादिविशेषणादिह न भवति । निर्यातः । निर्यातवान् । भिद्यातः । भिद्यातवान् (निष्णातः । निष्णातवान्) । द्विरुक्तेऽपि यजिति आत्वाश्रवणादनिर्देश न भवति । क्तोति किम् ? दरिद्रितम् । दरिद्रितवान् ।

पूदिव्यञ्चोर्नाशाजिगीषाऽपादाने ॥४।१।२४८॥ पू दिवि अञ्चि इत्येतेभ्यो यथासंख्यं नाशे अजिगीषायाम् अनपादाने च क्तयोः क्तयोर्नकारादेशो भवति । 'पूना यवाः' । आद्यूनो देवदत्तः । परिद्यूनं वस्त्रम् । समक्नो शकुनेः पक्षी । नाशाजिगीषापादान इति किम् ? पूतं धान्यम् । द्यूतं वर्तते । उदक्तमुदकं कूपात् । द्यूतं क्रीडायां जिगीषया[1] न क्रियते इति जिगीषार्थो भवति ।[2]

सेः कर्मकर्तरि ग्रासे ॥४।१।२४९॥ सिञ् बन्धने इत्येतस्मात्परयोः क्तयोर्नकारादेशो भवति ग्रासे कर्मणि कर्तृत्वेन विवक्षिते । सीनो ग्रासः स्वयमेव । कर्मकर्तरीति किम् ? सितो गलो ग्रासेन । सितो ग्रासो देवदत्तेन । सितवान् ग्रासं देवदत्तः । ग्रास इति किम् ? सितं कर्म स्वयमेव ।

निर्वाणोऽवाते ॥४।१।२५०॥ निर्वाण इति निर्पूर्वाद् वातेरक्तस्य नत्वं निपात्यतेऽवाते कर्तरि वातश्चेन्निर्वाति क्रियायाः कर्ता न भवति । निर्वाणो मुनिः । निर्वाणः प्रदीपः । अवात इति किम् ? निर्वातो वातः । निर्वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र वातो हेतुः करणं वा न कर्ता । केचिन्निर्वाणं[4] वातेनेतीच्छन्ति तेषां वातेः कर्तरि प्रत्यये सति प्रतिषेधः ।

दुग्वोर्दीर्घश्च ॥४।१।२५१॥ दु गु इत्येताभ्यां परयोः क्तयोर्नकारादेशो भवति । तत्सन्नियोगे च तयोर्दीर्घो भवति । आदूनः । आदूनवान् । विगूनः । विगूनवान् । गूनो व्रहुः ।

क्षेरध्ये ॥४।१।२५२॥ क्षि इत्येतस्मात्परयोः क्तयोर्नकारादेशो भवति तत्सन्नियोगे चास्याचो दीर्घो भवति अध्ये ध्यण्प्रत्ययस्यार्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र चेत्तौ क्तौ भवतः । क्षीणो देवदत्तः । क्षीणमिदं देवदत्तस्य । अधिकरणेऽयं क्तः । अध्य इति किम् ? क्षितमस्य । भावे क्तः । क्षिप हिंसार्थमित्येतस्येह ग्रहणं न भवति सानुबन्धकत्वादित्येके । श्रुतपालस्तु ग्रहणं मन्यते ।

दैन्याक्रोशे वा ॥४।१।२५३॥ क्षि इत्येतस्मादध्यर्थे क्तयोर्नकारादेशो वा भवति । तत्सन्नियोगे चास्या क्षेः दीर्घादेशः भवति दैन्य आक्रोशे च गम्यमाने । (दैन्ये)—क्षितस्तपस्वी । क्षीणस्तपस्वी । क्षितकः । क्षीणकः । आक्रोशे—क्षितो जाल्मः । क्षितायुर्जाल्मः । क्षीणायुर्जाल्मः । अध्य इति किम् ? क्षितं तपस्विनः । क्षितं जाल्मस्य । ध्यणर्थेऽस्य क्तो नास्ति । भावायानिति श्रुतपालः ।

ह्रीघ्राद्राघ्रोन्दनुदविन्तेः ॥४।१।२५४॥ ह्री घ्रा द्रा त्रा उन्द नुद इत्येतेभ्यो विन्तेश्च विचारणार्थाच्च विदेः परयोः क्तयोर्नकारादेशो वा भवति तत्सन्नियोगे पूर्वस्य च दकारस्य नकारः । ह्रीणः । ह्रीणवान् । ह्रीतः । ह्रीतवान् । घ्राणः । घ्राणवान् । घ्रातः । घ्रातवान् । द्राणः । द्राणवान् । द्रातः । द्रातवान् । त्राणः ।

1. पूतं धान्यमिति भाष्यं पूतं तु बहुलीकृतम्, इति नामलिङ्गानुशासने क० म० टि० । २. जिगीषणा क्रि के० म० । ३. भावानुबन्धप्रयत्नेन दीपो निर्वाणमागतः, क० म० टि० । ४. निर्वाणमस्तं गमने निर्वृतौ गजमज्जने, क० म० टि० ।

घ्राणवान् । घ्रातः । घ्रातवान् । समुन्नः । समुन्नवान् । समुत्तः । समुत्तवान् । नुन्नः । नुन्नवान् । नुत्तः । नुत्तवान् । खिन्नः । खिन्नवान् । खित्तः । खित्तवान् । खिन्देरिति नमा निर्देशः खिद विचारणे इत्यस्य प्रतिपत्त्यर्थः । तेन खिद्यतेरयं न भवति । खिद सत्तायाम् । खिन्नः । खिन्नवान् । व्यवस्थितविभाषेयम्, तेन त्रायतेः सञ्ज्ञायां न भवति । त्रातः । देवत्रातः । अन्यत्र नित्यम् । त्राणः । उभयमित्येके ।

प्रस्त्यो मः ॥४।१।२५५॥ प्रपूर्वात् स्त्यायतेः क्तयोर्मकारादेशो भवति वा । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् ।

क्षेः ॥४।१।२५६॥ क्षै क्षये इत्यस्मात् क्तयोस्तकारस्य नित्यं मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् । योगविभागो नित्यार्थः ।

शुष्पचः कवम् ॥४।१।२५७॥ शुष् पच इत्येताभ्यां क्तयोर्यथासंख्यं ककारवकारावादेशौ भवतः । शुष्कः । शुष्कवान् । पक्वः । पक्ववान् ।

अनुपसर्गाः क्षीबोल्लाघकृशपरिकृशफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लाः ॥४।१।२५८॥ अनुपसर्गाः क्षीब उल्लाघ कृश परिकृश फुल्ल उत्फुल्ल सम्फुल्ल इत्येते शब्दाः क्तान्ता निपात्यन्ते । क्षीबेति क्षीवृङ् मद इत्येतस्मात्परस्य क्तस्य इडभावः तलोपश्च निपात्यते । क्षीबः । उल्लाघेति 'लाघृङ् सामर्थ्ये' इत्येतस्मादुत्पूर्वात्परस्य क्तस्येडभावः तलोपश्च । उल्लाघः । कृश परिकृशेति कृश तनूकरणे इत्येतस्मात् केवलात् परिपूर्वाच्च क्ते क्तस्येडभावः तलोपश्च । कृशः । परिकृशः । फुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लेति ञिफला विशरणे इत्येतस्मात् केवलादुत्पूर्वात् सम्पूर्वाच्च परस्य क्त इडभावः आदेशश्च धातोरकारस्योकारः । फुल्लः । उत्फुल्लः । सम्फुल्लः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रक्षीबितः । प्रोल्लाघितः । उदुपसर्गस्य कैवल्यमुदाहरणार्थं स्यात् । कृशफुल्लयोः सोपसर्गयोरपि पृथग्ग्रहणादनुपसर्गयोर्निपातनं शक्येत विज्ञातुम् । क्षीबादयः शब्दाः केनाचापि च सिद्ध्यन्ति । क्षीबित इत्याद्यनिष्टरूपनिवृत्त्यर्थं निपातनम् । अपरे क्षीबवानित्याद्यपि रूपमिच्छन्ति । तदर्थं क्तवतुक्तयोस्तशब्दाद्यर्थे निपातनं विज्ञायते ।

भित्तं शकलम् ॥४।१।२५९॥ भित्तमिति भिदेः क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते शकलं शकलपर्यायो यदि भित्तशब्दो भवति । भित्तं शकलमित्यर्थः । शकलमिति किम् ? भिन्नं शकलम् । भिन्नं भित्तम् । अत्र भित्तशब्दः क्रियाविशिष्टकारकवाची । अत एव शकलं भित्तमिति च विशेष्यमुपादीयते ।

वित्तं धनप्रतीतम् ॥४।१।२६०॥ धनं च प्रतीतं च धनप्रतीतम् । वित्तमिति विदेर्लाभार्थात्परस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते । स चेद्वित्तशब्दो धनपर्यायः प्रतीतपर्यायो वा भवति । वित्तं धनमित्यर्थः । वित्तः प्रतीत इत्यर्थः । धनप्रतीतमिति किम् ? विन्नः । वि(वे)त्तेरिदितं [1]विन्तेर्विन्नं वित्तं च । विद्यतेर्विन्नं वित्तं धनप्रतीते च । विन्दतेर्विन्नमन्यत्र ।

हन्मन्यम्रम्गम्नम्वनसितनादेर्लुग्झलि ॥४।१।२६१॥ क्ङितीति वर्तते । हन् मन् यम् रम् गम् नम् इत्येतेषां वनतेस्तनादीनां च झलादौ क्ङिति प्रत्यये परे लुग्भवति । हन्—हतः । हतवान् । हत्वा । हतिः । आहत । आहथाः । मन्—मतः । मतवान् । मत्वा । मतिः । यम्—यतः । यतवान् । यत्वा । यतिः । रम्—रतः । रतवान् । रत्वा । रतिः । गम्—गतः । (इदं सूत्रं तद्वृत्तिश्च ताडपत्रपुस्तके लेखकप्रमादतस्त्रु-(च्रु)टे यतो लभ्यते ततो लिखितम् ।) गतवान् । गत्वा । गतिः । नम्—नतः । नतवान् । नत्वा । नतिः । अवनतिः । तनादि—तनूञ्—ततः । ततवान् । तत्वा । ततिः । अतत । अतथाः । सनूञ्—आत्वं वक्ष्यते । क्षणूञ्—क्षतः । क्षतवान् । क्षत्वा । क्षतिः । अक्षत । अक्षथाः । ऋणूञ्—ऋतः । ऋतवान् । ऋत्वा । ऋतिः । आर्त । आर्थाः । तृणूञ् । तृतः । तृतवान् । तृत्वा । तृतिः । अतृत । अतृथाः । घृणूञ् । घृतः । घृतवान् । घृत्वा । घृतिः । अघृत । अघृथाः । वनूङ्—वतः । वतवान् । वत्वा । वतिः । अवत । अवथाः । मनूङ्—मतः । मतवान् । मत्वा । मतिः । अमत । अमथाः । हनादीनामिति किम् ?

---

1. विन्तेः, क० म० ।

शान्तः । दान्तः । निर्गणनिर्दिष्टेर् यङ्लुचि न भवति । यंयन्तः । संतान्तः । अन्यत्र भवति—जङ्गतः । मन्मतः । यंयतः । रंरतः । कत्ववर्जं गन्त्यर्थं मनुतिस्तु तनादीयेन भवति । जलीति किम् ? तन्यते । तन्त-न्यते । विङ्तो किम् ? हन्ता । मन्ता ।

प्ये ॥४।१।२६२॥ हनादीनां धातूनां प्ये परतो लुग्भवति । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रतत्य । प्रक्षत्य ।

मो वा ॥४।१।२६३॥ हनादीनां मकारान्तानां प्ये परतो लुग्वा भवति । नियत्य । नियम्य । विरत्य । विरम्य । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । हनादीनामिति किम् ? उपदाम्य ।

गमादीनां क्वौ ॥४।१।२६४॥ हनादीनां गमादीनां क्वौ लुग्भवति । जनगत् । कलिङ्गगत् । संयत् । सुयत् । सुनत् । परीतत् । क्षीतत् । सत् । सुक्षत् । अग्रेगूः । भूरित्यौणादिको डूः ।

न क्तौ दीर्घश्च ॥४।१।२६५॥ हनादीनां क्तौ प्रत्यये लुग्दीर्घत्वं न भवतः । हन्तिः । मन्तिः । यन्तिः । रन्तिः । नन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । क्षन्तिः । हनादीनां लुचि प्रतिषिद्धायां 'विजलि विड्त्यनुनासिक' इति दीर्घः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिध्यते । क्तौविधौ सानुबन्धग्रहणादिहानुबन्धके क्तिनि प्रतिषेधो न भवति । हनादी-नामिति किम् ? शान्तिर्भगवान् ।

सन्यनुनासिकस्यात् ॥४।१।२६६॥ अनुनासिकान्तस्य धातोः क्वि प्रत्यये परे आकारादेशो भवति । जन्—विजावा । सन्—विसावा । क्रम्—दधिक्रावा । गम्—अग्रेगावा । घुण्—घ्वावा । निरवयवोऽपि ङः आकारः । घृणि—घृणावा । ओण्—अवावा । दिवु—द्यावा । वलिलोपेन न अटके आदेशः । निव् इत्यनुनासिकोपदेशेऽस्य भाव्येऽनुनासिकार्थः । इह तु उभयोरुपदेशात् उभयोऽपि ।

जन्सनखनाम् ॥४।१।२६७॥ जलि विङ्ती वर्तते । जन् सन् खन् इत्येतेषां जलादौ विङति प्रत्यये परे आकारादेशो भवति । जातः । जातवान् । जातिः । सातः । सातवान् । सात्वा । सातिः । खातः । खातवान् । खात्वा । खातिः ।

सनि ॥४।१।२६८॥ जन्सनखनां जलादौ सनि परे आकारादेशो भवति । सिषासति । जलीति किम् ? जिजनिषते । सिसनिषते । चिखनिषते । एवं च सनोति सनर्थमेव ।

ये वा ॥४।१।२६९॥ जन्सनखनां ये विङति प्रत्यये परे आकारादेशो वा भवति । जायते । जन्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । सायते । सन्यते । सासायते । संसन्यते । खायते । खन्यते । चाखायते । चङ्खन्यते । जनेः श्येजादेशेन नित्यं जात इत्येव भवति । विङतीति किम् ? जन्यम् । सान्यम् । य इति प्रत्ययनिर्देशो न वर्ण-निर्देशः तेन सन्यात्, खन्यात् इत्यादयं न भवति । केचिदत्रापि भवत्येवेत्याहुः । सायात् । खायात् ।

तनो यकि ॥४।१।२७०॥ तनोतेर्यकि परे आकारादेशो वा भवति । तायते । तन्यते । यकीति किम् ? तन्तन्यते । केचित्त्विच्छन् तनोतेर्यकीति सूत्रं तेषामपि धातुनिर्देशार्थ एव तिप् न यङ्लुगिवृत्त्यर्थः ।

सनक्तौ क्तौ ॥४।१।२७१॥ सनितेर्धातोः क्तिप्रत्यये तौ लुगाकारौ वा भवतः । सतिः । सातिः । सन्तिः । सन्तिरिति सनोतेः, तौ लुगाकारौ विकल्पार्थम् । अगति सोऽकार एवानन्तरः विनिकल्प्येत तत्रश्च सातिः । सन्तिः । सान्तिरित्येव स्यात् न सतिः ।

इति श्रीश्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।४।१।

■

1. विसखावा, क० म० ।

[द्वितीयः पादः

ह्विणोऽचीक्ङश्लेले यम् ॥४।२।१॥ हु इण् इत्येतयोर्धात्वोरिकः शिति लेटि लेङि लटि लेङि च क्ङित्यजादौ परे यणादेशो भवति । उवङपवादः । कतीह जुह्वानाः । जुह्वतु । अजुह्वीरन् । जुह्वति । ... जुह्वताम् । ... यन् । यन्तौ । यन्तः । यन्तु । यन्ति । ... स्म यन् । ह्विण इति किम् ? युवन्ति । योयुवन्ति । अचीति किम् ? जुहुतः । जुहुथः । इतः । इथः । ... ? अजुहवुः । श्लेले इति किम् ? जुहुवतुः । जुहुवुः ।

चक्ङः ॥४।२।२॥ इक् इत्येतस्य धातोरजादौ श्लेले ... परे यलादेशो वा भवति । इयपवादः । कतीह अधीयानाः । अधीयन्तु । अधियन्तु । व्यत्यधीरन् । अधियन्ति । अधियन्तु । मास्माधियन् । मास्माधीयन् ।

एः शीङः ॥४।२।३॥ शीङ इत्येतस्य धातोरिकः श्लेलेपर एकारादेशो भवति । कतीह शयानाः । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । अशेत । शयीयाताम् । शयीरन् । शेते । शयाते । शेरते । अशेत । अशयाताम् । अशेरत । सानुबन्धोपादानाद् यङ्लुपि न भवति । शेशीतः । शेश्यति । श्लेल इति किम् ? संशीतिः । शिश्ये । शिश्याते । शिश्यिरे ।

इयय ॥४।२।४॥ शीङ इकः क्ङिति यकारादौ ... अयादेशो भवति । शय्यते ... यते । संशय्य । शय्या । ... ति किम् ? शिश्ये । क्ङितीति किम् ? शेयम् । अनुबन्धाद् यङ्लुपि न भवति । ... शीयः ।

उपसर्गादूदूहः ॥४।२।५॥ उपसर्गात्परस्य ऊहतेरिकः क्ङिति यकारादौ प्रत्यये परे उकारादेशो भवति । समुह्य । समुह्यते । समुह्यात् । पर्युह्य । पर्युह्यते । पर्युह्यात् । उपसर्गादिति किम् ? ऊह्यते । ऊह इति किम् ? समीह्य । यीति किम् ? समूहितः । क्ङितीति किम् ? समूह्यः । अभ्यूह्यार्थः । इक इति किम् ? आ ऊह्यते । ओह्यते । समीह्यते । समीह्यते ।

इयतेरित् ॥४।२।६॥ उपसर्गात्परस्य एतेः इण् एतावित्यस्य धातोरिकः क्ङिति यकारादौ लिङादेशे पर इकारादेशो भवति । समियात् । समियास्ताम् । समियासुः । उदियात् । उदियास्ताम् । उदियासुः । अन्वियात् । अन्वियास्ताम् । अन्वियासुः । यङ्लिङ्कृतिचर्वचोरीदीर्घाविति दीर्घो ह्रस्वः । यीति किम् ? समीयते । उदीयते । उपसर्गादिति किम् ? ईयात् । इक इति किम् ? आ ईयात्—एयात् । समेयात् ।

इयर्त्यस्यवचपतोऽङ्यक्युमपम् ॥४।२।७॥ इयतेरिकोऽस्यतिवचि... पतां ... चाङि परतो यथासंख्यम् थ, यक् उम् पम् इत्येते आदेशागमा भवन्ति । इयतेः—अस्थत् । ... अस्थन् । अस्थः । अस्यतेस्थक्—आस्थत् । आस्थताम् । आस्थन् । ... रास्थः । वच उम्—अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् । अवोचत । पतः पम्—अपप्तत् । अपप्तताम् । अपप्तन् । इयतीति तिब्निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । अशिश्वियत् । अशिश्वयत् । अशिश्वयत्तेर्ग्रहणमन्यस्माङोऽसम्भवात् ।

नशो वेम् ॥४।२।८॥ नशेर्धातोरङि इमागमो वा भवति । अनेशत् । अनशत् । अनेशन् । अनशम् ।

ऋदृशोऽर ॥४।२।९॥ ऋवर्णान्ताद् दृशेश्च धातोरिकोऽङि परेऽरित्ययमादेशः भवति । मा भवानरत् । अरताम् । अरन् । असरत् । अजरत् । जरा । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ।

जागुः क्ङिति ॥४।२।१०॥ जागृ इत्येतस्येकः क्ङिति प्रत्यये परेऽरादेशो भवति । जागरितः । जागरितवान् । जागर्यते । जागः । क्ङितीति किम् ? जागृतः । जाग्रति । जागृहि । जागरीत्युत्तरेण ।

शृदृपां लिटथ्वा ॥४।२।११॥ शॄ दॄ पॄ इत्येतेषां धातूनामिको लिटि ऋकारादेशो वा भवति । विशश्रतुः । विशश्रुः । विशशरतुः । विशशरुः । विदद्रतुः । विदद्रुः । विददरतुः । विददरुः । निपप्रतुः । निपप्रुः । निपपरतुः । निपपरुः । शशृवान् । शिशीर्वान् । ददृवान् । दिदीर्वान् । पपृवान् । पुपूर्वान् । शादृ-

प्रामिति किम् ? निचकरतुः । निचकरुः । लिटीति किम् ? शीर्णम् । दीर्णम् । निपूर्णम् ।

स्कृच्छ्रतः ॥४।२।१२॥ अरनुवर्तते । स्कृ ऋच्छ् इत्येतयोर्ऋकारान्तानां च धातूनामिको लिटि परेऽरादेशो भवति । स्कृ—संचस्करतुः । संचस्करुः । ऋच्छ—आनर्छ । आनर्छतुः । ऋत्—निचकरतुः । निचकरुः । गॄ—निजगरतुः । निजगरुः । स्कृ इति कृञः ससुट्कस्योपादानादिह न भवति । चस्कृतुः । चस्कुः । ... इत्यत्रावृत्तिरियमपि ... ऋत इति तकार ... अन्यथा ... । किदर्थावेवादेशः सावकाशः ... प्रतिपद्यते । लिलोविनिं ।

हल्भ्यार्ध्वते: ॥४।२।१३॥ हल्द्वयात् परो य ऋकारस्तदन्तस्य धातोर्ऋतेश्च धातोरिको लिटि परेऽरादेशो भवति । स्मृ—सस्मरतुः । सस्मरुः । दृ—दद्वरतुः । दद्वरुः । ध्वृ—दध्वरतुः । दध्वरुः । ह्वृ—जह्वरतुः । जह्वरुः । स्वृ—सस्वरतुः । सस्वरुः । अर्त्तः—आरतुः । आरुः । हल्भ्यामिति किम् ? चक्रतुः । चक्रुः । जह्रतुः । जह्रुः । ऋदर्तेरिति किम् ? चिक्षियतुः । ऋतो हल्भ्यामिति विशेषणात् अर्त्तिग्रहणम् । तकारस्तिनिर्देशश्चोत्तरार्थः ।

यङ्यक्क्याशिषि ॥४।२।१४॥ हल्द्वयात् परो य ऋकारस्तदन्तस्यार्तेश्च धातोरिको यङ् यक् क्याशिषि च इत्येतेषु परतोऽरादेशो भवति । यङ्—सास्मर्यते । दाद्वर्यते । दाध्वर्यते । जाह्वर्यते । सास्वर्यते । अरार्यते । यक्—स्मर्यते । स्वर्यते । अर्यते । क्याश्—स्मर्यात् । स्वर्यात् । अर्यात् । ... । यक् सानुबन्धोपादानं किम् ? इयृयात् । संस्क्रियात् इति । लिटि पृथक् ... भवति । विसेस्तीर्यते । विस्तीर्यते । विस्तीर्यादिति तकारात् । अरियात्, (अरियृयात्) । अरियात् । अप्रियात् (अपूर्यात्) । इति विभिन्नदेशात् ।

रिः ॥४।२।१५॥ ऋत इति वर्तते । धातोः ऋकारस्य यङ्यक्क्याशिषु परतो रिशब्द आदेशो भवति । क्रियते । ह्रियते । क्रियात् । ह्रियात् । 'तुदन्वयः' । मृ—म्रियते । धृञ्—आध्रियते । दृ—द्रियते । पृङ्—व्याप्रियते । रिविधौ रीबाधनार्थं यङ्ग्रहणाद्यङि रीतिभावो न भवति । यङ्यक्क्याशि इति किम् ? विपृयात् । विभृयात् । कृपीष्ट । दृपीष्ट । चिकरीकृष्यते । निक्रृष्यते । निकृष्यात् । निकृन्ततीत्यतो व्यवधानान्न भवति । ऋत इति सतकारत्वादृकारस्य न भवति । निचेकीर्यते । निकीर्यते । निकीर्यात् । निकिरति ।

जुसपक्येङ् ॥४।२।१६॥ धातोरिको जुसि पकि च परे एङादेशो भवन्ति । अबिभयुः । अजिह्रयुः । अजुहवुः । अबिभरुः । अजागरुः । पकि—ह्रेपयति । ब्लेपयति । रेपयति । क्ष्मापयति । ङचात्कृद्यटोः किञ्चवे-नेवङ्उवङ्भावं बाधित्वा सावकाशमविकृतीति प्रतिपद्यते । ... । स्नुषुः । स्नुषुः । ईषामुः । स्तुषामुः । जुमिद्रुः । अनेनिजुरित्यत्रैव जुसो व्यवधानान्न भवति । जुसनीति होबिशेष्यते न धातुः इगन्तस्य धातोरिस्तेका-रेणं विशेषयितुं न शक्यते अतः सर्वविनतरप्रसङ्गात् ।

अविक्ङल्लुग्येतौ ॥४।२।१७॥ धातोर्विहिते प्रत्यये परे पूर्वस्येक एङादेशो भवन्ति न किङति लुग्येतौ च । जेता । जयति । भविता । भवति । सुनोति । कर्ता । करोति । तरिता । तरति । धातुना—इकोऽ-विशेषणात् प्रत्ययेऽपि भवत्येव । अविक्ङल्लुग्येताविति किम् ? चितः । चितवान् । कृतः । कृतवान् । अचि-क्षिपत् । अलुलुवत् । निन्ये । लुलुवे । इतः—युयुतः । तनुतः । जागृतः । जागृति । लोलुवः । पोपुवः । देवः । चेचयः । चौक्षियतः । अलावीत् । इद्ग्रहणं किम् ? विभेदः । एकः । भेकः । कर्कः । हेतुग्रहणं किम् ? वेटा । वेटा । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेन तितीर्विनित्यादौ न भवति । धातोर्विहिते प्रत्यये विधानादिह न भवति । अग्निरवम् । अग्निकाम्यति ।

---

१. निपूर्तम्, क० म० । १. अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्य प्रतिषेधोऽसौ क्रिया सह यत्र नञ् ॥ म० टि० ।

ह्रस्वस्य हलः ॥४।२।१८॥ हलन्तस्य धातोः प्रत्यये परे पूर्वस्येको ह्रस्वस्येङ्गरो भवन्ति अविङल्लु- ग्येतौ । श्रेता । गोप्ता । वर्तनम् । वर्तते । ह्रस्वस्येति किम् ? चोकते । पूरयति । कीर्तयते । अविङल्लुग्येता- विति किम् ? भिन्नः । भिन्नवान् । सुरवा । सुरवानो । सुरवानः । वेभिदः । मरीमृनः । प्रसज्यप्रतिषेधादिह न भवति । आनृच्छतान् । हल इत्युत्तरार्थमिह हि पूर्वेणाव्यवहितस्य सिद्धेर्व्यवहितार्थमेतदिति विज्ञायते । एक- वर्णव्यवधाने नुतार्थत्वाद्विदेरनेकवर्णव्यवधाने न भवति । भिन्नते । सम्भक्षते । नृमते । भिनत्ति । इको धातुनेह विशेषणादिह न भवति । अकणिषम् । अरणिषम् । कणितास्वः । रणितास्वः ।

द्व्युक्तेर्नाचि ल्यलोः ॥४।२।१९॥ द्वे उक्ती आवृत्ती यस्य सः तस्य द्व्युक्तेर्द्विरुक्तस्य हलन्तस्य धातोरिकोऽजादौ लिवर्जितलादेशे परे एङरो न भवन्ति । वेभिदीति । अवेभिदम् । मोमुदीति । अमोमुदम् । नेनिजानि । अनेनिजम् । वेविषाणि । अवेविषम् । नर्नृतीति । अनर्नृतम् । द्व्युक्तेरिति किम् ? वेद । वेदानि । अवेदम् । अचीति किम् ? मेनेक्ति । मोमोति । नर्नर्ति । लीति किम् ? वतिपते । विवधिषते । अलाविति किम् ? निनेज । विवेच । वेभिदिषीष्ट । हल इति किम् ? जुहवानि । अजुहवम् ।

भूसोऽद्वेः ॥४।२।२०॥ न स्तो द्वे आवृत्ती यस्य तदद्विः तस्याद्वेः । भू सू इत्येतयोरद्विरुक्तयोरिको लिवर्जितलादेशे परे एङ् न भवति । अभूत् । अभूः । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । भूप्रतिषेधादवोभोत् । अद्वेरिति किम् ? बोभोति । सोसोति । बोभवीति । सोसवीति । लीति किम् ? भवति । अलाविति किम् ? भविति- भविषीष्ट । आढ्येन भविषीष्ट । योगविभागोऽचीत्येतन्निवृत्त्यर्थः ।

हल्योरौत् ॥४।२।२१॥ अविङल्लुग्येतौ ल्यलाविति वर्तते । उवर्णान्तस्याद्विरुक्तस्य धातोरविङल्लुग्येतौ हलादौ लिवर्जितलादेशे परे इक औकारादेशो भवति । यौति । रौति । स्तौति । यौषि । रौषि । स्तौषि । यौमि । रौमि । स्तौमि । अयौत् । अरौत् । हलीति किम् ? ब्रवीति । यवानि । रवाणि । ओरिति किम् ? एति । अध्येति । अविङल्लुग्येताविति किम् ? युते । युतः । रुतः । अपि स्तुयाद्राजानम् । लीति किम् ? स्तोता । स्तोतुम् । अलाविति किम् ? चोचोष्ट । योयोष्ट । अद्वेरिति किम् ? योयोति । जुहोति । इहोकारान्तस्य धातो- र्विधानादिह न भवति । सुनोति । सुनोषि । तनोति । तनोषि ।

वोर्णोः ॥४।२।२२॥ ऊर्णोतेरद्विरुक्तस्माऽविङल्लुग्येतौ हलादौ लिवर्जितलादेशे परे इक औकारो भवति वा । प्रोर्णौति । प्रोर्णोति । प्रोर्णौषि । प्रोर्णोषि । प्रोर्णौमि । प्रोर्णोमि । अद्वेरिति किम् ? प्रोर्णोनोति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

अत्यौत् ॥४।२।२३॥ ऊर्णोतेर्धातोरद्विरुक्तस्माऽविङल्लुग्येतौ हलादौ लिवर्जितलादेशेऽस्मात्रे इक औकारो भवति । औत्वापवादः । प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः । अतीति किम् ? प्रोर्णौति ।

तृणेह् ॥४।२।२४॥ तृणेढीति तृहि हिसु हिंसायामित्येतस्माऽविङति हलादौ लिवर्जितलादेशे परे नमि कृते नकारस्य एत्वं निपात्यते । तृणेढि । तृणेक्षि । तृणेह्मि । तृणेढु । अतृणेट् । अविङतीति किम् ? तृण्ढः । तृण्ढ । हलीति किम् ? तृणहानि । अतृणहम् ।

ब्रुव ईट् ॥४।२।२५॥ ब्रू इत्येतस्माद्विगन्तात्परस्माऽविङति हलादेर्लिवर्जितलादेशस्य ईडागमो भवति । ब्रवीति । अब्रवीत् । ब्रवीषि । ब्रवीमि । अब्रवीः । इक इति किम् ? आत्थ । अविङतीति किम् ? ब्रूतः । ब्रूते । हल इति किम् ? अब्रवम् । ब्रवाणि ।

यङ्लुतुरुस्तोर्वहुलम् ॥४।२।२६॥ यङ्लुगन्तात्तुरुस्तु इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यः परस्माऽविङतो हलादे- र्लिवर्जितलादेशस्येडागमो बहुलं भवति । प्रियं मयूरः प्रतिनर्नृतीति । यश्च त्वं नरवर नर्नृतीति हृष्टः । नर्नर्ति । नर्नर्ति । बोभवीति । बोभोति । लालपीति । लालप्ति । तौति । तवीति । उत्तौति । उत्तवीति । रौति । रवीति । उपरौति । उपरवीति । स्तौमि । स्तवीमि । उपस्तौति । उपस्तवीति । सुदुष्टव्याकरणं स्तवीमि ।

भूयो भूयः स्तवीमि हिंसेच्छया । तु[1] वृत्तिहिंसापूरणेष्विति धात्वादिषु स्मरन्ति । अपिङ्त इति किम् ? लालप्तः । स्तुतः । स्तुमः । हल इति किम् ? लालपानि । स्तवानि । बहुलग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ।

स्यस्तेस्सोऽलः ॥४।२।२७॥ सि इत्येतः प्रत्ययमात्रस्तेश्च धातोः सकारात् परस्याऽपिङ्तो हलादेर्लिङ्वर्जितलादेशस्याऽस्मात्रस्य ईडागमो भवति । अकार्षीत् । अकार्षीः । अलावीत् । अलावीः । आसीत् । आसीः । स इति किम् ? अभैत् । अभूत् । स इति विशेषणात् सिः प्रत्ययो गृह्यते न धातुः । अल इति किम् ? अकार्षम् । अस्ति ।

अदोऽट् ॥४।२।२८॥ अदेर्धातोः परस्याऽपिङ्तो हलादेर्लिङ्वर्जितलादेशस्याऽस्मात्रस्याऽडागमो भवति । आदत् । आदः । अल इति किम् ? अत्ति । अत्थ ।

ईट् चाजक्षरुद्भ्यः ॥४।२।२९॥ आजक्षः जक्षित्यन्तेभ्यो रुदादिभ्यः परस्य पिङ्तो हलादेर्लिङ्वर्जितलादेशस्याऽस्मात्रस्याऽडीटौ चागमौ भवतः । (अरोदत्) अरोदीत् । अस्वपत् (अस्वपीत्) । प्राणत् । प्राणीत् । अश्वसत् । अश्वसीत् । अजक्षत् । अजक्षीत् । आजक्षिति किम् ? अजागः । रुद्भ्य इति किम् ? अहन् । अल इति किम् ? रोदिति । स्वपिति ।

वल इट् ॥४।२।३०॥ रुदादिभ्यो धातुभ्यो वलादेर्लिङ्वर्जितलादेशस्येडागमो भवति । रोदिति । रुदितः । रोदिषि । रुदिथः । रोदिमि । रुदिवः । रुदिमः । स्वपिति । प्राणिति । श्वसिति । जक्षिति । वल इति किम् ? रुदन्ति । आजक्षीति किम् ? जागर्ति । रुद्भ्य इति किम् ? हन्ति । ल इति किम् ? स्वप्ता । अलादिति किम् ? सुष्वप । व्यतिस्वप्सीष्ट ।

ईशीड्भ्यां स्ध्वे ॥४।२।३१॥ ईश् ईड् इत्येताभ्यां परस्य सकारादेः ध्वे इत्येतस्य च लिङ्वर्जितलादेशस्येडागमो भवति । ईशिषे । ईशिध्व । ईशिध्वे । ईशिध्वम् । ईडिषे । ईडिध्व । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । वचनभेदाद्यथासंख्यं नास्ति । ध्वे इति कृतैत्वस्य ग्रहणाल्लङि न भवति । ऐड्ढ्वम् । लेटि तु एत्वे एकारस्य अमादेश इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् भवति ।

झल्होर्हो धिः ॥४।२।३२॥ झलन्तात् हु इत्येतस्माच्च धातोः परस्य लिङ्वर्जितलादेशे हकारस्य धकारादेशो भवति । हकार उच्चारणार्थः । झल—अद्धि । भिन्द्धि । छिन्धि । भिन्धि । हु—जुहुधि । झल्होरिति किम् ? याहि । हि इति किम् ? छिन्तात् त्वम् । जुहुतात् त्वम् । झल्होः परत्वेन हकारस्य विशेषणादिह न भवति । रुदिहि । स्वपिहि ।

शाध्येधिजहि ॥४।२।३३॥ शाधि, एधि, जहीति हौ निपात्यन्ते । शाधीति शास्तेः प्रकृतेर्यङ्लुगन्तस्य च हौ शाभावः हौ धश्च निपात्यते । एधीति अस्तेर्हौ एत्वं हौ धश्च । जहीति हन्तेर्हौ जभावः यङ्लुगन्तस्यापि । अन्ये यङ्लुगन्तस्य नेच्छन्ति । जङ्घहीति भवतीत्याहुः । अतो हु इति श्लुग्धातोः धकार-दकारान्तादनन्तरत्वात् परस्य विधीयते ।

आ म्वोऽतः ॥४।२।३४॥ धातोर्विहिते मकारादौ वकारादौ च लिङ्वर्जितलादेशे परेऽकारस्याऽऽकारादेशो भवति । भवामि । भवावः । भवामः । पचामि । पचावः । पचामः । पचावहे । पचामहे । पच्यामि । पच्यावः । पच्यामः । पच्यावहे । पच्यामहे । धातोः प्रत्ययेन सम्बन्धो नाकारेणेति प्रत्ययस्याकारस्याप्यात्वम् । म्वीति किम् ? पचति । पचतः । पचन्ति । पचथः । पचते । पचध्वम् । अत इति किम् ? चिनुवः । चिनुमः । तकार उच्चारणार्थः । आदिति तकारः प्लुतनिवृत्त्यर्थः । [2]तेनास्य प्लुतनिर्णये प्लुतो न भवति ।

इय्यः ॥४।२।३५॥ धातोर्या लिङ्वर्जितलादेशस्तस्य यो यकारस्तस्यातः परस्य इयादेशो भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुः । दीव्येत् । दीव्येताम् । दीव्येयुः । तुदेत् । तुदेताम् । तुदेयुः । लुक्याकारलोपेऽप्येकदेशे

---

१. तु वृत्तिहिंसापूरणेष्विति - क० म० । २. तेनास्य प्लुतविषये प्लुतो न भवति । क० म० ।

विकृतस्यानन्यत्वाद् भवति । अत इति किम् ? चिनुयात् । पायात् । यायात् । ल इति किम् ? अयात् । अयासीत् ।

आतोऽपः ॥४।२।३६॥ धातोर्योऽपि ङिद्वर्जितलादेशस्तस्य य आकारस्तस्मात् परस्य इयादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । अपचेताम् । अपचेथाम् । पक्ष्येते । पक्ष्येथे । अपक्ष्येताम् । अपक्ष्येथाम् । आत इति किम् ? पचतः । अप इति किम् ? पचावहै । पचामहै । अत इति किम् ? मिमाते । मिमाथे ।

इलुगुसि ॥४।२।३७॥ धातोर्य उस् तस्मिन् परत आकारस्य इलुग् भवति । भिन्द्युः । छिन्द्युः । अदुः । अनुः । उसीति किम् ? भिन्द्यात् । धातोरित्यनेनाकारस्याविशेषणात् याटोऽप्याकारस्य भवत्येव । शित्व-मुत्तरार्थम् ।

ओः ॥४।२।३८॥ धातोर्यो ञिस्ततः परस्य ङिद्वर्जितलादेशस्य इलुग् भवति । अभावि । अकारि । लीति किम् ? कारिष्यते । अकारिषाताम् । अञाविति किम् ? कारिषीष्ट । शकारः सर्वादेशार्थः ।

अतो हः ॥४।२।३९॥ धातोः परो योऽकारान्तप्रत्ययस्तस्मात् परस्य हकारादेर्ङिद्वर्जितलादेशस्य इलुग् भवति । भव । दीव्य । तुद । अत इति किम् ? युहि । रुहि । याहि । वाहि । अतः प्रत्ययादितीह न भवति । पापहि । वावहि । ह इति किम् ? भवतात् त्वम् ।

असंयोगादोः ॥४।२।४०॥ असंयोगात् परो य उकारस्तदन्तो यः प्रत्ययो धातोः ततः परस्य हकारादेर्ङिद्वर्जितलादेशस्य इलुग् भवति । सुनु । तनु । सुनु । चिनु । असंयोगादिति किम् ? अश्नुहि । तक्ष्णुहि । अक्ष्णुहि । तक्ष्णुहि । ओरित्यस्य विशेषणादिहापि न भवति । आप्नुहि, राध्नुहि । ओरिति किम् ? क्रीणीहि । प्रत्यय-विशेषणादिह न भवति । युहि । रुहि । ह इति किम् ? तनुतात् । सुनुतात् त्वम् ।

म्वि लुग्वा ॥४।२।४१॥ असंयोगात् परो य उकारस्तदन्तो यः प्रत्ययो धातोस्तस्य मकारादौ वकारादौ चापिति ङिद्वर्जितलादेशे परे लुग्वा भवति । तन्वः । तनुवः । सुन्वः । सुनुवः । तन्मः । तनुमः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वहे । तनुवहे । सुन्वहे । सुनुवहे । तन्महे । तनुमहे । सुन्महे । सुनुमहे । म्वीति किम् ? तनुतः । सुनुतः । ओरिति किम् ? क्रीणीवः । क्रीणीमः । प्रत्ययविशेषणादिह न भवति । युवः । युमः । असंयोगादिति किम् ? अश्नुवः । अश्नुमः । अक्ष्णुवः । तक्ष्णुवः । आप्नुवः । आप्नुमः । अपीति किम् ? सुनोमि । तनोमि ।

कुर्यि च ॥४।२।४२॥ करोतेः परस्योकारस्य मकारवकारादावपिति यकारादौ च ङिद्वर्जितलादेशे परे नित्यं लुग् भवति । कुर्वः । कुर्मः । कुर्वहे । कुर्महे । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । उल्लुकः स्थानिवद्भावादकारा-देशः । कुञि हिंसायाम्—कुणुवः । कुणुमः । कुणुवादिस्तस्योकारो न कु पर इति न भवति । इ चेति किम् ? कुरुतः । अपितीति किम् ? करोमि । ओरिति किम् ? करिष्यामः ।

अतः शि चोत् ॥४।२।४३॥ ङित्यपि शि च ङिद्वर्जितलादेशे च य उकारस्तन्निमित्तकस्तस्य कार्यभूतो योऽकारः कृञवयवस्तस्योदादेशो भवति । कुर्वाणः[1] । कुरुतः । कुर्वन्ति । कुर्वः । कुर्मः । कुर्यात् । उतः कार्यत्वेन विशेषणादुकारलोपेऽपि भवति । कारकस्य इत्यत्रापि न भवति । अकुरुताम् । अकुरुतमित्यडागमस्य न भवति । उदिति तकारकरणादस्योकारो न भवति । अत इति स्थान्यर्थम् । तकार उत्तरार्थः । शि चेति लोप्यनुवृत्त्युत्तरार्थं च । अपीति किम् ? करोति । करोषि । करोमि । लादेशस्योत्वं प्रति निमित्तविज्ञानम्, किन्तु कुरु अत्रापि यथा स्यात् । परत्वे हीह न स्यात् । कुरिति किम् ? तनुतः । सनुतः ।

मगाने ॥४।२।४४॥ धातोर्विहिते आने परेऽतोऽकारस्य मगागमो भवति । पचमानः । यजमानः । शिखण्डं वहमानः । करिष्यमाणः । आन इति किम् ? पचन् । अत इति किम् ? अपह्नुवानः ।

1. कुरुषर क० म० । २. निर्वाणमहत्वं गगने निर्वृतो गजमज्जने । अपवर्गोऽपि कुर्वाणो शून्य-कारकयोरपि- इति विश्वः । क० म० टि० ।

आसीनः ॥४।२।४५॥ आसीन इति आसः परस्यानश ईकारो निपात्यते । आसीनः ।

नमस्त्योर्लुक् ॥४।२।४६॥ श्नमो विकरणस्याऽस्तेश्चाकारस्य ङित्यविति ञि च लिवर्जितलादेशे परे लुग्भवति । रुन्धानः । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्ध्यात् । भिन्दानः । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिन्द्यात् । सन्ति । स्थः । स्थ । स्वः । स्मः । स्यात् । अवीति किम् ? रुणद्धि । रुणत्सि । रुणध्मि । अस्ति । असि । अस्मि । अत इति किम् ? अन्त्यस्य मा भूत् । तकारः किम् ? आस्ताम् । आसन् ।

श्नाज्ञेरातः ॥४।२।४७॥ श्नाप्रत्ययस्य अज्ञेर्द्व्युक्तेर्दरिद्रातेश्च धातोराकारस्य अविति ञि च लिवर्जितलादेशे परे लुग्भवति । क्रीणन्ति । क्रीणन्तु । अक्रीणन् । लुनते । लुनताम् । अलुनत । पुनते । पुनताम् । अपुनत । ददति । ददतु । दद्यात् । मिमते । मिमताम् । अमिमत । उज्जिहते । उज्जिहताम् । उदजिहत । यायति । यायतु । बाभति । बाभतु । दरिद्रति । दरिद्रतु । श्नाज्ञेरिति किम् ? यान्ति । वान्ति । आत इति किम् ? जक्षति । बिभ्रति । अवीति किम् ? अक्रीणाम् । अजहाम् । लीति किम् ? यायानम् ।

हल्यघोरीः ॥४।२।४८॥ श्नाप्रत्ययस्याज्ञेश्चाघुसंज्ञकस्य धातोराकारस्याऽविति ञि च हलादौ लिवर्जितलादेशे परे ईकारो भवति । लुनीतः । लुनीथः । लुनीवः । लुनीमः । लुनीते । लुनीषे । लुनीध्वे । लुनीवहे । लुनीमहे । लुनीयात् । मिमीते । मिमीषे । मिमीध्वे । मिमीवहे । मिमीमहे । दाप्दैपोर्यङ्लुपि । दादीतः । दादीथः । दादीव । हलीति किम् ? लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् ? दत्तः । धत्तः । दद्वः । दध्वः । दद्मः । अवीति किम् ? लुनाति । ददाति ।

इद्दरिद्रः ॥४।२।४९॥ दरिद्रातेराकारस्याऽविति ञि च हलादौ लिवर्जितलादेशे परे इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । दरिद्रियात् । अवीति किम् ? दरिद्राति । दरिद्रासि । दरिद्रामि । हलीति किम् ? दरिद्रति । लीति किम् ? दिदरिद्रासति ।

भियो वा ॥४।२।५०॥ भी इत्येतस्य धातोरविति ञि च हलादौ लिवर्जितलादेशे परे इकारादेशो वा भवति । बिभितः । बिभीतः । बिभिथः । बिभीथः । बिभिवः । बिभीवः । बिभिमः । बिभीमः । बिभियात् । बिभीयात् । अवीति किम् ? बिभेति । हलीति किम् ? बिभ्यति । लीति किम् ? भीतः ।

हाकः ॥४।२।५१॥ ओहाक् त्यागे इत्यस्य धातोरविति ञि च हलादौ लिवर्जितलादेशे परे इकारादेशो भवति वा । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । जहिव । जहीव । जहिवः । जहीवः । जहिमः । जहीमः । अवीति किम् ? जहाति । हलीति किम् ? जहति । सानुबन्धनिर्देश ओहाङ्प्रतिषेधार्थः । उज्जिहीते । संजिहीते । जहीतः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

आ च हौ ॥४।२।५२॥ हाको हौ परत इकाराकारौ वा भवतः । जहिहि । जहाहि । जहीहि ।

यि लुक् ॥४।२।५३॥ हाको लिवर्जितलादेशे यकारादौ परे लुग्भवति । जह्यात् । जह्याताम् । जह्युः ।

षसस्याचि ॥४।२।५४॥ धातोः षसप्रत्ययस्याऽजादौ लिवर्जितलादेशे परे लुग्भवति । अधुक्षाताम् । अधुक्षाथाम् । अधुक्षि । अदिक्षाताम् । अदिक्षाथाम् । अदिक्षि । अचीति किम् ? अधुक्षत् । अदिक्षत् । अधुक्षन्तेत्यन्तादेशस्याल्विधौ स्थानिवद्भावाभावादल्लोपे नादादेशः ।

दुहदिहलिहगुहस्तङि लुचि श्लुग् वा ॥४।२।५५॥ दुह् दिह् लिह् गुह् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य सप्रत्ययस्य तवर्गवकारादौ तङि परे लुग्वा भवति । अदुग्ध । अधुक्षत । अदुग्धाः । अधुक्षथाः । अधुग्ध्वम् । अधुक्षध्वम् । अदुह्वहि । अधुक्षावहि । अदिग्ध । अधिक्षत । अदिग्धाः । अधिक्षथाः । अधिग्ध्वम् । अधिक्षध्वम् । अदिह्वहि । अधिक्षावहि । अलीढ । अलिक्षत । अलीढाः । अलिक्षथाः । अलीढ्वम् । अलिक्षध्वम् । अलिह्वहि । अलिक्षावहि । न्यगूढ । न्यघुक्षत । न्यगूढाः । न्यघुक्षथाः । न्यगूढ्वम् । न्यघुक्षध्वम् । न्यगुह्वहि । न्यघुक्षावहि । दुहादेरिति किम् ? व्यत्यधुक्षत । तङीति किम् ? अधुक्षत् । अधिक्षत् । लुचीति किम् । अधुक्षामहि । लुचि वर्तमानायां श्लुग्ग्रहणं सर्वार्थम् ।

ओतश्श्ये ॥४।२।५६॥ धातोरोकारस्य श्यप्रत्यये परे लुग्भवति । निश्यति । अवच्छ्यति । अवस्यति । अवद्यति । श्य इति किम् ? गौरिवाचरति गवति ।

यमूगमिषोश्शिच्छः ॥४।२।५७॥ यम् गम् इषु इत्येतेषां धातूनां शित्प्रत्यये परे छकारादेशो भवति । यच्छति । गच्छति । इच्छति । शीति किम् ? यन्ता । गन्ता । एष्टा । येमे । जग्मे । ईषे । इषे । ऊदितो ग्रहणादिह न भवति । इष्यति । इष्णाति ।

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिश्रौतिधिन्वुकृण्वुशदसदः पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छशृधिकृशीयसीदाः[1] ॥४।२।५८॥ पादीनां धातूनां शित्प्रत्यये परे यथासंख्यं पिबादय आदेशा भवन्ति । पः पिबः—पिबति । पिबतः । पिबन्ति । पिबन् । उत्पिबः । पिबः । अदन्तत्वात् पिबस्येह न भवति । घ्रो जिघ्रः—जिघ्रति । जिघ्रतः । जिघ्रन्ति । जिघ्रन् । उज्जिघ्रः । विजिघ्रः । ध्मो धमः—धमति । धमतः । धमन्ति । धमन् । उद्धमः । विधमः । स्था—तिष्ठति । तिष्ठतः । तिष्ठन्ति । तिष्ठन् । म्नो मनः—आमनति । आमनन्ति । दाणो यच्छः—यच्छति । यच्छतः । यच्छन्ति । दृशेः पश्यः—पश्यति । पश्यतः । पश्यन्ति । उत्पश्यः । निपश्यः । अर्तेर्ऋच्छः—ऋच्छति । ऋच्छतः । ऋच्छन्ति । श्रौतेः शृ—शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति । धिन्वो धिः—धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति । कृण्वोः कृ—कृणोति । कृणुतः । कृण्वन्ति । शदेः शीयः—शीयते । शीयन्ते । शीयते । सदेः सीदः—सीदति । सीदतः । सीदन्ति । पा इत्यत्र दादेर्ग्रहणम् । अदादेः पाण् दाण् इति णकारो यङ्लुग्धात्वन्तरनिवृत्त्यर्थः । दावत्, दान्, दृश्यर्तिश्रौतीति दृशेः ऋ इत्यस्य श्रु इत्यस्य च तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । दरीदृशत् । आरत् । शोश्रुवत् । एवमुकारात् (?) । देदिन्वन् । चरीकृण्वन् । पादिसाहचर्यादर्तेरनेकार्थस्य भवति । इयृत् । शपत एव निर्देशान्न भवति । श्रुधिन्वुकृण्वयः स्वादौ इष्यन्ते नेभ्यादौ । प्रकृत्यन्तराणां सिद्धौ रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

सर्त्तेर्धौ वेगे ॥४।२।५९॥ सर्त्तेर्धातोः शिति प्रत्यये धावादेशो भवति वेगे गम्यमाने । धावति । धावतः । धावन्ति । वेग इति किम् ? सरति ।

ज्ञाजनो जाः ॥४।२।६०॥ ज्ञा जन् इत्येतयोर्धात्वोः शिति प्रत्यये परे जा इत्ययमादेशो भवति । जानाति । जायते ।

मिदोऽकः ॥४।२।६१॥ मिद् इत्येतस्य धातोरकः शित्प्रत्यये परे एकारादेशो भवति । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति । अक इति किम् ? इलो मा भूत् । शीति किम् ? मिद्यते । मेमिद्यते । अमेद्यदित्यत्रो विप्रकर्षान्न भवति । एवमुत्तरत्रापि ।

प्वां ह्रस्वः ॥४।२।६२॥ पू इत्येवमादीनां धातूनामकः शित्प्रत्यये ह्रस्वो भवति । पूञ्—पुनाति । धूञ्—धुनाति । स्तॄञ्—स्तृणाति । वॄञ्—वृणाति । शॄ—शृणाति । मॄ—मृणाति । पॄ—पृणाति । वॄ—वृणाति । भॄ—भृणाति । दॄ—दृणाति । जॄ—जृणाति । नॄ—नृणाति । ॠ—ऋणाति । वॄ—वृणाति । ज्या—जिनाति । व्ली—व्लिनाति । ल्वी—ल्विनाति । री—रिणाति । ली—लिनाति । प्वादीनामिति किम् ? दूणाति । पूर्वेषां न भवति । ह्रस्वकरणं प्वादिष्वादिदितामप्यर्थमिदर्थम् । तेषां पृथक्करणादिदमपि न भवति । ज्ञापाति । भ्रीणाति । अन्येषामाक्ष्वनान्ताद् प्वादयः तेषां आनातीत्यत्र ज्ञाजनो जा इति दीर्घोच्चारणाद्ध्रस्वो न भवति । जायत इति तु यङोऽन्तिरिद्दीरोर्दीर्घ इति दीर्घः सिध्यति । अक इति बन्धादीनां न भवति । बध्नाति । श्रथ्नाति ।

शमां दीर्घोऽष्टानाम् ॥४।२।६३॥ शमादीनां मः श्यादिप्रत्यये परतः शमादीनामष्टानामको दीर्घो भवति । शाम्यति । दाम्यति । ताम्यति । श्राम्यति । भ्राम्यति । क्षाम्यति । क्लाम्यति । माद्यति । अष्टानामिति किम् ? असति । शमादिभिः शिद्विशेषणाच्छपि न भवति । भ्रमति । अत एवोत्तरे वकारग्रहणं योगविभागश्च[2] इहाप्येषेऽपि सिद्धम् । दीर्घग्रहणमुत्तरार्थम् ।

---

१. शीयसीदम्, क० म० । २. इहाप्येपि, क० म० ।

ष्ठिवुक्लम्वाचमः ॥४।२।६४॥ ष्ठिवू क्लमु आचम इत्येतेषामकः शिति प्रत्यये दीर्घो भवति । ष्ठीवति । क्लामति । आचामति । चम आङ्पूर्वस्य ग्रहणादिह न भवति । चमति । विचमति ।

क्रमोऽतङाने ॥४।२।६५॥ क्रमोऽकोऽतङाने शित्प्रत्यये दीर्घो भवति । क्रामति । क्रामतु । क्रामेत् । अक्रामत् । अतङान इति किम् ? आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रममाणः । अतङान इत्येतच्छिन्निमित्तत्वेन विशेषणं न परत्वेन, तेन क्रामति तस्मिन् लुप्तेऽपि भवति प्रत्ययप्रतिषेधो वा ।

सावारैचः ॥४।२।६६॥ धातोरकः अतङानपरे सौ परतः आरैच आदेशा भवन्ति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अपावीत् । सावित्ति किम् ? एति । येन नाप्राप्तिन्यायेनैष्टरोऽयं बाधकः । वृद्ध्यादेशेनान्तरङ्गत्वाद् बाध्यते । न्यमुवीत् । न्यनुवीत् । प्रोर्णोनुवीत् । अतङान इति किम् ? अच्योष्ट । अप्लोष्ट । अक इति किम् ? गौरिवाचारीत् अगवीत् । अचिकीर्षीदित्यतः परत्वाल्लुक् ।

हलाम् ॥४।२।६७॥ हलन्तस्य धातोर्योऽक् तस्याऽतङानपरे सौ परतः आ आरैचो भवन्ति । अपाक्षीत् । अयाक्षीत् । अत्राप्सीत् । अदाप्सीत् । अभैत्सीत् । अरौत्सीत् । बहुवचनं जात्यर्थम् । तेनानेकहल्व्यवधानेऽपि भवति । असांक्षीत् । अरांक्षीत् । अताक्षीत् । अत्वाक्षीत् । अच इति किम् ? उदवोधा(ढा)म् । उदवोध(ढ) ।

वदव्रजलोऽतः ॥४।२।६८॥ वद् व्रज् इत्येतयोर्लकारान्तस्य रेफान्तस्य च धातोरकारस्याऽतङानपरे सौ परतः आकार आदेशो भवति । अवादीत् । अव्राजीत् । अज्वालीत् । अह्वालीत् । अचारीत् । अक्षारीत् । वदव्रजला इति किम् ? मा निरक्षीत् । मा निरदीत् । अत इति किम् ? न्यमीलीत् । न्यखारीत् । अस्वलीत् । अवधीदित्यत्रातः स्थानिवच्चानेकवर्णव्यवधानमिति न भवति ।

वोर्णुञ्हलादेर्लघोरिटि ॥४।२।६९॥ ऊर्णुञो हलादेश्च धातोर्हलन्तस्य लघोरकारस्य इडादावतङानपरे सौ परत आरैजादेशो वा भवति । ऊर्णुञ्–प्रौर्णवीत् । प्रौर्णुवीत् । हलादेः–अकणीत् । अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । गौरिवाचरीत् अगवीत् । अगावीत् । ऊर्णुञ्हलादेरिति किम् ? मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । सानुबन्धोपादानं यङ्लुब्निवृत्त्यर्थम् । प्रोर्णोनावीत् । प्रोर्णोनुवीत् । वोर्णोर्नुरित्यत्र त्वनुबन्धाभावाद् यङ्लुबन्तस्यापि ग्रहणम् । एवं च प्रकृतेश्चैकरूप्यम् । यङ्लुबन्तस्य द्वैरूप्यं भवति । लघोरिति किम् ? अतक्षीत् । अरक्षीत् । हलामिति जात्युपादानमिति लघुग्रहणम्, अन्यथाऽनेकवर्णव्यवधानादेवात्र न भवति । अचकाशीदित्यत्र अज्झलसमुदाये न व्यवधानमिति न भवति । इटीति किम् ? अपाक्षीत् । अयाक्षीत् । अत इति किम् ? न्यमिलीत् । न्यखोरीत् । ऊर्णुञ् अत इत्यस्यासम्बन्धः । सम्बन्धे वावचनादेत्वादेशोऽयं विधिर्विज्ञायते ।

न क्षणश्वसिश्विजाग्रेदिन्मह्यश्च ॥४।२।७०॥ क्षण् श्वस् श्वि जागृ इत्येतेषामेदितो मह्यन्तस्य हलन्तस्य च धातोरिडादावतङानपरे सौ परत आरैचो न भवन्ति । क्षण्–अक्षणीत् । श्वस्–अश्वसीत् । श्वि–अश्वयीत् । जागृ–अजागरीत् । एदित्–कखे–अकखीत् । कगे–अकगीत् । म–अस्यमीत् । अक्रमीत् । ह–अजहीत् । अग्रहीत् । य–अहयीत् । अव्ययीत् । हलानि–अकर्तीत् । अदेवीत् । असेवीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । क्षणादीनां यङ्लुबन्तानामपि प्रतिषेधः । अचङ्क्षणीत् । अशाश्वसीत् । एदितस्तु यङ्लुब्प्रतिषेधः । अजाहसीत् । अजाह्लादीत् । अत एव क्षणादयो नैदितः क्रियन्ते, अन्यथा ह्येदितः कुर्वीत क्षणादिग्रहणं न क्रियेत । क्षणादिग्रहणं किम् ? अलावीत् । अपावीत् । इटीति किम् ? अपाक्षीत् । अयाक्षीत् ।

धूञ्प्रसुस्तुभ्यः इट् ॥४।२।७१॥ धूञ् सु स्तु इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य सेऽतङाने परे इडागमो भवति । अधावीत् । अधाविष्टाम् । अधाविषुः । असावीत् । असाविष्टाम् । असाविषुः । अस्तावीत् । अस्ताविष्टाम् । अस्ताविषुः । धूञित्यनुबन्धोपादानं धुवतिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा हि धुवतेरेव ग्रहणं स्यात् तत्र नियमो विज्ञायेतार्थविशेषासम्भवात् । बहुवचनं सुमात्रार्थम् । अतङान इति किम् ? अधोष्ट । असोष्ट । अस्तोष्ट । धूञो विकल्पे इतराभ्यामप्राप्ते वचनम् ।

यमरमनमातां सक्च ॥४।२।७२॥ यम् रम् नम् इत्येतेभ्य आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य सेरतङाने परे इडागमो भवति सगागमश्चैतेषाम्। अयंसीत्। अयंसिष्टाम्। अयंसिषुः। अरंसीत्। अरंसिष्टाम्। अरंसिषुः। अनंसीत्। अनंसिष्टाम्। अनंसिषुः। सिच्यिपोश्चेदयाकारो न भवतीति विशेषः। आतः—अयासीत्। अयासिष्टाम्। अयासिषुः (अवासीत्)। अवासिष्टाम्। अवासिषुः। अदरिद्रासीत्। अदरिद्रासिष्टाम्। अदरिद्रासिषुः। अदरिद्रीत्। अदरिद्रिष्टाम्। अदरिद्रिषुः। इति लुक्पक्षे। अतङान इति किम्? आयंस्त। आरंस्त। आनंस्त दण्डः स्वयमेव। अमास्त धान्यम्। बहुवचनं च लाक्षणिकार्थम्। अग्लासिष्टाम्। अग्लासिषुः।

घुपाभूस्थैतेश्श्लुक् ॥४।२।७३॥ घुभ्यः पा भू स्था इत्येतेभ्यः एतिभ्यां च परस्य सेरतङाने परे श्लुग्भवति। अधात्। अपात्। अस्थात्। अगात्। अध्यगात्। एभ्य इति किम्? अदासीत् केदारम्। अदासीद् भूमिम्। पा इति पा पाने इत्यस्य, न पा रक्षणे। पै ओवै शोषणे इत्यनयोरदादित्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च, अपासीद् वनम्, अवासीद् वस्त्रम्। भू इति भवत्यस्त्यादेशयोरुभयोर्ग्रहणम्। एतीति तिनिर्देश इणगर्थः। अतङान इति किम्? व्यत्यभविष्ट। वगाहिषत।

घ्राधेट्शाच्छासो वा ॥४।२।७४॥ घ्राधेट्शाच्छास इत्येतेभ्यः परस्य सेरतङाने परे श्लुग्भवति। अघ्रात्। अघ्रासीत्। अधात्। अधासीत्। अशात्। अशासीत्। अच्छात्। अच्छासीत्। असात्। असासीत्। अतङान इति किम्? अघ्रासाताम् स्रजौ देवदत्तेन। धेटः पूर्वेण नित्ये प्राप्ते शेषेभ्योऽप्राप्ते विकल्पः।

तन्भ्यस्थास्ते ॥४।२।७५॥ तनादिभ्यः परस्य सेः थासि ते च प्रत्यये परे श्लुग्वा भवति। अतत। अतथाः। अतनिष्ट। अतनिष्ठाः। असात। असाथाः। असनिष्ट। असनिष्ठाः। अक्षत। अक्षथाः। अक्षणिष्ट। अक्षणिष्ठाः। इह अतङान इति निवृत्तम्। थासाहचर्यात्तोऽपि तङेव परिगृह्यते। तेनेह न भवति। अतनिष्ट यूयम्।

जरुह्रस्वाल्लुक्सस्तौ ॥४।२।७६॥ जरुह्रस्वाद्ध्रस्वान्ताच्च धातोः परस्य सेः सकारस्य तवर्गादौ प्रत्यये परे लुग्भवति। जरः—अभित्ताम्। अभित्त। अभित्त। अभित्थाः। अच्छित्ताम्। अच्छित्त। अच्छित्त। अच्छित्थाः। ह्रस्वात्—अकृत। अकृथाः। अहृत। अहृथाः। जरुह्रस्वादिति किम्? अमंस्त। अरंस्त। अच्योष्ट। अप्लोष्ट। लुचः परत्वेऽपि नित्यत्वादिट्। अस इति किम्? अवादिष्टाम्। अवादिष्ट। ताविति किम्? अभित्सम्। अभित्स। अभित्साताम्। अभित्सत। अकृषाताम्। अकृषत। धातोरिति किम्? अलाविष्टाम्। अलाविष्ट। श्लुगधिकारे लुग्वचनं स्थानिकार्यार्थम्। अवात्ताम्। अवात्त। वसः सेर्लुचि हलमित्याकारः स नित्यत्वाच्छ्लुचि सत्यां सौ विधीयमानो न स्यात्।

ईटीटः ॥४।२।७७॥ इट उत्तरस्य सेः सकारस्येडादौ प्रत्यये परे लुग् भवति। अलावीत्। अपावीत्। सेर्लुचः स्थानिवद्भावादीट्। ईटीति किम्? अलाविष्टाम्। अलाविषुः। इट इति किम्? अकार्षीत्। अहार्षीत्।

धि वा ॥४।२।७८॥ धातोर्धकारादौ प्रत्यये परे सकारस्य लुग् वा भवति। अलविध्वम्। अलविड्ढ्वम्। चकाधि। चकाद्धि। धीति किम्? चकास्ति। वाग्रहणमसिद्धः प्रयोजयति वाग्रहणात् द्धन्मस्यमिति लोपविषयेऽपि न भवति। अनन्ध्वम्। अपन्ध्वम्।

तासस्त्योः स्रि ॥४।२।७९॥ तास इत्येतस्य प्रत्ययस्य अस्तेश्च धातोः सकारस्य सकारादौ रेफादौ च प्रत्यये परे लुग्भवति। कर्तासि। कर्तासे। कर्तारौ। कर्तारः। अस्तेः—असि। व्यतिसे। अकारसकारयोर्लोपे से इति प्रत्ययमात्रं परं तेनास्त्युदाहरणम्।

एति ह्रः ॥४।२।८०॥ तासस्त्योः सकारस्यैकारादौ प्रत्यये परे हकारादेशो भवति। कर्ताहे। व्यतिभावयमहे। कारयामहे।

तसिस त्यश्शलि ॥४।२।८१॥ धातोर्ल्वादेशे[1] शिद्वर्जिते लादेशे च शिद्वर्जिते सकारादौ प्रत्यये सकारस्य तकारादेशो भवति । व्यतिवत्सीष्ट । वत्सीष्ट देवदत्तेन । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति । अघात्सीत् । अवात्सम् । अवात्ताम् । अधात्त । शित्यशलि इति विषयसप्तमी, तेन निरयाज् जक्षत्स्वा-स्लुप् यस्ताविति लोपादपि सो तकारो भवति । सीति किम् ? धसिषीष्ट । वसिष्यते । त्यश्शीति किम् ? आस्से । वस्से । लेर्लत्वेन प्रतिषेधे प्राप्ते ग्रहणम् । शित्प्रतिषेध उत्तरार्थः । न हि शित् सकारादिरस्ति । स इति किम् ? घसीष्ट । घस्यति ।

थ्याहः ॥४।२।८२॥ आहः ब्रुवादेशस्य थादौ प्रत्यये परे तकारादेशो भवति । आत्थ । थीति किम् ? आह । आहतुः । आहुः ।

दीङो यिण्क्ङित्यचि ॥४।२।८३॥ दीङो धातोरजादौ क्ङिति प्रत्यये यिगागमो भवति । उपदि-दीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । उपदिदीयिषे । उपदिदीयाथे । उपदिदीयिध्वे । उपदिदीयिढ्वे । दीङ इति किम् ? डुढीढ्वे । ङकारः किम् ? उपदिदियितः । क्ङितीति किम् ? उपदानम् । अचीति किम् ? उपदेदीयते ।

इटि चातो लुक् ॥४।२।८४॥ आकारान्तस्य धातोरिडादावजादौ च क्ङिति त्यविलप्रत्यये लुग्भवति । इटि—पपिथ । तस्थिथ । क्ङित्यचि—पपतुः । पपुः । तस्थतुः । तस्थुः । अदधत् । आह्वत् । इटि चेति किम् ? ग्लाता । इटीत्यक्ङिदर्थम् । क्ङितीति किम् ? ग्लानम् । अचीति किम् ? ग्लायते । त्यविलीति किम् ? यान्ति । वान्ति । व्ययरे । व्ययले ।

हल्भ्यां लिङ्येद्वा ॥४।२।८५॥ धातोर्हल्भ्यां हल्भ्यां परस्याऽऽकारस्य क्ङिति लिङि प्रत्यये एका-रादेशो वा भवति । ग्लेयात् । ग्लायात् । म्लेयात् । म्लायात् । स्नेयात् । स्नायात् । हल्भ्यामिति किम् ? यायात् । पायात् । लिङीति किम् ? ग्लायते । क्ङितीति किम् ? ग्लासीष्ट ।

घुमास्थागापाहाक्सः ॥४।२।८६॥ घु मा स्था गा पा हाक् सा इत्येतेषां क्ङिति लिङि प्रत्यये नित्यम् एकारादेशो भवति । देयात् । धेयात् । मेयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । हेयात् । अवसेयात् । एतेषामिति किम् ? दायात् केदारम् । अवदायात् भूमिम् । (पा) इत्यैथादिकस्य ग्रहणं न पा रक्षण इत्यदादेः । पायात् । हागिति ककारो मङ्कलुङ्निवृत्त्यर्थः । क्ङितीति किम् ? दासीष्ट ।

ई हल्यघ्वे ॥४।२।८७॥ घु मा स्था गा पा हाक् सा इत्येतेषां धातूनां घ्ववर्जिते हलादौ क्ङिति त्यविलप्रत्यये ईकारादेशो भवति । घु—दीयते । देदीयते । धीयते । देधीयते । धीतः । धीतवान् । धीत्वा स्तनम् । मा—मीयते । मेमीयते । स्था—स्थीयते । तेष्ठीयते । गा—गीयते । जेगीयते । गीतः । गीतवान् । गीत्वा । अध्यगीष्ट । पा—पीयते । पेपीयते । पीतः । पीतवान् । पीत्वा । हाक्—हीयते । जेहीयते । हीनः । हीनवान् । हाङि—हायते । जाहायते । सा—सीयते । सेषीयते । हलीति किम् ? तस्थतुः । तस्थुः । अघ्व इति किम् ? प्रदाय । प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । अपहाय । अवसाय । त्यविलीति किम् ? अदाताम् । अधाताम् । अस्थाताम् । अपाताम् । क्ङितीति किम् ? दाता । पाता ।

ये ॥४।२।८८॥ आकारान्तस्य धातोर्ये प्रत्यये परे ईकारादेशो भवति । देयम् । धेयम् । पेयम् । मेयम् । आप्तेयम् ।

घ्राध्मोर्यङि ॥४।२।८९॥ घ्रा ध्मा इत्येतयोर्धात्वोर्यङि परे ईकारादेशो भवति । जेघ्रीयते । देध्मीयते । यङीति किम् ? घ्रायते । ध्मायते । आघ्राति । दाध्मातीति—यङोऽभावान्न भवति ।

---

१. शिद् छिट्, क० म० टि० । २. हाधिः, क० म० ।

घ्नो घ्नी हिंसायाम् ॥४।२।९०॥ हन् इत्येतस्य धातोर्हिंसायां वर्तमानस्य यङि घ्नीति ईक् अलुक्च निपात्यते। जेघ्नीयते द्विषः। जेघ्नीयिषीष्ट वः। हिंसायामिति किम्? गतौ जङ्घन्यते। केचिदिमं विकल्पेनाहुः। इत्थं तु राजन् घटकमपि न जङ्घन्यसे।

अस्तिब्रुवोर्भूवचौ ॥४।२।९१॥ स्यश्लीति वर्तते। अस्तेर्ब्रुवश्च स्यदिलप्रत्ययविषये यथासङ्ख्यं भू वच इत्येतावादेशौ भवतः। बभूव। भूयात्। भविता। अभूत्। भविष्यति। अभविष्यत्। भव्यम्। भविता। भवितुम्। भवितव्यम्। उवाच। ऊचे। उच्यात्। वक्षीष्ट। अवोचत्। वक्ष्यति। वक्ष्यते। अवक्ष्यत। वाच्यम्। वक्ता। वक्तुम्। वक्तव्यम्। स्यदिलीति किम्? अस्ति। स्तः। ब्रवीति। आसीत्। अब्रवीत्। अस्तु। ब्रवीतु। स्यात्। ब्रूयात्। स्यश्लीति विषयसप्तमी तेन तदुत्पत्तेः प्रागेव स्यश्लादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यथार्थं प्रत्यया भवन्ति। भ्वादेशोऽस्तिनिवृत्त्यर्थः। वचादेशो ब्रूञ्निवृत्त्यर्थः। आत्मनेपदार्थश्च। द्विवचनात् स्यश्लोऽयमेनो यथासङ्ख्यं न भवति।

चक्षः क्शाञ् वाचि ॥४।२।९२॥ चक्षेर्धातोर्वाचि वर्तमानस्य स्यदिलप्रत्यये विषये क्शाञ् इत्ययमादेशो भवति। कत्वे—आक्शायात्। आक्शेयात्। आक्शाता। आक्शातुम्। आक्शातव्यम्। ख्यत्वे—आख्यायात्। आख्येयात्। आख्याता। आख्यातुम्। आख्यातव्यम्। वाचीति किम्? चक्षुः। विचक्षणः। अत्र [1]बोधे। अवसंचक्ष्याः। परिसंचक्ष्याः। अत्र वर्जने। नृचक्षाः राक्षसः। अत्र हिंसायाम्। स्यश्लीति किम्? आचष्टे। आचष्ट। आचष्टाम्। आचक्षीत। क्शाञीति ञकारो नित्यात्मनेपदनिवृत्त्यर्थः।

लिटि वा ॥४।२।९३॥ चक्षो लिटि क्शाञादेशो वा भवति। आचक्शौ। आचक्शतुः। आचक्शुः। आचचक्षे। आचचक्षाते। आचचक्षिरे।

शो य[illegible] ॥९४॥ क्शाञादेशस्य यः शकारस्तस्य यकारादेशो वा भवति। आख्याता। आख्यातुम्। आख्यातव्यम्। [2]आख्यानम्। आक्शाता। आक्शातुम्। आक्शातव्यम्। आक्शानम्। शो यत्वविधानं क्शोऽलुप्तोऽयेवमर्थम्।

भ्रस्जो रोऽर् ॥४।२।९५॥ भ्रस्ज इत्येतस्य यो रसिति भागस्तस्य स्यदिलप्रत्यये विषये—अर् इत्ययमादेशो वा भवति। बभर्ज। बभर्जतुः। बभर्जुः। बभ्रज्ज। बभ्रज्जतुः। बभ्रज्जुः। भर्क्षीष्ट। भ्रक्षीष्ट। अभार्क्षीत्। अभ्राक्षीत्। भर्ष्टा। भर्ष्टुम्। भर्ष्टव्यम्। भ्रष्टा। भ्रष्टुम्। भ्रष्टव्यम्। विभर्क्षति। विभ्रक्षति। विभर्जिषति। विभ्रज्जिषति। भर्ज्यम्। भ्रज्ज्यम्। [3]भर्गः। भ्रगः। भर्जनम्। भ्रज्जनम्। भ्रस्जोति किम्? सृष्टा। प्रविसता। रस इति किम्? सर्वस्य स्यात्। स्यश्लीति किम्? भृज्जति। भृज्जते। रसोर्वचने कथम्? भृष्टः। भृष्टवान्। भृज्यात्। भृज्यते। बरीभृज्यते। बर्भृज्जितः। इत्यरादेशे कृते पूर्वेणाचा साकस्य यत्र इग्भवति।

लुङि लुग्दरिद्रः ॥४।२।९६॥ दरिद्रो लुङि स्यशि वा लुग्भवति। अदरिद्रीत्। अदरिद्रासीत्। अदरिद्रि। अदरिद्रायि।

अस्सन्स्तुणन्ने ॥४।२।९७॥ दरिद्रातेर्यदिलप्रत्यये विषयभूते नित्यं लुग् भवति। सकारादिसनम्णु अनद् इत्येतांश्च वर्जयित्वा। दरिद्र्यात्। दरिद्र्यते। दरिद्रयति। अदरिद्रीत्। दरिद्रिता। दरिद्रितुम्। दरिद्रणीयम्। साधु दरिद्री। असन्स्तुण्वन इति किम्? दरिद्रासति। दरिद्रायको व्रजति। दरिद्रायकः। दरिद्राधिका। दरिद्राणम्। सनः साविधिनीदर्थं किम्? दिदरिद्रिषति। इदमेव ज्ञापकम्—दरिद्रः सनो विकल्पेनेडिति। वुण्वोः पृथगुपादानं किम्? न वु इत्येवोच्येत—वुनि—दरिद्रकः। विषयविज्ञानं किम्? दुर्दरिद्रम्। [4]आतो न भवति।

---

१. बोधे। २. उपाख्यानम्, क० म०। ३. भर्गः, भ्रगः। क० म०। ४. आतो न इति, क० म० टि०।

हलो यः ॥४।२।९८॥ हलन्ताद्धातोः परस्य यकारस्य ञ्यञ्चिल्प्रत्यये विषये नित्यं लुग्भवति । बेभिदिषीष्ट । बेभिदिता । मरीमृजीष्ट । मरीमृजकः । लोटिता । लोटकः । हल इति किम् ? लोलूयिता । कण्डूयिता । सोसूयिता । लोलूयिता । शाशयिता । कुतुभिता । मगधकः । इति ण्यल्लुकि कृतायाम् अयादेशो च हलन्तता । धातोरिति किम् ? ईर्ष्यिता । भाविता । पुत्रकाम्यिता । ञ्यञ्चिलीति किम् ? बेभिद्यते । मगध्यति ।

क्यो वा ॥४।२।९९॥ धातोर्हल उत्तरस्य क्यः क्यच्क्यङोर्यकारस्य ञ्यञ्चिल्प्रत्यये परे लुग्वा भवति । समिधिषीष्ट । समिध्यिषीष्ट । समिधिता । समिध्यिता । दृषदिषीष्ट । दृषद्यिषीष्ट । दृषदिता । दृषद्यिता । क्यच् क्यङ् वाऽयम् । हल इति किम् ? पुत्रीयिता । काकायिता । क्य इति किम् ? बिभिदषकः । ककारः किम् ? इष्यिता । बेभिदिता । आद्युच्चारणं किम् ? कुतुभिता । मगधकः । अन्तोच्चारणे इह स्यात् । समिधितेत्यादौ न स्यात् । केचित्—यक् इत्यत्रापि विकल्पमाहुः । क्य इत्यनककारात् षष्ठी । अतो लुकि कृतायां गुणार्था अन्यथा सुतौ गुणवृद्धी विज्ञायेत । ञ्यञ्चिलीति किम् ? समिध्यति । समिध्यते । दृषद्यति । दृषद्यते ।

अतः ॥४।२।१००॥ अकारान्ताद्धातोर्विहिते ञ्यञ्चिल्प्रत्यये पूर्वस्याकारस्य लुग्भवति । कथयति । कुसुम्यति । मगध्यति । चिकीर्षिता । चिकीर्षिता । चिकीर्ष्यते । प्रचिकीर्ष्य । समिध्यिता । दृषद्यिता । योगविभागाद्धल इति नियतम् । हलन्ताद्धातोर्विज्ञायमाने चिकीर्ष्यते इत्यादावेव स्यात् । मगध्यतीत्यादौ न स्यात् । अतो विहितविज्ञानात् ततः, ततवान्, तत्वा, ततिरित्यत्र न भवति ।

णेरिकतानिडामाल्वन्तेत्न्वाय्ये ॥४।२।१०१॥ धातोरवयवस्य णेरिडादौ क्तयोरिडामाल्वन्तेत्न्वाय्यवर्जिते च ञ्यञ्चिल्प्रत्यये लुग्भवति । गणितः । गणितवान् । कारितवान् । कार्यात् । हार्यात् । अततक्षत् । अटिटत् । कारणा । कारकः । कार्यते । प्रकार्य । ज्ञीप्सति । अनिडामाल्वन्तेत्न्वाय्य इति किम् ? इट्—कारयिषीष्ट । हारयिषीष्ट । कारयिता । हारयिता । आम्—कारयाञ्चकार । हारयाञ्चकार । आलु:—स्पृहयालुः । गृहयालुः । अन्तः—गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । इत्नु—स्तनयित्नुः । गदयित्नुः । आय्य—स्पृहयाय्यः । महयाय्यः । इक्तग्रहणमिडर्थम् । इकारादिति(टि) कृते लोपः न प्राक्—शाकितः । शाकितवान् । अन्यथेहैव न स्यात् । ककारादिह न भवति । हारयितव्यम् । कारयितव्यम् । अत एव क्तप्रत्ययस्य क्तवत्वयवस्य चार्थवतोऽनर्थकस्य च द्वयोरपि ग्रहणम् ।

दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ता वा ॥४।२।१०२॥ दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट छन्न ज्ञप्त इत्येते शब्दाः क्ते कृतणिलुगाद्यो निपात्यन्ते वा । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः । पूर्णः । पूरितः । अत्र णिलुङ्निपात्यते । दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । छन्नः । छादितः । अत्र ह्रस्वश्च । ज्ञप्तः । ज्ञपितः । ज्ञापितः । अत्र क्वचिद्धात्वर्थस्येऽभावस्य सर्वेष । वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेनेति प्रकृतेरेव अर्थः । वृत्तः वृतः । यथा तेन निवृत्तमिति । ण्यन्तात्तु क्ते—वर्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यत्र भवति । तेन णेरध्ययने वृत्तमित्यस्यानारम्भः ।

लघोर्हलः ण्येयः ॥४।२।१०३॥ बाक्षेर्यो लघुस्तस्मात् परो यो हल् तस्मात्परस्य णेः ण्ये नित्यमयादेशो भवति । प्रशमय्य । प्रगदय्य । प्रबेभिदय्य (प्रबेभिदय्य) । प्रचेच्छिदय्य । प्रकथय्य । प्रगणय्य गतः । लघोरिति किम् ? प्रतिपाद्य गतः । हल इति भूतपूर्वगतिर्युदाहरणम् । लघोरिति लुप्यमाने हल इत्यसति णो लघोरनन्तरहितो णिर्न सम्भवति । तत्र किमेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयेयमुत भूतपूर्वगतिरिति सन्दिह्येत । तत्र भूतपूर्वगतौ प्रकथय्येत्यादावेव स्यात् न प्रशमय्येत्यादौ प्रचिकीर्ष्येत्यादौ च स्यात् ।

वाऽऽप्नोः ॥४।२।१०४॥ आप्नु इत्येतस्मात्परस्य णेः ण्ये परतः अयादेशो वा भवति । प्रापय्य गतः । प्राप्य गतः । विकरणनिर्देशः किम् ? अध्याप्य गतः ।

इ मेङः ॥४।२।१०५॥ मेङः ण्ये परे इकारादेशो वा भवति । अपमित्य । अपमाय ।

---

१. चिकि(की)र्षीयेत्यादावेव क० म० ।

क्षेरीः ॥४।२।१०६॥ क्षि इत्येतस्य धातोः ध्ये परत ईकारादेशो भवति । प्रक्षीय । उपक्षीय । योगविभागो नित्यार्थः ।

क्षय्यजय्यौ शक्तौ ॥४।२।१०७॥ क्षय्य जय्य इति शक्तौ गम्यमानायां यप्रत्ययो अयादेशो निपात्यते । क्षय्य इति । क्षिक्षियोर्यः । क्षय्यं देवदत्तेन । क्षय्यो देवदत्तः । जय्यं देवदत्तेन । जय्यो देवदत्तः । क्रय्य इति क्रीडा । शक्ताविति किम् ? प्रतिपाद्य गतः । शक्ताविति किम् ? अर्हे—क्षेयम् । जेयम् ।

क्रय्यः क्रयार्थे ॥४।२।१०८॥ क्रय्य इति क्रीणातेर्यप्रत्यये अयादेशो निपात्यते क्रयार्थे क्रयाय चेत् प्रसारितोऽभिधेयो भवति । क्रय्यः कम्बलः । क्रय्या गौः । क्रयार्थ इति किम् ? क्रेयं नो धान्यं न तु क्रयाय प्रसारितम् ।

दोसोमास्थां क्ति ॥४।२।१०९॥ द्यतिस्यतिमास्थां क्ति किति तकारादौ प्रत्यये परे इकारादेशो भवति । दो—निर्दितः । निर्दितवान् । सित्वा । सितिः । मा—मितः । मितवान् । मित्वा । मितिः । स्था—स्थितः । स्थितवान् । स्थित्वा । स्थितिः । दोसो इत्योकारनिर्देशो निरनुबन्धेन दोऽवखण्डने षोऽन्तकर्मणि इत्यनयोः प्रतिपत्त्यर्थः । दा सा इत्याकारनिर्देशे ह्यत्र न स्यात् । दावादिरपि हि दारूपः । क्षै जै सै क्षये इत्यपि सारूपः । मा इति मामेङ्माङां सामान्यग्रहणम् । क्तीति किम् ? अवदाय । अवसाय । ककारः किम् ? अवदाता । अवसाता । घोर्दद्धावस्यापवादः[1] । शोदाणामित्यस्य । तेनायम् क्तीति सन्निपातमात्रेऽपि—इकारो विज्ञायेत ।

शो व्रते ॥४।२।११०॥ श्यतेर्व्रतविषये तकारादौ किति प्रत्यये इकारादेशो भवति । संशितो व्रती । संशितं व्रतम् । संशितशब्दोऽन्यत्राप्यस्तीति व्रतविशेषणं न दुष्यति । व्रत इति किम् ? निशातः । उत्तरेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ।

छशश्च वा ॥४।२।१११॥ शा छा इत्येतयोर्धात्वोस्तकारादौ किति प्रत्यये इकारादेशो वा भवति । निशितः । निशितवान् । निशातः । निशातवान् । अवच्छितः । अवच्छितवान् । अवच्छातः । अवच्छातवान् । निशितः, निशात इति शिञ्शात्योरप्येतत्सिद्धम् । तत्र श्यतेर्विकल्पवचनं तत्प्रत्ययादिभिन्नैरित्येवमर्थं ज्ञाता । शीतम् ।

दद् घोर्दः ॥४।२।११२॥ दा इत्येतस्य धातोर्घुसंज्ञकस्य तकारादौ किति प्रत्यये परे दत् इत्ययं तकारान्त आदेशो भवति । दत्तः । दत्तवान् । दत्त्वा । दत्तिः । घोरिति किम् ? दातं बर्हिः । अवदातं मुखम् । द इति किम् ? धेट्—धीतः । धीतवान् । धीत्वा । धीतिः ।

त्तोऽच उपसर्गात् ॥४।२।११३॥ अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य धातोर्घुसंज्ञकस्य तकारादौ किति प्रत्यये त्तादेशो भवति । तकारः सर्वादेशार्थः । प्रत्तः । प्रत्तवान् । परीत्तः । परीत्तवान् । परित्रिमम् । प्रणिधिमम् । अच इति किम् ? निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् । निर्दितम् । दुर्दितम् । उपसर्गादिति किम् ? दधि दत्तम् । दत्ता दिता । घोरिति ? अवदातं मुखम् ।

प्राद्दाञस्ते वाऽऽरम्भे ॥४।२।११४॥ दाञ् इत्येतस्यारम्भे आदिकर्मणि वर्तमानस्याऽजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य तकारादौ किति प्रत्यये ते क्ते परे त्तादेशो वा भवति । प्रत्तम् । प्रदत्तम् । प्रादिति किम् ? परीत्तम् । दाञ इति किम् ? दोऽवखण्डने—प्रत्तम् । घोरित्यम्—इत्यस्यापवादेन सावकाशस्तेन परत्वाद्बाध्यते । त इति किम् ? प्रत्तवान् । आरम्भ इति किम् ? प्रत्तः ।

निविस्वन्ववात् ॥४।२।११५॥ नि वि सु अनु अव इत्येतेभ्यः प्रादिभ्य उत्तरस्य दाञः क्तप्रत्यये त्तादेशो वा भवति । नीत्तम् । निदत्तम् । वीत्तम् । विदत्तम् । सूत्तम् । सुदत्तम् । अनूत्तम् । अनुदत्तम् । अवत्तम् । अवदत्तम् । सुदत्तमित्येके । तत्र व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । केषाञ्चिद्विहारम्भ एव विकल्पः ।

१. घर्देर्द्धाव— क० म० ।

तेषां योगविभागो वैचित्र्यार्थः । प्रादेः क्रियान्तरोपादाने प्रदत्तमित्यादि सिद्धयति । योगविभागात्क्रियोपादानेन सिद्धयतीति विकल्पवचनम् ।

धाञो हिः ॥४।२।११६॥ धाञ इकारादौ किति प्रत्यये परतो हिरादेशो भवति । हितः । हितवान् । हित्वा । हितिः । ञकारो धेट्निवृत्त्यर्थः । धीतः । धीतवान् । धीत्वा । धीतिः । षड्लुग्वा हिट् स्यात् । अथ त्वनित्यमागमशासनमिति न स्यात् तन्निवृत्त्यर्थश्च । दाधीतः । दाधीतवान् ।

हाकस्त्वि ॥४।२।११७॥ हाकः ओहाक् त्यागे इत्येतस्य तकारादौ किति क्त्वाप्रत्यये परे हि इत्ययमादेशो भवति । हित्वा राज्यं वनं गतः । ककारो हाङ्निवृत्त्यर्थः । हात्वा । त्वीति किम् ? हीनः । तीति किम् ? विहाय गतः ।

जग्धदः प्ये च ॥४।२।११८॥ अद इत्येतस्य धातोस्तकारादौ किति प्ये च प्रत्यये जग्ध इत्ययमादेशो भवति । जग्धः । जग्धवान् । जग्धिः । जग्ध्वा । प्रजग्ध्य । हि-आगमो नित्यत्वादिट् न भवति । प्ये चेति किम् ? अदनम् । तीति किम् ? अद्यात् । कितीति किम् ? अत्तुम् । कीतीयेव सिद्धे प्यग्रहणमन्तरङ्गेभ्योऽपि प्यो भवतीति विज्ञापनार्थम् । तेन प्रशम्य । प्रपृच्छ्य । प्रदीव्य । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रदाय । प्रधायेत्यादौ प्ये दीर्घादि न भवति । अन्नमिति णोऽन्नादिति निपातनाद् भवति । अन प्राणन इत्यस्य वौणादिको नः ।

घस्लृजग्धल्लुङ्सनि ॥४।२।११९॥ अदेर्धातोः अच् घञ् लुङ् सन् इत्येतेषु प्रत्ययेषु घस्लृ इत्ययमादेशो भवति । प्रात्तीति प्रघसः, प्रदानं (प्रादनं) वा प्रघसः । घञ्—घासः । लुङ्—अघसत् । सन्—जिघत्सति । लृदिदङर्थः ।

लिटि वा ॥४।२।१२०॥ अदेर्लिटि प्रत्यये परे घस्लृ इत्ययमादेशो भवति । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । आद । आदतुः । आदुः । घस्लृ अदन इति धात्वन्तरं नाम ज्ञापते । घस्मर इत्यदेरेव अनुज्ञानेन वाऽसौ सर्वविषय इति सूचनार्थो विकल्पः ।

वेर्वय् ॥४।२।१२१॥ वेञो लिटि वय् इत्ययमादेशो वा भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । ववौ । ववतुः । ववुः ।

हनो वधस्तङि लुङि ॥४।२।१२२॥ हनः हन इत्येतस्य धातोस्तङि लुङि वध इत्ययमादेशो भवति । नित्यःपवादः । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । अवधि । आहत । आहसाताम् । आहसत । अघानि । तङीति किम् ? अवधीत् । नित्य एव विधिः । लुङीति किम् ? आहन्ते । भक्षणार्थवेन विधेत वधकोऽपि न विद्यत इति यदि प्रकृत्यन्तरमजन्तम् इत्याकारो वर्ण्यते ।

लिङि च ॥४।२।१२३॥ हन्तेर्लिङि लुङि च विषये वध इत्ययमादेशो भवति नित्यम् । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । आवधिषीष्ट । आवधिषीयास्ताम् । आवधिषीरन् । वध इत्यदन्तोऽयमतः वोर्ज्ञ हलादेरित्याकारो न भवति ।

गेत्योः ॥४।२।१२४॥ एत्योः इणः इकश्च लुङि गा इत्ययमादेशो भवति । अगात् । अगाताम् । अगुः । अगायि भवता । अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः । अध्यगायि भवता । इह स्थेतेरित् इतोऽस्यशासनात्लिङीति न वर्तते ।

णौ गमज्ञाने ॥४।२।१२५॥ एत्योर्णौ प्रत्ययेऽज्ञानेऽर्थे गम् इत्ययमादेशो भवति । गमयति । अधिगमयति । अज्ञान इति किम् ? अर्थान् सम्प्रत्याययति । अज्ञान इति इणो विशेषणम् । नेकः असम्भवात् । एतदर्थमेव द्विवचनम् ।

सनीङश्च ॥४।२।१२६॥ सनि इङश्च एत्योश्च गम् इत्ययमादेशो भवति अज्ञाने । अधिजिगांसते । जिगमिषति । अधिजिगमिषति । अज्ञान इति किम् ? अर्थान् प्रतीषिषति । अज्ञान इतीण एव विशेषणं नेतरयोरसम्भवात्, अव्यभिचाराच्च ।

गाङ् लिटि ॥४।२।१२७॥ इङो लिटि गाङ् इत्ययमादेशो भवति । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अधिजगिषे । ङकारो गाङ्कुटादीति विशेषणार्थः ।

लुङ्लृङोर्णौ सन्ङे वा ॥४।२।१२८॥ इङो लुङि लृङि सन्परे ङपरे च णौ गाङ् इत्ययमादेशो वा भवति । लुङि—अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । अध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यैषत । लृङि—अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त । अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त । णौ सनि—अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । णौ ङे—अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । णि ग्रहणं किम् ? अधिजिगांसते । सन्ङ इति किम् ? अध्यापयति । सन्ङे इति णावपरत्वेन कुविशेषणं न लुङ्लृङोरसम्भवात् । लुङ्लृङ्णिपरे सनि ङे चेति लिङ्लुङ्णाविदयेतयो विशेषणं लक्षणविरोधात् । लुङ्लृङ्णाविति पूर्वमुपादानाच्च ।

वलनेऽजो वि ॥४।२।१२९॥ अज्[1] इत्येतस्य धातोर्वलादौ अन इत्येतस्मिंश्च क्यप्खिल्प्रत्यये विषयभूते वि इत्ययमादेशो वा भवति । निरपवादः । प्रवेता । प्रवेतुम् । प्रवेतव्यम् । प्राजिता । प्राजितुम् । प्राजितव्यम् । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः ।

अक्यप्घञचि ॥४।२।१३०॥ अजेर्धातोः क्यप्घञच्वर्जिते ख्यखिल्प्रत्यये वि इत्ययमादेशो नित्यं भवति । वीयात् । वीयास्ताम् । वीयासुः । विवाय । विव्यतुः । विव्युः । वीयते । प्रवेयम् । प्रव(य)णीयम् । प्रवायकः । प्रवीय । अक्यप्घञचीति किम् ? समज्या । समाजः । उदाजः । समजः पशूनाम् । उदजः पशूनाम् । अजतोऽयमजः । अजा ।

लङ्लुङ्लृङ्क्ष्वमाङाट् ॥४।२।१३१॥ धातोर्लङ्लुङ्लृङ्विषयेऽडागमो भवति अमाङा न चेन्माङास्य योगो भवति । अकरोत् । अहरत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अकरिष्यत् । अहरिष्यत् । विषयविज्ञानाद्विकरण-व्यवधानेऽपि भवति । परविज्ञाने हि अहन्नित्यादावेव स्यात् । अमाङेति किम् ? मा स्म भवान् करोत् । मा स्म भवान् हरत् । मा स्म भवान् कार्षीत् । मा स्म भवान् हार्षीत् । मा दीव(व)मन्ति वचनानि समानि भूवन् ।

आडैचाऽचः ॥४।२।१३२॥ लङ्लुङ्लृङ्विषये धातोरादेरचः आ—आर् इत्येतौ ऐच्चादेशा भवन्ति, अमाङ्योगे । आ—आटत् । आशत् । आटीत् । आशीत् । आटिष्यत् । आशिष्यत् । आर्—आर्च्छत् । [2]ऋणातेः—आर्णोत् । आर्च्छीत् । आर्च्छिष्यत् । ऐच्—ऐहत । ऐक्षत । ऐजयत । ऐहिष्ट । ऐलिलत् । ऐहिष्यत । ऐलयिष्यत् । औ—औब(ज्ज)त् । औम्भत् । औह्यत । और्णो(र्णौ)त् । औम्भीत् । औब्जिष्यत् । औम्भिष्यत् । उस्रामैच्छत् औस्रीयत् । औकारीयत् । आ ऊढा ओढा । तामैच्छत् औढीयत् । अमाङेति किम् ? मा स्म भवानटत् । मा भवानटीत् । मा स्म भवानृच्छत् । मा भवानृच्छीत् ।

अस्तेः ॥४।२।१३३॥ एः इण इकश्च अस भुवीत्येतस्य धातोरादेः लङ्लुङ्लृङ्विषये आडैजागम ऐकार आकारश्चादेशो भवति । अमाङ्योगे । अडलुगपवादः । आयन् । अध्यायन् । आस्ताम् । आसन् । अमाङेति किम् ? मा स्म भवन्तो यन् । मा स्म भवन्तः सन् । यकारादेशे कृतेऽड्लुचि च—आदिरज् नास्तीति पूर्वमाडैज् न भवति । इति वचनम् । अगात् । अभूत् । इति नैकाचजादेशो कस्य तर्हि धातोरिति न बाध्येते इदमेव ज्ञापकम्—लङ्लुङ्लृङ्विषयज्ञानेऽपि विकरणेऽन्तरङ्गेऽपि धातुप्रत्ययकार्ये पश्चादडैन् भवतीति तेन—अची-करत् । अजीहरत् । अध्यैयन् । अध्यैरत् । ऐयरित्यादि सिद्धं भवति । परविज्ञाने विकरणव्यवधाने न भव-तीति विषयविज्ञानम् ।

वलादेरिडखयुणादेः ॥४।२।१३४॥ धातोर्वलादेरार्धधातुकप्रत्ययस्य इडागमो भवति । अख युणादेः न चेदसौ णौ वपादिरुणादिर्वा भवति । लुलविथ । लुलुविषे । लुलविध्वे । लविषीष्ट । पविषीष्ट । लविता । पविता । वलादेरिति किम् ? लव्यम् । लवनीयम् । आदिग्रहणं किम् ? लावकः । पावकः । अख युणादेरिति किम् ? ख—शक्यस्य पोषम् । दत्तम् । शुक्लस्य पोषम् । यु—ईश्वरः । दीप्रम् । भस्म । यत्नः । उणादेरिति

---

१. अज् गतिक्षे(क्षे)पणयोः, इति धातुः । क० म० टि० । २. ऋणातेः—आर्णोत्, क० म० ।

तु, थ, तृ, स्न(न्), क, प, स, सर, कु, त, स्थ, तिक, तक, तन, थी, सि, सु, कर, पाल, त्रि, च, र, ख, सिक, स्य, ति, फ, ह, ट, तुम्, स्म, तस इत्यत्र न भवति । तु—सक्तुः । वस्तुः । थ—कुष्ठम् । कोष्ठम् । तृ—कर्ता । शास्ता । स्नक्—कृत्स्नम् । अक्ष्णः । अभीक्ष्णः । तीक्ष्णम् । क—शल्कः । शल्कः । प—वर्षः । प्रवर्षः । स—वत्सः । वृक्षः । स्नुषा । सर—मत्सरः । अक्षरम् । असरः । क्षुरः । कु—रिक्थः । त—हस्तः । चेक्रीतम् । पुस्तः । स्थ—कोष्ठः । पश्चम् । तिक—वर्तिका । कृत्तिका । तक—इष्टका । अष्टका । तन—पत्तनम् । थि—अस्थि । सिक्—कुक्षिः । अक्षिः । सुक्—इक्षुः । अक्षुः । कर—कर्करा । पाल—शेवालम् । त्रि—कृशाच श्वः पुत्री । रक्—शारं । ख—शङ्खः । सिक—मक्षिका । स्यङ्—मत्स्यः । ति—सक्तिः । वितस्तिः । फ—गुल्फः । शफः । कोफः । ट—जटाः । ह—लोहः । तुम्—क्रान्तुम् । क्षान्तुम् । स्म—सूक्ष्मम् । तस—अध्वमः । कर्पदिम । कर्पदिमेति स्नादिनियमान्न भवति । इयकीति किम् ? आस्ते, शेते ।

तेर्ग्रहादिभ्यः ॥४।२।१३५॥ ग्रहादिभ्यः परस्य वलादेर्यस्लः प्रत्ययस्य तेरिडागमो भवति । गृहीतिः । अपस्निहितिः । विकुचितिः । निगृहि(हि)ति । उदितिः । तेर्ग्रहादेरेव नियमार्थं वचनम् । तेनान्यतेस्तेर्न भवति । शान्तिः । दीप्तिः । पक्तिः । याष्टिः । प्रहप्तिः । तेरेव ग्रहादेरिति नियमो न भवति । उत्तरत्वालिटीति प्रतिषेधात् ।

ग्रह एकाचोऽलिटीटः ॥४।२।१३६॥ एकाचो ग्रहेर्धातोरिटः इडागमो भवति । अलिटि न चेत्स इट् लिटि भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । अग्रहीत् । अग्रहीष्यम् । ग्रह इति किम् ? भविता । एकाच इति किम् ? जरीगृहीता । जरीगृहीतुम् । जरीगृहीतव्यम् । उत्तरार्थं चैकाज्ग्रहणम् । अलिटीति किम् ? जगृहिव । जगृहिम । नित्यत्वेऽपि द्विर्वचनस्यैकाच इति विहितविशेषणमित्यलिड्ग्रहणम् । इटीति किम् ? ग्रहीषीष्ट । इट इति किम् ? ग्रहणम् । ग्राहकः । अग्रहीषाताम् इति । अिलनेट् ।

ॠवृवृञोऽलिङ्सेः ॥४।२।१३७॥ ॠकारान्ताद् वृ इति वृङ्वृञ्भ्यां च इटः इट् भवति वा अलिङ्सेः । न चेत्स लू लिङ्सिटोरतङ्परस्य सेर्भवति । (तरि)ता । तरीता । तितरिषति । तितरीषति । जरिता । जरीता । जरित्वा । जरीत्वा । जिजरिषति । जिजरीषति । वृ—वरिता । वरीता । विवरिषति । विवरिषते । प्रावरिता । प्रावरीता । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । ॠवृवृञोरिति किम् ? करिष्यति । हरिष्यति । ॠदिति तकारो वर्णनिर्देशार्थः । अन्यथा ऋणादि विज्ञायेत । अलिङ्सेरिति किम् ? तेरिथ । ववरिथ । तेरिव । तेरिम । विशरिषीष्ट । आस्तरीषीष्ट । वरिषीष्ट । अतारिष्टाम् । अतारिषुः । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिषुः । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषुः । अतङेति विशेषणादिहेड् भवत्येव । आस्तरिष्ट । आस्तरीष्ट । अवरिष्ट । अवरीष्ट । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट ।

हल्भ्यां चोस्सट् तङ्सेः ॥४।२।१३८॥ धातोर्हल्भ्यां हल्द्वयात् परो य ॠकारस्तदन्तात् ॠद्-वृङश्च धातोः परस्य सटस्तङ्परस्य च सेरीडागमो वा भवति । दवृषीष्ट । द्वरिषीष्ट । स्मृषीष्ट । स्मरिषीष्ट । स्मरीषीष्ट । तर्षीष्ट । तरीषीष्ट । आस्तर्षीष्ट । आस्तरीषीष्ट । वृषीष्ट । वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । तङ्सेः—अध्वृषाताम् । अध्वरीषाताम् । अस्मृषाताम् । अस्मरीषाताम् । आस्तीर्ष्ट । आस्तरीष्ट । आवृत । आवरिष्ट । प्रावृत । प्रावरीष्ट । हल्भ्यामिति किम् ? कृषीष्ट । अकृत । धातोरिति विशेषणादिह न भवति । निष्कृषीष्ट । मा निष्कृत । 'स्कृच्छृत' इति स्कृग्रहणात्सट् । हल्भ्यामिति निर्दिश्यते । तेनेह न भवति । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । उरिति ॠकारार्थम् । चकारः ॠद्वृङर्थः । तङ्ग्रहणं किम् ? अध्वार्षीत् । अस्मार्षीत् । अतारीत् । अस्तारीत् । प्रावारीत् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषुः ।

रधाद्यौदिद्धूञः ॥४।२।१३९॥ रधादेरौदितो धूञश्च धातोः परस्य वलादेर्यस्लः प्रत्ययस्य इडागमो वा भवति । रध—रद्धा । रधिता । नश—नंष्टा । नशिता । तृप्—तर्प्ता । तर्पिता । दृप्—दर्प्ता । दर्पिता । द्रुह्—द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिता । मुह्—मोग्धा । मोढा । मोहिता । ष्णुह्—स्नोग्धा । स्नोढा । स्नोहिता । ष्णिह्—स्नेग्धा । स्नेढा । स्नेहिता । औदितः—गुपौ—गोप्ता । गोपिता । गुहौ—निगोढा ।

१. शाद् क० म० । २. इटी किम्, क० म० ।

निगोहिता । गाहौ—विगाढा । विगाहिता । ओस्वृ—स्वर्ता । स्वरिता । सेर ऋदद्भनः से इति नित्य एवेट् । षूङ्—सोता । सविता । आदादिको दैवादिकश्च । ओदित न च प्रेरणे इति तौदादिकः । ण्यङ्ग्रहणे इति तौदादिकः । यङ्ग्रहणे अदादादवार्योरगवादेरेव ग्रहणमिति तौ दीदितौ क्रियेते । रधादीनामेदित्करणाद्रधादिग्रहणमेव लघु मन्यते । धूञ्—धोता । धविता ।

अञ्जोऽसेः ॥४।२।१४०॥ अञ्ज इत्येतस्माद्धातोः परस्य सिवर्जितस्य वलादेर्व्यञ्जनः प्रत्ययस्य इडागमो भवति (वा) । अङ्क्ता । अञ्जिता । असेरिति किम् ? आञ्जीत् । आञ्जिषाम् । आञ्जिषुः ।

निष्कुषः ॥४।२।१४१॥ निस्पूर्वात्कुष इत्येतस्माद्धातोः[1] परस्य वलादेः प्रत्ययस्य इडागमो वा भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टुम् । निष्कोषितुम् । निष्कोष्टव्यम् । निष्कोषितव्यम् । निस्पूर्वग्रहणात् केवलादन्यत्पूर्वाच्च नित्य एव । कोषिता । प्रकोषिता । योगविभाग उत्तरार्थः ।

क्तयोः ॥४।२।१४२॥ निष्कुषः क्तयोरिडागमो नित्यं भवति । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् । योगविभागो नित्यार्थः ।

न डीयश्व्यैदिद्वेटोऽपतः ॥४।२।१४३॥ डीय श्वि इत्येताभ्याम् ऐकारानुबन्धाद् वेटः यत्र क्वचिद्विकल्पितेटश्च धातोरिडागमो न भवति, अपतः पतिवर्जितात् । डीय—डीनः । डीनवान् । उड्डीनः । उड्डीनवान् । डीयेति श्यनिर्देशात् यङ्किकरणादिड् भवत्येव । डयितः । डयितवान् । श्वि—शूनः । शूनवान् । ऐदितः—ओलजै—लग्नः । लग्नवान् । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । वेट्—अपरद्धः । अपरद्धवान् । अक्तः । अक्तवान् । क्षान्तः । क्षान्तवान् । सोढः । सोढवान् । भ्रष्टः । भ्रष्टवान् । विग्नः । विग्नवान् । तृप्तः । तृप्तवान् । अपत इति किम् ? पतितः । पतितवान् । सनि विकल्पितेट्त्वात् पतः पर्युदासः । एकाच इत्येव दरिद्रितः । दरिद्रितवान् । डियडीयमोरोदित्त्वमुत्तरमादित्वसामर्थ्यात् क्तयोरिट्यपि न करः स्यादिति ग्रहणम् । कृन्तत्यादेः कृतृच्छृदतृदः इति विकल्पितेट्त्वेऽपि ऐदित्वं यङ्लुगर्थम् । चरीकृतः । चरीकृतवान् इति ऐदित्वसामर्थ्याच्च न तत्रैकाच इति विशेषणम् ।

अर्देस्सन्निवेः ॥४।२।१४४॥ सन्निवीत्येतेभ्यः परस्यार्देः क्तयोरिडागमो न भवति । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्द इति किम् ? समेधितः । सन्निवेरिति किम् ? अर्दितः । दुरर्दितः ।

अविदूरेऽभेः ॥४।२।१४५॥ अभेरुत्तरादर्देः क्तयोरविदूरेऽविप्रकृष्टेऽर्थे इडागमो न भवति । अभ्यर्ण-(ण)—अविदूरमित्यर्थः । अभ्यर्णा शरत् । अभ्यर्णे आसवे । अविदूर इति किम् ? अभ्यर्दितः शीतेन । बाधित इत्यर्थः ।

शसि धृषः प्रगल्भे ॥४।२।१४६॥ शसि धृष् इत्येताभ्यां क्तयोः प्रगल्भेऽर्थे इडागमो न भवति । शस्तः । विशस्तः । धृष्टः—प्रगल्भ इत्यर्थः । प्रगल्भ इति किम् ? विशसितः । धर्षितः । शसिधृषोर्वेटः आदित इति च प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । भावारम्भयोश्चेत् धृषितमस्ति ।

कषः कृच्छ्रगहने ॥४।२।१४७॥ कृच्छ्रं दुःखं दुःखकारणं च तस्मिन् गहने चार्थे कषेर्धातोः क्तयोरिडागमो न भवति । कष्टं वर्तते । कष्टं गणितम् । कष्टं वर्तनम् । कृच्छ्रगहन इति किम् ? कषितम् ।

घुषोऽविशब्दे ॥४।२।१४८॥ (वि)-नानाशब्दनं विशब्दः प्रतिज्ञानं वा ततोऽन्यस्मिन्नविशब्देऽर्थे वर्तमानाद्घुषेर्धातोः क्तयोरिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ । घुष्टासम्बन्धावयवेत्यर्थः । अविशब्द इति किम् ? अवघुषितं वाक्यमाह । अत एव विशब्दने प्रतिषेधो ज्ञापकम् । अनित्यश्चुरादिणिजिति, तेनेदमप्यु(प)पन्नं जुघुषः घुष्यमाणकाः ।

---

1. अन्तरङ्गत्वादीनां बहिष्करणं निष्कोषः, क० म० टि० ।

दृढः स्थूलबलिनोः ॥४।२।१४९॥ दृढ इति दृहेः दृंहेर्वा धातोः क्तप्रत्यये स्थूले बलवति चार्थे इडभावादि निपात्यते। दृढः स्थूलो बली वा। परिदृढस्य गतः। पारिदृढी कन्या। स्थूलबलिनोरिति किम् ? दृहितम्। दृंहितम्।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तपरिवृढलग्नक्लिष्टविरिब्धफाण्टवाढं मन्थमनस्तमःप्रभुसक्तास्पष्टस्वरानायासभृशे ॥४।२।१५०॥ क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त परिवृढ लग्न क्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येतानि यथासंख्यं मन्थमनस्तमःप्रभुसक्तास्पष्टस्वरानायासभृशेष्वर्थेषु निपात्यन्ते। क्षुब्ध इति क्षुभेः क्ते मन्थे इडभावो निपात्यते। मन्थनं मथ्यते वा यः स मन्थः[1]। तदभिधाने क्षुब्धं देवदत्तेन मथितमित्यर्थः। क्षुब्धः समुद्रः, क्षुब्धागो नदी। मथितः मथ्यमानो वा सन् क्षोभं गत इत्यर्थः। सक्तुः[2] संसृष्ट[3] वा द्रवद्रव्यं मन्थः, तद्द्रव्याभिधाने क्षुब्धो मन्थ इत्यर्थः। संचरितो मन्थ इत्यन्ये। मन्थ इति किम् ? क्षुभितं समुद्रेण। क्षुभितं मन्थेन। क्षुभितः समुद्रः। क्षुभितः समुद्रो मन्थेन। स्वान्तेति स्वनेः, स्वान्तं मनः, विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलमित्यर्थः। तन्नामधेयं वा। अन्यत्र स्वनितो मृदङ्गः। स्वनितं मनसा प्रहृतं स्पष्टमित्यर्थः। ध्वान्तेति ध्वनेः, ध्वान्तं तमः अनालोकं गम्भीरमित्यर्थः। तमो नामधेयं वा। अन्यत्र ध्वनितो मृदङ्गः। ध्वनितं तमसा। परिवृढेति परिपूर्वस्य वृहेर्वृंहेर्वा क्ते इडभावादि। परिवृढः कुटुम्बी, प्रभुरित्यर्थः। परिवृढस्य गतः। पारिवृढी कन्या। अन्यत्र परिवृहितम्। परिवृंहितम्। लग्नेति लगतेः[4] लग्नम्, सक्त(म्)—इत्यर्थः। लगितमन्यत्। क्लिष्टेति, क्लेशश्छेरिडभावः इत्वं च। क्लिष्टमविस्पष्टम्। क्लेशितमन्यत्। विरिब्धेति रिभेः रेभृ शब्द इत्येतस्य वा विपूर्वस्य इत्वं विरिब्धः स्वरो ध्वनिरित्यर्थः। विरिभितम्। विरेभितं वान्यत्र रिभिः। सोऽसौ साधुः। फाण्टेति फणे फाण्टमनायासं अश्वथितमपिष्टमुदकसम्पर्कमात्राद्विभक्तरसं कषायं तदुच्यते। अग्निना तप्तं यत्किञ्चिदुष्णं तत्फाण्टमित्यन्ये। फाणितमन्यत्। बाढेति बाहेः बाढं भृशमित्यर्थः। बाहितमन्यत्। केचित्त्वायासादिशब्दवर्धस्य सम्नादेर्विषयभावे नाढे भवतीत्याहुः। यथा लोमभि[5] हृष्टमिति।

आदितः ॥४।२।१५१॥ आदितो धातोः क्तयोरिडागमो न भवति। ञिमिदा—मिन्नः। मिन्नवान्। ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः। क्ष्विण्णवान्। वेट इति यदुपदेशेविकल्पस्तदुपाधेः प्रतिषेधः। विदितः। विदितवान्। हृषितः। हृषितवान्। तुष्ट इत्यर्थः। तुष्टवर्थं हृषिमेकेऽनुदितमाहुः प्रत्ययोऽस्वकाराद्भवति।

भावारम्भे वा ॥४।२।१५२॥ आदितो धातोर्भावे आरम्भे आदिकर्मणि चार्थे क्तयोरिडागमो वा न भवति। मिन्नमनेन। मेदितमनेन। प्रमिन्नः। प्रमेदितः। प्रमिन्नवान्। प्रमेदितवान्। क्ष्विण्णमनेन। क्ष्वेदितमनेन। प्रक्ष्विण्णः। प्रक्ष्विण्णवान्। प्रक्ष्वेदितः। प्रक्ष्वेदितवान्। आदित इति किम् ? विदितमनेन। प्रविदितमनेन। प्रविदितः। भावारम्भ इति किम् ? मिन्नः। मिन्नवान्। पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पः।

शकेः कर्मणि ॥४।२।१५३॥ शकेः क्तयोः कर्मणि इडागमो वा न भवति। शक्तो घटः कर्तुम्। शकितो घटः कर्तुम्। कर्मणि क्तवतुर्नास्तीति क्त एवोदाह्रियते। कर्मणीति किम् ? शक्तो देवदत्तः।

हृषेर्लोमविस्मयप्रतिघाते ॥४।२।१५४॥ हृष् इत्येतस्माद्धातोर्लोमविस्मयप्रतिघातेषु वर्तमानात् क्तयोरिडागमो वा न भवति। लोमविषया लोमस्था क्रिया लोमेत्युच्यते। लोम चाङ्गजं मूर्धजं च गृह्यते। हृष्टं लोम। हृषितं लोम। हृष्टानि लोमानि। हृषितानि लोमानि। हृष्टं लोमभिः। हृषितं लोमभिः। हृष्टाः केशाः। हृषिताः केशाः। हृष्टं केशैः। हृषितं केशैः। विस्मयः—हृष्टो देवदत्तः। हृषितो देवदत्तः। विस्मय(स्मितः) इत्यर्थः। प्रतिघाते—हृष्टा दन्ताः। हृषिता दन्ताः। प्रतिहता इत्यर्थः। लोमविस्मयप्रतिघात इति किम् ? हृष्टोऽकीके। हृषितस्तुष्टो।

---

1. कृद्‌वृत्तमिति भावे कर्मणि च घञ्, क० म० टि०। २. भृष्टा यवाः पुनर्धानाः धाना चूर्णं तु सक्तव इति वैजयन्ती, क० म० टि०। ३. मिलितम्, क० म० टि०। ४. लग्नं राहुदयं कार्यं सक्तसज्जितयोरपि, क० म० टि०। ५. हृष्टो हृषितवल्लोमाञ्चितविस्मृतयोरपि, क० म० टि०।

जप्तध्वस्तापचितम् ॥४।२।१५५॥ जप्त ध्वस्त अपचित इत्येते शब्दाः क्ते वा निपात्यन्ते । जप्तः । जपितः । ध्वस्तः । ध्वसितः । प्रध्वस्तः । प्रध्वसितः । आध्वस्तः । आध्वसितः । विध्वस्तः । विध्वसितः । अत्र पक्षे इड्भावः । अपचितः । अपचायितः । अत्र चिभावश्च चिनोतेः पूजार्थो नास्तीति इदं निपातनम् । अथास्मिन् विषये पूजापचयश्च विज्ञायेत । वाक्यमकर्तुं क्रियमाणं वा विस्पष्टार्थं भविष्यति ।

वमरुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनः ॥४।२।१५६॥ वम रुषि अम त्वर सङ्घुष आस्वन् इत्येतेभ्यः क्तयोरिडागमो वा न भवति । वान्तः । वान्तवान् । वमितः । वमितवान् । रुषि—रुष्टः । रुष्टवान् । रुषितः । रुषितवान् । अस्य वेटीति नित्ये प्रतिषेधे ग्रहणम् । अम्—अभ्यान्तः[1] । अभ्यान्तवान् । अभ्यमितः । अभ्यमितवान् । तूर्णः । तूर्णवान् । त्वरितः । त्वरितवान् । सङ्घुष्टः । सङ्घुष्टं वाक्यम् । सङ्घुषितं वाक्यम् । सङ्घुष्टौ दम्यौ । सङ्घुषितौ दम्यौ । अविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव विकल्पः । आस्वन्—आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनितो देवदत्तः । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मनः । मनस्यपि विकल्प एव ।

जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥४।२।१५७॥ जॄ व्रश्च इत्येताभ्यां क्त्वाप्रत्यये परे तस्य इडागमो भवति । जरित्वा । जरीत्वा । व्रश्चित्वा । जॄ इत्येतस्योदन्तत्वात्प्रतिषेधे व्रश्चेरौदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् । जॄ इति निरनुबन्धः क्रैयादिक उपादीयते । यस्तु जूरीति सानुबन्धो दैवादिकस्तस्य जूर्त्वा इत्येव भवति ।

क्तक्त्वोः क्षुधवसः ॥४।२।१५८॥ क्षुध बुभुक्षायां वस निवासे इत्येताभ्यां परयोः क्तयोः क्त्वायाश्च वलादेरिडागमो भवति । क्षुधितः । क्षुधितवान् । क्षुधित्वा । (क्षोधित्वा ?) । उषितः । उषितवान् । उषित्वा । वस्तेरप्रतिषेधादिडस्त्येव ।

लुभ्यञ्चेर्विमोहार्चे ॥४।२।१५९॥ लुभ अञ्चु इत्येताभ्यां धातुभ्यां [2]यथाक्रमं विमोहेऽर्चायां चार्थे वर्तमानाभ्यां परयोः क्तयोः क्त्वायाश्च वलादेरिडागमो भवति । विलुभितः सीमन्तः । लुभिताः केशाः । विलुभितानि पदानि । विलुभितवन्तः । लुभित्वा । लोभित्वा केशान् गतः । अञ्चेः—अञ्चिता गुरवः । गुरूनञ्चितवन्तः । अञ्चित्वा गुरून् स्वर्गमाप्नोति । विमोहार्चे इति किम् ? लुब्धो जाल्मः । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । उदक्तमुदकं कूपात् । अक्त्वा । अञ्चित्वा । विमोहः—विमोहनमाकुलीकरणम् । अर्चा पूजा तत्र यथाप्राप्तमेव भवति ।

पूङ्क्लिशो वा ॥४।२।१६०॥ पूङ् क्लिश इत्येताभ्यां परयोः क्तयोः क्त्वायाश्च वलादेरिडागमो वा भवति । पूतः । पूतवान् । पूत्वा । पवितः । पवितवान् । पवित्वा । क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिष्ट्वा । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशित्वा । क्लिशितः । पूङिति ङकारः पूञ्निवृत्त्यर्थः । तस्य हि शीङ् डीङ् पूङ् स्मिङ् मिदिश्विदधृषोऽनटेः इति प्रतिषेधाभावात् [3]पवितमित्यनिष्टमापद्यते । प्रतिषेधे चानुबन्धोच्चारणं पोपुवितः, पोपुवितवान् इति यङ्लुचि प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ।

क्त्व्यूदितः ॥४।२।१६१॥ ऊदितो धातोः क्त्वाप्रत्यये वलादेरिडागमो वा भवति । शम्—शान्त्वा । शमित्वा । तम्—तान्त्वा । तमित्वा । दम्—दान्त्वा । दमित्वा ।

सहलुभेच्छरुषरिषस्ति ॥४।२।१६२॥ सहलुभेच्छरुषरिष इत्येतेभ्यस्तकारे परतो वलादेर्यः स्तः प्रत्ययस्तस्य इडागमो वा भवति । सह—सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । सहिता । सहितुम् । सहितव्यम् । लुभ—लोब्धा । लोब्धुम् । लोब्धव्यम् । लोभिता । लोभितुम् । लोभितव्यम् । इच्छ—एष्टा । एष्टुम् । एष्टव्यम् । एषिता । एषितुम् । एषितव्यम् । इच्छेति इषेः शविकरणोपादानम् । इष गतौ इष आभीक्ष्ण्ये इति दैवादिकक्रैयादिकयोर्निवृत्त्यर्थम् । ताभ्यां नित्य एवेड् भवति । प्रेषिता । प्रेषितुम् । केचिदिष्णातेरपि विकल्पमाहुः । रुष—रोष्टा । रोषिता । रिष—रेष्टा । रेषिता । तीति किम् ? सहिष्यते ।

---

१. रोगी, क० म० टि० । २. यथासङ्ख्यम्, क० म० । ३. पुवित, क० म० ।

भ्रस्जृधदम्भतन्सन्पतज्ञपिश्रियूर्णुभरस्वृञिवृतः सनि ॥४।२।१६३॥ भ्रस्ज ऋधु दम्भ तन् सन पत ज्ञपि श्रि यु ऊर्णु भर स्वृ ञि वृ इत्येतेभ्य इव इत्येवमन्तेभ्यः ऋकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य वलादेः स्यहलः प्रत्ययस्य इडागमो वा भवति सनि । भ्रस्ज — बिभ्रक्षति । बिभर्क्षति । बिभ्रज्जिषति । बिभर्जिषति । ऋधु — ईर्त्सति । अर्दिधिषति । दम्भ — धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भिषति । तन् — तितंसति । तितांसति । तितनिषति । सन् — सिषासति । सिसनिषति । सनिति सनतेः सनोतेश्च ग्रहणम् । पत — पित्सति । पिपतिषति । ज्ञपि — ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । ज्ञपीति कृतह्रस्वस्योपादानात् ज्ञापेर्जिज्ञापयिषतीत्येव भवति । श्रि — शिश्रीषति । शिश्रयिषति । यु — युयूषति । युयविषति । ऊर्णु — प्रोर्णुनूषति । प्रोर्णुनविषति । भर — बुभूर्षति । बिभरिषति । भरेति शब्निर्देशो धारणपोषणार्थवृत्तेर्बिभर्तेर्मा भूत् इत्येवमर्थः । अर्थे भरतेर्बिभर्तेश्च नास्त्यर्थभेदः भरत्यस्त्वदेशनिपातनमेतत् । बिभर्षति यथा स्यादित्येवमर्थमित्याहुः । स्वृ — सुस्वूर्षति । सिस्वरिषति । स्वरतेरौदित्लक्षणस्येटो विकल्पस्याप्रतिषेधे प्राप्ते ग्रहणम् । वृ — वुवूर्षते । विवरिषते । प्रावुवूर्षति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । वृ इति वृङ्वृञोर्ग्रहणम् । इव — दिद्यूषति । दिदेविषति । सुस्यूषति । सिसेविषति । इवेति इवन्तग्रहणम् । न इवु व्याप्तावित्ति धातोः, स ह्युदित्त्वादिच्च इति निर्दिश्येत । ऋत् — तितीर्षति । तितरिषति । तितरीषति । आतिस्तीर्षति । आतिस्तरिषति । आतिस्तरीषति । आचिकीर्षति । आजिहीर्षति । तौ दीर्घे कृते ऋकारो लाक्षणिक इति न भवति दरिद्रातेरातः सकारादौ सनि न लुगिति विशेषणादिकत्वो विज्ञायते । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति ।

कॄगॄदृङ्धृङ्प्रच्छस्म्यञ्ज्वशः ॥४।२।१६४॥ कॄ विक्षेपणे इत्यादिभ्यः पञ्चभ्यः ऋदृपृच्छि स्मि अञ्जि अशिरित्येतेभ्यश्च सन इडागमो नित्यं भवति । कॄ — चिकरिषति । जिगरिषति । दिधरिषति । दिधरिषते । पिपृच्छिषति । पृच्छेः परतो वृत्करणानुवादिप्रतिपत्तेः कृणातेः चिकीर्षति । गृणाते (गृणातेः) जिगीर्षति । धरतेः — दिधीर्षति । इतीट् न भवति । ऋ — अरिरिषति । पृङ् — पिपरिषते । पृणः — पुपूर्षति । स्मि — सिस्मयिषति । अञ्जि — अञ्जिजिषति । अशि — अशिशिषते । अशिरयमशौङ् ङित्त्वस्य ग्रहणम् । अश्नातेरिडस्त्येव ।

न किदाद्युग्रहगुहः ॥४।२।१६५॥ किदादिभ्य उगन्ताद् ग्रहगुहाभ्यां च सनि, इडागमो न भवति । चिकित्सति । तितिक्षते । शीशांसते । रुरुक्षति । लुलूषति । जिघृक्षति । जुघुक्षति । कित्तिज्गुप्शान्दान्बधाः किदादयः । एभ्योऽपि पठ्यादौ सन्नियम्यते ।

ऋद्धनः स्ये ॥४।२।१६६॥ ऋकारान्ताद्धन्तेश्च परस्य स्यहलः प्रत्ययस्येडागमो भवति स्ये । करिष्यति । अकरिष्यत् । हरिष्यति । अहरिष्यत् । स्वरिष्यति । अस्वरिष्यत् । हनिष्यति । अहनिष्यत् । स्वरतेरौदित्त्वेऽपि परत्वादयमेव नित्यः । तकारो वर्णनिर्देशार्थः ।

क्वस्वैकाज्घसः ॥४।२।१६७॥ आकारान्तादेकाचः घसेश्च धातोः परस्य स्यहलः प्रत्ययस्येडागमो भवति क्वसौ । आतः — पपिवान् । तस्थिवान् । एकाचः — आदिवान् । आशिवान् । [१]आदिवान् । अनूचिवान् । पेचिवान् । शेकिवान् । उपसेदिवान् । घसः — जक्षिवान् । क्वसौति किम् ? बिभिदिव । बिभिदिम । एकाच इति किम् ? बिभिद्वान् । चिच्छिद्वान् । बभूवान् । उपशुश्रुवान् । नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृते सत्यनेकाच्त्वं स्थितिविशेषणं चे ग्रहणं क्रियते ? इयः — ईयिवान् । समीयिवानित्यत्र द्विर्वचने कृतेऽपि दीर्घे सत्येकाजेवायं भवतीति हि आचिकः प्राप्तिरभावादिनित्य इति पूर्वमेव भवति परग्रहणमनेकाजर्थे इडादिनियमादिति प्राप्ते नियमार्थं वचनम् ।

गमहन्विद्दृश्विशो वा ॥४।२।१६८॥ गम् हन् विद् दृश् विश् इत्येतेभ्यः क्वस इडागमो वा भवति । जगन्वान् । जग्मिवान् । जघन्वान् । जघ्निवान् । विविद्वान् । विविदिवान् । ददृश्वान् । ददृशिवान् । विविश्वान् । विविशिवान् । अदादिगणपाठादेव ग्रहणमिति लाभार्थस्य विदेर्ग्रहणम् । ज्ञानार्थस्य विद्वानित्येव भवति । सत्ताविचारणार्थयोः क्वसुरेव नास्ति ।

१. —तोति इः प्रासिद्धदृभावादिः, क० म० टि० ।

कृत्तृन्नृच्चृच्छृदस्स्यसौ ॥४।२।१६९॥ कृती च्छेदने, कृती संवेष्टने, द्वयोरपि ग्रहणम्। तृदृ हिंसानादरयोः। नृती गात्रविक्षेपे। चृती हिंसाग्रन्थनयोः। छृदृ संदीपने—एभ्यो धातुभ्यः परस्य स्यसः प्रत्ययस्येडागमो वा भवति सकारादौ सिचि वर्जिते। कृत्—कर्त्स्यति। अकर्त्स्यत्। चिकृत्सति। [1]कर्तिष्यति। अकर्तिष्यत्। चिकर्तिषति। तृद्—तर्त्स्यति। अतर्त्स्यत्। तितृत्सति। तर्दिष्यति। अतर्दिष्यत्। तितर्दिषति। नृत्—नर्त्स्यति। अनर्त्स्यत्। निनृत्सति। नर्तिष्यति। अनर्तिष्यत्। निनर्तिषति। चृत्—चर्त्स्यति। अचर्त्स्यत्। चिचृत्सति। चर्तिष्यति। अचर्तिष्यत्। चिचर्तिषति। छृद्—छर्त्स्यति। अच्छर्त्स्यत्। चिच्छृत्सति। छर्दिष्यति। अच्छर्दिष्यत्। चिच्छर्दिषति। सीति किम्? कर्तिता। तर्दिता। नर्तिता। चर्तिता। छर्दिता। असिचीति किम्? अकर्तीत्। अतर्दीत्। अनर्तीत्। अचर्तीत्। अच्छर्दीत्।

गमः ॥४।२।१७०॥ गमेर्धातोः परस्य सकारादेरस्तङः प्रत्ययस्येडागमो वा भवति। संजिगंसिता। संजिगमिषिता। अधिजिगांसिता। अधिजिगमिषिता। सीति किम्? गन्ता।

अतङः ॥४।२।१७१॥ अतङ्निमित्ताद् गमेः परस्य सकारादेरस्तङः प्रत्ययस्येडागमो नित्यं भवति। गमिष्यति। अगमिष्यत्। जिगमिषति ग्रामम्। अधिजिगमिषति मातुः। जिगमिषिता। जिगमिषितुम्। अधिजिगमिषिता। अधिजिगमिषितुम्। अधिजिगमिषितव्यम्।

न वृद्भ्यः ॥४।२।१७२॥ अतङ इति वर्तते न सीति। वृतादिभ्योऽतङ्निमित्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्येडागमो न भवति। अतङ्निमित्तं च परस्मैपदम्। स्यसनोः तासि च कृपिः। वृतुङ्—वर्त्स्यति। अवर्त्स्यत्। विवृत्सति। विवृत्सितुम्। वृधुङ्—वर्त्स्यति। अवर्त्स्यत्। विवृत्सति। विवृत्सितुम्। [2]शृधुङ्—शर्त्स्यति। अशर्त्स्यत्। शिशृत्सति। शिशृत्सितुम्। स्यन्दौङ्—स्यन्त्स्यति। अस्यन्त्स्यत्। सिस्यन्त्स्यति। सिस्यन्त्स्यतु। असिस्यन्त्स्यत्। सिस्यन्त्स्यति। सिस्यन्त्सितुम्। क्लृपौङ्—कल्प्स्यति। अकल्प्स्यत्। चिक्लृप्सति। चिक्लृप्सिता। चिक्लृप्सितव्यम्। कल्प्ता। कल्प्तारौ। कल्प्तारः। कल्प्तासि। कल्प्तास्थः। कल्प्तास्थ। स्यन्दिकृपोः औदित्त्वलक्षणो विकल्पोऽनेन परत्वाद्वृतादित्वसामर्थ्याच्च बाध्यते। अतङ् इति किम्? वर्तिता। कल्पितव्यम्। स्यादावपि पाक्षिकत्वेनामतङ्निमित्तत्वम्। यत्रातङ्निमित्तता नास्ति तत्रेड् भवत्येव। वर्तिष्यते। अवर्तिष्यत। विवर्तिषते। विवर्तिषिता। विवर्तिषितुम्। विवर्तिषितव्यम्। वर्धिष्यते। अवर्धिष्यत। विवर्धिषते। विवर्धिषितुम्। शर्धिष्यते। अशर्धिष्यत। शिशर्धिषते। शिशर्धिषितुम्। स्यन्दिकृपोरौदित्त्वाद्विकल्पः। स्यन्त्स्यते। स्यन्दिष्यते। अस्यन्त्स्यत। अस्यन्दिष्यत। सिस्यन्त्सते। सिस्यन्दिषते। सिस्यन्त्सितुम्। सिस्यन्दिषितुम्। कल्प्स्यते। कल्पिष्यते। अकल्प्स्यत। अकल्पिष्यत। चिक्लृप्सते। चिकल्पिषते। चिक्लृप्सितुम्। चिकल्पिषितुम्। कल्प्ता। कल्पिता। कल्प्तासे। कल्पितासे। विवृत्सतीयते (विवृत्सति) इत्यत्र क्यङन्तं निमित्तं वृतिरतङ एव। वृतुङ् वृधुङ्, शृधुङ्, स्यन्दौङ्, क्लृपौङ् वृत् एते पञ्च वृतादयः। वृत्करणं द्युतादिषु वृतादिपरिसमाप्त्यर्थम्।

गम्स्नोरनुज्ञाने ॥४।२।१७३॥ गम् स्नु इत्येताभ्यां परस्य सकारादेरस्तङः प्रत्ययस्य इडागमो न भवति। अनुज्ञाने। अनुज्ञानाः सम्बन्धिनि तङाने सति। संगंस्यते ग्रामः। संगंस्यते वत्सो मात्रा। संगंस्यमानः। संगंस्यमानः। असंगंस्यत। समगंस्यत। संगंसीष्ट। संगंसीष्ट। संजिगंसते। संजिगंसमानः। संजिगंसिष्यते। संजिगंसिष्यमाणः। अधिजिगांसते। अधिजिगांसमानः। अधिजिगांसिष्यते। अधिजिगांसिष्यमाणः। गम इति प्राप्तिः। स्नु—प्रस्नोता। प्रस्नोतासे। प्रस्नोष्यते। प्रस्नोष्यमाणः। प्रस्नोष्यसे। (प्रास्नोष्यत)। प्रस्नोषीष्ट। प्रास्नोष्ट। अनुज्ञाने इति किम्? संजिगमिषिता। अधिजिगमिषिता। प्रस्नवितुम्। प्रस्नवितव्यम्। अनुज्ञग्रहणं किम्? जिगमिषिषीयते। प्रस्नविषीयते। अनुज्ञग्रहणात्तङानपरेऽपि तङानभावमात्रे प्रतिषेधः।

१. कर्त्तनं छेदने प्राहुर्नारीणां तूलसंचये, इत्यभिधानम्, क० म० टि०। २. शृधुङ् शब्द कुत्सायाम् (पर्दने-गुदरवेऽर्थः) क० म० टि०।

क्रमः ॥४।२।१७४॥ क्रमः परस्य वलादेरार्धधातुकस्य प्रत्ययस्यात्मनेपदे सति इडागमो न भवति। प्रक्रंसीष्ट। उपक्रंसीष्ट। प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। प्रक्रन्तासे। उपक्रन्तासे। प्रक्रंस्यते। उपक्रंस्यते। प्रक्रंस्यमानः। उपक्रंस्यमानः। प्राक्रंस्यत। उपाक्रंस्यत। प्राक्रंस्त। उपाक्रंस्त। प्रचिक्रंसते। प्रचिक्रंसिष्यते। आत्मनेपद इति किम्? क्रमिता। निरक्रमीत् कुमारिः। अञ्युग्रहणं किम्? क्रमिषीयते।

तुः ॥४।२।१७५॥ आत्मनेपद इति वर्तते। आत्मनेपदे यः क्रमिः। आत्मनेपदविषये इत्यर्थः। तस्मात्परस्य तुः तु इत्येतस्य प्रत्ययस्येडागमो न भवति। प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। आत्मनेपद इति किम्? क्रमिता। निष्क्रमिता। अञ्युग्रहणं किम्? क्रमिषीयते।

शक्प्रच्छिविन्द्विद्यहन्वसिघस्यचोऽश्विश्रिशीङ्डीङ्युपद्कोदूदृदतः ॥४।२।१७६॥ एकाच इति वर्तते। शक् प्रच्छि विन्द् विद्य हन् वसि घसि इत्येतेभ्योऽजन्तेभ्यश्चैकाज्भ्यो धातुभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्येडागमो न भवति। श्वि श्रि शीङ् डीङ् इत्येतान् यपद्कमूकारान्तं वृङ्वृञौ ऋकारान्तमकारान्तं च वर्जयित्वा। शक्–शक्ता। शक्तुम्। प्रच्छि–प्रष्टा। प्रष्टुम्। विन्द–वेत्ता। वेत्तुम्। विद्य–वेत्ता। वेत्तुम्। विन्दिविद्योरिति नम्श्यविकरणोपादानं ज्ञानार्थव्युदासार्थम्। वेदिता शास्त्रस्य। विभागेनोपादानं लाभार्थविन्दतेरपि व्युदासार्थम्। केचिदाहुः। वेदिता धनस्य। हन्–हन्ता। हन्तुम्। वसि–वस्ता। वस्तुम्। वसीति वसतेर्ग्रहणं, न वस्तेरदादित्वात्। वसिता वस्त्राणाम्। घसि–घस्ता। घस्तुम्। घस्तव्यम्। अजन्तेभ्यः–याता। चेता। नेता। स्तोता। कर्ता। हर्ता। अश्विश्रिशीङ्डीङ्युपद्कोदूदृदत इति किम्? श्वयिता। श्रयिता। शयिता। डयिता। यपद्कम्–रविता। लविता। क्ष्णविता। प्रस्नविता। नविता। यविता। ऊत्–लू–लविता। पू–पविता। धू–धविता। वृ–वरिता। वरीता। प्रावरिता। प्रावरीता। वृ इति वृङ्वृञोः सामान्यग्रहणम्। ऋत्–तरिता। तरीता। स्तॄ–आस्तरिता। आस्तरीता। अत्–अवधीत्। आवधिष्ट। आवधिषीष्ट। अकारादिसाहचर्यादित्वान्तस्य प्रतिषेध इतीह न भवति। जिरिवावारीत् अबायीत्। अपवीत्। अगावीत्। एकाच इति किम्? ऊर्णविता। प्रांशुविता। शाशकिता। परिपृच्छिता। एकाचो विहितस्येति विहितविशेषणं किम्? विवृत्सति[1]। जिघत्सति। पश्चादनेकाच्त्वेऽपि प्रतिषेधो भवत्येव।

मुरिसिविपचाच्चः ॥४।२।१७७॥ मु रि सि वि पच इत्येतेभ्यः परो यश्चकारस्तदन्तादेकाचो विहितस्येडागमो न भवति। मुच–मोक्ता। मोक्तुम्। रिच–रेक्ता। रेक्तुम्। सिच्–सेक्ता। सेक्तुम्। विच–वेक्ता। वेक्तुम्। मुरिसिविपचादिति किम्? शोचिता। च इति किम्? प्रमोदिता।

भ्रस्जमस्जसृजमृजयजविजनिजत्यजभुजरुजभजिजः ॥४।२।१७८॥ भ्रस् मस् सृ मृ य वि नि त्य भु रु भ इत्येतेभ्यः परो यो जकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति। भ्रस्ज–भ्रष्टा। भर्ष्टा। मस्ज–मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। सृज्–स्रष्टा। स्रष्टुम्। युज्–योक्ता। योक्तुम्। यज्–यष्टा। यष्टुम्। विज्–वेक्ता। वेक्तुम्। वीति वीजुङ् पृथग्भावे इति धातुरस्ति। तस्मादयं प्रतिषेधः। ओविजैङ् भयचलनयोरित्येतस्मात्वोदित्वान्न भवति। तर्हि धातोः प्रतिषेधार्थम्। अयमेनेव हि प्रतिषेधः स्यादीदितः इत्यनर्थकमापद्यते। निज्–नेक्ता। नेक्तुम्। त्यज्–(त्यक्ता) त्यक्ता। त्यक्तुम्। भुज–भोक्ता। भोक्तुम्। रुज्–रोक्ता। रोक्तुम्। भज–भक्ता। भक्तुम्। एतेभ्य इति किम्? गर्जितुम्। ज इति किम्? रोचिता।

रभसस्वाञ्जः ॥४।२।१७९॥ र भ स स्व इत्येतेभ्यः परो य ञ्ज इति तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति। रञ्ज–रङ्क्ता। रङ्क्तुम्। भञ्ज्–भङ्क्ता। भङ्क्तुम्। सञ्ज्–सङ्क्ता। सङ्क्तुम्। स्वञ्ज्–स्वङ्क्ता। स्वङ्क्तुम्। रभसस्वादिति किम्? शिञ्जितम्। ञ्ज इति किम्? रक्षितम्।

अद्क्षुनुतुस्कन्भिच्छिखिशपसहाद्दः ॥४।२।१८०॥ अ क्षु नु तु स्कन् भि छि खि श प स ह इत्येतेभ्यः परो यो दकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति। अद्–अत्ता। अत्तुम्। क्षुद्–क्षोत्ता। क्षोत्तुम्। नुद्–नोत्ता। नोत्तुम्। तुद्–तोत्ता। तोत्तुम्। स्कन्द्–स्कन्ता। स्कन्तुम्। भिद्–भेत्ता। भेत्तुम्।

1. व्युदासार्थम्, क० म०। 2. विवत्सति, क० म०।

छिद्–छेत्ता । छेत्तुम् । खिद्–खेत्ता । खेत्तुम् । शद्–शत्ता । शत्तुम् । पद्–पत्ता । पत्तुम् । सद्–सत्ता । सत्तुम् । हद्–हत्ता । हत्तुम् । एतेभ्य इति किम् ? रोदिता । केचिदिह श्विग्रहणमपीच्छन्ति । श्वेत्ता । श्वेत्स्यति । अपरेषाम्–श्वेदिता । श्वेदिष्यति । द इति किम् ? अशितम् ।

बन्रासायुबुक्रुशुरुक्षुव्याद्धः ॥४।२।१८१॥ बन् रा सा यु बु क्रु शु रु क्षु व्य इत्येतेभ्यः परो यो धकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । बन्ध–बद्धा । राध–राद्धा । साध–साद्धा । युध–योद्धा । बुध–बोद्धा । क्रुध–क्रोद्धा । शुध–शोद्धा । रुध–रोद्धा । क्षुध–क्षोद्धा । व्यध–व्यद्धा । एतेभ्य इति किम् ? बाधिता । ध इति किम् ? रोदिता ।

आवलिलुक्षिछुसृस्वतिशतात्पः ॥४।२।१८२॥ आ व लि लु क्षि छु सृ स्व ति श त इत्येतेभ्यः परो यः पकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । आप्–आप्ता । आप्तुम् । वप्–वप्ता । वप्तुम् । लिप्–लेप्ता । लेप्तुम् । लुप्–लोप्ता । लोप्तुम् । क्षिप्–क्षेप्ता । क्षेप्तुम् । छुप्–छोप्ता । छोप्तुम् । सृप्–सप्ता । सप्तुम् । स्वप्–स्वप्ता । स्वप्तुम् । तिप्–तेप्ता । तेप्तुम् । शप्–शप्ता । शप्तुम् । तप्–तप्ता । तप्तुम् । एतेभ्य इति किम् ? कुपितम् । प इति किम् ? आसितम् ।

यरलाद्भः ॥४।२।१८३॥ य र ल इत्येतेभ्यः परो यो भकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । यभ्–यब्धा । यब्धुम् । रभ्–आरब्धा । आरब्धुम् । लभ्–लब्धा । लब्धुम् । यरलादिति किम् ? वल्भिता । भ इति किम् ? रचितम् ।

रयनगान्मः ॥४।२।१८४॥ र य न ग इत्येतेभ्यः परो यो मकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । रम्–रन्ता । रन्तुम् । यम्–यन्ता । यन्तुम् । नम्–नन्ता । नन्तुम् । गम्–गन्ता । गन्तुम् । रयनगादिति किम् ? क्रमिता । म इति किम् ? रणितम् । रवेस्यादिकेष्वलग्रहणं भ्रमक्षमित्यादौ यत्यादिग्रहणात्तेन भ्रमिता, क्षमिता इत्यादौ न प्रतिषेधः ।

दन्दृलिविस्पृमृदिरुक्रुरेः शः ॥४।२।१८५॥ दन् दृ लि वि स्पृ मृ दि रु क्रु रि इत्येतेभ्यः परो यः शकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । दंश–दंष्टा । (दंष्टुम्) । दृश–(द्रष्टा) द्रष्टुम् । विश्–प्रवेष्टा । प्रवेष्टुम् । स्पृश्–स्प्रष्टा । स्प्रष्टुम् । मृश्–आम्रष्टा । आमर्ष्टा । आम्रष्टुम् । आमर्ष्टुम् । दिश्–देष्टा । देष्टुम् । रुश्–रोष्टा । रोष्टुम् । क्रुश्–क्रोष्टा । क्रोष्टुम् । रिश्–रेष्टा । रेष्टुम् । एतेभ्य इति किम् ? मुषिता (भ्रंशिता) । श इति किम् ? रुदितम् ।

शिशुद्वित्विकृपिवितुदोष्पः ॥४।२।१८६॥ शि शु द्वि त्वि कृ पि वि तु दु इत्येतेभ्यः परो यः षकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । शिष्–शेष्टा । शेष्टुम् । शुष्–शोष्टा । शोष्टुम् । द्विष्–द्वेष्टा । द्वेष्टुम् । त्विष्–त्वेष्टा । त्वेष्टुम् । कृष्–क्रष्टा । क्रष्टुम् । कर्ष्टा । पिष्–पेष्टा । पेष्टुम् । विष्–वेष्टा । वेष्टुम् । तुष्–तोष्टा । तोष्टुम् । दुष्–दोष्टा । दोष्टुम् । एतेभ्य इति किम् ? कोषिता । ष इति किम् ? क्षोभिता ।

वनमिदुरुदिलिदाद्हः ॥४।२।१८७॥ व न मि दु रु दि लि द इत्येतेभ्यः परो यो हकारस्तदन्तादेकाचो धातोर्विहितस्येडागमो न भवति । वह्–वोढा । वोढुम् । नह्–नद्धा । नद्धुम् । दुह्–दोग्धा । दोग्धुम् । रुह्–आरोढा । आरोढुम् । दिह्–देग्धा । देग्धुम् । लिह्–लेढा । लेढुम् । दह्–दग्धा । दग्धुम् । एतेभ्य इति किम् ? साहिष्यते । असहिष्ट । ह इति किम् ? रुदितम् ।

स्विद्मन्सिधिक्लिशपुषश्यान् ॥४।२।१८८॥ स्विद् मन् सि धि क्लिशि पुष् इत्येतेभ्यः श्यन्विकरणेभ्यो विहितस्येडागमो न भवति । स्वेत्ता । मन्ता । सेद्धा । आक्लिष्टा । पोष्टा । श्यानिति किम् ? स्वेदिता । मनिता । सेधिता । क्लेशिता । पोषिता ।

किस्युकृश्रयूर्णुः ॥४।२।१८९॥ उगन्तात् श्रि इत्येतस्माच्चैकाच ऊर्णुतश्च किति प्रत्यये विहितस्य इडागमो न भवति । भूतम् । लूनम् । युत्वा । तीर्त्वा । श्रित्वा (श्रित्वा) । ऊर्णुत्वा । विहितविशेषणविज्ञानादस्थानादनुगतत्वेऽपि प्रतिषेधो न भवति । एकाच इति किम् ? जागरितः । जागरितवान् । जागरित्वा । ऊर्णुग्रहणमनेकाजर्थम् । सानुबन्धनिर्देशाद्यङ्लुपि न भवति । ऊर्णोनुवित्वा ।

नित्यानिट्तासोऽत्वदृच्सृजदृशश्येचाद्वृद्ध्यार्तेः ॥४।२।१९०॥ नित्यानिट् तास् यस्यास्ति स नित्यानिट्तास् तस्मादकारवतोऽजन्तात् सृजिदृशिभ्यां च धातुभ्यां विहिते थप्रत्यये इडागमो वा न भवति । वृ ऋच्छ्या ऋति इत्येतान् वर्जयित्वा । एतेभ्यो भवत्येवेत्यर्थः । अदवत्—पपक्थ । पेचिथ । शशक्थ । शेकिथ । जगन्थ । जगमिथ । इयष्ठ । इयजिथ । अच्—ययाथ । ययिथ । चचाथ । चचिथ । चिचेथ । चिचयिथ । निनेथ । निनयिथ । जुहोथ । जुहविथ । सृज्—ससष्ठ । ससर्जिथ । दृश्—दद्रष्ठ । ददर्शिथ । नित्यानिट्तास इति किम् ? जघसिथ । उवयिथ । नास्य तासस्ति लिट्यादेशविधानात् । नित्यानिट्ग्रहणं किम् ? जग्रहिथ । लुलुविथ । नित्यग्रहणं किम् ? आनञ्जिथ । दुधविथ । अत्वदच्सृज्दृश इति किम् ? बिभेदिथ । तकारः किम् ? ररायिथ । थ इति किम् ? पेचिव । पेचिम । अवृद्ध्यार्तेरिति किम् ? ववरिथ । आरिथ । संविव्ययिथ । आदिथ । ऋद्वारेरत्प्रतिषेधसामर्थ्यान्नोत्तरोऽपि प्रतिषेधः । वृञः स्वृभृव इति च प्राप्तिः । विहितविशेषणं किम् ? इयकपिथ ।

ऋतः ॥४।२।१९१॥ ऋकारान्तादेकाचो धातोर्विहितस्य थ इत्येतस्य प्रत्ययस्य इडागमो न भवति । सस्मर्थ । सस्वर्थ । निजहर्थ । भर्थ । थ किम् ? सस्मरिम । सस्वरिम । ऋत इति किम् ? निनयिथ । एकाच इति किम् ? जजागरिथ ।

कृञोऽसः ॥४।२।१९२॥ कृञोऽसकाराद्विहितस्य थस्येडागमो न भवति । चकर्थ । अस इति किम् ? संचस्करिथ । ससकारात् पूर्वेण प्रतिषेधे प्राप्ते इडर्थं वचनम् ।

सृभृवृस्तुद्रुश्रुस्रोश्च लिटि ॥४।२।१९३॥ सृ भृ वृ स्तु द्रु श्रु स्रु इत्येतेभ्यः कृञश्च सकारकाद्विहितस्य लिट इडागमो न भवति । सृ—ससृव । ससृम । भृ—बभृव । बभृम । वृ इति—वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम् । (ववृवहे) । ववृमहे । ववृव । ववृम । स्तु—तुष्टोथ । तुष्टुव । तुष्टुम । द्रु—दुद्रोथ । दुद्रुव । दुद्रुम । श्रु—शुश्रोथ । शुश्रुव । शुश्रुम । स्रु—सुस्रोथ । सुस्रुव । सुस्रुम । कृ—चकृव । चकृम । परत्वाथेऽप्ययमेव प्रतिषेधो न विकल्पः । अस इति किम् ? संचस्करिव । संचस्करिम । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । तेन लिटि स्वादिभ्योऽन्ये सेट एव । सस्वरिव । सस्वरिम । बिभेदिथ । बिभेदिव । बिभेदिम । वृङ्वृञोः प्रत्ययाश्रयः प्रकृतिप्रत्ययाश्रयश्च प्रतिषेधः । शेषस्य प्रकृत्याश्रयश्च तत एव सर्वस्याप्ययं प्रतिषेधः ।

सृज्दृशोऽम् झल्यकि ॥४।२।१९४॥ न्यक्ङीति निवृत्तम् । सृज दृश इत्येतयोर्धात्वोर्झलादौ प्रत्यये परेऽमागमो भवति । अकि—अकिति । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । अस्राक्षीत् । अस्राष्टाम् । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । अद्राक्षीत् । अद्राष्टाम् । अमि कृतेऽनादाकारः । झलीति किम् ? सर्जनम् । दर्शनम् । अकीति किम् ? दृष्टः । सृष्टः । सिसृक्षति । दिदृक्षते । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । प्रतिषेधे झलीति नाश्रीयते इति सिलुचः स्थानिवद्भावादिहापि प्रतिषेधः । असृष्ट । असृष्टाः । समदृक्षः । समदृष्टाः । धातुप्रत्यये कार्यविज्ञानाच्चेह न भवति । रज्जुसृड्भ्याम् । देवदृग्भ्याम् ।

दृप्तृप्सृप्कृषिस्पृशमृशो वा ॥४।२।१९५॥ दृप् तृप् सृप् कृष् स्पृश् मृश् इत्येतेषामकिति झलादौ प्रत्ययेऽमागमो वा भवति । द्रप्ता । दर्प्ता । त्रप्ता । तर्प्ता । स्रप्ता । सर्प्ता । क्रष्टा । कर्ष्टा । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । आम्रष्टा । आमर्ष्टा ।

१. लिट्यादेशे विधा—क० म० । २. नियमः । क० म० ।

नशमस्जसोर्नम् ॥४।२।१९६॥ नश् इत्येतस्य धातोर्मस्जश्च धातोः सकारस्य स्थाने जलि प्रत्यये परे नमागमो भवति । नंष्टा । नंष्टुम् । नंष्टव्यम् । नंष्टारः । नङ्क्ष्यति । निनङ्क्षति । मङ्क्ता । मङ्क्तुम् । मङ्क्तव्यम् । मङ्क्त्वा । मङ्क्ष्यति । मिमङ्क्षति । झलीति किम् ? नशिता । मज्जनम् । मस्जेः सकारस्य स्थाने नमागम आदेशश्च । आदेशकरणम् । मग्नः । मग्नवान् । मक्त्वा । ममावत इति नलोपार्थम् ।

उदितः ॥४।२।१९७॥ उदितो धातोर्नमागमो भवति प्रत्यये विषयभूते । तेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव नमि सति यथायथं प्रत्ययो भवति । उदित्वं च हलो नोऽर्चाञ्च्युदितोरिति विशेषणार्थम् । निन्दति । नन्दति । [1]निन्दकः । [2]नन्दकः । कुण्डिता । हुण्डिता । कुण्डा । हुण्डा ।

लिपादितृफदृफगुफोभशुभश्शे ॥४।२।१९८॥ लिपादीनां तृफ दृफ गुफ उभ शुभ इत्येतेषां च धातूनां शे प्रत्यये परे नमागमो भवति । लिपादि—लिम्पति । लिम्पते । सिञ्चति । सिञ्चते । मुञ्चति । मुञ्चते । लुम्पति । लुम्पते । विन्दति । विन्दते । कृन्तति । कृन्तते । [3]खिन्दति । पिंशति । तृफ—तृम्फति । दृफ—दृम्फति । गुफ—गुम्फति । उभ—उम्भति । शुभ—शुम्भति । लिपादिग्रहणं किम् ? तुदति । नुदति । तुदादीनां शे नस्य लुगिति तृफादीनां नमनुवचनम् । श इति किम् ? लेप्ता । लेप्तुम् । लिपि षिचि मुच्लृ लुप्लृ विद्लृ कृती खिद पिश वृत् इति लिपादिः ।

जभोऽचि ॥४।२।१९९॥ [4]जभ इत्येतस्य धातोरजादौ प्रत्यये नमागमो भवति । जम्भयति । जम्भकः । साधुजम्भी । जम्भंजम्भम् । जम्भो वर्तते । अचीति किम् ? जब्धम् । जजभिथ ।

रधः ॥४।२।२००॥ रध इत्येतस्य धातोरचि प्रत्यये नम् भवति । रन्धयति । रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धंरन्धम् । रन्धो वर्तते । अचीति किम् ? रद्धा ।

नेट्यलिटि ॥४।२।२०१॥ रध इडादावलिटि नम् न भवति । रधिता । रधिष्यति । इटीति किम् ? रन्धयति । अलिटीति किम् ? ररन्धिव । ररन्धिम । रेधिवानित्यत्र नमो लुक् लिटीति पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं योगे लिटीट्येवेत्यवधारणे ररन्धेत्यत्र न स्यात् । रोधितेत्यादौ स्यादेव ।

रभः ॥४।२।२०२॥ रभ् इत्येतस्य लिड्वर्जितेऽजादौ प्रत्यये नम् भवति । आरम्भयति । आरम्भकः । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्तते । अलिटीति किम् ? आरेभे । अचीति किम् ? आरब्धा । आरभते इति तुदादित्वाच्छे न लुक् ।

लभः ॥४।२।२०३॥ लभ इत्येतस्य लिड्वर्जितेऽजादौ प्रत्यये नमागमो भवति । लम्भयति । लम्भकः । साधुलम्भी । अलिटीति किम् ? लेभे । अचीति किम् ? लब्धा । अलभत (लभत) इति तुदादित्वाच्छेन लुक् । लभेर्न शवास्य च नित्यो नुम् । लम्भतीति भावेऽपि डिमोर्वा वदन् इति व्यवस्थितविभाषा स्मृते योगविभाग उत्तरार्थः ।

य्याङः ॥४।२।२०४॥ आङः परस्य लभेर्यि—यकारादौ—प्रत्यये नमागमो भवति । आलम्भ्या गौः । य्वीति किम् ? आलब्धा । आङ इति किम् ? लभ्यम् ।

स्तुतावुपात् ॥४।२।२०५॥ उप इत्येतस्मात् परस्य लभेः यकारादौ प्रत्यये परे स्तुतौ प्रयुज्यमानायां नमागमो भवति । उपलम्भ्या विद्या । उपलम्भ्यं धनम् । स्तुताविति किम् ? उपलभ्यमस्माद् वृषलात् किञ्चित् ।

ञ्खमि वा ॥४।२।२०६॥ लभेर्ञौ—खमि च प्रत्यये नमागमो वा भवति । अलम्भि । अलाभि । लम्भंलम्भम् । लाभंलाभम् ।

१. निन्दितः, क० म० । २. नन्दितः, क० म० । ३. खिन्दति, क० म० । ४. जभ मैथुने । क० म० टि० ।

घञखे चोपसर्गात् ॥४।२।२०७॥ घञि खे ञ्यमि च प्रत्यये उपसर्गात्परस्य लभेर्नमागमो भवति। प्रलम्भः। उपलम्भः। ईषत्प्रलम्भः। ईषदुपलम्भम्। दुष्प्रलम्भम्। प्रालम्भि। प्रलम्भम्। उपसर्गादिति किम्? लाभः। ईषल्लाभः। ञ्यमि नित्यार्थं घञ्खे उपसर्गादेव घञ्खे इति नियमार्थं च वचनम्।

सुदुर्भ्यः ॥४।२।२०८॥ सु दुर् इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां व्यस्ताभ्यां समस्ताभ्यां चोपसर्गान्तराभ्यां परस्य लभेर्घञ्खे परे नमागमो भवति। अतिसुलम्भः। अतिदुर्लम्भः। अतिसुदुर्लम्भः। अतिसुलम्भम्। अतिदुर्लम्भम्। अतिसुदुर्लम्भम्। उपसर्गादिति किम्? सुलाभः। दुर्लाभः। सुलभम्। दुर्लभम्। अतिसुलभम्। अत्राचार्यामतिक्रमे व्याप्तिः। उपसर्गादेव सुदुर्भ्य इति नियमार्थं वचनम्।

क्रीञ्तन्य्वस्यादेर्लुग्बहुलम् ॥४।२।२०९॥ अव इत्येतस्योपसर्गस्य क्रीञ्तन्योर्धात्वोः परयोरादेर्बहुलं लुग्भवति। वक्रयः[1]। अवक्रयः। तनुद्रु वक्रपगेहवदस्पृहाः। वतंसः[2]। अवतंसः। वतंसयन्ति सहकारमञ्जरीम्। बहुलग्रहणं किम्? प्रयोगानुसरणार्थम्।

धाञ्नहोऽपेः ॥४।२।२१०॥ अपि इत्येतस्योपसर्गस्य धाञ्नहोर्धात्वोः परत आदेर्बहुलं लुग्भवति। पिहितम्। अपिहितम्। वत्र संहताभ्यां पिहितं[3] स्तनाभ्याम्। पिनद्धम्। अपिनद्धम्। पिनद्धरत्नाङ्गदकोटिरेणः।

सम्पर्युपात्कृञस्सड् भूषसमवाये ॥४।२।२११॥ सम् परि उप इत्येतेभ्यः परस्य कृञो भूषे भूषायामलङ्कारे समवाये समुदाये चार्थे सडागमो भवति। संस्करोति। परिष्करोति। उपस्करोति कन्याम्। भूषयतीत्यर्थः। तत्र न संस्कृतम्। तत्र न परिष्कृतम्। तत्र न उपस्कृतम्। समुदितमित्यर्थः। सम्पर्युपादिति किम्? सुकृता कन्या। कृञ इति किम्? सङ्कृतम्। भूषसमवाय इति किम्? संकृतिः। संकारः। परिकृतम्। उपकरोति। संस्कृतं वचनमिति भाक्तो निर्देशः। सञ्चस्कार। सञ्चस्करतुः। सञ्चस्करुः। सञ्चिस्कीर्षति। सञ्चिस्कीर्यते। समस्करोत्। समस्कार्षीत्। समचिस्करदित्यत्र परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च सटि कृते पश्चाद्द्विर्भावाडागमौ। प्रत्यय इति हि निवृत्तम्। संस्क्रियात्। संस्क्रियते। संस्कृषीष्टेति सटः कृत्वादित्वेऽपि स्मर्यते। स्मर्यात्। समरिषीष्ट। वाऽरिड्ढीकृञ्वृङ्ग इति स्कृग्रहणाढ्लग्दामित्यपरिग्रहान्न भवतः। सडिति द्विसकारको निर्देशः, तेन सकार एव सट् भवतीति समचिस्करदित्यादौ षिर्न भवति। परिष्करोतीत्यादौ तट्स्तु स्थञ्जामिति वचनाद्भवति।

उपाद्विकारप्रतियत्नवाक्याध्याहारे ॥४।२।२१२॥ प्रकृतेरन्यथाभावो विकारः। पुनर्यतते प्रतियत्नः[4] सतोऽर्थस्य गंधान्तर वृद्धये तावदवस्थाय वा समीहा। गम्यमानार्थस्य वाक्यैकदेशस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहारः। एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य उप इत्येतस्मादुपसर्गात् परस्य कृञः सडागमो भवति। विकारे–उपस्कृतं भुङ्क्ते। उपस्कृतं गच्छति। विकृतमित्यर्थः। प्रतियत्ने–एधो दकस्योपस्कुरुते। काण्डः शरस्योपस्कुरुते। अत्र प्रतियतत इत्यर्थः। वाक्याध्याहारे–उपस्कृतमधीते। उपस्कृतं जल्पति। सोपस्काराणि सूत्राणि। सवाक्याध्याहाराणीत्यर्थः[5]।

किरतेर्लवने ॥४।२।२१३॥ उप इत्येतस्मादुपसर्गात्परस्य कॄ विक्षेपणे इत्येतस्य धातोः सडागमो भवति लवने तद्विषयश्चेत्तदर्थो भवति। उपस्कारं मद्रका[6] लुनन्ति। उपस्कीर्य मद्रका लुनन्ति। विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः। लवन इति किम्? उपकिरति धान्यम्।

प्रतेश्च वधे ॥४।२।२१४॥ प्रतेरुपाच्चोपसर्गात् परस्य किरतेर्धातोर्वधे हिंसाविषये सडागमो भवति। प्रतिस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात्। उपस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात्। हिंसानुबन्धो विक्षेपस्ते भूयादित्यर्थः।

---

१. भाटको वक्रयः स्मृतः, इति हलायुधः। क० म० टि०। २. वतंसोत्तावतंसाः कर्णपूरेऽपि शेखरे, इति वैजयन्ती, क० म० टि०। ३. अपवारितं च पिहितं संवीतं संवृतं स्थगितम्, इत्यभिधानचिन्तामणिः क० म० टि०। ४. प्रतियत्नस्तु संस्कारे लिप्सोपग्रहयोरपि, इत्यभिधानम् क० म० टि०। ५. सवाक्याध्याहारीत्यर्थः क० म०। ६. वृजिमद्राद्देशाः क० म०।

चतुष्पद्यपात्कर्षात् ॥४।२।२१५॥ अप इत्येतस्मादुपसर्गात् परस्य किरतेः सडागमो भवति । हर्षा-च्चेच्चतुष्पदोविषये तदर्थो भवति । अपस्किरते वृषभः । हर्षादिविलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । चतुष्पदीति किम् ? अपकिरति बालो हृष्टः । अपादिति किम् ? विकिरति वृषभः । हर्षादिति किम् ? अपकिरति श्वा हर्षादित्यत एव निर्देशाद्धेतौ पञ्चमी ।

वि शुनि भक्ताश्रयाय ॥४।२।२१६॥ अपात् परस्य किरतेः सट् भवति वोपक्षिणि भक्षाय शुनि चाश्रयाय चेत्तदर्थो भवति । अपस्किरते कुक्कुटः भक्षाय । विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । अपस्किरति श्वा आश्र-याय । विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । भक्षाश्रयायेति किम् ? अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः ।

वौ विष्किरो वा ॥४।२।२१७॥ विष्किर इति वौ पक्षिणि शकुनावभिधेये विपूर्वस्य किरतेः कप्रत्यये पक्षे सट्(ड्) निपात्यते । विष्किरः शकुनिः, विकिरो वा । एके विष्किरः शकुनिः विकिरो वेति । [1]परे तु आहुः—विष्किरो नेति पक्षव्ये विकिरोऽन्यत्रार्थ ... प्रयोगनियमार्थम् ।

प्रात्तुम्पतेर्गवि ॥४।२।२१८॥ प्र इत्येतस्मादुपसर्गात् परस्य तुप तुम्प इत्येतस्य धातोर्गवि कर्तरि सडागमो भवति । प्रस्तुम्पति गौः । प्रस्तुम्पति वत्सो मातरम् । प्रस्तुम्पको वत्सः । गवीति किम् ? प्रतुम्पति वनस्पतिः । कपोति गवीत्यत्र पाठः । कपि हिंसायां कपि कपि वा समासान्त इत्याहुः ।

प्रादुसश्चाऽस्यस्तेर्षिः ॥४।२।२१९॥ उपसर्गादिति वर्तते । उपसर्गात्प्रादुसश्च परस्यास्तेरचि यकारे च परे षिकारादेशो भवति । विषमः सुषिः । शर्मन इति चेहोपतिष्ठते । अभिषन्ति । निषन्ति । व्यति-षते कुत्यानि । निष्यात् । विष्यात् । प्रादुःषन्ति । प्रादुष्षात् । प्रादुसश्चेति किम् ? दधीनि सन्ति । दधि स्यात् । अच्यीति किम् ? निस्तः । प्रादुस्तः । अस्तेरिति किम् ? अनुसरणम् । अनुसूयोपत्यम् । [2]अनुसेयम् ।

सुञ्सूसोस्तुस्तुभोऽटघण्ण्यद्वेः ॥४।२।२२०॥ उपसर्गादित्येव । सुञ् अभिषवे सू प्रेरणे षो अन्त-कर्मणि ष्टुञ् स्तुतौ । ष्टुभूङ् स्तम्भ इत्येतेषामद्विरूपाणां सकारस्योपसर्गान्तरस्य षिरादेशो भवति न अटयागमे-ऽन्तरे सत्यसत्यपि सुञ्—अभिषुणोति । निःषुणोति । अभिषावयति । परिषावयन्ति । अभ्यषुणोत् । सू—अभि-षुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । पर्यषुवत् । सो—अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । अभिष्टौति । प्रतिष्टौति । सुष्टुतम् । सुष्टुषम् । ... स्तवीमि । अभ्यष्टौत् । प्रत्यष्टौत् । स्तुभ । अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्यष्टोभत् । पर्यष्टोभत् । पर्यष्टोभत । उपसर्गादिति किम् ? दधि सुनोति । पदात् परस्याप्राप्तेर्वचनं विषमः सः षिः शर्मन इति विनियम्यते तत्र । दिशति वर्णादित्वं प्राप्नोति ग्रहणं अपि... । अन्यथा ... स्यात् । अद्वेरिति किम् ? अभिसुसूषति । अभ्यसुसूषत् । परिसुसूषति । पर्यसुसूषत् । अभिसिषासति । अभ्य-सिसासत् ।

स्थासेनिसेधसिचसञ्जां द्व्यपि ॥४।२।२२१॥ स्था सेनि सेध् सिच् सञ्ज् इत्येतेषामुपसर्गान्तरेषां सकारस्य षिरादेशो भवति । द्वयोः सतोऽद्विर्भावे अटि च सत्यसत्यपि । स्था—अधिष्ठापयति । अधितष्ठौ । अध्यष्ठात् । अध्यष्ठापयत् । अनुष्ठापयते । अनुतष्ठौ । अन्वष्ठात् । अन्वष्ठापयत् । सेनि—सेनया अभियाति अभिषेणयति । अभिषिषेणयिषति । अभ्यषेणयत् । अभ्यषिषेणयिषत् । सेध—प्रतिषेधति । प्रतिषिषेधिषति । प्रत्यषेधत् । प्रत्यषिषेधिषत् । सिच्—अभिषिञ्चति । सुषिक्तं नाम किं तवात्र । अभिषिषिक्षति । अभ्यषिञ्चत् । अभ्यषिषिक्षत् । सञ्ज—अभिषजति । अभिषषञ्ज । अभिषिषङ्क्षति । अभ्यषजत् । अभ्यषिषङ्क्षत् । सेधोऽर्थे-धादिपरिग्रहः । सिध्यति सिधूत्वर्थः । ... ग्रहणमित्यत एव प्रतिषेधविधेरिति ... प्रतिषेधार्थं वचनम् ।

---

1. परन्त आहुः, क० म० । 2. आनुसेयम्, क० म० । 3. कदाचित् इति क० म० नास्ति । 4. –णीत्यत्र्यम्–क० म० । 5. ... । अभिषेणयतीत्युच्चैसं... -श्रयम् । क० म० टि० ।

स्तम्भोऽङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे ॥४।२।२२२॥ उपसर्गात्परस्य स्तम्भेः सकारस्य द्वयोरडि (सत्य)—सत्यपि षिरादेशो भवति । न चेदसौ स्तम्भोऽङि प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे च भवति । विष्टभ्नाति । प्रतिष्टभ्नाति । वितष्टम्भ । प्रतितष्टम्भ । व्यष्टभ्नात् । प्रत्यष्टभ्नात् । अङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्ध इति किम् ? व्यतस्तम्भत् । प्रत्यतस्तम्भत् । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ।

अवाच्चालम्बनाविदूर्ये ॥४।२।२२३॥ आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरभावः आविदूर्यम् । औचित्यपूर्वकः, एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य स्तम्भेरवेत्येतस्मादुपसर्गात्परस्य सकारस्य द्वयोरडि च सत्यसत्यपि षिरादेशो भवत्यङि आलम्बने । दुर्गमवष्टम्भः । दुर्गमवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । अवाष्टभ्नात् । आविदूर्ये अवष्टब्धा, शरत् । अवष्टब्धे सेने । ऊर्जि अहो वृषलस्यावष्टम्भः । अवष्टब्धो रिपुः शूरेण । अवादिति किम् ? प्रस्तब्धः । चकारः अङि इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अवातस्तम्भत् । आलम्बनाविदूर्ययोरिति किम् ? अवस्तब्धो वृषलः शीतेन ।

वेश्च स्वनोऽशने ॥४।२।२२४॥ वि इत्येतस्मादवाच्चोपसर्गात्परस्य स्वन् इत्येतस्य धातोरशनेऽर्थे वर्तमानस्य सकारस्य द्वयोरडि च सत्यसत्यपि षिरादेशो भवति । विष्वणति । विषष्वाण । विषष्वण्यते । व्यष्वणत् । अवष्वणति । अवषष्वाण । अवषष्वण्यते । अवाष्वणत् । भोजनमत्र स्वनेरर्थः । विष्वणत्यवष्वणति । भुङ्क्ते इत्यर्थः । अन्ये सशब्दं भोजनमाहुः । अपरे भोजने स्वनयम्[1] । अशन इति किम् ? विस्वनति । अवस्वनति मृदङ्गः ।

सदोऽप्रतेर्लीट्वादे ॥४।२।२२५॥ प्रतिवर्जितादुपसर्गात्परस्य सदेर्लोऽद्वयोरडि सत्यसत्यपि षिरादेशो भवति लो लिटि तु द्वयोः सतोरादेर्भवति । निषीदति । विषीदति । निषाषद्यते । विषाषद्यते । न्यषीदत् । अप्रतेरिति किम् ? प्रतिसीदति । लीट्वादेरिति किम् ? परनिवृत्त्यर्थः । निषसाद । विषसाद । तुर्विशेषणार्थः । अन्यथाविशेषः । निषसाद विषसाद इति ।

स्वञ्जेश्च ॥४।२।२२६॥ उपसर्गात्परस्य स्वञ्जेः सकारस्य द्वयोरडि च सत्यसत्यपि षिरादेशो भवति लो लिटि तु द्वयोः सतोरादेरेव भवति । अभिष्वजते । परिष्वजते । प्रतिष्वजते । अभिषिष्वङ्क्षते । परिषिष्वङ्क्षते । प्रतिषिष्वङ्क्षते । अभ्यष्वजत । पर्यष्वजत । प्रत्यष्वजत । अभिषस्वजे । अभिषस्वञ्जे । प्रतिषस्वजे । प्रतिषस्वञ्जे । योगविभागादप्रतेरिति नास्ति । चकारो लीट्वादेरित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

परिनिवेः सेवः[3] ॥४।२।२२७॥ परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परस्य सेवतेः[4] सकारस्य द्वयोरडि च सत्यसत्यपि षिरादेशो भवति । परिषेवते[5] । परिषिषेविषते[6] । पर्यषेवत[7] । निषेवते ।* निषिषेविषते । न्यषेवत । विषेवते । विषिषेविषते । व्यषेवत ।

सयसिते ॥४।२।२२८॥ परिनिविभ्यः परयोः सयसित इत्येतयोः सकारस्य षिरादेशो भवति । परिषयः । निषयः । विषयः । परिषितः । निषितः । विषितः । सय इति [8]सिनोतेरजन्तः । सित इति क्तान्तः । अपरे तु स्यतेरपि षत्वमिच्छन्ति । यते परिनिविभ्य एव यथा स्यादन्येभ्यो मा भूदिति नियमार्थम् । योगविभागा(त्) इनिति अभीति निवृत्तम् । इह न भवति । मा विषसयत् । व्यसीषयत्[9] । पर्यसितागत ।

सुट्स्तुस्वञ्जां वा त्वटि ॥४।२।२२९॥ परिनिविभ्यः परस्य सुट्स्तुस्वञ्जीत्येतेषां धातोः षिरादेशो भवति । वचनभेदाद्यथासंख्याभावः । अटि तु सति वा भवति । परिष्करोति । विष्करोति[10] शकुनिः । परिष्टौति । निष्टौति । विष्टौति । परिष्वजते । विष्वजते । वा त्वटि । पर्यस्करोत् । पर्यष्करोत् । पर्यस्तौत् । पर्यष्टौत् । न्यस्तौत् । न्यष्टौत् । व्यस्तौत् । व्यष्टौत् । पर्यस्वजत । पर्यष्वजत । न्यस्वजत । न्यष्वजत । व्यस्वजत । व्यष्वजत ।

---

१. कोऽत्र प्रभुरवष्टम्भी कुलस्यास्य (हि) क्रियद्बलः । यस्याभिन्नमालोच्य नाभिषेण्यः कथञ्चन, क० म० टि० । २. स्वनम्, क० म० । ३. सेधः, क० म० । ४. सेधते, क० म० । ५. परिषेधते, क० म० । ६. परिपिपेविषते क० म० । ७. पर्यषेधत्—क० म० । ८. सिनोति— क० म० । ९. व्यसयीषत् - क० म० । १०. विष्किरः—क० म० ।

स्तुस्वञिग्रहणमविकल्पार्थम् । तुशब्दो विशेषणार्थः । अधिकविकल्पो नान्यत्रेति । परिनिवेरिति किम् ? प्रतिस्कीर्यां ते वृषल भूयात् ।

सीवोसहोऽड्ङेऽसोः ॥४।२।२३०॥ परिनिविभ्यः परस्य सीव्यतेः—असोभूतस्य च सहोऽपि षिरादेशो भवति वा ड्वांटे । परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । परिषहते । निषहते । विषहते । अटि पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यषीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यषीव्यत् । व्यसीव्यत् । पर्यसहत । पर्यषहत । न्यसहत । न्यषहत । व्यसहत । व्यषहत । अनुङ्इयः किम् ? परिसेषिवीति । अटीति किम् ? मा परिसिषीवत् । पर्यसि-षीवत् । मा परिसिषहते । पर्यसिषहत । परस्य कृतत्वेति भवति । असोरिति किम् ? परिसोढः । परिसोढव्यः । निसोढः । निसोढव्यः । विसोढः । विसोढव्यः ।

स्यन्दतेर्वाऽभ्यनोश्चाप्राणिनि ॥४।२।२३१॥ अभि अनु इत्येताभ्यां परिनिविभ्यश्चोपसर्गेभ्यः परस्य स्यन्दतेः षिरादेशो वा भवति अप्राणिनि अप्राणिकर्तृकश्चेदर्थो भवति । अभिष्यन्दते तैलम् । अभिस्यन्दते तैलम् । अनुष्यन्दते । अनुस्यन्दते । परिष्यन्दते । परिस्यन्दते । विष्यन्दते । विस्यन्दते । तिप्निर्देशादिह न भवति । अभिसास्यन्दीति तैलम् । प्रकृतमटि स्थितीति वा ग्रहणम् । अभ्यनोश्चेति किम् ? प्रतिस्यन्दते तैलम् । अप्राणिनीति किम् ? परिस्यन्दते मत्स्यः उदके । पर्युदासोऽयम् । न तु प्राणिनि प्रतिषेधः । तेनेहापि भवति । अनुष्यन्देते मत्स्योदके । अनुस्यन्देते मत्स्योदके ।

वेस्स्कन्दोऽक्तयोः ॥४।२।२३२॥ वेरुपसर्गात्परस्य स्कन्देर्धातोः षिरादेशो वा भवति अक्तयोः न चेत् क्तक्तवतू परतो भवतः, द्विवचनादुभयपरिग्रहः । विष्कन्ता । विस्कन्ता । अक्तयोरिति किम् ? विस्कन्नः । विस्कन्नवान् ।

परेः ॥४।२।२३३॥ परेरुपसर्गात् परस्य स्कन्देः षिरादेशो वा भवति । परिष्कन्ता । परिस्कन्ता । परिस्कन्नः । परिष्कन्नः । परिष्कन्नवान् । परिस्कन्नवान् । अक्तयोरितीह नापेक्ष्यते । परिस्कन्दः प्राच्यभरते-ष्विति नारभ्यते । तत्र हि केचित् परिष्कन्द इति पदं निपातयन्ति । अन्ये परिस्कन्द इति पदाभावं तदुभयमिति परिग्रहो विकल्प एवायं स च परेरित्येव सिद्धः । अन्यतरनियमे वा व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते[1] ।

स्फुरस्फुलोर्निर्निः ॥४।२।२३४॥ निस् नि इत्येताभ्यां परयोः स्फुर स्फुल इत्येतयोः षिरादेशो भवति वा । निःष्फुरति । निस्स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुलति । निष्फुलति । निःष्फुलति । निस्स्फुलति ।

वेः ॥४।२।२३५॥ वेरुपसर्गात्परयोः स्फुरस्फुलोः षिरादेशो वा भवति । विष्फुरति । विस्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । विष्फुलति । विस्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । योगविभाग उत्तरार्थः ।

स्कभ्नः ॥४।२।२३६॥ वेरुपसर्गात्परस्य स्कभ्नातेर्नित्यं षिरादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कम्भिता । विष्कम्भितुम् । विष्कम्भः । विष्कम्भकः । श्नानिर्देशः स्कम्भतेर्निवृत्त्यर्थः । विस्कम्भते । योग-विभागो नित्यार्थः । अन्यथा हि वेः स्फुरतेरिति पठेत ।

निर्दुस्सुवेस्समस्सूतिस्वपोऽवः ॥४।२।२३७॥ निस् दुस् सु वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परस्य समशब्दस्य सूतिशब्दस्य च स्वपेश्चावकारस्य धातोः षिरादेशो भवति । निष्षमः । दुष्षमः । सुषमः । विषमः । निष्षूतिः । दुष्षूतिः । सुषूतिः । विषूतिः । निष्षुप्तः । दुष्षुप्तः । सुषुप्तः । विषुप्तः । विषुषुपतुः । [illegible] । अव इति किम् ? निस्स्वप्नः । दुस्स्वप्नः । विस्वाप । समसूतीति प्रातिपदिकग्रहणम् । तेनेह न भवति । निस्समति । दुस्समति । निस्सूतम् । दुस्सूतम् । अन्ये धातुग्रहणमेवाहुः । तेषां निष्षमति । दुष्षमति । निष्षूतम् । दुष्षूतम् ।

---

१. विज्ञास्यते क० म० ।

हिनुमीनाणिनोऽदुरोऽन्तरश्च णः ॥४।२।२३८॥ दुरवर्जितादुपसर्गादन्तःशब्दाच्च परस्य धातो- हिनुमीनाआनि इत्येतेषां नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रागेव इति परिभाषया व्यवस्था । प्रहिणोति । प्रमीणाति । प्रयाणि । प्रवपाणि । प्रापयाणि । प्रणमति । परिणमति । प्रणयति । परिणयति । प्रणामकः । परिणामकः । अन्तर्णयति । अन्तर्णायकः । हिनुमीनानिण इति किम् ? प्रनृत्यति । प्रनन्दति । नृतिनन्दिनशिनर्दिनर्दिकम्पादीनामणां णोपदेशाभावान्न भवति । प्रवपानि मांसानीत्यानीत्यनर्थकम् । लेडादेशोऽर्थवान् । अदुर इति किम् ? दुर्नयः । दुर्नीतम् । अन्तरश्चेति किम् ? मुनिर्नयति । साधुर्नयति । प्रगतो नायकोऽस्मात् प्रनायको देशः । प्रादेरत्र प्रत्ययार्थेन योगो न धातुनेत्यनुपसर्गत्वम् । परिनदनमित्यत्र नदनशब्दस्य क्षुम्नादिषु पाठान्न भवति ।

शः ॥४।२।२३९॥ अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य शकारान्तस्य धातोर्णकारादेशो भवति । प्रणश्यति । परिणश्यति । अन्तर्णश्यति । प्रणाशः । परिणाशः । प्रणाशकः । परिणाशकः । शान्तत्वादिह न भवति । प्रनष्टः । प्रनङ्क्ष्यति । षत्वस्यासिद्धत्वान्न भवति । नशेरणोपदेशत्वात्पूर्वेणासिद्धे विध्यर्थो योगः ।

नेर्घुमानद्गद्पत्पदिस्यतियातिवातिद्रातिप्सातिहन्तिवपिव (हि) शमूचिञ्देग्धौ ॥४।२।२४०॥ अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य नेर्घुसंज्ञे मानद् गद् पत् पदि स्यति याति वाति द्राति प्साति हन्ति वपि वहि शमू चिञ् देग्धिषु च परतो णकारादेशो भवति । प्रणियच्छति । परिणियच्छति । प्रणिदयते । परिणिदयते । प्रणिददाति । परिणिददाति । प्रणिद्यति । परिणिद्यति । प्रणिदयति । परिणिदयति । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । प्रणिमयते । प्रणिमिमीते । प्रणिमाता । प्रणिनदति । परिणिनदति । प्रणिगदति । परिणिगदति । प्रणिपतति । परिणिपतति । प्रणिपद्यते । परिणिपद्यते । प्रणिष्यति । प्रणियाति । परिणियाति । प्रणिवाति । परिणिवाति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्रणिप्साति । परिणिप्साति । प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । प्रणिवपति । परिणिवपति । प्रणिवहति । परिणिवहति । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि । अन्तर्णिदेग्धि । तिब्निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रनिसासाति प्रनिसासेति इत्यादौ न भवति । अन्यत्र भवति । प्रणिदादाति । प्रणिमामाति । प्रणिजागदीति । मा इति मेङ्माङोर्ग्रहणम् । माङ्रूपेण धातूपलक्षणाद्घुसाहचर्यान्मानेरस्य । प्रनिमाता । प्रण्यमादित्याद्यवडागमो धातुभक्त इति भवति । प्रण्यदास्यतीत्यादावाड्व्यवाये प्रतिषेधाभावाद् भवति । उपसर्गादिति किम् ? वारि निदधाति ।

शेषेऽपान्तकखपाठे वा ॥४।२।२४१॥ शेषे घ्वादिभ्योऽन्यस्मिन् धातौ पाठे धातूपदेशेऽपान्तेऽकखादौ परेऽदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य नेर्णकारादेशो वा भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । परिणिपचति । परिनिपचति । प्रणिभिनत्ति । प्रनिभिनत्ति । परिणिभिनत्ति । परिनिभिनत्ति । अन्तर्णिभिनत्ति । अन्तर्निभिनत्ति । शेष इति किम् ? प्रणिदत्ते । प्रणिमयते । घुमा नद इत्यादिग्रहणं यङ्लुपि सावकाशम् । अपान्तकखादाविति किम् ? प्रनिपिनष्टि । प्रनिकरोति । प्रनिखनति । पाठ इति किम् ? प्रनिगांशाति । प्रनिपापचीति । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेक्ष्यति । अत्रान्ते विधिर्न भवति । प्रणिवेष्टा । प्रनिवेष्टा । प्रणिदेष्टा । प्रनिदेष्टा ।

परेरनितेः ॥४।२।२४२॥ परेरुपसर्गादन्तरश्चानितेर्धातोर्णकारादेशो भवति वा । पर्यणिति । पर्यनिति । परेरिति किम् ? प्राणिति । अनित इति घेघादिकोऽस्तीति ति(प्)निर्देशः । नित्यापवादोऽयम् ।

अन्ते च ॥४।२।२४३॥ अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्यानितेर्नकारस्य पदस्यान्तेऽनन्ते च वर्तमानस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति । पराणिति । हे प्राण् । हे पराण् । हे पर्यण् । अन्तःक्षुभ्नादीनामिति निषेधादन्तेन विकल्पविधिरिति परेरप्यन्तेऽयमेव विधिः । पर्यनिति पर्यणितीत्येके तत्र नञ् प्रश्लेषेणापरे रनितेरन्ते चेत्येक एव योगः । अन्तेविधानं प्रतिषेधबाधनार्थम् । अत एवान्त इति पदान्तो गृह्यते ।

१. हिड उपलेदे क० म० टि० । २. मास्यस्य क० म० । ३. प्रयच्छ—क० म० । ४. कखि क० म० । ५. सांति क० म० । ६. पोऽन्तर्भावि, पूर्वोऽड्व्यवायः यङ्लुग् । डिः । पश्चात् क्रियार्थो धातुः । क० म० टि० ।

अयोः ॥४।२।२४४॥ अद्रुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य अनितेरयोर्नकारयोर्णकारादेशो भवति । प्रत्येकम् । प्राणिणिषति । पर्याणिणिषति । प्राणिणत् । पर्याणिणत् । प्राणिणिनिषत् । द्व्युल्लुस्ताविति प्रतिषेधान्तरस्य न प्राप्नोतीति वचनम् । परिपूर्वस्य षत्वे अप्राप्तिस्तदर्थं च ।

हनः ॥४।२।२४५॥ अद्रुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हन्तेर्नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रहण्यते । पराहण्यते । निर्हण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । पराहणनम् । अन्तर्हणनम् । प्रघ्नन्ति । प्रघातीत्यत्र घि घ्न इति प्रतिषेधान्न भवति ।

म्वि वा ॥४।२।२४६॥ अद्रुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हन्तेर्मकारवकारयोः परतो णकारादेशो वा भवति । प्रहण्वः । प्रहण्मः । प्रहन्वः । प्रहन्मः । प्राहण्वहे । प्राहन्वहे । प्राहण्महे । प्राहन्महे । अन्तर्हण्वः । अन्तर्हन्वः । अन्तर्हण्मः । अन्तर्हन्मः ।

न देशेऽन्तरोऽयनघ्नः ॥४।२।२४७॥ अन्तर इत्येतस्मात्परस्यायनशब्दस्य हन्तेश्च नकारस्य णकारादेशो न भवति देशाभिधाने । अन्तरयनो देशः । अन्तर्हननो देशः । देश इति किम् ? अन्तरयणं वर्तते । अन्तर्हणनं वर्तते । अन्तर्हण्यते । अन्तर इति किम् ? प्रायणो देशः । प्रहणनो देशः । अयनघ्न इति किम् ? अन्तर्गमनो देशः ।

निसनिक्षनिन्दः कृति वा ॥४।२।२४८॥ अद्रुर उपसर्गादन्तरश्च परेषां निसनिक्षनिन्दां धातूनां कृति परे णकारादेशो भवति वा । प्रणिसनम् । प्रनिसनम् । प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । कृतीति किम् ? प्रणिंस्ते । प्रणिक्षति । परिणिक्षति । प्रणिन्दति । परिणिन्दति । हिनुमी(ने)नीति नित्यमेव भवति ।

अपोऽच्योऽभाभूपूञ्कम्गम्प्यायिवेपः ॥४।२।२४९॥ कृतीति वर्तते । अपकारान्तादद्रुर उपसर्गादन्तरश्च परात् भा भू पूञ् कम् गम् प्यायि वेप इत्येतद्वर्जिताद्धातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्थस्य नकारस्याचः परस्य णकारादेशो भवति । प्रयाणम् । परियाणम् । निर्याणम् । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अप्रयाणिः । अपरियाणिः । प्रयायिणौ । परियायिणौ । प्रहीणः । परिहीणः । अप इति किम् ? निष्णानम् । अच इति किम् ? प्रभुग्नः । निर्भुग्नः । अभा भू पूञ् कम् गम् प्यायि वेप इति किम् ? प्रभानम् । प्रभवनम् । प्रकमनम् । प्रगमनम् । प्रप्यायनम् । प्रवेपनम् । पूञिति ञकारानुबन्धोपादानात् ङकारानुबन्धस्य भवति । प्रपवणम् । प्रपवमाणः । कृतीति किम् ? प्रवापेन ।

नमीङ्खादेरेव ॥४।२।२५०॥ अपान्तादद्रुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य धातोर्नमि गमि इङ्खादेरेव भादिवर्जितात्कृत्स्थस्य नकारस्याचः परस्य णकारादेशो भवति । प्रेङ्खणम् । परेङ्खणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । नमीति किम् ? नम्यसति नियमो नास्ति । प्रणमनम् । इङ्खादेरिति किम् ? प्रमङ्खनम् । प्रमङ्गनम् । एवकार इष्टावधारणार्थो नम्यादेर्जादेरिति हि नियमे इह णो न स्यात् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । प्रेन्वनमित्यत्र द्व्युल्लुस्ताविति प्रतिषेधान्न भवति । पूर्वेण प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । ण्यन्तादुत्तरेण विकल्पो भवत्येव । प्रमङ्खणा, प्रमङ्खनेति । अत एव नियमाद्भवतीति विधेरसत्त्वम् ।

णिद्धलिजुपान्त्याद्धा ॥४।२।२५१॥ ण्यन्ताद्धलः परो य इच् तदुपान्त्याच्च धातोर्भादिवर्जितात् कृत्स्थस्याचः परस्य नकारस्यापकारान्तोपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य णकारादेशो वा भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । अप्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणः । प्रयापिनः । हलिजुपान्त्यात् प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । प्रकोप्यमाणम् । प्रकोप्यमानम् । हल्ग्रहणं किम् ? प्राहणम् । पराहणम् । इजुपान्त्यस्य हलन्तत्वाद्व्यभिचाराद्धलः परो य इच् तदुपान्त्यादिति सम्बध्यते । इजुपान्त्यादिति किम् ? प्रवपणम् । परिवपणम् । अप इति किम् ? निष्यापनम् । दुष्यापनम् । अभादेरिति किम् ? प्रभापना । प्रभावना । प्रपावना । प्रकामना । प्रगमना । प्रप्यायना । प्रवेपना । उभयत्र विभाषेयं नम्यादिनियमादेरप्राप्तेः प्राप्ते ।

निर्विण्णः ॥४।२।२५२॥ निर्विण्ण इति निष्पूर्वाद्विदेः सत्तालाभविचारार्थात्परस्य क्तनकारस्य णकारादेशो निपात्यते । निर्विण्णः प्राव्रजदिवता ।

रोलोऽयौ ॥४।२।२५३॥ उपसर्गादिति वर्तते । उपसर्गादयि गतौ परे उपसर्गस्य रेफस्य लकारादेशो भवति । प्लायते । पलायते । पल्ययते । अयौ इति किम् ? प्रायः । परायः । इणोऽच्, अस्यायादेशे कृतेऽयतिरूपस्य लाक्षणिकत्वात्पाठ इत्यधिकाराच्च । अयिवयीति प्रतिपदोक्तं गृह्यते ।

निष्प्रतेर्वा ॥४।२।२५४॥ निस् प्रति इत्येतयो रेफस्यायतौ परे लादेशो वा भवति । निलयनम् । निलयते । निरयणम् । निरयते । प्लत्ययते । प्रत्ययते । दुलयनम् । दुलयत इति दुरः—दुरयनम् । दुरयते इति । दुस—दुसः दुष्टं दुरियतमित्येवमर्थं हीमौ द्वावप्यभ्युपगम्येते ।

परेर्घाङ्कयोगे ॥४।२।२५५॥ परे रेफस्य घ अङ्क योग इत्येतेषु परतो लादेशो वा भवति । परिघः । पलिघः । पल्यङ्कः । पर्यङ्कः । पलियोगः । परियोगः ।

ऋश्चर्फिडादीनाम् ॥४।२।२५६॥ ऋफिडादीनां रेफस्य ऋकारस्य च लकारादेशो वा भवति । लृफिडः । ऋफिडः । लृतकः । ऋतकः । कपिलकः । कपिरकः । तिल्पिञ्जरीकं तिल्पिपरीकं (?) लोमानि । रोमाणि । पांसुलम् । पांसुरम् । कल्मः । कर्मः । ह्रस्व—लृफिलः । ऋफिडः । चूडा । चूला । पीला । पीडा । बलिशम् । बडिशम् । पुलिनम् । पुडिनम् । अजभागमध्यगतरेफ ऋवर्णः प्रतिज्ञायते । अजभागमध्यगतलकारश्च लृवर्णः । तत्र ऋवर्णरेफस्य लकारे कृते लृवर्णः सम्पद्यते । धातुरित्यनुवर्तमानमपीह सम्भवान्न सम्बध्यते । ऋफिडादयः शिष्टप्रयोगादनुसर्तव्याः ।

ग्रोऽचि ॥४।२।२५७॥ गॄ इत्येतस्य धातोर्विहितेऽचि च अजादौ प्रत्यये परे रेफस्य लकारादेशो भवति वा । निगिलति । निगिरति । निगलनम् । निगरणम् । निगालकः । निगारकः । अचीति किम् ? निगीर्णम् । निगीर्यते । निगाल्यते । निगार्यते—इत्यत्रान्तरङ्गत्वाल्लत्वे कृते णिलुक् । गिरौ गिर इत्यत्र न धातोः प्रत्यय इति न भवति ।

यङि ॥४।२।२५८॥ वेति निवृत्तम् । ग्रो यङि रेफस्य लकारादेशो नित्यं भवति । निजेगील्यते । निजेगील्येते । निजेगील्यन्ते ।

गरगलौ विषप्राण्यङ्गे ॥४।२।२५९॥ गर गल इति विषे प्राण्यङ्गे च यथासंख्यं लत्वाभावो लत्वं च निपात्येते । गरो विषम् । गलः प्राण्यङ्गम् । नियमार्थमिदम् । विषे गर एव । प्राण्यङ्गे गल एवेति यदीष्टे (?) तूभयं दृश्यते गरो गल इति च ।

कृपोऽकृपीडादिषु ॥४।२।२६०॥ कृपेर्धातो रेफस्य कृपीडादिवर्जितेषु शब्देषु लकारादेशो भवति । क्लृप्तः । क्लृप्तवान् । चिक्लृप्सति । अचिक्लृपत् । कल्पते । कल्पिता । कल्पकः । अकृपीडादिष्विति किम् ? कृपीडः । कृपणः । कृपाणः । कर्पूरः ।

आदेः ष्णोऽष्व्यष्कष्ठ्याष्ठीवस्सनम् ॥४।२।२६१॥ पाठ इति वर्तते । ष्वष्कष्ठ्याष्ठीवर्जितस्य धातोः षकारस्य णकारस्य च धातुपाठे आदिभूतस्य यथासंख्यं सकारो नकारश्चादेशो भवतः । षहो—(हि)सहते । षिचि—सिञ्चति । णिञ्—नयति । णम्—नमति । आदेरिति किम् ? प्रणिलषति । प्रनिप्रेक्ष्यति । प्रनिदिनहि । मणति । भणति । अष्व्यष्कष्ठ्याष्ठीव इति किम् ? ष्वष्कते । ष्ठ्यायति । ष्ठीवति । पाठ इति किम् ? षोडीयति । णकारीयति । अजदन्त्यपरसादयस्सुपि सृजि स्त्यास्तृ सृसेकृ वर्जः स्मिश्च षत्वणत्वस्यार्थं ष्विष्वष्कष्ठ्याष्ठीवतिवत् षादयः पठ्यन्ते । नदिनाटिनाथृनृवर्जा णादयः पठ्यन्ते । नादयश्च णत्वनत्वस्यार्थम् । गृति नशि नदि नन्दि -नक्कि ततेदं स्तवविधानम् ।

इति श्रीश्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ।४।२।

[तृतीयः पादः]

तास्स्यौ लुलृटोः ॥४।३।१॥ धातोरिति वर्तते। तदेतत्प्रभृति पञ्चम्यन्तं वेदितव्यम्। लुलृटोरिति सप्तमी। धातोः लुलृट् इत्येतयोः परतो यथासंख्यं मध्ये तास् स्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। लु इति लुटो ग्रहणम्। लुङि स्यादेरपवादः। लृ इति लृङ्लृटोः सामान्येन ग्रहणम्। श्वः कर्ता। कर्तारौ। कर्तारः। कर्तासि। कर्तास्थः। कर्तास्थ। करिष्यति। अकरिष्यत्।

सिज्लुङि ॥४।३।२॥ धातोर्लुङि परे मध्ये सिच्प्रत्ययो भवति। अकार्षीत्। अहार्षीत्।

दृपादेर्वाऽसृपः ॥४।३।३॥ दृप इत्येवमादिभ्यः सृपिवर्जितेभ्यो लुङि परे मध्ये सिः प्रत्ययो वा भवति। क्साङोरपवादः। दृप् तृप् सृप् कृषि स्पृश् मृशो वेति सूत्रोपात्ताः, दृपादयः। अदृपत्। अदार्प्सीत्। अद्राप्सीत्। अतृपत्। अतार्प्सीत्। अत्राप्सीत्। अकृक्षत्। अकार्क्षीत्। अक्राक्षीत्। अस्पृक्षत्। अस्पार्क्षीत्। अस्प्राक्षीत्। अमृक्षत्। अमार्क्षीत्। अम्राक्षीत्। असृप इति किम्? असृपत्।

इकःशलोऽदृशः क्सो नेट् चेत् ॥४।३।४॥ इकः परो यः शल् तदन्ताद्धातोर्दृशिवर्जिताल्लुङि परे मध्ये क्सः प्रत्ययो भवति न चेत्तस्य क्सस्येड्भवेत्। लिह्—अलिक्षत्। अलिक्षताम्। अलिक्षन्। द्विष्—अद्विक्षत्। अद्विक्षताम्। अद्विक्षन्। दुह्—अधुक्षत्। अधुक्षताम्। अधुक्षन्। इक इति किम्? अधाक्षीत्। अतौक्षीत्। शल इति किम्? अभैत्सीत्। अदृश इति किम्? अद्राक्षीत्। नेट् चेदिति किम्? अकार्षीत्। अमार्षीत्। विकल्पितेटो यदेड्भवति तदा न भवति। न्यगूहीत्। यदा न भवति तदा भवत्येव। न्यघुक्षत्।

श्लिषः ॥४।३।५॥ श्लिषेर्धातोर्लुङि क्सो भवति न चेत्तस्येड् भवति। आश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः। नेट् चेदिति किम्? श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे। अश्लेषीत्। श्लिषोऽस्य पुष्यादित्वात्—अतङि ङा क्सस्य बाधितत्वात्। आश्लेषि कन्या देवदत्तेनेत्यत्र तु सेर्ञिर्भवत्येव।

नाऽऽलिङ्गने ॥४।३।६॥ आलिङ्गनमुपगूहनं परिष्वञ्जनं परिरम्भणम्। अनालिङ्गनेऽर्थे वर्तमानाच्छ्लिषेर्धातोः क्सप्रत्ययो न भवति पूर्वाभ्यां योगाभ्यां प्राप्तः प्रतिषिध्यते। उपाश्लिषज्जतु काष्ठम्। समाश्लिषद्गुरुकुलम्। समाश्लिष्टाः प्लक्षा न्यग्रोधेन। अनालिङ्गन इति किम्? आश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः। आश्लिक्षत कन्या देवदत्तेन। आलिङ्गन इत्युच्यमाने विशेषो विज्ञायेत न क्सनियम इति प्रतिषेधवचनम्।

कम्श्रीद्रुस्रुणेर्ङः कर्तरि ॥४।३।७॥ कम् श्रि द्रु स्रु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च धातुभ्यः कर्तरि लुङि परे मध्ये ङप्रत्ययो भवति। अचकमत्। अशिश्रियत्। अदुद्रुवत्। असुस्रुवत्। णेः—अचीकरत्। अजीहरत्। अचीकमत्। अजीहरत्। अचीकरत्। कटः स्वयमेव। कमिग्रहणमणिङन्तार्थम्। कर्तरीति किम्? अकमिषाताम्। अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन।

धेट्श्व्योर्वा ॥४।३।८॥ धेटः श्वयतेश्च कर्तरि लुङि परे मध्ये ङप्रत्ययो वा भवति। अदधत्। अधात्। अधासीत्। अशिश्वियत्। अश्वत्। अश्वयीत्। कर्तरीति किम्? अधिषातां स्तनौ देवदत्तेन।

स्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विजॄजोऽङ् ॥४।३।९॥ स्तम्भु म्रुचु म्लुचु ग्रुचु ग्लुचु ग्लुञ्चु श्वि जॄ इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि परे मध्येऽङ्प्रत्ययो भवति वा। अस्तभत्। अस्तम्भीत्। अम्रुचत्। अम्रोचीत्। अग्रुचत्। अग्रोचीत्। अग्लुचत्। अग्लोचीत्। अग्लुञ्चत्। अग्लुञ्चीत्। अश्वत्। अशिश्वियत्। अश्वयीत्। अजरत्। अजारीत्। ग्लुञ्चेरपि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यान्न लुग्न भवति। केचिदाहुः—ग्लुचिग्लुञ्च्योरर्थभेदात्। द्वयोरप्यर्थयो रूपार्थमुपादानमिति तेषां लुग्भवत्येव।

---

१. ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः परश्वस्तु परेऽहनि—इत्यमरः। क० म० टि०। २. अताक्षीत् क० म०। ३. अकोषीत्। अमोषीत् क० म०। ४. यनम्, आश्लेषीति कन्या क० म०। ५. ग्रुचिम्लुच्योः क० म०।

ऋदितोऽतङि ॥४।३।१०॥ ऋदितो धातोः कर्तरि अतङि लुचि परे मध्येऽङ्प्रत्ययो वा भवति । अरुधत् । अरौत्सीत् । अभिदत् । अभैत्सीत् । अच्छिदत् । अच्छैत्सीत् । पर्यविशत् । पर्यविक्षत् । अतङीति किम् ? अरुद्ध । अभित्त । अच्छित्त ।

सर्तिशास्तिलृदिद्द्युतपुष्यादेः ॥४।३।११॥ सर्तिशास्तिभ्यां लृदिद्भ्यः द्युतादिभ्यः पुष्यादिभ्यश्च कर्तर्यतङि लुचि परेऽङ्प्रत्ययो भवति । असरत् । अशिषत् । लृदिद्भ्यः—अगमत् । असृपत् । अशकत् । आपत् । द्युतादिभ्यः—अद्युतत् । द्युतादयो द्युद्भ्यो लुङि इत्यत्रोदाहृताः । पुष्यादिभ्यः, पुष्—अपुषत् । शुष—अशुषत् । तुष्—अतुषत् । दुष—अदुषत् । श्लिष—आश्लिषत् जतु च काष्ठञ्च । शक—अशकत् । क्विदा—अक्विदत् । क्रुध—अक्रुधत् । क्षुध्—अक्षुधत् । शुध—अशुधत् । षिधू—असिधत् । शमू—अशमत् । दमू—अदमत् । तमू—अतमत् । श्रमू—अश्रमत् । भ्रमू—अभ्रमत् । क्षमू—अक्षमत् । क्लमू—अक्लमत् । मदै—अमदत् । असू—आस्थत् । यसू—अयसत् । जसू—अजसत् । तसू—अतसत् । दसू—अदसत् । वसू—अवसत् । प्लुषू—अप्लुषत् । पुस—अपुसत् । कुस्—अकुसत् । बुस—अबुसत् । मुस—अमुसत् । मसी—अमसत् । लुट—अलुटत् । उच—औचत् । भृश्—अभृशत् । भ्रश—अभ्रशत् । वृश—अवृशत् । कृश—अकृशत् । जितृष्—अतृषत् । हृष—अहृषत् । रुष—अरुषत् । दिप—अदिपत् । कुप्—अकुपत् । गुप्—अगुपत् । युप—अयुपत् । रुप—अरुपत् । लुप—अलुपत् । लुभ—अलुभत् । क्षुभ—अक्षुभत् । णभ—अनभत् । तुभ्—अतुभत् । [illegible] । ञिमिदा—अमिदत् । ञिक्ष्विदा—अक्ष्विदत् । ऋधू—आर्धत् । गृधू—अगृधत् । रध—अरधत् । नश्—अनशत् । तृप—अतृपत् । दृप—अदृपत् । द्रुह—अद्रुहत् । मुह—अमुहत् । ष्णुह—अस्नुहत् । ष्णिह—अस्निहत् । वृत् । श्येन निर्देशः किम् ? अपोषीत् । अक्षुत् । अक्षापीत् । पोषतिपुष्णात्यादिभ्यो न भवति । तङीति किम् ? व्यद्योतिष्ट । व्यत्यपुक्षत । योगविभागो नियमार्थः ।

वक्तिख्यास्त्यस्यतेः ॥४।३।१२॥ वक्तीति वच भाषणे ब्रूञादेशश्च, असू क्षेपणे, ख्यातीति ख्या प्रकथने चक्षादेशश्च । एतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि अङ्प्रत्ययो भवति । अवोचत्, अवोचत । पर्यास्थत, पर्यास्थेतां [illegible] । आस्थत् । अख्यत् । अस्यग्रहणं तङर्थम् । अतङि पुष्यादित्वात्सिद्धम् । तिब्निर्देशो यङ्लुब्निवृत्त्यर्थम् । अवावचीत् । अचाख्यासीत् । इङ्निर्देशोऽस्याद्यनद्योरनादेरित्यस्यानित्यत्वात् । [1]रूपाग्रहणमस्त्यादेशार्थम् । अभूत् । [2]आसीदेधादिधातुरस्ति तन्निवृत्त्यर्थमित्येके ।

लिप्सिच्ह्वाऽर्तेः ॥४।३।१३॥ लिप्सिच् ह्वाति इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि परे मध्येऽङ्प्रत्ययो भवति । अलिपत् । असिचत् । आह्वत् । आरत् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

तङि वा ॥४।३।१४॥ लिप्सिच्ह्वार्तिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि लुङि तङि परेऽङ्प्रत्ययो वा भवति । अलिपत् । अलिप्त । असिचत् । असिक्त । आह्वत । आह्वास्त । समारत । समार्त[3] । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

दिप्पूरजनबुधताय्प्याय्यस्ते ञिः ॥४।३।१५॥ दिप् पूर जन बुध ताय् प्याय् इत्येतेभ्यः कर्तरि लुङि तङि ते परे ञिप्रत्ययो वा भवति । अदीपि । अदीपिष्ट । अपूरि । अपूरिष्ट । अजनि । अजनिष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट । त इति किम् ? अदीपिषाताम् । अदीपिषत । कर्तरीति किम् ? अदीपि भवता । तङीति किम् ? बुधि बोधने—अबोधिष्ट यूयम् ।

पदः ॥४।३।१६॥ पदेर्धातोर्ञिप्रत्ययो भवति कर्तरि लुङि ते परे । उदपादि भैक्षम् । समुदपादि सस्यम् । त इति किम् ? उदपत्साताम् । उदपत्सत । योगविभागो नित्यार्थः ।

कर्मभावे ॥४।३।१७॥ धातोः कर्मणि भावे च लुङि ते परे मध्ये ञिप्रत्ययो भवति । अकारि कटो देवदत्तेन । अहारि भारो देवदत्तेन । आसि भवता । अशायि भवता ।

---

१. रूपाग्रहणेऽस्त्यादेशार्थः, क० म० । २. आ (अ) सीत्येधादिधातुरस्ति तन्निवृत्त्यर्थमित्येके, क० म० । ३. समयार्ति, क० म० ।

हनदृशिग्रहञ्च्यस्सिताश्स्यसटां ञिड् वा ॥४।३।१८॥ हन् दृशि ग्रह इत्येतेभ्योऽजन्तेभ्यश्च धातुभ्यो विहितानां कर्मभावविषयाणां सि ताश् स्य सट् इत्येतेषां प्रत्ययानां ञिडागमो भवति वा । हनः सेः—अघानिषाताम् । अवधिषाताम् । अहसाताम् । दृशः—अदर्शिषाताम् । अदृक्षाताम् । ग्रहः—अग्राहिषाताम् । अग्रहिषाताम् । अचः—अचायिषाताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशामिषाताम् । अशमयिषाताम् । अशमिषाताम् । ताशः, हनः—घानिता । हन्ता । दृशः—दर्शिता । द्रष्टा । ग्रहः—ग्राहिता । ग्रहीता । अचः—चायिता । चेता । दायिता । दाता । शामिता । शमयिता । स्यस्य, हनः—घानिष्यते । हनिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । दृशः—दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । ग्रहः—ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत । अग्रहीष्यत । अचः—चायिष्यते । चेष्यते । अचायिष्यत । अचेष्यत । दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शमयिष्यते । शमिष्यते (अशामिष्यत), अशमयिष्यत । अशमिष्यत । सटः, हनः—घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । दृशः—दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । ग्रहः—ग्राहिषीष्ट । ग्रहिषीष्ट । अचः—चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषीष्ट । दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । शमयिषीष्ट । हन्दृशिग्रहञ्च्भ्यः इति किम् ? अपठिषाताम् । अबधिषाताम् । कारिता । करिष्यते । कारिष्यते । (ङ) इत्यत्र निरवकाशत्वादादेशे कृतेऽपि ताश्स्यादय एव विहिताविति ञिड् भवति । ताश्स्यसटामिति किम् ? चिच्ये । चीयते । कर्मभाव इति किम् ? आह्वत । अचेष्ट । बहुवचनाद्यथासङ्ख्याभावः । यदि स्याल्लाघवादेकवचनेन निर्दिशेत् । उभयत्र बहुवचनम् । हनादिभ्यः स्यादीनां सर्वेषां ञिडर्थम् । तेन घानिषीष्टेति वधादेशो न भवति । यदि स्यात्तत् ञिड्विधानमनर्थकं स्यात् । इत्यमेङ्निवृत्त्यर्थम् । ञिप्रदेशा एकशेषः । पूर्वस्मिन्नपीति तिरपि स्यात् ।

क्ङले यक् ॥४।३।१९॥ धातोः कर्मणि भावे च वर्तमाने ञि ञिदादौ ले ले लेङ् लेङि लङ् लङि च प्रत्यये परे मध्ये यक्प्रत्ययो भवति । क्रियतां कटः । क्रियेत कटः । क्रियते कटः । अक्रियत कटः । अक्रियेतां कटौ । अक्रियन्त कटाः । आस्यतां भवता । आस्येत भवता । आस्यते भवता । आस्यत भवता । ञिद्ग्रहणमुत्तरार्थम् । क्ङल इति किम् ? चक्रे । कृषीष्ट । क्रियते । शयिषीष्ट ।

कर्तरि शप् ॥४।३।२०॥ धातोः कर्तरि वर्तमाने क्ङले परतो मध्ये शप्प्रत्ययो भवति । धारयः । पारयः । अक्षभञ्जयः । धनञ्जयः । ग्लायतु । ग्लायेत् । ग्लायति । अग्लायत् । जयतु । जयेत् । जयति । अजयत् । कर्तरीति किम् ? पच्यते । उत्तरार्थं च । क्ङल इति किम् ? [1]पपाच । पच्यात् । पक्तासि । पक्ष्यति । अपक्ष्यत् । अपाक्षीत् । अत्र तासादिर्विधि सावकाशः । परत्वाच्छप्प्रभृतिर्निर्बाध्यते ।

हुदादेः श्लुब्लुक् ॥४।३।२१॥ हु इत्येवमादिभ्योऽदादिभ्यश्च परस्य कर्तरि क्ङलेविकरणस्य शपोऽन्यस्य वा यथासङ्ख्यं श्लुप् लुक् च । ञिल्लोपो बाधकभिन्नो भवति । जुह्वानः । जुहोतु । जुहुयात् । जुहोति । अजुहोत् । अत्ति । हन्ति । यक्षादि । इत्यादयष्टि । कति हु निघ्नानाः । हुञि, ञिभि, ह्रीं, पॄ, भृ, धु, ओहाक्, ओहाङ्, माङ्, तुभुज्, तुदाञ्, डुधाञ्, णिजृञ्, विजृञ्, इति ह्वादयः । अद, विदि, हन, अस, मृजौ, वच, रुद, ञिष्वप, अन, श्वस्, जक्ष, जागृ, दरिद्रा, चकासृ, शासु, सस्, वश, यु, रु, णु, क्षु, स्नु, तु, ष्णु, सु, इण्, इक, वि, मा, वा, भा, ष्णा, श्रा, द्रा, प्सा, पा, रा, ला, दाप्, ख्या, प्रा, मा, वर्तमानार्थिक, आङ्ईङिदितः । चक्षि, ईरि, ईडि, ईशि, आसि, वसि, आङः शासुङ्, कुरुङ्, णिजुङ्, विजुङ्, पृजुङ्, पृचैङ्, षूङ्, शीङ्, हनुङ्, ह्नुङ्, द्विषी, दुही, दिही, लिही, ऊर्णुञ्, ष्टुञ्, ब्रूञ्, इत्यदादयः ।

दिवादेः श्यः ॥४।३।२२॥ दिवादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि क्ङले परे मध्ये श्यप्रत्ययो भवति । दीव्यमानः । दीव्यतु । दीव्येत् । दीव्यति । अदीव्यत् । दिवू, षिवू, स्रिवू, ष्णसू, क्नसू, व्युष, नृती, त्रसी, कुथ, पुथ, गुध, क्षिप, पुष्पति, म–तिम, ष्टीम, व्रीड, इषु, पुह, राध वृद्धौ, व्यध, पुष, शुष, तुष, दुष, श्लिष, शक मर्षणे, विदा, क्षुध, शुध, षिधू, शमू, दमू, तमू, श्रमू, भ्रमू, क्षमू (क्लमू),

1. पपाच, क० म० ।

क्लमू, मदी, असू, यसू, जसू, तसू, दसू, वसू, प्लुसू, शुसू, पुसू, बिस, कुस, बुस, मुस, मसी, लुट, उच, भृशू, भ्रशू, म्लदा, वृष, कृप, वितृप, हृप, रुप, दीप, कुप, गुप, युप, रुप, लुप, लुभ, क्षुभ, णभ, तुभ, विक्लदी, ञिमिदा, ञिक्ष्विदा, ऋधू, गृधू, रध, नश, तृप, दृप, द्रुह, मुह, ष्णुह, ष्णिह, वृत्, जुष्, शो, छो, षो, ओलीङ्, काशि, षूङ्, दूङ्, दीङ्, जूरीङ्, धूरीङ्, गूरीङ्, शूरीङ्, चूरीङ्, तपि ऐश्वर्ये, वा वृतुङ् वरणे, क्लिद, दिल, श्ली, वाशि, पदि, विदि, युधि, बुधि, मनि, यनि, अनो रुधि, कामे, युजि, सृजि, लिशि, पृङो, दूङ्, दीङ्, धीङ्, मीङ्, रीङ्, लीङ्, व्रीङ्, वृत्, पीङ्, ईङ्, प्रीङ्, मृषी, शू, सुजे, व्रीडी, रञ्जी, शपि इति दिवादयः ।

आशम्लाशभ्रमिक्रमिश्रसित्रुटिलषो वा ॥४।३।२३॥ भ्राश, म्लाश भ्रमि क्रमि त्रसि त्रुटि लष इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि श्ळेले परे मध्ये श्यप्रत्ययो वा भवति । भ्राशमानः । भ्राश्यमानः । भ्राशताम् । भ्राश्यताम् । म्लाशताम् । म्लाश्यताम् । भ्रमतु । भ्राम्यतु । क्रामतु । क्राम्यतु । त्रसतु । त्रस्यतु । त्रुटतु । त्रुट्यतु । लषतु । लष्यतु । भ्रमेर्दैवादिकस्य श्ये शमां दीर्घोऽशानामिति दीर्घो नैयादिकस्य । क्लमेः—क्लामति । क्लाम्यतीति शमां दीर्घोऽशानां ष्ठिवू क्लमूचमाम् इति दीर्घविधानात् रूपद्वयो भवतः ।

यसोऽनुपसर्गात् ॥४।३।२४॥ अनुपसर्गाद्यसिश्यवो धातोः कर्तरि श्ळेलेपरे श्यप्रत्ययो वा भवति । यसमानः । यस्यमानः । यसतु । यस्यतु । अनुपसर्गादिति किम् ? आयस्यति । प्रयस्यति । सम इति सम एवो- पसर्गादिति दुर्लभम् ।

समः ॥४।३।२५॥ सम इत्युपसर्गात् परात् यसिश्यवो धातोः कर्तरि श्ळेलेपरे श्यप्रत्ययो वा भवति । सं(य)समानः, सं(य)स्यमानः । संयसतु, संयस्यतु । सोपसर्गार्थं आरम्भः ।

अक्षः श्नुः ॥४।३।२६॥ अक्षौ इत्येतस्माद्धातोः कर्तरि प्रत्यये श्ळेले मध्ये श्नुप्रत्ययो वा भवति । अक्षमाणः । अक्ष्णुवानः । अक्षतु । अक्ष्णोतु ।

तक्षस्तनूकृतौ ॥४।३।२७॥ तनूकृतौ[1] वर्तमानात्तक्षेर्धातोः कर्तरि प्रत्यये श्ळेलेपरे श्नुप्रत्ययो वा भवति । तक्षमाणः । तक्ष्णुवानः । तक्षतु । तक्ष्णोतु काष्ठम् । तनूकृताविति किम् ? संतक्षति वाग्भिः । निर्भर्त्सयतीत्यर्थः ।

स्वादेः ॥४।३।२८॥ वेति निवृत्तम् । स्वादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि श्ळेले प्रत्यये परे श्नुप्रत्ययो भवति । सुन्वानः । सुनोतु । सुनुयात् । सुनोति । असुनोत् । षुञ्, षिञ्, शिञ्, डुमिञ्, चिञ्, स्तृञ्, कृञ्, वृञ्, धूञ्, दु, धु, श्रु, हि, पृ, स्पृ, आप्लृ, शक्लृ, राध, साध, तिक, तिग, षघ, ञिधृषा, दम्भू, ऋधू, दिवु, कृवु, अशौङ्, ष्टिघि, इति स्वादयः ।

स्तम्भूस्तुम्भूस्कम्भूस्कुम्भूस्कोः श्नाच ॥४।३।२९॥ स्तम्भू स्तुम्भू स्कम्भू स्कुम्भू स्कु इत्येतेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि श्ळेले परे मध्ये श्नाप्रत्ययो भवति श्नुश्च । स्तभ्नानः । स्तभ्नुवानः । स्तभ्नातु । स्तभ्नोतु । स्तुभ्नातु । स्तुभ्नोतु । स्कभ्नातु । स्कभ्नोतु । स्कुभ्नातु[2] । स्कुभ्नोतु । स्कुनातु । स्कुनोतु । सौत्रा एते धातवः । स्तुअस्तु स्तुनाति, स्तुनीत इत्येव भवति । ऊकार इत् । स्तब्ध्वा, स्तम्भित्वा इति इड्विकल्पार्थः ।

क्र्यादेः ॥४।३।३०॥ डुक्रीञ् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि श्ळेले श्नाप्रत्ययो भवति । [3]क्रीणानः । क्रीणातु । क्रीणीयात् । क्रीणाति । अक्रीणात् । डुक्रीञ्, प्रीञ्, श्रीञ्, मीञ्, षिञ्, युञ्, स्कुञ्, क्नूञ्, द्रूञ्, ग्रही, पूञ्, लूञ्, धूञ्, स्तॄञ्[4], कॄञ्, वॄञ्, शॄ, पॄ, वॄ, भॄ, मॄ, दॄ, जॄ, नॄ, कॄ, ॠ, गॄ, ज्या, रीञ्, ल्वी, री, ली, वृत्, व्री, भ्री, क्लिशू, ज्ञा, बन्ध, श्रन्थ, मन्थ, ग्रन्थ, कुन्थ[5], मृड, मृड, गुध, कुष, क्षुभ, णभ, तुभ, क्लिशौ, अश, ध्रूणू, इष, विष, प्रुष, प्लुष, मुष, पुष;[6] खव, वृङ्, इति क्र्यादयः ।

---

१. तनूकरणे, क० म० । २. स्कुनाति, स्कुनीतः, क० म० । ३. आम्रफलं क्रीणानः शिशुरंसुरयं भजते, इति प्रयोगः । क० म० टि० । ४. इत आरभ्य इत्वे ऋकारविशिष्टा धातवः, क० म० । ५. कुन्थ संक्लेशे, क० म० । ६. खपि क० म० ।

हलः श्नो ह्यानः ॥४।३।३१॥ हलन्ताद्धातोः परस्य श्नाप्रत्ययस्य हौ परे आनादेशो भवति। स्तभान। स्तुभान। कुषाण। मुषाण। हल इति किम्? क्रीणीहि। श्न इति किम्? स्तम्नुहि। स्तुम्नुहि। श्न इति स्थानिनिर्देशः आदेशप्रत्ययत्वार्थः। इतरथा हि सर्वविषयः श्नादिविषयो वा प्रत्ययो विज्ञायेत। हाविति किम्? स्तभ्नाति।

तुदभ्यः शः ॥४।३।३२॥ तुदादिभ्यः कर्तरि शिल्लेप्रत्यये परे मध्ये शप्रत्ययो भवति। तुदमानः। तुदतु। तुदेत्। तुदताम्। तुदति। अतुदत्। तुदि, दिशि, भ्रस्जी, क्षिपी, कृषी, लिपी, सिची, मुच्लृच्, लुप्लृच्, विच्लृच्, कृती, खिद, पिश, वृत्। रि, पि, धि, क्षिपू, मृ, कृ, गृ, दृङ्, धृङ्, प्रच्छ, वृत्। सृज, टुमस्जी, रुजो, भुजो, छुप, स्पृश, रुश, रिश, मृश, विश, लिश, विद, णुद, षद्लृ, ओव्रश्चो, चर्च, ऋच्छ, मिछ, चर्च, मर्ज, जर्ज, त्वच, ऋच, ब्रज, उज्झ, लुभ, रिफ, रिम्फ, तृफ, तृम्फ, तुफ, तुम्फ, तुभ, तुम्भ, दृप, दृम्प, शुम्भ, दृभी, चृती, ऋफ, शुन, शुन, विद, मृड, मृड, पृण, मृण, तुण, पुण, मुण, कुण, दुण, घुण, घूर्ण, सुर, कुर, क्षुर, घिर, मुर, घुर, पुर, वृही, तृही, स्तृही, तृन्ही, इषू, मिष, किल, तिल, बिल, चल, चिल, इल, चिल, पिल, हिल, शिल, सिल, खिल, लिख, कुट, पुट, कुच, व्यच, गुज, गुड, दीप, छुर, चट, छुट, तुट, स्फुट, मुट, त्रुट, जुड, कुड, कड, लुड, कुड, घुड, तुड, थुड, स्थुड, स्फर, स्फुर, वुड, वृड, मृड, तुड, हुड, स्फल, स्थुल, णू, टु, गु, ध्रु, कुङ्, कूङ्, गुरैङ्, वृत्। पृङ्, जुषैङ्, ओविजैङ्, ओलस्जैङ्, षञ्ज, रभि, डुल, मिष, इति तुदादयः।

कृञ्तनादेरुः ॥४।३।३३॥ कृञस्तनादिभ्यश्च कर्तरि शिल्ले परे मध्ये उप्रत्ययो भवति। कुर्वाणः[3]। करोतु। कुर्यात्। करोति। अकरोत्। तन्वानः। तनोतु। तनुयात्। तनोति। अतनोत्। कृञोऽतनादित्वाद्ग्रहणं तनादित्वेऽप्यदपि तनादिकार्यं स्यात्। कृतः। कृतवान्। तनूञ्, षणूञ्, क्षणूञ्, तृणूञ्, घृणूञ्, वनूङ्, मनूङ्, इति तनादयः।

रुधां नम् लुक् च ॥४।३।३४॥ रुधादीनां धातूनां कर्तरि शिल्ले नम् भवति नकारस्य च लुक्। अन्वाचीयते[4]। मित्त्वादयोऽन्त्यादचः परो वेदितव्यः। शपस्त्वेककार्यत्वाद् बाधकः। रुन्धानः। रुणद्धु। रुन्ध्यात्। रुणद्धि। अरुणत्। भञ्जो—भनक्तु। हिंसु—हिनस्तु। उन्दी—उनत्तु। अञ्ज—व्यनक्तु। तञ्चु—आतनक्तु। नमोऽकारस्य विधानसामर्थ्याल्लुग् भवति। रुधूञ्, भिदूञ्, छिदूञ्, रिचूञ्, विचूञ्, क्षुदृञ्, युजृञ्, तिजूञ्, ञि इन्धैङ्, खिदि, विदि, कृती, शिष्लृ, पिष्लृ, भञ्जो, भुज, तृह, हिंसु, उन्दी, अञ्ज, तञ्चू, ओविजी, वृची, पृची इति रुधादयः।

कर्मण्यस्न्वादीनां कर्मवच्चिः ॥४।३।३५॥ धातोः कश्चित्क्रियांशार्थभागः कर्मस्थः प्रधानम् फलरूपो विक्लेदादिः कश्चित्कर्तृस्थो गुणो भवदाभ्योऽधिश्रयणादिः, तत्र यदा कर्मस्थे स्वस्यार्थभागे सौकर्येण वा कर्मण्यध्यारोपितायां भवनायां धातुर्वर्तते तदा तत्कर्म कर्ता भवति। तस्मिन् स्न्वादिवर्जितस्य धातोः कर्तरि लकारे सति तत्स्थस्य कर्मवत्कार्यं भवति। कर्मणि लकारे सति यथा त्रिविधकार्याणि भवन्ति तथाऽत्रापि तं भवन्तीत्यर्थः। पचत्योदनं देवदत्तः विक्लेदयतीत्यर्थः। पच्यते ओदनः स्वयमेव। विक्लिद्यतीत्यर्थः। भिनत्ति कुसूलं देवदत्तः। द्वैधाभावयतीत्यर्थः। भिद्यते कुसूलः स्वयमेव। द्वैधाभवतीत्यर्थः। एवं लूयते केदारः। लूयमानः केदारः स्वयमेव। क्रियते कटः। क्रियमाणः कटः स्वयमेव। अपाचयोदनः स्वयमेव। अभेदि कुसूलः स्वयमेव। लविषीष्ट[5] लविष्ट केदारः स्वयमेव। कृषीष्ट कारिषीष्ट कटः स्वयमेव। लुलुवे केदारः स्वयमेव। बिभिदे कुसूलः स्वयमेव। कर्मणीति किम्? ग्रामं गच्छति देवदत्तः। साध्वसिः छिनत्ति। साधु स्थाली पचति। पचत्योदनं देवदत्तः। राध्यत्योदनः स्वयमेव। भिद्यमानः कुसूलः

1. जर्ज झर्झ, क० म०। 2. मृड, क० म०। 3. निर्वागमस्तगमने निर्वृत्तौ गजमजाने। अपवर्गेऽपि कुर्वाणो भृत्यकारकर्मारपि। इति विश्वः क० म० टि०। 4. अन्वाचयो नैकः प्राधान्येनाभिधीयते। परो गुणभावेनेति। भिक्षामट गां चानय। अत्र भिक्षाटनं प्रधानम्। गवानयनमुपसर्जनम्, क० म० टि०। 5. तदा क० म०। 6. लविषिष्ट क० म०।

पद्मानि भिनत्ति अन्योन्यमाश्लिष्यतः । हन्त्यात्मानमात्मना इत्यत्रापि न शक्यतीत्यादिपदं कर्मकर्तरि, तस्य कर्तुः कर्मत्वं पचत्योदनमित्यादेः शब्दान्तरादप्रतीयमानं बहिरङ्गं प्रत्यासत्तेश्च धातुक्रियाकारकभेदेन भवति । दुग्धे गौः पयः । उदुम्बरः फलं पच्यते इति पयःफलयोः कर्मत्वेऽपि देवदत्तादिव्यापारापेक्षया गवोदुम्बरयोरपि कर्मतास्त्येव । गां दोग्धि पयो देवदत्तः । उदुम्बरं फलं पचति वायुरिति । अदुग्धादीनामिति किम् ? स्रवत्युदकं कुम्भः । स्रवत्युदकं स्वयमेव । गलत्युदकं कुम्भः । गलत्युदकं स्वयमेव । लीति किम् ? भिन्दानः कुशूलः स्वयमेव । पृथक् प्रत्यये माभूत् ।

तपस्तपसि ।।४।१।३६।। कर्मणोऽपेक्षितविह कर्तर्यपेक्षितस्य निर्देशः । तपेर्धातोस्तपसि कर्मणि सति यः कर्ता तस्मिंश्च लकारे तदन्तस्य कर्मवत्कार्यं भवति । तप्यते तपांसि धीरः तेपे तपांसि धीरः । तपिरत्र करोत्यर्थः । तप इति किम् ? कुरुते तपांसि धीरः । तपसीति किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । कर्मणीति किम् ? तपांसि साधुं तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः ।

सृजः श्राद्धे ।।४।१।३७।। [1]सृजेर्धातोः [2]श्राद्धे श्रद्धावति कर्तरि लकारे सति तदन्तस्य कर्मवत्कार्यं भवति । सृज्यते माला धार्मिकः । असर्जि माला धार्मिकः । श्राद्ध इति किम् ? सृजति मालां मालिकः । असाक्षीन्मालां मालिकः ।

करणे क्वचित् ।।४।१।३८।। धातोः करणे कर्तरि लकारे सति क्वचित् कर्मवत्कार्यं भवति । परिवारयन्ति कण्टकैः पुरुषा वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षं स्वयमेव । क्वचिदिति किम् ? साध्वसिः छिनत्ति ।

(कु)षिरज.श्यान्न वा ।।४।१।३९।। (कु)षिरञ्जिभ्यां श्यान्परस्य कर्मणि कर्तरि लकारस्य कर्मवत्कार्यं तङानं वा न भवति । कुष्णाति पादं देवदत्तः । कुष्यति पादः स्वयमेव । कुष्यते पादः स्वयमेव । कुष्यन्पादः स्वयमेव । कुष्यमाणः पादः स्वयमेव । रजति वस्त्रं रजकः । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । रज्यते वस्त्रं स्वयमेव । रज्यदवस्त्रं स्वयमेव । रज्यमानं वस्त्रं स्वयमेव । श्यादिति किम् ? चुकुषे । कोषिषीष्ट । ररञ्जे । रंक्षीष्ट । कोषितासे । अकोषि । रंक्तासे । अरञ्जि । कोषिष्यते । कोषिष्यमाणम् । अकोषिष्यत । रङ्क्ष्यते । रङ्क्ष्यमाणम् । अरङ्क्ष्यत स्वयमेव । अत एव वचनाद्यकोऽपवादः श्यो विज्ञायते । तेन कुष्यन्ति रज्यन्तीति नित्यं नम् । नेति कर्मवदिति विधिनिवृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च कर्तरि कुष्णानाः पादा इत्यत्र श्यः कर्मवत्त्व एवेति न भवति ।

क्यञ् दुहः ।।४।१।४०।। अकन्ताद् दुहेश्च धातोः कर्तरि ञिप्रत्ययो वा न भवति । अकृत कटः स्वयमेव । अकारि कटः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अलावि केदारः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । अदोहि गौः स्वयमेव । [3]ञिविकल्पे कर्मणि कर्तरि आप्नोति इति निषेधविकल्पः क्रियते । कर्तरीति किम् ? अकारि कटो देवदत्तेन । अदोहि गौर्गोपालकेन ।

रुधः ।।४।१।४१।। रुधेर्धातोः कर्तरि ञिर्न भवति । अरुद्ध गौः स्वयमेव । कर्तरीति अरोधि गौर्गोपालकेन । योगविभागो नित्यार्थः ।

तपोऽनुतापे च ।।४।१।४२।। तपेर्धातोः कर्तरि अनुतापे च विषये ञिर्न भवति । अतप्त तपांसि धीरः । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा । अनुताप इति किम् ? अतापि पृथिवी राज्ञा । अनुतापग्रहणं कर्मभावार्थम् ।

णिश्रिस्नुत्रकर्मणः ।।४।१।४३।। णन्तानां च श्रि स्नु इत्येतेषां तद्विवक्षायां येऽकर्मकाः येभ्यः कर्मण्यसति तद्विधीयते, तेषां च धातूनां कर्तरि ञिर्न भवति । णि—स्वयं पच्यमान ओदनः पाकं प्रायुङ्क्त इति अपीपचतौदनः स्वयमेव अथवा पचत्योदनं देवदत्तः । तेन अपीपचदोदनं देवदत्तः । तस्य पुनः कर्तृत्वे अपीपचतौदनः स्वयमेव । स्वयमेवात्मानमित्यर्थः । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव पुच्छं वा । श्रि—उदशि-

1. सृजेर्निर्मितयोः प्राङ्गे, शिशु, सृष्टं च निर्मिते । इति रुद्रम् । क० म० टि० । 2. श्राद्धः श्रद्धालुरास्तिकः, इति वैजयन्ती, क० म० टि० । 3. ञिविधिविकल्पे, क० म० ।

श्रियद्दण्डं देवदत्तः । उदश्रिश्रियत दण्डः स्वयमेव । स्नु—प्रास्नावीद् गां देवदत्तः । प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव । तद्कर्मणः—[1]व्यकृत सैन्धवः स्वयमेव । व्यकृत कटः स्वयमेव । आहृत गौः स्वयमेव । व्यतप्त पृथिवी स्वयमेव । व्यतप्त सुवर्णं स्वयमेव । करोतिर्वत्सनेऽन्तर्भावित्वे ण्यर्थः कर्मस्थक्रियो भवति । ञिः—[2]पाचिपतौदनः स्वयमेव, पा[3]चिषीष्टौदनः स्वयमेव । उच्छ्रा[4]यित दण्डः स्वयमेव । उच्छ्रायिषीष्ट दण्डः स्वयमेव । [5]प्रास्नाविष्ट गौः स्वयमेव । प्रस्नाविषीष्ट गौः स्वयमेव । योगविभाग उत्तरार्थः ।

भूषार्थसन्कुट्टादीनां च ञि यक् ।।४।३।४४।। भूषार्थानां सनन्तानां कुट्टादीनां णिश्रिस्नूनां तद्कर्मणां च कर्तरि ञिजिद् यक् च प्रत्ययो न भवति । अबुभूषत्कन्यां देवदत्तः । अबुभूषत कन्या स्वयमेव । अममण्डत कन्या स्वयमेव । भूषयिष्यति कन्यां देवदत्तः । भूषयिष्यते कन्या स्वयमेव । मण्डयिष्यते कन्या स्वयमेव । भूषयति कन्यां देवदत्तः । भूषयते कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या स्वयमेव । अचिकीर्षत्कटं देवदत्तः । उत्पादयितुमैषीदित्यर्थः । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव । [6]उत्पत्तुमैषीदित्यर्थः । एवमभित्सीष्ट कुशूलः स्वयमेव । अचिच्छित्सीष्ट रज्जुः स्वयमेव । चिकीर्ष्यते कटः स्वयमेव । कुट्टादि—कुष्यते गौः स्वयमेव । कुट्टेर्ञिविकल्प उक्तः । अकुट्टीद्दण्डं देवदत्तः । अकुट्टिष्ट दण्डः स्वयमेव । अकुट्टि दण्डः स्वयमेव । परिणममानं पचादं न भवति । यदान्तर्भावितण्यर्थो नमिस्तदा कर्मस्थक्रियेति कर्मकर्तृता, यदा तु नान्तर्भावितण्यर्थो नमिस्तदा न कर्मकर्तृता भवति भावशात्परिणमत्येवमिति एवं [7]चैवंविधानात्समत इत्यादीनि रूपाणि पाक्षिकाणि वेदितव्यानि । अश्रथ्नीद् ग्रन्थं देवदत्तः । अश्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव । श्रन्थते ग्रन्थः स्वयमेव । श्रन्थते मेखला स्वयमेव । श्रथ्नाति मेखला स्वयमेव । श्रन्थि ग्रन्थि क्र्यादौ कुजादौ च । अवोचत्कथां देवदत्तः । अवोचत कथा स्वयमेव । ब्रूते स्वयमेव । अकीर्ष्ट स्वयमेव । कीर्यते स्वयमेव । किरते स्वयमेव । अगीष्ट स्वयमेव । गिरते स्वयमेव । णिश्रिस्नु उक्तः कर्माणि ञिदादयः । यक्—पाचयतेऽौदनः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । पुच्छं वा लक्षयते गौः स्वयमेव । उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव । प्रस्नुते गौः स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । आहते गौः स्वयमेव । कर्तरीति किम् ? अभूषि । भूषिष्यते । भूष्यते कन्यया । अत्र ञिडपि प्रतिषिध्यते ।

कृत्तोऽतुन्त्वाम् ।।४।३।४५।। तुं क्त्वा अम् इत्येतद्वर्जिताः कृतो लकारश्च प्रत्ययाः कर्तरि भवन्ति । कर्तापि वाच्यत्वेन विधीयते । कर्ता । कारकः । पचति आस्ते । ल् ग्रहणं भावकर्मकर्त्रर्थं बाधार्थम् । अतुंक्त्वामिति किम् ? कर्तुं व्रजति । कृत्वा व्रजति । कारंकारं व्रजति । चोरं कारमाक्रोशति । अतिथिवेदं भोजयति देवदत्तः । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भाव एवैते भवन्ति । पचादयस्तु धात्वर्थाद् बहिर्भावे । अत्र च प्रधानक्रियाया व्रज्यादेः कर्तरि लडादिनाभिहिते तुमाद्यन्तक्रियाकर्तृत्वं न भेदेन विवक्ष्यत इति देवदत्ते कर्तृविभक्तिर्न भवति । भिन्नदेशस्य स्वमतुन्त्वाग्रहणादिप्रतिषेधो नेष्यते स तु कर्तर्येव ।

पुरकेलिमकृष्टपच्यं कर्मणि ।।४।३।४६।। पुर केलिम इत्येतौ प्रत्ययौ कृष्ट पच्यश्च कर्मणि कर्तरि भवन्तीति वेदितव्यम् । पुरो वक्ष्यते । केलिमोऽप्यत्र वचनाद्विज्ञायते । कृष्टाच्चेत् यश्च भङ्गुरं काष्ठम् । भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । पचेलिमा माषाः । भिदेलिमानि काष्ठानि । कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः शालयः । [8]भासमिदिदा कर्तर्येव पुरः, कर्मकर्तुः अप्रकाशनात् ।

सङ्गतेऽजर्यम् ।।४।३।४७।। सङ्गमनं सङ्गतं तस्मिन् कर्तरि अजर्यं भवतीति वेदितव्यम् । अतएव वचनात्कृत् पूर्वविशेषितैर्यैः प्रत्ययो विज्ञायते । अजर्यं सङ्गतम् । अजर्यं नोऽस्तु सङ्गतम् । सङ्गत इति किम् ? अजरः पटः । अजरिता कम्बलः । कर्तरीति किम् ? अजर्यं सङ्गतेन ।

---

१. वेः कृञः शब्दे—क० म० टि० । २. पाचितौदनः स्वयमेव । क० म० । ३. पाचिषीष्टौदनः स्वयमेव, क० म० । ४. उच्छ्रायिता दण्डः, क० म० । ५. प्रास्नाविषीष्ट, क० म० । ६. उत्पत्तुमैषी-दित्यर्थः, क० म० । ७. साधु इत्यत्र वक्ष्यन्ति इत्यर्थः । क० म० टि० । ८. -भ्यामभाधा—म०, -भ्यामाबाधा- क० । ९. भासमिदिविदा, म० ।

रुच्याव्यथ्यौ ॥४।३।४८॥ रुच्य अव्यथ्य इत्येतौ कर्तरि भवत इति वेदितव्यम्। अत एव रोचतेर्नञ्पूर्वाच्च व्यथतेः क्यप्प्रत्ययौ विज्ञायेते। रोचत इति रुच्यो मोदको देवदत्ताय। न व्यथत इत्यव्यथ्यो देवदत्तः।

भूगो यो वा ॥४।३।४९॥ भू गा इत्येताभ्यां यप्रत्ययः कर्तरि वा भवति। भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्तर्यनेन पक्षे वाच्यत्वेन विधीयते। भव्यो देवदत्तः। भव्यं देवदत्तेन। गेयो[1] माणवको गाथानाम्। गेया माणवकेन गाथा।

प्रवचोपस्थोऽनीयः ॥४।३।५०॥ प्रवच उपस्था इत्येताभ्यामनीयः प्रत्ययः कर्तरि वा भवति। प्रवचनीयो गुरुः शास्त्रस्य। प्रवचनीयं गुरुणा शास्त्रम्। उपस्थापनीयः शिष्यो गुरोः। उपस्थापनीयः शिष्येण गुरुः।

जनाप्लुव्यापतो ध्यण् ॥४।३।५१॥ जन् आप्लु[2] आपत् इत्येतेभ्यो ध्यण्प्रत्ययः कर्तरि वा भवति। जन्योऽयम्। जन्यमनेन। आप्लाव्योऽयम्। आप्लाव्यमनेन। आपात्योऽयम्। आपात्यमनेन। ध्यणीति किम्? आप्लव्यं देवदत्तेन।

श्लिषशीङ्स्थाजृषास्वसजन्रुहारम्भात् क्तः ॥४।३।५२॥ श्लिष् शीङ् स्था जृष् आस् वस् जन रुह् इत्येतेभ्य आरम्भात् आदिकर्मविहितश्च धातुभ्यो यः क्तः स कर्तरि वा भवति। श्लिष—आश्लिष्टः कन्यां देवदत्तः। आश्लिष्टा कन्या देवदत्तेन। आश्लिष्टं देवदत्तेन। शयि—अतिशयितो गुरुं देवदत्तः। अतिशयितो गुरुर्देवदत्तेन। अतिशयितं देवदत्तेन। स्था—उपस्थितो गुरुं देवदत्तः। उपस्थितो गुरुर्देवदत्तेन। उपस्थितं देवदत्तेन। जृष—अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः। अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन। अनुजीर्णं देवदत्तेन। आस्—उपासितो गुरुं देवदत्तः। उपासितो गुरुर्देवदत्तेन। उपासितं देवदत्तेन। वसि—अनूषितो गुरुं देवदत्तः। अनूषितो गुरुर्देवदत्तेन। अनूषितं देवदत्तेन। जनू—अनुजातो माणविकां माणवकः। अनुजाता माणविका माणवकेन। अनुजातं माणवकेन। विजाता वत्सं गौः। विजातो वत्सो गवा विजातं गवा। रुह्—आरूढो वृक्षं देवदत्तः। आरूढो वृक्षो देवदत्तेन। आरूढं देवदत्तेन। आरम्भः प्रकृतः कटं देवदत्तः। प्रकृतः कटो देवदत्तेन। प्रकृतं देवदत्तेन। प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः। प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन। प्रभुक्तं देवदत्तेन। अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति इति श्लिषादीनां ग्रहणम्।

गत्यकर्मण्याधारे च ॥४।३।५३॥ गत्यकर्मके चार्थे वर्तमानाद्धातोः क्तः आधारे चकारात्कर्तरि वा भवति। इदमहेः सृप्तम्। इदं यातम्। इदं गतं देवदत्तस्य। गतो देवदत्तो ग्रामम्। गतो देवदत्तेन ग्रामः। गतं देवदत्तेन। इदमेषामासितम्। इदमेषां शयितम्। आसितो देवदत्तः। शयितो देवदत्तः। आसितं शयितं देवदत्तेन। अकर्मणेति यस्य कालादिकर्म नास्ति तन्निर्देशः। तेन कृतो देवदत्तः हृतो देवदत्तः इत्यविवक्षितकर्मकात्कर्तरि न भवति। भुक्ता[3] ब्राह्मणाः। पीता गाव इति मत्वर्थीयोऽकारः।

अन्ने ॥४।३।५४॥ अद्यर्थादभ्यवहारार्थाद्धातोः क्तप्रत्यय आधारे वा भवति। इदमेषां जग्धम्। इदमेषां भुक्तम्। इदमेषां पीतम्। भुक्त ओदनः। पीतमुदकं देवदत्तेन। भुक्तं पीतं देवदत्तेन। योगविभागात्कर्तरीति नास्ति।

साप्यानाप्याल्लकृत्यक्तखलर्थाः कर्मभावे ॥४।३।५५॥ वेति निवृत्तम्। कृल इति लग्रहणात् सकर्मकादकर्मकाच्च धातोर्लकृत्यक्तखलर्थाः प्रत्यया यथासंख्यं कर्मणि भावे च भवन्ति। एवं लकाराणां त्रयोऽर्था आख्यातत्वेन विहिता भवन्ति। शेषाणां द्वौ। पच्यते ओदनो देवदत्तेन। पेचे ओदनो देवदत्तेन। शय्यते देवदत्तेन। शिश्ये देवदत्तेन। कृतः कटो देवदत्तेन। शयितं देवदत्तेन। कार्यः कर्तव्यः

---

१. गेयो गन्तव्ये गायनेऽपि च, क० म० टि०। २. प्लुङ् गतौ, क० म० टि०। ३. भुञ्जते स्म। भोजनाधारेऽकर्तर्यपि क्तः स्यादिति व्यवहितपाठः। ओदनं ते भुक्ताः, जलं ताः पीताः, इति लघुवृत्तौ। क० म० टि०।

कटो देवदत्तेन । शयितव्यं देवदत्तेन । सुकरः कटो देवदत्तेन । सुशयं देवदत्तेन । सुवर्द्धकराणि क्षीरणानि । ईषदाढ्यम्भवं देवदत्तेन । सुजातं तत्त्वं देवदत्तेन । सुग्लानं देवदत्तेन । साप्यानाप्यादिति किम् ? सकर्मकाद्भावे मा भूत् । कटं क्रियते देवदत्तेनेति । अविवक्षिते तु कर्मण्यकर्मका एवेति भवन्ति । भुज्यते देवदत्तेनेति । गोदोहमास्यते । कुदन् सुप्यत इत्यकर्म चेति वचनाद्भवति । द्विकर्मकाणां धातूनां मुख्यमुख्यकर्मणो-ऽमुख्यकक्षतागौणाद्युणादभिधानयोगे मुख्यक्रिया मध्यकर्मणि भवन्ति । अजा नीयते ग्रामम् । गौर्दुह्यते पयः । माणवको बोध्यते धर्मम् । माणवकं बोध्यते शास्त्रमित्यत्र तु बुद्धिरूपगमे वर्तते इत्युपगन्तुं शास्त्रमेव प्रधानक्रिया कर्म तद्विवक्ष्यते ।

भीमादयोऽपादाने ॥४।३।५६॥ अपादीयतेऽस्मादित्यपादानं अपायोऽवधिरुच्यते । तत्र भीमादयः शब्दा भवन्ति । बिभ्यत्यस्मादिति भीमः । एवं भीष्मः । भयानकः । भयानकश्चन्द्रः समुद्रः । स्रुवः, स्रुक् अक्षिः रक्षः संकुसुकः खलतिः ।

सम्प्रदानाच्चान्यत्रोणादयः ॥४।३।५७॥ सम्प्रदीयतेऽस्मै इति सम्प्रदानम्, तस्माच्चकारादपादाना-च्चान्यत्रोणादयः प्रत्यया भवन्ति । करोतीति कारुः । कपितोऽसाविति कपिः । सृजन्ति तयेति स्रक् । वृत्तं तस्मेति वर्त्म । चर्म । भर्म ।

कृद्बहुलम् ॥४।३।५८॥ कृत्प्रत्ययो निर्दिष्टादर्थादन्यत्राप्यर्थे बहुलं भवति । पादाभ्यां ह्रियत इति पादहारकः । गले चोप्यत इति गलेचोपकः । दाश्यते तस्मादिति दाशः । गां घ्नन्ति तस्मै दातुमिति गोघ्नो ब्राह्मणः । स्नान्ति तेनेति स्नानीयं चूर्णम् । दीयते तस्मा इति दानीयोऽतिथिः । समावर्तन्ते तस्मादिति समावर्तनीयो गुरुः । उपेक्षणीयो राजा । मोहात्यात्मानं मुह्यत्यनेनात्मेति मोहनीयं कर्म । निरदन्ति तदिति निरदनम् । अवरोचनम् । अवस्रावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । सम्प्रदीयते तस्मा इति सम्प्रदानम् । अपादीयते तस्मादित्यपादानम् । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । निर्दिष्टेऽर्थे कृतो नियोगतो भवन्त्यन्यत्र तु यथादर्शनमप्यथाः बहुलवचनाच्चेदेरेष्टः मनसो हृतः सञ्ज्ञायामित्येके । मनोहरी मनोहृयौस्तनयोऽति-बलस्य च । अधिकारश्चायं तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः बाहुल्केन भवन्त्यनभिधानानुसारेण ।

प्राक्क्विप्राप्तोऽसमः ॥४।३।५९॥ इत ऊर्ध्वं क्विपा वितक्तित्यतः प्राग्यो विषयस्तस्मिन्प्राप्तश्चासमः औत्सर्गिकश्चासरूपः प्रत्ययो भवति । अपवादेन बाधितस्यौत्सर्गिकस्यापवादविषयेऽनेन समावेशः क्रियते । अवश्य-लाव्यम् । अवश्यलवितव्यम् । अवश्यलवनीयम् । जेयम् । जेतव्यम् । जयनीयम् । ज्ञा–ज्ञाता । ज्ञायकः । विक्षिप्तः । विक्षेप्ता । विक्षेपकः । प्राक्क्विप इति किम् ? कृतिः । चितिः । रक्षितम् । रक्षणम् । घञादिर्न भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा । क्तिन्न भवति । ईषत्पानः । सुपानः । खो न भवति । प्राप्त इति किम् ? सुभगङ्करणम् ख्युणादिः । खलादिविषये न भवति । असम इति किम् ? उद्दिरः । विधिरः । को न भवति । नानुबन्धकृत-मसारूप्यम् । तथाहि नाम्नाम् कश्चित् ।

घ्यण् ॥४।३।६०॥ धातोर्घ्यण्प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । पाक्यम् । पाठ्यम् ।

पाणिसमवात् सृजः ॥४।३।६१॥ पाणि समव इत्येताभ्यां परात्सृजेर्धातोर्घ्यण्प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवसर्ग्यः । पाणिसमवादिति किम् ? संसृज्यः । समवेति समुदायपूर्वो विज्ञायते लाघवार्थम् समवाय्यादित्यनिर्देशात् ।

ओरावश्यके ॥४।३।६२॥ उवर्णान्ताद्धातोरवश्यम्भावे द्योत्ये घ्यण्प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । लाव्यम् । लाव्यमवश्यम् । अवश्यलाव्यम् । पाव्यम् । पाव्यमवश्यम् । अवश्यपाव्यम् । समासो मयूरव्यंसकादि-त्वात् । आवश्यक इति किम् ? लव्यम् । पव्यम् । अवश्यस्तुत्य इत्यत्र परत्वात्क्यब्भवति ।

---

१. वटुः पुनर्माणवको भिक्षां याचते सम्बोधनम्—क० म० टि० । २. पक्तव्यम्, क० म० टि० ।

वाऽऽधारेऽमावस्या ॥४।३।६३॥ अमापूर्वाद्वसतेराधारे ण्यप्रत्ययः धातोः । पक्षे ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सहाऽस्यां तिथौ सूर्याचन्द्रमसौ इति अमावस्या । अमावास्या वा । रूढिशब्दाविमौ । तिथिविशेषवचनौ । अमावास्याशब्दस्यैव पक्षे ह्रस्वनिपातनादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् वाऽमावास्याया इत्यत्र अमावास्याग्रहणेनामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

कुण्डपाय्यसञ्चाय्यराजसूयाः क्रतौ ॥४।३।६४॥ कुण्डपाय्य सञ्चाय्य राजसूय इत्येते शब्दाः क्रत्वभिधेये ण्यन्ता निपात्यन्ते । कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । कुण्डपानोऽन्यः । सञ्चीयत इति सञ्चाय्यः क्रतुः । सञ्चेयोऽन्यः । राज्ञा सोतव्यो राजा वा सूयतेऽस्मिन्निति राजसूयः क्रतुः ।

पाय्यधाय्यसान्नाय्यनिकाय्यप्रणाय्यानाय्यं मानर्धविनिवासासम्मत्यनित्ये ॥४।३।६५॥ पाय्यादयः शब्दा मानादिष्वर्थेषु यथासंख्यं ण्यन्ता निपात्यन्ते । मीयते येन तन्मानं तत्र पाय्येति माङो ण्यण् आदित्वं च निपात्यते । पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । धाय्येति धाञः ऋचि ण्यण् धाय्या ऋचः । रूढिशब्दोऽयम् । काश्चिदेव ऋच उच्यन्ते । सान्नाय्येति सम्पूर्वान्नियो हविषि ण्यण् । उपसर्गदीर्घत्वं च । सान्नाय्यं हविः । अयमपि रूढिशब्दः । किञ्चिदेव हविरुच्यते । निकाय्येति निपूर्वाच्चिनोतेर्निवासे ण्यणायादेशावादिकुत्वानि निपात्यन्ते निवास इत्यर्थः । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । प्रणाय्येति प्रपूर्वान्नियोऽसम्मतौ सम्मतिरिच्छा संगोऽभिलाषः, सोऽस्मिन्नास्तीत्यसम्मतिः असम्मतो निष्कामो वोच्यते । प्रणाय्यश्चोरः । परेषां तत्र सम्मत्यभावात् । प्रणाय्योऽन्तेवासी विषयं स्वादनेन इच्छाभावात् । आनाय्येति आङ्पूर्वान्नियोऽनित्ये, आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रूढिशब्दोऽयम् । गार्हपत्यादानीतत्वे नित्यं जाग्रति वा दक्षिणाग्नौ वर्तते । अनित्य इति च रूढिदेशनार्थः । आनाय्यो गोधुगिति च केचिच्चिद्युदाहरणम् सोऽनित्यत्वादिषिबेधानाय्यं मन्यन्ते ।

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्यचित्याः ॥४।३।६६॥ अग्नौ परिचाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । परिचाय्योपचाय्येति परिपूर्वस्य चिञो ण्यणायादेशौ निपात्येते । परिचाय्योऽग्निः । परिचेयोऽन्यः । उपचाय्योऽग्निः । उपचेयोऽन्यः । समूह्येति सम्पूर्वाद्वहतेर्ण्यण् सम्प्रसारणं च । समूह्योऽग्निः । समूहितव्योऽन्यः । चित्येति चिञः क्यप् चित्योऽग्निः । चेयोऽन्यः । समूह्ये वाऽपि ण्यैव सिद्धे नियमार्थम् । समूह्योऽग्नेरन्यत्र मा भूत् । शेषाणां ये प्राप्ते निपातनम् ।

तव्यानीयौ ॥४।३।६७॥ धातोस्तव्य अनीय इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । कर्तव्यम् । करणीयम् । वस्तव्यम् । वसनीयं देवदत्तेन । वास्तव्य इति तद्धिते वस्तुनि भवति इति ।

यक्चचक्तकिशकशसियत्सहियजौऽश्याप्लुचपरपलपत्रपादिपदभवमुर्यः ॥४।३।६८॥ यकारान्ता-दजन्तात् शकि शसि यत् सहि इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यो यप्रत्ययो भवति यु आप्लु चप रप लप त्रप दिव दभ चम इत्येतान् वा[…] वर्जयित्वा । यु—शप्यन्ते । लभ्यम् । गम्यम् । रम्यम् । अच्—चेयम् । पेयम् । लव्यम् । पव्यम् । चादिभ्यः—चव्यम् । लप्यम् । शप्यम् । सह्यम् । मह्यम् । रपत्यमिति । वचनाद् इत्यादि । आप्यम् । [illegible] किम् ? राव्यम् । आसाव्यम् । लाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । अपत्राप्यम् । देव्यम् । दाभ्यम् । आचाम्यम् । गार्ग्यम् । कार्यम् । ङित्ये [illegible] एकारो न भवति इति वर्णेन प्राप्यते ।

गद्मदचमोऽनुपसर्गात् ॥४।३।६९॥ गद् मद् यम् इत्येतेभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यप्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । यम्यम् । अनुपसर्गादिति किम् ? निगाद्यम् । प्रमाद्यम् । आयाम्यम् ।

चरः ॥४।३।७०॥ चरतेर्धातोरनुपसर्गाद्यप्रत्ययो भवति । चर्यम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

आङोऽसुरौ ॥४।३।७१॥ आङः परात् चरतेः यप्रत्ययो भवति असुरौ । आचर्यो देशः । असुराविति किम् ? आचार्यो दासनन्दी ।

पण्योऽवद्यवर्यवद्यविक्रेयतुर्यस्तुपेयागर्ह्ये ॥४।३।७२॥ पण अवद्य वृ अवद्य इत्येतेभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यप्रत्ययो भवति यथासंख्यं विक्रेयतुर्यस्तुपेयागर्ह्येष्वर्थेषु । पण्यः कम्बलः । पण्या गौः । विक्रेय इत्यर्थः ।

उपसर्या गौः। उपसर्या वडवा। ऋतुमती कालप्राप्ता प्रजने इत्यर्थः। शतेन वर्या स्त्री। सहस्रेण वर्या स्त्री। उपेया सम्भक्तव्या मिथ्योकर्तव्येत्यर्थः। अवद्यं पापम्। अवद्या हिंसा। गर्ह्येत्यर्थः। अवद्येति नञ्पूर्वस्य वदेर्निर्देशः। विक्रेयतुमस्युपेत्यागर्ह्येति किम्? पाण्यः साधुः। उपसर्या शरदि मथुरा। वृत्या गौः। अनुद्या [2]जनवार्ताः। अवाद्या इति निरुपपदात्। यण्णि पश्चान्नञ्समासे भवति। उपेयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति। वर्या ऋत्विजः वृङि एष ण्यण्। वृङेति वृञः क्यप्।

स्वामिवैश्येऽर्यः ॥४।३।७३॥ स्वामिनि वैश्ये चाभिधेये ऋ गतावित्येतस्मादनुपसर्गाद्यः प्रत्ययो भवति। अर्यः स्वामी। अर्यो वैश्यः। स्वामिवैश्य इति किम्? आर्यो देवदत्तः।

वदः सुपः क्यप् च ॥४।३।७४॥ अनुपसर्गादिति वर्तते। अनुपसर्गात् सुपः परात् वदतेः धातोः क्यप्-प्रत्ययो भवति। चकाराद्यश्च। ब्रह्मोद्यम्। ब्रह्मवद्यम्। सत्योद्यम्। सत्यवद्यम्। सुप इति किम्? वाद्यम्। अनुपसर्गादिति किम्? प्रवाद्यम्।

हत्याभूयं भावे ॥४।३।७५॥ अनुपसर्गात् सुबन्तात् परं हत्या भूय इत्येतद्द्वयं क्यबन्तं निपात्यते। हत्येति हन्तेः स्त्रीभावे क्यप् तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्महत्या। भ्रूणहत्या। दरिद्रहत्या। करवै[3]हत्या। भूयेति भुवतेर्नपुंसके भावे क्यप्। ब्रह्मभूयं गतः। देवभूयं गतः। ब्रह्मत्वं देवत्वमित्यर्थः। भाव इति किम्? श्वघात्या वृषली। सुप इति किम्? घातिर्वर्तते। अनुपसर्गादिति किम्? प्रहतिर्वर्तते। स्त्रिया तु हन्तेर्भावेऽभिधानाभ्यो-दाह्रियते। तथा च बहुलाधिकारः।

अग्निचित्या ॥४।३।७६॥ अग्नेः परात् चिनोतेः स्त्रीभावे [4]क्यप् निपात्यते। अग्नेश्चयनमग्निचित्या।

खेयमृषोद्यम् ॥४।३।७७॥ खेयमृषोद्य[5]मिति क्यबन्तं निपात्यते। खेयेति खनतेर्वर्णोऽकारादेः क्यप्। अन्तस्य च इकारः। खेयम्। उत्खेयम्। निखेयम्। मृषोद्यमिति मृषापूर्वाद्वदतेः पक्षे ये प्राप्ते नित्यं क्यप्। मृषोद्यम्। न भाव इति योगविभागः।

कुप्याज्यभिद्योद्ध्यसिध्यपुष्ययुग्यं नाम्नि ॥४।३।७८॥ कुप्य आज्य भिद्य उद्ध्य सिध्य पुष्य युग्य इत्येतानि शब्दरूपाणि क्यबन्तानि नाम्नि निपात्यन्ते। गोपायते इति कुप्यं धनम्। आज्यते इत्याज्यं घृतम्। भिनत्ति कूलमिति भिद्यो नाम नदः। उज्झत्युदकमिति उद्ध्यो नाम नदः। सिध्यन्त्यस्मिन्नर्था इति सिध्यो नाम नक्षत्रम्। युज्यते तद्गमन इति युग्यं यानम्। नाम्नीति रूढ्यर्थम्। अतोऽन्यत्र गोप्यम्। आञ्ज्यम्। भेद्यः। उज्झ्यः। सेधनः। योग्यं पुष्यसूर्यौ। पुष्याख्येनुर्वर्तुसूर्याविति सूर्यादिसूत्रयोश्छे चेति निपातनात्सिद्धौ।

शास्वृजुहजुषस्त्वेत्यदृदुपान्त्यादनृच्कॢप्चृतः ॥४।३।७९॥ शास् वृञ् दृ जुष् स्तु इण् इत्येतेभ्यः ऋदुपान्त्येभ्यश्च धातुभ्यः ऋच्कॢपिचृतिवर्जितेभ्यः क्यप्प्रत्ययो भवति। एषोऽपि कृत्यसंज्ञकः। शिष्यः। प्रावृत्यम्। आदृत्यम्। जुष्यम्। स्तुत्यम्। इत्यम्। अधीत्यम्। वृत्यम्। वृध्यम्। मृज्यम्। जकारः किम्? वार्या ऋत्विजः। अनृच्कॢप्चृत इति किम्? अर्च्यम्। कल्प्यम्। चर्त्यम्। उपेयमिति इङः।

जिविपून्यो हलिमुञ्जकल्के ॥४।३।८०॥ जि इत्येतस्माद्विपूर्वाभ्यां पू नी इत्येताभ्यां च धातुभ्यां यथासंख्यं हलिमुञ्जकल्केषु कर्मसु वाच्येषु क्यप्प्रत्ययो भवति। महद्धलं हलिः। मुञ्जस्तृणविशेषः। कल्कस्तिल-फलादीनाम्। जित्या हलिः। विपूयो मुञ्जः। विनीयः कल्कः। हलिमुञ्जकल्क इति किम्? जेयम्। विपव्यम्। विनेयम्।

ग्रहः पदास्वैरिबाह्यापक्ष्ये ॥४।३।८१॥ गृह्यते परं स्वयमीर्ते(र्ति) इति स्वैरी स्वतन्त्रः, अस्वैरी परतन्त्रः। बाह्या बहिर्भवा। पक्षो वर्गः। एतेषु ग्रहेः क्यप्प्रत्ययो भवति। वर्णोऽसावादः। पदे—प्रगृह्यम्। अवगृह्यं पदम्। अस्वैरिणि—गृह्यका इमे शुकादयः। परवशा इत्यर्थः। बाह्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना। नगर-

---

१. वृषभपदम इत्यर्थः। क० म० टि०। २. जनवार्ताः क० म०। ३. श्वहत्या, क० म०।
४. क्यप् नि—क० म०। ५. —थोद्य इति क्य—क० म०।

गुह्या सेना । बहिर्भूतेत्यर्थः । बाहुल्येति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाल्लिङ्गान्तरे न भवति । पक्षे—त्वद्गुह्यौ, मद्गुह्यौ । गुण-गृह्या वचने विधेयस्थिताः । तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थः । अन्यत्र ग्राह्यम् ।

भृञोऽनाम्नि ॥४।३।८२॥ भृञो धातोरनाम्नि क्यप्प्रत्ययो भवति । भृत्याः[1] । कर्मकराः भर्तव्याः पोष्या इत्यर्थः । अनाम्नीति किम् ? भार्या नाम क्षत्रियाः । भार्या देवदत्तस्य ।

समो वा ॥४।३।८३॥ सम्पूर्वाद्भृञः क्यप्प्रत्ययो वा भवति । सम्भृत्याः सम्भार्याः ।

कृवृषमृजिशंसगुहदुहजपः ॥४।३।८४॥ कृ मृज् वृष शंस गुह् दुह् जप् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः क्यप्-प्रत्ययो वा भवति । कृत्यम् । कार्यम् । मृज्यम् । मार्ग्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । जप्यम् । जाप्यम् । क्यपा मुक्ते घ्यण्ये विकल्पाभावात् ।

ण्वुतृजच् लिहादिभ्यश्च ॥४।३।८५॥ धातोर्लिहादिभ्यश्च ण्वु तृ अच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । कारकः । कर्ता । करः । हारकः । हर्ता । हरः । पाचकः । पक्ता । पचः । वाचकः । वक्ता । वचः । वापकः । वप्ता । वपः । वादकः । वदिता । वदः । लोलुपः । पोपुवः । मरीमृजः । एवं त्रय उत्सर्गाः । लिहादिभ्यः— लेहः । शेषः । मेषः । सेधः । कोपः । मेघः । नर्तः । दर्शः । दर्भः । सर्पः । जारभराश्च । पचः । अजगरः । बाधकबाधनार्थं लिहादिग्रहणम् । आकृतिगणश्चायम् । नटी । भषी । प्लवी । चरी । गरी । तरी । चोरी । गाही । सूदी । देवीति गौरादिषु द्रष्टव्याः ।

नन्द्यादिभ्योऽनः ॥४।३।८६॥ नन्द्यादयो नन्दनरमणेत्यादिप्रातिपदिकपाठादपोद्धृत्य वेदितव्याः । स च प्रत्ययपाठो विशिष्टविषयार्थः । रूढिनिग्रहार्थश्च । नन्दनः । वाशनः । मदनः । दूषणः । साधनः । मर्दनः । शोभनः । रोचनः[2] । अत्र ण्यन्तेभ्यः—सहनः । तपनः । दमनः । सर्व एते सञ्ज्ञायाम् । जल्पनः । दर्पणः । रमणः । क्रन्दनः । सङ्कर्षणः । संदर्पणः । विभीषणः । यवनः । लवणः । निपातनाण्णत्वम् । जनार्दनः । मधुसूदनः । विलविनाशनः । कुलदमनः । अत्राणिष्यते ।

ग्रहादिभ्यो णिन् ॥४।३।८७॥ ग्रहादिभ्यो णिन्प्रत्ययो भवति । ग्रहादयश्च प्रातिपदिकपाठादेवा-पोद्धृता वेदितव्याः । ग्राही । उत्साही । उद्भासी । उद्वासी । स्थायी । मन्त्री । समर्दी । ग्रहादिराकृतिगणस्तेन विसारीत्यादि सिद्धम् ।

नेर्वपश्रुशाविशरक्षः ॥४।३।८८॥ निपूर्वेभ्यः वप श्रु शा विश रक्ष इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णिन्प्रत्ययो भवति । निवापी । निश्रावी । निशायी । निवेशी । निरक्षी ।

नञो याचृव्याहृसंव्याहृव्रजवदवसः ॥४।३।८९॥ नञः परेभ्यो याच् व्याहृ संव्याहृ व्रज वद वस इत्येतेभ्यो णिन्प्रत्ययो भवति । अयाची । अव्याहारी । असंव्याहारी । अव्राजी । अवादी । अवासी ।

अचोऽचित्ते ॥४।३।९०॥ नञः परादजन्ताद्धातोरचित्ते कर्तरि णिन्प्रत्ययो भवति । अकारी पशुः । अहारी गन्धः । अचित्त इति किम् ? अकर्ता । अहर्ता देवदत्तः । नञ इति किम् ? कर्ता । हर्ता । केचिदिह नञ इति नानुवर्तयन्ति । कारी, हारीत्युदाहरन्ति ।

रुधराधोऽपात् ॥४।३।९१॥ रुध राध इत्येताभ्यामपपूर्वाभ्यां णिन्प्रत्ययो भवति । अपरोधी । अपराधी ।

इन् च परिभ्वः ॥४।३।९२॥ परि भू इत्येतस्मादिन्प्रत्ययो भवति चकारात् णिंश्च । परिभवी । परिभावी ।

वेः शीङ्षिञो देशे ॥४।३।९३॥ विपूर्वात् शीङ् षिञश्च इन्प्रत्ययो भवति देशेऽभिधेये । विशयी देशः । विषयी देशः । षिञ इतीह निपातनादेव षत्वम् ।

1. भृत्याः साधवः, क० म० टि० । २. पूरणः, क० म० टि० ।

ज्ञाकॄगॄप्रीगुपान्त्यात्कः ॥४।३।९४॥ ज्ञा कॄ गॄ प्री इत्येतेभ्य इगुपान्त्येभ्यश्च धातुभ्यः कप्रत्ययो भवति । ज्ञः[1] । किरः । सङ्किरः । विकिरः । गिलः । निगिलः । प्रियः । सम्प्रियः । विलिखः । बुधः । युधः । विलुदः । कापभेदे परत्वादण् ।

उपसर्गादातोऽनिक् ॥४।३।९५॥ उपसर्गेभ्यः परादाकारान्ताद्धातोः कप्रत्ययो भवति अनिक् इवर्णश्चात्र न भवति । प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः । सुगः । व्यालः । उपसर्गादिति किम् ? दाता । आत इति किम् ? प्रहर्ता । अनिगिति किम् ? आह्वः । प्रह्वः । प्रज्ञः । अन्यथा ह्रीयक्षः स्यात् । यथा जुहुवतुः । जुहुवुः । ष्टेडः उपदायः । अवदाय इति । पुंकित्वात्त्वं णोऽकक इति णो भवति । पूर्वेऽपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति णो बाध्यते, नाऽण् । गोसन्दायः । वडवासन्दायः ।

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥४।३।९६॥ पा घ्रा ध्मा धेट् दृश इत्येतेभ्यो धातुभ्य उपसर्गात्परेभ्यः शप्रत्ययो भवति । कापवादः । पा इति पिबतेर्ग्रहणं न पातेः । उत्पिबः । निपिबः । उज्जिघ्रः । विजिघ्रः । उद्धमः । विधमः । उद्धयः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । केचिदुपसर्गादिति नानुवर्त्यम् । पश्य इति हि दृश्यत इत्याहुः । कथमेते [illegible] । व्याघ्रः सञ्ज्ञायामन्यत्र व्याजिघ्र इति विषयनियमो लोकात् ।

धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिलिम्पविन्दोऽनुपसर्गात् ॥४।३।९७॥ धारि पारि वेदि उदेजि चेति साति साहि इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः लिम्पतेर्विन्दतेश्चानुपसर्गेभ्यः शः प्रत्ययो भवति । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातयः । साहयः । लिम्पः । विन्दः । अनुपसर्गादिति किम् ? संधारयिता । प्रलिपः । उपचारः । कुड्यलेप इति । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति अण् भवति । निलिम्पा नाम देवाः । गोविन्दः । अरविन्दः । कुरुविन्द इति । संज्ञा एषा । अत्र लिपिविदिभ्यां केवलाभ्यां प्रत्ययः । पश्चान्न्यादिनगतादिषु प्रादय इत्यादिना समासः । लिम्पविन्दोः सनकारनिर्देशः समुपदेशावस्थायामेवेति ज्ञापनार्थः । तेन कुण्डा हुण्डेति सिद्धः । ददः, दधः, इति ददिदध्योरच् । दायः, धायः, इति दाञ्धाञोर्णः । तेन ददातिदधात्योर्विभाषा नारभ्यते ।

धुन्योर्णः ॥४।३।९८॥ धु नी इत्येताभ्यामनुपसर्गाभ्यां णप्रत्ययो भवति । धावः । नायः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रधवः । प्रणयः ।

सहादिग्रहाद्वा ॥४।३।९९॥ सह इत्येवमादिभ्यो ग्रह इत्येतस्माच्च धातोरनुपसर्गाण्णप्रत्ययो वा भवति । सहः । साहः । रमः । रामः । बुधः । बोधः । ज्वलः । ज्वालः । चलः । चालः । ग्रहः । ग्राहः । अनुपसर्गादिति किम् ? उज्ज्वलः । प्रज्वलः । बहुलाधिकाराद्विषयनियमादि विज्ञायते । ज्योतिषि ग्रहः इति । जलचरे ग्राहः इति । गृहं गृहा इति गृहेरच् । सहि, रमि, बुध, ज्वल, चल, टल, ट्वल, स्थल, हल, णल, बल, पुल, कुल, शल, ह्मल, फल, पत्लृ, पथे, हुल, वर्चे, मथे, टुवामु, क्षर, पदॢ, शद्लृ, कुश, कुच, वह, कस, भू, वृत् सहादिः ।

श्यातन्व्यधास्रुसंस्र्ववसावहृत्यतीण्श्वसः ॥४।३।१००॥ श्या आत् तन् व्यध आस्रु संस्रु अवसा अवहृ अतीण् श्वस् इत्येतेभ्यो णप्रत्ययो भवति । अनुपसर्गादिति चेह निवृत्तम् । श्या—अवश्यायः । प्रतिश्यायः । श्याग्रहणं सोपसर्गार्थम् । आत्—दायः । धायः । ग्लायः । तन्—तानः । उत्तानः । अवतानः । व्यधः । व्याधः । आस्रावः । संस्रावः । अवसायः । अवहारः । अत्यायः । श्वासः । आश्वासः ।

नृत्खन्रञ्जो वुट् शिल्पिनि ॥४।३।१०१॥ नृत् खन् रञ्ज् इत्येतेभ्यः शिल्पिनि कर्त्तरि वुट्प्रत्ययो भवति । शिल्पं क्रियासु कौशलं तद्वान् शिल्पी । नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी । रजकः । रजकी । अत एव निर्देशाद्रञ्जेरुपान्त्यलोपः । शिल्पिनीति किम् ? नर्तिका । टकारो ङ्यर्थः ।

---

1. जानातीति ज्ञः, सर्वज्ञः । अ० म० टि० । २. ण्योरिति निर्दे—क० म० ।

पाणिघट्ताडघट् ॥४।३।१०२॥ पाणिघट् ताडघडिति पाणिताडपूर्वस्य हन्तेः शिल्पिनि कर्तरि अट्प्रत्ययो घादेशश्च निपात्यते । टकारो ङ्यर्थः । पाणिं हन्तीति पाणिना हन्तीति वा पाणिघः । पाणिघी । ताडं हन्तीति ताडघः । ताडघी । शिल्पिनीति किम् ? पाणिघातः । ताडघातः ।

गस्थकः ॥४।३।१०३॥ गायतेः शिल्पिनि कर्तरि थकप्रत्ययो भवति । गाथकः ।

टनण् ॥४।३।१०४॥ गायतेः शिल्पिनि कर्तरि टनण्प्रत्ययो भवति । गायनः । गायनी । टकारो ङ्यर्थः । णकारो यार्थः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

हो व्रीहिकाले ॥४।३।१०५॥ हा इत्येतस्माद्धातोः टनण्प्रत्ययो भवति व्रीहौ काले च कर्तरि । जहत्युदकमिति हायना नाम व्रीहयः । जहाति भावानिति हायनः संवत्सरः ।

प्रसृल्वस्साधौ वुच् ॥४।३।१०६॥ प्रु सृ लू इत्येतेभ्यः साधुत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानेभ्यो वुच्प्रत्ययो भवति । साधु प्रवत इति प्रवकः । एवं सरकः । लवकः । साधाविति किम् ? प्रावकः । सारकः । लावकः । चकारो वौरक इति सामान्यग्रहणार्थः ।

आशिषि वुन् ॥४।३।१०७॥ अभीष्टस्य प्रार्थनाऽऽशीस्तस्यां गम्यमानायां धातोर्वुन्प्रत्ययो भवति । जीवतादित्याशास्यमानो जीवकः । एवं नन्दकः । भवकः । नकारः इच्छापुंसो नित्काद्यचमुप इति पर्युदासार्थः । जीवका । नन्दका । भवका ।

नाम्नि क्तिः ॥४।३।१०८॥ आशिषि गम्यमानायां धातोः क्तिप्रत्ययो भवति नाम्नि समुदायश्चेन्नाम भवति । तनुतात् तन्तिः । रन्तिः । सातिः । शान्तिः । भूतिः ।

कर्मणोऽण् ॥४।३।१०९॥ कर्मणः परात् धातोरण्प्रत्ययो भवति । अजाद्यकारापवादः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । नगरकारः । काण्डलावः । शरलावः । वेदाध्यायः । चर्चापाठः । छत्रभारः । द्वारपालः । उष्ट्रप्रणायः । भारहारः । ग्रामं गच्छत्यादित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोतीति प्राग्वत्कर्मणो महान्तं कुम्भं करोतीति चानभिधानान्न भवति । तथा च बहुलाधिकारः ।

शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्षमो णः ॥४।३।११०॥ शीलि कामि भक्षि आचर् ईक्षि क्षम इत्येतेभ्यः कर्मणः परेभ्यो णप्रत्ययो भवति । आचरित्याङ्पूर्वश्चरतिः । धर्मं शीलयतीति धर्मशीलः । धर्मशीला । धर्मकामः । वायुभक्षः । वायुभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । सुखप्रतीक्षः । सुखप्रतीक्षा । क्लेशक्षमः । क्लेशक्षमा । कर्मणि शीलादौ बहुव्रीहिणाऽप्येते सिध्यन्ति । अण्बाधनार्थं तु वचनम् । अणि हि स्त्रियामीकारः स्यात् । पयस्कामीत्यण्यन्ते पयस्यकामेति मा भूत् । इति कामेर्णिच्वचनमत एव कामीति ण्यन्तोपादानात्कमेरण्यन्तग्रहणम् । अम्भांसि गाम्योऽस्या इति बहुव्रीहिर्न भवति तत्र बाहुलकादम्भोदिगामीति तत्राणेव ।

गोऽनुपसर्गाट्टक् ॥४।३।१११॥ कर्मणः परादनुपसर्गाद्गा इत्येतस्माद्धातोः टक्प्रत्ययो भवति । इत्यणपवादः । वक्रगः । वक्रगी । अनुपसर्गादिति किम् ? वक्रसङ्गायः । खरसंगायः । समसङ्गायः ।

सुराशीध्वोः पिबात् ॥४।३।११२॥ सुरा शीधु इत्येताभ्यां कर्मभ्यां परात्पिबतेरनुपसर्गाट्टक्प्रत्ययो भवति । सुरापी । शीधुपी । सुराशीध्वोरिति किम् ? क्षीरपा ।

आतोऽह्वावामोऽड् ॥४।३।११३॥ कर्मणः परात् ह्वावामावर्जितादाकारान्तादनुपसर्गाद्धातोरडिति डित्कारः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोदः । कम्बलदः । पार्ष्णित्रम् । अङ्गुलित्रम् । ब्रह्मज्यः । अह्वावाम इति किम् ? स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः । अनुपसर्गादिति किम् ? गोसन्दायः । वडवासन्दायः ।

दाज्ञः प्रे ॥४।३।११४॥ कर्मणः पराभ्यां दा ज्ञा इत्येताभ्यामनुपसर्गाभ्यां धातुभ्यां प्रे उपसर्गेऽड्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्र इति किम् ? गोसन्दायः ।

संख्यः ॥४।३।११५॥ कर्मणः परादनुपसर्गात् ख्या इत्येतस्मात् सम्युपसर्गेऽट्प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। गाः सञ्चष्टे गोसंख्यः। अश्वसंख्यः।

आशिषि हनः ॥४।३।११६॥ आशिषि गम्यमानायां कर्मणः पराद्धन्तेरट्प्रत्ययो भवति। तिमि वध्यादित्याशंसितः तिमिहः। शत्रुहः। पापहः।

क्लेशतमसोऽपे ॥४।३।११७॥ क्लेश तमस् इत्येताभ्यां कर्मवाचिभ्यां पराद्धन्तेरप उपसर्गे सति अट्प्रत्ययो भवति। क्लेशापहः। तमोऽपहः। अनाशीरर्थ आरम्भः।

शीर्षकुमाराण्णिन् ॥४।३।११८॥ शीर्ष कुमार इत्येताभ्यां पराद्धन्तेर्णिन्प्रत्ययो भवति। शीर्षघाती। कुमारघाती। निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः इत्येके। शिरःपर्यायः शीर्षशब्दोऽकारान्तोऽस्तीत्यन्ये। दृश्यते च प्रयोगः—शीर्षाश्रितं पुरुषः शीर्षविहारादिभिरास्यदुःखैरित्यादि।

अमनुष्ये टक् ॥४।३।११९॥ कर्मणः पराद्धन्तेरमनुष्ये कर्तरि टक्प्रत्ययो भवति। वातघ्नमाविकं क्षीरम्। पित्तघ्नं माहिषं पयः। श्लेष्मघ्नं कटुकम्। शशघ्नः शकुनिः। जायाघ्नः तिलकालकः। पतिघ्नी पाणिलेखा। अमनुष्य इति किम्? आखुघातः शूद्रः। प्राणघातः ऋषिः। चौरघातो हस्ती। नगरघाती हस्ती। बहुलाधिकारान्न भवति।

जायापतेर्लक्षणे ॥४।३।१२०॥ जाया पति इत्येताभ्यां कर्मभ्यां पराद्धन्तेर्लक्षणे लक्षणवति कर्तरि टक्प्रत्ययो भवति। लक्षणं शुभाशुभसूचकं शरीरस्थं किञ्चित्तिलकालकादि। जायाघ्नो ब्राह्मणः। पतिघ्नी कन्या। मनुष्यार्थ आरम्भः।

हस्तिकवाटाच्छक्तौ ॥४।३।१२१॥ हस्ति कवाट इत्येताभ्यां कर्मभ्यां पराद्धन्तेः शक्तौ गम्यमानायां टक्प्रत्ययो भवति। हस्तिनं हन्ति इति हस्तिघ्नः पुरुषः। हस्तिनं हन्तुं शक्त इत्यर्थः। एवं कवाटघ्नश्चोरः। हस्तिकवाटादिति किम्? चौरघाती मनुष्यः। शक्ताविति किम्? हस्तिनं हन्ति विषेण हस्तिघाती देवदत्तः। मनुष्यार्थ आरम्भः।

राजघः ॥४।३।१२२॥ राजघ इति राज्ञः कर्मणो हन्तेष्टक्प्रत्ययो घादेशश्च निपात्यते। राजानं हन्ति राजघः।

अर्होऽः ॥४।३।१२३॥ अर्ह इत्येतस्माद्धातोः कर्मणः परादप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। पूजार्हः। पूजार्हा प्रतिमा।

शक्तिलाङ्गलाङ्कुशर्ष्टितोमरधनुर्घटाद्ग्राहः ॥४।३।१२४॥ शक्ति लाङ्गल अङ्कुश ऋष्टि तोमर धनुष् घट इत्येतेभ्यः पराद्ग्रहेर्धातोरच् भवति। अणोऽपवादः। शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः। अङ्कुशग्रहः। ऋष्टिग्रहः। तोमरग्रहः। धनुर्ग्रहः। घटग्रहः। शक्त्यादेरिति किम्? कमण्डलुग्राहः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति। घटीग्रहः।

सूत्राद्धारणे ॥४।३।१२५॥ सूत्रशब्दात्कर्मणः पराद्ग्रहेर्धारणेऽर्थे वर्तमानादप्रत्ययो भवति। सूत्रग्रहः। धारण इति किम्? यो हि सूत्रमुपादत्ते स सूत्रग्राहः।

हृञो वयोऽनुद्यमे ॥४।३।१२६॥ कर्मणः पराद्धृञ् इत्येतस्माद्धातोर्वयस्यनुद्यमे च गम्यमानेऽप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। प्राणिनां कालकृतावस्था यौवनादिर्वयः[1]। उद्यम उत्क्षेपणमाकाशस्थस्य वा धारणम्। अस्थिहरः श्वा। कवचहरः क्षत्रियकुमारः। अंशहरः पुत्रः। विषहरो मणिः। वयोऽनुद्यम इति किम्? भारहारः। वयसि क्रियमाणः सम्भाव्यमानो योद्यम उच्चहारो वयो गमयतीत्युद्यमार्थं वयोग्रहणम्।

---

1. वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रकं, क० म० टि०।

आङि शीले ॥४।३।१२७॥ शील्यत इति शीलं स्वाभाविकम्। कर्मणः परात्छीलेऽर्थे वर्तमानाद्धृञो-धातोराङुपसर्गे सति अप्रत्ययो भवति। पुष्पाहरः। फलाहरः। सुखाहरः। दुःखाहरः। यस्य कर्तुः पुष्पाद्याहरणेन स्वभावादन्यो हेतुरस्ति स एवमुच्यते। आङीति किम्? पुष्पाणि हर्ता। शील इति किम्? पुष्पाहारः सुखाहारः, इत्यशीलेऽनुद्यम इति पूर्वेणाकारः।

दृतिनाथात्पशाविः ॥४।३।१२८॥ दृति नाथ इत्येताभ्यां कर्मभ्यां पराद्धृञः पशौ कर्तरि इप्रत्ययो भवति। दृतिहरिः पशुः। नाथहरिः पशुः। पशाविति किम्? दृतिहारः। नाथहारः।

फलेग्रह्यात्मम्भरिकुक्षिम्भरिः ॥४।३।१२९॥ फलेग्रहि आत्मम्भरि कुक्षिम्भरि इति इप्रत्ययान्ता शब्दा निपात्यन्ते। फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः। निपातनादेव फलकर्मण एकारान्तत्वम्। आत्मानं बिभर्तीत्यात्मम्भरिः। कुक्षिं बिभर्तीति कुक्षिम्भरिः। निपातनादेव कर्मणो मम्।

शकृत्स्तम्बाद्वत्सव्रीहौ कृञः ॥४।३।१३०॥ शकृत् स्तम्ब इत्येताभ्यां परात्कृञः यथासंख्यं वत्से व्रीहौ च कर्तरि इप्रत्ययो भवति। शकृत्करिर्वत्सः। स्तम्बकरिर्व्रीहिः। वत्सव्रीहाविति किम्? अन्यः शकृत्कारः। स्तम्बकारः।

किंयत्तद्बहोरः ॥४।३।१३१॥ किम् यत् तत् बहु इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात्कृञोऽप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। किंकरः। यत्करः। तत्करः। बहुकरः। बहुकरा। बहुकरीति संख्यावचनात् परेण टः। जाति-रिदानीम्। किंकरीति हेत्वादौ टः।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्काराहस्कर्त्रन्तानन्तादिनान्दीलिपिलिबिबलिचित्रक्षेत्रजङ्घा-बाह्वहर्धनुर्भक्तसंख्यात्टः ॥४।३।१३२॥ दिवा विभा निशा प्रभा भास् कारा अहस् कर्तृ अन्त अनन्त आदि नान्दी लिपि लिबि बलि चित्र क्षेत्र जङ्घा बाहु अहर् धनुस् भक्त इत्येतेभ्यः संख्यायाश्च कर्मभ्यः परात्करोतेष्टप्रत्ययो भवति। संख्येत्यर्थग्रहणम्। तेनैकादिपरिग्रहः। दिवाकरः। विभाकरः। निशाकरः। प्रभाकरः। भास्करः। काराकरः। अहस्करः। कर्तृकरः। अन्तकरः। अनन्तकरः। आदिकरः। नान्दीकरः। लिपिकरः। लिबिकरः। बलिकरः। चित्रकरः। क्षेत्रकरः। जङ्घाकरः। बाहुकरः। अहस्करः। धनुष्करः। भक्तकरः। संख्या—एककरः। द्विकरः। त्रिकरः। प्रत्ययान्तरकरणं स्त्रियां ङ्यर्थम्। भक्तकरी।

हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदात् ॥४।३।१३३॥ हेतुरै-कान्तिकं कारणम्, तच्छीलस्तत्स्वभावः, अनुकूल आराध्यचित्तानुवर्ती। शब्द श्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मन्त्र पद इत्येतद्वर्जितात् कर्मणः परात्करोतेर्हेत्वादिषु कर्तृषु टप्रत्ययो भवति। हेतौ—यशस्करी विद्या। शोककरी कन्या। कुलकरं धनम्। तच्छीले—पूजाकरः। श्राद्धकरः। अनुकूले—प्रेषणकरः। वचनकरः। हेतुतच्छीलानुकूल इति किम्? कुम्भकारः। नगरकारः। शब्दादिप्रतिषेधः किम्? शब्दकारः। श्लोककारः। कलहकारः। गाथाकारः। वैरकारः। चाटुकारः। सूत्रकारः। मन्त्रकारः। पदकारः। तच्छीले ताच्छीलिकः तृन्नप्युदाहार्यः।

भृतौ कर्मणः ॥४।३।१३४॥ कर्मणः कर्मन्शब्दात्कृञो भृतौ गम्यमानायां कर्तरि टप्रत्ययो भवति। भृतिर्वेतनम्। कर्मकरो भृतकः। भृताविति किम्? कर्मकारः।

क्षेमप्रियमद्राल्खाण् ॥४।३।१३५॥ क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात्कृञः ख, अण्, इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। क्षेमंकरः। क्षेमकारः। प्रियंकरः। प्रियकारः। मद्रंकरः। मद्रकारः। हेत्वादिविवक्षायामपि परत्वादिमावेव प्रत्ययौ भवतः। योगक्षेमकरो लोकस्येति तदन्तविज्ञानाभावाट्टो भवति। खकारो ममर्थः।

मेघर्तेः खच् ॥४।३।१३६॥ मेघ ऋति इत्येताभ्यां कर्मभ्यां परात् कृञः खच्प्रत्ययो भवति। मेघंकरः। ऋतिंकरः। चकारः खजिति विशेषणार्थः।

भयात् ॥४।३।१३७॥ इह कर्मण इत्येतन्नुमादित्येतेन विशेष्यते। तेन भयान्ताच्च कर्मणः परात्कृञः खच्प्रत्ययो भवति। भयंकरः। अभयंकरः।

प्रियवशाद् वदः ॥४।३।१३८॥ प्रिय वश इत्येताभ्यां कर्मभ्यां पराद् वदेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति। प्रियंवदः। वशंवदः

द्विषत्परात्तापेः ॥४।३।१३९॥ पर इत्येतस्मात्तकारान्ताच्च द्विषच्छब्दात्कर्मणः परात्तापेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति। [illegible]तापः। परन्तपः। त इति द्विषद्विशेषणं किम्? द्विषतीं तापयति द्विषतीतापः। द्विषत्तापः। परतापः। इति [illegible] रूपम्। तापेरिति णौजादिक ऐकादिकश्च [illegible] परिगृह्यते।

मितनखपरिमाणात्पचः ॥४।३।१४०॥ मित नख इत्येताभ्यां परिमाणशब्देभ्यश्च कर्मभ्यः परात्पचेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति। सर्वतो मानं परिमाणं प्रस्थादि। मितम्पचा ब्राह्मणी। नखम्पचा यवागूः। प्रस्थम्पचं कुलम्। द्रोणंपचा स्थाली। खारींपचः कटाहः।

करीषाभ्रकूलात्कषः ॥४।३।१४१॥ करीष अभ्र कूल इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात्कषेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति। करीषङ्कषा वात्या। अभ्रंकषाः कदलीध्वजाः[1]। कूलंकषा[2] नदी।

सर्वात्सहश्च ॥४।३।१४२॥ सर्वशब्दात्कर्मणः परात्सहेः कषेश्च धातोः खच्प्रत्ययो भवति। सर्वंसहः। सर्वंकषः।

भृतॄवृधारिजिदमितपश्च नाम्नि ॥४।३।१४३॥ कर्मणः परेभ्यो भृ तॄ वृ धारि जि दमि तप इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सहेश्च कर्मणो नाम्नि खच्प्रत्ययो भवति। विश्वम्भरा वसुधा। रथन्तरं साम। पतिंवरा कन्या। वसुन्धरा पृथिवी। शत्रुंजयः पर्वतः। अरिन्दमः। शत्रुन्तपः। शत्रुंसहः। एवं नामानो राजानः। नाम्नीति किम्? कुटुम्बं बिभर्ति कुटुम्बभारः[3]।

वाचंयमो व्रती ॥४।३।१४४॥ वाचंयम इति वाचः कर्मणः परात्यमेर्धातोः खच्प्रत्ययोऽमश्चालुग् निपात्यते व्रती चेदुच्यते। व्रतं शास्त्रीयो नियमः। वाचं यच्छति वाचंयमः। व्रतीति किम्? वाग्यमोऽन्यः।

मन्याण्णिन् ॥४।३।१४५॥ कर्मणः परान्मन्यतेर्धातोर्णिन्प्रत्ययो भवति। पण्डितं मन्यतेऽसौ पण्डितमानी। दर्शनीयमानी[4]। विकरणनिर्देश उत्तरार्थः।

कर्तुः खश् ॥४।३।१४६॥ कर्मणः परान्मन्यतेः खश्प्रत्ययो भवति। प्रत्ययार्थः कर्तैव चेत् तत्कर्म भवति। पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः। दर्शनीयम्मन्यः। सर्वज्ञम्मन्यः। अस्मादपि णिन्नपि भवत्येव। पण्डितमानी। दर्शनीयमानी। कर्तुरिति किम्? दर्शनीयमानी देवदत्तस्य। शकारो विकरणार्थः[5]।

एजेः ॥४।३।१४७॥ कर्मणः परादेजयतेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति। अङ्गमेजयः। जनमेजयः।

शुनीस्तनाद्धेटः ॥४।३।१४८॥ शुनी स्तन इत्येताभ्यां कर्मभ्यां पराद्धेटः खश्प्रत्ययो भवति। शुनिन्धयः। स्तनन्धयः। धेटष्टित्वान् ङी। स्तनन्धयी[6] सर्पजातिः।

नाडीमुष्टिघटीखरीनासिकावाताद् ध्मश्च ॥४।३।१४९॥ नाडी मुष्टि घटी खरी नासिका वात इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात् ध्मः धेटश्च धातोः खश्प्रत्ययो भवति। नाडिन्धमः[7]। नाडिन्धयः। मुष्टिन्धमः। मुष्टिन्धयः। घटीन्धमः। घटीन्धयः। खरीन्धमः। खरीन्धयः। नासिकन्धमः। नासिकन्धयः। वातन्धमः। वातन्धयः। चकारो धेटोऽनुकर्षणार्थः।

---

१. कदली करी वैजयन्ती स्यादिति वैजयन्ती। क० म० टि०। २. कूलङ्कषा निर्झरिणी रोधोवक्रा पयस्विनी क० म० टि०। ३. कुटुम्बचिन्ताकारकः क० म० टि०। ४. दर्शनीयं मनोज्ञं च चित्तपर्यायहारि च क० म० टि०। ५. दैवादिकः श्यः, क० म० टि०। ६. स्तनपात्स्तु स्तनन्धयी, क० म० टि०। ७. नाडी नालं वायुपथः, क० म० टि०।

पाणेः ॥४।३।१५०॥ पाणेः कर्मणः परात् ध्मा इत्येतस्माद्धातोः खश्प्रत्ययो भवति। पाणिं धमतीति पाणिंधमः। पाणिंधमाः पन्थानः इति तद्योगात्। यथा कृशा हसन्तीति।

कूलादुद्रुजोद्वहः ॥४।३।१५१॥ कूलादुत्कर्मणः पराभ्यां सोपसर्गाभ्यां रुजिवहिभ्यां उत्पूर्वाभ्यां खश्प्रत्ययो भवति। कूलमुद्रुजः। कूलमुद्वहः।

वहाभ्राल्लिहः ॥४।३।१५२॥ वह अभ्र इत्येताभ्यां कर्मभ्यां परात् लिहेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति। वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहः प्रासादः।

विध्वरुस्तिलात्तुदः ॥४।३।१५३॥ विधु अरुस् तिल इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात् तुदो धातोः खश्प्रत्ययो भवति। विधुंतुदः। अरुंतुदः। तिलंतुदः।

शर्धललाटवातात् हाक्तपाजः ॥४।३।१५४॥ शर्ध ललाट वात इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परेभ्यो यथासंख्यं हाक्, तप्, अज् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः खश्प्रत्ययो भवति। शर्धंजहा माषाः। ललाटंतपः सविता। वातमजा मृगाः। हाकिति ककारो हाङ्निवृत्त्यर्थः।

पुरन्दरभगन्दरेरम्मदोग्रंपश्यासूर्यंपश्या ॥४।३।१५५॥ पुरन्दरादयः शब्दाः खशन्ता निपात्यन्ते। पुरं दारयतीति पुरन्दरः शक्रः। पुःशब्दपूर्वाद्दारयतेः खच्प्रत्ययोऽमश्चालुग् निपात्यते। पुरपूर्वात्तु पुरदार इति भवति। भगं दारयतीति भगन्दरो व्याधिः। अत्र खच्। इरा सुरा तया माद्यतीति इरम्मदः। इराकरणपूर्वान्माद्यतेः खच्। उग्रं पश्यतीत्युग्रंपश्यः। उग्रकर्मणो दृशेः खश्। सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यंपश्या राजदाराः। असूर्यंपश्यानि मुखानि। सूर्यकर्मणो नञ्पूर्वात् दृशेः खश्। नञो दृशिनाऽभिसम्बन्धः न सूर्येण गुप्तिः परमेतदेवं नामगुप्ता परिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति।

सुभगाढ्यस्थूलपलितनग्नान्धप्रियात् सुपोऽच्वेश्च्वौ खिष्णुखुकञ् भुवः ॥४।३।१५६॥ सुभग आढ्य स्थूल पलित नग्न अन्ध प्रिय इत्येतेभ्यः अच्व्यन्तेभ्यश्च्व्यर्थे वर्तमानेभ्यः सुबन्तेभ्यः परात् भू इत्येतस्माद्धातोः खिष्णु खुकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। असुभगः सुभगो भवति सुभगंभविष्णुः। सुभगंभावुकः। एवमाढ्यंभविष्णुः। आढ्यंभावुकः। स्थूलंभविष्णुः। स्थूलंभावुकः। पलितंभविष्णुः। पलितंभावुकः। नग्नंभविष्णुः। नग्नंभावुकः। अन्धंभविष्णुः। अन्धंभावुकः। प्रियंभविष्णुः। प्रियंभावुकः। सुब्ग्रहणमिह सुभगादिभिः सुबन्तविशेषणार्थम्। तेन सुभगाद्यन्तादपि भवति। सुभगः असुभगो भवति असुभगंभविष्णुः, असुभगंभावुक इत्यादि। अच्वेरिति किम्? सुभगीभविता। च्वाविति किम्? सुभगो भविता।

कृञः करणे खनट् ॥४।३।१५७॥ सुभग आढ्य स्थूल पलित नग्न अन्ध प्रिय इत्येतेभ्यः अच्व्यन्तेभ्यः च्व्यर्थे वर्तमानेभ्यः परात् कृञः करणे खनट्प्रत्ययो भवति। करणे इति कर्त्रादेरपवादः। एवमन्यत्रापि। असुभगं सुभगं करोत्यनेनेति सुभगंकरणो मन्त्रः। सुभगंकरणी विद्या। एवमाढ्यंकरणम्। स्थूलंकरणम्। पलितंकरणम्। नग्नंकरणम्। अन्धंकरणम्। प्रियंकरणम्। सुबन्तादपि भवति। सुभगमसुभगं कुर्वन्त्यनेनेति असुभगंकरणो मन्त्रः। एवमनाढ्यंकरणमित्यादि। अन्यत्र तु सुप्कर्म व्यापारस्य विशेषणं विज्ञेयम्। अच्वेरिति किम्? सुभगीकुर्वन्त्यनेन खनटः प्रतिषेधसामर्थ्यादनडपि भवति। नह्युभयोरच्व्यन्तपूर्वविधाने विशेषोऽस्ति। अच्वेरित्येकेषां नानुवर्तते। च्वाविति किम्? सुभगं कुर्वन्ति तैलेनाभ्यञ्जनम्। अनाश्रितपूर्वावस्थो वा प्रादुर्भाव इह कृञोऽर्थः।

भावे चाशितंभवः ॥४।३।१५८॥ आशितंभव इति आशितशब्दादुपपदादभिभवतेः कर्तृवचनात्सुबन्तादाराद्भवतेः खच्प्रत्ययो भावे करणे च निपात्यते। आशितस्य भवनमाशितंभवो वर्तते। आशितत्वमित्यर्थः। आशितो भवत्यनेन आशितंभव ओदनः। अत एव निपातनादस्मात् कर्तरि खो दीर्घश्च।

---

१. पाणेर्ध्मः, क० म०

५१

गमः खखड्डाः ॥४।३।१५९॥ सुबन्तात्परात् गमेर्धातोः ख खड् ड इत्येते प्रत्यया बहुलं भवन्ति । ख—सुतङ्गमः । तुरङ्गमः । भुजङ्गमः । प्लवङ्गमः । मितङ्गमः । अमितङ्गमा हस्तिनो । हृदयङ्गमा वाचः । खड्—तुरङ्गः । भुजङ्गः । डत्—तुरगः । भुजगः । प्लवगः । पतगः । अन्तगः । अनन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । सर्वत्रगः । ग्रामगः । स्वर्गपारगः । गुरुतल्पगः । बहुलाधिकाराद्यथाप्रयोगदर्शनं व्यवस्था ।

विहायसो विहश्च ॥४।३।१६०॥ विहायस् इत्येतस्मात् सुबन्तात्परात् गमेः खखड्डाः प्रत्यया भवन्ति विहायसश्च विहादेशः । विहायसा गच्छतीति विहङ्गमः । विहङ्गः । विहगः ।

उरगः ॥४।३।१६१॥ उरग इत्युरस्शब्दात् परात् गमेर्डप्रत्ययः सलुक्च निपात्यते । उरसा गच्छतीत्युरगः ।

सुगदुर्गमाधारे ॥४।३।१६२॥ सुग दुर्ग इत्याधारे डप्रत्ययान्तौ निपात्येते । सुखेन गम्यतेऽस्मिन्निति सुगो देशः । दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्निति दुर्गो देशः । सुगमनो दुर्गमन इत्यसरूपत्वादनादपि भवति । आधार इति किम् ? सुखेन गच्छतीति सुगन्ता । सुगमः दुर्गमः इति कर्मणि ।

निर्गो देशे ॥४।३।१६३॥ निर्ग इति आधारे देशे निपात्यते । निर्गम्यतेऽस्मिन्देशे इति निर्गो देशः । देश इति किम् ? निर्गमनः ।

नाम्न्यः शमः ॥४।३।१६४॥ शमित्येतस्मात्सुबन्तात्पराद्धातोर्नाम्नि संज्ञायामकारप्रत्ययो भवति । शङ्करः । शम्भवः । शंवदः । हेत्वादावपि नाम्नि परत्वादयमेवाकारो न टप्रत्ययः । शङ्करा नाम शकुनिका । शङ्करा नाम परिव्राजिका, तच्छीला च । नाम्नीति किम् ? श ।

पार्श्वादिभ्यः शीङः ॥४।३।१६५॥ पार्श्वादिभ्यः सु परात् शीङः अकारप्रत्ययो भवति । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः । दिग्धेन सह शेते, दिग्धसहशयः । दिग्धसहात्तृतीया समासा-च्छीङोऽकारः । पार्श्वादयः प्रयोगगम्याः । अनाधारार्थ आरम्भः ।

उत्तानादिभ्यः कर्तुः ॥४।३।१६६॥ उत्तानादिभ्यः कर्तृवाचिभ्यः परात् शीङोऽकारप्रत्ययो भवति । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । उत्तानादयोऽपि प्रयोगगम्याः ।

आधारात् ॥४।३।१६७॥ आधारवाचिनः सुबन्तात् शीङोऽकारः प्रत्ययो भवति । खे शेते खशयः । खेशयः । बिलशयः । बिलेशयः । गुहाशयः । गिरिश इति गिरिशब्दाल्लोमादित्वाच्छः ।

भिक्षासेनादायाच्च चरष्टः ॥४।३।१६८॥ भिक्षा सेना आदाय इत्येतेभ्यः आधारवाचिभ्यश्च सुबन्तेभ्यः परात् चरेर्धातोः टप्रत्ययो भवति । भिक्षां चरति भिक्षाचरः[1] । भिक्षाचरी । सेनां चरति सेनाचरः । सेनाचरी । आदाय चरति आदायचरः । आदायचरी । आदायेति ल्यबन्तः । कुरुषु चरति कुरुचरः । कुरुचरी । मद्रचरः । मद्रचरी । भिक्षासेनादायाच्चेति किम् ? कुरूंश्चरति । पञ्चालांश्चरति । टकारो ङ्यर्थः ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेः सर्तेः ॥४।३।१६९॥ पुरस् अग्रतस् अग्र इत्येतेभ्यः सुबन्तेभ्यः परात् सर्तेर्धातोः टप्रत्ययो भवति । एकारान्तत्वं चाग्रे इति पूर्वपदस्य निपात्यते । पुरः सरतीति पुरस्सरः । अग्रतः सरतीति अग्रतःसरः । अग्रेण सरति अग्रे सरति अग्रः सरति इति वा अग्रेसरः ।

पूर्वात्कर्तुः ॥४।३।१७०॥ पूर्वशब्दात्कर्तुः परात् सर्तेर्धातोः टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरति पूर्वसरः । कर्तुरिति किम् ? पूर्वदेशं सरति पूर्वसारः ।

स्थः कः ॥४।३।१७१॥ सुबन्तात् परात् तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समे तिष्ठतीति समस्थः । विषमस्थः । परत्वादयं नाम्न्यः शम इत्यकारं बाधते । शंस्थो नाम कश्चित् । विषया समत्वात्समावेशः शंस्था इति ।

---

1. भिक्षाचरः कौक्कुटिकः, क० म० टि० ।

दुहो घश्च ॥४।३।१७२॥ सुबन्तात्परात् दुहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति घश्चान्त्यादेशः। कामान् दुग्धे कामदुघा। धर्मान् दुग्धे धर्मदुघा[1] धेनुः।

शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तम्बेरमकर्णेजपाःसुखाहरालस्यहस्तिसूचकाः ॥४।३।१७३॥ शोकापनुद तुन्दपरिमृज स्तम्बेरम कर्णेजप इत्येते कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते यथासंख्यं सुखाहरालस्यहस्तिसूचकाश्चेत् कर्तारो वाच्या भवन्ति। शोकमपनुदतीति शोकापनुदः। सुखाहरः। सुखस्याहर्ता। शोकापनोदोऽन्यः। तुन्दपरिमृजोऽलसः। तुन्दपरिमार्जोऽन्यः। स्तम्बेरमो हस्ती। स्तम्बेरन्ताऽन्यः। कर्णेजपः सूचकः। कर्णेजपिताऽन्यः।

मूलविभुजादयः ॥४।३।१७४॥ मूलविभुजादयो नियतार्थधातूपपदाः कप्रत्ययान्ता यथाशिष्टप्रयोगं साधवो वेदितव्याः। मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः। नखानि मुञ्चन्ति नखमुचानि धनूंषि। काकैर्गुह्यन्ते काकगुहास्तिलाः। कौ मोदते कुमुदम्। द्वाभ्यां पिबति द्विपः। अनेकपः। कच्छपः। पादपः। कटाहृपः। धर्मान् प्रददातीति धर्मप्रदः। कामप्रदः। स्वर्गप्रदः। शास्त्रेण प्रजानातीति शास्त्रप्रज्ञः। आगमप्रज्ञः।

विण्भजः ॥४।३।१७५॥ सुबन्ताद्भजेर्धातोर्विण्प्रत्ययो[2] भवति। (अर्धम्भजतीति) अर्धभाक्[3]। पादभाक्। प्रभाक्। वकारो विण्क्विपोः साम्यार्थः। तेनेह क्विप् न भवति।

स्पृशोऽनुदकात् क्विप् ॥४।३।१७६॥ अनुदकात् सुबन्तात् स्पृशेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति। घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक्। मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक्। अनुदकादित्युदकसदृशोऽनुपसर्गः। सुप् परिगृह्यते। तेनेह न भवति। उपस्पृशति। अनुदकादिति किम्? उदकस्पर्शः। उदकेन स्पृष्टा।

अदोऽनन्नात् ॥४।३।१७७॥ अन्नवर्जितात् सुबन्तात्परादद्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति। आममत्ति आमात्। सस्मात्। अनन्नादिति किम्? अन्नादः। अन्नप्रतिषेधार्थं वचनम्।

क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ ॥४।३।१७८॥ क्रव्यात् क्रव्याद इत्येतौ क्रव्यकर्मकादुपपदादर्देः क्विबणन्तौ साधू भवतः यथासंख्यं यद्यामपक्वाभिधेयौ भवतः। क्रव्यमत्ति क्रव्यात्—आममांसभक्षकः। क्रव्यादः पक्वमांसभक्षकः। घृताविचारेण पक्वमांसे क्रव्यशब्दः। सिद्धो प्रत्ययो विषयनियमार्थं वचनम्।

मन्वन्क्वनिब्विचश्च दृश्यते ॥४।३।१७९॥ सुबन्तात्पराद्धातोः मन् वन् क्वनिप् विच् क्विप् च प्रत्ययो दृश्यते। मन्–सुशर्मा[4]। सुतर्म[5]। शर्म। चर्म[6]। हेम[7]। दाम[8]। वन्–विजावा[9]। अग्रेगावा[10]। क्वनिप्[11]–प्रातरित्वा[12]। कृत्वा[13]। धीवा[14]। पीवा[15]। विच्–रेट्। रेट्। भागः। शुभंयुः। कीलालपाः। क्विप्–अन्तरिक्षसत्। प्रसत्। उपसत्। अण्डजूः। शतमूः। प्रसूः। मित्रद्विट्। प्रद्विट्। द्विषोऽन्नी। विविष्टवः। मित्रध्रुक्। प्रध्रुक्। विध्रुक्। गोधुक्। कामधुक्। मधुक्। अश्वयुक्। प्रयुक्। युङ्। युञ्जौ। युञ्जः। तत्त्ववित्। प्रवित्। निर्विविदे। विदांवरः। काष्ठभित्। प्रभित्। तमश्छिद्। भवतोऽन्नानि भवच्छिद्। दुर्धरं तपः प्रच्छित्।

---

१. धर्मान् दुग्धे धर्मदुघा क० म०। २. णकारः णित्कार्यार्थः। इकार उच्चारणार्थः। वकारः विण्क्विपोः सामान्यार्थः। तेनेह क्विब्न भवति। ३. अर्धं भजतीति विग्रहः, क० म०। ४. णप्रत्ययान्त क० म० टि०। ५. तर्म। सुशर्म। चर्म, क० म०। (सुष्ठु शृणातीति) सुशर्म, न्यगिति दीर्घः। न लुक्। सुष्ठु तरतीति सुतर्म, शृणाति दुःखमिति शर्म सुखम्। क० म० टि०। ६. चृणाति शरीरमिति चर्म तनुत्रम्, क० म० टि। ७. हिनोति व्यवहारमिति हेम, क० म० टि०। ८. ददाति (इति) दाम क० म० टि०। (दृशिग्रहणादविरपपदादपि प्रत्ययः) क० म० टि०। ९. विजायत इति विजावा, वन्यनुनासिकस्यात्, इति नकारस्याकारः। क० म० टि०। १०. अग्रे गच्छतीति अग्रे गावा तत्पुरुषे कृति बहुलमिति अलुक्, क० म० टि०। ११. पकारस्तगर्थः। किरवादेकरभावः। इकार उच्चारणार्थः। क० म० टि०। १२. प्रातरेति (इति) प्रातरित्वा, क० म० टि०। १३. करोतीति कृत्वा, क० म० टि०। १४. ध्यायत इति धीवा, क० म० टि०। १५. प्यायते इति पीवा, क० म० टि०।

शत्रुजित् । प्रजित् । प्रसेनजित् । अग्रणीः । ग्रामणीः । प्रणीः । नीः । नियौ । नियः । पक् । छिद् । भिद् । विराट् । सम्राट् । राजराट् । प्रतिभूः । मित्रभूः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । महाभृद् । प्राङ् । दध्यङ् । ऋतुं ऋतौ ऋतवे ऋतुप्रयोजनो वा यजत इति ऋत्विक् । धृष्णोति दधृक् । दधृक्परिव्राडिति निपातनाद्द्वित्वकुत्वे । उष्णिहन्त्युत्पुष्णातीति वा उष्णिक् । अनडुदुष्णिगिति निपातनात् कुत्वादि । सृज्यत इति स्रक् । दिश्यत इति दिगिति । समदादि क्विप् । ततः स्रग्मायामेधाशो विभिति निपातनात् सृजेरमागमः कुत्वं च । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन न सर्वस्मादेते प्रत्यया भवन्ति । निरुपपदादपि भवन्ति । साधुधर्मशीलेऽपि क्वचित् क्विप् भवति । विभ्राट् । भाः । धूः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । ग्रावस्तुत् । विध्यन्तरं च भवति । क्वचिद्दीर्घश्च । जूः । स्रूः । श्रीः । आयतस्तूः । कटप्रूः । क्वचिद्दीर्घत्वजिगभावो च । वाक् । प्राट् । शब्दप्राक् । तत्त्वप्राट् । क्वचिद्-द्विर्वचने च । दिद्युत् । जगत् । जुहोतेर्द्विर्वचनदीर्घत्वे च जुहूः द्रुणातेर्ह्रस्वद्विर्वचने च । दद्रुत् । ध्यायतेर्ध्यायतेर्वा धीः । इति दृश्यत इत्यपि बहुलाधिकारेण समार्थ्यते ।

त्यदाद्यन्यसमानाद्गौणाद् दृशेराप्येष्विक्कट्क्सः ॥४।३।१८०॥ त्यदादेरन्यशब्दात्समानशब्दाच्च गौणादुपमेयवृत्तेः सुबन्ताद् दृशेर्धातोराप्ये कर्मणि विक् कट् क्स इत्येते प्रत्यया भवन्ति । स्य इव दृश्यते त्यादृक् । त्यादृशः । त्यादृशी । त्यादृक्षः । तादृक् । तादृशः । तादृशी । तादृक्षः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृशी । अन्यादृक्षः । सदृक् । सदृशः । सदृशी । सदृक्षः । क्समपि कित्तं मन्यते । वचनभेदादयथासंख्यम् । त्यदाद्यन्यसमानादिति किम् ? वृक्ष इव दृश्यते । गौणादिति किम् ? स दृश्यते । आप्य इति किम् ? स इव पश्यति ।

कर्तुर्णिन् ॥४।३।१८१॥ कर्तृवाचिनो गौणात्सुबन्तात्पराद्धातोर्णिन्प्रत्ययो भवति । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । रासभरावी । खरनादी । सिंहनर्दी । कर्तुरिति किम् ? शालीनिव भुङ्क्ते कोद्रवान् । अपूपानिव भक्षयति मत्स्यान् । गौणादिति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ।

शीलेऽजातेः ॥४।३।१८२॥ शीलेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सुबन्तादजातिवाचिनः पराण्णिन्प्रत्ययो भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । उदासारिण्यो गावः । प्रत्यासारिण्यो गावः । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । प्रयायी । प्रतियायी । शील इति किम् ? उष्णभोजः । अजातेरिति किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता । शालिभोक्ता । यवभोक्ता । सम्भोक्तेत्यनभिधानान्न भवति ।

व्रताभीक्ष्ण्ये ॥४।३।१८३॥ सुबन्तात्पराद्धातोर्व्रते आभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने णिन्प्रत्ययो भवति । व्रतं शास्त्रितो नियमः । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । तत्सर्वनाविरा । व्रते—स्थण्डिलशायी । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । अलवणभोजी । तदन्यपरिवर्जनमिह व्रतं गम्यते । आभीक्ष्ण्ये । कषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उशीनराः । सौवीरपायिणो बाह्लीकाः । बहुलाधिकारात् कुल्माषखादा इत्यत्र न भवति । अशीलार्थं जात्यर्थं च वचनम् ।

साधौ ॥४।३।१८४॥ साध्वर्थे वर्तमानाद्धातोः सुबन्तात्पराण्णिन्प्रत्ययो भवति । साधुकारी । साधुदायी ।

ब्रह्मवादी ॥४।३।१८५॥ ब्रह्मवादीति ब्रह्मकर्मपूर्वाद्वदेर्णिन्प्रत्ययो निपात्यते । अशीलार्थमसाधुत्वार्थं च । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ब्रह्माणं ब्रह्मवादिनम् ।

व्यभेर्भुवो भूते ॥४।३।१८६॥ वि अभि इत्येताभ्यां सुबन्ताभ्यां परात् भू इत्येतस्माद्धातोर्भूतेऽर्थे वर्तमानाण्णिन्प्रत्ययो भवति । विभूतवान् विभावी । अभिभूतवान् अभिभावी । भूत इति किम् ? विभवति । अभिभवति ।

करणाद्यजः ॥४।३।१८७॥ करणवाचिनः सुबन्तात् पराद्यजेर्धातोर्भूतेऽर्थे वर्तमानाण्णिन्प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता । विश्वदृश्वास्य पुत्रो जनितेति

भविष्यतास्य विशेष्येण सम्बध्यमानमप्यग्निष्टोमयाज्यादिपदं विशेषणं भूतार्थमेव । अग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणो जनितेति हि प्रयोगेऽर्थान्तरमेव गम्यते एवमेतदुक्तं भवति पठन् गतः । पठन् गमिष्यति । भाविकृत्यमासीत् । भाविकृत्यं भवति । गोमानासीत् । गोमान् भविष्यतीति स्वकालमेव विशेषणं विशेष्येण सम्बध्यते ।

इन्विक्रियः कर्मणः कुत्स्ये ॥४।३।१८८॥ कर्मणः सुपः परादिन्क्रियः विपूर्वात्क्रीणातेरर्थे वर्तमानात्कुत्स्ये कर्तरि इन्प्रत्ययो भवति । तैलं विक्रीतवान् तैलविक्रयी । घृतविक्रयी । रसविक्रयी । सोमविक्रयी । कुत्स्य इति किम् ? धान्यविक्रायः ।

हनो णिन् ॥४।३।१८९॥ कर्मणः सुबन्तात्परात् हन्तेर्भूतेऽर्थे वर्तमानात्कुत्स्ये कर्तरि णिन्प्रत्ययो भवति । पितृघाती । भ्रातृघाती । पितृव्यघाती । मातुलघाती । कुत्स्य इति किम् ? चोरं हतवान् । शत्रुं हतवान् ।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रात्क्विप् ॥४।३।१९०॥ ब्रह्म भ्रूण वृत्र इत्येतेभ्यः पराद्धन्तेर्भूतेऽर्थे क्विबेव प्रत्ययो भवति । ब्रह्म हतवान् ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । अन्यः प्रत्ययो णिन् वा न भवति । पुनः ब्रह्मभ्रूणवृत्रादेव हन्तेर्भूते क्विप् भवति । इह न भवति । पुरुषं हतवान् । आखुहा बिडाल इत्यभूते पुनः ब्रह्मभ्रूणवृत्राद्धन्तेरेव भूते क्विप् भवति । इह न भवति ब्रह्माधीतवान् । पुनः ब्रह्मभ्रूणवृत्राद्धन्तेर्भूत एव क्विप् भवति । इह न भवति ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्माणं हनिष्यति । तन्त्रेण इमे चत्वारो योगाः मन्वन्क्वनिब्विजित्येव सिद्धे नियमार्था वेदितव्याः ।

सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात् कृञः ॥४।३।१९१॥ सु इत्येतस्मात् कर्म पाप मन्त्र पुण्य इत्येतेभ्यश्च कर्मभ्यः सुबन्तेभ्यः परात् कृञो भूते क्विबेव प्रत्ययो भवति । सुष्ठु कृतवान् सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अन्यः प्रत्ययो न भवति । पुनः सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात् कृञ एव[1] भूते क्विप् । इह न भवति । मन्त्रमधीतवान् । पुनः सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात्कृञो भूत एव क्विप् । कर्म करोति । कर्म करिष्यति । सुकर्ममन्त्रपापपुण्यादेवेति धातुनियमो नेष्यते । शास्त्रकृत्, तीर्थकृदित्यपि हि भवति । केचिदिह आनुलोम्यमाचक्षते । शास्त्रकृत्तीर्थकृदित्यभूत इत्याहुः । इमेऽपि पूर्ववत् क्विपि सिद्धे तन्त्रेण अयश्चत्वारो वा नियमार्था योगा वेदितव्याः ।

सोमात्सुञः ॥४।३।१९२॥ सोमात्कर्मणः सुबन्तात्परात् सुनोतेर्भूते क्विबेव प्रत्ययो भवति । सोमं सुतवान् सोमसुत् । पूर्ववदत्रापि चतुर्विधो नियमः । तेनान्यः प्रत्ययोऽत्र न भवति । इहापि क्विप् न भवति । सुरां सुतवान् । सोमं पीतवान् । सोमं सुनोतीति ।

अग्नेश्चेः ॥४।३।१९३॥ अग्नेः कर्मणः सुबन्तात्परात् चिनोतेर्भूते क्विप्प्रत्ययो भवति । अग्निं चितवान् अग्निचित् । अत्रापि चतुर्विधो नियमः तेनान्यः प्रत्ययो न भवति । इहापि क्विप् न भवति । इष्टकाश्चितवान् । अग्निं हुतवान् । अग्निं चिनोतीति । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति हन्त्यादिक्विपाऽण्आदिरेव बाध्यते, न क्तवतुः ।

कर्मण्यग्न्यर्थे ॥४।३।१९४॥ कर्मणः परात् चिनोतेर्भूते कर्मण्यग्न्यर्थेऽभिधेये क्विप्प्रत्ययो भवति । श्येन इव श्येनः । श्येनश्चितः श्येनचित् । अग्न्यर्थं इष्टकाचय उच्यते । बहुलाधिकाराद्रूढिविषय एवायं प्रत्ययः ।

दृशः क्वनिप् ॥४।३।१९५॥ कर्मणः परात् दृशो भूते क्वनिप्प्रत्ययो भवति । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृश्वा । परलोकदृश्वा । मन्वन्क्वनिब्विच इत्येव सिद्धे प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् । दृशिग्रहणस्यैव प्रपञ्चः ।

राजसहात्कृञ्युधिभ्याम् ॥४।३।१९६॥ राजन् इत्येतस्मात्कर्मणः सहशब्दाच्च परात्कृञः युधेश्च धातोर्भूते क्वनिप्प्रत्ययो भवति । वचनभेदाद्यथासङ्ख्यमत्र नेष्यते । राजानं कृतवान् राजकृत्वा । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । सह कृतवान् सहकृत्वा । सह युद्धवान् सहयुध्वा । युधिर्ण्यन्तेरर्थे सकर्मको भवति । अकर्मका अपि हि धातवो ण्यर्थे वर्तमानाः सकर्मका भवन्ति । यथा नेमिं नमन्तीति । प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

---

1. कृञ एव भूते क० म० ।

जनोऽनौ डः ॥४।३।१९७॥ कर्मणः परादनुपूर्वाज्जनेर्गातोर्भूतेऽर्थे डप्रत्ययो भवति । अणपवादः । पुमांसमनुजातः पुमनुजः ।

सप्तम्याः ॥४।३।१९८॥ सप्तम्यन्तात्परात्जनेर्धातोर्भूते डप्रत्ययो भवति । उपसरे जाताः उपसरजाः । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । अप्सु जातम् अब्जम् । अप्सुजम् ।

अजातेः पञ्चम्याः ॥४।३।१९९॥ पञ्चम्यन्तादजातिवाचिनः सुपो जनेर्भूते डप्रत्ययो भवति । बुद्धेर्जातो बुद्धिजः संस्कारः । शोकजः । दुःखजः । विषादजः । अजातेरिति किम् ? अश्वाज्जातः । हस्तिनो जातः ।

क्वचित् ॥४।३।२००॥ क्वचिदन्यस्मिन्नपि विषये डो भवति । लक्ष्यानुसारेणान्यस्मादपि सुबन्तात् परात्जनेर्धातोर्भूते डप्रत्ययो भवति । किंजातेन किंजः । अलं जातेन अलंजः । न जातोऽजः । अविजाः । उपजाः । परिजाः केशाः । शशाङ्क कुल्यादिषु कर्मसु प्रजाः । अनुजः विवयःधर्मशीलभर्तुः । स्त्रीजमनृतम् । ब्राह्मणजः पशुवधः । क्षत्रियजं युद्धम् । अब्जम् । अन्यस्मिन्कर्त्तर्यपि क्वचिदर्थे भवति । पुंसा अनुजाता पुंसानुजा । अन्यस्मादपि धातोर्भवति, वरमाहन्ति वराहः । परिखाता परिखा । आखा । उपखा । अः । कः । खम् । भम् ।

जृषोऽतृ ॥४।३।२०१॥ जृषेर्धातोर्भूते अतृप्रत्ययो भवति । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः ।

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥४।३।२०२॥ सु यज इत्येताभ्यां धातुभ्यां भूते ङ्वनिप्प्रत्ययो भवति । सुत्वा । सुत्वानौ । सुत्वानः । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः । यजसुत्वनोर्वन्नुक्वनिसिद्धयोर्भूते नियमार्थं वचनम् । दृशिग्रहणस्यैव प्रपञ्चः ।

भस्मादयः ॥४।३।२०३॥ भस्मन्निप्रभृतयो भस्मादयः शब्दाः मनादिप्रत्ययान्ता भूते धात्वर्थे साधवो वेदितव्याः । भसितं तदिति भस्म । चरितं तत्रेति चर्म । वृतं तत्रेति वर्त्म । भस्मादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ।

क्तक्तवतू ॥४।३।२०४॥ धातोर्भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्त क्तवतु इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । कृतः । कृतवान् । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतं कटो देवदत्तेन । इत्यादि कर्मणि तस्य भूतत्वादभूतत्वेऽपि समुदायस्य भवति ।

लुङ् ॥४।३।२०५॥ भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लुङ्प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् ।

रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वापेऽद्य ॥४।३।२०६॥ रात्रौ भूतेऽर्थे वर्तमानाद्वसतेर्धातोरद्यलुङ्प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः । अन्त्ययामास्वापे । यस्यां रात्रौ वसो वसिर्वर्तते । तद्रात्रेरन्त्ययाममस्वप्तरि चेत्कर्तर्यसौ धात्वर्थो भवति । क्व भवानुषितः । अमुत्रावात्सम् । रात्र्यन्तयामे तु मुहूर्तमपि स्वापे लङेव । अमुत्रावसम् । अद्येति प्रयोगकालनियमः । तेन यत्रासावन्त्यो यामस्तदहरेव प्रयोगो न दिवसान्तरे ।

अनद्यतने लङ् ॥४।३।२०७॥ आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच्च संवेशनादेषोऽद्यतनः कालः । अहरुभयतोऽर्धरात्रं वा न विद्यतेऽद्यतनोऽस्मिन्तस्मिन्भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ्प्रत्ययो भवति । अपचत् । अपठत् । बहुव्रीहिपरिग्रहः किम् ? अद्य ह्योऽभुङ्क्ष्महीति व्यामिश्रे भूतसामान्ये च मा भूत् । अद्यतनेऽप्यद्यतनो मुहूर्तादि सामान्यं भवतीति अद्यतने न भवति । अपमाम चोपानपाम पयः । जम्बूद्वीपे विदेहेऽभूदितः सप्तमजन्मनीति भूतेऽनद्यतनेऽपि भूतमात्रविवक्षायां लुङ् ।

ख्यातेऽदृश्ये ॥४।३।२०८॥ भूतेऽनद्यतने ख्याते लोकविज्ञाते दृश्ये प्रयोक्तुः शक्यदर्शने वर्तमानाद्धातोर्लङ्प्रत्ययो भवति । लिडपवादः । अरुणद्देव पाण्ड्यम् । अदहदमोघवर्षोऽरातीन् । ख्यात इति किम् ? चकार कटं देवदत्तः । दृश्य इति किम् ? जघान कंसं किल वासुदेवः । अनद्यतन इति किम् ? उदगादादित्यः ।

---

१. स इत्यादुक्तः कित्त्वं तस्य निरर्थकम्, क० म० टि० । २. कुल्यादिषु क० म० । ३. सुत्वा यज्विप्रयोगादूर्ध्वम्, इति वैजयन्ती । क० म० टि० ।

स्मृत्यर्थेऽयदि लृट् ॥४।३।२०९॥ स्मृत्यर्थे धातावुपपदे सति भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति अयदि न चेत्तत्र यच्छब्दः प्रयुज्यते। अभिजानासि देवदत्तः कश्मीरेषु वत्स्यामः। गमिष्यामः। अभिजानासि नभस्तिलकपर्वतम्। स्मरसि बुध्यसे चेतयसि कलिङ्गेषु वत्स्यामः। अयदीति किम्? अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेष्ववसाम।

साकाङ्क्षे वा ॥४।३।२१०॥ अपेक्षा आकाङ्क्षा तद्वान् साकाङ्क्षः, साकाङ्क्षे भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्मृत्यर्थ उपपदे लृट्प्रत्ययो वा भवति। अयदीति नानुवर्तते। तेन यद्ययदि च परत्वादयमेव विकल्पः। अभिजानासि देवदत्त कलिङ्गेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अभिजानासि देवदत्त कलिङ्गेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि। अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि। तत्र वासः भोजने लक्ष्यलक्षणतया परस्पराकाङ्क्षे। वासेन हि भोजनं लक्ष्यते।

अत्यन्तापह्नवे लिट् ॥४।३।२११॥ अपह्नवो निह्नुतिः, अपलापोऽनभ्युपगमः। अत्यन्तापह्नवो यत्सद्भावं न किञ्चिदभ्युपैति सर्वं मूलतोऽपलपति तत्र भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति। लङोऽपवादः। किं त्वं गत्वा कलिङ्गेषु स्थितोऽसि? कः कलिङ्गान् जगाम। नाहं कलिङ्गान् जगाम। नाहं कलिङ्गान् ददर्श। अत्यन्तग्रहणादेकदेशापह्नवे लङेव। नाहं कलिङ्गेष्ववासिषम्।

परोक्षे ॥४।३।२१२॥ परोक्षे भूतेऽनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति। परोक्षं यत्प्रयोक्त्रा न साक्षादधिगतम्। चकार। जहार। सुप्तोऽहं किल विललाप। मत्तोऽहं किल विचचार। चिन्तयन् किलाहं शिरः कम्पयाम्बभूव। अङ्गुलिं स्फोटयामास। बभूवुस्तापसाः केचित्पाण्डुपत्रपलाशिनः। पारिव्राज्यं तदाऽऽदत्त मरीचिश्च तपस्वितः इति। भूतानद्यतनपरोक्षेऽपि भूतमात्रस्य भूतानद्यतनमात्रस्य च विवक्षायां लुङ्लङौ भवतः। न हि वस्तुनि सम्भविनो धर्माः सर्वे विवक्षितव्या भवन्ति। योगविभाग उत्तरार्थः।

हशश्वत्पञ्चाब्द्यन्तःप्रच्छ्ये लङ् च ॥४।३।२१३॥ ह शश्वदित्येतयोरुपपदयोः पञ्चाब्द्यन्तःप्रच्छ्ये च भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ् लिट् च प्रत्ययौ भवतः। पञ्चानामब्दानां वर्षाणां समाहारः पञ्चाब्दी तस्यामन्तर्यः पृच्छ्यते स पञ्चाब्द्यन्तःप्रच्छ्यः। अभिजानासि देवदत्त इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार। किमगच्छद् देवदत्तः? अगच्छद् देवदत्तः। किं जगाम देवदत्तः? जगाम देवदत्तः। हशश्वत्पञ्चाब्द्यन्तःप्रच्छ्य इति किम्? जघान कंसं किल वासुदेवः। लङ् परोक्षापरोक्षयोः सामान्यशब्दो न परोक्षं विशेषं बोधयति तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थोऽयमारम्भ इति पूर्वेणैव सिद्धम्। स्मृत्यर्थे लृड्बाधनार्थं वचनम्। अत एव लङ्ग्रहणमन्यथा चैत्युच्यते।

पुरि लुङ् वा ॥४।३।२१४॥ परोक्ष इति निवृत्तम्। भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः पुरशब्द उपपदे लुङ् वा भवति। अवात्सुरिह पुरा छात्राः। अवसन्निह पुरा छात्राः। परोक्षे लिट्। ऊषुरिह पुरा छात्राः। इति ह पुराऽकार्षीत्। शश्वत्पुराऽकार्षीत्। पुरि लुङ्वचनात् स्मृत्यर्थे हशश्वत्सु सामान्यविवक्षायां लुङ् न भवति।

स्मे च लट् ॥४।३।२१५॥ भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्मशब्दे पुराशब्दे चोपपदे लट्प्रत्ययो भवति। पृच्छति स्म पुरोधसम्। वसन्तीह पुरा छात्राः। एवं पुराशब्दे चत्वारो लकारा भवन्ति। स्म पुरायोगे तु परत्वात्स्मलडेव। नागरकैन स्म पुरा पीयते।

ननौ पृष्टोक्तौ ॥४।३।२१६॥ अनद्यतन इति निवृत्तम्। पृष्टस्योक्तिरुत्तरं प्रतिवचनमित्यर्थः। तत्र भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्ननुशब्द उपपदे लट्प्रत्ययो भवति। किमकार्षीः कटं देवदत्त? ननु करोमि भोः। किमवोचः किञ्चिद् देवदत्त? ननु ब्रवीमि भोः। पृष्टोक्ताविति किम्? नन्वकार्षीन्माणवकः कटम्। वर्तमाना

---

१. -वर्तार्थे—क० म०। २. चेत्यं चेत क० म०।

विवक्षितेन तथाहि शानानशावपि दृश्येते । ननु कुर्वन्तं मा पश्य । ननु कुर्वाणं मा पश्येति तत्रोत्तरेणैव सिद्धम् । भूतविवक्षाव्युदासार्थं वचनम् । अन्यथा हि लुङाद्यपि प्रसज्येत । यथा किमकार्षीः कटं देवदत्त ? न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षमिति ।

सति ॥४।३।२१७॥ सन्निद्यमानो वर्तमान इत्यर्थः । वर्तमानाद्धातोर्लट्प्रत्ययो भवति । पूर्वापरीभूतावयवा क्रिया समुदायरूपा पाकादिस्तस्याः सैव सत्ता [2]यावतोऽपवर्गस्तत्त्वम् । पचति । पठति ।

पूङ्यजः शानः ॥४।३।२१८॥ पूङो यजेश्च धातोः सत्यर्थे वर्तमानात् शानप्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः । आसशानः । [illegible] । न च [illegible] ।

वयःशक्तिशीले ॥४।३।२१९॥ धातोः सत्यर्थे वर्तमानाद् वयसि शक्तौ शीले च गम्यमाने शानप्रत्ययो भवति । वयः प्राणिनां कालकृतावस्था यौवनादिः । शक्तिः सामर्थ्यम् । शीलं स्वाभाविकम् । वयसि—कतीह शिखण्डं वहमानाः । कतीह कवचं पर्यस्यमानाः । कतीह कण्डूयमानाः । यस्मिन्वयसि शिखण्डिवहनादि भवति तदिह वयो गम्यते । शक्तौ—कतीह पचमानाः । कतीह समश्नानाः । कतीह पाके समाशे च समर्था इत्यर्थः । शीले—कतीहाञ्जानाः । कतीह मण्डयमानाः । अञ्जनशीला मण्डनशीला इत्यर्थः ।

धारीङः शत्रकृच्छ्रे ॥४।३।२२०॥ अकृच्छ्रः सुखसाध्यः । अकृच्छ्रे सत्यर्थे वर्तमानाद्धारेरिङश्च धातोः शतृप्रत्ययो भवति । धारयन्नाचारप्रकल्पम् । अधीयन् पुण्डरीकम् । अकृच्छ्र इति किम् ? कृच्छ्रेण धारयति । कृच्छ्रेणाधीयते ।

सुञ्द्विषार्हः सत्र्यरिप्रशस्ये ॥४।३।२२१॥ सुञ् द्विष् अर्ह इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो यथाक्रमं सत्रिणि अरौ प्रशस्ये च कर्तरि शतृप्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तो यजमानाः सत्रिण उच्यन्ते । द्विषन् शत्रुरित्यर्थः । अर्हन् विद्याम् । अर्हन् पूजाम् । विद्यापूजार्हतया कर्ता प्रशस्यते । सत्र्यरिप्रशस्य इति किम् ? सुरां सुनोति । पतिं द्वेष्टि । चौरो वधमर्हति ।

तृन् साधुधर्मशीलेषु ॥४।३।२२२॥ साधौ धर्मे शीले च सत्यर्थे वर्तमानाद्धातोस्तृन्प्रत्ययो भवति । धर्मोऽनुवृत्त आचारः । साधौ—कर्ता विकटः । कर्ता श्लोकः । साधु करोति । साधु गच्छतीत्यर्थः । धर्मे—वधूमूढां मुण्डयितारः । श्राविष्टायनाः । श्राद्धे सिद्धेऽन्नमाहर्तार आहूकाराः । मुण्डनादयस्तेषां कुलधर्म इत्यर्थः । शीले—कर्ता कटान् । वदिता जनवादान् । करणं वदनं चास्य शीलमित्यर्थः । नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तार औणादिकाः पितृमातृवत् । अतएव नैषां तृन् । स्वसृनप्तृनेष्टृ इति दीर्घविधौ पृथगुपादानम् । बहुवचनं लपपत्पद इत्यादावयथासंख्यार्थम् ।

भूवृतूवृधूभ्राजसहचररुचापत्रपालङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोत्पदोन्मदादिष्णुः ॥४।३।२२३॥ साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः भू वृतु वृधु भ्राज सह चर रुच अपत्रप अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन उत्पच उत्पत उत्पद उन्माद इत्येतेभ्यः इष्णुक्प्रत्ययो भवति । भविष्णुः । सर्वेषां प्रभविष्णुः । राजन्यानां ननु [illegible] । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । भ्राजिष्णुः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन । सहिष्णुः । चरिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उत्पदिष्णुः ।

भूजेः स्नुक् ॥४।३।२२४॥ साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां भू जि इत्येताभ्यां धातुभ्यां स्नुक् प्रत्ययो भवति । भूष्णुः । जिष्णुः ।

ग्लास्थः स्नुः ॥४।३।२२५॥ साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां ग्ला स्था इत्येताभ्यां धातुभ्यां स्नुप्रत्ययो भवति । ग्लास्नुः । स्थास्नुः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थम् तस्य हि कित्त्वीकारः स्यात् ।

---

१. न हन्नु करोमि अहन्न्वकार्षम्, इति क० म० । २. यावदपवर्गस्तत्त्वम्, क० म० टि० । ३. परिशीलतामित्यर्थः, क० म० ।

गृधिधृषिक्षिप्त्रसः क्नुः ॥४।३।२२६॥ साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो गृधि धृषि क्षिप् त्रस् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः क्नुप्रत्ययो भवति । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः । त्रस्नुः ।

सन्भिक्षाशंसिन्दीच्छादुः ॥४।३।२२७॥ साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः सन्प्रत्ययान्ताद्भिक्ष आशंस् विन्द इच्छ इत्येतेभ्यश्च उप्रत्ययो भवति । चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । भिक्षुः । आशंसुः । विन्दुः । इच्छुः । सन्निति प्रत्ययग्रहणं न धातोः । आशंसिति आङः शसुङ इच्छायामित्यस्य ग्रहणं न शंसू स्तुतावित्येतस्य । विन्दिति विद ज्ञाने इत्येतस्य प्रत्ययसन्नियोगे निपातनान्नकारः । इच्छेति इच्छतेश्छकारः ।

शॄवन्देरारुः ॥४।३।२२८॥ शॄ वन्द इत्येताभ्यां साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्याम् आरुप्रत्ययो भवति । शरारुः । वन्दारुः ।

सदाशद्धेट्सेरुः ॥४।३।२२९॥ सद् दा शद् धेट् सि इत्येतेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः रुप्रत्ययो भवति । सद्रुः । दारुः । शद्रुः । धारुः । सेरुः ।

निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृहिगृहिपतिशीङ्दयादालुः ॥४।३।२३०॥ निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, स्पृहि, गृहि, पति, शीङ्, दय इत्येतेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्य आलुप्रत्ययो भवति । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । शयालुः । दयालुः । निद्रातन्द्रेति नितन्पूर्वात् द्रायतेर्दकारस्य नकारो निपातनात् श्रद्धेति श्रत्पूर्वो धाञ् । स्पृहिगृहिपतयश्चुरादिषु कथादयः ।

सहिवहिचलिपापतो यङ इः ॥४।३।२३१॥ सहि वहि चलि पापत् इत्येतेभ्यो यङन्तेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः इप्रत्ययो भवति । सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः । पापदिति पतेर्यङ् प्रकृते निर्देशो नियमभावार्थः ।

दधिसस्रिचक्रिजज्ञिनेमिः ॥४।३।२३२॥ दधि सस्रि चक्रि जज्ञि नेमि इत्येते शब्दा इप्रत्ययान्ताः साधुधर्मशीले सत्यर्थे निपात्यन्ते । दधीति डुधाञः इः किद् द्विर्वचनं च । दधिः । एवं 'सृ' इत्येतस्य सस्रिः । कृञश्चक्रिः । जनेर्जज्ञिः । नेमीति नमेरेत्वं च नेमिः ।

भूवृषस्थाशॄहन्कम्गमादुकण् ॥४।३।२३३॥ भू वृष स्था शॄ हन् कम् गम् इत्येतेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः उकण् प्रत्ययो भवति । प्रभावुकः । वर्षुकः । प्रवर्षुकः पर्जन्यः । उपस्थायुकः । गुणानविष्ठायुकः । प्रशारुकः । आघातुकः । कामुकः । आगामुकः ।

लषपतपदः ॥४।३।२३४॥ लष पत् पद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः उकण् प्रत्ययो भवति । अभिलाषुका वृषली । अभिलाषुको वृषलं सङ्गतं प्रपातुका गर्भाः, उपपादुकः सत्त्वः, योगविभाग उत्तरार्थः ।

क्रुध्भूषार्थसृवृधज्वलजुशुभश्चानः ॥४।३।२३५॥ क्रुध् कोपो भूषाऽलङ्कारश्चार्थो येषां तेभ्यः सृ वृध ज्वल् जु शुभ इत्येतेभ्यः लषपतपदिभ्यश्च धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः अनप्रत्ययो भवति । क्रोधनः । रोषणः । भूषणः । मण्डनः । सरणः । वर्धनः । ज्वलनः । जवनः । शोभनः । लषणः । पतनः । पदनः । अपतिर्धेगे ईश्कारे वर्तते । पदेरिङ्गितो न यत्नम् अकर्मकार्थमुत्तरत्रानेनचने ह्यकर्मकाधिकारः । एकेऽस्यादविषये ताच्छीलिके उत्सर्गे समत्वात् भवतीति ज्ञापनार्थम् उकणा ह्यस्य बाधायां प्राप्तायामिदं वचनम् । तेन चिकीर्षिता साधुधर्मी उत्सर्गे समत्वात् भवतीति ज्ञापनार्थम् । अलङ्कारिष्णुं कन्यामिति न भवतीति प्रायिकं चेदं ज्ञापकं विज्ञेयम् । गन्ता खेलं[1] भविता, जागरिता परकटम्, तथा राजानम् । अभिलाषुकं वृषलमङ्गलम् । विकत्थनः । भासनः । कमना युवतिः । कम्पना शाखेति हि दृश्यते तथा चोत्तरत्र दीपिग्रहणम् । अन्यथा देवनोऽस्य बाध्यत इति तदर्थकं स्यात् ।

---

१. खेलम्, क० अ० ।

शब्दचलार्थादकर्मकात् ॥४।३।२३६॥ शब्दे चल कम्पने इत्येतदर्थेभ्योऽकर्मकेभ्योऽविद्यमानकर्मभ्योऽविवक्षितकर्मभ्यश्च धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्योऽनप्रत्ययो भवति । रवणः । शब्दनः । आक्रोशनः । कम्पनः । चलनः । जापनः । अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् ।

हलाद्यन्तान्ङिदितः ॥४।३।२३७॥ ङित् इति तस्य धातोर्हलन्तादकर्मकात् साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानादनप्रत्ययो भवति । वृतुङ्—वर्तनः । वर्धनः । शर्धनः । स्पर्द्धि—स्पर्द्धनः । गुपि—जुगुप्सनः । मीमांसनः । चेतनः । हलाद्यन्तादिति किम् ? एधिता । वर्ता । ङिदित इति किम् ? पक्ता । हलाद्यन्त एक एव विज्ञायते । तेन यथासंख्यं च न भवति । अकर्मकादिति किम् ? वसिता वस्त्रम् । एकेऽकर्मकादिति नापेक्षन्ते ।

न दीक्षदीपसूदणि य्यः ॥४।३।२३८॥ दीक्ष् दीप् सूद् इत्येतेभ्यो णिजन्तेभ्यो यकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्योऽनप्रत्ययो न भवति । दीक्षिता । दीपिता । सूदिता । णिज—हस्तयिता । उत्पुच्छयिता । इदं प्राप्तिमतोर्णेर्लक्षणम् । तेन भावयिता । यः—क्नूयिता । क्ष्मायिता । मधुसूदनः । रिपुसूदनः । बलसूदनः । इति नन्द्यादिषु द्रष्टव्याः ।

भ्रमक्रमो यङः ॥४।३।२३९॥ भ्रम् क्रम् इत्येताभ्यां यङन्ताभ्यां धातुभ्यां साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्यामनप्रत्ययो भवति । बम्भ्रमणः । चङ्क्रमणः । सकर्मकार्थं य इति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं वचनम् । अतो लुग्विषयप्रत्यये विषयभूते एव भवति ।

यजवददशजपादूकः ॥४।३।२४०॥ यज् वद दश् जप् इत्येतेभ्यो यङन्तेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्य ऊकप्रत्ययो भवति । यायजूकः । वावदूकः । दन्दशूकः । जञ्जपूकः ।

जागुः ॥४।३।२४१॥ जागृ इत्येतस्माद्धातोः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानादूकप्रत्ययो भवति । यङ इति निवृत्तम् । जागरूकः ।

शमष्टकदुषद्विषद्रुहदुहयुजत्यजरञ्जभजाभ्याहनाऽनुरुधो घिनञ् ॥४।३।२४२॥ शमादिभ्योऽष्टाभ्यो दुष द्विष द्रुह दुह युज त्यज रज भज अभ्याहन अनुरुध इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः घिनञ् प्रत्ययो भवति । शमी । दमी । तमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । मन्दी । प्रमन्दी । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । त्यागी । रागी । भोगी । कल्याणभागी । अभ्याघाती । अनुरोधी । युजिति युज्यतियुनक्त्योर्ग्रहणम् । रजेति निपातनान्न लुक् । अनुरुधेरदन्तो रुधि कामे ।

आङः क्रीडयमयसमुषः ॥४।३।२४३॥ आङः परेभ्यः क्रीड् यम् यस् मुष इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो घिनञ्प्रत्ययो भवति । आक्रीडी । आयामी । आयासी । आमोषी । साध्वादीक्षाः(दयः) प्रायेण रूढिकाराः प्रयोगानुसारेण प्रयुज्यन्ते इत्युपसर्गाधिकारेण भवति । एवमुत्तरत्रापि ।

समः पृचसृजज्वरोऽकर्मकात् ॥४।३।२४४॥ समः परेभ्यः पृच् सृज् ज्वर इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीलेऽर्थे वर्तमानेभ्यो घिनञ् प्रत्ययो भवति । सम्पर्की । संसर्गी । संज्वारी । अकर्मकादिति किम् ? सम्पृणक्ति शाकम् ।

वौ विचकषकत्थस्रम्भलसः ॥४।३।२४५॥ विशब्दे उपपदे विच कष कत्थ स्रम्भ लस इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो घिनञ्प्रत्ययो भवति । विवेकी । विकाषी । विकत्थी । विस्रम्भी । विलासी ।

लपोऽपे च ॥४।३।२४६॥ अपे चोपपदे लपेर्धातोः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाद् घिनञ्प्रत्ययो भवति । अपलपतीत्येवं अपलापी । विलापी ।

चरोऽतौ च ॥४।३।२४७॥ अतिशब्देऽपे चोपपदे चरेर्धातोः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाद् घिनञ्प्रत्ययो भवति । अतिचारी । अपचारी ।

लपसृद्रुमथवदवसः प्रे ॥४।३।२४८॥ प्र उपपदे लप् सृ द्रु मथ वद वस इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो घिनण्प्रत्ययो भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी । वसतेर्ग्रहणम्, न वस्तेः ।

परेः सृसद्दहमुहः ॥४।३।२४९॥ परिपूर्वेभ्यः सृ सद् दह मुह इत्येतेभ्यस्साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो धातुभ्यो घिनण्प्रत्ययो भवति । परिसारी । परिसादी । परिदाही । परिमोही ।

देवो णेश्च ॥४।३।२५०॥ परिपूर्वाद्देवृङ् इत्येतस्मात् ण्यन्तात्केवलाच्च साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाद् घिनण्प्रत्ययो भवति । परिदेवत इति परिदेवी । णेः परिदेवयतीति परिदेवी ।

क्षिपरटः ॥४।३।२५१॥ परिपूर्वाभ्यां क्षिप रट इत्येताभ्यां धातुभ्यां साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां घिनण्प्रत्ययो भवति । परिक्षेपी । परिराटी ।

वादेश्च वुञ् ॥४।३।२५२॥ परिपूर्वात् वादि इत्येतस्मात् ण्यन्तात् क्षिपरटिभ्यां च साधुधर्मशीले सत्यर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । परिवादकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । ण्यो वुञ् ण्यन्तात् घादयोऽपि साध्वादिविषये असमर्थत्वान्न भवन्तीति विज्ञायते ।

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशिव्याभाषासूयात् ॥४।३।२५३॥ निन्द हिंस क्लिश खाद विनाशि व्याभाष असूय इत्येतेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । व्याभाषकः । असूयकः ।

उपसर्गाद्देवृदेविक्रुशः ॥४।३।२५४॥ उपसर्गविशिष्टेभ्यो देवृ देवि क्रुश इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति । आदेवत इति आदेवकः । परिदेवकः । आदेवयत इत्यादेवकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्गादिति किम् ? देवनः । देवयिता । क्रोष्टा ।

कुट्टिलुण्टिवृङ्जल्पभिक्षादाकट् ॥४।३।२५५॥ कुट्टि लुण्टि वृङ् जल्पि भिक्ष इत्येतेभ्यः धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्य आकट्प्रत्ययो भवति । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । जल्पाकः । भिक्षाकः । टकारो ङ्यर्थः । कुट्टाकी । लुण्टाकी । वराकी । भिक्षाकी ।

दृक्षीण्वमज्यव्यथाभ्यमपरिभूविश्रेरिन् ॥४।३।२५६॥ दृ क्षि इण् वम जि अव्यथ अभ्यम् परिभू विश्रि इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्य इन्प्रत्ययो भवति । [illegible] । क्षीति निरनुबन्धस्य ग्रहणम्, न क्षियः । अभ्यमेति अभ्यमेनाङ् पूर्वस्य ग्रहणम् । आदरी । क्षयी । उदयी । अत्ययी । वमी । जयी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । विश्रयी ।

प्रात्सूजोः ॥४।३।२५७॥ प्रपूर्वाभ्यां सू जु इत्येताभ्यां साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाभ्यां धातुभ्यामिन्प्रत्ययो भवति । प्रसवी । प्रजवी । सू इति सुवतेर्ग्रहणं न सूतिसूयत्योः । प्रसविता ।

मरक् सृघस्यदः ॥४।३।२५८॥ सृ अद् घस् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो मरक्प्रत्ययो भवति । सृमरः । अद्मरः । घस्मरः ।

भञ्जभासमिदो घुरः ॥४।३।२५९॥ भञ्ज भास मिद् इत्येतेभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो धातुभ्यो घुरप्रत्ययो भवति । भङ्गुरं काष्ठम् । भासुरं वपुः । मेदुरो नरः ।

वेत्तिच्छिद्भिदः कित् ॥४।३।२६०॥ विद् ज्ञाने छिद् भिद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः कित् घुरप्रत्ययो भवति । विदुरः । छिदुरः । भिदुरः । वेत्तीति तिब्निर्देश इतरविधिविषयनिरासार्थः[1] । कित्त्वमगुणार्थम् ।

---

1. व्युदासार्थः, क० म० ।

सृनशिजिनशेष्ट्वरप् ।।४।३।२६१।। किदिति वर्तते । सृ इण् नश् जि इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले वर्तमानेभ्यः कित् ट्वरप्प्रत्ययो भवति । सृत्वरः । सृत्वरी । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः । जित्वरी । टकारो ङ्यर्थः । पकारस्तगर्थः ।

गत्वरः ।।४।३।२६२।। गत्वरः इति गमेः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानात् ट्वरप्मलुक् च निपात्यते । गत्वरः । गत्वरी यवनश्रियः ।

नम्कम्प्यजस्कस्म्रिहिंसदीपो रः ।।४।३।२६३।। नम् कमि अजस् कम्प स्मि हिंस दीप इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो रप्रत्ययो भवति । नम्रं मुखम् । नम्रा युवतिः । अजस्रं श्रवणम् । कम्प्रा शाखा । स्मेरं मुखम् । हिंस्रः पापः । दीप्रः प्रदीपः । अजस्रमिति जस् मोक्षणे नञ्पूर्वः सरप्रत्ययान्तः क्रियासातत्ये दृश्यते ।

स्वप्तृषिधृषो नजक् ।।४।३।२६४।। स्वप् तृषि धृष् इत्येतेभ्यः धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो नजक्प्रत्ययो भवति । स्वप्नक् । तृष्णक् । धृष्णक् ।

भियः रुक्रुकक्लुकाः ।।४।३।२६५।। भी इत्येतस्मात्साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाद् धातोः रु रुक क्लुक इत्येते प्रत्यया भवन्ति । भीरुः । भीरुकः । भीलुकः । इति रुकिडादित्वात्क्लुकवचनं लघु ।

स्थेशभासपिसकसो वरः ।।४।३।२६६।। स्था ईश भास पिस कस् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो वरप्रत्ययो भवति । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः । विकस्वरः ।

यायावरश्च ।।४।३।२६७।। या इत्येतस्माद्यङन्तात् साधुधर्मशीले सत्यर्थे वर्तमानाद् वरप्रत्यय आकारलुगभावश्च निपात्यते । यायावरः । चकारः साधुधर्मशीलेऽस्वित्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोत्तरत्रानुवृत्तिः ।

संविप्राद्भुवोऽनाम्न्युडु ।।४।३।२६८।। सं वि प्र इत्येतेभ्यः पराद्भुवो धातोः सत्यर्थे वर्तमानाद्डुप्रत्ययो भवति । अनाम्नि समुदायश्चेत्संज्ञा न भवति । सम्भवतीति सम्भुर्जनितः । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । अनाम्नीति किम् ? विभूर्नाम कश्चित् ।

मितद्र्वादयः ।।४।३।२६९।। मित द्रुव इत्येवमादयः डुप्रत्ययान्ताः साधवो वेदितव्याः । आदिशब्दः प्रकारे । मितं द्रवतीति मितद्रुः । शम्भुः । स्वयम्भुः । शम्भुवः[1] सदृशः । स्वयम्भुवा भूतहितेन भूनलेनेति विवरणो ।

इत्रः प्वो दैवते ।।४।३।२७०।। पू इत्येतस्माद्धातोः देवतेव दैवतं तस्मिन् कर्तरि इत्रप्रत्ययो भवति । पवित्रोऽर्हन् स मां पुनातु ।

सञ्ज्ञायां करणे ।।४।३।२७१।। पुवो धातोः करणे इत्रप्रत्ययो भवति संज्ञायां गम्यो चाभिधेये । दर्भः पवित्रम् । बर्हिः पवित्रम् । यज्ञोपवीतं पवित्रम् । औषधोपकरणं पवित्रम् । पवित्रा नदी । अन्यो पवित्रोऽयं ऋषिः ।

लूधूसूखनसहचरर्तेः ।।४।३।२७२।। लू धू सू खन सह चर अर्ति इत्येतेभ्यः करणे इत्रप्रत्ययो भवति । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । अरित्रम् ।

व्ययोद्द्रोर्घनः ।।४।३।२७३।। वि अयस्[2] द्रु इत्येतेभ्यः पराद्धन्तेः करणेऽप्रत्ययो घनभावश्च निपात्यते । विहन्यतेऽनेनेति विघनः । अयोघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति घणतिरजन्तः घणिग्रहणार्थः प्रकृत्यन्तरमस्ति अरिहणादिषु तथा पाठो भवत्यम् ।

स्तम्बाद् घ्नश्च ।।४।३।२७४।। स्तम्बशब्दादुपपदात्हन्तेः कः प्रत्ययः चकाराद् घनश्च करणे कारके निपात्यते । स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । स्वभावात्पुंसि नपुंसके च घनशब्दः । तेन स्त्रियां क

---

१. सदृशम्, क० म० । २. अयस्धर्मदिका कूटः दुघणस्ताडकक्षमः क० म० टि० ।

एव स्तम्बघ्नी इषीका । असमत्वात् टगादिरपि । स्तम्बहतिः । स्तम्बहननी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायामु-पि । स्तम्बघ्नीषीका ।

घनपरिघम् ॥४।३।२७५॥ उद्धन्तेर्घनप्रत्ययः परिपूर्वस्य च हन्तेरप्रत्ययो घादेशश्च करणे कारके निपात्यते । उद्धन्यतेऽनेनेति घनम् । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ।

पुवो हलक्रोडमुखे त्रट् ॥४।३।२७६॥ पू इत्येतस्माद्धातोः हलमुखे क्रोडमुखे च करणे त्रट्प्रत्ययो भवति । क्रोडः [1]सूकरः । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमित्यर्थः । टकारो ङ्यर्थः ।

दाम्नीशस्युयुजसिच्सिस्तुतुदमिहनहदंशपतः ॥४।३।२७७॥ दाप् नी शस् यु युज् षु सिच् सि स्तु तुद् मिह् नह् दंश पत् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे त्रट्प्रत्ययो भवति । दाति लुनाति तेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योक्त्रम् । योत्रम् । सेक्त्रम् । सेत्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । मेढ्रम् । नद्ध्री । दंष्ट्रा । [2]अजादित्वादाप् (?) पत्त्रम् । दाबिति दाञ्लवन इत्यस्य ग्रहणम्, न दैप्शोधन इत्यस्य देङित्यादित्वादाप् ।

धात्री ॥४।३।२७८॥ धेटो धाञश्च कर्मणि त्रट् निपात्यते । धयन्ति तामिति [3]धात्री स्तनदायिनी । दधाति तां व्याधिभ्य इति धात्री आमलकी ।

मतिपूजार्थशीलादिभ्यः क्तः ॥४।३।२७९॥ सतीति वर्तते । मत्यर्थेभ्यः पूजार्थेभ्यः शीलादिभ्यश्च धातुभ्यः सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः क्तप्रत्ययो भवति । मतिरिच्छा ज्ञानं च । इच्छार्थेभ्यः—राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । ज्ञानार्थेभ्यः—राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां विदितस्तथापि । पूजार्थेभ्यः—राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । शीतः, ञिमिदा—मिन्नः । ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः । ञिधृषा—धृष्टः । शीलादिभ्यः श्लोकः—

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट उद्यतः । संयतः शपितस्तुष्टो हृष्टो रुषित आसितः ॥

कान्तोऽभिव्याहृतो हृष्टो दृप्तस्तुष्टो मृतस्तथा । लिप्तश्लिष्टश्च दयित इत्याद्या सति लक्षिताः ॥

कथं भविष्यतीत्याहुः सगम्यादिषु दृश्यताम् ।

केचिदत्र भूतकालता तत्र क्त इतीदं नारभ्यते ।

उणादयः ॥४।३।२८०॥ बहुलमिति वर्तते । धातोः सत्यर्थे वर्तमानादुणित्येवमादयो बहुलं भवन्ति । कारुः । [4]पायुः । शरण्डः । वरण्डः । जरण्डः । एरण्डः । अक्षिकिडः । अहिकिडः । सर्पिः । यजुः । तमः । पिसुः । [5]कुसेरः । धूसरः । सक्तुः । दण्डः । बहुलग्रहणं किम् ? प्रयोगानुसरणार्थम् । तेन येभ्यो धातुभ्यो यस्मिन्नर्थे यथा दृश्यन्ते ते तेभ्यस्तस्मिन्नर्थे तथा भवन्तीति । प्रत्ययार्थकार्यनियमः सिद्धो भवति ।

गम्यादिर्भविष्यति ॥४।३।२८१॥ गम्यादिशब्दगणः इनादिप्रत्ययान्तो भविष्यति कालेऽर्थे साधुर्वेदितव्यः । गमी । आगामी । भावी । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । प्रयायी । प्रतियायी । प्रतिरोधी । कथं पदे सामान्यवृत्तानन्य-थात् प्रकरणाच्छब्दान्तरसंनिधेर्वा विशेषप्रतिपत्तिर्भवति । श्वो गमी ग्राममिति वा वाक्यार्थः ।

लृट् ॥४।३।२८२॥ भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति । करिष्यति । हरिष्यति ।

परिदेवनानद्यतने लुट् ॥४।३।२८३॥ भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्लुट्प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । परिदेवने अनद्यतने च । परिदेवनमनुशोचनम् । परिदेवनमनद्यतनेऽप्युच्यते । अनद्यतनश्च इति भवति । इयं नु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाध्येता य एवमनभियुक्तः । अनद्यतने श्वो गन्ता । श्वोऽध्येता । भविष्यत्सामान्ये लृड्बाधनार्थं परिदेवनग्रहणम् । श्वः करिष्यति मासे न करिष्यति इति पदं भविष्यत्सामान्य एव । अनद्यतन इति बहुव्रीहिः । तेनेह न भवति । अद्य श्वो वा गमिष्यति ।

---

1. बहुलकप्रत्ययानि सूरि सूकरः क० म० टि० । 2. क० म० पुस्तकयोर्नास्ति । 3. धात्री स्यात्स्तनदायिनी, इति ध्वनिमञ्जरी, क० म० टि० । 4. वायुः क० म० । 5. मुद्गादिसिद्धं कृसरमित्य-भिधानम्, क० म० टि० । तुल्यौ तिलान्ने कृसरकृसरावथ पिष्टकः, इति वैजयन्ती, क० म० टि० ।

पुरायावतोर्लट् ॥४।३।२८४॥ भविष्यतीत्येव वर्तते । भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोः पुरायावदित्येतयोरव्ययोरुपपदयोर्लट्प्रत्ययो भवति । लृट्लुटोरपवादः । पुराऽधीते । पुरा भुङ्क्ते । पुरा श्वोऽधीते । पुरा श्वो भुङ्क्ते । यावद्भुङ्क्ते । यावदधीते । यावच्छ्वो भुङ्क्ते । यावच्छ्वोऽधीते । लाक्षणिकत्वादिह न भवति । प्रत्युपालभ्य पुरामान इष्यते नगरेणेत्यर्थः । यावद्दास्यते तावद्भक्ष्यते यत्परिमाणमित्यर्थः ।

कदाकर्ह्योर्वा ॥४।३।२८५॥ कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोर्लट्प्रत्ययो वा भवति लृट्लुटावपि भवतः । कदा भुङ्क्ते, कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता । कदा भुङ्क्ते । कर्हि भुङ्क्ते इति भविष्यद्विवक्षयेदम्, सद्विवक्षायां हि शत्रानशावपि प्रसज्येयाताम् ।

किंवृत्तेऽर्थित्वे ॥४।३।२८६॥ भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोः किंवृत्त उपपदे अर्थित्वे प्रष्टुर्लिप्सायां गम्यमानायां लड्वा भवति । पक्षे लृट्लुटावपि भवतः । को भवतां भिक्षां ददाति । को भवतां भिक्षां दास्यति । को भवतां भिक्षां दाता । किं भवतो भोजयन्ति । भोजयिष्यन्ति । भोजयितारः । कतरो भिक्षां ददाति । दास्यति । दाता । कतमो भिक्षां ददाति । दास्यति । दाता । वृत्तग्रहणे तद्विभक्त्यन्तं डतरडतमौ च इति वैयाकरणस्मृतिः । तेन किंतरान् । किंतमाम् । किमोः । किंपुरुष इत्यादौ न भवति । अर्थित्व इति किम् ? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । पन्था ।

अर्थ्यसिद्धौ ॥४।३।२८७॥ अर्थी दाता देयं वा । अर्थस्य अर्थाद्वा सिद्धिः अर्थसिद्धिः फलनिष्पत्तिः फलावाप्तिः तस्यां गम्यमानायां वा किंवृत्ते भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोर्लट्प्रत्ययो वा भवति । लृट्लुटावपि भवतः । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति । यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । दातुर्दानात्स्वर्गसिद्धिमाचक्षाणो दाने प्रवर्तयति ।

लेटि हेतौ ॥४।३।२८८॥ लेडन्त उपपदे लेटो लेडन्तार्थस्य हेतौ निमित्ते भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोर्लट्प्रत्ययो वा भवति । पक्षे लृट्लुटावपि भवतः । उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यत्यागन्ता, अथ त्वं सूत्रमधीष्व, अथ त्वमनुयोगमाधत्स्व । उपाध्यायागमनमधीष्वेत्यध्ययनस्य निमित्तम् ।

लेड्चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥४।३।२८९॥ ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवमूर्ध्वमौहूर्तिकम् प्रत्यासन्नमित्यर्थः । निपातनात् सिद्धिः । लेडन्त उपपदे लेटो लेडन्तार्थस्य हेतौ ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातोर्लेड् च लट् च वा भवतः । पक्षे लृट्लुटावपि भवतः । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य परमुहूर्ताच्छीघ्रमुपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति, आगन्ता । अथ त्वं सूत्रमधीष्व अनुयोगमाधत्स्व ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ।

■

[चतुर्थः पादः]

पद्रुजो घञ् ॥४।४।१॥ पद रुजि इत्येताभ्यां घञ्प्रत्ययो भवति[1] । पद्यतेऽसाविति पादः । रुजत्यसाविति रोगः । देशैरपर्शी[2] व्याधिः । स्पर्शो देवदत्तः कम्पनस्येति क्रियायोगात् सिद्धम् ।

सृस्थिरव्याधिमत्स्यबले ॥४।४।२॥ सृ इत्येतस्माद्धातोः स्थिरव्याधिमत्स्यबलेषु कर्तृषु घञ्प्रत्ययो भवति । स्थिरे—चन्दनसारः[3] । खदिरसारः । अयमर्थः—[4]संश्लेषं गतः [5]संहतश्चिरस्थायी पदार्थ उच्यते । व्याध्यादौ—अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारं बलम् ।

---

१. पूर्वं कालविशेषे प्रत्ययाः उक्ताः अतः सामान्येन विधानम् । क० म० टि० । २. देशस्पर्शी, क० म० ।
३. सरतीति सारः, चन्दनस्य सारः क० म० टि० । ४. -पदं-संते—क० म० । ५. संहतश्चि—क० म० ।

अकर्तरि ॥४।४।३॥ भावे कर्तृवर्जिते च कारके धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति । पचनं पाकः । त्यागः । रागः । कारके—प्रास्यन्ति तमिति प्रासः । प्रसेवः[1] । दायो दत्तः । लाभो लब्धः । दास्यते तस्मै इति दासः[2] । आहरन्ति तस्मादित्याहारः, कृतः कटः, हृतो भारः—इत्यादौ क्वचिदसञ्ज्ञायां कारके घञो नाभिधानं न भवति । तथा च बहुलाधिकारः । धात्वर्थो धातुनोक्तस्तस्माच्च कृदाख्यस्तु भावो धात्वर्थो धर्मः सिद्धतानाम लिङ्ग-संख्यायोगी । द्रव्यवद्व्यवहारविषयः ।

इङः ॥४।४।४॥ इङोऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । अध्यायः । अभ्यायः । उपेत्याधीयते[3]ऽस्मादु-पाध्यायः[4] । उपाध्यायेति बह्वादिषु उपाध्यायशब्दपाठादपादाने स्त्रियां क्तिन्बाधया घञ् ङी वा भवति ।

श्रो वायुवर्णनिवृते ॥४।४।५॥ श्र इत्येतस्मादकर्तरि वायौ वर्णे निवृते चाभिधेये घञ्प्रत्ययो भवति । निवृतं निवर्णमावरणमित्यर्थः । शारो वायुः । शारो वर्णः शबलः । निशारो निवृतम् । गौरिवाकृतनिशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । वायुवर्णनिवृत इति किम् ? शरः ।

पूलूनीरो निरभ्यवोपसर्गे ॥४।४।६॥ निर् अभि अव इत्येतेषूपपदेषु[5] यथासंख्यं पू लू नी रु इत्येतेभ्योऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । निष्पावः । अभिलावः । अवनायः । संरावः । निरावः । निरभ्यवोपसर्ग इति किम् ? पवः । लवः । नयः । रवः ।

भूश्र्यदोऽच् ॥४।४।७॥ उपसर्ग इति वर्तते । उपसर्ग उपपदे भू श्री अद् इत्येतेभ्यो कर्तरि अच्-प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । चकारः घस्लृज्घञ्लुङ्क्षु इति ग्रहणार्थः । प्रभवः । विभवः । सम्भवः । प्रश्रयः[6] । प्रतिश्रयः[7] । संश्रयः । प्रघसः । विघसः । संघसः । उपसर्ग इति किम् ? भावः । श्रायः । घासः । भूश्र्योरुपसर्ग एवेति नियमार्थमुपादानम् ।

नौ णश्चादः ॥४।४।८॥ नावुपसर्गे उपपदे अदेरकर्तरि णप्रत्ययो भवति । अचश्च । न्यादः । निघसः । अचि विकल्पे घञि घस्लादेशः स्यादिति णविधानम् । अचश्च बाधा माभूदिति चकारः ।

स्वननदगदक्वणपठो वा ॥४।४।९॥ स्वन् नद् गद् क्वण पठ् इत्येतेभ्यो नावुपसर्गे उपपदेऽकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति । तेन मुक्ते पक्षे घञ् । निस्स्वनत्यनेनेति निस्वनः । निस्वानः । निनदः । निनादः । निगदः । निगादः । निक्वणः । निक्वाणः । निपठः । निपाठः । णप्रत्ययविकल्पे तेन मुक्ते घञा भवितव्यम् । ततश्च कर्तरीत्येव सिध्यतीत्यविकल्पो विज्ञायते ।

यमः सन्निव्युपे ॥४।४।१०॥ सम् नि वि उप इत्येतेषूपसर्गेषु उपपदेषु यमेर्धातोरच्प्रत्ययो वा भवति । संयमः । संयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । उपयमः । उपयामः ।

क्वणो वैणे ॥४।४।११॥ वीणायां च भवो वैणः । वैणेऽर्थे वर्तमानात् क्वणेर्धातोरुपसर्गे उपपदेऽकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति । प्रक्वणो वीणायाः । प्रक्वाणो वीणायाः । वैण इति किम् ? प्रक्वाणः शृङ्खलस्य । अनुप-सर्गात् "क्वणयमहसस्वनन्यो वा" इति वैणेऽपि भवति ।

घोः किः ॥४।४।१२॥ वेति निवृत्तम् । घुसञ्ज्ञकाद्धातोरुपसर्गे उपपदेऽकर्तरि किप्रत्ययो भवति । [8]प्रधिः । विधिः । समाधिः । निधिः । सन्धिः । [9]आधिः । घोरिति किम् ? निदायः केदारस्य । अवदायो मुखस्य ।

आप्यादाधारे ॥४।४।१३॥ आप्यात्कर्मणः [10]पराद्घोरकर्तर्याधारे किप्रत्ययो भवति । जलं धीयतेऽस्मिन्निति [11]जलधिः । शरधिः । इषुधिः । वालधिः ।

---

१. प्रसीव्यन्ति तम् प्रकुर्वन्ति तं प्राकारः । क० म० टि० । २. दासः स्याद्दानपात्रेऽपि, इत्यभि-धानम्, क० म० टि० । ३. -स्या इत्यु क० म० टि० । ४. उपाध्यायस्तु पाठकः, इत्यभिधानचिन्तामणिः, क० म० टि० । ५. -त्येतेषूपसर्गे घोपपदे क० म० टि० । ६. प्रश्रयोऽनुनयः समौ, क० म० टि० । ७. सत्रशाला प्रतिश्रयः, इति हलायुधः क० म० टि० । ८. प्रधानं प्रधीयते इति वादे । दीर्घान्तो वा किः । इति चान्द्रो लुगित्याकारलोपः । प्रधिः । ९. आधीयतेऽस्मादिति, चतुर्णां चाक्रपाणामन्यतमस्मात्किः । क० म० टि० । १०. राद्घोरक—क० म० । ११. स्वकृतास्युक्तमिति समासः क० म० टि० ।

युवर्णवशरणगमृद्ग्रहोऽच् ॥४।४।१४॥ इ उ ऋ इत्येतदन्तेभ्यो गम् वश् दृ रण् वृ ग्रह इत्येतेभ्यश्च धातुभ्योऽकर्तरि अच्प्रत्ययो भवति। यथासंख्यम्? इ—चयः। जयः। क्षयः। उ—नवः। यवः। स्तवः। लवः। पवः। ऋ—तरः। दरः। शरः। करः। गमादिः—गमः। वशः। वरः। रणः। आदरः। ग्रहः। चकारः अवयवदृशश्चेति ग्रहणार्थः।

समुदजः पशौ ॥४।४।१५॥ सम् उत् इत्येतयोरजेर्धातोरच्प्रत्ययो भवति। पशौ पशुविषयश्चेत् स धात्वर्थो भवति। समजः पशूनाम्, सङ्घात इत्यर्थः। उदजः पशूनाम्। प्रेरणमित्यर्थः। समुदिति किम्? व्याजः पशूनाम्। पशाविति किम्? समाजो मनुष्याणाम्। उदाजः क्षत्रियाणाम्।

सर्तिग्लहपणः प्रजनाक्षेयस्वे ॥४।४।१६॥ सर्तिग्लहपणिभ्यो धातुभ्योऽकर्तर्यच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं प्रजनाक्षेयस्वेषु। प्रजनविषये धात्वर्थे सर्तेः—गवामुपसरः। पशूनामुपसरः। प्रजनो गर्भग्रहणम्। तदर्थं स्त्रीगवीषु पुङ्गवानामुपसरणमुच्यते। अक्षविषयेऽर्थे ग्लहः अक्षस्य ग्लहः ग्रहणमित्यर्थः। ग्रहेर्लत्वनिपातनम्। ग्लहिः प्रकृत्यन्तरं वा। स्वत्वे गम्यमाने पणः—मूलकपणः। शाकपणः। मूलकादीनामियत्तापरिच्छिन्नः संव्यवहारार्थो मुष्टिरुच्यते। प्रजनाक्षेयस्व इति किम्? उपसारः। ग्लाहः। पाणः।

प्रमदसम्मदौ हर्षे ॥४।४।१७॥ प्रमदसम्मदावित्येतावजन्तौ निपात्येते हर्षाभिधेये। प्रमदः कन्यानाम्। सम्मदः कोकिलानाम्। हर्ष इति किम्? प्रमादः। सम्मादः। सम्प्रान्मदो हर्ष इत्यनुक्त्वा निपातनं रूपविग्रहणार्थम्। तेनोपसर्गान्तरविशिष्टेन न भवति। प्रसम्मादः। अभिसम्मादः।

देशेऽन्तर्घनान्तर्घणौ ॥४।४।१८॥ अन्तःपूर्वाद्धन्तेर्देशेऽभिधेयेऽच्प्रत्ययो भवति घनघणौ चादेशौ निपात्येते। अन्तर्हन्यतेऽस्मिन्निति अन्तर्घनः, अन्तर्घणो वा देशः। वाहीकेषु देशविशेषस्य सञ्ज्ञे इमे। देश इति किम्? अन्यत्रान्तर्घातः; अन्तर्घण इति। घणिः प्रकृत्यन्तरं वा तस्मादच्।

प्रघणप्रघाणौ कोष्ठकांशे ॥४।४।१९॥ प्रपूर्वाद्धन्तेः कोष्ठकांशे दीर्घकुटचा एकदेशेऽभिधेये अच्प्रत्ययो घणाघाणौ चादेशौ निपात्येते। प्रघणः। प्रघाणः। कोष्ठके बाह्यप्रदेश उच्यते। कोष्ठकांश इति किम्? प्रघातोऽन्यत्र।

घनोद्घनापघनोपघ्ननिघोद्घसङ्घा मूर्त्यत्याधानाङ्गासन्ननिमित्तप्रशस्तगणाः ॥४।४।२०॥ घन उद्घन अपघन उपघ्न [1]निघ उद्घ[2] सङ्घ इत्येते शब्दा अजन्ता निपात्यन्ते यथासङ्ख्यं मूर्त्यादिषु वाच्येषु। घनो मूर्तिः संहतिः काठिन्यम्। अभ्रघनः। दधिघनः। घनं दधीति धर्माभिधानम्। गुणशब्दोऽयं गुणिन्यपि वर्तते। उद्धन्यतेऽस्मिन्नित्युद्घनोऽत्याधानं यस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा काष्ठानि तक्ष्यन्ते। [3]कर्मारशालाधिकर[4]णमित्येके। अपहन्यतेऽनेनेति अपघनोऽङ्गम् पाणिः। पादो वा। न सर्वमुपहन्यते समीपमिति ज्ञायते इत्युपघ्नः अच्, उपधालोपश्च। आसन्नः समीप उच्यते। पर्वतोपघ्नः। ग्रामोपघ्नः[5]। निहन्यते निर्विशेषं निश्चयेन वा ज्ञायत इति निघः। आरोहपरिणाहयोस्तुल्यत्वं निमित्तम्। समारोहपरिणाह उच्यते। निघा वृक्षाः। निघाः शालयः। उद्धन्यते उत्कर्षेण ज्ञायत इत्युद्घः प्रशस्तः। संहतिः सङ्घः गणः प्राणिसमुदायः। कथं सङ्घातो मनुष्याणामिति? सङ्घातशब्दः समुदायमात्रे निपातनादेवोपात्तानिमित्तविशेषे वृत्तिरस्य गम्यत्वप्रतिपादनं न विज्ञायते।

ह्वो ह्वश्च विन्यभ्युपे ॥४।४।२१॥ वि नि अभि उप इत्येतेषूपपदेषु ह्वयतेरकर्तर्यच्प्रत्यय उशादेशश्च वा शब्दस्य भवति। विहवः। निहवः। अभिहवः। उपहवः। विन्यभ्युप इति किम्? संह्वायः। ह्वा इति किम्? निपायः। व इति किम्? सर्वस्य माभूत्। चकारः सन्नियोगार्थः। शकारो वा इत्यस्यादेशार्थः। ह्व इत्यनिपातनं ह्वङ्गुणार्थम्। विजो हवः। जुहोतेर्ह्वाने वृत्तिर्न दृष्टा ह्वयतेश्च सर्वत्र रूपान्तरं प्राप्नोतीति वचनम्।

---

1. आविद्धो विध्यते येन तत्र विघ्नक् समे निघः, इति नामलिङ्गानुशासने क० म० टि०। २. उद्घः स्यात्पावके हृल्लपुटके देहजानिले, इति विश्वः, क० म० टि०। ३. कर्मारस्थाव्ययसार इत्यभिधानम्। क० म० टि०। ४. -धिकरणमित्येके—क० म०। ५. ग्रामोपघ्नः क० म०। ६. वृत्ति क० म०।

आङि युद्धे ॥४।४।२२॥ आङ्युपपदे ह्वयतेरकर्तरि अप्प्रत्यय उशादेशश्च वा शब्दस्य भवति युद्धेऽभिधेये । आहूयन्तेऽस्मिन्परस्परमित्याहवो युद्धम् । युद्ध इति किम् ? आह्वायः । आह्वानम् ।

निपानमाहावः ॥४।४।२३॥ आङ्पूर्वाद् ह्वयतेरच्प्रत्ययो भवति ह्वावादेशश्च निपात्यते निपानं चेदभिधेयं भवति । निपिबन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधारः पशुशकुनीनां पानाय कृत उच्यते । आहूयन्ते पशवः पानायास्मिन्निति, आहावः पशूनाम् । आहावः शकुनीनाम् । निपानमित्यर्थः । निपानमिति किम् ? आह्वायः । आह्वानम् ।

भावेऽनुपसर्गात् ॥४।४।२४॥ ह्वयतेर्धातोरविद्यमानोपसर्गादकर्तरि भावेऽच्प्रत्यय उशादेशश्च वा शब्दस्य भवति । हवः । भाव इति किम् ? अन्यत्र ह्वायः । अनुपसर्गादिति किम् ? आह्वायः ।

मद्व्यधजपः ॥४।४।२५॥ मद् व्यध् जप् इत्येतेभ्योऽनुपसर्गेभ्योऽकर्तरि अच्प्रत्ययो भवति । मदः । व्यधः । जपः । अनुपसर्गादिति किम् ? उन्मादः । अव्याधः । उपजापः । वध इति यस्य गजवध इत्यादयः प्रसिद्धाः सत्य घञि रूपम् । हन्तेस्तु घात इति यदि वध इत्ययमनुपसर्गस्यैव भाव एव प्रयोग इष्यते ततोऽन्यत्रानभिधानं श्रयितव्यम् । घञि प्रायेणाभिधानाश्रय एव । तथाहि दायो दत्तः । लाभो लब्धः इति कर्मणि भवति । कर्त्रपः करु इत्यादौ न भवति ।

क्वण्यमहसस्वनभ्यो वा ॥४।४।२६॥ क्वण् यम् हस् स्वन नि इत्येतेभ्योऽनुपसर्गेभ्यो धातुभ्योऽकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति । क्वणः । क्वाणः । यमः । यामः । हसः । हासः । स्वनः । स्वानः । नयः । नायः । अनुपसर्गादिति किम् ? प्रक्वाणः । प्रयामः । प्रहासः । निस्वाणः । प्रणयः । क्वणादीनां घञि नयतेरचि प्राप्ते विकल्पः ।

आङि रुप्लोः ॥४।४।२७॥ आङ्युपपदे रु प्लु इत्येताभ्यामकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति । आरवः । आरावः । आप्लवः । आप्लावः । आङीति किम् ? विरावः । विप्लवः । रौतेर्घञि प्लवतेरचि नित्यं प्राप्ते विकल्पः ।

ग्रहोऽवे वर्षे ॥४।४।२८॥ अव इत्येतस्मिन्नुपपदे ग्रहेर्धातोरकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति वर्षे वर्षविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । अवग्रहो वर्षस्य । अवग्राहो वर्षस्य । प्रतिबन्धः प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावो धात्वर्थो न वर्षः । वर्ष इति किम् ? अवग्रहः पदस्य[3] । अत्र नित्यमेवाच् ।

प्रे युगतुलासूत्रे ॥४।४।२९॥ प्र उपपदे ग्रहेर्धातोरकर्तर्यच्प्रत्ययो वा भवति युगसूत्रे तुलासूत्रे चाभिधेये । युगं वहन् युगः अश्वो बलीवर्दो वा । प्रग्रहः । प्रग्राहः । रथादिनियुक्ताश्वादिसंयमरज्जुः । तुलाग्रहणसूत्रं चाभिधीयते । युगतुलासूत्र इति किम् ? अन्यत्र प्रग्रह एव ।

वृर्वस्त्रे ॥४।४।३०॥ प्र उपपदे वृ इत्येतस्मादकर्तरि अच्प्रत्ययो वा भवति वस्त्रविशेषे चाभिधेये । प्रवरः । प्रावारः । वस्त्र इति किम् ? प्रवरो यतिः । नित्येऽचि प्राप्ते विकल्पः ।

उदि श्रिश्रिवः ॥४।४।३१॥ उदि उपपदे नी श्रिञ् इत्येताभ्यां धातुभ्यामकर्तर्यच्प्रत्ययो वा भवति । उन्नयः । उन्नायः । उच्छ्रयः । उच्छ्रायः । नित्यमचि प्राप्ते विकल्पः ।

गुद्रुयौतेर्घञ् ॥४।४।३२॥ वेति निवृत्तम् । उदुपपदे गुद्रुयौतिभ्योऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । उद्गावः । उद्द्रावः । उद्यावः ।

ग्रहः ॥४।४।३३॥ ग्रह इत्येतस्मादुदुपपदेऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । उद्ग्राहः । उदीति किम् ? ग्रहः । विग्रहः ।

1. भवतीति क० म० पुस्तकयोर्नास्ति । 2. घनि क० म० । 3. पदस्य क० म० । 4. पृषोदरादित्वात्साधुः । पृषोदरादित्वात्साधु क० म० टि० ।

समि मुष्टौ ॥४।४।३४॥ सम्युपपदे ग्रहेर्मुष्टिविषयेऽर्थे वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । मुष्टि[1] संमुष्टितावाङ्गुलिः परिमाणम् । तत्र मान इति सिद्धत्वात् । अहो मल्लस्य संग्राहः[2] । अहो मौष्टिकस्य संग्राहः । मुष्टेर्दाढ्यंमनाख्यायते । मुष्टाविति किम् ? संग्रहस्तस्यार्थस्य ।

युद्रुदोः ॥४।४।३५॥ यु द्रु दु इत्येतेभ्यः सम्युपपदे कर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । संयावः[4] । संद्रावः । संदावः । समीति किम् ? यवः । द्रवः । उपद्रवः । दवः ।

स्तोर्यज्ञे ॥४।४।३६॥ सम्पूर्वात् स्तौतेरकर्तरि यज्ञविषये घञ्प्रत्ययो भवति । संस्तुवन्त्यस्मिन्निति संस्तावः छन्दोगानाम् । यत्र देशे छन्दोगाः समेत्य स्तुवन्ति स देशः संस्ताव उच्यते । यज्ञ इति किम् ? संस्तवोऽन्यत्र ।

परौ ग्रहः ॥४।४।३७॥ परिपूर्वाद् ग्रहेरकर्तरि यज्ञविषये घञ्प्रत्ययो भवति । उत्तरपरिग्राहः । अधरपरिग्राहः । यज्ञ इति किम् ? परिग्रहः ।

न्यवे शापे ॥४।४।३८॥ नि अव इत्येतत्पूर्वाद् ग्रहेरकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति शाप आक्रोशे गम्यमाने । निग्राहो ह ते जाल्म भूयात् । अवग्राहो ह ते जाल्म भूयात् । शाप इति किम् ? निग्रहश्चोरस्य । अवग्रहः पदस्य ।

लिप्सायां प्रे ॥४।४।३९॥ प्रपूर्वाद् ग्रहेरकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् । पात्रप्रग्राहेण चरति पिण्डपातार्थी । स्रुवप्रग्राहेण चरति दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् ? मनसः प्रग्रहः ।

द्रुस्तुस्रोः ॥४।४।४०॥ प्रपूर्वेभ्यो द्रु स्तु स्रु इत्येतेभ्योऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्र इति किम् ? द्रवः । स्तवः । स्रवः ।

स्त्रोऽयज्ञे ॥४।४।४१॥ प्रपूर्वात् स्तृ इत्येतस्माद्धातोरकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति अयज्ञे न चेद्यागविषयः प्रयोगो भवति । प्रस्तारः । मणिप्रस्तारः । विमानप्रस्तारः । नयप्रस्तारः । अयज्ञ इति किम् ? बर्हिःप्रस्तरः ।

वेः प्रथनेऽशब्दे ॥४।४।४२॥ विपूर्वात् स्तृ इत्येतस्माद्धातोः प्रथने विस्तीर्णतायां वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति अशब्देन चेत्प्रथनं शब्दविषयं भवति । विस्तारः पटस्य । विस्तारो गृहस्य । प्रथन इति किम् ? विस्तरस्तृणस्य छादनमित्यर्थः । अशब्द इति किम् ? अहो द्वादशाङ्गस्य विस्तरः । विष्टारः पङ्क्तिश्छन्दः । विष्टारः बृहतीछन्दः इति विष्टाराभिनि छानमिति निपातनात्सिद्धम् ।

श्रुश्वोः ॥४।४।४३॥ विपूर्वाभ्यां श्रु श्रुम्यामकर्तरि घञ् भवति । विश्रावः[5] । विश्रावः[6] । वाविति किम् ? श्रवः । श्ववः ।

व्युपे शीङः क्रमे ॥४।४।४४॥ वि उप इत्येतयोरुपपदयोः शीङोऽकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति क्रमे । क्रमविषयश्चेद्घञ्प्रत्ययो भवति । तव विशायः । मम विशायः । तव राजोपशायः । मम राजोपशायः । क्रमप्राप्तं पर्यायेसाध्यं शयनमुच्यते । अन्ये शयितुं पर्याय उच्यते इत्याहुः । क्रम इति किम् ? विशयः । उपशयः । अत्र केचित् त्रिविषये वर्जेत् भवतीत्याहुः । अपरे तद्वर्ण एतदेव तदनिष्ठत्वमात्रमनादरणीयमित्याहुः ।

हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चेः ॥४।४।४५॥ हस्तादेये हस्ते नोपायान्तरनिरपेक्षं यदादातुं शक्यते तद्विषयाच्चिनोतेर्धातोरनुदपूर्वादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति अस्तेये । स चेद्वादेयस्तेये न भवति । स्तेयं चौर्यम् । हस्तादेये इति च प्रत्यासत्तिरुच्यते । तेन तत्प्रत्यासन्नकर्मविषये घात्वर्थे विधानम् । पुष्पप्रचायः[9] । फलप्रचायो[10] ।

---

१. मुष्टिः प्रहरणस्य इति, क० म० टि० । २. अस्त्रियां मुष्टिमस्तु द्वौ संग्राहो मुष्टिः स्त्रियाम्, इति वैजयन्ती, क० म० टि० । ३. दृढाङ्गुलिसङ्घातः, क० म० टि० । ४. संयावो यज्ञपालितः, क० म० टि० । ५. अभिनिष्ठानशब्दो विसर्जनीयार्थे (?) मतः इति विश्वः, क० म० टि० । ६. निगारो द्वारविक्षावोद्धारा निगरणादिषु, इत्यमरः, क० म० टि० । ७. विश्रावस्तु प्रसिद्धख्यातिः, इत्यमरः, क० म० टि० । ८. उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ, इति नामलिङ्गानुशासनम् क० म० टि० । क्रमेण क्रियायाः पदार्थानां मध्यस्थः प्रासिङ्गकालानतिवृत्तिः पर्यायः क० म० टि० । ९. पुष्पलावकः । क० म० टि० । १०. फलभावकः । क० म० टि० ।

गुल्मात्[1] । हस्तादेव इति किम् ? पुष्पप्रचयं करोति[2] । फलप्रचयं करोति तरुशिखरे । अस्तेय इति किम् ? पुष्पप्रचयः स्तेयेन । अनुद इति किम् ? पुष्पोच्चयः । फलोच्चयः । माने नियमार्थं चेदं विशेषमस्तेय एवेति । हस्तादेयमिति हि तेन प्रमाणं बोध्यते यद्धस्तं न भवति न हस्तादेयमित्यत इति । तेन हस्तादेये चेः स्तेये मानेऽपि पुष्पाणां हस्तप्रचय इत्येव भवति ।

चित्युपसमाधानावासदेहे कश्चादेः ॥४।४।४६॥ चीयत इति चितिः, अग्न्याधारः विप्रकीर्णानामेकत्रोपर्युपरिराशीभावेन करणमुपसमाधानम् । आवसन्त्यत्रेत्यावासः । देहः शरीरम् । एतेष्वर्थेषु चिनोतेरकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति आदेश्च ककारादेशः चितौ आकायमग्निं चिन्वीत । उपसमाधाने–महान् गोमयनिकायः । गोमयनिकायः । आवासे–ऋषिनिकायः । देहे–जलबुद्बुदधर्मिणः कायाः । एतेष्विति किम् ? चयः काष्ठनिचयः इत्यत्र बहुत्वमुच्यते शब्देन न राशिः ।

सङ्घेऽनुपरौ ॥४।४।४७॥ न विद्यते कस्यचिदुपरि किञ्चिद्यस्मिन्सोऽनुपरि तस्मिन् सङ्घे प्राणिसमुदायेऽकर्तरि चिनोतेर्घञ्प्रत्ययो भवति । आदेश्च कः । वैयाकरणनिकायः । तार्किकनिकायः । संघ इति किम् ? सारसमुच्चयः । सर्वसमुच्चयः । अनुपराविति किम् ? सूकरनिचयः । सूकरा उपर्युपरि निचीयन्ते ।

माने ॥४।४।४८॥ माने इयत्तायां गम्यमानायां धातोरकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । मानमियत्तावाद । इयत्ता च संख्या परिमाणं च । एको निघासः । द्वौ निघासौ । एकस्तण्डुलावक्षायः । एकस्तण्डुलनिश्चायः । एकः कारः । द्वौ कारौ । त्रयः काराः । रश्मिसंग्राहः[3] । तण्डुलसंग्राहः । मुष्टिरित्यर्थः ।

न्युद्दि ग्रः ॥४।४।४९॥ नि उद् इत्येताभ्यां परात् ग्र इत्येतस्मादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । निगारः । उद्गारः । न्युदिति किम् ? गरः । संगरः ।

कॄो धान्ये ॥४।४।५०॥ नि उद् इत्येताभ्यां परात्कॄ इत्येतस्माद्धातोरकर्तरि धान्यविषयेऽर्थे वर्तमानाद् घञ्प्रत्ययो भवति । निकारो धान्यस्य । उत्कारो धान्यस्य । राशिरित्यर्थः । धान्य इति किम् ? पुष्पोत्करः । फलनिकरः ।

नौ वुः ॥४।४।५१॥ धान्य इति वर्तते तत्समुदायविशेषणम् । नि इत्येतस्मिन्नुपपदे वृ इत्येतस्मादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । धान्ये प्रत्ययान्ते न चेद्धान्यविशेषोऽभिधीयते । निव्रियन्ते इति नीवारा नाम व्रीहयो भवन्ति । धान्य इति किम् ? निवरा कन्या ।

इणोऽभ्रेषे ॥४।४।५२॥ निपूर्वादिणो धातोरभ्रेषे विषयेऽर्थे वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । भ्रेषः स्वरूपाच्चलनम् प्रच्युतिः । एषोऽत्र न्यायः । एतदत्र साधु इत्यर्थः । अभ्रेष इति किम् ? न्ययं गतं पापम् ।

परौ क्रमे ॥४।४।५३॥ परावुपपदे इणः क्रमविषयेऽर्थे वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । तव पर्यायो भोक्तुम् । क्रमेण पदार्थानां क्रियासम्बन्धः पर्यायः । क्रम इति किम् ? पर्ययः कालस्य अतिपात इत्यर्थः ।

द्यूते न्यः ॥४।४।५४॥ परिपूर्वान्नयतेर्धातोर्द्यूतविषयेऽर्थे वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो भवति । [4]परिणायेन शारी हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । द्यूत इति किम् ? परिणयः कन्यायाः ।

भ्वोऽवज्ञाने वा ॥४।४।५५॥ परिपूर्वाद्भवतेर्धातोः अवज्ञाने वर्तमानादकर्तरि घञ्प्रत्ययो वा भवति । परिभावः । परिभवो देवदत्तस्य । अवज्ञान इति किम् ? समन्ताद्भावः परिभवः ।

---

१. फलपुष्पादिगुल्मात्, क० म० टि० । २. करतलव्यतिरिक्तेन उपायान्तरेण फलपुष्पादीनि लुनातीति यावत् । किम्पुष्पप्रचयः स्तेयः फलकाले समानीते इति शब्दचूडामणौ । ३. अङ्गुलयो मुष्टिमस्तु द्वौ संग्राहौ मुष्टिः स्त्रियाम्, क० म० टि० । ४. परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयने, क० म० टि० ।

स्थादिभ्यः कः ॥४।४।५६॥ (इदमपि तथा) स्था इत्येवमादिभ्योऽकर्तरि कप्रत्ययो वा[1] भवति । संतिष्ठन्तेऽस्यामिति संस्था । व्यवतिष्ठन्तेऽनयेति व्यवस्था । प्रस्नान्त(न्त्य)स्मिन्निति प्रस्नः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । विन्दन्तेऽनेनेति विदः । [2]आविध्यतेऽनेनेत्याविधः । निहन्यतेऽनेनास्मिन्निति वा निघ्नः । आयुध्यन्तेऽनेनेत्यायुधः । करणाधिकरणयोरनटि प्राप्ते कः । घस्येव आव्याधः । घातः । विघातः । उपघातः ।

ट्वड्वितोऽथुक्त्री ॥४।४।५७॥ टु डु इत्येतदितो धातोर्यथासंख्यम् अकर्तरि अथु क्त्रि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ट्वितोऽथुः—वेपथुः[3] । श्वयथुः । क्षवथुः । ड्वितः क्त्रिः । पक्त्रिमम् । उप्त्रिमम् । कृत्रिमम् । विहित्रिमम् । याचित्रिमम् ।

यजयतप्रच्छस्वपरक्षो नः ॥४।४।५८॥ यज् यत् प्रच्छ् स्वप् रक्ष इत्येतेभ्योऽकर्तरि नप्रत्ययो भवति । यज्ञः । यत्नः । प्रश्नः[4] । स्वप्नः । रक्ष्णः ।

विच्छेर्नङ् ॥४।४।५९॥ विच्छेर्धातोरकर्तरि [5]नङ्प्रत्ययो भवति । विश्नः । एकाराभावार्थं न ङि (नङ्व) वचनम् ।

व्याप्तौ भावेऽनञिन् ॥४।४।६०॥ धातोर्व्याप्तौ क्रियायाः स्वसम्बन्धिनः साकल्येनाभिसम्बन्धे गम्यमाने भावे अन ञिन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । संकुटिनं सांकोटिनमेषाम् । संरवणम्, सांराविणम् । सेनायां वर्तते । व्याप्ताविति किम् ? संकोटः । संरावः । भावग्रहणं कर्मप्रतिषेधार्थम् । अनग्रहणादनम् इति घञादिर्न भवति ।

स्त्रियां क्तिन् ॥४।४।६१॥ धातोरकर्तरि स्त्रियां क्तिन्प्रत्ययो भवति । घञादेरपवादः । दृष्टिः । सृष्टिः । चितिः । वृतिः । वृत्तिः । नकारो वेदाक्तिनोऽङिति प्रतिषेधार्थः । स्त्रियामिति किम् ? सर्गः । जयः ।

लभादिभ्यः ॥४।४।६२॥ लभादिभ्यो धातुभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थे क्तिन्प्रत्ययो भवति । लब्धिः । उपलब्धिः । आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । सक्तिः । स्वक्तिः । कुण्ठेरपि कुण्ठितिः, अर्दे:—अर्दितिः । भिदादङपि भवति । उपलम्भा[6] ।

स्रुविष्यजस्तोः करणे ॥४।४।६३॥ स्रु इष् यज स्तु इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थे करणे कारके क्तिन्प्रत्ययो भवति । अनडपवादः । स्रवन्त्यनयेति स्रुतिः । इच्छन्त्यनयेति इष्टिः । यजन्त्यनया इति इष्टिः । स्तुवन्त्यनयेति स्तुतिः ।

गापापचो भावे ॥४।४।६४॥ गा पा पच् इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थे भावे क्तिन्प्रत्ययो भवति । अङपवादः । संगीतिः । उपगीतिः । प्रपीतिः । पक्तिः ।

स्थो वा ॥४।४।६५॥ स्था इत्येतस्माद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे भावे क्तिन्प्रत्ययो वा भवति । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । षित्वादङपि भवति । आस्था । व्यवस्था । अङ्बाधायां प्राप्तायां पक्षे प्रापणार्थं वचनम् । पिबजृम्भा तु परत्वाद्बाध्यते ।

व्यतिहारे ञः ॥४।४।६६॥ व्यतिह्रियत इति व्यतिहारः व्यतिह्रियमाणेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे भावे ञप्रत्ययो भवति वा । व्यतिहृतिरत्र[7] परस्परस्य कृतप्रतिकृतम् । व्याक्रोशी वर्तते । व्याकुष्टिर्वर्तते । परस्परमाक्रोशनमेवं प्रयुज्यते । एवं व्यावलेखी । व्यापलावी । व्यापहासी वर्तते । अञिनो णिञ्प्रत्ययस्य प्रयोगः । स्त्रियामिति किम् ? व्यतिहारो वर्तते ।

---

१. इदं ताडपत्रपुस्तके नास्ति । २. आविध्यन्त्यस्मिन्नित्याविधः, क० म० टि० । ३. शोफस्तु श्वयथुः शोथः, इति नामलिङ्गानुशासनम् । क० म० टि० । ४. शूच्छ्वोऽनुनासिके च, क० म० । इति छकारस्य शकारः क० म० टि० । ५. ङित्वाद्गुणो न भवति क० म० टि० । ६. उपलभा क० म० । ७. –रिह क० म० ।

णचूनः ॥४।४।६७॥ पर्यायादुक्तेश्च धातोर्व्यतिहारेऽर्थे वर्तमानादकर्तरि स्त्रियामर्थे भावे णप्रत्ययो भवति। अनाकारापवादः। [1]व्यावचोरी। व्यावचर्ची। व्यात्युक्षी वर्तते। योगविभागो नित्यार्थः।

व्रज्यजः क्यप् ॥४।४।६८॥ व्रज् यज् इत्येताभ्यां धातुभ्यामकर्तरि स्त्रियां भावेऽर्थे क्यप्प्रत्ययो भवति। व्रज्या। इज्या। पित्करणमुत्तरार्थम्।

नाम्नि भृञः ॥४।४।६९॥ भृञो धातोरकर्तरि स्त्रियां भावेऽर्थे नाम्नि क्यप्प्रत्ययो भवति। भृत्या। नाम्नीति किम्? भृतिः। भाव इति किम्? भार्या।

समजनिषदनिपतमनविदिणषुञ्शीङः ॥४।४।७०॥ योगविभागाद् भाव इति निवृत्तम्। समज् निषद् निपत् मन् विद् इण् षुञ् शीङ् इत्येतेभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थे क्यप्प्रत्ययो भवति नाम्नि। समजन्ति तस्यामिति समज्या। निषद्या। निपत्या। मन्या। विद्या। इत्या। सुत्या। शय्या। केचित्तु निषद-न्ति यां गृह्णन्ति निषदन्ति तस्यामिति निषद्या मांसः। समितिः। आसुतिरिति बहुलाधिकारात्।

कृञश्शक्तिन् च ॥४।४।७१॥ कृञोऽकर्तरि स्त्रियामर्थे श क्तिन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। चकारात्क्यप् च। क्रिया। कृतिः। कृत्या।

सम्पदादिभ्यः क्तिन् क्विप् ॥४।४।७२॥ सम्पदादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थे क्तिन् क्विप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। सम्पत्तिः। विपत्तिः। आपत्तिः। प्रतिपत्तिः। संवित्तिः। क्विप्—सम्पत्। विपत्। आपत्। प्रतिपत्। संवित्। परिषत्। आशीः।

यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्यटाट्यामृगयेच्छाग्लाम्लाकृपाः ॥४।४।७३॥ यूत्यादयः शब्दा अकर्तरि स्त्रियामर्थे निपात्यन्ते इच्छेति भावे अकर्तरीति सामान्येनाधिकारेऽप्यभिधानतोऽर्थव्यवस्था। यूतिः। जूतिः। अत्र दीर्घो निपात्यते। सातिः। अत्र इत्वेत्त्वाभावः। हेतिः। हन्तेर्हिनोतेर्वा हेभावः। सञ्जीदा। कीर्तिः। कीर्तयतेः क्तिन्। अटाट्या अटतेर्यः। यङि द्विर्वचनं च। मृगया। इच्छा। मृगयतेरिच्छतेश्च शः शप् च गुणापवादः। ग्लाम्ला नः। कृपा क्लृपतेरङ्लत्वञ्च।

ग्लाज्याह्रो निः ॥४।४।७४॥ ग्ला ज्या हा इत्येतेभ्यो स्त्रियामर्थे निप्रत्ययो भवति। ग्लानिः। ज्यानिः। हानिः।

णिवेत्त्यासश्रन्थघट्टवन्दोऽनः ॥४।४।७५॥ ण्यन्तेभ्यो वेत्ति-आस-श्रन्थ-घट्ट-वन्दिभ्यश्च धातुभ्योऽकर्तरि स्त्रियामर्थेऽनप्रत्ययो भवति। कारणा। हारणा। कामना। लक्षणा। [2]भावना। वेदना। आसना। श्रन्थना। घट्टना। वन्दना। अस्यतेि क्षणा सिद्धम्। वेत्तीति तिङ्निर्देशो ज्ञानार्थपरिग्रहार्थः।

इषोऽनिच्छायाम् ॥४।४।७६॥ इषोऽनिच्छायां वर्तमानात् अकर्तरि स्त्रियामर्थे अनप्रत्ययो भवति। एषणा। अन्वेषणा। अनिच्छायामिति किम्? इच्छत इति इष्टिः। इच्छेति भावे।

परेर्वा ॥४।४।७७॥ परेरुत्तरादिषेरनिच्छायामर्थे वर्तमानादकर्तरि स्त्रियामर्थेऽनप्रत्ययो वा भवति। पर्येषणा। परीष्टिः।

सृचरो यः ॥४।४।७८॥ परेरुत्तराभ्यां सृ चर् इत्येताभ्यामकर्तरि स्त्रियामर्थे यप्रत्ययो भवति। परिसर्या। परिचर्या। परेरिति किम्? संसृतिः। चूर्तिः।

जागुरश्च ॥४।४।७९॥ जागृ इत्येतस्मादकर्तरि स्त्रियामर्थेऽप्रत्ययो यश्च। जागरा। जागर्या।

प्रत्ययात् ॥४।४।८०॥ प्रत्ययान्ताद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थेऽप्रत्ययो भवति। गोपाया। चिकीर्षा। तितिक्षा। जिहीर्षा। कण्डूया। लोलूया। पुत्रीया। पुत्रीकाम्या। शिक्षिभिक्षादिभिरेकयोगेन सिद्धेऽप्यकारवचनं आनात्स्येति प्रतिषेधार्थम्।

---

१. व्यतिचोरी क० म०। २. गुणेः प्राप्ताविणिरिति णिः। पूर्वेकारस्तदर्थः। क० म० टि०।

गुरोर्हलः ॥४।४।८१॥ गुरुमतो हलन्ताद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थेऽप्रत्ययो भवति । कुण्डा । हुण्डा । शिक्षा । भिक्षा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम् ? निपठितिः । निगूहितिः । हल इति किम् ? नीतिः । संनीतिः । लभादित्वात् आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । सुप्तिः[1] । ध्वस्तिः ।

णिच्चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्यन्तर्घोऽङ् ॥४।४।८२॥ णितः चिन्त्यादिभ्यः अन्तःपूर्वाच्च घाञ् धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थेऽङ्प्रत्ययो भवति । जॄष्–जरा[2] । क्षिप्–क्षिपा । घटिष्–घटा । व्यथिष्–व्यथा । प्रथिष्–प्रथा । चिन्त्यादेः–चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चिन्तिपूजिकुम्बिचर्चिग्रहणमनबाधार्थम् । अन्तर्धा अन्तर्द्धिरिति निरोऽन्तर्धाविति सिद्धम् ।

उपसर्गादातः ॥४।४।८३॥ उपसर्गात्परादाकारान्ताद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थेऽङ्प्रत्ययो भवति । प्रज्ञा । प्रदा[3] । उपदा । उपधा । आधा । उपसर्गादिति किम् ? दत्तिः । श्रद्धेति प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्ण इति निपातनात्सिद्धम् ।

भिदादयः क्वचित् ॥४।४।८४॥ भिदादयः शब्दाः अङन्ताः क्वचिदकर्तरि स्त्रियामर्थे साधवो वेदितव्याः । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । छिदा द्वैधीकरणे । छित्तिरन्या । विदा विचारणे । वित्तिरन्या । आरा शस्त्र्याम् । आर्तिरन्या । धारा प्रपतने । धृतिरन्या । गुहा गिर्योषध्योः । गूढिरन्या । एवं क्षिपा । मेधा । ह्राका । [illegible] । तरा । क्षिया । रेखा । लेखा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । मृजा । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धं वेदितव्यम् ।

सञ्ज्ञाभावे ण्वुः ॥४।४।८५॥ धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे सञ्ज्ञायां भावे च क्वचित् ण्वुप्रत्ययो भवति । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । प्रस्कन्दिका । विचर्चिका । एवं नामानो व्याधयः । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । [illegible] । [illegible] । नाखोपखादिका । अभ्योषखादिका । एवंनामानः क्रीडाः । भावे का नाम आसिका । अन्येष्वपीष्यमाणेषु का नाम [illegible][4] । अन्येष्वपीष्यमाणेषु क्वचिदिति वचनात् क्वचिन्न भवति । शिरोऽर्तिः । शिरोऽभितापितः । ईक्षा । ईहा ।

प्रश्नाख्याने वेञ् च ॥४।४।८६॥ धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे प्रश्ने आख्याने च प्रश्नस्य प्रतिवचने च इञ्प्रत्ययो भवति ण्वुश्च । तद्वचनाद्यथाप्राप्तं च । कां कारिम्, कां कारिकाम्, कां क्रियाम्, कां कृतिम्, कां कृत्यामकार्षीः । सर्वाः कारीः, सर्वाः कारिकाः, सर्वाः क्रियाः, सर्वाः कृतीः, सर्वाः कृत्याः, अकार्षम् । एवं गणिम्, गणिकाम्, गणनाम् । पाचिम्, पाचिकाम्, पक्तिम् । पाठिम्, पाठिकाम्, पठितिम् ।

पर्यायोत्पत्त्यर्हर्णे ण्वुः ॥४।४।८७॥ धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे पर्यायोत्पत्त्यर्हर्णेषु गम्यमानेषु नित्यं ण्वुप्रत्ययो भवति । क्तिनाद्यपवादः । पर्याये–भवत आसिका । भवतः शायिका । भवतोऽग्रगामिका । आसन-पर्यायः क्रमप्राप्तिरित्यर्थः । उत्पत्तौ–इक्षुभक्षिका मे उदपादि । पयःपायिका मे उदपादि । अर्हणे–अर्हति भवानिक्षुभक्षिकाम् । अर्हति भवानोदनभोजिकाम् । अर्हति भवान्दधिशायिकाम् । ऋणे–इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । असञ्ज्ञाभावार्थं यथाविहितं ण्वुर्बाधार्थं क्तिनादिबाधनार्थं च वचनम् । केचिद्वेत्यनुवर्त्य चिकीर्षिका जिहीर्षि-केत्यादौ इच्छायां ण्वुमाहुरिति ।

नञोऽनिः शापे ॥४।४।८८॥ नञः पराद्धातोरकर्तरि स्त्रियामर्थे शापे आक्रोशे गम्यमानेऽनिप्रत्ययो भवति । क्तिनाद्यपवादः । अकरणिः । अप्रयाणिः । अगमनिष्टे वृषल भूयात् । नञ इति किम् ? मृतिस्ते जाल्म भूयात् । शाप इति किम् ? अकृतिः कटस्य । [illegible] । चिकीर्षा [illegible] धातोः [illegible] निर्देशाद्धातोः स्वरूपार्थनिर्देशे [illegible] शीलादिविकरणलक्षणत्यदन्तं विज्ञायते ।

---

१. स्रंसितः क० म० । २. जरसोऽङित्यादेशः, क० म० टि० । ३. इति धातोर्लुक्, क० म० टि० । ४. शायिका क० म० ।

नब्भावे क्तोऽभ्यादिभ्यः ||४|४|८९|| भ्यादिवर्जितेभ्यो धातुभ्यो नब्भावे नपुंसकभावे क्तप्रत्ययो भवति । घञाद्यपवादः । हसितम् । जल्पितम् । शयितम् । आशितम् छात्रस्य शोभनम् । नब्ग्रहणं किम् ? हसः, हासः । अभ्यादिभ्य इति किम् ? भयम् । वर्षम् ।

करणाधारे चानट् ||४|४|९०|| भ्यादिवर्जितेभ्यो धातुभ्यः करणे आधारे अधिकरणे चकारान्नब्भावे चार्थेऽनट्प्रत्ययो भवति । घञाद्यपवादः । करणे–विचयनी इध्मप्रव्रश्चनः[1] । फलशातनः । अविलवनः । दण्डकर्षणः । आधारे–(शेरतेऽस्मिन्निति) शयनम्[2] । आसनम्[3] । अधिकरणम्[4] । गोदोहनी[5] । तिलपीडनी[6] । सक्तुधानी[7] । राजधानी[8] । नब्भावे–हसनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि इति कृद्बहुलमिति सिद्धम् । पयःपानं सुखम् । ओदनभोजनं सुखमित्यत्र पयःपानमिति नासपासौ दृश्यत इति कर्मणि भावे येन संस्पर्शात् शरीरसुखमिति नारभ्यते छिविसिव्योरेवेनटिकारस्य पक्षे दीर्घः । निष्ठ्यवनं निष्ठेवनं [9]निष्ठीवनं निष्ठेवनमिति केचित् ।

पुन्नाम्नि घः प्रायः ||४|४|९१|| पुंसो नाम्नि पुल्लिङ्गनाम्नि धातोः करणाधिकरणयोर्घप्रत्ययो भवति प्रायः; क्वचिन्न भवत्ययमर्थः । करणे–प्रच्छाद्यतेऽनेनेति [10]प्रच्छदः । उरश्छदः । दन्तच्छदः । प्लवः । करः । अधिकरणे एत्यस्मिन्कुर्वन्तीत्याकरः । आलयः । आपवः । पुन्नाम्नीति किम् ? हरणो दण्डः । पुंग्रहणं किम् ? विचयनी । प्रसादनम् । प्राय इति किम् ? दोहनः । प्रसादनः । घकारः घेऽद्व्युपसर्गस्येति विशेषणार्थः ।

गोचरसञ्चरकषनिकषखलभगवहव्रजव्यजापणनिगमम् ||४|४|९२|| गोचरादयः शब्दाः करणाधारयोः पुन्नाम्नि घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । हलो घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः । सञ्चरन्त्यनेनेति सञ्चरः[11] । कषन्ति तस्मिन् कषः । निकषः । खलः । भगः । वहः । व्रजः । व्यजः । आपणः । निगमः । पदमिति सुखमिति निपातनात्सिद्धम् ।

हलो घञ् ||४|४|९३|| हलन्ताद्धातोः करणाधारयोः पुन्नाम्नि घञ्प्रत्ययो भवति । घापवादः । वेदः । वेष्टः । स्कन्दः । नेगः । वेगः । अपामार्गः । विमार्गः । आरामः । प्रासादः । आपाकः । प्राय इत्येव । आकषः । दोहनः ।

तृस्त्रोऽवात् ||४|४|९४|| तृ स्तृ इत्येताभ्यां करणाधारयोः पुन्नाम्नि घञ्प्रत्ययो भवति । अवतारः[12] । अवस्तारः ।

समवश्च हृञः ||४|४|९५|| समवाभ्यां परात् हृञः करणाधारयोः पुन्नाम्नि घञ्प्रत्ययो भवति । संहारः । अवहारः ।

जारदाराध्यायन्यायोद्यावानायाधारावायाः ||४|४|९६|| जारादयः शब्दाः करणाधारयोः पुन्नाम्नि घञन्ता निपात्यन्ते । जीर्यतेऽनेनेति जारः । दीर्यन्ते पुमांसोऽभिरिति दाराः । अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्यायः । [13]नीयतेऽनेनेति न्यायः । उद्युवन्ति अनेनेति उद्यावः । आनीयतेऽनेनेत्यानायः । आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । एत्य वयन्त्यस्मिन्नित्यावायः ।

---

१. इध्मं वृश्च्यतेऽनेनेति क० म० । २. शेरतेऽस्मिन्निति, शयनम् क० म० टि० । ३. आसतेऽस्मिन्निति, आसनम्, क० म० टि० । ४. अधिक्रियतेऽस्मिन्निति, क० म० टि० । ५. गौर्दुह्यतेऽस्यामिति, गोदोहनी । क० म० टि० । ६. तिलाः पीड्यन्तेऽस्यामिति, क० म० टि० । ७. सक्तवो धीयन्तेऽस्यामिति, क० म० टि० । ८. राजानो धीयन्तेऽस्यामिति, क० म० टि० । ९. सीवनम्, सेवनम्, क० म० टि० । १०. णिजन्तात् क० म० टि० । ११. मार्गः क० म० टि० । १२. अवतारो घट्टतीर्थः क० म० टि० । १३. नियन्ति अनेनेति न्यायः, क० म० ।

उदङ्कोऽजले ॥४।४।९७॥ उदङ्क इति उदपूर्वादञ्चतेर्नो घञ् वा निपात्यते करणाधारयोः पुंनाम्नि, अजले जलविषयश्चेत् धात्वर्थो भवति । जलं चेतेन नोच्यत इत्यर्थः । तैलोदङ्कः । घृतोदङ्कः । अजल इति किम् ? जलोदञ्चनः[1] । उदकोदञ्चनः । जलप्रतिषेधार्थ आरम्भः ।

खनो डडरेकेकवकघञ्च ॥४।४।९८॥ खनेर्धातोः करणाधारयोः पुंनाम्नि ड, डर, इक, इकवक इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चकाराद् घञ्च । आखनः । आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । घञि—आखानः । बहुवचनमकाराभिव्यक्त्यर्थम् ।

दुस्स्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रे खः ॥४।४।९९॥ करणाधार इति निवृत्तम् । कृच्छ्रं दुःखम् । अकृच्छ्रं सुखम् । कृच्छ्रार्थवृत्तेर्दुरः, अकृच्छ्रार्थवृत्तिभ्यां सु ईषदित्येताभ्यां पराद्धातोः खप्रत्ययो भवति । यथायथमादः । सम्भवापेक्षं विशेषणम् । दुःखेन शय्यत इति दुःशयं भवता । सुखेन शय्यत इति सुशयम् । ईषच्छयं भवता । दुष्करः । सुकरः । ईषत्करः कटो भवता । दुस्स्वीषत इति किम् ? कृच्छ्रेण कार्यः । कृच्छ्राकृच्छ्र इति किम् ? ईषल्लभ्यम्, अल्पं लभ्यमित्यर्थः । खकार उत्तरत्र ममर्थः । खार्थेति विशेषणार्थश्च ।

च्वौ कर्त्रोऽच्व्याद् भूकृञः ॥४।४।१००॥ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यो दुस्स्वीषद्भ्यः परात्कर्तृवाचिनः अच्व्यन्तात् च्व्यर्थे वर्तमानात् परो यथासंख्यं भवतेः कृञश्च खप्रत्ययो भवति । दुःखेनानाढ्येनाढ्येन भाव्यं[2] दुराढ्यम्भवं भवता । सुखेनानाढ्येनाढ्येन भाव्यं स्वाढ्यम्भवं भवता । ईषदाढ्यम्भवं भवता । दुःखेनानाढ्य आढ्यः क्रियते दुराढ्यङ्करो देवदत्तो भवता । सुखेनानाढ्यः आढ्यः क्रियते इति स्वाढ्यङ्करम् । ईषदाढ्यङ्करो देवदत्तो भवता । सुकराङ्कराणि वीरणानि । सुकरः कटो वीरणैरिति वीरणानां करणत्वविवक्षा । च्वाविति किम् ? दुःखेनाढ्यः क्रियते ।

आतोऽनः ॥४।४।१०१॥ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यो दुस्स्वीषद्भ्यः परादाकारान्ताद्धातोरनप्रत्ययो भवति । खापवादः । दुर्ज्ञानम् । सुज्ञानम् । ईषज्ज्ञानम् । दुर्म्लानम् । सुम्लानम् । ईषन्म्लानम् । दुर्दानम् । सुदानम् । ईषद्दानम् । दुष्पानम् । सुपानम् । ईषत्पानम् । दुर्धाना गौः । सुधाना । ईषद्धाना ।

शास्युधिदृशिधृषिमृषेः ॥४।४।१०२॥ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यो दुस्स्वीषद्भ्यः शास युधि दृश धृषि मृषि इत्येतेभ्योऽनप्रत्ययो भवति । दुश्शासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । हृदि दुर्मर्षणमुद्वहन् सरोषः । योगविभागादयमनित्यो वेदितव्यः । तथा चेदमप्युपपन्नं भवति । दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमासन्नैः कार्यते । अर्थमनिष्टं दुर्गभोगताममूल्यमिति ।

वाऽशंस्ये सद्भूतवत् ॥४।४।१०३॥ आप्तुमिष्टमाशंस्यमभिप्रेतं प्रार्थितमित्यर्थः । तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोः सद्भूतवच्च वा प्रत्ययो भवति । आशंस्यस्य भविष्यत्त्वादयमतिदेशः । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । उपाध्यायश्चेदागमत्, आगमत्, आगतः, आगमिष्यति, आगन्ता, युक्ता अधीमहि, अधीमहे, अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे । सामान्यातिदेशोऽयं न विशेषस्येति लङ्लिटौ न भवतः । आशंस्य इति किम् ? उपाध्याय आगमिष्यति । कदा देवदत्त आगतोऽसि । अयमागच्छामि, आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमम् । कदा देवदत्त आगमिष्यसि, अयमागच्छामि, आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमम् इति सामीप्येऽर्गमिष्यत्वेऽपि वृष्टिर्धान्यं[3] गङ्गायां घोष इति कारणकार्ययोः कार्योपचार[4] इति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्विधि नाकल्पे । देवश्चेद्वृष्टो निष्पन्नाः शालयः इति सिद्धं वृष्टेरभिधानम् तत्र यथाकालमेव प्रत्ययाः । वृष्टोऽसि, वृष्टो भविष्यति, वृष्टो भविता, वृष्टोऽभूत्, वृष्ट आसीत्, वृष्टो बभूवेति तत्कालविवक्षायां प्रत्ययाः ।

---

१. जलमुदञ्च्यतेऽनेनेति क० म० टि० । २. अस्युर्न्तमिति जातिनिर्देश इति दुराढ्यैरस्युन्तमिति समुदायस्य स्वाढ्यानाढ्यमिति समासः । क० म० टि० । ३. ०पे वाद्यवृष्टिर्यदा क० म० । ४. कारणोपचार क० म० ।

क्षिप्राशंसार्थे लृट्लेङ् ॥४।४।१०४॥ आशंसेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः क्षिप्रार्थे आशंसार्थे चोपपदे यथासंख्यं लृट् लेङ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। आऽऽशंस्ये सद्भूतवदित्येतस्य लुटश्चापवादः। उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमत्, आगमिष्यति आगन्ता क्षिप्रमाशु त्वरितं शीघ्रमङ्गमध्येष्यामहे। आशंसे [1]संभावयेऽवकल्पये युक्तोऽधीयीय। द्वयोरुपपदयोर्लेङ् भवति। शब्दतः परत्वादाशंसे। क्षिप्रमधीयीय।

अद्येवासन्नाविच्छिन्नयोः ॥४।४।१०५॥ [2]आसन्नः कालतुल्यजातीयेनाव्यवहितकालः अविच्छित्तिरस्यास्तीत्यविच्छिन्नः [3]अप्रतिबन्धवान् सन्ततः। आसन्ने अविच्छिन्ने चार्थेऽनद्यतने वर्तमानाद्धातोरद्यैव प्रत्ययो भवति। नानद्यतनः। आसन्ने—येयं पौर्णमास्यति[4]क्रान्ता एतस्यां जिनमहः प्रावर्तिष्ट[5] प्रावर्तत[6]। येयं पौर्णमास्यागामिनि(नी) एतस्यां जिनमहः प्रवर्तिष्यते। यावज्जीवं भृशमन्नं दत्तवान्। यावज्जीवं भृशमदादन्नम्, दास्यति। यावज्जीवं युक्तोऽध्यापयिष्यति। अद्यतनानुवादेन यद्यपि न कश्चित्प्रत्ययो विहितोऽस्ति तथाप्यद्यतने दृष्टो लङ् लुङादिर्भूतभविष्यत्सामान्यप्रत्ययो विधीयते। इवशब्दो यथाविहितार्थः। तेन[7] यथाकालं विधिर्न भवति। अनद्यतनप्रत्ययबाधनार्थं वचनम्।

वत्स्यर्त्यनहोरात्रेऽवरेऽवधौ ॥४।४।१०६॥ अवधौ सति योऽयमर्वाग् अवरस्मिन्नविभागे वत्स्यर्त्यर्थे तस्मिन्वर्तमानाद्धातोरद्यैव प्रत्ययविधिर्भवति नानद्यतनः अनहोरात्रे न चेदसौ वत्स्यर्त्यर्थः। अहोरात्रविषये भवति। आविष्टपुराद् गन्तव्योऽयमध्वनि योदनस्यावरस्ताद् द्विरोदनं भोक्ष्यामहे, द्विः सूत्रमध्येष्यामहे। आगामिनि संवत्सरेऽवरस्तादाग्रहायण्या द्विरोदनं भोक्ष्यामहे द्विः सूत्रमध्येष्यामहे। लुट् न भवति। वत्स्यर्तीति किम्? आविष्टपुराद् गन्तव्योऽयमध्वनि योदनस्यावरस्ताद् द्विरोदनमभुञ्ज्महि[8]। द्विः सूत्रमध्यैमहि। अतीते संवत्सरेऽवरस्तादाग्रहायण्या द्विरोदनमभुञ्ज्महि। द्विः सूत्रमध्यैमहि। अनहोरात्र इति किम्? आगामिनो मासस्यावरस्मिन् पञ्चदशरात्रे द्विः सूत्रमध्येतास्महे[9]। आगामिन्यस्मिन् त्रिंशद्रात्रस्यावरस्मिन्नर्धमासे द्विः सूत्रमध्येतास्महे। त्रिंशद्रात्रस्यावयवार्धमासविषयोऽप्यहोरात्रविषय एवेति तथापि प्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेधात्। नह्यहोरात्रावयवविषयप्रतिषेधे पर्युदासप्रतिषेधयोरस्ति विशेषः। अवर इति किम्? आविष्टपुराद् गन्तव्योऽयमध्वनि द्विः सूत्रमध्येतास्महे। आगामिनि संवत्सरे द्विः सूत्रमध्येतास्महे। अवधाविति किम्? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्मिन्योदनस्यावरस्ताद् द्विः सूत्रमध्येतास्महे। योऽयं निरवधिककाल आगामी, एतस्मिन्नवरस्तादाग्रहायण्या द्विः सूत्रमध्येतास्महे। अनासन्नाविच्छिन्नार्थं वचनम्। आसन्नाविच्छिन्नयोर्हि पूर्वेणैव सिद्धम्। देशकालयोरयं विधिरनहोरात्रग्रहणादुत्तरत्र च [10]कालग्रहणात्।

काले परे वा ॥४।४।१०७॥ अवधौ सति परस्मिन्नविभागे काले वत्स्यर्त्यर्थे वर्तमानाद्धातोरद्यैव प्रत्ययो वा भवति अनहोरात्रे। आगामिनः संवत्सरस्य आग्रहायण्याः परस्ताद् द्विः सूत्रमध्येष्यामहे। अविच्छिन्नं सूत्रमध्येतास्महे। काल इति किम्? आविष्टपुराद् गन्तव्योऽयमध्वनि योदनस्य परस्तादविच्छिन्नं सूत्रमध्येष्यामहे। पर इति किम्? आगामिनि संवत्सरे अवरस्तादाग्रहायण्याः सूत्रमध्येष्यामहे। वत्स्यर्तीति किम्? अतीते संवत्सरे परस्तादाग्रहायण्याः निरन्तरमध्यैमहि। अनहोरात्र इति किम्? आगामिनो मासस्य परस्तात्पञ्चदशरात्रे निरन्तरं सूत्रमध्येतास्महे। अवधाविति किम्? योऽयं निरवधिकः कालः आगामी, एतस्मिन् परस्ताद् आग्रहायण्या निरन्तरमध्येष्यामहे। आसन्नाविच्छिन्नयोरपि, अस्मिन्विषयेऽयमेव विकल्प इति सूत्रम्।

---

१. भूकृपोऽवकल्पने चुरादिः। २. भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतनेऽनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ। तयोः प्रतिषेधः क्रियते। क० म० टि०। ३. प्रबन्धवान् सन्ततः क० म०। ४. पौर्णमास्यन्तरेण अव्यवहिता या पौर्णमासी तामधिकृत्येदमाह येयमिति। सा हि यद्यप्यमावास्यया अन्याभिश्च तिथिभिर्व्यवहिता तथापि तुल्यजातीयेन पौर्णमास्याख्येन कालेन अव्यवहितत्वात्सामीप्यं नातिवर्तते। क० म० टि०। ५. भूतानद्यतने लङ्, क० म० टि०। ६. क० म० पुस्तकयोर्नास्ति। ७. –नान्यथा क० म०। ८. अनद्यतने लङ्, क० म० टि०। ९. अत्र भविष्यदनद्यतने लुट् क० म० टि०। १०. इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरसूत्रे कालकृता मर्यादा चेत्यर्थः। तत्र च विशेषं पश्यति। क० म० टि०।

लिङ्निमित्तेऽनुक्तौ भूते च लृङ् ॥४।४।१०८॥ लिङो निमित्तं कारणसामग्री लिङ्निमित्तं तस्मिन् क्रियातिपत्तिः क्रियानुत्पत्तिः । लिङ्निमित्तेऽनुक्तौ भूते चकारात् भविष्यति धात्वोर्लृङ् प्रत्ययो भवति । यदि स गुरूनुपासिष्यत शास्त्रान्तमगमिष्यत् । दक्षिणेन चेदयास्यद् न शकटं पर्याभविष्यत् । यदि [1]कमलकमाह्वास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत् । यदि मत्समीपं आसिष्यत घृतेनाभोक्ष्यत । हेतुभूतं गुरूपासनादिफलभूतं च शास्त्रान्तगमनादि भविष्यदर्थं लिङमुपलभ्यैवं प्रयुज्यते । कारणं फलं[2] च । लिङ्निमित्तभूते न क्षमो न भद्रो तत्र भवानादाय कृतमसेविष्यत । अत्रामर्षाभिक्षे[3] दृष्टो मया भवतः पुत्रोऽन्नार्थी चङ्क्रम्यमाणः अपरश्चातिथ्यर्थी यदि स तेन दृष्टोऽभविष्यत् अथ भोक्ष्यत ततोऽभोक्ष्यत न तु दृष्टोऽन्येन पथा गतः अत्र वाहेऽच्युते[4] न पर्याभविष्यत् । घृतेनाभोक्ष्यते इति नञ् घृतविशिष्टस्यावृत्तिः । भूते चेति आसन्नवृत्त्यर्थः ।

वाऽऽक्षेपात् ॥४।४।१०९॥ भूते इति वर्तते । [5]आक्षेपसंशब्दनाद्यदित ऊर्ध्वं लिङ्निमित्त एतस्मिन् भूते वृत्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृङ्प्रत्ययो वा भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । तेन पूर्वेण भूते वाहेऽच्युते लैङित्यादो भवति । कथं नाम संयतः श्मशानागारे तत्र भवानादाय कृतमसेविष्यत विगर्हामहे । यावज्जनान्यथाप्रत्यं च । कथं सेवेत सेवते विगर्हामहे । आक्षेपादिति किम् ? कालोऽयमभोक्ष्यत् भवान् । भूत इति किम् ? भविष्यति नित्यमेव ।

गर्हेऽपिजात्वोर्लट् ॥४।४।११०॥ अपि जातु इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्गर्हे क्षेपे गम्यमाने लट्प्रत्ययो भवति । कालसामान्येऽयं लट् परत्वात्कालविशेषविहितानपि प्रत्ययान् बाधते । एवमुत्तरत्रापि । अपि तत्र भवान् भूतानि हिनस्ति जातु तत्र भवान् भूतानि हिनस्ति । अपि संयतः श्मशानागारे तत्र भवानादाय कृतं सेवते जातु तत्र भवानादाय कृतं सेवते विगर्हामहे । अन्याय्यमेतत् इह लिङ्निमित्तो लृङ् न भवति ।

कथमि लिङ् च वा ॥४।४।१११॥ कथंशब्द उपपदे धातोर्गर्हे गम्यमाने लिङ् लट् च प्रत्ययौ वा भवतः । यावज्जनान्यथाप्रत्यं च । कथं नाम तत्र भवान् भूतानि हिनस्ति । कथं नाम तत्र भवान् भूतानि [6]हिंस्यात् । हिंसिष्यति । हिंसिता । अहिंसीत् । अहिनत् । जिहिंस । अत्र लिङ्निमित्तमस्तीत्यनुक्तौ लृङ् भवति । कथं नाम तत्र भवान् भूतान्यहिंसिष्यत् ।

किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥४।४।११२॥ किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्नित्यं लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः[1] । किं तत्रभवाननृतं ब्रूयात् । किं तत्र भवाननृतं वक्ष्यति । को नाम कतरो नाम कतमो नाम यस्मै तत्र

१. भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनम् । हेतुहेतुमद्भावेऽभूतं च कमलकाह्वानं लिङ्गेन बुद्ध्वा तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य, वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते—यदि कमलकमाह्वास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत् । हेतुहेतुमतोराह्वानपर्याभवनयोः भविष्यद्विषययोः अतिपत्तिरितो वाक्याद् गम्यते, लिङ्गेन बुद्ध्वा इत्यस्यायमर्थः—अनकृत् प्राक् कमलकाह्वाने सति शकटस्य पर्याभवनं दृष्ट्वा भाविनोऽपि कमलकाह्वानस्य शकटापर्याभवनहेतुभूतत्वं लिङ्गेन बुद्ध्वा लिङ्गं पुनः कमलकाह्वानत्वसामान्यधर्मस्तदतिपत्तिरिति कमलकाह्वानस्य शकटापर्याभवनस्य चातिपत्तिस्तत्र कमलकाह्वानस्य चातिपत्तिं कमलकस्य देशान्तरागमनादिना लिङ्गेनावगम्य शकटापर्याभवनस्यातिपत्तिमपि शकटस्य तु गुरुतरभारारोपणादिना इतो वाक्यादिति । यदि कमलकमाह्वास्यदित्येवमादिवाक्यात् क० म० टि० । २. वत्स्यतीति फलकारणे, इति वक्ष्यमाणत्वात् क० म० टि० । ३. अत्रामर्षाभिक्षेऽन्यत्रापि, क० म० टि० । ४. लिङ् क० म० टि० । ५. मर्यादायामाङ् । नाभिविधौ । लृङ्लोपे यद्वाचिति वक्ष्यति । प्रागेतस्मिन् सूत्रावधेर्यानीत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । क० म० टि० । ६. वर्तमाने लङुक्तः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधीयते कालविशेषविहितानपि प्रत्ययानयं परत्वादस्मिन्विषये बाधते । क० म० टि० । ७. कालसामान्य इत्यनेन भविष्यतीत्यादिः कालविशेषयाभिर्भिनोऽनभूरिति दर्शयति । ८. भूते कालविशेषे लङ्लुङ्लिटो विहिताः । भविष्यति लृट्लुटौ तान् सर्वान् (लृ) (बाधेत) इत्यर्थः । क० म० टि० । ९. सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणं लटो निवृत्त्यर्थम् । वृद्धग्रहणेन तद्विगत्यन्तं प्रतीयात्— इतर-इतमौ चेति । क० म० टि० ।

भवाननृतं ब्रूयात् । अनृतं वक्ष्यति । लेङ्निमित्तं नास्तीत्यवृत्तौ लृङ् भवति । किं तत्र भवाननृतमवक्ष्यत् ।

अमर्षाश्रद्धेऽन्यत्रापि ॥४।४।११३॥ लेङ्लृटाविवनुवर्तते । अमर्षोऽक्षमा । अश्रद्धाऽसम्भावना । अन्यत्र अकिंवृत्तेऽपि शब्दात् किंवृत्तेऽनुपपदेऽमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लेङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः, भवत-भेदाद्यथाक्रमं नास्ति । अमर्षे किंवृत्ते न क्षमे नावकल्पयामि मिथ्या नैतदस्ति किं तत्र भवानदत्तं गृह्णीयात् किं तत्र भवानदत्तं ग्रहीष्यति । अकिंवृत्तेन क्षमे अहममर्षो मे धिङ्मिथ्या नैतदस्ति तत्र भवानामादत्तं गृह्णीयात् ग्रहीष्यति । अश्रद्धायाम् किंवृत्ते—न श्रद्दधे न सम्भावयामि नावकल्पयामि किं तत्र भवानदत्तं गृह्णीयाद् ग्रहीष्यति । अकिंवृत्ते—न श्रद्दधे तत्र भवानामादत्तं गृह्णीयाद् ग्रहीष्यति । अन्यत्रापीति किम् ? अर्थात् प्रकरणाद्वाऽमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्निपातपदाश्चात्रोक्तां भूताम् । अवृत्तौ लृङ् भवति । न क्षमे न श्रद्दधे तत्र भवानामादत्तमग्रहीष्यत् ।

किंकिलास्त्यर्थयोर्लृट् ॥४।४।११४॥ किंकिलशब्दे अस्त्यर्थे उपपदे अमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति । लेङोऽपवादः । भवतभेदाद्यथासंख्यं नास्ति । न क्षमे न श्रद्दधे किंकिल नाम तत्र भवानकल्प्यं प्रसेविष्यते । अस्ति नाम भवति नाम विद्यते नाम तत्र भवानकल्प्यं सेविष्यते । अत्र लेङ् नास्तीति लृङ् न भवति ।

यच्चयत्रयदाजातौ लेङ् ॥४।४।११५॥ यद् यदि यदा जातु इत्येतेषूपपदेषु अमर्षाश्रद्धयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । न क्षमे अमर्षो मे न श्रद्दधे न प्रत्ययो मे यत्तत्र भवानकल्प्यं सेवेत्, यदि तत्र भवानकल्प्यं सेवेत, यदा तत्र भवानकल्प्यं सेवेत, जातु तत्र भवानकल्प्यं सेवेत लेङ्निमित्त-मवास्तीत्यवृत्तौ लृङ् भवति । यदि तत्र भवानकल्प्यमसेविष्यत ।

गर्हेऽपि च यच्चयत्रे ॥४।४।११६॥ यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्गर्हेऽश्रद्धयोश्च गम्यमानयो-र्धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति । अमर्षाश्रद्धयोर्लृटोऽपवादः । गर्हे सर्वलकाराणाम् । न क्षमे न श्रद्दधे धिग्गर्हामहे यच्च तत्र भवानाक्रोशेत् । तत्रावृत्तौ लृङ् भवति । यच्च तत्र भवानाक्रोक्ष्यत् । तत्र भवानाक्रोशत् ।

चित्रे ॥४।४।११७॥ चित्रमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रेऽर्थे गम्यमाने धातोर्लेङ् भवति । चित्रमाश्चर्यं यच्च तत्र भवानकल्प्यं सेवेत । यत्र तत्र भवान् अकल्प्यं सेवेत । अवृत्तौ लृङ् चित्रं यच्च तत्र भवानकल्प्यमसेविष्यत । यत्र तत्र भवानकल्प्यमसेविष्यत । योगविभाग उत्तरार्थः ।

लृट् शेषेऽयदौ ॥४।४।११८॥ शेषे उपपदे चित्रे गम्यमाने धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति आदौ यदि शब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । आश्चर्यमन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति बधिरो नाम व्याकरणं श्रोष्यति मूको नाम धर्मं कथयिष्यति । शेष इति किम् ? यच्चयत्रयोर्लेङेव । यदौ पूर्वयोगः सावकाशः; यत्र परत्वे तु यच्चयत्रयोरपि परत्वादयमेव स्यात् इति शेषग्रहणम् । अयदाविति किम् ? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत—अश्रद्धाऽप्यस्तीति लेङ्नि-मित्तं नास्तीति न लृङ् ।

बाढेऽप्युते लेङ् ॥४।४।११९॥ बाढार्थयोरप्युत इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति । अपि कुर्यात् उत कुर्यात् बाढं करिष्यतीत्यर्थः । एवमध्यधीयीत । बाढ इति किम् ? अपि दास्यति द्वारं उत दण्डः पतिष्यति । अत्र प्रच्छादनं प्रश्नार्थः[6] । उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः । उतामूर्खस्य वेदाः पुत्रो जनक जायते । कदाचिदित्यर्थः । अवृत्तौ लृङ् । अप्यभोक्ष्यत उताभोक्ष्यत ।

१. एतेन किंशब्दकिलशब्दयोः प्रत्येकमुपपदत्वं निरस्यति कस्मात्पुनस्तयोः प्रत्येकमुपपदत्वं न भवति, केवलस्य किंशब्दस्य किलशब्दस्य चामर्षाश्रद्धयोर्गम्यमसम्भवात् । समुदायस्य च सम्भवात् । क० म० टि० । २. पूर्वेण प्राप्तस्य लेङ्निमित्तमिह नास्तीति लृट् एव विधानात् । क० म० टि० । ३. अत्र भवान् तत्र भवान् पूज्ये च भगवानिति । ४. बाऽशीष्यादिस्यारम्भ, एतस्मात् सूत्रादुक्तोपपदेभ्योऽन्यः शेषः, क० म० टि० । ५. अत्र अश्रद्धायाश्चित्रं गम्यते । क० म० टि० । ६. गम्यः क० म० टि० ।

सम्भाव्येऽलमर्थात् ॥४।४।१२०॥ सम्भाव्ये अर्थेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः लिङ्प्रत्ययो भवति अलमर्थश्चेदलं भवति न स्वरूपतः। [1]अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात्। अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत। अपि मासमुपवसेत्। अपि पुण्डरीकमध्ययनमिहाधीयीत। सम्भावयत एतच्छक्त इत्यर्थः। शक्यार्थश्चेहालं परिगृह्यते। अलमीति किम्? निदेशस्थो मे प्रायेण गमिष्यति ग्रामं[2] नगरं वेति देवदत्तो जिनदत्तो वेति वा प्रतीक्षते। अर्थादिति किम्? अलं देवदत्तो धर्मं करिष्यति। शब्दस्य ह्यात्मानो अर्थः स्वरूपञ्च तत्र स्वरूपव्युदासार्थमर्थग्रहणम्। अत्र लिङ्निमित्तमस्तीत्यवृत्तौ लृङपि वज्रहतो नापतिष्यत्। [3]आशंसाभिलाषो भविष्यत्काला, सम्भावना पुनः श्रद्धानं प्रत्यक्षादिकालविपर्ययाशंसासम्भावनयोर्विशेषः।

धातूक्तौ वा यदि ॥४।४।१२१॥ धातूक्तं सम्भावनावचनेन सम्भावनाया उक्तौ प्रतिपादने सति सम्भाव्येऽर्थे वर्तमानाद्धातोरलमर्थादिति लिङ्प्रत्ययो वा भवति; अयदि यच्छब्दश्चेन्न प्रयुज्यते। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। सम्भावयामि श्रद्दधे प्रत्येमि अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान्। धातूक्तौ किम्? अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात्। अयदीति किम्? सम्भावयामि यद्भुञ्जीत भवान्। अवृत्तौ लृङ्—सम्भावयाम्यभोक्ष्यत भवान्।

सतीच्छार्थात् ॥४।४।१२२॥ सति वर्तमानेऽर्थे वर्तमानादिच्छार्थाद्धातोर्लिङ्प्रत्ययो भवति वा। इच्छेत्। इच्छति। उश्यात्। वष्टि। कामयेत। कामयते। वाञ्छेत्। वाञ्छति। गर्होऽपि जात्वोर्लडित्यादावपि परत्वादयमेव विकल्पः। भूते चेति वचनादत्र लृङ् न भवति।

वर्त्स्यति फलकारणे ॥४।४।१२३॥ फलं कार्यं हेतुमत्। करोतीति कारणं [4]हेतुर्निमित्तम्। अत एव निपातनात्कर्तर्यनो दीर्घश्च। वर्त्स्यति फलकारणे[5]ऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्प्रत्ययो वा भवति। यदि गुरूनुपासीत शास्त्रान्तं गच्छेत्। यदि गुरूनुपासिष्यते शास्त्रान्तं गमिष्यति। दक्षिणेन चेद्यायात् न शकटं पर्याभवेत्। दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति। वर्त्स्यतीति किम्? दक्षिणेन चेद्याति न शकटं पर्याभवति। अवृत्तौ लृङ्। दक्षिणेन चेद् यास्यत न शकटं पर्याभविष्यत्।

कामाविष्कारेऽकच्चिति ॥४।४।१२४॥ वर्त्स्यति वेति निवृत्तम्। कामः इच्छाभिप्रायः। तस्याविष्कारे प्रकटने धातोर्लिङ्प्रत्ययो भवति अकच्चिति कच्चिच्छब्दश्चेन्न प्रयुज्यते। कामो मे भुञ्जीत भवान्, इच्छा मे भुञ्जीत भवान्, अभिप्रायो मे भुञ्जीत भवान्। अनेन परस्य स्वाभिप्रायो निवेद्यते। अकच्चितीति किम्? कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता।

इच्छार्थे लिङ् लोट् ॥४।४।१२५॥ इच्छार्थे उपपदे कामाविष्कारे धातोर्लिङ् लोट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः[6]। इच्छामि कामये प्रार्थये भुञ्जीत भवान् भुङ्क्तां भवान्। कामाविष्कार इति किम्? इच्छन् करोति। अत्रावृत्तौ परत्वाल्लिटा लृङ् बाध्यते। केवले हि लिङ्विधौ लृङ्वचनं सावकाशमेवमुत्तरत्रापि।

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थने ॥४।४।१२६॥ विधिर्नियोगः। अज्ञातज्ञापनमित्येके। आमन्त्रणं यत्कामचारतः कर्तव्यम्, कर्तव्यमननुज्ञानमित्येके। अधीष्टः—सत्कारपूर्विका व्यापारणा। सम्प्रश्नः सम्प्रधारणा बुभुत्सा वेदनम्। प्रार्थना याच्ञा। एतेषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः। विधौ—कटं भवान् कुर्यात्, करोतु। ग्रामं भवान् गच्छेत्, गच्छतु। निमन्त्रणे—सन्ध्यासु भवान् नियमं कुर्यात्

---

१. अत्र यत्पर्वतभेदनसामर्थ्यं पुंसि सम्भाव्यते तदस्य विषय एवैतच्चिन्तयतस्तस्याविषये सम्भावनम्। क० म० टि०। २. अन्यथा सम्भावनम् प्रायशब्दस्य प्रतीयमानम्। अलमर्थस्तु नास्ति। तेन भविष्यत्कालविवक्षायां लृडेव भवति। क० म० टि०। ३. कोऽर्थः, क० म० टि०। ४. दक्षिणेन यानं हेतुः, अपर्याभवनं हेतुमत्, कारणं कार्यमित्यर्थः, क० म० टि०। ५. हेतुमद्धेतुभूत क० म० टि०। ६. इत्यनयोरन्तरमिति शेषः, क० म० टि०। ७. सर्वलकाराणामपवादः, क० म० टि०। ८. सर्वलकाराणामपवादः, क० म० टि०।

सूत्रं भवान् यथाक्रममधीयीत, अधीताम् । आमन्त्रणे—इह भवानासीत, आस्ताम् । देवदत्तः पठेत्, पठतु । अधीष्टे—तत्त्वं नः प्रसीदेतुः पादाः । प्रसीदन्तु पादाः । [संप्रश्ने—किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय, धर्मशास्त्रमधीयीय । किं नु खलु भोः व्याकरणमध्ययै, धर्मशास्त्रमध्ययै]। प्रार्थने—भवति मे व्याकरणमधीयीय, अध्ययै । भवति मेऽध्यात्मशास्त्रमधीयीय, अध्ययै । लेटा बाधनादवृत्ताविह लुङ् न भवति ।

प्रैषानुज्ञावसरे लेट्ट्यप् ॥४।४।१२७॥ प्रेषणं प्रैषः । बलाभियोगः—अनुज्ञा । अतिसर्जनमतिसर्गः । अवसरः प्राप्तकालता—निमित्तभूतकालोपनतिः । एतेषु गम्यमानेषु धातोर्लेट् ट्यपश्च प्रत्यया भवन्ति । भवान् कटं करोतु । भवता खलु कटः कार्यः, कर्तव्यः, करणीयः, कृत्यः । भवानिह प्रेषितः, अनुज्ञातः, भवतोऽवसरः कटकरणे लेङ् विशीयते [1]ट्यप्ग्रहणं [2]लेटा ट्यपामबाधनार्थम्, अनुज्ञायां केचिल्लेङमप्याहुः । अतिसृष्टो भवान् ग्रामं गच्छेत्, ग्रामं गच्छेत् । पूर्वसूत्रेऽतिसर्जनग्रहणमधीयते । प्रैषे[3] लेटि विहितेऽपि प्रैषग्रहणं ट्यबर्थम् ।

लेङ् चोर्ध्वं मुहूर्तात् ॥४।४।१२८॥ प्रैषानुज्ञावसरेषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य वर्तमानार्थे वर्तमानाद्धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति लेट् ट्यप् च । ऊर्ध्वं मुहूर्ताच्छीघ्रं भवान् कटं कुर्यात्, करोतु, भवता खलु कटः कार्यः, कर्तव्यः, करणीयः, कृत्यः । भवान्हि प्रेषितः, अनुज्ञातः, भवतोऽवसरः, कटकरणे ।

लेट् स्मे ॥४।४।१२९॥ स्मशब्दे उपपदे प्रैषानुज्ञावसरेषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लेट्प्रत्ययो भवति । लेङ्ट्यपोरपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवान् कटं करोतु स्म । भवान्हि प्रेषितोऽनुज्ञातो भवतोऽवसरः कटकरणे ।

अधीष्टे ॥४।४।१३०॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तादिति निवृत्तम् । स्मे उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धातोर्लेट्प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । अङ्ग स्म राजन् अणुव्रतानि रक्ष, शिक्षाः प्रतिपद्यस्व ।

कालवेलासमयेऽवसरे तुं वा ॥४।४।१३१॥ काल वेला समय इत्येतेषूपपदेषु, अवसरे गम्यमाने धातोस्तुम्प्रत्ययो वा भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कालो भोक्तुम् । वाक्यवचनात्पक्षे प्राप्तं च । कालो[4] भोजनस्य, वेला भोजनस्य, अवसर इति । कालः पचति भूतानि, कालः संहरति प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्ति, कालो हि दुरतिक्रमः ॥

लेङ् यदि ॥४।४।१३२॥ यदि सति कालवेलासमयेषु उपपदेषु अवसरे धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति । तुमोऽपवादः । कालो यद्भुञ्जीत भवान् । वेला यद्भुञ्जीत भवान् । समयो यद्भुञ्जीत भवान् ।

तृच्यप् चार्हे ॥४।४।१३३॥ अर्ह इति प्रकृत्यर्थस्य वा विशेषणम् । अर्हे[5] गम्यमाने धातोर्लेङ्प्रत्ययो भवति तृच्यपौ च । भवान् खलु कन्यां वहेत्, कन्याया वोढा । भवता खलु कन्या वोढव्या । भवान् खलु च्छेदसूत्रं वहेत्, च्छेदसूत्रस्य वोढा । भवता खलु च्छेदसूत्रं वोढव्यम् । भवानेतदर्हति । लेङ् विधीयते तृच्यप्ग्रहणं लेङा तृच्यपो[6]रबाधनार्थम् ।

णिन्च्यपावावश्यकाधमर्ण्ये ॥४।४।१३४॥ आवश्यके[7] आधमर्ण्ये च गम्यमाने धातोर्णिन् ट्यप् च

---

1. किमर्थं प्रैषादिषु ट्यपो विधीयन्ते । सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता ये ते प्रैषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह—ट्यबित्यादिना । 2. विशेषविहितेन लेङा(टा)ऽनेन बाध्यन्ते तन्माभूदित्येवमर्थः क०म०टि० । 3. विधिप्रैषयोः को विशेषः ? केचिदाहुः—अज्ञातज्ञापनं विधिः । अप्रवृत्तप्रवर्तनं प्रैषः । क० म० टि० । 4. कालो भोजनस्येत्युक्तेऽस्माद् भुक्त्वा भवानिति प्रैषो गम्यते । ततश्च प्रैषादिकमिह प्राप्नोतीत्यभिप्रायः, क० म०टि० । 5. अर्हतीत्यर्हः योग्य इत्यर्थः, तस्मिन् । क० म० टि० । 6. अथ कस्मात् तृच्यपौ विधीयन्ते । तौ यावता सामान्येन विहितत्वात् तेनैव भविष्यन्ति । योऽयमिह लेङ्विधीयते तेन बाधा मा भूदिति । 7. श्रोपान्त्याद् गुरुणोऽत्मात् कुचिति कुष् । उपाधिरयं आवश्यकशब्दो नोपपदः । उपाधिरिति प्रत्ययार्थविशेषण इत्यर्थः । उपपदत्वे हि कार्यहारीति निरुपपदे न स्यादित्यभिप्रायः । श्रोत्रावश्यक इत्यत्र प्रतिपादितसंगत । आवश्यकमुपाधिर्नोपपदमिति यदिहापि तद्वदेवोपाधित्वमावश्यकस्य वेदितव्यम् । तेन सह निर्देशात् आधमर्ण्यमप्युपाधिरेव नोपपदम् । यथावश्यकमुपाधिरेवं सत्यपि उपपदमतिङ् इति समासो न स्यात् । सिध्यति न चान्यलक्षणमस्ति । येन स समासः स्यात् यो भवेत तं प्रत्याह—समासो मयूरव्यंसकादित्वादिति क०म०टि० ।

प्रत्ययो भवति । अवश्यम्भावः आवश्यकम् । ऋणेऽधमः अधमर्णः, अधमर्णस्य भाव आधमर्ण्यम् । वचनभेदाद्यथासंख्यं नास्ति । आवश्यके—कारी । हारी । अवश्यंकारी । अवश्यंहारी । अवश्यंलावी । अवश्यम्पावी । समासो मयूरव्यंसकादित्वात् अवश्यकारीत्यत्रावश्यशब्दस्याकारोऽन्तोऽपि ह्यावश्यशब्दोऽस्ति । घ्यण्—अवश्यंलाव्यः । अवश्यंगेयः । आधमर्ण्ये—शतं सहस्रं दायी । कारी मेऽसि कटम् । हारी मेऽसि भारम् । घ्यण्—गेयो गाथानाम् । [1]णिन्विधीयते घ्यण्ग्रहणं णिना बाधासमावेशनार्थम् । भव्यादयो हि कर्तरि भवन्ति । अधमर्णग्रहणमुत्तमर्णव्युदासार्थम् ।

शक्तौ लिङ्घ्यण् ।।४।४।१३५।। शक्तौ[2] गम्यमानायां धातोर्लिङ् घ्यण् च प्रत्ययो भवति । भवान् खलु भारं वहेत् । भवता खलु भारो उह्येत । वाह्यः । वोढव्यः । वहनीयः । भवान् हि शक्तः । लिङ् विधीयते घ्यण्ग्रहणं स्वबाधनार्थम् ।

लिङ्लोटावाशिषि ।।४।४।१३६।। आशंसनमाशीः । आङ् शासूङ् इच्छायाम् आशिषि गम्यमानायां धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । जीयात् । जीयास्ताम् । जीयासुः । जयतात् । जयताम् । जयन्तु ।

माङि लुङ् ।।४।४।१३७।। माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकारापवादः । मा भूत् । तन्मा जनि अपुण्यवत् ।

लङ् च स्मेन ।।४।४।१३८।। स्मशब्देन सह माङ्युपपदे धातोर्लङ् लुङ् च प्रत्ययौ भवतः । मा स्म करोत् मा स्म कार्षीत्—देवदत्तः स्म हरत् । मा देवदत्तः स्म हार्षीत् ।

भृशाभीक्ष्ण्ये लोट् तस्मिंस्तथार्थे ।।४।४।१३९।। अवयवक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तरैरव्यवहितानां साकल्यं फलातिरेको वा भृशार्थः । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । प्रधानक्रियाया भृश आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लोट्प्रत्ययो भवति । सर्वलकारापवादः । तस्मिन् धातौ तथार्थे उपपदे यथाविध्यर्थो लोडन्तसाधनोपपद इत्यर्थः । लुनीहि लुनीहीत्येवं लुनाति । लुनीतः । लुनन्ति । लुनासि । लुनीथः । लुनीथ । लुनामि । लुनीवः । लुनीमः । अलावीत् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः । अलावीः । अलाविष्टम् । अलाविष्ट । अलाविषम् । अलाविष्व । अलाविष्म । लविष्यति । लविष्यतः । लविष्यन्ति । लविष्यसि । लविष्यथः । लविष्यथ । लविष्यामि । लविष्यावः । लविष्यामः । अधीष्व अधीष्वेत्येवाधीते । अधीयाते । अधीयते । अधीषे । अधीयाथे । अधीध्वे । अधीये । अधीवहे । अधीमहे । अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । अध्यगीष्ठाः । अध्यगीषाथाम् । अध्यगीढ्वम् । अध्यगीषि । अध्यगीष्वहि । अध्यगीष्महि । अध्येष्यते । अध्येष्येते । अध्येष्यन्ते । अध्येष्यसे । अध्येष्येथे । अध्येष्यध्वे । अध्येष्ये । अध्येष्यावहे । अध्येष्यामहे । अधीयस्व । अधीयस्वेत्यधीयते । अधीयेते । अधीयन्ते । अध्यायि । अध्यायिषाताम् । अध्यायिषत । अध्यायिष्यते । अध्यायिष्येते । अध्यायिष्यन्ते । शय्यस्व शय्यस्वेति शय्यते । अशायि । शायिष्यते । एवं सर्वलकारेणोदाहार्यम् । तस्मिन्निति किम् ? लुनीहि लुनीहीति छिनत्तीति मा भूत् । तथार्थ इति किम् ? लुनीहि लुनीहीति लुनीते अधीष्व अधीष्वेत्यधीयते देवदत्तेनेति मा भूत् । अर्थग्रहणं [illegible]लकारव्युदासार्थम् । अन्यथा हि लुनात्यलुनात् लुनातु लुनीयादिति लट्लङ्लोट्लिङ्ग्येव स्यात् । अलावीत्, लुलाव, लविष्यति, लविता, अलविष्यत्, लूयादिति प्रत्ययान्तरे न स्यात् ।

प्रचये वा सामान्यार्थे ।।४।४।१४०।। लोडित्यनुवर्तते । प्रचयः समुच्चयः स्वतः साधनभेदेन वा भिद्यमानस्यैकस्यानेकस्य धात्वर्थस्याध्यारोपः[3] । सामान्यार्थे धातावुपपदे प्रचये गम्यमाने धातोर्लोट्प्रत्ययो वा भवति । व्रीहीन्वप, लुनीहि, पुनीहीत्येव यतते, चेष्टते, समीहते, दधते, चेष्टते, समीहते । व्रीहीन्वपति लुनाति

१. णिन्व—क० म० । २. शक्ताविति प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । पुनर्नोपपदशक्तेर्निराकृतं भवति । उपपदत्वे हि अप्रयुज्यमाने शक्तेर्न स्यादिति भावः क० म० टि० । ३. ध्यावापः क० म० टि० ।

पुनातीत्येव यतते, यत्यते । ग्राममट[1] वनमट गिरिमटेत्येवाटति । चरते । चेष्टते । अटयते । चटयते । चेष्टयते । चटयते । ग्राममटति गिरिमटति वनमटतीत्येव अटति । चटते । अटयते । चटयते । [2]देवदत्तोऽस्तु इत्येव भुज्यते । देवदत्तोऽसि जिनदत्तोऽसि गुरुदत्तोऽसीत्येव भुज्यते । भुज्यते । ओदनं भुङ्क्ष्व, सक्तून् पिब, धानाः खादेत्येव अभ्यवहरति, अभ्यवह्रियते । ओदनं भुङ्क्ते, सक्तून् पिबति, धानाः खादतीत्येवाभ्यवहरति, अभ्यवह्रियते । सूत्राण्यधीष्व, निर्युक्तीरधीष्व, भाष्याण्यधीष्वेत्यधीते । पठति । अधीयते । पठ्यते । सूत्राण्यधीते निर्युक्तीरधीते भाष्याण्यधीते । इत्यधीते, पठति । अधीयते । पठ्यते । सामान्यार्थ इति किम् ? निरुपपदः सर्वविशेषोपपदो वा प्रयोगो माभूत् ।

निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा ॥४।४।१४१॥ वेति वर्तते । निषेधे वर्तमानयोरलं खलु इत्येतयोरुपपदयोर्धातोः क्त्वाप्रत्ययो वा भवति । वावचनाद्यथाप्राप्तं च । अलंकृत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले रुदित्वा । अलं बाले रुदितेन रोदनेन महान् प्रयोगविषयो नियतविषयाश्च भवन्तीति त्वाविषये खलुशब्दो निषेधार्थो द्रष्टव्यः । निषेध इति किम् ? अलंकारं सिद्धं खलु । अलंखल्वोरिति किम् ? मा भावि नार्यो रुदितेन ।

परावरे ॥४।४।१४२॥ धातोः क्त्वाप्रत्ययो वा भवति परावरे परेऽवरे च गम्यमाने । पर्वतमनुक्रम्य नदी । नदीमप्राप्य पर्वतः । नदी परावरः पर्वत इत्यर्थः । नदीपर्वतयोः परावरत्वेन व्यवस्थामात्रं प्रतीयते । अस्ति प्राप्यत इति वा न द्वितीया क्रियेति वचनम् । वाधिकाराद्यथाप्राप्तं च पर्वतातिक्रमेण नदी नदीप्राप्त्या पर्वत इत्यपि भवति ।

व्यतिहारे मेङ स्तुल्ये कर्तृके ॥४।४।१४३॥ तुल्यः साधारणः कर्ता यस्य तस्मिन् यस्माद् धातोः प्रत्ययो भवति । तस्य धातोर्यः कर्ता स यस्य कर्ता भवति तस्मिन् धातावुपपदे व्यतीहारेऽर्थे वर्तमानान् मेङो धातोः क्त्वाप्रत्ययो वा भवति । अपमित्य याचते याचित्वापमयते । अपमित्य हरति हृत्वापमयतेऽपमित्य याचत इत्यपमातुं याचत इत्यर्थः । प्राक्काले प्राप्तेऽप्राक्कालेऽर्थं क्त्वाऽऽरभ्यते । अतएव मेङः परस्यां याचेः क्त्वा न भवति । व्यतिहार इति किम् ? अर्थान्तरे माभूत् । अनेकार्था हि धातवो भवन्ति । तुल्यकर्तृक इति किम् ? देवदत्तस्याऽपमाने गुरुदत्तो याचते ।

प्राक्काले ॥४।४।१४४॥ प्राक्काले अपरकालेन तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययो वा भवति । भुक्त्वा व्रजति । आसित्वा भुङ्क्ते । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । वानुवृत्तेरास्यते भोक्तुमित्यपि भवति । उत्तरार्थं च वानुवृत्तिः । तुल्यकर्तृक इति किम् ? अधीतः भोजने जाते सति भुङ्क्ते देवदत्तः । व्यादाय स्वपिति । सम्मील्य हसति इति व्यादानादुत्तरकालस्यापायापेक्षया प्रत्ययः व्यादाय पुत्तरकाले किञ्चित्स्वपिति । सम्मील्य चोत्तरकाले किञ्चिद्धसति । यद्भुज्यते ततो गच्छति यदधीयते ततः शेत इत्यत्र भुज्यते अधीयत इति न एवं प्राक्काले यत्तद्भ्यां क्रमप्रतीतिरिति न भवति । यथापूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजतीति भुक्त्वा व्रजति । अधीत एव ततः परिमितित्वादध्यायाः प्राक्काले यत्तद्भ्यां व्रज्याऽध्ययनयोः क्रमः प्रतीयते । प्राक्काल इत्येतदुत्तरमानवस्थितम् । अभिधानतो व्यवस्था ।

पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्ष्ण्ये खमुञ् ॥४।४।१४५॥ पूर्व अग्र प्रथम इत्येतेषूपपदेषु आभीक्ष्ण्ये चार्थेऽपि गम्यमाने तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः खमुञ्प्रत्ययो वा भवति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । आभीक्ष्ण्ये—भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायं पायं व्रजति । पीत्वा पीत्वा व्रजति । खमुञ् भुक्ते क्त्वा । लडादयस्तु

---

१. ग्राममटति वनमटति गिरिमटतीत्येवाटमटति । इमाऽटनः । इमे अटन्तीति । ग्राममटसीत्यादि त्वमटसि युवामटथः यूयमटथ इति सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थः । लाघवं च लौकिके व्यवहारे शब्दस्य नाद्रियते । ग्राममट वनमट गिरिमट इत्येवाटतीति अत्रापि कारणभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनासम्भवात् । क० म० टि० । २. देवदत्तोऽद्धि इत्येव भुङ्क्ते भुज्यते क० म० ।

नैव तमर्थं गमयन्ति । तत्रापि[1] कार्या भविष्यति पूर्वं [2]भुनक्ति ततो व्रजति पूर्वशब्दोऽत्र [3]प्राक्कालेन तदर्थं पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीत्यत्र तु क्त्वापेक्षो प्राक्काले क्त्वा । व्यापारान्तरापेक्षो पूर्वशब्दः । यत्पुनः पुनर्भुज्यते ततो व्रजतीति यत्तद्भ्यां क्रमः प्रतीयते पुनः पुनरित्यत आभीक्ष्ण्यम् । भुज्यते भुज्यते इति च द्विरुक्तावविच्छेदः प्रतीयते नाभीक्ष्ण्ये । प्राक्काल इत्येव सिद्धम् चोरङ्कारमाक्रोशति स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इत्युत्तरार्थम् ।

अन्यथैवं कथमित्थमः कृञोऽनर्थकात् ॥४।४।१४६॥ अन्यथा एवं कथम् इत्थम् इत्येतेभ्यः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् करोतेरनर्थकाद्धातोः खमुञ्प्रत्ययो भवति वा । आनर्थक्यं करोतेरन्यथादिभ्यः पृथगर्थाभावात् । यत्र ह्यन्यथादयो यया तुल्यकर्तृका प्रकृतिक्रिया भवति । तत्प्रकारमाचक्षते । तत्र कृञपि तैर्विशिष्यमाणस्तमेव प्रकारमाचष्टे । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । अन्यथा भुङ्क्त इत्येवार्थः । एवमेवङ्कारं कथङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । वाधिकारात् खमुञा मुक्ते यथाप्राप्तं क्त्वाऽपि भवति । अन्यथाकृत्वा । एवंकृत्वा । कथंकृत्वा । इत्थंकृत्वा । एवमुत्तरत्रापि । अनर्थकादिति किम् ? अन्यथाकृत्वा शिरो भुङ्क्ते । अन्यथाशब्दः शिरःप्रकारे कृञश्च शिरःकर्म तत्र विना (?) कृञो गम्यते ।

यथा तथादीर्ष्याप्रत्युक्तौ ॥४।४।१४७॥ यथा तथा इत्येताभ्यां परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानादनर्थकात् करोतेः खमुञ्प्रत्ययो वा भवति ईर्ष्याप्रत्युक्तौ ईर्ष्ययेत्यस्य प्रतिवचने । ईर्ष्या अक्षमा । कथं भवान् भोक्ष्यते यथाकारमहं भोक्ष्ये, तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन किं ते मया । यथाऽहं भोक्ष्ये, तथाऽहं भोक्ष्ये इत्यर्थः । ईर्ष्याप्रत्युक्ताविति किम् ? यथा कृत्वा तिलान् खादति । यथाकृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसि । अनर्थकादिति किम् ? यथाकृत्वाहं शिरो भोक्ष्ये तथाकृत्वाहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ।

आप्याद्वाक्रोशे ॥४।४।१४८॥ आप्यात्कर्मणः परात्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् करोतेः खमुञ्प्रत्ययो भवति वा आक्रोशे गम्यमाने । चोरंकारमाक्रोशति चोरं कृत्वा चोरशब्दमुच्चार्य क्रोशति चोरोऽसीत्याक्रोशतीत्यर्थः । एवं दस्युंकारमाक्रोशति । व्याधंकारमाक्रोशति । आक्रोश इति किम् ? चोरं कृत्वा हेतुभिः कथयति । साधुं कृत्वा स्तौति ।

स्वादोरच्च्वेः ॥४।४।१४९॥ स्वाद्वर्थाद्व्याप्यात् कृञः तुल्यकर्तृकेऽर्थे खमुञ्प्रत्ययो वा भवति । अच्च्वेः ष्वदन्तं च्व्यन्तं च वर्जयित्वा । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते । स्वादोरित्यर्थः ग्रहणम् । ष्वदिति प्रत्याहारः[4] । अच्च्वेरिति किम् ? स्वादुं कृत्वा सम्पन्नं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । स्वादूकृत्य भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारं यवागूं भुङ्क्ते । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इति [5]स्वादुत्वमात्रं विवक्षितं न लिङ्गम् । विवक्षा विकल्पित इति भवति ।

विद्दृशिभ्यः कार्त्स्न्ये णम् ॥४।४।१५०॥ आप्यात्परेभ्यो विदिभ्यो दृशेश्च प्राक्काले तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । कार्त्स्न्ये साकल्ये गम्यमाने विचारणार्थो विदो गृह्यते । विदतिस्तत्कर्मकः । अतिथिवेदं भोजयति यं यमतिथिं वेत्ति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । कन्यादर्शं वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां तां सर्वां वरयतीत्यर्थः । बहुवचनात्सर्वासामपि विदीनां ग्रहणम् । अन्यथाऽदादिगणपठितस्यैवादादेरेव ग्रहणम् । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति वा न लभ्येत । कार्त्स्न्य इति किम् ? अतिथिं विदित्वा भोजयति । कन्यां दृष्ट्वा वरयति ।

यावतो जीव्विन्दात् ॥४।४।१५१॥ यावत् इत्येतस्मादाप्यात् पराभ्यां जीव् विन्द इत्येताभ्यां तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो भवति कार्त्स्न्ये गम्यमाने । विन्देति लाभार्थस्य सविकरणेन निर्देशः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीते इत्यर्थः । यावद्वेदं गृह्णाति, यावल्लभते तावत्सर्वं गृह्णातीत्यर्थः । जीवेः क्त्वाप्रसङ्गो नास्त्यपूर्व एव विधिः ।

---

१. –र्थं चाकाप्यीम—क० म० । २. भुज्यति क० म० । ३. प्राक्कालेन क० म० । ४. प्रत्याहारात् क० म० । ५. सम्पन्नत्वमा , क० म० ।

चर्मोदरात्पूरेः ।।४।४।१५२।। चर्मन् उदर इत्येताभ्यां कर्मभ्यां परात् पूरयतेः प्राक्काले तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । चर्मपूरमास्ते । चर्म पूरयित्वाऽऽस्त इत्यर्थः । उदरपूरं शेते । उदरं पूरयित्वा शेत इत्यर्थः ।

वृष्टीयत्त्वेऽस्योल्लुग्वा ।।४।४।१५३।। आप्यात्पूरयतेर्णम्प्रत्ययो वा भवति अस्य पूरेरूकारस्य च लुग्वा भवति वृष्टीयत्त्वे वृष्टेरियत्त्वे गम्यमाने । गोष्पदप्रो वृष्टो देवः । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । सीताप्रवृष्टो देवः । सीतापूरं वृष्टो देवः । यावता गोष्पदादिपूरणा भवति तावद्वृष्ट इत्यर्थः । अस्येति किम् ? मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । उपपदोकारस्य माभूत् । गोष्पदप्रमिति प्रातेरदा केन वा क्रियाविशेषणे सिद्धयति । गोष्पदपूरमित्यपाऽऽया वा । एवं यावज्जीवमित्यादयोऽपि तत्र णम्विधानं गोष्पदप्रतारं गोष्पदप्रतमां गोष्पदप्रकृष्टमित्याद्यर्थम् । अन्यथा हि गोष्पदप्रतरमित्यादेरेव[1] स्यात् ।

चेलार्थात्क्नोपेः ।।४।४।१५४।। चेलार्थादाप्यात् परात् क्नोपेर्धातोः तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति वृष्टीयत्त्वे गम्यमाने । चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपं वसनक्नोपं [2]परिधानक्नोपं वृष्टो देवः । यावता चेलक्नोपिति [3]समुन्नं भवति तावद् वृष्ट इत्यर्थः ।

तृतीयोपदंशः ।।४।४।१५५।। उपपूर्वाद्दंशतेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात्तृतीयान्तेन योगे णम्प्रत्ययो वा भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । आर्द्रकोपदंशं भुङ्क्ते । आर्द्रकेणोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकादयुपदंशेः कर्मभुजेः करणम् उपदंशेरपि वा करणमेव कार्मणस्य करणविवक्षाऽस्ति । यथा तण्डुलान्पचति तण्डुलैः पचतीति ।

हिंसार्थात्तुल्याप्यात् ।।४।४।१५६।। हिंसा प्राण्युपघातः । हिंसार्थाद्धातोस्तुल्याप्याद् यथासौ तुल्यकर्तृकस्तत् क्रियातुल्यकर्मकस्तृतीयायोगे णम्प्रत्ययो वा भवति । दण्डाघातं गाः [4]कालयति । दण्डेनाघातं गाः कालयति । खड्गप्रहारं शत्रून् जयति । हिंसार्थादिति किम् ? चन्दनेनानुलिप्य देवदत्तं परिधापयति । तुल्याप्यादिति किम् ? दण्डेनाहत्य गोपालो गाः कालयति ।

तत्सप्तम्योपात्पीड्रुध्कृषः ।।४।४।१५७।। तया तृतीयया सप्तम्या च योगे उप इत्येतस्मात्परेभ्यः पीड् रुध् कृष इत्येतेभ्यस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वेनोपपीडं शेते । भुजोपपीडं परिरब्धयोस्तयोः । व्रजोपरोधं व्रजेनोपरोधं गाः स्थापयति । पाण्युपकर्षं धाना गृह्णाति । पाणावुपकर्षं धाना गृह्णाति । तृतीयासप्तम्योर्वाक्यविशेषः । उपादिति किम् ? पार्श्वेन निपीड्य तिष्ठति ।

प्रमाणसमासत्त्योः ।।४।४।१५८।। आयाममानं प्रमाणम्, संरम्भात् सन्निकर्षः समासत्तिः, प्रमाणसमासत्त्योर्गम्यमानयोस्तृतीयासप्तमीभ्यां योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । प्रमाणे—द्व्यङ्गुलोत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति । द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षम् । द्व्यङ्गुल उत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति । त्र्यङ्गुलोत्कर्षम् । त्र्यङ्गुलेनोत्कर्षम् । त्र्यङ्गुल उत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति । समासत्तौ—केशग्राहं युध्यन्ते । केशैर्ग्राहम् । केशेषु ग्राहम् । हस्तग्राहं हस्ताभ्यां ग्राहम् । हस्तयोर्ग्राहम् । अस्यपनोदम् । असिभिरपनोदम् । असिष्वपनोदं युध्यन्ते । एवं नाम युद्धसंरम्भात् सन्निकृष्य युध्यन्त इत्यर्थः ।

तूर्णेऽपादानेन ।।४।४।१५९।। त्वरणं तूर्णं त्वरेत्यर्थः । त्वरायां गम्यमानायामपादानेनापायेऽवधिना यस्माद्धात्वर्थे प्रवर्तते, तेन योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति । शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थाय धावति । एवं नाम त्वरते यदन्यानि कर्तव्यानि परित्यज्य शयनादुत्थानमात्रापेक्षो धावति । एवं रन्ध्रापकर्षं रन्ध्रादपकर्षं पयः पिबति । भ्राष्ट्रापकर्षं भ्राष्ट्रादपकर्षम् । अपूपान् भक्षयति । तूर्ण इति किम् ? आसनादुत्थाय गच्छति ।

---

१. -मित्यादेव स्यात्, क० म० । २. अन्तरीयोपसंव्यानं परिधानान्यधोंऽशुके, इत्यमरः, क० म० टि० । ३. आर्द्रम्, क० म० टि० । ४. कल आगतौ चुरादिः, क० म० टि० ।

द्वितीयया ॥४।४।१६०॥ द्वितीयान्तेन योगे मुख्ये गम्यमाने धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति। लोष्टग्राहं युध्यन्ते। लोष्टान् ग्राहं युध्यन्ते। यष्टिग्राहं युध्यन्ते यष्टीर्ग्राहं युध्यन्ते। दण्डोद्यामं धावति। दण्डमुद्यामं धावति। एवंनामा त्वरमाणा युध्यन्ते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियन्त इत्यर्थः। योगविभाग उत्तरार्थः।

स्वाङ्गेनाध्रुवाबाध्येन ॥४।४।१६१॥ यदङ्गच्छेदसंयोगोपाद्यादि यत्र स्वाङ्गमुक्तलक्षणं यस्मिन्नसत्यपि जीवन्ति तदध्रुवम्। आबाधः सर्वतो विबाधनम्, परिक्लेशः। स्वाङ्गेनाध्रुवेण आबाध्येन च द्वितीयान्तेन योगे धातोस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे णम्प्रत्ययो वा भवति। अक्षिकाणं जल्पति। अक्षिणी काणं जल्पति। भ्रूक्षेपं जल्पति। भ्रुवौ क्षेपं जल्पति। आबाध्येन—उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते। उरांसि प्रतिपेषं युध्यन्ते। शिरश्छेदं युध्यन्ते। शिरांसि च्छेदं युध्यन्ते। स्वाङ्गेनेति किम्? गडुमुत्पीड्य तिष्ठति। अध्रुवाबाध्येनेति किम्? शिरः समुत्क्षिप्य जल्पति। आबाध्यग्रहणं ध्रुवार्थम्।

विशिपतिपदिस्कन्दो व्याप्याऽऽभीक्ष्ण्ये ॥४।४।१६२॥ विशि पति पद स्कन्द इत्येतेभ्यो धातुभ्यो द्वितीयान्तेन योगे वीप्सायामाभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने णम्प्रत्ययो वा भवति। गेहानुप्रवेशमास्ते। गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते। गेहानुप्रपातमास्ते। गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते। गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते। गेहानुप्रपादमास्ते। गेहं गेहमनुप्रपादमास्ते। गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते। गेहावस्कन्दमास्ते। गेहं गेहमवस्कन्दमास्ते। गेहमवस्कन्दमवस्कन्दमास्ते। असमासे द्विर्वचनं समासे समासस्यैव वृद्ध इति न भवति। तत्र वीप्सायां द्रव्यस्य आभीक्ष्ण्ये क्रियाया आभीक्ष्ण्ये णम्वचनं समासार्थम्। अत्र हि टौक्तत्वात् समासो भवति। पूर्वत्र प्रथमाभीक्ष्ण्ये समुच्चितस्य वाधिकारात् क्त्वा भवत्येव। गेहं गेहमनुप्रविश्यास्ते। गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्ते।

तृष्यसः कालेनान्तरे ॥४।४।१६३॥ क्रियामन्तरयतीत्यन्तरः क्रियायाः व्यवधायको विच्छेदकः क्रियामध्यस्तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् तृष्यतेरस्यतेश्च धातोः कालवाचिना द्वितीयान्तेन योगे णम्प्रत्ययो वा भवति। द्व्यहतर्षं गावः पिबन्ति। द्व्यहं तर्षं गावः पिबन्ति। द्व्यहात्यासं गावः पिबन्ति। द्व्यहमत्यासं गावः पिबन्ति। अन्तर्मुहूर्तात्यासं सम्पश्यति। अन्तर्मुहूर्तमत्यासं सम्पश्यति। द्व्यहादेः पूर्वापरयोरन्तरे तृष्यत्यस्यती। तृष्यस इति किम्? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते। कालेनेति किम्? योजनं तृषित्वा गावः पिबन्ति। योजनमत्यस्य गावः पिबन्ति। अन्तर इति किम्? अहरत्यस्येष्वम् गतः। क्रिया क्रियामेवान्तरयतीति क्रियाग्रहणं न क्रियते।

ग्रहादिशो नाम्ना ॥४।४।१६४॥ ग्रहेरादिशेश्च नाम्ना नामशब्देन द्वितीयान्तेन योगे णम्प्रत्ययो वा भवति। नामग्राहमाचष्टे। नामादेशमाचष्टे। असमासे नामानि ग्राहं नामानि ग्राहं नाम देवदत्तो ग्राहमाचष्टे।

कृञोऽव्ययेनानिष्टोक्तौ णम्क्त्वौ ॥४।४।१६५॥ कृञो धातोरव्ययेन योगे णम्क्त्वावित्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः अनिष्टायामुक्तौ गम्यमानायाम्। ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः। किं तर्हि वृषल नीचैःकारमाचक्षे। किं तर्हि नीचैर्वृषल कारमाचक्षे। किं तर्हि वृषल नीचैःकृत्य नीचैः कृत्वाऽऽचक्षे। उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम्। ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता। किं तर्हि वृषल उच्चैःकारमुच्चैर्वृषल कारमाचक्षे उच्चैःकृत्य उच्चैःकृत्वाऽऽचक्षे नीचैर्नाम प्रियमाख्येयम्। अनिष्टोक्ताविति किम्? उच्चैःकृत्वाचष्टे ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः। नीचैः कृत्वाचष्टे ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता। अव्ययेनेति किम्? ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः। किं तर्हि वृषल मन्दं कृत्वाऽऽचक्षे? ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी जाता। किं तर्हि वृषल क्षारं कृत्वाचक्षे? णम्क्त्वाग्रहणमुभयोः समासार्थम्। अन्यथा हि वाधिकाराद्यथाप्राप्तं क्त्वाभ्यनुज्ञाने टौक्त इति समासो णम एव स्यान्न क्त्वायाः तद्विधौ टौक्तस्याभावात्। उत्तरत्र च तुल्यकर्तृकग्रहणमनुवर्तते।

तिरश्च्यपवर्गे ॥४।४।१६६॥ तिरश्च इत्यनेनाव्ययेन योगेऽपवर्गे गम्यमाने कृञो धातोर्णम् क्त्वा इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः। अपवर्गः समाप्तिर्निष्ठा। समाप्तिपूर्वको विराम इत्येके। त्याग इत्यन्ये। तिर्यक्कारम्, तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कृत्वा गतः। समाप्य-विरम्य वा—प्रत्युत्थ वा गत इत्यर्थः। अपवर्ग इति किम्? तिर्यक् कृत्वा काष्ठं गतः।

भुवोऽनूच्यानुलोम्ये ॥४।४।१६७॥ भू इत्येतस्माद्धातोरनूचित्यनेनाव्ययेन योग आनुलोम्ये गम्यमाने णम्-क्त्वाप्रत्ययौ भवतः । आनुलोम्यमानुकूल्यं परचित्ताराधनम् । अन्वग्भावम्, अन्वग्भूय, अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । अनुकूलो भूत्वेत्यर्थः ।

तूष्णीमा ॥४।४।१६८॥ तूष्णीमा योगे भुवो धातोर्णम्-क्त्वाप्रत्ययौ वा भवतः । तूष्णीम्भावम्, तूष्णीम्भूय, तूष्णीम्भूत्वा तिष्ठति । जोषं तिष्ठतीत्यर्थः ।

स्वाङ्गात्तसा कृभ्वः ॥४।४।१६९॥ व्याश्रये तसित्यारभ्य यस्तस्प्रत्ययः स्वाङ्गाद्विहितस्तदन्तेन योगे कृभूभ्यां धातुभ्यां णम्-क्त्वाप्रत्ययौ वा भवतः । स्वाङ्गमुक्तलक्षणम् । वचनभेदाद्यथासंख्यं नास्ति । तेनोभाभ्यामुभावपि प्रत्ययौ भवतः । मुखतःकारम्, मुखतःकृत्य, मुखतःकृत्वा गतः मुखतोभावम्, मुखतोभूय, मुखतोभूत्वा स्थितः । स्वाङ्गादिति किम् ? सर्वतः कृत्वा गतः । तसेति किम् ? मुखं कृत्वा गतः । तसेति निरनुबन्धकस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं न धातोः सानुबन्धकस्य तस्य उपक्षय इति ।

च्व्यो धाण् विना नाना ॥४।४।१७०॥ धाणिति संज्ञया धा इत्यारभ्या सह्वति धणः प्रत्याहारेण धाज् ध्यञ् च (?) एव मेधाः परिगृह्यन्ते । च्वावव्ययेनेति व्युदासः । च्व्याविति च्व्यर्थनिर्देशोऽव्ययान्तेन च यथेवृत्तिनाव्ययेन विना नाना इत्येताभ्यां च योगे कृभूभ्यां, क्त्वा-णम्प्रत्ययौ वा भवतः । अद्विधाभूतं कृत्वा गतः । द्विधाकारम्, द्विधाकृत्य, द्विधा कृत्वा गतः । अद्विधाभूतः द्विधाभूत्वा स्थितः । द्विधाभावम्, द्विधाभूय, द्विधाभूत्वा स्थितः । एवमैकध्यंकारम्, ऐकध्यंकृत्य, ऐकध्यम्भावम्, ऐकध्यंभूय, ऐकध्यं भूत्वा, द्वैधङ्कारं द्वैधङ्कृत्य, द्वैधम्भावम्, द्वैधम्भूय, द्वैधम्भूत्वा । द्वैधाकारं द्वैधाकृत्वा, द्वैधाभावम्, द्वैधाभूय, द्वैधाभूत्वा, विनाकृत्वा, विनाभावम्, विनाभूय, विनाभूत्वा, नानाकारम्, नानाकृत्य, नानाकृत्वा, नानाभावम्, नानाभूय, नानाभूत्वा स्थितः । च्व्याविति किम् ? द्विधाकृत्वा काष्ठानि गतः ।

शुष्कचूर्णरूक्षात्पिषस्तस्मिन् णम् ॥४।४।१७१॥ शुष्क चूर्ण रूक्ष इत्येतेभ्यः कर्मभ्यः परात्पिषेर्धातोर्णम्प्रत्ययो भवति तस्मिन्यदि स एव धातुरुपपदं भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । शुष्कपेषं पिष्टः । शुष्कः पिष्ट इत्यर्थः । एवं चूर्णपेषं पिनष्टि । रूक्षपेषं पिनष्टि । वाधिकाराच्छुष्कस्य पेषं पिनष्टीति घञादयोऽपि भवन्ति । प्रकृत्युपपदयोः क्रियाभेदाभावात् प्राक्कालत्वं नास्तीत्यनर्थकप्रसङ्ग एव विधिः ।

कृग्ग्रहोऽकृतजीवात् ॥४।४।१७२॥ अकृत जीव इत्येताभ्याम् आप्याभ्यां यथासंख्यं पराभ्यां कृञ् ग्रह इत्येताभ्यां धातुभ्यां णम्प्रत्ययो वा भवति तस्मिन् धातावुपपदे । अकृतकारं करोति अकृतं करोतीत्यर्थः । जीवग्राहं गृह्णाति जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

निमूलात्कषः ॥४।४।१७३॥ निमूलशब्दादाप्यात्परात् कषेर्धातोर्णम्प्रत्ययो वा भवति तस्मिन्धातावुपपदे । निमूलकाषं कषति । निमूलं कषतीत्यर्थः ।

समूलाद्धनश्च ॥४।४।१७४॥ समूलशब्दादाप्यात् परात् हन्तेः कषेश्च णम्प्रत्ययो वा भवति तस्मिन्धातावुपपदे । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । समूलकाषं कषति । समूलं कषतीत्यर्थः ।

करणात् ॥४।४।१७५॥ करणवाचिनः पराद्धन्तेर्णम्प्रत्ययो भवति वा तस्मिन्धातावुपपदे । पाणिघातं हन्ति, पाणिना हन्तीत्यर्थः । एवं पादघातं हन्ति । असिघातं हन्ति । दण्डघातं हन्ति शत्रुम् । हिंसार्थेभ्यः करणात् परत्वादनेनैव विधिः । अस्मिन्नपि नित्यसमासः स एव च धातुरुपपदं भवति ।

हस्तार्थाद् ग्रहवर्तिवृतः ॥४।४।१७६॥ हस्तार्थात्करणवाचिनः परेभ्यो वृत्वर्तिग्रहेभ्यो धातुभ्यो णम्प्रत्ययो वा भवति तेष्वेवोपपदेषु । हस्तवर्तं वर्तते । करवर्तं पाणिवर्तं वर्तते हस्तेन वर्तत इत्यर्थः । हस्तवर्तं वर्तयति करवर्तं पाणिवर्तं हस्तेन वर्तयतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहं पाणिग्राहं गृह्णाति । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः ।

स्वस्नेहनार्थात् पुषिपिषः ॥४।४।१७७॥ स्वार्थात्स्नेहनार्थाच्च करणवाचिनो यथासंख्यं परात्पुषेः पिषेश्च धातोस्तस्मिन्नुपपदे णम्प्रत्ययो वा भवति । आत्मात्मीयं ज्ञातिर्धनं च स्वार्थः । स्निह्यते येन स स्नेह-

नार्थो द्रवीकरणार्थः । स्वाद्यर्थाद्विपः—स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषं पुष्णाति । गोपोषं पुष्णाति । महिषपोषं पुष्णाति । पितृपोषं पुष्णाति । मातृपोषं पुष्णाति । रैपोषं पुष्णाति । धनपोषं पुष्णाति । स्वादिभिः पुष्णातीत्यर्थः । स्नेहनार्थादिपः—उदपेषं पिनष्टि । घृतपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । उदकादिभिः पिनष्टीत्यर्थः ।[1]

नाम्नि बन्धः ॥४।४।१७८॥ बन्ध इति प्रकृतिनिर्देशः । नाम्नीति बन्धविशेषणं च बन्धार्थस्य बन्धस्य यन्नाम तद्विषयात् करणवाचिनः पराद्बन्धेस्तस्मिन्नुपपदे णम्प्रत्ययो भवति । अट्टालिकाबन्धं बद्धः । चण्डालिकाबन्धं बद्धः । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । महिषिकाबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धं बद्धः । मर्कटबन्धं बद्धः । अट्टालिकादीनि बन्धनामधेयानि तैर्बन्धैर्बद्ध इत्यर्थः । अन्ये नाम्नीति प्रत्ययान्तोपाधिं मन्यन्ते प्रत्ययान्तं चेन्नाम भवतीति तेषामट्टालिकाबन्धमित्येवमादीनि बन्धनामधेयानि ।

आधारात् ॥४।४।१७९॥ आधारवाचिनः पराद् बन्धेस्तस्मिन्नुपपदे णम्प्रत्ययो वा भवति । चक्रबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धं बद्धः । कूटबन्धं बद्धः । गुप्तिबन्धं बद्धः । चक्रादिषु बद्ध इत्यर्थः । ग्रामे बन्ध इति बहुलाधिकारान्न भवति । नाम्नीति वाऽनुवर्तते ।

कर्तुर्जीवपुरुषान्नशिवहः ॥४।४।१८०॥ कर्तृवाचिनो जीवशब्दात् पुरुषशब्दाच्च यथासंख्यं परान्नशेर्वहेश्च धातोस्तस्मिन्धातावुपपदे णम्प्रत्ययो वा भवति । जीवनाशं नश्यति जीवन्नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्तुरिति किम् ? जीवेन नष्टः । पुरुषं वहति ।

ऊर्ध्वात्पूरशुषः ॥४।४।१८१॥ ऊर्ध्वशब्दात्कर्तृवाचिनः परात्पूरेः शुषेश्च तस्मिन्धातावुपपदे णम्प्रत्ययो वा भवति । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वः पूर्यत इत्यर्थः । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वः शुष्यतीत्यर्थः ।

आप्याच्चेवे ॥४।४।१८२॥ आप्यात्कर्मणः कर्तुश्च पराद्धातोस्तस्मिन्धातावुपपदे णम्प्रत्ययो वा भवति इवे इवार्थ औपम्ये गम्यमाने । आप्यात्—घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । शाकवलेशं विलष्टः । कर्तुः—नष्टनाशं नश्यति । महामतिनाशं नश्यति नास्तिकः । ... नश्यति । ... नश्यति । ननाश शत्रुर्गजनाशमाशु ।

समर्थास्त्यर्थधृषज्ञाशकग्लाघटसहार्हारभलभक्रमे तुम् ॥४।४।१८३॥ समर्थादिष्वस्त्यर्थे धृष ज्ञा शक ग्ला घट सह अर्ह रभ लभ क्रम इत्येतेषु चोपपदेषु इवे धातोस्तुम्प्रत्ययो भवति । अतदर्थोपपदार्थोऽयमारम्भः । समर्थो भोक्तुम् । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । पारयति भोक्तुम् । अत्र भोजने सामर्थ्यं प्रतीयते । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् । अत्र सम्भवमात्रम् । धृषादिषु—धृष्णोति भोक्तुम्, शक्नोति भोक्तुम्, अत्र प्रावीण्यमात्रम् । ग्लायति भोक्तुम्, अत्राशक्तिः । घटते भोक्तुम्, सहते भोक्तुम्, अर्हति भोक्तुम् । अत्र योग्यतामात्रम् । लभते भोक्तुम् । अत्र प्रस्तावमात्रम् । आरभते भोक्तुम्, प्रक्रमते भोक्तुम् । अत्र भुजेरेवाद्यावस्था न क्रियान्तरम् । शक्तिग्रहणसमर्थार्थं शक्यमेवं कर्तुमिति हि योग्यं प्रतीयते सम्भाव्यो वा शक्यो भुज्यत इत्यादावनभिधानान्न भवति ।

क्रियायां तदर्थायां तुम् ण्वुल् लृट् च ॥४।४।१८४॥ धातोस्तुम् ण्वुल् लृट् च प्रत्यया भवन्ति क्रियायां तदर्थायाम् । यस्माद्धातोः स तुम्प्रत्ययो भवति तदभिधेयार्थं चेत् क्रियान्तरं गम्यते । कर्तुं व्रजति । हर्तुं व्रजति । भोक्तुं ददाति । पातुं ददाति । भोजको व्रजति । भोजका व्रजन्ति । भोजकं कुलं व्रजति । वक्ष्ये स्वश्रूमुपासिका । करिष्यामीति व्रजति । अर्जयिष्यन् वसति । विद्युतमिव कश्चित्प्रसार्य लिलिङ्ग स्फुरन्तीम् । क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्य इत्यस्य जटाः । तदर्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । प्रत्ययान्तराणामेते बाधकाः । पाकाय व्रजति, जयाय व्रजति, भूतये व्रजति, इज्यार्थं तिष्ठति, भोजनाय तिष्ठतीति चतुर्थ्यत्र तादर्थ्यं गम्यते । स्थाणि युग इति नेति भवति ।

---

1. सरन् सरसि सम्फुल्लकल्हारस्वादुवारिणि । मत्स्यो बडिशमांसार्थी जीवनाशं प्रणश्यति । क० म० टि० ।

कर्मणोऽण् ॥४।४।१८५॥ कर्मणः पराद्धातोः क्रियायां तदर्थायां गम्यमानायामण्प्रत्ययो भवति । (कुम्भं करोतीति) कुम्भकारो व्रजति । गोदायो व्रजति । णुण्लृटोः प्राप्तयोर्वचनम् । परत्वाद्णादीनपि बाधते ।

लेड्तुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके ॥४।४।१८६॥ धातोर्लेड्तुमौ प्रत्ययौ भवतः तदर्थायां क्रियायां वर्तमाने इच्छार्थे तुल्यकर्तृक उपपदे यस्माद्धातोर्लेड्तुमावुत्पद्येते तदर्थस्य चेत्कर्ता इच्छार्थस्यापि कर्ता भवति । भुञ्जीयेतीच्छति भुञ्जीयेति वाञ्छति । भोक्तुमिच्छति । भोक्तुं वाञ्छति । भोक्तुं वष्टि । भोक्तुमभिलषति । भोक्तुं कामयते । लेट् तुमं बाधते[1] इति तुल्यकर्तृके नियमार्थं च तुम्ग्रहणम् । इच्छार्थ इति किम् ? भोजको गच्छति । तुल्यकर्तृक इति किम् ? इच्छामि भुक्तां भवान् । क्रियायां तदर्थायामिति किम् ? इच्छन् भुङ्क्ते ।

इति श्रुतकेवलिदेशीयाचार्यशाकटायनकृतौ शब्दानुशासने वृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः (समाप्तः) । समाप्तमिदं शास्त्रम् ।

१. बाधेति तु—क० म० ।

सूत्राणामकारादिक्रमणिका

अ

अकः २।१।२०६
अकर्तरि ४।४।३
अकर्मकात् १।३।११७
अकल्पात् सूत्रात् २।४।१७५
अकामेऽमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गात् २।२।१२
अक्षमद्रवर्जे चि ४।२।१३०
अपिडल्लुग्वेतौ ४।२।१३
अपणोऽप्राण्यङ्गे २।१।१४८
अक्षस्वनुः ४।३।२६
अघुनुतुस्कम्भिचिछ्दिवशपसहाद्दः ४।२।१८०
अग्नेश्चेः ४।३।१९३
अग्निचित्या ४।३।७६
अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्य-चित्याः ४।४।६९
अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूषिकात् २।१।२११
अचि १।१।१२१
अचि ४।१।१३
अचोऽचित्ते ४।३।९०
अचो ह्रोऽह्रचः १।१।११७
अच्याग् ४।१।८३
अच्यस्पष्टश्च १।१।१५४
अजाद्युनाङः १।१।१२६
अजातेः पञ्चम्याः ४।३।१९१
अजादिभ्यो धेनोः २।४।२४
अजाद्यताम् १।३।१३
अज्झः शतुः १।२।१४
अट्याद्येकाज् हलादिभ्योऽर्चि-शुचिभ्यां भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् ४।१।१०
अणि २।३।६२
अण् कुटिलिकायाः ३।२।१७
अतः ४।२।१००
अत इञ् ३।४।२१
अतङः ४।२।१७१
अतङाण्गतानुगुरुस्थाघुप्रशवमाः १।४।१०१
अतोऽम् १।२।४
अतस्सि चोत् ४।२।४३
अतोऽह्नः २।२।१६८
अतोऽनुनासिकस्य गम् ४।१।८८
अतोऽद्वयुः १।१।१५७
अतो हः ४।२।३९
अत्र च ३।२।२२६
अत्यन्तापह्नवे लिट् ४।३।२११
अदीर्घात् १।१।११८
अदोऽनन्नात् ४।३।१७७
अदोऽद् ४।२।२८
अद्यन्यतः ४।२।३४
अदौ ४।३।५४
अद्यैतात्सन्नविच्छित्योः ४।४।१०५
अद्व्यर्द्धदिवैतुल्यात्सर्वादिकिंबहोः प्तस् ३।४।१२
अधः १।२।८०
अधर्मक्षत्रसंसर्गाङ्गत्रैविद्यायाः २।४।१७६
अधराच्चात् ३।४।३९
अधिकमस्मिन्शतसहस्रे तत्संख्य-शतिदशान्ताड्ड ३।३।७५
अधीष्टे ४।४।१३०
अध्वानमिन्यदेशकालात् ३।२।७४
अध्वानौ यखौ ३।३।५७
अनः २।१।१५३
अनडुहो नम् १।२।११३
अनडुद्युदुष्णिगिदादृक्स्पृग्धृक्प-रिव्राट् १।२।७०
अनत्यन्ते ३।४।८०
अनद्यतने हिः ३।४।२४
अनद्यतने लङ् ४।३।२०७
अनपत्ये २।३।६४
अनाच्छादनाज्जातेः पूर्वपदात् कतादजातकृतमितप्रति-पन्नात् १।३।२४
अनात्मन्यनाध्याने १।४।६१
अनाश्वान् १।४।८२
अनादेः शतादतस्मिन्यठौ ३।२।१२७
अनुकम्पातद्युक्तोक्त्योः ३।४।८७
अनुगादिनः ३।४।१३८
अनुग्वलम् ३।३।५६
अनुशतिकादीनाम् २।३।१०८
अनुत्सर्गाः क्षीबोल्लाघकृशपरि-कृशफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लाः ४।१।२५८
अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणाद्धाम्ब-सिताभ्यां द्विश्च ३।४।५४
अन्तः २।१।१२४
अन्तःक्षुभ्नादीनाम् १।२।५४
अन्भोऽर्चः ४।२।१४०
अञ्जलेश्चालुचः २।१।१६४
अन्तःपूर्वात् ३।१।१२७
अन्त्योपान्त्यतामिर् ४।१।१६९
अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः २।१।१९२
अन्तर्नोऽधसो नः ३।१।६३
अन्ते च ४।२।२४३
अंशं हारिणि ३।३।१०२

अंशावृतेः २।३।९४
अपायेऽवधौ १।३।१५६
अपूर्वपदो ढत् १।१।१२
अप्सरसः ४।१।२५
अप्रयोगीत् १।१।५
अप्राणिनि २।१।१७५
अब्धौ चोदन्वान् १।२.९९
अभिजनात् ३।१।१९८
अभिनिविशश्च १।३।१२४
अभिनिष्क्रामति द्वारे ३।१।१९१
अभिन्ने १।२।५६
अभ्रादिभ्यः ३।३।१४२
अमनुष्ये टक् ४।३।११९
अमपञ्चम्याः १।२।१५७
अमर्षश्चेदन्यत्रापि ४।४।११३
अमोऽधिकृत्य ३।१।१८७
अमोद्धस्याः १।२।१८३
अम्बद्गुरौ वा ४।१।१८३
अर्थाश्लिताद्भावात् ३।२।१५५
अर्घ्यसिद्धौ ४।३।२८७
अर्देसन्निवेः ४।२।१४४
अर्धपूर्वो ढत् १।१।१२
अर्चाच्च २।१।१६६
अर्धात्पलकंसकर्षात् ३।२।१३१
अर्होः ४।३।१२२
अर्हति ३।२।१७३
अलुग्वा १।२।३
अलुचो नाम्नि ष्ठलुक् ३।२।१४२
अले २।२।१२२
अल्पाच्च मेधायाः २।१।१९८
अल्पात् ४।२।२३
अवस्थायाम् २।१।२१५
अवद्यावालयत् ३।३।७२
अवस्वयंभुवः २।३।८२
अवात् १।४।४०
अवाच्चालम्बनाविदूर्योत्सु ४।२।२२३
अविदूरेऽभेः ४।२।१४५
अवोऽध्वनधो १।१।९६
अव्ययम् २।१।४
अव्ययस्य १।२।१५४
अव्ययीभावस्य १।२।१५५
अव्ययात् स्वौजस् १।३।९७
अव्ययैस्त्रिकिंशिडीऽसर्वैतयोर्ङम् ३।४।७४
अशिशोः १।३।२
अशिरसोऽयोर्धस्य ३।३।१५४
अशोऽङ्ग्रि नट् २।२।६४
अश्वैकादेः ३।२।१८५
अश्वादेः फञ् २।४।४३
अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः २।१।९५
असहनञ्विद्यमानाप्रासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठाबह्वच् संयोगोपान्त्यात्स्वाङ्गात् समासात् १।३।२७
असेवितेऽगोष्पदम् २।२।२७
असोऽनेधादेः १।२।१३८
अस्मिन् ३।४ ६८
अस्तिसुषोर्भूषचौ ४।२।९१
अस् प्रजायाः २।१।१९७
अस्तं पुरोऽव्ययम् १।१।२९
अस्ये १।१।७३
अस्वयोगादौ ४।२।४०
अस्मन्चुणवर्जे ४।२।९७
अस्त्यस्मिन्निति मतुः ३।३।११६
अहण्डेकाच्पूर्वपदस्याचि ३।४।९३
अहोऽह्वोऽभाभूपुन्न् कंगम्प्यायिवेपः ४।२।२४९
अह्रात् ३।४।११९
अक्षीवच्चक्रीवत्कक्षीवच्चर्मण्वद्रुमण्वत् १।२।९८
अह औस् १।२।१५३
अहीमरुहोऽरावे ३।४।११
अह्नः २।१।१७९
अह्नोऽपाटि २।३।७५
अक्ष्यधैसंकथमित्यमः कृञोऽन्यर्थकात् ४।४।१४६

आ

आकालिके ठश्चाद्यन्ते ३।२।१२४
आङ्यमर्युपयोगे १।३।१५७
आग्नीध्रं गृहे ३।१।१४०
आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठण् २।४।२०४
आपद्दुन्दुशदृशे २।२।१०७
आङः ४।१।२४२
आङः क्रीड्मुष्यस्मुपः ४।३।२४३
आङा १।३।१५८
आङि युद्धे ४।४।२२
आङि शीके ४।३।१२७
आङि हन्तोः ४।४।२७
आङो गुरौ ४।३।७१
आङोऽस्यूषसोः ४।१।१२८
आङ् २।२।३१
आङ् १।३।५५
आ च हौ ४।२।५२
आङश्चोतो गोः १।२।१९
आपजश्र्यजक्षपः ४।१।७७
आतोऽनः ४।४।१०१
आतोऽपः ४।२।३६
आतोऽनातः श्लुक् १।२।१५१
आतो यम् ४।१।२३७
आतोऽह्लावामोऽड् ४।३।११३
आथर्वणोऽण् ३।१।१५३
आदितः ४।२।१५१
आदिजन्ते २।२।८७
आदेः ष्णोऽव्यवाष्ट्याष्ठीवः स्नग् ४।२।२६१
आदेश्छन्दसः प्रगाथे २।४।२१५
आद्द्विधौ श्लेर्जुस्वा १।४।१०६
आद्मध्यतः ४।२।३४
आद्यात् २।४।१९
आद्यादिभ्यः ३।४।७
आद्यामन्त्र्यं सम्मत्यसूयाकोपेऽक्षयन्त्यस्य प्लुतः २।२।१७
आघेकाच् ४।१।४४
आधारात् ४।३।१६७
आधारात् ४।४।१७९

आघारे १।३।१७६
आप्याच्चैवे ४।४।१८२
आप्यादाक्रोशे ४।४।१४८
आप्यादाघारे ४।४।१३
आप्रपदम् ३।३।५४
आबाधे २।३।१३
आमः कृञः १।४।४७
आमन्त्र्ये १।३।९९
आयात् २।३।११७
आयस्थानात् ३।१।१६२
आराद्थैः १।३।१५३
आरेंजायनः ४।२।१३२
आरैचोऽश्वादेः २।३।८४
आर्तृतीयाया ऋते १।१।८९
आर्यक्षत्रियाद्वान् १।३।४८
आर्षाचि ४।१।२३३
आवलिलुक्षिक्षुसृरवतिरातात्वरः ४।२।१८२
आशिषि क्तः ४।३।११६
आशिषि वुन् ४।३।१०७
आशिषि नाथः १।३।११५
आश्वयुज्या वुञ् ३।१।१०४
आसन्नः १।१।७
आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धादि-
 ह्द्वितीयाद्यन्यार्थे २।१।३
आसीनः ४।२।४५
आस्तेयम् ३।१।११९
आस्यनः १।२।१११
आहि दूरे ३।४।४४

इ

इकारदालोऽदूदः षष्ठी मेट् मेत् ४।३।४
इको लुक् १।२।७
इक् ठः २।३।३२
इक्येऽरू १।१।८२
इच्यजःसाचोऽसर्वज्यम् ४।१।१०८
इ घनः ४।१।१३८
इङः ४।४।४
इच्छार्थे लेट् लेट् ४।४।१२५
इच्छार्थेसोऽनिदक्याक्यसुपः १।३।८६
इजाद्यायात्तद्धितः १।१।४२
इज्युद्धे २।१।१३५
इञः ३।१।२२
इञ २।३।९२
इञो लिलुङां घो डः १।२।८१
इटि धातो लुक् ४।२।८४
इटि विजः ४।१।१४५
इणोऽभ्रे पे ४।४।५२
इतोऽनिञः २।४।५७
इतोऽतः कुतः ३।४।१३
इनः प्वो दैवते ४।३।२७०
इदमः १।२।२०४
इदुतो गिर्योवोऽस्त्रेः १।२।२२
इद्दरिद्रः ४।२।४९
इन्द्रासोमादिषु देवतानाम् २।२।३३
इन्द्रियम् ३।३।९२
इन्द्रे १।१।९७
इनः कच् २।१।२२६
इन्ध परिस्वः ४।३।९२
इन्विकधः कर्मणः ४।३।१८८
इन्हन्पूषार्यम्णश्शो १।२।१३६
इ मेङः ४।२।१०५
इम् १।२।२११
इय्यः ४।२।३५
इलवच देशे ३।३।१३२
इसुसोर्बहुलम् ३।४।५७
इसुसोऽपेक्षास्यागम् १।१।१७१
इषोऽनिच्छायाम् ४।४।७६
इष्टादेः ३।३।८८
इष्टादिभ्योऽन्येषाम् ३।२।६०

ई

ईगहलः ३।४।५८
ईटीटः ४।२।७७
ईट् पाजस्स्पृम्यः ४।२।२९
ईयसः २।१।१३०
ईरोपान्त्याद्वञ् ३।१।३४
ईर्ष्यः ४।१।५२
ईशीङ्भ्यां स्वे ४।२।३१
ईषे ३।२।१५३
ईषद्गुणवचनैः २।१।३५
ईषदसमाप्तौऽङ्कादेः कल्पब्देश्य-
 ब्देशीयर् ३।४।७७
ईहल्यघ्ये ४।२।८७

उ

उः ४।१।१६३
उः २।२।१४२
उकोऽचो लुप्प्रकृत्या च ३।४।९०
उगिदचोऽनेघादेः १।२।११४
उणादयः ४।३।२८०
उत्तरात् ३।४।४५
उता स्वः १।१।२
उत्तानादिभ्यः कर्तुः ४।३।१६६
उति धापः मतयोभविारम्भे ४।१।१५३
उत्कृष्टेऽनूपेन १।३।१०४
उत्कर्षापकर्षयोः ३।१।८२
उत्थापनादेरुः ३।२।१२१
उत्पातेन ज्ञाप्ये १।३।१४७
उत्सादेरञ् २।४।१०
उद ई १।२।१४७
उदग्ग्रामाद्यकृल्लोम्नः ३।१।१९
उदरे ठणाद्यूने ३।३।१००
उदस्थास्तम्भः १।१।१३४
उदितः ४।२।१९७
उदिर्नाम्नः ४।४।३१
उदोऽनूर्ध्वेहे १।४।३५
उदङ्कोऽजले ४।४।९७
उद्गादयः ४।१।१७३
उन्मनस्युदुत्सोः ३।३।११३
उपसर्गात् २।१।२२०
उपसर्गाद्दुहः ४।२।५
उपसर्गादध्वनः २।१।१४२
उपज्ञाते ३।१।१८२

उपसर्गादृतः ४।४।८३
उपसर्गादिवद् देविक्रुशः ४।३।२५४
उपसर्गादिवोऽदिक् ४।२।९५
उपात् १।४।३१
उपात् १।४।६९
उपाद्विकारप्रतियत्नवाक्या-
ध्याहारे ४।२।२१२
उपाज्जानुनीविकर्णप्राये
३।१।१२६
उपेनाधिकिनि १।३।१७५
उप्ते ३।१।१०३
उभयद्युश्च ३।४।२२
उरःप्रभृत्युत्थितस्याटः २।१।२२७
उरगः ४।३।१६१
उरसोऽग्रे २।१।१७८
उरुस् ४।१।२१३
[illegible]
उष्ण् ३।१।१६१
उष्णादिभ्यः कालात् ३।१।२७
उस्राद्युञ् २।४।१५८

ऊ

ऊँ चोञः १।२।१०४
ऊद्दुरो णौ ४।१।२१६
ऊनः १।३।२०
ऊरसोऽशानिनश्चायुरज्वा-
दिभ्यः १।३।७१
ऊरूत्तरपदादौपम्ये १।३।७२
ऊर्णाहंशुभमो युस् ३।३।१४८
ऊर्ध्वाद्रिः शुषः ४।४।१८१
ऊर्ध्वाद्दिवेहाग्मन् चोर्ध्व-
स्यैकेषान् ३।१।६५
ऊह्यसीर्वोपसर्गात् १।४।३

ऋ

ऋक्पूःपथ्यपोऽत् २।१।१३९
ऋश्च ज्यश्याच्छदण् ३।१।१३१
ऋच्याङ् १।३।११
ऋणे १।३।१५५
ऋतः ४।२।१९१

ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे
२।२।२८
ऋत्यकः १।१।७५
ऋत्वादिभ्योऽण् ३।२।११४
ऋत्याद्यश्चसर्गश्च १।१।९१
ऋत्सखीदृशनस्पुरुदंशोऽनेह-
सस्सौ १।२।१९
ऋदृशोऽङ् ४।२।९
ऋद्वृत्तस्वे ४।२।१६६
ऋषभोपानहाञ्ञ्यः ३।२।२२३
ऋषेरध्याये ३।१।१२२
ऋषौ मिथे २।२।९९

ॠ

ॠद्योस्सादः १।१।७६
ॠदितोऽतङि ४।३।१०
ॠद्युवर्णलट् सेः ४।२।१३७
ॠल्वादेः क्ष्णिक्तिनां नोऽज्ञः
४।१।२४५

ऌ

लृट् ४।२।२८२

ए

एः २।३।७४
एकदिशि ३।१।१७९
एकशालायाष्ठः ३।३।४४
एकद्विबहौ १।२।९८
एकात् ३।४।१०८
एकार्थं च २।१।५
एकादश्याद्वनौ २।२।६२
एकागाराच्चौरे ३।२।११८
एकादाकिश्चासहाये ३।४।१२१
एकादिः कर्मधारयात् २।३।१६२
एकादयापोऽजायोऽस्थापृ
२।२।१०१
एङः ४।४।४
एजसिदाहाकोः ४।१।८६
एङितो लुक् १।४।१०५
एङो लुक् १।२।१०५
एचोऽस्यदः ४।१।१८०
एचोऽव्ययवायाव् १।१।७१
एजुच्चैक् १।१।८३

एजेः ४।३।१४७
ए टितः १।४।९३
एण्या ढञ् २।४।१५६
एतदो वो धः ३।२।६९
एति हः ४।२।८०
एतोऽगिण् १।४।११६
एत्सगः २।२।१५७
एदाङः १।२।१२४
एदे १।२।१०६
एध्विद्योऽकः ४।२।६१
एनोऽदूरे ३।४।४६
एवेऽनियोगे १।१।८७
एश् चोङः ४।२।३

ऐ

ऐस् भिसोऽदृशः १।२।१६४

ओ

ओजःसहोऽम्भसा वर्तते ३।२।६५
ओजोऽम्भस्सहोऽम्भस्तमस्तपः
२।२।४
ओतः १।१।१०२
ओत औ १।२।११७
ओतः श्ये ४।२।५६
ओदौतोऽवाव्यि २।३।३६
ओः पुयण्ज्ये ४।१।९७
ओमः प्रारम्भे २।३।२१
ओमाङि परः १।१।८६
ओरावश्यके ४।३।६२
ओर्देऽकादूराः २।३।८१
ओरण् ३।१।३२

औ

औडम् २।३।६८
औपयिकम् ३।४।१३७
औत्पुलुक् चादसोऽनोः
१।२।२१२

क

कन्यायाष्टण् ३।१।१२
कम्बलान्नाम्नि ३।२।१२२
कंशमस्तियुस्तुयस्तबभाः
३।३।१४९

कंसिद्गुरोर्डः गारि ४।३।७
कंसार्धाट्टिठ् ३।२।१३०
कंसीयाञ् ञ्यः २।४।१५२
कच्छादेर्नृनृस्थे ३।१।४६
कच्छ्वादुरः ३।३।१३५
कञ्च नाम्नि २।१।१२९
कटादेः प्राचः ३।१।५२
कठादिभ्यः वलुग्वेदे ३।१।१७१
कडारादयः कर्मधारये २।१।११७
कडङ्गरदक्षिणास्थालीबिलाच्छयौ
३।२।१७६
कणेमनश्श्रद्धाच्छेदे १।१।२८
कतरकतमं जातिप्रश्ने २।१।७१
कत्रि २।२।१२०।
कन्थादेश्च ठकञ् ३।१।४
कथमित्थमुः २।४।२६
कथमि लेङ् च वा ४।४।१११
कथादिपातिलकापोऽल्वग्
४।१।१९७
कथादेरण् ३।२।१०२
कदाकर्होर्वा ४।३।२८५
कन्याश्रित्रेण्यो: कनोनश्रित्रेणी च
२।४।४९
कम्बलस्यूनोः २।३।४६
कपित्थातेठण् ३।३।१८
कपिबोधादाङ्गिरसे २।४।४०
कपेर्गोत्रे २।२।१४४
कबरमणिविषशरात् १।३।३०
कमितर्क्यिमभीभ्यः ३।३।१०५
कमृलेणिङीयङ् ४।१।२
कम्येकव र्तकादरावतशानः
४।१।१६
करणात् ४।४।१७५
करणात् क्रीतात् २।३।२४
करणाच्चजः ४।३।१८७
करणे क्वचित् ४।३।३८
करणाधारे चानट् ४।४।९०
करणे ओऽज्ञाने १।३।१६५
करीषाभ्रकूलकषः ४।३।१४१
कर्णललाटात्कल्च ३।३।४६
कर्णादेरायनिञ् ३।१।१२९
कर्णादिषकाज्जाहतिमूले
३।३।४८
कर्तरि शप् ४।३।२०
कर्तुर्णिन्नृस्थाद्यशिवहः
४।४।१८०
कर्तुर्णिन् ४।३।१८१
कर्तुः क्यङ् ४।३।१४६
कर्तुः क्विप् ४।१।२०
कर्तृस्थेऽजनावाध्ये १।४।१५
कर्म च १।३।१०७
कर्मणि १।३।१०५
कर्मणि गुणे १।३।१६९
कर्मवेलाधः ३।२।९९
कर्मण्यजुनादीनां कर्मवत्क्लि
४।३।३५
कर्मण्यव्याख्यानोः १।४।५४
कर्मणोदश्वरः १।४।८
कर्मठो घटः ३।३।१०१
कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे च्विः
२।४।५५
कर्मगस्र्सदिष्टे ३।४।१३४
कर्मणोऽण् ४।३।१०९
कर्मण्यस्यार्थे ४।३।१९४
कर्मणोऽण् ४।४।१८५
कर्मणि वा च २।१।४८
कर्मभावे ४।३।२७
कर्मभावे १।४।७७
कलापश्वत्थयवबुसोमाव्यासेष-
मनोऽकः ३।१।१०७
कल्याण्यादेरिन् २।४।८
कश्यपादेरिन् च २।४।६२
कस्मिंश्चिदस्त्यचित्ताच्च ठण्
२।४।१३२
कषः कृच्छ्रगहने ४।२।१४७
कसमासेऽव्ययः १।१।११
कस्मादिदृक्षण् २।४।२१२
कस्कादिषु १।१।१८०
काकतालीयादयः ३।३।४२
काकथो वोपे २।२।१२४
काकलंकापाकिलगारेथकार्कटयः-
चमिश्रमिणश्चकं च २।४।८८
काकादिभिश्च क्षेपे २।१।५६
काशजटाघाटात् क्षेपे ३।२।१२३
काण्डादक्षेत्रे १।३।३८
काण्डाण्डभाण्डादीरः ३।३।१३४
कामप्रविष्कारेऽकच्चिवति
४।४।१२४
कारकमध्येऽध्वकाले पञ्चमी च
१।३।१८६
कारिषेनान्तलक्षणादिञ्च
२।४।८२
कारिकाकुलमदोऽन्तस्मदसत्स्थित्मा-
दिभूपानुपदेशादरिग्रहा-
दरक्षेपे १।१।२७
कारे प्राचां कृलि २।२।१०
कार्षापणात्प्रतिश्चास्य वा
३।२।१३२
कालः २।१।३१
कालः प्रयोजनमस्य रोगे
३।३।११०
कालवेलासमयावसरे तुं वा
४।४।१३१
कालशबलकाराकृपिशाङ्गपिङ्गल-
कल्मापात् १।३।६४
कालाकृतिगुणादिभ्यो वा
२।१।१११
कालादभाद्युपदस्वधमाने
३।१।१०२
कालाद्वत्वत् २।४।२१४
कालाद् उतनट् काले २।२।१९
कालाव्यभावदेशो वा कर्म चाकर्म-
काणाम् १।३।१२५
कालाद्यः २।२।११५
कालान्तरिजयवलम्यकार्यसुकरे
३।२।१००
कालाध्वनोर्व्याप्तौ १।३।१२६

काले कार्ये न भवत् २।२।९५
काले भाद्रा धारे १।३।१२१
काले परे वा ४।४।१०७
कालो द्विगौ च मेयैः २।१।२८
कादात्तीकः २।२।८९
काश्यपकौशिकाद्देवच्च ३।१।१७६
काश्यादिवाहीकग्रामात् ३।१।२९
कासूगोण्याः ष्टरट् १।१।१०३
कांस्कान् सौसक् १।१।१४९
किकिलास्त्यर्थयोर्लृट् ४।४।११४
किं क्षेपे २।१।७२
कियत्तद्बहोरः ४।२।१२१
कियत्तत्सर्वैकान्यत्काले दा । ३।४।१८
किंवृत्तेऽर्थलिट्वै ४।३।२८६
किंवृत्ते लेड्लृटौ ४।४।११२
कितिजगुपदभिक्षजसदिशमानिभ्यो सन् ४।१।४
कित्युकुश्यूलर्णुः ४।२।१८९
किदन्तः १।१।५४
किद्वल्लिट्दीन्धेश्चासंयोगात् ४।१।१४८
किमः कः २।२।११७
किमश्च संख्याया इतिरच ३।२।७१
किमः क्षेपे २।१।१२६
किमिदमः कीश् २।२।१०८
किरतेर्लवने ४।२।२१३
किरादेष्ठत् ३।२।५३
कुत्स्यन्तेः हिनगाप् २।४।१०५
कुत्सायां यङ्लुक् च ३।१।५
कुञ्जादिभ्यः २।४।३१
कुण्डभाजगोणस्थलनागकुशकामुककटकबरास्पात्रश्राणावप-नाकृत्रिमस्थूलायसमैथुनेच्छु-श्रोणिकेशवेषे १।३।४७
कुम्भपद्यादौ १।२।१०
कुण्डपाय्यसंचाय्यराजसूयाः क्रतौ ४।३।६४

कुटीशुण्डाद्रः ३।४।१००
कुट्टिलुण्टिवृडुअलिभिक्षादाकट् ४।३।२५५
कुतुपः ३।४।१०२
कुत्सिताल्पज्ञाते ३।४।८६
कुत्सितिकारकस्यापि १।१।६०
कुमहतो वः २।१।१७२
कुमुदनडवेतसमहिषाड्डित् । ३।४।१९७
कुमारः श्रमणादिना २।१।७८
कुमारीक्रीडनेयोऽव्ययादिभ्यः ३।४।११६
कुल्युमन्थरात् ३।१।४४
कुरोर्वा २।४।१०६
कुपि च ४।२।१४२
कुर्वादिभ्यः २।४।८०
कुशलायुक्तेनासेवायाम् १।३।१७८
कुशले ३।१।८५
कुशाग्राच्छः ३।३।४१
कुसीदाट्टट् ३।२।२९
कुपिरजस्तस्यास्न वा ४।२।२१
कुद्रोश्चुः ४।१।८४
कुपो ँ्क ँ्पम् १।१।१६६
कुप्याजप्यभिद्ये द्व्यसिध्ययुग्यं नाम्नि ४।३।७८
कुलटाया वा २।४।६३
कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्यलंकारे ३।१।६
कुलात् खः ३।४।९०
कुलालादेर्वुञ् ३।१।१८४
कुलाज्जल्पे ३।२।३२
कूलाद्भिदवहः ४।३।१५१
कुर्कर्मकंसकुशाकर्णीकुम्भपात्रेऽ-तोऽनव्ययस्य १।१।१७५
कुगः शक्तिश्च ४।४।७१
कृञः प्रतियत्ने १।२।११२
कृञः करणे लनट् ४।३।१५७
कृञो वा १।१।३२

कृञोऽनः ४।२।१९२
कृञोऽभ्यमेनान्निष्टौ त्वौ णमुल्त्वौ ४।४।१६५
कृञ् ग्रहोऽकृतजीवात् ४।४।१७२
कृत्यूतनादेः ४।३।१३
कृत्कामुकल्याणुल्वणतण्डवार्थैभ्य-श्चैवद्रूपेण: कर्मकर्त्रौ: १।३।१६६
कृद्गुणवृद्धीदत्स्यणो ४।२।१६०
कृदन्ते वा मं राशेः २।२।७२
कृद्बहुलम् ४।३।५८
कृपाहृदयादालुः ३।३।१३८
कृपोऽकृपीडादिषु ४।२।२६०
कृमृजृवृपशंसदुहृजपः ४।३।८४
कृहलोऽस्तु स्वाम् ४।३।४५
कृशाश्वकापिलेयकर्मन्दादिन् ३।१।१७८
कृषः कृच्छ्रगहने ४।२।१४७
कृष्णोऽर्धविंशत्याम्मृगभेषजशरीरे ३।४।१३३
कृष्णयवजीर्णपुरावदातगोमूत्रा-त्तिलव्रीहिशालयवहिसुराच्छा-दने ३।३।१८१
केकयमित्रयुप्रलयस्यैयादेरिनिति २।३।८३
केऽण् कृदः १।३।८३
केदाराण् ण्यश्च २।४।१३१
केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमंगलभेषजात् १।३।४६
केशाद्वः ३।३।१३९
केशाद्वा २।४।१३६
कोटे वा २।३।४३
कोः कदचि २।२।११८
कोटराञ्जनादीनां वनगिरौ २।२।९५
कोऽण्वादेः ३।३।१८०
कौदिदक्षाव्ययस्य ३।४।८४

कोपान्तकुलस्थादण् ३।२।४
कोपाश्वयज्ञवाण् २।१।४७
कोऽश्मादेः २।१।८७
कोपिञ्ज्याग्रस्थयोः कपिञ्जलाग-
स्तौ च २।४।१११
कोपिञ्जलहास्तिपदादण्
३।१।१५७
कौल्माषीवदकिण्यो २।३।१०८
कौशेयम् २।४।१५७
क्तक्तवतू ४।३।२०४
क्तस्य सदाचारे १।३।१६७
क्तक्त्वौ क्षुध्वसः ४।२।१५८
क्तत्र्यादिभिन्नैः २।१।६७
क्तयोः ४।२।१४२
क्तयोरनुपसर्गस्य ४।१।१२७
क्तयोर्ग्रंथ्योदितसूयत्यादेर्दस्य
नामन् मूर्च्छः ४।१।२४६
क्ताः २।१।१११
क्तादल्पे १।३।३५
क्ताद्गुणादेरवानत्यन्ते २।४।१०९
क्तिस्त्यचाय: ४।१।२४३
क्तिस्त्रिमि ३।२।२०
क्तेऽनिट्चजः कुघिति ४।१।१७१
क्तेनासत्ये २।१।४२
क्तेनो ज्योत्स्नाण् १।३।१७१
क्तोऽपि १।२।५९
क्त्वोदिनञः प्यः २।२।१७१
क्नोऽप्यतिपल्लिलात् १।३।६३
क्यच्यसमप्रक्लालसायम् २।३।३७
क्यच्छामाव्ययात् ४।१।१८
क्यो वा ४।२।९९
क्यषो वा १।४।१७
क्रमः ४।२।१७४
क्रमदिव ४।१।१४०
क्रमोऽनुपसर्गात् १।४।२१
क्रमोऽनुज्ञाने ४।२।६५
क्रमः क्रमा: ४।२।१०८
क्र्यादिक्व्यादानमप्रवादौ
४।३।१७८
क्रमपूरकर्मसंज्ञा: ४।२।१६४
क्रियार्थो धातुः १।१।२२
क्रियायां तदर्थानां तुमुलच् च
४।४।१८४
क्रोड्जः ४।१।१८९
क्रोञ्चव्ययस्यादेर्लुग्बहुलम्
४।२।२०९
क्रौञ्चो कूजे १।४।१०
क्रुद्भूपार्थसूगृथ्वलजुसुभरवानः
४।२।२३५
क्रुद्द्रुहेर्ष्यासूयार्थे प्रति कोपो
न च कर्म १।३।१३७
क्रुद्द्रुहोपसर्गात् १।३।१३८
क्रोडादिभ्यः १।३।२३
क्रौ धान्ये ४।४।५०
क्रोशयोजनाच्छतयोजनाच्चा-
भिगमार्हे ३।२।८५
क्रोष्टुः १।३।१
क्रोष्टोः क्रोष्टु १।२।१३१
क्रोष्टुशलंकोर्लुक् च २।४।३५
क्र्यादेः ४।३।३०
क्लिशातमगोऽपि ४।३।११७
क्वचित्वाचिन्ह ३।४।१६
क्वचित् २।४।२३९
क्वचित्तुर्यात् ३।४।९७
क्वचित् ४।३।२००
क्वणो वीणे ४।४।११
क्वणहस्वम्बौ वा ४।४।२६
क्वस घस् १।२।१४५
क्वस्कादूपसः ४।२।१६७
क्विबजि विड्वनुनासिके
४।१।१३६
क्विपजसमस्तिः १।२।६०
क्वेदामानस्यारवच् ३।१।१८
क्वौ ४।१।२४१
क्वस्याचि ४।२।१४
क्षः ४।१।२५६
क्षत्रादियः २।४।९६
क्षय्यजय्यौ शक्तौ ४।२।१०७
क्षरवरशरवर्षाद्वा २।२।१७
क्षिपरटः ४।३।२५१
क्षिप्राशंसार्थे लृट् लेट्
४।४।१०४
क्षियाशीःप्रैषे २।३।२०
क्षुत्तृड्गर्धेऽशनायोदन्यधनायम्
२।३।३९
क्षुद्रकमालवात्सेनानाम्नि
२।४।१२९
क्षुद्राभ्यो ढण् वा २।४।६४
क्षुब्धस्वान्तध्वान्तपरिवृढलग्नम्लि-
ष्टविरिब्धफाण्टवाढं मन्थ-
मनस्तमःप्रभुसक्ताऽस्पष्टस्व-
रानायासभृशे ४।२।१५०
क्षुधोः ४।४।४३
क्षेमेऽन्यसिम्नाश्ये घः ३।३।९०
क्षेपातिग्रहाव्यथेऽकर्तुस्तृतीयायाः
३।४।८
क्षेमप्रियमद्रात्खाण् ४।३।१३५
क्षेरध्ये ४।१।२५२
क्षेरी ४।२।१०६

ख

खच् ३।२।११०
खचि ४।१।२०८
खध् सपदूराद्वा १।१।११४
खरखर् ४।१।७९
खरखुरान्नम् नासिकायाः
२।१।२१८
खलतिकादिष्वलितवलिनर्तुवा
२।१।७५
खलोऽच्चरेकेकवकादच ४।४।९८
खारीकाकणीभ्यः कच् २।२।१३७
खार्या वा २।१।१६५
खितो च एकाचोऽमः २।२।३
खित्यव्ययनिपातस्थानव्ययस्य
२।१।७८
खेयमृषोद्यम् ४।३।७७
खोऽश्वक्षादितंभवर्लदमलिंगुवपात्
२।१।१३७

ख्यत्य उः १।२।१०४
ख्याते दृश्ये ४।३।२०८

ग

गन्धने ४।१।१६६
गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्न-
प्रकथावस्ये १।४।४९
गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात्
३।१।१२२
गन्तोरगुप्तकाले ४।२।१७३
गम्हन्जन्खन्घसोऽनङ्यचि लुक्
क्ङिति ४।१।२२०
गच्छति पथि दूते ३।१।१९०
गड्वादिभ्यः ३।१।११४
गणदचोः ४।१।१०४
गणिकाया ण्यः ३।४।१३५
गतादिषु प्रादयः २।१।२१
गते स्थानिवद्व्यान्तेनेकः
१।३।१८४
गत्यर्थवदोऽच्छः १।१।३०
गत्यकर्मण्याधारे च ४।३।५३
गत्वरः ४।३।२६२
गचथगोऽनुपसर्गात् ४।३।६९
गमः ४।२।१७०
गमः खल्क्षु ४।३।१५९
गमादीनां क्वौ ४।१।२२४
गमे प्रतीक्षायाम् १।४।२८
गमो वा ४।१।१६४
गमहन्विद्लृविशो वा ४।२।१६८
गम्यादिर्भविष्यति ४।३।२८१
गरगलविषग्रामयन्ते ४।२।२५९
गर्गभार्गविका २।४।१२०
गर्गादिर्यञ् २।४।३८
गर्भेऽप्राणिनि ३।३।११५
गर्हेऽपिजात्वोर्लृट् ४।४।११०
गर्हेऽपि च यच्च यत्रे ४।४।११६
गल्हादिभिर्बहुलम् १।३।१४९
गल्भक्लीबहोडाच्छित् ४।१।२१
गम्येऽह्लाश्वादश् ३।३।३१
गवादेष्ठण् ३।३।१६०

गस्थकः ४।२।१०३
गह्लादिगर्त्तोत्तरपदेभ्यः ३।१।५०
गाङ्कुटा ङिद्वदञ्णित् ४।१।१४४
गाधिविदथिकेशिपणिगणिसं-
योगादेरिनः ३।३।६३
गापोष्टचो भावे ४।४।६४
गाङ् लिटि ४।२।१२७
गान्धारिसाल्वेयाभ्याम् ३।४।९९
गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणी-
भ्यः २।१।१५५
गिरः १।१।१००
गिरिनद्यादीनाम् २।२।१६३
गिलगिलगिलयोरचोऽगिलस्य
२।२।७७
गी बहुत्वेः १।२।४६
गुणस्त्वते २।२।४५
गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ३।४।७५
गुणादिभ्यो यः ३।३।१५८
गुणाद्युतोऽचोऽखरोः १।२।५९
गुणैरस्वर्थेः २।१।५१
गुपौधूविच्छिपणिपनेरायः
४।१।१
गुरुदयाद्गुरुक्तेऽवरे ३।४।२२४
गुरूपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिञः
ष्यङ् १।३।२
गुरोर्हलः ४।४।८१
गृधिधृषिक्षिपत्रसः क्नुः
४।३।२२६
गृधिवञ्च्योर्विप्रलम्भे १।४।६३
गृष्ट्यादिचमुपनाद्भ्यो ढञ्
३।४।६९
गृलुगृदृमदृवञ्जभञ्जमर्दधात्वर्थो-
भ्यां गत्युकुटिलयोः ४।१।११
गेहोः ४।२।१२४
गोऽम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्नि-
मञ्जपुञ्जशेकुशङ्कुकुङ्गुबरहु-
बर्हिर्दिविपरमेष्ठः
२।२।१४५
गोचरसंचरवहव्रजाननकपणलभगव-
हव्रजव्याजापणनिगमम्
४।४।९२

गोण्या ह्रस्वो मेये १।३।८२
गोण्यादेश्च टण् ३।३।४५
गोत्रक्षत्रियेभ्यः प्रायो वुञ्
३।१।१९५
गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारावाये
३।३।२१
गोत्राद‌ङ्कवत् ३।१।१६५
,, ३।४।२३०
गोत्राद्यून्यस्त्रियाः ३।१।१५४
गोत्रावयवे वृद्धे १।३।३
गोत्रे बह्वादिभ्यः ३।४।२२
गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाजिह्वा-
हरितकात्यात् ३।४।२
गोत्रोक्षवत्सोष्ट्रोरभ्रवृद्धमनुष्य-
राजन्यराजपुत्रराज्ञो वुञ्
३।४।१३०
गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ३।२।७९
गोधाया दुष्टे ३।४।६५
गोऽनुपसर्गाट्टक् ४।३।१११
गोमये वा ३।१।४३
गोरथवातात्त्रकट्योलम्
३।४।१४१
गोरोक्ता १।१।९५
गोर्यौचि २।४।३
गोष्ठेहे दाहलुपोष्टाशे ३।४।१६५
गोष्पदं सेवितप्रमाणे ३।२।२६
गोष्ठात्खञ् ३।४।२
गोरतत्पुरुषात् ३।१।१६८
गोहोऽचि ४।१।२१९
गौणस्तेन ३।१।६३
गौणादाधाराच्चानि ४।१।१९
गौणात् ३।१।१७४
गोष्ठीतैकीगौतमीमौसूरसेनवाह्लीकात्
३।१।२०
ग्मिन् ३।३।१२४
ग्रोऽचि ४।२।२५७
ग्रन्थान्ताख्याधिक्या दृश्ये
३।२।११२
ग्रन्थे ३।१।१८६
ग्रहः ४।४।३३

ग्रहः पदास्थैरिवाह्वानध्ये ४।३।८१
ग्रहणाद्वा ३।३।९५
ग्रह एकाचोऽलिटीटः ४।२।१३६
ग्रहादिभ्यो णिन् ४।३।८७
ग्रहादिशो नाम्ना ४।४।१६४
ग्रहोऽवे वर्षे ४।४।२८
ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल् २।४।१४३
ग्रामकौटात्तक्ष्णः २।१।१७०
ग्रामराष्ट्रस्याणञौ ३।१।६१
ग्रामाद्यखञ् ३।१।३
ग्रामाग्राण्यो २।२।१६६
ग्राम्यद्विखुरसंघेऽशिशो स्त्रीप्रायः २।१।३०
ग्लाज्याहो निः ४।४।७४
ग्लास्थाः स्नुः ४।३।२२५
ग्रीवाया अण् च ३।१।१२०
ग्रीष्मवसन्ताद्वा ३।१।१०५
ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् ३।१।१०८

घ

घञि भावकरणे ४।१।२२७
घञ्युपसर्गस्य च २।२।८८
घञ्छे चोपसर्गात् ४।२।२०७
घटादिकम्बिवनुजनैङ्जृक्नसुरञ्जमोऽकमिचम्यम्यपरिस्वदवान्तस्याचोऽणञौ तु दीर्घो वा ४।१।२०२
घट्टि संज्ञा १।१।२
घसोरिथट् ३।३।७७
घस्विद्रकिमः ३।३।६८
घनाघनघट्टपदम् ४।१।५५
घनोद्घनापघनोपघ्नविघ्नोद्धसंघामूर्त्याधानाङ्गासन्ननिमित्तप्रशस्तगणाः ४।४।२०
घस् लज् घञ् लुङ् सनि ४।२।११९
घादिव्यञ्जनेनांशाजिगीषायादाने ४।१।२४८
घि घ्नः १।२।५२
घुपाभूस्थैतेरद्द्लुक् ४।२।७३
घुमास्थागापाजहातिसः ४।२।८६
घुमीमारभलभशकपतपदामिस् ४।१।६०
घुरकेलिमकृष्टपच्यं कर्मणि ४।३।४६
घुषोऽविशब्दे ४।२।१४८
घुस्थोरि च ४।१।१६८
घेर्ङीरत्यादि १।१।२६
घेऽङ्घ्राद्युपसर्गस्य ४।१।२१०
घो: किः ४।४।१२
घोह्नि ४।१।६८
घोःपद्मादेर्वुन् ३।३।१७८
घ्नः ४।३।१६७
घ्नः ४।२।२४५
घ्ना घ्नी हिंसायाम् ४।२।९०
घ्नो वधस्तङि लुङि ४।२।१२२
[illegible] ४।१।१२०
घ्नो णिन् ४।३।१८९
घ्नसमद्वन्द्वपरोऽवुत् १।१।४०
घ्यण्यावश्यके ४।१।१७६
घ्यण् ४।३।६०
घ्यत्तुल्याख्यमजात्या २।१।७६
घ्यपावश्यके २।१।५४
घ्याद्यतिङ्कृत् १।१।४३
घ्राधेट्शाच्छासो वा ४।२।७४
घ्राध्मोर्ङि ४।२।८९

ङ

ङयोर्वा १।२।१५०
ङदसोऽन्त्यमोऽकरास्यम् १।२।१७८
ङसः स्ये ३।१।१३७
ङसास्ये स्वेनावम् १।२।१६५
ङसिभ्यदंभ्यस्सतोऽकाल्पकतिपयकृच्छ्रादसत्त्वे १।३।१५२
ङसोरागते ३।१।१५८
ङसौ वर्ण्ये ३।२।४८
ङसोऽपत्ये २।४।१८
ङसोसाम् १।२।१६३
ङसो व्याख्याने च ग्रन्थात् ३।१।१३०
ङस्यादयस्य १।२।१७५
ङातो ङुः १।२।१०३
ङितो याट् १।२।२०
ङिरौत् १।२।२४
ङोर्योर्वा १।२।१५०
ङोर्योर्वादिश्नः १।२।१६
ङे कृतलब्धक्रीतसम्भूते ३।१।८४
ङेभ्यांभ्यस् १।२।१३५
ङेव्यधिकरणे २।२।८
ङेऽशास्त्रवाद्यवृद्धितः ४।२।२११
ङेसुटोऽम् १।२।१८०
ङ्णो गक् डक् शरि १।१।१४१
ङ्यः २।२।१०५
ङ्यां वनो रः १।३।७७
ङ्याद्व्यधादट् १।४।१०९
ङ्लाऽऽ डो [illegible] नाम्नि २।२।८३
ङ्येङ् १।२।२८
ङ्योऽनेकाचः २।२।५३
ङ्योटि नीचो वा १।२।२२३
ङ्योटघृतोऽपदस्याद् १।२।१०२

च

चन्द्रभागान्नद्याम् १।३।६०
चान्द्रायणं च चरति ३।२।८०
चन्द्रोपेतात् काले २।४।२२५
चक्षः ख्शाञ् वाचि ४।२।९२
चटका २।४।६८
चटकादैरण् २।४।६७
चतुरः ३।३।८०
चतुर्मासान्नाम्नि ३।१।१२१
चतुर्निर्दुर्बहिराविःप्रादुषाम् १।१।१६९
चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थविधिभिः २।१।३९
चतुष्पद्व्याघ्रसर्पात् ४।२।२१५
चतुष्पाद्गर्भिण्या २।१।७४
चतुस्त्रिद्वेस्सुच् ३।४।३३

चत्वारिंशदादौ वा २।२।१०३
चरः ४।३।८०
चरति ३।२।७
चरणाद्वुञ् ३।१।१४९
चरणाद्धर्मवत् २।४।१४०
चरणं स्थेणो लुङ्यनुवादे
२।१।१०२
चरिचलपतिवदोऽचि ४।१।५४
चरोऽतौ च ४।३।२४७
चर् १।१।१३५
चर्जशः १।१।६९
चर्फलाम् ४।१।९०
चर्मशुनः कोशसंकोचे २।३।७०
चर्मोदरात्पूरेः ४।४।१५२
चर्मण्वत् ३।२।२२२
चवाहहैवयुक्ते १।२।२००
चहश्शाटचि ४।१।२०६
चादेरचोनाङः १।१।१०१
चायः की ४।१।१२०
चिक्लिदचक्नसदादयश्चाकुम्भो-
हृवत् ४।१।५६
चितीवे २।३।२३
चितेः कचि ३।२।९१
चित्युपसमाधानावासदेहे
बनचादेः ४।४।४६
चित्ते वा ४।१।२१७
चित्रङो विस्मये ४।१।४१
चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम्
३।१।९८
चिणि ४।४।११७
चिरपरुत्परारेस्त्नः ३।१।७५
चिस्फुरोर्वा ४।१।१९३
चीवरात्परिधानार्जयोः ४।१।२४
चुषहस्समाहारे २।१।२६१
चुरादिभ्यो णिच् ४।१।७
चूर्णलवणमुद्गादिलाण् ३।२।२३
चूडादिभ्योऽण् ३।२।११९
चेतोमनोरहोरजोरुचक्षुषो-
लुक्च्वौ ३।४।५६
चेर्वा ४।१।७३
चेलार्थात् क्नोपेः ४।४।१५४
[illegible] द्वितीया-
चतुर्थ्यौ १।३।१८७
चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद् वा
२।४।२०५
चोः कुः १।२।८८
च्वौ धाप्सिता ताता ४।४।१७०
च्वौ कर्तृप्याङ्कुञः ४।४।१००
च्वौ चाद्यानव्ययस्थेः २।३।४०

छ

छन्दसो यः ३।१।१३५
छन्दस्योरस्यौरसमर्थचर्मीणसार्वच-
र्मीणः ३।१।१८५
छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचन-
टाञ्ञ्यः ३।१।१५१
छन्ने रथे २।४।२३३
छः ३।२।२०८
छः ३।१।४९
छकारके २।२।५९
छगलिनो ण्ठिन् ३।१।१७३
छफढखघः प्रत्ययस्येयीनेयीनायन्
२।३।३१
छत्रादेरल् ३।२।६३
छदिर् बलेर्ढण् ३।२।२२४
छदेर्मन्क्वौ ४।१।२०९
छवदम्यप्रधानः १।१।१५०
छदय वा ४।२।१११
छद्यादिम्यभिन्नम् ३।३।७८
छदिर्गुणात् ३।२।१३
छशोऽपि १।१।१४४
छेदादिभ्यो नित्यम् ३।२।१७८
छोऽच्चात् २।४।१३७
छोऽश्माजीवेऽखेः ३।१।१९९

ज

जङ्गलधेनुवलजस्य वोत्तरपदस्य
च २।३।१०५
जम्ब्वा वा २।४।१७२
जयदः प्ये च ४।२।११८
जनपदराज्ञोऽञ्छः ३।१।२५
जनापत्यापतौ ष्यण् ४।३।५१
जनोऽनो डः ४।१।१९७
जन्माद्यनाम् ४।१।२६७
जप्तदस्तार्पचितम् ४।२।१५५
जपजभदहदशभंजपसाम् ४।१।८९
जभोऽचि ४।२।१९९
जर्मिनि च ३।१।१११
जरसो वा १।२।६
जराया इसिन्द्रस्याचि १।२।३७
जराया डश्च २।१।१५२
जरि जरः स्वे वा १।१।१३३
झलाम् १।२।१२
झलो जश् १।२।७५
झलहृस्वाल्लुक्सस्तौ ४।२।७६
झलहोर्झौ धिः ४।२।३२
जशशिः १।२।१६७
जशो ही सर्वा १।१।१४३
जश्शसः शिः १।२।१८
जषि जश् १।१।१३६
जसिसोर्वा वामन्त्र्ये १।२।१९६
जस्येड् १।२।२२
जागुः ४।२।२४१
जागुः क्विति ४।२।१०
जागुरश्च ४।४।७९
जागुञिणे ४।१।२३१
जागुपवमिन्धी वा १।४।८४
जातमहद्वृद्धादुक्षणः कर्मधारयात्
२।१।१५८
जातिर्यदुषद्ध्रकाद्यायम् १।३।९४
जातिश्च णिधन्य २।२।४३
जातीयैकार्थे २।२।१०६
जातौ ३।१।८८
जाते चाण् द्विडिङ्ग २।४।२३२
जातेरस्त्रीयदाद्वात् १।३।६५
जातेश्च्छसामान्यवति
२।१।२०२
जातेस्संपदा च ३।४।६०
जातो २।३।६७
जातो राज्ञः २।४।९५

जायायां जानिः २।१।२१६
जायापतेश्चिह्नवति ४।३।१२०
जारद्वाराध्यायमन्थायौथ्यावनाया-
धारोशायाः ४।४।६९
जिह्वातेरिः ४।१।२१४
जिविपूल्यां हलिमुंजकल्के
४।३।८०
जिह्वामूलाङ्गुलेश्च छः
३।१।११५
जीवकोपनिषदिवे १।१।३७
जीवनेऽरण्ये ३।३।३५
जुषोऽनुः ४।२।२०१
जुस्पकपेऽङ् ४।२।१६
जॄ वृश्चस्त्वि २।४।१५७
ज्ञीप्सिद् सनि ४।१।७२
ज्ञानाणु भीषु राज्ययत्कः ४।३।९४
ज्ञाजनो जाः ४।२।६०
ज्ञाते ३।२।१५४
ज्ञोपस्थः १।४।५५
ज्यः ४।१।११२
ज्यायान् २।३।४९
ज्योतिराद्युपयोगः २।२।१४७
ज्योतिरह्वगतावाङ् १।४।२६
ज्योतिषम् ३।१।१८८
ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ३।३।१३०

झ

झः १।४।९७
झोऽन्तः १।४।८८

ञ

ञितोऽण् ३।४।१२९
ञ्स्यञ्जादेः २।३।९०
ञिरापरिङिङ्ञोः २।४।१२४
ञीदिदपथदानुपसर्गेशः १।४।६६
ञेः ४।२।३८
ञ्णित्स्वराः ४।१।२३०
ञ्वजुषः ४।३।४०
ञ्यर्मि वा ४।२।२०६
ञोऽधमाद्भागे ३।४।११८

ट

टः श्रौषते ३।१।१६१
टघण् ४।३।१०४
टा २।१।२३
टाम्पाम्भिरिणो १।३।१२७
टार्थेऽनुना १।३।१०३
टिड्ढणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचगौरादिभ्यः
१।३।१४
टिदादिः १।१।५२
टीप् १।४।१११
टुड्विस्तोऽथुक्तौ ४।४।५७
टो जितजयद्दीप्यत्खनत्सु ३।२।२
टो रागाद्रक्ते २।४।२२०
टोः पदान्तेऽनाम्नगरीनवतेः
१।१।१४०
टोस्यनः १।२।२०७
टोस्येत् १।२।२१

ठ

ठण् ३।२।१
ठोऽन्तःपुराद्गो ३।१।१२८
ठोऽपारान्तात् ३।२.७३

ड

डतरडतमौ समानां स्त्रीभावे
२।३।४
डलिणां संख्यायां अश्वमः
१।२।१५१
डसौ सन्धस्य प्राहुके नः सलुक्च
२।३।९४
डस्यादानः २।२।५
डश्वञ्जिः ३।२।१५७
डड्तद्धितकोपान्त्याहरः
२।२।४९
डश्चकिदादीनाम् ४।२।२५६
डाम्शसः १।२।११८
डाच्यव्यक्तानुकरणे च ति
१।१।२६
डास्यदौ १।१।१३०
डाज्मानोऽतो लुगितो
१।२।१२७
डिद्धन्त्य न डेः १।२।१८७
डिन् ३।३।६७
डोऽस्सनि ४।१।१८४
डोडोयिङ्व्ङ्ञ्टित्यचि ४।२।८३
ड्नस्तद् सोढवः १।१।१४६
ड्वुश्चाशावचचोरिशाच्चातुर्मास्ये
यलुक्च ३।२।८२

ढ

ढस्य २।३।१०३
ढकुञ्श्यौ वाऽसमासे २।४.९१
ढेऽगिनः २।२।४४
ढ्लुचयणः १।१।८०
ढ्रो ढ्रि १।१।१३१

ण

णपरो धातः १।४।९९
णसः २।२।१६७
णिजबहुलं कुजादिषु ४।१।२८
णिन् थ्याधावश्यकाधमर्णे
४।४।१२४
णिश्रिस्तुतद्दकर्मणः ४।३।४३
णिह्नलिजुदान्ध्याद्वा ४।२।२५१
णेरिक्तानिक्षामाल्यन्तेतुन्वार्थे
४।२।१०१
णिवेत्यासश्रंथघट्टवन्दोऽनः
४।४।७५
णोऽनात् ३।२।१९०
णौ गमज्ञाने ४।२।१२५
णौ मृगरमणे ४।१।२२६
णौ गन्ध- ४।१।१२२
ण्युहः ४।४।६७
ण्यऽतिथेः ३।२।२०५
ण्योऽश्वङिश्रीङ्गीपात् ३।१।७९
ण्युतञ् लिह्यादिभ्यश्च ४।३।८५

त

तक्शालतोद्गै ३।३।१०४
तं भाविभूते च ३।२।१०३
तः १।१।१२९
तक्षस्तनूकृतौ ४।२।२७
ततः १।४।१२१

तङि वा	४।३।१४
तङोऽनतः	१।४।९०
ततः	४।१।४८
ततः प्रागार्यवच्चस्य	१।२।१३
तत्	३।२।२२
तत्पुरुषे कृति बहुलम्	२।२।१४
तत्प्रत्ययनोर्लोमकूलेपात्	३।२।२६
तत्सप्तम्योपात्पोडुधङ्कृपः	४।४।१५७
तत्र	३।३।२
तत्र साधौ	३।२।१९६
तत्राधीते	३।४।६१
तत्र नियुक्ते	३।२।७२
तत्राहोरात्रांश्च पतेन	२।१।५५
तथोद्धृतेऽमत्रेभ्यः	२।४।२३५
तथाऽनिर्णेध्येङयेङ्	१।१।९३
तथाब्व्यादेः	२।४।११६
तदः पादपूरणे	१।१।१५९
तदस्य पण्यम्	३।२।५२
तदर्णारम्भे वा वृद्धायलाभोपदाशुल्कं देयम्	३।२।१५६
तदस्य प्रमाणान्मयट्	३।३।६०
तदस्मिन्प्रायोऽन्नं नाम्नि	३।३।१०७
तद्वति घण्	३।४।३१
तद्यात्येभ्यः	३।२।८६
तद्धरद्वहद्वावहत्सु वंशादेर्भारात्	३।२।१६६
तद्वर्योजसः	४।१।२३
तनुदूशाणुस्नातनुहृताशून्यात्सूत्रकृत्रिमनिपुणसमाप्तत्रैदाच्छादनरिक्ते	३।४।११५
तनो वा	४।१।१३९
तनो यकि	४।१।२७०
तन्मद्स्थास्ते	४।२।७५
तपस्तपसि	४।३।२६
तपःसहस्राभ्यामिनः(?) विन्	३।३।१५०
तपोऽनुतापे च	४।३।४२
तप्ताम्बवाद्रहसः	२।१।१४६
तमिस्रार्णवोर्जस्वलोर्जस्विन्नामया-विन् गोमिन्	३।३।१५१
तयालम्	२।१।५०
तयोस्तमूनुयच्च बहुषु	३।४।६९
तरपि	२।२।१
तरलुणधान्यमृगपक्षिवह्वर्थीशः	२।१।९७
तवममौ ङसि	१।२।११०
तव्यानीयौ	४।२।६७
तस्	३।१।१८०
तस्य	२।३।४
तस्थस्थवस्मस्मेस्ततेस्तवमां लेट-श्च	१।४।११३
तस्य वापे	३।२।१४७
तस्माहे कृत्ये वत्	३।३।१
तस्मिन्नदेशिल	४।२।८१
तस्मादादेः	१।१।४८
तस्मै भृतार्थाट्टे	३।२।१०२
तस्मै हितेऽराजाचार्यब्राह्मणवृष्णः	३।२।२१३
तस्यन्तामचणतस्यांकरवातुंतिमुङ-त्वस्वाभास्वरादीन्यव्ययम्	१।१।३९
तस्यागतार्थाभिदर्थवीरस्वरप्रतिक्र-मादगुपसर्गः प्राक् च	१।१।२५
तस्यादिः	१।१।४८
तातांक्षयासावांत्रमित्यङ्गेहिङ्-डिविच्छीयसंदयवसकृति-विशः	१।४।२
तारकावर्णकाज्योतिस्तान्तत्रे	१।३।९२
तालादनुषि	२।४।१४८
तासस्त्योर्लि	४।२।७९
तास्यो लुलोः	४।३।१
तिकृतिवादो द्वन्द्वे	२।४।११५
तिकादेः फिञ्	२।४।८३
तिङश्च प्रकृते समप्	१।४।७१
तिङा वाक्यम्	१।१।६१
तिङि क्षेपे	२।२।६१
तिङोऽपेक्षाख्याङ्गेन	२।३।१९
तिङ्सर्वादिरवन्द्यात्पूर्वोऽक्	३।४।८२
तिचातोर्युत्	४।१।९१
तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखा-च्छण्	३।१।१७२
तिदुस्स्वरयाङ्क्वन्यस्तत्पुरुषः	२।१।२०
तिरश्चापवर्गे	४।४।१६६
तिरसस्तियें	२।२।६७
तिरसस्तेऽसिः	१।१।१६७
तिरोऽन्तर्धौ	१।१।३१
तिलयवविष्टादनाम्नि	२।४।१६६
तिलादिभ्यस्पैजौ निष्फले	३।४।१२९
तिष्यतेः	४।१।२१५
तिष्ठद्गुप्रभृतयः	२।१।१५
तीर्थं ङिति	१।२।१७३
तीयशम्बबीजात्कृषौ कृञ्जा डाच्	३।४।४८
तीगाद्वीकण् विद्यायाम्	३।४।११७
तुः	४।२।१७५
तूदीवर्मत्या ढण्	३।१।२००
तुदम्बवदाः	४।३।३२
तुभ्यमह्यौ ङयि	१।२।१८९
तुमौ मनस्कामे	२।२।६९
तुरायणपारायणयजमानाधी-याने	३।२।८३
तुल्यार्थैस्तृतीया	१।३।१८८
तुल्ये कस्संज्ञाप्रतिकृत्योः	३।३।३३
तुल्योस्ताद्वाशिपि	१।४।१२२
तूर्णेऽपादानेन	४।४।१५२
तूष्णीकः	३।२।६४
तूष्णीकाम्	३।४।८५
तूष्णीमा	४।४।१६८
तृणेह्	४।२।२४
तृतीयायाम्	२।१।४९

तृतीयाया वा १।२।१५८
तृतीया तत्कृतैः २।१।३६
तृतीययोपदंशः ४।४।१५५
तुल्यस्यार्हे ४।४।१२३
तुल्यार्थास्मयनिर्धार्यैकस्थशान-
मतिपूजाधारक्तैः २।१।५०
तृष्यसः कालेनान्तरे ४।४।१६३
तुलाधुधर्मपथोत्येषु ४।३।२२२
तृस्नोऽवत् ४।४।९४
तेन वित्ते चुञ्चुचणौ ३।३।९३
तेन हस्तमथाकथाचाल्लण् ३।२।९७
तेन निर्वृत्ते च २।४।१९४
तेनैचः ३।४।९५
तेमयावेकत्वे १।२।१९३
तेषाम् १।१।३
तेर्ग्रहादिभ्यः ४।२।१३५
तेषु देये ३।२।९४
तैषषोर्ध मात् २।३।७७
तोः षि १।१।१४१
तोऽन्तानाम् १।२।२१५
तौ ङः ३।४।७३
क्त्वोऽनञः ल्पः २।२।१७१
त्यजञः ४।१।१७९
त्यदां द्वितीयाटौस्येनदेतदः १।२।२०३
त्यदादिः १।१।१८
त्यदादिः २।१।८३
त्यदादेर्मयट् ३।१।१६७
त्यदाद्यन्यसमानाद्गौणाद्दृशो-
टक्सक्विप्कट्सकः ४।३।१८०
त्यायदाचातः १।३।९०
त्रस्याजादेः २।३।५७
त्रपुजतोष्षुक् च २।४।१४९
त्रप्फलिभजश्रन्थ्ग्रन्थ्दम्भ्स्वञ्जःदिदधि-
षिकृतस्यातोऽन्तर्ह्लोः ४।१।६३
त्रप् च ३।४।१५
त्वष्टृसुनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृ-
पोतृप्रशास्त्रर्घः १।२।१३३
त्रयो त्रयो त्रिभविताः १।३।१८१
त्रिशाद्विशतेर्ड्वुरनाम्न्यर्हात्
३।२।१२५
त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ
१।२।२२१
त्रिचतुरोपचतुरचतुरविचतुर-
सुचतुरसुप्रातसुश्वसुदिवैणी-
पदाजपदप्रोष्ठपदचतुरस्र-
शारिकुक्षाः २।१।१९०
त्रेः सम्प्रसारणमाद्गौ २।१।२१४
त्रेस्त्रयः १।२।३५
त्रैराचत्वारिंशत् ३।२।१६३
त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन्-
१।२।१८६
त्वर्कर्तन्त्वविलिर्वाऽवस्य
४।१।१४२
त्वामौ द्वितीयायाः १।२।१९४
त्वाहौ सौ १।२।१८७
त्वि ४।१।१५६
त्वे २।२।८४
त्वे वा २।४।१७
त्व्रूदितः ४।२।१६१

थ

थफवञ्चिवलुञ्चपृतिलुपिमृपिकृश
इटि ४।१।१५१
थस्य वा १।४।११९
थारात्से १।४।९५
थे वा ४।१।६७
थो नट् १।२।११०
थ्याहः ४।२।८२

द

दण्डादिभ्यो यः २।२।१७४
दण्डहस्तिनः फे २।२।५९
दन्त उन्नतः ३।२।१३६
दम्भः ४।१।६६
दशाद्बहुव्रीहिकपि ४।१।२२४
दक्षिणाद्गानञ्चव्ययाः ३।४।४४
दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्
३।१।७
दक्षिणोत्तराच्चातस् ३।४।१८
दार्थेऽस्यस्वाधप्रोतृतीयस्य
२।२।५७
दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाद्यट् च
२।४।८४
ददिसस्निचक्रिमज्जिनेमिः
४।३।२३२
दध्योर्दः ४।२।११२
दधानेऽवृद्धेर्गर्हे ३।२।२८
दध्यस्थिसक्थ्यक्षणोऽनङ् १।२।९
दन्दशूकविसृमृदिरुकुरेपशः
४।२।१८५
दयायास्कासगुविजाद्यनेकाचोऽनृ-
च्छ्रूर्णोराम् कृञ्चस्तिलट् चानु
१।४।८३
दशैकादशाद्वश्च ३।२।३०
दस्रः १।२।२१४
दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्न-
ज्ञप्ता वा ४।२।१०२
दाशः प्रे ४।३।२१४
दाणाधर्मे तङ् च देयैः
१।२।२३४
दादेरेवादेर्घः १।२।८४
दाधा घ्वद् १।१।२३
दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिह-
पतदशनहः ४।३।२७७
दामनीयौधेयपार्श्वादिवृकाच्छा-
त्रण् ञेन्यण् ३।४।१४५
दाम्नः १।३।१९
दिक्छब्दात्तीरस्य तारो वा
२।२।१४०
दिक्छब्दाग्न्याग्रीरादबहिरितरैः
१।३।१६२
दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे
२।१।६०
दिगादेरनाम्नः ३।१।१७
दिगादेस्तौ ३।१।९०
दिगाद्यन्तागाद्यः ३।१।११३
दितेश्च ढण् २।४।५४

दिवस्पृथिव्यां वा ३।२।३८
दिवः करणे वा १।२।१०६
दिवादेः श्यः ४।३।२२
दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तऽकर्तान्तानन्तादिनान्दीलिपिलिबिबलिभिक्षेत्रजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुर्भक्तसंख्याट्टः ४।२।१२२
दिवो द्यावा २।२।६०
दिशोऽमद्रस्य २ ३।९७
दिशो दिग्देशकालेऽलुतीयायुजा ३।४।३६
दीङो यिविवङ्ङ्खचि ४।२।८३
दीङस्सनि ४।१।१८४
दीप्पूर्जन् बुधतायिप्यायस्तेञिः ४।२।१५
दीप्तिज्ञानेहाविमत्युपसंभाषोपमन्त्रणे वदः १।४।५१
दीर्घः १।१।७७
दीर्घजिह्वाद्वा १।३।२८
दीर्घात् ३।२।११६
दीर्घाच्छो वा १।१।१२४
दीर्घोऽच्योऽस्वः ४।१।१३५
दुष्कुलाड्ढण् २।४।९२
दुःखनिष्कुलशूलसमयसत्यात्प्रातिकूल्यनिष्कोपपाकमद्रापनाशपथे २।४।५३
दुर्मेध्येस्त्रोहृसमरीसग् २।४।१८७
दुग्धोर्दीर्घश्च ४।१।२५१
दुस्स्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रे खः ४।४।९९
दुहो धश्च ४।२।१०६
दुहदिहलिहगुहस्तङि तु विरलुग्वा ४।२।५५
दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनृत् । २।३।२८
दृशोऽक्वमच्छन्यवाभ्यश्परिभूविश्वेरिन् ४।३।२५६
दृढस्थूलबलिनोः ४.२।१४९
दृतिनाथात्पशाविः ४।३।१२८
दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेर्डेण् ३।१।११८
दृस्वनःकरवदाभिर्मुखः १।१।२९
दृपादेर्गुपः ४।३।३
दृप्तृप्गृप्क्लृपिपृष्मृशो वा ४.२।१९५
दृशः क्वनिप् ४।२।१९५
दृश्यभिशाथोर्णेस्तद्धि १।३।११६
दृष्टे साम्नि २।४।२२९
देय ऋणे ३।१।१०६
देये त्रा च ३।४।६२
देलिटी चिः ४।१।६९
देवता २।४।२०६
देवतान्तात्तदर्थे ३।२।२०३
देवव्रतादीन् डिन् ३।२।८१
देवपथादिभ्यः ३।३।३६
देवयज्ञिशुचिवृक्षसत्यमुद्गकण्ठेविद्धाद्वा १।२।५
देवतादादौ २।३।११०
देवादिकप्रत्ययसप्तमीद्वितीयात् ३।४।६३
देवाद्यञ्च २।४।१२
देविकाशिंशपादीर्घसत्रश्रेयसां तत्प्राप्तेरा: २।३।८५
देवो णेश्च ४।३।२५०
देश एवेङ् छादौ १।१।२०
देशे २।२।१६५
देशेऽकोः २।२।१३९
देशेऽन्तर्घनान्तर्घणौ ४।४.१८
दैत्यक्रोशी वा ४।१।२५३
दैर्घ्येऽनु २.१।१३
दैष्टिकादितश्नास्तिकाः २।२।११
दोः कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदकाशोपान्त्यात् ३।१।५१
दोच्छः ३।१।२६
दो मः १।२।२०८
दोऽमोऽस्यादसौ माद्दुर्दश्चान्त्यसन् १।२।४४
दोरप्राणिनः २।४।१६४
दोरीय प्राचः ३।१।३३
दोपवृद्धात् २।४।८६
दोर्लुक् १।२।१८१
दोसिमुसुगशब्ददकस्मात्तः कः २।३।३३
दोसोमास्थां षित ४।२।१०९
द्यावापृथिवीशुनासीराग्निषोममरुत्वद्वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छयौ २।४।२१०
द्युतेरिः ४।१।७८
द्युद्भ्यो लुङः १।४।१९
द्युप्रावृड्वर्षाशरत्कालाज्जे २।२।१५
द्युद्रोर्मः ३।३।१२३
द्यूते न्यः ४।४।५४
द्यूदक्प्रागपाक्प्रतीचो यः ३।१।११
द्योः १।२।११२
द्रम्क्रमो यङः ४।३।२३९
द्रवमूर्तौ श्यः ४।१।१३१
द्रुस्नुस्रोः ४.४।४०
द्रुहमुहस्नुस्निहो वा १।२।८६
द्रोणपर्वतजीवन्ताद्वा २।४।३७
द्रोर्भव्ये ३।३।४०
द्वयोः ४.२।२४४
द्रोर्वयः २।४।१५४
द्वन्द्वं वा २।३।१०
द्वन्द्वाल्लिङ्ग्यात् प्राणिस्थादस्वाङ्गात् ३।२।१६४
द्वन्द्वचोरादेः ३।३।२०
द्वन्द्वस्थानीयौ २।१।८०
द्वन्द्वाच्छः २।४।२२७
द्वन्द्वाद्विवाहे वुञ् ३।१।१४७
द्वन्द्वेऽन्नजमनादिभ्यः प्रायदक्षः ३।१।१८९
द्वन्द्वे १।१।१६९
द्वन्द्वो वा २।१।९३
द्वारादेः २।३।८८

द्वाष्टात्रयोऽनशीतौ प्राक्शतादब-
हुव्रीहौ २।२।१०२
द्विगोः १।३।३६
द्विगोः स्वः ३।२।१३६
द्विगोरप्रह्लोऽट् २।१।१६२
द्विगोष्टट् खौ ३।२।१७१
द्विगोस्संशये च ३।३।६४
द्वितीयवा ४।४।१६०
द्वितीया खट्वा क्षेपे २।१।३०
द्वितीयादयः ३।४।९४
द्वितीया चैनेनानञ्चे १।२।१९०
द्वित्रिचतुर्ड्ढा २।१।२७
द्वित्रिभ्यां लुग्वा ३।३।७३
द्वित्रिबहोर्निष्कविस्तात्
३।२।१४५
द्वित्रेरायुषः २।१।१६३
द्वित्रेरण्च ३।२।१४१
द्वित्रेर्मूर्ध्नो शा ३।१।१८८
द्वित्रेर्ध्यर्धमेधौ ३।४।३०
द्वित्रेस्तीयश्चैव महत् ३।३।८६
द्वित्र्यादिभ्योऽनिरिकादिभ्यो
वृत्तोपधादिभ्यो वा २।२।१९२
द्विदण्ड्यादिभ्यः २।१।१३६
द्विरेकेषाम् ४।१।५०
द्विर्धातुः स्लुक्ङिङ्ङ्के प्रत्यये
प्राक्स्वचनाच: ४।१।८३
द्विपदप्रायस्तस्यापि ४।३।१३९
द्वौ पसूतदुवबृन्दारकस्य १।२।८८
द्वौ चास्मदोऽविशेषणे १।३।९५
द्व्यन्ताद्यत्तयादिदोऽन्तात्
२।२।१३८
द्व्यचोऽश: २।४।८५
द्व्यचोऽन्या: २।४।५६
द्व्यचोऽम्बार्थस्य १।२।१२३
द्व्यग्रहासवर्चसादोऽसंख्यापरिमा-
णादनादेः ३।२।१५०
द्व्यादेर्गुणान्मूल्यक्रेये मयट्
३।२।७४
द्व्युनतो ह्वः ४।२।१२१
द्व्युक्तेरोचित्वलो ४।२।१९
द्व्युक्ते जश्रच्छवतोऽस् १।४।८९
द्वयोर्विभज्ये च तरप् ३।४।७२

ध

धनगणं लब्धा ३।२।१८९
धनहिरण्येऽभिलाषे ३।३।९८
धनादेः पत्युः २।४।
धनुर्नाम्नि २।१।२१७
धर्मशीलवर्णान्तात् ३।३।१६९
धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे २।१।११८
धर्मादन् द्विपदात् २।१।१९९
धर्माधर्मौ चरति ३।२।४०
धर्मान्नाये २।१।१५०
धयाद्योगादज्येष्ठादिभ्यः
१।३।४९
धाञो जलि च १।२।७१
धाञो हिः ४।२।११६
धाञ्चतुर्थेः ४।२।२१०
धानुष्को वा यदि ४।४।१२१
धातोः कण्ड्वादेर्यक् ४।१।६
धातोर्भिन्दोर्भोऽग्रहलुनि
चान्छ्रुरोः १।२।६८
धातोस्तिकारकसमस्तानेका-
चोऽन्तसंयोगाद्यन्योः
१।२।२८
धात्री ४।३।२७८
धान्येभ्यः खञ् ३।३।२५
धारिपारिवेलुदेजिचेतिसाति-
साहिलिम्पविन्दोऽगुणग्ल्
४।३।९७
धारीङः शत्रकृच्छ्रे ४।३।२२०
धिनवंशासवाहले २।२।१३५
धिन्वीप्रम्भः ४।१।५८
धि वा ४।२।७८
धुन्वो णः ४।३।९८
धुरोऽनक्षस्य २।१।१४०
धुरो यञण् ३।३।१८३
धूम्रसुभ्यः इट् ४।२।७१
धूमादिकच्छादिनवपत्रवर्तोत्तर-
पदात् ३।१।३८
धेट्श्च्वेर्वा ४।३।१८
धेट्पाद्मायमायस्परिमृहकवि-
नृतिसदस्यचलपद्यर्थेहधुद्ध-
गुवुषयुवनशमनः फलेशो पा-
दाद्गते सु धा १।४।६५
धेनोरनञः २।४।१३३
धेन्वनडुहृर्क्यजुषाहोरात्रनक्तं-
दिवारात्रिदिवाहर्दिवोर्ध्वष्ठी-
वपदष्ठीवाक्षिभ्रुवदारगवम्
२।१।१६०
धेरतयः १।२।७९
ध्वेस्स्वः १।४।१२०

न

न ४।१।१२५
न १।१।७०
न १।२।१९७
न १।४।४८
नः १।२।९५
नक्रम्यजस्कम्पस्मिहिंसदीपो रः
४।३।२६३
नं वये १।१।६३
नन्तः पुंसः १।१।७९
नं सुपि १।२।१०
नं ह्रस्वाट् शादः १।२।३३
न कचि १।३।८४
न कर्तरि २।१।४७
न किदाद्युपग्रगृहः ४।२।१६५
नक्वाङ्नवृदाद्यनेकहलः
४।१।१०६
न क्तौ दीर्घश्च ४।१।२३५
नक्षणशासिदिवमाप्रेदिम्हाश्च
४।२।७०
न गतौ वञ्चः ४।१।१७४
नगरस्य प्राक्षु २।३।१०७
नगरात्कुत्सादाक्ष्ये ३।१।४१
नग्वा १।२।७१
न च्यपः १।२।१७०

नडादिः कर्णोऽश्विन्यादिभ्यः ३।४।७९
नञव्ययात् संख्याया डः २।१।१८४
नञश्चेश्वरक्षेत्रज्ञकुशलचपलनिपुणशुचेः २।३।१०४
नञोऽनिदृशापे ४।४।८८
नञोऽर्थात् २।१।२२८
नञो याञ्चशाह्वांकशाह्वजवदवसः ४।३।८९
नञोऽश् २।२।६०
नञ् २।२।२४
नञ्तत्पुरुषादबुधादेः ३।३।७
नञ्दुस्सोः सक्थिहल्लेर्वा २।१।१९६
नञ्बह्वोर्ह्नो माणवचरणे २।१।११३
नडशादाद् वलम् २।४।१९८
नडादिभ्यः फण् २।४।३२
न तान् लुक् १।२।१२९
न डीयद्व्यर्द्धिद्वेदोऽपतः ४।२।१४३
न तौल्वल्यादेः २।४।१२७
न दधिपय आदिः २।१।१०५
नदीभिर्नाम्नि २।१।७
नदीमानुषीनाम्नोऽदो ४।२।५२
न दीक्षदीप्सुक्षणि व्यः ४।२।२३८
न देशेऽन्तरोऽप्यनघः ४।२।२४७
नद्यां मतुः २।४।१९५
नद्यादिरासुत्रुरोसात्यस्वीया-ढण् ३।१।१
नद्युद्धवंदयस्य १।२।१६०
न द्यचः प्राग्भरतेषु ३।१।२३
न द्युक्तेः १।१।१२८
न नखमुखात्नाम्नि १।३।३२
न नद्याः २।१।१२५
न नम् १।२।१५
नन्तौ पृष्टोक्तौ ४।३।२१६
न नृपूजार्थध्वजचित्रे ३।२।३४
नन्द्यादिभ्योऽनः ४।३।८६
नः पदान्तस्य १।२।४०
न पदिमध्यभुशः १।२।१०८
नपुंसकाद्वा २।१।१५४
नपुंसकमन्यैनैकं च वा २।२।९१
न पर्याङ्वे रमः १।४।६८
न प्लुतस्यानितौ १।१।९९
नपोऽचो ह्रस्वः १।२।१
न प्राणिभ्योणिजो णिजन्तस्य १।४।६०
न बन्दा बलि ४।१।४९
नभावे क्तोऽश्व्यादिभ्यः ४।४।८९
नमस्त्योऽङ्क् ४।२।४६
नमःपुरसः १।१।१६८
नमीआदेरेय ४।२।२५०
नमोवरिवश्चित्रपसः क्यन् ४।१।४०
न यदि लस्याने १।४।५
न रलुः काम्ये १।१।१५७
नरायुतोऽण् ३।२।४९
नरिका नामिका १।३।९१
न वः ४।१।१०९
नव पूर्वा यादौ १।२।१७२
नवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तते ३।२।७१
नवात् स्मतनखश्च नू च ३।४।१३०
न विनिमेयद्यूतपणम् १।३।१०८
न वृद्ध्यः ४।२।१७२
न व्यन्तः १।१।६५
न शात् १।१।१३९
नशो घेत् ४।२।८
नश्चासिद्व दिवस्युपाश्रये ४।१।१५०
नश्मस्जशोर्नम् ४।२।१९६
नशिष्ठ अक् १।१।१४७
न सप्तम्यद्यादिषु १।१।५७
न संयोगे १।१।११९
न सर्वादिः १।२।१३०
न सामि वचने ३।४।११०
नसोऽस्थूलात् २।१।२१९
नस् नासिकायास्तम् क्षुद्रे २।२।१२५
न स्विदिस्यदिसह्यगिरतोः ४।१।७५
न ह्रस्वोऽनुवर्गः १।३।८
नह्निधृक्षिवृषिव्यधिरुचिसहितनिर्दिचिक्षवौ तिकारकस्य २।२।९०
नह्यो घः १।२।८७
नाक्रियैकार्थे १।१।१७२
नाजादेश् तद्धितोऽस्वतविकारेऽरिरस्वार्थे २।२।४८
नाडीतन्त्र्योरस्वाङ्गे २।१।१३३
नाडीमुष्टिघटीखरीनासिकावाताद्ध्मश्च ४।३।१४९
नानर्थेऽचि २।४।११९
नालः १।२।१५६
नालोऽफलद्रुवयास् २।४।१६८
नाल्पविभिन्नद्वे २।२।३५
नादिद्विलकुक्कोसलाजादाञ्ञ्यः २।४।१०२
नाचन् ४।१।४७
नानामः १।२।३२
नानालिङ्गे ४।३।६
नानावधारणानुपूर्व्याधिक्ये २।३।२
नानिटेट् २।१।६८
नाभेर्नाम्नि २।१।१९५
नाम द्रुः १।१।१७
नामरूपभागाद्धेयः ३।४।१२८
नाम्नि २।१।५३
नाम्नि १।२।९७
नाम्नि ३।२।१६२
नाम्नि २।२।९४
नाम्नि २।२।७
नाम्नि १।२।२२
नाम्नि १।३।२३
नाम्नि कृते ३।१।१८३
नाम्नि क्ताच्च वा १।३।४५
नाम्नि वितः ४।३।१०८
नाम्नि भुजः ४।४।६९
नाम्नि बन्धः ४।४।१७८

नाम्नस्तिरश्चतुर्थ्यः १।२।१४०
नाम्न्यः शमः ४।३।१६४
नाम्न्युत्तरपदस्य च २।२।१२६
नारी सखी पङ्गूः श्वश्रूः १।३।७५
नावः २।१।१६७
नाशिष्यगोवत्सहले २।२।११४
नास्मोटः १।२।२७
निसनिक्षनिन्दः कृति वा ४।२।२४८
निकटादिषु वसति ३।२।७६
नि प्नः १।२।८५
निजामित् ४।१।९४
नित्यं पः पन्थश्च ३।२।८०
नित्यं प्रतिनाऽल्पे २।१।१६
नित्यं हस्ते पाणौ स्वीकृतौ १।१।२६
नित्यं वैरावैरे २।१।१०३
नित्यमन्वादेशे १।२।२०१
नित्याकर्मगमिशत्यर्थशब्द- कर्मदृशोऽखादादिक्रन्द- शब्दायह्वः १।३।११८
नित्याटो वा २।२।५५
नित्यानिट्तासोऽत्वदन्सृजृश- दृशे वा वृष्यासेः ४।२।१९०
नित्याश्शपि ४।१।३
निद्रादिहाऽन्द्रो धर्मिणि क्यप् ४।१।२७
निनधाऽस्नातेः कौशले २।२।१५१
निन्दहिंसक्लिशखादविनाशि- व्याभाषासूयात् ४।३।२५४
निन्धे पाशप् ३।२।७०
निन्द्योऽपापाणवेन २।१।६२
निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृहिगृहिपति- शीङ्दयालुः ४।३।२३०
निपानमाहावः ४।४।२३
निप्राद्युजः शक्ति ४।१।१७७
निमूलात्कषः ४।४।१७३
नियुक्तं दीयते ३।२।६८
निरस्यङ्गेभ्यः कर्मणो णिङ् ४।१।३२
निर्गो देशे ४।२।१५३
निर्दुस्सुवेस्समसूतिस्वपोऽवः ४।२।२३७
निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् २।२।१४९
निर्वाणोऽवाते ४।१।२५०
निर्विण्णः ४।२।२५२
निर्वृते ३।२।१०१
निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ३।२।१८
निवासादूरभवाविति देशे नाम्नि २।४।१९२
निविस्वन्वात् ४।२।११५
निशाप्रदोषहेमन्तात् ३।१।६९
निशो गते ३।१।९
निसोऽनासेवायां तपे १।१।१७९
निषेधेऽलंखलौ क्त्वा ४।४।१४१
निष्कादेश्शतसहस्रात् ३।३।१६१
निष्कुषः ४।२।१४१
निष्प्रवाणिः २।१।१३४
निष्प्रतेर्वा ४।२।२५४
निह्नवे १।४।४२
नीलपीतकम् २।४।२२३
नीलात् प्राण्योषध्योः १।३।४४
नुदात्प्रच्छः १।४।२७
नुरितः १।३।७०
नुर्वा १।२।१४१
नृतेर्यङः १।२।५५
नृत्खनृञ्जोऽनृट् शिल्पिनि ४।२।१०२
नृदुगिदग्वोऽस्वस्रादेर्ङौ १।३।७
नृहेतुभ्यो मयड्रूप्यौ वा २।१।१६४
नृतः पि वीरक् २।१।१४८
नेड्वशकृत्स्वात् २।३।१११
नेटपलिटि ४।२।२०१
नेन् सिद्धस्थे २ २।९०
नेमार्धप्रथमचरमाल्पकतिपय- तयस्य वा १।२।१६८
नेर्गुमानदृगदवतदादिस्यतियति- वातिद्रातिप्सातिहन्तिवपि- व(हि)शौशमूचिउद्ग्धौ ४।२।२४०
नेर्वपश्चुशाविशरक्षः ४।३।८८
नेवामव्ययं पूर्वम् १।२।१९५
नैकाचः २।३।५८
नोऽङ्गादेः ३।३।१२६
नोऽतः ४।१।१४
नोत्तरपदेऽसत्त्वे २।२।२
नोधमोऽपरः ४।१।२३५
नो मट् ३।३।८५
नोर्म्यादिभ्यः १।२।१०१
नोऽसे २।२।१५१
नौ गदनादः ४।४।८
नौद्व्यचष्ठः ३।२।६
नौविषेण तार्यवध्ये ३।२।१९२
नौ युः ४।४।५१
नौद्विखादिभ्यो ठेनौ ३।३।१५२
न्यंशादाम् १।२।३५
न्यक् १।२।१३४
न्यग्रोधवतोऽनंशीयो बहुव्रीहे- र्ह्रस्वः २।१।१२३
न्यग्रोधस्य प्रकृतेः २।३।८९
न्यवे स्नाये ४।४।३८
न्यस्तंमानमनाधार्थकमुत्सुरसंश- नज्ञानव्ययविगणने १।४।१४
न्यायार्थादनपेते ३।२।११३
न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वा- ख्यानाख्यायिकाट्ठण् २।४।१७४
न्युदि ग्रः ४।४।१४९
न्लुक् लुबाश्रये १।२।४७

प

पञ्चवतोऽनेकतरस्यान्यादेर्देकृत्समोः १।२।२
पञ्चदशद्वर्गे वा ३।२।१६४
पञ्चमी भयादिभिः २।१।४१

पञ्चमी चर्ते १।३।१९१
पञ्चसर्वविश्वाज्जनात्कर्मधार-यात् ३।२।२१८
पञ्चम्याः प्रतिना २।४।१०
पण्डजण्डाच्चारण् २।४।६६
पत्यक: ३।१।९३
पक्षाच्चोपमानात् १।३।३१
पञ्चवत्पञ्चब्रह्मोणात् ३।२।१६८
पणव्यवह्लोः १।३।११०
पणोऽपसूभृदाङ्क्रियर्तुमत्युपेया गर्ह्ये ४।३।७२
पत्तिराजान्तगुणाङ्कराजादिभ्यः कृत्ये च ३।३।१०
पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यावविधवा-गर्भिण्योः १।३।४२
पत्काषिहिंगहृति ये २।२।१३०
पत्तिरथं गणकेन २।१।४५
पत्युत्तरपदयमादित्यदित्यदि-तेर्ण्योऽणपवादे चास्त्रे २।४।६
पथश्छट् ३।२।८७
पथोऽक: ३।१।८६
पथ्यक्षमोः २।२।१२३
पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्डण् ३।२।१९७
पथ्यध्यायन्यायविहारमिभेऽ-रण्यात् ३।१।४२
पदः ४।३।१६
पदस्य १।२।९२
पदस्यान्तो वा २।३।९३
पदमस्मिन्दृश्यम् ३।२।१९१
पदः पादस्याज्यातिगोपहते २।२।१६९
पदलोमाङ्गुलिशतन्यूनस्योदन्व-कन्शकांगुदपार्सच्चासुटि १।२।१४३
पदान्तेऽत्येकः १।१।९४
पदात्प्रथमाया वा १।२:२०२
पदाद्वाक्यस्य वाऽन्तो युष्मभक्ते: १।२।१९१
पदिकः ३।२।९
पदेऽर्थदिशः १।१।१७४
पदेऽनाद्यपतद्धिते १।२।५३
पदे स्यष्टैन् २।३।८७
पदोत्तरपदेभ्यष्ठः २।४।१७९
पदोत्तरपदपदार्थलत्लाभप्रति-कण्टाद्गृह्णाति ३।२।५९
पद्गुणो घञ् ४।४।१
पयोद्रोर्यः २।४।१५५
परः १।१।४४
परदारादीन्यति ३।२।२७
परश्वधाठ्ठाण् ३।२।५८
परशव्यस्य यलुक् २।४।१५१
परस्परान्योन्येतरेतरस्यां सुपो वा पुंसि १।२।१६१
परानोः कुः १।४।७२
परावरे ४।४।१४२
पराविजेः १।४।७
परावराधरोत्तमादर्मः ३।१।६२
परावरात्स्तात् २।४।३७
परिक्रये करणे वा १।३।१५१
परिखाऽस्य स्यात् ३।२।२२५
परिणामिनि तदर्थे ३।२।२२१
परिणाऽक्षशलाकासंख्याद्यूते-ऽजये २।१।१७
परिदेवनानद्यतने लुट् ४।३।२८३
परिनिवेस्सेवः ४।२।२२७
परिपथम् ३।२।३४
परिपन्थं तिष्ठति च ३।२।३३
परिमाणस्यानतोऽर्धाद्वाः २।३।१०१
परिमाणादेव लुचोऽसंख्याचि-तकम्बल्यात् १।३।३७
परिमुखादेरव्ययीभावात् ३।१।१२४
परिव्ययात् क्रियः १।४।६
परिपदो ण्यश्च ३।२।१९९
परिमुखं पः ३।२।४२
परुत्परार्यैषमो वर्षे ३।४।२३
परे १।२।४९
परेः ४।२।२३३
परेर्घाङ्कयोगे ४।२।२५५
परेऽच प्राचोऽविचदीर्घयङ्घासद-स्वनुन्विची १।१।५१
परेर्धम्नि ३।४।२०
परेर्मुखपार्श्वात् ३।२।२७
परेर्मृषश्च १।४।७५
परेरनितेः ४।२।२४२
परेर्वा ४।४।७७
परेर्वा ४।१।११४
परेस्सृवदृक्षमुहः ४।३।२४९
परोक्षे ४।३।२१२
परोपात् १।४।२३
परोवरीणपरम्परीणपुत्रपौत्रीण-सर्वाङ्गीणायानयीनानुप-दीनागवीनाध्वनीना-द्यप्रातीनसमांसमीन-सात्पदीनम् ३।३।१९
परौ क्रमे ४।४।५३
परौ ग्रहः ४।४।३७
पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् ३।१।५३
पर्यादेरण् ३।२।८
पर्यनोर्ग्रामाद्वण् ३।१।१२५
पर्यन्वाङः १।४।११
पर्यभेस्सर्वोभये ३।४।६
पर्यायोत्पत्त्यर्हणे ण्वुः ४।४।८७
पर्वताऽक्षरे ३।१।५४
पशुव्यञ्जनानि २।१।९६
पश्चादयनुपदात् ३।२।३६
पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ३।१।८०
पश्चोऽपरस्य दिगादेश्चाति ३।४।४०
पाण्डुकम्बली २।४।२३४
पाण्ड्यः २।४।१०३
पाककर्णपर्णवालान्तात् १।२।३६
पाघ्राध्मोधेड्दृशः शः ४।२।९६
पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्ति-शदसदः पि-बजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छप-

पथप्छोऽभुधिकुदोपसीदा: ४।२।५८
पाणं भावकरणे २।२।१६४
पाणिसमयात् सृजः ४।३।६१
पाणिगृहीतीति पत्नी १।३।२५
पाणिवद् ताडवद् ४।३।१०२
पाणेः ४।३।१५०
पात्राढकाचितात्स्त्री वा ३।२।१७०
पात्रात् ३।२।१७५
पात्रेसमितादयः २।१।५७
पात्रसूद्रानपुंसकाध्वर्युक्रत्वभी-
रथासत्कबिलिङ्गनदीपूर्वेश-
गवाश्वादि २।१।१०४
पादाद्योः १।२।१९८
पादो वा १।३।९
पादोऽवदस्य न्यसुट्चिह्नपादौ पद् १।२।१४४
पाशाद्यं ३।२।२०४
पापह्रीयमानेन ३।४।९
पाध्यधाय्यसान्नाय्यनिकाय्यप्रणा-
य्यानाय्यं मानर्चनिनि
वासासंमतप्रनित्ये ४।३।६५
पारशवः २।४।२९
पारापारावारपारेभ्यः खः ३।१।२
पारे मध्येऽन्तष्ठ्या २।१।९
पार्श्वम् २।४।१३८
पार्श्वकायदशूलिकदाण्डाजिनि-
कानुपत्यन्वेष्टः ३।३।९७
पादर्थादिन्दः पीडः ४।३।१६५
पाशादेश्च यः २।४।१४२
पिता मात्रा वा २।१।८५
पिति तद्धिते २।२।४२
पित्रोर्डामहट् २।४।१८६
पित्र्यं वा ३।१।१६०
पिबस्येव्छे ४।१।७०
पिप्पिका हैयङ्गवीनम् २।४।१६७
पीलामद्रकाला २।४।५३
पीलवादेः कुणः पाके ३।३।४७
पुंनाम्नि घः प्रायः ४।४।९१
पुंसोऽस् १।२।२१०
पुंसो ङस् १।२।११६
पुच्छात् १।३।२९
पुच्छभाण्डचीवरात् ... ४।१।४३
पुण्यवर्षादीर्घसंख्यातैकाच्चाद्रात्रेः २।१।१८२
पुत्रप्यादिपुत्रादिन्याक्रोशे १।१।१२०
पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे २।२।१७
पुत्राच्छायो ३।२।१५१
पुत्रान्तात् २।४।८७
पुत्रे २।२।३२
पुत्रे वा २।२।२३
पुत्रेऽर्हे मातु- कचोऽङ् १।२।१२६
पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दृभ्योऽन-
न्तरेऽञ् २।४।२८
पुमः खयि १।१।१५१
पुमांश्चान्यतोऽपापि १।२।८
पुरादुट् ४।१।१७०
पुष्करादेर्देशे ३।३।१७३
पुण्यादसत्कश्छप्रान्तशतैकाचः १।३।६७
पुष्यार्थात्पुनर्वसुनक्षत्रिणि २।१।९२
पुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखानुरा-
धाबहुलास्वातेर्लुक् ३।१।९७
पुरन्दरभगन्दरेरम्मदोभपरशसूर्य-
पश्या ४।३।१५५
पुरःपुरस्तादवोऽवस्तादधोऽधस्ता-
दुपर्युपरिष्टात् ३।४।४२
पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाको-
टराग्रणम् २।२।१६०
पुराणम् ३।१।७१
पुराणे कल्पे ३।१।१७५
पुरायावतोर्लट् ४।३।२८४
पुरि लङ् वा ४।३।१४
पुरुषः ३।१।८८
पुरुषात् प्रमाणात्स्त्री १।३।२९
पुरुषात् कृतहितवधविकारे च
ढञ् २।४।१४५
पुरुषे भा वा १।२।१२१
पुरोऽग्रतोऽग्रेसर्तेः ४।३।१६९
पूर्विलशो वा ४।२।१६०
पूङ्यजः शानः ४।३।२१८
पूजाप्रलम्भाभिभवे णौ ४।१।१८८
पूजाविचारप्रश्ने चादिदुत्परः
संधेयस्यैच: २।२।३०
पूतक्रतुवृषाकपिकुसितकु-
सीदादैङ् च १।३।५०
पूर्व्यभ्यन्तर्शाजिगीषाऽपादाने ४।१।२४८
पूङ्योतेर्घञ् ४।४।३२
पूरुद्वघव्मगधकलिङ्गसूरमसादण् २।४।१००
पूर्वाह्णकाकुदस्य २।१।२१२
पूर्व एकहल्वुदकस्योदः २।२।१२३
पूर्वस्यास्वेऽस्वीयुस्योः ४।१।७६
पूर्वपदस्य वा ३।४।९८
पूर्वपदस्थाद्वान्तनम्सुनः १।२।५७
पूर्वमनेन सादेश्चेत् ३।३।८७
पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये २।३।५
पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवके-
वलम् २।१।५९
पूर्वस्य विचारे २।३।२४
पूर्वाग्रे प्रथमाभीक्ष्ण्ये खमुञ् ४।४।१४५
पूर्वाद्धिकर्तुः ४।३।१७०
पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानम-
ध्यमध्यमवीरम् २।१।६५

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादे-
शुस् ३।४।२१

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनाऽभि-
सेन २।१.२५

पूर्वाद्यूनार्थः २।१।३८

पूर्वमिदं तृतीयायोगे १।२।१७१

पूर्वाह्णापराह्णात्तनट् ३।१।७३

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषाव-
स्कराद् वुन् ३।१।९२

पूलुनोरोनिरभ्यवोपसर्गे ४।४।६

पृथग्नाना तृतीया च
१।३।१९२

पृथिवी सर्वभूमीभ्यामञ्
३।२।१५२

पृथिवीमध्याशिवाखान्मध्यम-
स्यास्य चरणे ३।१।४८

पृथिव्या ञाञ् २।४।१९

पृथ्वादेर्वेमन् २।३।८

पृषोदरादयः २।२।१७२

पृष्ठोऽग्रगामी २।२।१४६

पृष्ठ्याहीनौ क्रतौ २।४।१३९

पृसृहाङ्माङामित् ४।१।९५

पैङ्गाक्षिपुत्रादिशुक्राच्छ्यम्
२।४।२०७

पैलादिविप्रात् २।४।१२५

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टि-
धेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृ-
श्रोत्रियाध्यापकधूर्तप्रशंसा-
रूढैर्जातिः २।१।७३

पौत्रादि वृद्धम् १।१।१३

पौरोडाशपुरोडाशाट्टो
३।१।१३४

प्रकारे था ३।४।२५

प्रकारे जातीयर् ३।३।१७९

प्रकृते मयट् ३।४।६७

प्रघणप्रघाणौ कोष्ठकाशे
४।४।१९

प्रचये वा सामान्यार्थे
४।४।१४०

प्रज्ञादिभ्योऽण् ३।४।१३२

प्रज्ञापर्णोदकफेनाल्लेलौ
३।३।१२१

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्णः ३।३।१२९

प्रतिजनादेः ३।२।२०१

प्रतिपथादिकश्च ३।२।३८

प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना
१।३।१६०

प्रतिज्ञाने १।४।३८

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे
१।२.२२

प्रतेः ४।१।१३२

प्रतेष्णातं सूत्रे २।२।१५२

प्रतेरुरसः सप्तम्याः २।१।१४४

प्रतेश्च वधे ४।२।२१४

प्रत्याङः श्रुवाभ्यर्थके १।३।१४४

प्रत्यनोर्गृणाख्यातरि १।३।१४५

प्रत्यनोरव्ययीभावात्
२।१।१५२

प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः
२।१।१४३

प्रत्ययः कृतोऽपञ्चम्याः १।१।४१

प्रत्ययलुक्वत् प्रकृत्यादेः
१।१.५९

प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक् २।२।१

प्रत्ययात् ४।४।८०

प्रत्यये १।१।१७६

प्रत्यये १।१।१०७

प्रत्ययेऽसुर्योणः १।२.४०

प्रत्यस्यभेः क्षिपः १।४।७३

प्रथमादिः १ ३।१८२

प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरस्यर्णे
१।१.९०

प्रधानस्त्रीडञ्भोऽप् २।१।१९१

प्रपौत्रादस्त्री वश्यज्यायो भ्रात्रोः
सति युवा १।१ १४

प्रभुवस्थोऽनीयः ४।३.५०

प्रभवति ३।१।१६६

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ३।२।४५

प्रमदसंमदौ हर्षे ४।४।१७

प्रमाणसमासत्योः ४।४।१५८

प्रमाणोसंरूपादुः २.१।१८९

प्रयुज्यपऽयाणिज्ज्या ४।१।१५

प्रयोक्तुस्स्मङः ४।१।१९१

प्रयोजनम् ३।२।११७

प्रशस्ते रूपप् ३।४।७६

प्रशस्य श्रः २।३।४७

प्रश्ने च प्रतिपदम् २।३।२६

प्रश्नाख्याने चेञ् ४।४।८६

प्रश्रयहिमश्रथप्रावोदोपदशनम्
४।१।२२९

प्रष्ठोऽग्रगामी २।२।१४६

प्रसहनेऽधेः २।४।५०

प्रसितावबद्धोत्सुकैः १।३।१३२

प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वनः
३।१।६६

प्रस्तो मः ४।१।२५५

प्रह्वोढोढ्यूहैषैष्ये १।१।८४

प्रहरणम् ३।२ ५७

प्रहरणात् सप्तमी च २।१।११३

प्रहरणात् क्रीडायां णः
३।४।२१९

प्रत्ययस्य च सुपः श्लुक् २।२।१

प्रावृट्काले ४।४।१४४

प्रावकालेकप् ३।४।८१

प्राग् टात् स्वतेः पूजायाम्
२।१।१२७

प्राक् ञ्णभौ १।१।५६

प्राधिबलः २।४।१२६

प्राक्कृत्यो प्राप्तोऽसमः ४।३.५९

प्रायामाणाम् २।३।९८

प्राग् जितादण् २।४।४

प्राग्देशे १।१।२१

प्राग्रेऽन्तनिरदाराजदिरकार्य-
पीदुर्धोशुल्कशात् २।२।१११

प्राग्वत् १।४।४६

प्राणिनि भूते ३।२।१०८

प्राणितूर्याङ्गम् २।१।१०१
प्राण्यङ्गादातो लः ३।३।११९
प्राण्यौषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च
२।४।१४७
प्रात्वपादगडुलादेः ३।३।६
प्रात्तं पतेर्गवि ४।२।२१८
प्रात्पुराणे ३।४।१३२
प्रात्सूजोः ४।३।२५७
प्रादिर्ना प्रत्यये १।१।२४
प्रादुरुदत्तास्यस्तेर्घिः ४।२।२१९
प्राद्दात्वस्ते चारम्भे ४।२।११४
प्राह्नः १।४।७४
प्राह्ह्रूपस्य ले २।३।१०२
प्राध्वं बन्धे १।१।३८
प्राप्तापन्नौ तया च २।१।३४
प्रायोऽद्गोः पिः २।४।८९
प्रावृषष्ठः ३।१।८९
प्रावृष एण्यः ३।१।७८
प्रियः २।१।११६
प्रियादौ २।२।५१
प्रियवशाद्वदः ४।३।१३८
प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घवृन्दारकस्येम्नि च प्रास्थास्फावर्वंहृतृद्राघवृन्दम् २।३।५२
प्रियसुखादानुकूल्ये ३।४।५२
प्रियसुखे चाकृच्छ्रे २।३।५१
प्रीष्मशूर्नेक् ४।१।१९८
प्रुसृत्वसलावो वुष् ४।३।१०६
प्रे द्रुम्यतुलामूर्धे ४।४।२९
प्रैषानुज्ञावसरे लेट् स्यात्
४।४।१२७
प्रोक्तात् २।४।१८३
प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् १।४।२५
प्रोर्गोरसंपादपूरणे २।३।६
प्रोष्ठभद्राज्जाते २।३।९४
प्लक्षङ् ४।१।२२
प्लसौ चरात् १।२।२१६
प्लवोऽभ्रोऽचेः ३।२।२१५
प्यायः ४।१।१२६
प्यायन्ति ४।१।१८५
प्ये ४।१।२६२
प्ये च ४।१।१११
प्स्वच्चत्तकिरातकुशसियलहियचोस्याप्रुवपरमपलपनपञ्चिप्दभचमुर्यः ४।३।६८
प्सौ ह्रस्वः ४।२।१६५
प्सौ हलकोडमुखे पट् ४।३।२७६
प्लुतात् १।१।१२५
प्लक्षादेरण् २।४।१७१
प्लुवर्जिकस्यादौ गुणः २।३।१९

फ

फणादिबन्धस्त्रम्भम् वा
४।१।६४
फञ्फिञोर्वा २।४।१२२
फलं जातिः २।१।९९
फलबर्हिभ्येनः ३।३।१४४
फलादसंभस्त्राजिनैकशाणपिण्डात्
१।३।६८
फले २।४।१७०
फलेग्रहात्मंभरिकुक्षिभरिः
४।३।१२९
फल्गुन्याष्टः ३।१।९६
फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य नक्षत्रम्
१।३।९६
फाण्टाहृतिमिमताणश्च
२।४।७७

ब

बन्धे क्ङि वा २।१।२३
बन्धौ व्यत्यये २।२।११५
बभासाकृकृद्गुद्गुल्याज्ञः
४।३।१८१
बलवातादूलः ३।३ ५१
बलहुरित्वदिकादिस्यात् ष्यट्
३।१।१४
बशो भष् हृपरस्योर्ध्वकाचः
प्रत्यये १।२।७६
बहिःपर्वताच्च २।१।११
बहिषष्टीकण्च २।४।७
बहुगणं भेदे १।१।१०
बहुगणपूगसंघात् तिथट्
३।३।७८
बहुलं षतोर्द्व्यसङ्मात्रट्
३।४।११५
बहुलं लुकपुष्पमूले २।४।१६९
बहुनि प्रयोक्तः ३।१।३७
बहुव्रीहेः संख्यादेर्ह्यनात्
१।३।१८
बहुव्रीहेः काष्ठे टः २।१।१८६
बहुष्वस्त्रियाम् २।४।१०८
बहूनां प्रश्ने डतमश्च ३।४।१०७
बहेडोलिवादौ काः २।२।९७
बहोर्डे २।१।११८
बहोर्णिष्ठे भूय् २।३।५४
बह्वोर्धासन्ने ३।४ ३५
बहुवः प्रायः ३।१।१३३
बहुवः प्रागमस्तेष्विमः ३।४।११३
बहुवो नुनाम्नोऽजातेष्वेला वा
३।४।८८
बह्वच्पूर्वपदाट्ठः ३।२।६६
बह्वच्छरादीनां मत्पनजिरादेः
२।२।९६
बह्वादेः १।३।६१
बह्वल्पार्थात् शसि २।२।४६
बह्वल्पार्थात् कारकाच्छसोऽष्टानिष्टे ३।४।६४
बह्वोसि स्म्येत् १।२।१६३
बाढान्तिकयोः साधनेदौ २।३।५१
बाहूदिर्बलात् ३।३।१७०
बाल्लकक्लकुकमण्डलोर्मन्नि
१।३।७४
बिभेतेर्भीष् च ४।१।१९२
बोद्धव्ययोः २।४।१७३
ब्रह्मणस्त्वः ३।३।२३
ब्रह्मभ्रूणवृत्रात्क्विप् ४।३।१९०
ब्रह्महस्तिराजपल्याद् वर्चसः
२।१।१४७
ब्रह्मवादी ४।३।१८५

ब्राह्मम् २।३।६६
ब्राह्मणाद्रा २।४।२५
ब्राह्मणकोष्णिके ३।३।१०९
ब्राह्मणमाणववाडवाद्यः २।४।१३४
ब्राह्मणाच्छंसिपुंसानुजजनुधान्व-
गोधुचरदिवोदासदेवानां-
प्रियाः २।२।२१
ब्रुव ईट् ४।२।२५
ब्रुवस्तिप्पञ्चतो णलणल्वद् ब्रुव-
श्चाहः १।४।१०४

भ

भङ्गोमालिलात् २।२ २९
भञ्जभासमिदो घुरः ४।३।२५९
भञ्जेर्जौ वा ४।१।२२३
भक्ताण्णः ३।२।१९८
भक्तौदनाद्वाण् ठट् ३।२।६९
भक्षेर्हिंसायाम् १।३।११९
भक्षोऽस्मै हितम् ३।२।६७
भजति ३।१।१९२
भद्रायुष्यक्षेमसुखार्थहितार्थ-
हितैराशिषि १।३।१४१
भद्रोष्णयोः करणे २।२।७५
भयात् ४।३।१२७
भर्गात्त्रैगर्ते भारद्वाजे
२।४।४५
भर्तुसंध्यादेरण् ३।१।७६
भर्त्सनेऽन्यतरस्याम् २।३।१८
भर्वेकत्वात्‌वाच् २।१।१११
भवे ३।१।११२
भवतष्ठण् छस् ३।१।२४
भवदायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रिये-
कार्थात् ३।४।१४
भस्त्रादिराङ्क्वादेष्ठण् हरति
३।२।१५
भस्मादयः ४।३।२०३
भागवित्तितार्णविन्दवाकशाणे-
यात्द्गर्हे ठण् वा २।४।७८
भागाद्यठौ ३।२।१५८
भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः
१।३।१०२

भाड्डा २।२।१५८
भालेषुः २।१।१९४
भार्गादिभ्यः २।१।११९
भावघञोऽस्त्रो णः २।४।२१७
भावादिमः ३।२।१९
भावारम्भे वा ४।२।१५२
भावे चाशिलिंमक्तः ४ ३।१५८
भावे त्वतल् २।३।१
भावेऽनुपसर्गात् ४।४।२४
भावोऽग् १।१।४
भिक्षादेश्च समूहे २।४।१२८
भिक्षासेनादायाच्च चरष्टः
४।३।१६८
भित्तं शकलम् ४।१।२५९
भिदादयः क्वचित् ४।४।८४
भीमादयोऽपादाने ४।३।५६
भीरुष्ठानादिषु २।२।१५०
भीस्मियोर्या घाकारे १।४।६२
भीह्रीभृहोः श्लुवत् १।४।८५
भुजोऽद्यौ ४।१।१७८
भुवेः प्राप्ताविणि ४ १।९
भुवोऽनुवानुलोम्ये ४।४।१६७
भुगे यो वा ४।३।४९
भूजेस्तुक् ४।३।२२४
भूतपूर्वे ष्चरट् ३ ४।१
भूतर्जुक् चौ २।३।५५
भूतसहधासहन्तनत्नाद्भुक्षण्
४।३।२३३
भुवृत्तृधृक्षाजसहचरतचादस्रयत-
स्त्रपटुतिराकृञ्प्रजनोत्प-
चोत्पदोन्मदाद्दिष्णुः
४।३।२२३
भूग्ययोऽवित् ४।१।१०७
भूपवोऽस्त् ४।४।७
भूदार्वसुरादीनां च शि यक्
४।३।४४
भूस्थोऽङ्गेः ४।२।२०
भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोऽत्रेः
२।४।११२

भृञोऽनाम्नि ४।३।८२
भूलिप्रत्ययाम्मासात्तु २।१।२०३
भृतृवृधारिजिधमित्रपदश्च नाम्नि
४।३।१४२
भृतौ कर्मणः ४।३।१३४
भृशादेस्वौ स्तः ४।१।२६
भृशादौ हिः १।४।११८
भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग्द्विः
२।३।२
भृशाभीक्ष्ण्ये लोट् तस्मिंस्तथार्थे
४।४।११९
भेऽपोऽद् १।२ २१८
भेषजादिह्रीशादेवेभ्यष्ठणष्ठतल्
३।४।१२७
भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि
२।२।५४
भोगोत्तरपदात्मनम्भ्यां खः
३।२।११७
भोरिवंपुत्राद्यदिविधभक्तम्
२।४।१८९
भोश्च प्रत्यभिवादे चाशूद्रे
२।३।२९
भ्यः कुरुकलुकाः ४।३।२६५
भ्रश्यादः १।२।१६२
भ्यो वा ४।२ ५०
भ्योऽभोऽङ् १ २।१०९
भ्रस्यासुयुवांवनित्यभुभ्राजः
४।२ १७८
भ्रण्जसोऽरस्‌ ४।२।९५
भ्रगुपदभ्रातन्त्रत्वतिकृपिभ-
यूरूर्णभाक्भृत्रित्रृत्नसनि
४।२।१६३
भ्राजभासभाषदीपपीडजीवमीलक-
णरणभ्रणवणलुटो वा
४ १।२१२
भ्रातुर्यः २।४।७१
भ्रातुस्त्पुत्रौ २ १।१२२
भ्रातृपुत्रास्स्वसृदुहितृभिः
२।१।८४

भ्राशम्लाशभ्रमिक्रमिक्लमित्रसित्रुटि-
लषो वा ४।३।२३
भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे २।२।७४
भ्रुवोऽच्च कुटिकुंसे २।२।८१
भ्रुहल्स्नोश्चेयुवौ १।२।४१
भ्रौणहत्यधैवत्यसारवैश्वाकमैत्रेय-
हिरण्मयम् २।३।११२
भ्रौवेयः २।४।६१
भ्वोऽवज्ञाने वा ४।४।५५

म

मतस्य युवाद्यौ द्वयोः १।२।१८५
मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगा-
हस्याहे २।२ १३४
मंभौ हलि तौ १।१।१११
मगाने ४।२।४४
मज्जनशोऽर्जरंनंगंकंचमः कुञ्ज्ञौ
४।१।२३६
मद्गुकासर्ज्जराद्वाण् ३।२।५६
मण्यादिभ्यः ३।१।१४०
मतस्य कारणे ३।२।१९४
मतिपूजार्थजोष्छीलयादिभ्यः क्तः
४।१।२५९
मत्स्यतद्धितस्य हलो यः
१।२।७९
मद्रादञ् ३।१।१८
मद्रभद्रान्मुण्डने ३।४।५१
मदुव्यधजपः ४।४।२५
मधुबभ्रूपिलोमचित्रच्छादिभ्यो लल-
शेलाः २ ३।१२५
मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिके
२।४।३९
मध्याच्छणादिना मत्‌ च
३।१।११४
मध्यान्तादगुरौ २।२।११
मध्यान्मः ३।१।८१
मध्वादेः २।४।१९६
मनस आशायिनि २।२।६
मनसोऽक्षार्थे १।२।१९९
मनस्युरस्युपालेऽन्वाजेमध्ये-
पदेनिवचने १।१।३३
मनुर्नभोऽङ्गिरो वति १।१।६७
मनोयणि वकुच २।४।९७
मनोर्वा ङीन् १।३।५१
मन्त्रेष्वङ्घ्रिहेर्न च १।३।१२
मन्माब्जादिभ्यः ३।३।१७१
मन्त्याणिन् ४।३।१४५
मन्यस्याकाकादिषु यतोऽवज्ञा
१।२।१४०
मन्वन्ववनि क्विप्च दृश्यते
४।३।१७९
मयूरव्यंसकादयः २।१।७९
मयोऽचि वोऽसन् १।१।१०५
मरुवसद्घराः ४।३।२५८
मर्त्त्यार्धजः तः ३।३।१४६
मतादिभ्यो यः ३।४।१२९
मर्यादाचितव्युत्क्रान्तियज्ञपात्र-
प्रयोगरहस्ये ११
मलादीमसश्च १५
महतः करघासविशिष्टे डाः
२।२।१०४
महाकुलादञ् खञ् २।४।९३
महाराजप्रोष्ठपदाट्ठण्
२।४।२१२
महाराजाचित्तादिदेशकालाट्ठण्
३।१।१९३
महेन्द्राद्वा २।४।२०९
मान्तोपान्त्यधर्योः मतोर्मो वः
१।२।९६
मांसवर्णपादिभ्यः ३।२।१३८
मांसपाकमांसचने २।२।५६
माङि लुङ् ४।४।१३७
माङ्गलदत्तादिउताङ्गुष्ठच्छ-
ब्राह्मणे १।४।७८
माणवचरकात्खञ् ३।२।२१६
मातरपितरं द्वन्द्वे वा २।२।३०
मातामातृमातृके वा २।२।११६
माताद्धानिरत्यादिभ्यः ३।२।४६
मातुलाचार्योपाध्यायादान् च
१।३।५२
मातृपितुस्वसुश्चिवः २।२।१४१
मातृपितुर्भ्रातृर्डुलड् व्यम्
२।४।१८५
मातृपित्रादेर्डण्डणौ २।४।७३
माश्‍द् ३।३।६५
माथोत्तरपदपदव्याक्रन्दाद्धावति
३।२।३५
मानम् ३।१।१६०
मानसंवत्सरस्याणकुलिजस्या-
नाम्नि २।३।१००
मानात् क्रीतवत् २।४।१६०
मानिस्त्रेकार्थयोस्त्यन्यतोऽनुः
२।२।४१
माने ४।४।४८
माने कश्च ३।४।१२०
मालात् क्षेपे ३।३।१६८
मालेषीकेष्टकस्यांतस्य च भूरितू-
लचिते २।२।८०
मारणतोषणनिशाने ज्ञश्च
४।१।२०५
मासाद्वयसि यः ३।२।१०९
मिन्मीञोरखचि ४।१।१८६
मितद्र्वादयः ४।३।२६९
मितनखपरिमाणात्पचः
४।३।१४०
मिथो ग्रहणे प्रहरणे च सरूपं
युद्धेऽव्ययीभावः २।१।६
मिथ्या कृञोऽभ्यासे १।४।६४
मिदचोऽन्त्यात् १।१।४५
मिदोऽन् १।४।१००
मिश्रशब्दयोपनिष्के वा
२।२।१२९
मीनमत्स्यपक्षिमृगाद्यद्धन्ति
३।२।२९
मुखः ३।१।१११
मुरिसिविपनाच्च ४।२।१७७
मूलविभुजादयः ४।३।१७४
मूलादनञः १।३।६९
मूल्यैः क्रीते २।३।१४६

मृगक्षीरादिषु २।२।४७
मृगोत्तरपूर्वाच्च सक्थ्नः २।१।१७६
मृजुः ४।१।२३२
मृड्मृद्गुधकुषक्लिशवदवसः ४।१।१५८
मृदस्तिकः ३।४।१२३
मृषः क्षान्तौ ४।१।१५५
मेघर्तेः खच् ४।३।१३६
मेधारथाद्वेरः ३।३।१३७
मोऽणोऽमः १।२।३४
मो वा ४।१।२६३
मोदादिभ्यः ३।१।१७०
म्नां जयपदान्ते १।१।१०९
म्नोऽवर्मणः २।२।६५
म्रियतेर्लुङ्लिङ्लले: १।४।१६
म्वि लुग्वा ४।२।४१
म्वि वा ४।२।२४६
म्वेनादेशात् १।४।११५
म्वोश्च मो निः १।२।६९

य

यम्रम्नमातां सक्च ४।२।७२
यः ३।१।१४२
यः ३।२।१८१
यकारस्तृतीयः ४।१।५१
यङो चाऽऽदे ३।१।११७
यच्लेक्ष्णातिचर्दचोरोदीपी ३।३।४१
यङि ४।२।२५८
यङोऽनवतः ४।१।८५
यङोऽन्येषाम् १।२।७८
यङ्घनः स्वेऽङ्गे चाङः १।४।५८
यङ्लुपस्तोर्बहुलम् ४।२।२६
यङ्यक्यादयो ४।२।१४
यङो चश्लुक् ३।३।८१
यज्ञयत्प्रच्छस्वप्नयत्नो नः ४।४।५८
यज्वद्राजपादुकः ४।३।२४०
यज्ञानां दक्षिणायाम् ३।२।९३
यज्ञे ज्यः ३।१।१२२
यञोऽगोपवनादिभ्यादपर्णान्तात् २।४।११०
यञादेर्द्वयोर्बहुषु चद्वन्द्वस्तत्पुरुषे २।४।११८
यञिञः २।४।१३३
यञो मयः १।१।११६
यञेबादिकः १।१।७२
यञोऽणावटात् १।३।१५
यण्यजलोहितादिशकलान्तकौर-व्यासुरिभण्डूकाण्डकद् १।३।१६
यत्तदः ३।३।७०
यत्तत्किमन्यात्द्व्यद्योर्निर्धार्ये डतरः २।४।१०५
यथाथैः ३।१।१९
यथातथादीर्घ्योप्रत्युक्तौ ४।४।१४७
यथाकामानुकामात्यन्तपारावारावारदञ्ज्गामिनि ३।३।५५
यथामुखसंमुखाद्दर्शने खः ३।३।५२
यदर्थम् १।३।१५०
यद्भावो भावलक्षणम् १।३।१८०
यदुद्देशस्तद्वदाख्या १।३।१३०
यद्यदि यद्याज्ञौ लेङ् ४।४।११५
यमरसौ वियाहे ४।१।१६५
यमः गन्धिनृपे ४।४।१०
यमः समुदाङोऽग्रन्थे १।४।६७
यमोऽपरिवेषे णिचि च ४।१।२०४
यमो विवाहे १।४।३२
यमगभियोश्चिच्छः ४।२।५७
यवोनिमसिजरजेऽवः २।२।१५
यरलाद्भुः ४।२।१८३
यवयवकषष्टिकाद्यः ३।३।२७
यवनयवालिलिपिदुष्टे १।३।५६
यश्चोरसः ३।१।१८१
यसः ४।२।१३३
यसोऽनुपसर्गात् ४।३।२४
यस्यादेरादिरादेच् १।१।१९
यस्कादेर्गोत्रे २।४।१०९
याचितापमित्यात्कण् ३।२।२१
याजकादिभिः २।१।४४
याजादयो यज्ञाङ्गे ४।१।१७५
याज्ञिकौक्थिकलोकायतिकानुयाख्याणी २।४।१७७
यापावरश्च ४।३।२६७
यावतो जीवविन्दात् ४।४।१५१
यावदवधारणे २।१।१०
यि लुक् ४।२।५३
युगाद्योर्यः ३।२।२१०
युजादेर्वा ४।१।८
युजोऽजुदः १।४।४
युज्यञ्चिकुञ्चः १।२।८९
युज्योऽसमासे १।२।११५
युद्धेऽद्योर्ष्न्यः २।४।२१६
युद्गोः ४।४।३५
युधिगवेष्ठिरः २।२।१५६
युगवृद्धं कुत्सार्चे १।१।१६
युवादिहायनान्तादण् ३।३।१२
युष्मदस्मद्भ्यामाकन् १।२।१७७
युष्मदस्मदोऽस्युपोऽसोभि ३।४।८३
युष्मदस्मदोऽञ्खञौ यावङ् यै-कस्मिंस्तवकममकम् ३।१।५७
यूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्यष्टादयामु-गर्थेष्वच्छयाचञाकुताः ४।४।७३
यूनि २।४।१२१
यूनश्तित् १।३।७९
यूयवयौ जसि १।२।१८८
ये ४।२।८८
ये वा ४।१।२६९
येनाऽदृष्टे २।३।६१
येऽवर्णे २।२।१२६
योगादयो शक्ते ३।२।९१
योगे १।३।९३
योग्यकार्मुके ३।२।९२
योपान्त्याद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ३।३।१९

मोऽवर्णात् ३।१।५८
मोसि यः १।२।१८४
मो हलादेरलस्संस्त्वोः ४।१।१५२
यम् ४।२।४
य्याहः ४।२।२०४
य्वृगम्वस्वृरणद्वृग्रहोऽच् ४।४।१४
य्वोऽपुंसः १।२।३०

र

रङ्कोः प्राणिनि वा ३।१।१५
रञ्जः ४।१।२२५
रमृरिम् च हलुचि ४।१।९३
रक्तानित्यवर्णयोः कालाच्च ३।४।११२
रक्षदुञ्छतोः ३।२।३१
रजस्यलाब्वाश्च फटः ३।३।३०
रथवदेषु २।२।११९
रथसलविलयवमाषवृषव्रज्याप्राण्यङ्गाद्यः ३।२।२१४
रथात्सादेश्च वोढ्रङ्गे ३।१।१४१
रधः ४।२।२००
रधाद्योविढ्रुञः ४.२।१३९
रलौ लोलोः १।४।११०
रः पदान्ते विसर्जनीयः १।२।६७
रः पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढस्योः २।३।५३
रभः ४।२।२०२
रभसल्वाञ्छनः ४।२।१७९
रयनगान्मः ४।२।१८४
रणां दंष्ट्रानाम् १।२।३४
रः सुपि १।२।७४
रागोत्सुकाद्यितोदयाशास्थाशिपि २।२।५८
राजघः ४.३।१२२
राजदन्तादौ २।१।१०९
राजन्वान् सुराज्ञि १।२।१००
राजन् सखेः २।१।१६९
राजन्यमनुष्यमोनाके २.३।८०
राजन्यादिभ्यो वुञ् २।४।१९०
राजपोरुष्यम् २।२।१०९
राजसहात्कुक्षुधिभ्याम् ४।३।१९६
रात्सः १।२।९३
राज्यहस्संवत्सराच्च द्विगोर्वा ३ २।१०६
रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वापेऽद्य ४।३।२०४
राधीक्षी यद्दैवे १।३।१४६
राधेवधे ४।१।६१
रायः हिभः १।२।२२०
राल्लुक् ४।१।१४३
राष्ट्रराजसखादाधत्ये ऽस्त्रियः २।४.९८
राष्ट्राख्यात् ब्राह्मणः २।१।१७१
राष्ट्रेभ्यः ३।१।३६
राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः २।४।१८८
रिः ४।२ १५
रिद्गुणः सदृशे वा २।३।१४
रीमृत्वताम् ४।१।९२
रीस्योः १।१।१०८
रुत्तकार्धादिकर्मकात् ४।३।२३६
रुचाव्यथ्यदौ ४।३।४८
रुजोऽज्वरिसंताप्योः कर्तरि भावे १।३।११३
रुधिमुषिग्रहिस्वपप्रच्छां सनि च ४।१।१५९
रुधः ४.३।४१
रुधां नं लुक् च ४.३।३४
रुचि मृगे ३।१।११०
रुहः पः ४।१।१९६
रुचिकल्प्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु १।३।१४३
रुढादिभ्यः १।३।४
रूपकल्पङ्गोत्रमतहतचेलब्रुवेह्लवश्च वोगितः २।२।५२
रूपात् शस्ताहतात् ३।३।१५९
रूप्योत्तरपदादरण्याण्णः ३।१।१६
रेनूसेलवुञ्च्ये ऽध्या ऽड्यक्रण्फिञ्छञ्छछण्ककण्ठञ्णोऽश्मप्रेक्षातृणकाशारीहणसुपन्थिसुतङ्गमबलाहस्सखिपन्थिकर्णोत्करनडकुशादयर्यवराहकुमुदादयत्यादिभ्यः २।४।२०९
रेयः १-१।१५६
रेवत्यादेष्ठण् २।४ ७४
रोगातपे वा ३।१।६८
रोऽनपोऽच्युः १।२।२२२
रोऽह्नुज्यसुखुपरानिरधमरे १।१।१६०
रोमन्थादुच्चर्वणे ४ १।३९
रो लोऽधौ ४।२।२५३
रौहिणरेवतान्नक्षत्रे १।३।४३
रैवतिकादेश्छः ३-१।१५६
र्धुन्नो णः १.२।५०

ल

लङ्गकम्पोरतापाङ्गविकृत्योः ४।१।२२२
लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये २।१।१२
लक्ष्मणश्यामाद्वासिष्ठे २।४।५७
लघुच्युत्ताद्युदक्तराजन्यमेकम् २।१।११९
लघोर्दीर्घोऽनजादेः ४।१।१०१
लघोर्हलः प्येऽयः ४.२।१०३
लघ्वादेरिकः ३।३।१४
लङ् च स्मेन ४।४ १३८
लङ्लुङ्लृङ्ष्वमाङाट् ४।२।१३१
लपोऽर्थे च ४।३।२४६
लपृङ्मथवदवसः प्रे: ४।३।२४८
लभः ४।२।२०३
लभादिभ्यः ४।४।६२
लपपरादः ४।३।२३४
ला १।२।९४
लाक्षारोचनाट्टण् २।४।२२१

लिङि च ४।२।१२३
लिङ् लेडाशिषि ४।४।१२६
लिटः क्वसुकानौ १।४।८०
लिङ्स्तवत्सर्वलिङ्गे १।४।९८
लिटि वा ४।२।९३
लिटि वा ४।२।१२०
लिटीडर्द्धेत् ४।१।६२
लिट्याद्यादेरतः ४।१।१०५
लिड्वच्चि ४।१।१२४
लिपादित्तृफद्पामुफोभशुमवश्च
४।२।१९८
लिप्सौ वा १।४।३४
लिप्सायां प्रे ४।४।२९
लिप्सिजह्वासैः ४।३।१३
लि लः १।१।१४२
ली ड्लिनाल्योर्वा ४।१।१८७
लोलीनलक् स्नेहद्रवे
४।१।१६५
लुगवयि ४।१।८१
लुक् खयि परे १।२।१६५
लुक्तोऽणि ३।१।७०
लुकः १।३।७८
लुम्ब्यमव्यवश्यमः २।२।६८
लुक्योर्वल्कचौ २।३।२५
लुङि लुन्दारिद्रः ४।२।९६
लुङ्लिङि भुवः ४।१।२१८
लुङ्लङ्गौ सम् हे० वा
४।२।१२८
लुट् ४।३।२०५
लुम्पोणोरूक्षीः ष्यतः १।३।८१
लुबर्थेन दक्षिणेभ्यां २।१।२०१
लुप्यदक्ष्वेर्विशोर्हार्ने ४।२।१५९
लुपूमूखनसहचरतें ४।३।२७२
लूनविहानाऽवशौ ३।४।११४
लृट् ४।३।२८२
लृट् शेषेऽद्यशौ ४।४।११८
लेखे २।२।१२८
लेङ् यदि ४।४।१२२
लेङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ४।३।२८७
लेङ् निमित्तेऽवृत्तौ भूते च लृङ्
४।४।१०८
लेङ्तुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके
४।४।१८६
लेङ् चोर्ध्वं मुहूर्तात् ४।४।१२८
लेटः क्त लेट् १।४।८७
लेटि हेतौ ४।३।२८८
लेट् स्मे ४।४।१२९
लेलेः १।४।१०८
लोर्कपूर्णमध्यंदिनाननयासमित्य-
धेनुभव्याः २।२।७६
लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये
२।३।१२
लोकसर्वलोकात् ३।२।१५५
लोः कृपः १।४।१८
लोऽन्ययुष्मदस्मासु लिप्तासिज्ञसि-
प्यस्यभिव्यहमः १।४।१
लोम्नोऽपत्येषु २।४।१४
लोराक्षाङ्गारोरस् १।४।९६
लोहितान्मणौ कः ३।४।१११
ल्वेतेरित् ४।२।६

व

वकल्पसूक्ष्माते: ४।३।१२
वक्रये ३।२।५१
वतण्डात् २।४।४१
वत्सोक्षर्षभाश्वाद् ह्रासे
३।४।१०४
वदस्सुपः क्यप् च ४।३।७४
वद्व्रजलोऽतः ४।२।६८
वनगिदुहधिजिह्राद्रुहः ४।२।१८७
वन्यसंस्कृध्वंस्भ्रंशकसपत्-
दिहकन्दःशोम् ४।१।८७
वम्यनुनासिकस्यात् ४।१।२६६
वनष्वसमत्वरसंघुषास्वनः
४।२।१५६
वयःप्राणिजातेरम् ३।३।१२
वयः शक्तिशीले ४।३।२१९
वयसि डलः ३।३।१६६
वयसि दन्तस्य दतृ २।१।२०८
वयसि चतुस्त्रेर्हायणः २।२।१६९
वयस्यनन्त्ये १।३।१९
वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान्
१।३।५३
वर्गान्तात् ३।१।११६
वर्चस्कादिष्ववस्कारादयः
२।२।३९
वर्त्स्यति फलकारणे ४।४।१२३
वर्त्स्यद्यनहोरात्रेऽभोऽवधौ
४।४।१०६
वर्ज्ये अपपरिणा १।३।१५९
वर्णदृढादिभ्यष्यण्च ३।२।१
वर्णभाग्नुपूर्वम् २।१।१२०
वर्णात्कारः ३।४।१२६
वर्णी ब्रह्मचारी ३।३।१७४
वर्णवर्णः २।१।७७
वर्णो युक् ३।१।१३
वर्मणोऽचक्रात् २।४।२३
वर्षः २।३।५०
वर्षाकालेभ्यः ३।१।६६
वर्षादिश्च ३।२।१०७
वल इट् ४।२।३०
वलनेऽज्ञो वि ४।२।१२९
वलादेरिडमत्सुणादेः ४।२।१३४
वलितुण्डिवटेर्भः ३।२।१४७
वले २।२।८६
वशिवपिचिव्यधिजयाग्रहिव्रश्चि-
प्रच्छिभ्रज्जां क्ङिति
४।१।११६
वशो न यङि ४।१।११८
वष्पव्ययदस्यधेनुष्याग्रहायस्य-
जन्यधर्म्यहृद्यमूल्याः
३।२।१९५
वष्कयाद्समासे २।४।११
वसनात् ३।२।१३४
वसातेर्वा २।४।१११
वसुराटोः २।२।१००
वसोऽनूपाद्यान्तः १।३।१२३
वस्तेर्ढञ् ३।३।३७
वस्नक्रयविक्रयेभ्यष्ठः ३।२।१२

वस्नद्रव्याट्ठकन् ३।२।१६७
वस्नांशभृत्यस्य ३।२।१५९
वहति रथग्रासंगात् ३।२।१८२
वहाभ्राल्लिहः ४।३।१५२
वहीनरस्यैत् २।३।८६
वहेऽपोल्यादिकः २।२।९७
वहेस्तुरिट् च ३।१।१४६
वहेः प्रवेयम् १।४।१२०
वह्यपरिघम् ४।३।२७५
वह्यामो गेण् १।४।९४
वाऽञ्चोऽदिक् स्त्रियाम् २।१।१३८
वाऽन्तिके २।१।१०७
वाऽनाबी हित्वे १।२।१९३
वान्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तिषद् २।३।११३
वाऽमुक्षसि १।२।४३
वा ४।१।११०
वा १।२।१८२
वा ३।१।५५
वाः १।२।१२८
वाऽकर्मकात् १।४।७०
वाकोऽस्योः १।२।२१३
वाक्यस्य परिवर्जने २।३।१६
वाक्यार्थनिदाघावदाघे नाम्नि ४।१।१७२
वागालाटी ३।३।१२३
वागोऽप्राणिनि २।२।६३
वाग्दिक्पश्यतो युक्तिदण्डहरे २।२।२४
वाग्नोः ४।२।१०४
वाङः १।३।८५
वाच्यण् ३।४।१३५
वाचंयमो व्रते ४।२।१४४
वाऽन्यापि १।२।१२२
वाडवेयो वृषे २।४।७०
वाढेऽप्लुते लेङ् ४।४।११९
वाणः ३।२।१४३
वाणुमाथात् ३।३।२८
वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताच्छम-नकोपने ३।२।१४८
वातदन्तबलललाटादूलः ३।३।११८
वातायनेऽक्षे १।१।९८
वातातिसारपिशाचात्कश्च ३।३।१६५
वातोष्ठः ४।२।१२८
वादेश्च वुञ् ४।३।२५२
वाऽद्यात् २।४।१
वाद्रेः १।२।४५
वाधारेऽमावस्या ४।३।६२
वानाकस्य स्तम्बवित्रपाप्योः कर्तरि १।३।१६८
वानुपसर्गाज्ज्वलहलह्मलग्लनुब-मननमश्रासनाम् ४।१।२०७
वानुष्यात् १।१।१५५
वान्यवरसवालात् २।१।९९
वान्यार्थे २।२।११३
वान्येन २।४।११७
वाभक्ष्याच्छादने मयट् २।४।१६२
वाभ्यवपूर्वस्य ४।१।१३३
वामदेव्यम् २।४।२३१
वामाद्यादेः खः २।२।१८४
वायुऋःपितृखीर्भः २।४।२११
वारे कृत्वस् ३।४।३२
वाल्पे २।१।२०५
वार्थाये तद्भूतवत् ४।४।१०३
वाशब्दाविधूननागरयोर्जकरी ४।१।१९९
वाशिजिह्वादयस्वार्थवधूनः फिञ-लढाके २।३।६०
वाशीपात् ४।४।१०९
वाश्चामावास्यायाः ३।१।६४
वाष्ट्न आः १।२।२१९
वाष्पोष्मफेनादुद्वमति ४।१।३६
वासुदेवार्जुनाद्वुञ् ३।१।१९४
वा स्वाङ्गात् १।३।२६
वाहनात् ३।१।१४४
वाह्लादेरञ् ३।१।१४२
वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ३।४।१४४
वाहूर्वत्यादिषु १।१।१६२
वाह्यपथ्युपकरणे ३।१।१४५
वाह्याद्वाहणम् २।२।१७०
विंशतिकात् ३।२।१३५
विंशतेस्तेर्डिति २।३।७३
विंशत्यादेस्तमड्वा ३।३।८२
विकर्णच्छगलाद्वात्स्याऽऽत्रेये २।४।४७
विकर्णकुषीतकात्काश्यपे २।४।६०
विकारे २।४।१४६
विकारावयवेऽश्महितनाम्नो वा २।३।७१
विकुशमिपरेश्छलच् २।२।१४३
विकाले च ३।४।२८१
विच्छेर्नङ् ४।४।५९
विणभजः ४।३।१७५
वित्तं धनप्रतीतम् ४।१।२६०
विदात् कित् १।४।८६
विदादेर्वृद्धेऽनुव्यानन्तर्ये ३।४।३०
विदिक् च १।२।१७४
विदो लटो वा १।४।१०२
विद्दृशिभ्यः कात्स्न्ये णम् ४।४।१५०
विद्यायोनिसम्बन्धाद्वुञ् ३।१।१५९
विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्र-श्नप्रार्थने ४।४।१२६
विध्यत्यनन्येन ३।२।१८८
विध्वहस्तिलात्तुदः ४।३।१५३
विनयादिभ्यः ३।४।१३६
विनैमासितस्तः १।३।१९३
विन्मतोर्लुक् णीष्ठेयसि २।३।४५
विप्रलापे वा १।४।५३
विमुक्तादेरण् ३।३।१७७
विरामेऽगिदनाङ् चाद्यण्वानु-नासिकः १।१।६८

विरोधयद्रव्यसमभेदे ३।१।१४
विवधवीवधात् ३।२।१६
विल्वका छस्य २।३।७८
विशाखाषाढादान्मन्थदण्डे ३।२।१२०
विशालविसंकटविकटसंकटोत्कट- प्रकटनिकटावकटावकुटारा- वटीटावनाटावभ्रटनिविड- निविरीसचिक्कचिक्किन- चिपिटचिल्लचुल्लीपत्यका- धित्यकाः ३।३।१०६
विशिपदिवहिपूरिसमापोऽना- रवापूर्वपदात् ३।२।१२२
विशिपतिपदिस्कन्दाद्वीप्साभी- क्ष्ण्ये ४।४।१६२
वि शुनि भक्षाश्रयाय् ४।२।२१६
विशेषणं व्यभिचारैकार्थं कर्मधा- रयश्च २।१।५८
विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ २।१।११०
विशेषणम् २।१।५५
विश्रमो वञि ४।१।२३४
विश्रवसोऽनङ्खणौ २।४।५०
विश्वस्य नरे २।२।९८
विषुणलक्ष्मणौ ३।३।१२८
विशाराभिनिष्ठानं छन्दो वर्णौ २।२।१५४
विष्वग्देवसर्वादिडेद्रिगंचि क्वौ २।२।६५
विसर्जनीयस्य १।१।६१
विसारिणो मत्स्ये ३।४।१४०
विहायसो विहश्च ४।३।१६०
वीप्सायाम् २।३।८
वीप्स्यलक्षणेत्थंभवनेष्वभिना १।३।१०१
वुञदौ चोरादेः ३।४।८९
वुशिष्यदण्डमाणवे ३।१।१५५
वुनाजीवे २।१।४९
वुर्वस्ते ४।४।३०
वृक्षासनं विष्टरः २।२।१५५
वृजिमद्राद् देशात् कः ३।१।३१
वृत्तिसर्गतायने १।४।२२
वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ३।२।६५
वृन्दारकनागकुञ्जरैः २।१।७०
वृद्धस्य च ज्यः २।३।४८
वृद्धाद्यूनि २।४।२०
वृद्धो यूनानन्यार्थप्रकृतौ २।१।८७
वृद्भ्यः सस्यात् १।४।२०
वृगसुगामयमुन्दात् फिजश्छश्च २।४।७९
वृषाश्वयोर्मैथुने २।३।३८
वृषोदरवेऽस्योलुग्वा ४।४।१५३
वेः ४।२।२३५
वेः स्वुभः २।१।२२१
वेः पादविक्षेपे १।४।२४
वेस्स्कन्दोऽक्तयोः ४।२।२३२
वेञः ४।२।२
वेः कूजः शब्दे चानादौ १।४।५७
वेकोऽनीदतौयुव्यञः २।२।८२
वेऽत्रेः १।२।८२
वेड् त्रेः १।२।८२
वेणुकादिभ्यश्छण् ३।१।५६
वेतनादेर्जीवति ३।२।११
वेतेः प्रजने ४।१।१९४
वेत्तिच्छिद्भिदः कित् ४।३।२६०
वेत्तेर्वा १।४।९२
वेदवितनौ डौ १।२।५८
वेदेन्द्राह्मणम् २।४।१८४
वेर्दस्य् ४।२।१२१
वेर्व्यापात्रादापाच्छ्रासो विक्र् ४।१।२००
वेश्च स्वनोऽशने ४।२।२२४
वेश्शीङ् पिञो देवौ ४।३।९३
वेष्टिचेष्टो वा ४।१।१०३
वैकात् ३।४।१०६
वैकाद्ध्यम् ३।४।२९
वैडूर्यः ३।१।१६८
वैरंगिकः ३।२।१७९
वैरेऽदेवासुरादिभ्यः ३।१।१४८
वैशस्त्रकैभाजित्रे ३।२।५०
वैषमोऽध्वयवसः ३।१।१०
वोत्तरपदेऽर्थे ३।४।४१
वोऽनडुच्चतुरोः १।२।१२७
वोपकादेः २।४।११४
वोपमानात् २।१।२०६
वोपसर्गात् १।३।१०९
वोमोणात् २।४।१५९
वे सुवोऽस्त्रियाः १।२।३१
वोरकः २।३।३४
वोर्णुञ्हलादेर्लघोरिटि ४।२।६९
वोर्णोः ४।२।२२
वोर्णोः ४।१।१४६
वोर्ध्वं दघ्नद्वयसट् ३।३।६२
वोर्व्यात् २।१।२२३
वोशनोशनन्नवोभगोभोस्वमद्र्ये- कामन्त्रणे १।२।१२१
वौशीनरग्रामात् ३।१।३०
वौन्मुचोऽनाप्येऽच: ४।१।५७
वौ प्रथनेऽशब्दे ४।४।४२
वौ वर्तिका १।३।८७
वौ विचकषकषपलम्भलसः ४।३।२४५
वौ विष्किरो वा ४।२।२१७
वौष्ठौतौ समासे १।१।८८
व्यञ्जनैरुपसिक्ते ३।२।२४
व्यः ४।१।११३
व्यक्तवाचां सहोक्तौ १।४।५२
व्यतिहारे ञः ४।४।६६
व्यतिहारे मेऽरतुल्ये कर्तुरौ ४।४।१४३
व्यतिहृतेऽगतिहिंसाशब्दे हृव- हश्चापरस्पराम्योन्येतरेतरे । १।४।७६
व्यभेर्भुवो भूते ४।३।१८६
व्ययो दीर्घनः ४।३।२७३
व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ २।१।६४
व्यादिभ्यष्णिणठौ ३।१।२८
व्यादावोऽपराङ्गे १।४।७१
व्यावेः प्रतीकारे ३।४।५

व्याप्तौ २।१।३५
व्याप्तौ सात् ३।४।५७
व्याप्तौ भाव्येऽनञिन् ४।४।६०
व्याश्रये तस् ३।४।४
व्युदः २।१।२१३
व्युदस्तपः १।४।५९
व्युपे शीङः क्रमे ४।४।४४
व्युष्टादिष्वण् ३।२।९६
व्योऽलिटि ४।१।१८०
व्यो व्यायोभोभगोः १।१।१५३
व्रजमद्राद्देशात् कः ३।१।३१
व्रजयजः क्यप् ४।४।६८
व्रताभीक्ष्ण्ये ४।३।१८३
व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राज-
च्छशः षः १।२।९०
ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः
२।१।१४७
व्रातच्फादस्त्रियाम् ३।४।१४२
व्रातीनञ् ३।२।१४
व्रिन्व्योऽमुख्यकाश्यपात् ३।४।१४१
व्रीजः २।४।१२३
व्रीहाद्यतोऽनेकाचः ३।३।१५३
व्रीहितुन्दादेरिलश्च ३।३।१५६
व्रीहिशालेर्ढण् ३।३।२६
व्रेरतोऽप्राग्भगर्विः २।४।१०७

श

शङ्कुलतराजन्वारिस्थलजंगल-
कान्तारादिनाहृते च ३।२।८९
शण्डिकसिन्ध्वादिशलातुराच्यञ्छण
३।१।२०१
शः ४।२।२३९
शकटादण् ३।२।१८६
शकन्ध्वादेर्वृद्धात् ३।१।२१
शकलकर्दमाद्वा २।४।२२२
शकादिभ्यस्तलुक् २।४।१०४
शकृत्स्तम्बाद्वत्सव्रीहौ कृञः
४।३।१३०
शकेः कर्मणि ४।२।१५३
शक्प्रच्छिविन्द्विचन्द्रवसिघस्यचोऽ-
दिविभिदशीङ्डीङ्कषट्कोद्वृतः
४।२।१७६
शब्दार्थचाटूःअलङ्कृतबाहा-
स्वधाहितैः १।३।१४२
शक्तियष्टेरीकण् ३।२।५९
शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमर-
धनुर्घटाद्ग्रहः ४।३।१२४
शक्तौ लेङ् क्यप् ४।४।१३५
शतषष्टेः पथष्ठन् २।४।१७८
शतमानपोनपादमाषमानस्सुपातः
२।४।२०८
शताद्वा ३।२।१३९
शताद्विमासार्धमाससंवत्सरात्
३।३।८३
शतु: वसु: १।४।१०३
शन् षद्विघातेः २।३।६६
शपनाथशिक्षभुजाद्वुपलम्भनाशी-
जिज्ञासाश्राणे १।४।१२
शप् श्यान् १।२।१७
शकभरद्वाजादात्रेये २।४।४४
शण्डादेः कृति वा ४।१।३८
शब्दप्रथासंपत्समृद्धिवृद्ध्यर्थाभा-
वात्ययासंप्रतिसुप्पश्चायुगपद्य-
थासदृक्साकल्यान्तेऽव्ययम्
२।१।१८
शमष्टकदुपद्विपद्द्रुहदुहयुजत्यज-
रजभजाभ्याङ्नागुरुषो घिनञ्
४।३।२४२
शमां दीर्घोऽष्टानाम् ४।२।६३
शमोऽदर्शने ४।१।२०३
शम्या रुरौ ३।४।१०१
शम्या लुक् २।४।१५०
शयवासिवासेष्वकालात् २।२।१८
शरः १।१।१२२
शरदादेः २।१।१५१
शरदः कर्मणि श्राद्धे ३।१।६७
शरदो वुञ् नाम्नि ३।१।९०
शरद्वच्छुनकरणाग्निशर्मकृष्णाद-
भद्भृगुवत्सवसिष्ठवृषगणब्राह्म-
णाग्रायणे २।४।३९
शरादेकाचः २।४।१६३
शरि वा १।१।१६४
शरोऽनु द्वे १।१।११५
शर्करादेरण् ३।१।४१
शर्करायष्ठण् छाण् च २।४।२०१
शर्धललाटवातात् हाकसपाकः
४।३।१५४
शर्मनः १।२।११
शलालोर्वा १।२।५४
शल्यनुस्वारः १।१।११०
शश्छोऽमि १।१।१४७
शसिधृषः प्रगल्भे ४।२।१४९
शस्त्रजीविसंघाद्ञ्यड् वा
३।४।१४९
शस्पृचः २।२।१३१
शस्यक् १।१।५८
शान्दान्मान्बधान्निशानार्जवजि-
शासावैरूप्य ईचः ४।१।५
शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ३।३।५४
शाकलादसङ्घघोषाङ्कलक्षणे वा
३।१।१५१
शाकीपलालीदद्रूर्वा ह्रस्वश्च
३।१।१२७
शाखादेर्यः ३।३।१९
शाणात् ३।२।१४०
शाध्येधिजहि ४।२।३१
शाब्दिकदार्दरिकलालाटिक-
कौक्कुटिकाः ३।२।७५
शालिकामिभक्ष्याचरौविश्रमौ चः
४।१।११०
शालीनकौपीनार्त्विजीनाः
३।२।१७७
शाषसः १।२।११
शासः क्ङयङ् हलीत् ४।१।२४०
शास्युषिद्युविधुषिमुषः ४।४।१०२
शास्वसिघसिस्मिद्युतस्यासकृतातोऽ-
बहुपदात् १।२।६५
शास्वृषदृजुषस्तवेपृदुगार्थ्यादृ-
फलुन्भूतः ४।३।७९
शिक्षादेश्चाण् ३।१।१३५
शिक्षामीमांसासामक्रमपदाद्वुण्
२।४।१८०

शिखायाः २।४।१९९
शिदक्रिदल् १।१।४९
शिरसोऽध्ये तद्धिते शीर्षन् २।३।४२
शिरीपादुकण् २।४।२००
शिलाया ढञ्च ३।३।३८
शिलालिपाराशर्यन्निटभिक्षुसूत्रे ३।१।१७७
शिल्पम् ३।२।५५
शिवाशृद्धयन्धकवृष्णिकुरुभ्योऽपत्येऽण् २।४।४६
शिशुद्विष्विकृपिविनुदोव्यः ४।२।१८६
शीङोरत् १।४।९१
शीङ्स्थासोऽधेराधारः १।३।१२२
शीङ्डीङ् पूङ् स्निह्यिदिक्ष्विद्वृपोनः ४।१।१५४
शीतकोष्णको कारिणि ३।३।१०३
शीतोष्णादृतौ ३।४।११३
शीतोष्णतृपादसह आलुः ३।२।४९
शीर्षकुमाराण्ञिन् ४।३।११८
शीर्षच्छेदाद्यो वा ३।२।१८०
शीर्षोऽचि २।३।४४
शीलम् ३।२।६२
शीलिकामिभक्ष्याचरोक्षिक्षमो णः ४।३।११०
शीलेऽज्ञाते: ४।३।१८८
शुङ्गाकर्शी भारद्वाजे २।४।४८
शुण्डिकादेरण् ३।१।१६३
शुनीस्तनःद्वेटः ४।३।१४८
शुनोऽतेः २।१।१७३
शुनो दीर्घः २।२।८५
शुभ्रादिभ्यः २।४।५८
शुष्मनः षवम् ४।१।२५७
शुष्कचूर्णरूक्षादाप्यात् पिषस्तस्मिन् णम् ४।४।१७१
शूहृद्वोऽनुनासिके च ४।१।१४१
शून्यशून्योरव्यतम्याः ३।२।२११
शूर्पादञ् ३।२।१३३
शूर्पोऽध्यर्धेरेपदाधिकोदविरको दश्वितम् २।४।२३८
शृङ्खलकः करभे ३।३।११२
शृङ्गादारकः ३।३।१४३
शृतं पक्वे हविः क्षीरे ४।१।१३४
शृवन्दारारुः ४।३।२२८
शॄशृधां ह्रिदघ् वा ४।२।११
शेफपुच्छलाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः २।२।२५
शेषक्सुपरिविशालवरुणार्यमादेः स्तृतीमात् ३।४।९६
शेषात् सिद्धनिश्मः २।१।२२९
शेषेऽपान्तकक्षपाठे वा ४।२।२४१
शेषोऽप्राणी २।१।१००
शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तम्बेरमकर्णजपाहसुखाहरालस्यहरिसूचकाः ४।३।१७३
शोणश्येतैतहरितभरतरोहितावर्णात्तो नश्च १।३।६२
शो यः ४।२।९४
शो व्रते ४।२।११०
शौनकादिभ्यो णिन् ३।१।१७४
श्नवतो वा १।३।२२
श्नन्नपुटचन् १।२।१०९
श्नन्थग्रन्थोर्ल्लुक् च ४।१।६५
श्रवणाश्वत्थान्नाम्नः २।४।२२८
श्रविष्ठापाढाच्छण्च ३।१।९५
श्नपङ्लौ ४।१।१४५
श्नोऽनोऽहल्वमात् १।२।१४९
श्नोऽल्लुचि १।२।४८
श्नवणाद्वा ३।२।१०
श्वसस्तट् च ३।१।७२
श्वशुरः श्वश्र्वा वा २।१।८६
श्वशुराद्यः २।४।९४
श्वखलादिभ्योऽञ्जिन् २।४।१४४
श्वयुवमघोनां वस्मेसुप्सुश् १।२।१४८
श्वयत्यसश्वचक्षतोऽङ्चयगुम्फम् ४।१।७
श्वश्श्रेयसश्वोवसीयसनिश्श्रेयसदुष्पायुपगोष्टश्वद्विस्तावत्रिस्तावा २।१।१८३
श्नाञ्क्षेरातः ४।२।४७
श्यात्सव्यधासुसंस्तवसावहृदौष्ववसः ४।३।१००
श्यावारोकाद्वा २।१।२१०
श्रीणामांसोदनाद्बुः ५।२।७०
श्राद्धमद्यभुक्तं ठेनौ ३।३।८१
श्लाघह्नुङ्स्थाशपां प्रयोज्ये १।३।१४८
श्वादेरौ २।३।९१
श्व्यादिस्वव्यचः किति ४।१।११५
श्वाग्वसवदोऽनुवदश्च कर्तरि भूते १।४।८१
श्रितादिभिः २।१।३३
श्लिषः ४।३।५
श्लिषशीङ्स्थाजूषास्वसजनुरुहारम्भात् क्तः ४।३।५२
श्रोशमोशिखाशालोणामद्यभिजिद्विद्भृतो गोत्रेऽणो यञ् ३।४।१४६
श्नुसुद्रुमुप्लुच्योर्वा ४।१।९८
श्नुवोऽप्रत्याङः १।४।४४
श्चुल्टुत्तौ नान्तरे १।२।५१
श्लुक् १।२।५
श्लुश्च कुलिजात् ३।२।१७२
श्लुगप्रयुक्ते २।४।२२६
श्लुगक्ष्वेः ३।४।४७
श्लुगुसि ४।२।३७
श्लुश्चहुलम् ४।१।१२
श्लुग्वा २।२।१२७
श्लुग् द्विगोरलुचोऽनपत्येऽज्ञायादेः २।४।१५
श्लुगमानात् ३।३।६३
श्लुग्वाऽध्यायानुवाके ३।३।१७६
श्लुचीगेनत् १।१।५२
श्लुश्चाजिनात् ३।४।९२
श्लुगुत्तरपदस्य च्वान् ३।४।९१
श्चे १।२।१२९
श्रेण्यादिः कृतादिभिश्च्वौ २।१।६६
श्लेले मक् ४।३।१९

श्येताश्वाश्वतरगालोडिताह्वार-
कस्याश्वतरेतकलुक्च ४।१।२९
श्वैर्वा ४।१।१२३
श्येनंपातातैलंपाते २।४।२१८
श्वोऽचः १।२।१४६
श्रोऽवोऽहलुक्समात् १।२।१४७
श्रोत्रियो वा छन्दोऽध्यायी ३।३।९१
श्लोऽच उपसर्गात् ४।२।११३
श्रो वायुवर्णनिवृते ४।४।५
श्वौ श्वू श्वोः १।१।१३७

ष

षट्कतिकतिपयात् थट् ३।३।७९
षढः कलिन्नि १।२।६६
षण्मासाट्ण्यण्याः ३।२।१११
षण्मासाण्ण्यठौ ३।२।१०४
षन्हन्धृतराज्ञोऽणि २।३।७६
षष्ठात् ३।४।११९
षष्ठी १।३।१८९
षष्ठी चानादरे १।३।१८३
षष्ठ्ययत्नात् २।१।४३
षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽल: १।१।४७
षष्ठ्यादेरनादेः ३।२।८४
षष्ठ्या रूप्यच्चरट् ३।४।३
षष्ठ्या आक्रोशे २।२।२२
षिचिचन्ति पूजिकपिकुम्भिबर्च-
स्तर्पोऽङ् ४।४।८२
षोमवदणेऽग्नेरीः २।२।३४
ष्टुचवाग्नेः २।२।१४८
ष्टौ ष्टू १।१।१३८
ष्ठिवेष्ठो वा ४।१।८०
ष्ठिवुक्लम्वाचमः ४।२।६४
ष्णान्तं नाम्नि २।२।१५३
ष्मतः २।४।५५
ष्रान्तो णः १।२।५०

स

संकटाभ्याम् २।१।१४९
संख्वः ४।३।११५
संख्याकात् सूत्रे २।४।१८२
संख्यातैकवचनात्विष्टेः कः ३।२।१२६
संख्यातादृष्टाऽहलुक्च ३।१।१८०
संख्यादेर्गुणात् ३।४।४६
संख्यादेश्चार्हदलुचः ३।२।७८
संख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे च वुच्लुक् च ३।४।६६
संख्याधिकाभ्यां वर्षस्याभाविनि २।३।९९
संख्याने २।१।१०६
संख्यापूरणे डट् ३।३।७६
संख्यया नदीगोदावर्याः २।१।१५६
संख्याया धा ३।४।२७
संख्यायाः संघसूत्रपाठे ३।२।१६१
संख्याल्पा समासे २।१।१२२
संख्यावंश्येश्च पूर्वपदार्थे २।१।८
संख्याया विसायादहलुक्चाहन्ङौ १।२।१४२
संख्याव्ययसर्वांशात् २।१।१८१
संख्याऽव्ययादङ्गुलेः २।१।१८५
संख्यात्संभद्रान्मातुर्डुर् २।४।५१
संख्यासमाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् २।१।६१
संख्यैकाद्वीप्सायाम् ३।४।६५
संख्योदकपाण्डुकृष्णाद्भूमेः २।१।१४१
संगतेऽजर्यम् ४।३।४७
संघेऽनूर्ध्वे ४।४।४७
संजातः तारकादिभ्यः इतः ३।३।११४
संज्ञायां करणे ४।३।२७१
संज्ञाभावे ण्वुः ४।४।८५
संज्ञितेः १।४।३०
संपदादिभ्यः क्तिन् क्विप् ४।४।७२
संपर्युपात्कृञः सुट् भूषसमवाये ४।२।२११
संपादिनि ३।२।९८
संप्रदानाच्चान्यत्रोणादयः ४।३।५७
संप्रतेर्ज्ञोऽस्मृतौ १।४।४१
संप्राज्जानोर्ज्ञुज्ञौ २।१।२२२
संबन्धिनां संबन्धे १।१।८
संभवद्वहरतोश्च ३।२।१६९
संभाव्येऽलम्यर्थात् ४।४।१२०
संभ्रमेऽसकृत् २।३।१
संयोगस्यादिस्कोर्लुक् १।२।९१
संवत्सरात्पर्वफले ३।१।७७
संवत्सराग्रहायण्याष्ठण् च ३।१।१०९
संविप्रावात् १।४।३६
संविप्राद् भुवोऽनाम्न्युङ् ४।३।२६८
संदायं प्राप्तेऽर्थे ३।२।८४
संसहस्य समिसध्रि २।२।६६
संसृष्टे ३।२।२२
संस्कृते ३।२।३
संस्कृते भक्षाः २।४।२३७
संस्थानप्रस्तारतदन्तकठिनान्तेषु
वदवहरति ३।२।७५
सकृत् ३।४।३४
सवर्णेकाचोः १।२।५८
सक्थ्यक्ष्णस्स्वाङ्गे २।१।१८७
सखित ऐ च १।२।१३०
सखिवणिग्दूताद्यः ३।३।१६
सजूरहस्सोऽतिष्यवर्त्संसु-
ध्वंसो रिः १।२।७२
सद्रधीयां लिङः १।४।११२
सदृस्वसृजां वा क्वचि ४।२।२२९
सति ४।३।२१७
सतीर्थ्यः ३।२।७७
सतीच्छार्थात् ४।४।१२२
सत्कृदिण्डेऽधिवयस्थाने वा १।१।१५
सत्यागदास्तोः कारे २।२।७३
सत्यार्थवेदस्याः ४।१।३१

सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनात् पापे चिकीर्षौ नयङ् ४।१।३५
सत्रोऽप्रतेर्लोम्नादेः ४।२।२२५
सदैतर्ह्यधुनेदानींतदानीमेद्युः ३।४।१९
सद्यशब्देद् शेषः ४।२।२२९
सनस्तौ पणौ ४।१।२७१
सनि ४।१।२६८
सनि ४।१।१३७
सनीङश्च ४।२।१२६
सनोऽननोः १।४।४३
सन्जेर्विपक्षणि ४।१।७४
सन्भिक्षाशंस्विन्दिच्छादुः ४।३।२२७
सन्महत्परमोत्कृष्टं पूजायाम् २।१।६९
सन्यङश्च ४।१।४५
सन्यतः ४।१।९६
सन्वा ४।१।५३
सन्वल्लघौ ङेऽनग्लुचि ४।१।१००
सपत्न्यादौ १।३।४१
सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने ३।४।५०
सप्तमी १।३।१८५
सप्तमी शौण्डादिभिः २।१।५२
सप्तमी चासत्त्वारादर्थात् १।३।१९४
सप्तम्याः ३।४।१७
सप्तम्याः ४।३।१९८
सप्तम्याः १।२।१५९
सब्रह्मचारी २।२।११०
सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलांगलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणोऽपदस्य २।२।६९
सम: ४।३।२५
सम: २।२।७०
समश्च हुवः ४।४।९५
समजनिषदनिपद्मन्विदीण्धञ्शीङः ४।४।७०
समः पृच्छुगच्छरोऽकर्मकात् ४।३।२४४
समयात्प्राप्तात् ३।२।११३
समर्थाद्यर्थधृषज्ञाशकग्लाघटसहार्हारम्भलभक्रमे तुम् ४।४।१८३
समवान्धात्तमसः ३।१।१४५
समस्तृतीयया १।४।१९
समः स्क्सि रुलुक् च १।१।१५२
समानामेकः २।१।८१
समानादिलोकोत्तरपदाध्यात्मादिभ्यष्ठण् ३।१।६४
समायाः खः ३।२।१०५
स[illegible]से[illegible] १।१।१७३
समिध आधाने टेन्यण् ३।१।१३९
समि मुष्टौ ४।४।३४
समीपे २।१।१४
समुदजः पशौ ४।४।१५
समुद्रान्नृनावोः ३।१।४०
समूलात् घ्नश्च ४।४।१७४
समूहात्समवेते ३।२।४१
समेऽर्धम् २।१।२६
समो गिरात् १।४।३९
समो ज्ञोऽस्मृतौ वाच्ये १।२।१३३
समोऽर्तिस्वरतिश्रुदृशिविद्गमप्रच्छ्छृच्छः १।४।५६
समो वा ४।३।८३
सम्राजः क्षत्रिये २।४।८१
सम्राट् १।१।११३
सयसिते ४।२।२२८
सरजसोपशुनानुगवम् २।१।१५७
सरूपाद्द्वे राज्यसर्वार्थम् १।१।१९६
सरोऽनोऽश्मायसो जातिनाम्नोः २।१।१७७
सर्तिशास्त्यर्तिलिदद्युतपुष्यादेः ४।३।११
सर्तिराकृपणः प्रजनाक्षेपसेवे ४।४।१६
सर्तीण् नश्जेन्दुवरप् ४।३।२६१
सर्तेर्धौ वेगे ४।२।५९
सर्वमहतष्ठण् ३।२।२१९
सर्वजनात्खञ्च ३।२।२००
सर्वाण्णो वा ३।२।२२०
सर्वादेरिन् ३।३।१६३
सर्वादिसहश्च ४।३।१४२
सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रशरावाद्व्याप्तिनि ३।३।५३
सर्वादिस्सर्वोऽसुपि पुमान् २।२।४०
सर्वादेर्ङस्योः स्मिन्स्मात्स्मै १।२।१६६
सल्लट्वत्स्यल्लृटो वानितौ १।४।७९
सवर्णव्यञ्जने १।१।१६३
ससर्वादिश्च लुक् २।४।८१
सस्नौ प्रशस्ते ३।४।१२४
सस्याद् गुणात्परिजाते ३।३।९६
संख्यामानस्य धर्मादिषु च २।२।१०९
सहलुभेच्छरुषरिषसित ४।२।१६२
सहस्फसहितसंहितलक्षणवादेः १।३।७३
सहस्रशतमानादण् ३।२।१२९
सहस्याकालेऽव्ययीभावे २।२।१११
सहात् तुल्ये २।१।१३१
सहादिभ्यो वा ४।३।९९
सहायाद्वा २।३।११
सहार्थेन १।३।१२९
सहिवहिचलिपापतो यङ् वः ४।३।२२१
सहिवहोऽस्योः १।१।८१
साकाङ्क्षे वा ४।३।२१०
साक्षादादिश्च १।१।३५
साम्मेतत् १।१।१
सादेष्ठण् ३।१।५९
साधनं कृता २।१।३७
साधुनिपुणेनार्चायाम् १।३।१७३
साधौ ४।३।१८४
साप्यानाप्यात्क्तक्तवतू भावे कर्मभावे ४।३।५५
सामामः १।२।१७६

सामीप्येऽधोऽध्युपरि २।३।७
साम्भूयपाम्भधामितौ पर्यायोदिता- क्रियादुर्बलिः २।४।२६
सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययात् ३।१।७४
साल्वाद्गोयवाग्वपत्तौ ३।१।४५
साल्वांशाश्मककलकूटप्रत्यग्रथा- दिअ् २।४।१०१
सावतोश्च १।२।१३७
सावारेच: ४।२।६६
सास्य पौर्णमासी २।४।२०३
सिकताशर्करात् ३।३।१३१
सिचो न यङि १।२।६२
सिद्धल्यधातोः १।१।६४
सिध्यतेरज्ञाने ४।१।१९०
सिध्मादिक्षुद्रजन्तौ ३।३।१२०
सिन्ववकरात्काणौ ३।१।९१
सिपि दश्च वा १।२।७३
सिलुङि ४।३।२
सि लौ तङि ४।१।१६२
सिविदम्बोरभ्वः १।४।१०७
सीकः ४।१।१६०
सीतया संगते ३।२।२०७
सीम्नेर्ह्यन्याम् १।४।११४
सीर्धीघ् सीपृसत्यृधावृञ्पेर्न च ४।१।५७
सीवुमहोऽङेऽक्तौ ४।२।२१०
सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात्कृञः ४।३।१९१
सुखादेः ३।३।१६७
सुखादेर्भुजि ४।१।३७
सुगदुर्गमाधारे ४।३।१६२
सुङ् पदम् १।१:६२
सुचो वा १।१।१७०
सुजर्थे काले वा १।३।१७७
सुजर्थे संख्या संख्यया संख्येये बहुव्रीहिः २।१।२
सुञसुसोस्तुस्तुभोऽव्यवधेः ४।२।२२०
सुञस्स्ययसनि १।२।६३
सुदुर्भ्याः ४।२।२०८
सुधातृव्यासवरुटनिषादचण्डा- लबिम्बसगात्कञ् च २।४।२७
सुप इदं १।३।२
सुपः ४।१।४६
सुपः कर्तुः काम्यः ४।१।१७
सुपः प्राग्वद्द्वौ ३।४।७८
सुपि वा १।१।९२
सुप्सुपा समासो बहुलम् २।१।१
सुप्यर्तस्येयेः २।१।८२
सुभगाढ्यस्थूलपलितनग्नान्ध- प्रियात्सुपोऽच्वेश्च्यौखुञ्खुक- ञौ भुवः ४।३।१५६
सुयजो ङ्वनिप् ४।३।२०२
सुयाम्नः सौवीरेषु फिञ् २।४।७६
सुवर्णकार्षापणात् ३।२।१४४
सुरासीधोः पिबात् ४।३।११२
सुसंख्याच्चाद्ध्स्त्यादेः पादस्य लुक् २।१।२०७
सुस्वोषधिद्विभ्यः ४।३।५६
सुस्नातादीन्पृच्छति ३।२।४४
सुस्थिरव्याधिमृगस्यबले ४।४।२
सुहरितत्णसोमाज्जम्भात् : २।१।२००
सुहृद्दुर्हृन् मित्रामित्रे २।१।२२४
सूक्तं पूर्वम् २।१।१०८
सूक्तं साम्नि छः ३।३।१७५
सूजद्विपार्हस्वरिप्रदस्ये ४।३।२२१
सूत्पूतिसुरभेर्गन्धादिद्गुणे २।१।२०४
सूत्राभोज्ये गुर्वलिङ्गाभिधेये १।३।१६
सूत्राद्धारणे ४।३।१२५
सूर्यागस्त्ययोश्छे च १।३।८०
सूर्याद्देवतायाम् १।३।५४
सूचरौ यः ४।४।७८
सूजरब्धाद्धे ४।३।३७
सृजदृशोऽम्झल्यकि ४।२।१९४
सृभूवृस्तुद्रुस्रुश्रोश्च लिटि ४।२।१९३
सेः कर्मकर्तरि प्राप्ते ४।१।२४९
सेधतेर्गतौ १।२।६४
सैना वा १।२।४१
सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु २।१।९८
सोऽत्राहित २।४।१९३
सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतोः ३।२।११२
सोदर्यसमानोदर्यौ ३।१।१०१
सोमात्ट्यणः ४।३।१९२
सोर्निवासादस्म ३।१।१९७
सो वा लुक् च ४।१।२४
सौ १।२।२०९
सौवीरेषु कुलात् ३।१।३९
सौ वेतौ १।१।१०३
स्कम्नः ४।२।२३६
स्कन्दस्यन्दः ४।१।१५७
स्कृच्छतः ४।२।१२
स्तं मत्वर्थे १।१।६६
स्तम्भोऽप्रतिस्तब्धनिस्तब्धे ४।२।२२२
स्तम्भूस्तुम्भूस्कम्भू स्कुम्भूस्कोः श्ना च ४।३।२९
स्तम्बाद् घ्नश्च ४।३।२७४
स्तुम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चु- श्विश्चोऽङ् ४।३।१९
स्तात्ता १।३।१६४
स्तुतावृषात् ४।२।२०५
स्तेयार्हस्यथौत्रम् ३।३।१७
स्तोमे डट् ३।२।१६५
स्तोर्दन्ते ४।४।३६
स्त्यः प्रपूर्वस्य ४।१।१३०
स्त्रिया २।१।८९
स्त्रियाः १।२।४२
स्त्रियां क्तिन् ४।४।६१
स्त्रियां नाम्नि २।१।२०९
स्त्रियां ल्लुक् २।४।४३
स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च २।१।१५९
स्त्रियामूधसो नङ् २।१।२२५
स्त्रिया वाद् १।२।२९

स्त्रीपुंसात् ट्नञ्स्नञ्वत: २।४।१६
स्त्रीवृद्धाद्गर्हे णश्च २।४।७५
स्त्रोऽयज्ञे ४।४।४१
स्थ: क: ४।३।१७१
स्थण्डिले शेते व्रती २।४।२३६
स्थ: पथिमैत्रीदेवार्चासंगममन्त्र-करणे १।४।३३
स्थलादिनाऽणमधुकमरिचे ३।२।९०
स्थादिभ्य: क: ४।४।५६
स्थानान्तगोशालखरशालात् ३।१।१००
स्थानि वुग: १।३।१३६
स्थानिष्यकर्माधारे १।३।१६१
स्थानीवानलाश्रये १।१।५०
स्थामाजिनान्ताच्छलुक् ३।१।८३
स्थाम्नोत् २।४।१३
स्थासेनिसेधसिच्सजां द्वयटि ४।२।२२१
स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्य लुवादेरेङ् चैक: २।३।५६
स्थेयप्रकाशने १।४।३७
स्थेशभासपिसकसो वर: ४।३।२६६
स्नो वा ४।४।६५
स्पर्धे १।१।४६
स्पृहेर्वा १।३।१३९
स्पृशोऽनुदकात् क्विप् ४।३।१७६
स्फाय: ४।१।१२९
स्फुरस्फुलोर्घञि ४।१।१८२
स्फुरस्फुलोर्निर्नि: ४।२।२३४
स्मेल्ल् १।२।२०५
स्महृत: १।२।१३५
स्मृत्यर्थेऽयदि लृट् ४।३।२०९
स्मृत्यर्थदयेशां कर्म १।३।१११
स्मृदृश: १।४।४५
स्मृदृत्वरम्रदप्रथस्पशोऽत् ४।१।१०२
स्मे च लट् ४।३।२२५
स्यदो जवे ४।१।२२८
स्यन्दतेर्वाभ्यनोश्चाप्राणिनि ४।२।२३१
स्रस्तेरशोऽङ्ग: ४।२।२७
स्निह्व्यश्रस्तो: करणे ४।४।६३
स्वकृताल्लुक्वलम् २।१।२२
स्वचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्न-च्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य कर्णे २।२।९२
स्वशानभस्त्राधातुकप: १।३।८७
स्वञ्जेश्च ४।२।२२६
स्वञ्जेर्वा ४।१।१४९
स्वप्नदृगत्वण्डो वा ४।४।९
स्वपेर्णवि: ४।१।९९
स्वप्तृषिधृषोऽनज् ४।३।२६४
स्वऽध्यास्यम: ४।१।११९
स्वयं सामि क्तेन २।१।२९
स्वरादीनाम् २।३।७२
स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यदलुक् ३।२।१२३
स्वसुश्च छ: २।४।७२
स्वसृपत्योर्वा २।२।२९
स्वस्नेहनार्थात्पुषपिष: ४।४।१७७
स्वस्थानास्थैर्ये १।१।६
स्वाङ्गात्तसा कृभ्व: ४।४।१६९
स्वाङ्गाद्धीमाद: ३।३।१४१
स्वाङ्गाद्विवृद्धात् ३।३।१५७
स्वाङ्गेषु सक्ते ३।३।९९
स्वाङ्गेज्यातिश्चामानिनि २।२।५०
स्वाङ्गेनाध्रुवा वाप्येन ४।४।६१
स्वादे: ४।३।२८
स्वादोरव्यच्च्वे ४।४।१४९
स्वादेर्ड: ४।१।११७
स्वामिवैश्येऽर्य: ४।२।७३
स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि-प्रतिभूप्रसूतैश्च १।३।१७९
स्वाम्येऽधि: १।१।३४
स्विद्सन्सिधिदिलिपिश्यात् ४।२।१८८
स्वैरेऽधिना १।३।१७४
स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् १।१।८५
स्वो वाम् १।४।११७

ह

ह: १।२।८३
ह्नो गतिताच्छील्ये १।४।१२
हत्याभूयं भावे ४।३।७५
हन्मर्थ्यरगमं घनतितनादेर्लुग्झलि ४।१।२६१
हन्दुशिषहृज्ञस्यशिवतास्त्यसटा-लिङ्वा ४।३।१८
हरितादेरञ: २।४।३४
ह्रस्व: २।२।७९
ह्रस्वस्य तक् पिति कृति ४।१।४२
ह्रस्वस्य हल: ४।२।१८
ह्रस्वात्सुपरिल १।१।७८
ह्रस्वान् ङम: पदान्ते १।१।१२३
ह्रस्वे ३।४।९९
ह्रस्वैसो लुचि चारेऽङ् १।२।१२५
ह्रस्वोऽम्स्यादे: १।१।१२२
ह्रस्वो वापदे १।१।७०
हलत: सप्तम्या: २।२।९
हलसीराट्ठण् ३।१।१३८
हलसीराट्ठण् ३।२।१८७
हलदन्तो ह्यवान: ४।२।३१
हलस्य सादेश्च कर्षे ३।२।२०६
हलाम् ४।२।६७
हलाद्यन्ताङ्ङित: ४।३।२३७
हलि ४।१।१६१
हलिकल्योर: ४।१।३०
हलोऽनादे: ४।१।८२
हलोऽनुनासिकेऽनुनासिक: स्व: १।१।१०६
हलो घञ् ४।४।९३
हलोनोऽनचाञ्चुदितो: ४।१।२२१
हलो य: ४।२।९८
हलो यमि यमो वा १।१।३२
हलो यस आतोऽव्याप्य: ४।१।२४७

हलो यञिञ्वयानात्यापत्यस्य ३।३।७९
हल्ङ्याब्दीर्घाल्लुक् १।२।१२०
हल्भ्यां चोस्सट् लङ् से ४।२।१३८
हल्भ्यां लिङ्येद्वा ४।२।८५
हल्भ्यामृदर्तेः ४।२।१३
हल्यघोरीः ४।२।४८
हल्यनञ्समासे क्त्वः सात् १।१।१५८
हल्योरीत् ४।२।२१
हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ३।२।२०९
हविर्युवतेऽध्वनः कपालगवे २।२।९३
हृदादेर्लुब्लुक् ४।३।२१
ह्रस्वार्धे १।४।२९
हशश्वत्पञ्चाद्यन्तः पृच्छ्ये लङ् च ४।३।२१३
हस्तदन्तकराज्जातौ ३।३।१७२
हस्तादेर्येऽस्तेयेऽनुस्ववेः ४।४।४५
हस्तार्थाद्वृत्तुवर्तिग्रहः ४।४।१७६
हस्तिकवाटाच्छक्तौ ४।३।१२१
हस्तिपुरुषाद्वाण् ३।३।६१
हाकः ४।२।५१
हाकस्त्वि ४।२।१६७
हाधिक्समयानिकषोपर्युपर्यध्यध-धोऽधोऽन्तरान्तरान्तरेणत - सर्वाभिसर्वोभयैश्चाप्रधाने-ऽमौऽद्वशस् १।३।१००
हलादेः षितः ४।१।२४४
हिक्नोऽङे कुः पूर्वात् ४।१।७१
हि चाप् १।४।१२३
हितते वा २।२।७१
हिनुमीनानिणोऽरोऽदुस्तरश्च णः ४।२।२३८
हिगोर्देर्लु स्वहे ३।३।५०
हिमारण्याद्गुरौ १।३।५७
हि ह्यर्थेऽस्मिन् १।१।११२
ह्रि णोऽचीकाद्वलेले यक् ४।२।१
हिंसायां जासनाटक्राथपिषनिप्र-हणाम् १।३।११४
हिंसार्थात्तुल्याप्यात् ४।४।१५६
हीप्यादाद्रोन्दनुदित्तेः ४।१।२५४
ह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां यक् ४।१।२०१
हृक्रोर्वा १।३।१२१
हृञो वयोऽनुद्यमे ४।३।१२६
हृदयस्य हृद्याण्लासे २।१।१२७
हृदयपुष्पादसमासे ३।३।१५
हृद्भगसिन्धोः २।३।१०६
हृषेर्लोमविस्मयप्रतिघाते ४।२।१५४
हेतुकर्तृकरणेत्थंभूतलक्षणे १।३।१२८
हेतुसच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोक-कलहगाथावैरचाटुसूत्र-मन्त्रपदात् ४।३।१३३
हेतौ कर्मणा १।३।१७२
हेतौ गुणे स्त्रियाम् १।३।१५४
हेतौ संयोगोत्पाते ३।२।१४९
हेमार्थान् माने २।४।१५३
हेमादिभ्योऽञ् २।४।१६१
हेः प्रश्नाख्याने २।३।२५
हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः प्रायः १।३।१९५
हेहैष्वेषामेव २।३।२८
हो धः ४।१।२३९
होनःपघ्नः ३।३।२२
होत्रोहिकाले ४।३।१०५
ह्वोवश्चोश्विन्यम्सुपे ४।४।२१

इति शाकटायनीयसूत्रपाठाकाराद्यनुक्रमणिका समाप्ता

शाकटायनगणपाठः

डाच्च्व्यूर्यादानुकरणं च ति ॥१।१।२६॥ ऊरी उररी अंगीकरणे विस्तारे च। पापी विध्वंसे माधुर्ये च। ताली अताली वर्णे। धूसी कान्तौ। शकला, संसकला, ध्वंसकला, भ्रंशकला, आलंवि (म्बि), केवाली; शेवाली, पर्याली, मस्मसा, मसमसा, नसदसना एते हिंसायाम्। गुडु गुधा पीडायाम्। सजूः सहार्थे। फलू, फली, आवकी, विक्ली, विकारे। श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा दाने श्रत् श्रद्धाने। प्रादुस्, आविस् प्रकाश्ये एते ऊर्यादयः।

साक्षादादिश्च्वि ॥१।१।२७॥ साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भद्रा, रोचना, अमा, आस्था, प्राजर्या, प्रजुरा, जिजरा, विजह्या, संसर्या, अर्थे, अग्नौ, वशे, एकपदे, प्रहसने, विसहने, । अर्थ इत्यादयः सप्तमीप्रतिरूपकाः। लवणं, उष्णं, शीतं, उदकं, आर्द्रकं, लवणादीनामिह च्विसंज्ञासन्नियोगे मकारान्तत्वं निपात्यते। नमस्, प्रादुस्, आविस् इति साक्षादादिः।

तसवत्कृत्तमभगत्स्यांक्त्वातुंतिसुह्स्वस्वामस्वरादीन्यव्ययम् ॥१।१।२९॥ स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, सायं, चिरं, ईषत्, मनाक्, जोषम्, ज्योक्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, निकषा, समया, मृषा, स्वयं, नक्तम्, इच्छा, धामि, बलात्, सनत्, सनात्, तिरस्, अन्तरा, ज्योक्, कम्, शना, नाना, विना, अन्यत्, क्षमा, उपांशु, विहायसा, दोषा, मुधा, मिथ्या, पुरा, मिथो, मिथु, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, आर्य, अलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सत्रम्, हिरुक्, प्रशान्, च, वा, ह, अह, एव, एवं, नूनम्, शश्वत्, नित्यम्, सूपत्, कूपत्, कुवित्, नेत्, चेत्, कच्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिम्, नकिम्, माङ्, नञ्, यावत्, तावत्, त्वावत्, त्वे, न्वै, वै, रै, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा, ओम्, किम्, खलु, किल, अथस्, अथ, स्म, अ, इ, उ, ऋ, ऐ, ओ, औ, आदह, आतंक, यावत्, तावत्, किम्, यत्, यद्, तद्, धिक्, हे, है, पाट्, प्याट्, आहो, उताहो, अथो, अन्यो, हा, नु, ननु, हि, तु, नु, इति, इव, वत, घु, वत, आम्, शम्, कूकम्, शुकम्, सुकम्, नुकम्, नहिकम्, सत्यम्, ऋतम्, अद्धा, नोहि, नचेत्, जातु, अव, अत, अप, अहाह, स्विद्, बाढम्, दिष्ट्या, पशु, पट्, सह, आनुषक्, अङ्ग, फट्, ताजक्, अरे, अये, अवे, वषट्, वेद्, वाट्, हुम्, कुम्, भोस्, स्वित्, मर्या, ईम्, कि, सि, प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, दुस्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप, इति स्वरादयः। आकृतिगणोऽयम्।

नोर्म्यादिभ्यः ॥१।२।२०१॥ ऊर्मि, भूमि, वह्नि, क्रिमि, चप, कुञ्च, विशा, द्राक्षा, गरुत्, हरीत् (?), ध्वजित्, ककुद्, शिम्बि, इक्षु, चेद्रु, मधु, इति ऊर्म्यादिराकृतिगणोऽयम्। यस्य सति निमित्ते मतोर्वो न दृश्यते स ऊर्म्यादिषु द्रष्टव्यः।

नस्कादिषु ॥१।१।१८१॥ कस्कः, कौतस्कुतः, शुनस्कर्णः, सद्यस्कालः, भस्काण्डः, अयस्कान्तः, अयस्पिण्डः, रानिष्कुण्डिका, धनुष्कपालम्, बहिष्पालम्, यजुष्पात्रम् इति कस्कादिराकृतिगणः।

अंतःक्षुभ्नादीनाम् ॥१।२।५४॥ क्षुभ्ना, तृप्नु, आचार्यानी, आचार्यभोगीन, मुचन्, अहन्, पवन्, वन, मन, सर्वनाम, नदन, धन, वर्न, नशी, विवेश, विनाश, ऋमि, अनूप, नन्दिन्, नर्तन, गहन, नदन। इति क्षुभ्नादिराकृतिगणः।

सर्वादिर्ङ्यस्येः स्मिन्स्मात्स्मै ॥१।२।१६६॥ सर्व, विश्व, उभ, उभयट्, अन्य, अन्यतर, इतर, डतर, डतम, त्व, त्वत्, नेम, समं सर्वार्थे। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरपुरि। त्यद्, तद्, यद्, अदस्, इदम्, एतद्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवत्, किम् इति सर्वादिः।

क्रुडादिभ्यः ॥१।३।४॥ क्रुड, क्रोड, शाड, श्वद्र, अभिराल, अरक्षित, गूरोर्क, गूलोर्क, कपिपुल, शालास्थल, शालमुषाशो, पोषयत्, चेटयत्, शिक्यत्, शीतयत् इति क्रुडादयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् ।

कुम्भपद्यादौ ॥१।३।१८॥ कुम्भपदी, द्रोणीपदी, सूचीपदी, जालपदी, एकपदी, अष्टपदी, शतपदी, शीतपदी, मुनिपदी, दासीपदी, गोधापदी, सूकरपदी, सुपदी, विपदी, निष्पदी, अर्धपदी, कुणिपदी, कृष्णपदी, शकृत्पदी, इति कुम्भादिः ।

टिड्डण्ढेञणञ् गौरादिभ्यः ॥१।३।१४॥ गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, हय, गवय, मुकय, शिङ्ग, भृङ्ग, घट, पद, द्रुण, द्रोण, हरीवरण, वटर, उकण, आमलक, कुवल, बदर, बिम्ब, तर्कार, शर्कर, सालन्द, शष्कुण्ड, गडुज, सुराव, पाण्डश, आनन्द, आढक, शृगाट, शष्कुल, सूर्यसूच, सूप, यूष, सूपा, मेषालक, सल्लक, मालत, धातक, वेतस, वृस, अतस, उमा, भङ्ग, गह, मठ, देह, लवण, मद, सौधर्म, अयस्थूण, भौलिङ्गी, आलम्बी, आलब्धि, औदाहमनि, गौतमि, भौलिकि, आरट, कटेट, नाट, मूलाट, अधिकार, सुन्दर, मन्दर, मण्डल, पट, पिण्ड, नूर्द, सूर्द, गूर्द, पाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कदल, तरुण, तलुन, अनडुही, अनड्वाही, आग्रहायणी, पृथिवी, विकल, विष्कल, आश्मरथ्य, काठ्य, वेश्य, एहि, पर्येहि, अराल, उदविद, चण्ड, नद, भष, प्लव, चर, गर, तर, चोर, गङ्गा, सूद, देव, पिप्पल, कोशातक, शम, हरीतक, करीर, इति गौरादिराकृतिगणः ।

क्रोडादिभ्यः ॥१।३।३३॥ क्रोड, खुर, गोख, उख, बाल, शफ, गुद, इति क्रोडादिः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्—तेन सुभगा, सुकरा ।

सपत्न्यादौ ॥१।३।४१॥ सपत्न, समान, एक, वीर, पिण्ड, पुत्र, भ्रातृ इति सपत्न्यादिः ।

बह्वादेः ॥१।३।६१॥ बहु, पद्धति, चण्ड, अराल, उपाध्याय, कमल, कृपण, विशाल, विसङ्कट, विकट, भरुज, कल्याण, उदार, पुराण इति बह्वादिः ।

ऊङुतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः ॥१।३।७१॥ रज्ज्वादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

तिष्ठद्ग्वादयः ॥२।१।१५॥ तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवम् । एते काले वर्तन्ते । खलेयवम्, खलेबुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमानयवम् संहृतयवम्, संहृतबुसम्, एते प्रथमान्ता काले देशे चेत्येके । समभूमि, समभूमि, समपदाति, संपदाति, समपक्षम्, समानतीर्थम्, समानतोरम्, अधोनाभम्, सुषमम्, विषमम्, निष्षमम्, दुष्षमम्, अपरसमम्, आयतिसमम्, पुण्यसमम्, पापसमम्, एकान्तम्, प्राह्णम्, प्राग्रथम्, प्ररथम्, प्रमृगम्, प्रदक्षिणम्, अपदक्षिणम्, सम्प्रति, असम्प्रति, इच्—दण्डादण्डि, मुसलामुसलि, द्विदण्डि, द्विमुसलि, इति तिष्ठद्ग्वादिः ।

श्रितादिभिः ॥२।१।३३॥ श्रित, अतीत, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न, गमिन्, गामिन् । इति श्रितादयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । तेन तरङ्गबुभुक्षुः, ओदनबुभुक्षुरित्यादि सिद्धं भवति ।

पूर्वाद्यूनार्थैः ॥२।१।३८॥ पूर्व, अवर, सदृश, सम, विकल, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण इति पूर्वादयः । आकृतिगणोऽयं पाठः, तेन—धान्येनार्थः धान्यार्थः, हिरण्यार्थः, धान्यार्थी, आत्मना पञ्चमः, आत्मना षष्ठः एकेन द्रव्यत्वादित्यादि सिद्धं भवति ।

चतुर्थी प्रकृतिस्थायार्थार्थादिभिः ॥२।१।३८॥ अर्थ, बलि, सुख, हित, रक्षित, इत्यर्थादयः । आकृतिगणोऽयम् । तेन अश्वेभ्यो माषः अश्वमाषः अयूडनरवासभवनमुरं (?)हस्तिविदेत्यादि सिद्धं भवति ।

पञ्चमी भयादिभिः ॥२।१।४१॥ भय, भीति, भी, निर्गत, जुगुप्सा, अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त । इति भयादयः ।

याजकादिभिः ॥२।१।१४४॥ याजक, पूजक, परिचा(चा)रक, परिवेषक, स्नापक, अध्यापक, उच्छादक, वर्तक, उद्वर्तक, होतृ, भर्तृ इति याजकादिः। आकृतिगणोऽयम्। तेन तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सिद्धम्।

सप्तमी शौण्डादिभिः ॥२।१।१५२॥ शौण्ड, धूर्त, कितव, सव्याल, सभ्य, धाम, सव्यान, सवीण, अन्तर्, अजिन, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति शौण्डादिराकृतिगणः। तेन काम्पिल्यसिद्धः, आतप-शुष्कः। स्थालिपक्वः। चक्रबन्ध इत्यादि सिद्धं भवति।

पात्रेसमितादयः ॥२।१।१५७॥ पात्रेसमिताः। पात्रेबहुलाः। अत्र पात्र एव समिता नान्यत्र कार्ये इत्यवधारणात् क्षेपः। उदुम्बरमशकः, उदुम्बरकृमिः, कूपकच्छपः, अवटकच्छपः, कूपमण्डूकः, कुम्भमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, नगरकाकः, आखनिकबकः। अत्रोपमया क्षेपः। मातरिपुरुषः, अत्र प्रतिषिद्धसेवनेन। पिण्डीशूरः। गेहेमेही। गेहेनर्दी। गेहेनर्दी। गेहेविचिती। गेहेऽविजिती। गेहेव्यालः। गर्भेदृप्तः। गर्भेतृप्तः। गर्भेक्षीरः। गर्भेशूरः। गोष्ठेशूरः। गोष्ठेक्ष्वेडी। गोष्ठेऽविजिती। गोष्ठेपटुः। गोष्ठेपण्डितः। गोष्ठेप्रगल्भः। कर्णेटिरिटिरिः। कर्णेचुरुचुरः। अत्र निरीहतया क्षेपः इति पात्रेसमितादयः। आकृतिगणोऽयम्।

व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ ॥२।१।१६४॥ व्याघ्र, सिंह, वृषभ, महिष, चन्दन, शूक, वराह, हस्ति, कुञ्जर, रुरु, पुण्डरीक, कुञ्जर, पलाशिका इति व्याघ्रादिः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्। तेन—वागवज्रः। मुखपद्मम्। पाणिपल्लवम्। करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्रः, वानरश्वेत्यादि सिद्धं भवति।

श्रेण्यादिः कृतादिभिश्च्वौ ॥२।१।१६६॥ श्रेणि, ऊक, पूग, कुटुम्ब, राशि, विषय, विशिख, निधन, कृपण, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रमण, वदान्य, अध्यापक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, इति श्रेण्यादिः।

कृत, मत, मित, भूत, उप्त, समाख्यात, समाम्नात, समाख्यात, संभावित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अपकृत इति कृतादिः। बहुवचनादाकृतिगणोऽयम्। तेन—श्रेण्यास्थिताः। श्रेण्याभूताः। श्रेण्यवबद्धाः इति सिद्धं भवति।

कुमारः श्रमणादिना ॥२।१।१७८॥ श्रमणा, प्रव्रजिता, तापसी, कुलटा, गर्भिणी, बन्धकी, दासी, अध्यापक, अभिरूपक, मृदु, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति श्रमणादिः।

मयूरव्यंसकादयः ॥२।१।१७९॥ मयूरव्यंसकादयस्तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते। व्यंसको मयूरः मयूर-व्यंसकः। विगतो विलुप्तो वा अंसो अस्येति व्यंसः, तत्तुल्यो व्यंसकः। व्यंसयति छलयतीति वा व्यंसकः। एवं छात्रव्यंसकः। मुण्डः कम्भोजः कम्भोजमुण्डः। यवनमुण्डः। अत्र विशेष्यं पूर्वम्। एहि ईडे स्थो इति यस्मिन् कर्मणि वर्तते तदेहीडम्, एहि यवं वर्तते। एहि वाणिजेति यस्यां (क्रियायां) सा एहिवाणिजा। अपेहि-वाणिजा। प्रेहिवाणिजा। अपेहिद्वितीया। अपेहिप्रघसा। अपेहि प्रकसं दूरमिति यस्यां सा अपेहिप्रकसा। एहि स्वागतमिति यस्यां सा एहिस्वागता। प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा। प्रोहकपर्दा। उद्धमचूडा। आहरचेला। आहरवसना। आहरवितता। भिन्धिलवणा। पचलवणा। छन्दस्येति भावप्रधानाः समासाः। कृन्धि विचक्षणीहीति यस्यां सा कृन्धिविचक्षणा। उद्धरोत्सृजा। उद्धरोत्सृजा। उद्गमविरमा। उत्पतनिपता। उत्पतनिपता। उच्चावचनिचया। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति समासः। असातत्यार्थमेषां पाठः। अदत् अयाद् अमन्त्रयत्। ऊर्ध्वम् नीचैश्च उच्चनीचम्। आचितं चोपचितं च आचोपचम्। आचितं च पराचितं च आचपराचम्। निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम्। न किञ्चन अकिञ्चनम्। स्नात्वाकालकः। पीत्वास्थिरकः। भुक्त्वासुहितः। प्रोष्यपापीयान्। उत्पत्यपाकला। निपत्यरोहिणी। अत्र परकालेक्त्वा-भावेऽपि क्त्वा निपात्यते। निषण्णा श्यामा जाता निषण्णश्यामा। अद्यपञ्चमी। इहपञ्चमी। अद्यद्वितीया। इहद्वितीया। जहिकर्म हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति। जहिजोडमित्याभीक्ष्ण्यमाह। जहिजोडः। उज्जहिजोडः। उज्जहिस्तम्बः। बहुलवचनान्न भवति—पचौदनम्। आख्यातमाख्यातेन क्रियासा-तत्ये। अश्नीतपिबतेति यत्कर्म वर्तते इति अश्नीतपिबता। अश्नीतपचता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। खादाचामा। आहरनिवपा। आवपनिष्किरा। एवप्रकारा वर्तते। गतप्रत्यागतादयः गतं च तत् प्रत्यागतं च तत् गतप्रत्यागतम्। यातानुयातम्। महान् क्रयः अल्पीकयिका। क्रयापक्रयः क्रयः अधिकापक्रयः क्रयिका।

क्रयश्चासौ क्रयिका च क्रयाक्रयिका समुदायः । एवं घटाघटिका । फलाफलिका । मानामानिका । अत्र व्यवस्थिते पूर्वोत्तरपदः समासः । शाकपार्थिवादयः—शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः । अजापत्यस्तौल्वलिः अजातौल्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः । घृतप्रधानो रौढिः घृतरौढिः । ओदनपाणिनिः । दध्युपसिक्त ओदनः दध्योदनः । घृतौदनः । गुडसंमिश्रा धानाः गुडधानाः । गुडपृथुकाः । अश्वयुक्तो रथः अश्वरथः । दधिपूर्णो घटः दधिघटः । अत्र शाकपार्थिवादिपूत्तरपदलोपः । वृत्तौ शाकादिः शाकभोज्यादौ तत्परे वर्तते इति । विशेषणसमास इत्यपरे । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् । बहुवचनादाकृतिगणोऽयं तेन विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः । पुना राजा । पुनःराजः । पुनर्नवः । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यत इति गलेचोपकः । इत्यादि विरहितलक्षणस्तत्पुरुषः शिष्टैः प्रयुज्यमानो मयूरव्यंसकादिरिति साधुर्मन्तव्यः । निपातनादेव मयूरव्यंसकादीनां (समासः) अतः परमो मयूरव्यंसक इति पदान्तरेण समासो न भवति ।

पात्रेशूद्रानपुंसकाध्वर्युक्रत्वधिस्थासन्नचि लिङ्गनदीपूर्देशगवाश्वादि ॥२।१।१०४॥ गवाश्वम्, गवैडकम्, गवाविकम्, गवैलकम्, अजैडकम्, अजाविकम्, कुब्जवामनम्, कुब्जकैरातम्, पुत्रपौत्रम्, श्वचण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपिच्छकम्, उष्ट्रखरम्, मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदम्, मांसशोणितम्, दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणोलपम्, कुटीकुटम्, दासीदासम्, भागवतीभागवतम्, एते गवाश्वादयः ।

राजदन्तादौ ॥२।१।१०५॥ राजदन्तः, अग्रेवणम्, लिप्तवासितम्, नग्नमुषितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, सिक्तसम्मृष्टम्, मृष्टलुञ्चितम्, अर्पितोतम्, उप्तगाढम्, उलूखलमुसले, तण्डुलकिण्वम्, आराटायनिचाम्पनि, चित्ररथबाह्लीकम्, स्नातकराजानौ, वैकारिमतम्, राजवाजम्, गोपालिकाधानापूलासम्, कुरण्डस्थलपूलासम्, उशीरबीजसिञ्जास्थम्, दारजारौ, धारार्थम्, अवन्त्यश्मकम्, कूटार्यम्, चित्रास्वाती, भार्यापती, जायापती, जम्पती, दम्पती, स्वसृपती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रु, शिरोबिन्दु ।

धर्मादिषु द्वन्द्वे ॥२।१।१२४॥ धर्मादिराकृतिगणः ।

भार्योढादिषु ॥२।१।१२५॥ भार्योढः, ऊढभार्यः, अर्थगतः, गतार्थः, अग्न्याहितः, आहिताग्निः, पुत्रजातः, जातपुत्रः, दन्तजातः, जातदन्तः, श्मश्रुजातः, जातश्मश्रुः, शीर्षच्छिन्नः, छिन्नशीर्षः, तैलपीतः, पीततैलः, घृतपीतः, पीतघृतः, भार्योढादिराकृतिगणः । तेन सिद्धं पीतदधिः ।

कडारादयः कर्मधारये ॥२।१।१२७॥ कडार, गडुल, कूट, काण, खञ्ज, कुण्ड, खेल, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्गल, तनु, बठर, कडारादिराकृतिगणः । बहुवचनमस्याकृतिगणत्वं द्योतयति ।

द्विदण्ड्यादि ॥२।१।१२८॥ द्विदण्डि, द्विमुसलि, उभाञ्जलि, उभयाञ्जलि, उभादन्ति, उभयादन्ति, उभाहस्ति, उभयाहस्ति, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, उभापाणि, उभयापाणि, उभाबाहु, उभयाबाहु, एकपदि, प्रोष्ठपदि, आढ्यपदि, सपदि, निकुच्यकर्णि, संहतपुच्छि, अन्तेवासि इति द्विदण्ड्यादिः ।

शरदादेः ॥२।२।१५१॥ शरद्, तद्, यद्, मद्, विपद्, विपश्, हिमवत्, सदस्, उरस्, मनस्, विपाश्, दिव्, दृश्, विश्, उपानह्, अनडुह्, दिश् । इति शरदादिः । अत्र जयन्तपाठो निरर्थकः ।

स समानस्य धर्मादिषु च ॥२।२।१०४॥ धर्म, पक्ष, गन्ध, देश, कर, जातीय, ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नाम, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु इति धर्मादिः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् ।

सुसंख्याच्चाहस्त्यादेः पादस्य लुक् ॥२।२।२०७॥ हस्तिन्, कटोल, कटोलक, कण्टोल, कण्टोलक, गण्डोल, गण्डोलक, महेला, दासी, गणिका, कुसूल, इति हस्त्यादिः ।

उरःप्रभृत्यञ्जित्यादः ॥२।२।२२७॥ उरस्, सर्पिस्, उपानह्, दधि, मधु, शालि, पुमान्, अनड्वान्, पयः, गो, अक्षि इत्युरःप्रभृतयः ।

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ॥२।२।३६॥ अवस्कार, अवस्कर, कुस्तुम्बुरु, अपरस्पर, आस्पद, आश्चर्य, प्रतिष्कश, प्रस्कण्व, हरिश्चन्द्र, मस्कार, मस्करी, कास्तीर, अजस्तुन्द, कारस्कर, पारस्कर, रथस्पा,

निष्कुटं, किष्कु, किष्किन्धः, किष्किन्धा, आस्पद, तस्कर, बृहस्पति, वनस्पति, प्रायश्चित्त, प्रायश्चित्ति, परःशतादि, आयुष्टुभ, कौस्तुभ, सुनःकर्ण, सद्यस्काल, सद्यस्की, कारस्कार, रथस्पृक्पिञ्जिका, मस्तकपाल, अश्मस्कन्ध, मनस्काण्ड, मेदस्पिण्ड, भास्कर, अहस्कर, यजुष्पात्र, बर्हिष्पाल, इत्यवस्करादयः ।

सर्वादिः सर्वा सुपि पुमान् ॥२।२।४०॥ सर्वप्रिय, भवत्पुत्र, एकक्षीरम्, एककर्व्यम्, एकायनम्, तथा, यथा, तदा, तर्हि, सर्वकाम्यति, भवत्काम्यति, एककाम्यति, सर्वकभार्यः, विश्वकभार्यः, सर्वमनोज्ञः इति सर्वादिः ।

मृगक्षीरादिषु ॥२।२।४७॥ मृगक्षीर, मृगशाव, मृगपद, कर्कटाण्ड, मयूराण्ड, काकाण्ड, काकशाव, इति मृगक्षीरादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । मृगक्षीरादिषु स्त्रीपूर्वपदे विवक्षितत्वात् सिद्धं वाचनिके तु पुंभावे एकार्थेन स्त्रीशब्दस्य निर्दिष्टत्वात् यद्यपि विशिष्टलिङ्गत्वस्यानभिधानाद्विवक्षितं तथापि निवृत्तिः प्राप्नोति ।

भीरुष्ठानादिषु ॥२।२।१५०॥ गोष्ठान, अङ्गुलिषङ्ग, सर्वपरमेष्ठिन्, सुषु, दुषु, अपषु, गौरिषक्थ, प्रतिष्णिका, नौषेचिका, दुन्दुभिषेवण । अविहितलक्षणो दृश्यमानः षिर्भीरुष्ठानादिषु द्रष्टव्यः ।

द्विस्त्र्यन्तर्भ्योऽनिरिक्षादिभ्यो वृक्षौषधिभ्यो वा ॥२।२।१६२॥ इरिकावन, तिमिरवन, शमिरवन, [illegible]ण, इरिका, [illegible], [illegible]निरिक्षादिगणः ।

गिरिनद्यादीनाम् ॥२।२।१६३॥ गिरिनदी, गिरिनख, गिरिनद्ध, गिरिनितम्ब, चक्रनदी, चक्रनितम्ब, चक्रनितम्ब, तूर्यमान, मापोन, आर्गायन, गिरिनद्यादिराकृतिगणः ।

पृषोदरादयः ॥२।२।१७४॥ पृषोदर, पृषोद्यान, बलाहक, जीमूत, श्मशान, उलूखल, पिशाच, बृसी, मयूर, कपित्थ, दधित्थ, मुसल, उलूक, अश्वत्थ, कुञ्जर, दिवौकस, आशीविष, बलीवर्द, महिष, मनीषा, बिडाल, मृणाल, शृगाल, दूडाश, दूणश, दूडभ, दूणाश?, पुरोडाश, वडवा, दाक्षन्धु, कर्कन्धु, कुलटा, कबटः, इति पृषोदरादयो यथाशिष्टोपदेशमनुगन्तव्याः ।

बहुचशरादीनां मत्यनजिरादेः ॥२।२।१७६॥ शर, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, चार्दु, वेट इति शरादिराकृतिगणोऽयम् । तेन वातायनी श्रोणावतीत्यादि सिद्धम् । अजिर, खदिर, स्थविर, खपुर, पुलिन, कारण्डव, चक्रवाक इत्यजिरादिराकृतिगणः ।

बिल्वको छस्य ॥[illegible]॥ बिल्व, व्रीहि, मुद्ग, काण्ड, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुका, कर्पासी, पाटली, कर्कन्धु, कुटीर, वैतसक, कपोतकीया, कुञ्चकीया, तक्षकीया ।

स्वरादिः ॥[illegible]॥ दार, स्व, स्वर, स्वरकण्ठ, स्वरित, स्वर्, स्वयम्, स्वागत, स्वादु, मृदु, स्वन् इति स्वरादिः ।

नः स्वागतादेः ॥[illegible]॥ स्वागत, स्वध्वर, स्वङ्ग, व्यङ्ग, व्यड, व्यवहार, स्वपति, इति स्वागतादिः ।

अनुशतिकादीनाम् ॥२।३।१०८॥ अनुशतिक, अनुहोड, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्यहत्य, अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत्, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, सूत्रनड, इत्यनुशतिकादयः । बहुवचनादाकृतिगणोऽयम् । अभिगमार्हन्त्यानिदमिका गुणाः । अधिदेवे भवम् आधिदैविकं दुःखम् । आधिभौतिकम् । चतस्र एव विद्याश्चातुर्वैद्यमित्यादि सिद्धं भवति ।

धनादेः पत्युः ॥२।४।५॥ धन, अश्व, शत, गण, क्षेत्र, कुल, गृह, पशु, सभा, धन्वन्, राष्ट्र, धान्य, प्राण, इति धनादिः ।

उत्सादिरञ् ॥२।४।१०॥ उत्स, उदपान, विकर, विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, धेनु, पङ्क्ति, जगती, त्रिष्टुभ्, अनुष्टुभ्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण, वृषदंश,

भल्लकीय, रथकार, मणिरथ, चूडा, महत्, अङ्गिरस्, सत्वत्, कुश, पञ्चाल, इन्द्रवर्मन्, वक्रिगर्त, कडुस्, सुपर्णा इत्युत्सादिः ।

गोत्रे बाह्वादिभ्यः ॥२।४।२९॥ बाहु, उपबाहु, निवाकु, शिवाकु, उपबिन्दु, वृषल, बलाका, मूषिका, कुशला, भगला, छगला, ध्रुवका, सुमित्रा, मित्रा, पुष्करसद्, अनुहरत्, खदस्, शिरस्, लोमन्, देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, स्वधावत्, माधवगन्धिन्, क्षेमवृद्धिन्, शृङ्खलतोदिन्, खरनादिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्ब, गद, प्रद्युम्न, राम, संकर्षण, मध्यन्दिन, सत्यक, इति बाह्वादयः । आकृतिगणोऽयं तेन ... । ... । सांवेगिनः सांवेगिः । विदस्य वैदिरित्यादि सिद्धं भवति ।

बिदादेर्वृद्धेऽनृष्यानन्तर्ये ॥२।४।३०॥ बिद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, कैदर्भ, विश्वानर, ऋष्टिषेण, ऋतभाग, सुदाकु, पृदाकु, हर्यश्व, प्रियक, अयस्तम्भ, कूवाचर, शरद्वत्, शुनक, धेनु, गोपवन, शिग्रु, बिन्दु, भाजन, अश्वावतान, श्यामाक, श्यामाल, श्यापर्ण, हरित, किदास, वह्यस्क, अर्कलुष, वध्योग, विष्णु, वृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर, गविष्ठिर, निषाद, मधुर, इति बिदादिः । मधुरशब्दस्य गोपवनादौ केषांचित् पाठोऽस्त्यनार्षः । पतौ हरितादेरञ इति फणार्थः । माठरशब्दमपि केचित् पठन्ति—माठर्यः ।

कुञ्जादेर्ञ्यः ॥२।४।३१॥ कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शुण्डा, शुभा, विपाश, स्कन्द, स्कम्भ इति कुञ्जादिः ।

नडादिभ्यः फण् ॥२।४।३२॥ नड, चर, बक, मुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, लमक, सरल, बाज, व्यतिक, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गल, किङ्कर, कातर, काडल, काश्यप, काव्य, अज, अमुष्य, लिगु, चित्र, कुमार, लोह, स्तम्भ, शिंशिपा, अग्र, तृण, शकट, सुमत, जन, ऋच्, इन्धन, जलन्धर, युगंधर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पञ्चाल, चमसिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, अश्वल, खरप, बेदर, लङ्क, इध, अस, शोण, तृण, आलोह, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, इति नडादिराकृतिगणः ।

हरितादेरञः ॥२।४।३४॥ हरितादिः बिदाद्यन्तर्गणः ।

गर्गादेर्यञ् ॥२।४।३५॥ गर्ग, वत्स, वाज, संकृति, अज, व्याघ्रपाद्, विदभृत्, प्राचीनयोग, पुलस्ति, रेभ, अग्निवेश, शङ्ख, शट, धूम, अवट, चमस, धनंजय, वृक्ष, विश्वावसु, जरमाण, कुरुकत, अनडुह्, लोहित, संशित, बभ्रु, वल्गु, मण्डु, मङ्क्षु, शङ्कु, लिगु, गुहलु, मन्तु, जिगीषु, मनु, तन्तु, मनायी, सूनु, कथक, ऋक्ष, वृक्ष, तलुक, तण्ड, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कण्व, वामरथ, गोरथ, गोकक्ष, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभयजात, विरोहित, वृषगण, रहूगण, शण्डिल, मुद्गल, मुसल, पराशर, जतुकर्ण, मण्डित, अश्मरथ, शर्कराक्ष, पूतिमाष, स्थूरा, अररका, एलाक, पिङ्गल, कृष्ण, गोलुन्द, उलूक, तितिक्ष, भिषज्, भण्डित, दल्भ, चेकित, देवहू, इन्द्रहू, यज्ञहू, एकलू, पिप्पलू, बृहदग्नि, सुलाभिन्, कुरीकु, उक्थ, इति गर्गादिः ।

अश्वादेः फञ् ॥२।४।४३॥ अश्व, शङ्ख, जन, उत्स, ग्रीष्म, अर्जुन, चैत्य, अश्मन्, विद, कुकुटा, पुट, रोहिण, खर्जूल, आविक, शकट, भरित, प्राभूत, रामोद, स्थापित, ग्रीवका, रकाप, गोजालि, अर्कलूष, शुन, वन, पदचक्र, कुल, अविधा, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर, पतङ्गनख, गह, अर्ह, क्रोश, विशम्प, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, धार्योजाल, शूद्रक, सुमनस्, आरथ, किय, खिद, खदिर, इत्यश्वादिः ।

शिवादृष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्योऽपत्येऽण् ॥२।४।४६॥ शिव, प्रोष्ठ, प्रोष्ठिक, चण्ड, कुठार, अनभिम्लान, ककुत्स्थ, कोहड, कहूय, रोध, कलर, खलण्ड, तृण, कर्ण, क्षीर, हद, जाल, इन्द्र, गोपिल, कपटक, जटिलक, बधिरक, मञ्जीरक, वृष्णिक, खञ्जार, रेख, लेख, आलेखन, वर्तन, सन्दिराक, विश्वाक, नभाक, ऊर्णनाभ, सुपिष्ट, पिष्ट, मसुर, वर्ण, खञ्जूर, क, यस्क, अङ्ग, द्रुह, अयःस्थूण, भलन्द, विरूपाक्ष,

भूरिसनि, शुनिशुन, सुञ्चा, कोकिला, सपत्नी, जरत्कारु, उलपेया, शुरोहिका, आर्या, श्वेता, आग्निवेश, गङ्गा, शिवाद, तक्षन्, इति शिवादिः ।

शुभ्रादिभ्यः ॥ २।४।९८ ॥ शुभ्र, विष्टपुर, विष्टर, अह्नकृत, शतद्वार, शताहर, शताधिक, शालूक, छकलास, प्रवाहण, भाण, भारत, भारम, कुदत्त, कर्मार, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदत्त, सधश, तुद, अक, शाप, वायन, शतल, खडूर, कुराम्न, शुक, निन्न, बीजाश्व, अजिर, मवक, मण्डु, मकष्टु, सुकण्डु, जिह्माशिन्, अजिवस्ति, शकन्धि, परिधि, अन्धिधि, शलाका, भ्रूरेखा, भूरोहिणी, विकसा, गन्धपिङ्गला, मदोन्मत्ता, कुमारिका, कुबेरिका, अम्बिका, अशोका, श्वन्, सुनामन्, विमातृ, विधवा, कद्रू, गोधा, सुदामन्, इति शुभ्रादिः । आकृतिगणोऽयम् ।

कल्याण्यादेर्डिन् च ॥ २।४।६२ ॥ कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, जाती, बलीवर्दी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री, अनुसृष्टी, अनुदृष्टी, इति कल्याण्यादिः ।

गृष्ट्यादिचतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ २।४।६९ ॥ गृष्टि, हृष्टि, हलि, बालि, विश्रि, कुद्रि, अजवस्ति, मित्रयु । इति गृष्ट्यादिः ।

रेवत्यादेष्ठण् ॥ २।४।७४ ॥ रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, वृकबन्धिन्, वृकग्रह, दण्डग्रह, कर्णग्रह, कुक्कुटाक्ष । इति रेवत्यादिः ।

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ २।४।८० ॥ कुरु, शाकम्भू, पथिकारिन्, मतिमत्, पितृमत्, शलाका, केशिनी, कवि, हस्तिन्, पिण्डी, ऐन्द्रजाली, धानुषी, वामोरिकणी, गाणकारी, कैशोरी, कापिञ्जला, मर्मर, मङ्गुप, अधिमारक, चपदृक, कुटल, मुर, दर्भ, सुर्णणाय, श्यावनाय, श्यावरथ, श्याप्रथ, सत्यङ्कार, वलभिकार, स्तद, शाक, दम, रथकार, नापित, तक्षन्, शुभ्र । इति कुर्वादिः ।

तिकादेः फिञ् ॥ २।४।८३ ॥ तिक, कितव, संज्ञा, बाल, शिखा, उरस्, शाठ्य, सैन्धव, यामुन्य, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, कुरु, देवर, संतल, शताल, औरश, कौरव्य, खोरिक, खोलिक, चोपयत, चैतयत, शैकयत, क्षैतयत, ध्वजावत्, चन्द्रमस्, शुभगङ्ग, वरेण्य, कण्डा, आरट्वा, वह्नाका, खल्यलोमका, उदन्य, यज । इति तिकादिः ।

शकादिभ्यश्च इलुक् ॥ २।४।१०४ ॥ शक, यवन, कम्बोज, चोल, केरल, आघारि, विघारि, उपघारि; शकादयः प्रयोगगम्याः ।

भरतोऽप्राग्भर्गादेः ॥ २।४।१०७ ॥ भर्ग, करूश, केकय, कश्मीर, सल्व, सुस्थाल, उरश, यौधेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, ग्रीव, घार्तेय, ज्याहिणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर । इति भर्गादिः ।

यस्कादेर्गोत्रे ॥ २।४।१०९ ॥ यस्क, लह्य, द्रुह्य, अयस्थूण, तृण, कर्ण, भलन्दन, कल, यल, ह्रास, सदामत, अंहसोग, कर्णोदक, पर्णोदक, पिण्डीजङ्घ, पिकसक्थ, रक्षोमुख, जङ्घारथ, उत्कास, कटक, ग्रन्थ, विषपुट, उपरिमेखल, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टुमाय, शीर्षमाय, सुगल, वल्कक, पदकर्पक, पुष्करसद्, खरप, भदिल, भटक, भदित, भण्डिल, विश्रि, कुद्रि, अजवस्ति, मित्रयु । इति यस्कादिः ।

यञञोऽगोपवनादिश्यापर्णान्तात् ॥ २।४।११० ॥ गोपवन, शैग्रु, विन्दु, भाजन, अश्वावतान, श्यामाक, श्यमाक, श्यामक, श्यापर्ण । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् ।

उपकादेः ॥ २।४।११४ ॥ उपक, लमक, भृष्टक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, कृष्णपिङ्गल, वटारक, अरटक, अवचक, शलायल, पतञ्जल, मदक, कुशीतक, काशकृत्स्न, मदाउत, कलशीकण्ठ, दासकण्ठ, पिञ्जलक, पिङ्गलक, जन्तुक, प्रतिलोम, अनुलोम, अपजम्भ, प्रतान, अनभिहित, सुपिष्ट, पिष्ट, मसुरकर्ण, कर्णक, पर्णक, अजबेजलक, बधिरक, करेरिति, खरीजन् । इत्युपकादिः ।

तिककितवादौ द्वन्द्वे ॥ २।४।११५ ॥ तिककितव, उञ्जयलङ्कट, आग्निवेशदासेरक, शाण्डिलक,

शकृद्दृन, उपकलमक, भृष्ठल, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, रन्धेर, भाष्टिदन्त, पकक, वधनत्र, दरगुद, परिणद्ध, लङ्क, शान्तमुख । इति तिककितवादिः ।

पैलाद्यञिशात् ॥ २।४।१२५ ॥ पैल, शालङ्कि, सात्यकि, सात्यंकामि, औदव्रजि, औदमृज्जि, औदमज्जि, औदन्यी, औदञ्जी, औदमेधि, औदकशुद्धि, दैवस्थलि, राणि, राणक्षिति, चौलिङ्गि, पैङ्गलादयनी, औशाहमानी, औज्जहानि । इति पैलादिः ।

न तौल्वल्यादेः ॥ २।४।१२७ ॥ तौल्वलि, तैल्वलि, तैल्वलकि, धारिणि, रावणि, दालीपि, देवीति, दैवमति, दैवयज्ञि, प्राटाहृति, प्रदामति, बाधवृष्टि, आनुराहति, आभुति, आहिंसि, आसुरी, नैमिश्री, नैमिशि, असिद्धकि, आसिनासि, बान्धकि, वैङ्कि, पौष्की, पौष्करदी, वैरकि, वैलकि, वैहति, वैकर्णि, कारेणुपालि । इति तौल्वल्यादिः ।

भिक्षादेश्च समूहे ॥ २।४।१२८ ॥ भिक्षा, गर्भिणी, युवति, क्षेत्र, करीष, अङ्गार, चर्मन्, वर्मन्, पद्धति, सहस्र, अथर्वन्, दक्षिणा, खण्डिक, वरत्रा, युगवरत्र, हलबन्ध, उलूकम । इति भिक्षादिः ।

पाशादेश्च यः ॥ २।४।१४२ ॥ पाश, तृण, खल, धूम, अगार, पोटगल, पिटक, पिटाक, शकट, खल, हल, नल, वन । इति पाशादिः ।

खलादिभ्योऽञिन् ॥ २।४।१४४ ॥ खल, ऊक, कुटुव, इति खलादयः प्रयोगगम्याः ।

हेमादिभ्योऽञ् ॥ २।४।१६१ ॥ हेमन्, उदुम्बर, निचुदार, कोहितक, विभीतक, दण्डकार, गविनु, पटली, श्यामाक, इति हेमादयः । हेमादिराकृतिगणः ।

शराद्येकाचः ॥ २।४।१६३ ॥ शर, दर्भ, कुटी, सोम, तृण, बल्वज । इति शरादिः ।

प्लक्षादेरण् ॥२।४।१७१॥ प्लक्ष, न्यग्रोध, अश्वत्थ, इङ्गुदी, शिगु, वेणु, ककन्तु, बृहती । इति प्लक्षादिः ।

न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिकाट्ठण् ॥२।४।१७४॥ न्याय, न्यास, लोकायत, पुनरुक्त, परिषद्, चर्चा, क्रमेतर, श्लक्ष्ण, संहिता, पदे-पदे, क्रम, सङ्घट्ट, सङ्घाट, वृत्तिसंग्रह, गण, गुण, आयुर्वेद, इतिहास, पुराण, द्विपद, ज्योतिष, अनुगु, लक्ष्य, लक्षण, अनुलक्ष्य, सुलक्ष्य, वसन्त, वर्ष, शरद्, हेमन्त, शिशिर, प्रथमगुण, अनुगुण, चरमगुण, अथर्वन्, आथर्वण, इति न्यायादिः ।

राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः ॥२।४।१८०॥ अङ्ग, वङ्ग, सुह्म, पुण्ड्र, इत्यङ्गादयः प्रयोगगम्याः ।

भौरिक्यैषुकार्यादेर्विधभक्तम् ॥२।४।१८१॥ भौरिकि, भौलिकि, चौपयत, चौटयत, चैटयत, फैकयत, धैतयत, काणेय, वाणिकाज्य । इति भौरिक्यादि ।

ऐषुकारि, सारस्यायन, चान्द्रायण, ताक्ष्यायण, त्र्याक्षायण, दव्याक्षायण, औलड्यायन, सौवीर, दासमित्रि, दासमित्रायण, शौद्रायण, दायद, शायण्डायन, तार्क्षायण, वैश्वधेनव, वैश्वमाणव, वैश्वदेव, तुण्डदेव, शायण्डी । इत्यैषुकार्यादिः ।

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥२।४।१९०॥ राजन्य, दैवयातव, आवृत, वाभ्रव, शालङ्कायन, वाभ्रव्य, जालन्धरायण, कौन्ताल, आत्मकामेय, अम्बरीषपुत्र, वैल्वन, शैलूषज, उदुम्बर, तैतल, शम्भिय, दाक्षि, अर्णनाभ इति राजन्यादि. । आकृतिगणोऽयम् ।

मध्वादेः ॥२।४।१९६॥ मधु, बिस, स्थाणु, वेष्ठि, इक्षु, वेणु, रुकुल्य, शमी, शरीर, हिम, किशरा, शार्यणि, भुवत्, यदि, किदाष, दघ्का, शुक्ति, आनुती, आसन्दी, शकली, वेद, पोड़ा, अक्षशिला, आभिषी, इति मध्वादिः ।

रेनसेलवुकक्येकयणढञ्छण्फञ्फिञ्छफक्ठञ्ठकणठञ्ठणोऽहनऽश्मादेणकाशादेरीयण्सुपन्थिसुतङ्गमबलाहस्तसंखिपन्थिकर्णान्तिकरनडकुशादकर्यञ्वराहकुमुदाश्वत्थादिभ्यः ॥२।४।२०२॥ अश्मन्, यूथ, ऊष, मूर, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुहा, वृन्द, नगर, काण्ड, शिशा । इत्यश्मादिः ।

प्रेक्षा, फलका, बन्धुका, ध्रुवका, धुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कण्टक, सङ्कट, गर्त, परिवाप, शुक, सुवाप, मूल, हिरण्य । इति प्रेक्षादिः ।

तृण, नड, बुस, पर्ण, वर्ण, धन, वराण, अर्ण, जिन, बिल, पुल । इति तृणादिः ।

काश, वाश, अश्वत्थ, पलाश, बर्बुल, शोपाल, पीयुक्षा, कपित्थ, बिस, कर्दम, नड, वन, तृण, कण्टक, गुहा । इति काशादिः ।

अरीहण, खण्ड, द्रुघण, खदिरी, भूमल, भलन्दन, उलुन्द, खालुरायण, खानुरायण, कोशायन, सौद्रायण, भास्त्रायण, शंगलायन, रायस्पोष, विपथ, विपार्श्व, उद्दण्ड, ऐदायन, औम्बयति, शिंशपा, किरण, धीरण, धौमतायन, यज्ञदत्त, सुयज्ञ, बधिर । इत्यरीहणादिः ।

सुपन्थिन्, संकाश, काम्पिल, सुपर्श्व, अश्मन्, नाय, कूट, वदिता, सृष्टि, आगस्त्य, शूर, चिरन्त, विकर, नासिका, प्रगदिन्, कदीद, कदीप, चूडार, शदार, कोविदार । इति सुपन्थ्यादिः ।

सुतङ्गम, मुनिचित्त, महाचित्त, महापुत्र, शुक्रश्वेत, विप्रश्यन्, अर्जुन, अजिर, गदिक, बिज, वाप, कर्ण । इति सुतङ्गमादिः ।

बल, चुल, पुल, उल, कुल, तुल, नल, वन, इति बलादिः ।

अहन्, लोमन्, वेमन्, मञ्जा । इत्यहरादिराकृतिगणः ।

सखि, सखिदत्त, वायुदत्त, गोहिल, भल्ल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशोक, सीरक, सरक, वीर, वीर, सरस, समल । इति सख्यादिः ।

पन्थिन्, पक्ष, तुष, अण्डक, पोलिक, पाकचित्र, अतिदशा, कुम्भी, सीकर, लोमन्, लोमक, पुंसक, सकर्ण, सरक, सहक, सरस, समल । इति पन्थ्यादिः ।

कर्ण, वसिष्ठ, अर्कलाश, द्रुपद, आनडुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिग, कुलिश, आकनी, जित्वन्, चैत्र, आण्डीवत्, जीवन् । इति कर्णादिः ।

उत्कर, सङ्कर, सम्पर, सम्पल, सम्फाल, पिप्पल, मूल, अर्क, आत्मन्, सुवर्ण, सुपर्ण, पर्ण, इला, अचिर, अग्नितिक, कितव, आतप, अनेक, पलाश, त्रैणव, पिचुक, अश्वत्थ, काश, क्षुद्रा, भस्त्रा, विशाल, शाला, अरण्य, अजिन, अवदान, खण्डाजिन, चक्रण, उत्क्रोश, शान्ध, खण्ड, खदिर, शूर्पणाय, श्यावनाय, नैवाकव, नितान्त, वृक्ष, आर्द्रवृक्ष, इन्द्रवृक्ष, अग्निवृक्ष, मन्त्रणाहीं, अरिहणा, वाताम्र, विजिगीषा, संश्रय, रोहिद्वर्त, निचायक । इत्युत्करादिः ।

नड, प्लक्ष, बल्व, वेणु, नेत्र, वेत, रात्रि, काष्ठ, कपोत, क्रुञ्च, तक्षन् । इति नडादिः ।

कृशाश्व, अरिष्ट, अरिष्य, वैश्य, विशाल, रोमक, लोमक, कवल, कूट, रोमश, बर्बुल, पूरग, सूकर, सूरक, पूरक, सन्दृश, पुरग, सुख, धूम, विनत, विकुट्या, अयस्, इरस्, अहस्, मौद्गल्य । इति कृशाश्वादिः ।

अरुष, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, विनद्ध, निबद्ध, स्थूलबाहु, खदिर, विदग्ध, विजग्ध, विभग्न, विभक्त । इति वराहादिः ।

कुमुद, इक्कट, निर्यास, कण्टक, गर्त, परिवास, यवाष, कूप, विकङ्कत, बल्वज, अश्वत्थ, न्यग्रोध । इति कुमुदादिः ।

अश्वत्थ, कुमुद, गोमय, रथकार, दासग्राम, पूतन, कुन्द, शाल्मलि, मुनि, स्थल, कूट, मुचु, कूणि । इत्यश्वत्थादिः ।

नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराड्ढण्ठ्रैयाढ्ञ् ॥३।१।१॥ नदी, मही, वाराणसी, श्रावस्ती, कौशाम्बी,

वनकौशाम्बी, वनवासी, काश्यादी, खादिरी, पूर्वनगरी, पाया, माता, मालवी, दार्वी, सनकी । इति नद्यादिः ।

कच्यादेश्च ठकञ् ॥३।१।५॥ कची, पुष्कर, पुष्कल, उम्बि, कुण्डिना, नगर, महिष्मती, चर्मती इति कच्यादिः ।

शकलादेर्वृद्धात् ॥३।१।१२ ॥ शकलादिर्गणोऽयमाकृतिगणः ।

उष्णादिभ्यः कालः ॥३।१।२७॥ उष्ण, शीत । उष्णादयः शिष्टप्रयोगगम्याः ।

व्यादिभ्यष्ठाणिकठौ ॥३।१।२८॥ वैकालिकः, वैकालिकी, वैकालिका, आनुकालिकी, आनुकालिका । ऐदंकालिकी, ऐदंकालिका । धौमकालिकी, धौमकालिका । आपत्कालिकी, आपत्कालिका ।

काश्यादिवाहीकग्रामात् ॥३।१।२९॥ काशि, चेदि, देवदत्त, सांयति, संवाह, अच्युत, मोदन, रव, कुलाल, हस्तिकर्षूके नाम, हिरण्यकरण, अरिन्दम, सर्वमित्र, सिन्धुमित्र, दासमित्र, छागमित्र, शावावतान, गोशाशन, दारक्कि, युवराज, उपराज, देवराज । इति काश्यादिः ।

कच्छादेर्नृनृस्थे ॥३।१।४६॥ कच्छ, सिन्धु, वर्ण, मधुमत्, कम्बोज, साल्व, कुरु, अनुषण्ड, काश्मीर, विजाप, अजवाह, कुलूतरङ्कु इति कच्छादिः ।

गहादिगर्तोत्तरपदेभ्यः ॥३।१।५०॥ गह, अन्तःस्थ, सम, विषम, उत्तम, अङ्ग, मगध, शुक्लपक्ष, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, समानशाख, एकग्राम, एकवृक्ष, एकपलाश, इष्वग्र, दन्ताग्र, इष्वनीक, अवस्यन्द, कामप्रस्थ, खाडायनी, कावेरणी, आचेरणी, शैशिरी, शौङ्गी, आसुरी, अहिंसी, आमित्री, व्याधि, भौजी, आढ्यश्वी, अश्वत्थी, औद्गाहमानी, औषजिन्दवी, आग्निशर्मी, देवशर्मी, श्रौति, व्याराटकी, वाल्मीकि, क्षैमवृद्धी, उत्तर, अन्तर, मुखतस्, पार्श्वतस्, एकतस्, इति गहादयः । गहादिराकृतिगणः । तेन मध्यीयः हंसीय इत्यादि सिद्धं भवति ।

भर्तुसन्ध्यादेरण् ॥३।१।७६॥ सन्ध्या, सन्धिवेला, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पञ्चदशी, पौर्णमासी, प्रतिपद्, संवत्सर । इति सन्ध्यादिः ।

दिगादेर्वर्गाशाद्यः ॥३।१।११३॥ दिश्, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, पक्ष, धार्य, मित्र, मेधा, अन्तर, पथिन्, रहस्, साक्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, न्याय, वंश, अनुवंश, देश, काल, वेश, आकाश । इति दिगादिः ।

परिमुखादेरव्ययीभावात् ॥३।१।१२४॥ परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखल, परिरथ, परिसरि, उपसीर, अनुसीर, उपस्थूल, उपकपाल, अनुपथ, अनुपद, अनुतिल, अनुगीत, अनुमाष, अनुयव, अनुवंश इति परिमुखादिः ।

शिक्षादेश्चाण् ॥३।१।१२६॥ शिक्षा, क्रमायन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, अङ्गविद्या, क्षत्रविद्या, त्रिविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, संवत्सर, मुहूर्त, निमित्त, उपनिषद् । इति शिक्षादिः ।

रैवतिकादेरीयः ॥३।१।१५६॥ रैवतिक, गौरग्रीवि, स्वापिशि, क्षैमवृद्धि, औदमेघि, औदमहि, बैजवापि । इति रैवतिकादिः ।

शुण्डिकादेरण् ॥३।१।१६३॥ शुण्डिक, उदपान, कृकण, पर्ण, तृण, तीर्थ, स्थण्डिल, उपल, उदक, भूमि, पिप्पल । इति शुण्डिकादिः ।

मौदादिभ्यः ॥३।१।१७०॥ मौदाः, पैप्पलादाः, माधुकरी वृत्तिः, सौलभानि ब्राह्मणानि । मौदादयः प्रयोगगम्याः ।

कठादयः इलुग्वेदे ॥३।१।१७१॥ कठादयः प्रयोगगम्याः ।

शौनकादिभ्यो णिन् ॥३।१।१७४॥ शौनक, शार्ङ्गरव, वाजसनेय, कापेय, शाण्डेय, स्कम्भ, स्कम्भ,

वैदर्भ, रजकुमार, रजपुत्र, अठशार, कुमार, तल, बकार, पुत्रा, शक, हरिद्रु, तुम्बुरु, अलग, आलम्बि, पालिन्द, कमल, गुपाम, आलिप्त, तापख्य, श्यामायन, तादायन । इति शौनकादयः । आकृतिगणोऽयम् । तेन भारविना प्रोक्तस्य ग्रन्थस्य छन्दःपरिशारी भारविणः । काठशायिनः । ऐतरेयिणः । इत्यादि सिद्धं भवति ।

कुलालादेर्वुञ् ।।३।१।१८४।। कुलाल, वरुड, कर्मार, निषाद, चण्डाल, सेना, सीरध्र, देवराज, परिषद्, वधू, रुरु, ध्रुव, अनडुह, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक इति कुलालादिः ।

शण्डिकासिन्ध्वादिशलातुराण्यास्त्रञण् ।।३।१।२०१।। सिन्धु, वर्ण, मधुमत्, कम्बोज, कश्मीर, साल्व, गन्धार, किष्किन्धा, गब्दिक, उरस्, दरद्, ग्रामणी, काण्ड, वरक । इति सिन्ध्वादिः ।

पर्वादिभ्यष्ठञ् ।।३।२।८।। पर्व, अश्व, अश्वत्थ, रथ, व्यास, वसाल । इति पर्वादिः ।

वेतनादेर्जीवति ।।३।२।११।। वेतन, वाह, अर्द्धवाह, धनुष्, दण्ड, धनुर्दण्ड, जालवेश, उपवेश, प्रेषण, भृति, आस्था, उपस्थान, सुख, शय्या, शक्ति, उपनिषद्, स्फिज, जाल, उपदेश, पाद । इति वेतनादिः ।

भस्त्रादेरुत्सङ्गादेष्ठट्ठग् हरति ।।३।२।१५।। भस्त्रा, भरण, शीर्ष, भार, असम्भार, इति भस्त्रादिः । उत्सङ्ग, उडुप, उत्पुत, पिटक, पिटाक । इत्युत्सङ्गादिः ।

निवृत्तेऽक्षद्यूतादिः ।।३।२।१८।। अक्षद्यूत, जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्टकमर्दन, गतागत, यातोपयात, अनुगत । इत्यक्षद्यूतादिः ।

पदव्यादीन् पृच्छति ।।३।२।३०।। पदव्यादयः प्रयोगगम्याः ।

सुस्नातादीन् पृच्छति ।।३।२।४४।। सुस्नातादयः प्रयोगगम्याः ।

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ।।३।२।४५।। प्रभूतादयः प्रयोगगम्याः ।

माशब्दमित्यादिभ्यः ।।३।२।४६।। माशब्द इत्यादयः प्रयोगगम्याः ।

किशरादिभ्यष्ठक् ।।३।२।५३।। किशर, नगर, स्थगर, नलद, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रु, पर्ण, गुग्गुलु इति किशरादिः ।

इष्टादिभ्योऽन्येषाम् ।।३।२।६०।। इष्ट, पूर्त, उपासादित, निगदित, परिगदित, परिवादित, निकथित, निपादित, निपठित, संकल्पित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, गणित, अवकीर्ण, आयुक्त, गृहीत, आम्नात, श्रुत, अधीत, अवधान, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, अनुपठित, व्याकुलित, इतीष्टादिः ।

छत्रादिभ्यो णः ।।३।२।६३।। छत्र, शिक्षा, पुरा, भिक्षा, तितिक्षा, पुरास्था, विश्वधा, उपस्थान, पुरोधा, कुशिकर्म, तपस्, सत्य, अनृत, शिबिका । इति छत्रादिः ।

नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्तते ।।३।२।७१।। नवयज्ञादयः प्रयोगगम्याः ।

निकटादिषु वसति ।।३।२।७६।। निकटादयः प्रयोगगम्याः ।

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ।।३।२।७७।। गोदानादयः प्रयोगगम्याः । येऽस्मिन्नर्थे प्रयोगे डण् दृश्यते ते गोदानादयः ।

देवव्रतादीन् डिन् ।।३।२।८१।। देवव्रतादयः प्रयोगगम्याः ।

व्युष्टादिभ्यण् ।।३।२।९३।। व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, तीर्थ, संग्राम, संघात, प्रवास, उपवास, अग्नीपद, पीलुमूल । इति व्युष्टादिराकृतिगणोऽयम् ।

उत्सादिभ्योऽञ् ।।३।२।११४।। उत्सादयः प्रयोगगम्याः ।

चूडादिभ्योऽण् ॥३।२।१९॥ चूडादयः प्रयोगगम्याः ।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्लुक् ॥३।२।१२३॥ स्वर्गादयः स्वस्तिवाचकादयश्च प्रयोगगम्याः ।

तदुपरदुपहदावहत्सु वंशादेर्भाराद् ॥३।२।१६६॥ वंश, कुट, बल्वज, मूलस्थूण, अक्ष, अश्मन्, इक्षु, स्वद् । इति वंशादिः ।

दण्डादियज्ञाद्यम् ॥३।२।१७४॥ दण्ड, मुसल, मधुपर्क, शाका, कथा, अर्ह, मेघ, मेधा, उदक, वध, युग, इभ । इति दण्डादिः ।

छेदादेर्नित्यम् ॥३।२।१७८॥ छेद, भेद, दोह, द्रोह, कर्ष, विकर्ष, प्रकर्ष, विप्रकर्ष, प्रयोग, विप्रयोग, संप्रयोग, वर्त, प्रेक्षा, संप्रश्न । इति छेदादिः ।

वामाय्यादेः खः ॥३।२।१८४॥ [वामाय्यादयः प्रयोगगम्याः ।]

प्रतिजनादेः ॥३।२।२०१॥ प्रतिजन, अनुजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल, अमुष्यकुल, विश्वजन, पञ्चजन, महाजन । इति प्रतिजनादिः ।

कथादेष्ठण् ॥३।२।२०२॥ कथा, विकथा, विश्वकथा, संकथा, वितण्डा, जनवाद, जनवाद, जनेवाद, जनोवाद, वृत्तिसंग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद, गुड, गुल्मास, इक्षु, सक्तु, वेणु, अनूप, मांसौदन, संग्राम, संघात, प्रवास, निवास, उपवास, इति कथादिः ।

हविरन्नभेदादपूपादेर्यो वा ॥३।२।१०५॥ अपूप, तण्डुल, पृथुक, अभ्यूष, अभ्योष, अवोष, किण्व, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, अर्गल, स्थूणापूप, सम्यः, दीप, प्रदीप, अश्वपत्र । इति अपूपादिः ।

युगाद्योर्यः ॥३।२।११०॥ युग, हविस, अष्टका, बर्हिष्, मेधा, स्रुच्, बीज, यूप, रक्षा, खद, विष । इति युगादिः ।

पृथ्वादेरिमन् ॥३।३।८॥ पृथु, मृदु, महि, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, खण्ड, बहुल, चण्ड, खण्ड, अकिञ्चन, बाल, वाढ, पाक, वत्स, मन्द, स्वादु, ऋजु, वृष, ह्रस्व, दीर्घ, क्षिप्र, क्षुद्र, प्रिय । इति पृथ्वादिः ।

वर्णदृढादिभ्यष्ट्यण् च ॥३।३।९॥ दृढ, वृढ, परिवृढ, कृश, भृश, चुक्र, शुक्र, आम्र, लवण, शीत, उष्ण, जड, बधिर, मूक, मूर्ख, पण्डित, मधुर, विघात, विलात, विमनस्, विशारद, विमति, सम्मति, सम्मन । इति दृढादिः । आकृतिगणोऽयम् ।

पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कर्मणि च ॥३।३।१०॥ राजन्, कवि, ब्राह्मण, माणव, वाडव, चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, उपराधय, अपराधय, अनृशंस, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, वाक्ष, स्वस्थ, विश्वस्त, विशाल, विशांपति, पुरोहित, धामिक, खण्डिक, दण्डिक, कर्मिक, वर्मिक, व्यलीक, मूलका, अजिनिका अञ्जलिक, छन्दिक, सूचक । इति राजादिराकृतिगणः ।

युवादिहायनान्तादण् ॥३।३।१३॥ युवन्, स्थविर, यजमान, कुतुक, श्रावणस्त्री, दुःस्त्री, सुस्त्री, हृदय, दुर्हृदय, सुहृत्, सुभ्रातृ, दुर्भ्रातृ, परिव्राजक, सब्रह्मचारिन्, अनृशंस, चपल, कुशल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रशास्तृ, प्रतिहर्तृ, होतृ, पोतृ, भ्रातृ, भर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, सुष्ठु, दुष्ठु, अध्वर्यु । इति युवादिः ।

देवपथादिभ्यः ॥३।३।२६॥ देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, जलपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्कुपथ, स्थलपथ, सिन्धुपथ, उष्ट्रग्रीव, धामरज्जु, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुष्प, मत्स्य । इति देवपथादिराकृतिगणः ।

शाखादेर्यः ॥३।३।२९॥ शाखा, मुख, जघन, स्कन्ध, मेघ, शृङ्ग, स्कन्द, चरण, शरण, उरस्, अग्र, शिरस् । इति शाखादिः ।

शर्करादेरण् ॥३।३।४३॥ शर्करा, कपालिका, कम्पालिका, गोपुच्छ, गोलोमन्, पुण्डरीक, शतपत्र, नराची, नकुल, सिकता । इति शर्करादिः ।

गोण्यादेश्च ठण् ॥३।३।४५॥ गोणी, अङ्गुली, भरजा, बभ्रु, मण्डल, शष्कुली, हरि, कपि, भरा, कलु, उदश्वित्, तरल, मुनि, कुलिश । इति गोण्यादिः ।

पील्वादेः कुणः पाके ॥३।३।४७॥ पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, बदर, कुवल, अश्वत्थ, खदिर । इति पील्वादिः ।

कर्णादिभ्यो जाहति मूले ॥३।३।४८॥ कर्ण, अक्षि, आस्य, वक्त्र, नख, मुख, केश, दन्त, ओष्ठ, भ्रू, शृङ्ग, पाद, गुल्फ, पुच्छ, फल । इति कर्णादिः ।

इष्टादेः ॥३।३।८८॥ इष्ट, पूर्त, उपसादित, निगदित, पराधिगत, निकथित, निपठित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, अगणित, अवकीर्ण, अभुक्त, अयुक्त, अधीति, आम्नात, श्रुत, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, कृत, निराकृत, उपाकृत, उपकृत, अनुक्त, अनुगणित, परिगणित, अनुपठित, व्याकुलित । इति इष्टादिः ।

संजातः तारकादिभ्य इतः ॥३।३।११४॥ तारका, पुष्प, कर्दम, मुकुल, मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, विचार, प्रचार, कुड्मल, कुसुम, मुकुल, स्तबक, पल्लव, किसलय, वेग, निद्रा, श्रद्धा, बुभुक्षा, पिपासा, अभ्र, स्वप्न, रोग, अङ्गारक, पर्णक, द्रोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, तरङ्ग, व्याधि, तृण, कण्टक । इति तारकादिः ।

सिध्मादिक्षुद्रजन्तोः ॥३।३।१२०॥ सिध्म, वर्ष्म, गण्डु, तुण्डी, मणि, नाभि, बीज, निषाद, पांसु, हनु, पर्शु, पार्ष्णि, धमनी, सक्तु, मांसपेश । इति सिध्मादिः ।

मध्वक्ष्विलोमपिच्छादिभ्यो रवलशेलाः ॥३।३।१२५॥ मध्वादयः कृष्यादयश्च प्रयोगगम्याः ।

लोमन्, रोमन्, बभ्रु, वल्गु, हरि, कपि, मुनि, गिरि । इति लोमादिः ।

पिच्छ, उरस्, ध्रुवका इति । पिच्छादिः ।

नोऽङ्गादेः ॥३।३।१२६॥ अङ्ग, पामन्, वामन्, हेमन्, श्लेष्मन्, सामन्, कद्रु, वलि । इत्यङ्गादिः ।

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥३।३।१२०॥ ज्योत्स्नादयः प्रयोगगम्याः ।

मरुध्यादिभ्यः ॥३।३।१४०॥ मघ्वादयः प्रयोगगम्याः ।

अभ्रादिभ्यः ॥३।३।१४२॥ अभ्र, अर्शस्, उरस्, तुण्ड, चतुर, पलित, जटा, घटा, कर्दम, काम, बल । इत्यभ्रादिराकृतिगणः ।

नौशिखादिभ्यां ठेनौ ॥३।३।१५२॥ नौ, कुमार, यवखद । इति नावादिः ।

शिखा, माला, मेखला, आसार, वीणा, राजन्, बलवा, अष्टका, बलाका, पताका, चर्मन्, वर्मन्, कर्मन्, बल, उत्साह, उच्छ्वास, उद्भास, उल, मूल, आयास, व्यायाम, प्रयास, आरोह, अवरोह, परिणाह, युद्ध, वृन्द । इति शिखादिराकृतिगणः ।

व्रीहितुन्दादेरिलश्च ॥३।३।१५६॥ व्रीहि, माया, शाला, शिखा, माला, मेखला, केका, अष्टका, पताका, वर्मन्, कर्मन्, दंष्ट्रा, संज्ञा, वडवा, कुमारी, नौ, वीणा, बलाका । इति व्रीह्यादिः ।

तुन्द, उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि, स्यात् । इति तुन्दादिः ।

सुखादेः ॥३।३।१६०॥ सुख, दुःख, तृप्र, कृच्छ्र, अस्र, अलीक, करुण, सोढ, प्रतीप, शील, हल । इति सुखादिः ।

पुष्करादेर्देशे ॥३।३।१६३॥ पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुमुद, नल, कपित्थ, बिस, मृणाल,

कर्दम, शालूक, विग्रह, करीष, शिरीष, यवास, हिरण्य । इति पुष्करादिः ।

विमुक्तादेरण् ॥३।२।१७७॥ विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद्, परिसारक, वसु, मरुत्, दशार्ह, वयस्, हविर्धान, महित्री, सोमा, पूषन्, इडा, अग्नि, विष्णु, वृत्रहन् । इति विमुक्तादिः ।

घोषदादेर्वुञ्च ॥३।२।१७८॥ घोषद्, घोषद्, इषेत्वा, मातरिश्वन्, देवस्यत्वादि, दैवराय, कृष्णोऽस्या, खरेष्ठा, दैवीन्धीय, रक्षोहण, अञ्जन, प्रतूर्त, कृशान्, कृशानु । इति घोषदादिः ।

कोऽण्वादेः ॥३।२।१८०॥ अणु, स्थूल, माष, इषु, इक्षु, तिल, वाद्य, काल, पद्म, मूल, पद्ममूल, कुमारीपुत्र, कुमारी, श्वशुर, भगणी, बृहत्, सृहत् । इत्यण्वादिः ।

आद्यादिभ्यः ॥३।४।७॥ आद्यादयः प्रयोगगम्याः ।

देवादिभ्यः सप्तमी द्वितीयार्थे ॥३।४।६३॥ देवादयः शिष्टेभ्योऽवगन्तव्याः ।

लङ्घादिः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ॥३।४।७५॥ छिन्नादयः प्रयोगगम्याः ।

कुमारीक्रीडने योऽश्वादिभ्यः ॥३।४।११६॥ अश्व, भाव, मणि, कपित्थ, पीत, स्तम्ब, जात, अजात, पुष्य, नित्य, सत्वत्, दशार्ह, वयस् । इत्यादिराकृतिगणः ।

मतादिभ्यो यः ॥३।४।१२४॥ मतादयः प्रयोगगम्याः ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥३।४।१२९॥ प्रज्ञ, वणिज्, उशिज्, उष्णिज्, प्रत्यक्ष, विद्वस्, विदत्, षोडत्, विद्या, मनस्, श्रोत्र, चिकीर्षत्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, कुञ्च, वयस्, असुर, रक्षस्, पशु, घोर, योध, चक्षुस्, पिशाच, अशनि, कार्षापण, देवता, बन्धु, अनुजावर, अनुपूक, चतुःप्राश्य, रक्षोघ्न, धिषणा, विकृत्, सरस्कृत, अग्रायणी, अग्रहायणी, सन्तमस् इति प्रज्ञादिराकृतिगणः । तेन आग्नीध्री आग्नीध्रा वा शाला । साधारणी, साधारणा वा भूमिरित्यादि सिद्धम् ।

विनयादिभ्यः ॥३।४।१३६॥ विनय, समय, संप्रति, कथञ्चित्, अकस्मात्, उपचार, समाचार, व्यवहार, सम्प्रदान, समुत्कर्ष, संग्राम, समूह, विशेष, अत्यय । इति विनयादिराकृतिगणः ।

दामनीयौधेयपर्श्वादिवृकाच्छ्यण्ट्ञ्यण् ॥३।४।१४५॥ दामनी, औलपी, बैजवापि, औदकि, आच्युतन्ति, काकन्दि, शाकुन्तपि, सार्वसेनि, विन्दुतुल्लभ, मौञ्जायन, सावित्रीपुत्र, काण्डोपरथ, दण्डकी, जाल-मानि, ब्रह्मगुप्त, जानकि । इति दामन्यादिः ।

यौधेयादिर्भर्गादिरन्तर्गणः ।

पशु, रक्षस्, असुर, बाह्लीक, वयस्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि, कार्षापण । इति पर्श्वादिः ।

भृशादेरुच्व्यौ स्तः ॥४।१।२६॥ भृश, शीघ्र, चपल, पण्डित, उत्सुक, उन्मनस्, अभिमनस्, सुमनस्, दुर्मनस्, वर्चस्, ओजस्, रेहस्, वेहस्, रेपस्, संश्चत्, तृपत्, शुचि, अण्डर, नील, बभ्रु, फेन, हरित, मन्द । इति भृशादिः ।

सुखादेर्मुञि ॥४।१।२७॥ सुख, दुःख, तृप्त, कृच्छ्र, अस्र, अलीक, करुण, कृपण, सोढ, प्रतीप । इति सुखादिः ।

शब्दादेः कृञि वा ॥४।१।२८॥ शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेघ, सुदिन, दुर्दिन, नीहार, अटा, अट्टा, अटाटचा, सोटा, कोटा, पोटा, सीका, गोटा, प्रष्टा, दीर्घ, वेग, तुद्र । इति शब्दादिः ।